

पुस्तक क्र. ५१
जयपुर
जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-

विरचितया सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्-

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

STHANANG

SŪTRAM

(द्वितीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि-
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशक.

राजकोटनिवासी-श्रेष्ठिश्री-ब्रजलाल दुर्लभजी पारेख
तत्प्रदत्त - द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० स्था० जैनशान्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः

श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्ति
प्रति १२००

वीर-संवत्
२४२१

विक्रम-संवत्
२०२१

ईसवीसन्
१९६४

मूल्यम्-रु० २५-०-०

भगवानुं ठेकाणुं :
 श्री अ. भा. श्वे. स्थानकेवासी
 नैन शास्त्रोद्धार समिति,
 ठे. गरेडियाकुवा रोड,
 राजकोट, (सौराष्ट्र).

Published by :
 Shri Akhil Bharat S. S.
 Jain Shastrodhdhara Samiti,
 Garedia Kuva Road, RAJKOT,
 (Saurashtra), W Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
 जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
 उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
 कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

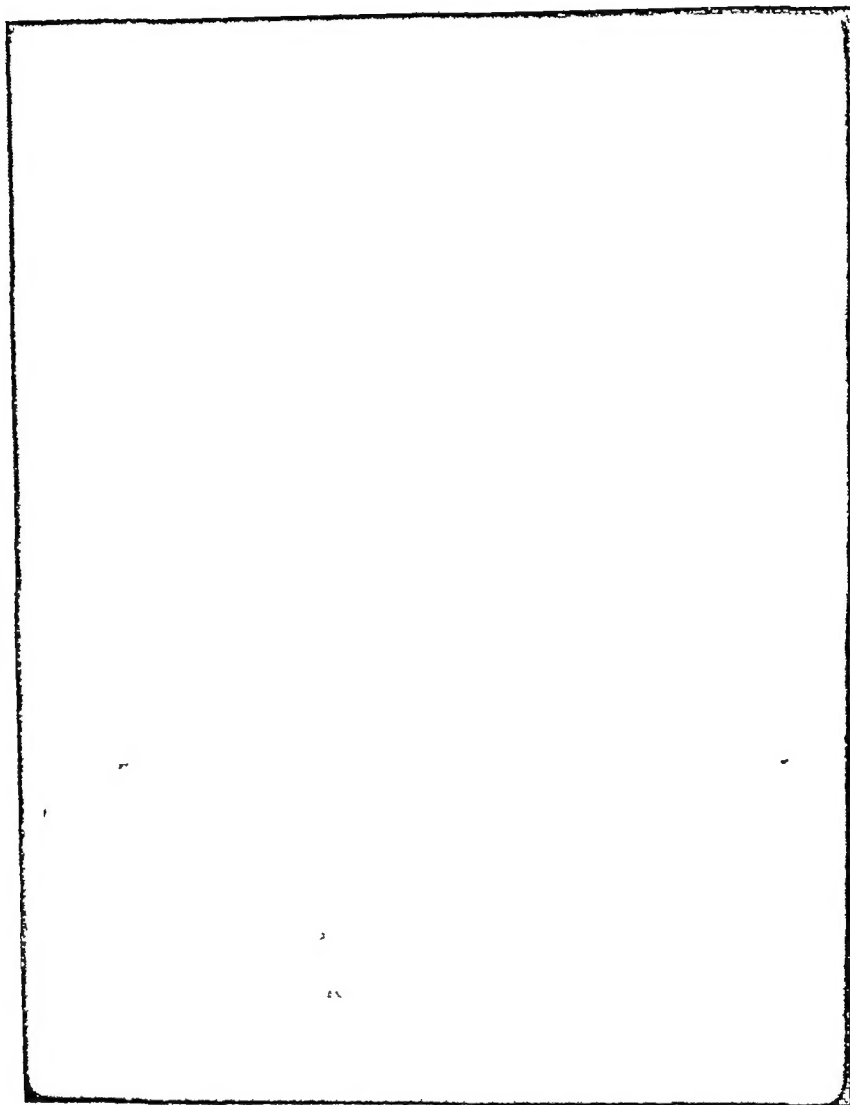
करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
 जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
 जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
 है काल निरवधि विपुल पृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्यः ३. २५=००

प्रथम आवृत्ति : प्रत १२००
 वीर संवत् : २४८१
 विक्रम संवत् २०२१
 धनवीसन १९६४

: ६३ :
 मण्डिताल छगनदास शाह
 नवप्रसात प्रिन्टीग प्रेस,
 धी कांटा रोड, अमदावाद.

આદ્યમુરખીશ્રી,

પારેખ વૃજલાલ દુર્લભજી
રાજકોટ.

જી હંગીલર સાદાઈ તથા કરકસરથી પાઈ પાઈ બચાવી. જે કંઈ બચત થઈ તે જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં દાનમાં આપી દીધું કેમ કે શ્રી વ્રજલાલભાઈને કાંઈ સંતાન નથી.

શ્રી. વ્રજલાલભાઈ જેમ જેમ પૈસા કમાતા ગયા તેમ તેમ અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં દાનરૂપે આપતા જ રહ્યા છે. તેમના દાનપ્રવાહના થોડાક દાખલાઓ નીચે મુજબ છે. રાજકોટ મહાજન શ્રીની પાંજરાપોળમાં—ચીલડા પાંજરાપોળમાં પશુવિશ્રાંતિગૃહ, વર્ધમાન તપ, આયંબિલ ખાતાઓ રાજકોટ તથા મુંબઈમાં સ્થાનકવાસી જૈન ખાલાશ્રમ - કાઠીયાવાડ નિરાશ્રિત ખાલાશ્રમ - સમેતશિખર ઉપર ભાતાની તિથી - પાવાપુરીમાં ધર્મશાળામાં એક રૂમ - મુંબઈમાં સી પી ટેંક ઉપર હાલ બંધાતી પાંચ માળની જૈન ધર્મશાળામાં એક રૂમ - લક્ષ્મીનગર જૈન સોસાયટીમાં સસ્તા ભાડાની ચાલમાં એક પ્લોક જૈન દવાખાનામાં - રાજકોટ વણિક મહાજન શ્રી તરફથી ચાલતા દવાખાનામાં પ્રસુતીગૃહ માટે એક રૂમ એ મુજબ છુટક છુટક દરેક ખાતાઓમાં દાન હઈ રાજકોટ વ્રજલાલ દુર્લભજી પારેખ અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહમાં રૂ. પચાસ હજાર એક મકાન ખાતામાં તથા બત્રીસ હજાર પાંચસો એક પુખ્ત વયની અંધ ખડેનો માટેના છાત્રાલયના મકાન માટે આપેલ છે હવેની શેષ જી હંગી મજકુર અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહની સેવામાં ત્યાં રહી ગુજરી રહ્યા છે. હયાતી બાદ તેમની જે મિલકત હોય તે અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહને મળે તેવું વીલ કરેલ છે.

તેમનાં બહેન ઝબકબેન દુર્લભજી ૩૧-૧૨-૬૨ ના રોજ દેવગત થતાં તેમની મિલકતમાંથી જૈનોના સસ્તા ભાડાની ચાલમાં એક પ્લોક - દશા શ્રીમાળી વણિક મહાજન શ્રી તરફથી ચાલતા દવાખાનામાં પ્રસુતી ગૃહ માટે એક રૂમ તથા રાજકોટમાં મૂંગા બહેરાના છાત્રાલયના મકાન માટે રૂપીઆ ત્રીસ હજાર તેમણે દાનમાં આપ્યા છે.

વ્રજલાલભાઈ શ્રી શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિના આ કાર્યમાં વખતો વખત હાર્દિક સહકાર આપતા આવ્યા છે, તેમજ શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના આ બીજા ભાગના પ્રકાશન માટે રૂ. ૫૦૦૧) પાંચ હજાર એક આપી સક્રિય સહકાર બતાવી અમૂલ્ય અને અપ્રાપ્ય લાભ મેળવેલ છે. જે માટે આ સમિતિ તેમનો હાર્દિક આભાર માને છે.

આધ્યમુરખીશ્રીઓ

શ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

(સ્વ.) શ્રી છગનલાલ શામળદામ
લાવસાર-અમદાવાદ.

(સ્વ.) શ્રી શામળભાઈ વેલજીભાઈ વીરાણી-રાજકોટ.

શ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા. જોડરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાખચંદજી સા. જૈન
નાના - અનિલકુમાર જૈન (દોયતા)

આવમુરખીશ્રી

શ્રી વિનોદકુમાર વીરાણી

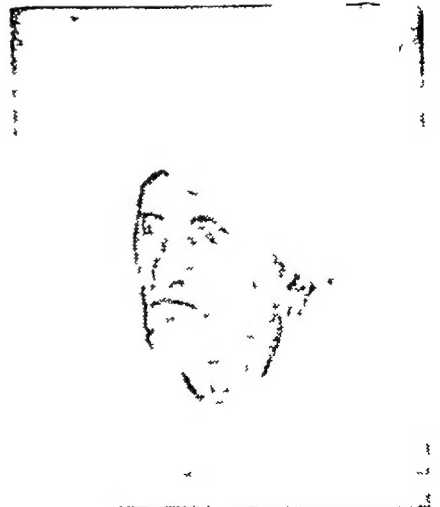
કોઠારી હરગોવિંદ નેચંદસાઈ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. હુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા

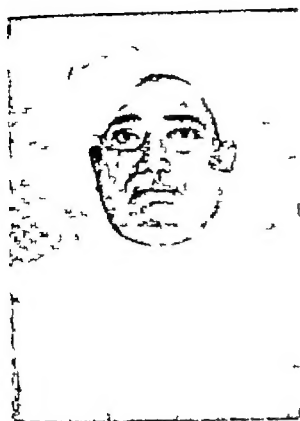

(સ્વ) શેઠશ્રી ધારશીલાઈ જવણલાલ
ખારસી.

સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી સુકનચંદજી સા.
ખાલિયા પાલી મારવાડ.

આધમુરખખીશ્રીઓ

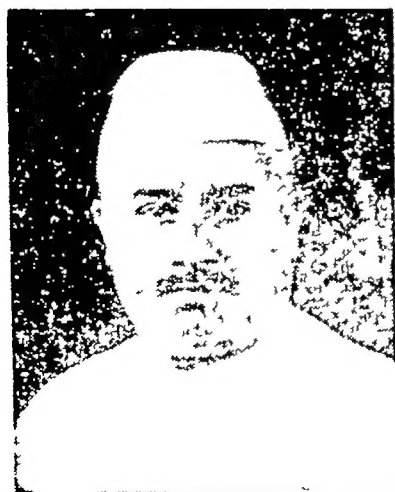

(૨૫) શેઠશ્રી હરખચંદ કાશીદાસ વારિયા
ભાણુવડ

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

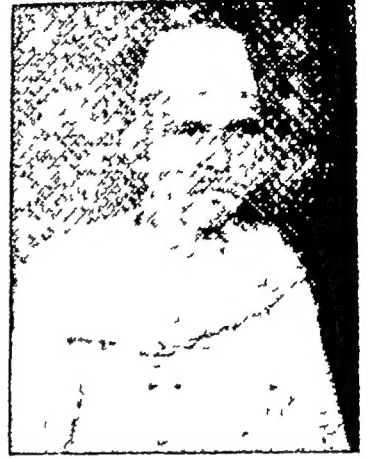

શ્રેષ્ઠશ્રી જીજિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

स्व. शैलश्री आत्माराम भाण्डुलाल
अमदावाद.

આધ્યમુરખીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.

સ્વ. શેઠ તારાચંદજી સાહેવ ગેલડા
મદ્રાસ.

- ૧ વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઈ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહરલાલજી બરડિયા
- ૨ બાજુમા બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
- ૩ ઉભેલા સૌથી નાનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

स्थानाङ्गसूत्र भा. २ दूसरेकी

विषयानुक्रमणिका

अनुक्रमाङ्क

विषय

पृष्ठाङ्क

तीसरे स्थानका दूसरा उद्देश

१	दूसरे उद्देशका विषय विवरण	१
२	लोकके स्वरूपका निरूपण	२-५
३	चमरादिकोंकी परिपक्वा निरूपण	६-९
४	धर्म विशेषकी प्रतिपत्तिका निरूपण	१०-१४
५	बोधिशब्दसे अभिधेय धर्मादिका निरूपण	१५-१६
६	भेदसहित प्रव्रज्याका निरूपण	१७-२२
७	व्रतारोपणके कालका निरूपण	२३-२६
८	पुरुषके भेदोंका निरूपण	२६-३९
९	संसारी जीवोंकी प्ररूपणा पूर्वक सर्वजीवका निरूपण	३९-४३
१०	दिशाओंका और दिशाओंके आश्रित होनेसे गत्या- गतिका निरूपण	४४-५३
११	त्रसजीवोंका और उनसे विपरीत स्थावर जीवोंके स्वरूपका निरूपण	५३-५५
१२	जीवपदार्थका निरूपण	५५-५७
१३	दुःखके स्वरूपका निरूपण	५८-६२
१४	परमतका निराकरण पूर्वक स्वमतका निरूपण	६२-७१

तीसरा उद्देश

१५	कपायवाले जीवोंकी मायाका निरूपण	७२-७७
१६	आलोचना आदि करनेवालेका निरूपण	७८-८१
१७	शुद्धिकरनेवालोंकी आभ्यन्तर और बाह्य संपत्तिका निरूपण	८१-८३
१८	वस्त्रग्रहण के कारणोंका निरूपण	८३-८४

१९	निग्रन्थोंका निरूपण	८४-१००
२०	वचन, मन का और उनके निषेधका निरूपण	१००-१०३
२१	वृष्टिकायका निरूपण	१०४-१०७
२२	अधुनोपपन्नदेवोंका निरूपण	१०८-१२२
२३	देवोंके व्यापारोंका निरूपण	१२२-१२९
२४	देवोंके विमानका निरूपण	१२९-१३४
२५	जीवकी गतिका निरूपण	१३५-१३८
२६	निग्रन्थ अनगारोंके आचारका निरूपण	१३८-१५६
२७	कर्मभूमिका निरूपण	१५६-१५७
२८	कर्मभूमिमें रहे हुवे मनुष्यों के धर्मका निरूपण	१५८-१६५
२९	नरकावासका निरूपण	१६६-१७३
३०	मिथ्यात्वका निरूपण	१७३-१८०
३१	धर्मके स्वरूपका निरूपण	१८१-१९१
३२	अर्थादि विनिश्चयके कारणोंकी परम्पराका निरूपण	१९१-१९७

चौथा उद्देश

३३	अनगारकी कल्पविधिका निरूपण	१९८-२०२
३४	काल और वचनकी प्ररूपणा	२०२-२०७
३५	पर्यायान्तरका निरूपण	२०७-२१६
३६	मनुष्यक्षेत्र स्वरूपनिरूपणम्	२१७-२२१
३७	सामान्य पृथिवी देशका निरूपण	२२१-२२८
३८	किल्बिषिक देवका निरूपण	२२८-२३१
३९	इन्द्रकी परिपद्का निरूपण	२३१-२३२
४०	प्रायश्चित्तवालोंका निरूपण	२३२-२४१
४१	योग्य व्यक्तियोंको प्रव्रज्यादानका निरूपण	२४२-२५३
४२	वाचनादि विषयमें योग्यायोग्यका निरूपण	२५३-२५८
४३	प्रज्ञापनीय वस्तुका निरूपण	२५८-२६५
४४	कल्पस्थितिका निरूपण	२६५-२७४
४५	नारकादिकोंके शरीरका निरूपण	२७४-२७६

४६	प्रत्यनीक स्वरूपका निरूपण	२७६-२८२
४७	मातापिताके अङ्गके विभागका निरूपण	२८३-२८४
४८	श्रामण्यपर्याय को प्राप्त हुवा जीव जिनजिन कारणोंसे विशिष्ट निर्जरा करता है उन उन कारणोंका निरूपण	२८४-२८९
४९	पुद्गलोंके परिणाम विशेषका निरूपण	२८९-२९७
५०	भेद सहित ऋद्धिके स्वरूपका निरूपण	२९७-३०५
५१	गौरवादि भेदोंका निरूपण	३०५-३११
५२	निवृत्तिके भेदोंका निरूपण	३१२-३२०
५३	छेश्याओंका निरूपण	३२०-३२५
५४	मरणका निरूपण	३२५-३३१
५५	मरणके अनन्तर हिताहितके स्वरूपका निरूपण	३३१-३३८
५६	पृथिवीके स्वरूपका निरूपण	३३९-३४२
५७	नारकोंकी उत्पत्तिका निरूपण	३४३-३४९
५८	तीर्थकरके विमानोंका वर्णन	३४९-३५१
५९	कर्मके तीन स्थानोंका निरूपण	३५२-३५४
६०	पुद्गल स्कंधका निरूपण	३५५-३५६

चौथे स्थानके पहला उद्देशक

६१	मङ्गलाचरण	३५७
६२	अन्तक्रियाका निरूपण	३५८-३६९
६३	वृक्षदृष्टान्तसे पुरुषोंका निरूपण	३७०-३९१
६४	प्रतिमाप्रतिपन्न पुरुषके कल्पनीय भाषादिका निरूपण	३९२-३९४
६५	वस्त्रदृष्टान्तसे पुरुषादिका निरूपण	३९५-४०२
६६	सुतादि दृष्टान्तसे पुरुषादिका निरूपण	४०२-४१२
६७	धुण दृष्टान्तसे पुरुषादिका निरूपण	४१३-४१९
६८	वनस्पतिका निरूपण	४१९-४२७
६९	ध्यानके स्वरूपका निरूपण	४२७-४५९
७०	भेद सहित देवोंकी स्थितिका निरूपण	४५९-४६२

७१	मोहके विषयभूत कपार्योंका भेद सहित निरूपण	४६२-४७६
७२	कालत्रयवर्ती कपार्योंका निरूपण	४७६-४८८
७३	प्रतिमाके स्वरूपका निरूपण	४८४-४८७
७४	जीवास्तिकायके विपरीत अजीवास्तिकायका भेद सहित निरूपण	४८८-४८९
७५	फलके दृष्टान्तसे पुरुषादिका निरूपण	४९०-४९३
७६	सत्यासत्य निमित्तक प्रणिधानके स्वरूपका निरूपण	४९४-५००
७७	पुरुषके स्वरूपका निरूपण	५००-५१४
७८	लोकपालादिकोंके स्वरूपका निरूपण	५१४-५२६
७९	प्रमाणके स्वरूपका निरूपण	५२६-५३०
८०	दिवकुमारि महत्तरिकाओंका निरूपण	५३१-५३४
८१	भेदसहित दृष्टिवादका निरूपण	५३४-५३६
८२	प्रायश्चित्तका निरूपण	५३६-५४१
८३	कालके स्वरूपका निरूपण	५४१-५४४
८४	पुद्गलोंके परिमाणका निरूपण	५४५-५४६
८५	जीवद्रव्यके परिणामोंका निरूपण	५४६-५५०
८६	दुर्गति-सुगतिरूप परिणामों के एवं दुर्गत-सुगतों के भेदोंका निरूपण	५५१-५५५
८७	क्षयके परिणामों के क्रमका निरूपण	५५५-५५७
८८	हास्यके कारणोंका निरूपण	५५८
८९	दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक पूर्वक अन्तरसूत्रका निरूपण	५५९-५६१
९०	भेदसहित भूतकका निरूपण	५६२-५६५
९१	देवत्वका निरूपण	५६६-५७३
९२	विकृतिके स्वरूपका निरूपण	५७३-५७४
९३	दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक सहित कूटागार आदिका निरूपण	५७५-५७७
९४	दार्ष्टान्तिक स्त्री सूत्रका निरूपण	५७८-५७९
९५	प्रज्ञप्तिका निरूपण	५८०-५८१

चौथे स्थानका दूसरा उद्देश

९६	प्रतिसंलीन और अप्रतिसंलीनका निरूपण	५८२-५८५
९७	दीनके स्वरूपका निरूपण	५८६-५९२
९८	आर्यादि पुरुषके स्वरूपका निरूपण	५९३-५९५
९९	दृष्यके दृष्टान्तसे पुरुषके स्वरूपका निरूपण	५९६-६०१
१००	हाथोंके दृष्टान्तसे पुरुषके प्रकारका निरूपण	६०२-६११
१०१	विकथाके स्वरूपका निरूपण	६१२-६२९
१०२	कायविशेषका निरूपण	६२९-६३४
१०३	व्याघातके स्वरूपका निरूपण	६३४-६४०
१०४	स्वाध्यायमें कर्तव्यता-अकर्तव्यताका निरूपण	६४१-६४४
१०५	स्वाध्यायमें प्रवृत्त हुवेको लोकस्थितिका निरूपण	६४४-६४६
१०६	व्रतपाण विशेषके स्वरूपका निरूपण	६४६-६५२
१०७	गर्होंके स्वरूपका निरूपण	६५२-६५६
१०८	दोषत्यागी जीवके स्वरूपका निरूपण	६५६-६६८
१०९	कारण उरस्थित होने पर साधुको अथवा साध्वी- जीको परस्परमें आलापकादिमें आराधकत्वका निरूपण	६६९-६७०
११०	तमस्कायके स्वरूपका निरूपण	६७०-६७५
१११	सेनाके दृष्टान्त द्वारा पुरुषोंके प्रकारका निरूपण	६७५-६८१
११२	पर्वत-राज्य आदिके दृष्टान्तसे कषायके स्वरूपका और उनकी जीतनेके प्रकारका निरूपण	६८२-६९७
११३	संसारके स्वरूपका निरूपण	६९७-७००
११४	आहारके स्वरूपका निरूपण	७००-७०२
११५	कर्मबन्धके स्वरूपका निरूपण	७०२-७२३
११६	एक-रुति और सर्व शब्दकी प्ररूपणा	७२३-७३०
११७	मानुषोत्तर पर्वत के कूटोंका निरूपण	७३०-७३२
११८	जम्बूद्वीपगत भरत और ऐरवत पर्वतके कालका निरूपण	७३३-७४६

११९	जम्बूद्वीपके द्वारोंका निरूपण	७४६-७४८
१२०	जम्बूद्वीपस्थ अन्तरद्वीपोंका निरूपण	७४८-७५८
१२१	जम्बूद्वीपस्थ लवणसमुद्रकी अवगाहना आदि का निरूपण	७५८-७७१
१२२	धातकीखंड द्वीपके वक्रपप्रमाण आदिका निरूपण	७७१-७७२
१२३	नन्दीश्वरद्वीपका वर्णन	७७३-७८५
१२४	अज्जनक पर्वतका वर्णन	७८५-७९१
१२५	रतिकर पर्वतका वर्णन	७९२-७९६
१२६	सत्यके स्वरूपका निरूपण	७९७-७९८
१२७	संयमके स्वरूपका निरूपण	७९९-
१२८	अकिञ्चनके स्वरूपका निरूपण	८००-८०१

समाप्त

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥
श्रीजैનાचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव્રतिविरचितया
सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्—

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

(द्वितीयो भागः)

अथ तृतीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः प्रारभ्यते--

व्याख्यातस्तृतीयस्थानस्य प्रथमउद्देशकः, साम्प्रतं द्वितीयः प्रारभ्यते, अस्य प्रथमोद्देशकेनायं सम्बन्धः—प्रथमोद्देशके प्रायो जीवधर्मा उक्ताः, इहापि प्रायस्त एव जीवधर्माः प्रतिपादयिष्यन्त इत्यनेन सम्बन्धेनाऽऽयातस्यास्योद्देशकस्ये-
दमादिसूत्रम्—‘ तिविहे लोगे ’ इत्यादि ।

अथ प्रथमोद्देशकस्यान्तिमसूत्रेणास्यादिसूत्रस्यायमभिसम्बन्धः—अनन्तरसूत्रे चन्द्रप्रज्ञप्त्यादिसूत्रस्वरूपमुक्तम्, इह तु चन्द्रादीनामेव भाषानानाधारभूतो लोक स्वरूपं सूत्रत्रयेणाभिधीयते—

तृतीय स्थानका दूसरा उद्देशा

इस पूर्वोक्त प्रकार से तृतीय स्थान का प्रथम उद्देशक व्याख्यात हो चुका अब द्वितीय उद्देशक का व्याख्यान प्रारम्भ होता है इसका प्रथम उद्देशक के साथ यह संबंध है कि—प्रथम उद्देशक में प्रायः जीव धर्म कहे गये हैं इसमें भी प्रायः वे ही जीवधर्म कहे जावेगे—इसी संबंध से प्रारम्भ हुए इस उद्देशक का “ तिविहे लोगे ” इत्यादि यह प्रथम सूत्र है इस प्रथम सूत्र का प्रथम उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ संबंध ऐसा है कि उस अन्तिम सूत्र में चन्द्रप्रज्ञप्ति आदि सूत्र का

ત્રીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશો

પહેલા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણા હવે પૂરી થઈ. હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરે છે. પહેલા ઉદ્દેશા સાથે બીજા ઉદ્દેશાનો આ પ્રમાણે સંબંધ છે—પહેલા ઉદ્દેશામાં મુખ્યત્વે જીવધર્મથી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, આ ઉદ્દેશામાં પણ એજ જીવધર્મોનું મુખ્યત્વે કથન કરવામાં આવશે. પહેલા ઉદ્દેશા સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા આ બીજા ઉદ્દેશાનું પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—“ તિવિહે લોગે ” ઇત્યાદિ. આ પ્રથમ સૂત્રનો આગલા ઉદ્દેશાના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—તે છેલ્લા સૂત્રમાં ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ

મૂળ—તિવિહે લોગે પળણત્તે, તં જહા-નામલોગે, ઠવળલોગે, દઠ્ઠલોગે ૧ । તિવિહે લોગે પળણત્તે તં જહા-નાળલોગે દંસળલોગે ચરિત્તલોગે ૨ । તિવિહે લોગે પળણત્તે, તં જહા-ઠલ્લલોગે અહોલોગે તિરિયલોગે ૩ ॥સૂ૦ ૩૦ ॥

છાયા—ત્રિવિધો લોકઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—નામલોકઃ, સ્થાપનાલોકઃ, દ્રવ્યલોકઃ ૧ । ત્રિવિધો લોકઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—જ્ઞાનલોકઃ, દર્શનલોકઃ, ચારિત્રલોકઃ ૨ । ત્રિવિધો લોકઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—ઉર્ધ્વલોક, અધોલોકઃ તિર્યગ્લોકઃ ૩ ॥

ટીકા—‘ તિવિહે લોગે ’ ઇત્યાદિ । લોક્યતે—અવલોક્યતે કેવલાલોકે—નેતિ લોકઃ, સ નામસ્થાપનાદ્રવ્યભેદાત્રિવિધઃ તત્ર નામસ્થાપને નામેન્દ્રસ્થાપનેન્દ્રવદ્ વ્યાખ્યેયે । દ્રવ્યલોકોઽપિ તથૈવ । નવરં જશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિત્ત

સ્વરૂપ કહા હૈ પર યહાં ઉન ચન્દ્રાદિક ભાવોં કા જો આધારભૂતલોક હૈ ઉસકા સ્વરૂપ કહા જોતા હૈ ક્યોં કિ લોક ઉન ચન્દ્રાદિક ભાવોં કા

આધારભૂતક્ષેત્ર હૈ—(તિવિહે લોગે પળણત્તે) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—ત્રીન પ્રકાર કા લોક કહા ગયા હૈ જૈસે—નામલોક, સ્થાપનાલોક ઓર દ્રવ્યલોક અથવા હસ પ્રકાર સે ભી લોક ત્રિવિધ કહા ગયા હૈ જૈસે જ્ઞાનલોક, દર્શનલોક ઓર ચારિત્રલોક અથવા—હસ પ્રકાર સે ભી લોક ત્રીન તરહ કા કહા ગયા હૈ ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક ઓર તિર્યગ્લોક । ટીકાર્થ—જો કેવલજ્ઞાનરૂપી આલોક (પ્રકાશ) કે દ્વારા દેખા જાતા હૈ વહ લોક હૈ વહ લોક નામલોક, સ્થાપનાલોક ઓર દ્રવ્યલોક કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા હૈ હનમેં નામલોક ઓર સ્થાપનાલોક નામેન્દ્ર ઓર

સૂત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે ચન્દ્રાદિક ભાવોના આધારરૂપ જે લોક છે, તેના સ્વરૂપનું અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે લોક એ ચન્દ્રાદિક ભાવોનું આધારભૂત ક્ષેત્ર છે—‘ તિવિહે લોગે પળણત્તે ’ ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—લોકના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નામલોક, (૨) સ્થાપનાલોક અને (૩) દ્રવ્યલોક. અથવા લોકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાનલોક, (૨) દર્શનલોક અને (૩) ચારિત્રલોક. અથવા લોકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) ઉર્ધ્વલોક, (૨) અધોલોક અને (૩) તિર્યગ્લોક.

ટીકાર્થ—કેવળજ્ઞાન રૂપ આલોક (પ્રકાશ) વડે જેને જોઈ શકાય છે, તે લોક છે. તે લોક નામલોક, સ્થાપનાલોક અને દ્રવ્યલોકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાંથી નામલોક અને સ્થાપનાલોકનું કથન નામેન્દ્ર અને સ્થાપનેન્દ્રના પૂર્વોક્ત

द्रव्यलोको धर्मास्तिकायादीनि जीवाजीवरूपाणि, 'रूप्यरूपीणी'—ति सप्रदेशाऽ-
प्रदेशानि द्रव्याण्येव, द्रव्याणि च तानि लोकश्चेति द्रव्यलोकः । भावलोकमाह—
'तिविहे' इत्यादि । भावलोको द्विविधः—आगमतो नोआगमतश्च । तत्राग-
मतो लोकपर्यालोचनोपयोगः, तदुपयोगानन्यत्वात्पुरुषो वा भावलोकः, नो-
आगमतस्तु प्रस्तुतसूत्रोक्तो ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः । इदं हि ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं त्रयं

स्थापनेन्द्र की तरह समझना चाहिये अर्थात् किसी पदार्थ का चाहे वह
चेतन हो या अचेतन हो अर्थशून्य निरर्थक लोक ऐसा नाम रखना यह
नाम लोक है और किसी भी पदार्थ में 'यह लोक है' ऐसी स्थापना
कर लेना यह स्थापनालोक है । ज्ञ शरीर और भव्यशरीर से
व्यतिरिक्त जो द्रव्यलोक है वह धर्मास्तिकायादिक द्रव्यरूप,
जीवाजीव द्रव्यरूप, रूपी अरूपी द्रव्यरूप और सप्रदेश
अप्रदेशद्रव्यरूप है क्योंकि कि द्रव्यरूप जो लोक है वह द्रव्य लोक
है भावलोक दो प्रकार है एक आगमभावलोक और दूसरा नोआगम
भावलोक इनमें लोककी पर्यालोचना करने वाला जो उपयोग है
वह आगम भावलोक है अथवा उस उपयोग से अनन्य होने के कारण
पुरुष भावलोक है तथा नो आगम की अपेक्षा से भावलोक प्रस्तुत
सूत्रोक्त ज्ञानदर्शन चारित्ररूप है । नोआगम की अपेक्षा भावलोक ज्ञान
है ऐसा जब विवक्षित होगा तब दर्शन और चारित्र उससे अलग
नहीं पड़ेंगे क्योंकि ज्ञान से कहने से ही उन दोनों का ग्रहण हो
जावेगा इसी प्रकार नो आगम की अपेक्षा भावलोक दर्शन है ऐसा

कथन प्रमाणे न समञ्जसु । अटले के कोष्ठ पणु चेतन के अचेतन पदार्थानु-
'लोक' अणु' नाम राणु' ते नामलोक छे, अने कोष्ठ पणु पदार्थमा 'आ
लोक छे,' अणी स्थापना करी लेवु' तेनु' नाम स्थापनालोक छे. ज्ञशरीर अने
भव्यशरीर सिवायनो जे द्रव्यलोक छे ते धर्मास्तिकाय आदि द्रव्यरूप, जीवाजीव,
द्रव्यरूप, रूपी अरूपी द्रव्यरूप अने सप्रदेश अप्रदेश द्रव्यरूप छे, कारण के
द्रव्यरूप जे लोक छे, ते द्रव्यलोक छे. भावलोक जे प्रकारनो छे—(१) आगम
भावलोक अने (२) नोआगम भावलोक—लोकनी पर्यालोचना करनारे जे
उपयोग छे ते आगम भावलोक छे. अथवा ते उपयोगथी अनन्य होवाने
कारण पुरुष भावलोक छे. तथा नोआगमनी अपेक्षासे भावलोक प्रस्तुत
सूत्रोक्त ज्ञानदर्शन चारित्ररूप छे. नोआगमनी अपेक्षासे भावलोक ज्ञान छे
अणु न्याये विवक्षित (प्रतिपादित) थये, लारे दर्शन अने चारित्र तेनाथी
अलग नहीं पडे, कारण के " ज्ञान द्वारा " पहनो प्रयोग करवाथी ते अनेने

પ્રત્યેકમિતરેતરસવ્યપેક્ષં, નાગમ એવ કેવલો નાપ્યનાગમઃ, નો શવ્દસ્ય દેશ-
નિષેધકત્વાદિતિ । તત્ર જ્ઞાનં ચાસૌ લોકશ્ચ જ્ઞાનલોકઃ । એવં દર્શનલોકચારિત્ર
લોકશ્વેતિ । ભાવલોકતાચૈષાં ક્ષાયિક્ષાયોપશમિકભાવરૂપત્વાત્, ક્ષાયિકાદિ
ભાવાનાં ચ ભાવલોકત્વેનામિહિતત્વાત્ । એપાં વિશેષવર્ણનમનુયોગદ્વારસૂત્રસ્ય મત્કૃ-
તાયામનુયોગચન્દ્રિકાટીકાયામાવશ્યકશવ્દવ્યાખ્યાયામવલોકનીયમ્ ।

જય વિવક્ષિત હોગા તય ઢી જ્ઞાન ચારિત્ર ડસસે અલગ નહીં પડેંગે
કયોં કિ દર્શન કહને સે ડન ડોનોં કા ગ્રહણ ડસસે હો જાવેગા ઇસી
પ્રકાર નોઆગમ કી અપેક્ષા ભાવલોક ચારિત્ર હૈ એસા જય કહા જાવેગા
તય ઢી દર્શન જ્ઞાન ડસસે ભિન્ન નહીં હોંગે કયોં કિ ચારિત્ર કે કહને
સે ડન ડોનોં કા ઢી ગ્રહણ હો જાવેગા ઇસલિયે ઇતનેપર સાપેક્ષ જ્ઞાન
દર્શન ચારિત્ર યે પ્રત્યેક નોઆગમ કી અપેક્ષા સે ભાવલોકરૂપ હો જાતે
હૈ । યહાં નો આગમ મેં “ નો ” શવ્દ દેશનિષેધક હૈ ઇસસે જો પૂર્ણરૂપ
સે આગમ નહીં હૈ, કિન્તુ આગમ કે ઁક દેશ હૈ વહ નોઆગમ હૈ એસે
નો આગમ ભાવ લોક જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર હૈ । યે જ્ઞાનચારિત્ર ક્ષાયિક
એવં ક્ષાયોપશમિકાદિ ભાવરૂપ હોતે હૈ ઇસલિયે ઇનમેં ભાવલોકતા
કહી ગઈ હૈ કયોં કિ ક્ષાયિકાદિ ભાવોં કો ભાવલોકરૂપ સે શાસ્ત્ર મેં
કહા ગયા હૈ ઇનકા વિશેષ વર્ણન અનુયોગદ્વારસૂત્ર કી જો અનુયોગ-

પણુ ગ્રહણ કરી લેવાશે એજ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક દર્શન
છે એવું ન્યારે વિવક્ષિત થશે, ત્યારે પણ જ્ઞાન અને ચારિત્ર તેનાથી જુદાં
નહીં પડે, કારણ કે “ દર્શન દ્વારા ” પદના પ્રયોગથી તે બન્નેને પણ ગ્રહણ
કરી લેવાશે. એજ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક ચારિત્ર છે એવું
ન્યારે કહેવામાં આવશે ત્યારે પણ જ્ઞાન અને દર્શન તેનાથી જુદાં નહીં પડે,
કારણ કે “ ચારિત્ર ” કહેવાથી તે બન્નેને પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે. તેથી
ઇતરેતર સાપેક્ષ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર, એ પ્રત્યેક નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવ-
લોકરૂપ થઇ જાય છે.

અહીં નોઆગમના “ નો ” શબ્દ દેશનિષેધક છે, તેથી જે પૂર્ણરૂપે
આગમ નથી, પરન્તુ આગમના એક દેશ (અશ) રૂપ છે, તેમને જ નો-
આગમ કહે છે. એવાં નોઆગમ ભાવલોક જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર જ છે. તે
જ્ઞાનચારિત્ર ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવરૂપ હોય છે, તેથી તેમનામાં
ભાવલોકતા કહી છે, કારણ કે ક્ષાયિક આદિ ભાવોને ભાવલોક રૂપે શાસ્ત્રમાં
પ્રતિપાદિત કરેલ છે. તેમનું વિશેષ વર્ણન અનુયોગ દ્વારસૂત્રની અનુયોગ

અથ ક્ષેત્રલોકમાહ—‘તિવિહે’ ઇત્યાદિ, ઇહ ચ વહુસમભૂમિભાગે રત્નપ્રભાભાગે મેરુમધ્યેષ્ટપ્રદેશે રુચકોઽસ્તિ, તસ્યોપરિતનપ્રતરસ્યોપરિષ્ઠાન્નવયોજનશતાનિ યાવજ્જ્યોતિશ્ચક્રસ્યોપરિતલસ્તાવત્તિર્યગ્લોકઃ, તતઃ પરત ઊર્ધ્વભાગસ્થિતત્વાદ્ ઊર્ધ્વલોકો દેશોનસપ્તરજ્જુપ્રમાણો રુચકસ્યાધસ્તનપ્રતરસ્યાધો નવ યોજનશતાનિ યાવત્તાવત્તિર્યગ્લોકઃ, તતઃ પરતોઽધોભોગસ્થિત્વા દધોલોકઃ સાતિરેકસપ્તરજ્જુપ્રમાણઃ, અધોલોકોર્ધ્વલોકયોર્મધ્યેષ્ટાદશયોજનશતપ્રમાણસ્તિર્યગ્ભાગસ્થિતત્વાત્તિર્યગ્લોક ઇતિ ॥ સૂં ૩૦ ॥

ચન્દ્રિકા નામકી ટીકા હૈં ઉસમૈં આવશ્યકશબ્દ કી વ્યાખ્યા કરતે સમય લિખા ગયા હૈં ? અતઃ વહાં સે યહ વિષય જાના જા સકતા હૈં.

વહુસમભૂમિભાગવાલે રત્નપ્રભાકે ભાગમૈં મેરુકે મધ્યમૈં આઠ રુચક પ્રદેશ હૈંં ઉનકે ઉપરિતન પ્રદેશકે ઉપરસે લેકર નૌ સૌ યોજનતક ઉપર મૈં જ્યોતિશ્ચક્ર હૈંં ઉસ જ્યોતિશ્ચક્ર કે ઉપરિતલતક તિર્યગ્લોક હૈંં ઇસકે આગે ઉર્ધ્વભાગ મૈં અવસ્થિત હોને કે કારણ ઉર્ધ્વલોક હૈંં ઇસકા વિસ્તાર કુછ કમ સાત રાજૂ કા હૈંં રુચક કે અધસ્તન પ્રતર કે નીચે નૌ સૌ યોજન તક ફિર તિર્યગ્લોક હૈંં, ઇસકે બાદ અધોભાગ મૈં સ્થિત હોને સે અધોલોક હૈંં યહ કુછ અધિક સાતરાજૂપ્રમાણ હૈંં અધોલોક ઔર ઉર્ધ્વલોક કે મધ્ય મૈં ૧૮ સૌ યોજન પ્રમાણ તિર્યગ્ભાગ મૈં સ્થિત હોને કે કારણ તિર્યગ્લોક હૈંં ॥ સૂં ૩૦ ॥

ચન્દ્રિકા નામની ટીકામાં આવશ્યક શબ્દની વ્યાખ્યા કરતી વખતે લખવામાં આવેલ છે, તે તે વિષય ત્યાંથી વાંચી લેવો.

અહુસમ ભૂમિવાળા રત્નપ્રભાના ભાગમાં મેરુની મધ્યમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે. તેમના ઉપરીતન પ્રદેશથી જાયે ૮૦૦ યોજન સુધી જ્યોતિશ્ચક્ર છે. તે જ્યોતિશ્ચક્રના ઉપરિતલ સુધી તિર્યગ્લોક છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ઉર્ધ્વલોક આવે છે. ઉર્ધ્વભાગમાં રહેલો હોવાથી તેને ઉર્ધ્વલોક કહે છે. તેનો વિસ્તાર સાત રાજૂ કરતાં થોડો ન્યૂન છે. રુચકના અધઃસ્તન પ્રતરની નીચે ૮૦૦ યોજન પર્યન્તમાં પણ તિર્યગ્લોક છે, તેનાથી નીચે અધોલોક છે. અધો ભાગમાં તે આવેલો હોવાથી તેને અધોલોક કહે છે. તેનો વિસ્તાર સાત રાજૂ પ્રમાણથી થોડો અધિક છે. અધોલોક અને ઉર્ધ્વલોકની મધ્યમાં ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ—તિર્યગ્ભાગમાં રહેલો—તિર્યગ્લોક છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

लोकस्वरूपनिरूपणानन्तरं तदाधेयानां चमरादीनां परिषदो निरूपयति—

मूलम्—चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररत्नो तओ परि-
साओ पणत्ताओ तं जहा-समिया, चंडा, जाया । अविंभत-
रिया समिया, मज्झिमया चंडा, बाहिरया जाया । चमरस्स णं
असुरिंदस्स असुरकुमाररत्नो सामाणियाणं देवाणं तओ परि-
साओ पणत्ताओ, तं जहा-समिया जहेव चमरस्स एवं ताय-
तीसगाण वि । लोगपालाणं तुंवा तुडिया पव्वा । एवं अग्ग-
महिसीणावि । बलिस्सवि एवं चेव जाव अग्गमहिसीणं । धर-
णस्स य सामाणियतायत्तीसगाणं च समिया चंडा जाया ।
लोगपालाणं अग्गमहिसीणं ईसा तुडिया दढरहा जहा धरण-
स्स तहा सेसाणं भवणवासीणं । कालस्स णं पिसाइंदस्स
पिसायरण्णो तओ परिसाओ पणत्ताओ, तं जहा-ईसा तुडिया
दढरहा । एवं सामाणिय अग्गमहिसीणं । एवं जाव गीयरइ-
गीयजसाणं । चंदस्स णं जोईसिंदस्स जोइसरण्णो तओ परि-
साओ पणत्ताओ, तं जहा-तुंवा तुडिया पव्वा । एवं सामा-
णिय अग्गमहिसीणं । एवं सूरस्सवि । सक्कस्स णं देविंदस्स
देवरत्नो तओ परिसाओ पणत्ताओ, तं जहा-समिया चंडा
जाया । एवं जहा चमरस्स जाव अग्गमहिसीणं । एवं जाव
अच्चुयस्स लोगपालाणं ॥ सू० ३१ ॥

लोक स्वरूप के निरूपण के बाद अब लोक में आधेयरूप से रहे हुए चमरादिकों की परिषद का सूत्रकार कथन करते हैं—(चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररत्नो) इत्यादि ।

लोकना स्वरूपतुं निरूपणु करीने हवे लोकभां रडेला चमरादि डोनी परिषदतुं सूत्रकार कथन करे छे—“चमरस्सणं असुरिंदस्स असुरकुमाररत्नो” इत्यादि—

છાયા—ચમરસ્ય ચલુ અસુરેન્દ્રસ્ય અસુરકુમારરાજસ્ય તિસ્રઃ પરિષદઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—સમિતા, ચણ્ડા, જાતા । આખ્યન્તરિકા સમિતા મધ્યમિકા ચણ્ડા, વાહ્યકા જાતા । ચમરસ્ય ચલુ અસુરેન્દ્રસ્ય અસુરકુમારરાજસ્ય સામાનિકાનાં દેવાનાં તિસ્રઃ પરિષદઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—સમિતા યથૈવ ચમરસ્ય । એવં ત્રાયસ્ત્રિંશકાનામપિ । લોકપાલાનાં તુમ્વાત્રુટિતા પર્વા । એવમગ્રમહિષીણામપિ । વલેરપ્યેવમેવ યાવત્—અગ્રમહિષીણામ્ । ધરણસ્ય ચ સામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશકાનાં ચ શમિતા, ચણ્ડા, જાતા । લોકપાલાનામગ્રમહિષીણામ્ ઈશા ત્રુટિતા, દૃઢરથા, યથા ધરણસ્ય તથા શેપાણાં ભવનવાસિનામ્ । કાલસ્ય ચલુ પિશાચેન્દ્રસ્ય પિશાચરાજસ્ય તિસ્રઃ પરિષદઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ઈશા, ત્રુટિતા, દૃઢરથા । એવં સામાનિકાગ્રમહિષી

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમરની ત્રણ પરિષદાઈ કહી ગઈ છે જો હસ પ્રકાર સે છે—સમિતા, ચણ્ડા ઓર જાતા, આખ્યન્તર જો પરિષદા છે ઉસકા નામ સમિતા છે મધ્યમિકા જો પરિષદા છે ઉસકા નામ ચણ્ડા છે ઓર જો વાહ્યપરિષદા છે ઉસકા નામ જાતા છે હસી તરહ અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમર કે જો સામાનિક દેવ છે ઉનકી ખી ત્રણ પરિષદાઈ કહી ગઈ છે ઉનકા નામ ખી પૂર્વોક્તરૂપ સે હી છે હસી પ્રકાર સે ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોં કી ખી હન્હીં નામોં વાલી ત્રણ પરિષદાઈ કહી ગઈ છે ।

લોકપાલોં કી ત્રણ પરિષદાઓં કે નામ તુમ્વા, ત્રુટિતા ઓર પર્વા છે હસી પ્રકાર સે જો અગ્રમહિષીયોં કી પરિષદાઈ છે ઉનકે ખી યે હી નામ છે । વલિકે પરિષદ ખી યહી નામ વાલી છે । ધરણ કે જો સામાનિક ઓર ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવ છે ઉનકી ખી પરિષદાઓં કે શમિતા, ચણ્ડા ઓર જાતા યે હી નામ છે તથા લોકપાલોં કી જો અગ્રમહિષીયાં

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાજ ચમરની ત્રણ પરિષદો કહી છે—(૧) સમિતા, (૨) ચંડા અને (૩) જાતા. આખ્યન્તર પરિષદને શમિતા કહે છે, મધ્યમિકા પરિષદને ચંડા કહે છે અને વાહ્ય પરિષદને જાતા કહે છે. એ જ પ્રમાણે અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાજ ચમરના સામાનિક દેવોની પણ ત્રણ પરિષદો કહી તેમના નામ પણ ચમરની પરિષદો જેવાં જ છે. એ જ પ્રમાણે ચમરના ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોની પણ એ જ નામવાળી ત્રણ પરિષદો કહી છે.

લોકપાલોની ત્રણ પરિષદોનાં નામ તુમ્બા, ત્રુટિતા અને પર્વા છે. અગ્રમહિષીઓની ત્રણ પરિષદોનાં નામ પણ લોકપાલોની ત્રણ પરિષદો જેવાં જ છે. બલીની પરિષદાના પણ એ જ ત્રણ નામો છે. ધરણના જે સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો છે તેમની પરિષદોનાં નામ પણ સમિતા, ચંડા અને જાતા

નામ્ । એવં યાવદ્ ગીતરતિગીતયશસાં । ચન્દ્રસ્ય સ્વહુ જ્યોતિષ્કેન્દ્રસ્ય જ્યોતિ-
ષ્કરાજસ્ય તિસ્રઃ પરિષદઃ પ્રજ્ઞતાઃ તદ્યથા-તુમ્વા, ત્રુટિતા, પર્વા । એવં સામાનિ
કાગ્રમહિષીણામ્ । એવં સરસ્યાપિ । શક્રસ્ય સ્વહુ દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય તિસ્રઃ
પરિષદઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા-સમિતા, ચણ્ડા, જાતા । એવં યથા ચમરસ્ય યાવદ્
અગ્રમહિષીણામ્ । એવં યાવદ્ અચ્યુતસ્ય લોકપાલાનામ્ ॥ સૂ૦ ॥ ૩૧ ॥

ટીકા—‘ ચમરસ્ય ણં ’ ઇત્યાદિ, સુગમમ્ । નવરમ્—‘ અસુરેન્દ્રસ્ય, અસુરરા-
જસ્ય ’ ઇત્યાદૌ, ઇન્દ્રેશ્વર્યયોગાત્, રાજા તુ રાજનાદિતિ । પરિષત્પરિવારઃ, સા
ત્રિધા પ્રત્યાસત્તિ ભેદેન, તત્ર યે પરિવારભૂતા દેવા દેવ્યશ્રાતિગૌરવાત્ પ્રયોજને-
હૈં ડનકી પરિષદાઈ ઈશા, ત્રુટિતા ઔર દૃઢરથા નામકી હૈં જૈસા કથન
ધરણ કે વિષય મૈં કહા ગયા હૈ વૈસા હી કથન શેષ ભવનપતિયૌં
કે વિષય મૈં ભી કરના ચાહિયે ।

પિશાચેન્દ્ર પિશાચરાજ કાલ કી તીન પરિષદ્ કહી ગઈ હૈં—ડનકે
નામ હસ પ્રકાર સે હૈ—ઈશા, ત્રુટિતા ઔર દૃઢરથા હસી પ્રકાર સે હસકે
સામાનિક દેવૌં કી અગ્રમહિષિયૌં કી ભી પરિષદાઈ જાનના ચાહિયે
ઔર ડનકે નામ ભી યે હી જાનના । ચાહિયે ગાન્ધર્વ કે ભેદરૂપ જો
ગીતરતિ ઔર ગીતયશ હૈં ડનકી ભી પરિષદાઈ ઇન્હૌં નામૌં વાલી હૈં
જ્યોતિષ્કેન્દ્ર જ્યોતિષ્કરાજ જો ચન્દ્ર હૈ ડસકી ભી તીન હી પરિષદાઈ
કહી ગઈ હૈં જિનકે નામ હસ પ્રકાર સે હૈં—તુમ્વા, ત્રુટિતા ઔર પર્વા હસી
પ્રકાર સે સામાનિક ઔર અગ્રમહિષિયૌં કી પરિષદા કે વિષય મૈં ભી
જાનના ચાહિયે ઔર હસી પ્રકાર સે સૂર્ય કી પરિષદા કે વિષય મૈં ભી

જ છે, તથા તેમના લોકપ લો અને તેમની અગ્રમહિષીઓની પરિષદોનાં નામ
ઈશા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથા છે ધરણના વિષયમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું
છે એવું જ કથન બાકીના ભવનપતિઓ વિષે પણ સમજ લેવું.

પિશાચેન્દ્ર, પિશાચરાજ કાળની ત્રણ પરિષદોનાં નામ આ પ્રમાણે છે,
ઈશા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથા. એ જ પ્રમાણે તેના સામાનિક દેવો અને અગ્ર-
મહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજવું તેમની પરિષદોનાં પણ એજ નામો
સમજવાં ગાન્ધર્વના ભેદરૂપ જે ગીતરતિ અને ગીતયશ છે, તેમની પરિષદો
પણ એજ નામવાળી છે. જ્યોતિષ્કેન્દ્ર, અને જ્યોતિષ્કરાજ. ચન્દ્રની ત્રણ
પરિષદોનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—(૧) તુમ્બા, (૨) ત્રુટિતા અને પર્વા.
એજ પ્રમાણે તેમના સામાનિક દેવો અને તેમની અગ્રમહિષીઓની પરિષદો
વિષે પણ સમજવું, અને સૂર્યની પરિષદો વિષે પણ એવું જ કથન સમજ

પ્રવ્યાહતા એવાગચ્છન્તિ સા અભ્યન્તરાપરિપત્ । યે ત્વાહૂતા અનાહૂતાશ્વાગચ્છન્તિ સા મધ્યમા, યે ત્વનાહૂતા અપ્યાગચ્છન્તિ સા વાહ્યેતિ । તથા યયા સહ પ્રયોજનં પર્યાલોચયતિ સાડ્ઘા, યયા તુ તદેવ પર્યાલોચિતં સત્ પ્રપશ્ચયતિ સા દ્વિતીયા, યસ્યાસ્તુ પર્યાલોચિતં પ્રવર્ણયતિ સાડન્ત્યેતિ ॥ સૂ. ૩૧ ॥

જાનના યાહિયે દેવેન્દ્ર દેવરાજશક્ર કી તીન પરિપદાઈ કહીં ગઈ હૈં । જિનકે નામ હસ પ્રકાર સે હૈં-સમિતા, ચણડા ઓર જાના જિસ પ્રકાર ચમર કી અગ્રમહિષિયોં કી સભા કે વિષય મેં કથન ક્રિયા હૈ ઉસી પ્રકાર સે શક્ર કે સામાનિક દેવોં કી ઓર અગ્રમહિષિયોં કી પરિપદા કે સંબંધ મેં ભી જાનના યાહિયે તથા હસી પ્રકાર સે યાવત્ અચ્યુત કે લોકપાલોં કી પરિષદા કે સમ્બન્ધ મેં ભી જાનના યાહિયે એશ્વર્ય કે યોગ સે ઇન્દ્ર ઓર દીપ્તિ કે યોગ સે રાજા ચમર આદિ કો કહા ગયા હૈ પરિષદા નામ પરિવાર કા હૈ યહ પરિવારરૂપ પરિષદ પ્રત્યાસત્તિ કે ભેદ સે તીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ જો પરિવાર શૂન દેવ ઓર દેવિયાં અતિગૌરવ સે પ્રયોજનોં મેં ભી બુલાને પર હી આતી હૈં વહ અભ્યન્તરા પરિષદા હૈ તથા જો દેવ ઓર દેવિયાં બુલાને પર ઓર નહીં બુલાને પર ભી આતી હૈ વહ મધ્યમ પરિષદ હૈ તથા જો નહીં બુલાને પર ભી આતી હૈં વે વહ વાહ્ય પરિષદ હૈ તથા-જિસકે સાથ પ્રયોજન કા વિચાર ક્રિયા જાતા હૈ વહ આઘ પરિષદ હૈ તથા વિચાર ક્રિયા ગયા કાર્ય જિસકી

લેવુ. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની પણ ત્રણ પરિષદો છે, તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સમિતા, (૨) ચંડા અને જાતા. ચમરના સામાનિક દેવો અને અગ્ર મહિષીઓની સભાઓના વિષયમાં લેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન શક્રના સામાનિક દેવોની અને અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજ લેવું, અને એજ પ્રકારનું કથન અચ્યુતના લોકોપાલો પર્યન્તની પરિષદો વિષે પણ સમજવું. ચમર આદિને એશ્વર્યના યોગથી ઇન્દ્ર અને દીપ્તિના યોગથી રાજા કહેવામાં આવેલ છે. પરિષદ એટલે પરિવાર આ પરિવાર ૩૫ પરિષદ પ્રત્યાસત્તિના લેદથી ત્રણ પ્રકારની કડી છે જે પરિવાર ૩૫ દેવો અને દેવીઓ કોઈ ખાસ પ્રયોજનોમાં અતિગૌરવપૂર્વક બોલાવવામાં આવે તો જ આવે છે, તે સભાને અભ્યન્તરા પરિષદ કહે છે. જે સભામાં દેવો અને દેવી ઓને બોલાવવામાં આવે ત્યારે પણ આવે છે અને બોલાવ્યા વિના પણ આવે છે, તે સભાને મધ્યમ પરિષદ કહે છે જે સભામાં વિના બોલાવ્યે દેવો અને દેવીઓ આવે છે તે સભાને વાહ્ય પરિષદ કહે છે. જે પરિષદની સાથે પ્રયોજનનો વિચાર કરવામાં આવે છે, તે પરિષદને આઘપરિષદ કહે છે. વિચારેલા

પૂર્વે પરિપદુત્પન્નદેવાઃ પ્રરૂપિતાઃ, દેવત્વં ચ કુતોઽપિ ધર્માદ્ભવતિ, તત્પ્રતિ-
પત્તિશ્ચ કાલવિશેષે ભવતીતિ કાલવિશેષનિરૂપણપૂર્વકં તત્રૈવ ધર્મવિશેષાણાં
પ્રતિપત્તીરાહ—

મૂલમ્—તઓ જામા પળ્લન્તા, તં જહા—પઢમે જામે મઙ્ગિમ્મે
જામે પચ્છિમે જામે। તીહિં જામેહિં આયા કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં
લભેજ્જા સવળયાણ, તં જહા-પઢમે જામે, મઙ્ગિમ્મે જામે, પચ્છિમે
જામે। એવં જાવ કેવલનાણઉપ્પાડેજ્જા, તં જહા-પઢમે જામે,
મઙ્ગિમ્મે જામે, પચ્છિમે જામે। તઓ વયા પળ્લન્તા તં જહા-
પઢમેવણ, મઙ્ગિમ્મે વણ, પચ્છિમે વણ। તીહિં વણ્ણિં આયા
કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં લભેજ્જા સવળયાણ, તં જહા-પઢમે વણ, મઙ્ગિમ્મે
વણ, પચ્છિમે વણ। એસો ચેવ ગમો ણેયઠ્ઠો, જાવ કેવલના-
ણંતિ ॥ સૂ. ૩૨ ॥

સલાહ સે વિસ્તૃત કિયા જાતા હૈ વહ દૂસરી મધ્યમાપરિપદ્ હૈ તથા
પર્યાલોચિત કાર્ય કા વિવરણ જિસકે સમક્ષ પ્રસ્તુત કિયા જાતાહૈ—વહ
તૃતીય અન્યપરિપદ્ હૈ ॥ સૂ. ૩૧ ॥

હસ પ્રકાર પરિપદ્ મેં ઉત્પન્ન દેવોં કી પ્રરૂપણા કી। દેવત્વ ધર્મ સે
પ્રાપ્ત હોતા હૈ, ધર્મ કી પ્રતિપત્તિ કાલવિશેષ મેં હી જીવ કો હોતી હૈ
અતઃ અબ સૂત્રકાર કાલવિશેષ કી નિરૂપણા પૂર્વક વહી ધર્મવિશેષોં કી
જીવ કો પ્રતિપત્તિ હોતી હૈ હસ વાત કા કથન કરતે હૈ—(તઓ જામા
પળ્લન્તા) ઇત્યાદિ ।

કાર્યપર જે સભામાં વિસ્તૃત વિચારણા થાય છે, તે પરિપદ્ને બીજી મધ્યમા
પરિપદ્ કહે છે. પર્યાલોચિત (વિચારવામાં આવેલ) કાર્યનું વિવરણ જેની
સમક્ષ પ્રસ્તુત કરાય છે, તે પરિપદ્ને તૃતીય અન્ય પરિપદ્ કહે છે ॥ સૂ. ૩૧ ॥

આ પ્રમાણે ચમર આદિની પરિપદ્દોની પ્રરૂપણા પૂરી થઈ. દેવત્વ ધર્મ-
થી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને ધર્મની પ્રતિપત્તિ (પ્રાપ્તિ) કાળવિશેષમાં જ
થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કાળવિશેષની નિરૂપણાપૂર્વક એ જ ધર્મવિશેષોની
જીવને પ્રતિપત્તિ થાય છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

“ તઓ જામા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

છાયા—ત્રયો યામાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—પ્રથમો યામઃ, મધ્યમો યામઃ, પશ્ચિમો યામઃ । ત્રિભિર્યામૈરાત્મા કેવલિપ્રજ્ઞપ્તં ધર્મં લભતે શ્રવણતયા, તદ્યથા—પ્રથમો યામઃ, મધ્યમો યામઃ, પશ્ચિમો યામઃ । एवं यावत्—કેવલજ્ઞાનમુત્પાદયતિ, તદ્યથા—પ્રથમો યામઃ, મધ્યમો યામઃ, પશ્ચિમો યામઃ । त्रीणि त्रयांसि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—પ્રથમં-વયઃ, મધ્યમં વયઃ, પશ્ચિમં વયઃ एवएव गमो ज्ञातव्यः, કેવલજ્ઞાનમિતિ ॥ સુ ૩૨ ॥

ટીકા—‘ તઓ જામા ’ ઇત્યાદિ સુગમમ્ । નવરસ્—યામઃ—પ્રહરઃ સાર્દ્ધસ-પ્તઘટીપરિમિતઃ કાલઃ રાત્રેર્દિવસસ્ય ચ ચતુર્થમાગ ઇત્યર્થઃ, રાત્રિદિવસ્યાષ્ટ પ્રહરત્વાત્, તથાપીહ ત્રિભાગ એવ યામત્વેન વિવક્ષિતઃ પૂર્વરાત્રમધ્યરાત્રાપરરાત્ર

સૂત્રાર્થ—ત્રીન યામ કહે ગયે હૈં જો યે હૈં—પ્રથમ યામ, મધ્યમ યામ ઓર પશ્ચિમ યામ । इन तीन यामों में आत्मा केवलिप्रज्ञप्त धर्म को श्रवण कर प्राप्त करता है । इसी तरह आत्मा यावत् इन तीन यामों में केवलज्ञान को उत्पन्न करता है । जीव की अवस्थाएँ भी तीन होती हैं—प्रथम अवस्था, मध्यम अवस्था, और पश्चिम अवस्था “ इन तीन अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है ” ऐसा पाठ, यहां से लगाकर कि आत्मा इन तीनों अवस्थाओं में केवलिप्रज्ञप्त धर्म को श्रवण कर प्राप्त करता है यहां पर भी लगाना चाहिये ।

ટીકાર્થ—દિનકે ચૌથે ભાગકા નામ યામ—પ્રહર હૈં યહ યામ રાતદિનકા ચતુર્થભાગરૂપ હૈં । क्यों कि रातदिन आठ प्रहर का होता है परन्तु यहां पर रातदिन का तृतीय भाग ही प्रहर शब्द से विवक्षित हुआ है । इसी कारण पूर्वरात्र, मध्यरात्र और अपररात्ररूप प्रहर त्रय को लेकर रात्रि

સૂત્રાર્થ—ત્રણુ યામ કહ્યાં છે—(૧) પ્રથમ યામ, (૨) મધ્યમ યામ અને (૩) પશ્ચિમ યામ. આ ત્રણુ યામોમાં આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણુ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, એજ પ્રમાણે આત્મા આ ત્રણુ યામોમાં કેવળજ્ઞાન પર્યન્તની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જીવની અવસ્થાઓ પણ ત્રણુ હોય છે—(૧) પ્રથમ અવસ્થા, (૨) મધ્યમ અવસ્થા અને (૩) પશ્ચિમ અવસ્થા. “ આત્મા આ ત્રણુ અવસ્થાઓમાં કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણુ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ” આ કથનથી લઈને “ આ ત્રણુ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, ” આ કથન પર્યન્તતું સમસ્ત કથન ગ્રહણુ કરવું જોઈએ.

દિવસના ચોથા ભાગને યામ (પહોર—પહોર) કહે છે. તે યામ રાત્રિ કે દિવસના ચોથા ભાગરૂપ હોય છે, કારણ કે દિવસના ચાર અને રાત્રિના ચાર પહોર હોય છે. પરન્તુ આ સૂત્રમાં યામ (પહોર) પદથી રાત્રિ કે દિવસનો ત્રીજો ભાગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એજ કારણે પૂર્વરાત્ર, મધ્યરાત્ર અને અપરરાત્ર રૂપ ત્રણુ પહોર

લક્ષણો યમાશ્રિત્ય રાત્રિસ્થિયામેત્યુચ્યતે, એવં દિનસ્યાપિ । અત્ર ત્રિસ્થાનકાતુરો-
ધાચ્ચતુર્થો ન વિવક્ષિતઃ । કે તે ત્રયો યામ ? इत्याह—‘ પઢમે ’ इत्यादि, प्रथमो
यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो याम इति । ‘ तीर्हि ’ इत्यादि, एभिः पूर्वोक्तैरेव
त्रिभिर्यामैः त्रिषु यामेष्वित्यर्थ आत्मा-जीवः केवलिप्रज्ञप्तं-जिनप्रणीतं धर्मश्रवण-
तया श्रवणविषयीकरणेन लभते-शृणोतीत्यर्थः । तानाह प्रथमो मध्यमः पश्चिम इति ।
एवम्-अनेनैव रीत्या-एभिरेव त्रिभिर्यामैरित्यर्थः, ‘ जाव ’ यावत्-यावच्छब्दात्-
‘ तीर्हि जामेर्हि आया केवलं वोर्हि वुज्जेज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया मुडे भवित्ता
अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया वंभचेरवासमावसेज्जा,
एवं तीर्हि जामेर्हि आया संजमेणं संजमेज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया संवरेणं संव-
रेज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया आभिणिवोहियनाणं उप्पाडेज्जा, एवं तीर्हि जामेर्हि
आया सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनानं उप्पाडेज्जा तीर्हि जामेर्हि आया ’
इत्यन्तं संग्राह्यम् ।

કા નામ ત્રિયામા હુઆ છે । इसी प्रकार से दिन के भी पूर्वाह्न मध्याह्न
और अपराह्न ये तीन प्रहर जानना चाहिये यहां त्रिस्थानक के अनुरोध
से चतुर्थ प्रहर विवक्षित नहीं हुआ है । वे तीन याम यहां पर प्रथम-
याम, मध्यमयाम और पश्चिम याम के नाम से प्रकट किये गये हैं ।
इस तरह इन तीन यामों में जीव केवलि प्रज्ञप्त धर्म को
सुनता है, यहां यावत् शब्द से “ तीर्हि जामेर्हि आया
केवलं वोर्हि वुज्जेज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया मुंडे भवित्ता अगाराओ
अणगारियं पव्वएज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया वंभचेरवासमावसेज्जा,
एवं तीर्हि जामेर्हि आया संजमेणं संजमेज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया
संवरेणं संवरेज्जा, तीर्हि जामेर्हि आया आभिणिवोहियनाणं उप्पा-

રને લીધે રાત્રિનુ ખીજું નામ ત્રિયામા પણ છે. એજ પ્રમાણે દિવસના પણ
પૂર્વાહ્ન મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્ન રૂપ ત્રણ પહોર (યામ) સમજવા જોઈએ અહીં
ત્રણ સ્થાનાનુ પ્રકરણ હોવાથી ચોથા પહોરની વાત કરી નથી તે ત્રણ યામને
અહીં પ્રથમ યામ, મધ્યમ યામ અને પશ્ચિમ યામના નામથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ
છે. એટલે કે અહીં આ પદોનો એવો અર્થ સમજવાનો છે કે આ ત્રણ
યામોમાં જીવ કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે. અહીં “ યાવત્ (યર્થન્ત) ”
પદ દ્વારા નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે—“ તીર્હિ જામેર્હિ આયા કેવલ
વોર્હિ વુજ્જેજ્જા, તીર્હિ જામેર્હિ આયા મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં પવ્વ-
એજ્જા, તીર્હિ જામેર્હિ આયા વંભચેરવાસમાવસેજ્જા, એવં તીર્હિ જામેર્હિ આયા
સંજમેર્ણ સંજમેજ્જા, તીર્હિ જામેર્હિ આયા સવરેર્ણ સંવરેજ્જા, તોર્હિ જામેર્હિ

છાયા—‘ત્રિભિર્યામૈરાત્મા કેવલાં વોર્ધિ બુદ્ધ્યતે, ત્રિભિર્યામૈરાત્મા-મુળ્હો ભૂત્વા - આગારાદ્ અનગારિતાં પ્રવ્રજતિ, ત્રિભિર્યામૈરાત્મા બ્રહ્મ-ચર્યવાસમાવસતિ, એવં ત્રિભિર્યામૈરાત્મા સંયમેન સંયચ્છતિ, ત્રિભિર્યામૈરાત્મા સંવરેણ સંવૃણુયાત્, ત્રિભિર્યામૈરાત્માઽઽભિનિવોધિકજ્ઞાનમુત્પાદયતિ, એવં ત્રિભિર્યામૈરાત્મા શ્રુતજ્ઞાનમ્, અવધિજ્ઞાનં, મનઃપર્યવજ્ઞાનમુત્પાદયતિ, ત્રિભિર્યામૈરાત્મા ’ ઇતિ, ‘કેવલાં વોર્ધિ’ ઇત્યારમ્બ યાવત્ કેવલજ્ઞાનમુત્પાદયતિ । તાન્ યામાનાહ-પ્રથમો યામઃ, મધ્યમો યામઃ, પશ્ચિમો યામ ઇતિ । યથા કાલવિશેષે ધર્મપ્રતિપત્તિર્ભવતિ તથા વયોવિશેષેઽપીતિ તત્ર ધર્મપ્રતિપત્તીરાહ-‘તઓ વયા ’ ઇત્યાદિ સુગમં, નવરં-પ્રાણિનાં કાલકૃતાવસ્થા વય ઇત્યુચ્યતે, તદ્ પ્રથમ-મધ્યમ-પશ્ચિમભેદાત્રિવિધમ્ । તત્ર પ્રથમં વયો વાલત્વં, મધ્યમવયો યૌવનં, પશ્ચિમવયો વૃદ્ધત્વમિતિ, તલ્લક્ષણં ચેદમ્—

હેઝ્જા, એવં તીહિં જામેહિં આયા સુયનાણં, ઓહિનાણં, મળપજ્જવનાણં ઉપ્પાહેઝ્જા, તીહિં જામેહિં આયા ” હસ પાઠ કા સંગ્રહ હુઆ હૈ । તાત્પર્ય હસ પાઠ કા એસા હૈ કિ આત્મા તીન યામોં મેં કેવલવોધિ કો, મુંહિત હોકર અંગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા કો, બ્રહ્મચર્યવ્રત કો, સંયમ કો, સંવર કો, આભિનિવોધિક જ્ઞાન કો, શ્રુતજ્ઞાન કો, અવધિજ્ઞાન કો, મનઃ પર્યવજ્ઞાન ઓર કેવલજ્ઞાન કો ઉત્પન્ન કરતા હૈ ।

જિસ પ્રકાર સે કાલવિશેષ મેં જીવ કો ધર્મ કી પ્રતિપત્તિ હોતી હૈ, ડસી પ્રકારસે અવસ્થાવિશેષમેં મી ડસે ધર્મકી પ્રતિપત્તિ પ્રાપ્તિ હોતી હૈ હસી વાત કો પ્રકટ કરને કે લિયે સૂત્રકાર ને “તઓ વયા ” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહા હૈ-પ્રાણિયોં મેં જો કાલકૃત અવસ્થા હોતી હૈ ડસી કા નામ વય હૈ વાલય અવસ્થારૂપ પ્રથમ વય, યૌવન અવસ્થારૂપ મધ્યમ વય

આયા આભિનિવોહિયનાણં ઉપ્પાહેઝ્જા, એવં તીહિં જામેહિં આયા સુયનાણ, ઓહિનાણં, મળપજ્જવનાણં ઉપ્પાહેઝ્જા, તીહિં જામેહિં આયા ” આ કથનનેા ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-આત્મા ત્રણ યામોમાં શુદ્ધબોધિને પામી શકે છે, આગારાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા અંગીકાર કરે છે, બ્રહ્મચર્યવ્રત, સંયમ, સંવર, આભિનિવોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે છે જેમ કાળવિશેષમાં જીવને ધર્મની પ્રતિપત્તિ થાય છે, એજ પ્રમાણે તેને અવસ્થાવિશેષમાં પણ ધર્મની પ્રતિપત્તિ થાય છે. એજ વાતને સૂત્રકારે “ તઓ વયા ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. જીવોમાં જે કાળકૃત અવસ્થા હોય છે તેને વય કહે છે. બ્રહ્માવસ્થારૂપ પ્રથમ વય,

“ આપોડશાદ્ ભવેદ્ વાલો, યાવત્ક્ષીરાન્નવર્ત્તકઃ ।

મધ્યમઃ સપ્તર્તિ યાવત્, પરતો વૃદ્ધ ઉચ્ચતે ” ॥ ૧ ॥

‘ એસો ચેવ ગમો ’ એવ એવ-પૂર્વોક્ત પ્રકાર એવ ગમઃ-આમિલાપો વાક્ય-રચના વિશેષઃ જ્ઞાતવ્યઃ, ‘ જાવ ’ યાવત્-‘ કેવલનાણંતિ ’ કેવલજ્ઞાનમિતિ કેવલજ્ઞાનમુત્પાદયતિ, સ ગમો યથા-‘ તીર્હિં વણ્હિં આયા કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં લભેજ્જ સવળયાએ ’ इत्यारभ्य ‘ તીર્હિં વણ્હિં આયા કેવલનાણં ઉપ્પાડેજ્જા ’ इत्यन्तः पठनीय इति ॥ सू० ३२ ॥

ઉક્તાનેવ ધર્મવિશેષાંલ્લિધા-બોધિશબ્દાભિધેયાન્ ૧, બોધિમત્તો૨, બોધિવિ-પક્ષભૂતં મોહ ૩ તદ્વતશ્ચ ૪ સૂત્રચતુષ્ટયેનાહ-

મૂલમ્—તિવિહા બોહી પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા-ળાળબોહી, દંસ-ળબોહી, ચરિત્તબોહી? । તિવિહા બુદ્ધા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા-ળાળ-બુદ્ધા, દંસળબુદ્ધા, ચરિત્તબુદ્ધાશ્ચ । એવં મોહેર, મૂઢા ૪ ॥સૂ૦૩૩॥

और वृद्धावस्थारूप पश्चिमवय कहा गया है कहा भी है—“ आपोड-शाद् ” इत्यादि ।

“ એસો ચેવ ગમો ” इसी तरह की वाक्यरचना द्वारा ऐसा भी कथन कर लेना चाहिये कि आत्मा “ तीर्हिं वण्हिं आया केवलनाणं केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए ” तीन अवस्थाओं में केवलज्ञान और केवलिप्रज्ञप्त धर्म को सुनता है तथा “ तीर्हिं वण्हिं आया केवल-नाणं उप्पाडेज्जा ” तीनों अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है ॥ सू० ३२ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રીન ૩ પ્રકાર કે હેં ઉનમેં બોધિ શબ્દ કે દ્વારા અભિધેયરૂપ જો ધર્મ હૈં વે તથા બોધિશાલી જીવરૂપ સે, અભિધેય જો

યોવનાવસ્થારૂપ મધ્યમ વય, અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ પશ્ચિમ વય ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે “ આપોડશાદ્ ” इत्यादि.

“ એસો ચેવ ગમો ” એ જ પ્રકારની વાક્યરચના દ્વારા એમ કહેવું જોઈએ કે “ તીર્હિં વણ્હિં આયા કેવલનાણં કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં લભેજ્જ સવળયાએ ” ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન અને કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તથા “ તીર્હિં વણ્હિં કેવલનાણં ઉપ્પાડેજ્જા ” ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ સૂ. ૩૨ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે-બોધિ શબ્દ દ્વારા અભિધેય રૂપ જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિસંપન્ન જીવરૂપે અભિધેય જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિના

છાયા-ત્રિવિધો વોધિઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા-જ્ઞાનવોધિઃ દર્શનવોધિઃ, ચારિત્ર-
વોધિઃ ૧ । ત્રિવિધા બુદ્ધાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-જ્ઞાનબુદ્ધાઃ, દર્શનબુદ્ધાઃ, ચારિત્રબુદ્ધાઃ
૨ । એવં મોહઃ ૩, મૂઢાઃ ૪ ॥ ૩૩ ॥

ટીકા-‘તિવિહા’ ઇત્યાદિ । વોધનં વોધિઃ-સમ્યગ્વોધઃ જીવોપયોગરૂપઃ,
સ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રભેદાત્રિવિધઃ । તથાહિ-જ્ઞાનવિષયઃ સમ્યગ્વોધઃ-જ્ઞાનવોધિઃ,
દર્શનવિષયઃ સમ્યગ્વોધો દર્શનવોધિઃ, ચારિત્રવિષયઃ સમ્યગ્વોધચારિત્રવોધિરિતિ ।
વોધિવિશિષ્ટા બુદ્ધાસ્ત્રિવિધાઃ-જ્ઞાનબુદ્ધાઃ, દર્શનબુદ્ધાઃ, ચારિત્રબુદ્ધાઃ । તત્ર-જ્ઞાન-
ધર્મ હૈં વે તથા વોધિકા વિપક્ષભૂત જો મોહરૂપ અભિધેય હૈં વહ ઔર
માહવાલે જીવરૂપ જો અભિધેય હૈં વહ હસ પ્રકાર સે યે સવ ત્રીન ૩
રૂપ હૈં યહી ઘાત અવ સૂત્રકાર સૂત્રચતુષ્ટય દ્વારા કહતે હૈં-(તિવિહા
બોહી પળ્લન્તા) ઇત્યાદિ ।

વોધિ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈં-જેસે-જ્ઞાનવોધિ, દર્શનવોધિ
ઔર ચારિત્રવોધિ બુદ્ધ મી ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં-જ્ઞાનબુદ્ધ, દર્શ-
નબુદ્ધ, ઔર ચારિત્રબુદ્ધ, હસી પ્રકાર સે મોહ મી ત્રીન પ્રકાર કાં કહા
ગયા હૈં ઔર મૂઢ મી ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં ।

સમ્યગ્વોધ કા નામ વોધિ હૈં યહ સમ્યગ્વોધ જીવ કા ઉપયોગ રૂપ
ધર્મ હૈં યહ જ્ઞાન, દર્શન ઔર ચારિત્ર કે ભેદ ત્રીન પ્રકાર કા હૈં, જ્ઞાન-
વિષયક સમ્યગ્વોધ કા નામ જ્ઞાનવોધિ હૈં દર્શનવિષયક સમ્યગ્વોધ કા
નામ દર્શન વોધિ હૈં તથા ચારિત્રવિષયક સમ્યગ્ વોધ કા નામ ચારિ-
ત્રવોધિ હૈં, વોધિ વિશિષ્ટ જો હોતે હૈં ઉનકા નામ બુદ્ધ હૈં યે બુદ્ધ મી

પ્રતિપક્ષભૂત જે મોહરૂપ અભિધેય છે તે અને મોહવાળા ઉપરૂપ જે અભિધેય
છે તે, આ પ્રકારે ઠથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ જ વાત હવે સૂત્ર-
કાર સૂત્ર ચતુષ્ક દ્વારા કહે છે-“તિવિહા વોહી પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

બોધિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબોધિ, (૨) દર્શનબોધિ અને (૩)
ચારિત્રબોધિ. બુદ્ધના પણ ત્રીયે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ,
(૨) દર્શનબુદ્ધ અને (૩) ચારિત્રબુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો
છે અને મૂઢ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે.

સમ્યગ્ બોધને બોધિ કહે છે. આ સમ્યગ્ બોધ બધો ઉપયોગરૂપ ધર્મ
છે. તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનવિષયક સમ્યગ્
બોધને જ્ઞાનબોધિ કહે છે, દર્શનવિષયક સમ્યગ્ બોધને દર્શનબોધિ કહે છે,
અને ચારિત્રવિષયક સમ્યગ્ બોધને ચારિત્રબોધિ કહે છે. બોધિથી યુક્ત બોધને

“ આષોઢશાદ્ ભવેદ્ વાલો, યાવત્ક્ષીરાન્નવર્ત્તકઃ ।

મધ્યમઃ સપ્તર્તિ યાવત્, પરતો વૃદ્ધ ઉચ્યતે ” ॥ ૧ ॥

‘ એસો ચેવ ગમો ’ એવ એવ-પૂર્વોક્ત પ્રકાર એવ ગમઃ-આભિલાપો વાક્ય-રચના વિશેષઃ જ્ઞાતવ્યઃ, ‘ જાવ ’ યાવત્-‘ કેવલનાણંતિ ’ કેવલજ્ઞાનમિતિ કેવલજ્ઞાનમુત્પાદયતિ, સ ગમો યથા-‘ તીર્હિ વર્ણિ આયા કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં લભેજ્જ સવળયાએ ’ इत्यारभ्य ‘ તીર્હિ વર્ણિ આયા કેવલનાણં ઉપ્પાઢેજ્જા ’ इत्यन्तः પઠનીય ઇતિ ॥ સૂ. ૩૨ ॥

ઉક્તાનેવ ધર્મવિશેષાંસ્ત્રિધા-ત્રોધિશબ્દાભિધેયાન્ ૧, બોધિમતોર, બોધિવિ-પક્ષભૂતં મોહં ૩ તદ્વત્થ્વઃ સૂત્રચતુષ્ટયેનાહ-

મૂલમ્—તિવિહા બોહી પળ્લન્તા, તં જહા-ળાળવોહી, દંસ-ળવોહી, ચરિત્તવોહી? । તિવિહા બુદ્ધા પળ્લન્તા, તં જહા-ળાળ-બુદ્ધા, દંસળબુદ્ધા, ચરિત્તબુદ્ધાશ્ચ એવં મોહેર, મૂઢાઃ ॥ સૂ. ૩૩ ॥

और वृद्धावस्थारूप पश्चिमवय कहा गया है कहा भी है—“ आषोड-शाद् ” इत्यादि ।

“ એસો ચેવ ગમો ” इसी तरह की वाक्यरचना द्वारा ऐसा भी कथन कर लेना चाहिये कि आत्मा “ तीर्हि वर्णि आया केवलनाणं केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए ” तीन अवस्थाओं में केवलज्ञान और केवलिप्रज्ञप्त धर्म को सुनता है तथा “ तीर्हि वर्णि आया केवल-नाणं उप्पाडेज्जा ” तीनों अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है ॥ सू. ३२ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રીન ૩ પ્રકાર કે હૈં ઉનમેં બોધિ શબ્દ કે દ્વારા અભિધેયરૂપ જો ધર્મ હૈં વે તથા બોધિશાલી જીવરૂપ સે, અભિધેય જો

યોવનાવસ્થારૂપ મધ્યમ વય, અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ પશ્ચિમ વય ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે “ આષોઢશાદ્ ” ઇત્યાદિ.

“ એસો ચેવ ગમો ” એ જ પ્રકારની વાક્યરચના દ્વારા એમ કહેવું જોઈએ કે “ તીર્હિ વર્ણિ આયા કેવલનાણં કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં લભેજ્જ સવળયાએ ” ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન અને કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તથા “ તીર્હિ વર્ણિ કેવલનાણં ઉપ્પાઢેજ્જા ” ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ સૂ. ૩૨ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે-બોધિ શબ્દ દ્વારા અભિધેય રૂપ જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિસંપન્ન જીવરૂપે અભિધેય જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિના

છાયા-ત્રિવિધો બોધિઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા-જ્ઞાનબોધિઃ દર્શનબોધિઃ, ચારિત્ર-
બોધિઃ ૧ । ત્રિવિધા બુદ્ધાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા-જ્ઞાનબુદ્ધાઃ, દર્શનબુદ્ધાઃ, ચારિત્રબુદ્ધાઃ
૨ । એવં મોહઃ ૩, મૃદાઃ ૪ ॥ ૩૩ ॥

ટીકા-‘ તિવિહા ’ ઇત્યાદિ । બોધનં બોધિઃ-સમ્યગ્બોધઃ જીવોપયોગરૂપઃ,
સ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રભેદાત્રિવિધઃ । તથાદિ-જ્ઞાનવિષયઃ સમ્યગ્બોધઃ-જ્ઞાનબોધિઃ,
દર્શનવિષયઃ સમ્યગ્બોધો દર્શનબોધિઃ, ચારિત્રવિષયઃ સમ્યગ્બોધચારિત્રબોધિરિતિ ।
બોધિવિશિષ્ટા બુદ્ધાસ્ત્રિવિધાઃ-જ્ઞાનબુદ્ધાઃ, દર્શનબુદ્ધાઃ, ચારિત્રબુદ્ધાઃ । તત્ર-જ્ઞાન-
ધર્મ હૈં વે તથા બોધિકા વિપક્ષભૂત જો મોહરૂપ અભિધેય હૈં વહ ઓર
માહવાલે જીવરૂપ જો અભિધેય હૈં વહ હસ પ્રકાર સે યે સવ ત્રીન ૩
રૂપ હૈં યહી વાત અવ સૂત્રકાર સૂત્રચતુષ્ટય દ્વારા કહતે હૈં-(તિવિહા
બોધી પળ્લન્તા) ઇત્યાદિ ।

બોધિ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈં-જૈસે-જ્ઞાનબોધિ, દર્શનબોધિ
ઓર ચારિત્રબોધિ બુદ્ધ બી ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં-જ્ઞાનબુદ્ધ, દર્શ-
નબુદ્ધ, ઓર ચારિત્રબુદ્ધ, હસી પ્રકાર સે મોહ બી ત્રીન પ્રકાર કા કહા
ગયા હૈં ઓર મૃદ બી ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં ।

સમ્યગ્બોધ કા નામ બોધિ હૈં યહ સમ્યગ્બોધ જીવ કા ઉપયોગ રૂપ
ધર્મ હૈં યહ જ્ઞાન, દર્શન ઓર ચારિત્ર કે ભેદ ત્રીન પ્રકાર કા હૈં, જ્ઞાન-
વિષયક સમ્યગ્બોધ કા નામ જ્ઞાનબોધિ હૈં દર્શનવિષયક સમ્યગ્બોધ કા
નામ દર્શન બોધિ હૈં તથા ચારિત્રવિષયક સમ્યક્ બોધ કા નામ ચારિ-
ત્રબોધિ હૈં, બોધિ વિશિષ્ટ જો હોતે હૈં ઉનકા નામ બુદ્ધ હૈં યે બુદ્ધ બી

પ્રતિપક્ષભૂત જે મોહરૂપ અભિધેય છે તે અને મોહવાળા જીવરૂપ જે અભિધેય
છે તે, આ પ્રકારે કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ જ વાત હવે સૂત્ર-
કાર સૂત્ર ચતુષ્ક દ્વારા કહે છે-“ તિવિહા બોધી પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

બોધિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબોધિ, (૨) દર્શનબોધિ અને (૩)
ચારિત્રબોધિ. બુદ્ધના પણ ત્રીયે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ,
(૨) દર્શનબુદ્ધ અને (૩) ચારિત્રબુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો
છે અને મૃદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે.

સમ્યગ્બોધને બોધિ કહે છે. આ સમ્યગ્બોધ જીવનો ઉપયોગરૂપ ધર્મ
છે. તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનવિષયક સમ્યગ્બોધ
બોધને જ્ઞાનબોધિ કહે છે, દર્શનવિષયક સમ્યગ્બોધને દર્શનબોધિ કહે છે,
અને ચારિત્રવિષયક સમ્યગ્બોધને ચારિત્રબોધિ કહે છે. બોધિથી યુક્ત જીવને

વિષયક વોધવિશિષ્ટા જ્ઞાનબુદ્ધાઃ, એવં દર્શનબુદ્ધાશ્ચારિત્રબુદ્ધા અપિ ત્રિજ્ઞેયાઃ ૨।
 એવં મોહસ્ત્રિવિધઃ, મૂઢાસ્ત્રિવિધાઃ, તથાહિ-“ તિવિદે મોહે પળ્લત્તે, તં જહા-
 નાણમોહે ” इत्यादि, એવં-તિવિદા મૂઢા પળ્લત્તા, તં જહા-નાણમૂઢા ” इत्यादि ।
 તત્ર-જ્ઞાનં મોહયતિ-આચ્છાદયતીતિ જ્ઞાનમોહઃ-જ્ઞાનવિષયો મોહઃ=જ્ઞાનાવરણીયા-
 દિરિત્યર્થઃ । એવં દૃષ્ટિર્દર્શનં-યથાવસ્થિતવસ્તુપરિચ્છેદઃ, તન્મોહયતીતિ દર્શનમોહઃ
 સમ્યગ્દર્શનમોહોદય इत्यર્થઃ, ચારિત્રમોહઃ - ચારિત્રમાલિન્યહેતુરિતિ । તથા
 જ્ઞાનમૂઢાઃ-ઉદિતજ્ઞાનાવરણાઃ, જ્ઞાનાનભિજ્ઞા इत्यર્થઃ । એવં દર્શનમૂઢાઃ-મિથ્યાત્વિનઃ
 ચારિત્રમૂઢાઃ-આચ્છાદિતચારિત્રાઃ, અવ્રતિન इत्यર્થઃ ॥ મૃ૦ ૩૨ ॥

ત્રીન પ્રકાર કે હોતે હૈં જૈસે જ્ઞાનબુદ્ધ, દર્શનબુદ્ધ, ઓર ચારિત્રબુદ્ધ,
 હનમેં જ્ઞાનવિષયકવોધિ સે જો યુક્ત હૈં વે જ્ઞાનબુદ્ધ હૈં, દર્શનવિષયક
 વોધિ સે જો વિશિષ્ટ હૈં વે દર્શનબુદ્ધ હૈં ઓર જો ચારિત્રવિષયક વોધિ
 સે વિશિષ્ટ હૈં વે ચારિત્રબુદ્ધ હૈં । ઇસી તરહ સે મોહ ભી ત્રીન પ્રકાર કા
 હૈ એક જ્ઞાનમોહ, દર્શનમોહ ઓર ચારિત્રમોહ, હસ ત્રિવિધ મોહ સે
 વિશિષ્ટ જો જીવ હૈં વે ત્રિવિધ મૂઢ હૈં જ્ઞાન કો જો આચ્છાદિત કરતા
 હૈ-મોહિત કર દેતા હૈ વહ જ્ઞાનમોહ જ્ઞાનવિષયક મોહ હૈ એમા જ્ઞાન-
 મોહ જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ હૈ યથા વસ્થિત વસ્તુ કા જો પરિચ્છેદક
 હૈ ઉસકા નામ દર્શન હૈ હસ દર્શન કો જો મોહિત કરતા હૈ વહ દર્શ-
 નમોહ હૈ યહ સમ્યગ્દર્શનમોહ કે ઉદયરૂપ હૈ ચારિત્ર મેં જો મલિનતા
 કા હેતુ હોતા હૈ વહ ચારિત્રમોહ હૈ, જિનકે જ્ઞાનાવરણ કા ઉદય હૈ વે
 જ્ઞાનમૂઢ હૈ । અર્થાત્ જો જ્ઞાનસે અનભિજ્ઞ હૈં વે જ્ઞાનમૂઢ હૈં । મિથ્યા-

બુદ્ધ કહે છે તે બુદ્ધના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ, (૨) દર્શન-
 બુદ્ધ અને ચારિત્રબુદ્ધ. જ્ઞાનવિષયક બોધિથી યુક્ત હોવાને જ્ઞાનબુદ્ધ કહે છે,
 દર્શનવિષયક બોધિથી યુક્ત હોવાને દર્શનબુદ્ધ કહે છે અને ચારિત્રવિષયક
 બોધિથી યુક્ત હોવાને ચારિત્રબુદ્ધ કહે છે

એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) જ્ઞાનમોહ, (૨)
 દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. આ ત્રણે પ્રકારના મોહથી યુક્ત હોવાને ત્રિવિધ
 મૂઢ કહે છે જ્ઞાનને જે આચ્છાદિત કરે છે-મોહિત કરે છે-તેનું નામ જ્ઞાન
 મોહ છે. તે જ્ઞાનમોહ (જ્ઞાનવિષયક મોહ) જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ હોય છે.
 યથાવસ્થિત વસ્તુનો જે પરિચ્છેદ છે તેનું નામ દર્શન છે. આ દર્શનને જે
 મોહિત કરે છે, તેને દર્શનમોહ કહે છે. તે સમ્યગ્દર્શન મોહના ઉદયરૂપ છે.
 ચારિત્રમાં જે મલિનતામાં કારણભૂત બને છે તે મોહને ચારિત્રમોહ કહે છે.

ચારિત્રબુદ્ધા પ્રાગભિહિતાઃ, તે ચ પ્રવજ્યાયાંસત્યાં ભવન્તીતિ તાં સમેદં નિરૂપયતિ—

મૂલ્મ—તિવિહા પવ્વજ્ઞા પળ્લન્તા, તં જહા-ઇહલોગપડિબદ્ધા, પરલોગપડિબદ્ધા, દુહઓ પડિબદ્ધા । તિવિહા પવ્વજ્ઞા પળ્લન્તા, તં જહા-પુરઓ પડિબદ્ધા, મર્ગઓ પડિબદ્ધા, દુહઓ પડિબદ્ધા । તિવિહા પવ્વજ્ઞા પળ્લન્તા, તં જહા-તુયાવહન્તા, પુયાવહન્તા, બુયાવહન્તા । તિવિહા પવ્વજ્ઞા પળ્લન્તા, તં જહા ઓવાયપવ્વજ્ઞા, અવ્વાયપવ્વજ્ઞા, સંસારપવ્વજ્ઞા ॥ સૂ. ૩૪ ॥

છાયા—ત્રિવિધા પ્રવજ્યા પ્રજ્ઞા, તથા—ઇહલોકપ્રતિવદ્ધા, પરલોકપ્રાત-વદ્ધા, દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધા । ત્રિવિધા પ્રવજ્યા પ્રજ્ઞા, તથા પુરતઃ પ્રતિવદ્ધાઃ, માર્ગતઃ પ્રતિવદ્ધા, દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધા । ત્રિવિધા પ્રવજ્યા પ્રજ્ઞા, તથા—તોદ-દૃષ્ટિ જીવ દર્શનમૂઢ હૈ તથા જિનકા ચારિત્ર ઓચ્છાદિત હૈ—જો અવ્રતી હૈ—વે ચારિત્રમૂઢ હૈ ॥ સૂ. ૩૩ ॥

જો ચારિત્રબુદ્ધ કહે ગયે હૈં વે પ્રવજ્યા કે હોને પર હોતે હૈં, ઇસ-લિયે અવ મૂત્રકાર ભેદસહિત ઉસ પ્રવજ્યાં કા કથન કરતે હૈં—

‘તિવિહા પવ્વજ્ઞા પળ્લન્તા’ इत्यादि ।

મૂત્રાર્થ—પ્રવજ્યા ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ—જૈસે ૧ ઇહ લોકપ્રતિવદ્ધા, ૨ પરલોક પ્રતિવદ્ધા ઓર ત્રીસરી હૈ ઉભયલોક પ્રતિવદ્ધા’ ઇસ પ્રકાર સે બી પ્રવજ્યા ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ—એક પુરતઃ પ્રતિવદ્ધા, દૂસરી માર્ગતઃ પ્રતિવદ્ધા ઓર ત્રીસરી દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધઃ ઇસ પ્રકાર સે બી

જે જીવોના જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ઉદય હોય છે તે જીવો જ્ઞાનમૂઢ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દર્શનમૂઢ હોય છે, જેમનું ચારિત્ર આચ્છાદિત છે—જે અવ્રતી છે તેમને ચારિત્રમૂઢ કહે છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

પ્રવજ્યા અંગીકાર કરીને જ જીવો ચારિત્રબુદ્ધ બની શકે છે. તેથી હવે મૂત્રકાર તે પ્રવજ્યાનું ભેદસહિત નિરૂપણ કરે છે—

“તિવિહા પવ્વજ્ઞા પળ્લન્તા” इत्यादि—

મૂત્રાર્થ—પ્રવજ્યાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઇહ પ્રતિબદ્ધા, (૨) પરલોક પ્રતિબદ્ધા, અને (૩) ઉભયલોક પ્રતિબદ્ધા. પ્રવજ્યાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પુરતઃ પ્રતિબદ્ધા, (૨) માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધા અને (૩) દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધા. પ્રવજ્યાના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) તોદયિત્વા

યિત્વા, પ્લાવયિત્વા, ઉક્ત્વા । ત્રિવિધા પ્રવ્રજ્યાઃ, તથા-અવપાતપ્રવ્રજ્યા, આરુયાતપ્રવ્રજ્યા, સંગારપ્રવ્રજ્યા ॥ સૂ૦ ૩૪ ॥

ટીકા—‘ત્રિવિધા’ ઇત્યાદિ । ત્રિવિધા પ્રવ્રજ્યા, તથાહિ-ઇહલોકપ્રતિવદ્ધા-ઇહલોકેન-એહલૌકિકભોજનાદિકાર્યનિર્વાહાદિના પ્રતિવદ્ધા-સંવદ્ધા ઇહલોક પ્રતિવદ્ધા-ઇહલોકનિર્વાહાર્થં ગૃહીતેત્યર્થઃ ૧। પરલોકપ્રતિવદ્ધા જન્માન્તરદેવાદિ ઋદ્ધ્યર્થિના યા ગૃહીતા સા ૨। દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધા-યા ઉભયલોકઋદ્ધ્યાદિ

પ્રવ્રજ્યા ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ-એક તોદયિત્વા દૂસરી પ્લાવયિત્વા ઓર તીસરી ઉક્ત્વા, હસ તરહ સે ભી પ્રવ્રજ્યા ત્રીન પ્રકારકી હૈ-પહિલી અવપાત પ્રવ્રજ્યા, દૂસરી આરુયાત પ્રવ્રજ્યા ઓર તીસરી સંગાર પ્રવ્રજ્યા ।

ટીકાર્થ-જો પ્રવ્રજ્યા હસ લોક સમ્બન્ધી ભોજનાદિ કાર્ય કે નિમિત્ત સે પ્રતિવદ્ધ હોતી હૈ એસી વહ પ્રવ્રજ્યા ઇહલોક પ્રતિવદ્ધા હૈ, પ્રવ્રજ્યા લેને-વાલા જીવ યદિ હસ અભિપ્રાય સે પ્રેરિત વન કર કિ મુદ્ધે પ્રવ્રજ્યા લેને સે खाने पीने आदि की तकलीफ दूर हो जावेगी और विना किसी परिश्रम के जीवन में हर तरह से सुख रहेगा प्रव्रज्या ग्रहण करता है तो ऐसी वह प्रव्रज्या इस लोकप्रतिवद્धा प्रव्रज्या है । तथा जो प्रव्रज्या इस भावसे ग्रहण की जावे कि मुझे जन्मान्तर में परभव में देवादिकों की ऋद्धि प्राप्त हो जावे ऐसी वह प्रव्रज्या परलोक प्रतिवद્धा प्रव्रज्या है, तथा जो प्रव्रज्या इहलोक और परलोक सम्बन्धी ऋद्धि आदि प्राप्ति के निमित्त ग्रहण की जाती है ऐसी वह प्रव्रज्या द्विधातः प्रतिवद્ध प्रव्रज्या

(૨) પ્લાવયિત્વા અને (૩) ઉક્ત્વા. પ્રવ્રજ્યાના આ પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અવપાત પ્રવ્રજ્યા, (૨) આરુયાત પ્રવ્રજ્યા અને (૩) સંગાર પ્રવ્રજ્યા.

ટીકાર્થ-જે પ્રવ્રજ્યા આ લોકસંબંધી ભોજનાદિ કાર્ય નિમિત્તે ગ્રહણ કરવામાં આવી હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ઇહલોક પ્રતિવદ્ધા કહે છે. પ્રવ્રજ્યા લેનારે જીવ કદાચ એવી માન્યતાથી પ્રેરાઈને દીક્ષા લેતો હોય કે પ્રવ્રજ્યા લેવાથી મારી ખાવા પીવા આદિની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જશે અને કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના હું ખૂબ આનંદપૂર્વક માફ જીવન વ્યતીત કરી શકીશ, તો તે પ્રકારની પ્રવ્રજ્યાને આ લોક પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. પરલવમાં દેવાદિકોની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને પરલોક પ્રતિવદ્ધા પ્રવ્રજ્યા કહે છે જે પ્રવ્રજ્યા આલોક અને પરલોક સંબંધી ઋદ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે, જે પ્રવ્રજ્યા અનેક શિષ્યોનો

નિમિત્તં ગૃહીતા ૩। પુનશ્ચ ત્રિવિધા પ્રવ્રજ્યા પુરતઃ પ્રતિવદ્ધા-ભાવિશિષ્યાઘાશંસા-
સંવદ્ધા, ' પ્રવ્રજ્યાગ્રહણે મમ વહનઃશિષ્યા મવિષ્યન્તિ, અહંચ તેષાં ગુરુર્મવિષ્યામી
ત્યાશંસયા ગૃહીતેત્યર્થઃ ૧। માર્ગતઃ પ્રતિવદ્ધા-માર્ગતઃ-પૃષ્ઠતઃ સ્વજનાદિષુ પ્રતિ
વદ્ધા-સંવદ્ધા-' દીક્ષાં ગૃહીત્વાઽહં સ્વજનાન્ પોષયિષ્યામી ' ત્યાશયા ગૃહીતા ૨।
તૃતીયા દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધા-ઉભયકાર્યાશયા ગૃહીતા ૩। પુનસ્ત્રિવિધા-પ્રવ્રજ્યા,
તથાહિ-તોદયિત્વા-યા દેવમાયયા શરીરે વ્યથામુત્પાદ્ય પ્રવ્રજ્યા દીયતે સા ૧।
પ્લાવયિત્વા-અન્યત્ર નીત્વા યા પ્રવ્રજ્યા દીયતે સા ૨। ઉક્ત્વા-સંભાષ્ય યા પ્રવ્રજ્યા
દીયતે સેતિ ૩। પુનઃ પ્રવ્રજ્યા ત્રિવિધા-અવપાતપ્રવ્રજ્યા અવપાતઃ-સેવા સદ્ગુરોઃ,

હૈ । જો પ્રવ્રજ્યા અનેક શિષ્યોં કો સંગ્રહ કરને કી ઇચ્છાસે ગ્રહણ કી
જાતી હૈ । અર્થાત્ જો પ્રવ્રજ્યા કે ગ્રહણ કર લેને પર મેરે અનેક શિષ્ય
હો જાવેંગે ઓર મૈં ઉનકા ગુરુ હો જાઝંગા । હસ આકાંક્ષા સે ગ્રહણ કી
જાતી હૈ એસી વહ પ્રવ્રજ્યા પુરતઃ પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા હૈ, માર્ગતઃ પ્રતિવદ્ધ
પ્રવ્રજ્યા વહ હૈ જો મૈં દીક્ષિત હો કર અપને નિજજનોં કા પોષણ કરુંગા
હસ અભિપ્રાય સે ગ્રહણ કી જાતી હૈ તથા દ્વિધાતઃ પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા
વહ હૈ જો ઉભય કાર્યોં કો સિદ્ધ કરને કે આશય સે ગ્રહણ કી જાતી
હૈ. તોદયિત્વા દીક્ષા વહ હૈ જો દેવમાયા સે શરીર મૈં વ્યથા ઉત્પન્ન
કરા કર પ્રવ્રજ્યા દી જાતી હૈ । પ્લાવયિત્વા પ્રવ્રજ્યા મૈં દીક્ષા લેનેવાંલે
કો દૂસરે સ્થાન પર લે જા કર દીક્ષિત કિયા જાતા હૈ । ઉક્ત્વા પ્રવ્રજ્યા
કહ કર દી જાતી હૈ । ગુરુ કી સેવા કરને સે જો પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કી

સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એટલે કે “ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ
કરવાથી મને અનેક શિષ્યો મળી જશે અને હું તેમનો ગુરુ બની જઈશ, ”
આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે
પ્રવ્રજ્યાને “ પુરતઃ પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. “ દીક્ષા અંગીકાર કરીને
હું મારા સ્વજનોનું પોષણ કરીશ, ” આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને અંગી-
કાર કરેલી પ્રવ્રજ્યાને “ માર્ગતઃ પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે ઉપર કહેલી બંને
હેતુઓ સાધવાના આશયથી જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે તેને “ દ્વિધાતઃ
પ્રતિવદ્ધ પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. દેવમાયાથી શરીરમાં વ્યથા ઉત્પન્ન કરાવીને જે
પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને “ તોદયિત્વા પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. જે પ્રવ્ર-
જ્યામાં દીક્ષા લેનારને બીજે લઈ જઈને દીક્ષા અપાય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને
“ પ્લાવયિત્વા પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. કહીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેને “ ઉક્ત્વા
પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. ગુરુની સેવા કરવાથી અથવા કરવા નિમિત્તે જે દીક્ષા

તસ્માદ્ યા પ્રવ્રજ્યા સા ૧। આશ્યાતપ્રવ્રજ્યા આશ્યાતેન-ધર્મદેશનેન, આશ્યાતસ્ય વા-ગુરુણા કથિતસ્ય વા યા પ્રવ્રજ્યા સા ૨। સંગારપ્રવ્રજ્યા-સંગાર:-સંકેતઃ, દેશિ શબ્દોડ્યમ્, તસ્માદ્ તેન વા સંકેતકરણેન યા પ્રવ્રજ્યા દીયતે ગૃહ્યતે વા સા મેતાર્યાદિવત્ । અથવા-‘ યદિ ત્વં પ્રવ્રજસિ તદાહમપિ પ્રવ્રજિષ્યામી ’-ત્યેવં યા પ્રવ્રજ્યા સા સંગારપ્રવ્રજ્યેતિ ૩ ॥ સૂ૦ ૩૪ ॥

પૂર્વોક્તપ્રવ્રજ્યાવ્રન્તો નિર્ગ્રન્થા ભવન્તીતિ નિર્ગ્રન્થસ્ય રૂપં સૂત્રદ્વયેનાહ—

મૂલમ્—તઓ નિયંઠા ણોસણ્ણોવડત્તા પપ્પણત્તા, તં જહા—
પુલાણ ણિયંઠે સિણાણ । તઓ નિયંઠા સણ્ણણો સણ્ણોવડત્તા
પપ્પણત્તા, તં જહા-વડસે પડિસેવણાકુસીલે કસાયકુસીલે ॥સૂ૦૩૫॥

છાયા—ત્રયો નિર્ગ્રન્થા નોસસજ્ઞોપયુક્તાઃ પ્રજ્ઞાઃ તથા-પુલાક, નિર્ગ્રન્થઃ

જાતી હૈ વહ અવપાત પ્રવ્રજ્યા હૈ । ધર્મ કી દેશના દેકર જો પ્રવ્રજ્યા
દી જાતી હૈ વહ અથવા ગુરુ કે કહને સે જિસે દીક્ષા દી જાતી હૈ વહ
આશ્યાત પ્રવ્રજ્યા હૈ । સંગાર નામ સંકેત કા હૈ, સંકેત કરકે જો મેતાર્ય
આદિકી તરહ દીક્ષા દી જાતી હૈ યા ગ્રહણ કી જાતી હૈ વહ, અથવા
યદિ તુમ દીક્ષા ધારણ કરોગે તો મૈં મી દીક્ષા ધારણ કર લૂંગા
હસ પ્રકાર કે સંકેત સે જો દીક્ષા ધારણ કી જાતી હૈ વહ સંગાર
પ્રવ્રજ્યા હૈ ॥ સૂ૦૩૪ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રવ્રજ્યાવાલે નિર્ગ્રન્થ હોતે હૈં—અતઃ અવ સૂત્રકાર નિર્ગ્રન્થકા
સ્વરૂપ સૂત્રદ્વય સે કહતે હૈં—‘ તઓ નિયંઠા ’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—જો નિર્ગ્રન્થ આહારાદિ કી અભિલાષારૂપ સંજ્ઞામૈં ઉપયુક્ત નહીં
હોતે હૈં એસે વે નિર્ગ્રન્થ પુલાક નિર્ગ્રન્થ ઓર સ્નાતક કે ભેદ સે ત્રીન

લેવાય છે તેને અવપાત પ્રવ્રજ્યા કહે છે ધર્મની દેશના દહને જે દીક્ષા આપાય
છે તેને અથવા ગુરુના કહેવાથી જેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે, તે દીક્ષાને
“ આશ્યાત પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે અંગાર એટલે સંકેત સંકેત કરીને મેતાર્ય
આદિની જેમ જે દીક્ષા આપવામાં આવે છે અથવા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે
તે દીક્ષાને ‘ સંગાર પ્રવ્રજ્યા ’ કહે છે. અથવા “ જે તમે દીક્ષા લો તો હું
પણ દીક્ષા લઉં, ” આ પ્રકારના સંકેતપૂર્વક જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે, તે પ્રવ્ર-
જ્યાને “ સંગાર પ્રવ્રજ્યા ” કહે છે. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રવ્રજ્યાવાળા નિર્ગ્રન્થો હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેનાં બે
સૂત્રો દ્વારા નિર્ગ્રન્થનું કથન કરે છે—“ તઓ નિયંઠા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જે નિર્ગ્રન્થો આહારાદિની અભિલાષા રૂપ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોતા નથી,
એવાં તે નિર્ગ્રન્થોના પુલાક નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક આદિના લેદથી ત્રણ પ્રકાર

સ્નાતક, ત્રયો નિર્ગ્રન્થાઃ સઙ્ગી નોસઙ્ગોપયુક્તા પ્રજ્ઞતાઃ તથા વકુશઃ, પ્રતિ-
સેવનાકુશીલઃ, કષાયકુશીલઃ ॥ સૂં ૩૧ ॥

ટીકા—‘ તઓ નિર્ગંઠા ’ ઇત્યાદિ । નિર્ગતા ગ્રન્થાદ્ વાહ્યાભ્યન્તરરૂપાત્
નિર્ગ્રન્થાઃ-સંયતાઃ, નો-નૈવ સંજ્ઞાયામ્-આહારાદ્યભિલાપરૂપાયાં પૂર્વાનુભૂતસ્મરણા-
નાગતચિન્તાદ્વારેણોપયુક્તા યે તે નોસંજ્ઞોપયુક્તાઃ । તે ત્રયઃ પ્રજ્ઞતાઃ । તાનેવાહ-
પુલાકઃ-લઙ્ઘિવિશેષેણોપજીવનાદિના સંયમાસારતાકારકઃ । નિર્ગ્રન્થઃ-ઉપશાન્ત-

પ્રકાર કે હૈં । તથા નિર્ગ્રન્થ આહારાદિ કી અભિલાષારૂપ સંજ્ઞા મેં ઔર
હસ પ્રકાર કી સંજ્ઞાકે અભાવરૂપ અસજ્ઞા મેં ઉપયુક્ત હોતે હૈં । અર્થાત્
સંજ્ઞા ઔર અસજ્ઞા હન દોનોં સે સંકોર્ણ સ્વરૂપવાલે હોતે હૈં વે ઔ
તોન પ્રકારકે હોતે હૈં । જૈસે વકુશ, પ્રતિસેવનાકુશીલ ઔર કષાયકુશીલ ।

ટીકાર્થ-વાહ્ય ઔર આભ્યન્તરરૂપ પરિગ્રહસે ગ્રન્થસે જો નીકલ ચુકે હોતે
હૈં । અર્થાત્ વાહ્ય ઔર આભ્યન્તર પરિગ્રહ કા જો સર્વથા પરિત્યાગ કર
દેતે હૈં વે નિર્ગ્રન્થ હૈ, હનમેં કિતનેક નિર્ગ્રન્થ એસે હોતે હૈં જો આહારાદિ
કી સંજ્ઞા સે પૂર્વોપયુક્ત આહારાદિ કે વિચાર સે ઔર અનાગત (ભવિ-
ષ્યત્) આહારાદિ કી પ્રાપ્તિ કી ચિન્તા મે ઉપયુક્ત નહીં હોતે હૈં । એસે
આહારાદિ કી સંજ્ઞામે અનુપયુક્ત નિર્ગ્રન્થ પુલાક આદિકે ભેદ સે તોન
પ્રકાર કે હોતે હૈં-હનમેં જો નિર્ગ્રન્થ લઙ્ઘિવિશેષવાલે હોતે હૈં તથા
સંયમ સે જિન્હેં વિશેષ-અનુરાગ નહીં હોતા હૈ વે પુલાક હૈ । તાત્પર્ય
હસકા એસા હૈ કિ યે પુલાક ઉત્તર ગુણોં કી ઉત્તમતા સે નહીં પાલતે

છે. તથા જે નિર્ગ્રન્થ આહારાદિની અભિલાષારૂપ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત હોય છે
અને તે પ્રકારની સંજ્ઞાના અભાવરૂપ અસંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોય છે, એટલે કે
સંજ્ઞા અને અસંજ્ઞા એ બન્નેમાં સંકીર્ણ સ્વરૂપવાળા હોય છે એવાં નિર્ગ્રન્થો
પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે-(૧) વકુશ, (૨) પ્રતિસેવનાકુશીલ અને (૩) કષાયકુશીલ

ટીકાર્થ-આહ્ય અને આભ્યન્તર પરિગ્રહનો જેમણે તદન પરિત્યાગ કર્યો હોય છે
તેમને નિર્ગ્રન્થ કહે છે તે નિર્ગ્રન્થોમાંના કેટલાક નિર્ગ્રન્થો એવાં હોય છે કે જેઓ
આહારાદિની સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત હોતા નથી એટલે કે તેઓ પૂર્વોપયુક્ત આહાર-
રાદિના વિચારમાં અથવા અનાગત (ભવિષ્યના) આહારની ચિન્તામાં ઉપયુક્ત
હોતા નથી. એવાં આહારાદિ સંજ્ઞામાં અનુપયુક્ત નિર્ગ્રન્થના પુલાક આદિ
ત્રણ પ્રકાર પડે છે જે નિર્ગ્રન્થો વિશિષ્ટ લઙ્ઘિસંપન્ન હોય છે તથા સંયમ
પ્રત્યે જેમને વિશેષ અનુરાગ નથી, તે નિર્ગ્રન્થોને પુલાક કહે છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-પુલાક નિર્ગ્રન્થો ઉત્તરગુણોનું ઉત્તમ
રીતે પાલન કરતા નથી એટલું જ નહીં પણ તેઓ મૂલગુણોમાં પણ પૂર્ણતા

મોહઃ ક્ષીણમોહોવેતિ । સ્નાતકઃ-જ્ઞાનાવરણીયદર્શનાવરણીયમોહનીયાન્તરાય-
લક્ષણચતુર્વિધઘાતિકર્મમલક્ષાલનાશશુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપઃ ૧। સંજ્ઞાનોસંજ્ઞોપયુક્તાઃ-
સંજ્ઞા આહારાદિવિપયા, - નોસંજ્ઞા - તદભાવરૂપા, તયોરુપયુક્તાઃ
સંકીર્ણસ્વરૂપા इत्यर्थः,-તે ત્રયસ્તથાહિ-વકુશઃ-શરીરોપકરણવિભૂપાદિના શબ્દ-
ચારિત્ર । પ્રતિસેવનાકુશીલ-પ્રતિસેવનયા-મૂલગુણાદિવિપયયા કુશીલઃ કુત્સિતં
શીલં यस્ય સ તથા । કપાયકુશીલઃ-રૂપાયેણ-ક્રોધાદિરૂપેણ કુશીલઃ યઃ સ
તથેતિ ૨ ॥ સૂ. ૩૫ ॥

હૈ, કિન્તુ મૂલગુણોં મેં ભી પૂર્ણતા કો પ્રાપ્ત નહીં હોતે હેં । इतना होने
पर भी ये वीतराग प्रणीत आगम से कभी अस्थिर नहीं होते हैं ।
પુલાક નામ પુલે કા હૈ । वह जैसे सार भागसे रहित होता है वैसे
ही निर्ग्रन्थ होते हैं । जिन्होंने ने रागद्वेष का अभाव कर दिया है और
जो एक अन्तर्मुहूर्त के बाद में केवलज्ञान को प्राप्त करनेवाले होते हैं
वे निर्ग्रन्थ हैं । ऐसे ये जीव उपशान्त मोह अथवा क्षीणमोह नाम के
गुणस्थानवर्ती होते हैं । जिनमें सर्वज्ञता प्रकट हो चुकी है-अर्थात्
ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय और अन्तराय ये चार घातिया
कर्म जिन्होंने ने नष्ट कर दिये हैं और सर्वज्ञता को पा लिया है वे स्ना-
तक हैं । तथा संज्ञा नोसंज्ञोपयुक्त जो निर्ग्रन्थ हैं वे वकुश आदिके भेदसे
तीन प्रकार के कहे गये हैं, इनमें जो शरीर और उपकरणोंको संस्का-
रित करते रहते हैं, ऋद्धि और यश की अभिलाषा रखते हैं परिवार
से लिपटे रहते हैं और मोहजन्य दोष से युक्त होते हैं वे वकुश हैं,

યુક્ત હોતા નથી. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ વીતરાગપ્રણીત
આગમથી કદી ચલિત થતા નથી. પુલાક એટલે ઘાસના પુળા જેમ પુળા સારભાગથી
રહિત હોય છે, તેમ તે પુલાક નિર્ગ્રંથો પણ સારભાગથી રહિત હોય છે.
જેમણે રાગદ્વેષનો અભાવ કરી નાખ્યો છે અને જેઓ અન્તર્મુહૂર્ત બાદ
કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાના છે, તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે. એવાં તે છવે ઉપ-
શાન્ત મોહ અથવા ક્ષીણમોહ નામના ગુણસ્થાને પહોંચેલા હોય છે. જેમનામાં
સર્વજ્ઞતા પ્રકટ થઈ ચુકી છે, એટલે કે જેમણે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય,
મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતીકર્મોનો નાશ કરીને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત
કરી લીધી હોય છે, તેમને સ્નાતક કહે છે. તથા સંજ્ઞા નોસંજ્ઞોપયુક્ત જે
નિર્ગ્રંથો છે તેમના બકુશ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. જે નિર્ગ્રંથો શરીર અને
ઉપકરણોને સંસ્કારિત કરતા રહે છે, ઋદ્ધિ અને યશની અભિલાષા રાખે છે,
પરિવારથી વીંટળાયેલા રહે છે અને મોહજન્ય દોષથી યુક્ત હોય છે તેમને

નિર્ગન્થાશ્વારોપિતવ્રતાઃ કેચિદ્ ભવન્તીતિ વ્રતારોપણકાલવિશેષાન્નિરૂપયન્
શૈક્ષભૂમીઃ સ્થવિરભૂમીશ્વાહ—

મૂલમ્—તઓ સેહભૂમિઓ પળ્લત્તાઓ, તં જહા-ઉક્કોસા,
મઙ્ગિમા, જહન્ના । ઉક્કોસા હમ્માસા, મઙ્ગિમા ચઠ્ઠમાસા,
જહન્ના સત્તરાઙ્ગિદિયા । તઓ થેરા પળ્લત્તાઓ, તં જહા-જાઙ્ગથેરે
સુયથેરે પરિયાયથેરે । સઠ્ઠિવાસજાણ સમણે ણિગ્ગંથે જાઙ્ગથેરે,
ઠાણંગસમવાયધરેણં સમણે ણિગ્ગંથે સુયથેરે, વસિવાસપરિયાણ
ણં ણિગ્ગંથે પરિયાયથેરે ॥ સૂ. ૩૬ ॥

વે બકુશ વ્રતોં કો પૂરી તરહ સે પાલતે હૈં । પરન્તુ હનકા ચારિત્ર શબલ
અતિચાર દોષોં સે યુક્ત હોતા હૈં । પરિગ્રહ સે જિનકી આસક્તિ નહીં
ઘટી હૈં તથા મૂલગુણોં ઔર ઉત્તર ગુણોં કો જો પાલતે હૈં તો ખી કદા-
ચિત્ ઉત્તરગુણોં કી વિરાધના કર દેતે હૈં વે પ્રતિસેવનાકુશીલ હૈં । જો
અન્યકષાયોં પર વિજય પા કર ખી સંજ્વલનકષાય કે અધીન હૈં વે
કષાયકુશીલ નિર્ગન્થ હૈં ॥ સૂ. ૩૬ ॥

નિર્ગન્થ હોકર ખી કિતનેક જીવ આરોપિત વ્રતવાલે હોતે હૈં ।
અતઃ અવ સૂત્રકાર વ્રતારોપણકાલ વિશેષોં કી નિરૂપણા કરતે હુણ
શૈક્ષભૂમિ ઔર સ્થવિરભૂમિ કા કથન કરતે હૈં—

‘ તઓ સેહ ભૂમિઓ પળ્લત્તાઓ ’ ઇત્યાદિ ।

બકુશ કહે છે. તે બકુશ નિર્ગન્થો વ્રતોનું બરાબર પાલન કરે છે પણ તેમનું
ચારિત્ર અતિચાર દોષોથી યુક્ત હોય છે. પરિગ્રહ પ્રત્યેની જેમની આસક્તિ
ઘટી નથી, તથા મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણોને પાળવા છતાં પણ જેઓ ક્યારેક
ઉત્તરગુણોની વિરાધના કરી નાખે છે, તેમને પ્રતિસેવનાકુશીલ કહે છે. જે
નિર્ગન્થો અન્ય કષાયો પર કાબૂ રાખવા છતાં પણ સંજ્વલન કષાયને અધીન
છે તેમને કષાયકુશીલ નિર્ગન્થો કહે છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

નિર્ગન્થ થયેલા કેટલાક જીવો આરોપિત વ્રતવાળા પણ હોય છે, તેથી
હવે સૂત્રકાર વ્રતારોપણ કાળવિશેષોની પ્રકરણ કરવા નિમિત્તે શૈક્ષભૂમિ અને
સ્થવિરભૂમિનું કથન કરે છે—“ તઓ સેહભૂમિઓ પળ્લત્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

હાયા—તિસ્રઃ શૈક્ષભૂમયઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—ઉત્કૃષ્ટા, મધ્યમા, જઘન્યા । ઉત્કૃષ્ટા પાળમાસિકી, મધ્યમા ચાતુર્માસિકી, જઘન્યા સપ્તરાત્રિદિવા । તિસ્રઃ સ્થવિરભૂમયઃ પ્રજ્ઞતાઃ તદ્યથા—જાતિસ્થવિરઃ, શ્રુતસ્થવિરઃ, પર્યાયસ્થવિરઃ । પષ્ટિ-વર્ષજાતઃ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થો જાતિસ્થવિરઃ । સ્થાનાઙ્ગસમવાયધરઃ સ્વલુ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થઃ શ્રુતસ્થવિરઃ । વિંશતિવર્ષપર્યાયઃ સ્વલુ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થઃ પર્યાયસ્થવિરઃ ॥મૂ० ૩૬॥

ટીકા—‘ તથો ’ इत्यादि । तिस्रः शैक्षभूमयः सेधभूमयो वा । तत्र शिक्षा-ग्रहणासेवनारूपामधीत इति शैक्षः, यद्वा—‘ विधू संराद्धौ ’ इति वचनात् सेध्यते—

શૈક્ષભૂમિયાં ત્રીણ કહી ગઈ છે—એક ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ, દૂસરી મધ્યમ શૈક્ષભૂમિ ઓર ત્રીસરી જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ । ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિકા કાલ છ માસકા છે । મધ્યમ શૈક્ષભૂમિકા કાલ ચાર માસકા છે ઓર જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ કા કાલ સાત રાત્રિદિવસકા છે ।

સૂત્રાર્થ—સ્થવિર ભૂમિયાં ઓ ત્રીણ કહી ગઈ છે—એક જાતિસ્થવિરની ભૂમિ, દૂસરી શ્રુતસ્થવિરની ભૂમિ ઓર ત્રીસરી પર્યાયસ્થવિરની ભૂમિ, જો ૬૦ વર્ષની આયુવાળા હોતા છે તે જાતિસ્થવિર છે, સ્થાનાંગ ઓર સમવાયંગ શ્રુત કા જો ધારક છે તે શ્રુતસ્થવિર છે, ઓર જો ૨૦ વર્ષના વર્ષના પ્રવ્રજ્યાકાલ સે સ્થવિર છે તે પર્યાયસ્થવિર છે ।

ટીકાર્થ—શૈક્ષભૂમિયાં અથવા સેધભૂમિયાં જો ત્રીણ પ્રકારની કહી ગઈ છે તેને ઘ્રહણરૂપ અથવા આસેવનરૂપ શિક્ષા કા જો અધ્યયન કરતા છે તે શૈક્ષ છે અથવા, ‘ વિધૂસંરાદ્ધૌ ’ ને અનુસાર જો તૈયાર કિયા જાતા

શૈક્ષભૂમિઓ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ, (૨) મધ્યમ શૈક્ષભૂમિ અને (૩) જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ. ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિનો કાળ છ માસનો, મધ્યમ શૈક્ષભૂમિનો કાળ ચાર માસનો અને જઘન્ય શૈક્ષભૂમિનો કાળ સાત રાત્રિદિવસનો હોય છે.

સૂત્રાર્થ—સ્થવિર ભૂમિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) જાતિ સ્થવિરની ભૂમિ, (૨) શ્રુત સ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ. ૬૦ વર્ષની ઉમરના નિર્ગ્રન્થને જાતિસ્થવિર કહે છે, સ્થાનાંગ અને સમવાયંગસૂત્રના ધારક નિર્ગ્રન્થને શ્રુતસ્થવિર કહે છે અને જેણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યાને ૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે એવા સ્થવિરને પર્યાય સ્થવિર કહે છે.

ટીકાર્થ—શૈક્ષભૂમિઓ અથવા સેધભૂમિઓ જે ત્રણ પ્રકારની કહી છે તેમાં ગ્રહણ અથવા આસેવનરૂપ શિક્ષાનું જે અધ્યયન કરે છે તેને શૈક્ષ કહે છે. અથવા “ વિધૂસંરાદ્ધૌ ” ના અનુસાર જે તૈયાર કરાય છે તેને સેધ કહે છે તેની જે

નિષ્પાદ્યતે યઃ સ સેવઃ તસ્ય ભૂમયઃ—મહાવ્રતારોપણકાલરૂપા અવસ્થા इति ।
તાસ્તિસ્રઃ—ઉત્કૃષ્ટા—પાળ્માસિકી, યસ્યાં પૃથ્વીર્માસૈસ્તથાપ્યતે પુનર્દીક્ષાયાં સમા-
રોપ્યત इत्यर्थः । ન સાડતિકામ્યતે, મધ્યમા—ચાતુર્માસિકી, યસ્યાં ચતુર્ધર્માસૈસ્ત-
થાપ્યતે । જઘન્યા સપ્તરાત્રિન્દિવા યસ્યાં સપ્તમિરેવ રાત્રિન્દિવૈસ્તથાપ્યતે ગૃહી-
તશિક્ષત્વાદિતિ । શૈક્ષસ્ય ચ વિપર્યસ્તઃ સ્થવિરો ભવતીતિ સ્થવિરભૂમિનિરૂપણા-
યાહ—‘ તઓ થેરભૂમીઓ ’ इत्यादि, તિસ્રઃ સ્થવિરભૂમયઃ, સ્થવિરો—વૃદ્ધસ્તસ્ય
ભૂમયઃ—અવસ્થાવિશેષાઃ । તાન્ સ્થવિરાન્ દર્શયતિ—જાત્યા—જન્મના સ્થવિરો-
જાતિ સ્થવિરઃ ૧। શ્રુતમ્—આગમઃ, તેન સ્થવિરઃ—શ્રુતસ્થવિરઃ ૨। પર્યાયઃ—પ્રવ-
જ્યાકાલઃ, તેન સ્થવિરઃ પ્રવજ્યા સ્થવિરઃ । इह च भूमिभूमिवतोरभेदोपचारादेव
मुपन्यासः । एतानेव विशिनष्टि—‘ સદ્ધિં ’ इत्यादि, પઠિવર્ષજાતઃ—પઠિવર્ષા-

હૈ વહ સેવ હૈ इसकी जो भूमियां हैं—महाव्रतारोपण कालरूप जो अव-
स्थाएँ हैं वे शैक्ष भूमियां हैं ये उत्कृष्ट आदि के भेद से तीन प्रकारकी
कही गई हैं, छह मास में ही इससे अधिक में नहीं पुनः जो दीक्षा में
आरोपित किया जाता है वह पाण्मासिकी उत्कृष्ट शैक्षभूमि है, जिसमें
चार मासमें ही पुनः दीक्षा में जो आरोपित किया जाता है वह मध्यमा
शैक्षभूमि है । और जो सात दिनरातमें ही पुनः दीक्षा में आरोपित
किया जाता है वह जघन्य शैक्षभूमि है । स्थविरभूमियां वृद्धकी भूमियां
जो तीन प्रकार की कही गई हैं उनमें जाति से जन्मसे जो स्थविर होता
है वह जातिस्थविर है ? श्रुत नाम आगम का है—इस आगम से जो
स्थविर होता है वह श्रुतस्थविर है तथा प्रवज्याकाल से जो स्थविर
होता है वह प्रवज्यास्थविर है यहां भूमि और भूमिवान का अभेद

ભૂમિઓ છે—મહાવ્રતારોપણ કાળરૂપ જે અવસ્થાઓ છે, તેમને શૈક્ષભૂમિઓ
કહે છે. તેના ઉત્કૃષ્ટ આદિ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે છ માસમાં જ (તેનાથી અધિક
સમયમાં નહીં) જેને આરોપિત (આરાધિત) કરાય છે, તેનું નામ છમાસિક
ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ છે. ચાર માસમાં જ જેને આરોપિત કરાય છે, તેનું નામ
મધ્યમા શૈક્ષભૂમિ છે. સાત દિનરાતમાં જ જેને આરોપિત કરવામાં આવે છે,
તેનું નામ જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ છે. સ્થવિર ભૂમિઓ (વૃદ્ધની ભૂમિઓ) ના પણ
ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) જાતિસ્થવિરની ભૂમિ અને (૨) શ્રુતસ્થવિરની ભૂમિ અને
(૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ. જાતિથી (જન્મથી) જે સ્થવિર હોય છે—૬૦
વર્ષની જેમની ઉંમર હોય છે—એવા સ્થવિરને જાતિસ્થવિર કહે છે. શ્રુત એટલે
આગમ. તે આગમના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જેવો સ્થવિર હોય છે, તેમને શ્રુત-

યુક્તઃ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થો જાતિસ્થવિરુચ્યતે । સ્થાનાશ્રમવાયાદ્યધારકઃ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થઃ શ્રુતસ્થવિરઃ પ્રોચ્યતે । વિંશતિવર્ષપર્યાયઃ-વિંશતિવર્ષપ્રવ્રજ્યાપાલકઃ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થઃ પર્યાયસ્થવિરઃ કથ્યતે इति ॥ સૂ. ૩૬ ॥

સ્થવિરાસ્તુપુરુષા એવેતિ તદધિકારાત્ પુરુષપ્રકારાન્ પ્રરૂપયન્ સપ્તવિંશ-
ત્યધિકશતૈકસૂત્રાણ્યાહ—

મૂલમ્—તઓ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-સુમળે, દુસ્મળે,
ળો સુમળે ળો દુસ્મળે ૧ । તઓ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-
ગંતા ળામેળે સુમળે ભવઙ્, ગંતા ળામેળે દુસ્મળે ભવઙ્, ગંતા
ળામેળે ળોસુમળે ળોદુસ્મળે ભવઙ્ ૨ । તઓ પુરિસજાયા પળ્લન્તા,
તં જહા-જામીતેળે સુમળે ભવઙ્, જામીતેળે દુસ્મળે ભવઙ્, જામી-
તેળે, ળોસુમળે ળોદુસ્મળે ભવઙ્ ૩ । એવં જાઙ્સામીતેળે
સુમળે ભવઙ્ ૩।૪। તઓ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-અગંતા
ળામેળે સુમળે ભવઙ્ ૩।૫। તઓ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-
ળ જામીતેળે સુમળે ભવઙ્ ૩ । ૬। તઓ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં
જહા-ળ જાઙ્સામીતેળે સુમળે ભવઙ્ ૩।૭। એવં આગંતા ળામેળે

ઉપચાર સે એસાં કહા ગયા હૈ જો શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ ૬૦ વર્ષકી
આયુવાલા હોતા હૈ વહ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ જાતિસ્થવિર હૈ સ્થાનાંગ ઓર
સમવાયાંગ કા ધારક શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ હોતા હૈ વહ શ્રુતસ્થવિર હૈ, ઘોસ
વર્ષ સે જો પ્રવ્રજ્યાકા પાલન કર રહા હૈ વહ પર્યાયસ્થવિર હૈ ॥સૂ. ૩૬॥

સ્થવિર કહે છે. પ્રવ્રજ્યાના અમુક (૨૦ વર્ષના) કાળને કારણે જેઓ સ્થવિર ગણાય
છે, તેમને પર્યાયસ્થવિર કહે છે. અહીં ભૂમિ અને ભૂમિવાન્ વચ્ચે અભેદો-
પચારની અપેક્ષાએ આ પ્રકારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૬૦ વર્ષની ઉંમર
વાળા શ્રમણનિર્ગ્રન્થને જાતિસ્થવિર કહે છે. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગના ધારક
શ્રમણનિર્ગ્રન્થને શ્રુતસ્થવિર કહે છે. ૨૦ વર્ષથી જે પ્રવ્રજ્યાનું પાલન કરી રહ્યા
હોય છે તેમને પર્યાયસ્થવિર કહે છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

सुमणे भवइ ३।८। एसी तेगे सुमणे भवइ ३।९। एस्सामी तेगे
सुमणे भवइ ३।१०। एवं एएणं अभिलावेणं—

(एत्थ संगहगाहा :)—

“ गंता य अगंता य १, आगंता खलु तहा अणागंता २ ।
चिट्ठित्तमचिट्ठित्ता ३, णिसिइत्ता चेव नो चेव ४ ॥१॥
हंता य अहंता य ५, छिंदित्ता खलु तहा अछिंदित्ता ६।
बूइत्ता अबूइत्ता ७, भासित्ता चेव णो चेव ८ ॥२॥
दच्चा य अदच्चा य ९, भुंजित्ता खलु तहा अभुंजित्ता १०।
लंभित्ता अलंभित्ता ११, पिइत्ता चेव नो चेव १२ ॥३॥
सुइत्ता असुइत्ता १३, जुज्झित्ता खलु तहा अजुज्झित्ता १४।
जइत्ता अजइत्ता य १५, पराजिणित्ता य चेव नो चेव १६ ॥४॥
सद्दा १७ रूवा १८ गंधा १९, रसाय २० फासा २१

(२१×६=१२६-१-१२७) तहेव ठाणा य ।

निस्सीलस्स गरहिया, पसत्था पुण सीलवंतस्स ॥ ५ ॥
एवमिक्केक्के तिन्नि उ तिन्नि उ आलावगा भाणियव्वा ।

सहं सुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, एवं सुणेमीति ३,
सुणिस्सामीति ३ । एवं असुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, न
सुणेमिति ३, ण सुणिस्सामीति ३ । एवं रूवाइं गंधाइं रसाइं
फासाइं, एक्केक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा, एवं सत्तावीसं
सयमेगं च १२७ आलावगा भवंति ।

तओ ठाणा णिस्सीलस्स णिव्वयस्स णिग्गुणस्स णिम्मे-
रस्स णिप्पच्चक्खाणपोसहोववासस्स गरहिया भवंति, तं जहा-
अस्सिं लोगे गरहिण्ण भवइ, उववाए गरहिण्ण भवइ, आजार्इ
गरहिया भवइ । तओ ठाणा ससीलस्स सव्वयस्स सग्गुणस्स
समेरस्स सप्पच्चक्खाणपोसहोववासस्स पसत्था भवंति, तं जहा-
अस्सिलोए पसत्थे भवइ, उववाए पसत्थे भवइ, आजार्इ
पसत्था भवइ ॥ सू०३७ ॥

छाया—त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सुमनाः, दुर्मनाः, नो
सुमनानो दुर्मनाः १। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—गत्वा नामैकः सुमना
भवति, गत्वा नामैको दुर्मना भवति, गत्वा नामैको नो सुमना नोदुर्मना भवति
२। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा यामीत्येकः सुमना भवति, यामीत्येको
दुर्मना भवति, यामीत्येको नोसुमना नोदुर्मना भवति ३। एवं यास्यामीत्येकः
सुमना भवति ३।४। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अगत्वा नामैकः सुमना
भवति ३।५। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—नयामीत्येकः सुमना भवति
३। ६। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—न यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३।
७। एवम्—आगत्य नामैकः सुमना भवति ३। ८। एमीत्येकः सुमना भवति ३।
९। एण्यामीत्येकः सुमना भवति ३। १०। एवमेतेनाभिलाषेन—
(अत्र संग्रह गाथाः)—

“ गत्वा च—अगत्वा च १, आगत्य खलु तथा—अनागत्य २।

स्थित्वा—अस्थित्वा ३, निपद्य चैव नो (अनिपद्य) चैव ४ ॥१॥

हत्वा च—अहत्वा च ५, छित्वा खलु तथा—अच्छित्वा ६।

उक्त्वा—अनुक्त्वा ७, भाषित्वा चैव नो (अभाषित्वा) चैव ८ ॥२॥

दत्त्वा च—अदत्त्वा च ९, भुक्त्वा खलु तथा अभुक्त्वा १०।

लब्ध्वा—अलब्ध्वा ११, पीत्वा चैव नो (अपीत्वा) चैव १२ ॥ ३॥

सुप्त्या—असुप्त्या १३, युद्ध्वा—खलु तथा अयुद्ध्वा १४।

जित्वा अजित्वा च १५, पराजित्य चैव नो (पराजित्य) चैव १६ ॥४॥

शब्दाः १७ रूपाणि १८ गन्धाः १९ रसाश्च २० स्पर्शाः २१ (२१×६= १२६-१-१२७) तथैव स्थानानि च ।

નિશ્શીલસ્ય ગર્હિતાઃ, પ્રશસ્તાઃ પુનઃ શીલવતઃ ॥ ૫ ॥ ”

एवमेकैकस्मिन् त्रयस्तु त्रयस्तु आलापका भणितव्याः ।

શબ્દ શ્રુત્વા નામેકઃ સુમના ભવતિ ૩। एवं शृणोमीति ૩, શ્રોણ્યામીતિ ૩।
एवं अश्रुत्वा नामेकः सुमना भवति ૩। न शृणोमीति ૩, न श्रोण्यामीति ૩।
एवं रूपाणि, गन्धाः, रसाः, स्पर्शाः । एकैकस्मिन् पट् पट् आलापका भणि-
तव्याः । एवं सप्तविंशतिः शतमेकं (૧૨૭) चालापका भवन्ति ।

ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિશ્શીલસ્ય નિર્વ્રતસ્ય નિર્ગુણસ્ય નિર્મર્યાદસ્ય નિષ્પ્રત્યા-
ख्यानपौषधोपवासस्य गर्हितानि भवन्ति, तद्यथा—अयं लोको गर्हितो भवति, उप-
पातो गर्हितो भवति, आयातिर्गर्हिता भवति । ત્રીણિ સ્થાનાનિ સશીલસ્ય સત્રતસ્ય
सगुणस्य समर्यादस्य सप्रत्याख्यानपौषधोपवासस्य प्रशस्तानि भवन्ति, तद्यथा—अयं
लोकः प्रशस्तो भवति, उपपातः प्रशस्तो भवति, आयातिः प्रशस्ता भवति॥सू० ३७॥

ટીકા—‘ તઓ પુરિસજાયા ’ ઇત્યાદિ । પુરુષજાતાનિ—પુરુષપ્રકારાઃ,
ત્રીણિ ભવન્તિ, તાન્યેવાહ—‘ સુમણે ’ ઇત્યાદિ, સુ—સુઠુ શોભનં મનઃ—ચિત્તં
यस्यासौ सुमनाः—हर्षवान्, रक्त इत्यर्थः । एवं दुर्मनाः—दुः—दुष्टमशोभनं मन-
श्चित्तं यस्यासौ तथा, द्विष्ट इत्यर्थः । નોસુમના નોદુર્મનાઃ—મધ્યસ્થઃ, સામાયિક-

સ્થવિર પુરુષ હી હોતે હૈં હસલિયે અચ સૂત્રકાર પુરુષ કે ભેદોં કા
૧૨૭ સૂત્રોં દ્વારા કથન કરતે હૈં—‘ તઓ પુરિસજાયા પળ્લત્તા ’ ઇત્યાદિ
ટીકાર્થ—પુરુષકે ત્રીનપ્રકાર કહે ગયેહૈં—૧ સુમન, ૨દુર્મન ઓર ૩ નોસુમન
નોદુર્મન જિસકા મન ચિત્ત શોભન હોતા હૈં એસા વહ હર્ષવાલા પુરુષ
સુમના કહા ગયા હૈં તથા જિસકા મન અશોભન—દુષ્ટ હોતા હૈં એસા
દુષ્ટ પુરુષ દુર્મના કહા ગયા હૈં તથા જો ન સુમના હૈં ઓર ન દુર્મના હૈં,
કિન્તુ મધ્યસ્થ ભાવવાલા હૈં વહ નોસુમના નોદુર્મના પુરુષ હૈં ૧, હસ
તરહ સે હસ પ્રથમ સૂત્રમૈં યે પુરુષ પ્રકાર સામાન્યરૂપ સે કહે ગયે હૈં ।

પુરુષો જ સ્થવિર હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પુરુષના લેહોનું ૧૨૭
સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે—“ તઓ પુરિસજાયા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પુરુષના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સુમન, (૨) દુર્મન અને (૩) નો-
સુમન નોદુર્મન. જેનું મન (ચિત્ત) શીલન હોય છે એવા તે હર્ષવાળા
પુરુષને સુમના પુરુષ કહે છે. જેનું ચિત્ત અશીલન (દુષ્ટ) હોય છે, એવા
દુષ્ટ પુરુષને દુર્મના પુરુષ કહે છે. જે સુમના પણ નથી અને દુર્મના પણ
નથી, પરંતુ મધ્યસ્થ ભાવવાળો છે તેને નોસુમના નોદુર્મના પુરુષ કહે
છે આ રીતે આ પહેલા સૂત્રમાં સામાન્યરૂપે આ પુરુષ પ્રકારોનું કથન થયું છે.

વાનિત્યર્થઃ ૧। ઉક્તા પ્રથમસૂત્રે સામાન્યતયા પુરુષપ્રકારાઃ, સાંપ્રતં તાનેવ ગત્યાદિ ક્રિયાઽપેક્ષયા વિશેષતઃ સપ્તવિંશત્યધિકશત (૧૨૭) સૂત્રૈઃ પ્રાહ—‘ તઓ ’ ઇત્યાદિ, ગત્વા-ઽતીતકાલે ક્વચિદ્ મગધવિદેહક્ષેત્રાદૌ, નામેતિ સમ્માનાવયામ્, એકઃ—કશ્ચિત્ સુમના ભવતિ—હૃષ્યતિ, એવમન્યઃ કશ્ચિદ્ દુર્મના ભવતિ—શોચતિ, તૃતીયઃ કશ્ચિત્ નોસુમના નોદુર્મના ઇતિ—સમભાવવાનેવ ભવતીતિ ૨। અતીત-કાલમૂત્રમિવ ‘ યામી ’ તિ વર્તમાનકાલવિષયં, ‘ યાસ્યામી ’ તિ ભવિષ્યત્કાલ-

અવ સૂત્રકાર ઇન્हीं પુરુષ પ્રકારોં કો ગત્યાદિ ક્રિયા કી અપેક્ષારૂપ વિશેષતા કો લેકર ૧૨૭ સૂત્રોં દ્વારા કહતે હૈં—જો અતીતકાલમેં કિસી મગધવિદેહ આદિ ક્ષેત્ર મેં જાકર હર્ષિત હોતા હૈ ૧, કોઈ હર્ષિત નહીં હોતાહૈ—દુર્મના હોતાહૈ ૨। દુઃખિત હોતાહૈ, તથા કોઈ એક એસા भी હોતાહૈ જો ન હર્ષિત હોતા હૈ ઓર ન દુઃખિત હોતા હૈ ૩। કિન્તુ સમભાવ-વાલા હી રહતા હૈ, ઇસી તરહસે ઇસ અતીતકાલ સૂત્રકી તરહ વર્તમાનકાલ વિષયક ઓર ભવિષ્યત્કાલ વિષયક સૂત્રદ્વય भी સમસજ્ઞના ચાહિયે। વર્તમાનકાલ કે સૂત્રમેં “યામિ” એસા ક્રિયાપદ લગા કર ઓર ભવિષ્યત્કાલકે સૂત્રમેં “ યાસ્યામિ ” એસો ક્રિયાપદ લગાકર વ્યાખ્યાન કરના ચાહિયે; તાત્પર્ય એસા હૈ કિ કોઈ એક મનુષ્ય “ મગધાદિ ભૂમિ મેં મેં જાતા હૂં ”-ઇસ પ્રકાર કે વિચાર સે હર્ષિત હોતા હૈ ઓર કોઈ એક ઇસ વિચાર સે દુઃખિત હોતા હૈ ઓર કોઈ એક ન દુઃખી હોતા હૈ ઓર ન સુખી હોતા હૈ। ડોનોં અવસ્થામેં સમભાવ રહતા હૈ। ઇસ પ્રકાર સે ચે

હવે સૂત્રકાર એ જ પુરુષ પ્રકારોનું ગતિ આદિ ક્રિયાની અપેક્ષારૂપ વિશેષતાની અપેક્ષાએ ૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે, (૧) જે ભૂતકાળમાં કોઈ મગધ, વિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં જઈને હર્ષિત થાય છે, (૨) કોઈ હર્ષિત થતાં નથી—દુઃખી થાય છે, અને (૩) કોઈક પુરુષ એવો પણ હોય છે કે જે હર્ષિત પણ થતો નથી અને દુઃખિત પણ થતો નથી, પરંતુ સમભાવવાળો રહે છે. આ ભૂતકાળ વિષયક સૂત્રનાં જેવા, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક એ સૂત્રો પણ સમજી લેવાં. વર્તમાનકાળના સૂત્રમાં “ યામિ ” અને ભવિષ્યકાળના સૂત્રમાં “ યાસ્યામિ ” ક્રિયાપદ વાપરીને તે બંને સૂત્રો બનાવી શકાશે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે “ મગધાદિ ભૂમિમાં હું જાઉં છું, ” આ પ્રકારના વિચારથી કોઈક માણસ હર્ષિત થાય છે, તો કોઈક માણસ આ પ્રકારના વિચારથી દુઃખિત થાય છે, અને કોઈક માણસ આ પ્રકારના વિચારથી દુઃખી પણ થતો નથી અને સુખી પણ થતો નથી, પણ બંને અવસ્થામાં

વિષયં ચેતિ સૂત્રદ્વયમપિ बोध्यम् ३-४ કાલત્રયવિશિષ્ટં ચતુર્થસૂત્રમ્
 इत्यादि क्रमशो बोध्यम् । ‘तओ’ इत्यादि प्रकारान्तरेणाह—
 ‘अगंता’ इति, एवम् ‘अगंता’ अगत्वा, इत्यादीनि त्रीणि प्रतिषेधसूत्राणि ७,
 ‘आगंता’ आगत्य, इत्यादीनि-त्रीण्यागमनसूत्राणि च सुमनो दुर्मनस्तन्निषेध-
 रूपाणि भूत-वर्तमान-भविष्यत्कालविषयाणि बोध्यानि । ‘एवं’ इति, एवमेते-
 नाभिलाषेनाऽन्यान्यपि सूत्राणि विज्ञेयानीति भावः । अथोक्तानुक्तसूत्रसंग्रहणार्थं

४ सूत्र होते हैं । इसी प्रकार से “यास्यामि” पद जोड़कर सुमना
 आदिकों का कथन कर लेना चाहिये ।

“तओ पुरिसजाया पणत्ता” इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते
 हैं-जैसे-“अगंता” कोई एक पुरुष वहां विहार आदि क्षेत्र
 में नहीं जा कर सुमना हुआ है, कोई नहीं जा कर दुर्मना हुआ है और
 कोई जाकर भी मध्यस्थ रहा है ये इसी प्रकार से “न यामि न
 यास्यामि” तीन सूत्र प्रतिषेध सूत्र हैं । तथा “आगंता” इत्यादि तीन
 सूत्र आगमन सूत्र हैं, ये भी सुमन, दुर्मन, और इन दोनों के निषेध-
 रूप हैं, तथा भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल के सम्बन्ध रखनेवाले हैं,
 अर्थात् कोई जीव मगध विदेह भूमि में भूतकाल में पीछे आ कर के
 सुमना हुआ है, कोई दुर्मना हुआ है और कोई मध्यस्थ रहा है । इसी
 प्रकार कोई वहां से आकर के सुमना है, कोई दुर्मना होता है और
 कोई मध्यस्थ रहता है, इसी प्रकार कोई वहांसे पीछे आऊंगा ” इस
 विचार से सुमना होगा, कोई दुर्मना होगा और कोई मध्यस्थ रहेगा,

સમભાવવાળો જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે “યાસ્યામિ” ક્રિયાપદ વાપરીને
 સુમના (હર્ષિત) આદિકેાનું કથન થવું જોઈએ.

“તઓ પુરિસજાયા પણત્તા” નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુરુષો પણ
 કહ્યા છે-જેમકે “અગંતા” કોઈક પુરુષ ત્યાં વિહાર આદિ ક્ષેત્રમાં નહીં આવવા
 છતાં પણ હર્ષિત થાય છે, કોઈ નહીં જવાથી દુઃખીત થાય છે અને કોઈ ત્યાં
 નહીં જવા છતાં પણ હર્ષશોકથી રહિત (સમભાવયુક્ત) જ રહ્યા છે. આ
 “ન યામિ, ન યાસ્યામિ” ત્રણ સૂત્ર પ્રતિષેધસૂત્ર છે તથા “આગતા”
 ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્ર આગમન સૂત્ર છે. તે પણ સુમન, દુર્મન અને તે બન્નેના
 નિષેધરૂપ છે, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સાથે સંબંધ રાખનારાં છે.
 એટલે કે કોઈ જીવ મગધ, વિદેહ આદિ ભૂમિમાંથી ભૂતકાળમાં પાછો ફરીને
 હર્ષિત થયો છે, કોઈક ત્યાંથી પાછો ફરીને દુઃખી થયો છે, અને કોઈ ત્યાંથી
 પાછો ફરીને મધ્યસ્થ ભાવમાં રહ્યો છે એ જ પ્રમાણે “ત્યાંથી પાછો ફરીશ”
 એવા ખ્યાલથી કોઈ હર્ષિત થશે, કોઈ દુઃખી થશે અને કોઈ મધ્યસ્થ ભાવમાં

ગાથાપંચકમાહ—‘ ગંતા ’ ઇત્યાદિ, ‘ ગંતા ૩, અગંતા ૩, આગંતા ૩ ’ ઇતિ નવ સૂત્રાણિ પૂર્વમુક્તાનિ, અનુક્તાનિ—સૂત્રાણ્યાહ—‘ અગાગંતા ’ ઇત્યાદિ, આલાપક-

હન્નીં ઉક્ત અનુક્ત સૂત્રોં કો સંગ્રહ કરને કે લિયે સૂત્રકારને હસ ગાથા પંચક કો કહા હૈ —‘ ગંતા ય આગંતા ય ’ ઇત્યાદિ । હસ પ્રકાર સે ગત્વા કે ૩, અગત્વા કે ૩, ઓર આગમ્ય કે ૩ યે યહાં ૯ સૂત્ર તો કહે ગયે હૈં । જો “ ગંતા ય અગંતા ય આગંતા ” હન ગાથાસ્થ ત્રીન પદોં દ્વારા પ્રકટ કિયે ગયે હૈં । તથા જો યહાં પર નહીં કિયે ગયે હૈં વે પદ હન ગાથાઓં દ્વારા સૂચિત કિયે ગયે હૈં “ જૈસે “ અણાગંતા-અનાગત્ય, ચિદ્વિત્તા-સ્થિત્વા, અચિદ્વિત્તા-અસ્થિત્વા, ણિસિદ્વિત્તા-નિષદ્ય, અણિ-સિદ્વિત્તા-અનિષદ્ય, હંતા-હત્વા, અહંતા-અહત્વા, છિંદિત્તા-છિત્વા, અછિંદિત્તા-અચ્છિત્વા, વૂહત્તા-ઉક્ત્વા, અવૂહત્તા-અનુક્ત્વા, માસિત્તા-આષિત્વા, અમાસિત્તા-અમાષિત્વા, દત્તા-દત્વા, અદત્તા-અદત્વા, ભુંજિત્તા-ભુક્ત્વા, અભુંજિત્તા-અભુક્ત્વા, લંભિત્તા-લબ્ધ્વા, અલંભિત્તા-અલબ્ધ્વા, પિહત્તા-પીત્વા, અપિહત્તા-અપીત્વા, સુહત્તા-સુપ્ત્વા, અસુ-હત્તા-અસુપ્ત્વા, જુઝ્ઞિત્તા-યુદ્ધ્વા, અજુઝ્ઞિત્તા-અયુદ્ધ્વા, જહત્તા-જિત્વા, અજહત્તા-અજિત્વા, પરાજિણિત્તા-પરાજિત્ય, અપરાજિત્ય, શબ્દ

જ રહેશે, આ ઉક્ત અનુક્ત સૂત્રોનો સંગ્રહ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ ગાથાપંચકનું કથન કર્યું છે.

“ ગંતાય, આગંતાય ” ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારે, ગત્વા (જઈને) ના ૩, અગત્વા (ગયા વિના) ના ૩, અને આગમ્ય (આવીને) ના ૩ મળીને કુલ નવ સૂત્રોનું તો સૂત્રકારે અહીં કથન કરી દીધું છે, જે “ ગંતા ય અગંતા ય આગતા ” આ ગાથાના ત્રણ પદો દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તથા જેમનું અહીં કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તે પદોનું ગાથા દ્વારા સૂચન કરવામાં આવ્યું છે—

“ અણાગંતા-અનાગત્ય, ચિદ્વિત્તા-સ્થિત્વા, અચિદ્વિત્તા-અસ્થિત્વા, ણિસિદ્વિત્તા નિષદ્ય, અણિસિદ્વિત્તા-અનિષદ્ય, હંતા-હત્વા, અહંતા-અહત્વા, છિંદિત્તા-છિત્વા, અછિંદિત્તા-અચ્છિત્વા, વૂહત્તા-ઉક્ત્વા, અવૂહત્તા-અનુક્ત્વા, માસિત્તા-માષિત્વા, અમાસિત્તા-અમાષિત્વા, દત્તા-દત્વા, અદત્તા-અદત્વા, ભુંજિત્તા-ભુક્ત્વા, અભુજિત્તા અભુક્ત્વા, લંભિત્તા-લબ્ધ્વા, અલંભિત્તા-અલબ્ધ્વા, પિહત્તા-પીત્વા, અપિહત્તા-અપીત્વા, સુહત્તા-સુપ્ત્વા અસુહત્તા-અસુહવા, જુઝ્ઞિત્તા-યુદ્ધ્વા, અજુઝ્ઞિત્તા-અયુદ્ધ્વા, જહત્તા-જિત્વા અજહત્તા-અજિત્વા, પરાજિણિત્તા-પરાજિત્ય, અપરાજિત્ય, શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ,

પ્રકારશ્ચાયમ્—“ અણાગંતાનામેગે સુમણે ભવહ, ? અણાગંતાનામેગે દુસ્મણે ભવહ, અણાગંતાનામેગે નોસુમણે નોદુસ્મણે ભવહ ? एवं न आगच्छामीति २, एवं, न आगमिष्यामीति ३ કાલત્રયવિપયાણિ ત્રીણિ સૂત્રાણિ, પૂર્વોક્તદશભિઃ

રૂપ, ગંધ, રસ, ઔર સ્પર્શ ” એ પદકુલ ૨૧ હૈં । इन २१ पदों के ही १२७ सूत्र होते हैं । जिनका विवरण इस प्रकार से है । गत्वा के तीन और अगत्वा के तीन, आगंता के तीन अणागंता के तीन इत्यादि रूपसे १-१ पद के ६-६ आलापक होते हैं । “ आगंता ” तकके तो तीन ३ आलापक भूत, वर्तमान और भविष्यत् काल को लेकर सुमना, दुर्मना और मध्यस्थ होने के विषयमें सूत्रकारने प्रकट ही कर दिये हैं । अब “ अणागंता ” जो पद है, उसका आलापकका प्रकार इस प्रकार से है— ‘ अणागंता ’ नामेगे सुमणें भवह १, अणागंतानामेगे दुस्मणें भवह, अणागंतानामेगे नोसुमणें नोदुस्मणें भवह ” इसी तरहसे “ न आगच्छामि ” क्रियापद को लगाकर ऐसा ही कहना चाहिए—कि कोई जीव “ मैं नहीं आता हूं ” ऐसा खयाल कर सुमना होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई जीव मध्यस्थ होता है । इसी तरह से “ न आगमिष्यामि ” ऐसा क्रियापद लगाकर भी इसी प्रकार से कहना चाहिये कि कोई जीव “ मैं नहीं आऊंगा ” ऐसा खयाल कर सुमना

સ્પર્શ ” આ કુલ ૨૧ પદ છે. તે ૨૧ પદોને અનુલક્ષીને કુલ ૧૨૭ સૂત્ર થાય છે. જેમનું વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે—

ગત્વાના ત્રણ અને અગત્વાના ત્રણ, આગંતાના ત્રણ અને અણાગંતાના ત્રણ ઈત્યાદિ રૂપે એક એક પદના ૬-૬ આલાપક થાય છે. “ આગંતા ” પર્યંતના ત્રણ આલાપક ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં સુમના (હર્ષિત), દુર્મના (દુઃખિત) અને મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત હોવા વિષે, સૂત્રકારે આગળ પ્રકટ કરી દીધાં છે. હવે “ અણાગંતા ” પદના જે આલાપકો બને છે તે નીચે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે—“ અણાગ તા નામેગે સુમણે ભવહ ૧, અણાગંતા નામેગે દુસ્મણે ભવહ ૨, અણાગંતા નામેગે નોસુમણે નોદુસ્મણે ભવહ ” એ જ પ્રમાણે “ ન આગચ્છામિ ” આ ક્રિયાપદ લઈને આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ—“ હું આવતો નથી, ” આ પ્રકારના વિચારથી કોઈક જીવ સુમના (હર્ષિત) થાય છે, કોઈક જીવ દુર્મના (દુઃખિત) થાય છે અને કોઈક જીવ મધ્યસ્થ ભાવમાં જ રહે છે. “ ન આગમિષ્યામિ ” આ ક્રિયાપદ વાપરીને આ પ્રમાણે આલાપક બનાવવા જોઈએ—“ હું નહીં આવું ” એવો ખ્યાલ કરીને કોઈક જીવ સુમના થાય

સૂત્રેઃ સહસંકલનયા । દ્વાદશમૂત્રાણિ ભવન્તિ । “ ચિદ્વિત્તા ” ઇતિ સ્થિત્વા-
 ઝર્ધ્વસ્થાનેન, સુમના દુર્મના અનુમયાત્મકશ્ચ ભવન્તિ । એવં ‘ ચિદ્વામીતિ, ચિદ્વિ-
 સ્સામી તિ ૩ ( ) ‘ અચિદ્વિત્તા ’ ઇત્યાપિ કાલતઃ સૂત્રત્રયમિતિ સર્વસંકલનયાઽ-
 ષ્ટાદશમૂત્રાણિ ભવન્તિ । એવં સર્વત્ર વિજ્ઞેયમ્ । નવરં-નિષદ્ય-ઉપવિદ્ય ૩, નો
 ચૈવેતિ-અનિષદ્ય-અનુપવિદ્ય ૩, હત્વા-વિનાશ્ય કશ્ચિત્ ૩, અહત્વા-અવિનાશ્ય
 ૩, છિત્વા-દ્વિધા કૃત્વા ૩, અચ્છિત્ત્વા-ન છિત્ત્વેત્યર્થઃ ૩, ‘ બુદ્ધિત્તા ’ ઇતિ-
 ઉક્ત્વા-મણિત્વા પદવાક્યાદિકમ્ ૩, ‘ અબુદ્ધિત્તા ’ ઇતિ-અનુક્ત્વા ૩, માપિત્વા-
 સંમાપ્ય કશ્ચન સંમાપણયોગ્યમ્ ૩, ‘ નો ચૈવ ’ ઇતિ-અમાપિત્વા-અસંમાપ્ય-
 કશ્ચન ૩, દત્ત્વા ૩, અદત્ત્વા ૩, ભુક્ત્વા ૩, અભુક્ત્વા ૩, લઙ્ઘ્વા ૩, અલઙ્ઘ્વા
 ૩, પીત્વા ૩, નો ચૈવેતિઅપીત્વા ૩, સુપ્ત્વા ૩ અસુપ્ત્વા ૩, યુદ્ધ્વા ૩, અયુ-

હોતા હૈ, કોઈ દુર્મના હોતા હૈ ઓર કોઈ જીવ મધ્યસ્થ રહતા હૈ । ઇસ
 પ્રકાર કે યે સુમના દુર્મનાદિ હોને કે વિષય મેં કાલત્રય કો લેકર કહે
 ગયે ત્રીન સૂત્ર પૂર્વોક્ત સૂત્રોં કે સાથ મિલાને સે ૧૨ સૂત્ર હો જાતે હૈં ।
 ઇસી પ્રકાર સે કોઈ મનુષ્ય યજ્ઞ રહ કર સુમના હોતા હૈ, કોઈ મનુષ્ય
 દુર્મના હોતા હૈ ઓર કોઈ મનુષ્ય મધ્યસ્થ રહતા હૈ । ઇસી તરહ સે
 સુમના દુર્મના ઓર મધ્યસ્થ હોને કે વિકલ્પ ‘ ચિદ્વામિ, ચિદ્વિસ્સામિ ”
 યહાં પર ઓ હોતે હૈં । ઇસ તરહ સે યહાં તક ૧૮ સૂત્ર હો જાતે હૈ ।
 ઇસી પ્રકાર સે સર્વત્ર જાનના ચાહિયે અર્થાત્ નિષદ્ય, અનિષદ્ય, હત્વા,
 અહત્વા, છિત્વા, અચ્છિત્ત્વા, ઉક્ત્વા, અનુક્ત્વા, માપિત્વા, અમાપિત્વા,
 દત્ત્વા, અદત્ત્વા, ભુક્ત્વા, અભુક્ત્વા, લઙ્ઘ્વા, અલઙ્ઘ્વા, પીત્વા, અપીત્વા,
 સુપ્ત્વા, અસુપ્ત્વા, યુદ્ધ્વા, અયુદ્ધ્વા, જિત્વા, અજિત્વા, પરાજિત્ય,

છે, કોઈકે જીવ દુર્મના થાય છે અને કોઈકે જીવ મધ્યસ્થભાવમાં જ રહે છે.

આ રીતે સુમના દુર્મના આદિ થવા વિષેના ત્રણે કાળવિષયક ત્રણ
 સૂત્રોને પૂર્વોક્ત સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી ૧૨ સૂત્રનું કથન પૂરું થાય છે. એ જ
 પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને સુમના થાય છે, કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને
 દુર્મના થાય છે અને કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને સુમના કે દુર્મના થવાને બદલે
 મધ્યસ્થ ભાવમાં જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ ભાવ-
 યુક્ત થવાના વિકલ્પો “ ચિદ્વામિ ચિદ્વિસ્સામિ ” અહીં પણ થાય છે. આ રીતે
 ૧૮ સૂત્રોનું કથન પૂરું થાય છે એ જ પ્રમાણે બધાં ક્રિયાપદો સાથે પણ
 સમજવું. એટલે કે નિષદ્ય અનિષદ્ય, હત્વા અહત્વા, છિત્વા, અચ્છિત્ત્વા, ઉક્ત્વા,
 અનુક્ત્વા, માપિત્વા, અમાપિત્વા, દત્ત્વા, અદત્ત્વા, ભુક્ત્વા, અભુક્ત્વા, લઙ્ઘ્વા,
 અલઙ્ઘ્વા પીત્વા, અપીત્વા, સુપ્ત્વા, અસુપ્ત્વા, યુદ્ધ્વા, અયુદ્ધ્વા, જિત્વા, અજિત્વા,

દ્ધ્વા ૩, 'જિત્તા'—ઇતિ જિત્વા—યુદ્ધે જયં પ્રાપ્ય ૩, અજિત્વા—જયમપ્રાપ્ય ૩, પરાજિત્ય—પરપરાજયં પ્રાપ્ય સુમના ભવતિ, સંભાવિતમહાવિત્તવ્યયાધનર્થવિનિર્મુક્તવાત્ ૩। 'નો ચેવ' ઇતિ—અપરાજિત્ય—પરાભવમપ્રાપ્ય સુમના ભવતીત્યાદિ અપરાજિત્ય " હન પદોં કે સાથ મી એસા હી સુમના ઓર દુર્મના ઓર મધ્યસ્થ હોનેકે વિષય કા કાલત્રય કો લેકર કથન કરના ચાહિયે, હન શબ્દોં કા અર્થ હસ પ્રકાર સે હૈ ।

નિષિઘ્ન=વૈઠ કરકે, અનિષિઘ્ન=નહીં વૈઠ કરકે, હત્વા=માર કરકે, અહત્વા નહીં માર કરકે, છિત્વા=છેદન કરકે, અછિત્વા નહીં છેદન કરકે, ઉક્ત્વા=પદ વાક્યાદિ કહ કરકે, અનુક્ત્વા=નહીં કરકે, ભાષિત્વા=ભાષણ કરને-યોગ્ય કિસીકે સાથ ભાષણ કરકે, અભાષિત્વા=નહીં ભાષણ કરને યોગ્ય-કે સાથ નહીં ભાષણ કરકે, દત્ત્વા=દે કરકે, અદત્ત્વા=નહીં દે કરકે, મુક્ત્વા=લાકરકે, અમુક્ત્વા=નહીં લાકરકે, લઘ્વા=પ્રાપ્તકરકે, અલઘ્વા=નહીં પ્રાપ્ત કરકે, પીત્વા=પીકરકે, અપીત્વા=નહીં પીકરકે, સુપ્ત્વા=સો કરકે, અસુપ્ત્વા=નહીં સો કરકે, યુદ્ધ્વા=યુદ્ધ કરકે, અયુદ્ધ્વા=યુદ્ધ નહીં કરકે, જિત્વા=જીતકરકે, અજિત્વા=નહીં જીત કરકે પરાજિત્ય=હાર પ્રાપ્ત કરકે, અપરાજિત્ય=પરાજય પ્રાપ્ત નહીં કરકે કોઈ મનુષ્ય સુમના હોતા હૈ, કોઈ દુર્મના હોતા હૈ ઓર કોઈ મધ્યસ્થ રહતા હૈ હસ

પરાજિત્ય અને અપરાજિત્ય આ પદોની સાથે પણ સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ હોવાનું કથન ત્રણે કાળને અનુલક્ષીને કરવું જોઈએ. હવે આ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

નિષિઘ્ન=ખેડીને, અનિષિઘ્ન=ખેડાં વિના, હત્વા=હણીને, અહત્વા=હણ્યા વિના, છિત્વા=છેદીને, અછિત્વા=છેદ્યા વિના, ઉક્ત્વા=પદ, વાક્ય આદિ બોલીને, અનુકૂત્વા=નહીં બોલીને, ભાષિત્વા=ભાષણ કરવા યોગ્ય કોઈની સાથે ભાષણ કરીને, અભાષિત્વા=નહીં ભાષણ કરવા યોગ્ય એવી કોઈ વ્યક્તિ સાથે ભાષણ નહીં કરીને, દત્ત્વા=આપીને, અદત્ત્વા=નહીં આપીને, મુક્ત્વા=ખાધને, અમુક્ત્વા=નહીં ખાધને, લઘ્વા=પ્રાપ્ત કરીને, અલઘ્વા=પ્રાપ્ત નહીં કરીને, પીત્વા=પીને, અપીત્વા=પીધા વિના, સુપ્ત્વા=સૂઈને, અસુપ્ત્વા=શયન નહીં કરીને, યુદ્ધ્વા=યુદ્ધ કરીને, અયુદ્ધ્વા=યુદ્ધ નહીં કરીને, જિત્વા=જીતીને, અજિત્વા=નહીં જીતીને, પરાજિત્ય=હાર પ્રાપ્ત કરીને, અપરાજિત્ય=પરાજય પ્રાપ્ત નહીં કરીને, આ બધી ક્રિયાઓ કરીને કોઈ મનુષ્ય હર્ષિત થાય છે, કોઈ મનુષ્ય દુઃખિત થાય છે અને કોઈ મનુષ્ય મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે, આ પ્રકારનું કથન ત્રણે કાળને

૩। ‘ નિસિદ્ધતા-નિષદ્ધ ’ इत्यारभ्य : ‘ पराजिणिता ’ इत्यन्तं यावत् त्रयोदशपदानां प्रत्येकं पट् पट् सूत्रनिर्माणेन भवन्त्यष्टसप्ततिः सूत्राणि, एतानि पूर्वोक्ताष्टादशभिः सूत्रैः सह संकलनया पण्यवतिः सूत्राणि भवन्ति (९६) । ‘ सद्वा ’ इत्यादि, एवं शब्दरूपगन्धरसस्पर्शानधिकृत्यैकैकस्मिन् विषये विधिप्रतिषेधाभ्यां त्रयस्त्रय आलापका भूतवर्तमानभविष्यत्कालाश्रयाः ‘ सुमना दुर्मनाअनुभयरूपपद त्रयवन्तो विज्ञेया इति शब्दादि स्पर्शपर्यन्तानां पञ्चानां विषयाणां प्रत्येकं पट्

तरह का कथन त्रिकाल को लेकर लगाने से एक २ पद के ३-३ सूत्र बन जाते हैं “ निसिद्वत्ता ” से लेकर “ पराजिणिता ” तक १३ पद बनते हैं । इन १३ पदों के ६-६ सूत्र बन जाने के कारण ७८ सूत्र हो जाते हैं इन ७८ सूत्रों में पूर्वोक्त १८ सूत्रों को मिला देने से कुल ९६ सूत्र हो जाते हैं । इसी तरह से-“ शब्द, रूप, गंध, रस और स्पर्श इनको लेकर एक एक विषय में विधि प्रतिषेध की अपेक्षा से भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल संबंधी ६-६ सूत्र बन जाते हैं अर्थात् कोई मनुष्य शब्द को सुनकर भूतकाल में सुमना हुआ है, दुर्मना हुआ है और मध्यस्थ हुआ है, वर्तमान काल में कोई एक मनुष्य सुमना होता है, दुर्मना होता है और मध्यस्थ रहता है भविष्यत् काल में कोई एक मनुष्य सुमना होगा, दुर्मना होगा और मध्यस्थ रहेगा । इस प्रकार के ये विधिविषयक तीन ३ सूत्र हैं, इसी तरह से प्रतिषेध को लेकर तीन ३ सूत्र बनते हैं इस प्रकार शब्द में विधिप्रतिषेध को लेकर ये ६

અનુલક્ષીને કરવાથી પ્રત્યેક પદના ત્રણ ત્રણ સૂત્ર બને છે. “ નિષિદ્ધ ” થી લઈને “ અપરાજિત્ય ” પર્યન્તના ૧૩ પદોનાં કુલ $૧૩ \times ૬ = ૭૮$ અઠ્યોત્તેરસૂત્ર બને છે. આ ૭૮ સૂત્રોને પૂર્વોક્ત ૧૮ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી કુલ ૯૬ સૂત્ર બને છે. એ જ પ્રમાણે “ શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ” ની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વિષયમાં વિધિ પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ૬-૬ સૂત્ર બને છે. જેમકે....

કોઈ મનુષ્ય શબ્દને સાંભળીને ભૂતકાળમાં સુમના (હર્ષિત) થયો હોય છે, કોઈ દુર્મના થયો હોય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહ્યો હોય છે. શબ્દને સાંભળીને વર્તમાન કાળે કોઈ સુમના થાય છે, કોઈ દુર્મના થાય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે. શબ્દને સાંભળીને કોઈ ભવિષ્યમાં સુમના થશે, કોઈ દુર્મના થશે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહેશે. આ પ્રમાણે વિધિ-વિષયક ત્રણ સૂત્ર છે, એ જ પ્રમાણે પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ સૂત્ર બને છે. આ રીતે શબ્દમાં વિધિપ્રતિષેધને અનુલક્ષીને કુલ ૬ સૂત્ર બને છે. આ

ષ્ટ પદ કલ્પનેન ત્રિંશત્સૂત્રાણિ ભવન્તિ । એવમેતેષાં ષણ્ણવત્યા સૂત્રૈઃ સહ સંકલ-
નયા ષટ્ત્રિંશત્યધિકં શતમેકં (૧૨૬) સૂત્રાણિ ભવન્તિ, આદિમસ્ય સામાન્ય-
સૂત્રસ્ય ચ સંમેલનેન સપ્તત્રિંશત્યધિકમેકં શતં સૂત્રાણિ ભવન્તિ (૧૨૭) ।

પશ્ચમ્યાં સંગ્રહગાથાયાં “ તહેવ ઠાળા ય ” ઇતિ યદુક્તં તદ્
ભાવયન્ સૂત્રદ્વયમાહ—‘ તઓ ઠાળા ’ ઇત્યાદિ, ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિશ્શીલસ્ય-
શીલરહિતસ્ય સામાન્યતઃ શુભસ્વભાવવર્જિતસ્ય, નિર્વ્રતસ્ય-વિશેષતઃ પુનઃ પ્રાણા-
તિપાતાદિનિવૃત્તિરહિતસ્ય, નિર્ગુણસ્ય-ઉત્તરગુણાપેક્ષયા ગુણરહિતસ્ય, નિર્મર્યાદસ્ય-
ધર્મમર્યાદાવર્જિતસ્ય, નિષ્પ્રત્યાખ્યાનપૌષ્ઠોપવાસસ્ય-પૌરુષ્યાદિ પ્રત્યાખ્યાનપર્વો-

આલાપક હોતે હૈં । હસી પદ્ધતિ સે રૂપ, ગંધ, રસ ઓર સ્પર્શ હનમેં ઓ
૬-૬ આલાપક કહના ચાહિયે હસ તરહ ૩૦ આલાપક હો જાતે હૈં ૧૬
મેં ૩૦ મિલા દેને પર કુલ ૧૨૬ સૂત્ર હોતે હૈં હનમેં એક સામાન્ય સૂત્ર
ઓર મિલાને સે હનકી સબ સંખ્યા ૧૨૭ હો જાતી હૈ । પાંચવીં સંગ્રહ
ગાથા મેં જો “ તહેવ ઠાળા ય ” એસા કહા હૈ ઉસકા તાત્પર્ય એસા કિ
યે વક્ષ્યમાણ ત્રીન સ્થાન શીલરહિત-સામાન્યતઃ શુભભાવવર્જિત,
નિર્વ્રત-વિશેષતઃ-પ્રાણાતિપાતાદિ કી નિવૃત્તિ સે રહિત, નિર્ગુણ-ઉત્તર
ગુણ કી અપેક્ષા સે ગુણરહિત, નિર્મર્યાદ-ધર્મમર્યાદા વર્જિત તથા પૌરુષી
આદિ કે પ્રત્યાખ્યાન સે એવં પર્વસંબંધી ઉપવાસ સે રહિત જીવ ગર્હિત
હોતે હૈં ત્રીન સ્થાન યે હૈં-હહલોક, ઉપપાત ઓર આયતિ જિસ પર્યાય
મેં એસે જીવ ને જન્મ લિયા હોતા હૈ વહ પર્યાય ઉસકી ગર્હિત હોતી હૈ

પદ્ધતિથી ૩૫, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષયક પણ ૬-૬ આલાપક સમજવા.
આ રીતે બીજા ૩૦ આલાપક બને છે. આગલા ૬૬ સૂત્રોમાં આ ૩૦ સૂત્ર
ઉમેરવાથી કુલ ૧૨૬ સૂત્ર બને છે, તેમાં એક સામાન્ય સૂત્ર ઉમેરવાથી
કુલ ૧૨૭ સૂત્રો થઈ જાય છે.

પાંચમી સંગ્રહગાથામાં જે “ તહેવ ઠાળા ય ” આ પ્રકારનો પાઠ કહ્યો
છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-નીચે કહેલાં ત્રણ સ્થાન શીલરહિત-સામાન્ય
રીતે શુભ ભાવવર્જિત, નિર્વ્રત-ખાસ કરીને પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિથી
રહિત, નિર્ગુણ-ઉત્તરગુણની અપેક્ષાએ ગુણરહિત, નિર્મર્યાદ-ધર્મમર્યાદા રહિત
તથા પૌરુષી (પૌરસી) આદિના પ્રત્યાખ્યાનથી રહિત અને પર્વદિનના પૌષ્ઠ ઉપ-
વાસથી રહિત જીવમાં ગર્હિત હોય છે. તે ત્રણે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—
(૧) ઇહલોક, (૨) ઉપપાત અને (૩) આયાતિ. જે પર્યાયમાં એવા જીવે જન્મ
લીધો હોય છે, તે પર્યાય ગર્હિત હોય છે, કારણ કે વ્રતનિયમ આદિથી રહિત

પવાસરહિતસ્ય ગર્હિતાનિ-જુગુપ્સિતાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા-તાનિ ત્રીણિ સ્થાનાન્યાહ-
-‘ અર્હિસ ’ ઇત્યાદિ, ‘ અર્હિસ ’ ઇતિ વિભક્તિવ્યત્યયેન-અયં લોકઃ-ભવઃ, યસ્મિન્
જન્મમૃદ્ધીતં સઃ, ગર્હિતો ભવતિ-વ્રતનિયમાદિ રહિતત્વેન પાપવૃત્ત્યા વિશિષ્ટ જન
જુગુપ્સિતત્વાત્ । તથા ઉપપાતઃ-નરકાદિભવઃ, સ ગર્હિતો ભવતિ, મરણાનન્તરં
પાપપુરુષાણાં નરકાદિગતિસદ્ધાવાત્, આયાતિઃ-નરકાદ્યુદ્વર્તનં, નરકાદિગતેર્નિ-
સ્સરણમિત્યર્થઃ । સાઽપિ ગર્હિતા ભવતિ, કુમાનુષત્વતિર્યક્ત્વપ્રાપ્તિસદ્ધાવાદિતિ ? ।
અથૈતાનિ ત્રીણિ કસ્ય પ્રશંસિતાનિ ભવન્તિ ? ઇતિ તદ્વિપર્યયમાહ-‘ તઓ ’
ઇત્યાદિ, પૂર્વોક્તાનિ ત્રીણિ સ્થાનાનિ પૂર્વોક્તવિશેષણરહિતસ્ય સશીલાદિવિશેષણ
વિશિષ્ટસ્ય પ્રશસ્તાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા-અયં લોકઃ-પ્રશસ્તો ભવતિ, વ્રતનિયમાદિ-
વિશિષ્ટત્વેન પવિત્રપ્રવૃત્ત્યા શિષ્ટજન-પ્રશંસિતત્વાત્ । તથા મરણાનન્તરં તસ્યોપપા-

ક્યોં કિ વ્રતનિયમ આદિ સે રહિત હોને કે કારણ વહ પાપવૃત્તિ સે
યુક્ત હોતી હૈ અતઃ વહ વિશિષ્ટજન સે જુગુપ્સિત (નિન્દિત) હોતી હૈ
આગામી ભવ યહાં ઉપપાત શબ્દ સે લિયા ગયા હૈ મરને કે વાદ પાપા-
ત્માઓં કો નરકાદિગતિ કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ અતઃ યહ નરકાદિભવ
ઉસકા ગર્હિત હોતા હૈ હસી તરહ સે જબ એસા જીવ નરકાદિગતિ સે
નિકલતા હૈ-તવ વહ કુમાનુષત્વ યા તિર્યચગતિ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ હસ-
લિયે હસકી આયતિ ભી ગર્હિત હોતી હૈ । તથા યે હી તોન હહલોક,
ઉપપાત ઓર આયતિ-શીલાદિ વિશિષ્ટ જીવ કે પ્રશંસિત હોતે હૈ
ક્યોં કિ વહ વ્રત નિયમ આદિ સે યુક્ત રહા કરતા હૈ અતઃ પવિત્ર
પ્રવૃત્તિવાલા હોને સે વહ શિષ્ટજનોં દ્વારા પ્રશંસા કા પાત્ર હોતા હૈ તથા
મરણ કે વાદ વૈમાનિકાદિકોં મેં ઉસકા ઉપપાત હોતા હૈ હસલિયે ઉસકા

હોવાને લીધે તેની તે પર્યાય પાપવૃત્તિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તે વિશિષ્ટજનો
દ્વારા નિન્દાને પાત્ર બને છે. અહીં ઉપપાત શબ્દ દ્વારા આગામી ભવગ્રહણ
કરાયો છે. મૃત્યુ બાદ પાપાત્માઓને નરકાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી
તેનો આગામી ભવ પણ ગર્હા (નિન્દા) ને પાત્ર બને છે. એ જ પ્રમાણે
એવો જીવ જ્યારે નરકાદિ ગતિમાંથી નીકળે છે, ત્યારે કુમાનુષત્વ અથવા
તિર્યચગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેની આયતિ પણ ગર્હિત (નિન્દાને પાત્ર)
હોય છે પરંતુ જે જીવો શીલાદિથી યુક્ત હોય છે તેમના ઇંદ્રલોક, ઉપપાત
બને આયતિ પ્રશસ્ત્ય હોય છે, કારણ કે તે વ્રતનિયમ આદિથી યુક્ત રહે
છે આ રીતે પવિત્ર પ્રવૃત્તિવાળા તે જીવનો આ જન્મ પણ પ્રશંસાને પાત્ર
બને છે, મરણ થયા પછી વૈમાનિક આદિમાં તેનો ઉપપાત થાય છે,

તોડપિ પ્રશસ્તો ભવતિ ધાર્મિકાણાં વૈમાનિકાદિષૂપપાતસદ્ભાવાત્ । આયાતિઃ—
તતશ્ચ્યુતિઃ, સાડપિ પ્રશસ્તા ભવતિ, દેવભવાત્ સુમાનુષત્વપ્રાપ્તિ સદ્ભા-
વાદિતિ ॥ સૂ ૩૭ ॥

एतानि गर्हितानि प्रशस्तानि च स्थानानि संसारिजीवानामेव भवन्तीति
संसारिजीवप्ररूपणापूर्वकं सर्वजीवान् प्ररूपयितुं सप्तमूत्राभाह—

मूलम्--तिविहा ससारसमावन्नगा जीवा पणत्ता, तं जहा-
इत्थी, पुरिसा, नपुंसगा १ । तिविहा सव्वजीवा पणत्ता, तं
जहा-सम्मदिट्ठि मिच्छदिट्ठि सम्मामिच्छदिट्ठि य २ । अहवा,
तिविहा सव्वजीवा पणत्ता, तं जहा-पज्जत्तगा, अपज्जत्तगा
णो पज्जत्तगा, णो अपज्जत्तगा १ । एवं—“सम्मदिट्ठिपरित्ता, पज्ज-
त्तगसुहुमसन्निभविंया य ॥ सू ॥ ३८ ॥

છાયા—ત્રિવિધાઃ સંસારસમાપન્નકા જીવાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-સ્ત્રિયઃ, પુરુષાઃ
નપુંસકાઃ ૧ । ત્રિવિધાઃ સર્વજીવાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-સમ્યગ્દષ્ટયઃ, મિથ્યાદષ્ટયઃ,
ઉપપાત મ્હી પ્રશંસિત હોતાહૈ ફિર જબ વહ વહાં સે ચવતાહૈ તબ ઉસે સુમા-
નુષત્વકી પ્રાપ્તિ હોતીહૈ અતઃ ઉસકી આયતિમ્હી પ્રશસ્ત હોતીહૈ ॥મૂ.૩૭ ॥

ये स्थान गर्हित और प्रशस्त संसारी जीवों को ही होते हैं अतः
अब सूत्रकार संसारी जीवों की प्ररूपणापूर्वक सर्वजीवों की प्ररूपणा
सातमूत्रों से करते हैं—(तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा) इत्यादि ।
सूत्रार्थ—संसारसमापन्नक जीव—संसारी जीव तीन प्रकारके कहे गयेहैं जैसे
स्त्री, पुरुष और नपुंसक १, समस्त जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं—
सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और सम्यग्मिथ्यादृष्टि २, अथवा—समस्त जीव

તેથી તેનો ઉપપાત પણ પ્રશંસનીય બને છે વળી ત્યાંથી ચ્યેવીને તે સુમાનુ-
ષત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેથી તેની આયતિ પણ પ્રશંસનીય બને છે. ॥ સૂ. ૩૭ ॥

उपर्युक्त स्थानोना सद्विषय गर्हित अने प्रशस्त संसारी जिवोभां न
होय छे, तेथी सूत्रकार संसारी जिवोनी प्ररूपणापूर्वक सर्व जिवोनी प्ररूपणा
सात सूत्रो द्वारा करे छे—“ तिविहा ससारसमावन्नगा जीवा ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—संसार समापन्नक जिवोना (संसारी जिवोना) नीचे प्रमाणे त्रय प्रकार
कह्य छे—(१) स्त्री, (२) पुरुष अने (३) नपुंसक. समस्त जिवोना त्रय प्रकार

સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટયશ્ચ૨। અથવા ત્રિવિધાઃ સર્વજીવાઃ-પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-પર્યાપ્તકાઃ
અપર્યાપ્તકાઃ, નોપર્યાપ્તકા નોઅપર્યાપ્તકાઃ ૩ । એવમ્-“ સમ્યગ્દૃષ્ટિપરિત્તાઃ,
પર્યાપ્તક-સૂક્ષ્મ-સઙ્ગિ-ભાવિકાશ્ચ ” ॥ સૂ. ૩૮ ॥

ટીકા—‘ ત્રિવિધા ’ इत्यादि—

સંસારસમાપન્નકાઃ—સંસરણ-સંસારઃ-નારકતિર્યહ્નરામરમવાનુભવલક્ષણઃ,
તં સમ્યગ્-એકીભાવેન આપન્નાઃ-પ્રાપ્તા આશ્રિતા इति તે તથા સંસારિણ इत्यर्थઃ
તે સ્ત્રીપુરુષનપુસકભેદેન ત્રિવિધા ભવન્તિ ૧ । જીવાધિકારાત્ પુનઃ સર્વજીવાં

ત્રીન પ્રકાર સે इस तरह से भी कहे गये हैं-जैसे-पर्याप्तक, अपर्याप्तक
और नो पर्याप्तक नो अपर्याप्तक तथा-समस्त जीव परित्त, अपरित्त
और नो परित्त नो अपरित्त इस तरह से भी तीन प्रकार के कहे गये
हैं तथा सूक्ष्म, बादर, नो सूक्ष्म नो बादर इस तरह से भी तीन प्रकार
के समस्त जीव कहे गये हैं तथा संज्ञी, असंज्ञी, नोसंज्ञी नोअसंज्ञी,
इस प्रकार से भी सब जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं तथा भव्य,
अभव्य और नोभव्य नोअभव्य के भेद से भी समस्त जीव तीन
प्रकार के कहे गये हैं ।

ટીકાર્થ-परिभ्रमण करनेका नाम संसार है, जीवका परिभ्रमण नारक,
तिर्यञ्च, मनुष्य और देव इन गतियों में होता है—अतः इन चार
गति रूप ही संसार है, इस संसार को जो अच्छी तरह से एकी
भावरूपसे प्राप्त करते हैं वे संसारी समापन्नक-संसार जीव हैं । ये संसारी
जीव स्त्री, पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं ।

કહ્યા છે-(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને (૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ. અથવા
સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) પર્યાપ્તક, (૨) અપ-
ર્યાપ્તક અને (૩) નોપર્યાપ્તક નોઅપર્યાપ્તક. સમસ્ત સંસારી જીવોના (૧)
પરિત્ત, (૨) અપરિત્ત અને (૩) નોપરિત્ત નોઅપરિત્ત, એવા ત્રણ પ્રકાર
પડે છે. તથા (૧) સૂક્ષ્મ, (૨) બાદર અને (૩) નોસૂક્ષ્મ નોબાદર, એવા
ત્રણ પ્રકાર પડે છે અથવા (૧) સંજ્ઞી, (૨) અસંજ્ઞી અને (૩) નોસંજ્ઞી
નોઅસંજ્ઞી, એવા ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે અથવા (૧) ભવ્ય, (૨) અભવ્ય
અને (૩) નોભવ્ય નોઅભવ્ય, એવા ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે.

ટીકાર્થ-परिभ्रमण कर्था करवु तेनुं नाम न संसार છે. જીવ નારક, તિર્યંચ,
મનુષ્ય અને દેવગતિમા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેથી આ ચાર ગતિઓ રૂપ ન
સંસાર છે. જે જીવોએ એકીભાવ રૂપે આ સંસારને પ્રાપ્ત કરેલો છે તે
જીવોને સંસારસમાપન્નક જીવો અથવા સંસારી જીવો કહે
છે. તે સંસારી જીવોના સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક, આ ત્રણ પ્રકાર પડે

ત્રિસ્થાનકાવતારેણ પદ્મિ: સુત્રૌરાહ—‘તિવિહા’ ઇત્યાદિ, સર્વજીવા:—સમ્ય-
ગ્મિથ્યામિશ્રદૃષ્ટિભેદાન્નિવિધા: ૨ । અથવા પર્યાપ્તાપર્યાપ્ત-નો તદુભયભેદાન્નિ-
વિધા: સર્વજીવા: તત્ર પર્યાપ્તા:—પર્યાપ્તિસંપન્ના:, અપર્યાપ્તા:—પર્યાપ્તિવિકલા:,
નોપર્યાપ્તા નોઅપર્યાપ્તા:—સિદ્ધા ઇત્યર્થ: । એવમ્—અનેન પ્રકારેણ—પૂર્વક્રમેણેત્યર્થ:

ક્યોં કિં ઇન તોનોં મેં હી સમસ્ત સંસારી જીવોંકા અન્તર્ભાવ હો જાતા
હે । ઇનસે બાહર કોઈ નહીં બચતા હે । જીવાધિકાર કો લેકર અબ
સૂત્રકાર સમસ્ત જીવોંકા કથન ત્રિસ્થાનકકે અનુરોધસે કરતે હેં જો ઇસ
પ્રકાર સે હે—જિતને મી જીવ હેં—વે સબ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ ઓર
મિશ્રદૃષ્ટિ કે ભેદ સે જો ત્રી પ્રકાર કે કહે ગયે હેં ડનમેં સિદ્ધ જીવ
સમ્યગ્દૃષ્ટિ પદસે ગૃહીત હો જાતે હેં । પૂર્વ મેં જો ભેદ કહે ગયે હેં વે
સંસારી જીવોં કે કહે ગયે હેં । યહાં સામાન્ય રૂપસે યે ભેદ કહે ગયે હેં
ઇનમેં સંસારી ઓર અસંસારી ઇન દોનોં કા ગ્રહણ હો જાતા હે । ઇસી
પ્રકાર કા કથન આગે કે સૂત્રોં કે સરગ્રન્થ મેં મી જાનનાં ચાહિયે । જો
જીવ પર્યાપ્તિસે સમ્પન્ન હોતે હેં વે પર્યાપ્ત હે, પર્યાપ્તિસે વિકલ અપર્યાપ્ત હેં । ઓર
જો ન પર્યાપ્ત હેં ઓર ન અપર્યાપ્ત હેં એસે સિદ્ધ જીવ નોપર્યાપ્ત નો-
અપર્યાપ્ત જીવ હેં । ઇસ પ્રકાર કે યે દો સૂત્ર ઓર સંસારી જીવોં કા

છે, કારણ કે સમસ્ત સંસારી જીવોના આ ત્રણેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.
એકે સંસારી જીવ એવો નથી કે જે આ પ્રકારોમાં આવી જતો ન હોય.
જીવાધિકારની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર સમસ્ત સંસારી જીવોનું ત્રણ સ્થાનોને
અનુલક્ષીને કથન કરે છે—સમસ્ત સંસારી જીવોના સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને
મિશ્રદૃષ્ટિના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર પડે છે આ કથનને આધારે સિદ્ધજીવોને
સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો તરીકે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આગળ જે ભેદો કહ્યા છે
તે સંસારી જીવોના ભેદો કહ્યા છે

અહીં સામાન્ય રીતે એ ભેદોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સામાન્ય
કથનમાં સંસારી અને અસંસારી, આ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એજ
પ્રકારનું કથન હવે જેમનું કથન કરવામાં આવે છે તે જીવો વિષે પણ સમજવું.

જે જીવો પર્યાપ્તિથી યુક્ત હોય છે તેમને પર્યાપ્ત કહે છે અને જે જીવો
પર્યાપ્તિ વિનાના હોય છે તેમને અપર્યાપ્ત કહે છે જે જીવો પર્યાપ્ત પણ નથી અને
અપર્યાપ્ત પણ નથી તેમને નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત કહે છે. આ ત્રીજા વિલા-
ગમાં સિદ્ધ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના આ બે સૂત્રો અને સંસારી

ઉક્તાનુક્તસૂત્રસંગ્રહાર્થં ગાથાર્દદ્વામાહ—‘સમ્મદિદ્ધી’ ઇત્યાદિ, સમ્યગ્દષ્ટ્યાદિ-પર્યાપ્તાદિ સૂત્રે પૂર્વમુક્તે, અધાનુક્તાનિ પરિત્તસૂક્ષ્મસન્નિભાવિકાદિ સૂત્રાણિ ચત્વા-ર્યાંહ, તદાલાપકો યથા—“તિવિહા સવ્વજીવા પળ્લન્તા, તં જહા-પરિત્તા, અપ-રિત્તા, નોપરિત્તા નોઅપરિત્તા ૪ । તિવિહા સવ્વજીવા પળ્લન્તા, તં જહા-સુહુમા વાયરા, નોસુહુમા નોવાયરા ૫ । તિવિહા સવ્વજીવા પળ્લન્તા, તં જહા-સણ્ણિણો અસણ્ણિણો, ણોસણ્ણિણો ણોઅસણ્ણિણો ૬ । તિવિહા સવ્વજીવા પળ્લન્તા, તં જહા-ભવ્વા, અભવ્વા, નોભવ્વા નોઅભવ્વા ૭ ।” ઇતિ,

છાયા—ત્રિવિધાઃ સર્વજીવાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા પરિત્તા, અપરિત્તાઃ, નોપરિત્તા નોઅપરિત્તાઃ ૪ । ત્રિવિધાઃ સર્વજીવાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા-સૂક્ષ્માઃ, વાદરાઃ, નો એક સૂત્ર ધ્વિલ કર ત્રીન સૂત્ર હો જાતે હૈં તથા इनसे अतिरिक्त और जो चार सूत्र हૈं वे इस प्रकार से हૈं—‘सम्मद्विद्धी’ इत्यादि । इनमें परित्त, सूक्ष्म, सञ्जी और अविक जन सम्बन्धी सूत्र लिये गये हૈं । इनके आलापक इस प्रकार से हૈं—‘तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-तं जहा-परित्ता अपरित्ता नोपरित्ता नोअपरित्ता तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता -तं जहा-सुहुमा, वायरा, नोसुहुमा, नोवायरा, तिविहा सण्णिजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सण्णिणो, असण्णिणो, णोसण्णिणो णोअसण्णिणो तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-‘तं जहा-भव्वा, अभव्वा, नो भव्वा, नो अभव्वा” इन सूत्रों का अर्थ सुगम है । प्रत्येक शरीर जिनको है वे परित्त जीव हૈं और साधारण शरीर जिनका है वे अपरित्त जीव हૈं । इन दोनों प्रकारके शरीर से जो रहित हૈं वे नोपरित्त नोअपरित्त जीव हૈं ऐसे वे सिद्ध जीव हૈं । सूक्ष्म शरीर जिनका है वे सूक्ष्म हૈं

જીવોનું એક સૂત્ર મળીને ત્રણ સૂત્ર થાય છે, તે સિવાયના ચાર સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે—“સમ્મદિદ્ધી” ઇત્યાદિ.

તેનો આલાપક આ પ્રમાણે છે—“તિવિહા સવ્વજીવા પળ્લન્તા-તંજહા પરિત્તા, અપરિત્તા, નોપરિત્તા નોઅપરિત્તા । તિવિહા સવ્વ જીવા પળ્લન્તા-તંજહા સુહુમા, વાયરા, નોસુહુમા નોવાયરા । તિવિહા સવ્વ જીવા પળ્લન્તા-તંજહા સણ્ણિણો, અસણ્ણિણો ણોસણ્ણિણો ણોઅસણ્ણિણો । તિવિહા સવ્વ જીવા પળ્લન્તા તંજહા-ભવ્વા અભવ્વા, નો ભવ્વા નો અભવ્વા” આ સૂત્રોનો અર્થ સરળ છે. પ્રત્યેક શરીર જેમને હોય છે, તે જીવોને પરિત્ત જીવો કહે છે. સાધારણ શરીર જેમને હોય છે તેમને અપરિત્ત કહે છે. આ બંને પ્રકારના શરીરથી જેઓ રહિત છે, તેમને નોપરિત્ત નોઅપરિત્ત જીવો કહે છે. એવાં જીવો સિદ્ધ જીવો છે. સૂક્ષ્મ શરીર જેમનું છે તેમને સૂક્ષ્મ જીવો કહે છે, બાહર

સૂક્ષ્મા નોવાદરાઃ ૫। ત્રિવિધાઃ સર્વજીવાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-સઙ્ગિનઃ, અસઙ્ગિનઃ
નોસઙ્ગિનો નોઅસઙ્ગિનઃ ત્રિવિધાઃ સર્વજીવાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-ભવ્યાઃ, અભવ્યાઃ,
નોભવ્યા નોઅભવ્યાઃ ૭ । સુગમાનિ ચૈતાનિ, નવરં-પરિત્તાઃ-પ્રત્યેકશરીરાઃ,
અપરિત્તાઃ સાધારણશરીરાઃ, નોપરિત્તા નોઅપરિત્તાઃ સિદ્ધા इत्यर्थः ૪ । एवं
સૂક્ષ્માઃ-સૂક્ષ્મશરીરાઃ, વાદરાઃ-વાદરશરીરાઃ, નોસૂક્ષ્મા નોવાદરાઃ-સિદ્ધાઃ ૫।
સઙ્ગિનઃ-આહારાદિસઙ્ગાસમ્પન્નાઃ, અસઙ્ગિનઃ-મનોવિકલાઃ, નોસઙ્ગિનો નો
અસઙ્ગિનઃ-સિદ્ધાઃ ૬ । ભવ્યાઃ-મુક્તિગામિનઃ, અભવ્યાઃ-મુક્તિગમનાયોગ્યાઃ, નો
ભવ્યા નો અભવ્યાઃ-સિદ્ધાઃ ૭ । इति ॥ सू० ३८ ॥

સર્વ એવ ચૈતે લોકે વ્યવસ્થિતાઃ, તત્ર ચ જીવાનાં દિશોઽધિકૃત્વા ગત્યા-
ગત્યાદિ ભવતીતિ લોકસ્થિતિનિરૂપણપૂર્વકં દિગ્નિરૂપણં, તદાશ્રયત્વાદ્ ગત્યા-
ગત્યાદિ નિરૂપણં ચ કુર્વન્નાહ,—

મૂલમ્-તિવિહા લોગટ્ટિર્દિ પપ્પણત્તા, તં જહા-આગાસપ્પ-
ટ્ટિણ વાણ, વાયપપ્પટ્ટિણ ઉદહી, ઉદહિપપ્પટ્ટિયા પુઢવી ૧ । તઓ
और वादर शरीर जिनका है वे वादर हैं तथा जो न सूक्ष्म शरीरवाले
हैं और न वादर शरीरवाले हैं ऐसे सिद्ध जीव नो सूक्ष्म नो वादर जीव
है, आहार आदि सज्ञा जिनके है वे संज्ञी जीव हैं और मनोविकल
जो है वे असंज्ञीजीव हैं तथा जो न संज्ञी हैं और न असंज्ञी है ऐसे
सिद्ध जीव नो संज्ञी नो असंज्ञी हैं । जिन्हें आगामी कालमें नियम से
मुक्ति प्राप्त होती है वे भव्य जीव है । इनसे विपरीत अभव्य है ।
तथा जो न भव्य हैं और न अभव्य हैं ऐसे सिद्ध जीव नो भव्य
नो अभव्य हैं ॥ सू० ३८ ॥

શરીરવાળા જીવોને બાદર જીવો કહે છે અને જે જીવો સૂક્ષ્મ શરીરવાળા
પણ નથી અને બાદર શરીરવાળા પણ નથી તેમને નો સૂક્ષ્મ નો બાદર કહે
છે. સિદ્ધ જીવોને નોસૂક્ષ્મ નોબાદર જીવો કહે છે. આહાર આદિ સજ્ઞા
જેમને હોય છે તે જીવોને સંજ્ઞી કહે છે મનથી રહિત જીવોને અસંજ્ઞી કહે
છે, તથા જે જીવો સંજ્ઞી પણ નથી અને અસંજ્ઞી પણ નથી તેમને નોસંજ્ઞી
નોઅસંજ્ઞી કહે છે. એવાં સિદ્ધ જીવો જ હોય છે જેમને આગામી કાળમાં
અવશ્ય મુક્તિ મળવાની જ છે એવાં જીવોને ભવ્ય જીવો કહે છે. તેમના
કરતા વિપરીત અભવ્ય જીવો છે. જે ભવ્ય નથી અને અભવ્ય પણ નથી
એવાં સિદ્ધ જીવોને નો ભવ્ય નો અભવ્ય કહે છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

દિસાઓ પળણત્તાઓ, તં જહા-ઉઢ્ઘા, અહા, તિરિયા ૧। તીહિં
 દિસાહિં જીવાણં ગઈ પવત્તઇ, તં જહા-ઉઢ્ઘાએ અહાએ તિરિયાએ
 ૨। એવં આગઈ૩, વક્કંતી૪, આહારે૫, વુઢ્ઘી૬, ણિવુઢ્ઘી૭, ગઈ
 પરિયાએ ૮, સસુમ્મ્યાએ ૯, કાલસંજોગે ૧૦, દંસળાભિગમે ૧૧,
 ણાળાભિગમે ૧૨, જીવાભિગમે ૧૩। તીહિં દિસાહિં જીવાણં
 અજીવાભિગમે પળણત્તે, તં જહા-ઉઢ્ઘાએ, અહાએ, તિરિયાએ ૧૪।
 એવં પંચિંદિયતિરિક્કજોણિયાણં। એવં મણુસ્સાણવિ ॥સૂ૦૩૧

છાયા—ત્રિવિધા લોકસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—આકાશપ્રતિષ્ઠિતો વાતઃ,
 વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિઃ, ઉદધિપ્રતિષ્ઠિતા પૃથિવી ૧। તિસો દિશઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ,
 તથા—ઉર્ધ્વા, અધઃ, તિરચ્ચી ૧। તિસમિર્દિગ્મિર્જીવાનાં ગતિઃ પ્રવર્ત્તે, તથા—
 ઉર્ધ્વયા, અધોદિશયા, તિરચ્ચ્યા ૨। એવમ્—આગતિઃ ૩, વ્યુત્ક્રાન્તિઃ ૪, આહારઃ

ये सब जीव लोक में व्यवस्थित (विद्यमान) हैं। जीवों का पर-
 लोक में गमनागमन दिशाके अनुसार होता है, इसलिये अब लोक-
 स्थिति के निरूपणपूर्वक सूत्रकार दिग् निरूपण एवं दिशा आश्रित होने
 से गत्या गत्यादिका निरूपण करते हैं। 'तिविहा लोगट्ठि पणत्ता' इ.

સૂત્રાર્થ—લોકકી સ્થિતિ ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ છે જૈસે—આકાશ પ્રતિ-
 ષ્ઠિત વાયુ વાયુ પ્રતિષ્ઠિત ઘનોદધિ, ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથિવી
 દિશાએ ત્રીન કહી ગઈ છે જૈસે—ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશા ઓર તિર્યગ્દિશા
 इन तीन दिशाओं से हो कर ही जीवों की गति होती है, एक उर्ध्व-
 दिशा से एक अधोदिशा से और एक तिर्यग्दिशा से, इसी तरह

આ બધાં જીવો લોકમાં વ્યવસ્થિત (વિદ્યમાન) છે. જીવોનું પરલોકમાં
 ગમનાગમન દિશા અનુસાર થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિના નિરૂપણ
 પૂર્વક દિશાઓનું નિરૂપણ કરે છે અને દિશાઓને આશ્રિત હોવાને કારણે
 ગત્યાગતિ આદિનું પણ નિરૂપણ કરે છે—“ તિવિહા લોગટ્ઠિ પળણત્તા ” ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ—લોકની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ, વાયુ-
 પ્રતિષ્ઠિત ઘનોદધિ અને (૨) ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી. દિશાઓ ત્રણ કહી છે
 (૧) ઉર્ધ્વદિશા અને (૨) અધોદિશા અને (૩) તિર્યગ્દિશા. આ ત્રણ દિશા-

૫, વૃદ્ધિઃ ૬, નિર્વૃદ્ધિઃ ૭, ગતિપર્યાયઃ ૮, સમુદ્ધાતઃ ૯, કાલસંયોગઃ ૧૦, દર્શનાભિગમઃ ૧૧, જ્ઞાનાભિગમઃ ૧૨, જીવાભિગમઃ ૧૩। ત્રિભિર્દિગ્મિર્જીવાનામ-જીવાભિગમઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા ઊર્ધ્વયા, અધોદિશયા, તિરસ્ચ્યા ૧૪। એવં પચ્ચેન્દ્રિન્દ્રિયતિર્યગ્ચોનિકાનામ્ । એવં મનુષ્યાણામપિ ॥ સૂ૦ ૩૧ ॥

ટીકા—‘તિવિહા’ ઇત્યાદિ લોકસ્ય સ્થિતિઃ—લોકસ્થિતિઃ—લોકવ્યવસ્થા, સા ત્રિવિધા, તથાહિ—આકાશે પ્રતિષ્ઠિતઃ—આશ્રિતઃ—આકાશપ્રતિષ્ઠિતઃ, સર્વદ્રવ્યાણામાકાશપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્, આકાશંતુ સ્વપ્રતિષ્ઠિતમેવેતિ ન તત્પ્રતિષ્ઠાચિન્તનં કૃતમિતિ । વાતઃ—તનુવાતઃ ઘનવાતઃ, પૂર્વં તનુવાત, તદુપરિ ઘનવાત ઇતિ ભાવઃ, સઽ ઘનવાતસ્તમસ્તમાદિનરકપૃથિવીનામાધારતયા, વ્યવસ્થિતોઽધોવર્તી—અત્યન્ત-આગતિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, નિર્વૃદ્ધિ ગતિપર્યાય, સમુદ્ધાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિયોગ, જ્ઞાનાભિગમ ઓર જીવાભિગમ યે સઽ મી હન દિશાઓં કે અનુસાર હી હોતે હૈં ।

હન ત્રીન દિશાઓં સે હી જીવોં કે અજીવાભિગમ કહા ગયા હૈ હસી તરહ સે મનુષ્યોં કી ઓર તિર્યચ્ચ યોનિકોં કી ગતિ આગતિ આદિ કે વિષય મેં મી સમજના ચાહિયે ।

ટીકાર્થ—સમસ્ત દ્રવ્ય આકાશ મેં પ્રતિષ્ઠિત હૈં—હસલિયે યહાં વાયુ કો આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહા ગયા હૈ વાતસે યહાં તનુવાત ઓર ઘનવાત લિયે ગયે હૈં । આકાશ કિસી અન્યદ્રવ્ય કે આધાર પર નહીં હૈ—કયોં કિ વહ સઽ સે વડા હૈ હસલિયે વહ અપને હી આધાર પર હૈ હસીલિયે સૂત્રકાર ને ડસકે આધાર કે વિષય મેં યહાં નહીં કહા હૈ પહિલે તનુવાત હૈ ઓર

ઓમાંથી જ જીવોની ગતિ થાય છે. (૧) ઉર્ધ્વદિશામાંથી, (૨) અધોદિશામાંથી અને (૩) તિર્યગ્દિશામાંથી. એ જ પ્રમાણે આગતિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, નિર્વૃદ્ધિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ધાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિયોગ, જ્ઞાનાભિગમ અને જીવાભિગમ, આ બધું પણ દિશાઓને અનુસાર જ થાય છે.

આ ત્રણ દિશાઓમાંથી જ જીવોના અજીવાભિગમ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો અને તિર્યંચોની ગતિ, આગતિ આદિના વિષયમાં પણ સમજવું. ટીકાર્થ—સમસ્ત દ્રવ્ય આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત (વિદ્યમાન) છે, તેથી અહીં વાયુને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે વાત પદ દ્વારા અહીં તનુવાત અને ઘનવાતને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આકાશ કોઈ અન્ય દ્રવ્યને આધારે રહેલું નથી, કારણ કે તે સૌથી મોટું છે, તે પોતાને આધારે જ રહેલું છે. તેથી સૂત્રકારે તેના આધાર વિષે અહીં કંઈ પણ કહ્યું નથી. પહેલા તનુવાત છે અને તેની ઉપર

घनः पिण्डीभूतो वातविशेषः । वातप्रतिष्ठितः-घनवाताश्रितः उदधिः-घनोदधिः,
सच हिमशिलावज्जलनिचयः । उदधिप्रतिष्ठिता-घनोदधिसमाश्रिता पृथिवी
तमस्तमादिरूपा १। यद्यपि ' ईषत्प्राग्भारा पृथिवी आकाशप्रतिष्ठिता ' इत्या-
दिक्रमेणापि लोकस्थितिर्वक्तुं शक्या, तथापि ' आगसपइड्डिए वाए ' इत्यादि
क्रमेण या लोकस्थितिरुक्ता, सा अधोभागादारभ्यैव लोकस्थिति भवतीति सूच-
यितुमिति । अथ दिशोऽधिकृत्य गत्यागत्यादि निरूपयन् चतुर्दशसूत्राण्यह-
' तओ दिसाओ ' इत्यादि दिश्यते-व्यपदिश्यते पूर्वोदितया वस्त्वनयेति दिक्

फिर उसके ऊपर घनवात है. यह घनवात तमस्तमा आदि नाम की जो
नरक पृथिवियां हैं उनका आधारभूत है अतः उनके यह अधोवर्ती है
और अत्यन्तघनरूप पिण्डीभूत है इस घनवात के आश्रित जो उदधि
है वह घनोदधि है यह घनोदधि हिमशिला की तरह जल का निचय-
समूह रूप है इस घनोदधिके आश्रित तमस्तमादिरूप पृथिवियां हैं । यद्यपि
“ ईषत्प्राग्भारा पृथिवी आकाशप्रतिष्ठित ” इत्यादि क्रम से भी लोक-
स्थिति कह सकते हैं फिर भी “ आगसपइड्डिए वाए ” इत्यादि क्रम
से जो लोकस्थिति कही गई है वह इस अभिप्राय से कही गई है कि
अधोभाग से लेकर ही लोकस्थिति होती है ।

अब सूत्रकार दिशा को लेकर गति आगति का निरूपण करने के
निमित्त १४ सूत्रों का कथन करते हैं-“ तओ दिसाओ ” इत्यादि पूर्वा-
दिरूप से वस्तु जिसके कारण कही जाती है वह दिशा है, यह दिशा

ઘનવાત છે. તે ઘનવાત તમસ્તમા આદિ જે સાત નારકો છે તેમના આધારરૂપ
છે, તેથી તે તેમની નીચે રહેલો છે અને અત્યન્ત ઘનરૂપ-પિંડીભૂત છે. આ
ઘનવાતને આશ્રિત જે ઉદધિ છે તેનું નામ ઘનોદધિ છે તે ઘનોદધિ હિમ-
શિલાની જેમ પાણીના નિચય (ભંડાર) રૂપ છે. આ ઘનોદધિને આશ્રિત
તમસ્તમા આદિ નરકો છે જે કે “ આકાશ પ્રતિષ્ઠિત ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી ”
ઇત્યાદિ ક્રમથી પણ લોકસ્થિતિનું કથન કરી શકાય છે, છતાં પણ “ આકાશ
પ્રતિષ્ઠિત વાયુ ” ઇત્યાદિ ક્રમથી જે લોકસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તે એ
અભિપ્રાયથી જ કહી છે કે અધોભાગથી લઈને (શરૂ કરીને) જ લોકસ્થિતિ હોય છે

હવે સૂત્રકાર દિશાઓને અનુલક્ષીને ગતિ, આગતિનું નિરૂપણ કરવા
નિમિત્તે ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે. તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે—

“ તઓ દિસાઓ ” ઇત્યાદિ.

અમુક વસ્તુ પૂર્વ આદિમાં છે એવું જેને કારણે કહેવાય છે, તેનું નામ
દિશા છે. તેના ત્રણ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ઉર્ધ્વદિશા, (૨) અધોદિશા

સા ત્રિવિધા ઊર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્ ભેદાત્ । ‘તીર્હિ’ इत्यादि, तिसृभिर्दिग्भिरूर्ध्वाध-
स्तिर्यगरूपाभिर्जीवानां गतिः—गमनं प्रवर्तते । तत्र दिक् नामादिभेदेन सप्तविधा,
तथाहि—“नामं १ ठवणा २ दक्षिण ३, खेत्तदिसा ४ तावखेत्त ५ पन्नवण ६।
सत्तमिया भावदिसा ७, सा ही अट्टारस विहा य ॥ १ ॥” छाया—नाम १—
स्थापना २—द्रव्य ३, क्षेत्रदिशः ४ तापक्षेत्र ५ प्रज्ञापकाः ६। सप्तमिका भावदिक्
सा भवत्यष्टादशविधा च ॥ तत्र नामस्थापनादिशे प्रसिद्धे २। द्रव्यस्य—पुद्गल-
स्कन्धादेर्दिक् द्रव्यदिक् ३। क्षेत्रस्य—आकाशस्य दिक् क्षेत्रदिक्, अस्यास्तिर्यग्लोक-
मध्यस्थिताष्टप्रदेशरुचकात् प्रवृत्तिर्भवति, उक्तञ्च —“अट्टपएसो रुयगो, तिरिय-
लोयस्स मज्झयारम्मि । एसपभवो दिसाणं, एसे व भवे अणुदिसाणं ॥१॥”
छाया—अष्टप्रदेशो रुचकः, तिर्यग्लोकस्य मध्ये । एष प्रभवो दिशाम्, एष एव
भवेद् अनुदिशाम् ॥ दिशां नामानि यथा—

उर्ध्व, अधः और तिर्यग् के भेद से तीन प्रकार की है इन तीन दिशाओं
से जीवों का गमन होता है नामादि के भेद से दिक् सात प्रकार की
भी है—जैसे—नामदिशा १, स्थापनादिशा २, द्रव्यदिशा ३, क्षेत्रदिशा ४,
तापक्षेत्र ५, प्रज्ञापना ६ और भावदिशा ७, यह भावदिशा १८ प्रकार
की होती है । नामदिशा और स्थापनादिशा ये प्रसिद्ध हैं । पुद्गल स्कन्ध
आदि की जो दिशा वह द्रव्यदिशा है, आकाश की जो दिशा है वह
क्षेत्रदिशा है इस क्षेत्रदिशा की प्रवृत्ति तिर्यग्लोक के मध्यमार्ग में स्थित
जो ८ आठ रुचकप्रदेश हैं वहां से होती है कहा भी है—“अट्टपएसो
रुयगो” इत्यादि । तात्पर्य यह है कि तिर्यग्लोक के मध्य में आठ प्रदेश
रुचक हैं ये रुचक ही दिशाओं के कारण हैं और ये ही अनुदिशाओं

અને તિર્યગ્દિશા. આ ત્રણ દિશાઓમાંથી જ જીવોનું ગમન થાય છે. નામા
દિકના ભેદથી દિશાના સાત પ્રકાર પશ્ચ પડે છે—(૧) નામદિશા, (૨) સ્થાપના
દિશા, (૩) દ્રવ્યદિશા, (૪) ક્ષેત્રદિશા, (૫) તાપક્ષેત્ર, (૬) પ્રજ્ઞાપના અને
(૭) ભાવદિશા. તેમાંની ભાવદિશાના ૧૮ પ્રકાર છે. નામદિશા અને સ્થાપના
દિશા, આ બંને દિશાઓ પ્રસિદ્ધ છે. પુદ્ગલ સ્કન્ધ આદિની જે દિશા છે તેને
દ્રવ્યદિશા કહે છે. આકાશની જે દિશા છે તેને ક્ષેત્રદિશા કહે છે. આ ક્ષેત્ર-
દિશાની પ્રવૃત્તિ તિર્યગ્લોકના મધ્યમાર્ગમાં સ્થિત (રહેલા) જે આઠ રુચક
પ્રદેશ છે ત્યાંથી થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“અટ્ટપેસો રુયગો” ઇત્યાદિ.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે—તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં આઠ રુચક પ્રદેશ
છે. તે રુચક પ્રદેશો જ દિશાઓ અને અનુદિશાઓના કારણરૂપ છે.

“ ઇંદ્ર ૧ ગંગેયી ૨ જમ્મા ૩ ચ નૈરૈ ૪ વારુણી ચ ૫ વાયવ્યા ૬ ।

સૌમ્યા ૭ ઈશાનાયિ ચ ૮, વિમલા ૯ ચ તમા ૧૦ ચ વૌદ્રવ્યા ॥૧॥”

છાયા-એન્દ્રી ૧ આગ્નેયી ૨ ચામ્યા ૩ ચ નૈર્ઋતી ૪ વારુણી ૫ ચ વાયવ્યા ૬ ।

સૌમ્યા ૭ એશાન્યપિ ચ વિમલા ૯ ચ તમા ૧૦ ચ વૌદ્રવ્યા ॥ ૧ ॥

તત્ર-એન્દ્રી-પૂર્વા ૧, આગ્નેયી-અગ્નિકોણ: ૨, ચામ્યા-દક્ષિણા ૩, નૈર્ઋતી-
નૈર્ઋત્યકોણ: ૪, વારુણી-પશ્ચિમા ૫, વાયવ્યા-વાયુકોણ: ૬, સૌમ્યા-ઉત્તરા ૭,
એશાનીય-ઈશાનકોણ: ૮, વિમલા-ઊર્ધ્વદિક્ ૯, તમા-અધોદિક્ ૧૦ । ઇતિ ।
તાપ:-સવિતા, તદુપલક્ષિતા ક્ષેત્રદિક્ તાપક્ષેત્રદિક્, સા ચા નિયતા, ઉક્તશ્ચ—

“ જેસિં જત્તો સૂરો, ઉદેઈ તેસિં તઈં હવઈ પુવ્વા ।

તાવક્ષેત્તદિસાઓ, પયાહિણા સેસિયાઓસિં ॥૧॥ ”

છાયા—યેપાં ચતઃ સૂર્ય ઉદેતિ તેષાં સા ભગતિ પૂર્વા ।

તાપક્ષેત્રદિક્, પ્રદક્ષિણાત્ શેષાં અસ્યાઃ ॥

તત્ર-પ્રદક્ષિણાત્-દક્ષિણાવર્ત્તભ્રમણાત્ । તથા । પ્રજ્ઞાપકસ્ય-આચાર્યદિર્યા-
દિક્ સા પ્રજ્ઞાપકદિક્, સા યથા—

કે કારણ હૈં । દસ ૧૦ દિશાઓં કે નામ હસ પ્રકાર સે હૈં—“ ઇંદ્રગેયી
જમ્મા ચ ” ઇત્યાદિ । હનમેં-એન્દ્રી-પૂર્વદિશા કા નામ હૈ આગ્નેયી અગ્નિ-
કોણ કા નામ હૈ ચામ્યા દક્ષિણદિશા કા નામ હૈ નૈર્ઋતી નૈર્ઋત્ય કોણ
કા નામ હૈ વારુણી પશ્ચિમ દિશા કા નામ હૈ વાયવ્ય વાયુકોણ કા નામ
હૈ સૌમ્યા ઉત્તરદિશા કા નામ હૈ એશાની-ઈશાનકોણ કા નામ હૈ
વિમલા ઊર્ધ્વદિશા કા નામ હૈ તમા અધોદિશા કા નામ હૈ સૂર્ય સે
ઉપલક્ષિત જો ક્ષેત્રદિશા હૈ વહ તાપક્ષેત્રદિશા હૈ યહ નિયત હોતી હૈ ।
કહા બી હૈ—“ જેસિં જત્તો ” ઇત્યાદિ ।

હસ દિશાઓના નામ નીચે પ્રમાણે છે—“ ઇંદ્રગેયી જમ્માય ” ઇત્યાદિ.
(૧) એન્દ્રી અથવા પૂર્વદિશા, (૨) આગ્નેયી અથવા અગ્નિકોણ, (૩) ચામ્યા અથવા
દક્ષિણ દિશા, (૪) નૈર્ઋતિ અથવા નૈર્ઋત્યકોણ, (૫) વારુણિ અથવા પશ્ચિમ
દિશા, (૬) વાયવ્યકોણ, (૭) સૌમ્યા અથવા ઉત્તર દિશા, (૮) એશાની અથવા
ઈશાનકોણ, (૯) વિમલા અથવા ઊર્ધ્વદિશા અને (૧૦) તમા અથવા અધો
દિશા. સૂર્ય વડે ઉપલક્ષિત જે ક્ષેત્રદિશા છે, તેને તાપક્ષેત્રદિશા કહે છે તે
નિયત હોય છે. કહું પણ છે કે—“ જેસિં જત્તો ” ઇત્યાદિ—

અહીં પ્રદક્ષિણા શબ્દ દ્વારા દક્ષિણાવર્ત્ત ભ્રમણ ગૃહીત કરાયું છે પ્રજ્ઞાપક-આચાર્ય

“ પન્નવઓ જયમિહુહો, સા પુઠ્ઠા, સેસિયા પયાહિણઓ ।

તસ્સેવ પુગંતવ્વા, અગ્ગેયાઈ દિસા નિયમા ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—પ્રજ્ઞાપકો યદમિમુખઃ, સા પૂર્વા, શેષાઃ પ્રદક્ષિણતઃ ।

તસ્યૈવાનુગન્તવ્યાઃ આગ્નેય્યાઘા દિશો નિયમાત્ ॥

ભાવદિક્—પૃથિવી ૧ જલ ૨ ડવલન ૩ વાયુ ૪ મૂલવીજ ૫ સ્કન્ધવીજા ૬ અગ્રવીજ ૭ પર્વવીજ ૮ દ્વિ ૯ ત્રિ ૧૦ ચતુરિન્દ્રિય ૧૧ પંચેન્દ્રિયતિર્યઙ્ ૧૨ નારક ૧૩ દેવ ૧૪ સંમૂર્ચ્છિમ ૧૫ કર્મભૂમિજા ૧૬ અકર્મભૂમિજા ૧૭ અન્તરદ્વીપજ ૧૮ ભેદાદષ્ટાદશવિધેતિ । इह च क्षेत्रताप-प्रज्ञापकदिग्भिरेवाधिकारः । तत्र च तिर्यग्रहणेन पूर्वाद्याश्चतस्रो दिश एव गृह्यन्ते, न विदिशः, तासु जीवानामनुश्रेणिगामित्वेन वक्ष्यमाणगत्यागतिव्युत्क्रान्तीनामयुज्यमानत्वात्, शेषपदेषु च

यहां प्रदक्षिण शब्द से दक्षिणावर्त भ्रमण गृहीत हुआ है । प्रज्ञापक-आचार्य आदि की जो दिशा है वह प्रज्ञापक दिक् है वह इस प्रकार से है—(पन्नवओ) इत्यादि पृथिवी १ जल २ डवलन ३ वायु ४ मूलवीज ५ स्कन्धवीज ६ अग्रवीज ७ पर्ववीज ८ द्विइन्द्रिय ९ त्रीन्द्रिय १०, चतुरिन्द्रिय ११, पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च १२ नारक १३, देव १४, संमूर्च्छिम १५, कर्मभूमिज १६, अकर्मभूमिज १७ और अन्तरद्वीपज १८ इस प्रकार के भेदों से भावदिशा १८ प्रकार की है । यहां क्षेत्रदिशा, तापदिशा, और प्रज्ञापकदिशा इनका ही अधिकार है । यहां तिर्यग्रहण से पूर्वादि चार दिशाएँ ही गृहीत हुई हैं । विदिशाएँ नहीं । क्यों कि जीवों की गति आकाश के प्रदेशों की पंक्ति के अनुसार ही होती है इसलिये उनकी गति, आगति और व्युत्क्रान्ति उत्पत्ति के ये सब विदि-

આદિની જે દિશા છે, તેનું નામ પ્રજ્ઞાપકદિશ્ છે. તે આ પ્રમાણે છે “પન્નવઓ”ઇત્યાદિ. (૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) ડવલન, (૪) વાયુ, (૫) મૂલવીજ, (૬) સ્કન્ધ-વીજ, (૭) અગ્રવીજ, (૮) પર્વવીજ, (૯) દ્વીન્દ્રિય, (૧૦) ત્રીન્દ્રિય, (૧૧) ચતુરિન્દ્રિય, (૧૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, (૧૩) નારક, (૧૪) દેવ, (૧૫) સંમૂર્ચ્છિમ, (૧૬) કર્મભૂમિજ, (૧૭) અકર્મભૂમિજ અને (૧૮) અન્તરદ્વીપજ. આ પ્રકારના ભેદોથી ભાવદિશા ૧૮ પ્રકારની છે. અહીં ક્ષેત્રદિશા, તાપદિશા અને પ્રજ્ઞાપક દિશાનો જ અધિકાર છે અહીં તિર્યંચ ગ્રહણ દ્વારા પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓને જ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, વિદિશાઓને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી, કારણ કે જીવોની ગતિ આકાશના પ્રદેશોની પંક્તિ અનુસાર જ થાય છે તે કારણે તેમની ગતિ, આગતિ અને વ્યુત્ક્રાન્તિ (ઉત્પત્તિ) આ બધું વિદિશાઓને અનુસાર થતું નથી. એ જ કારણે બાકીનાં પદોમાં વિદિશાઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી.

વિદિશામવિવક્ષિતત્વાત્, ‘ છર્દિ દિસાર્દિ જીવાણં ગર્દ પવત્તહ ’ ઇત્યાદેરત્રૈવ વક્ષ્ય-
માણત્વાચ્ચ । પ્રસ્તુતમાહ—‘ તીર્દિ દિસાર્દિ ’ ઇત્યાદિ, અત્ર “ તિસ્ટભિર્દિગ્મિઃ ”
ઇત્યનેન સપ્તસુ દિશુ સપ્તમી ભાવદિક્, તૃતીયા દ્રવ્યદિક્, પશ્ચમી તાપક્ષેત્રદિગ્ વા
યથાયોગ્યં વ્યાખ્યાતું શક્યતે । તિસ્ટભિરુર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્રૂપાભિર્દિગ્મિર્જીવાનાં ગતિઃ
પ્રવર્ત્તેતે, તત્ર ગતિઃ—પ્રજ્ઞાપકસ્થાનાપેક્ષયા મૃત્વાઽન્યત્ર ગમનમ્ ૨ એવં—પૂર્વોક્તા-
ભિલાપવત્, સ યથા—“ તીર્દિ દિસાર્દિ જીવાણં આગર્દપવત્તહ, તં જહા—ઉદ્ઘાણ
આહાણ તિરિયાણ ” એવં સર્વત્ર સંયોજ્યમ્ । આગતિઃ—પ્રજ્ઞાપકપ્રત્યાસન્નસ્થાને
સમાગમનમ્ ૩ । વ્યુત્ક્રાન્તિઃ—ઉત્પત્તિઃ ૪, આહારઃ પ્રસિદ્ધઃ ૫, વૃદ્ધિઃ—શરીરસ્ય
વર્દ્ધનમ્ ૬, નિર્વૃદ્ધિઃ—તસ્યૈવ હાનિઃ ૭, ગતિપર્યાયઃ—મૃત્વા ગત્યન્તરે ગમનં

જાઓં કે અનુસાર નહીં હોતે હૈં । इसी कारण दोषों में विदिशाओं
की विवक्षा नहीं हुई है । “ छर्दि दिसार्दि जीवाणं पवत्तह ” ऐसा
कथन सूत्रकार आगे स्वयं करने वाले है । “ तीर्दि दिसार्दि ” इत्यादि
—यहां सात दिशाओं में जो सातवीं भावदिशा है वह, या तीसरीं जो
द्रव्यदिशा है या पांचवीं जो तापक्षेत्रदिशा है वह यथायोग्यरूप से
व्याख्यात हो सकती है उर्ध्वदिशा, अधोदिशा और तिर्यग्दिशा इन
दिशाओं से जीव की गति होती है प्रज्ञापक के स्थान की अपेक्षा से,
मरकर अन्यत्र जाना इसका नाम गति है, २ इसी तरह से पूर्वोक्त
अभिलाप की तरह से ही—तीन दिशाओं से जीवों की आगति होती
है प्रज्ञापक के वजदीक के स्थान में आना इसका नाम आगति है ३
व्युत्क्रान्ति नाम उत्पत्ति का है ४, आहार प्रसिद्ध है ५, शरीर के वर्द्धन
का नाम वृद्धि है ६ शरीर के ह्रास—हानि का नाम निर्वृद्धि है ७, मर

“ छर्दि दिसार्दि जीवाणं गर्द पवत्तह ” આ પ્રકારનું કથન સૂત્રકાર આગળ
કેરવાના છે. “ તીર્દિ દિસાર્દિ ” ઇત્યાદિ—

અહીં સાત દિશાઓમાંની જે સાતમી ભાવદિશા છે તેનું, અથવા ત્રીજી
જે દ્રવ્યદિશા છે તેનું અથવા પાંચમી જે તાપક્ષેત્રદિશા છે તેનું યથાયોગ્ય રીતે
વર્ણન થઈ શકે છે. ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશા અને તિર્યગ્દિશા, આ દિશાઓમાંથી
જીવની ગતિ થાય છે. (૨) પ્રજ્ઞાપકના સ્થાનની અપેક્ષાએ, મરીને અન્યત્ર
જવું તેનું નામ ગતિ છે. (૩) એજ પ્રમાણે—પૂર્વોક્ત અભિલાપની જેમ જ
ત્રણ દિશાઓમાંથી જીવોની આગતિ થાય છે. પ્રજ્ઞાપકની સમીપના સ્થાનમાં
આવવું તેનું નામ આગતિ છે (૪) વ્યુત્ક્રાન્તિનું નામ ઉત્પત્તિ છે. (૫) ‘આહાર’
પદ સમજી શકાય એવું છે. (૬) શરીર વધવું તેનું નામ વૃદ્ધિ છે. (૭)

વૈક્રિયલઘ્વિમતઃ સંગ્રામાર્થે પ્રદેશતો ગર્ભાદ્વહિર્નિસ્સરણં વા, સમુદ્ઘાતઃ-વેદનાદિ-
રૂપઃ ૯, કાલસંયોગઃ-વર્તનાદિકાલલક્ષણાનુભૂતિઃ, મરણયોગો વા કાલસંયોગઃ
૧૦, દર્શનેન-અવધ્યાદિના પ્રત્યક્ષપ્રમાણભૂતેનાભિગમઃ-બોધો દર્શનાભિગમઃ ૧૧,
એવં-જ્ઞાનાભિગમઃ ૧૨, જીવાનાં જ્ઞેયાનામવધ્યાદિનૈવાભિગમો જીવાભિગમ ૧૩
इति । ‘ तीर्हि ’ इत्यादि, सुगमं, नवरम्-अजीवाभिममः, अजीवानां-धर्माधर्मा-
काशपुद्गलास्तिकायाद्द्वासमयानां अभिममःबोधः-अजीवाभिममः १४ । ‘ एवं ’
इत्यादि, एवम्-पूर्वोक्ताभिलापेन यथा सामान्यसूत्रेषु गत्यागत्यादीन्यजीवाभि-
गमपर्यन्तानि त्रयोदशपदानि तिसृषु दिक्ष्वभिहितानि, तथा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनि-

કર કે ગત્યન્તર મેં જાના હસકા નામ ગતિપર્યાય હૈ ૮, અથવા વૈક્રિય-
લઘ્વિવાલે જીવ કા સંગ્રામ કે લિયે પ્રદેશ સે ગર્ભ સે બાહર નિકલના
યહ ગતિપર્યાય હૈ વેદનાદિરૂપ સમુદ્ઘાત હોતા હૈ ૯, વર્તનાદિરૂપ કાલ
લક્ષણ કી અનુભૂતિ કા નામ કાલસંયોગ હૈ અથવા મરણયોગ કા નામ
કાલસંયોગ હૈ ૧૦, પ્રત્યક્ષપ્રમાણભૂત અવધિ આદિ કે દ્વારા જો બોધ
હોતા હૈ ઉસકા નામ દર્શનાભિગમ હૈ ૧૧, ઈસી તરહ કા જ્ઞાનાભિગમ
હૈ ૧૨, જીવોં કો જ્ઞેયપદાર્થોં કા જો અવધિ આદિ કે દ્વારા અભિગમ
બોધ હોતા હૈ વહ જીવાભિગમ હૈ ૧૩, “ તીર્હિ ” ઇત્યાદિ ધર્મ, અધર્મ,
આકાશ, પુદ્ગલ હન અસ્તિકાર્યોં કા તથા અદ્વાસમયરૂપ કાલ કા બોધ
હોના યહ અજીવાભિગમ હૈ “ એવં ” ઇત્યાદિ-જિસ તરહ પૂર્વોક્ત અભિ-
લાપ દ્વારા સામાન્ય સૂત્રોં મેં ગતિ આગતિ સે લેકર અજીવાભિગમ
તક ૧૩ પદ ત્રીન દિશાઓં મેં કહે ગયે હૈં ઉસી પ્રકાર સે પંચેન્દ્રિય

શરીરનો હાસ (હાનિ) થયો તેનું નામ નિર્વૃદ્ધિ છે. (૮) મરીને અન્ય ગતિમાં
જવું તેનું નામ ગતિપર્યાય છે. અથવા વૈક્રિય લઘ્વિવાળા જીવનું સંગ્રામને
માટે પ્રદેશમાંથી ગર્ભમાંથી નીકળવું તેનું નામ ગતિપર્યાય છે (૯) વેદનારૂપ
સમુદ્ઘાત હોય છે. (૧૦) વર્તનાદિ રૂપ કાલલક્ષણની અનુભૂતિનું નામ કાળ-
સંયોગ છે અથવા મરણયોગનું નામ કાળસંયોગ છે (૧૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણભૂત
અવધિ દ્વારા જે બોધ થાય છે તેનું નામ દર્શનાભિગમ છે એજ પ્રકારનો
જ્ઞાનાભિગમ છે. (૧૨) જીવોને જ્ઞેય પદાર્થોના જે અવધિ આદિ દ્વારા અભિગમ
(બોધ) થાય છે, તેને જીવાભિગમ કહે છે. “ તીર્હિ ” ઇત્યાદિ—

(૧૩) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ આ અસ્તિકાર્યોનો તથા
અદ્વાસમય રૂપ કાળનો બોધ થયો તેનું નામ અજીવાભિગમ છે. “ એવં ” ઇત્યાદિ.

જે રીતે પૂર્વોક્ત અભિલાપ દ્વારા સામાન્ય સૂત્રોમાં ગતિ આગતિથી
લઘને અજીવાભિગમ સુધીના ૧૩ પદોનું ત્રણ દિશાઓને અનુલક્ષીને કથન

કાનામપિ વિજ્ઞેયાનિ । एवं मनुष्याणामपि बोध्यम् । तदभिलाषो यथा—“ तीर्हि दिसाहिं पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ ” एवमागत्यादिपदेष्वपि संयोजनीयम् । मनुष्याभिलाषो यथा--“ तीर्हि दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ ” एवमागत्यादिषु सर्वेषु पदेषु संयोजनीयम् । एवं चैतानि सर्वाणि गत्यागत्याद्यपेक्ष्य षड्विंशतिः सूत्राणि भवन्तीति । एतानि गत्यादीन्यजीवाभिगमान्तानि सामान्यजीवसूत्राणि सन्ति । चतुर्विंशति दण्डकचिन्तायां तु नारकादिपदेषु दिक्त्रये गत्यादीनां त्रयोदशानामपि पदानां सामस्त्येनासंभवः, पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु मनु-

तिर्यચચોનિકોં કે भी गति आदि पद जानना चाहिये तथा मनुष्यों के भी जानना चाहिये इनका अभिलाष इस प्रकार से है “ तीर्हि दिसाहिं पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ ” इसी तरह का अभिलाष आगति आदिपदों में भी करना चाहिये मनुष्याभिलाष इस प्रकार से है--“ तीर्हि दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ ” इसी तरह का अभिलाष आगति आदि समस्तपदों में करना चाहिये इस प्रकार से ये सब गति आगति आदि की अपेक्षा करके २६ सूत्र होते हैं गति आदि से लेकर अजीवाभिगम तक के सूत्र सामान्य जीवसूत्र हैं चौथीसदण्डक के विचार की अपेक्षा से नारकादिपदों में दिक्त्रय में गत्यादिक १३ पदों का सम्पूर्ण रूप से संभव नहीं हैं पंचेन्द्रियतिर्यक्षों में और मनुष्यों में इनका संभव है सो पंचेन्द्रियतिर्यक्षों के और मनुष्यों के सूत्र कहे हैं । इन पदों का सामस्त्यरूप से नारकादिकों में संभव क्यों नहीं है ? तो

થયુ છે, એજ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિકોમાં પણ ગતિ આદિ પદનું કથન સમજવું લેઈએ, અને એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં પણ સમજવું. તેમનો અભિલાષ આ પ્રમાણે છે--“ તીર્હિં દિસાહિં પંચિદિયતિરિક્કજોણિયાણં ગઈ પવત્તઈ ” એ જ પ્રકારનો અભિલાષ આગતિ આદિ પદોમાં પણ સમજ લેવો. મનુષ્યોનો ગતિવિષયક અભિલાષ આ પ્રમાણે છે--“ તીર્હિં દિસાહિં મણુસ્સાણં ગઈ પવત્તઈ ” એજ પ્રકારનો અભિલાષ આગતિ આદિ પદોમાં પણ સમજવો લેઈએ. આ રીતે ગતિ, આગતિ પદોને અનુલક્ષીને કુલ ૨૬ સૂત્ર થાય છે. ગતિ આદિથી લઈને અજીવાભિગમ સુધીનાં સૂત્રો સામાન્ય જીવ સૂત્રો છે ચોવીસ દંડકના જીવોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો નારકાદિ પદોમાં ત્રણ દિશામાં ગતિ આદિ ૧૩ પદોનો સંપૂર્ણરૂપે સંભવ નથી. પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યોમાં તેમનો સંભવ હોવાથી અહીં પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યોનાં સૂત્રો કહેવામાં આવ્યાં છે. આ પદોનો નારકાદિમાં સંપૂર્ણરૂપે

બ્ધેષુ ચ તત્સમ્ભવ इति पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च सूत्रमभिहितमिति । अथै-
तेषां पदानां नारकादिषु कथमसंभवः ? इत्याशङ्कायामाह—नारकादीनां तिर्यक्-
श्चेन्द्रियमनुष्यवर्जितानां द्वाविंशतिदण्डकजीवविशेषाणां नारकदेवेषूत्पादाभावा
दूर्ध्वाधो रूपस्य दिग्द्वयस्य विवक्षया गत्यागत्योरभावः, तथा दर्शनज्ञान-जीवा-
जीवाभिगमागुणप्रत्यया अवध्यादि—प्रत्यक्षरूपा दिक्त्रये न सन्त्येव । भवप्रत्या-
वधिपक्षे तु नारकज्योतिष्कास्तिर्यगवधयः, भवनपतिव्यन्तरा ऊर्ध्वावधयः, वैमा-
निका अधोऽवधयः सन्ति । एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां त्ववधिर्नास्त्येवेति ॥ सू० ३९ ॥

પૂર્વોક્તાનિ ચ ગત્યાદિપદાનિ ત્રસનામેવ સંભવન્તીતિ સમ્બન્ધેન ત્રસાન્
નિરૂપયન્ તદ્વિપરીતાન્ સ્થાવરાન્ નિરૂપયતિ—

મૂલપ્—તિવિહા તસા પળ્ણત્તા, તં જહા—તેઝકાઝ્યા, વાઝ-
કાઝ્યા, ઝરાલાત્તસા પાળા । તિવિહા થાવરા પળ્ણત્તા, તં જહા
—પુઠવિકાઝ્યા, આઝકાઝ્યા, વળસ્સઙ્કાઝ્યા ॥ સૂ૦ ૪૦ ॥

इसका उत्तर ऐसा है कि तिर्यक् पंचेन्द्रिय और मनुष्य इनको छोड़कर
२२ बाबीस दण्डक जीव विशेषों का नारक और देवों में उत्पाद का
अभाव है इसलिये उर्ध्व और अधोरूप दो दिशा की विवक्षा से वहां
गति आगति का अभाव है तथा दर्शन, ज्ञान, जीवाभिगम, अजीवा-
भिगम, गुणप्रत्यय अवधिआदि प्रत्यक्षरूप अभिगम ये सब तीनदिशामें
होते ही नहीं हैं भवप्रत्ययावधिपक्ष में तो नारक और ज्योतिष्क तिर्य
गवधिवाले होते हैं भवनपति और व्यन्तर उर्ध्व अवधिवाले होते हैं
तथा वैमानिक अधोवधिवाले होते हैं एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों में
अवधिज्ञान होता ही नहीं है ॥ सू० ३९ ॥

કેમ સંભવ નથી ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય
સિવાયના બાવીસ દંડકના જીવવિશેષોનો નારકો અને દેવોમાં ઉત્પાદ સંભવી
શકતો નથી, તેથી ઉર્ધ્વ અને અધો, આ બે દિશાઓની અપેક્ષાએ તે જીવોમાં
ગતિ, આગતિનો અભાવ છે. તથા દર્શન, જ્ઞાન, જીવાભિગમ, અજીવાભિગમ,
ગુણપ્રત્યય અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષરૂપ અભિગમનો સદ્ભાવ એ ત્રણે દિશાઓમાં
હોતો જ નથી. ભવપ્રત્યયા અવધિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો
નારક અને જ્યોતિષ્ક તિર્યગવધિવાળાં હોય છે, ભવનપતિ અને વ્યન્તર ઉર્ધ્વ
અવધિવાળા હોય છે અને વૈમાનિક અધો અવધિવાળા હોય છે. એકેન્દ્રિયો
અને વિકલેન્દ્રિયોમાં અવધિજ્ઞાન હોતું જ નથી. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

છાયા—ત્રિવિધાસ્ત્રસાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તથા—તેજસ્કાયિકાઃ, વાયુકાયિકાઃ, ઉદારાસ્ત્રસાઃ પ્રાણાઃ ત્રિવિધાઃ સ્થાવરાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તથા—પૃથિવીકાયિકાઃ, અપ્કાયિકાઃ, વનસ્પતિકાયિકાઃ ॥ સૂ ૪૦ ॥

ટીકા—‘ત્રિવિદા’ ઇત્યાદિ, સુગમમ્, નવરમ્—ત્રસન્તીતિ ત્રસાઃ—ચલનધર્મીણઃ, તે તેજોવાયુદારત્રસભેદાત્રિવિધાઃ। તેજોવાયવો ગતિયોગાત્રસા ઉચ્યન્તે । ઉદારાઃ—સ્થૂલાઃ, ત્રસાઃ—ત્રસનામકર્મોદયવર્તિત્વાત્, પ્રાણાઃ—વ્યક્તોન્નૃવાસાદિ-પ્રાણયોગાત્, ગતિયોગાદેવ ત્રસાઃ—દ્વીન્દ્રિયાદય ઇતિ । અથ તદ્વિપર્યય સ્થાવરપ-

યે પૂર્વોક્ત ગત્યાદિક પદ ત્રસ જીવોં કે હી સંભવિત હોતે હૈં ઇસ-લિયે અવ સૂત્રકાર ત્રસ જીવોં કા નિરૂપણ કરતે હુએ તદ્વિપરીત સ્થાવરોં કા નિરૂપણ કરતે હૈં—(ત્રિવિદા તસા પળ્લન્તા) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—ત્રસ જીવ ત્રીન પ્રકારકે કહે ગયેહૈં જૈસે તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, ઓર ઉદાર દ્વીન્દ્રિયાદિક પ્રાણી, સ્થાવર મી ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—પૃથિવીકાયિક, અપ્કાયિક ઓર વનસ્પતિકાયિક ।

ટીકાર્થ—‘ત્રસન્તીતિ ત્રસાઃ’ ઇસ વ્યુત્પત્તિકે અનુસાર જો ચલનધર્મવાળે હોતે હૈં વે ત્રસ હૈં યે ત્રસ તેજઃ, વાયુ, ઓર ઉદારત્રસ, કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કે હૈં તેજસ્કાયિક ઓર વાયુકાયિક યે ગતિત્રસ હૈં ક્યોં કિ યે ચલનધર્મ વાળે હૈં, ઉદાર નામ સ્થૂલ કા હૈં જો સ્થૂલત્રસ હૈં વે ઉદારત્રસ હૈં, ઇન ઉદારત્રસોં કે ત્રસનામકર્મ કા ઉદય રહના હૈં ઉન્નૃવાસ આદિ પ્રાણ ઇનકે વ્યક્ત હોતે હૈં ગતિત્રસ ઓર લઘ્વિત્રસ કે ભેદ સે ત્રસજીવ

પૂર્વોક્ત ગતિ આદિ પદોનો સદ્ભાવ ત્રસજીવોમાં જ સંભવી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રસ જીવોનું નિરૂપણ કરે છે અને ત્યારબાદ તેમનાથી વિપરીત એવાં સ્થાવરોનું નિરૂપણ કરે છે—‘ત્રિવિદા તસા પળ્લન્તા’ ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ—ત્રસ જીવના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) તેજસ્કાયિક, (૨) વાયુકાયિક અને (૩) ઉદાર દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવો. સ્થાવર જીવના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપ્કાયિક અને (૩) વનસ્પતિકાયિક.

ટીકાર્થ—‘ત્રસન્તીતિ ત્રસાઃ’ આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે જીવો ચલન ધર્મવાળા હોય છે, તેમને ત્રસ કહે છે તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને ઉદાર ત્રસના ભેદથી તેમના ત્રણ પ્રકાર છે. તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક, એ ગતિત્રસ છે, કારણ કે તેઓ ચલન ધર્મવાળા છે ઉદાર એટલે સ્થૂલ—જે સ્થૂલત્રસ છે, તેમને ઉદારત્રસ કહે છે.

તે ઉદાર ત્રસોના ત્રસ નામકર્મનો ઉદય હોય છે. તેમના ઉન્નૃવાસ આદિ પ્રાણ વ્યક્ત હોય છે. ત્રસજીવના ગતિત્રસ અને લઘ્વિત્રસ નામના બે પ્રકાર

રૂપણામાહ—‘તિવિદ્યા’ ઇત્યાદિ, સ્થિતિશીલત્વાત્ સ્થાવર નામકર્મોદયાચ્ચ સ્થાવરાઃ । તે પૃથિવ્યવૃન્નસ્પતિ ભેદાત્તિવિધાઃ । શેષં સ્પષ્ટમ્ ॥ સૂ૦ ૪૦ ॥

ઉક્તાઃ પૃથિવ્યાદયો જીવપદાર્થાઃ સંપતિ તત્પતિપક્ષભૂતાન્ જીવપદાર્થાન્ પ્રરૂપયન્નષ્ટસૂત્રીમાહ—

મૂલમ્—તઓ અચ્છેજ્જા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા—સમાણ પાણ્ણે પરમાણુ ૧ । એવમભેજ્જાર, અહજ્જાર, અગિજ્જાર, અણઢ્ઠાર, અમજ્જાર, અપણ્ણાર, તઓ અવિભાઈમા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા—સમાણ પાણ્ણે પરમાણુ ॥ સૂ૦ ૪૧ ॥

છાયા—ત્રયોઽચ્છેદ્યાઃ પ્રજ્ઞપ્તાસ્તદ્યથા—સમયઃ પ્રદેશઃ પરમાણુઃ ૧ । એવમભેદ્યાઃ અદાહ્યાઃ ૨, અગ્રાહ્યાઃ ૪, અનર્દ્યાઃ ૫, અમધ્યાઃ ૬, અપ્રદેશાઃ ૭, ત્રયોઽવિભાજ્યાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—સમયઃ પ્રદેશઃ પરમાણુઃ ૮ ॥ સૂ૦ ૪૧ ॥

દો પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં તેજરકાયિક ઔર વાયુકાયિક જીવોં કો જો ત્રસ કહા ગયા હૈ વહં ત્રસ કૈસા કહાં ગતિ વાલે હોને કે કારણ કહા ગયા હૈ વૈસે તો ચે સ્થાવર હી જીવ હૈં લઘ્વિત્રસ ક્ષીન્દ્રિયાદિક જીવ હૈં સ્થાવર જીવ સ્થિતિ શીલ હોને સે ઔર સ્થાવર નામકર્મ કે ઉદયવાલે હોને સે પૃથિવીકાયિક, અપ્કાયિક ઔર વનસ્પતિકાયિક કે ત્રીન સ્થાવર જીવ હૈં ॥ સૂ૦ ૪૦ ॥

પૃથિવી આદિક જીવપદાર્થ કહે અવ સૂત્રકાર અજીવ પદાર્થોં કા કથન કરતે હૈં—(તઓ અચ્છેજ્જા પળ્લણ્ણત્તા) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—ચે ત્રીન પદાર્થ અચ્છેદ્ય કહે ગયેહૈં જૈસે—સમય, પ્રદેશ ઔર પરમાણુ ઇસી પ્રકાર સે ચે અભેદ ૧, અદાહ્ય ૨, અગ્રાહ્ય ૩ અનર્દ્ય ૪

પડે છે. વાયુકાયિક અને તેજસ્કાયિક જીવોને ત્રસ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ગતિવાળા છે—આમ તો તેઓ સ્થાવર જીવો જ છે. ક્ષીન્દ્રિયાદિ જીવો લઘ્વિત્રસ છે. સ્થાવર જીવો સ્થિતિશીલ હોય છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવો સ્થિતિશીલ હોવાથી તેમને સ્થાવર જીવો કહે છે. સૂ ૪૦

પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવપદાર્થોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અજીવ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે—“ તઓ અચ્છેજ્જા પળ્લણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આ ત્રણ પદાર્થોને અછેદ્ય કહ્યાં છે—(૧) સમય, (૨) પ્રદેશ અને (૩) પરમાણુ એ જ પ્રમાણે આ ત્રણ પદાર્થો અભેદ ૧, અદાહ્ય ૨, અગ્રાહ્ય ૩, અનર્દ્ય, ૪

ટીકા—‘ તઓ અછેજ્જા ’ ઇત્યાદિ । ત્રયઃ અછેયાઃ—છેતુમશયા બુદ્ધ્યા
ધુરિકાદિ શસ્ત્રેણ વેતિ તથા, તાનેવાહ-સમયઃ—કાલવિશેષઃ પ્રદેશઃ—ધર્માધર્મા-
કાશજીવપુદ્ગલાનાં નિરવયવોઽશઃ, પરમાણુઃ—પરમઃ—આત્યન્તિકઃ, અણુઃ—સૂક્ષ્મઃ
દ્વચણુકાદિસ્કન્ધાનાં કારણભૂતઃ પ્રદેશરહિતઃ પુદ્ગલઃ । ઉક્તશ્ચ પરમાણુલક્ષણમ્—

“ સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ, છેતું મેતું ચ જ કિર ન સકા ।

તં પરમાણું નાણી વયંતિ આઈં પમાણાણં ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—શસ્ત્રેણ સુતીક્ષ્ણેનાપિ, છેતું મેતું ચ યઃ કિલ ન શક્યઃ ।

તં પરમાણું જ્ઞાનિનઃ વદન્તિ આદિં પ્રમાણાનામ્ ॥ ૧ ॥

‘ एवं ’ ઇત્યાદિ, એવમ્=પૂર્વોક્તાઽચ્છેદ્યમૂત્રવદ્ અભેદાદયોઽપિ વોધ્યાઃ ।

અભિલાપો યથા—“ તઓ અમેજ્જા પળત્તા, તં જદા-સમણ પપ્પસે પરમાણુ ” એવં

અમધ્ય ૬ ઓર અપ્રદેશરૂપ ૬ મી કહે ગયે હૈં, ત્રીન પદાર્થ અવિભાજ્ય
કહે ગયે હૈં જૈસે-સમય, પ્રદેશ, પરમાણુ.

ટીકાર્થ—જો છેતુમ્ અશક્ય હોતા હૈ વહ અચ્છેદ્ય હૈ અથવા
અપની બુદ્ધિ દ્વારા જિસકા ધુરિકા આદિ સે મી છેદન
નહીં હો સકતા હૈ વહ અચ્છેદ્ય હૈ એસે અચ્છેદ્ય ચે સમયાદિ ત્રીન
પદાર્થ હૈં—સમય કાલવિશેષ રૂપ હોતા હૈ, પ્રદેશ ધર્મ અધર્મ, આકાશ,
જીવ ઓર પુદ્ગલોં કા નિરવયવ અંશરૂપ હોતા હૈ તથા પરમાણુ આત્ય-
ન્તિક સૂક્ષ્મરૂપ હોતા હૈ તથા યહ દ્વચણુકાદિક સ્કન્ધોં કા કારણભૂત
હોતા હૈ ઓર પ્રદેશોં સે રહિત હોતા હૈ, પરમાણુ કા લક્ષણ એસા કહા
ગયા હૈ—“ સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ ” ઇત્યાદિ । જૈસા યહ અચ્છેદ્ય સૂત્ર
કહા ગયા હૈ ઉસી તરહ સે અભેદ્ય આદિ વિષયક સૂત્ર મી કહના ચાહિયે
અભિલાપ હિસકા એસા હૈ—“ તઓ અમેજ્જા પળત્તા ઇત્યાદિ

અમધ્ય ૫, અને અપ્રદેશ ૬ રૂપ પણ છે આ ત્રણ પદાર્થોને અવિભાજ્ય કહ્યાં છે.
સમય, પ્રદેશ અને પરમાણુ

ટીકાર્થ—જે પદાર્થોનું છેદન કરી શકાતું નથી તે પદાર્થોને અછેદ્ય
કહે છે અથવા પોતાની બુદ્ધિથી જેનું છરી આદિ વડે છેદન થઈ શકતું
નથી, તે અછેદ્ય ગણાય છે. એવાં અછેદ્ય પદાર્થો સમય, પ્રદેશ અને પરમાણુ
છે. સમય કાળવિશેષરૂપ હોય છે પ્રદેશ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને
પુદ્ગલોના નિરવયવ અંશરૂપ હોય છે, તથા પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મરૂપ હોય છે,
તથા તે મે આદિ અણુવાળા સ્કન્ધોના કારણરૂપ હોય છે અને પ્રદેશોથી રહિત
હોય છે. પરમાણુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“ સત્યેણ સુતિક્ષ્ણેણ વિ ” ઇત્યાદિ

અછેદ્ય સૂત્રનું જેવું કથન કરવામા આવ્યું છે એવું જ કથન અભેદ, આદિ
વિષયક સૂત્રોમાં પણ સમજી દેવું તેમને વિષે આ પ્રકારનો અભિલાપ બનશે—

‘ અગિજ્ઞા ’ इत्यादिपदेष्वप्यभिलापकः संयोजनीयः । अभेदाः सूच्यादिना २, अदाह्या अग्निक्षारादिना ३, अग्राह्याः हस्तसंदंशकादिना ४, अनार्द्धाः—अर्द्धभाग-रहिताः विभागद्वयाभावात् ५, अमध्या—मध्यभागरहिता विभागत्रयाभावात् ६, अतएव—अप्रदेशाः—निरवयवाः ७, निरवयवत्वेनैवाविभाज्याः—विभक्तुमशक्याः, यद्वा—‘ अविभागिमाः ’ इति ज्ञाया, तत्र विभागेन निर्वृत्ता विभागिमाः तन्नि-
षेधाद् अविभागिमाः, पूर्वोक्त सर्व विशेषणविशिष्टास्त्रयः प्रज्ञप्तास्ते यथा—समयः
प्रदेशः परमाणुरिति ८ ॥ सू० ४१ ॥

इत्यादि इसी तरह से अगिज्ज्ञा आदि पदों के अभिलाप भी बना लेना चाहिये जो सूची आदि के द्वारा भेद युक्त नहीं किये जावे यह अभेद है, अग्नि क्षार आदि के द्वारा जो जलाया नहीं न जा सके वह अदाह्य है. हाथ या संदंशक संडासी आदिसे जो पकड़ा जा सके वह अग्राह्य है अर्धभाग से जो रहित होता है वह अनर्द्ध है। क्यों कि समयादिकों के दो विभाग नहीं हो सकते हैं इसलिये इन्हें अनर्द्ध कहा गया है। इनका मध्यभाग नहीं होता है इसलिये अमध्य हैं क्यों कि इन को दो भाग नहीं होता है इसी कारण इन समयादिकों को अप्रदेश—निरवयव कहा गया है निरवयव होने से ही ये अविभाज्य भाग नहीं कर सकते हैं अथवा अविभागिम कहे गये हैं विभाग से जो बनते हैं वे विभागिम हैं—ऐसे विभागिम ये नहीं हैं अतः अविभागिम हैं। ऐसे इन पूर्वोक्त विशेषणों से विशिष्ट ये समयादिक तीन कहे गये हैं ॥ सू० ४१ ॥

‘ ततो अभेदज्ञा पण्यत्ता—धृत्यादि.

એ જ પ્રમાણે અગ્રાહ્ય આદિ વિષયક અભિલાપ પણ સમજી લેવા. સોય આદિથી જેને ભેદી શકાતું નથી તેને અભેદ કહે છે. અગ્નિ, ક્ષાર આદિ દ્વારા જેને બાળી શકાતું નથી તેને અદાહ્યા કહે છે હાથ, સાણુસી આદિ વડે જેને પકડી શકાતું નથી તેને અગ્રાહ્ય કહે છે અર્ધભાગથી જે રહિત હોય છે તેને અનર્દ્ધ કહે છે સમયાદિકોના જે ભાગ થઈ શકતા નથી, તેથી તેમને અનર્દ્ધ કહ્યા છે. તેમને મધ્ય ભાગ પણ હોતો નથી માટે તેમને અમધ્ય કહ્યા છે. તેમના જે ભાગ થતા નથી, તે કારણે તેમને (સમયાદિકોને) અપ્ર-
દેશરૂપ (નિરવયવ) કહ્યા છે. જેનો ભાગ ન પડી શકે તેને અવિભાજ્ય કહે છે તેઓ નિરવયવ હોવાથી જ અવિભાજ્ય અથવા અવિભાગિમ છે. વિભાગ-
માંથી જે બને છે તેને વિભાગિમ કહે છે સમયાદિક એવાં વિભાગિમ નહીં હોવાથી તેમને અવિભાગિમ કહેલ છે સમયાદિ પૂર્વોક્ત ત્રણ પદાર્થો પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી સંપન્ન છે ॥ સૂ. ૪૧ ॥

પૂર્વતરમુત્તોક્તાસ્રસથાનરાઃ પ્રાણિનો દુઃખભીરવ્વ ઇતિ પ્રાણિનાં દુઃખસ્વરૂપં
ભગવાન્ વર્ણયતિ—

મૂલમ્—અજ્જો-ત્તિ સમણે ભગવં મહાવીરે ગોયમાઈ સમણે
ણિગંથે-આમંતેત્તા એવં વયાસી—કિં ભયા પ્રાણા? સમણાઉસો!
ગોયમાઈ સમણા ણિગંથા સમણં ભગવં મહાવીરં ઉવસંકમંતિ,
ઉવસંકમિત્તા વંદંતિ નમંસંતિ, વંદિત્તા નમંસિત્તા એવં વયાસી-
ણો ખલુ વયં દેવાણુપ્પિયા ! એયમટ્ટં જાણામો વા પાસામો વા,
તં જહ્ણં પં દેવાણુપ્પિયા એયમટ્ટં ણો ગિલાયંતિ પરિકહિ-
ત્તણ્ણં તં ઇચ્છામો પં દેવાણુપ્પિયાણં અંતિણ્ણં એયમટ્ટં જાણિત્તણ્ણં.
અજ્જો ત્તિ સમણે ભગવં મહાવીરે ગોયમાઈ સમણે ણિગંથે
આમંતેત્તા એવં વયાસી-દુઃખભયા પ્રાણા સમણાઉસો ૧ । સે ણં
ભંતે ! દુઃખે કેણ કહે ? જીવેણં કહે પમાણં ૨ । સે ણં ભંતે !
દુઃખે કહં વેહ્જહ્ણં ? અપ્પમાણં ૩ ॥ સૂ ૪૨ ॥

છાયા—આર્યાઃ ઇતિ શ્રમણો ભગવાન્ મહાવીરઃ ગૌતમાદીન્ શ્રમણાન્ નિર્ગ્ર-
ન્થાન્ આમન્થ્ય એવમવાદીત્—કિં ભયાઃ પ્રાણાઃ ? । શ્રમણા આયુષ્મન્તઃ । ગૌતમા-

યે મુત્તોક્ત વ્રસ ઔર સ્થાવર જીવ દુઃખભીરુ (દુઃખ સે ડરનેવાલે)
હોતે હૈં અતઃ મુત્તકાર અવ પ્રાણિયોં કે દુઃખ કે સ્વરૂપ કા વર્ણન કરતે હૈં

(અજ્જો-ત્તિ સમણે ભગવં મહાવીરે) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—હે આર્યો ! ઇસ પ્રકારસે ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોંકો સમ્બો-
ધિત કરકે શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર ને ઉનસે એસા કહા—હે આયુષ્મન્ત
શ્રમણો ! પ્રાણિયોં કો ભય કહાં સે હોતા હૈં ? કહો—તથ ગૌતમાદિક

પહેલાના સૂત્રમાં જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે વ્રસજીવો અને
સ્થાવર જીવો દુઃખભીરુ (દુઃખથી ડરનારા) હોય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે
જીવોના દુઃખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે “ અજ્જો ! ત્તિ સમણે ભગવં મહાવીરે ” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—“ હે આર્યો ! ” આ પ્રમાણે ‘સ’બોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર
ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો—“ હે આયુષ્મન્ત
શ્રમણો ! પ્રાણીઓને (જીવોને) કયો ભય હોય છે ? ”

દયઃ શ્રમણા નિર્ગ્રન્થાઃ શ્રમણં ભગવન્તં મહાવીરમુપસંક્રામન્તિ, ઉપસંક્રમ્ય વન્દન્તે નમસ્યન્તિ, વન્દિત્વા નમસ્યિત્વા એવમવાદિબુઃ—નો સ્વલુ વયં દેવાનુપ્રિયાઃ । એત-મર્થં જાનીમો વા પશ્યામો વા, તદ્ યદિ સ્વલુ દેવાનુપ્રિયા એતમર્થં નો ગ્લાયન્તિ પરિકથયિતું તદ્ ઇચ્છામ્ સ્વલુ દેવાનુપ્રિયાણામન્તિકે એતમર્થં જ્ઞાતુમ્ । આર્યાઃ । ઇતિ શ્રમણો ભગવાન્ મહાવીરઃ ગૌતમાદીન્ શ્રમણાન્ નિર્ગ્રન્થાન્ આમન્ત્ય એવમવા-દીત-દુઃખમયાઃ પ્રાણાઃ શ્રમણા આયુષ્મન્ ૧ । તદ્ સ્વલુ મદન્તઃ દુઃખં કેન કૃતમ્ ? જીવેન કૃતં પ્રમાદેન ૨ । તત્ સ્વલુ મદન્તઃ । દુઃખં કથં વેદ્યતે ? અપ્રમાદેન ૩ ॥ સૂં ૪ર ॥

શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર કે પાસ આયે—વહાં આકર ઉન્હોં ને વંદના કી, ઓર નમસ્કાર કિયા, વંદના નમસ્કાર કર ફિર વે હસ પ્રકાર કહને લગે—હે દેવાનુપ્રિય ! હમ હસ અર્થ કો નહીં જાનતે હૈં ઓર ન હમ લોગોં ને એસા દેલા હી હૈં અતઃ યદિ આપ દેવાનુપ્રિય ! હસ અર્થ કો સમજાને કે લિયે પરિશ્રમશીલ નહીં હોતે હૈં તો હમ લોગ આપ દેવાનુપ્રિય કે પાસ હસ અર્થ કો સુનના ચાહતે હૈં તવ હે આર્યોં ! હસ પ્રકાર સે સમ્બોધિત કરકે શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર ને ઉન ગૌત-માદિ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોં સે એસા કહા—હે આયુષ્મન્ત શ્રમણો ! સમસ્ત પ્રાણી મરણાદિ રૂપ મયવાલે હૈં તવ ગૌતમાદિકને પુનઃ એસા પૂછા—હે મદન્ત ! વહ દુઃખ કિસકે દ્વારા કિયા ગયા હૈં ? કયા જીવ કે દ્વારા કિયા ગયા હૈં ? યા પ્રમાદ કે દ્વારા કિયા ગયા હૈં ? ઉત્તર મેં પ્રસુ ને કહા—હે ગૌતમ ! દુઃખ કા કારણ મૂત વહ કર્મ અજ્ઞાનાદિવન્ધ કે હેતુ-

ત્યારે ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો મહાવીર પ્રભુની પાસે આવ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે તેમને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું—“ હે દેવાનુપ્રિય ! આ અર્થને (વાતને) અમે જાણતા નથી અને અમે એવું કેળ્યું પણ નથી. તો હે દેવાનુપ્રિય ! આપ કૃપા કરીને આ વિષય અમને સમજાવો. ”

ત્યારે “ હે આર્યો ! ” એવું સંબોધન કરીને શ્રમણ લગવાન મહાવીરે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું—“ હે આયુષ્મન્ત શ્રમણો ! સમસ્ત પ્રાણીઓને મર-ણાદિનો ભય લાગે છે. ” ત્યારે ગૌતમાદિક શ્રમણોએ તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો—“ હે પ્રભો ! તે દુઃખ કેના દ્વારા કરાયું છે ? શું જીવના દ્વારા કરાયું છે કે પ્રમાદ દ્વારા કરાયું છે ?

મહાવીર પ્રભુને ઉત્તર—“ હે ગૌતમ ! દુઃખના કારણભૂત તે કર્મ અજ્ઞાનાદિ બન્ધના હેતુભૂત પ્રમાદથી યુક્ત થયેલા જીવ દ્વારા કરાયું હોય છે.

ટીકા—‘અજોતિ’ ઇત્યાદિ—સુગમમ્ । નવરમ્—‘અજોતિ’ આર્યા
 ઇતિ, હે આર્યાઃ । આરાત્—સર્વહેયધર્મેભ્યો યાતાઃ—વહિર્ભૂતા ઇત્યાર્યાઃ, તત્સમ્બુદ્ધો
 હે આર્યાઃ । ઇતિ—एवमभिलाषेनाऽऽमन्त्र्य श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन्
 श्रमणान् एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेणावादीत् । किमवादीत् ’ इत्याह—‘ किं भया ’
 इत्यादि, कस्माद् भयं येषां ते किं भयाः कुतो विभ्यतीत्यर्थः, प्राणाः—प्राणिनः,
 ‘ समणाउसो ’ इति—हे श्रमणा ! आयुष्मन्तः । इति गौतमादीनामामन्त्रणम् ।
 मगवतोऽयं प्रश्नः शिष्याणां व्युत्पादनार्थ एव । अनेन च—‘ अपृच्छतोऽपि
 शिष्यस्य हिताय तत्त्वमाख्येयम् ’ इति सूचयति, उक्तञ्च—

મૃત પ્રમાદ સે યુક્ત હુએ જીવ કે દ્વારા ક્રિયા ગયા હૈ અર્થાત્ પ્રમાદ
 વશવર્તી હુએ જીવ કે દ્વારા વહ કર્મ ક્રિયા ગયા હૈ અર્થાત્ દુઃખ સે
 પ્રાણી ડરતે હૈં હે અદન્ત । વહ દુઃખ કિસ ઉપાય સે નષ્ટ ક્રિયા જાતા
 હૈ ? તવ પ્રશ્ન ને કહા—હે ગૌતમ ! વહ દુઃખ બન્ધ હેતુ કે પ્રતિપક્ષમૃત
 જ્ઞાનાદિક સે નષ્ટ ક્રિયા જાતા હૈ ।

ટીકાર્થ—સમસ્ત હેયધર્મોસે જો દૂર હૈં વે આર્ય હૈં અર્થાત્ સબ ત્યાગ્ય ધર્મ
 કો છોડને વાલે વે આર્ય હૈં હે આર્યો ! હસ પ્રકાર કે સમ્બોધન સે શ્રમણ
 મહાવીર ને ગૌતમાદિકોં કો સમ્બોધિત ક્રિયા હૈં ઓર હસ
 પ્રકાર સે સમ્બોધિત કર ફિર ઊંહેં સમજાને કે અભિપ્રાય સે ઊનસે હી
 એસા પૂછા હૈં કિ હે શ્રમણોં ! કહો, પ્રાણિયોં કો ભય કિસસે હૈં ? હસ
 પ્રકાર કે પ્રશ્ન કે પૂછને લે યહાં એસા નિષ્કર્ષ નિકલતા હૈં કિ ગુરુ સે

એટલે કે પ્રમાદને અધીન થયેલા જીવ દ્વારા તે કર્મ કરાયુ છે. અને તે કર્મ-
 જનિત દુઃખથી જીવો ડરતાં હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે દુઃખનો નાશ કયા ઉપાયોથી કરી શકાય છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ ! બન્ધહેતુના પ્રતિપક્ષભૂત જ્ઞાનાદિકથી
 તે દુઃખનો નાશ કરી શકાય છે.

ટીકાર્થ—સમસ્ત હેય (ત્યાગ્ય) ધર્મેનો ત્યાગ કરનારને આર્ય કહે છે. “ હે
 આર્યો ! ” આ પ્રકારના સંબોધનથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણ
 નિગ્રથોને સંબોધિત કર્યાં છે. તેમને ધર્મતત્ત્વ સમજાવવાના આશયથી આ
 પ્રકારનું સંબોધન કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે—

“ હે શ્રમણો ! કહો, પ્રાણીઓને કેનો ભય હોય છે ? ” મહાવીર
 પ્રભુના આ પ્રકારના પ્રશ્નનો જોવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે શિષ્યો પૂછે કે ન
 પૂછે તોપણ શુરુજનોએ તેમના હિતનો વિચાર કરીને તેમને ધર્મતત્ત્વ સમ-

“ કતથ્થં પુચ્છંહી સીસો, કહિંચડપુટ્ટા વયંતિ આયરિયા ।

સીસાણં તુ હિયટ્ટા, વિઝલતરાગં તુ પુચ્છાણ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

છાયા—કથયતિ પૃચ્છતિ શિષ્યઃ કુત્રચિદપૃષ્ઠા વદન્ત્યાચાર્યા ।

શિષ્યાણાં તુ હિતાર્થં વિપુલતરકં તુ પૃચ્છાયામ્ ॥

તતશ્ચ તે ગૌતમાદયઃ શ્રમણા નિર્ગ્રન્થા ભગવન્તં મહાવીરમ્ ઉપસંક્રામન્તિ—
ઉપગચ્છન્તિ, ભગવતઃ સમીપમાગચ્છન્તીત્યર્થઃ । इह च तत्कालापेक्षया क्रियाया
वर्तमाननिर्देशो न दुष्टः । उपसंक्रम्य च वन्दन्ते स्तुत्या, नमस्यन्ति प्रणामतः,
वन्दित्वा नमस्यित्वा च एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषुः—उक्तवन्तः—हे देवानु-
प्रियाः । वयं नो जानीमो विशेषतः नो पश्यामः—सोमान्यतो नो जानीमः इति
तत्तस्माद् यदि एतमर्थं “ किं भयाः प्राणाः ” इत्येवंરૂપમર્થं परिकथयितुं—प्रति-
पादयितुं देवानुप्रियाः—भगवन्तः नो ग्लायन्ति—न श्राम्यन्ति तत्—तर्हि वयं देवा-
नुप्रियाणां—भगवताम् अन्तिके—समीपे एतमर्थं ज्ञातुमिच्छामि० इति । ततो भग-
वान् गौतमादीन् श्रमणां आमन्त्र्यैवमवादीत्—हे श्रमणाः । आयुष्मन्तः ।
दुःखाद्—मरणादिरूपाद् भयमेषामिति दुःखभयाः प्राणाः—प्राणिनः सन्ति ? ।
पुनश्च गौतमादयः पृच्छन्ति—हे भदन्त । तद् दुःखं केन कृतं ? मिति । भग-
वानाह—दुःखकारणभूतकर्मतो जीवेन तद्दुःखं कृतम् । कथं कृतमित्याह—प्रमादेन—
अज्ञानादिना बन्धहेतुना करणभूतेन प्रमादवशवर्त्तिना जीवेन कृतमित्यर्थः । प्रमा-
दश्चाष्टविधः, उक्तञ्च—

શિષ્ય ન મી પૂછે તથ મી શિષ્યજન કી હિતકામના સે શુરુ કો તત્ત્વ
કહના યાહિયે કહા મી હૈ—“ કતથ્થં પુચ્છંહી ” ઇત્યાદિ । “ ઉપસંક્રા-
મન્તિ ” ઇસ પ્રકાર સે જો યહાં વર્તમાન કાલિક ક્રિયા કા નિર્દેશ
ક્રિયા હૈ વહ તત્કાલ કી અપેક્ષા સે ક્રિયા હૈ, કર્મ કા કર્તા જીવ હી હૈ
પરન્તુ ઇસા કર્મ જીવ હી કરતા હૈ જો પ્રમાદ કે વશવર્તી હોના હૈ અતઃ
ઇસ કથન સે સૂત્રકાર ને ઇસા સમસ્ટાયા હૈ “કિ મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ,
પ્રમાદ, કષાય ઓર યોગ સે રહિત હુઆ જીવ કર્મ નહીં કરતા હૈ ।

જાવવું જ નોંધવું. કહું પણ છે કે—“ કતથ્થં પુચ્છંહી ” ઇત્યાદિ.

“ ઉપસંક્રામન્તિ ” આ ‘વર્તમાનકાલિક ક્રિયાને’ અહીં જે નિર્દેશ થયો
છે તે તત્કાલની અપેક્ષાએ જ કર્યો છે. કર્મને કર્તા જીવ જ છે, પરન્તુ પ્રમા-
દને અધીન થયેલો જીવ જ એવું કર્મ કરે છે. આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે એ
વાત પ્રકટ કરી છે કે મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગથી
રહિત હોય એવો જીવ કર્મ કરતો નથી. પ્રમાદના આઠ પ્રકારના છે કહું પણ

“पमाओ य मुणि देहि, भणिओ अट्ठभेयओ ।

अज्ञाणं १ संशयो २ चैव, मिच्छाणाणं ३ तद्देव य ॥१॥

रागो ४ दोसो ५ मइव्वंसो ६, धम्मम्मि य अणायरो ७ ।

जोगाणं दुप्पणीहाणं ८, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥ २ ॥” इति ।

छाया—प्रमादश्च मुनीन्द्रैर्भणितोऽष्टभेदकः ।

अज्ञानं १ संशय २ इवैव, मिथ्याज्ञानं ३ तथैव च ॥ १ ॥

रागो ४ द्वेषो ५ मतिभ्रंशः ६ धर्मचानादरः ७ ।

योगानां दुष्प्रणिधानम् ८, अष्टधा वर्जितव्यः ॥ २ ॥

पुनर्गौतमादयः पृच्छन्ति—हे भदन्त ! यत्रैवं तर्हि तद्दुःखं कथं केनोपायेन वेद्यते—क्षिप्यते ? । उत्तरमाह—अप्रमादेन बन्धहेतुप्रतिपक्षभूतेन ज्ञानादिना तद्दुःखं क्षिप्यते इति ३ । अत्र सूत्रे त्रिस्थानकावतारत्वं कथमित्याह—अस्य सूत्रस्य

“दुक्खभयापाणा १ जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २ अप्पमाएणं वेइज्जइ ३” इत्येवंरूपं प्रश्नोत्तरत्रयोपेतत्वात् त्रिस्थानकावतारत्वं विज्ञेयमिति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वं ‘जीवेन कृतं दुःखम्’ इत्युक्तम्, साम्प्रतं परमतं निरस्यैतदेव समर्थ-यन्नाह—

मूलम्—अपण उत्थियाणं भंते ! एवं आइक्खंति, एवं भासंति, एवं पन्नवेति, एवं परूवेति—कहणं समणाणं निग्गंथाणं किरिया

प्रमाद आठ प्रकार का है—कहा भी है—“पमाओ य” इत्यादि । अज्ञान १, संशय २, मिथ्याज्ञान ३, राग ४, द्वेष ५, मतिभ्रंश ६, धर्मानादर ७, और योगों का दुष्प्रणिधान ८, इस सूत्र में त्रिस्थानक की अवतारता इस प्रकार से है—“दुक्खभया पाणा १, जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २, अप्पाएणं वेइज्जइ ३” ये यहां प्रश्नोत्तर तीन हैं इससे यहां त्रिस्थानकावतारता जानी जाती है ॥ सू० ४२ ॥

छे “पमाओ य” इत्यादि (१) अज्ञान, (२) संशय, (३) मिथ्याज्ञान, (४) राग, (५) द्वेष, (६) मतिभ्रंश, (७) धर्मानादर, अने (८) योगानुं दुष्प्रणिधान. कहुं पणु छे के—“पमाओय” इत्यादि.

त्रिस्थानकेना प्रकरणुमां आ सूत्रेना समावेश करवानुं कारणु ओ छे के अर्ही नीयेना त्रणु प्रश्नोत्तरेनुं निरूपणु करायुं छे—“दुक्खभयापाणा १, जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २, अप्पमाएणं वेइज्जइ ३” आ रीते त्रिस्थानकेना अधि-कारमां आ सूत्रेना समावेश करवामां केअं आध नथी. ॥ सू. ४२ ॥

કજ્જઈ ? તત્થ જા સા કડા કજ્જઈ નો તં પુચ્છંતિ, તત્થ જા સા કડા નો કજ્જઈ, નો તં પુચ્છંતિ, તત્થ જા સા અકડા નો કજ્જઈ નો તં પુચ્છંતિ, તત્થ જા સા અકડા કજ્જઈ તં પુચ્છંતિ, સે એવં વત્તવં સિયા ? અકિચ્ચં દુક્ખં, અપ્પુસ્સં દુક્ખં, અકજ્જ-માણકડં દુક્ખં અકટ્ટુ અકટ્ટુ પાણા ભૂયા જીવા સત્તા વેયણં વેદેતિ-ત્તિ વત્તવં । જે તે એવમાહંસુ મિચ્છા તે એવમાહંસુ, અહં પુણેવસાઢ્ઠ્ઠામિ, એવં ભાસામિ, એવં પન્નવેમિ, એવં પરૂવેમિ --કિચ્ચં દુક્ખં, પ્પુસ્સં દુક્ખં, કજ્જમાણકડં દુક્ખં, કટ્ટુ કટ્ટુ પાણા ભૂયા જીવા સત્તા વેયણં વેદેતિ-ત્તિ વત્તવં સિયા ॥ સૂ. ૪૩ ॥

॥ તદ્વિદ્યાણસ્સ વીઓ ઉદ્દેસઓ સમત્તો ॥ ૩-૨ ॥

છાયા—અન્યયૂથિકાઃ સ્વલુ ભદન્ત । એવમારૂયાન્તિ, એવં ભાપન્તે, એવં પ્રજ્ઞાપયન્તિ, એવં પ્રરૂપયન્તિ—કથં સ્વલુ શ્રમણાનાં નિર્ગ્રંથાનાં ક્રિયા ક્રિયતે ? તત્ર યા સા કૃતા ક્રિયતે નો તાં પૃચ્છન્તિ ૧, તત્ર યા સા કૃતા નો ક્રિયતે, નો તાં પૃચ્છન્તિ ૨, તત્ર યા સા અકૃતા નો ક્રિયતે નો તાં પૃચ્છન્તિ ૩, તત્ર યા સા અકૃતા ક્રિયતે તાં પૃચ્છન્તિ ૪, તદેવં વક્તવ્યં સ્યાત્ ? । અકૃત્યં દુઃખં, અસ્પૃશ્યં દુઃખમ્, અક્રિયમાણકૃતં દુઃખમ્ અકૃત્વા અકૃત્વા પ્રાણા ભૂતા જીવાઃ સત્ત્વા વેદનાં વેદયન્તિ, ઇતિ વક્તવ્યમ્ । યે તે એવમાહુઃ મિથ્યા તે એવમાહુઃ । અહં પુનરેવમા-રૂયામિ, એવં ભાષે, એવ પ્રજ્ઞાપયામિ, એવં પ્રરૂપયામિ—કૃત્યં દુઃખં, સ્પૃશ્યં દુઃખં, ક્રિયમાણકૃતં દુઃખં, કૃત્વા પ્રાણા ભૂતા જીવાઃ સત્ત્વા વેદનાં વેદયન્તીતિ વક્તવ્યં સ્યાત્ ॥ સૂ. ૪૩ ॥

॥ તૃતીયસ્થાનસ્ય દ્વિતીય ઉદ્દેશકઃ સમાપ્તઃ ॥ ૩-૨ ॥

પ્રમાદવશવર્તી હુએ જીવ કે દ્વારા દુઃખ ક્રિયા જાતા હૈ એસા કહા અથ સૂત્રકાર પરમત કા નિરાકરણ કરકે હસી વિષય કા સમર્થન કરને કે નિમિત્ત એસા કહતે હૈ—“ અન્ન ઉત્થિયાણં ભંતે ! ” ઇત્યાદિ ।

પ્રમાદને વશ થયેલા જીવ દ્વારા દુઃખ કરાય છે, આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર પરમતનું ખંડન કરવાને માટે અને નૈનસિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવા નિમિત્તે આ સૂત્રનું કથન કરે છે—“ અન્ન ઉત્થિયાણં ભંતે ! ” ઇત્યાદિ—

ટીકા—‘ અળ ઉત્થિયાળ ’ હ યાદિ । જૈનયૂથાદ અન્યો યૂથઃ સંઘઃ અન્ય-
યૂથઃ સઃ અસ્તિ યેવાં તે—અન્યયૂથિકાઃ—ચરકપરિવ્રાજકશાક્યાદયઃ પરતીર્થિકાઃ
સ્વહ, હહ ચ અન્યયૂથિકશબ્દેન વિભજ્ઞજ્ઞાનવન્તસ્તાપસાગૃહ્યન્તે, એવં-વક્ષ્યમાળ
પ્રકારેળ આરૂપાન્તિ સામાન્યતઃ, ભાપન્તે વિશેષતઃ, એવં ક્રમેણૈતદેવ પ્રજ્ઞાપયન્તિ—
બોધયન્તિ, પ્રરૂપયન્તિ—ભેદાનુભેદેન કથયન્તિ । કિં તદિત્યાહ—શ્રમણાનાંનિર્ગ્ર-
ન્યાનાં જૈનમતાનુયાયિનામિત્યર્થઃ, મતે ઇતિ શેષઃ, કથં—કેન પ્રકારેળ ક્રિયા-
ક્રિયત ઇતિ ક્રિયા કર્મ સા ક્રિયતે—કૃતં કર્મ, કથં દુઃસ્વાય ભવતીતિ વિવક્ષ્યા-
પ્રશ્નઃ । અસ્મિન્ પ્રશ્ને ચત્વારો ભજ્ઞા વર્તન્તે, તથાહિ—કૃતા ક્રિયતે'૧, કૃતા નો
ક્રિયતે ૨, અકૃતા નો ક્રિયતે ૩, અકૃતા ક્રિયતે ૪ ઇતિ । તત્ર પ્રથમં દ્વિતીયં

ટીકાર્થ—હે ભદન્ત ! અન્યયૂથિક જન એસા કહતેહેં, એસા ભાપળ કરતેહેં,
એસી પ્રજ્ઞાપના કરતે હેં, એસી પ્રરૂપળા કરતે હેં કિં શ્રમળ નિર્ગ્રન્થોં કે
યહાં ક્રિયા કૈસી કી જાતી હૈ જૈનધર્મ સે અન્યધર્મ—સંઘ કા નામ અન્ય-
યૂથ હૈ યહ અન્યયૂથ જિનકા હૈ વે અન્યયૂથિક હૈ એસે અન્યયૂથિક ચરક,
પરિવ્રાજક, શાક્ય આદિ પરતીર્થિકજન હેં યહાં અન્યયૂથિક શબ્દ સે
વિભજ્ઞજ્ઞાનવાલે તાપસજન ગૃહીત હુએ હેં વે સામાન્યરૂપ ઓર વિશેષરૂપ
સે હસી પ્રકાર સે કહતે હૈ હસી પ્રકાર સે સમજાતે હેં ઓર ભેદાનુભેદ
પૂર્વક હસી પ્રકાર સે પુષ્ટ કરતે હેં કિં જો જૈનમતાનુયાયી શ્રમળ નિર્ગ્રન્થ હેં
ઉનકે યહાં કૃતકર્મ જીવ કો દુઃસ્વ કે લિયે કૈસે હોતા હૈ ?
યહાં ક્રિયા શબ્દ સે કર્મ લિયા ગયા હૈ અર્થાત્ કૃતકર્મ જીવ કે લિયે
દુઃસ્વ કૈસે દેતા હૈ ? હસ પ્રશ્ન મેં ચાર ભજ્ઞા હેં—વે હસ પ્રકાર સે હેં—

ટીકાર્થ—હે ભગવન્ ! અન્યયૂથિકો (અન્ય મતવાદીઓ) એવું કહે છે, એવું ભાષણ
કરે છે, એવી પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે શ્રમણ નિર્ગ્ર-
થાને ત્યાં ક્રિયા કેવી કરાય છે ? જૈન સિવાયન અન્ય ધર્મ સંધોને અન્યયૂથ
કહે છે. આ અન્યયૂથને માનનારા લોકોને અન્યયૂથિકો કહે છે એવાં અન્ય-
યૂથિકોમાં ચરક, પરિવ્રાજક, શાક્ય આદિ પરતીર્થિકોનો સમાવેશ થાય છે.
અહીં અન્યયૂથિક શબ્દ દ્વારા વિભંજ જ્ઞાનવાળા તાપસજન ગૃહીત થયા છે.
તેઓ સામાન્ય રૂપે અને વિશિષ્ટ રૂપે એવું કહે છે, એવું સમજાવે છે, અને
ભેદાનુભેદપૂર્વક એવું સમર્થન કરે છે કે જે જૈનમતાનુયાયી શ્રમણ નિર્ગ્રથો
છે તેમની એવી જે માન્યતા છે કે “ કૃતકર્મ જીવને માટે દુઃખના કારણરૂપ
બને છે. ” તે માન્યતાનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરી શકાય ? અહીં ‘ ક્રિયા ’
શબ્દ દ્વારા ‘ કર્મ ’ ગૃહીત થયું છે એટલે કે કૃતકર્મ જીવને દુઃખ કેવી રીતે
દે છે ? આ પ્રશ્નના ચાર ભાંગા છે—“ (૧) કૃતા ક્રિયતે, (૨) કૃતા નો ક્રિયતે,

તૃતીયં ચ ન પૃચ્છન્તિ એતત્રયસ્યાઽત્યન્તરુચેરવિષયકયા તેષાં તદ્વિષયકપ્રશ્નેઽ-
પ્યપ્રવૃત્તેઃ । તત્ર યા સા કૃતા ક્રિયતે યત્તત્કર્મ કૃતં ભવતિ દુઃખાયેતિ નો તત્તે
પૃચ્છન્તિ, પૂર્વકાલકૃતત્વસ્યાપ્રત્યક્ષતયા અસત્ત્વેન જૈનદર્શનસંમતત્વેન ચ તેપામ-
સંમતત્વાદિતિ ૧। ‘ તત્ર યા સા કૃતા નો ક્રિયતે ’ ઇતિ, તત્ર-તૈષુ ભજ્જકેષુ
મધ્યે યત્તત્કર્મ, કૃતં ન ભવતિ નો તત્પૃચ્છન્તિ, ‘ કૃતં ’ ‘ ન ભવતિ ’ ઇત્યનયોર-
ત્યન્તવિરોધેનાઽસમ્ભવાત્, વિરોધો યથા-કૃતં ચેત્ કર્મ કથં ‘ ન ભવતિ ’ ઇત્યુ-

“ કૃતા ક્રિયતે ૧, કૃતા નો ક્રિયતે ૨, અકૃતા નો ક્રિયતે ૩, અકૃતા
ક્રિયતે ૪ ” इनमें प्रथम, द्वितीय, और तृतीय भंग को उन्होंने ने नहीं
पूछा है क्योंकि कि ये तीन रुचि के अत्यन्त-विलकुल अविषय हैं अतः
तद्विषयक प्रश्न में भी उनकी प्रवृत्ति नहीं हुई है “ कृता क्रियते ” जो
कर्म कृत होता है वह दुःख के लिये होता है ऐसा जो वे नहीं पूछ रहे
हैं उसका कारण ऐसा है कि जो पूर्वकाल में कृत होता है वह अप्र-
त्यक्ष होता है अतः उसकी सत्ता सिद्ध नहीं होती है यद्यपि जैनदर्शन
उनकी इस बात को नहीं मानता है पर वे तो ऐसा मानते हैं इसीलिये
उन्होंने ने ऐसा नहीं पूछा है “ या सा कृता नो क्रियते ” ऐसा भी उन्होंने
ने जो नहीं पूछा है-उसका कारण ऐसा है कि जो “ कृतं ” होता है
वह “ न भवति ” ऐसा नहीं होता है क्योंकि “ कृतं ” में और “ न
भवति ” में परस्पर में अत्यन्त विरोध आता है अतः यह बात असं-
भव है विरोध इस तरह से है यदि वह कर्म कृत है तो “ न भवति ”

(૩) અકૃતા નો ક્રિયતે, (૪) અકૃતા ક્રિયતે ” આ ચાર ભાંગામાંથી પહેલો,
બીજો, અને ત્રીજો ભાંગો તેમણે પૂછ્યો નથી, કારણ કે ત્રણ રુચિના બિલકુલ
અવિષયભૂત છે; તેથી તે ત્રિષેના પ્રશ્નોમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. “ કૃતા
ક્રિયતે ” “ જે કર્મ કૃત હોય છે તે દુઃખના નિમિત્ત રૂપ બને છે ” આ
પ્રકારનો પ્રશ્ન તેઓ પૂછતા નથી કારણ કે જે પૂર્વકાળમાં કૃત હોય છે તે
અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી તેની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. જે કે જૈનદર્શન તેમની
આ વાતને માનતું નથી, પરંતુ તેઓ તો એવું માને છે, તેથી તેમણે એવો
પ્રશ્ન કર્યો નથી.

“ યા સા કૃતા નો ક્રિયતે ” આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પણ તેમણે પૂછ્યો નથી
કારણ કે “ કૃતં ” હોય છે તે “ ન ભવતિ ” એવું હોતું નથી કારણ કે
“ કૃતં ” અને “ ભવતિ ” આ બંને વચ્ચે પરસ્પરમાં અત્યન્ત વિરોધ છે,
તેથી આ વાત અસંભવિત છે. વિરોધ આ પ્રમાણે છે-જો તે કર્મકૃત હોય

ચ્યતે ? ન ભવતિ ચેત્ કથં તત્ 'કૃત'—મિતિ, કૃતસ્ય કર્મણોઽભવનાભાવાત્ ૨ તત્ર તેષુ મધ્યે 'યા સા અકૃતા નો ક્રિયતે । યત્તત્ કૃતં કર્મ ન ભવતિ નો તત્ પૃચ્છન્તિ, અકૃતસ્યાસતથ્ કર્મણઃ સ્વરવિપાળકલ્પત્વાદિતિ । અમુમેવ ચ મદ્ગત્ર-યનિષેધમાશ્રિત્યાસ્ય સૂત્રસ્ય ત્રિસ્થાનકાવતારત્વમિતિ સંભાવ્યતે । ચતુર્થમત્રકમ્તુ તેષાં સંમત ઇતિ તં પૃચ્છન્તીત્યાહ—'તત્થે'—ત્યાદિ 'તત્ર યા સા અકૃતા ક્રિયતે' યદકૃતં—પૂર્વમવિહિતં કર્મ તત્ ક્રિયતે—ભવતિ—દુઃસ્વાય સંપદ્યત ઇત્યર્થઃ, તત્ પૃચ્છન્તિ, પૂર્વકાલકૃતત્વસ્યાપ્રત્યક્ષતયા અસત્ત્વેન દુઃસ્વાનુભૂતેશ્ચ પ્રત્યક્ષતયા

ऐसा कैसा कहा जा सकता है, तथा “ न भवति ” यदि वह नहीं है तो “ कृतं ” ऐसा वह कैसे हो सकता है क्योंकि कि कृत कर्म में अभवन् का अभाव है अर्थात् जो कृत होता है वह सत्त्वयुक्त होता है असत्त्व युक्त नहीं होता है तथा “ अकृता नो क्रियते ” ऐसा जो नहीं पूछा है उसका कारण ऐसा है कि जो अकृत होता है वह 'स्वरविपाण' (जगला का शृंग) की तरह असत् होता है इस प्रकार से इन्म भूतत्रय के निषेध को लेकर इस सूत्र में त्रिस्थानकता का अवतार है ऐसा संभवित होता है चतुर्धर्भंग उन्हें संमत है इसी लिये उसे उन्होंने ने पूछा है—यही बात सूत्रकार ने—“ तत्थ जा सा अकडा ” इत्यादि सप्रपाठ द्वारा प्रकट की है इसमें यह कहा गया है कि जो कर्म पूर्व में अविहित होता है, वह दुःख के लिये होता है तात्पर्य इसका ऐसा है कि पूर्वकाल कृत कर्म अप्रत्यक्ष होता है अतः वह असत्त्वरूप होता है, परन्तु दुःस्वानु-

તો “ ન ભવતિ ” એવું કેવી રીતે કહી શકાય છે ? તથા “ ન ભવતિ ” ને તે નથી તો ‘ કૃત ’ કેવી રીતે હેઈ શકે છે ? કારણ કે કૃતકર્મમાં અભવનનો અભાવ હોય છે. એટલે કે જે કૃત હોય છે તે સત્ત્વયુક્ત હોય છે—અસત્ત્વયુક્ત હોતું નથી. તથા “ અકૃતા નો ક્રિયતે ” એવું જે પૂછ્યું નથી તેનું કારણ એ નથી કે “ જે અકૃત ” હોય છે તે સસલા અથવા ગધેડાના શિંગડાં જેવું અસત્ (અવિદ્યમાન, અસંભવિત) હોય છે. આ પ્રકારે આ ત્રણ ભંગના નિષેધને કારણે આ સૂત્રમાં ત્રિસ્થાનકતા સંભવી શકે છે. એથા ભંગ સાથે તેઓ સંમત થાય છે, તેથી જ તેમણે એથા ભંગ વિષયક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ તત્થ જા સા અકડા ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જે કર્મ પૂર્વે અવિહિત હોય છે, તે દુઃખને માટે હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે—પૂર્વ કાળકૃત કર્મ અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી તે અસત્ત્વરૂપ હોય છે, પરન્તુ દુઃસ્વાનુભૂતિ પ્રત્યક્ષ

સત્ત્વેનાકૃતકર્મભવનપક્ષસ્ય સમ્મતત્વાદિતિ । પ્રશ્નકૃતૃણામભિપ્રાયમાહ-યદિ શ્રમણા નિર્ગ્રન્થા અપિ-‘અકૃતમેવ કર્મ દેહિનાં દુઃસ્વાય ભવતીતિ પ્રતિપદ્યન્તે તતઃ શોભનં સ્યાત્, અસ્મત્સમાનવોધત્વાદત્ આદ્યાન્ ત્રીન્ ભજ્જકાન્ અપૃચ્છન્તશ્ચતુર્થમેવ ભજ્જકં પૃચ્છન્તીતિ । ‘સે’ ઇત્યાદિ, સે-અથ પુનસ્તેષામકૃતકર્માભ્યુપગમવતામ્ એવં-વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ વક્તવ્યમ્-સમુદ્ધાપઃસ્યાત્ । યદ્વા-તે એવંવક્ષ્યમાણં કથયન્તિ પરાન્ પ્રતિ, યદ્વુત-અથૈવં વક્તવ્યં-પ્રરૂપણીયં તત્ત્વાદિનાં સ્યાત્-ભવેત્ । કિં તદિત્યાહ-‘અકિચ્ચં’ ઇત્યાદિ, અકૃતે સતિ કર્મણિ દુઃસ્વાભાવાદ્ અકૃત્યમ્-અકરણીયમ્, અબન્ધનીયમ્-અપ્રાપ્તવ્યસનાગતે કાલે જીવાનામિતિ ભાવઃ, કિમ્? દુઃસ્વં-

ભૂતિ પ્રત્યક્ષ હોતી હૈ અતઃ ઉસકે સત્ત્વ સે અકૃતકર્મભવનપક્ષ સંમત હુઆ હૈ પ્રશ્નકર્તા ને યહાં એસા અપના અભિપ્રાય પ્રકટ કિયા હૈ-યદિ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ ઝી “અકૃત હી કર્મ દેહધારિયોં કો દુઃસ્વં કે લિયે હોતા હૈ” એસા સ્વીકાર કર લેતે હૈં તો ચહ વડી અચ્છી વાત હૈ ક્યોં કિ હમારી ઓર ઉનકી માન્યતા સેં સમાનતા આ જાતી હૈ હસી કારણ આવ ત્રીન ભજ્જકોં નહીં પછતે હુએ ઉન્હોં ને હસ ચૌથે ભજ્જ કો પૂછા હૈ હસી લિયે અકૃત કર્મ કો સ્વીકાર કરને વાલે ઉસકા એસા સમુદ્ધાપ હૈ હસી પ્રકાર સે વે દૂસરોં કે પ્રતિ પ્રતિપાદન કરતે હૈં, કિ “અકૃત્યં દુઃસ્વં, અસ્પૃશ્યં દુઃસ્વમ્, અક્રિયમાણકૃતં દુઃસ્વમ્, અકૃત્વા ૨ પ્રાણા ૨ ભૂતા જીવાઃ સત્ત્વા વેદનાં વેદયન્તિ” કર્મ અકૃત્ય હૈ-કર્મ કે કૃત નહીં હોને પર દુઃસ્વં કે સદ્ભાવ સે વહ અકૃત્ય-અકરણીય હૈ-અબન્ધનીય હૈ અનાગત (ભવિષ્યત્) કાલ મેં જીવોં કે દ્વારા વહ અપ્રાપ્તવ્ય

હોય છે તેથી તેના સત્ત્વથી અકૃત કર્મભવન પક્ષ સંમત થયો છે. પ્રશ્નકર્તા એ અહીં પોતાનો એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે-“જો શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો પણ એ વાતનો સ્વીકાર કરતા હોય કે અકૃત કર્મ જ દેહધારીઓના દુઃખનું કારણ બને છે, તો અમારી અને તેમની માન્યતા વચ્ચે સમાનતા આવી જાય છે.” તે કારણે શરૂઆતના ત્રણ ભાગો (વિકલ્પો) તેમણે પૂછ્યા નથી પણ ચોથો વિકલ્પ જ પૂછ્યો છે તેથી જ અકૃત કર્મનો સ્વીકાર કરનારા એવા તેમનો આ પ્રકારનો સમુદ્ધાપ (મત-માન્યતા) છે. એજ પ્રકારનું તેઓ અન્યની સમીપે પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે કે-“અકૃત્યં દુઃસ્વં, અસ્પૃશ્યં દુઃસ્વમ્, અક્રિયમાણકૃતં દુઃસ્વં, અકૃત્વા ૨, પ્રાણા ભૂતા જીવા સત્ત્વા વેદનાં વેદયન્તિ” કર્મ અકૃત્ય છે-કર્મ કૃત નહીં હોવાથી દુઃખના સદ્ભાવથી તે અકૃત્ય-અકરણીય છે-અબન્ધનીય છે-અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં તે છવો દ્વારા અપ્રાપ્તવ્ય છે.

કર્મ દુઃખહેતુકત્વાત્ । તથા-અસ્પૃશ્ય-અશ્લિષ્ટં જીવેન સહ દુઃખં કર્મ અકૃતત્વા
 દેવ । તથા અક્રિયમાણકૃતં-ક્રિયમાણં ચ વર્તમાનકાલે વધ્યમાનં, કૃતં ચાતીત-
 કાલે વદ્ધં ક્રિયમાણકૃતં, દ્વન્દ્વૈકત્વં, કર્મધારયો વા, ન ક્રિયમાણકૃત-અક્રિય-
 માણકૃતં-વધ્યમાનં વદ્ધં ચેત્યર્થઃ, દુઃખં-કર્મ । અનેન કિમ્ ? इत्याह-‘અકદુર’
 इत्यादि, અકૃત્વા અકૃત્વા કર્મ પ્રાણાઃ-દ્વીન્દ્રિયાદયઃ, ભૂતા-વનસ્પતયઃ, જીવાઃ-
 પંચેન્દ્રિયાઃ, સત્ત્વાઃ-પૃથિવ્યાદયઃ વેદનાં-પીઠાં વેદયન્તીતિ તેષાં વક્તવ્ય-
 ઉલ્લાપઃ । एतद् वा ते विभङ्गज्ञानवन्तः अज्ञानोपहतबुद्धयः परान् प्रति भाषन्ते-यदुत-
 एवं वक्तव्यं 'स्यादिति । एवमन्यतीर्थिकमतमुपदर्श्य तं निराकुर्वन्नाह-‘જે તે’
 इत्यादि, य एते-अन्यतीर्थिका यद् एवं-पूर्वोक्तप्रकारम् ‘આદંસુ’ તિ અવો-
 ચન્-કથિતવન્તઃ તત્તે-અન્યતીર્થિકાઃ મિથ્યા-અસમ્યક્ એવમુક્તવન્તઃ, અકૃતાયાઃ

હૈ અકૃત હોને સે હી વહ અસ્પૃશ્ય જીવ કે સાથ અશ્લિષ્ટ હૈ અક્રિય-
 માણકૃત-વર્તમાનકાલ મેં વધ્યમાન કો નામ ક્રિયમાણ હૈ, ઓર
 અતીતકાલ મેં જો વદ્ધ હૈ વહ કૃત હૈ, જો એસા નહીં હૈ વહ અક્રિયમા-
 ણકૃત હૈ । અર્થાત્ કર્મ ન વધ્યમાન હૈ ઓર ન વદ્ધ હૈ અતઃ કર્મ કો નહીં
 કરકે દ્વીન્દ્રિયાદિક રૂપ પ્રાણ, વનસ્પતિરૂપ ભૂત, પંચેન્દ્રિયરૂપ જીવ
 ઓર પૃથિવ્યાદિક રૂપ સત્ત્વ ચે સવ પીઠા કો ભોગતે રહતે હૈં એસા
 ઉનકા ઉલ્લાપ-મત હૈ અર્થાત્ અજ્ઞાનોપહત બુદ્ધિ વાલે વે વિભંગજ્ઞાની
 દૂસરોં કે પ્રતિ એસા કહતે હૈં હસ પ્રકાર સે યહાંતક અન્યતીર્થિકોં કા
 મત પ્રદર્શિત કરકે અવ સૂત્રકાર ડસકા નિરાકરણ કરને કે અભિપ્રાય
 સે એસા કહતે હૈં-“જે તં” इत्यादि-જો હન અન્યતીર્થિકોં ને હસ પ્રકાર
 સે કહા હૈ-વહ ઉન કાં કથન સર્વથા મિથ્યા હૈ ક્યોં કિ જો અકૃત

અકૃત હોવાથી જ તે જીવની સાથે અસ્પૃશ્ય (અશ્લિષ્ટ) છે. અક્રિયમાણકૃત
 છે-વર્તમાનકાળમાં વધ્યમાનનું નામ ક્રિયમાણ છે, અને ભૂતકાળમાં જે બદ્ધ
 છે તેનું નામ કૃત છે, જે એવું નથી તે અક્રિયમાણકૃત છે. એટલે કે કર્મ
 વધ્યમાન પણ નથી અને બદ્ધ પણ નથી. તેથી તે કર્મ નહીં કરીને (નહીં
 કરવાને કારણે) દ્વીન્દ્રિય આદિ રૂપ પ્રાણ, વનસ્પતિરૂપ ભૂત, પંચેન્દ્રિયરૂપ
 જીવ અને પૃથ્વીકાય આદિ રૂપ સત્ત્વ પીઠા ભોગવ્યા કરે છે, એવો તેમનો
 ઉલ્લાપ (મત) છે એટલે કે અજ્ઞાનોપહત બુદ્ધિવાળા તે વિભંગજ્ઞાની લોકોની
 પાસે ઉપર્યુક્ત મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. અહીં સુધીમાં અન્ય તીર્થિકોનો મત
 પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે હવે તેમના તે મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે-
 “જે તં” इत्यादि.

તે અન્યતીર્થિકા આ પ્રમાણે જે કહે છે, તે તેમનું કથન બિલકુલ
 અસત્ય છે, કારણ કે જે અકૃત હોય છે તેને ક્રિયા જ કહી શકાતી નથી.

ક્રિયાયાઃ ક્રિયાત્વાનુપપત્તેઃ, ' ક્રિયતે ' ઇતિહિ ક્રિયેતિ કથ્યતે, યસ્યાસ્તુ કથ-
જ્ઞનાપિ કરણં નાસ્તિ સા ક્રિયેતિ કથમુચ્યતે ?, યદ્યકૃતકર્માભવનં મન્યતે તદા
વદ્-મુક્ત-મુખિત-દુઃખિતાદિ નિયતવ્યવહારોઽપિ ન પ્રસજ્યેતેતિ । અથ ભગવાન્
સ્વમતમાવિષ્કુર્વન્નાહ—' અહં પુન ' ઇત્યાદિ, અહમેવ નાન્યતીર્થિકાઃ પુનઃ શબ્દઃ
પૂર્વાવક્યાદુત્તરવાક્યાર્થસ્ય વિલક્ષણતાસૂચકઃ, એવં-વક્ષ્યમાણપ્રકારેણ આશ્વામિ,
એવં ભાષે, એવં પ્રજ્ઞાપયામિ, એવં પ્રરૂપયામિ, વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ । કિં તદિત્યાહ—

હોતી હૈ વહ ક્રિયા હી નહીં કહલાતી હૈ—અર્થાત્ અકૃતક્રિયા મેં ક્રિયાપન
હી નહીં આ સકતા હૈ । જો કિ જાતી હૈ વહ ક્રિયા કહલાતી હૈ જિસકા
કિસી ભી તરહ સે કરના નહીં હોતા હૈ વહ યહ “ ક્રિયા હૈ ” એસા
કૈસે કહા જા સકતા હૈ યદિ “ અકૃતં વર્મ કા અનુભવ હોતા હૈ ”
એસા માના જાવે તો યહ વદ્ધ હૈ, યહ મુક્ત હૈ, યહ મુખિત (મુખી)
હૈ, યહ દુઃખિત (દુઃખી) હૈ એસા જો નિયત વ્યવહાર હોતા હૈ વહ ભી
નહીં હો સકેગા હિસી વાત કો ભગવાન્ અપને મત કે અનુસાર પ્રકટ
કરતે હુએ કહતે હૈ—“ અહં પુન ઇત્યાદિ-યહાં જો “ પુનઃ ” યહ શબ્દ
આયા હૈ વહ પૂર્વકથન કી અપેક્ષા ઉત્તર કથન મેં વિલક્ષણતા કી સૂચના
કે નિમિત્ત આયા હૈ—અતઃ પ્રમુ કહતે હૈ કિ હે ગૌતમ ! મૈ તો એસા
કહતા હું, એસા ભાષણ કરતા હું, એસી પ્રજ્ઞાપના કરતા હું, એસી પ્રરૂ-
પણા કરતા હું કિ અનાગત કાલ મેં દુઃખ કા હેતુ હોને સે કર્મ જીવ

એટલે કે અકૃત ક્રિયામાં ક્રિયાપણું (ક્રિયત્વ) જ સંભવી શકતું નથી. જે
કરાય છે તેનું નામ જ ક્રિયા છે. જે કોઈ પણ રીતે કરવામાં જ ન આવે તેને
ક્રિયા કેવી રીતે કહી શકાય ? “ અકૃતકર્મનું અનુભવન થાય છે, ” આ વાતને
જો માનવામાં આવે, તો આ બદ્ધ છે, આ મુક્ત છે, આ મુખિત (મુખી)
છે, આ દુઃખિત છે, એવો જે નિયત વ્યવહાર થાય છે તે પણ થઈ શકે
નહીં. એજ વાતને પોતાના મત અનુસાર પ્રકટ કરતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે
કે—“ અહં પુન ” ઇત્યાદિ—

અહીં ‘ પુનઃ ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે અન્યથૂથિકોની
માન્યતા કરતા જૈન ધર્મની માન્યતામાં રહેલો તફાવત મહાવીર પ્રભુના નીચેના
કથન દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે—

મહાવીર પ્રભુ ગૌતમાદિ નિર્જીથોને કહે છે કે.. હું તો એવું કહું છું,
એવું ભાષણ (વિશેષ કથન—પ્રતિપાદન) કરું છું, એવી પ્રજ્ઞાપના કરું છું
અને એવી પ્રરૂપણા કરું છું કે અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં દુઃખના હેતુ

‘ કિન્ચં ’ ઇત્યાદિ, કૃત્યં-કરણીયમનાગતકાલે દુઃખં-દુઃખહેતુકત્વાત્ કર્મ, સ્પૃશ્યં-સ્પૃષ્ટલક્ષણવન્ધાવસ્થાયોગ્યં દુઃખં-કર્મ, ક્રિયમાણકૃતં-ક્રિયમાણં વર્તમાનકાલે, કૃતમતીતકાલે-વધ્યમાનં વદ્ધં ચ દુઃખં-કર્મ, કથञ્ચનાપિ કર્મણોઽકરણં નાસ્તીતિ ભાવઃ, અનેન કિમ્ ?-ઇત્યાહ—‘ કદુ ’ ઇત્યાદિ, કૃત્વા કૃત્વેતિ કર્મ વદ્ધૈવ પ્રાણાદયો વેદનાં-કર્મકૃત શુભાશુભાનુભૂતિ વેદયન્તિ-અનુભવન્તીતિ વક્તવ્યં સ્યાત્ સમ્યગ્વાદિનામિતિ ॥ સૂ૦ ૪૩ ॥

इति श्री-विश्वविख्यात-जगद्बल्लभ-प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितक-
लापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-यादिमानमर्दक-श्रीशाहूच्छ-
त्रपतिकोल्हापुरराजप्रद - ‘ जैनशास्त्राचार्य ’ पदभूषित-कोल्हापुरराज-
गुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री-यासीलाञ्छ-

त्रतिविरचितायां ‘ स्थानाङ्ग ’ सूत्रस्य सुधारयायां

व्याख्यायां तृतीयस्थानस्य द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ॥ ३-२ ॥

કે દ્વારા કરણીય કહા ગયા હૈ અર્થાત્ જીવ આગામી કાલ મેં દુઃખ ભોગતે હૈં અતઃ વહ કર્મ જીવ કે દ્વારા કરણીય હુઆ હૈ-એસા માનના ચાહિયે યદિ વહ કરણીય નહીં હોતા તો જીવ ઉસે નહીં કરતા ઔર ન વહ ઉસકે લિયે ભવિષ્યત્ કાલ મેં અપને ઉદય મેં દુઃખ કા હી હેતુ હોતા, અતઃ જબ વહ ભવિષ્યત્ કાલ મેં ઉસે દુઃખ કા હેતુ હોતા હૈ તો યહ માનના હી ચાહિયે કિ દુઃખ કા હેતુભૂત વહ કર્મ જીવ કે દ્વારા કરણીય હૈ કરણીય હોને પર મી યદિ વહ સ્પૃશ્ય નહીં હૈ વન્ધાવસ્થા કે યોગ્ય નહીં હૈ તો વહ ઉસે દુઃખ કા હેતુ મી નહીં હોતા હૈ ઔર જબ વહ ઉસે દુઃખ કા હેતુ હૈ તો ફરુસે યહ મી માનના ચાહિયે કિ કર-
ણીય હુઆ મી વહ વન્ધાવસ્થાકેયોગ્ય હૈ, યહ વન્ધાવસ્થા કી યોગ્યતા મી ઉસમેં જીવ કે પરિણામાનુસાર કૃતક હુઈ હૈ હસી તરહ વર્તમાન

(કારણ) રૂપ હોવાથી જીવના દ્વારા કર્મને કરણીય કહ્યું છે. એટલે કે જીવ આગામી કાળમાં દુઃખ ભોગવે છે, તેથી તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય થયું છે, એવું ‘ માનવું ’ નોંધએ. ને તે કરણીય ન હોત તો જીવ તેને કરત નહીં અને ભવિષ્યકાળમાં તેના ઉદય કાળે તે જીવના દુઃખનું કારણ પણ બનત નહીં. ને તે ભવિષ્યકાળમાં તેના દુઃખનું કારણ બને છે, તો એ ‘ માનવું ’ જ નોંધએ કે દુઃખના હેતુભૂત તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય છે કરણીય હોવા છતાં પણ ને તે સ્પૃશ્ય નથી-અન્ધાવસ્થાને યોગ્ય નથી-તો તે તેના દુઃખનું કારણ પણ બનતું નથી. પરંતુ ને તે તેના દુઃખના કારણરૂપ બનતું હોય તો એ વાત પણ માનવી જ નોંધએ કે કરણીય હોવા છતાં પણ તે અન્ધાવસ્થાયોગ્ય છે. આ અન્ધાવસ્થાની યોગ્યતા પણ તેમાં જીવના પરિણામાનુસાર કૃતક થઈ છે.

કાલ મેં મી જલ લહ કર્મ બધ્યમાન હૈ ઓર અતીત કાલ મેં લહ બદ્ધ હુઆ હૈ, તો ફીર કર્મ અકરણરૂપ હૈ યહ લાત કૈસે માની જા સકતી હૈ અતઃ યહ કથન ંસા હૈ કી જૈસે કોઈ યહ હૈ કી “ માતા મે લન્ધ્યા પુરુષસંયોગે વ્યગર્ભલ્લવાત્ ” મેરી માતા લન્ધ્ય હૈ લ્યોંકી પુરુષ સંયોગ હોને પર મી અગર્ભલાતી હોને સે । હસલિયે કર્મ મેં કીસી તરહ સે કીસી મી કાલ મેં અકરણતા નહીં આતી હૈ હસી લિયે પ્રાણ સે લેકર સત્ત્વાન્ત તક કે સલ જીલ ડસ કર્મ કો લાંધ લાંધ કરકે લેદના કો ડસ કર્મ કૃત શુભ અશુભ અનુભૂતી કા લેદન કરતે રહતે હૈ ંસા યહ કથન જો સમ્યગ્લાદી હૈ ડનકા હૈ ॥ સૂ. ૪૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મલિલાકર-પૂજ્યશ્રી લાસીલાલ લતિલિરલિત
સ્થાનાંગસૂત્રકી સુધાલ્ય ટીકાકે તીસરે સ્થાનકકા લૂસરા
ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૩-૨ ॥

ંસે પ્રમાણે લર્તમાનકાળમાં પણ જો તે કર્મ બધ્યમાન છે અને અતીત (ભૂત) કાળમાં તે બદ્ધ થયેલું છે, તો ં લાત કેવી રીતે માની શકાય કે કર્મ અકરણરૂપ છે ? આ કથન તે। “ માતા મે લન્ધ્યા પુરુષસંયોગે વ્યગર્ભલ્લવાત્ ” મારી મા લન્ધ્યા છે કારણ કે તે પુરુષ સંયોગ થલા છતાં પણ અગર્ભલ્લતી હોલાથી આ કથનના જેલું અસંલલિત છે.

તેથી કર્મમાં કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ કાળે અકરણતા સંલલતી નથી. તેથી સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીલ અને સત્લ તે કર્મને બાંધતા રહે છે અને તે કર્મકૃત લેદનાનું-તે કર્મકૃત શુભ અશુભ અનુભૂતીનું-લેદન કરતાં રહે છે, ંલું આ જે કથન છે તે સમ્યગ્લાદીઓનું કથન છે. ॥ સૂ. ૪૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મલિલાકર-પૂજ્યશ્રી લાસીલાલ ંનિલિરલિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ત્રીજા સ્થાનકને બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૩-૨ ॥

અથ તૃતીયોદ્દેશકઃ પ્રારમ્ભ્યતે—

ઉક્તો દ્વિતીય ઉદ્દેશકઃ, સામ્પ્રતં તૃતીયઃ પ્રારમ્ભ્યતે, અસ્ય ચ પૂર્વોદ્દેશકેન સહાયમભિસમ્બન્ધઃ—શ્વાનન્તરોદ્દેશકે વિચિત્રા જીવધર્માઃ પ્રતિપાદિતાઃ, દ્વાપિ ત એવ પ્રરુપ્યન્તે, ઇત્યનેન સમ્બન્ધેનાયાતસ્યાસ્યોદ્દેશકસ્યેદમાદિમં સૂત્રત્રયમ્,— ‘તીર્હિ ઠાણેર્હિ’ ઇત્યાદિ ।

અસ્યાદિસૂત્રસ્ય ચ પૂર્વસૂત્રેણ સહાયં સમ્બન્ધઃ—પૂર્વં દ્વિતીયોદ્દેશકાન્તિમસૂત્રે મિથ્યાદર્શનવતામન્યયૂથિકાનામસમજસતા પ્રોક્તા, દ્વ તુ કષાયવર્તા માયા પ્રરુપ્યતે, ઇત્યેવ સમ્બન્ધેન સંવદ્ધમિદમાદિસૂત્રત્રયમાહ—

મૂલમ્—તીર્હિ ઠાણેર્હિ માયી માયં કદ્દુ ણો આલોણ્જ્જા,
 ણો પઢિક્કમેજ્જા, ણો ણિંદિજ્જા, ણોગરહિજ્જા, ણો વિઉટ્ટેજ્જા,

તીસરે સ્થાનકા તીસરા ઉદ્દેશા

દ્વસરા ઉદ્દેશક કહા અવ તીસરા ઉદ્દેશક પ્રારંભ હોતા હૈં ઇસકા પૂર્વ ઉદ્દેશક કે સાથ એસા સમ્બન્ધ હૈં કિ દ્વિતીય ઉદ્દેશક મૈં વિચિત્ર જીવ ધર્મોં કા પ્રતિપાદન હુઆ હૈં યહાં પર ખી ઊન્હીં કા પ્રતિપાદન હોતા હૈં, ઇસ ઉદ્દેશે કે આદિમ સૂત્ર કા પૂર્વ ઉદ્દેશક કે અન્તિમ સૂત્ર કે સાથ એસા સમ્બન્ધ હૈં કિ ઊસમૈં મિથ્યાદર્શનવાલે અન્યયૂથિકોં (અન્યધર્મિયોં) કી અસમજસતા (ઊલટ પ્રરૂપણા) પ્રકટ કી ગઈ હૈં —યહાં જો કષાય વાલે જીવ હૈં ઊન્કી માયા કી પ્રરૂપણા કી જાતી હૈં અતઃ ઇસી સમ્બન્ધ સે સમ્બદ્ધ હુઅ ઇસ તીન સૂત્રોં કો સૂત્રકાર ને કહા હૈં—(તીર્હિ ઠાણેર્હિ માયી માયં કદ્દુ ણો આલોણ્જ્જા) ઇત્યાદિ ।

ત્રીજા સ્થાનનો ત્રીજો ઉદ્દેશક ૩

ખીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે. ખીજા ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશકનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે. ખીજા ઉદ્દેશકમાં વિવિધ જીવધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, આ ઉદ્દેશકમાં પણ તેમનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્દેશકના પ્રથમ સૂત્રનો પૂર્વઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે એવો સંબંધ છે કે ત્યાં મિથ્યાદર્શનવાળા અન્યયૂથિકો (અન્ય ધર્મને માનનારાઓ) ની વિપરીત પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, ત્યારે અહીં કષાયયુક્ત જીવોની માયાની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. તે આ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા આ ત્રણ સૂત્રોની અહીં પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

“તીર્હિ ઠાણેર્હિ માયી માયં કદ્દુ ણો આલોણ્જ્જા” ઇત્યાદિ—

णो विसोहेज्जा, णो अकरणयाए अब्भुट्टेज्जा, णो अहारिहं
पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जेज्जा, तं जहा अकरिंसु वाऽहं,
करेमि वाऽहं, करिस्सामि वाऽहं १ । तीहिं ठाणेहिं मायी मायं
कट्टु णो आलोएज्जा, णो पडिक्कमिज्जा जाव णो पडिवज्जेज्जा,
तं जहा—अकित्ति वा मे सिया, अवण्णे वा मे सिया अविणए
वा मे सिया २ । तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा
जाव नो पडिवज्जेज्जा, तं जहा—कित्ती वा मे परिहाइस्सइ जसो
वा मे परिहाइस्सइ, पूयासक्कारे वा मे परिहाइस्सइ ३ ॥सू० ४४॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति, नो प्रतिक्रा-
मति, नो निन्दति, नो गर्हते, नो विकुट्टयति, नो विशोधयति, नो अकरणतयाऽ-
भ्युत्तिष्ठते, नो यथाई प्रायश्चित्तं तपः कर्म प्रतिपद्यते, तद्यथा—अकार्षं वाऽहं करोमि
वाऽहं, करिष्यामि वाऽहम् १ । त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति,
नो प्रतिक्रामति, यावत् नो प्रतिपद्यते, तद्यथा—अकीर्तिर्वा मे स्यात्, अवर्णो वा मे
स्यात्, अविनयो वा मे स्यात् २ । त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोच-
यति यावत् नो प्रतिपद्यते, तद्यथा—कीर्तिर्वा मे परिहास्यति, यशो वा मे परिहा-
स्यति, यशो वा मे परिहास्यति, पूजासत्कारं वा मे परिहास्यति ३ ॥सू० ४४॥

टीका—‘ तीहिं ठाणेहिं ’ इत्यादि । त्रिभिः—त्रिसंख्यकै स्थानैः—वक्ष्यमा-
णभूतवर्तमानभविष्यत्कालविषयैर्मायी—गुरुकर्माभावात् मायां मायाविषयं
गोपनीयमकार्यं प्रच्छन्नं कृत्वा नो आलोचयति प्रायश्चित्तार्थं स्वकृतमायां गुरोः
पुरस्तान्न प्रकाशयति । एवं नो प्रतिक्रामति—मिथ्यादुष्कृतदानादि पूर्वकं पापान्नो

टीकार्थ—भूत, वर्तमान, और भविष्यत्काल विषयवाले इन तीन स्थानों
को लेकर मायी गुरुकर्मावाला मायी जीव—माया के विषयभूत घने हुए
—गोपनीय अकार्य को गुप्त रूप से करके उसकी आलोचना नहीं करता
है—प्रायश्चित्त लेने के लिये स्वकृत माया को गुरु के समक्ष प्रकाशित

भूत, वर्तमान अने भविष्यकाल जेना विषय छे ओवा त्रयु स्थानो
(कारणो) नी अपेक्षाओ मायी (लारे कर्मी मायी लव) कपटने कारणे
सेवायेला गोपनीय अकार्यने (दुष्कृत्यने पाप) गुप्त रीते करीने तेनी आलोचनो
करोतो नथी, प्रयश्चित्त लेवा भाटे पोतानी ते मायाने गुरु समक्ष नहिं करतो

निर्वर्त्तते । नो निन्दति आत्मसाक्षिकं पापनिन्दां न करोति, नो गर्हते-गुरुसाक्षिकं स्वापराधगर्ही न करोति । नो विकुट्टयति-तदध्यवसाय न विच्छिनत्ति । न विशोधयति-पापप्रायश्चित्तपूर्वकमात्मनश्चारित्रस्य चातीचारमलक्षालनेनात्मशुद्धिं न करोति । अकरणतया-पुनरुत्तरप्रतिज्ञया नो-नैव अभ्युत्तिष्ठते-प्रयतते न सज्जो भवतीत्यर्थः । तथा यथार्हं-यथायोग्यं पापानुरूपमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं-पापप्रणाशकं तपःकर्म-तपोऽनुष्ठानमनशनादिकं निर्विकृतिकादिकं वा न प्रतिपद्यते-न स्वीकुरुते, तद्यथा-तान्येवस्थानानि दर्शयति-अकार्षं वाऽहम्-‘इदममुकं कार्यं भूतकालेऽहं कृतवान् अतः कथमिदं निन्द्यम् ? अपि तु नैनं निन्दं, किमर्थमालोचयामि, एवंकरणे रवमाहात्म्यद्वानि जायते, इत्येवमभिमानान्नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि प्रक्रमः’ । तथा करोमि वाऽहं-वर्त्तमानकालेऽध्याचरामीदंकार्य-

नहीं करताहै, उसका प्रतिक्रमण नहीं करताहै-मिथ्यादुष्कृतदानादिपूर्वक पाप से पीछे नहीं हटता है उसकी निन्दा नहीं करता है-आत्मसाक्षी-पूर्वक पाप की निन्दा नहीं करता है उसकी गर्ही नहीं करता है-गुरुसाक्षी पूर्वक अपने अपराध की गर्ही नहीं करता है उसकी विकुट्टना नहीं करता है उस कार्य करने के अध्यवसाय को नहीं छोड़ता है, उसकी विशोधना नहीं करता है-पाप के प्रायश्चित्त करण पूर्वक अपने और चारित्र में लगे हुए अतीचार रूप मल की सफाई करने से आत्मशुद्धि नहीं करता है भविष्य में मैं ऐसा नहीं करूंगा इस प्रकार की अकरण-प्रतिज्ञा से वह अपने आप को तैयार नहीं करता है और न वह पापानुरूप प्रायश्चित्त को पापप्रणाशक तपः कर्म को-अनशनादिरूप या निर्विकृतिकारूप तप को-स्वीकार करता है वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-“ अकार्षं वाऽहम् ” “ करोमि वाऽहम् ” “ करिष्यामि वाऽहम् ”

नथी, तेनुं प्रतिक्रमण करतो नथी-मिथ्यादुष्कृत दानादिपूर्वक पापभागांथी पाछे पणतो नथी, तेनी निन्दा करतो नथी-आत्मसाक्षीपूर्वक पोताना पापनी निन्दा करतो नथी, तेनी गर्हा करतो नथी, गुरुसाक्षीपूर्वक पोताना दोषनी गर्हा करतो नथी, तेनी विकुट्टना करतो नथी ओटवे के ओ कार्य करवाने अध्यवसाय छोडतो नथी, तेनी विशोधना करतो नथी ओटवे के प्रायश्चित्त करीने, पोताना चारित्रने लागेला अतिचाररूप भगनी सहाय करीने आत्मशुद्धि करतो नथी, भविष्यमां ओवु नडि कर ओवी अकरण प्रतिज्ञाथी ते पोतानी जातने तैयार करतो नथी, अने पापने अनुरूप प्रायश्चित्तने ते स्वीकार करतो नथी ओटवे के पापनाशक तपःकर्मने-अनशनादिरूप के निर्विकृतिकादिरूप तपने स्वीकार करतो नथी. ते त्रणु स्थान (कारणे) नीचे प्रमाणे छे-“ अकार्षं वाऽहम् ”

મિતિ 'કથમિદમસાધુ' ઇતિ કથયામીતિ નાલોચયતિ ન પ્રતિક્રામતીત્યાદિ ૨।
કરિષ્યામિ વાઽહં-કરિષ્યામિ-સમાચરિષ્યામિ વાઽહમનાગતકાલેઽપીદં તર્હિ પ્રાય-
શ્ચિત્તં કથં પ્રતિપદ્ય ઇતિ કૃત્વા નો આલોચયતિ નો પ્રતિક્રામતીત્યાદિ ૩। ૧।
'તીર્હિ' ઇત્યાદિ, ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ કારણૈરકીર્ત્યાદ્યપદ્માદમયરૂપૈઃ માયી માયાં

હસ અમુક કાર્ય કો મેં ભૂતકાલ મેં કર ચુકા હું અતઃ યહ નિંચ કૈસે
હો સકતા હૈ-અર્થાત્ નહીં હો સકતા હૈ તો ફિર મેં હસકી આલોચના
કયોં કરું યદિ મેં એસા કરતા હું તો હસમેં મેરે મારાત્મ્ય કી હાનિ હોતી
હૈ અતઃ વહ હસ પ્રકાર કે અભિમાન લે ડસકી આલોચના નહીં કરતા
હૈ ડસકા પ્રતિક્રમણ નહીં કરતા હૈ, ઇત્યાદિ ૧ તથા વર્તમાન કાલ મેં
મી મેં હસ કાર્ય કો કરતા હું, અતઃ યહ અપ્રશસ્ત હૈ એસા મેં કૈસે
કહું એસા રુચાલ કરકે મી વહ ડસકી આલોચના પ્રતિક્રમણ આદિ
નહીં કરતાહૈ તથા અવિષ્યત્કાલ મેં મી મેં હસ કાર્યકો કલંગો તવ ફિર
પ્રાયશ્ચિત્ત કૈસે લૂં હસ પ્રકારકા વિચાર કરકે વહ આલોચના આદિ નહીં
કરતા હૈ યાવત્ વહ યથાર્થ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપઃ કર્મ કો સ્વીકાર નહીં
કરતાહૈ ? "તીર્હિ" ઇત્યાદિ-હન ત્રીન સ્થાનોં કો લેકર મી માયી માયા

"કરોમિ વાઽહમ્" કરિષ્યામિ વાઽહમ્" (૧) તે એવો વિચાર કરે છે કે
ભૂતકાળમાં મેં અમુક કાર્ય કર્યું છે, તે નિંચ કેવી રીતે હોઈ શકે ! એટલે
કે નિંચ હોઈ શકે જ નહીં. તો પછી મારે શા માટે તેની આલોચના કરવી
જોઈએ ? જો હું આલોચના કરું તો મારા મારાત્મ્યની હાનિ થાય. આ પ્રકાર-
ના પોતાના અભિપ્રાયને કારણે તે ભૂતકાળમાં કરેલા કૃત્યની આલોચના
કરતો નથી. અને પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા આદિ પણ કરતો નથી.

તે એવો વિચાર કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં પણ હું આ કાર્ય કરું છું.
તે કાર્ય અપ્રશસ્ત હોવાનું મારાથી કેવી રીતે કહી શકાય ! આ પ્રકારના
વિચારથી પ્રેરાયેલો તે તેની આલોચના આદિ કરતો નથી. (૩) અવિષ્યકાળમાં
પણ હું આ કાર્ય કરવાનો જ છું, તો મારે શા માટે તેની આલોચના, પ્રતિ-
ક્રમણ, નિંદા, ગર્હા વગેરે કરવા જોઈએ ! આ પ્રકારની વિચારધારાથી ગેર
રસ્તે દોરવાયેલો તે પોતાના પાપકૃત્યોની આલોચના આદિ કરતો નથી. અહીં
"આદિ" પદથી પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપઃકર્મનો સ્વીકાર કરતો
નથી, "ત્યા સુધીનો પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. "તીર્હિ" ઇત્યાદિ.

કૃત્વા નો આલોચયતિ, इत्यादि-यावत् नो यथाहं प्रायश्चित्तं तपःकर्म प्रतिपद्यते, तद्यथा-तानि त्रीणि स्थानानि यथा-अकीर्त्तिर्वा मे स्यात्-कीर्त्तिः-सर्वदिग्गामिनी प्रसिद्धिः, न कीर्त्तिरकीर्त्तिः सर्वदिग्ग्यापिनी निन्दा स्यात्-‘अयं मायावान्’ इत्यादिरूपाऽपकीर्त्तिः प्रसरेत्, इति कृत्वाऽसौ नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि १। अवर्णो वा मे स्यात्-अवर्णः-एकदिग्गामिचापयणः, आलोचनादिकरणे ‘लोका मां निन्दिष्यन्तीति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि २। अविनयो वा मे स्यात्-विनयः-देशकालाद्यपेक्षया यथोचितप्रतिपत्तिरूपः, न विनयः-अविनयः-आलोचनाद्यद्वीकारेऽन्ये गुणयो मम ‘विनयं न करि-

करके उस की आलोचना नहीं करता है इत्यादि वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-अकीर्ति मेरी होगी, अवर्ण अयश मेरा होगा, अविनय मेरा होगा, सर्वदिग्गामिनी प्रसिद्धि का नाम कीर्ति है। यदि मैं माया करके उसकी आलोचना करता हूं, प्रतिक्रमण करता हूं, यावत् यथाहं प्रायश्चित्त लेता हूं तो मेरी चारों दिशाओं में निन्दा हो जावेगी-“यह मायावान् है” इत्यादि रूप से मेरी अपकीर्ति फैल जावेगी ऐसा ख्याल करके वह न आलोचना करता है और न प्रतिक्रमण आदि करता है? एक देश से अपयश का फैलना अवर्ण है, यदि मैं आलोचना आदि करता हूं तो लोक मेरी निन्दा करेंगे इस प्रकार के अभिप्राय से वह आलोचन आदि नहीं करता है देश काल आदि की अपेक्षा से यथोचित प्रतिपत्तिक्रम नाम विनय है। इससे विपरीत अविनय है आलोचना आदि के अङ्गीकार करने पर अन्य मुनिजन मेरा विनय नहीं करेंगे ऐसे

નીચે દર્શાવેલા ત્રણ સ્થાનો (કાન્થો) ને લીધે પણ માયી છવ માયા કરીને તેની આલોચના આદિ કરતો નથી-(૧) જો માયા કરીને હું તેની આલોચના કરીશ, તેનું પ્રતિક્રમણ કરીશ, નિંદા, ગર્હા, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ કરીશ તો મારી અકીર્તિ થશે. એટલે કે “આ માણસ માયાવાન છે,” એવી મારી અપકીર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ જશે. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને તે પોતાના પાપકૃત્યની આલોચના આદિ કરતો નથી (ચારે દિશામાં અપશયનો ફેલાવો થવો તેનું નામ અકીર્તિ છે) (૨) તેને એવો વિચાર આવે છે કે મારા પાપકર્મોની આલોચના આદિ કરવાથી મારો અવર્ણ (અપશય) થશે. (એક દેશની અપેક્ષાએ અપશયનો ફેલાવો થવો તેનું નામ અવર્ણ છે) લોકો મારી નિંદા કરશે, એવા ખ્યાલથી તે આલોચના કરતો નથી (૧) તેને એવો વિચાર આવે છે કે પાપકર્મોની આલોચના કરવાથી મારો અવિનય થશે-અન્ય મુનિ-જન તથા લોકો મારો વિનય નહીં કરે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરિત થઈને

ધ્યન્તિ ' इति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि ३। २। इदं च सूत्र-
मप्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षम् । सामान्यजनस्यैवापकीर्तिसद्भावात् । ' तीर्हि '
इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः—कारणैः—कीर्त्यादिहानिरूपैर्मायावी मायां कृत्वा नो
आलोचयति यावत् नो प्रतिपद्यते । तानि स्थानान्याह—कीर्तिर्वा मे परिहा-
स्यति—कीर्तिः—पूर्वकालोपार्जिता प्रसिद्धिः परिहास्यति—हीना भविष्यति, यज्ञो
वा मे परिहास्यति—यशः—लोकप्रसृतं प्रशंसारूपं तन्मे परिहास्यति नष्टं भविष्यति
२। पूजासत्कारं वा मे परिहास्यति—पूजासत्कारमित्येकपदम् । तत्र—पूजा—
वस्त्रादिना, सत्कारः—अभ्युत्थानादिना, तदुभयं मे परिहास्यति ३। इदं तु सूत्रं
प्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षं समुपार्जितप्रसिद्धिकस्यैव कीर्त्यादि हानि सद्भावात्॥सू. ४४॥

અભિપ્રાય સે વહ આલોચના આદિ નહીં કરતા હૈ વહ સૂત્ર અપ્રાપ્તપ્ર-
સિદ્ધિ વાલે પુરુષ કી અપેક્ષા સે હૈ, કયોં કિ સામાન્યજન કી હી અપ-
કીર્તિ કા સદ્ભાવ હોતા હૈ ।

इन स्थानों को लेकर भी मायी माया को करके उसकी आलोचना
नहीं करता है यावत् वह यथार्थ प्रायश्चित्त नहीं लेता है वे तीन स्थान
इस प्रकार से हैं—“ कीर्ति वा मे परिहास्यति ” स्व दिशा में यशका
फैलना उसका नाम कीर्ति है यदि मैं आलोचना आदि करता हूं तो मेरी
वह कीर्ति हीन हो जावेगी, अथवा मेरा यश कम हो
जावेगा यहां यश से लोक में फैली हुई प्रशंसा गृहीत हुई है अथवा
लोक में जो मेरा पूजा सत्कार होता है वह भी नष्ट हो जावेगा यहां
“ पूजासत्कार ” यह एकपद हैं वस्त्र आदि की प्राप्ति हो जाना इसका
नाम पूजा है, और मुझे देखकर जो अन्यजन खड़े आदि हो जाते हैं

પણ તે આલોચના આદિ કરતો નથી. આ સૂત્ર અપ્રાપ્ત પ્રસિદ્ધિવાળી વ્યક્તિની
અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે સામાન્ય માણસની જ અપકીર્તિનો
સદ્ભાવ સંભવી શકે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે માયીશ્વર માયા કરીને તેની
આલોચના, તેનું પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હો, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ કરતો નથી,
કીર્તિર્વા મે પરિહાસ્યતિ ” નો હું આલોચના આદિ કરીશ તો પૂર્વકાલોપાર્જિત
મારી કીર્તિનો લોપ થશે. (૨) અથવા મારો યશ ઓછો થશે અહીં “યશ”
પદ દ્વારા લોકોમાં વ્યાપેલી કીર્તિ અથવા પ્રશંસાની ભાવના ગ્રહણ કરવી
નેહએ. (૩) “ પૂજાસત્કાર ” લોકોમાં જે મારો પૂજાસત્કાર થાય છે તે પણ
બંધ પડી જશે. વસ્ત્રાદિ પ્રાપ્તિ થવી તેનું નામ પૂજા છે, ઊભા થઇને માન
આપવું વગેરેને સત્કાર કહે છે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઈને તે હુષ્કૃત્યની

અથૈતદ્વિપર્યયમાલોચનાદિ કર્તૃકવિષય સૂત્રત્રયમાદ—

મૂલમ્--તીહિં ઠાળેહિં માયી માયં કદ્દુ આલોણ્જજા પડિ-
ક્કમેજ્જા જાવ પડિવજ્જેજ્જા, તં જહા-માયિસ્સ પં અસ્સિ
લોગે ગરહિણ ભવઙ્, ઉવવાણ ગરહિણ ભવઙ્, આચાર્ઙ ગરહિયા
ભવઙ્ ।૧। તીહિં ઠાળેહિં માયી માયં કદ્દુ આલોણ્જજા જાવ
પડિવજ્જેજ્જા, તં જહા--અમાયિસ્સ પં અસ્સિ લોગે પસત્થે
ભવઙ્, ઉવવાણ પસત્થે ભવઙ્, આચાર્ઙ પસત્થા ભવઙ્ ।૨। તીહિં
ઠાળેહિં માયી માયં કદ્દુ આલોણ્જજા જાવ પડિવજ્જેજ્જા, તં
જહા-ળાળઢ્યાણ, ઢંસળઢ્યાણ, ચરિત્તઢ્યાણ ૩ ॥ સૂ૦ ૪૫ ॥

છાયા—ત્રિભિઃ સ્થાનૈર્માયી માયાં કૃત્વા—આલોચયતિ, પ્રતિક્રામતિ, યાવત્
પ્રતિપદ્યતે, તદ્યથા—માયિનઃ સ્વલુ અસૌ લોકો ગર્હિતો ભવતિ, ઉપપાનો ગર્હિતો

વહ મેરા સત્કાર હૈ ચે દોનોં વાતેં મેરી કલ્લ હો જાવેંગી ૩ હસ અભિ-
પ્રાય સે ખી વહ આલોચના આદિ નહીં લેતા હૈ ચહ સૂત્ર પ્રાપ્તપ્રસિદ્ધિ
વાલે પુરુષકી અપેક્ષા સે કહા ગયા હૈ ક્યોં કિ જિસને પ્રસિદ્ધિ ઉપા-
જિત કર લી હૈ એસે પુરુષકા હી યશ આદિ કી હાનિ હોને કે સદ્ભાવ
હોતા હૈ ॥ સૂ૦ ૪૪ ॥

અથ સૂત્રકાર હસ પૂર્વોક્ત કથન સે વિપરીત છુપ પુરુષ કે વિષય મેં
અર્થાત્ આલોચના આદિ કરનેવાલે કે વિષય મેં ત્રીન સૂત્ર કા કથન
કરતે હેં—‘ તીહિં ઠાળેહિં માયી માયં કદ્દુ ’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—ત્રીન સ્થાનકો લેકર માયી માયા કરકે ઉસકી આલોચના કરતા
હૈ । પ્રતિક્રમણ કરતા હૈ યાવત્ યથાર્થ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા હૈ, ક્યોંકિ વહ એસા

આલોચના આદિ કરતો નથી. આ સૂત્ર પ્રાપ્તપ્રસિદ્ધિવાળા પુરુષને અનુલક્ષીને
કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે જેણે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય એવા
માણસની કીર્તિ આદિની હાની થવાની વાત સંભવી શકે છે. ॥ સૂ. ૪૪ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વસૂત્રમાં જેનું પ્રતિપાદન કરાયું એવા પુરુષ કરતા વિપ-
રીત પુરુષનું એટલે કે આલોચના આદિ કરનારનું ત્રણ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે
છે—‘ તીહિં ઠાળેહિં માયી માયં કદ્દુ ’ ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે માયી માયા કરીને તેની આલોચના
કરે છે, પ્રતિક્રમણ કરે છે, પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તની પૂર્વોક્ત

મવતિ, આયતિર્ગર્હિતા મવતિ, ત્રિમિઃ સ્થાનૈર્માયી માર્યા કૃત્વા-આલોચયતિ યાવત્ પ્રતિપત્તે, તથથા અમાયિનઃ સ્વલુ અસૌ લોકઃ પ્રશસ્તો મવતિ ઉપપાતઃ પ્રશસ્તો મવતિ, આયતિઃ પ્રશસ્તા મવતિ । ૨ । ત્રિમિઃ સ્થાનૈર્માયી માર્યા કૃત્વા આલોચયતિ યાવત્ પ્રતિપત્તે, તથથા-જ્ઞાનાર્થતયા, દર્શનાર્થતયા, ચારિત્રાર્થતયા ૩ સૂ ૪૫ ।

ટીકા—‘ તોહિ ’ ઇત્યાદિ, સૂત્રત્રયં પ્રાયો વ્યાખ્યાતપૂર્વમ્ । નવરમ્ માયી-માયાવાન્, યદ્યપિ માયી તથાપિ લઘુકર્મા આલોચનાઘઙ્ગીકારાત્, માર્યા કૃત્વા આલોચયતિ । અયં हि मायी अकृत्यकरणकाल एव, आलोचनादिकाळे तु-अमा-

जानताहै कि मायीका यह लोक गर्हित होता है, उपपात गर्हित होताहै, और आयतिर्गर्हित होती है । इन अन्य तीन स्थानोंको ले कर मायी माया करके उसकी आलोचना करता है यावत् यथाह प्रायश्चित्त करता है । वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं । एक अमायी का यह लोक प्रशस्त होता है इस ख्यालसे, दूसरा उसका उपपात प्रशस्त होता है इस ख्यालसे तथा तीसरा उसकी आयति प्रशस्त होती है तथा इन स्थानोंको लेकर मायी माया करके आलोचना करता है यावत् यथाह प्रायश्चित्त करता है इन में एक स्थान है ज्ञान की प्राप्ति करने का, दूसरा स्थान है दर्शन की प्राप्ति करने का और तीसरा स्थान है चारित्र की प्राप्ति करने का ।

ટીકાર્થ-યહાં માયી શબ્દસે લઘુકર્મા (લલુકર્મા) યાવત્ જીવલિયા ગયા છે । ક્યોં કિ એસા હી જીવ આલોચના આદિ કા કરતા હૈ । માયાવાન્ દીર્ઘકર્મા જીવ નહીં, યહ માયી જીવ અકૃત્ય કરણકાલમેં હી માયાવાન્

વિધિઓ કરે છે તે ત્રણ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) તે એ વાત સમજે છે કે માયી જીવનો આલોક ગર્હિત બને છે, (૨) ઉપપાત પણ ગર્હિત હોય છે અને આયતિ પણ ગર્હિત હોય છે. નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના આદિ કરે છે-(૧) તે એ વાત સમજે છે કે અમાયીનો આલોક પ્રશસ્ત હોય છે, (૨) અમાયીનો ઉપપાત પ્રશસ્ત હોય છે અને તેની આયતિ પ્રશસ્ત હોય છે. નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગહી, નિંદા, પ્રાય-શ્ચિત્ત આદિ કરે છે-(૧) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી, (૨) દર્શનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી અને (૩) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી

અહીં માયી પદથી લઘુકર્મા આદિ જીવ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. હેલુકર્મા જીવ જ આલોચના આદિ કરે છે, માયાવાન્ દીર્ઘકર્મા જીવ આલો-ચના આદિ કરતો નથી. તે માયી જીવ અકૃત્યકરણકાળમાં જ માયાવાન્ રહે

એવ, અન્યથાડડલોચનાઘનુપપત્તેરિતિ । માયાવિનઃ ' અસ્તિ ' ઇતિ,-
વિભક્તિપરિણામદયં લોકઃ - इदं जन्म अयं लोको गर्हितो
भवति, માયાપ્રાદુર્ભાવે નિન્દાદિસદ્ભાવાત્ । ઉપપાતો-ગર્હિતો ભવતિ,
માયાવિનઃ કિલ્વિષિકાદિ દેવેષુ નારકાદિષુ ચ જન્મસંભવાત્ । આયતિઃ-દેવ
નારકભવાદાગમનં, સાડપિ તસ્ય ગર્હિતા ભવતિ, માયાવિનઃ કુમાનુપત્વ તિર્ય-
ક્ત્વજન્મભાવાત્ । લઘુકર્મા માયાવી માયાં કૃત્વાડપિ इहलोकपरलोकादिभयादा-

રહતા હૈ । આલોચના આદિ કરને કે કાલ મેં યાયાવાન્ નહીં હોતા હૈ,
ઉસ સમય તો યહ અમાયી હી રહતા હૈ । યદિ ઉસ સમય યહ અમાયી
ન હો તો ઉસકે દ્વારા આલોચના આદિ કરના નહીં થન સકતા હૈ ।
માયાવાન્ બન કર પુનઃ માયાચારી સે આલોચના કરનેવાલે કી આલો
ચના સચ્ચી આલોચના નહીં કહલાતી હૈ, વહ તો એક ઢોંગ માત્ર હૈ જો
ઉલ્ટી કર્મ કી ગાઢતર બન્ધ કરાનેવાલી હોતી હૈ । આલોચના વહ ઇસી
અભિપ્રાયસે કરતાહૈ કિ માયાવી જીવકા યહ લોક ગર્હિત (નિદિતા) હોતા
હૈ, કયાં કિ માયા કા પ્રગટ હોને પર માયાવી કી નિન્દા આદિ કે હોને
કો સદ્ભાવ હોતા હૈ । ઉપપાત માયાવી કા ઇસલિયે ગર્હિત હોતા હૈ કિ
ઉસકા જન્મ કિલ્વિષિક આદિ દેવોં મેં ઓર નારકાદિ જીવોં મેં હોતા
હૈ તથા આયતિ ઉસકી ઇસલિયે ગર્હિત હોતી હૈ કિ દેવ એવં નારકભવ
સે આકર ઉસકા જન્મ કુમાનુષ મેં યા તિર્યઞ્ચોં મેં હોતા હૈ । તાત્પર્ય
ઇસ કથન કા એસા હૈ લઘુકર્મા માયાવી માયા કરકે ઓ ઇહલોક ઓર

છે-આલોચના આદિ કરવાને કાળે માયાવાન્ હોતો નથી, તે સમયે તો તે
અમાયી જ રહે છે. જો તે સમયે અમાયી ન હોય તો તેના દ્વારા આલોચના
આદિ કરવાનું સંભવી શકે જ નહીં માયાવાન્ બનીને માયાચારીથી આલોચના
કરનારની આલોચનાને સાચી આલોચના કહેવાતી નથી, તે તો માત્ર ઢોંગ-
રૂપ જ હોય છે અને એવી આલોચનાથી તો કર્મને બંધ ગાઢતર બને છે.
તે એવું સમજીને આલોચના કરે છે કે માયાવી જીવનો આલોક ગર્હિત બને
છે, કારણ કે માયાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે માયાવીની નિન્દા આદિ થવાનો સદ્
ભાવ રહે છે તેનો ઉપપાત ગર્હિત બનવાનું કારણ એ છે કે તેનો ઉપપાત કિલ્વિષિક
આદિ દેવોમાં તથા નારકાદિ જીવોમાં થાય છે. તેની આયતિ (ભાવજન્મ) ગર્હિત
બનવાનું કારણ એ છે કે દેવ અને નારકોમાંથી આયુકાળ પૂરો કરીને તેઓ
કુમાનુષમાં અથવા તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે
કે લઘુકર્મા માયી જીવ માયા કરીને પણ આલોક અને પરલોક આદિના

લોચનાદિ કરોતીતિ ભાવઃ । અમાયિનિનિ દ્વલોક પરલોકાદયઃ પ્રશસ્તા ભવન્તિ, યત આલોચનાદિના સંજાતનિરતિચારરય મમ જ્ઞાનાદીનિ સ્વસ્વભાવં લભન્તેસ્તો હમમાયી ભૂત્વાઽઽલોચનાદિકં કરોમીતિ મનસિ નિધાય લઘુકર્મા જીવ આલોચનાદિ કરોતીતિ ભાવઃ ॥ સૂ. ૪૫ ॥

પૂર્વે શુદ્ધિરૂક્તા સામ્પતં તત્કારિણામાભ્યન્તરસમ્પદં વાહ્યસંપદં ચ પ્રરૂપયન્ સૂત્રત્રયમાહ—

મૂલમ્—તઓ પુરિસજાયા પળ્ળત્તા, તં જહા — સુત્તધરે અત્થધરે તદુભયધરે ૧ । કપ્પઙ્ગિગ્ગંથાણ વા ગિગ્ગંથીણ વા તઓ વત્થાઙ્ગં ધરિત્તણ વા પરિહરિત્તણ વા, તં જહા-જંઘિણ મંઘિણ રોમિણ ૨ । કપ્પઙ્ગિગ્ગંથીણ વા તઓ પાયાઙ્ગં ધારિત્તણ વા પરિહરિત્તણ વા, તં જહા-લાઠયપાણ વા દારુપાણ વા મટ્ટિયાપાણ વા ॥ સૂ. ૪૬ ॥

પરલોક આદિ કે અય સે આલોચના આદિ કરતા હૈ । હસીસે અમાયી કે હલોક ઓર પરલોક આદિ પ્રશસ્ત હોતે હૈ । કયોં કિ વહ એસા જાનતા હૈ કિ આલોચિત આદિસે નિરતિચાર હુએ મેરે જ્ઞાન આદિ અપને ૨ સ્વભાવ કો પ્રાપ્ત કર લેતે હૈ અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ નિર્મલ હો જાતે હૈ હસ-લિયે મુઝે અમાયી હોકર આલોચના આદિ કરના ચાહિયે । હસ પ્રકાર સમક્ષકર વહ લઘુકર્મા જીવ આલોચના કરનેમેં નિરત હોતા હૈ ॥સૂ.૪૫॥

અવ સૂત્રકાર ઉક્ત શુદ્ધિ કરનેવાલોંકી અભ્યન્તર ઓર વાહ્ય સમ્પદા કી પ્રરૂપણા ત્રીન સૂત્ર સે કરતે હૈ—‘ તઓ પુરિસ જાયા પળ્ળત્તા ’ હ૦

અયથી આલોચના આદિ કરે છે, અને તેથી જ તેના આલોક અને પરલોક પ્રશસ્ત હોય છે, કારણ કે તે એટલું સમજી શકે છે કે આલોચના આદિ કરવાથી નિરતિચાર અનેલાં મારા જ્ઞાન, દર્શન અને ચાલિત્ર પોતાના મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી લેશે એટલે કે નિર્મળ બની જશે, તેથી જ તે આલોચના આદિ કરે છે આ રીતે આલોચના આદિ કરવાથી તેના આલોક પ્રશસ્ત બને છે, ઉપપાત પ્રશસ્ત બને છે અને આયતિ (લાવીજન્મ) પણ પ્રશસ્ત બને છે. ॥સૂ.૪૫॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત શુદ્ધિ કરનારા જીવોની આભ્યન્તર અને વાહ્ય સમ્પદાની પ્રરૂપણા કરે છે—“ તઓ પુરિસજાયા પળ્ળત્તા ” ઇત્યાદિ—

છાયા:-ત્રીણિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-સૂત્રધરઃ, અર્થધરઃ, તદ્ભુમયધરઃ ૧।
કલ્પતે નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા ત્રીણિ વસ્ત્રાણિ ધારયિતું વા પરિહતું વા,
તદ્વથા-જાઙ્ગમિકં, ભાઙ્ગિકં, ક્ષૌમિકમ્ ૧૨। કલ્પતે નિર્ગ્રન્થાનાં વા ત્રીણિ પાત્રાણિ
ધારયિતું વા પરિહતું વા, તદ્વથા-અલાવુપાત્રં વા, દારુપાત્રં વા, મૃત્તિકાપાત્રં
વા ॥ સૂ. ૪૬ ॥

ટીકા—‘તઓ’ ઇત્યાદિ, સુગમમ્ । નવરમ્-મૂત્રધર્મધરતદ્ભુમયધરાણાં
મધ્યે યથોત્તરં પ્રધાના ઇતિ ૧૧। વાહ્યસમ્પદમાહ-‘કપ્પહ’ ઇત્યાદિ, સુગમમ્ ।
નવરમ્-ધર્તુ-પરિગ્રહીતું, પરિહતું-પરિભોક્તુમિતિ । ત્રીણિ વસ્ત્રાણ્યાહ-‘જંગિયં’
ઇત્યાદિ, જાઙ્ગમિકં-જઙ્ગમજીવોદ્ભવમૌર્ણિકાદિ, ભાઙ્ગિકં-ભટકત્વા-કુટ્ટયિહત્વા

સૂત્રાર્થ-ત્રીણ પ્રકારકે પુરુષ કહે ગયે છે-જેસે-સૂત્રધર ૧, અર્થધર ૨,
ઔર ત્રીસરા તદ્ભુમયધર ૩, નિર્ગ્રન્થો અથવા નિર્ગ્રન્થિયોંકો ત્રીણ પ્રકાર
કે વસ્ત્ર લેના ઔર ઉનકા પરિભોગ કરના કલ્પિત કહા ગયા છે-એક
જાઙ્ગમિક, દૂસરા ભાઙ્ગિક, ત્રીસરા ક્ષૌમિક ।

નિર્ગ્રન્થોંકો અથવા નિર્ગ્રન્થિયોંકો ત્રીણ પ્રકાર કે પાત્ર ધારણ
કરનેયોગ્ય કહે ગયે છે-જેસે-તૂંવેં કા પાત્ર, લકડીકા વના પાત્ર અથવા
મૃત્તિકા કા પાત્ર (ઇસસે અતિરિક્તપાત્ર કલ્પતા નહીં છે,
સૂત્રધર કી અપેક્ષા. અર્થધર ઔર અર્થધર કી અપેક્ષા તદ્ભુમયધર ઇસ
તરહ સે ઇનમેં ઉત્તરોત્તર પ્રધાન કહે ગયે છે । વાહ્ય સમ્પદા કા
કથન કરને કે લિયે સૂત્રકાર ને “કપ્પહ” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહા છે-
જઙ્ગમ જીવોં કે વાલોં સે ઉનસે જો વસ્ત્ર વનતા છે વહ જાઙ્ગમિક વસ્ત્ર છે
જેસે ડની કમ્થલ વગેરહ, કૂટકર જિનકે રેશોં સે વસ્ત્ર વનાયા જાતા
છે વહ ભાઙ્ગિકવસ્ત્ર છે જેસે અલસી આદિ કે ડોરોં સે વના હુઆ વસ્ત્ર;

સૂત્રાર્થ-ત્રણુ પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે-(૧) સૂત્રધર, (૨) અર્થધર અને (૩) તદ્ભુમય-
ધર. નિર્ગ્રન્થો (સાધુઓ) અને નિર્ગ્રન્થીઓને (સાધ્વીઓને) ત્રણુ પ્રકારનાં
વસ્ત્રો લેવાનું અને તેમને ઉપલોગ કરવાનું કહે છે-(૧) બાંગમિક, (૨) ભાંગિક
અને (૩) ક્ષૌમિક. નિર્ગ્રન્થો અને નિર્ગ્રન્થીઓને ત્રણુ પ્રકારનાં પાત્ર કહે છે
એટલે કે ત્રણુ પ્રકારનાં પાત્ર તેમણે ધારણ કરવા યોગ્ય ગણાય છે-(૧) તૂંબી
પાત્ર, (૨) કાષ્ટ નિર્મિત પાત્ર અને (૩) માટીના પાત્ર એ સીવાયના
પ્લાસ્ટીક આદીના પાત્રો કલ્પતા નથી સૂત્રધર કરતાં અર્થ-
ધરમાં અને અર્થધર કરતાં તદ્ભુમયધરમાં (સૂત્ર અને અર્થ બન્નેને ધારણ
કરનાર) ઉત્તરોત્તર પ્રધાનતા સમજવી. બાહ્ય સમ્પદાનું પ્રતિપાદન કરવા
નિમિત્તે સૂત્રકારે “કપ્પહ” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહ્યાં છે. ઘેટા આદિ જંગમ જીવોના
વાળમાંથી જે વસ્ત્રો બને છે તેને બાંગમિક વસ્ત્રો કહે છે, જેમકે ઉનની કામળ
વગેરે. શણ, અળસી આદિને ફૂટીને તેના રેસામાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોને ભાંગિક

યત્ક્રિયતે તદ્ અતસીમયમ્, ક્ષૌમિકં-કાર્પાસિકમિતિ । પાત્રવિષયં સૂત્રમાહ-
'કપ્પહ', इत्यादि स्पष्टं, नवरम्-अलाबुपात्रं-तुम्बकं, दारुपात्रं काष्ठनिर्मितं,
मृत्तिकापात्रं-मृण्मयम् ॥ सु० ४६ ॥

અથ વસ્ત્રપ્રસ્તાવાદ્ વસ્ત્રગ્રહણકારણન્યાહ—

મૂલમ્-તીર્ઠિ ઠાળેહિં વત્થે ધરેજ્જા, તં જહા-હિરિવત્તિયં,
દુગુંછાવત્તિયં, પરિસહવત્તિયં ॥ સૂ. ૪૭ ॥

છાયા—ત્રીભિઃ સ્થાનૈર્વસં ધારયતિ, તદ્વથા-હ્રીપ્રત્યયિકં, જુગુપ્સાપ્રત્યયિકં,
પરીષહપ્રત્યયિકમ્ ॥ સુ. ૪૭ ॥

ટીકા—'તીર્ઠિ' इत्यादि । त्रिभिः स्थानैः-कारणैः कारणत्रयमाश्रित्ये-
त्यर्थः, वस्त्रं धारयति, तान्येवाह-'हिरिवत्तियं' इत्यादि, ह्रीप्रत्ययिकं ह्रीः-लज्जा
કપાસ સે જો વસ્ત્ર ઘનતા હૈ વહ ક્ષૌમિક વસ્ત્ર હૈ-જૈસે સૂતી ચાદર
વગૈરહ્ इसी प्रकार से जो तीन प्रकार के पात्र हैं उनका नाम सूत्रकार
ને પ્રકટ હી કર દિયા હૈ ॥ મુ. ૪૬ ॥

અથ સૂત્રકાર વસ્ત્ર કે પ્રકરણ સે વસ્ત્રગ્રહણ કરને કે કારણોં કા
કથન કરતે હૈ—'તીર્ઠિ ઠાળેહિં વત્થં ધરેજ્જા' इत्यादि ।

ટીકાર્થ-નિર્ગ્રન્થ અથવા નિર્ગ્રન્થીસે જો વસ્ત્ર ધારણ કરતે હૈં ઉસમૈં યે ત્રીન
કારણ હૈં-લજ્જા ઓર સયમ્ કી રક્ષા કરના, પ્રવચન કી હીલના કા
વારણ કરના ઓર શીત આદિ પરીષહ કા નિવારણ કરના સૂત્ર મૈં જો
"હ્રી પ્રત્યયિકં, જુગુપ્સા પ્રત્યયિકં, પરીષહપ્રત્યયિકં" ऐसा कहा है-
उसका तात्पर्य ऐसा है कि जिसे धारण करने का निमित्त ह्री-लज्जा

વસ્ત્રો કહે છે કપાસમાથી જે વસ્ત્રો બને છે તેમને ક્ષૌમિક વસ્ત્રો કહે છે જેમકે
સૂતરાઉ ચાદર વગેરે. એ જ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારનાં પાત્રોના નામો સૂત્રકારે
પ્રકટ કરેલા જ છે ॥ સૂ. ૪૬ ॥

વસ્ત્ર વિષે વાત કરીને હવે સૂત્રકાર વસ્ત્રગ્રહણ કરવાના કારણોંનું નિરૂપણ
કરે છે—"તીર્ઠિ ઠાળેહિં વત્થં ધરેજ્જા" इत्यादि—

નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થી નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ કારણોંને લીધે વસ્ત્રો ધારણ
કરે છે-(૧) લબ્ધ કે સંયમની રક્ષા કરવાને માટે, (૨) પ્રવચન જુગુપ્સાનું
વારણ કરવા માટે અને (૩) શીત આદિ પરીષહોંનું નિવારણ કરવા માટે.
સૂત્રમાં જે "હ્રી પ્રત્યયિકં, જુગુપ્સાપ્રત્યયિકં, પરીષહપ્રત્યયિકં" આ પ્રમાણે
કહ્યું છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-હ્રી પ્રત્યયિક એટલે લબ્ધ મર્યાદાના

સંયમો વા, સા પ્રત્યયો-નિમિત્તં યસ્ય ધારણસ્ય તત્તથાલજ્ઞાસંયમરક્ષાર્થમિત્યર્થઃ
 ૧। જુગુપ્સાપ્રત્યયિકં-જુગુપ્સા-નિન્દા 'વિકૃતાન્નદર્શનેન લોકે પ્રવચનજુગુપ્સા મા
 ભૂત્' इत्येवं પ્રત્યયોનિમિત્તં યત્ર તત્તથા પ્રવચનં ળનાવારણામિત્યર્થઃ ૨। પરી-
 પહ-પ્રત્યયિકં-પરીપહાઃ-શીતોષ્ણદંશમશકાદિ જનિતાઃ, તે પ્રત્યયો નિમિત્તં યત્ર
 તત્તથા શીતાદિપરીપહનિવારણાર્થમિત્યર્થઃ ૩ ॥ સૂ૦ ૪૭ ॥

નિર્ગ્રન્થપ્રસ્તાવાન્નિર્ગ્રન્થાનેવાનુષ્ઠાનતો વર્ણયન્ સપ્તમ્ત્રીમાહ—

મૂલમ્—તઓ આયરવ્રજા પળ્લન્તા, તં જહા--ધમ્મિયાણ
 પઢિચોયણાણ પઢિચોણ્તા ભવઙ્, તુસિણીઓ વા સિયા, ડઢિત્તા
 વા આયાણ્ણ ઇગંતમંતમવક્કમેજ્ઞા ૧ । નિર્ગંથસ્સ પં ગિલાય-
 માણસ્સ કપ્પંતિ તઓ વિચડદત્તીઓ પઢિગાહિત્તણ, તં જહા--
 ડક્કોસા, સઙ્ગિમા, જહન્ના ૨ । તીહિં ઠાણેહિં સમણે નિર્ગંથે
 સોહમ્મિયં સંભોગિયં વિસંભોગિયં કરેમાણે ણાઙ્કસઙ્, તં જહા-
 સયં વા દઢું, સઢ્ઢસ્સ વા નિસમ્મ, તચ્ચં સોસં આડટ્ટઙ્ ષડત્થં
 નો આડટ્ટઙ્ ૩ । તિવિહા અણુન્ના પળ્લન્તા, તં જહા-આયરિ-
 યત્તાણ, ઉવજ્ઞાયત્તાણ, ગણિત્તાણ ૪ । તિવિહા સમણુન્ના પ-
 ણ્લન્તા, તં જહા-આયરિયત્તાણ, ઉવજ્ઞાયત્તાણ, ગણિત્તાણ ૫।
 एवं ઉવસંપયા ૬। एवं વિજહુणा ૭ ॥ સૂ૦ ૪૮ ॥

યા સયમ્ હૈ વહ હ્રી પ્રત્યયિક્ હૈ વિકૃતાન્ન કે દેખતે સે લોકમે પ્રવચન
 જુગુપ્સા-નિન્દા લઘુતા ન હો હસ પ્રકાર કા નિમિત્ત જિસ ધારણ કરને
 કા હૈ વહ જુગુપ્સા પ્રત્યયિક્ હૈ, શીત ઉષ્ણ દંશમશક આદિ સે જનિત
 જો પરીપહ હૈ વે જિસ ધારણ કરનેકે નિમિત્ત હૈ વહ પરીપહ પ્રત્યયિક્ હૈ ॥
 ॥ સૂ૦ ૪૭ ॥

રક્ષણ નિમિત્તે જુગુપ્સા પ્રત્યયિક્ એટલે લોકેમાં જુગુપ્સા-ધૃણા ન થાય તે
 કારણે વિકૃતાન્ન અથવા નશ્વતા લોકેમાં જુગુપ્સા પેદા કરે છે, અને નિન્દા
 થાય છે તેના નિવારણ નિમિત્તે સાધુઓ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ,
 દંશમશક આદિ જન્ય પરીપહોના નિવારણ નિમિત્તે પણ નિર્ગ્રન્થો વસ્ત્ર ધારણ
 કરે છે. ॥ સૂ. ૪૭ ॥

છાયા—ત્રય આત્મરક્ષકાઃ પ્રજ્ઞાઃ, તદ્યથા—ધાર્મિકયા પ્રતિનોદનયા પ્રતિનો-
દયિતા ભવતિ, તૂષ્ણીકો વા સ્યાત્, ઉત્થાય વા આત્મના એકાન્તમવક્રામેત્ ।૧।
નિર્ગ્રંથસ્ય સ્વલુ ગ્લાયતઃ કલ્પન્તે તિસ્રો વિકૃતદત્તયઃ પ્રતિગ્રહીતું, તદ્યથા—ઉત્કર્ષા,
મધ્યમા, જવન્યા ।૨। ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ શ્રમણો નિર્ગ્રંથઃ સાધર્મિકં સામ્મોગિકં વિસા-
મ્મોગિકં કુર્વન્ નાતિક્રામતિ, તદ્યથા—સ્વયં વા દૃષ્ટ્વા, શ્રાદ્ધસ્ય વા નિશ્ચય,
તૃતીયં મૃષા આવર્તતે ચતુર્થં નો આવર્તતે ।૩। ત્રિવિધા અનુજ્ઞા પ્રજ્ઞા, તદ્યથા—
આચાર્યતયા, ઉપાધ્યાયતયા, ગણિતયા ।૪। ત્રિવિધા સમનુજ્ઞા પ્રજ્ઞા, તદ્યથા—
આચાર્યતયા, ઉપાધ્યાયતયા, ગણિતયા ।૫। એવમુપસંપત્ ।૬। એવં વિહાના । ૭। સુ. ૪૮

ટીકા—‘ તઓ ’ इत्यादि । त्रयः आत्मरक्षाः, आत्मानं प्रतिकूलोपसर्ग-
कारिषुखात्, रागद्वेषादेरकृत्याद् भवकूपद्वा रक्षन्तीत्यात्मरक्षाः प्रज्ञाः । ताने-
वाह—धार्मिकया—धर्मसम्बन्धिन्या नोदनया—प्रेरणया उपदेशेनेत्यर्थः, प्रतिनोद-
यिता—प्रेरयिता—उपदेष्टा भवति, प्रतिकूलोपसर्गकारिण उपदेशदानात्स उपसर्ग-
करणान्निवर्तते, इत्येव न, प्रत्युत सोऽनुबूलो भवति, ततोऽनाचरणीयाचरणं न

નિર્ગ્રંથ કે પ્રકરણ સે અબ સૂત્રકાર નિર્ગ્રંથોં કા હી અનુષ્ઠાન કી
અપેક્ષા વર્ણન સાત સૂત્રોં સે કરતે હૈં—‘ તઓ આચરવજ્ઞા પળ્લત્તા ’ इ०

ટીકાર્થ—ત્રીન આત્મરક્ષક હે ગયે હૈં—જેસે—ધાર્મિક ઉપદેશસે પ્રેરણા કરને-
વાલા ૧, દુસરા તૂષ્ણીક—ઉપેક્ષક ઓર ત્રીસરા ઉસ સ્થાનસે સ્વયં બઠ-
કર દુસરે એકાન્ત સ્થાન મેં ચલે, જાનેવાલા પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગકારી પુરુષ સે
અથવા રાગદ્વેષરૂપી અકૃત્ય સે અથવા ભવકૂપસે અપની જો રક્ષા કરતે
હૈં વે આત્મરક્ષક હૈં । इनमें जो धर्मसम्बन्धी उपदेश से अन्य को प्रेरित
करता है ऐसा उपदेष्टा प्रथम आत्मरक्षक है । यह आत्मरक्षक प्रतिकूल
उपसर्गकारी को उपदेश देकर उसे उपसर्ग करने से हटा देता है

નિર્ગ્રંથોના અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના અનુ-
ષ્ઠાનનું વર્ણન કરતાં સાત સૂત્રો કહે છે—“ તઓ આચરવજ્ઞા પળ્લત્તા ” इत्यादि.
ત્રણ આત્મરક્ષક કહ્યાં છે—(૧) ધાર્મિક ઉપદેશથી પ્રેરણા દેનાર, (૨) તૂષ્ણીક (મૌન
રાખનાર) ઉપેક્ષક અને (૩) તે સ્થાનેથી ઉઠીને જાતે જ એકાન્ત સ્થળે ચાલ્યા જનાર.
પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગકારી પુરુષથી અથવા રાગદ્વેષરૂપી અકૃત્યથી અથવા ભવકૂપથી
પોતાની રક્ષા કરનાર જીવને આત્મરક્ષક કહે છે. તે આત્મરક્ષકના ત્રણ પ્રકાર
છે—જે નિર્ગ્રંથ ધર્મોપદેશથી અન્યને પ્રેરણા આપે છે એવા ઉપદેશને પહેલા
પ્રકારનો આત્મરક્ષક કહે છે. આ પ્રકારનો આત્મરક્ષક પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કર-
નારને ઉપદેશ આપીને ઉપસર્ગ કરતો વારે છે. પોતાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે

મવેદિત્યત આત્મા રક્ષિતો ભવતીતિ ૧। યદ્યેવં કર્તુમશક્તસ્તર્હિં કિં કુર્યાત્ ?
 इत्याह—तूष्णीको वा मौनावलम्बनादुपेक्षकः स्यादिति २। उपेक्षणाऽसामर्थ्ये च
 यत्कुर्यात्तदाह—आत्मना—स्वयंभू उत्थाय—ततः स्थानादपसृत्य एकान्तं—विजनम्
 अन्तं—भूभागम् अवक्रामेत्—गच्छेत् ३। १। ‘निर्गन्थस्स गं’ इत्यादि, निर्गन्थस्य—
 बाह्याभ्यन्तरग्रन्थिरहितस्य मुनेः ग्लायतः—तृड्वेदनादिनाऽभिभूयमानस्य कल्पन्ते

અર્થાત્ અપને પ્રતિકૂલવર્તી કે સાથ વહ પ્રતિકૂલ આચરણ નહીં કરતા
 હૈ પ્રત્યુત ઉસે ધાર્મિક ઉપદેશ દેતા હૈ, પ્રતિકૂલ કે પ્રતિ ઓ આત્મા મેં
 અશુભ ચિન્તવન કે અભાવ સે વહ અપની આત્મા કી રક્ષા કરતા હૈ ।
 કર્યો કિ હસ અવસ્થા મેં વહ ઉસકે અનુકૂલ હો જાતા હૈ । અતઃ ઉસસે
 ઉસકે પ્રતિ અનાચરણીય આચરણ નહીં હો પાતા હૈ । યદિ વહ હસ
 પ્રકાર સે કરને મેં અસમર્થ હૈ તો વહ મૌન કો ધારણ કર લેતા હૈ
 મૌન કે ધારણ કરને સે વાતચીત મેં ઉત્તર પ્રત્યુત્તર નહીં હોતા હૈ—હસ
 તરહ સે ભાષાસમિતિ કે પાલન હો જાને સે ઓ વહ આત્મરક્ષક હો
 જાતા હૈ યદિ વહ એસા ઓ નહીં કર સકતા હૈ તો ઉસે ઉસ સ્થાન સે
 કિસી એકાન્ત સ્થાન મેં ચલે જાનાં ચાહિયે, હસ સે ઓ અશુભ સંકલ્પ
 વિકલ્પોં કી ધારા નિમિત્ત કે અસાન્નિધ્ય સે રુક જાતી હૈ—અતઃ હસ
 પ્રકાર સે ઓ વહ આત્મરક્ષક હો જાતા હૈ ।

જો નિર્ગન્થ--બાહ્ય ઓર આંખ્યન્તર ગ્રન્થ સે રહિત મુનિ તૃષ્ણા
 આદિકી વેદનાસે અભિભૂયમાન હો રહાં હૈ ઉસે યે ત્રીન વિકૃતદત્તિયાં

એવું આચરણ કરનારની સાથે તે પ્રતિકૂલ આચરણ કરતો નથી,
 પરંતુ તેને ધાર્મિક ઉપદેશ દે છે. આ રીતે પ્રતિકૂળ પ્રત્યે
 પણ તે ક્ષમાભાવ રાખે છે—પોતાના અતઃકરણમા તેનું અહિત
 ઇચ્છતો નથી. પ્રતિકૂળ પુરુષનું પણ અશુભ ચિન્તવન નહીં કરીને તે પોતાના
 આત્માની રક્ષા કરે છે, કારણ કે આ અવસ્થામાં તે તેને અનુકૂળ થઈ જાય
 છે, તેથી તેના દ્વારા તેના પ્રત્યે અનાચરણીય આચરણ થઈ જતું નથી જો તે
 આમ કરવાને અસમર્થ હોય, તો મૌન ધારણ કરે છે. મૌન ધારણ કરવાથી
 વાતચીતમાં ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થતા નથી, આ રીતે ભાષાસમિતિનું પાલન થઈ
 જવાથી તે આત્મરક્ષક થઈ જાય છે. જો તે એમ કરવાને પણ અસમર્થ હોય
 તો તેણે તે સ્થાન છોડી કોઈ એકાન્ત સ્થાને ચાલ્યા જવું જોઈએ આ પ્રમાણે
 કરવાથી અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પોની ધારા, તેમના નિમિત્ત રૂપ પ્રતિકૂળ વ્યક્તિ
 આદિથી દૂર જવાથી, અટકી જાય છે. તેથી આ રીતે પણ તે આત્મરક્ષક બની શકે છે

જે નિર્ગન્થ—(બાહ્ય અને આંખ્યન્તર ગ્રન્થથી રહિત મુનિ) તૃષ્ણા આદિ

તિસ્રઃ વિકૃતદત્તયઃ-વિકૃતસ્ય પ્રાસુકપાનકરય દત્તયઃ-એકવારપ્રક્ષેપદાનરૂપાઃ પ્રતિગ્રહીતું વેદનોપશમાય આદાતુમ્ । તા આહ-ઉત્કર્ષા-ઉત્કૃષ્ટા પ્રચુરપાનલક્ષણા, મધ્યમા-તતો હીના । જઘન્યા અલ્પપ્રમાણા યથા સકૃદેવ તૃણા વિનશ્યતિ નિર્વા-હમાત્રં વા લભતે । અથવા દત્તીનામુત્કૃષ્ટમધ્યમજઘન્યત્વં પાનકવિશેષાદપિ વિજ્ઞે-યમ્ તથાહિ-કલમકાઙ્ગિકાવસ્ત્રાવણાદેઃ દ્રાક્ષાઋજૂરિકાદેર્વા-ઉત્કૃષ્ટા, ષષ્ઠિક તન્દુલાદિકાઙ્ગિકાદિ પાનકસ્ય મધ્યમા, તૃણધાન્યકાઙ્ગિકાદેરુષ્ણોદકસ્ય વા જઘ-ન્યેતિ । ૧૨ 'તીર્ઠિ' ઇત્યાદિ, ત્રિભિઃસ્થાનૈઃ-કારણૈઃ શ્રમણો નિર્ગ્રંથઃ સાધર્મિકં

ગ્રહણ કરનેયોગ્ય કહી ગઈ છે । વિકૃત નામ પ્રાસુક પાનકા છે અને હસ પ્રાસુક પાનકા એક વાર દાતા કે દ્વારા પાત્રમાં પ્રક્ષેપ કરના અને સુનિ કો અપની વેદના કે ઉપશમન કે લિયે ઉસે ગ્રહણ કરના ઇસી કા નામ વિકૃતદત્તિયો કા ગ્રહણ કરના છે । યે વિકૃતદત્તિયાં ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય રૂપસે ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ છે । ઇસસે હીન જો વિકૃત દત્તિ છે વહ મધ્યમ વિકૃતદત્તિ છે । તથા અલ્પપ્રમાણવાલી જો વિકૃત દત્તિ છે વહ જઘન્ય વિકૃતદત્તિ છે-યા ઉસસે ઉસકા નિર્વાહ હો જાતા છે અથવા દત્તિયોં મેં ઉત્કૃષ્ટતા, મધ્યમતા, અને જઘન્યતા પાનક વિશેષસે મી હોતી છે, જૈસે-કલમકાઙ્ગિક, ઓસામણ આદિ રૂપ પાનકકી અથવા દ્રાક્ષા, ઋજૂરિકા સે પાનક આદિ કી દત્તિ ઉત્કૃષ્ટ દત્તિ છે । ષષ્ઠિક તન્દુલ (સાઠ દિનમેં પકનેવાલા ધાન્ય વિશેષ) આદિ કે કાઙ્ગિક આદિ કા પાનકકી દત્તિ મધ્યમદત્તિ છે, તૃણ ધાન્યકે કાઙ્ગિક આદિકી અથવા ઉષ્ણોદકકી દત્તિ જઘન્ય દત્તિ છે । ઇસી પ્રકાર કે પાનક મેં ઉત્કૃષ્ટતા

વેદનાનો અનુભવ કરી રહ્યો હોય, તેણે આ ત્રણ વિકૃત દત્તિયો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહી છે. પ્રાસુક પાનક (પીણું) વિકૃત કહે છે તે વિકૃતનો (પ્રાસુક પાનક) દાતા દ્વારા એકવાર પાત્રમાં નિક્ષેપ થવો અને પોતાની વેદનાનું શમન કરવા માટે સાધુ દ્વારા તેને ગ્રહણ કરાવવું તેને વિકૃત દત્તિયોનું ગ્રહણ કહે છે તે વિકૃત દત્તિયોના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યરૂપ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ઉત્કૃષ્ટ વિકૃતદત્તિ કરતાં હીન વિકૃતદત્તિને મધ્યમ વિકૃતદત્તિ કહે છે, તથા અલ્પ પ્રમાણવાળી જે વિકૃતદત્તિ છે તેને જઘન્ય વિકૃતદત્તિ કહે છે આ પ્રકારની વિકૃત દત્તિયોથી તેનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. અથવા પાનક વિશેષ (વિશિષ્ટ પીણું) ની અપેક્ષાએ પણ તેમાં ઉત્કૃષ્ટતા, મધ્યમતા અને જઘન્યતા સંભવી શકે છે જેમકે ચોખાની કાંચ, ઓસામણ આદિ રૂપ પાનકની અથવા દ્રાક્ષ, ખજૂર આદિના પાનકની દત્તિને ઉત્કૃષ્ટ દત્તિ કહે છે, ષષ્ઠિક તન્દુલ આદિને પાનકની મધ્યમ દત્તિ કહે છે. તૃણધાન્યની (જારની) કાંચ આદિ પાનકને તથા ગરમ પાણીની દત્તિને જઘન્ય દત્તિ કહે છે. એ જ પ્રમાણે પાન-

સમાનેન ધર્મેણ વર્તત ઇતિ સાધર્મિકસ્તથ્ । સમ્-એકત્ર ભોગો ભોજનં સમ્ભોગઃ સમા-
નસામાચારીકતયા સાધૂનાં પરસ્પરમાહારોપધ્યાદિદાનગ્રહણસંવ્યવહારલક્ષણઃ, -સ
વિદ્યતે यस્ય સ સામ્ભોગિકસ્તં, વિસામ્ભોગિક વિસમ્ભોગઃ-આહારોપધ્યાદિ-
દાનગ્રહણયોરસંવ્યવહારઃ સ યસ્યાસ્તીતિ વિસામ્ભોગિકસ્તં કુર્વન્ નાતિ ક્રામતિ-
ભગવદાજ્ઞાં નોલ્લઙ્ઘયતિ વિહિતકારિત્વાદિતિ । તાન્યેવ સ્થાનાન્યાદ-સ્વયમા-
આદિ દેશ કાલ ઔર અપની રુચિકે વિશેષ સે ખી હોતી હૈ એસા
જાનના ચાહિયે ૨ ।

इन तीन कारणों से श्रमणनिर्ग्रन्थ साधर्मिक सांभोगिक को अ-
सांभोगिक करता हुआ भगवदाज्ञाका उल्लंघन नहीं करता है-वे ३
तीन कारण इस प्रकार से हैं-स्वयं देखना, किसी दूसरे सुनिजन से
सुनना, तीन चार के मृषावादकी आलोचना आदि देने पर चौथी बार
के मृषावाद की आलोचना आदि नहीं देना, जो समान धर्मवाला होता
है वह साधर्मिक है तथा समान सामाचारीवाले होने के कारण साधुओं
का परस्पर में जो आहार उपधि आदिका आदान प्रदानरूप व्यवहार
होता है उसका नाम संभोग है यह संभोग जिसको है वह सांभोगिक
है तथा ऐसे ऐसे आहार उपधि आदिके आदान प्रदानरूप
व्यवहार का नहीं होना इसका नाम विसंभोग है, यह विसंभोग जिस
के साथ हो वह विसांभोगिक है, साधर्मिक सांभोगिक को विसांभोगिक

કમાં ઉત્કૃષ્ટતા આદિ દેશકાળ અને પોતાની રુચિવિશેષની અપેક્ષાએ પણ
સંભવી શકે છે, એમ સમજવું જોઈએ ૨

આ ત્રણ કારણોથી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સાધર્મિક સાંભોગિકને વિસાંભોગિક
કરતો હોય તો ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી-તે ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે
છે-(૧) બંતે જ જોવું, (૨) કોઈ સુનિ પાસે સાંભળવું, અને (૩) મૃષાવાદ
આદિની ત્રણવાર આલોચના કરાવ્યા બાદ ચોથીવારના મૃષાવાદ આદિની
આલોચના નહીં દેવાથી. જેઓ સમાન ધર્મવાળા હોય છે તેમને સાધર્મિક કહે
છે તથા સમાન સામાચારીવાળા હોવાને કારણે સાધુઓમાં પરસ્પરને જે
આહાર, ઉપધિ આદિનું આદાન પ્રદાન થાય છે તે આદાન પ્રદાનરૂપ વ્યવહારને
સંભોગ કહે છે. આ સંભોગ જેમની વચ્ચે ચાલે છે તેને સાંભોગિક કહે છે.
તથા એવા આદાનપ્રદાનરૂપ વ્યવહારનો અભાવ હોયો તેનું નામ વિસંભોગ છે.
આ વિસંભોગ જેની સાથે હોય છે તેને વિસાંભોગિક કહે છે.

હવે સૂત્રકાર એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે સાધર્મિક સાંભોગિકને

ત્મના સાક્ષાદ્ દૃષ્ટ્વા અસાંભોગિકેન સહ ક્રિયામાણાં સંભોગરૂપામસામાચારી-
મન્યં વા દોષમ્, ૧, વા—તથા શ્રાદ્ધસ્ય, શ્રદ્ધા—શ્રદ્ધાનં યસ્મિન્ અસ્તિ સ શ્રદ્ધઃ—
શ્રદ્ધેયવચનઃ કોઽપ્યન્યો મુનિસ્તસ્ય સકાશાત્ નિશ્ચય—દોષમાચરતો મુનેર્વાર્ત્તી
દૃઢવધાર્ય ૨। તથા—‘ તત્ત્વં ’ તિ તૃતીયમ્ એકં દ્વિતીયં યાવત્ તૃતીયં ‘ મોસ ’
તિ મૃષા—મૃષાવાદમ્ અકલ્પ્યગ્રહણં પાર્શ્વસ્થદાનાદિભિઃ સાવચવિષયપ્રતિજ્ઞાભક્ત-
ક્ષણમ્ આવર્તતે—આલોચયતિ પ્રાયશ્ચિત્તદાનાદિના વિશોધયતીત્યર્થઃ, વારત્રયસ્યા-

કરનેવાલા શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ભગવદાજ્ઞા કા ઉત્તલંઘન કરનેવાલા ફસલિયે
નહીં માના ગયા હૈ કિ હસ પ્રકારસે કર દેને કી સ્વયં ભગવાન્ કી આજ્ઞા
હૈ । અતઃ ઉસકે અનુસાર વહ પ્રવૃત્તિ કર્તા હૈ, યદિ વહ સ્વયં સાધર્મિક
સાંભોગિક સાધુ કો કિસી અન્ય અસાંભોગિક સાધુ કે સાથ સંભોગરૂપ
સામાચારી કો કરતે હુએ દેખ લેતા હૈ યા અન્ય કિસી દોષ કો કરતે
હુએ દેખ લેતા હૈ તો એસી સ્થિતિ મેં વહ ઉસે અસાંભોગિક કર સકતા
હૈ એસા કરને સે વહ ભગવદાજ્ઞા કા ઉત્તલંઘન કર્તા નહીં બનતા હૈ ।
જિસકે ડુપર ઉસે વિશ્વાસ હૈ, જિસકા વચન ઉસે શ્રદ્ધેય હૈ એસે શ્રદ્ધા
શીલ સે—કિસી અન્ય મુનિજનસે યદિ વહ હસ બાતકો સુન લેતા હૈ કિ
યહ મુનિ અમુક દોષ કા સેવન કર રહા થા તો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ ઉસ
સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ કો અસાંભોગિક કર દેતા હૈ, હસી પ્રકારસે
યદિ વહ મૃષાવાદ કા સેવન કર લેતા હૈ—જો ઉસે અકલ્પ્ય હૈ ઉસે ગ્રહણ
કર લેતા હૈ, યા પાર્શ્વસ્થ કે દાન આદિ કો લેકર સાવચવિષયક પ્રતિજ્ઞા

વિસાંભોગિક કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથને કયા કયા સંભોગોમા ભગવદાજ્ઞાનું
ઉત્તલંઘન કરનારો બનાતો નથી—

(૧) જો તે પોતે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુને કોઈ અન્ય સાંભોગિક
સાથે સંભોગરૂપ સમાચારી કરતો જોઈ જાય છે, અથવા અન્ય કોઈ દોષ કરતો
જોઈ જાય છે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તેને અસાંભોગિક કરી શકે છે. આમ
કરવામાં તે ભગવદાજ્ઞાનો ઉત્તલંઘનકર્તા બનતો નથી. (૨) જોના ઉપર તેને
વિશ્વાસ છે, જોનાં વચનને તે શ્રદ્ધા મૂકવાપાત્ર ગણે છે, એવા કોઈ મુનિજન
તેને એવી વાત કરે કે અમુક મુનિ અમુક દોષનું સેવન કરતો હોતો, તો
તે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ તે દોષિત સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુને અસાંભોગિક જાહેર
કરી શકે છે. (૩) એજ પ્રમાણે જો તે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ મૃષાવાદનું
સેવન કરે—તેને કલ્પે નહીં એવી વસ્તુને શ્રદ્ધા કરે, અથવા પાર્શ્વસ્થના
દાન આદિને સ્વીકારીને સાવચ વિષયક પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે, અને આ

નાભોગતોડપિ સજ્ઞાવાત્ । કિન્તુ ચતુર્થ-ચતુર્થવારં સેવિતં મૃષાવાદં નો આવર્તતે, નો આલોચયતિ-આલોચનાં ન દદાતિ, તસ્ય ચતુર્થવારસેવિતમૃષાવાદસ્ય દર્પ-કર્તૃકત્વાદિતિ, ચતુર્થવારમાલોચનેડપિ પ્રાયશ્ચિત્તદાનાનધિકારાન્નાસૌ પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ હત્યતશ્ચતુર્થાસમ્ભોગકારણભૂતપાપાચારસેવિનં સામ્ભોગિકમપિ વિસામ્ભોગિકં કુર્વન્નાતિક્રામતીતિ ભાવઃ ।

ઉક્તં ચ-“ एगं व दोवतिन्नि व आउडुं तस्स णोइ पच्छित्तं ।

आउडुं तेऽवि तओ, परिणे तिण्हं विसंभोगो ” ॥૧॥

છાયા—एकं वा द्वौ वा त्रीन् वा (वारान्) आवर्त्तमानस्य भवति प्रायश्चित्तम् ।

आवर्त्तमानेऽपि ततः परतस्त्रयाणां विसम्भोगः ॥૧॥

કા મંગ કર લેતા હૈ ઓર હસ પ્રકાર સે યહ ત્રીન ધાર કર લેતા હૈ ઓર ફિર પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા ડસકી વિશોધના ઓ કર લેતા હૈ પરન્તુ હતના હોને પર ઓ યદિ યહ સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ ચોથી ધાર ઓ ડસ મૃષાવાદ કા સેવન કરતા હૈ તો ંસી સ્થિતિ મેં યહ આલોચના નહીં કરતાહૈ, ક્યોંકિ ડસને જો ચોથીધાર મૃષાવાદકા સેવન ક્રિયા હૈ વહ ડસને દર્પ (અહંકાર) કા વશવર્તી હો કર ક્રિયા હૈ અતઃ ચતુર્થવાર વહ આલોચના કરે ઓ ઓ વહ પ્રાયશ્ચિત્ત આદિકા અધિકારી નહીં રહતા હૈ । હસલિયે વહ પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ (પ્રાયશ્ચિત્ત કે યોગ્ય) નહીં હોને કે કારણ વિસાંભોગિક કર દિયા જાતા હૈ । ક્યોં કિ અસં-ભોગ કા કારણ પાપાચારકા ડસને ચતુર્થ ધાર સેવન ક્રિયા હૈ, અતઃ ંસી અવસ્થા મેં ડસ સાંભોગિક કો અસાંભોગિક કરને વાલા શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ

પ્રકારનું મૃષાવાદી આચરણ તે ત્રણવાર કરે અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ દ્વારા તેની વિશુદ્ધિ પણ કરી લે. ત્યારબાદ જો તે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ ચોથીવાર પણ મૃષાવાદનું સેવન કરે, તો તેને તે દુષ્કૃત્યની આલોચના હર્ષ શકાતી નથી, કારણ કે ચોથીવાર જે મૃષાવાદનું સેવન કર્યું હોય તે દર્પ (અહંકાર) ને અધીન થઈને કર્યું હોય છે, તેથી ચોથીવાર જો તે તેની આલોચના કરે તો પણ તે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનો અધિકારી રહેતો નથી આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને પાત્ર નહીં હોવાથી તેને વિસંભોગિક બહેર કરવામાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે તેને આસંભોગિક બહેર કરી શકાય એવા પાપાચારનું તેણે ચોથીવાર સેવન કર્યું હોય છે. આ પ્રકારના દોષને કારણે સાધર્મિક સાંભોગિકને વિસંભોગિક બહેર કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો ગણાતો નથી, કારણ કે એમ કરીને તે ભગવદ્દાજ્ઞાનું જ પાલન

અત્રાયમાશય.-અશુદ્ધમાહારાદિક ગૃહ્યન્ સામ્ભોગિકોઽન્યમુનિના પ્રેરિતો
મળતિ-ભવતાં સમ્યક્ પ્રેરણા ' મિચ્છામિ દુક્કહં ' (મિથ્યામે દુષ્કૃતં) ન પુન-
રેવં કરિષ્યામિ, એવમાલોચયન્ યથાર્થ પ્રાયશ્ચિત્તં દત્ત્વા સામ્ભોગિક એવ ક્રિયતે ।
એવં દ્વિતીયવારં તૃતીયવારમપિ કુર્યાત્ તતઃ પરં ચતુર્થવારં તમેવાતિચારમુપસેવ્ય
યદાલોચયતિ તથાઽપિ તસ્મૈ આલોચનામદત્ત્વા વિસામ્ભોગિક એવ કર્તવ્ય ઇતિ
ભાવઃ । હહ ચ દૃષ્ટ શ્રુતં ચેતિ દ્વયં સ્થાનં ગુરુતરદોષાશ્રયવતો વિસમ્ભોગઃ ક્રિયતે ।

પ્રમુક્તી આજ્ઞા કા અતિક્રમણ કર્તા નહીં પતતા હૈ । કહા ઓ હૈ—' એગં
વ દો વ તિન્નિ વ ' ઇત્યાદિ ।

તાત્પર્ય ઇસ કથનકા એસા હૈ કિ કોઈ સાંભોગિક સાધુ યદિ અશુદ્ધ
આહારાદિક સેવન કરતા હૈ ઓર ઉસે અન્ય મુનિજન એસા કરને સે
મના કરતા હૈ તો વહ કહ દેતા હૈ કિ આપકા યહ કથન ઠીક હૈ મેં
" મિચ્છામિ દુક્કહં " કરતા હૂં, અથ આગે મેં પુનઃ એસા નહીં કરુગા,
ઇસ પ્રકાર સે વહ અપને દોષકી આલોચના કર લેતા હૈ તો વહ પ્રાય-
શ્ચિત્ત દેકર સાંભોગિક હી બના લિયા જાતા હૈ ઇસી પ્રકાર સે યદિ વહ
દુબારા ઓ કર લેતા હૈ યા તૃતીય વાર ઓ કર લેતા હૈ તો ઓ ઉસે
પ્રાયશ્ચિત્ત દેકર સાંભોગિક કર લિયા જાતા હૈ, પરન્તુ યદિ વહ ચોથી
વાર ઓ ઉસી અતિચાર કા સેવન કરકે આલોચના નહીં કરતા હૈ તો
ઉસકી આલોચના નહીં કરનેવાલે ઉસ સાધુકો વિસાંભોગિક હી કર
દિયા જાતા હૈ । દૃષ્ટ (દેખા હુઆ) ઓર શ્રુત (સુના હુઆ) એ દો સ્થાન

કરતો હોય છે. કહ્યું પણુ છે કે—“ એગ વ દોવ તિન્નિ વ ” ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—કોઈ સાંભોગિક સાધુ જ્યારે
અશુદ્ધ આહારાદિકનું સેવન કરે છે અને અન્ય મુનિજન તેને તેમ ન કરવાની
સલાહ આપે છે, ત્યારે તે તેમને એમ કહે છે કે આપની વાત સાચી છે.
હું “ મિચ્છામિ દુક્કહં ” કર છું, હવે ફરીથી હું આ પ્રકારનો દોષ નહીં કરું.
આ પ્રકારે તે પોતાના દોષની આલોચના કરી લે છે આવા સંભોગોમાં તેને
પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને સાંભોગિક સાધુ તરીકે ચાલુ રાખી શકાય છે. બીજીવાર
અને ત્રીજીવાર પણુ જો તે દોષ કરે તો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દઈને સાંભોગિક સાધુ
તરીકે ચાલુ રાખી શકાય છે પરન્તુ ચોથીવાર પણુ જો તે સાધુ એ જ અતિ-
ચારનું (દોષનું) સેવન કરે, તો તેને આલોચના કરાવી શકાતી નથી એવા
સાધુને તો વિસંભોગિક જ બાંહેડ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે દૃષ્ટ (દેખેલાં)
અને શ્રુત (સાંભળેલાં), આ બે સ્થાન ગુરુતર દોષાશ્રયવાળા સાંભોગિક સાધુમાં

તૃતીયં તુ સ્થાનં સ્વલ્પતરદોષાશ્રયવતસ્તત્ર ચતુર્થવારં દોષાચરણે વિસમ્મોગો વિધી-
યતે ઇતિ ૩। ‘તિવિદ્ધા અણુન્ના’ ઇત્યાદિ, ત્રિવિદ્યા અનુજ્ઞા, અનુજ્ઞાનમનુજ્ઞા-
અધિકારદાનમ્ । તા એવાહ—આચાર્યતયા, આર્યયતે—મર્યાદાવૃત્તિતયા સેવ્યતે
ઇત્યાચાર્યઃ પશ્ચપ્રકારે વાડ્ઽચારે સાધુરિત્યાચાર્યઃ,

ઉક્તંચ—“પંચવિહં આયારં, આયરમાણા તદ્દા પયાસંતા ।

આયારં દંસેંતા, આયરિયા તેણ વુચ્ચંતિ ॥૧॥ ”

કિન્ન—“સુત્તથવિઝુ લક્ખણજુત્તો ગચ્છસ્સ મેદ્ધિભૂઓ ય ।

ગણતત્તિવિપ્પમુક્કો, અત્થં વાણ્ઞ આયરિઓ ॥૨॥ ”

છાયા—પશ્ચવિધમાચારમાચરન્તસ્તથા પ્રકાશયન્તઃ ।

આચારં દર્શયન્ત આચાર્યાસ્તેન ઉચ્યન્તે ॥૧॥

ગુરુતર (બડા પ્રાયશ્ચિત્ત) દોષાશ્રયવાલે સાંભોગિક સાધુમેં વિસંભોગ કરતે
હેં તથા તૃતીયસ્થાન સ્વલ્પતર દોષવાલે સાંભોગિક સાધુ મેં વિસંભોગ
કરતા હૈ પરન્તુ ચતુર્થ વાર કે દોષાચરણ મેં તો उसમેં વિસંભોગ કા
વિધાન હી કર દિયા જાતા હૈ ૩ “તિવિદ્ધા અણુન્ના” ઇત્યાદિ ।
અનુજ્ઞાન કા નામ અનુજ્ઞા હૈ અર્થાત્ અધિકાર દેને વા નામ અનુજ્ઞા હૈ—
યહ અધિકારરૂપ અનુજ્ઞા આચાર્યરૂપ સે, ઉપાધ્યાય રૂપ સે, ઔર ગણિ
રૂપસે દી જાને કે કારણ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ—જિસકે દ્વારા યહ
અનુજ્ઞા મર્યાદાવૃત્તિરૂપ સે સેવિત કી જાતી હૈ વહ આચાર્ય હૈ અથવા—
જો પાંચ પ્રકાર કે આચારમેં સાધુ હૈ વહ આચાર્ય હૈ । કહા બી હૈ—
‘પંચવિહં આયાર’ ઇત્યાદિ ।

અર્થાત—જો પાંચ પ્રકાર કે આચાર કા પાલન કરતે હેં તથા પ્રકા-
શિત કરતે હેં ઔર પાંચ પ્રકાર કે આચાર કા ઉપદેશ કરતે હેં વે આ-

વિસભોગ કરે છે, તથા તૃતીય સ્થાન સ્વલ્પતર દોષવાળા સાંભોગિક સાધુમાં
વિસભોગ કરે છે, પરન્તુ ચોથીવારના દોષાચરણમાં તો તેને વિસભોગિક બહિર
કરવાનું વિધાન જ કરવામાં આવ્યું છે. “તિવિદ્ધા અણુન્ના” ઇત્યાદિ—

અનુજ્ઞાનને અનુજ્ઞા કહે છે. અથવા અધિકાર દેવો તેનું નામ અનુજ્ઞા
છે તે અધિકારરૂપ અનુજ્ઞા આચાર્યરૂપે, ઉપાધ્યાયરૂપે અને ગણિરૂપે અપાતી
હોવાને કારણે ત્રણ પ્રકારની કહી છે. જેના દ્વારા આ અનુજ્ઞા મર્યાદાવૃત્તિ
રૂપે સેવાય છે તે આચાર્ય કહેવાય છે. અથવા જે પાંચ પ્રકારના આચારમાં
સાધુ છે તેને આચાર્ય કહે છે. કહ્યું પણ છે—“પંચવિહં આચાર” ઇત્યાદિ.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પાંચ પ્રકારના આચારનું પાલન કરે છે,
તથા પાંચ પ્રકારના આચારને પ્રકાશિત (પ્રકટ) કરે છે અને તેનો ઉપદેશ

તથા—સૂત્રાર્થવિદ્ લક્ષણયુક્તઃ ગચ્છસ્ય મેધીભૂતશ્ચ ।

ગતત્તિવિપ્રમુક્તઃ, અર્થ વાચયતિ આચાર્યઃ ॥૨॥

તદ્ભાવસ્તત્તા—આચાર્યતા, તથા, અગ્રે ગણાચાર્યગ્રહણાદ્ અનુયોગાચાર્યતયે-
ત્યર્થઃ=અનુયોગાચાર્યસ્યૌત્સર્ગિકગુણા યથા—

“ તમ્હાવયસંપન્ના કાલોચિય ગહિયસયલસુત્તથા ।

અણુજોગાણુણાણ, જોગા મણિયા જિર્ણિદેર્હિ ॥૧॥

ઇયરહા મોસાવાઓ, પવયણર્હિસા ય હોઈ લોયમ્મિ ।

સેસાણવિ ગુણહાણી, તિત્થુચ્છેઓ ય ભાવેણ ॥૨॥ ”

છાયા—તસ્માદ્ વ્રતસંપન્નાઃ કાલોચિતગૃહીતસકલસૂત્રાર્થાઃ ।

અનુયોગાનુજ્ઞાયા યોગ્યા મણિતા જિનેન્દ્રૈઃ ॥૧॥

ચાર્ય કહલાતે હૈં ॥ ૧ ॥ તથા જો સૂત્ર ઓર અર્થ કો જાનનેવાલે હોં
શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોં સે યુક્ત હોં, તથા ગચ્છ મેં મેધીભૂત અર્થાત્ આધાર-
ભૂત હોં, તથા ગણકી ચિન્તા સે વિપ્રમુક્ત-રહિત હો, તથા સૂત્રોં કે અર્થ
કી વાચના કરતે હોં વે આચાર્ય કહલાતે હૈં ॥ ૨ ॥

હસ આચાર્ય કા જો ભાવ હૈ વહ આચાર્યતા હૈ, આગે ગણાચાર્ય
કા ગ્રહણ હુઆ હૈ હસલિયે યહાં આચાર્યતા સે અનુયોગાચાર્યતા ગૃહીત
હુઈ હૈ । અનુયોગાચાર્ય કે સ્વાભાવિક ગુણ હસ પ્રકાર સે હૈં—

‘ તમ્હા વય સંપન્ના ’ ઇત્યાદિ ।

અર્થાત્ વ્રતસંપન્નતા કાલોચિત સમસ્ત સૂત્રાર્થકા ગ્રહણ કરના ચે
અનુયોગકી અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) કે યોગ્ય હૈં એસા જિનેન્દ્ર ભગવાનને કહા હૈ ।
એસા ન હોને પર મૃષાવાદ કા દોષ લગતા હૈ, લોક મેં પ્રવચન કી

આપે છે તેને આચાર્ય કહે છે ॥ ૧ ॥ તથા જે સૂત્ર અને અર્થને જાણનારા
હોય, શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત હોય, ગચ્છના આધારરૂપ હોય, ગણની
ચિન્તાથી રહિત હોય, તથા સૂત્રોના અર્થની વાચના કરતા હોય, તેમને આચાર્ય
કહે છે ॥ ૨ ॥ આ આચાર્યનો જે ભાવ તેનું નામ આચાર્યતા છે. આગળ
ગણાચાર્ય ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં આચાર્યતાથી અનુયોગા-
ચાર્યતા ગૃહીત થઈ છે. અનુયોગાચાર્યના સ્વાભાવિક ગુણ આ પ્રમાણે છે—

“ તમ્હા વય સંપન્ના ” ઇત્યાદિ—

એટલે કે વ્રતસંપન્નતા, કાલોચિત સમસ્ત સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરવો તે
અનુયોગની અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) ના યોગ જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યા છે. એવું ન
થાય તો મૃષાવાદનો દોષ લાગે છે, લોકમાં પ્રવચનની હીલના (નિન્દા) થાય

इतरथा मृपावादः प्रवचनखिसा च भवति लोके ।

शोषाणासपि गुणहानिः तीर्थोच्छेदश्च भावेन ॥ २ ॥

तथा-उपाध्यायतया - उप-सन्धीषे गत्वाऽधीयते यस्मात्प्र उपाध्यायः,
उक्तञ्च—“ सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो सुत्तत्थ तदुभयविधिन्नु । आयरियठाण
जोग्गो, सुत्तं वाएइ उवज्झाओ ॥ १ ॥

छाया—सम्यक्तवज्ञानदर्शनयुक्तः सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञः ।

आचार्यस्थानयोग्यः सूत्रं वाचयत्युपाध्यायः ॥ १ ॥

तद्भावस्तत्ता-उपाध्यायता, तया । तथा-गणितया-गणः-साधुसमुदायः,
सोऽस्यास्ति स्व स्वामि सम्बन्धेनेति गणी-गणाचार्य, अरयोत्सर्गिकगुणा यथा—

“ सुत्तत्थे निम्माओ, पियदढधम्भोऽणुवत्तणाहुसलो ।

जाईकुलसंपन्नो, गंभीरो लद्धिमंतो य ॥ १ ॥

संगहुवग्गहनिरओ, कयकरणो पवयणाणुरागीय ।

एवं त्रिहोउ भणिओ गणतामी जिणवरिंदेहि ॥ २ ॥

हीलना (निन्दा) होती है, ऐसा करने से शेष अन्य साधुओं में गुणों
की हानि होती है, यहांतक कि भाव से तीर्थ का उच्छेद (नाश) भी हो
जाता है ॥ १ ॥ २ ॥

जिसके पास जा कर मुनिजन पढ़ते हैं उसका नाम उपाध्याय है ।
कहा भी है—‘ सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो ’ इत्यादि । अर्थात् जो सम्य-
क्त्व ज्ञानदर्शन से युक्त हों, सूत्र अर्थ और तदुभयकी विधि के जानने
वाले हों, भविष्य में आचार्यपदके योग्य हों, सूत्र की वाचना देनेवाले
हों वे उपाध्याय कहलाते हैं ॥ उपाध्याय का जो भाव है वह उपाध्या-
यता है-साधु समुदाय का नाम गण है । यह गण जिसका होता है
उसका नाम गणी है-गणाचार्य है । इसके स्वाभाविक गुण इस प्रकार

છે, અન્ય સાધુઓમાં ગુણોનો હાસ થાય છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ તીર્થનો
ઉચ્છેદ થવાની પરિસ્થિતિ પણ સર્જાય છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

જેની પાસે જઈને મુનિઓ અધ્યયન કરે છે તે વ્યક્તિને ઉપાધ્યાય
કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સમ્મત્ત નાણદંસણજુત્તો ” ઇત્યાદિ. એટલે કે જે
સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત હોય, સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય (તે બન્ને) ની
વિધિને જાણનારા હોય, ભવિષ્યમાં આચાર્યપદને માટે યોગ્ય હોય, સૂત્રની
વાચના દેનારા હોય તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે

ઉપાધ્યાયનો જે ભાવ તેનું નામ ઉપાધ્યાયતા છે સાધુસમુદાયને ગણ
કહે છે, તે ગણ જેને અધીન હોય છે તેને ગણી કે ગણાચાર્ય કહે છે.

છાયા—સૂત્રાર્થયો નિર્માતા પ્રિયદૃઢધર્માનુવર્તનાકુશલઃ ।

જાતિકુલસંપન્નો ગમ્भीરો લઙ્ઘિર્માશ્ર ॥૧॥

સંગ્રહોપગ્રહનિરતઃ, કૃતકરણઃ પ્રવચનાનુરાગી ચ ।

એવં વિધસ્તુ મળિતો ગણસ્વામીજિનચરેન્દ્રૈઃ ॥૨॥

તદ્ભાવસ્તત્તા-ગણિતા, તથા ગણનાયક તયેત્યર્થઃ । ૪। 'તિવિદ્યા-સમણુદ્યા' इत्यादि, त्रिविधा समनुज्ञा, समिति सङ्गता औत्तरागिकगुणयुक्तत्वेनोचित आचार्या-दितया अनुज्ञा समनुज्ञा-विशेषतयाऽधिकारपदानम् । सा-आचार्यादिभेदैस्त्रिविधा-से हैं—'सुत्तत्थे निम्माओ' इत्यादि । जो सूत्रों के अर्थका निश्चय करनेवाले हों, प्रियधर्मी दृढधर्मी हों अर्थात् जिनका धर्म में प्रेम और दृढता हों ऐसे, तथा जो अनुवर्तना अर्थात् शास्त्रानुकूल प्रवृत्ति में कुशल हों तथा जाति (मातृवंश) और कुल (पितृवंश) से सम्पन्न हों, स्वभाव के गंभीर और लङ्घिधारी हों, तथा संग्रहोपग्रह-अर्थात् गण के योग्य वस्त्रपात्रादि की व्यवस्था करनेवाले तथा यथायोग्य गणके साधुओं को यथावसर वस्त्र पात्रादि के देनेमें कुशल हों, कृतकरण-हेयोपादेयके यथायोग्य अभ्यासी तथा प्रवचनानुरागी हों, इस प्रकारके मुनि गणस्वामी-गणी होते हैं ऐसा जिनेन्द्र भगवानने फरमाया है ॥१॥१॥

इस गणाचार्य का जो भाव है वह गणिता है, यह गणी स्वस्वामि सम्बन्ध से अपने गण का नायक होते हैं । समनुज्ञा तीन प्रकारकी कही

गणीना स्वाभाविक गुणो नीचे प्रमाणे छे—“सुत्तत्थे निम्माओ” इत्यादि—
જેઓ સૂત્રના અર્થનો નિર્ણય કરનારા હોય, ધર્મપ્રેમી, અને ધર્મના વિષયમાં દૃઢતાવાળા હોય-છે, તથા જેઓ અનુવર્તનામાં (શાસ્ત્રાનુકૂળ પ્રવૃત્તિમાં) કુશળ હોય, તથા જાતિ (માતૃવંશ) અને કુળ (પિતૃવંશ) થી સંપન્ન હોય, સ્વભાવે ગંભીર અને લઙ્ઘિધારી હોય, તથા સંગ્રહોપગ્રહ-એટલે કે ગણને યોગ્ય વસ્ત્રપાત્રાદિની વ્યવસ્થા કરનારા હોય તથા યથાયોગ્ય ગણના સાધુઓને અવસર પ્રમાણે વસ્ત્રપાત્રાદિ દેવામાં કુશળ હોય, કૃતકરણ એટલે કે હેયોપા-દેયના યથાયોગ્ય અભ્યાસી તથા પ્રવચનાનુરાગી હોય, આ પ્રકારના મુનિને ગણિ (ગણના અધીશ) કહી શકાય છે, એવું જિનેશ્વર ભગવાનનું ફરમાન છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

આ ગણાચાર્યનો જે ભાવ છે તેને ગણિતા કહે છે. તે ગણી સ્વસ્વામિ સંબંધથી પોતાના ગણના નાયક હોય છે. સમનુજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની કહી છે.

અથાચાર્ય-સ્યૈવંવિધગુણાભાવેઽનુજ્ઞાયા અપ્યભાવઃ સમાપચતે તર્હિ કથં સમનુજ્ઞાયાઃ સમ્ભવઃ ? અત્રોચ્યતે-ઉક્તગુણાનાં મધ્યાદન્યતમગુણાભાવેઽપિ કદાચિત્ કારણ-વિશેષાદાચાર્યઃ સંભવત્યેવ, અન્યથા—

“ જેયાવિ મંદત્તિગુરું વિદ્તા, હરે ઇમે અપ્પમુદ્ધ-ત્તિ નદ્ધા ।

હીલંતિ મિચ્છં પડિવ્જ્જમાણા, કરેંતિ આસાયણ તે ગુરુણં ॥૧૥”

इति दशवैकालिकसूत्रोक्तं व्यर्थं भवेदिति, अतः केषाञ्चित् गुणानामभा-
वेऽप्यनुज्ञा, समग्रगुणानां सद्भावे तु समनुज्ञेति निष्कर्षः । अथवा ‘ समगुण्णा ’
इत्यस्य ‘ स्वमनोज्ञाः ’ इति ‘ समनोज्ञाः ’ इतिवा छाया, तत्र-स्वस्य मनोज्ञाः

गई है औत्सर्गिक गुणों से युक्त होने के कारण आचार्यादिरूप से जो उचित विशेष अधिकार दिया जाता है वही समनुज्ञा है, यह आचार्यादि के भेद से तीन प्रकार की कही गई हैं ।

શંકા—આચાર્ય કો યદિ હસ પ્રકાર કે ગુણો કા અભાવ હો તો ફિર અનુજ્ઞા કા બી અભાવ હો સકતા હૈ । અતઃ સમનુજ્ઞા કા સદ્ભાવ કૈસે માના જા સકતા હૈ ।

ઉ-ઉક્ત ગુણો કે મધ્યમેં સે અન્યતમ ગુણો કે અભાવ મેં બી કારણ વિશેષ કો લેકર કદાચિત્ આચાર્ય તો હોતા હૈ નહીં તો ફિર “ જે યાવિ મંદત્તિ ગુરું વિદ્તા ઇત્યાદિ ” । એસા યહ દશવૈકાલિક સૂત્ર કા કથન વ્યર્થ હો જાવેગા । ઇસલિયે કિતનેક ગુણો કે અભાવ મેં બી અનુજ્ઞા સંભવિત હોતી હૈ ઔર જય સમગ્ર ગુણો કા સદ્ભાવ હોતા હૈ વહાં સમનુજ્ઞા થન જાતી હૈ અથવા “ સમગુણ્ણા ” ઇસ

औत्सर्गिक गुणोत्थी युक्त होवाने कारणे आचार्यादि इमे न उचित विशेष अधिकार आपवाभां आवे छे, तेनुं नाम न समनुज्ञा छे ते समनुज्ञा आचार्य आदिना लेदथी त्रष्टु प्रकारनी छही छे.

શંકા—આચાર્યમાં ને આ પ્રકારના ગુણોનો અભાવ હોય, તો અનુ જ્ઞાનો પણ અભાવ હોઈ શકે છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં સમનુજ્ઞાનો સદ્ભાવ કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર—ઉપર્યુક્ત ગુણોમાંથી અન્યતમ ગુણોના અભાવમાં પણ કારણ વિશેષને લીધે ક્યારેક આચાર્યતા તો સંભવી શકે છે. ને આ વાતને સ્વીકારવામાં ન આવે તો દશવૈકાલિક સૂત્રનું “જે યાવિ મંદત્તિ ગુરુ વિદ્તા ઇત્યાદિ.

આ કથન વ્યર્થ જની જાય છે. તેથી કેટલાક ગુણોના અભાવમાં પણ અનુજ્ઞા સંભવિત હોય છે અને જ્યાં સમગ્ર ગુણોનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં સમનુજ્ઞા સંભવી શકે છે. અથવા “ સમગુણ્ણા ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા

સમાનસામાચારીકતયાઽભિરુચિતાઃ સ્વમનોજ્ઞાઃ, સહવા મનોજ્ઞૈર્જ્ઞાનાદિભિરિતિ સમનોજ્ઞાઃ-એક સાંભોગિકાઃ સાધવસ્તે ત્રિવિધાઃ । તાનેવાહ-આચાર્યતયેત્યાદિ । એવાં પ્રવર્તકગણાવચ્છેદકાદયોઽન્યેઽપિ ભેદા ભવન્તિ કિન્ત્વત્ર ત્રિસ્થાનકાધિકા રાત્તે ન વિવક્ષિતા इति ।

‘ एवं ઉવસંપયા ’ इत्यादि, एवम्-यथा-आचार्यत्वादिभेदत्रयभिन्ना समनुज्ञा तथा उपसंपदाऽपि वाच्या । तत्र-उपसंपत्तिरूपसम्पत्-ज्ञानाद्यर्थ ‘ भवदीयोऽहं ’ मित्यभ्युपगमः, यथाकश्चित् स्वाचार्यादिसमनुज्ञातो मुनिः सम्यक् श्रुतग्रन्थानां जिनप्रवचनप्रभावकशास्त्राणां वा सूत्रार्थयोर्ग्रहण-स्थिरीकरण-विस्मृतसन्धानार्थ,

પદકી છાયા “ સ્વમનોજ્ઞાઃ ” યા “ સમનોજ્ઞાઃ ” એસી બી હતી હૈ, ઇસ મેં જો સમાન સમાચારીરૂપ સે અપને કો અભિરુચિત હોં વે સ્વમનોજ્ઞ અથવા મનોજ્ઞ-જ્ઞાનાદિકોં સે સહિત હોં વે સમનોજ્ઞ હૈં એસા અર્થ હોતા હૈ । એસે સમનોજ્ઞ એક સાંભોગિક સાધુ હોતે હૈં । યે સાંભોગિક સાધુ ત્રીન પ્રકારકે હોતે હૈં-આચાર્યરૂપ સે દૂસરે ઉપાધ્યાયરૂપસે ઓર ત્રીસરે ગણિરૂપસે યદ્યપિ ઇનકે પ્રવર્તક ગણાવચ્છેદક આદિ ઓર બી અનેક ભેદ હોતે હૈં પરંતુ વહાં પર ત્રિસ્થાનકકા અધિકાર ચલ રહા હૈ ઇસલિયે ઇનકી વિવક્ષા નહીં હુઈ હૈ-“ એવં સંપયા ” इत्यादि । जिस प्रकार आचार्यत्वादि के भेदसे समनुज्ञा तीन प्रकारकी कही गई है उसी प्रकार से उपसम्पदा भी तीन प्रकारकी वही है । उपसम्पत्ति का नाम उपसंपत् है । ज्ञानादिक प्राप्ति के निमित्त “ भवदीयोऽहं ” मैं आपका ही हूं ऐसा अपने को प्रकट करना या मानना इसका नाम उपसम्पदा है । जैसे

“ સ્વમનોજ્ઞા ” અથવા “ સમનોજ્ઞા ” પણ થાય છે. સમાન સમાચારી રૂપે પોતાને અભિરુચિત હોય તેમને સ્વમનોજ્ઞ કહે છે અથવા જોઓ મનોજ્ઞ કહે છે અથવા જોઓ મનોજ્ઞ જ્ઞાનાદિથી યુક્ત હોય છે, તેઓ સમનોજ્ઞ ગણાય છે, આ પ્રકારનો તે સંસ્કૃત છાયાનો અર્થ થાય છે. એવાં સમનોજ્ઞ માત્ર સાંભોગિક સાધુ જ હોય છે. તે સાંભોગિક સાધુ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે-(૧) આચાર્ય રૂપ, (૨) ઉપાધ્યાય રૂપ અને (૩) ગણિરૂપ. જો કે તેમના પ્રવર્તક, ગણાવચ્છેદક આદિ બીજાં પણ અનેક લેદ છે, પરંતુ અહીં ત્રણ સ્થાનકોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમનો ઉલ્લેખ કરાયો નથી. “ એવ, ઉપસંપયા ” इत्यादि.

જેમ આચાર્યત્વ આદિના લેદથી સમનુજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની કહી છે, એજ પ્રમાણે ઉપસંપદા પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ઉપસંપત્તિને ઉપસંપત્ કહે છે. જ્ઞાનાદિકની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે “ ભવદીયોઽહં ” “ હું આપનો જ છું ” એ રીતે પોતાને પ્રકટ કરવો કે માનવું તેનું નામ ઉપસંપદા છે. જેમકે કોઈ મુનિ

તથા ચારિત્રવિશેષભૂતાય વૈયાવૃત્ત્યાય ક્ષણાય વા સમાદિષ્ટમાચાર્યાન્તરં યદુપ-
સંપદ્યતે સોપસમ્પત્, ઉક્તશ્ચ—

“ ઉવસંપયા ય તિવિદ્યા, ણાણે તદ્દ દંસણે ચારિત્તે ચ ।

દંસણણાણે તિવિદ્યા, દુવિદ્યા ય ચરિત્ત અદ્દાએ ॥૧॥ ”

છાયા—ઉપસમ્પન્ન ત્રિવિદ્યા, જ્ઞાને તથા દર્શને ચારિત્રે ચ ।

દર્શનજ્ઞાને ત્રિવિદ્યા, દ્વિવિદ્યા ચ ચારિત્રાર્થતયા ॥૧॥

સેયમાચાર્યોપસમ્પત્ । એવમુપાધ્યાયસ્ય ગણિનોડપીતિ । તથા—‘ એવં વિજ-
હ્ણા ’ ઇતિ, એવં—પૂર્વોક્તપ્રકારેણ વિદ્યાનિઃ—પરિત્યાગઃ વોધ્યા । સા ચ શિષ્યે-

કોઈ મુનિ અપને આચાર્ય સે સમનુજ્ઞાત હુઆ સમ્યક્ શ્રુત શાસ્ત્રોં કે
અથવા જિનપ્રવચન પ્રભાવક શાસ્ત્રોં કે સૂત્ર ઔર અર્થ કો ગ્રહણ કરને
કે લિયે, સ્થિર કરને કે લિયે, ભૂલે હુએ કો પુનઃ યાદ કરને કે લિયે
તથા ચારિત્ર વિશેષભૂત વૈયાવૃત્ત્ય કે લિયે અથવા ક્ષણ કરને કે લિયે
સમાદિષ્ટ હુએ અન્ય આચાર્ય કે પાસ જો જાતા હૈ વહ ઉપસંપત્ હૈ ।
કહા ઓ હૈ—“ ઉવસંપયા ય ’ ઇત્યાદિ ।

અર્થાત્—ઉપસંપદા ત્રિણ પ્રકાર કી હોતી હૈ, જ્ઞાન કે લિયે, દર્શન
કે લિયે, ચારિત્ર કે લિયે, ઉનમેં જ્ઞાન ઔર દર્શન કી ઉપસંપદા ત્રિણ
ત્રિણ પ્રકાર કી હૈ ઉસમેં જ્ઞાનોપસંપદા કે ત્રિણ પ્રકાર યે હૈ—સૂત્રાર્થ કા
ગ્રહણ કરના ૧, ગ્રહણ કિયે હુએ કો સ્થિર કરના ૨, ઔર વિસ્મૃત કા
અનુસંધાન ૩ । દર્શન કે દો પ્રકાર યે હૈ—વૈયાવૃત્ત્ય ઔર ક્ષણ—માસ-
ક્ષણાદિતપસ્યા ૨ ॥ ૧ ॥ હસી પ્રકાર સે ઉપાધ્યાયસંપત્ ઔર ગણિ-

પોતાના આચાર્ય દ્વારા સમનુજ્ઞાત થયેલા સમ્યક્ શ્રુતશાસ્ત્રોના અથવા જિન
પ્રવચન પ્રભાવક શાસ્ત્રોના સૂત્ર અને અર્થને ગ્રહણ કરવાને માટે, ભૂલી જવા-
યેલાને ફરી યાદ કરવા માટે તથા ચારિત્ર વિશેષરૂપ વૈયાવૃત્ત્યને માટે અથવા
ક્ષણને માટે, સમદિષ્ટ થયેલા અન્ય આચાર્યની પાસે જો જાય છે,
તે ઉપસંપત્ છે. કહ્યું પણ છે કે—“ ઉવસંપયા ય ” ઇત્યાદિ—

એટલે કે ઉપસંપદા ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) જ્ઞાનને માટે, (૨) દર્શનને
માટે અને (૩) ચારિત્રને માટે જ્ઞાન અને દર્શનની ઉપસંપદા ત્રણ ત્રણ
પ્રકારની છે. જ્ઞાનોપસંપદાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) સૂત્રાર્થને ગ્રહણ
કરવો, (૨) ગ્રહણ કરાયેલને સ્થિર કરવું, અને (૩) વિસ્મૃતનું અનુસંધાન.
દર્શનના બે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) વૈયાવૃત્ત્ય અને ક્ષણ—માસક્ષણાદિ
તપસ્યા. ॥ ૧ ॥ આ પ્રકારની આ આચાર્ય ઉપસંપત્ છે. એ જ પ્રકારની
ઉપાધ્યાયસંપત્ અને ગણિસંપત્ પણ હોય છે.

“नियगच्छादन्नस्मि उ सीयणदोसाइणाहोइ ।”

એટલે કે પોતાના ગચ્છમાંથી ગીજ ગચ્છમાં જવારૂપ વિહાનિ સંયમ સીદન (દોષ) આદિને લીધે થાય છે. અથવા આચાર્ય દ્વારા શિષ્યોનો પરિ-
ત્યાગ કરાવારૂપ પણ તે વિહાનિ હોઈ શકે છે. જેમકે—પોતાની પાસે જ્ઞાનાદિની
પ્રાપ્તિ અર્થે આવેલા મુનિને નીચેના બે કારણોથી આચાર્ય પોતાની પાસેથી
રજા આપી દે છે, તેનું નામ વિહાનિ છે. જે નિમિત્તે તે મુનિ તેમની પાસે
આવ્યો છે તે અર્થનું અનુષ્ઠાન (આચરણ) ન કરનાર મુનિનો આચાર્ય પરિ-
ત્યાગ કરે છે. (૨) જે નિમિત્તે તે મુનિ તેમની પાસે આવેલ છે, તે જ્ઞાનાદિ

“ ઉવસંપન્નો જં કારણં તુ તં કારણં અપૂરિતો ।

અથવા સમાણિયમ્મી, સારણયા વા વિસમ્મો વા ॥૧॥ ”

છાયા—ઉપસંપન્નો ચત્કારણં તુ તત્કારણમ્ અપૂરયન્ ।

અથવા સમાનીતે સારણતા ચ વિસર્ગો વા ॥૧॥

एवमुपाध्यायस्य गणिनोऽपीति ॥ सू० ४८ ॥

પૂર્વે વિશિષ્ટા સાધુકાયચેષ્ટા ત્રિસ્થાનકાવતારેણ પ્રોક્તા, સામ્પ્રતં વચનમનસી તન્નિષેધૌ ચ ત્રિસ્થાનકેઽવતારયન્ સૂત્રચતુષ્ટયમાહ—

મૂલમ્—તિવિહે વયણે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા--તવ્વયણે તદ્દન્નવ-
યણે ણો અવયણે ૧ । તિવિહે અવયણે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા--ણો
તવ્વયણે, ણો તદ્દન્નવયણે અવયણે ૨ । તિવિહે મણે પળ્લણ્ણત્તે, તં
જહા--તમ્મણે તદ્દન્નમણે ણો અમણે ૪ । તિવિહે અમણે પળ્લણ્ણત્તે,
તં જહા--ણો તમ્મણે, ણો તદ્દન્નમણે અમણે ૪ ॥ સૂ૦ ૪૯ ॥

સિદ્ધપ્રયોજન વાલે બને હુણ મુનિ કો જો છોડ દેતા હૈ વહ આચાર્યવિ-
હાનિ હૈ । કહા ખી હૈ—ઉવસંપન્નો જં કારણં इत्यादि ।

અર્થાત્—જિસ કારણ કો લેકર જો મુનિ આયા હૈ ઉસકો નહો
પૂરા કરતે હુણ કા અથવા સારણા દ્વારા ઉસ કારણ કો પૂરા કિયે હુણ
કા જો ત્યાગનો પીછા ભેજના વહ આચાર્ય વિહાનિ હૈ ॥ ૧ ॥

इसी प्रकार से उपाध्यायविहानि और गणिविहानि के संबंध में भी
कथन करना चाहिये ॥ सू० ४८ ॥

વિશિષ્ટ સાધુકી કાયચેષ્ટા ત્રિસ્થાનક કે પ્રકરણ સે કહ દી ગઈ હૈ
અવ સૂત્રકાર વચન મન કો ઔર इनके निषेध को तीन भेद से कहते

પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે પણ આચાર્ય તેને પોતાની પાસેથી જવા
દે છે, તેનું નામ પણ વિહાનિ જ છે. કહું પણ છે કે—ઉવસંપન્નો જ કારણં इत्यादि

“ જે કારણે મુનિ તેમની પાસે આવેલ છે, તે કારણે પૂરું નહીં કરવાથી
અથવા તેને અનુરૂપ આચરણ નહીં કરવાથી, અથવા સારણા દ્વારા તે કારણને
પૂર્ણ કરનારનો જે ત્યાગ કરવો. તેને પાછા જવાની રજા આપવી, તેનું નામ
આચાર્ય વિહાની છે ઉપાધ્યાય વિહાનિ અને ગણિવિહાની વિષે પણ આ
પ્રકારનું જ કથન સમજવું ॥ સૂ. ૪૮ ॥

વિશિષ્ટ સાધુની કાયચેષ્ટાનું ત્રિસ્થાનકને આધારે પ્રતિપાદન થઈ ગયું.
હવે સૂત્રકાર વચન, મન અને તેમના નિષેધનું ત્રણ લેહની અપેક્ષાએ પ્રતિ-

છાયા—ત્રિવિધં વચનં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્યથા—તદ્વચનં, તદન્યવચનં, નો અવચનમ્
૧। ત્રિવિધમવચનં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્યથા—નોતદ્વચનં, નોતદન્યવચનં, અવચનમ્ ૨।
ત્રિવિધમનઃ પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્યથા—તન્મનઃ, તદન્યમનઃ, નો અમનઃ ૩। ત્રિવિધમમનઃ
પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્યથા નોતન્મનઃ નોતદન્યમનઃ, અમનઃ ૪ ॥ સૂ. ૪૯ ॥

ટીકા—‘ત્રિવિદે વચણે’ ઇત્યાદિ, સૂત્ર ચતુષ્ટયસ્ય સંક્ષિપ્તા વ્યાખ્યા—
ત્રિવિધ વચનમ્ । તદેવાદ-તદ્વચનમ્-તસ્ય વિવક્ષિતાર્થસ્ય ઘટાદેવચનં-મળનં
તદ્વચનં ઘટાર્થાપેક્ષયા ઘટવચનવત્ । તદન્યવચનમ્-તસ્માદ્ વિવક્ષિતઘટાદેરન્યઃ
પટાદિઃ, તસ્ય વચનં તદન્યવચનમ્, ઘટાપેક્ષયા પટવચનવત્ । નો અવચનમ્-અમ-
ળનનિવૃત્તિર્વચનમાત્રં ડિત્યાદિવદિતિ । [અથવા સઃ—શબ્દવ્યુત્પત્તિનિમિત્ત-ધર્મ-

હુણ ચારસૂત્ર કા કથન કરતે હૈં—(ત્રિવિદે વચણે પળણત્તે) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—વચન ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ જૈસે—તદ્વચન, તદન્યવચન
ઔર નો અવચન, અવચન મી ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ—જૈસે—નો તદ્વ-
ચન, નો તદન્યવચન ઔર અવચન, મન મી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા
હૈ જૈસે તન્મન, તદન્ય મન ઔર નોઅમન, અમન મી ત્રીન પ્રકાર કા
કહા ગયા હૈ—જૈસે નોતન્મન, નોતદન્યમન ઔર અમન ।

ટીકાર્થ—હસ સૂત્રકી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા હસ પ્રકારસે હૈ—ઘટાદિરૂપ વિવ-
ક્ષિત અર્થ કા કહનેવાલા વચન તદ્વચન હૈ જૈસે ઘટાદિ અર્થ કી અપેક્ષા
ઘટવચન તદ્વચન હાતા હૈ વિવક્ષિત ઘટાદિ સે અન્ય જો પટાદિ હૈ વહ
અન્ય હૈ ઁનકા કહને વાલા વચન તદન્યવચન હૈ જૈસે ઘટાપેક્ષા સે
પટવચન તદન્યવચન હોતા હૈ, વચનમાત્ર કા નામ નો અવચન હૈ યહ નો

પાઠન કરતાં ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે—“ત્રિવિદે વચણે પળણત્તે” ઇત્યાદિ—

વચન ત્રણ પ્રકારનાં છે—(૧) તદ્વચન, (૨) તદન્યવચન અને (૩)
નોઅવચન, અવચનના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) નોતદ્વચન,
(૨) નોતદન્યવચન, અને (૩) અવચન. મન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧)
તન્મન, (૨) તદન્યમન, અને (૩) નોઅમન. અમન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું
છે—(૧) નો તન્મન, (૨) નો તદન્યમન અને (૩) અમન.

આ સૂત્રનું ‘સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ પ્રમાણે છે—(૧) ઘટાદિરૂપ અમુક
અર્થને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે જેમકે ઘટાદિ અર્થની અપેક્ષાએ
ઘટરૂપ વચનને તદ્વચન કહેવાય છે. વિવક્ષિત (અમુક) ઘટાદિ સિવાયના
જે પટાદિ છે, તે અન્ય પદાર્થરૂપ હોવાથી તેમનું કથન કરનાર વચનને તદન્ય
વચન કહે છે. જેમકે ઘટની અપેક્ષાએ પટરૂપ વચન તદન્યવચન ગણાય છે.

अवचन अभगन की निवृत्तिरूप होता है अथवा—“सोऽर्थोऽनेन उच्यते इति तद्वचनम्” इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द की व्युत्पत्ति के निमित्त भूत धर्म से विशिष्ट अर्थ जिसके द्वारा कहा जाता है वह तद्वचन है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जैसा अर्थ है उसको उसी रूप से कहने वाला वचन तद्वचन है। यह तद्वचन उवलनतपनादि की तरह यथार्थनामरूप है, उवलन में उवलन (अग्नि) इस शब्द की व्युत्पत्ति का निमित्त जलानारूप धर्म है अतः इस धर्म से विशिष्ट वह उवलनपदार्थ है और उवलन पदार्थ को कहने वाला उवलनशब्द तद्वचन है इसी प्रकार से अन्यत्र भी समझना चाहिये (तस्मात् अन्यः अर्थः उच्यतेऽनेन इति तदन्यवचनम्) इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द की व्युत्पत्ति का निमित्त भूत जो धर्म है उस धर्म से विशिष्ट जो पदार्थ है उस पदार्थ को उस शब्द द्वारा न कहकर अन्य शब्द द्वारा कहने वाले का वचन तदन्यवचन है जैसे सीप को चांदी कहने वाला वचन तथा जो वचन डिट्थादि वचन की तरह निरर्थक होता है वह नोअवचन है अथवा तद्वचन

વચનમાત્રતું” નામ નોઅવચન છે, તેનો વચન અલણુની નિવૃત્તિરૂપ હે.ય છે. અથવા સોડર્યોનેન ઇચ્યતે ઇતિ તદ્વચનમ્” આ ંયુત્પત્તિ અનુસાર શબ્દની ંયુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત ધર્મથી વિશિષ્ટ અર્થ જેના દ્વારા કહેવામાં આવે છે, તે તદ્વચન છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેવો અર્થ (પદાર્થ) છે, એવાં જ રૂપે તેને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે. આ તદ્વચન, જ્વલન, તપન આદિની જેમ યથાર્થ નામરૂપ હોય છે. જ્વલનમાં જ્વલન (અગ્નિ) આ શબ્દની ંયુત્પત્તિના નિમિત્તરૂપ બાળવા રૂપધર્મ છે. તેથી આ ધર્મથી યુક્ત તે જ્વલન પદાર્થ છે અને જ્વલન પદાર્થને કહેનારો જ્વલન શબ્દ તદ્વચન છે. એ જ પ્રમાણે તપન આદિ વિષે પણ સમજવું. “ તત્સમાત્ અન્યઃ અર્થઃ ઇચ્યતેડનેન ઇતિ તદન્યવચનમ્” આ ંયુત્પત્તિ અનુસાર શબ્દની ંયુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત જે ધર્મ છે, તે ધર્મથી યુક્ત જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થને તે શબ્દ દ્વારા કહેવાને બદલે અન્ય શબ્દ દ્વારા તેનું કથન કરનારા વચનને તદન્ય વચન કહે છે જે વચન “ દિત્ય” આદિ વચનની જેમ નિરર્થક હોય છે તેને નોઅવચન કહે છે.

આચાર્યાદેર્વચનં તદ્વચનમ્ । તદ્વ્યતિરિક્તવચનં તદન્યવચનમ્—અધિવક્ષિતપ્રણેતૃ વિશેષમ્ । નો અવચનં વચનમાત્રમિત્યર્થઃ । ૧।

‘તિવિહે અવચણે’ इत्यादि, त्रिविधवचन प्रतिषेधस्त्वचनं, तत्त्रिविधं, तथाहि— नो तद्वचनं घटापेक्षया पटवचनवत्, नोतदन्यवचनं घटे घटवचनवत्, अवचनं वचननिवृत्तिमात्रमिति । एवं व्याख्यानंतरापेक्षयाऽपि विज्ञेयम् । २।

‘તિવિહે મણે’ इत्यादि, त्रिविधं मनस्तथाहि—तस्य जिनदत्तादेः, तस्मिन्वा घटपटादौ मनस्तन्मनः तत्—तस्माद्—जिनदत्ताद् अन्यस्य ऋषभदत्तादेर्घटादन्यस्मिन् पटादौ वा मनस्तदन्यमनः अधिवक्षितस्वजनविशेषं तु मनोमात्रं नो अमनइति । ३।

આદિ શબ્દ કા અર્થ હસ પ્રકાર સે ખી હોતા હૈ (તસ્ય વચનમ્ તદ્વચનમ્) આચાર્ય આદિ કા જો વચન હૈ વહ તદ્વચન હૈ હનસે ભિન્ન કા જો વચન હૈ વહ તદન્યવચન હૈ ઔર વચનમાત્ર કા નામ નો અવચન હૈ (તિવિહે અવચણે) इत्यादि પૂર્વોક્ત ત્રિવિધવચન કા પ્રતિષેધરૂપ અવચન હોતા હૈ યહ અવચન ખી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે નો તદ્વચન ? યહ નો તદ્વચન ઘટાદિ કી અપેક્ષા પટવચન રૂપ હોતા હૈ । અર્થાત્ ઘટવચન સે પટવચન નો તદ્વચન હૈ । ઘટ મેં ઘટવચન કી તરહ જો વચન હૈ વહ નો તદન્યવચન હૈ તથા વચન કી નિવૃત્તિમાત્ર અવચન હૈ હસી તરહ સે યહાં અન્ય વ્યાખ્યા કી અપેક્ષા ખી કથન કર લેના ચાહિયે ।

“તિવિહે મણે” इत्यादि जिनदत्त आदि का जो मन है वह अथवा घट पटादि में लगा हुआ जो मन है वह तन्मन है जिनदत्त के सिवाय अन्य ऋषभादि का जो मन है वह अथवा घटादि से अन्य पटादि में

અથવા તદ્વચન આદિ શબ્દોનો આ પ્રકારનો અર્થ પણ થાય છે—“તસ્ય વચનમ્ તદ્વચનમ્” આચાર્ય આદિનું જે વચન તે તદ્વચન કહેવાય છે. તેમનાથી ભિન્ન વ્યક્તિના વચનને તદન્યવચન કહે છે, અને વચનમાત્રનું નામ નો અવચન છે. “તિવિહે અવચણે” इत्यादि—

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના વચનના પ્રતિષેધરૂપ અવચન હોય છે. આ અવચનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નોતદ્વચન આ નોતદ્વચન ઘટાદિની અપેક્ષાએ પટવચનરૂપ હોય છે. એટલે કે ઘટવચનની અપેક્ષાએ પટવચન નોતદ્વચન છે ઘટમાં ઘટવચનની જેમ જે વચન છે તે તદન્યવચન છે, તથા વચનમાત્રની નિવૃત્તિનું નામ અવચન છે. એ જ પ્રમાણે અહીં અન્ય વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ પણ કથન સમજી લેવું જોઈએ. “તિવિહે મણે” इत्यादि—

जिनदत्त आदिनું જે મન છે તેને, અથવા ઘટપટાદિમાં લાગેલું જે મન છે તેને તન્મન કહે છે. જિનદત્ત સિવાયના જે ઋષભાદિનું મન છે તેને

‘ त्रिविधे अमणे ’ इत्यादि, त्रिविधममनः, तद् अवचनवद् व्याख्येयम्
॥ ६ ॥ सू० ४९ ॥

पूर्वं संयतमनुष्यादि व्यापारा उक्ताः, साम्प्रतं तु प्रायो देवव्यापारान् प्ररूपयन् प्रथमं वृष्टिकायप्ररूपणां सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्-तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्टिकाए सिया, तं जहा-तस्सिं
च णं देसंस्सि वा पएसंस्सि वा णो बहवे उदगजोणिया जीवा
य पोग्गला य उदगयाए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति
उववज्जंति १, देवा णागा जक्खा भूया णो सम्मसाराहिया
भवंति, तत्थ समुट्ठियं उदगपोग्गलं परिणयं वासिउकामं अन्नं
देसं साहरंति २ । अब्भवदलगं च णं समुट्ठियं परिणयं वासि-
उकामं वाउकाए विधुणइ ४ । इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं अप्प-
वुट्टिकाए सिया १ । तीहिं ठाणेहिं महावुट्टिकाए सिया, तं जहा-
तंस्सि च णं देसंस्सि वा पएसंस्सि वा बहवे उदगजोणिया
जीवा य पोग्गला य उदगयाए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उवव-
ज्जंति १, देवा नागा जक्खा भूया सम्मसाराहिया, भवंति अन्नत्थ
समुट्ठियं उदगपोग्गलं परिणयं वासिउकामं तं देसं साहरंति २
अबभवदलगं च णं समुट्ठियं परिणयं वासिउकामं णो वाउकाओ
विधुणइ ४ । इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं महावुट्टिकाए सिया २ ॥ ५० ॥

संलग्न जो मन है वह तदन्यमन है मनोमात्र का नाम नो अमन है
त्रिविध अमन अवचन की तरह व्याख्यात कर लेना चाहिये ॥ सू० ४९ ॥

अथवा घटादि सिवायना पटादिमां लीन थयेलु जे मन छे तेने तदन्यमन उडे
छे मनोमात्रनुं नाम नो अमन छे. त्रिविध अमननी व्याख्या पलु अवयवतना
जेवी ज समजवी. ॥ सू. ४९ ॥

ભવેત્, તદ્વથા-તાનિ કારણાનિ યથા-તરિમન્ પ્રસિદ્ધે ચ શબ્દઃ કારણાન્તરસમુચ્ચ-
યાર્થઃ ણમિતિ વાક્યાલક્ષારે, દેશે-મગધાદૌ વા-અથવા પ્રદેશે-તસ્યૈવૈકદેશે નો-
નૈવ વહવઃ-વહુલાઃ ઉદકયોનિકાઃ-ઉદકરૂપ-જલરૂપ યોનયઃ-પરિણામકારણ-
ભૂતા ઉદકયોનયસ્તેવ તથા-ઉદકોત્પાદનસ્વભાવાઃ કે ? इत्याह-जीवाः-अप्का-
यप्राणिनः तथा पुद्गलाः-अप्कायोत्पादका पुद्गलस्कन्धा उदकतया-उदकरूपेण-
નો-અવક્રામન્તિ-સામાન્યતઃ નો ઉત્પદ્યન્તે નો વ્યુત્ક્રામન્તિ-વિશેષતઃ નો ઉત્પ-
દ્યન્તે, નો વ્યવન્તે-ઉદકતયોત્પત્તિતુમન્યયોનિતો નો નિસ્મરન્તિ, નો ઉપપદ્યન્તે-
ક્ષેત્રસ્વભાવાદુત્પન્ના નો મ્યવન્તીતિ પ્રથમં સ્થાનમ્ ૧, તથા દેવાઃ-વૈમાનિકા-જ્યોતિ-
ષ્કાશ્ચ, નાગાઃ-નાગકુમારાઃ-ભવનપતિવિશેષાઃ, યક્ષા-ભૂતાશ્ચ વ્યન્તરવિશેષાઃ,
एतद् ग्रहणं चेपां प्रायस्तथाविधकर्मणि प्रवृत्तिसद्भावादिति, एते नो सम्यगारा-
धिता भवन्ति, तस्मात्कारणात्ते देवादयः तत्र-मगधादौ समुत्थितम्-उत्पन्नम् उदक-

है या वर्षा नहीं होती है वह अल्पवृष्टि है, उसके तीन कारण हैं-इनमें
प्रथम कारण ऐसा है कि उस देश में-मगधादि देश में अथवा उसके
एक आग में उदक के परिणाम कारणभूत-उदक उत्पादन स्वभावरूप
अनेक अप्कायिक प्राणी तथा अप्कायोत्पादक पुद्गलस्कन्ध उदकरूप से
उत्पन्न नहीं होते हैं अन्ययोनि से उदकरूप में बनने के लिये निकले
नहीं हैं, या क्षेत्रस्वभाव से वहां उत्पन्न नहीं हुए हैं, द्वितीय कारण इस
प्रकार से है-देव वैमानिक और ज्योतिष्क तथा नाग-नागकुमार भव-
नपतिविशेष और यक्षभूत व्यन्तर विशेष ये वहां पर सम्यक् रूप से
आराधित नहीं हुए हैं क्यों कि वृष्टिरूप कार्यके करने में इनकी प्रवृत्तिका
सद्भाव माना जाता है, अतः जब ये वहां सम्यक् रूप से आराधित नहीं
होते हैं तो ये देवादिक मगधादि देश में वरसने को उद्यत हुए उदक-

ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) તે દેશમાં-મગધાદિ દેશમાં કે તેના એક
ભાગમાં ઉદક (પાણી) ના પરિણામ કારણભૂત-ઉદક ઉત્પાદન સ્વભાવરૂપ અनेक
અપ્કાયિક જીવો તથા અપ્કાયોત્પાદક પુદ્ગલ સ્કન્ધ ઉદક રૂપે ઉત્પન્ન થતા
નથી, અન્ય યોનિમાંથી ઉદક રૂપમાં આવવાને માટે નીકળ્યા હોતા નથી,
અથવા ક્ષેત્રસ્વભાવથી ત્યાં ઉત્પન્ન થયા નથી. (૧) વૈમાનિકો, જ્યોતિષકો, નાગ-
કુમારાદિ ભવનપતિઓ, યક્ષરૂપ વ્યન્તર વિશેષ વગેરેની ત્યાં સારી રીતે આરા-
ધના હોતી નથી વરસાદ વરસાવવામાં આ દેવોની પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ જરૂરી
ગણાય છે. જો મગધાદિ દેશમાં તેમની આરાધના સારી રીતે ન થતી હોય તો આ દેવો
મગધાદિ દેશમાં વરસવાને પ્રવૃત્ત થયેલા ઉદકપ્રધાન પુદ્ગલ સમૂહને-મેઘને ત્યાંથી
ખંગાળા, અંગદેશ આદિ દેશોમાં લઈ જાય છે. મેઘોને, ચમકતી વિજળીને અને મેઘોની

પૌદ્ગલમ્-ઉદકપ્રધાનઃ પુદ્ગલસમૂહ-ઉદક પૌદ્ગલો મેષ इत्यर्थस्तं, तथा परि-
णतम्-ઉદકવર્ષણાવસ્થાં પ્રાપ્તયત एव विद्युद्गर्जनादिकरणाद् वर्षितुकामम्,
અન્યં દેશમજ્ઞવજ્ઞાદિકં સંહરન્તિ નયન્તીતિ દ્વિતીયં કારણમ્ ૨। અભ્રવાર્દલકમ્-
અભ્રે-આકાશે સમાગતં વાર્દલકં-મેવં, વાયુકાયઃ-પ્રચ્છન્ડકાયઃ વિધુનોતિ દિશિ-
દિશિ વિકરતીતિ તૃતીયં કારણમ્ ૩। इत्येतैस्त्रिभिः कारणैरल्पवृष्टिकायः स्यादिति
॥१॥ અથ મહાવૃષ્ટિકાયસૂત્રમાહ-‘ તીર્હિ ’ इत्यादि सुगमं नवरं-મહાન્-પુષ્કલઃ-
વૃષ્ટિકાયો મહાવૃષ્ટિકાયઃ પુષ્કલાઞ્જીવનિકાયઃ અન્ન દેવાદયઃ સમ્યગારાધિતાઃ-
સન્તઃ-અન્યન્ન-અન્યદેશે અન્ન વજ્ઞાદૌ સમુત્થિતબુદકપૌદ્ગલં પરિણતં વર્ષિતુકામં

પ્રધાન પુદ્ગલ સમૂહ કો-મેવ કો કિ જિસ્મં વિજલી ચમકતી હૈ, વહે
જોર કી ગર્જના હોતી હૈ ઓર હસસે એસા આભાસ હોને લગતા હૈ કિ
પાની અવ વરસને વાલા હી હૈ, અન્યદેશ મેં અજ્ઞ વજ્ઞ આદિ દેશ મેં વહાં
સે લે જાતે હૈં। તૃતીય કારણ-આકાશ મેં વર્ષા ઉત્પન્ન કરને વાલે
વાદલોં કા પ્રચ્છન્ડવન સે હધર ઉધર હરેક દિશા મેં વિચેર દેના
હૈ। इन तीन कारणों को लेकर अल्पवृष्टिकाय होता है। મહાવૃષ્ટિકાય
સૂત્ર-“ તીર્હિ ” इत्यादि रूप है इसका अर्थ अल्पवृष्टिकाय के सूत्र से
વિલકુલ વિપરીત હૈ અર્થાત્ વહાં જો કારણ અલ્પવૃષ્ટિકાય કે લિયે
કહે ગયે હૈં-વે હી કારણ યહાં વિપરીત રૂપ મેં કહે ગયે હૈં।
પુષ્કલ વૃષ્ટિકાય કા નામ મહાવૃષ્ટિકાય હૈ હસ મહાવૃષ્ટિકાય મેં પુષ્કલ
અપ્ જીવનિકાય રહતા હૈ યહાં સમ્યક્રૂપ સે આરાધિત હુએ દેવાદિક

ગર્જનાને સાંભળીને લોકો એવા ભ્રમમાં પડે છે કે હાથમાં જ વરસાદ વરસવા માંડશે,
પણ ઉપર્યુક્ત કારણે તેમની તે માન્યતા ઠગારી નિવડે છે. કેટલીકવાર પ્રચંડ
પ્રવચનને લીધે વરસાદ વરસાવનારાં વાદળાઓ આમ તેમ વિખરાઈ જવાને
લીધે પણ વરસાદ પડતો નથી. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે અલ્પવૃષ્ટિકાય
(ઓછો વરસાદ અથવા અનાવૃષ્ટિ) થાય છે. મહાવૃષ્ટિકાયસૂત્ર “ તીર્હિ ”
इत्यादि रूप છે. અલ્પવૃષ્ટિકાયના સૂત્ર કરતાં આ સૂત્ર બિલકુલ વિપરીત અર્થ-
વાળું છે. ત્યાં અલ્પવૃષ્ટિના જે ત્રણ કારણો કહ્યાં છે, તેમના કરતાં મહાવૃષ્ટિનાં
વિપરીત કારણો કહ્યા છે. પુષ્કળ માત્રામાં વરસતા વૃષ્ટિકાયને મહાવૃષ્ટિકાય
કહે છે. મહાવૃષ્ટિકાયમાં પુષ્કળ અપૂણ્ણવનિકાય રહે છે. મહાવૃષ્ટિ ક્યારે થાય
છે ? ઉપર્યુક્ત દેવોની જ્યારે સમ્યક્ આરાધના કરવામાં આવે છે, ત્યારે અન્ય
દેશમાં જવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મેઘને તેઓ પોતાની જ્યાં સમ્યક્ આરાધના

તં દેશં મગધાદિકં સંહરન્તિ-આનયન્તિ ।૨। નો વાયુકાયસ્તં વિધુનોતિ । શેપં
પૂર્વવદ્ વ્યાખ્યેયમ્ ॥ સૂ. ૫૦ ॥

દેવવ્યાપારાનેવ પ્રરૂપયન્ અધુનોપપન્નદેવપ્રરૂપણં સૂત્રદ્વયેનાહ—

મૂલમ્—તીહિં ઠાણેહિં અહુણોવવન્ને દેવે દેવલોગેસુ ઇચ્છેજ્ઞા
માણુસ્સં લોગં હવ્વમાગચ્છિત્તણ, ણો ચેવ ણં સંચાણ્ઠ હવ્વમાગ-
ચ્છિત્તણ, તં જહા--અહુણોવવન્ને દેવે દેવલોણસુ દિવ્વેસુ કામ-
ભોગેસુ મુચ્છિણ ગિલ્લે ગઢિણ અજ્ઞોવવન્ને, સે ણં માણુસ્સણ
કામભોગેણો આઢાણ્ઠ ણો પરિયાણાણ્ઠ ણો અઢ્ઠં બંધણ્ઠ ણો નિયાણં
પગરેણ્ઠ ણો ઠિણ્ઠપકપ્પં પકરેણ્ઠ ૧ । અહુણોવવન્ને દેવે દેવલોણસુ
દિવ્વેસુ કામભોણસુ મુચ્છિણ ગિલ્લે ગઢિણ અજ્ઞોવવન્ને, તસ્સ
ણં માણુસ્સણ પેસ્સેવોચ્છિણ્ણે દિવ્વે સંકંતે ભવણ્ઠ ૨ । અહુણો-
વવન્ને દેવે દેવલોણસુ દિવ્વેસુ કામભોણસુ મુચ્છિણ જાવ અજ્ઞો-
વવન્ને તસ્સ ણં એવં ભવણ્ઠ-ઇયણિંહ ન ગચ્છં મુહુત્તં ગચ્છં, તેણં
કાલેણં અપ્પાઝયા મણુસ્સા કાલધમ્મુણા સંજુત્તા ભવંતિ ૩ ।
ઇચ્છેણિંહ તીહિં ઠાણેહિં અહુણોવવન્ને દેવે દેવલોણસુ ઇચ્છેજ્ઞા
માણુસ્સલોગં હવ્વમાગચ્છિત્તણ, ણો ચેવ ણં સંચાણ્ઠ હવ્વમાગચ્છિ-
ત્તણ ॥૧॥ તીહિં ઠાણેહિં અહુણોવવન્ને દેવે દેવલોણસુ ઇચ્છેજ્ઞા માણુ-
સ્સં લોગં હવ્વમાગચ્છિત્તણ, સંચાણ્ઠ હવ્વમાગચ્છિત્તણ, તં

અન્યત્ર દેશ મેં સમુત્થિત મેઘ કો વિવક્ષિત દેશ મેં વર્ષાને કે લિયે લે
આતે હૈં । વાયુકાય इन अभ्रवार्दलिकों को एक स्थान से दूसरे स्थान
में उड़ाकर नहीं ले जाता है ॥ सू. ५० ॥

થતી હોય એવા દેશમાં લઈ જઈને વરસાવે છે. વળી વાયુકાયરૂપ મેઘ ડ પવન
તે વાદળાઓને ખીજે સ્થાને લઈ જવાને બદલે ત્યાં જ રહેવા ઇચ્છેને પુષ્કળ
વરસાદ વરસાવવામાં મદદરૂપ બને છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

जहा—अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु अमु-
 च्छिए अगिद्धे अगढिए अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवइ—
 अत्थि णं मम माणुस्सए भवे आयरिएइ वा उवज्झाएइ वा
 पवत्तएइ वा थेरेइ वा गणीइ वा गणहरेइ वा गणावच्छेदएइ
 वा, जोसिं पभावेणं मए इमा एयारूवा दिव्वा देविट्ठी दिव्वा देव-
 जुइ दिव्वे देवाणुभावे लद्धे पत्ते अभिसमन्नागए, तं गच्छामि
 णं ते भगवंते वंदामि णमंसामि सक्कारेमि सम्माणेमि कल्लाणं
 मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामि १, अहुणोववन्ने देवे देवलो-
 एसु दिव्वेसु कामभोएसु अमुच्छिए जाव अणज्झोववन्ने तस्स
 णं एवं भवइ एत्त णं माणुस्सए भवे णाणीइ वा तवस्सीइ वा
 अइदुक्कर दुक्करकारए, तं गच्छामि णं भगवंतं वंदामि णमं-
 सामि जाव पज्जुवासामि २, आहुणोववन्ने देवे देवलोएसु
 जाव अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवइ—अत्थि णं मम माणुस्सए
 भवे मायाइ वा पियाइ वा भज्जाइ वा, भायाइ वा, भगिणीइ
 वा, पुत्ताइ वा, धूयाइ वा, सुणहाइ वा, तं गच्छामि णं तेसिं-
 मंतियं पाउब्भवामि पासंतु ता मे इमं एयारूवं दिव्वं देविट्ठिं
 दिव्वं देवजुइं दिव्वं देवाणुभावं लद्धं पत्तं अभिसमन्नागयं ३,
 इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा
 माणुस्सं लोणं हव्वमागच्छित्तए संचाएइ हव्वमागच्छित्तए
 ॥ २ ॥ सू० ॥ ५१ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यं लोकं
 हव्यमागन्तुं, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम्, तथा—अधुनोपपन्नो देवो

देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्धः ग्रथितः अध्युपपन्नः, स खलु मानु-
ष्यकान् कामभोगान् नो आद्रियते नो परिजानाति, नो अर्थं वध्नाति, नो निदानं
प्रकरोति, नो स्थितिं प्रकल्पं प्रकरोति १ । अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु
कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्धो ग्रथितः अध्युपपन्नः, तस्य खलु मानुष्यकं प्रेमव्युच्छिन्नं
दिव्यं संक्रान्तं भवति २ । अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु
मूर्च्छितो यावत्-अध्युपपन्नः, तस्य खलु एवं भवति-इदानीं न गच्छामि, मुहूर्त्तं
गमिष्यामि, तेन कालेनाल्पायुष्का मनुष्याः कालधर्मेण संगुक्ता भवन्ति ३ । इत्ये-
तैस्त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यलोकं हव्यमागन्तु नो
चैव खलु शक्नोति हव्यमान्तुम् ॥ १ ॥ त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु
इच्छति मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तुं शक्नोति हव्यमागन्तुं, तद्यथा-अधुनोपपन्नो
देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छितः अगृद्धः अग्रथितः अनध्युपपन्नः,
तस्य खल्वेवं भवति-अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे आचार्य इति वा, उपाध्याय
इति वा, प्रवर्त्तक इति वा, स्थविर इति वा, गणीति वा, गणधर इति वा, गणा-
वच्छेदक इति वा, येषां प्रभावेण मया इयमेतद्रूपा दिव्या देवर्द्धिः, दिव्या देवद्युतिः,
दिव्यो देवानुभावो लब्धः प्राप्तः अभिसमन्वागतः, तद् गच्छामि खलु तान् भग-
वतो वन्दे नमस्यामि सत्करोमि संमानयामि, कल्याणं सङ्गलं दैयत चैत्यं पर्युपासे
१, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छितो यावत् अनध्यु-
पपन्नः, तस्य खल्वेवं भवति-एष खलु मानुष्यके भवे ज्ञानीति वा तपस्वीति वा
अतिदुष्करदुष्करकारकः, तद् गच्छामि तं भगवन्तं वन्दे नमस्यामि यावत् पर्यु-
पासे २, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु यावत् अनध्युपपन्नः, तस्य खल्वेवं भवति अस्ति
खलु मम मानुष्यके भवे मातेति वा, पितेति वा भार्येति वा, भ्रातेति वा, भगिनीति
वा, पुत्र इति वा दुहितर इति वा स्नुषेति वा, तद् गच्छामि खलु तेषामन्तिकं
प्रादुर्भवामि, पश्यन्तु तावत् मे इमामेतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धिं दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं
देवानुभावं लब्धं प्राप्तमभिसमन्वागतम् ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो
देवलोकेषु इच्छति मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तुं, शक्नोति हव्यमागन्तुम् । २।सू०५१।

देवव्यापारों की प्ररूपणा करते हुए सूत्रकार अधुनोपपन्नक देव की
प्ररूपणा दो सूत्र से करते हैं-(तीहिं ठाणेहिं अहुणोचवन्ने देवे) इत्यादि ।

देवव्यापारोनी प्ररूपणा आली रही छे, तेथी ङवे सूत्रकार अधुनोपपन्न
देवनी (तत्काल देवलोकाभां उत्पन्न थयेला देवनी) जे सूत्रो द्वारा प्ररूपणा

ટીકા—‘તીર્હિ’ इत्यादि, सुगमं, नवरं—अधुना—तत्कालम् उपपन्नः—उपपातं प्राप्तः—अधुनोपपन्नः तत्क्षणदेवभवं प्राप्त इत्यर्थः देवः, क्व ? इत्याह—देवलोकेषु देवलोकानां मध्ये क्वचिदेवलोक इत्यर्थः । ‘देवलोकेषु’ इति बहुवचनमेकार्थं वाचकमेकस्यैकदाऽनेकेषूत्पादासम्भवात्, अथवा बहुवचनं देवलोकस्यानेकत्वोप-दर्शनार्थम् । इच्छति—अभिलषति पूर्वसांगतिकदर्शनाद्यर्थं मानुष्यं—मनुष्याणामयं मानुष्यः । मनुष्यसम्बन्धी, तं—लोकं मनुष्यलोकमित्यर्थः हव्यमिति शीघ्रम् आगन्तुं वैक्रियलब्ध्या, किन्तु नो—नैव न स शक्नोति—समर्थो भवति मनुष्यलोक-मागन्तुमिति प्रक्रमः । तान्येव कारणान्याह—अधुनोपपन्नो देवस्तत्र देवलोक-

ટીકાર્થ—દેવલોકોમાંસે કિસી એક દેવલોકોં મેં અધુનોપપન્નદેવ—તત્કાલ ઉત્પન્ન हुआ—उसी क्षण में देवभव को प्राप्त हुआ—देव मनुष्यलोक में शीघ्र ही आने की इच्छा करता है—अर्थात् देवलोक में उत्पन्न हुआ नवीन देव यह चाहता है कि मैं इसी समय अपनी वैक्रिय लब्धि से मनुष्यलोक में चला जाऊं—परन्तु वह मनुष्यलोक में आने के लिये जो वहां से समर्थ नहीं होता है, इसके तीन कारण हैं “देवलोकेषु” ऐसा जो यहां बहुवचन का निर्देश किया गया है सो उसका तात्पर्य ऐसा है कि देवलोकों में से किसी एक देवलोक में “अधुनोपपन्नदेव” तत्क्ष-णदेवभव को प्राप्त हुआ देव इस तरह यहां बहुवचन एकार्थवाचक है क्योंकि एक का एक काल में अनेक देवलोकों में उत्पत्ति नहीं हो सकती है । अथवा देवलोक अनेक हैं—इस बात को दिखाने के लिये यह बहु-

કરે છે—“ તીર્હિ ઠાળેહિં અહુનોવવન્ને દેવે ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દેવલોકોમાંના ઠાઇપણ એક દેવલોકમાં અધુનોપપન્નક દેવ—હમણાંજ ઉત્પન્ન થયેલો દેવ—આ ક્ષણે જ જેણે દેવભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો દેવ—મનુષ્ય લોકમાં તુરત જ આવવાની ઇચ્છા કરે છે, એટલે કે દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલો નવીન દેવ એવું ચાહે છે કે હું અત્યારે જ મારી વૈક્રિયલબ્ધિ વડે મનુષ્યલોકમાં ચાલ્યો જઉં. પરન્તુ નીચે દર્શાવેલા ત્રણ કારણોને લીધે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાને સમર્થ થતો નથી—“દેવલોકેષુ” આ પદ દ્વારા અહીં જે બહુવચનનો પ્રયોગ થયો છે તેના દ્વારા એ સૂચિત થાય છે કે જે દેવ-લોકો છે તેમાંના ઠાઇ પણ એક દેવલોકમાં ‘અધુનોપપન્નદેવ’ આ ક્ષણે જ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલા દેવની અહીં વાત કરવામાં આવી છે, આ રીતે અહીં બહુવચન એકાર્થવાચક છે, કારણ કે એક દેવની એક જ ઠાળે અનેક દેવલોકોમાં ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. અથવા દેવલોક અનેક છે એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે અહીં બહુવચન વપરાયું છે. તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા

દિવિ ભવા દિવ્યા દેવસમ્બન્ધિનસ્તેષુ દિવ્યેષુ કામભોગેષુ, તત્ર કામાઃ-શબ્દરૂપ-લક્ષણાઃ, ભોગાઃ-ગન્ધરસસ્પર્શલક્ષણાઃ કામભોગાસ્તેષુ, અથવા કામ્યન્તે-અમિલ-પ્યન્તે इति कामाः-मनोज्ञाः, भुज्यन्ते-भोगविषयीक्रियन्त इति भोगाः शब्दादयः, कामाश्च ते भोगाश्चेति कामभोगास्तेषु मूर्च्छित इव मूर्च्छितः, तत्स्वरूपस्यानित्य-त्वादेरवबोधाक्षमत्वात्, गृद्धः-तदाकाङ्क्षातिशयवान् अतृप्तइत्यर्थः, ग्रथित इव ग्रथितः तद्विषयस्नेहरज्जुभिः संदर्भितः, अध्युपपन्नः-तदध्यवसायातिशयश-दाधिक्येनासक्तः, अत्यन्ततन्મના इत्यर्थ, एतादृशः स देवो मनुष्यसम्बन्धिनः कामभोगान् नो आद्रियते-न तान् आदरभावेन चिन्तयति न तेष्वાદરવાન્ ભવતી-ત્યર્થઃ, નો પરિજાનાતિ-તાન્ વસ્તુત્વેન નો મન્યતે, નો-નૈવ તેષુ અર્થ-પ્રયોજનં વધ્નાતિ-‘एतैर्मम प्रयोजनम्’ इति न निश्चिनोति, तथा नो-नैव तत्प्राप्त्यर्थं

વચન પ્રયુક્ત હુઆ છે । વહ મનુષ્યલોક મેં હસલિયે આને કી કામનો કરતા છે કિ વહ હસકે પૂર્વ મેં યહાં રહા છે સો પૂર્વસાંગતિક (પૂર્વપ-રિચિત) કો દેખને કી ઉસે કામના રહતી છે હસ વાત કો પ્રકટ કરને કે લિયે સૂત્રકાર ને એસા કહા છે । વહ યહાં જો આના ચાહતા છે સો વૈક્રિયલબ્ધિ સે હી આના ચાહતા છે યહ અનુક્ત વાત યહાં જાનની ચાહિયે ક્યોં કિ દેવ મૂલશરીર સે નહીં આતા છે । પરન્તુ આને કી કામના વાલા ખી વહ યહાં જો નહીં આપાતા છે સો ઉસકે ચે ત્રીન કારણ હૈ-इनमें पहिला कारण ऐसा है कि वह अधुनोपपन्न देव देवलोक में जो दिव्य कामभोग हैं उनमें मूर्च्छित, गृद्ध, ग्रथित और अध्युपपन्न हो जाता है अतः मनुष्यसंबन्धी कामभोगों के प्रति उसका आदरभाव नहीं रहता है वह उन्हें अच्छा नहीं मानता है उन्हें अपने काम को नहीं

એ કારણે ઇચ્છા કરે છે કે પૂર્વભવનો આયુકાળ તેણે ત્યાં પસાર કરેલો છે, પૂર્વપ-રિચિત સ્નેહીઓને દેખવાની તેને કામના રહે છે, આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકારે અહીં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

તે અધુનોપપન્નક દેવ, અહીં આવવા ચાહે છે તે વૈક્રિયલબ્ધિથી જ આવવા ચાહે છે, તે વાતને અયુક્ત માનવા જેવી નથી, કારણ કે પોતાના મૂળ શરીરે અહીં આવતો નથી. આ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો દેવ પણ અહીં જ આવી શકતો નથી તેના ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) અધુનોપપન્નક દેવ (આ ક્ષણે જ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલો દેવ) દેવલોકના દિવ્ય કામલોગોમાં એવો મૂર્છિત, ગૃદ્ધ (લુબ્ધ), ગ્રથિત (જકડા-યેલો) અને અધ્યુપપન્ન (તદ્દલીન) થઈ જાય છે કે મનુષ્યસંબંધી કામલોગો પ્રત્યે તેને આદરભાવ રહેતો નથી-તેની નજરે મનુષ્યના કામલોગો તો તુચ્છ

સમજતા હૈં ઉનમૈં નિદાન સે નહીં વંધતા હૈં યે મુજ્ઞે સદા મિલેં એસા ઉનમૈં સંકલ્પ નહીં કરતા હૈં શબ્દ ઓર રૂપ કામશબ્દ સે, ગંધ, રસ, ઓર સ્પર્શ યે ભોગ શબ્દ સે યહાં લિયે ગયે હૈં અથવા-“ કામ્યન્તે ઇતિ કામાઃ ” ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર જો અભિલષિત હોતે હૈં વે કામ હૈં -મનોજ્ઞ ઓર “ મુજ્યન્તે ઇતિ ભોગાઃ ” જો ભોગે જાતે હૈં વે ભોગ હૈં એસે ભોગ શબ્દાદિ રૂપ હોતે હૈં ઇસ તરહ મનોજ્ઞ જો શબ્દાદિક હૈં વે કામભોગ હૈં એસા અર્થ કામભોગ શબ્દ કા હો જાતા હૈં ઇન કામભોગોં મૈં વહ મૂર્ચ્છિત હુણ કી તરહ મૂર્ચ્છિત હો જાતા હૈં ક્યોં કિ વહ ઇસ ષાત કે જાનને મૈં અસમર્થ હોતા હૈં કિ ઇનકા સ્વરૂપ અનિત્યાદિરૂપ સે વંધા હુઆ હૈં ઇસલિયે વહ ઉનમૈં ગૃહ્ણ હો જાતા હૈં ઉનકી અધિક સે અધિક આકાંક્ષા વાલા બન જાતા હૈં-અતૃપ્ત રહતા હૈં ઉનમૈં ઉસકો ઇતના પ્રબલ સ્નેહ હો જાતા હૈં કિ જૈસે કોઈ રસ્સી સે જકડા હુઆ હોતા હૈં વૈસા વહ ઉસ સ્નેહ સે ઉનમૈં જકડ જાતા હૈં અતઃ વહ ઉનમૈં તન્મય

લાગે છે. તે કામભોગોને તે સારા ગણતો નથી, તેમને તે પોતાના કામના માનતો નથી, તે કામભોગોમાં તે નિદાનથી બંધાતો નથી એટલે કે તે કામભોગોની પોતાને પ્રાપ્તિ થાય એવો સંકલ્પ કરતો નથી અહીં ‘કામ’ પદથી શબ્દ અને રૂપ બંધણ કરવા બેઠ્યો અને ‘ભોગ’ પદથી ગંધ, રસ અને સ્પર્શ બંધણ કરવા બેઠ્યો. અથવા “કામ્યન્તે ઇતિ કામાઃ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે અભિલષિત (મૂર્ચ્છિત) હોય છે તેનું નામ કામ છે. “મુજ્યન્તે ઇતિ ભોગાઃ” જે ભોગવવામાં આવે છે તેને ભોગ કહે છે, એવાં ભોગ શબ્દાદિ રૂપ હોય છે. આ રીતે મનોજ્ઞ શબ્દાદિકને કામભોગ કહે છે, એમ સમજવું.

તે નવીન દેવ આ કામભોગોમાં મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. જેમ મૂર્ચ્છિત વ્યક્તિને આનુષાનુનું ભાન રહેતું નથી, તેમ તે નવા ઉત્પન્ન થયેલા દેવને પણ તે કામભોગોમાં લીન થઈ જવાને લીધે બીજું કોઈ ભાન રહેતું નથી. તે કામભોગોમાં તે ગૃહ્ણ (લોહણ) થઈ જાય છે કારણ કે તે એ વાતને સમજવાને અસમર્થ બને છે કે તેનું સ્વરૂપ અનિત્ય આદિ લક્ષણોવાળું છે. તે આ કામભોગોની અધિકમાં અધિક આકાંક્ષાવાળો બની જાય છે અને તેનાથી તૃપ્ત થતો જ નથી આ કામભોગો પ્રત્યે તેને એટલો બધો સ્નેહ બંધાય છે કે દોરીથી જકડાયેલા માણસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો માણસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો રહે છે, અને તે કારણે

નિદાન—અપ્રાપ્તવસ્તુપ્રાપ્ત્યભિલાષરૂપં પ્રકરોતિ ‘એતે મેઽનાગતકાલે ભૂયાસુઃ’ ઇતિ ન ચિન્તયતીત્યર્થઃ । તથા નો—નૈવ સ્થિતિપ્રકલ્પં, સ્થિતૌ—અવસ્થાને પ્રકલ્પઃ—સંકલ્પઃ સ્થિતિ પ્રકલ્પઃ—અવસ્થાન વિપ્રકલ્પઃ, ‘એતેષ્વહં તિષ્ઠેયમ્’ એતે વા મમ તિષ્ઠન્તુ—સ્થિરીભવન્તુ ’ ઇત્યેવં રૂપસ્તમ્, અથવા વિશિષ્ટઃ પ્રકલ્પઃ—વિપ્રકલ્પઃ—આચાર આસેવેત્યર્થઃ, સ્થિત્યા—મર્યાદયા વિપ્રકલ્પઃ સ્થિતિવિપ્રકલ્પસ્તં પ્રકરોતિ—ક્તુર્મમારમતે । એતદ્ અધુનોપપન્નદેવસ્ય દિવ્યવિષયપ્રસક્તિરૂપમેકં કારણમ્ ? । અથ દ્વિતીયં કારણમાહ—અધુનોપપન્નો દેવો યતો દિવ્યકામભોગેષુ મૂર્છિતાદિ, વિશેષણવિશિષ્ટો ભવતિ તતઃ કારણાત્તસ્ય માનુષ્યકં—મનુષ્યભવસમ્બન્ધિ પ્રેમ—સ્નેહઃ

હો જાતા હૈં ઇસ તરહ કી પરિસ્થિતિ મેં સંપન્ન હુઆ વહ દેવ મનુષ્ય સંબંધી કામભોગોં કો આદર કી દ્રષ્ટિ સે નહીં દેખતા હૈં ઉન્હેં વહ વસ્તુરૂપ સે યથાર્થરૂપ સે નહીં માનતા હૈં, હનસે મેરા પ્રયોજન સધ જાવેગા એસા નહીં નિશ્ચિત કરતા હૈં, યે સુદ્ધે અનાગતકાલમેં ખી પ્રાપ્ત હાં । એસી ભાવના ઉનમેં નહીં રખતા હૈં અપ્રાપ્ત વસ્તુ કી પ્રાપ્તિ કી અભિલાષા કા નામ નિદાન હૈં એસા નિદાન વહ ઉનમેં નહીં કરતા હૈં યથા વહ ઉનમેં એસા ખી ભાવ નહીં રખતા હૈં કિ યે મેરે સાથ રહેં તથા મેં હનકે સાથ રહું । ઇસ તરહ કા યહ દિવ્ય વિશેષોં મેં પ્રસક્તિ હોને રૂપ પ્રથમ કારણ હૈં કિ જિસકી વજહ સે વહ અધુનોપપન્નદેવ મનુષ્યલોક મેં આને કી કામના વાલા હોને પર ખી નહીં આસક્તતા હૈં । દ્વિતીય કારણ એસા હૈં કિ વહ અધુનોપપન્ન દેવ દિવ્યકામભોગોં મેં જબ મૂર્છિત આદિ વિશેષણોંવાલા હો જાતા હૈં—તવ ઇસ કારણ ઉસકા મનુષ્યભવ સંબંધી સ્નેહ

તે તેમાં તન્મય થઈ જાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલા તે દેવ મનુષ્યભવ સંબંધી કામભોગોને તુચ્છ ગણતો થઈ જાય છે, તેમને તે યથાર્થ રૂપે માનતો નથી, તે કામભોગોથી પોતાનું પ્રયોજન સાધી શકાશે, એવું તેને લાગતું નથી, ભવિષ્યકાળમાં પણ તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના રાખતો નથી. અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરવી તેનું નામ નિદાન (નિયાણું) છે, એવું નિયાણું તે ખાંધતો નથી. વળી તે એવી પણ ભાવના રાખતો નથી કે તે (કામભોગો) મારી સાથે રહે અને હું તેમની સાથે રહું. આ રીતે દિવ્ય વિષયોમાં પ્રસક્તિ (આસક્તિ) હોવા રૂપ પડેલા કારણને લીધે, તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો હોવા છતાં પણ આવી શકતો નથી હવે ખીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—તે અધુનોપપન્ન દેવ જ્યારે દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છિત, લુપ્થ આદિ વિશેષણોવાળો થાય છે, ત્યારે તેના

यदवलम्ब्य मनुष्यलोके आगच्छति तद् व्यवच्छिन्नं-नष्टं दिव्यं-देवलोकविषयं प्रेम तु संक्रान्तं-प्रविष्टमिति दिव्यप्रेमसंक्रान्तिरूपं द्वितीयं कारणम् २। अथ तृतीयं कारणमाह—यतरतस्य दिव्यकामभोगेषु मूर्च्छितादि विशेषणविशिष्टस्य दिव्यप्रेम-प्रतिबन्धान्मनसि एवं वक्ष्यमाणो विचारः स जायते-उत्पद्यते-‘ इयं हि ’ इति-इदानीं-किञ्चित्कालं न गच्छामि-दिव्यभोगानुभवमनस्कत्वात् किन्तु मुहूर्तं—मुहूर्तानन्तरं गमिष्यामि, यत्तदो नित्यसम्बन्धात् येन-यावताकालेन मनुष्यलोका-गमनशक्तो भवति तेन—तावताकालेन गतेन तस्मिन् काले गते सतीत्यर्थः म-नुष्याः-मातापित्रादयः यद्दर्शनार्थं स आजिगमिषति ते स्वभावादेव-अल्पायुष्काः मनुष्याणामायुषोऽल्पत्वात् कालधर्मेण-मृत्युना संयुक्ताः-मरणप्राप्ता भवन्ति तेन

कि जिसको लेकर वह मनुष्यलोक में आने का अभिलाषी होता है वह उसका नष्ट हो जाता है, और देवलोक संबंधी प्रेम उसमें प्रविष्ट हो जाता है इस तरह से यह दिव्यप्रेमसंक्रान्तिरूप द्वितीय कारण है २। तृतीय कारण इस प्रकार से है-दिव्यकामभोगों में मूर्च्छित आदि विशेषणों से विशिष्ट हुए उस देव के दिव्यप्रेम द्वारा बंध जाने के कारण मन में ऐसा विचार उठने लगता है कि मैं अभी दिव्यकामभोगों में तल्लीन मन होने के कारण कुछ समय तक तो नहीं जा सकता हूं-याद में थोड़ी देर में चला जाऊंगा ऐसा विचार आते २ ही ज्यों ही वह मनुष्य लोक में आने का विचार ही विचार करता रहता है त्यों २ उसका समय निकलता रहता है-इतने में ही जिनके देखने की अभि-लाषा से वह यहां मनुष्यलोक में आने की इच्छा करता था, वे स्वभा-वतः अल्पायुवाले उसके माता पिता आदि मृत्यु के वशवर्ती हो जाते

मनुष्यलव संभंधी स्नेह-(७ स्नेहने दीधे ते मनुष्यलोकमां आववान्नी अलि-लाषा करतो હતો,) ૪ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને તેની જગ્યા દેવલોક સંબંધી પ્રેમ લઈ લે છે. આ રીતે દિવ્ય પ્રેમ સંક્રાન્તિરૂપ આ બીજું કારણ સમજવું હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છાલાવ આદિથી થયેલો દેવ તે દિવ્ય કામભોગોમાં એવો તો જકડાઈ જાય છે કે તેના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે હમણું થોડીવાર તો આ ભોગો ભોગવી લઉં, ત્યારબાદ થોડીવારમાં જ મનુષ્યલોકમાં જ આવ્યો જઈશ. આ પ્રમાણે તે વિચાર કરતો જ રહે છે અને વિચારમાં ને વિચારમાં સમય પસાર થતો જ રહે છે. આ રીતે એટલો દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે કે જ્યારે તે મનુષ્ય-લોકમાં આવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે જેમને હું મળવા માશું છું તે માતા, પિતા આદિ તો ક્યારના ય મૃત્યુ પામી ચુક્યાં છે. હવે

કસ્ય દર્શનાર્થં સ આગચ્છતુ ઇત્યસમાસકર્તવ્યતારૂપં તૃતીયં કારણમિતિ ૩ । ઇત્યે-
તૈસ્ત્રિભિઃ કારણૈરિત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ ॥ ૧ ॥

ગતા દિવ્યભોગેષુ મૂર્છિતાદિવિશેષણવિશિષ્ટસ્યાઽધુનોપપન્નદેવસ્ય વક્તવ્યતા,
સામ્પ્રત્તમમૂર્ચ્છિતાદિ વિશેષણસ્ય તસ્ય તામાહ—‘તીર્થિ’ ઇત્યાદિ । અધુનોપપન્નઃ
કશ્ચિદમૂર્ચ્છિતાદિવિશેષણયુક્તો ભવતિ સ ત્રિભિઃ કારણૈર્માનુષ્યં લોકં હવ્યમાગન્તુ-
મિચ્છતિ, શક્નોતિ ચ સ હવ્યમાગન્તુમ્ । તાન્યેવાહ—યો દિવ્યકામભોગેષુ મૂર્ચ્છાદિ

હૈં હસસે વહ અવ કિસકે દર્શન કે લિયે યહાં આવે હસ તરહ સે અસ-
માસકર્તવ્યતારૂપ યહ તૃતીય કારણ હૈં હસ પ્રકાર કે હન તીન કારણોં
કો લેકર વહ અધુનોપપન્નદેવ મનુષ્યલોક મેં આને કા અભિલાષી હોતા
હુઆ મી નહીં આ સકતા હૈં ।

વૃદ્ધસંપ્રદાય એસા હૈં કિ દેવતા કા એક મુહૂર્ત્ત કે નાટક મેં અપને
યહાં દો હજાર વર્ષ વ્યતીત હો જાતે હૈં, ઓર દો હજાર વર્ષ મેં અલ્પાયુ
અપને માતાપિતાદિ પરલોકવાસી હો જાતે હૈં ફિર વિચાર કરતા હૈં
માતાપિતાદિ તો હૈં નહીં ફિર કહાં જાઁં હસલિયે મનુષ્ય લોક મેં
નહીં આતા હૈં ।

અવ સૂત્રકાર યહ સમજાતે હૈં કિ જો અધુનોપપન્નદેવ દિવ્યકામ-
ભોગોં મેં અમૂર્ચ્છિત આદિ વિશેષણોં વાલા હોતા હૈં, વહ હન તીન
કારણોં કો લેકર દેવલોક સે હસ મનુષ્યલોક મેં આના ચાહતા હૈં ઓર
જલ્દી આ મી સકતા હૈં વે તીન કારણ હસ પ્રકાર સે હૈં—પહિલા કારણ

કોને મળવાને માટે ત્યાં જવાનું રહે છે ! આ રીતે અસમાસ કર્તવ્યતારૂપ
આ ત્રીજા કારણને લીધે તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામના-
વાળો હોવા છતાં પણ આવવાને અસમર્થ બને છે.

વૃદ્ધસંપ્રદાય એવો છે કે દેવતાઓના એક મુહૂર્ત્તના નાટકમાં આ
મનુષ્યલોકનો બે હજાર વર્ષનો કાળ વ્યતીત થઈ જાય છે. તે બે હજાર વર્ષમાં
તો અલ્પાયુસંપન્ન તેના માતાપિતા આદિ સગાંસંબંધીઓ પરલોક સિધાવી
ગયાં હોય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં અહીં તે કોને મળવા માટે આવે ?
આ કારણે તે મનુષ્યલોકમાં આવતો નથી.

હવે સૂત્રકાર એ સમજાવે છે કે જે અધુનોપપન્ન દેવ દિવ્યકામભોગોમાં
અમૂર્ચ્છિત, અલુબ્ધ આદિ વિશેષણોવાળો હોય છે તે નીચેનાં ત્રણ કારણોને
લીધે આ મનુષ્યલોકમાં આવવાનું ઇચ્છે છે અને જલ્દી આવી પણ શકે છે.
(૧) તેને એવો વિચાર આવે છે કે મને પ્રતિજ્ઞા કરનારા અને પ્રવચના

રહિતસ્તત્કાલોરપન્નો દેવો ભવતિ તસ્ય એવં ભવતિ-મનસ્યેવં વિચારઃ સમુત્પદ્યતે । તદેવાહ-અસ્તિ મમ માતુષ્યકે ભવે આચાર્ય્ય ઇતિ વા, આચાર્ય્યઃ-પ્રતિબોધકપ્રવ્રજ્યાદાયકાદિઃ, અનુયોગાચાર્ય્યો વા, 'ઇતિ વે' -તિ સર્વત્ર વાક્યાલક્ષારે । ઉપાધ્યાયઃ-સૂત્રપાઠકઃ, પ્રવર્ત્તયતિ સંયોજયતિ-સાધૂનાં ચાર્ય્યોપદિષ્ટેષુ વિનયવૈયાટ્યાદિકાર્ય્યેષ્વિતિ પ્રવર્ત્તકઃ, ઉક્તશ્ચ—

“ તવસંજમજોગેસું, જો જોગો તત્થ તં પવત્તેહ ।

અસહં નિયત્તેહ, ગણતત્તિલ્લો પવત્તી ઉ ” ॥ ૧ ॥

છાયા—તપઃ સંયમયોગેષુ યો યોગરતત્ર તં પ્રવર્ત્તયતિ ।

અસહં ચ નિવર્ત્તયતિ ગણચિન્તાકરઃ પ્રવર્ત્તિતું ॥ ૧ ॥

તથા પ્રવર્ત્તકપ્રવર્ત્તિતાન્ સંયમયોગેષુ સોદતો મુનીન્ સ્થિરીકરોતીતિ સ્થવિરઃ, ઉક્તશ્ચ—

“ ધિરકરણા પુણ થેરો, પવત્તિવાચારિણસુ અત્થેસુ ।

જો જત્થ સીયહ જઈ, સંતવલો તં ધિરં કુણહ ॥૧॥ ઇતિ ॥

છાયા—સ્થિરકરણાત્પુનઃ સ્થવિરઃ પ્રવર્ત્તિવ્યાપારિતેષ્વર્થેષુ ।

યો યત્ર સીદતિ યતિઃ સદ્વલસ્તં સ્થિરં કરોતિ ॥ ૧ ॥

તથા ગણોઽસ્યાસ્તીતિ ગણી-ગણાચાર્ય્યઃ, ગણધરઃ-ગુર્વાદિષ્ટ ગૃહીતકતિપય સાધુસમૂહધારકઃ ।

એસા હૈ કિં ઉસકે યન ચેં એસા વિચાર આતા હૈ કિં મુદ્ધે પ્રતિબોધ કરને વાલે એવં પ્રવ્રજ્યા આદિ દેનેવાલે આચાર્ય્યપરમેષ્ઠિ હૈં, અથવા અનુયોગાચાર્ય્ય હૈં સૂત્રપાઠક ઉપાધ્યાય હૈં, સાધુજનોં કો આચાર્ય્યોપદિષ્ટ વિનય વૈયાટ્ય આદિ કાર્ય્યોં મેં પ્રવૃત્ત કરને વાલે પ્રવર્ત્તક હૈં । કહા મી હૈ—

(તવસં જમજોગે સું) ઇત્યાદિ । તથા-પ્રવર્ત્તકોં કો પ્રવર્તિત કરને વાલે સંયમ યોગોં મેં શિથિલ હોતે હુણ મુનિજનોં કો સ્થિર કરને વાલે સ્થવિર હૈં । કહા મી હૈ—“ ધિરકરણા પુણ થેરો ” ઇત્યાદિ ।

આદિ દેનારા આચાર્ય્યપરમેષ્ઠિ છે, અથવા અનુયોગાચાર્ય્ય છે, સૂત્રપાઠક ઉપાધ્યાય છે, અને સાધુઓને આચાર્ય્યોપદિષ્ટ વિનય, વૈયાટ્ય આદિ કાર્ય્યોમાં પ્રવૃત્ત કરનારા પ્રવર્ત્તક છે. કહ્યું પણ છે કે—“ તવસંજમજોગેસું ” ઇત્યાદિ.

તથા પ્રવર્ત્તકોને પ્રવર્તિત કરનારા-સંયમયોગોમાં શિથિલ થયેલા મુનિઓને સંયમમાં સ્થિર કરનારા સ્થવિરો છે. કહ્યું પણ છે—“ ધિર કરણા પુણ થેરો ” ઇત્યાદિ.

ઉક્તશ્ચ—“પિયધમ્મે દઢધમ્મે, સંવિગ્ગો લ્હજ્જુઓ ચ તેયસી ।

સ ગહુવગ્ગહકુસલો મુત્તત્થવિક્ક ગણાદ્ધિવર્દ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

છાયા—પિયધર્મા દઢધર્મા સવિગ્ગ ક્કજુકથ તેજસ્વી ।

સંગ્રહોપગ્રહકુસલઃ સૂત્રાર્થવિદ્ ગણાધિપતિઃ ॥ ૧ ॥

ગણસ્વાવચ્છેદો—વિભાગાંશોડરયાસ્તીતિ ગણાવચ્છેદકઃ, યો દિ ગણાંશં
ગૃહીત્વા ગચ્છોપપ્તમાય વસ્ત્રપાત્રાદ્યુપધિમાર્ગણાનિમિત્તં વિહરતિ સઃ,

ઉક્તશ્ચ—“ઉઘ્માવળપ્પમાવળસ્વેત્તોવહિમ્મગ્ગણાસુ અવિસાઈ ।

મુત્તત્થ તદુભયવિક્ક, ગણવચ્છો ઇરિસો હોઠ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

છાયા—ઉદ્ભાવન પ્રભાવનક્ષેત્રોપધિમાર્ગણાગુ-અવિપાદી ।

સૂત્રાર્થ તદુભયવિદ્ ગણાવચ્છેદક ઈદ્દગો ભવતિ ॥ ૧ ॥

તથા ગણાચાર્ય હૈં, ગણધર હૈં एवं ગણાવચ્છેદક હૈં જિનકા ગણ
હોતા હૈં વે ગણાચાર્ય, તથા ગુરુ સે આદિષ્ટ હોકર જો કિતંગક સાધુસ-
મૂહ કો અપને સાથ મેં રચતે હૈં વે ગણધર હૈં । કહા બી હૈં- (પિયધમ્મે
દઢધમ્મે) ઇત્યાદિ ।

ગણ કા-અવચ્છેદ-વિભાગ અંશ જિનકા હોતા હૈં વે ગણાવચ્છે-
દક હૈં વે ગણાંશ કો લેકર ગચ્છકે ઉપપ્તમ્મકે લિયે વસ્ત્ર પાત્ર આદિ
ઉપધિ કા માર્ગણા કે નિમિત્ત વિહાર કરતે હૈં । કહા બી હૈં- ‘ઉઘ્મા-
વળપ્પમાવળ ’ ઇત્યાદિ । इनके प्रभाव से ही मैंने यह इस रूपवाली
दिव्य देवद्वि, दिव्य देवद्युति, दिव्य देवानुभाव लब्ध किया है प्राप्त

વળી ત્યાં ગણાચાર્ય છે, ગણધર છે, અને ગણાવચ્છેદક છે. જેમનું જે
ગણ હોય છે તે ગણના આચાર્યને તે ગણના ગણાચાર્ય કહે છે. ગુરુના
આદેશ થતાં જે સાધુ કેટલાક સાધુસમૂહને પોતાની સાથે રાખે છે તેને ગણ-
ધર કહે છે કહું પણ છે—“પિયધમ્મે દઢધમ્મે” ઇત્યાદિ—

જેમને આધીન ગણનો અવચ્છેદ (વિભાગ, અંશ) હોય છે તેમને ગણા-
વચ્છેદક કહે છે તેઓ ગણાંશને લઈને ગચ્છના ઉપપ્તલને-આધાર માટે પાત્ર
આદિ ઉપધિની માર્ગણાને નિમિત્તે વિહાર કરે છે. કહું પણ છે કે—

“ઉઘ્માવળપ્પમાવળ” ઇત્યાદિ—

ઉપર્યુક્ત આચાર્ય આદિના પ્રભાવથી જ મેં આ પ્રકારની દિવ્ય દેવધિ,
દિવ્ય દેવધુતિ, અને દિવ્ય દેવાનુભાવ લબ્ધ કર્યો છે, પ્રાપ્ત કર્યો છે, અભિ-

યેષાં પૂર્વોક્તજ્ઞાનામાચાર્યાદીનાં પ્રભાવેણ મયા 'ઇમ' -ત્તિ-ઇય પ્રત્યક્ષા-
આસન્ના ચ એતદેવ રૂપં યસ્યા ન સ્વલ્પકાલેન રૂપાન્તરભાગ્ ભવતિ સા એતદ્રૂપા
દિવ્યા-દેવલોકસમ્ભૂતા પ્રધાના વા દેવદ્વિઃ-દેવસમૃદ્ધિઃ વિમાનરત્નાદિ સંપત્તિઃ,
તથા દિવ્યા યુતિઃ-શરીરાભરણાદિ સમુદ્ભવા. અથવા દિવ્યા દેવયુતિઃ-ઇષ્ટપરિ-
વારાદિ સંયોગરૂપા, દિવ્યો દેવાનુભાવઃ-વૈક્રિયકરણાદિરૂપાઽચિન્ત્યસામર્થ્ય
લઘ્વઃ-ઉપાર્જિતઃ જન્માન્તરે શુભક્રિયાકરણેન, પ્રાપ્તઃ-ઇદાનીમુપનતઃ, અભિસમ-

ક્રિયા હૈ, उसे अभिसमन्वागत क्रिया है, अतः मैं चलूँ और उन भग-
वन्तोंके लिये चन्दन करूँ, नमस्कार करूँ, उनका सत्कार करूँ, सम्मान करूँ,
क्योंकि वे मेरे लिये कल्याणरूप हुए हैं, भंगलरूप हुए हैं, दैवतरूप हुए हैं
और चैत्यरूप अर्थात् ज्ञानरूप हुए हैं अतः उनकी सविधि सेवा करूँ। यह
अधुनोपपन्न देव के यहां आने का प्रथम कारण है, ये जो “ इमस्ति ”
आदि पद हैं-उन्से यहां यह प्रकट किया गया है कि जिन महाऋद्धि
आदि की प्राप्ति इसे हुई है वह सब इसके प्रत्यक्षभूत और आसन्न है,
तथा स्वल्पकाल में रूपान्तर को प्राप्त करने वाली-बदल जाने वाली नहीं
है ऐसी यह देवलोक संबंधी विमानरत्नादिरूप संपत्ति है तथा दिव्य
वह शरीराभरणादि की युति है। अथवा “ दिव्या देवयुतिः ” ऐसी
जब इसकी संस्कृत छाया होगी तो इस पक्ष में यह दिव्य इष्ट परिवा-
रादि संयोगरूप देवयुति है ऐसा अर्थ हो जायगा तथा दिव्य यह वैक्रिय

સમન્વાગત કર્યો છે-(તેનાપર મારો અધિકાર જમાવ્યો છે) તો મારે તેમની
પાસે જવું જોઈએ, તે ભગવન્તોને વંદણા કરવી જોઈએ, તેમને નમસ્કાર કરવા
જોઈએ, તેમનો મારે સત્કાર કરવો જોઈએ, સન્માન કરવું જોઈએ, કારણ કે
તેઓ મારે માટે કલ્યાણરૂપ છે, ભંગણરૂપ છે, દૈવતરૂપ છે, અને ચૈત્યરૂપ-જ્ઞાન
સ્વરૂપ છે તેથી મારે તેમની વિધિસહિત પર્યુપાસના કરવી જોઈએ આ પ્રકાર
ની વિચારધારાને કારણે તે અધુનોપપન્ન-તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલો દેવ આ
મનુષ્યલોકમાં જન્મી આવવાને સમર્થ થાય છે

એ જ વાત સૂત્રકારે અહીં “ ઇમત્તિ ” આદિ પદોથી પ્રકટ કરી છે. તે
દેવ એવું માને છે કે આ જે મહાઋદ્ધિ આદિની મને પ્રાપ્તિ થઈ છે તે
તેમના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ મહાઋદ્ધિ આદિ સ્વલ્પકાળમાં રૂપાન્તર
પામે એવી નથી-ગદલાઈ જાય એવી નથી. એવી આ દેવલોકની વિમાન, રત્ન
આદિરૂપ સંપત્તિ છે અને શરીરાભરણ આદિની યુતિ છે અથવા “ દિવ્યા
દેવયુતિ. ” આ પ્રકારની તેની સંસ્કૃત છાયા લેવામાં આવે, “ તો દિવ્ય ઇષ્ટ
પરિવાર આદિના સંયોગરૂપ દેવયુતિ ” એવો પણ તેનો અર્થ થાય છે. વળી

ન્વાગતઃ—ભોગ્યરૂપેણોપસ્થિતઃ તત્-તસ્માત્કારણાત્ ગચ્છામિ તથા તાન્-મદુપ-
કારિણઃ ભગવતઃ પૂજ્યાન્ વન્દે-વાચા સ્તૌમિ નમસ્યામિ-પ્રણમામિ કાચેન નમ્રી
ભવામીત્યર્થઃ, સત્કરોમિ-અભ્યુત્થાનાદિના, સંમાનયામિ-ઉચિતવિનયાદિપ્રતિ-
પત્ત્યા તથા કલ્યાણં-કલ્યાણસ્વરૂપાન્ મંગલં-મંગલસ્વરૂપાન્ દૈવતં-ધર્મદેવસ્વરૂ-
પાન્ ચૈત્યં-જ્ઞાનસ્વરૂપાન્, કલ્યાણાદિ શબ્દેષ્વેકવચનમાર્પત્વાત્, एषां વિશેષઘ્યા-
ख्याઽઽવશ્યકસૂત્રસ્ય મત્કૃતાયાં મુનિતોપિણી ટીકાયામવલોકનીયા । તાન્
પર્યુપાસે-સવિધિ સેવે । ઇતિ ધર્માચાર્યાદિવન્દનવિષયકં કારણમ્ ૧ ।

અથ દ્વિતીયં કારણં પ્રદર્શયતિ 'અહુગોવવન્ને' ઇત્યાદિ-યોઽધુનો ઇપનો દેવો દેવલો-
કેષુ દિવ્યકામભોગેષુ-અમૃચ્છિતાદિવિશેષણયુક્તો ભવતિ તસ્યૈવ વિચારઃ સંજાયતે ।

કરને આદિ રૂપ અચિન્ત્ય સામર્થ્ય હૈ સો યે સઘ ઐને ઉન્હીં કે પ્રભાવ
સે પૂર્વભવ મેં કૃતશુભ ક્રિયા કરને દ્વારા ઉપાર્જિત ક્રિયા હૈ, ઓર અઘ
હસ ભવ મેં ઉસે પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ । તથા ભોગ્યરૂપ હે વહ સઘ મેરે
સમક્ષ ઉપસ્થિત ભી હો ચુકા હૈ । અતઃ 'મૈ અઘ જાઝં ઓર ઉન્હીં મેરે
ઉપકારી પૂજનીયોં કો વન્દના કરું વચન સે સ્તુતિ કરું, શરીર સે
ઉનકે સમક્ષ વિનમ્ર હો જાઝં, અભ્યુત્થાન આદિ દ્વારા ઉનકા સત્કાર
કરું, ઉચિત વિનયાદિ કી પ્રતિપત્તિ સે ઉનકા સન્માન કરું, તથા
કલ્યાણસ્વરૂપ, મંગલસ્વરૂપ, ધર્મદેવસ્વરૂપ ઓર જ્ઞાનસ્વરૂપ ઉનકી
સવિધિ પર્યુપાસના કરું । ઉનકી વિશેષ ઘ્યાખ્યા આવશ્યકસૂત્ર કી જો
મુનિતોપિણી ટીકા હૈ ઉસમેં લી ગઈ હૈ અતઃ વહાં સે હસે દેખના
ચાહિયે । હસ પ્રકાર કા યહ ધર્માચાર્યાદિ કી વન્દનાવિષયક પ્રથમ
કારણ હૈ । દ્વિતીયકારણ હસ પ્રકાર સે હૈ—(અહુગોવવન્ને) ઇત્યાદિ ।

વૈક્રિય આદિ કરવારૂપ જે અચિન્ત્ય સામર્થ્યની મને પ્રાપ્તિ થઈ છે તે તેમના જે
ઉપદેશને લીધે પૂર્વભવમાં કરેલાં શુભ કર્મોના પ્રભાવથી ઉપાર્જિત કરેલું છે,
અને આ ભવમાં મને તેની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તથા ભોગ્યરૂપે તે સઘણી સામગ્રી
મારી સામે ઉપસ્થિત પણ થઈ ચુકેલી છે. તો અત્યારે જ હું મનુષ્યલોકમાં
જઉં, તે ઉપકારી પુરુષોને વંદના કર-વચનથી તેમની સ્તુતિ કરૂં, શરીર નમા-
વીને વિનમ્રતાપૂર્વક તેમને નમસ્કાર કરૂં, ઉચિત વિનયાદિની પ્રતિપત્તિથી તેમનું
સન્માન કરૂં, તથા કલ્યાણસ્વરૂપ, મંગલસ્વરૂપ, ધર્મદેવસ્વરૂપ, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ
તે ભગવન્તોની વિધિસહિત પર્યુપાસના કરૂં. આ પદોનું વિશેષ વિવરણ
આવશ્યકસૂત્રની મુનિતોપિણી ટીકામાં આપ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું. આ
પ્રકારનું ધર્માચાર્ય વગેરેની વન્દનાવિષયક પ્રથમ કારણ છે. બીજું કારણ આ
પ્રમાણ છે—“અહુગોવવન્ને” ઇત્યાદિ—

તદેવ દર્શયતિ-एषः-अवधिना प्रत्यक्षीकृतः मानुष्यके भवे वर्तमानो मनुष्यः-
ज्ञानी-अवध्यादिज्ञानवान्, तपस्वी-अनशनादिद्वादशविधतपोविधायकः, अनेन
किम् ? इत्याह—एवम्-अतिदुष्करदुष्करकारकः-दुष्करं=दुश्चरं-षष्ठ षष्ठ तपोरू-
पम्, अतिशयेन दुष्करम्-अतिदुष्करम् आतिशय्यं च पारणकदिने आचामाम्भकर-
णात् । तत्रापि दुष्करं पारणकेऽपि संस्पृष्टहस्तादि प्रदत्तस्योज्झितधर्मिकस्य चाहा-
रस्य ग्रहणरूपं, तत्करोतीति-अतिदुष्करदुष्करकारकः । धन्यनामानगारवत्,
अस्ति, तत्-तस्मात्कारणात् गच्छामि तथा णं-तं भगवन्तं तपः संयमैश्वर्यादियुक्तं

જા અધુનોપપન્ન દેવ દેવલોક મેં દિવ્ય કામભોગોં મેં અમૃચ્છિત આદિ
વિશેષણોં વાલા હોતા હૈં ઉસકો હસ દ્વિતીય કારણ મેં એસા વિચાર
હોતા હૈં-કિ હસ મનુષ્યલોક મેં જો યે મેરે અવધિજ્ઞાન કા વિષયમૂત
મનુષ્યભવ મેં વર્તમાન જ્ઞાની અવધિ ઓદિ જ્ઞાનવાલા જીવ હૈં, તથા
અનશનાદિરૂપ ૧૨ પ્રકાર કે તપોં કા આચારણ કર્તા જો યહ તપસ્વી-
જન હૈં-કિ જો ષષ્ઠ ષષ્ઠ તપોરૂપ દુશ્ચર તપસ્યાઓં કો કરતા રહતા હૈં
ઔર પારણા કે દિન મી જો આચામ્લ કી તપસ્યા કરતા હૈં તથા ઉસ
પારણા મેં મી જો સંસ્પૃષ્ટ હસ્તાદિ પ્રદત્ત (I) એવં ઉજ્જિહ્વતધર્મવાલા (II)
આહાર કા ગ્રહણ કરતા હૈં એસે અતિદુષ્કર દુષ્કરતપસ્યા કો, જો ધન્ય
નામ અનગાર કે સમાન કરતે હૈં, અતઃ એસે ઉન તપ સંયમરૂપ એશ્વ-
ર્યાદિ સે સંપન્ન તપસ્વી ભગવન્તોં કી વન્દનાદિ કરને કે લિયે મ જાઝં,
હસ પ્રકાર કા એસા યહ ઉસકા જ્ઞાનિ તપસ્વિજન કી પરિચયાં કરને કી

દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં અમૃચ્છાલાવ આદિથી રહિત હોય એવા
અધુનોપપન્ન દેવના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે “ આ મનુષ્યલોકમાં
મારા અવધિજ્ઞાનના વિષયમૂત મનુષ્યભવમાં અવધિ આદિ જ્ઞાનસંપન્ન હોવો છે,
અનશનાદિ ૧૨ પ્રકારના તપનું આચરણ કરનારા તપસ્વી હોવો છે, જે છઠ્ઠ
છટ્ટના તપરૂપ દુષ્કર તપસ્યાઓ કરતા રહે છે અને પારણાને દિવસે પણ
આયખિલની તપસ્યા કરે છે તથા તે પારણાને નિમિત્તે પણ જે સંસ્પૃષ્ટહસ્તાદિ
(ટુંબરેલા હાથે) પ્રદત્ત અને ઉજ્જિહ્વતધર્મિક (નાખવાના સ્વભાવવાલો) આહાર-
ને ગ્રહણ કરે છે, જેઓ ધન્ય નામના અણુગારની જેમ દુષ્કરમાં દુષ્કર
તપસ્યા કરનારા છે, એવાં તપસંયમરૂપ એશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા તપસ્વી
ભગવન્તોને વંદણા આદિ કરવાને માટે મારે જવું જોઈએ. આ પ્રકારનું જ્ઞાની
તપસ્વી મુનિઓની પર્યુપાસના કરવાની અભિલાષારૂપ ખીચું કારણ છે. હવે
ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

વન્દે નમસ્યામિ યાવત્ પર્યુપાસે,—વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ । इति ज्ञानितपस्विपर्युपासनाभि-
 लाषरूप द्वितीयं कारणम् २। अथ तृतीयं कारणमाह—‘ अहुणोववन्ने ’ इत्यादि,
 अधुनोपपन्नो देवो दिव्यकामभोगेषु अमूर्च्छितो यावत् अनध्युपपन्नो भवति तस्यैवं
 विचारः संजायते । एतदेवाह—अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे ‘ मायाइवा ’
 इत्यादि, तत्र—माता,—पिता,—भार्या,—भ्राता,—भगिनी, पुत्रः,—दुहितरः,—स्तुपा—
 पुत्रभार्या वा वर्तन्ते तत्—तस्मात्कारणात् गच्छामि तेषामन्तिके—समीपे प्रादु-
 र्भवामि । किमर्थमित्याह—‘ पासंतु ’ इत्यादि, पश्यन्तु तावत्—ते मात्रादयो मे—
 मम इमामेतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धिम्, इत्यादि पूर्ववत् । इति मात्रादीनामन्तिके प्रादु-
 र्भवनरूप तृतीयं कारणम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरित्यादि सर्वं व्याख्यातपूर्वम्
 ॥ २ ॥ सू० ५१ ॥

अथ देवव्यापारानेव सूत्रचतुष्टयेनाह—

મૂલમ્—તઓ ઠાળાઈં દેવે પીહેજા, તં જહા—માણુસ્સં ભવં ૧,
 આરિણુ સેત્તે જક્કમં ૨, સુકુલપચ્ચાયાઈં ૩ ॥ ૧ ॥ તીહિં ઠાળેહિં
 દેવે પરિતપેજ્જા, તં જહા—અહો ણં મણ સંતે વલેસંતે વીરિણ સંતે
 પુરિસક્કારપરક્કમે સેવસંસિ સુભિક્કવંસિ આયરિયુવજ્જાણહિં વિજ્જ-

અભિલાષારૂપ દ્વિતીય કારણ હૈ અથ તૃતીયકારણ હસ પ્રકાર સે હૈ—
 (અહુણોવવન્ને) इत्यादि-देवलोक में अधुनोपपन्नदेव जो दिव्यकाम-
 भोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है उसका ऐसा विचार
 होता है—कि मेरे पूर्वभव के ये मनुष्यलोक में माता, पिता, भार्या,
 भ्राता, भगिनी, पुत्र, एवं पुत्रवधू आदि हैं सो मैं उनके पास
 जाकर प्रकट हो जाऊं—ताकि वे मेरी इस प्रकार की इस दिव्य देवर्द्धि
 आदि को अपनी आंखों से देखले, इस प्रकार का यह माता आदि के
 पास में प्रादुर्भवनरूप तृतीय कारण है ३ ॥ सू० ५१ ॥

“અહુણોવવન્ને” ઇત્યાદિ—

દિવ્ય કામભોગોમાં અમૂર્છાભાવ આદિ વિશેષણોવાળો તે અધુનોપપન્ન
 દેવે એવો વિચાર કરે છે કે મારા પૂર્વભવના માતા, પિતા, પત્ની, ભાઈ,
 ભહેને, પુત્રો, પુત્રીઓ, પુત્રવધૂ આદિ સૌ સગાંસંબંધી મનુષ્યલોકમાં રહે છે.
 તો હું તેમની પાસે જઈને પ્રકટ થઈ અને મારી આ પ્રકારની દિવ્ય દેવર્દ્ધિ
 આદિને તેઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ લે આ પ્રકારનું માતાપિતા આદિની સમક્ષના
 પ્રાદુર્ભવનરૂપ ત્રીણું કારણ છે. ॥ સૂ. ૫૧ ॥

माणेहिं कलसरीरेणं णो बहुए सुए अहीए १, अहो णं मए
 इहलोगपडिबद्धेणं परलोगपरंसुहेणं विसयतिसिएणं णो दीहे
 सामणपरियाए अणुपालिए २, अहो णं मए इद्धिरससायगुरुएणं
 भोगामिसगिद्धेणं णो विसुद्धे चरित्ते फासिए ३। इच्चेएहिं तीहिं
 ठाणेहिं देवे परितापेज्जा ॥ २ ॥ तीहिं ठाणेहिं देवे चइस्सामि
 -त्ति जाणाइ, तं जहा—विमाणाभरणाइं णिप्पभाइं पासित्ता १,
 कप्परुक्खगं मिलायमाणं पासित्ता २, अप्पणो तेयलेस्सं परिहाय-
 माणिं जाणित्ता ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे परितपेज्जा
 ॥ ३ ॥ तीहिं ठाणेहिं देवे उव्वेगमागच्छेज्जा, तं जहा—अहो
 णं मए इमाओ एयारूवाओ दिव्वाओ देवद्वीओ, दिव्वाओ देव-
 जुईओ, दिव्वा देवाणुभावा लद्धा पत्ता अभिसमण्णागया चइ-
 यव्वं भविस्सइ १, अहो णं मए माउओयं पिउसुक्कं तं तदुभय-
 संसट्ठं तप्पढमयाए आहारो आहारेयव्वो भविस्सइ २, अहो णं
 मए कलमलजंबालए असुइयाए उव्वेयणिज्जाए भीमाए गवभ-
 वसहीए वसियव्वं भविस्सइ ३। इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे
 उव्वेगमागच्छेज्जा ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

छाया—त्रीणि स्थानानि देवः स्पृहयति, तद्यथा—मानुष्यं भवम् १, आर्ये
 क्षेत्रे जन्म २, सुकुलप्रत्यायातिम् ३ ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्देवः परितपति, तद्यथा—
 अहो ! खलु मया सति बले सति वीर्ये सति पुरुषाकारपराक्रमे क्षेमे सुभिक्षे
 आचार्योपाध्यायेषु विद्यमानेषु कल्पशरीरेण नो बहुकं श्रुतमधीतम् १, अहो खलु
 मया इहलोकप्रतिबद्धेन परलोकपराङ्मुखेन विषयवृषितेन नो दीर्घः श्रामण्यप-
 र्यायोऽनुपालितः २, अहो ! खलु मया ऋद्धिरससायगुरुकेण भोगामिषट्ठेन नो
 विशुद्धं चारित्रं स्पृष्टम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्देवः परितपति ॥२॥ त्रिभिः

स्थानैर्देवः 'व्यविष्ये' इति जानाति, तद्यथा—विमानाभरणानि निष्प्रभाणि
दृष्ट्वा १, कल्पवृक्षकः स्लायन्तं दृष्ट्वा २, आत्मनस्तेजोलेख्यां परिदृश्यमानां ज्ञात्वा
३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्देवः 'व्यविष्ये' इति जानाति । ३॥ त्रिभिः स्थानैर्देव
उद्वेगमागच्छति, तद्यथा—अहो ! खलु मया इमा एतद्रूपा दिव्या देवर्द्धयः, दिव्या-
देवसुतयः, दिव्या देवानुभावा लब्धाः प्राप्ताः अभिसमन्वागताः, व्यवितव्यं
भविष्यति १, अहो खलु मया मातुरोजः, पितुः भुक्रं, तत्तदुभयसंसृष्टं तत्प्रथम-
तायां आहार आहर्तव्यो भविष्यति २, अहो ! खलु मया कलमलजम्बालायाम-
शुचि कायामुद्वेजनीयायां भीमायां गर्भवसत्यां वस्तव्यं भविष्यति ३। इत्येतैस्त्रिभिः
स्थानैर्देव उद्वेगमागच्छति ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

टीका—'तओ' इत्यादि । त्रीणि स्थानानि—वस्तूनि देवः स्पृहयति—अभि-
क्षपति, तान्येवाह—मानुष्यं भवम् १, आर्यं क्षेत्रं च सार्द्धपञ्चविंशतिदेशात्मकं मग-
धादि तस्मिन् जन्म २, सुकुले—ऐक्षाकादौ प्रत्यायातिः—देवलोकात्प्रत्यागमनं
सुकुलप्रत्यायातिस्तां स्पृहयतीति प्रक्रमः ॥१॥ 'तीहि' इत्यादि, त्रिभिः स्थानै-
र्देवः परितपति—पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः । तान्येवाह—'अहो' इत्याश्चर्ये—आश्च-
र्यमेतद् यन्मया सति विद्यमाने बले—शारीरे, वीर्ये—आत्मोल्लासरूपे पुरुषाकार-
पराक्रमे—पुरुषाकारः—पुरुषत्वाभिमानः, पराक्रमं—निष्पादितस्वविषयउत्साहः,

अथ सूत्रकार चार सूत्रों द्वारा देव व्यापारों का कथन करते हैं—
(तओ ठाणाइं देवे पीहेज्जा) इत्यादि ।

टीकार्थ—देव तीन स्थानों की चाहना करता है—जैसे—मनुष्यभव की १,
आर्यक्षेत्र में जन्म ग्रहण करने की २ और देवलोक से चब कर सुकुल
में उत्पन्न होने की ३। इन तीन स्थानों को लेकर देव पश्चात्ताप करता है
—जैसे शारीरिक बल के होने पर, आत्मोल्लासरूप वीर्य के होने पर,
पुरुषाकारपराक्रम—पुरुषार्थ और उत्साह के होने पर, उपद्रवाभावरूप

देव सूत्रकार नीचेना चार सूत्रों द्वारा देवव्यापारों का कथन करे छे—

“ तओ ठाणाइं देवे पीहेज्जा ” इत्यादि—

टीकार्थ—नीचे दशाविंशति त्रय स्थानोंनी देवों याचना करे छे—(१) मनुष्यलवनी,
(२) आर्यक्षेत्रमां जन्म लेवानी, अने (३) देवलोकांभी व्यवीने सुकुलमां उत्पन्न
लेवानी. आ त्रय कारणोंने लीधे देव पश्चात्ताप करे छे—(१) शारीरिक अण
आत्मोल्लास इय वीर्य, पुरुषाकार पराक्रम आत्मअण—पुरुषार्थ अने उत्साह,
उपद्रवना अभावइय क्षेत्र सुकल थाय त्यादे आचार्य ने उपाध्यायने सद्रूपावथता

તયોઃ સમાહારે પુરુષાકારપરાક્રમં, તસ્મિન્, 'સતિ' ઇતિ સર્વત્ર સંયોજ્યમ્ । સતિ-વિદ્યમાને ક્ષેમે-ઉપદ્રવાભાવે, સુમિદ્ધે-સુકાલે સતિ, તથા આચાર્યોપાધ્યા-યેષુ સત્સુ સતિકલ્યણશરીરે-નીરોગદેહે ચ, એવંધિધ સામગ્રીસદ્ભાવેઽપિ નો વહુકં શ્રુતમધીતં મયેતિ પૂર્વેણ સમ્બન્ધઃ ઇતિ શ્રુતાનધીતવિષયમેકં સ્થાનમ્ ૧ । અથ દ્વિતી-યમાહ-'અહો' ઇત્યાદિ, અહો ! મયા ઇહલોકપ્રતિવદ્ધેન-ભોજનવસ્ત્રાદિનિર્વાહ-માત્રાર્થિના પરલોકપરાઙ્મુખેન-પરલોકવાચ્છારહિતેન વિષયતૃષિતેન-ત્રિપયલોહ-પેન સતા નો દીર્ઘઃ-વહુકાલપરિમિતઃ શ્રામણ્યપર્યાયઃ-દીક્ષાપર્યાયઃ અનુપાલિતઃ-પરિપાલિતઃ । ઇતિ દીર્ઘકાલશ્રામણ્યપરિપાલનપરિવર્જનરૂપં દ્વિતીયં સ્થાનમ્ ૨ । અથ તૃતીયમાહ-'અહો' ઇત્યાદિ, ઋદ્ધિરસસાતગુરુકેણ-ઋદ્ધિઃ-આચાર્યત્વાદ્ય-

ક્ષેમ કે હોને પર સુકાલ કે હોને પર, આચાર્ય એવં ઉપાધ્યાય કે હોને પર તથા નીરોગ શરીર કે હોને પર-ઇસ પ્રકાર કી યહ સબ સામગ્રી કે હોને પર મી-જો મૈ ને વહુતશ્રુતકા અધ્યયન નહી ક્રિયા-એસા યહ શ્રુત અનધીતવિષયક પ્રથમ પશ્ચાત્તાપ કરને કા સ્થાન હૈ દ્વિતીયસ્થાન ઇસ પ્રકાર સે હૈ-"અહો યલુ મયા ઇહલોક પ્રતિવદ્ધેન" ઇત્યાદિ મૈ ભાજન વસ્ત્ર આદિકો દ્વારા હી કેવલ અપના નિર્વાહ કરને કા અભિલાષી બના રહા, પરલોક સુધારને કી મૈને કોઈ પરવાહ નહીં કી, વિષયો મૈ હી મેરી લોહુપતા રહી અતઃ વહુત સમયતક મૈ શ્રામણ્ય પર્યાય કા પાલન નહીં કર પાયા, ઇસ પ્રકાર કા યહ દીર્ઘકાલ શ્રામણ્યપર્યાયપરિપાલન-પરિવર્જનરૂપ દ્વિતીય કારણ હૈ તૃતીય કારણ ઇસ પ્રકાર સે હૈ-મૈ ઋદ્ધિ

નીરોગી શરીર આટલી આટલી સામગ્રીનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ મેં વહુતશ્રુતનું અધ્યયન જ ન કર્યું. અર્થાત્ શાસ્ત્ર ભણ્યો નથી. આ પ્રકારનું આ શ્રુત ન ભણવા રૂપ વિષયક પશ્ચાત્તાપ કરવાનું પ્રથમ સ્થાન છે

બીજું સ્થાન (કારણ) આ પ્રમાણે છે-"અહો યલુ મયા ઇહલોક પ્રતિવદ્ધેન" ઇત્યાદિ-હું લોજન, વસ્ત્ર, આદિની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ મારો નિર્વાહ ચલાવવામાં સ્થોપર્યો રહ્યો, પરલોક સુધારવાની મેં બિલકુલ પરવા ન કરી, હું વિષયોમાં જ લોહુપ રહ્યો, અને તે કારણે દીર્ઘ સમય (ધણા કાલ) સુધી હું શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરી શક્યો નહીં, આ પ્રકારનું દીર્ઘકાળ શ્રામણ્યપર્યાય નહીં પાળવા રૂપ પરિવર્જન રૂપ, પશ્ચાત્તાપનું આ બીજું કારણ છે.

હવે તેના પશ્ચાત્તાપનું ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ઋદ્ધિ, આચાર્યપદ પ્રાપ્તિ આદિ અવસ્થામાં નરેન્દ્રાદિકે દ્વારા મારી પૂજા થતી રહે એવી મનોકામનાથી યુક્ત અને મનોરાસોની કામનાથી યુક્ત રહ્યો તથા

વસ્થાયાં નરેન્દ્રાદિ પ્રાપ્તપૂજારૂપા, 'રસાઃ-મધુરાદયો મનોહ્રાઃ, સાતં-શરીરાદિ સુખમ્, એતાનિ ગુરુણિ-આદરવિપયા यस્ય સોઽયમ્-ઋદ્ધિરસસાતગુરુચોકસ્તેન, અથવા, એતૈઃ પૂર્વોક્તૈર્ગુરુકઃ-તત્પ્રાપ્તાવિમાનવશાત્, અપ્રાપ્તૌ ચ તત્પ્રાર્થનાતોઽશુ-ભભાવોપાત્ત કર્મભારતયા ગુરુપરિણામસ્તેન, ભોગામિપગૃદ્ધેન, ભોગાઃ-મનોહ્રશબ્દા-દયઃ આમિષમિવામિષમત્યન્તગૃદ્ધિહેતુત્વેનેતિ ભોગામિપં, તત્ર ગૃદ્ધઃ-આસક્તઃ-ભોગામિપગૃદ્ધસ્તેન નો વિશુદ્ધમ્-અનતિચારં ચારિત્રં સ્પૃષ્ટં-સમાચરિતમિતિ વિશુદ્ધચારિત્રાનાચરણરૂપં તૃતીયં સ્થાનમ્ ૩। इत्येतैस्त्रिभिरित्यादि सुगमम् ॥२॥ ' तीर्हि ' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैर्देवः ' च्यविष्ये-स्वर्गाच्चुतो भविष्यामि ' इति-

આચાર્ય પ્રાપ્તિ આદિ કી અવસ્થા મેં નરેન્દ્રાદિ દ્વારા પ્રાપ્ત પૂજા કી અધિક વાચ્છાવાલા બના રહ્યા, મધુરાદિક મનોહ્ર રસોં કી કામના કરતા રહ્યા, તથા શારીરિક સુખ પ્રાપ્તિ કી ઓર હી અધિક મેરા ઉસ અવસ્થા મેં ધ્યાન રહ્યા હસસે મેં વહુત ગુરુ ભારી બના ઉનકી પ્રાપ્તિ કે અભિયાન કે વશ સે તથા ઉનકી અપ્રાપ્તિ મેં ઉનકી પ્રાર્થના-ચાહના સે અર્જિત અશુભ ભાવોં કે સમ્બન્ધ મેં જાયમાન કર્મોં કે ભાર સે ભારી તથા આમિષ કી તરહ અત્યન્ત ગૃદ્ધિ કે હેતુભૂત હોને કે કારણ ભોગ રૂપ-મનોહ્ર શબ્દાદિરૂપ આમિષ મેં અત્યન્ત આસક્ત રહ્યા હસ કારણ મેંને વિશુદ્ધ અતિચાર રહિત-ચારિત્ર કા પાલન નહીં ક્રિયા હસ પ્રકાર કા યહ વિશુદ્ધ ચારિત્ર કા અનાચરણરૂપ તૃતીયસ્થાન હૈ હસ પ્રકાર કે હન ત્રીન સ્થાનોં કો લેકર દેવ પશ્ચાત્તાપ કરતા હૈ।

ત્રીન સ્થાનોં કો લેકર દેવ યહ જાન લેતા હૈ કિ મેં યહાં સે-સ્વર્ગ સે ચલુંગા જૈસે-જઘ વહ અપને વિમાનોં કો એવં આભરણોં કો

શારીરિક સુખપ્રાપ્તિ તરફ જ મારું અધિક ધ્યાન રહ્યું. તે કારણે હું બહુ જ શુરુકમાં ભારે કર્મવાળો થતો ગયો. તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના અભિયાનને (કર્મના યોગથી) આધીન થઈને અને તેમની અપ્રાપ્તિમાં તેમની આહવાને કારણે ઉપાર્જિત અશુભ ભાવોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મોના ભારથી હું ભારે બંન્યો, ભોગરૂપ-મનોહ્ર શબ્દાદિરૂપ આમિષમાં અત્યન્ત આસક્ત રહ્યો, અને તે કારણે મેં વિશુદ્ધ (અતિચાર રહિત) ચારિત્રનું પાલન કર્યું નહીં. આ પ્રકારે વિશુદ્ધ ચારિત્રના અનાચરણ (આચરણ ન કરવા રૂપ) રૂપ, આ ત્રીણું કારણ સમજવું. ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણોને લીધે દેવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

ત્રણ કારણોને લીધે દેવ એ વાત બાણી લે છે કે અહીંથી (દેવલોકમાંથી) મારું સ્થવન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે-(૧) પોતાના વિમાનો તથા

एवं जानाति, तद्यथा-तानि स्थानानि यथा-स्वस्य विमानाभरणानि निष्प्रभाणि-
कान्ति रहितानि दृष्ट्वा, निष्प्रभत्वं चैवामौत्पातिकं तच्चक्षुर्विभ्रमरूपं वा न तु
वास्तविकम् १। कल्पवृक्षं म्लायन्तं-निस्तेजोभवन्त दृष्ट्वा २। तथा-आत्मनः-
स्वस्य तेजोलेखां शरीरदीप्तिं परिहीयमानां-क्षीयमाणां दृष्ट्वा देवः स्वच्यवनं
जानाति, देवानां च्यवनकाले तथाविधचिह्नसदृभावात्, उक्तञ्च—“माल्यम्लानिः
कल्पवृक्षप्रकम्पः श्री ह्री नाशो वाससां-चोपरागः । दैन्यं तद्रा कामरागाङ्गभङ्गौ,
दृष्टिभ्रान्तिर्वैपथुश्चारतिश्च ॥१॥ ” इति । इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैस्त्रित्यादि निगमनम्
॥३॥ ‘ तीर्हि ’ इत्यादि, त्रिभिः स्थानैर्देव उद्वेगं-मनोमालिन्यम् आगच्छति-

કાન્તિરહિત દેવતા હૈ તો વહ યહ જાના જાતા હૈ કિ મૈં યહાં સે ચવું
ગા, હનમેં નિષ્પ્રભતા ઔત્પાતિક હોતી હૈ અથવા ચક્ષુ મેં વિભ્રમ કે
આને રૂપ હોતી હૈ પરન્તુ વહ નિષ્પ્રભતા હનમેં વાસ્તવિક નહીં હોતી હૈ
યહ પ્રથમ કારણ હૈ, દ્વિતીયકારણ કાલ્પવૃક્ષોં કો મ્લાન હોતે હુએ દેખના
હૈ તથા તૃતીય કારણ હૈ અપની શરીર દીપ્તિરૂપ તેજોલેખા કો નષ્ટ હો
રહી દેખના હસ પ્રકાર કે એ ચિહ્ન દેવોં કો ચ્યવનકાલ મેં હો જાતે હૈં
હસસે વહ વહાં, અપને હોને વાલે ચ્યવન કો જાન લેતા હૈ । કહા મી
હૈ-“ માલ્યમ્લાનિઃ ” ઇત્યાદિ । હન્હીં તીનોં સ્થાનોં કો લેકર દેવ પરિ-
તપ હોતા હૈ ।

इन तीन कारणों को लेकर देव उद्वेग को मनोमालिन्य को प्राप्त
होता है जैसे-वह यह सोचता है कि यह कितने आश्चर्य की बात है
जो मैंने इस प्रत्यक्ष रही हुई तथा मेरे समीप वर्तमान दिव्य देवद्वि

આભરણોને જ્યારે તે કાન્તિરહિત થયેલા ભાળે છે, ત્યારે તેને સમજણ પડી
જાય છે કે હવે અહીંથી મારું ચ્યવન થશે. તેમાં નિષ્પ્રભતા ઔત્પાતિક હોય
છે અથવા ચક્ષુમાં વિભ્રમ થવાને કારણે દેખાય છે. તે વિમાનો વગેરેમાં તે
નિષ્પ્રભતા સ્વાભાવિક હોતી નથી. (૨) કલ્પવૃક્ષો મ્લાન થતાં દેખાય છે અને
(૩) પોતાની શરીર-દીપ્તિરૂપ તેજોલેખા તેને નષ્ટ પામતી દેખાય છે. આ
ત્રણે પ્રકારનાં ચિહ્નોના દેવોના ચ્યવનકાળે સદૃશાવ રહે છે. તે કારણે પોતાનું
જે ચ્યવન થવાનું છે તેને દેવ જાણી જાય છે કહ્યું પણ છે કે-“ માલ્યમ્લાનિઃ ” ઇત્યાદિ.
એ જ ત્રણ કારણોને લીધે દેવો પરિતપ (સંતાપયુક્ત) થાય છે.

નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ કારણોને લીધે દેવ ઉદ્વિગ-મનોમાલિન્ય યુક્ત થાય
થાય છે. તેને એવો વિચાર આવે છે કે “ આ કેવા આશ્ચર્યની વાત છે કે
આ પ્રત્યક્ષ રહેલી તથા મારી સમીપે વર્તમાન (વિદ્યમાન) એવી જે દિવ્ય

પ્રાપ્નોતિ । તાન્યેવસ્થાનાન્યાહ-અહો ! इत्याश्चर्ये-आश्चर्यमेतद् यन्मया इमा एत-
द्रूपाः प्रत्यक्षमासन्ना दिव्य। देवर्द्धयः, देवद्युतयः देवानुभावाः लब्धाः प्राप्ताः
अभिसमन्वागताः स्वायत्तीकृताः सम्प्रत्येतत्सर्वमुक्त्वा च्यवितव्यं मम च्यवनं भवि-
ष्यतीत्येकम् १। अथ द्वितीयं स्थानमाह—‘ अहोणं ’ इत्यादि, अहो ! तिर्य-
ग्लोकं गच्छता मया मातुरोजः-आर्तवं, पितुःशुक्रं, तत् तथाविधं किमपि विली-
नानामतिविलीनं तदुभयसंसृष्टं-तयोः-ओजः-शुक्रयोरुभयं-द्वयं तदुभयं, तेन
संसृष्टं संश्लिष्टं परस्परमेकीभूतं तदुभयसंसृष्टं, तदुभयसंश्लिष्टं वा, एवम्भूतो य
आहारः सः, तत्प्रथमतया-तस्य-गर्भावासकालस्य प्रथमता-तत्प्रथमता, तस्यां
प्रथमसमय एवेत्यर्थः आर्हत्तव्यः-शरीरनिर्माणनिमित्तमभ्यवहार्यो भविष्यतीति-
द्वितीयम् २। तृतीयं स्थानमाह—‘ अहोणं ’ इत्यादि, अहो ! मया कलमलजम्बा-

દેવદ્યુતિ કો, દિવ્ય દેવાનુભાવ કો લબ્ધ કિયા હૈ, પ્રાપ્ત કિયા હૈ ઓર
ઉસે અભિસમન્વાગત સ્વાધીન કિયા હૈ, યહ ઉદ્દેગ હોને કા પ્રથમ સ્થાન
હૈ, ક્યોં કિ ઉસે હસલિયે ઉદ્દેગ હોતા હૈ કિ વહ યહ જય વિચારતા હૈ
કિ મૈં હસ સઘ દિવ્ય દેવર્દ્ધિ આદિકો છોડ કર યહાં સે ચવુંગા
ઉદ્દેગ હોને કા દ્વિતીય સ્થાન હસ પ્રકાર સે હૈ-ઓહ ! તિર્યગ્લોક કો
જાતે હુએ જય મૈં કિસી માતા કે ગર્ભ મેં અવતરિત હોજુંગો તો વહાં
સુષ્ણે ગર્ભ મેં માતા કે આર્તવ (રજ) ઓર પિતા કે શુક્ર કો તથા હન
દોનોં સે સંસૃષ્ટ યા સંશ્લિષ્ટ-એકીભૂત હુએ આહાર કો સર્વ પ્રથમ-
પ્રથમ સમય મેં હી શરીર નિર્માણનિમિત્ત ગ્રહણ કરના હોગા । ઉદ્દેગ
હોને કા તૃતીય કારણ એસા હૈ-‘ અહો ણં ’ इत्यादि । अरे ! मुझे उस

દેવર્દ્ધિ, દિવ્ય દેવદ્યુતિ, દિવ્ય દેવપ્રભાવ આદિને મેં લબ્ધ કર્યાં છે,
પ્રાપ્ત કર્યાં છે અને અભિસમન્વાગત (સ્વાધીન) કર્યાં છે. તેમને
છોડીને મારે આ દેવલોકમાંથી અને આ દેવપર્યાયમાંથી રચુત થવું પડશે. ”

દેવના ઉદ્દેગનું ણીળું કારણ આ પ્રમાણે છે-તેને એવો વિચાર આવે
છે કે “ અરે ! આ કેવા દુઃખની વાત છે કે અહીંથી તિર્યગ્લોકમાં જઈને
મારે કોઈ તિર્યગ્માતાના ગર્ભમાં રહેવું પડશે. ત્યાં મારે ગર્ભમાં માતાના
આર્તવ (રજ) અને પિતાના શુક્રનો તથા એ બન્નેની સાથે સંસૃષ્ટ-સંશ્લિષ્ટ
(એક રૂપ થયેલા) અશુચીરૂપ આહારને સર્વ પ્રથમ (પ્રથમ સમયમાં જ)
શરીરનિર્માણ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવો પડશે. ”

તે દેવના ઉદ્દેગનું ત્રીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-“ અહો ણં ” इत्यादि—

લાયાં, કલમલઃ - ઉદરગતશોણિતાદ્અશુચિદ્રવ્યસમૂહઃ, સએવ વા જમ્બાલઃ-
કર્દમો યસ્યાં સા તથા તસ્યામ્, અતએવ-અશુચિક્રાયામ્-અશુચિરૂપાયામ્,
ઉદ્વેજનીયાયામ્ - ઉદ્વેગોત્પાદિકાયાં, મીમાયાં - મયઙ્કરાયાં ગર્ભવસત્યાં
-ગર્ભએવ વસતિઃ-નિવાસસ્થાનં ગર્ભવસતિઃ-ગર્ભાવાસસ્તત્ર વસ્તવ્યં મવિષ્યતીત્તિ
તૃતીયં સ્થાનમ્ ૩। અત્રાર્થે ગાથાદ્વયમ્—

“ દેવા વિ દેવલોએ, દિવ્યામરણાણુરંજિયસરીરા ।

જં પરિવહંતિ તત્તો, તં દુઃખં દારુણં તેભિ ॥ ૧ ॥

તં સુરવિમાણવિમત્રં, ચિંતિ ય ચયણં ચ દેવલોગાઓ ।

અદ્વલિયં ચિય જં નવિ, ફુટ્ટદ્ સયસકરં હિયયં ॥ ૨ ॥ ” ઇતિ ।

છાયા—દેવા અપિ દેવલોકે દિવ્યામરણાણુરંજિતશરીરાઃ ।

યત્પરિપતન્તિ તતસ્તદ્ દુઃખં દારુણં તેષામ્ ॥ ૧ ॥

તં સુરવિમાનવિમત્રં, ચિન્તયિત્વા ચ્યવનં ચ દેવલોકાત્ ।

અતિવહ્નિકં ચૈવ યન્નાપિ સ્ફુટતિ શતશર્કર હ્રદયમ્ ? ॥ ૨ ॥

इत यतैस्त्रिभि स्थानैरित्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥ सू ५२ ॥

ઉક્તા દેવવક્તવ્યતા, સામ્પ્રતં તદાશ્રયવિમાનવક્તવ્યતાં મૂત્રત્રયેનાહ—

મૂલમ્—તિ સંઠિયા વિમાણા પપ્પણ્ણા, તં જહા—વટ્ટા તંસા
ચરંસા । તત્થ ણં જં તે વટ્ટા વિમાણા તેણં પુઙ્ગલરકણિયા
સંઠાણસંઠિયા સઠ્ઠઓ સમંતા પામારપરિવિસિત્તા એગદુવા ૨

મયંકર ગર્ભસ્થાનરૂપ વસતિ મેં કિ જો જનની કે ઉદરગત શોણિત
આદિ અશુચિ દ્રવ્ય સમૂહરૂપ કલમલરૂપકીચડસે ભરી હુઈહેં ઓર હસી
કારણ જો સર્વથા અપવિત્ર બની હુઈ હૈ । એક સમય મી જહાં રહને કો
જી નહીં કરતા હૈ, રહના હોગા હસ વિષયમેં ચે દો ગાથાએ હૈ—‘ દેવા
વિ દેવલોએ ’ ઇત્યાદિ । હસ તરહ કે હન ત્રીન સ્થાનોં કો લેકર દેવકો
ઉદ્વેગ હોતા હૈ ॥ સૂ ૫૨ ॥

તેને એવો વિચાર આવે છે કે “ મારે જનનીના ઉદરગત શોષિત
આદિ અશુચિ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ કલમલ રૂપકાદિવધી ભરેલી એવી ગર્ભસ્થાનરૂપ
જગ્યામાં, કે જે બિલકુલ અપવિત્ર થયેલી છે અને જ્યાં એક સમય પણ
રહેવાનું ન ગમે એવી છે, ત્યાં રહેવું પડશે. આ વિષયને અનુલક્ષીને બે
ગાથાઓ આપી છે—“ દેવા વિ દેવલોએ ” ઇત્યાદિ. આ પ્રકારનાં ત્રણ કારણોને
લીધે દેવને ઉદ્વેગ થાય છે. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

પન્નત્તા । તત્થ ણં જે તે તંસા વિમાણા તેણં સિંઘાડગસંઠાણ-
સંઠિયા દુહઓ પાગારપરિવિલ્લત્તા, ઇગઓ વેડયા પરિવિલ્લત્તા
તિ દુવારા પળ્લત્તા । તત્થ ણં જે તે ચ્ચરંસા વિમાણા તેણં
અલ્લઘાડગસંઠાણસંઠિયા, સદ્ધઓ સમંતાવેડયાપરિવિલ્લત્તા, ચ્ચર-
દુવારા પળ્લત્તા ॥૧॥ તિપ્પટ્ટિયા વિમાણા પળ્લત્તા, તં જહા-
ઘણોદહિપ્પટ્ટિયા, ઘણવાયપ્પટ્ટિયા, ઓવાસંતરપ્પટ્ટિયા ॥ ૨ ॥
તિવિહા વિમાણા પળ્લત્તા તં જહા-અવપ્પટ્ટિયા, વેડવિલ્લત્તા,
પરિજાણિયા ॥ ૩ ॥ સૂ. ૫૩ ॥

છાયા—ત્રિસંસ્થિતાનિ વિમાનાનિ પ્રજ્ઞસાનિ, તદ્વથા—વૃત્તાનિ, ત્ર્યસ્રાણિ,
ચતુરસ્રાણિ । તત્ર ચ્ચલુ યાનિ તાનિ વૃત્તાનિ વિમાનાનિ તાનિ ચ્ચલુ પુષ્કરકર્ણિકા
સંસ્થાનસંસ્થિતાનિ સર્વતઃ સમન્તાત્ પ્રાકારપરિક્ષિપ્તાનિ એકદ્વારાણિ પ્રજ્ઞસાનિ ।
તત્ર ચ્ચલુ યાનિ તાનિ ત્ર્યસ્રાણિ વિમાનાનિ તાનિ ચ્ચલુ શ્રઙ્ગાટકસંસ્થાનસંસ્થિતાનિ
દ્વિધાતઃ પ્રાકારપરિક્ષિપ્તાનિ, એકતો વેદિકાપરિક્ષિપ્તાનિ ત્રિદ્વારાણિ પ્રજ્ઞસાનિ ।
તત્ર ચ્ચલુ યાનિ તાનિ ચતુરસ્રાણિ વિમાનાનિ તાનિ ચ્ચલુ અક્ષાટકસંસ્થાનસંસ્થિ-
તાનિ સર્વતઃ સમન્તાદ્ વેદિકાપરિક્ષિપ્તાનિ ચતુર્દ્વારાણિ પ્રજ્ઞસાનિ ॥૧॥ ત્રિપ્રતિ-
ષ્ઠિતાનિ વિમાનાનિ પ્રજ્ઞસાનિ, તદ્વથા—ઘનોદધિપ્રતિષ્ઠિતાનિ ઘનવાતપ્રતિષ્ઠિતાનિ
અવકાશાન્તરપ્રતિષ્ઠિતાનિ ॥૨॥ ત્રિવિધાનિ વિમાનાનિ પ્રજ્ઞસાનિ તદ્વથા—અવ-
સ્થિતાનિ વૈક્રિયાણિ પારિયાણિકાનિ ॥ ૩ ॥ સૂ. ૫૩ ॥

ટીકા—‘ તિ સંઠિયા ’ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયં સુગમં, નવરં—ત્રિસંસ્થિતાનિ—ત્રીણિ-
સંસ્થિતાનિ—સંસ્થાનાનિ યેષાં તાનિ ત્રિભિર્વા પ્રકારૈઃ સંસ્થિતાનિ તાનિ તથા ।

ઇસ પ્રકાર સે દેવવક્તવ્યતા કા કથન કરકે અથ સૂત્રકાર ઇન્કે
આશ્રયભૂત વિમાનોં કી વક્તવ્યતા ત્રીણ સૂત્રોં દ્વારા કહતે હૈ—‘ તિસં-
ઠિયા વિમાણા પળ્લત્તા ’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—ત્રીણ પ્રકારકે આકારવાળે વિમાન કહે ગયે હૈ—અથવા ત્રીણ
પ્રકારોંસે સંસ્થિત વિમાન કહેગયે હૈ જૈસે—એક વૃત્ત-વલયાકાર (ગોલાકાર)

આ પ્રમાણે દેવસંખ્યા પ્રકરણ કડીને હવે સૂત્રકાર તેમના આશ્રયસ્થાન
૩૫ વિમાનોંનું વર્ણન કરે છે—“ તિસંઠિયા વિમાણા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ત્રણ પ્રકારના આકારવાળાં દેવવિમાનો કહ્યાં છે. અથવા ત્રણ પ્રકારે
સંસ્થિત વિમાનો કહ્યાં છે—(૧) વૃત્ત-વલયાકારવાળાં, (૨) ત્ર્યસ્ર-ત્રણ ખૂણવાળાં,

તત્ર-વૃત્તાનિ-વલયાકારાણિ, ત્ર્યસ્રાણિ-ત્રિકોણાનિ ચતુરસ્રાણિ-ચતુષ્કોણાનિ ।
'તત્થણં' ઇતિ તત્ર ચતુરસ્રાણિ તૈષાં મધ્યે હત્યર્થઃ, યાનિ તાનિ વૃત્તાનિ વિમા-
નાનિ તાનિ ચતુરસ્રાણિ પુષ્કરકર્ણિકા સંસ્થાનસંસ્થિતાનિ-પુષ્કરાણિ કમલાનિ તૈષાં
કર્ણિકા-મધ્યભાગઃ, સા હિ વૃત્તા સમોપરિભાગા ચ ભવતીતિ તદ્ગ્રહણમ્, તત્સં-
સ્થાનેન-તદાકારેણ સંસ્થિતાનિ-યુક્તાનિ યાનિ તાનિ તથા । તેષુ યાનિ તાનિ
ત્ર્યસ્રાણિ વિમાનાનિ તાનિ ચતુરસ્રાણિ શ્રૃંગાટકસંસ્થાનસંસ્થિતાનિ-શ્રૃંગાટકાનિ
'સિંઘાડા' ઇતિ પ્રસિદ્ધાનિ તત્સંસ્થાનસંસ્થિતાનિ-તદાકારાણિ 'દુહઓ' ઇતિ
દ્વિધાતઃ ઉભયપાર્શ્વતઃ હત્યર્થઃ । એકતઃ એકપાર્શ્વતઃ-એકસ્યાં દિશિ યસ્યાં વૃત્તવિ-
માનાનિ સન્તિ તસ્યાં દિશીત્યર્થઃ વેદિકાપરિક્ષિપ્તાનિ-વેદિકા-મુખાપ્રાકારલ-
ક્ષણા, તથા પરિક્ષિપ્તાનિ-પરિવેષ્ટિતાનિ । તેષુ યાનિ ચતુરસ્રાણિ વિમાનાનિ તાનિ

વાળે, દૂસરે ત્ર્યસ્ર-ત્રીન કોનેવાળે ઓર ત્રીસરે-ચતુષ્કોણ-ચાર કોનેવાળે
'તત્થણં' ઇત્યાદિ હનમેં જો વિમાન વૃત્ત-(ગોળ) હૈ-વે પુષ્કર-
કમલ કી કર્ણિકા-મધ્યભાગ કા જૈસા આકાર હોતા હૈ વૈસે આકાર-
વાળે હૈ ઓર સબ ઓર ચારોં દિશાઓં મેં પ્રાકાર સે પરિક્ષિપ્ત હૈ. તથા
એક એક દ્વાર વાળે હૈ તથા જો ત્ર્યસ્ર વિમાન હૈ વે શ્રૃંગાટક કે સંસ્થાન
જૈસે સંસ્થાનવાળે હૈ અર્થાત્ સિંઘાડે કા જૈસા આકાર હોતા હૈ વૈસા
હી હનકા આકાર હૈ. યે અપને દો પાર્શ્વભાગ મેં-એક ૨ દિશા મેં જહાં
વૃત્ત-(ગોળ) વિમાન હૈ-અસમેં એક દિશા મેં તો યે દોનોં ઓર પ્રાકાર
સે પરિક્ષિપ્ત હૈ ઓર એક દિશા મેં વેદિકા સે પરિક્ષિપ્ત હૈ તથા હનકે
ત્રીન ૨ દરવાજે હૈ. શુખડાદંડ કે જૈસા જો પ્રાકાર હોતા હૈ અસકા
નામ યહાં વેદિકા કહા ગયા હૈ તથા જો ચતુરસ્ર વિમાન હૈ વે અક્ષાટક

અને (૩) ચતુષ્કોણ-ચાર ખૂણવાળા. "તત્થણં" ઇત્યાદિ—

તેમાંથી વૃત્ત અથવા ગોળાકારના જે વિમાનો છે, તેઓ કમળની કર્ણિકા
(મધ્યભાગ) ના જેવા આકારવાળા હોય છે, અને બધી તરફ-ચારે દિશા-
ઓમાં પ્રાકાર (કોટ) થી ઘેરાયેલાં છે, તેમને એક એક દ્વાર હોય છે. જે
જે ત્ર્યસ્ર વિમાનો છે તેઓ શ્રૃંગાટકના સંસ્થાનવાળા એટલે કે શિંગોડા જેવા
આકારવાળા હોય છે. તે વિમાનો ચોતાના બે પાર્શ્વભાગમાં-પ્રત્યેક દિશામાં
બધાં વૃત્ત (ગોળ) વિમાન છે-તે દિશામાં તો તેઓ બન્ને તરફ પ્રાકારથી
પરિક્ષિપ્ત (ઘેરાયેલાં) છે, અને એક દિશામાં વેદિકાથી પરિક્ષિપ્ત છે, તથા
તેમને ત્રણ ત્રણ દરવાજા છે. શુખડાદંડના જેવા જે પ્રાકાર હોય છે, તેનું નામ
અહીં વેદિકા કહ્યું છે. જે ચતુરસ્ર (ચાર ખૂણવાળાં) વિમાનો છે, તેઓ

અક્ષાટકસંસ્થાનસંસ્થિતાનિ-અક્ષાટકં 'અક્ષાડા' इति भाषाप्रसिद्धं चतुष्कोण
 मल्लयुद्धस्थानं तत्संस्थानसंस्थितानि तदाकाराणीत्यर्थः, तानि सर्वतः समन्तात्
 चतसृष्वपि दिक्ष्वित्यर्थः वेदिकापरिक्षिप्तानि सन्ति । एतानि चैवंक्रमण्येवाऽऽव-
 लिकाप्रविष्टानि भवन्ति, पुष्पावकीर्णानि विमानानि त्वन्यथाऽपि भवन्ति तेषा-
 मनेकविधरूपसंस्थानवत्त्वादिति । सन्ति चात्रार्थे गाथाः—

“ सव्वेसु पत्थडेसुं, मज्झे वट्ठं अणंतरे तंसं ।
 एयंतरचउरंसं, पुणो वि वट्ठं पुणो तंसं ॥ १ ॥
 वट्ठं वट्ठस्सुवरिं, तंसं तंसस्स उव्वरिं होइ ।
 चउरंसं चउरंसं, उड्डं तु विमाणसेढीओ ॥ २ ॥
 वट्ठं च वलयगं पिव, तंसं सिंघाडगं पिव विमाणं ।
 चउरंसविमाणं पિ य, અક્ષાડગસંઠિયં મણિયં ॥ ૩ ॥
 સવ્વે વટ્ઠ વિમાણા, એગદુવારા હવંતિ વિન્નેયા ।
 તિન્નિય તંસવિમાણે, ચત્તારિ ય હોંતિ ચઉરંસે ॥ ૪ ॥
 પાગારપરિક્લિત્તા, વટ્ઠવિમાણા હવંતિ સવ્વેવિ ।
 ચઉરંસવિમાણાણં, ચઉદ્ધિસિં વેડયા હોંતિ ॥ ૫ ॥
 જત્તો વટ્ઠવિમાણં, તત્તો તંસસ્સ વેડયા હોઇ ।
 પાગારો વોદ્ધવ્વો, અવસેસેદ્ધિં તુ પાસેદ્ધિં ॥ ૬ ॥

કે જૈસે આકારવાલે હૈં. અક્ષાટક-અક્ષાડા-ચૌકોર હોતા હૈ. હસી
 પ્રકાર કા હનકા આકાર હૈ. યે ચારોં દિશાઓં મેં વેદિકા સે પરિક્ષિત
 હૈં । ઓર ચાર ૨ દ્વારોં વાલે હૈં । તથા જો પુષ્પાવકીર્ણ વિમાન હૈં વે
 અન્ય પ્રકાર સે બી હૈં. કયોં કિ હનકા સંસ્થાન વિવિધરૂપ વાલા હોતા
 હૈ, અતઃ પુષ્પાવકીર્ણક વિમાન આવલિકા પ્રવિષ્ટ નહીં હૈં યે વૃત્ત
 (ગોલ) આદિ સંસ્થાનવાલે વિમાન હી આવલિકા પ્રવિષ્ટ હૈં । હસ
 વિષય મેં ગાથાઈં હસ પ્રકાર સે હૈં—‘ સવ્વેસુ પત્થડે સું ’ હત્યાદિ ।

અક્ષાટક (અખાડા) ના જેવાં આકારવાળાં હોય છે. અક્ષાટક (અખાડા)
 ચાર ખૂણવાળો અથવા ચોકોર હોય છે, અખાડાના જેવો જ તેમનો આકાર
 છે. તેમની ચારે દિશામાં વેદિકાઓ આવેલી છે, તે વિમાનોને ચાર ચાર
 ઠરવાળા હોય છે. તથા જે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો છે, તેઓ અન્ય પ્રકારનાં પણ
 છે, કારણ કે તેમના આકાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે, તેથી પુષ્પાવકીર્ણક
 વિમાન આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોતાં નથી, વૃત્ત (ગોળ) આદિ આકારવાળાં
 વિમાનો જ આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોય છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને નીચે પ્રમાણે
 ગાથાઓ છે—“ સવ્વેસુ પત્થડેસું ” ઇત્યાદિ—

આવલિયાસુ વિમાણા, વદ્વા તંસા તહેવ ચરંસા ।

પુષ્પાવગિન્યા પુળ, અળેગવિહરૂવસઠાણા ॥૭॥ ઇતિ ।

છાયા—સર્વેષુ પ્રસ્તટેષુ, મધ્યે વૃત્તમનન્તરે ઝ્યસ્તમ્ ।

એતદનન્તરં ચતુરસ્રં પુનરપિ વૃત્તં પુનસ્ઝ્યસ્તમ્ ॥૧॥

વૃત્તં વૃત્તસ્યોપરિ, ઝ્યસ્તં ઝ્યસ્તસ્યોપરિ ભવતિ ।

ચતુરસ્રે ચતુરસ્રં, ઊર્ધ્વં તુ વિમાનશ્રેયસઃ ॥૨॥

વૃત્તં ચ વલયકમિવ, ઝ્યસ્તં શ્રૃંગાટકમિવ વિમાનમ્ ।

ચતુરસ્રવિમાનમપિ ચ, અક્ષાટકસંસ્થિતં મણિતમ્ ॥૩॥

સર્વાણિ વૃત્તવિમાનાનિ, એકદ્વારાણિ ભવન્તિ વિજ્ઞેયાનિ ।

ત્રીણિ ચ (દ્વારાણિ) ઝ્યસ્તવિમાને, ચત્વારિચ ભવન્તિ ચતુરસ્રે ॥૪॥

પ્રાકારપરિક્ષિપ્તાનિ, વૃત્તવિમાનાનિ ભવન્તિ સર્વાણ્યપિ ।

ચતુરસ્રવિમાનાનાં ચતુર્દિશં વેદિકા ભવન્તિ ॥૫॥

યતો વૃત્તવિમાનં, તતસ્ઝ્યસ્તસ્ય વેદિકા ભવન્તિ ।

પ્રાકારો બોદ્ધવ્યોઽવશેષેષુ તુ પાર્શ્વેષુ ॥ ૬ ॥

આવલિકાસુ વિમાનાનિ વૃત્તાનિ ઝ્યસ્તાણિ તથૈવ ચતુરસ્રાણિ ।

પુષ્પાવકીર્ણકાનિ પુનરનેકવિધરૂપસંસ્થાનાનિ ॥૭॥૧॥

અથ પ્રતિષ્ઠાનસૂત્રમાહ—‘ તિપૃષ્ઠિયા ’ ઇત્યાદિ, સુગમં નવરં—ત્રિપ્રતિષ્ઠિ-
તાનિ—ત્રિષુ-ઘનોદધિ-ઘનવાતા — ડવકાશાન્તરરૂપેષુ પ્રતિષ્ઠિતાનિ—અવસ્થિતાનિ
યાનિ તાનિ તથા । તાન્યેવાહ-ઘનોદધિપ્રતિષ્ઠિતાનિ — ઘનોદધ્યુપરિસ્થિતાનિ,
એતાનિ દ્વયોરાધ્યયોર્દેવલોકયોઃ સન્તિ ૧। ઘનવાતપ્રતિષ્ઠિતાનિ—ઘનવાતાશ્રયાવ-
સ્થિતાનિ, એતાનિ તૃતીયચતુર્થપશ્ચમદેવલોકેષુ સન્તિ । તદુપરિ ત્રિષુ ષષ્ઠસપ્તઘા-
ષ્ટમદેવલોકેષુ ઘનોદધિઘનવાતોભયસ સ્થિતાનિ સન્તિ, તાનિ ત્વત્ર ત્રિસ્થાનકા-

“ તિ પૃષ્ઠિયા ’ ઇત્યાદિ । એ વિમાન ઘનોદધિ, ઘનવાત ઓર
અવકાશાન્તર इन तीनों पर अवस्थित हैं । इनमें घनोदधि के ऊपर
स्थित ये विमान आदि दो देवलोकों में स्थित हैं । घनवात के
आश्रय स्थित ये विमान तृतीय, चतुर्थ और पंचम देवलोक में हैं ।
छठे, सातवें, और आठवें देवलोकों में ये विमान घनोदधि और घन-

“ તિ પૃષ્ઠિયા ” ઇત્યાદિ—તે વિમાનો ઘનોદધિ, ઘનવાત અને અવકા-
શાન્તર, આ ત્રણુપર અવસ્થિત (રહેલાં) છે. શરૂઆતના દેવલોકના વિમાનો
ઘનોદધિના ઉપર અવસ્થિત છે. ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં દેવલોકનાં વિમાનો
ઘનવાતને આધારે રહેલાં છે. છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા દેવલોકના વિમાનો

નુરોધાન્ન ગૃહીતાનિ ૨। અવકાશાન્તરપ્રતિષ્ઠિતાનિ-આકાશમાત્રાધારાણિ અષ્ટમ દેવલોકાદ્ધ્વં ચ સર્વાણિ વિમાનાનિ-આકાશપ્રતિષ્ઠિતાન્યેવ સન્તીતિ ૩। ઉક્તંચ—

“ ઘણઉદહિ પદ્મઢાણા, સુરભવણા હૌતિ દોસુ કપ્પેસુ ।

તિસુ વાડપદ્મઢાણા, તદુભયસુપદ્મિયા તિસુ ॥ ૧ ॥

તેણ પરં ઉવરિમગા, આગાસ તરપદ્મિયા સન્વે । ” ઇતિ ।

છાયા—ઘનોદધિપ્રતિષ્ઠાનિ સુરભવનાનિ ભવન્તિ દ્વયોઃ કલ્પયોઃ ।

ત્રિષુ વાયુપ્રતિષ્ઠાનિ, તદુભયસુપ્રતિષ્ઠાનિ ત્રિષુ ॥૧॥

તેન પરમુપરિગાનિ, આકાશાન્તરપ્રતિષ્ઠિતાનિ સર્વાણિ ॥ ”

અથ તૃતીયં સૂત્રમાહ—‘ તિવિહા ’ ઇત્યાદિ, ત્રિવિધાનિ વિમાનાનિ, તાન્યે-
વાહ—અવસ્થિતાનિ-અનાદિકાલતઃ સ્થિતિરુપેણ, શાશ્વતાનીત્યર્થઃ, વૈક્રિયાણિ-
ભોગાદ્યર્થે વૈક્રિયલઙ્ઘ્યા નિષ્પાદિતાનિ, ભગવતીસૂત્રોક્ત-શક્રેન્દ્રનિષ્પાદિતવત્ ૨,
પારિયાનિકાનિ-પરિયાનં-તીર્થંકરજન્માદ્યવસરે તિર્યગ્લોકાવતરણાદિ, તદેવ પ્રયો-
જનં યેવાં તાનિ તથા પાલક-પુષ્કાદીનિ વક્ષ્યમાણાનીતિ ॥૩॥ સૂ. ૫૩ ॥

વાત હન દોનોં કે સહારે સ્થિત હૈં પરન્તુ યે યહાં ત્રિસ્થાનક કે અનુ
રોધ સે ગૃહીત નહીં હુએ હૈં ૨। કેવલ અવકાશાન્તર પ્રતિષ્ઠિત યે સબ
વિમાન અષ્ટમદેવલોક સે ડપર હૈં ૩। કહા ખી હૈ—“ઘણ ઉદહિ પદ્મઢાણા’
હત્યાદિ । ‘ તિવિહા ” હત્યાદિ-વિમાન ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં-અવ-
સ્થિત, વૈક્રિય પારિયાનિક, જો વિમાન શાશ્વત હૈં-અનાદિકાલ સે
સ્થિત હૈ-વે અવસ્થિત વિમાન હૈં ભોગાદિ નિમિત્ત કે વશ હોકર જો
દેવોં દ્વારા અપની વૈક્રિયલઙ્ઘિ સે નિષ્પાદિત હોતે હૈં વે વૈક્રિયવિમાન
હૈં તીર્થંકર કે જન્મ કે અવસર પર જિનમૈં બૈઠ કર તિર્યગ્લોક મૈં જાયા

ઘનોદધિ અને ઘનવાત, એ બન્નેને આધારે રહેલાં છે, પરન્તુ ત્રિસ્થાનકને
અહીં અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં તેમને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી.
માત્ર અવકાશાન્તરને સહારે સ્થિત વિમાનો આઠમા દેવલોકથી ઉપરના દેવ-
લોકોમાં જ છે કહ્યું પણ છે કે—“ ઘણઉદહિ પદ્મઢાણા ” ઇત્યાદિ.

“ તિવિહા ” ઇત્યાદિ-વિમાનોના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે-(૧) અવસ્થિત,
(૨) વૈક્રિય, અને (૩) પારિયાનિક. જે વિમાનો શાશ્વત છે-અનાદિકાળથી
સ્થિત છે તેમને અવસ્થિત વિમાનો કહે છે. ભોગાદિ નિમિત્તે દેવો દ્વારા
પોતાની વૈક્રિયલઙ્ઘિથી નિર્મિત વિમાનોને વૈક્રિય વિમાનો કહે છે. તિર્થંકરના
જન્મના અવસરે જે વિમાનોમાં ઓસીને દેવો તિર્થંગ્લોકમાં આવે છે, તે પાલક,

पूर्वतरसूत्रेषु देवा वर्णिताः, साम्प्रतं वैक्रियादि साधर्म्याचारकादि दृष्टि
निरूपणपूर्वकं गतिवक्तव्यतां प्ररूपयन् सूत्रपञ्चकमाह—

मूलम्--तिविहा नेरइया पणत्ता, तं जहा-सम्मादिट्ठी, मि-
च्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी । एवं विगल्लिंदियवज्जं जाव वेमा-
णियाणं ॥ १ ॥ तओ दुग्गइओ पणत्ताओ, तं जहा-णेरइय
दुग्गई तिरिक्खजोणियदुग्गई, मणुस्सदुग्गई ॥२॥ तओ सुगईओ
पणत्ताओ, तं जहा--सिद्धिसुगई, देवसुगई, मणुस्ससुगई ॥३॥
तओ दुग्गया पणत्ता, तं जहा--णेरइय दुग्गया, तिरिक्खजो-
णियदुग्गया, मणुस्सदुग्गया ॥ ४ ॥ तओ सुगया पणत्ता,
तं जहा-सिद्धसुगया, देवसुगया, मणुस्ससुगया ॥ ५ ॥ ५४ ॥

छाया-त्रिविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-सम्यग्दृष्टयः मिथ्यादृष्टयः, सम्य-
ग्मिथ्यादृष्टयः । एवं विकलेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् । तिस्रो दुर्गतयः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकदुर्गतिः तिर्यग्योनिकदुर्गतिः, मनुष्यदुर्गतिः ॥२॥ तिस्रः
सुगतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धि सुगतयः, देवसुगतयः, मनुष्यसुगतयः, ॥३॥
त्रयो दुर्गताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-नैरयिकदुर्गताः, तिर्यग्योनिकदुर्गताः, मनुष्यदुर्गताः
॥४॥ त्रयः सुगताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धसुगताः, देवसुगताः मनुष्यसुगताः
॥५॥ सू० ५४ ॥

जाता है वे पालक, पुष्पक आदि विमान पारियानिक विमान हैं । शास्त्र-
कार इन्हें स्वयं आगे चलकर कहेंगे ३, ॥ सू० ५३ ॥

देवों का वर्णन करके अब सूत्रकार वैक्रिय आदि के साधर्म्य से
नारकादि दृष्टि के निरूपणपूर्वक पांच सूत्र गति वक्तव्यता की प्ररूपणा
के लिये कहते हैं—‘ तिविहा नेरइया पणत्ता ’ इत्यादि ।

पुष्पक आदि विमानोने पारियानिक विमानो कडे छे. शास्त्रकार पोते ज तेमनुं
निश्पण्ण आगण करवाना छे. ॥ सू. ५३ ॥

देवोनुं वर्णन करीने छे सूत्रकार वैक्रिय आदिना साधर्म्यने लीधे नार-
कादि ओवोनी दृष्टिना निश्पण्णपूर्वक गतिवक्तव्यतानी अश्पण्ण करवा निमित्ते
पांच सूत्रनुं कथन करे छे—“ तिविहा नेरइया पणत्ता ” इत्यादि—

ટીકા—‘તિવિહા’ ઇત્યાદિ સુગમં, નવરં-નારકા દૃષ્ટિઃ સમ્યક્-મિથ્યા-મિશ્રેતિ ત્રિવિધદૃષ્ટિસંપન્ના ભવન્તિ, તત્ર કેચિત્ સમ્યગ્દૃષ્ટયઃ, કેચિન્મિથ્યાદૃષ્ટયઃ, ઇતિ । શેષજીવાનતિદેશત આહ—‘એવં’ ઇત્યાદિ એવં-નૈરયિકવત્ વિકલેન્દ્રિય-વર્જ ? એકેન્દ્રિયવિકલેન્દ્રિયાન્ વર્જયિત્વેત્યર્થઃ, યતઃ પૃથિવ્યાદીનાં મિથ્યાત્વ-સ્યૈવ સદ્ભાવાત્ દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયાણાં તુ મિશ્રત્વાભાવાન્નૈષાં તિસ્રો દૃષ્ટય ઇતિ ‘વિકલેન્દ્રિયવર્જમ્’ ઇત્યુક્તમ્ । કિયદવધિ ? ઇત્યાહ—‘જાવ’ ઇત્યાદિ, યાવદ્ વૈમાનિકાનાં-વૈમાનિકપર્યન્તમિત્યર્થઃ વિજ્ઞેયમિતિ ॥૧॥ ત્રિવિધદર્શનવન્તશ્ચ દુર્ગતિ-સુગતિયોગાદ્ દુર્ગતાઃ સુગતાશ્ચ ભવન્તીતિ દુર્ગત્યાદિકં પ્રદર્શયન્ સૂત્રચતુ-

ટીકાર્થ-નૈરયિક ત્રીણ પ્રકારકે કહેગયે હૈં-જેસે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યા દૃષ્ટિ ઓર સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ અર્થાત્ દૃષ્ટિકી અપેક્ષા નારક સમ્યક્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ ઓર મિશ્ર દૃષ્ટિ સે સંપન્ન હોને કે કારણ ત્રીણ પ્રકાર કે હોતે હૈં, કિતનેક મિથ્યાદૃષ્ટિ સે સંપન્ન હોને કે કારણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતે હૈં, કિતનેક સમ્યક્ દૃષ્ટિ સે સંપન્ન હોને કે કારણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોતે હૈં ઓર કિતનેક દોનો પ્રકાર કી દૃષ્ટિ સે યુક્ત હોને કે કારણ મિશ્ર દૃષ્ટિ હોતે હૈં । હસી પ્રકાર સે હન દૃષ્ટિયોં સે સંપન્ન હોને કા કથન એકેન્દ્રિય ઓર વિકલેન્દ્રિયોં કો છોડકર વૈમાનિક તક કે જીવોં મેં કર લેના ચાહિયે-એકેન્દ્રિય જીવોં મેં કેવલ મિથ્યાત્વ-મિથ્યાદૃષ્ટિ હી હોતા હૈ તથા વિકલેન્દ્રિયોં મેં-દોહન્દ્રિય, તેહન્દ્રિય ઓર ચૌહન્દ્રિય-હનમેં મિશ્રદૃષ્ટિ કા અભાવ રહતા હૈ-અતઃ હનમેં ત્રીણોં દૃષ્ટિયોં કા સદ્ભાવ નહીં હોતા હૈ હસલિયે હનકા પરિવર્તન યહાં કહા હૈ. ત્રિ વધ દર્શનવાલે જીવ દુર્ગતિ ઓર સુગતિ કે યોગ સે દુર્ગત ઓર સુગત હોતે

ટીકાર્થ-દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ નારકો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ). કેટલાક નારકો મિથ્યા-દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે કેટલાક નારકો સમ્યક્ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. કેટલાક નારકો બન્ને પ્રકારની દૃષ્ટિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેમને મિશ્રદૃષ્ટિ કહે છે. એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવો ત્રણ પ્રકારની દૃષ્ટિઓવાળા હોય છે. એકેન્દ્રિયોમાં માત્ર મિથ્યાત્વ-મિથ્યા દૃષ્ટિનો જ સદ્ભાવ હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોમાં (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં) મિશ્રદૃષ્ટિનો ભાવ હોય છે. આ રીતે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોમાં ત્રણ ત્રણ દૃષ્ટિઓનો સદ્ભાવ નહીં હોવાને કારણે ઉપરના કથનમાં તેમનું પાર-

પ્રમાણ—‘ તઓ ’ ઇત્યાદિ, તિસ્રો દુઃખ-દુષ્ટા દુઃખરૂપા ગતયો દુર્ગતયઃ । તા આહ-નૈરયિકદુર્ગતયઃ, તત્ર દુઃખસ્યૈવ સદ્ભાવાત્, તિર્યગ્ગોનિકદુર્ગતયઃ, તત્ર વધવન્ધનછવિચ્છેદાતિભારાદિસદ્ભાવાત્, મનુષ્યદુર્ગતયઃ અત્રાપિ પ્રાયઃ શારીરિક-માનસિકાઘનેરુધિય દુઃખ સદ્ભાવાદિતિ । ૨૥ ‘ તઓ સુગમ્ઓ ’ ઇત્યાદિ, તિસ્રઃ સુગતયઃ પ્રજ્ઞાપારતયાદિ—સિદ્ધિસુગતયઃ, તત્રાનન્તજ્ઞાનદર્શનચારિત્રસુખવીર્યાદિ-સદ્ભાવાત્, દેવસુગતયઃ, તત્ર દિવ્યદેવદ્વ્યાદિમદ્ભાવાત્, મનુષ્યસુગતયઃ, અત્ર

હૈં ઇસલિચે સૂત્રકાર દુર્ગતિ આદિ કી ગરૂપણા કરનેકે નિષ્ક્રિત્ત કહતે હૈં—‘ તઓ ’ ઇત્યાદિ-દુર્ગતિયાં-દુઃખરૂપ ગતિયાં ત્રીજ કહી ગઈ હૈં—નૈરયિક દુર્ગતિ, તિર્યચ્ચ દુર્ગતિ ઓર મનુષ્ય દુર્ગતિ. નૈરયિક દુર્ગતિ મેં દુઃખ કો હી સદ્ભાવ હૈ. નિયચ્ચ દુર્ગતિ મેં વધ, વંધન ઓર છવિચ્છેદન તથા અતિભારાગ્રેષણ આદિકા દુઃખ હૈ, મનુષ્ય દુર્ગતિ મેં પ્રાયઃ શારીરિક માનસિક આદિ અનેક પ્રકાર કો દુઃખોં કા સદ્ભાવ હૈ । “ તઓ સુગમ્ઓ ” ઇત્યાદિ-સુગતિયાં ત્રીજ કહી ગઈ હૈ જેસે-સિદ્ધિ સુગતિ-ઇસમેં અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન આદિકા સદ્ભાવ રહતા હૈ, દેવસુગતિ ઇનમેં દિવ્યદેવદ્વિ આદિ કા સદ્ભાવ રહતા હૈ. મનુષ્ય સુગતિ-ઇસમેં પૂર્વ-પુણ્યકે ઉદયસે પ્રાયઃ શારીરિક માનસિક કોદુષ્ણિક આદિ સુખકે અનુ-ભવકા સદ્ભાવ રહતા હૈ તથા દેવાદિ મોક્ષપર્યન્ત કો સુખ કી પ્રાપ્તિ કા યહ કારણ હોના હૈ. “ તઓ દુઃખયા પળ્લન્તા ” તથા “ તઓ સુગયા

પર્જન કરવાનું કહ્યું છે. ત્રિવિધ દર્શનવાળા જીવો દુર્ગતિ અને સુગતિના યોગથી દુર્ગતિ અને સુગતિ થાય છે, તે કારણે સૂત્રકાર હવે દુર્ગતિ અને સુગતિની પ્રકરણ કરે છે—“ તઓ ” ઇત્યાદિ—

દુર્ગતિ-દુઃખરૂપ ગતિ-ત્રણ કહી છે—(૧) નૈરયિક દુર્ગતિ, (૨) તિર્યચ્ચ દુર્ગતિ અને (૩) મનુષ્ય દુર્ગતિ નૈરયિક દુર્ગતિમાં માત્ર દુઃખનો જ સદ્ભાવ હોય છે તિર્યચ્ચ દુર્ગતિમાં વધ, વંધન, શરીરછેદન, અતિભારાગ્રેષણ આદિ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. મનુષ્ય દુર્ગતિમાં સામાન્ય રીતે શારીરિક, માનસિક આદિ અનેક પ્રકારના દુઃખોનો સદ્ભાવ હોય છે. “ તઓ સુગમ્ઓ ” ઇત્ય દિ.

સુગતિ ત્રણ જ કહી છે—(૧) સિદ્ધિ સુગતિ-તેમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન આદિનો સદ્ભાવ રહે છે (૨) દેવ સુગતિ-તેમાં દિવ્ય દેવદ્વિ આદિનો સદ્ભાવ રહે છે મનુષ્ય સુગતિ-તેમાં પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી સામાન્ય રીતે શારીરિક, માનસિક, કૌટુંબિક આદિ સુખભુલવનો સદ્ભાવ રહે છે. તથા દેવાદિ મોક્ષ પર્યન્તના સુખની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આ ગતિ હોય છે.

“ તઓ દુઃખયા પળ્લન્તા ” તથા તઓ સુગયા પળ્લન્તા ” આ બે સૂત્રનો

માયઃ પૂર્વપુણ્યેન શારીરમાનસકૌટુમ્બિકાદિસુખાનુભવસદ્ભાવાત્, દેવાદિ મોક્ષ-
પર્યન્તસુખપ્રાપ્તિકારણત્વાચ્ચ ॥૩॥ 'તઓ દુગ્ગયા' ઇત્યાદિ, 'સૂત્રદ્વયં સ્પષ્ટં, નવરં-
દુર્ગતાઃ દુઃસ્થાઃ ॥૪॥ સુગતાઃ--સુસ્થા ઇતિ ॥૫॥ સૂ૦૫૪ ॥

સિદ્ધાદિસુગતાશ્ચ તપસ્વિનઃ સન્તો ભવન્તીતિ તેષાં કર્તવ્ય-પરિદર્શન્યવિશેષં
નિરૂપયન્ નિર્ગ્રન્થાનગારાચારપ્રરૂપણં સૂત્રચતુર્દશકેનાહ—

શૂલમ્--ચઉત્થભત્તિયસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ કપ્પંતિ તઓ પાણ-
ગાઈં પઢિગાહિત્તણ, તં જહા--ઉસ્સેઈમે, સંસેઈમે, ચાઉલધોવણેશ
છટ્ઠભત્તિયસ્સ ણં ભિક્ખુસ્સ કપ્પંતિ તઓ પાણગાઈં પઢિગાહિત્તણ,
તં જહા--તિલોદણ, તુસોદણ, જવોદણ, અટ્ઠમભત્તિયસ્સ ણં
ભિક્ખુસ્સ કપ્પંતિ તઓ પાણગાઈં પઢિગાહિત્તણ, તં જહા--આયા-
મણ, સોવીરણ, સુદ્ધવિયડે ૩ । તિવિહે ઉવહડે પણ્ણત્તે, તં જહા-
ફલિઓવહડે, સુદ્ધોવહડે, સંસટ્ટોવહડે ૪ । તિવિહે ઉગ્ગાહિણ,
પણ્ણત્તે, તં જહા-જંચ ઓગિણહઙ્ગ જં ચ સાહરઙ્ગ જં ચ આસગંસિ
પક્કિલવઙ્ગ ૫ । તિવિહા ઓમોયરિયા પણ્ણત્તા, તં જહા-ઉવગર-
ણોમોયરિયા, ભત્તપાણોમોયરિયા, ભાવોમોયરિયા ૬ । ઉવગરણો-
મોયરિયા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા--ણ્ણે વત્થે, ણ્ણે પાણ, ચિય-
ત્તોવહિસાઙ્ગજ્ઞણયા ૭ । તઓ ઠાણા ણિગંથીણં વા અહિયાણ
અસુહાણ અવલમાણ અણિસ્સેયસાણ અણાણુમામિયત્તાણ ભવંતિ,
તં જહા--કૂયણયા કક્કરણયા અવજ્ઞાણયા ૮ । તઓ ઠાણા

પણ્ણત્તા" इन दो सूत्रों का अर्थ स्पष्ट है. यहां सुगति से दुःखमय
अवस्था जीव की जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं और सुगतसे
सुखमय अवस्था जीवकी जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं॥सू०५४॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. અહીં દુર્ગતિ પદ દ્વારા એવાં સ્થાનોની વાત કરવામાં આવી
કે જ્યાં જીવની અવસ્થા દુઃખમય હોય છે, અને સુગતિથી એવાં સ્થાનોને
'અહિય' કરવામાં આવ્યાં છે કે જ્યાં જીવની અવસ્થા સુખમય હોય છે ॥ સૂ. ૫૪ ॥

णिग्गंथीण वा हियाए सुहाए खमाए णिस्सेयसाए आणुगामि-
ययाए भवंति, तं जहा—अकूयणया, अककरणया, अणवज्झा-
णया ९ । तओ सल्ला पणत्ता, तं जहा—मायासल्ले, नियाणसल्ले,
मिच्छादंसणसल्ले १० । तीहिं णाणेहिं समणे णिग्गंथे संखित्तिवि-
उलतेउलेस्से भवइ, तं जहा—आयावणाए, खंतिखमाए, अपा-
णणं तवो कम्मणेणं ११ । तिमासियं णं भिक्खुपडिमं पडिव-
न्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ दत्तीओ भोयणस्स पडिगाहेत्तए
तओ पाणगस्स १२ । एगराइयं भिक्खुपडिमं सम्मं अणणुपालेमा-
णस्स अणगारस्स इमे तओ ठाणा अहियाए असुहाए अखमाए
अणिस्सेयसाए अणाणुगामियाए भवंति, तं जहा—उम्मायं वा
लभिज्जा, दीहकालियं वा रोगायकं पाउणेज्जा, केवलिपन्नत्ताओ
वा धम्माओ भंसेज्जा १३ । एगराइयं भिक्खुपडिमं सम्मं अणु-
पालेमाणस्स अणगारस्स तओ ठाणा हियाए सुहाए खमाए
णिस्सेयसाए आणुगामिययाए भवंति, तं जहा—ओहिणाणे
वा से समुप्पज्जेज्जा, मणपज्जवनाणे वा से समुप्पज्जेज्जा केवल-
णाणे वा से समुप्पज्जेज्जा १४ ॥ सू० ५५ ॥

छाया—चतुर्थभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं,
तद्यथा—उत्स्वेदिमं, संसेकिमं, तन्दुलधावनम् १। षष्ठभक्तिकस्य खलु भिक्षोः
कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा—तिलोदकं, तुषोदकं, यवोदकम् २।
अष्टमभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा—
आयामकं, सौवीरकं, शुद्धविकटम् ३। त्रिविधमुपहतं प्रज्ञप्तं तद्यथा—फलिकोपहतं,
शुद्धोपहतं, संसृष्टोपहतम् ४। त्रिविधमवगृहीतं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—यच्चावगृह्णाति,
यच्च संहरति, यच्च आस्यके प्रक्षिपति ५। त्रिविधा अवमोदरिका प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
उपकरणावमोदरिका, भक्तपानावमोदरिका, भावावमोदरिका ६। उपकरणावमोद-
रिका त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—एकं वस्त्रम्, एकं पात्रम्, त्यक्तोपधिस्वादनता

૭। ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા-અહિતાય અશુભાય અક્ષમાય અનિઃશ્રેયસાય અનાનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તદ્વથા-જૂજનતા, કર્કરણતા, અપધ્યાનતા ૮। ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા હિતાય, સુખાય, ક્ષમાય નિઃશ્રેયસાય આનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તદ્વથા-અજૂજનતા, અકર્કરણતા, અનપધ્યાનતા ૯। ત્રીણિ શલ્યાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-માયાગલ્યં, નિદાનશલ્યં, મિથ્યાદર્શનશલ્યમ્ ૧૦। ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થઃ સંક્ષિપ્તત્રિપુલતેજોલેશ્યો ભવતિ, તદ્વથા-આતાપનયા, જ્ઞાન્તિક્ષમયા, અપાનકેન તપઃકર્મશા ૧૧। ત્રૈમાસિકીં ચલુ મિશ્નુપ્રતિમાં પ્રતિપદ્મસ્થાનગારસ્ય કલ્પન્તે તિસ્રો દત્તયો ભોજનસ્ય પ્રતિગ્રહીતું તિસ્રઃ પાનકસ્ય ૧૨। એકરાત્રિકીં મિશ્નુપ્રતિમાં સમ્યક્ અનુપાલયમાનસ્યાડનગારસ્ય ઇમાનિ ત્રીણિ સ્થાનાનિ અહિતાય, અસુખાય, અક્ષમાય, અનિઃશ્રેયસાય અનાનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તદ્વથા-ઉન્માદં વા લભેત, દીર્ઘકાલિકં વા રોગાતઙ્કં પ્રાપ્તુયાત્, કેવલિપ્રજ્ઞતાદ્ વા ધર્માદ્ અશ્યેત્ ૧૩। એકરાત્રિકીં મિશ્નુપ્રતિમાં સમ્યગ્ અનુપાલયમાનસ્યાડનગારસ્ય ત્રીણિ સ્થાનાનિ હિતાય સુખાય ક્ષમાય નિઃશ્રેયસાય આનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તદ્વથા-અવધિજ્ઞાનં વા તસ્ય સમુત્પદ્યેત, મનઃપર્યવજ્ઞાનં વા તસ્ય સમુત્પદ્યેત, કેવલજ્ઞાનં વા તસ્ય સમુત્પદ્યેત ૧૪॥સૂ.૫૫॥

ટીકા—‘ચઉત્થ મત્તિયસ્સ’ ઇત્યાદિ સુગમં, નવરં-પૂર્વદિને એકં, પ્રતિહાતદિને દ્વે, પારણકદિને એકમિતિ ચતુર્થમ્, એવચતુષ્ટયં ભક્તંભોજનં પરિહરતિ

જીવ સિદ્ધાદિ અવસ્થાવાલે તથા સુખમય અવસ્થાવાલે તપસ્યા કરને કે કારણ સે હી હોતે હૈં-રસલિયે સૂત્રકાર અથ ઉન તપસ્યાશાલી જીવોં કે કર્તવ્યવિશેષોં કાં ઔર પરિહર્તવ્ય (ત્યાગ કે યોગ્ય) વિશેષોં કાં નિરૂપણ કરતે હુએ નિર્ગ્રન્થ અનગાર કે આચાર કી પ્રરૂપણા ૧૪ સૂત્રોં સે કરતે હૈં—‘ચઉત્થ મત્તિયસ્સ પં મિક્કસુસ્સ કપ્પન્તિ’ ઇત્યાદિ।

ટીકાર્થ—જિસને એક ઉપવાસ કિયા હૈ એસે મિશ્નુકો ત્રીન પાનક (ત્રીન જાત કા પાની) સ્વીકાર કરના કલ્પતા હૈ, ચતુર્થ ભક્ત કા તાત્પર્ય એસા

તપસ્યા કરવાને કારણે જ જીવ સિદ્ધાદિ અવસ્થાવાળો તથા સુખમય અવસ્થાવાળો થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે તપાસ્યાવાળા જીવોના કર્તવ્ય-વિશેષોની, અને પરિહર્તવ્ય વિશેષોની (ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓની) પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે નિર્ગ્રન્થ આણુગારના, આચારનું પ્રતિપાદન કરતાં ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે—“ચઉત્થ મત્તિયસ્સ પં મિક્કસુસ્સ કપ્પન્તિ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જેણે ચતુર્થભક્ત (એક ઉપવાસ) કરેલો છે એવાં લિહુને ત્રણ પાનક (ત્રણ જાતના પાણી) નો સ્વીકાર કરવાનું કહેવે છે. ચતુર્થભક્તમાં ઉપવાસના

યત્ર તત્-ચતુર્થમક્તમ્-ઉપવાસઃ, તદ્યસ્યાઽસ્તિ સ ચતુર્થમક્તિકસ્તસ્ય કૃતૈકોપ-
વાસસ્યેત્યર્થઃ એવમન્યત્રાપિ મિશ્નોઃશુદ્ધયતિ-વુમુક્ષતે મોક્તુમિચ્છતિ ચતુર્ગતિકમપિ
સંસારં યસ્માદિતિ ક્ષુત્-સંપદાદિત્વાત્સિદ્ધિઃ-અષ્ટપ્રકારં કર્મેત્યર્થઃ, તાં તપઃપ્રમુ-
તિમિર્મિનત્તીતિ મિશ્નુઃ, પૃષોદરાદિત્વાત્સિદ્ધિઃ, તપસ્વીત્યર્થઃ, તસ્ય કલ્પન્તે ત્રીણિ
પાનકાનિ-પાનાહારાઃ પ્રતિગ્રહીતું-સ્વીકર્તુમ્ । તથા-તાન્યેવાહ-ઉત્સેદિમમ્-
ઉત્સેદેન નિર્વૃત્તં ઉત્તિસ્વન્નં વાઘ્પિતં યત્ ગોધૂમતિલાદિ તત્ યેન જલેન ઉત્તિચ્યતે
ધાવ્યતે તત્ ગોધૂમાદિ પિષ્ટસ્થાલીધાવનજલં વા । સંસેકિમં-સસેકેન નિર્વૃત્તમ્-

હૈ-પહિલે દિનકા એક વાર કા ભોજન, તથા ઉપવાસ કૈ દિન કા દો
વાર કા ભોજન ઓર પારણા કૈ દિન કા એક વાર કા ભોજન જિસ મેં
છોડા જાતા હૈ વહ ચતુર્થમક્ત હૈ-અર્થાત્ એક ઉપવાસ કા ચતુર્થમક્ત
હૈ યહ ચતુર્થમક્ત જિસને કિયા હૈ વહ ચતુર્થમક્તિક હૈ “શુધ” નામ
અષ્ટ પ્રકાર કૈ કર્મ કા હૈ । ક્યોં કિ ઇસકૈ પ્રભાવ સે હી જીવ ચતુર્ગ-
તિક સંસાર કો મોગનેકી ઇચ્છા કરતા હૈ-‘સંપદાદિત્વાત્ સિદ્ધિઃ ।’
ઇસકી વ્યુત્પત્તિ ઇસ પ્રકાર સે હૈ-શુદ્ધયતિ-વુમુક્ષતે-મોક્તુ ઇચ્છતિ-
ચતુર્ગતિકમપિ સંસારં યસ્માત્ ઇતિ શુધઃ ” ઇસ ક્ષુત્ કો અષ્ટ પ્રકાર
કર્મ કો જો તપ-આદિ કૈ દ્વારા નષ્ટ કર દેતા હૈ ઉસકા નામ મિશ્નુ હૈ.
તપસ્વી હૈ-એસે મિશ્નુ કો યે ત્રીન પાનક લેના કલ્પ્ય હૈ । જૈસે-ઉત્સે-
દિમ ૧, સંસેકિમ ૨ ઓર તંદુલધાવન ૩ ઉત્સેદ સે જો નિર્વૃત્ત હોતા હૈ
હૈ વહ ઉત્સેદિમ પાનક હૈ-અર્થાત્ વાફે છુપ ગેહૂં તિલ આદિ જિસ પાનીસે

આગલા દિવસના એક ટંકના ભોજનનો, ઉપવાસના દિનના બન્ને વારના
ભોજનનો અને પારણાના દિવસના એકવારના ભોજનનો ત્યાગ કરવામાં આવે
છે, એટલે કે એક ઉપવાસનું નામ જ ચતુર્થલક્ષ્ય છે. આ ઉપવાસ જેણે કર્યો
હોય છે તેને ચતુર્થલક્ષ્ય કહે છે. આઠ પ્રકારનાં કર્મોનું નામ જ “શુધ”
છે, કારણ કે તેના પ્રભાવથી જ જીવ ચાર ગતિવાળા સંસારને ભોગવવાની
ધ્વિષ્ટા કરે છે-“સંપદાદિત્વાત્ સિદ્ધિઃ” આ ‘શુધ’ પદની વ્યુત્પત્તિ આ
પ્રમાણે છે-“શુદ્ધયતિ વુમુક્ષતે-મોક્તુ ઇચ્છતિ-ચતુર્ગતિકમપિ સંસારં યસ્માત્
ઇતિ ક્ષુત્” આ શુધાને-આઠ પ્રકારનાં કર્મોને જે તપ આદિ દ્વારા નષ્ટ કરી
નાખે છે, તેનું નામ મિશ્નુ તપસ્વી છે. એવા મિશ્નુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક
(પાણી) કલ્પે છે-(૧) ઉત્સેદિમ, (૨) સંસેકિમ અને (૩) તંદુલધાવન
ઉત્સેદથી જે પાનક નિષ્પાદિત થાય છે તે પાનકને ઉત્સેદિમ પાનક કહે છે.
એટલે કે બાફેલાં ઘઉં, તલ આદિને જે પાણીથી ધોયા હોય તે પાણી, અથવા

ઉત્કાલિતવાસ્તુકતન્દુલીયકાદિ-પત્રશાકં યેન જલેન સંસિચ્યતે તત્ । તન્દુલો-
દકં-તન્દુલધાવનજલં પ્રસિદ્ધમેવ ૧ । ‘છટ્ટે’ ઇત્યાદિ, પૃથ્વમક્તિકસ્ય કૃતોપવાસ-
દ્વયસ્ય વક્ષ્યમાણાનિ ત્રીણિ પાનકાનિ પ્રતિગ્રહીતું કલ્પન્તે, તાન્યાહ-તિલોદકં
તુષોદકં યવોદકમિતિત્રયં તત્તત્પ્રક્ષાલનજલં નવરં-તુષોદકં-ત્રીલુદકમિતિ ૨ ।
‘અદ્દમે’ ઇત્યાદિ, અષ્ટમમક્તિકસ્ય-ઉપવાસત્રયયુક્તસ્ય કલ્પન્તે ત્રીણિ પાનકાની-
માનિ-આયામકં-તન્દુલમુદ્ગાદીનામવસાવણં ‘ઓસામણ’ ઇતિ પ્રસિદ્ધં, સૌવીરકં-
કાઞ્જિકં, શુદ્ધવિકટમ્-ઉળ્ળોદકમ્ ૩ । ‘તિવિહે ઉવહટે’ ઇત્યાદિ, ઉપહતમ્-

ધોયે જાઈં વહ પાની અથવા ગેહૂં આદિકે પિષ્ટ(આંટા) કી થાલી(કઠૌતી)
કા ધોન-ધાવનજલ, તથા સંસેક સે જો નિર્વૃત્ત વનતા હોતા હૈ વહ
સંસેકિમ પાનક હૈ-જૈસે-ઝકાલા હુઆ વાસ્તુક-તન્દુલીયક મેથી દાના
આદિકા પત્ર સાક જિસ જલસે ધોયા જાતા હૈ વહ જલ, તથા ચાવલોંકા
ધોવનજલ યહ તંદુલધાવન પાનક હૈ । “છટ્ટે” ઇત્યાદિ । જિસને દો
ઉપવાસ કિયે હૈં એસે ભિક્ષુકો યે ત્રીન પાનક લેના કલ્પ્ય હૈં-જૈસે-તિલો
દક૧, તુષોદક૨ ઓર યવોદક૩, તિલકે ધાવનજલકા નામ તિલોદક હૈ
તુષોદક ત્રીહિકા ધાવનજલ હૈ ઓર યવકા-જૈંકા ધાવનજલ યવોદક
હૈ । ‘અદ્દમમત્તિયસ્સ’ ઇત્યાદિ-જિસ ભિક્ષુને ત્રીન ઉપવાસ કિયે હૈં-ઝસકે
લિયે યે ત્રીન પાનક લેના કલ્પ્ય હૈં-આયામક, સૌવીરક ઓર શુદ્ધ-

ઘઉં આદિના લોટની કણુક જે કથરોટ આદિ પાત્રમાં બાંધી હોય, તે કથરોટ
આદિના ધોવણુના પાણીને ઉત્સેદિમ પાનક કહે તથા છે. જે પાણી સંસેક દ્વારા
નિર્વૃત્ત થાય છે તે પાણીને સંસેકિમ પાનક કહે છે. જેમકે ખાદેલા તંદુલીયક
(તાંજળજે), મેથીઠાણા વગેરે પાંદડાંવાળા શાકને જે પાણીથી ધોવામાં આવે
છે, તે પાણી તથા ચોખાના ધોવણુજળને તંદુલધાવન પાનક કહેવાય છે.
“છટ્ટે” ઇત્યાદિ.

જેણે જે ઉપવાસ કર્યા છે એવા ભિક્ષુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક (પાણી)
લેવાનું કહ્યે છે-(૧) તિલોદક, (૨) તુષોદક અને (૩) યવોદક. તલના ધોવણુ
જળને તિલોદક કહે છે. ત્રીહિ (એક પ્રકારના ચોખા) ના ધોવણુજળને
તુષોદક કહે છે અને જવના ધોવણુજળને યવોદક કહે છે. “અદ્દમમત્તિયસ્સ” ઇત્યાદિ

જે ભિક્ષુએ ત્રણ ઉપવાસ કર્યા છે તેને નીચેના ત્રણ પાનક લેવા કહ્યે
છે-(૧) આયામક, (૨) સૌવીરક અને (૩) શુદ્ધવિકટ. મગ આદિના ઓસા-

ઉપહિતં વા ભોજનસ્થાને આનીતં ભક્તમિતિ ભાવઃ, તન્નિવિધં, તથાદિ-ફલિકોપ-
હતં, તત્ર ફલિકં-પ્રહેણકં ભોજનોપાયનં યદ્ ઉત્સવાદિ સંપાદિત ભોજ્યપદાર્થાના-
મન્યગૃહાદૌ પ્રેષણં ' લહાણી ' અથવા ' પરોસા ' इति भाषा प्रसिद्धं, तच्च तद्
उपहतं फलिकोपहतम्-इदमवगृहीताभिधपञ्चमपिण्डैषणा विषयभूतमिति ।

ઉક્તઞ્ચ—“ ફલિયં પ્રહેણગાર્હ, વંજનભક્ષેર્હિ વાઽવિરહિયં જં ।

ભોક્તુમણસ્સોવહિયં, પંચમપિંડેષણા એસા ॥ ૧ ॥ इति ।

છાયા—ફલિકં પ્રહેણકાદિ વ્યજ્જનભક્ષ્યૈર્વા અવિરહિતં યત્ ।

ભોક્તુમનસ ઉપહતં, પંચમપિંડૈષણા એસા ॥ ૧ ॥

વ્યજ્જનભક્ષ્યૈરવિરહિતં વ્યજ્જનાદિભિર્યુક્તમિત્યર્થઃ । શુદ્ધોપહતં, શુદ્ધમ-
અલેપકૃતં શુદ્ધોદનં ચ તત્ત્વ તદ્ ઉપહતં શુદ્ધોપહતમ્, एतच्चाल्पलेपाभिधचतुर्थ-

विकट. तन्तुक, सुद्ग आदि का जो ओसामण है उसका नाम आया-
मक है काञ्जिक का नाम सौवीरक है तथा उष्णोदक का नाम शुद्ध
विकट है. “ तिविहे उवहणे पणत्ते ” तीन प्रकार का उपहत-अथवा
उपहित कहा गया है-भोजन स्थान में आनीत भक्त का नाम उपहित
अथवा उपहत है. उसके तीन प्रकार ये हैं-जैसे-फलिकोपहत, शुद्धो-
पहत और संसृष्टोपहत. उत्सव आदि के समय सम्पादित भोज्यपदार्थों
का अन्य गृह आदि में जो भोजना होता है इस का नाम फलिकोपहत
है । भाषामें इसे लहाणी या परोसा कहते हैं । यह फलिकोपहत अव-
गृहीता नामकी जो पंचमपिण्डैषणा है उसका विषयभूत होता है । कहा
भी है-‘ फलियं पहेणगार्ह ’ इत्यादि ।

यह व्यज्जनादिकों से युक्त होता है, अलेपकृत अथवा शुद्ध ओदन
का नाम शुद्धोपहत है यह शुद्धोपहत अल्पलेपा नामकी चौथी एषणा

મણુને આયામક કહે છે. કાંજિક (કાંજી) ને સૌવીરક કહે છે અને ગરમ
પાણીને શુદ્ધવિકટ કહે છે. “ તિવિહે ઉવહણે પણત્તે ”

ત્રણ પ્રકારના ઉપહૃત અથવા ઉપહિત કહ્યા છે. ભોજન સ્થાનમાં આનીત
(લાવવામાં આવેલા) ભક્તનું (આહારનું) નામ ઉપહિત અથવા ઉપહૃત છે.
તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ફલિકોપહૃત, (૨) શુદ્ધોપહૃત, અને
સંસૃષ્ટોપહૃત. ઉત્સવ આદિને નિમિત્તે સંપાદિત ભોજ્ય પદાર્થોને અન્ય ગૃહ
આદિમાં જે મોકલવામાં આવે છે તેને ફલિકોપહૃત કહે છે. શુજરાતી ભાષામાં
તેને લહાણી અથવા પિરસણું કહે છે. આ ફલિકોપહૃત અવગૃહીતા નામની
જે પંચમપિંડૈષણા છે તેના વિષયભૂત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ ફલિયં પ્રહેણગાર્હ ” ઇત્યાદિ.

તે વ્યજ્જનાદિકોથી યુક્ત હોય છે. અલેપકૃત અથવા શુદ્ધ ઓદનનું નામ
શુદ્ધોપહૃત છે. આ શુદ્ધોપહૃત અલ્પલેપા નામની ચોથી એષણાના વિષયભૂત
છે. ખાનાદો જ્યાં સુધી ગૃહીત ભક્તમાં (અન્નમાં) હાથ નાખતો નથી, ત્યાં

ષણાવિષયભૂતમિતિ । તથા—સંસૃષ્ટોપહતં, સંસૃષ્ટં નામ—ભોક્તુકામેન ગૃહીતકૂરાદૌ હસ્તઃશિષ્નો ન તાવત્તત્કૂરાદિકં મુખે શિપતિ, તત્ત્વ લેપાલેપકરણસ્વભાવમિતિ, તદેવમ્ભૂતમુપહતં સંસૃષ્ટોપહતમ્, इदं चतुर्थैषणात्वेन भजनीयं लेपालेपकृतादिरूपत्वादस्येति । उक्तञ्च—

“ સુદ્ધં ચ અલેપકઢં, અહવણ સુદ્ધોદનો ભવેસુદ્ધં ।

સંસદ્ધં આસત્ત લેવાડમલેવડં વાવિ ॥ ૧ ॥ ”

૧ ‘ અહવણ ’ અથવા, इत्यर्थे ।

છાયા—શુદ્ધં ચાલેપકૃતમ્, અથવા શુદ્ધોદનં ભવેત્ શુદ્ધમ્ ।

સંસૃષ્ટમાયુક્તં (ભોક્તુમારબ્ધમિત્યર્થઃ) લેપકૃતમલેપકૃતં વાઽપિ ॥૧॥

इह च त्रिके एकद्वित्रिसंयोगैः सप्ताभिग्रहवन्तः साधवो भवन्तीति ४ ।
‘ तिविहे उगग्रहि’ इत्यादि, त्रिविधमवगृहीतम्, अवगृहीतं नाम केनचित् प्रका-
रेण दायकेन गृहीतं भक्तादि । तत् त्रिविधं, तदेव दर्शयति—यच्चावगृह्णाति—
दायकोऽवगृहीतं भक्तादि हस्तेन—आदत्ते तदेकम् । एतच्च पष्ठी पिण्डैषणेति ।

કા વિષયભૂત હૈ खानेवाला जब तक गृहीत भक्तमें हाथ नहीं डालता है, तब तक वह मुख में नहीं रखा जाता है इसलिये यह संसृष्टोपहत लेपालेपकरण स्वभाववाला होता है । इस तरह का उपहत संसृष्टोप-
हत है । यह चौथी एषणा में भजनों कहा गया है । क्यों कि यह लेप अलेपकृतादि रूप होता है । कहा भी है—“ सुद्धं च अलेपकडं ” इत्यादि

यहां त्रिक में एक दो तीन संयोगों से सात अवग्रहवाले साधु होते हैं ४ “ तिविहे उगग्रहि ” इत्यादि—अवगृहीत तीन प्रकार का है, किसी भी प्रकार से दाता के द्वारा गृहीत भक्तादि वस्तु का नाम अव-
गृहीत है । इसके तीन प्रकार ये हैं—दाता जिस भक्तादि को देने के लिये हाथ से लेता है एक वह, यह छठी पिण्डैषणा है । इस पर वृद्ध

સુધી તેને મુખમાં મૂકી શકાતું નથી, તેથી તે સંસૃષ્ટોપહત હોય છે. આ ચોથી એષણામાં ભજના (વૈકલ્પિક સ્વીકાર) કહી છે, કારણ કે તે લેપ અલેપ કૃતાદિરૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સુદ્ધં ચ અલેપકઢ ” ઇત્યાદિ—

અહીં ત્રિકસંયોગની અપેક્ષાએ એક, બે અને ત્રણના સંયોગથી સાત અવગ્રહવાળા સાધુ હોય છે । ૧ । “ તિવિહે ઉગ્રહિ ” ઇત્યાદિ—

અવગૃહીત ત્રણ પ્રકારનું હોય છે કોઈપણ પ્રકારે દાતા દ્વારા ગૃહીત ભક્તાદિ વસ્તુનું નામ અવગૃહીત છે તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) દાતા જે ભક્તાદિનું દાન દેવાને માટે હાથ વડે લે છે તે આ છઠ્ઠી પિંડૈષણા છે. તેને અનુલક્ષીને વૃદ્ધ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—પિરસનાર (દાતા)

વૃદ્ધવ્યાख्या ચૈવમ્—પરિવેષકઃ—પરિવેષણપાત્રાદ્ ઓદનાદિ ગૃહીત્વા યસ્મે દાતુવામસ્તદ્ભાજને ક્ષેપ્તુમવસ્થિતઃ, તેન ચ ‘મા દેહી’—તિ મણિતમ્, અત્રાવસરે ભિક્ષાર્થં સમાગતં મુનિં દૃષ્ટ્વા પરિવેષકઃ કથયતિ—‘ પ્રસાર્યતાં મુને । પાત્રમ્ ’ તતઃ સાધુના પ્રસારિતે પાત્રે પરિવેષકેણ ક્ષિપ્તમોદનમ્ । इह च संयतप्रयोजने गृहस्थेन हस्तएवैकतोऽन्यत्र परिवर्तितः किन्तु नान्यद् गमनादिकृतमिति जघन्योपहृत-जातमिति । उक्तञ्च—

“ મુંજમાણસ્ય ઉક્લિષ્તં, પડિસિદ્ધં તં ચ તેણ ઉ ।

જહન્નોવદ્દં તં તુ, દત્થસ્સ પરિવત્તના ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—મુંજાનાયોક્લિષ્તં, પ્રતિપિદ્ધં તત્ત્વ તેન તુ ।

જઘન્યોપહૃતં (પ્રથમમવગૃહીતમિત્યર્થઃ) તત્તુ, હસ્તસ્ય પરિવર્તના ॥

વ્યાख्या એસી હૈ—પરોસને વાલા દાતા પરોસનેકે પાત્રસે ઓદનાદિક જિસ પાત્રમેં રખા હુઆ હૈ—ઉસ થાલી આદિસે ઓદનાદિકો લેકર જિસકેલિયે દેના ચાહતા હૈ પરોસના ચાહતા હૈ ઉસકે પાત્રમેં ઉસે દેનેકે લિયે ઉપસ્થિત હો ગયા હો, પરન્તુ ગૃહીતા (લેનેવાલા) “ મા દેહી ” મત દીજિયેએસાં કહતા હૈ । ઓર હસી અવસરપર ભિક્ષા કે લિયે કોઈ મુનિજન આં જાતા હૈ તો આયે હુએ મુનિ કો દેખકર પરિવેષક ઉસ મુનિ સે કહતા હૈ કિ મુને । આપ અપના પાત્ર રખિયે । હસ પ્રકાર દાતા કે કહને પર મુનિ અપના પાત્ર ઉસકે સમક્ષ રખ દેતા હૈ, દાતા ઉસમેં ઓદનાદિક ભોજ્ય વસ્તુ દે દેતા હૈ । હસ અવસ્થા મેં સંયત કા પ્રયોજન સઘ જાને પર ગૃહસ્થને અપને હાથ કો એક ઓર સે દૂસરી ઓર હી કિયા હૈ વહાં સે ઉસને ગમનાદિ નહીં કિયા હૈ । યહ જઘન્યોપહૃત હૈ । કહા બી

પિરસવાના પાત્રમાંથી—ઓદનાદિ—ભાત વિગેરે જે પાત્રમાં રાખેલ છે તે થાળી આદિ પાત્રમાંથી ઓદનાદિ લઈને જેને અર્પણ કરવા ઈચ્છે છે (પિરસવા માગે છે) તેના પાત્રમાં તે ઓદનાદિ આપવાને માટે ઉપસ્થિત થઈ ગયો છે, પરન્તુ લેનાર “ મા દેહિ ” ‘ મને તે આપશે મા ’ એવું કહે છે, અને એજ વખતે ભિક્ષા પ્રાપ્તિ નિમિત્તે નીકળેલા કોઈ મુનિજન ત્યાં આવી જાય છે, હવે ત્યાં પધારેલા તે મુનિને જોઈને પરિવેષક (દાતા) તે મુનિને કહે છે “ હે મુને ! આપ આપનું પાત્ર અહીં મૂકો, દાતાના આવા વચનો સાંભળીને મુનિ પોતાનું પાત્ર તેની સમક્ષ મૂકી દે છે, દાતા તેમાં ઓદનાદિક ભોજ્ય વસ્તુ દઈ દે છે. આ અવસ્થામાં સંયતનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરવામાં ગૃહસ્થે પોતાના હાથને એક તરફથી બીજી તરફ જ કર્યો છે, ત્યાંથી તેણે ગમનાદિ

इति प्रथमम् १ । यच्च संहरति—यच्च भक्तादि परिवेषकः स्थानादविच-
लन् तत्र स्थित एव संहरति—भक्तभाजनाद् भोजनभाजनेषु क्षिपति तत् । उक्तञ्च

“अह साहीरमाणं तु, वहुंतो जो उदायओ ।

दलेज्जाऽविचलो तत्तो, छट्ठा एसावि एसणा ॥ १ ॥ इति ।

छाया—अथ संहियमाणं तु वर्तयन् । परिवेषयन्नित्यर्थः) यस्तुदायकः ।

दद्यादविचलस्ततः पण्ठी एपाऽप्येपणा ॥ इति द्वितीयमवगृहीतम् ३ ।

यच्चास्यके प्रक्षिपति—यच्च भक्तादिकम् आस्यके—स्थाल्यादिमुखे प्रक्षिप-
तीति । एवं चात्रवृद्धव्याख्या—ओदनं तद्गतपानीयनिस्सारणार्थं शीतलकरणार्थं वा
विशालोत्तानरूपे वंशनिर्मितवृद्धभाजने क्षिप्तं, पश्चात्ततो णिःसार्य भोक्तुकामेभ्यो
दत्तं, पश्चात्तत्पात्रेऽवशिष्टं यद् भूयः प्रकाशमुखे पिठरके क्षिपन्ती दायिका दद्या-

है—‘ भુંજમાણસ ડક્કિલત્તં ’ इत्यादि ।

“ यच्च संहरति ” परिवेषक जिस भक्तादि को अपने स्थान से
चलायमान नहीं होता हुआ—वहीं पर रहता हुआ ही भक्त भाजन से
भोजनपात्र में रख लेता है यह द्वितीय अवगृहीत है । कहा भी है—
‘अह साहीरमाणं तु ’ इत्यादि । “ यच्चास्यके क्षिपति ” जो भक्तादिक
धाली आदिमें रखा जाता है यह तृतीय अवगृहीत है, इस पर वृद्धव्याख्या
ऐसी है—भात में से उसके पानीको निकालनेके लिये मांड को दूर करने
के लिये—या उसे ठण्डा करने के लिये किसी एक छवले आदिमें रख
देना और बाद में उसमें से उसे लेकर खानेवालों के लिये परोस देना
इस क्रिया के बाद जो बाकी भात उस में बचा है उस भात को पिठ-

‘કચુ’ નથી, આનું નામ જળન્યોપહૃત છે. કહ્યું પણ છે “ભુંજમાણસ ડક્કિલત્તં” ઇત્યાદિ

“ यच्च संहरति ” परिवेषक (दाता) लक्ष्तादिने (लोभ्य पदार्थेनि)
पोताने स्थानेથી ચલાયમાન થયા વિના (પોતાને સ્થાને જ રહીને) લક્ષ
ભોજનમાંથી (લોભ્ય પદાર્થ જેમાં રાંધેલો છે તે પાત્રમાંથી) ભોજનપાત્રમાં
મૂકી દે છે, તેનું નામ દ્વિતીય અવગૃહીત છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ અહ સાહીરમાણં તુ ” ઇત્યાદિ—

“ यच्चास्यके क्षिपति ” જે લક્ષ્તાદિકને થાલી આદિમાં નાખવામાં આવે
છે, તેને તૃતીય અવગૃહીત કહે છે. તેને વિષે નીચે પ્રમાણે વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે.
ભાતમાંથી પાણીને અલગ કરવાને માટે—આસામણને જુદું પાડવા માટે, અથવા
તેને ઠંડા પાડવા માટે કોઈ એક તાસ આદિમાં રાખીને તેમાંથી લઈને
ખાનારને પિરસ્યા બાદ જે ભાત વધ્યા હોય તેને પાંજરા આદિમાં રાખનારી
ઊંડકથ સ્ત્રી જે કોઈને આપી દે છે, તેા તેનું નામ તૃતીય અવગૃહીત છે.

તત્ત્વ તૃતીયમવગૃહીતમ્ ૫। ‘તિવિહા ઓમોયરિયા’ इत्यादि, अवमोदरिका-अव-
मम् ऊनम् उदरं-अवमोदरं-तदेवावमोदरिका, सा त्रिविधा, तथाहि-उपकरणाव-
मोदरिका-अल्पोपकरणता । भक्तपानावमोदरिका-आत्मीयकुक्षिपूराहारपानपरि-
माणतो न्यूनभोजनम् । भावावमोदरिका क्रोधादिकषायाणामनुदिनं त्यागः उक्तञ्च-

“कोहार्ईणमणुदिणं, चाओ जिणवयणभावणाओ उ ।

भावेणोमोयरिया पन्नत्ता वीयरामेहिं ॥ १ ॥ १ ॥ ”

छाया—क्रोधादीनामनुदिनं त्यागो जिनवचनभावनातस्तु ।

भावेनावमोदरिका प्रज्ञप्ता वीतरागैः ॥ १ ॥ ६।

उपकरणावमोदरिकाया भेदान् प्ररूपयन्नाह—‘उवगरणोमोयरिया’ इत्यादि,
उपकरणावमोदरिका त्रिविधा भवति, तथाहि-एकं वस्त्रम्, एकं पात्रम्, त्यक्तोप-

रकमें रखनेवाली गृहस्थ स्त्री यदि दे देती है तो यह तृतीय अवगृहीत है
“तिविहा ओमोयरिया” इत्यादि । अवमोदरिका तीन प्रकारकी होती
है—ऊन उदरका नाम अवमोदरिका है—पेट का पूरा नहीं भरना—अर्थात्
भूखसे कम खाना, यही अवमोदरिका या अवमौदर्य है, इसके तीन प्रकार
ऐसे हैं—एक उपकरणावमोदरिका, दूसरी भक्तपानावमोदरिका और
तीसरी भावावमोदरिका उपकरणों को अल्प रखना इसका नाम उप-
करणावमोदरिका है, जितनी भूख लगी है उस से कम आहार पान
करना इसका नाम भक्तपानावमोदरिका है । तथा क्रोधादि कषायों का
प्रतिदिन त्याग करना इसका नाम भावावमोदरिका है । कहा भी है—
“कोहार्ईणमणुदिणं ” इत्यादि ।

“उवगरणोमोयरिया ” इत्यादि । उपकरणावमोदरिका एक वस्त्र,
एक पात्र और त्यक्तोपधिस्वादनता के भेदसे तीन प्रकारकी है । अन्य

“તિવિહા ઓમોયરિયા ” ઇત્યાદિ—

અવમોદરિકા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. ઊણોદરી (એટલે કે ભૂખ કરતાં
પણ ઓછું ખાવું તે) નું નામ અવમોદરિકા અથવા અવમૌદર્ય છે. તેના ત્રણ
પ્રકાર છે—(૧) ઉપકરણ અવમોદરિકા, (૨) ભક્તપાનાવ મોદરિકા, (૩) ભાવાવ
મોદરિકા. ઓછા પ્રમાણમાં ઉપકરણો રાખવા તેનું નામ ઉપકરણાવમોદરિકા
છે. જેટલી ભૂખ લાગી હોય તેના કરતાં ન્યૂન આહારપાણી લેવા તેનું નામ
ભક્તપાનાવમોદરિકા છે. ક્રોધાદિ કષાયોના પ્રતિદિન ત્યાગ કરવો તેનું નામ
ભાવાવમોદરિકા છે. કહ્યું પણ છે કે—“કોહાર્ઈણમણુદિણં ” ઇત્યાદિ—

“उवगरणोमोयरिया ” ઇત્યાદિ-ઉપકરણ અવમોદરિકાના ત્રણ પ્રકાર છે.
(૧) એક વસ્ત્ર, (૨) એક પાત્ર, અને (૩) ત્યક્તોપધિ સ્વાદનતા. અન્ય મુનિ-

ધિસ્વાદનતા-ત્યક્તસ્ય-અન્યમુનિના વ્યાપૃત્ય-પદત્તસ્યોપધેઃ-વસ્ત્રપાત્રાદેઃ સ્વાદનઃ-
-સેવયિતા ત્યક્તોપધિસ્વાદનઃ, તસ્ય ભાવસ્તત્તા-‘સંયમોપકારકોઽય’-મિતિમત્વા
જીર્ણમલિનાશુપધેર્મધ્યસ્થભાવેન ધારણમિત્યર્થઃ ૭ । અથાઽહિતહિતમપેક્ષ્ય નિર્ગ્રન્થ-
વક્તવ્યતામાહ—‘તઓ’ ઇત્યાદિ, ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિર્ગ્રન્થાનાં-નિર્ગતા ગ્રન્થિઃ-
દ્રવ્યતો મર્યાદાતિરિક્તવસ્ત્રપાત્રાદિરૂપા, ભાવતો રાગદ્વેષાદિરૂપા તેષાં તે તથા, તેષાં
નિષ્પરિગ્રહમુનીનાં નિર્ગ્રન્થીનાં-સાધ્વીનાં વા અહિતાય-અનિષ્ટાય, અસુખાય-
દુઃખાય, અક્ષમાય-અયુક્તવાય, અનિઃશ્રેયસાય-અકલ્યાણાય, અનાનુગામિકતાયૈ-
અનુગચ્છતિ કાલાન્તરમુપકારિત્વેનાઽનુયાતિ યત્તદ્ આનુગામિકં તસ્ય ભાવઃ

મુનિજન દ્વારા અપને કામ મેં લેને કે વાદ દિયે ગયે વસ્ત્રપાત્ર આદિકા
સેવન કરના યહ ત્યક્તોપધિ સ્વાદનતા હૈ । યહ સંયમ કા ઉપકારક
હૈ એસા માન કર જીર્ણ મલિન આદિ ઉપધિકા માધ્યસ્થ્યભાવસે ધારણ
કરના હસકા નિષ્કર્ષાર્થ હૈ । અથ સૂત્રકાર અહિતહિતકી અપેક્ષા લેકર
નિર્ગ્રન્થ કે સમ્બન્ધ મેં વક્તવ્યતા કા કથન કરતે હૈ—

“તઓ” ઇત્યાદિ—જિન્હોં ને મર્યાદા કે અતિરિક્ત વસ્ત્રપાત્રાદિ
રૂપ દ્રવ્યગ્રન્થિકા તથા રાગદ્વેષાદિરૂપ ભાવગ્રન્થિકા ત્યાગ કર દિયા હૈ
વે નિર્ગ્રન્થ હૈ એસે નિર્ગ્રન્થ મુનિજનોં કો ઓર સાધ્વીજનોં કો ત્રીન ૩
સ્થાનં અહિત કે લિયે-અનિષ્ટકે લિયે, અસુખ-દુઃખ કે લિયે, અક્ષમ-
અયુક્તકે લિયે, અનિઃશ્રેયસ-અકલ્યાણકે લિયે, ઓર અનનુગામિકતા
કે લિયે-અશુભાનુબન્ધકે લિયે હૈ । ઉપકારીરૂપ સે જો કાલાન્તર મેં
સાથ જાતા હૈ વહ આનુગામિક હૈ હસસે વિપરીત અનાનુગામિક હૈ, એસા

જનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિને જ ઉપયોગ કરવો તેનું
નામ ત્યક્તોપધિ-સ્વાદનતા છે. આ પ્રકારના વસ્ત્ર આદિને ધારણ કરવું તે
સંયમ પાલનમાં ધારણ કરવા જોઈએ, એ આ કથનથી ફલિત થાય છે. હવે
સૂત્રકાર અહિત હિતની અપેક્ષાએ નિર્ગ્રન્થના સંબંધમાં વક્તવ્યતાનું કથન
કરે છે—“તઓ” ઇત્યાદિ—

જેમણે મર્યાદાથી અધિક વસ્ત્રપાત્રાદિ રૂપ દ્રવ્યગ્રન્થિનો તથા રાગદ્વેષાદિ
રૂપ ભાવગ્રન્થિનો ત્યાગ કરી નાખ્યો હોય છે, તેમને નિર્ગ્રન્થ કહે છે. એવા
નિર્ગ્રન્થ મુનિજનો અને સાધ્વીઓને માટે ત્રણ સ્થાનો અહિતકર્તા, અનિષ્ટકર્તા,
અસુખ (દુઃખ) કર્તા, અક્ષમ (અયુક્ત), અનિઃશ્રેયસ (અકલ્યાણ) કારક,
અનનુગામિકતા (અશુભાનુબન્ધ) ના કર્તા ગણાય છે. ઉપકારી રૂપે જે
કાલાન્તરે સાથે જાય છે, તેને આનુગામિક કહે છે, અને તેનાથી વિપરીત

આનુગામિકતા તન્નિષેધાદ્ અનાનુગામિકતા, તસ્યૈ અશુભાવુચ્ચન્ધાયેત્યર્થઃ । તાન્યે-
વાહ—કૂજનતા—આર્ત્તનાદકરણમ્ , કર્કરણતા—વસત્યુપધ્યાદિદોષપ્રકટનપૂર્વકં
પ્રલપનમ્, અપધ્યાનતા—આર્ત્તરૌદ્રધ્યાનધ્યાયિત્વમિતિ ૮। ઉક્તવિપર્યયસૂત્રં તદ્વિપર્ય-
યેણ વ્યાખ્યેયમ્ ૯। અથ નિર્ગ્રન્થાનામેવ પરિહર્ત્તવ્યત્રયમાહ—‘તઓ સહ્યા’ઇત્યાદિ,
શલ્યતે—વાધ્યતે=વીડચતેડનેનેતિ શલ્યં, તદ્વિવિધં—દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ, તત્ર દ્રવ્યત-
સ્તોમરાદિક, ભાવતસ્તત્રિવિધં, તદેવાહ—માયાશલ્યં—માયૈવ—શલ્યવદ્વાધકત્વાત્-
શલ્યમ્ । નિદાનમ્—અનિન્ધ્યાનશનવ્રત્તચર્યાદિતપોવિધાનેન દેવદ્વર્યાદિ પ્રાર્થન,
તદેવ શલ્યં નિદાનશલ્યમ્ । મિથ્યા—વિપરીતદર્શનં—દૃષ્ટિર્મિથ્યાદર્શનં, તદેવ શલ્યં

અનાનુગામિક અશુભાનુચ્ચન્ધ હોતા હૈ । વે ત્રીન સ્થાન ઇસ પ્રકારસે હૈ—
—એક કૂજનતા—આર્ત્તનાદ કરના, દૂસરા—કર્કરણતા વસતિ ઉપધિ
આદિકે દોષોં કો પ્રકટ ન કરતે હુએ પ્રલપન કરના ઓર ત્રીસરા અ-
પધ્યાનતા—આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન કરના । ઇન ત્રીન સ્થાનોં સે વિપરીત વૃત્તિ
રખના નિર્ગ્રન્થોં કો હિત કે લિયે, સુખકે લિયે, ક્ષમાકે લિયે, નિઃશ્રે-
યસ કે લિયે ઓર આનુગામિકતા કે લિયે હોતા હૈ । “ તઓ સહ્યા ”
ઇત્યાદિ । નિર્ગ્રન્થોં કે લિયે વે ત્રીન શલ્ય છોડને યોગ્ય હૈ । જિસ સે
જીવ કો વાધા પહુંચતી હૈ ઉસકા નામ શલ્ય હૈ, યહ શલ્ય દ્રવ્ય ઓર
ભાવકે ભેદ સે દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । તોમર—વોળ આદિ દ્રવ્ય
શલ્ય હૈ ભાવકી અપેક્ષા—માયા, નિદાન ઓર મિથ્યાત્વ કે ભેદસે ત્રીન
પ્રકારકા શલ્ય હૈ, (શલ્ય—ટૂટા હુઆ—વાળ કે અગ્ર ભાગ) કી તરહ
વાધક હોને સે મિથ્યા—મિથ્યાદર્શન કો શલ્ય કહા ગયા હૈ । અનિન્ધ

અનુગામિક અશુભાનુચ્ચન્ધ હોય છે.) હવે તે અહિતકારી સ્થાનોના ત્રણ
પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) કૂજનતા (આર્ત્તનાદ કરવો તે), (૨)
કર્કરણતા—વસવાટનું સ્થાન, ઉપધિ આદિના દોષોને પ્રકટ કરતો બકવાદ કરવો
તેનું નામ કર્કરણતા છે. અને (૩) અપધ્યાનતા—આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન કરવું તેનું
નામ અપધ્યાનતા છે. પરંતુ આ ત્રણ સ્થાનો કરતાં વિપરીત વૃત્તિ રાખવાથી
નિર્ગ્રન્થાનું હિત થાય છે, તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમના ક્ષમાશુભની
વૃદ્ધિ થાય છે, તેમનું શ્રેય (કલ્યાણ) થાય છે, અને અનુગામિકતા (શુભાનુ-
ચ્ચન્ધ) રૂપે કાલાન્તરે તે તેમની સાથે જાય છે. “ તઓ સહ્યા ” ઇત્યાદિ—

નિર્ગ્રન્થાએ આ ત્રણ શલ્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ—જેના દ્વારા
જીવને હાનિ (તકલીફ) પહોંચે છે તેનું નામ શલ્ય છે । આ શલ્યના દ્રવ્ય
અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ કહ્યા છે. બાણ આદિને દ્રવ્ય—શલ્ય કહે છે,
અને ભાવની અપેક્ષાએ માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના
શલ્ય છે. શલ્યની જોમ (છોડવામાં આવેલા બાણના અગ્રભાગની જોમ) બાધક

મિથ્યાદર્શનશલ્યમિતિ ૧૦૧ નિર્ગ્રન્થાનામેવ લબ્ધિપ્રાપ્તૌ કારણત્રયમાહ—‘તીર્હિ’
 इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः—कारणैः क्रियाविशेषाचरणरूपैः श्राम्यति-विश्राम्यति-
 शब्दादि विषयेभ्यो यः, यद्वा—श्राम्यति-तपस्यतीति श्रमणः,—मुनिः कीदृशः ?
 इत्याह—निर्ग्रन्थः—द्रव्यभावग्रन्थिरहितः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यः—विपुला विस्तीर्णा—

અનશન વ્રહ્મચર્ય આદિ તપ કા સેવન કરતે હુણ દેવર્દ્ધિ આદિકી પ્રાપ્તિ
 કી કામના કરનાં યહ નિદાન હૈ । યહ નિદાન મી જીવ કો શલ્ય કી
 तरह दुःखदायक होता है । मिथ्यादर्शन भी जीवकी परिणति सुध-
 रने नहीं देता है—आत्मस्थ नहीं होने देता है—यथार्थ श्रद्धा को रोकता
 है—अतः वह भी शल्य की तरह सदा जीव को दुःखदायक होने से
 मिथ्यादर्शन शल्य कहा गया है । अब सूत्रकार निर्ग्रन्थों को ही लब्धि
 की जो प्राप्ति होती है । उसमें कारणत्रय का कथन करते हैं—“तीर्हि
 ठाणेहिं समणे ’ इत्यादि । शब्दादिक विषयों से जो विश्राम-विराम
 प्राप्त कर लेता है, अथवा तपस्या करता है—उसका नाम श्रमण मुनि
 है । श्रमण इन तीन क्रिया विशेषाचरणरूप कारणों से संक्षिप्त
 विपुल तेजोलेश्यावाला होता है अर्थात् अपनेमें छिपाकर रखता है ।
 यहां श्रमण के साथ निर्ग्रन्थ ऐसा जो पद रक्खा गया है वह यह
 प्रकट करता है कि जो श्रमण द्रव्यग्रन्थि और भावग्रन्थि से
 रहित होता है वही सच्चा श्रमण कहलाता है ऐसा श्रमण

(પીઠાકારક) હોવાને કારણે મિથ્યાદર્શનને શલ્યરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે.
 અનિદા, અનશન, બ્રહ્મચર્ય આદિ તપનું સેવન કરતાં કરતાં દેવર્દ્ધિ આદિની
 પ્રાપ્તિની કામના કરવી તેનું નામ નિદાન છે. આ નિદાન પણ જીવને શલ્યની
 જેમ દુઃખદાયક નિવડે છે. મિથ્યાદર્શન પણ જીવની પરિણતિને સુધરવા દેતું
 નથી—આત્મસ્થ થવા દેતું નથી—યથાર્થ શ્રદ્ધાને રોકે છે, તેથી તે પણ શલ્યની
 જેમ જીવને માટે સદા દુઃખદાયક જ હોવાથી તેને મિથ્યાદર્શન શલ્ય કહેવામાં
 આવ્યું છે. નિર્ગ્રન્થોને જે કારણોને લીધે લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ત્રણ
 કારણોનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે—“તીર્હિ ઠાણેહિં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દદિક વિષયોમાંથી જે વિશ્રામ (વિરામ) પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કે
 શબ્દદિક વિષયોનો જે પરિત્યાગ કરે છે, અથવા તપસ્યા કરે છે તેને મુનિ
 કહે છે. શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ આ ત્રણ ક્રિયાવિશેષાચરણરૂપ કારણોને લીધે સંક્ષિપ્ત-
 વિપુલ તેજોલેશ્યાવાળો હોય છે. અહીં શ્રમણની સાથે જે નિર્ગ્રન્થપદનો પ્રયોગ
 કરાયો છે તે એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે જે શ્રમણ દ્રવ્યગ્રન્થિ અને ભાવ-
 ગ્રન્થિથી રહિત હોય છે, તેને જ સાચો શ્રમણ કહેવાય છે. એવો શ્રમણ

અનેકયોજનપરિમિતક્ષેત્રગતવસ્તુજાતદહનસમર્થત્વાદ્વિશાલા તેજોલેશ્યા - વિશિષ્ટ-
તપસાઽઽવિભૂતલઘ્નિવિશેષસમુદ્ભૂતા તેજોજ્વાલા, સા સંક્ષિપ્તા-શાન્ત્યુદ્રેકેણ
શરીરાન્તર્લીના હ્રસ્વતાં વા ગતા यस્ય સ તથોક્તઃ શરીરાન્તર્ભૂતતેજોજ્વાલાયુક્ત
इत्यर्थः, अन्यथा स तस्य प्रभावेणादित्यबिम्बवद्दुर्दर्शः अनेकप्राणिसंतापोत्पादकश्च
स्यादिति, भवति-जायते । तान्येव करणान्याह—आतापनया-आतापना-

વિશિષ્ટ તપસ્યા કે બલ એસી તેજોલેશ્યા કો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ જો
અનેક યોજન પરિમિત ક્ષેત્ર તકકી વસ્તુઓં કો ભસ્મસાત્ કરને મેં
સમર્થ હોતી હૈ—યહ તેજોલેશ્યા વિશિષ્ટ તપસ્યાકે પ્રભાવસે આવિભૂત
લઘ્નિવિશેષ સે જન્ય હોતી હૈ । જિસ મહર્ષિ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ કો-યહ
તેજોલેશ્યા હોતી હૈ વહ ઉસકે પ્રભાવ સે સૂર્યબિમ્બ કી તરહ દુર્દર્શ
હોતા હૈ ઓર અનેક પ્રાણિયોં કો સન્તાપ કા કારણ હોતા હૈ પરન્તુ
હસ વિશિષ્ટ પ્રભાવશાલિની તેજોલેશ્યા કો પ્રાપ્ત કિયે હુએ વહ શ્રમણ
નિર્ગ્રન્થ જો હસ પરિસ્થિતિવાલા નહીં બનતા હૈ ઉસકો કારણ પ્રાપ્ત હુઈ
ઉસ તેજોલેશ્યા કો વહ અપને ખીતર હી સંક્ષિપ્ત કરકે રખતા હૈ ક્યોં
કિ શાન્તિ કા ઉદ્રેક ઉસકે પાસ હતના અધિક હોતા હૈ કિ જિસકે
કારણ વહ તેજોલેશ્યા ઉસકે શરીર કે ખીતર હી યા તો લીન હો જાતી
હૈ યો હ્રસ્વતા કો પ્રાપ્ત હો જાતી હૈ, એસા ન હો તો વહ જૈસા-કી ડપર
કહા ગયા હૈ સૂર્ય કે બિમ્બ કી તરહ દુર્દર્શનીય ઓર અનેક પ્રાણિ-
ગણોં કો સન્તાપકારક હો જાય । જિન કારણોં સે પ્રાપ્ત તેજોલેશ્યા

વિશિષ્ટ તપસ્યાના પ્રભાવથી એવી તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરી દે છે કે જે અનેક
યોજન પરિમિત ક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાને સમર્થ
હોય છે. તે તેજોલેશ્યા વિશિષ્ટ તપસ્યાના પ્રભાવથી આવિભૂત, લઘ્નિવિશેષ
દ્વારા પેદા થઈ હોય છે. જે મહર્ષિ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થને આ તેજોલેશ્યાની પ્રાપ્તિ
થઈ હોય છે તે તેના પ્રભાવથી સૂર્યબિમ્બની જેમ દુર્દર્શ (જેની સામે જોવામાં
પણ તકલીફ પડે એવો) હોય છે, અને અનેક જીવોમાં સંતાપનો ઉત્પાદક
થાય છે. પરન્તુ આ વિશિષ્ટ પ્રભાવશાલિની તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરનાર શ્રમણ
નિર્ગ્રન્થની બાબતમાં એવું બનતું નથી, કારણ કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી તેજોલેશ્યાને
તે પોતાની અંદર જ સંક્ષિપ્ત કરીને રાખે છે, કારણ કે શાન્તિનો ઉદ્રેગ તેની
અંદર એટલો અધિક હોય છે કે જેના કારણે તે તેજોલેશ્યા તેના શરીરની
અંદર કાંતો લીન થઈ જાય છે, અથવા તો હ્રસ્વતા પ્રાપ્ત કરે છે જો એવું
થતું ન હોત તો તે સૂર્યના બિમ્બની જેમ, દુર્દર્શનીય અને અનેક પ્રાણીગણો
માટે સંતાપકારક થઈ પડત. જે કારણોને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી તેજોલેશ્યાને સંક્ષિપ્ત

ગ્રીષ્મકાલે સૂર્યાભિમુખમૂર્ધ્વવાહુર્ભૂત્વાઽઽતાપસ્ય સેવનં, હેમન્તે પ્રાવરણરાહિત્યં, વર્ષાસુ-ઇન્દ્રિયકપાયયોગાન્ સંગોપ્ય વિવિક્તશય્યાસનસેવિત્વં ચ, તથા । ક્ષાન્તિ-ક્ષમયા-ક્ષાન્ત્યા-ક્રોધનિગ્રહેણ નત્વશક્તત્વેન ક્ષમા-અન્યાપરાધસ્ય સહનં ક્ષાન્તિઃ-ક્ષમા, તથા । તથા-અપાનકેન તપઃ કર્મણા, તત્રાપાનકેન-પારણકકાલાદન્યત્ર-પાનીયવર્જિતસ્તેન તપઃ કર્મણા-નિરન્તરં પળમામાન્ યાવત્ પષ્ટપષ્ટાદિરુપેણ મુનિઃ સંક્ષિપ્તવિપુલતેજોલેશ્યો ભવતીતિ પ્રક્રમઃ । ઉક્તા નિર્ગન્યવ્યાપારવક્તવ્યતા, સામ્પ્રતં મિશુપ્રતિમાવક્તવ્યતામાહ-‘ વિમાસિયં ણં ’ इत्यादि, त्रैमासिकीं मास-त्रयप्रतिवद्धां मिशुप्रतिमां-मिक्षोः-साधोः प्रतिमा प्रतिज्ञा-अभिग्रहविशेष इत्यर्थः,

સંક્ષિપ્ત કર દી જાતી હૈ-સૂત્રકાર ડન્હીં ૩ તીન કારણોં કો યહાં પ્રકટ કર રહે હિં-ડનમેં એક કારણ હૈ આતાપના જવ ગ્રીષ્મકાલ કા સમય હોતા હૈ ડસ સમય સૂર્ય કે અભિમુખ હો કર ઓર ડર્ધ્વવાહુ હોકર સેવન કરના, હેમન્ત મેં પ્રાવરણ (મુખવસ્ત્રિકા ચોલપટ્ટક કે સિવાય ઓર શરીર કે સવ વસ્ત્ર કો હટા દેના) રહિત હોના વર્ષાકાલ મેં ઇન્દ્રિય કપાય ઓર યોગોં કો રોક કર વિવિક્તસ્થાન મેં શય્યાસન કા સેવન કરના યહ આતાપના હૈ । ક્રોધાદિ કા નિગ્રહ કરતે હુએ આસક્ત હોતે હુએ નહીં અન્ય વ્યક્તિયોં, દ્વારા કૃત અપરાધકો સહન કરના યહ ક્ષાન્તિ ક્ષમા હૈ તથા-પારણકાલ કે સિવાય અન્ય સમય મેં પાની કો વર્જનેવાલે તપઃકર્મ સે નિરન્તર છહ માસ તક પષ્ટપષ્ટાદિ રૂપ તપસ્યા કરના યહ અપાનક તપઃકર્મ હૈ । ઇસ તરહ કે ઇન આતાપના ક્ષાન્તિ ક્ષમા ઓર

કરી લેવામાં આવે છે.

તે ત્રણ કારણો હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૧) આતાપના-અર્થાદે ગ્રીષ્મ ઋતુ આવતી હોય ત્યારે સૂર્યની તરફ મુખ રાખીને અને ગળે લુભાઓ લાંચી રાખીને આતાપનાનું સેવન કરવું, હેમન્ત ઋતુમાં પ્રાવરણ રહિત થવું એટલે કે મુઢપત્તિ અને ચોલપટ્ટક સિવાયના બધાં કપડાં ઉતારી નાખવા, અને વર્ષાઋણમાં ઇન્દ્રિય, કપાય અને યોગોને રોકીને વિવિક્ત સ્થાનમાં શય્યાસનનું સેવન કરવું તેનું નામ આતાપના છે. (૨) ક્રોધાદિનો નિગ્રહ કરીને-તહીં કે અશક્ત હોવાને લીધે-અંધ વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાયેલા અપરાધને સહન કરવો તેનું નામ ક્ષાન્તિક્ષમા છે. (૩) પારણાના સમય સિવાયના અન્ય સમય દરમિયાન પાણીના વર્જન (ત્યાગ) વાળી છટ્ટ છટ્ટાદિ રૂપ તપસ્યા નિરન્તર છ માસ પર્યન્ત કરવી તેનું નામ અપાનક તપઃકર્મ છે. આ પ્રકારના આતાપના, ક્ષાન્તિક્ષમા અને અપાનક તપઃકર્મ રૂપ ત્રણ કારણોને લીધે તેજલેશ્યાની

તાશ્રેકમાસિક્યાદયો દ્વાદશ ભવન્તિ,

ઉક્તશ્ચ—“ માસાઈસત્તંતા ૭, પઠમા ૧ વિહ ૨ તદ્ય ૩ સત્તરાઈંદિણા ૧૦।

અહરાઈ ૧૧ ઇગરાઈ ૧૨, મિલ્લુપડિમાણ વારસંગ ૧૧॥ ”

અત્રાયં ભાવઃ—એકમાસિક્યાદયો માસોત્તરાઃ સત્તવતિમાઃ, ૭ તિસ્રઃ—અષ્ટમી—
નવમી—દશમીરૂપાઃ પ્રત્યેકં સત્તરાત્રિન્દિવપ્રમાણા ભવન્તિ ૧૦, પશ્ચાદ્ એકા—
એકાદશીપ્રતિમા અહોરાત્રિકી ભવતિ ૧૧, એકા ચ દ્વાદશી પ્રતિમા—એકરાત્રિ-

અપાનક તપઃકર્મરૂપ ત્રીન કારણોં સે તેજોલેશ્યા કી લબ્ધિ ઉત્પન્ન હોતી
હૈ ઉસકો સંક્ષિપ્ત કરકે રાખતે હૈં ।

ત્રીન માસકી અવધિવાલી મિશ્ત્રુ પ્રતિમા કો ધારણ કિયે હુએ અન-
ગાર કો ભોજન એવં પાનકી ત્રીન દત્તિયાં લેની કલ્પ્ય હૈં । વૈસે મિશ્ત્રુ
પ્રતિમાઈ ૧૨ વારહ હોતી હૈં । કહા મી હૈં—“ માસાઈ સત્તંતા ” ઇત્યાદિ
ઇસકા ભાવ એસા હૈં—પહિલી મિશ્ત્રુ પ્રતિમા એક ૧ માસકી હૈં,
દસરી મિશ્ત્રુ પ્રતિમા ૨ દો માસ કી હૈં, ત્રીસરી ૩ મિશ્ત્રુપ્રતિમા ૩ માસ
કી હૈં, ચૌથી મિશ્ત્રુ પ્રતિમા ચાર ૪ માસ કી હૈં, પાંચવીં મિશ્ત્રુ પ્રતિમા ૫
માસ કી હૈં, છઠી મિશ્ત્રુ પ્રતિમા છહ ૬ માસકી હૈં ઓર સાતવીં મિશ્ત્રુ
પ્રતિમા ૭ માસ કી હૈં । ઇસ તરહ એક સે લેકર સાત તકકી મિશ્ત્રુ
પ્રતિમાઈ એક ૨ માસ કી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિવાલી હૈં । ત્રીન પ્રતિમાઈ
આઠવીં નવમીં ઓર દશવીં યે પ્રત્યેક સાત સાત દિન રાત કી પ્રમાણ
વાલી હૈં । ગ્યારહવીં મિશ્ત્રુ પ્રતિમા એક અહોરાત કી હૈં ૧૨ વીં મિશ્ત્રુ

લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ તેને સંક્ષિપ્ત કરીને શરીરની
અંદર જ રાખે છે.

ત્રણ માસની અવધિ (સમય મર્યાદા) બોળી મિશ્ત્રુપ્રતિમાને ધારણ
કરનાર અણુગારને ભોજન અને પાનની ત્રણ દત્તિયો લેવી કલ્પે છે, જો કે
મિશ્ત્રુપ્રતિમાઓ તો ૧૨ પ્રકારની હોય છે. કહ્યું પણ છે કે “માસાઈ સત્તંતા” ઇત્યાદિ.

તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—પહેલી મિશ્ત્રુપ્રતિમા એક માસની છે, બીજી
મિશ્ત્રુપ્રતિમા બે માસની છે, ત્રીજી મિશ્ત્રુપ્રતિમા ત્રણ માસની છે, ચોથી મિશ્ત્રુ
પ્રતિમા ચાર માસની છે, પાંચમી મિશ્ત્રુપ્રતિમા પાંચ માસની છે, છઠી મિશ્ત્રુ-
પ્રતિમા છ માસની છે અને સાતમી મિશ્ત્રુપ્રતિમા સાત માસની છે. આ રીતે
એકથી લઈને સાત સુધીની મિશ્ત્રુપ્રતિમાઓ ઉત્તરોત્તર એક એક માસની
વૃદ્ધિવાળી છે. ત્રણ પ્રતિમાઓ એટલે કે આઠમી, નવમી અને દસમી મિશ્ત્રુ-
પ્રતિમાઓ સાત સાત દિનરાતના પ્રમાણવાળી છે. અગિયારમી મિશ્ત્રુપ્રતિમા
એક અહોરાતની (દિવસરાતની અવધિવાળી) છે અને બારમી મિશ્ત્રુપ્રતિમા

કીર્તિ દ્વાદશેતિ । અત્ર તુ ત્રિસ્થાનકાનુરોધાદ્ દત્તિત્રયગ્રહણવિષયા ત્રૈમાસિકી ભિક્ષુ-
પ્રતિમા ગૃહીતા । તાં ભિક્ષુપ્રતિમાં પ્રતિપન્નસ્ય-અઙ્ગીકૃતસ્ય અનગારસ્ય-ન અગારં-
ગૃહં યસ્ય સોઽનગારસ્તસ્ય ભિક્ષોસ્તિત્યર્થઃ કલ્પન્તે-યુજ્યન્તે તિસ્રો દત્તયઃ-એકવાર-
પતિતાહારાદિદ્રવ્યરૂપાઃ ભોજનસ્ય-તિસ્ર એવ પાનકસ્ય-પાનકદ્રવ્યસ્ય પ્રતિગ્રહીતુ-
મિતિ ૧૨ । અથૈકરાત્રિકી પ્રતિમાયાઃ સમ્યક્તયાઽનનુપાલનતોઽનુપાલનતશ્ચ યદ્
ભવતિ તદાહ-‘એગરાહ્યં’ ઇત્યાદિ, એકરાત્રિકીં દ્વાદશીત્યર્થઃ, તાં પ્રતિમાં
સમ્યક્-શાસ્ત્રોક્તપ્રકારેણ અનનુપાલયતઃ-અનારાધયતોઽનગારસ્ય ઇમાનિ-વધ્ય-
માણાનિ ત્રીણિ સ્થાનાનિ અહિતાય યાવત્-અનનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તાન્યેવાહ-
ઉન્માદઃ-ચિત્તવિભ્રમસ્તં લભેત । વા-અથવા દીર્ઘકાલિકં-ચિરકાલસ્થાયિ-કષ્ટ-
સાધ્યમસાધ્યં વા રોગાતઙ્કં, તત્ર-રોગઃ-કુષ્ઠાદિઃ, આતઙ્કઃ-સઘોષાતીમસ્તકચૂલવિસ-

પ્રતિમા કેવલ એક રાત્રીની છે, પરંતુ યહાં ત્રિસ્થાનક કે અનુરોધ સે
દત્તિત્રય ગ્રહણ કરનેરૂપ વિષયવાલી ત્રૈમાસિકી ભિક્ષુપ્રતિમા ગૃહીત
હુઈ છે, હસ ભિક્ષુ પ્રતિમાકો અઙ્ગીકાર કરનેવાલે અનગારકો ગૃહત્યાગી
ભિક્ષુ કો એક વાર મેં પઢી હુઈ આહારાદિ દ્રવ્યરૂપ ભોજનદત્તિયાં ત્રીન
ઔર પાનક દત્તિયાં ૩ ત્રીન હી લેની કલ્પતી હૈં ।

અવ સૂત્રકાર યહ પ્રકટ કરતે હૈં કિ એક રાત્રિકી પ્રતિમાકો સમ્ય-
કરૂપસે નહીં પાલને સે ઔર પાલને સે કયા હોતા હૈ ઔર કયા નહીં
હોતા હૈ ‘એગરાહ્યં’ ઇત્યાદિ । ૧૨વીં જો ભિક્ષુપ્રતિમા હૈ ઉસે શાસ્ત્રોક્ત
વિધિ કે અનુસાર આરાધિત નહીં કરનેવાલે અનગાર કો યે ત્રીન સ્થાન
અહિત કે લિયે યાવત્ અનનુગામિકતા કે લિયે હોતે હૈ-વે ત્રીન સ્થાન
હસ પ્રકાર સે હૈ-ઉન્માદ કા પ્રાપ્ત હોના, દીર્ઘકાલિક રોગાતઙ્ક કા પ્રાપ્ત

માત્ર એક રાત્રીની જ અધિવાણી છે. પરંતુ અહીં ત્રિસ્થાનકનો અધિકાર
આલેખી દેવાથી ત્રણ દત્તિયો અહણ કરવાં ત્રૈમાસિકી ભિક્ષુપ્રતિમાનું જ
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિમાને અંગીકાર કરનાર અણુગારને ગૃહ-
ત્યાગી ભિક્ષુને-એક વારમાં પહેલી આહારાદિ દ્રવ્યરૂપ ત્રણ ભોજન દત્તિયો
અને ત્રણ પાનક દત્તિયો જ લેવી કહે છે.

હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે એક રાત્રીની પ્રતિમાને સમ્યક્ રીતે
નહીં પાળવાથી શું થાય છે અને શું નથી થતું, તથા સમ્યક્ રીતે પાળવાથી
શું થાય છે અને શું નથી થતું-“એગરાહ્યં” ઇત્યાદિ-

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના નહીં કરનાર
અણુગારના ત્રણ સ્થાન અહિતથી લઈને અનનુગામિકતા પર્યન્તના હેતુરૂપ બને
છે. તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ઉન્માદની પ્રાપ્તિ થાય છે, (૨) દીર્ઘ-

ચિકાદિઃ, તયોઃ સમાહારે રોગાતઙ્કં તત્ પ્રાપ્નુયાત્ । વા-અથવા, કેવલિપ્રજ્ઞાદ્-
જિનપ્રાણીતાત્ ધર્માત્-શ્રુતચારિત્રરૂપાત્. ધર્માત્ અશ્યેત્ બ્રૂટો ભવેત્, અનેન સમ્ય-
ક્ત્વસ્યાપિ હાનિર્ભવેદિતિ? ૩। એતદ્વિપર્યયસૂત્રમાહ-‘એગરાઈયં’ઈત્યાદિ, એકરાત્રિકીં
દ્વાદશીં ભિક્ષુપ્રતિમાં સમ્યક્તયા અનુપાલયતઃ-સમાચરત્ત્વીણિ સ્થાનાનિ હિતાય યાવદ્
અનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ । તાન્યેવાહ—તસ્ય-એકરાત્રિકીં ભિક્ષુપ્રતિમાં સમ્યગનુ-
પાલયતઃ અવધિજ્ઞાનં સે ‘તસ્ય’ સમુત્પદ્યેતા વા-અથવા મનઃપર્યવજ્ઞાનં તસ્ય સમુત્પ-
દ્યેત । એતાવદેવ ન, કેવલજ્ઞાનં વા તસ્ય સમુત્પદ્યેતા એકરાત્રિકયા ભિક્ષુપ્રતિમાયાઃ

હોના ઓર કેવલિપ્રજ્ઞસ ધર્મસે અષ્ટ પતિત હો જાના ચિત્ત મેં વિભ્રમકા
આ જાના હસકા નામ ઉન્માદ હૈ. હસ ઉન્માદ કો યદિ વહ પ્રાપ્ત હો
જાતા હૈ, તો વહ ઉસકે અહિત આદિ કે લિયે હો જાતા હૈ હસી પ્રકાર
કષ્ટસાધ્ય યા અસાધ્ય રોગ-કુષ્ઠાદિ ઓર સઘઃ પ્રાણહર શૂલ, વિસૂચિકા
આદિ આતઙ્ક ઉસે પ્રાપ્ત હો જાતે હૈં તો વે ખી ઉસકે અહિત આદિકે
લિયે હો જાતે હૈં, હસી પ્રકાર સે યદિ વહ જિનપ્રણીત ધર્મસે શ્રુતચા-
રિત્રરૂપ ધર્મ સે પતિત હો જાતા હૈ તો હસસે સમ્યક્ત્વ કી ખી હાનિ હો
જાને કે કારણ વહ ઉસકે અહિત આદિ કે લિયે હો જાતા હૈ ।

યદિ વહ એક રાત્રિ કી ભિક્ષુપ્રતિમા કા પાલન સમ્યક્ત્વસે કરને
મેં લગા રહતા હૈ-તો ઉસકે લિયે યે ત્રીન સ્થાન હિતકારક, સુખકારક
ક્ષમાકારક, મંજલકારક ઓર અનુગામિતાકારક હોતે હૈં-વે ત્રીન સ્થાન
મેં હૈં—જૈસે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા કેવલજ્ઞાન તાત્પર્ય યહ

કાલિક રોગાંતકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને (૩) કેવલિપ્રજ્ઞા ધર્મમાંથી શ્રુત
(પતિત) થઈ જાય છે. ચિત્તમાં વિભ્રમ થવો તેનું નામ ઉન્માદ છે. જો તેને
તે ઉન્માદની પ્રાપ્તિ થાય છે તો તેને કારણે તેનું અહિત આદિ થાય છે.
કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય રોગનો પણ તે લોગ બને છે. કોઈ આદિ અસાધ્ય
રોગો છે અને તુરંત જ પ્રાણ હરી લેનાર હૃદયશૂલ (હાર્ટ ફેલ), વિસૂચિકા
(કોલેરા) આદિ આતંક પણ તેને માટે અહિત આદિનું કારણ બને છે.
એ જ પ્રમાણે જો તે જિનપ્રણીત ધર્મથી (શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મથી) બ્રૂટ થઈ
જાય છે, તો સમ્યક્ત્વની પણ હાનિ થાય છે અને તે પણ તેનું અહિત આદિ
કરવામાં કારણભૂત બને છે જો તે એક રાત્રિની ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ રીતે
પાલન કરવામાં લીન રહે છે, તો તેને માટે ત્રણ સ્થાન હિતકારક, સુખકારક,
ક્ષમાકારક, મંજલકારક અને અનુગામિતાકારક (શુભ બંધ કરનારા) થઈ પડે
છે તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે સમજવા—(૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન
અને કેવળજ્ઞાન. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે એક રાત્રિની અવધિવાળી

સમ્યગ્નારાધનત ઉન્માદ-રોગાતઙ્ક-ધર્મશ્રંશરૂપા અહિતાદ્યર્થાઃ ભવન્તિ, તસ્યાઃ
સમ્યગ્નારાધનતશ્ચાવધિમન-પર્યવકેવલજ્ઞાનપ્રાપ્તિરૂપા હિતાદ્યર્થા ભવન્તીતિ ત્રયોદ-
શચતુર્દશસૂત્રયોસ્તત્ત્વમિતિ ૧૪ ॥ સૂ. ૫૫ ॥

પૂર્વોક્તાનિ યુનીનામનુષ્ઠાનાનિ કર્મભૂમિષ્વેવ ભવન્તીતિ તન્નિરૂપણાય પञ्च-
સૂત્રીમાહ—

મૂલમ્—જંબુદ્વીવે દ્વીવે તઓ કમ્મભૂમીઓ પળ્લન્તાઓ, તં
જહા—ભરહે એવળ મહાવિદેહે ૧ । એવં ધાયઈસંડે દ્વીવે પુરત્થિ-
મદ્દે જાવ પુલ્લરવરદ્વીવદ્ધુપચ્ચત્થિમદ્દે ૫ ॥સૂ. ૫૬ ॥

હૈ—શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર એક રાત્રિ કી ૧૨ વીં ભિક્ષુપ્રતિમા કા
યથાવત્ પાલન કરનેવાલા અનગાર યા તો અવધિજ્ઞાનકો પ્રાપ્ત કર
લેતા હૈ યા મનઃપર્યવજ્ઞાન કો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, યા કેવલજ્ઞાનકો પ્રાપ્ત
કર લેતા હૈ, તેરહવે સૂત્ર સમ્યક્તયા ભિક્ષુપ્રતિમા નહીં પાલનેવાલા
ઔર ચૌદહવે સૂત્ર સમ્યક્તયા ભિક્ષુપ્રતિમા પાલનેવાલા સૂત્રોંકા નિષ્ક-
ર્ષાર્થ યહી હૈ કિ એક રાત્રિ કી ભિક્ષુપ્રતિમા કો સમ્યક્રૂપ સે આરા-
ધિત નહીં કરનેવાલે ભિક્ષુકો ઉન્માદ, રોગાતઙ્ક ઔર ધર્મ સે શ્રદ્ધતારૂપ
અહિતાદિ વિધાયક અર્થ પ્રાપ્ત હોતે હૈ ઔર હસકા સમ્યક્રૂપસે પાલન
કરનેવાલે ભિક્ષુ કો અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન ઔર કેવલજ્ઞાન હન
ત્રીન જ્ઞાન મેં સે કોઈ મી જ્ઞાન પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ, જો હસકા હિત આદિ
કારક હોતા હૈ ૧૪ ॥ સૂ. ૫૫ ॥

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના કરનાર અણુગારને
કાં તો અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કાં તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.
૧૩ માં સૂત્રમાં સમ્યક્ રીતે આ પ્રતિમાની આરાધના નહીં કરનારના શા-
હાલ થાય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં એવું કહ્યું છે કે એક રાત્રિની
બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની સમ્યક્ રીતે આરાધના ન કરનાર અણુગારને ઉન્માદ,
રોગાતઙ્ક અને ધર્મશ્રંષ્ટ થવા રૂપ અહિતાદિ વિધાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.
૧૪ માં સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાનું
સમ્યક્ રીતે પાલન કરનાર અણુગારને અવધિજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા
કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જે તેનું હિતકારક, સુખકારક આદિ થઈ
પડે છે. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

છાયા—જરૂદ્વીપે દ્વીપે તિસ્રઃ કર્મભૂમયઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—ભરતમ્, ઐર-
વત્, મહાવિદેહઃ । એવં ધાતકીચ્છણ્ડે દ્વીપે પૌરસ્ત્યાર્થે યાવત્ પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધે પશ્ચિ-
માર્દ્ધે ૫ ॥ સૂ ૫૬ ॥

ટીકા—‘ જંબુદ્વીપે ’ ઇત્યાદિ, સૂત્રાણિ પશ્ચાપિ સુગમાન્યેવ, નવરં—જમ્બૂ-
દ્વીપે ભરતૈરવતમહાવિદેહરૂપાણિ ત્રીણિ ક્ષેત્રાણિ કર્મભૂમયઃ સન્તિ । અસિમવીક્ર-
ષિતપઃ સંયમાનુષ્ઠાનાદિકર્મપ્રધાનાઃ ભૂમયઃ કર્મભૂમયઃ । તાઃ પશ્ચદશ ભવન્તિ,
જમ્બૂદ્વીપધાતકીચ્છણ્ડપૂર્વાર્દ્ધતત્પશ્ચિમાર્દ્ધપુષ્કરવરદ્વીપપૂર્વાર્દ્ધતત્પશ્ચિમાર્દ્ધરૂપેષુ પશ્ચસુ-
પ્રત્યેકં ભરતાદિ ત્રયસદ્ભાવાત્ ૫ ॥ સૂ ૫૬ ॥

યે મુનિયોં કે પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાન કર્મભૂમિ મેં હી હોતે હૈં—અતઃ કર્મ-
ભૂમિયોં કે નિરૂપણ કે લિયે સૂત્રકાર પચસૂત્ર કહતે હૈં—‘ જંબુદ્વીપે
દીવે તઓ કમ્મભૂમીઓ ’ ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપમેં ત્રીન કર્મભૂમિયાં કહી ગઈ હૈં—જેસે
એક ભરતક્ષેત્ર દૂસરા ઐરવત ક્ષેત્ર ઓર મહાવિદેહ ક્ષેત્ર । હસી તરહકા
કથન પૂર્વાર્દ્ધ ધાતકીચ્છણ્ડ દ્વીપમેં ભી કર લેના ચાહિયે ઓર હસી
તરહ કા કથન યાવત્ પશ્ચિમાર્દ્ધ પુષ્કરવરદ્વીપાર્દ્ધ મેં કર લેના ચાહિયે ।

જો ભૂમિયાં અસિ. મષી, કૃષિ ઓર તપઃસંયમાનુષ્ઠાનાદિરૂપ કર્મ
પ્રધાન હોતી હૈં વે કર્મભૂમિયાં હૈં, એસે યે કર્મભૂમિયાં જમ્બૂદ્વીપમેં ભરત
ઐરવત ઓર મહાવિદેહરૂપ હૈં । યે કર્મભૂમિયાં ઢાઈ દ્વીપમેં કુલ ૧૫ હૈં ।
જમ્બૂદ્વીપમેં ત્રીન ધાતકીચ્છણ્ડમેં પૂર્વાર્દ્ધ ઓર પશ્ચિમાર્દ્ધમેં ૬ ઓર પુષ્કર-
વર દ્વીપાર્દ્ધકે પૂર્વાર્દ્ધપશ્ચિમાર્દ્ધમેં ૬ હસ પ્રકારસે યે ૧૫ હો જાતી હૈં ॥ ૫૬ ॥

મુનિઓનાં પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાન કર્મભૂમિઓમાં જ થાય છે. તેથી હવે
સૂત્રકાર કર્મભૂમિઓનું નિરૂપણ પાંચ સૂત્રો દ્વારા કરે છે—

“ જંબુદ્વીપે દીવે તઓ કમ્મભૂમિઓ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ત્રીયે પ્રમાણે ત્રણ કર્મભૂમિઓ કહી છે
(૧) ભરતક્ષેત્ર, (૨) ઐરવતક્ષેત્ર, અને (૩) મહાવિદેહક્ષેત્ર. આ પ્રકારનું ધાતકી-
ચ્છણ્ડ દ્વીપમાં પણ સમજી લેવું. એ જ પ્રકારનું કથન પશ્ચિમાર્દ્ધ પુષ્કરવર
દ્વીપાર્દ્ધ પર્યંતના વિષયમાં પણ સમજવું.

જે ભૂમિઓ અસિ, મષી, કૃષિ અને તપઃસંયમાનુષ્ઠાન આદિ રૂપ કર્મ-
પ્રાધાન હોય છે, તે ભૂમિઓને કર્મભૂમિઓ કહે છે. એવી તે કર્મભૂમિઓ
ભરતક્ષેત્ર, ઐરવતક્ષેત્ર અને મહાવિદેહક્ષેત્ર રૂપ છે. અહીં દ્વીપમાં કુલ ૧૫
કર્મભૂમિઓ છે—જંબુદ્વીપમાં ૩, ધાતકીચ્છણ્ડના પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધમાં
મળીને કુલ ૬, અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્દ્ધના પૂર્વાર્દ્ધ અને પશ્ચિમાર્દ્ધમાં મળીને
કુલ ૬. આ રીતે એકંદરે ૩+૬+૬=૧૫ કર્મભૂમિઓ છે. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

ઉક્તાઃ કર્મભૂમયઃ, સમ્પતં તદ્ગતમનુષ્યધર્મનિરૂપણાયૈકાદશસૂત્રાણ્યાહ—

મૂલમ્—તિવિહે દંસણે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા—સમ્મદંસણે, મિચ્છા-
દંસણે સમ્મામિચ્છદંસણે ૧ । તિવિહા રુઈ પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા-
સમ્મારુઈ મિચ્છારુઈ સમ્મામિચ્છારુઈ ૨ । તિવિહે પઓગે પળ્લણ્ણત્તે
તં જહા-સમ્માપઓગે, મિચ્છપ્પઓગે, સમ્મામિચ્છપ્પઓગે
૩ । તિવિહે વવસાણ પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-ધમ્મિણ વવસાણ, અધમ્મિણ
વવસાણ, ધમ્મિયાધમ્મિણ વવસાણ ૪ । અહવા તિવિહે વવસાણ
પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-પચ્ચક્ખે, પચ્ચદ્દણ, આણુગામિણ ૫ । અહવા
તિવિહે વવસાણ પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા—ઇહલોદ્દણ, પરલોદ્દણ ઇહલો-
દ્દયપરલોદ્દણ ૬ । ઇહલોદ્દણ વવસાણ તિવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-
લોદ્દણ, વેદ્દણ, સમાદ્દણ ૭ । લોદ્દણ વવસાણ તિવિહે પળ્લણ્ણત્તે,
તં જહા-અત્થે ધમ્મે કામે ૮ । વેદ્દણ વવસાણ તિવિહે પળ્લણ્ણત્તે,
તં જહા-રિઠ્ઠવ્વેણ, જઠ્ઠવ્વેણ, સામવેણ ૯ । સામાદ્દણ, વવસાણ
તિવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-ળાણે દંસણે ચરિત્તે ૧૦ । તિવિહા
અત્થજોણી પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા-સામે દંડે મેણ ૧૧ ॥ સૂ૦ ૫૭॥

છાયા—ત્રિવિધં દર્શનં પ્રજ્ઞપ્તં, તથા—સમ્યગ્દર્શનં, મિથ્યાદર્શનં, સમ્યગ્-
મિથ્યાદર્શનમ્ ૧ । ત્રિવિધા રુચિઃ પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—સમ્યગ્રુચિઃ, મિથ્યારુચિઃ

કર્મભૂમિયોં કા નિરૂપણ કરકે અવ સૂત્રકાર તદ્ગત મનુષ્યધર્મ કા
નિરૂપણ કરને કે લિયે ૧૧ સૂત્ર કહતે હૈ—‘તિવિહે દંસણે પળ્લણ્ણત્તે’ ૬૦

સૂત્રાર્થ—દર્શન ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ—જૈસે—સમ્યગ્દર્શન, મિથ્યા-
દર્શન ઓર સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન, રુચિ ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ । જૈસે

કર્મભૂમિઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તેમાં રહેલા મનુષ્યાના
ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે—“તિવિહે દંસણે પળ્લણ્ણત્તે” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—દર્શનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સમ્યગ્ દર્શન, (૨) મિથ્યાદર્શન
અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદર્શન. રુચિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) સમ્યગ્ રુચિ,

સમ્યક્મિથ્યારુચિઃ-૨। ત્રિવિધઃ પ્રયોગઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા સમ્યક્પ્રયોગઃ, મિથ્યાપ્રયોગઃ, સમ્યક્મિથ્યાપ્રયોગઃ ૩। ત્રિવિધો વ્યવસાયઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-ધાર્મિકો-વ્યવસાયઃ, અધાર્મિકો વ્યવસાયઃ, ધાર્મિકાધાર્મિકો વ્યવસાયઃ ૪। અથવા ત્રિવિધો વ્યવસાયઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-પ્રત્યક્ષઃ પ્રાત્યયિકઃ આનુગામિકઃ ૫। અથવા ત્રિવિધો વ્યવસાયઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-એહલૌકિકઃ, પારલૌકિકઃ, એહલૌકિકપારલૌકિકઃ ૬। એહલૌકિકો વ્યવસાયસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા લૌકિકઃ, વૈદિકઃ, સામયિકઃ ૭। લૌકિકો વ્યવસાયસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-અર્થો ધર્મઃ કામઃ ૮। વૈદિકો વ્યવસાયસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-ઋગ્વેદઃ, યજુર્વેદઃ, સામવેદઃ ૯। સામયિકો વ્યવસાયસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-જ્ઞાનં, દર્શનં, ચારિત્રમ્ ૧૦। ત્રિવિધાઽર્થયોનિઃ પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્વથા-સામ, દણ્ડઃ, ભેદઃ ૧૧ ॥સુ૦ ૫૭॥

-સમ્યગ્રુચિ, મિથ્યારુચિ ઓર સમ્યક્મિથ્યારુચિ, પ્રયોગ ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ-જૈસે-સમ્યક્ પ્રયોગ, મિથ્યાપ્રયોગ ઓર સમ્યક્ મિથ્યાપ્રયોગ, વ્યવસાય ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ જૈસે-ધાર્મિક વ્યવસાય, અધાર્મિક વ્યવસાય, ઓર ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય-અથવા ઇસ તરહ સે બી વ્યવસાય કે ત્રીન ભેદ કહે ગયે હૈ-એક પ્રત્યક્ષ, દુસરા પ્રાત્યયિક ઓર તીસરા આનુગામિક અથવા-એહલૌકિક, પારલૌકિક ઓર એહલૌકિક પારલૌકિક, ઇનમેં એહલૌકિક વ્યવસાય ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ-જૈસે લૌકિક, વૈદિક સામાયિક, ઇનમેં લૌકિક વ્યવસાય ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ-જૈસે-અર્થ, ધર્મ ઓર કામ, વૈદિક વ્યવસાય ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । જૈસે-ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ ઓર સામવેદ, સામયિક વ્યવસાય બી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । જૈસે-

(૨) મિથ્યારુચિ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યારુચિ. પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સમ્યક્ પ્રયોગ, (૨) મિથ્યાપ્રયોગ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યાપ્રયોગ. વ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ધાર્મિક વ્યવસાય, (૨) અધાર્મિક વ્યવસાય અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય. અથવા વ્યવસાયના આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ પણ પડે છે-(૧) પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક અને (૩) આનુગામિક. અથવા (૧) એહલૌકિક (૨) પારલૌકિક અને (૩) એહલૌકિક પારલૌકિક તેમાંના એહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) લૌકિક, (૨) વૈદિક અને (૩) સામયિક. વળી લૌકિક વ્યવસાયના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અર્થ, (૨) ધર્મ અને (૩) કામ. વૈદિક વ્યવસાયના પણ આ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઋગ્વેદ, (૨) સામવેદ અને (૩) યજુર્વેદ. સામયિક વ્યવસાયના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન અને (૩) ચારિત્ર્ય.

ટીકા—‘તિવિદે’ इत्याद्येकादशापि सूत्राणि सुगमानि, नवरं-दर्शनं-दर्शनमोहनीयं, तथाविधदर्शनहेतुत्वात्, तत्-सम्यक् मिथ्या-मिश्रभेदात् त्रिविधम् १। रुचिः-तत्त्वानां श्रद्धानम्, साऽपि दर्शनत्रयसंपाद्या पूर्वोक्तभेदात् त्रिविधा २। प्रयोगः-मनःप्रवृत्तिव्यापारः औषधादि व्यापारो वा । स त्रिविधः-सम्यक् मिथ्यामिश्ररूपः-उचितानुचित तदुभयात्मको वेति ३। व्यवसायः-वस्तुनिर्णयः, पुरुषार्थ-सिद्ध्यर्थमनुष्ठानं वा । सच धार्मिकाधार्मिकतदुभयभेदात् त्रिविधः । त्रिविधोऽयं व्यवसायः संयताऽसंयतदेशविरतानां क्रमेण भवति । यद्वा-धार्मिको व्यवसायः संयमरूपः, अधार्मिकोऽसंयमरूपः, धार्मिकाधार्मिको-देशसंयमलक्षण इति ४। व्यवसायः-निश्चयः, स त्रिविधस्तथाहि-प्रत्यक्षः-अवधि-मनः पर्यव-

જ્ઞાન, દર્શન ઓર ચારિત્ર, અર્થયોનિ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ—જેસે-સામ, દણ્ડ ઓર ભેદ ।

ટીકાર્થ—યહાં દર્શન શબ્દસે દર્શનમોહનીયકા તથાવિધ દર્શનકા હેતુ હોને સે ગ્રહણ હુઆ હૈ યહ દર્શનમોહનીયકર્મ સમ્યક્ પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ ઓર મિશ્રપ્રકૃતિ કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકારકા હૈ, તત્ત્વોં કો શ્રદ્ધાન કરના હસકા નામ રુચિ હૈ—યહ રુચિ બી દર્શનત્રયસંપાદ્ય હોતી હૈ હસ લિયે પૂર્વોક્ત ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કી હૈ । મનઃ આદિકે વ્યાપારકા નામ પ્રયોગ હૈ । અથવા ઔષધાદિ વ્યાપાર કા નામ પ્રયોગ હૈ । યહ પ્રયોગ બી સમ્યક્, મિથ્યા ઓર મિશ્રપ્રયોગ કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । અથવા—ઉચિત, અનુચિત ઓર ઉચિતાનુચિત કે ભેદ સે બી પ્રયોગ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, વસ્તુકે નિર્ણય કા નામ વ્યવસાય હૈ । અથવા—પુરુષાર્થ સિદ્ધિકે નિમિત્ત કિયા ગયા અનુષ્ઠાન કા નામ

સુબળ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન અને (૩) ચારિત્ર. અર્થ-યોનિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) સામ, (૨) દંડ અને (૩) ભેદ.

ટીકાર્થ—અહીં દર્શન શબ્દથી દર્શનમોહનીય ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે તથાવિધ દર્શનના હેતુ (કારણ) રૂપ હોય છે આ દર્શનમોહનીય કર્મના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે—સમ્યક્ પ્રકૃતિ, મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ અને મિશ્ર પ્રકૃતિ. તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી તેનું નામ રુચિ છે. તે રુચિ પણ દર્શનત્રયસંપાદ્ય હોય છે, તેથી તેના પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદ જ પડે છે. મન આદિના વ્યાપારનું (પ્રવૃત્તિનું) નામ પ્રયોગ છે, અથવા ઔષધાદિ વ્યાપારનું નામ પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ પણ સમ્યક્, મિથ્યા અને મિશ્ર પ્રયોગના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે અથવા ઉચિત, અનુચિત, અને ઉચિતાનુચિતના ભેદથી પણ પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. વસ્તુના નિર્ણયનું નામ વ્યવસાય છે,

કેવલજ્ઞાનજનિતઃ । પ્રાત્યયિકઃ-પ્રત્યયજન્યઃ-ઇન્દ્રિય-નોઇન્દ્રિયરૂપનિમિત્તાજ્ઞાત
 इत्यर्थः । आनुगामिकः-अनुगच्छति-साध्यमग्न्यादिकं, साध्याभावे च न भवति
 यो धूमादि हेतुः सोऽनुगामी, ततो जातम् आनुगामिकम्-अनुमानं, तद्रूपो यः
 स आनुगामिकः-अनुमानरूप इत्यर्थः । यद्वा-प्रत्यक्षः-स्वयंदर्शनलक्षणः प्रात्य-

भी व्यवसाय है । यह धार्मिकादि के भेद से तीन प्रकारका प्रकट किया
 किया है, यह त्रिविध व्यवसाय क्रमशः संयत, असंयत और देशवि-
 र्तों के होता है अथवा-संयमरूप व्यवसाय का नाम धार्मिक व्यवसाय
 है, असंयमरूप व्यवसाय का नाम अधार्मिक व्यवसाय है और जो देश-
 संयम है वह धार्मिक अधार्मिक दोनों व्यवसायरूप है । अथवा व्यव-
 साय का अर्थ निश्चय है । यह निश्चयरूप व्यवसाय अवधिज्ञान मनः
 पर्ययज्ञान और केवलज्ञानजनित जब होता है तब वह प्रत्यक्षरूप व्यव-
 साय कहलाता है । इन्द्रिय और नोइन्द्रियरूप निमित्त से जन्य जो
 व्यवसाय है वह प्रात्ययिक व्यवसाय है, तथा अनुमानरूप जो व्यवसाय
 होता है वह आनुगामिक व्यवसाय है जो अपने साध्य के अभाव में
 नहीं होता है ऐसा धूमादिक हेतु अनुगामी है । इस अनुगामी से जो
 व्यवसाय उत्पन्न होता है वह आनुगामिक व्यवसाय है, ऐसा आनुगा-
 मिक व्यवसाय अनुमानरूप होता है अथवा स्वयं देखना यह प्रत्यक्ष

અથવા પુરુષાર્થસિદ્ધિને નિમિત્તે કરાયેલા અનુમાનને પણ વ્યવસાય કહે છે.
 તે ધાર્મિકાદિના લેહથી ત્રણ પ્રકારનો પ્રકટ કર્યો છે.

આ ત્રણ પ્રકારના વ્યવસાયોનો સદ્ભાવ અનુક્રમે સંયત, અસંયત અને
 દેશવિરતોમાં હોય છે અથવા સંયમરૂપ વ્યવસાયને ધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે,
 અસંયમરૂપ વ્યવસાયને અધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે અને દેશસંયમરૂપ વ્યવ-
 સાયને ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે અથવા વ્યવસાયનો અર્થ નિશ્ચય પણ
 થાય છે. આ નિશ્ચયરૂપ વ્યવસાય જ્યારે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અથવા
 કેવળજ્ઞાનથી જનિત હોય છે, ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય કહે છે. ઇન્દ્રિય
 અને નોઇન્દ્રિયરૂપ નિમિત્ત દ્વારા જન્ય જે નિશ્ચય હોય છે, તેને પ્રાત્યયિક
 વ્યવસાય કહે છે. અનુમાનરૂપ જે વ્યવસાય હોય છે, તેને આનુગામિક વ્યવ-
 સાય કહે છે. જે પોતાના સાધ્યના અભાવમાં ઉદ્ભવતું નથી એવાં ધૂમાદિક
 હેતુને અનુગામી કહે છે આ અનુગામિ દ્વારા જે વ્યવસાય (નિશ્ચય) ઉત્પન્ન
 થાય છે, તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે. દા. ત. ધુમાડાને જોઈને અગ્નિના
 આસ્તિત્વનો જે નિશ્ચય થાય છે તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે. એવો
 આનુગામિક વ્યવસાય અનુમાનરૂપ હોય છે, અથવા જાતે જ જોવું તેનું નામ

યિક:-આપ્તવચનપ્રભવ:, તૃતીયસ્તદ્રૂપ એવેતિ ૫। તથા વ્યવસાય:-નિશ્ચયોડ્ગુણાનં
વા । સ ત્રિવિધસ્તથાદિ—એહલૌકિક:-ઇહલોકસમ્બન્ધી, પારલૌકિક:-પરલોક-
સમ્બન્ધી, એહલૌકિકપારલૌકિક:-ય ઇહ પરત્ર ચ ભવતિ સ:, ઉભયલોકસમ્બ-
ન્ધીત્યર્થ: ૬। એહલૌકિકો વ્યવસાયસ્ત્રિવિધસ્તથાદિ-લૌકિક:, વૈદિક, સામ-
યિક: । તત્ર-લૌકિક:-સામાન્યલોકાશ્રિત:, વૈદિક:-ઋગાદિ વેદાશ્રિત:,
સમય:-સાંખ્યાદિસિદ્ધાન્ત:, તદાશ્રિતો ય: સ સામયિક: । ૭। ઇમે લૌકિકાદયો-
વ્યવસાય: પ્રત્યેકં ત્રિવિધા:, તેષુ પ્રથમં લૌકિકવ્યવસાયભેદાનહ—‘લોહ-’

રૂપ વ્યવસાય હૈ, આપ્ત કે વચન સે ઉત્પન્ન હુઆ જો જ્ઞાન હૈ વહ પ્રા-
ત્યયિક વ્યવસાય હૈ । તથા અનુમાનરૂપ જો વ્યવસાય હૈ વહ આનુગા-
મિક વ્યવસાય હૈ તથા એહલૌકિક, પારલૌકિક ઓર એહલૌકિક ઓર
પારલૌકિક કે ભેદ સે મી વ્યવસાય ત્રીન પ્રકારકા હૈ-ઇહલોક સમ્બન્ધી
જો વ્યવસાય હૈ વહ એહલૌકિક વ્યવસાય હૈ, પરલોક સમ્બન્ધી જો
વ્યવસાય હૈ વહ પારલૌકિક વ્યવસાય હૈ તથા ઇસ લોક ઓર પરલોક
કે સમ્બન્ધ મેં જો વ્યવસાય હૈ વહ એહલૌકિક પારલૌકિક વ્યવસાય
હૈ । ઇનમેં જો એહલૌકિક વ્યવસાય ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । ડસ
સમ્બન્ધ મેં એસા જાનનાં ચાહિયે કિ સામાન્ય લોકકે આશ્રિત જો વ્યવ-
સાય હૈ વહ લૌકિક વ્યવસાય હૈ । ઋગ્વેદ આદિ વેદોં કે આશ્રિત જો
વ્યવસાય હૈ તથા સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત આદિ કે આશ્રિત જો વ્યવસાય હૈ
વહ સામયિક વ્યવસાય હૈ, એહલૌકિક વ્યવસાય કે જો યે ત્રીન ભેદ
કહે હૈ સો ઇન ભેદોં કે મી પ્રત્યેક કે ૩-૩ ભેદ કહે ગયે હૈ । ઇન મેં

પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય છે. આપ્તનાં વચનોદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને પ્રાત્યયિક વ્યવસાય
કહે છે, તથા અનુમાન રૂપ જે વ્યવસાય છે તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે.

તથા એહલૌકિક, પારલૌકિક અને એહલૌકિકપારલૌકિકના વ્યવસાયના
ત્રણ પ્રકાર પડે છે-ઇહ લોક (આ લોક) સંબંધી જે વ્યવસાય છે, તેને
એહલૌકિક વ્યવસાય કહે છે, પરલોક સંબંધી જે વ્યવસાય છે તેને પારલૌકિક
વ્યવસાય કહે છે, તથા આલોક અને પરલોક સંબંધી જે વ્યવસાય છે તેને
એહલૌકિકપારલૌકિક વ્યવસાય કહે છે. એહલૌકિક વ્યવસાયના પણ ત્રણ
ભેદ પડે છે-લૌકિક, વૈદિક અને સામયિક. સામાન્ય લોકને આશ્રિત જે વ્યવ-
હાર છે તેને લૌકિક વ્યવસાય કહે છે, ઋગ્વેદ આદિ વેદોને આશ્રિત જે
વ્યવસાય છે તેને વૈદિક વ્યવસાય કહે છે, અને સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત આદિને
આશ્રિત જે વ્યવસાય છે તેને સામયિક વ્યવસાય કહે છે. એહલૌકિક વ્યવ-
સાયના જે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે, તે પ્રત્યેક ભેદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે

વવસાણ ' ઇત્યાદિ, લૌકિકો વ્યવસાયસ્ત્રિવિધો યથા-અર્થો, ધર્મઃ-કામ ઇતિ, અર્થવિષયોધર્મવિષયઃ કામવિષયશ્ચ નિર્ણયઃ ઇત્યર્થઃ । સ યથા—

“ અર્થસ્ય મૂલં નિકૃતિઃ ક્ષમા ચ, ધર્મસ્ય દાનં ચ દયા દમશ્ચ ।

કામસ્ય વિક્તં ચ વપુર્વયશ્ચ, મોક્ષસ્ય સર્વોપરમઃ ક્રિયાસુ ॥૧૧॥”

ઇત્યાદિરૂપઃ, તદર્થમનુષ્ઠાનં વાઽર્થાદિરેવ વ્યવસાય ઉચ્યતે ૮। વૈદિકો વ્યવસાયઃ-ઋગ્વેદાદ્યાદિતો નિર્ણયો વ્યાપારો વા ઋગ્વેદાદિરેવ વ્યવસાય ઇતિ ૯। સામયિકો વ્યવસાયઃ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપઃ, તત્ર જ્ઞાનં વ્યવસાય એવ પર્યાય-શબ્દત્વાત્ । દર્શનમપિ શ્રદ્ધાનલક્ષણં વ્યવસાયઃ, વ્યવસાયાંશત્વાત્તસ્ય । ચરિત્રમપિ

લૌકિક વ્યવસાય અર્થ, ધર્મ ઓર કામ કે ભેદ સે ત્રીન ભેદવાલા હૈ । અર્થવિષયક, ધર્મવિષયક ઓર કામવિષય જો નિર્ણય હૈ વહી અર્થરૂપ, ધર્મરૂપ ઓર કામરૂપ લૌકિક વ્યવસાય હૈ । જૈસે-‘ અર્થસ્ય મૂલં ’ ઇ.

અર્થ કા મૂલ નિકૃતિ-છલકપટ પૂર્ણ વ્યવહારરૂપ પરવંચન, ધર્મકા મૂલ ક્ષમા, દયા, દાન ઓર દમ, કામકા મૂલ વિક્ત, શરીર, યૌવનાવસ્થા ઓર મોક્ષકા મૂલ સમસ્ત શુભાશુભ ક્રિયાઓસે વિરક્તિ હૈ સો ઇત્યાદિ રૂપ હી યહ અર્થાદિ વ્યવસાય હૈ-વૈદિક વ્યવસાય ભી ઋગ્વેદ યજુર્વેદ, સામવેદદ્વારા ક્રિયા ગયા નિર્ણયરૂપ હોતા હૈ । તથા સામયિક વ્યવસાય ભી જ્ઞાનદર્શન ઓર ચારિત્રરૂપ હોતા હૈ । જ્ઞાનકો જો યહાં વ્યવસાયરૂપ કહા ગયા હૈ સો ઉસકા કારણ વ્યવસાય કો ઉસકા પર્યાય શબ્દ હોને કે કારણ કહા ગયા હૈ । તથા દર્શન કો જો વ્યવસાયરૂપ કહા ગયા

લૌકિક વ્યવસાયના અર્થ, ધર્મ અને કામ, આ ત્રણ ભેદો છે. અર્થવિષયક, ધર્મવિષયક અને અને કામવિષયક જે નિર્ણય છે તેને અનુક્રમે અર્થરૂપ અને કામરૂપ લૌકિક વ્યવસાય કહે છે જેમકે-“ અર્થસ્ય મૂલ ” ઇત્યાદિ—

અર્થનું મૂળ નિકૃતિ-છળકપટપૂર્ણ વ્યવહારરૂપ પરવંચના, ધર્મનું મૂળ ક્ષમા, દયા, દાન અને દમ, કામનું મૂળ ધન શરીર, યૌવનાવસ્થા અને મોક્ષનું મૂળ સમસ્ત શુભાશુભ ક્રિયાઓમાંથી વિરક્તિ છે. અર્થાદિ ત્રણ વ્યવસાયોનું સ્વરૂપ આ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ થઇ ગય છે. વૈદિક વ્યવસાય પણ ઋગ્વેદ આદિને આધારે કરેલા નિર્ણયરૂપ હોય છે. તથા સામયિક વ્યવસાય જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ હોય છે. જ્ઞાનને અહીં જે વ્યવસાયરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વ્યવસાય તેનો પર્યાયી શબ્દ છે, તથા દર્શનને જે વ્યવસાય રૂપ કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધારૂપ દર્શન પણ વ્યવસાય રૂપ જ હોય

સમભાવલક્ષણો વ્યવસાય એવ, બોધસ્વભાવસ્યાત્મનઃ પરિણતિવિશેષત્વાત્, યત્તોચ્યતે—

“ સચ્ચરણમણુદ્વાણં વિહપહિસેદાણુગં તત્થ ” ઇતિ ।

છાયા—સચ્ચરણમણુદ્વાણં વિધિપ્રતિષેધાણુગં તત્થ ॥

તત્ત્વ તદ્ વાહ્ય ચારિત્રાપેક્ષમગવન્તવ્યમિતિ । અથવા જ્ઞાનાદૌ વિષયે યો વ્યવસાયો—
બોધોઽનુદ્વાણં વા, સ વિષયભેદાત્ ત્રિવિધ ઇતિ । સામાયિકતા ચાસ્ય સમ્યક્-
મિથ્યાશબ્દવિશેષિતસ્ય જ્ઞાનાદિત્રયસ્ય સર્વસમયેષ્વપિ ભાવાદિતિ ૧૦ । ‘ તિવિદ્યા
અત્યજોની ’ ઇત્યાદિ, અર્થસ્ય રાજલક્ષ્મ્યાદિરૂપસ્ય યોનિઃ—ઉપાયઃ, અર્થયોનિઃ,
સા ત્રિવિદ્યા—સામપ્રિયવચનાદિ દણ્ડઃ—વધાદિરૂપઃ પરનિગ્રહઃ, ભેદઃ—જિગીપિત-

હૈ સો શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન ઓ વ્યવસાયરૂપ હી હોતા હૈ ઇસલિયે કહા ગયા
હૈ ક્યોં કિ દર્શન વ્યવસાય કા એક અંશરૂપ હોતા હૈ, તથા સમભાવ
ચારિત્ર હૈ વહ ઓ વ્યવસાયરૂપ હી હોતા હૈ । ક્યોં કિ વહ બોધસ્વભાવ-
રૂપ આત્મા કો એક પરિણતિવિશેષરૂપ હોતા હૈ । તથા એસા જો કહા
ગયા હૈ કિ—“ સચ્ચરણમણુદ્વાણં વિહપહિ સંદ્ધાણુગં તત્થ ” સો યહ
વાહ્યચારિત્ર કી અપેક્ષા સે કહા ગયા હૈ એસા જાનના ચાહિયે । અથવા
જ્ઞાનાદિકે વિષય મેં જો વ્યવસાય—બોધ અથવા અનુદ્વાણ હૈ વહ વિષય
કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા હો ગયા હૈ, એસા જાનના ચાહિયે । ઇનમેં જો
સામાયિકતા કહી ગઈ હૈ વહ સમ્યક્ એવં મિથ્યા શબ્દોં સે વિશેષિત
હો કર ઇસ જ્ઞાનાદિત્રય કો સમસ્ત સમયોં મેં ઓ સદ્ભાવ હોનેકે કારણ
સે કહી ગઈ હૈ । રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થ કી જો યોનિ હૈ વહ અર્થ-
યોનિ હૈ—યોનિ શબ્દકા વાચ્ય યહાં ઉપાય લિયા ગયા હૈ । રાજલક્ષ્મી
આદિરૂપ અર્થપ્રાપ્તિ કે ઉપાય જો સામ, દણ્ડ, ઓર ભેદ કહે ગયે હૈ સો

છે, અને દર્શન વ્યવસાયના એક અંશરૂપ હોય છે. તથા સમભાવરૂપ જે
ચારિત્ર છે તે પણ વ્યવસાયરૂપ જ હોય છે, કારણ કે તે બોધ સ્વભાવરૂપ
આત્માને માટે. એક પરિણતિ વિશેષરૂપ હોય છે. તથા એવું જે કહેવામાં
આવ્યું છે કે “ સચ્ચરણમણુદ્વાણં વિહપહિસંદ્ધાણુગં તત્થ ” તે બાહ્યચારિત્રની
અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. અથવા જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં
જે વ્યવસાય—બોધ અથવા અનુદ્વાણ છે તે વિષયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના અર્થ
ગયા છે, એમ સમજવું. તેમનામાં જે સામાયિકતા કહેવામાં આવી છે તે
તે સમ્યક્ અને મિથ્યા શબ્દોથી વિશેષિત (યુક્ત) થઈને આ જ્ઞાનાદિત્રયનો
સમસ્ત સમયોમાં સદ્ભાવ હોવાને કારણે કહેલી છે. રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ
અર્થની જે યોનિ છે તેનું નામ અર્થયોનિ છે—અહીં યોનિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ
‘ ઉપાય ’ સમજવો જોઈએ. રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થપ્રાપ્તિના ઉપાય

પરપક્ષસ્ય સ્વામ્યાદિતઃ સ્નેહાપનયનાદિસંપ્રદાનમ્ । તથાહિ-તલ્લક્ષણાનિ—

“ પરસ્પરોપકારાણાં, દર્શનં ૧ ગુણકીર્તનમ્ ૨ ।

સમ્બન્ધસ્ય સમારુચાન ૩,—માયત્યાઃ સંપ્રકાશનમ્ ૪ ॥૧॥

(અસ્મિન્નેવ કૃતે ઇદમાવયોર્ભવિષ્યતી 'ત્યાશાજનનમ્ આયતિસંપ્રકાશનમ્)

વાચા પેશલયા સાધુ, તવાહમિતિ ચાર્પણમ્ ૫ ।

ઈતિ સામપ્રયોગજ્ઞૈઃ, સામપશ્ચવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧ ॥

વધશ્ચૈવ ૧ પરિકલેશો ૨, ધનસ્ય હરણં તથા ૩ ।

ઈતિ દણ્ડવિધાનજ્ઞૈઃ,—દંડોઽપિ ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

સ્નેહરાગાપનયનં ૧, સંઘર્ષોત્પાદનં ૨ તથા ।

સંતર્જનં ૩ ચ ભેદજ્ઞૈઃ,—ભેદસ્તુ ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥ ” ઇતિ ।

તત્ર સંઘર્ષઃ—સ્પર્ધા, સન્તર્જનં ચ—‘ અસ્યાસ્મન્મિત્રવિગ્રહસ્ય પરિત્રાણં મત્તો
'ભવિષ્યતી '—ત્યાદિ રાજ્યવ્યવહાર્યરૂપમિતિ ૧૧ ॥ સૂ. ૫૭ ॥

उनका अर्थ ऐसा है कि प्रियवचन आदिरूप साम है, वधादिरूप जो पर का निग्रह है वह दण्ड है तथा जिगीषित-जीतने की इच्छावाले परपक्षके ऊपर से स्वामी आदिका स्नेह हटा देना-उनमें भिन्नता कर देना यह भेद है-सो ही कहा है—‘ परस्परोपकाराणां ’ इत्यादि ।

ऐसा करने पर इस विषयमें हम दोनों को ऐसा होगा ऐसी आशा करना इसका नाम आयति संप्रकाशन है । ‘ वाचा पेशलया साधु ’ इ०

यहां स्पर्धा का नाम संघर्ष है, इस मेरे मित्रविग्रह का परित्राण मुझ से होगा इत्यादि राज्यव्यवहार्यरूप, संतर्जन है ११-५७ ॥

સામ, ઠંડ અને લેદ કહ્યા છે. પ્રિયવચન આદિરૂપ સામ હોય છે, વધાદિરૂપ જે પરનો નિગ્રહ છે તેને ઠંડ કહે છે, તથા જીતવાની ઇચ્છાવાળા પરપક્ષના માણસોમાં લેદ પડાવવા-સ્વામી આદિ પરથી તેમનો સ્નેહ તોડી પડાવવો તેનું નામ લેદ છે. એ જ વાત “ પરસ્પરોપકારાણાં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે કરવાથી આપણને બનેને આ પ્રમાણે લાલ થશે, એવી આશા કરવી તેનું નામ આયતિસંપ્રકાશન છે. “ વાચા પેશલયા સાધુ ” ઇત્યાદિ—

અહીં સ્પર્ધાનું નામ સંઘર્ષ છે. આ મારા મિત્રવિગ્રહનું પરિત્રાણ મને થશે, ઇત્યાદિ રાજ્યવ્યવહાર્યરૂપ સંતર્જન છે. (૧૧) ॥ સૂ. ૫૭ ॥

પૂર્વં જીવા ધર્મતો નિરૂપિતાઃ, સામ્પ્રતં તથૈવ પુદ્ગલાન્ તદનુ તત્પસ્તાવાદ્
વિસ્ત્રસાપરિણતપુદ્ગલરૂપાન્ નરકાવાસાંશ્ચ નિરૂપયન્નાહ—

મૂલમ્—તિવિહા પોગ્ગલા પળ્લન્તા, તં જહા-પઓગપરિણયા
મીસાપરિણયા વીસસાપરિણયા ૧। તિપઇટ્ઠિયા ણરયા પળ્લન્તા, તં
જહા-પુઠવિપઇટ્ઠિયા, આગાસપઇટ્ઠિયા, આયપઇટ્ઠિયા ૨ । ણેગમ-
સંગહવવહારાણં પુઠવિપઇટ્ઠિયા, ઉજ્જુસુયસ્સ આગાસપઇટ્ઠિયા,
તિળ્હં સદ્દળયાણં આયપઇટ્ઠિયા ૩ ॥ સૂ૦ ૫૮ ॥

છાયા—ત્રિવિધાઃ પુદ્ગલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—પ્રયોગપરિણતાઃ, મિશ્રપરિણતાઃ,
વિસ્ત્રસાપરિણતાઃ ૧ । ત્રિપ્રતિષ્ઠિતા નરકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતાઃ
આકાશપ્રતિષ્ઠિતાઃ, આત્મપ્રતિષ્ઠિતાઃ । નૈગમસંગ્રહવ્યવહારા પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતાઃ,
ઋજુશ્રુતસૂત્રસ્ય આકાશપ્રતિષ્ઠિતાઃ, ત્રયાણાં શબ્દનયાનામ્ આત્મપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥ સૂ. ૫૮ ॥

ટીકા—‘ તિવિહા ’ इत्यादि । त्रिविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ते यथा
—प्रयोगपरिणताः, प्रयोगेण—जीवव्यापारेण परिणताः—तथाविधपरिणतिमुपनीताः,

પહિલે જીવ ધર્મક્રી અપેક્ષા લેકર નિરૂપિત કિયે । અથ સૂત્રકાર
પુદ્ગલોં કા ઓર વિસ્ત્રસા પરિણત પુદ્ગલરૂપ નરકાવાસોં કા વર્ણન કરતે
હૈ—‘ તિવિહા પોગ્ગલા પળ્લન્તા ’ इत्यादि ।

સૂત્રાર્થ—પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારકે કહે ગયે હૈ—જૈસે—પ્રયોગપરિણત મિશ્રપરિ-
ણત ઓર વિસ્ત્રસાપરિણત । નરકાવાસ ત્રણમેં પ્રતિષ્ઠિત કહે ગયે હૈ—જૈસે
પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિત, આકાશ પ્રતિષ્ઠિત, ઓર આત્મપ્રતિષ્ઠિત, નૈગમ,
સંગ્રહ ઓર વ્યવહાર યે પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિત હૈ । ઋજુશ્રુત આકાશપ્રતિષ્ઠિત
હૈ ત્રણ શબ્દનય આત્મપ્રતિષ્ઠિત હૈ ।

આગલા સૂત્રમાં જીવધર્મોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર
પુદ્ગલોનું અને વિસ્ત્રસાપરિણુત પુદ્ગલરૂપ નરકાવાસોનું વર્ણન કરે છે—

“ તિવિહા પોગ્ગલા પળ્લન્તા ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે—(૧) પ્રયોગપરિણુત, (૨) મિશ્રપરિણુત
(૩) વિસ્ત્રસાપરિણુત. નરકાવાસ ત્રણ સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત (રહેલા) છે—(૧)
પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત, (૨) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત અને આત્મપ્રતિષ્ઠિત, નૈગમ સંગ્રહ,
અને વ્યવહાર, એ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. ઋજુશ્રુત આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે ત્રણ શબ્દ
નય આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે.

યથા ઘટપટાદિષુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મસુ વા ૧ । ‘ મીસા ’ ઇતિ મિશ્રતયા—
પ્રયોગવિસ્ત્રસાભ્યાં—જીવવ્યાપારેણ સ્વભાવેન ચેત્યર્થઃ પરિણતાઃ—પરિણામાન્તરં
પ્રાપ્તાઃ મિશ્રપરિણતાઃ, યથા પટપુદ્ગલાઃ, તે ચ પ્રયોગેણ પટતયા પરિણતાઃ ૨ ।
વિસ્ત્રસાપરિણામેન ચાભોગેઽપિ પુરાણતયા પરિણતાઃ । વિસ્ત્રસાઃ—સ્વભાવઃ તત્પ-
રિણતા વિસ્ત્રસાપરિણતાઃ, ઇન્દ્રધનુરાદિવદિતિ ૩ (૧) । પુદ્ગલપ્રસ્તાવાનરકાવાસ-
નિરૂપણાયાહ—‘ તિપદ્વિટ્ટિયા ’ ઇત્યાદિ, ત્રિષુ પ્રતિષ્ઠિતા યે તે ત્રિપ્રઘટિતાઃ નરકાઃ

ટીકાર્થ—પુદ્ગલ જો પ્રયોગ પરિણત આદિકે ભેદસે ત્રીન પ્રકારકે કહે
ગયેહૈં ઉનકા ભાવ એસા હૈ—જો પુદ્ગલ જીવકે વ્યાપારસે તથાવિધ પરિણ-
મન કો પ્રાપ્ત કરતે હૈં વે પ્રયોગપરિણત પુદ્ગલ હૈં—જેસે ઘટપટાદિકોં મેં
અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોં મેં જીવ કે વ્યાપાર સે ગૃહીત પુદ્ગલ
ઘટપટાદિરૂપ પરિણતિ કો અથવા જ્ઞાનાવરણીયાદિરૂપ પરિણતિ કો
પ્રાપ્ત કરતે રહતે હૈં । જો પુદ્ગલ જીવ કે વ્યાપારસે ઔર સ્વભાવસે દોનોં
સે પરિણામાન્તર કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં વે પુદ્ગલમિશ્ર પરિણત હૈં । જેસે—પટ-
પુદ્ગલ—પટપુદ્ગલ પ્રયોગ સે પટરૂપ મેં પરિણમ જાતે હૈં ઔર વિસ્ત્રસાપરિ-
ણામ સે વસ્ત્ર કો અપને કામમેં નહીં લેને પર ખી વહ પુરાને આદિરૂપ
મેં પરિણત હોતા રહતા હૈ । ઇન્દ્રધનુષ આદિ કી તરહ જો પુદ્ગલ સ્વભા-
વતઃ પરિણમતે રહતે હૈં વે વિસ્ત્રસાપરિણતપુદ્ગલ હૈં ।

અવ સૂત્રકાર પુદ્ગલ કે પ્રકરણ કો લેકર નરકાવાસોં કી નિરૂપણા
કરને કે લિયે કહતે હૈં—‘ તિપદ્વિટ્ટિયા ’ જો ત્રીન મેં પ્રતિષ્ઠિત હોતે હૈં

ટીકાર્થ—પુદ્ગલના જે પ્રયોગપરિણત આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે તેનો ભાવાર્થ આ
પ્રકારનો છે—જે પુદ્ગલો જીવના વ્યાપારથી તથાવિધ (તે પ્રકારના) પરિણમનને
પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને પ્રયોગપરિણત પુદ્ગલો કહે છે. જેમકે ઘટપટાદિકોમાં
અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોમાં જીવના વ્યાપારથી ગૃહીત પુદ્ગલો ઘટપટાદિ
રૂપ પરિણતિને અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરતાં રહે
છે. જે પુદ્ગલો જીવના વ્યાપારથી અને “સ્વભાવથી, આ બંને રીતે અન્ય
પરિણામને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે, તે પુદ્ગલોને મિશ્રપરિણત કહે છે. જેમકે
પટપુદ્ગલ—પટપુદ્ગલ પ્રયોગથી પટરૂપે પરિણમી ભય છે અને વિસ્ત્રસા પરિણામથી
વસ્ત્રને પોતાના ઉપયોગમાં નહીં લેવા છતાં પણ પુરાણા આદિરૂપે પરિણત
થતું રહે છે. ઇન્દ્રધનુષ આદિની જેમ જે પુદ્ગલો સ્વભાવથી જ પરિણમતા
રહે છે તેમને વિસ્ત્રસાપરિણત પુદ્ગલો કહે છે. હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલ પ્રકરણની
અર્પણાએ નરકાવાસોની પ્રશ્નણા કરવા નિમિત્તે કહે છે કે—“ તિપદ્વિટ્ટિયા ” ઇત્યાદિ.
જે ત્રણમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે તેને ત્રિપ્રતિષ્ઠિત કહે છે. અહીં નરકાવાસોને

—નરકાવાસાઃ પ્રજ્ઞતાઃ । તાનેવાહ—પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતાઃ—રત્નપ્રભાશર્કરાપ્રભાદિ-
પૃથિવીસમાશ્રિતાઃ ૧, આકાશપ્રતિષ્ઠિતાઃ—આકાશાશ્રિતાઃ ૨, આત્મપ્રતિષ્ઠિતાઃ—
સ્વસ્વરૂપપ્રતિષ્ઠિતાઃ ૨ (૨) । સમ્પ્રતિ તત્પ્રતિષ્ઠાનં નયાનાશ્રિત્યાહ—‘ જોગમે ’
ઇત્યાદિ । નૈકેન સામાન્યવિશેષગ્રાહકત્વાદસ્યાનેકેન જ્ઞાનેનેત્યર્થઃ મિનોતિ—
પરિચ્છિન્નીતીતિ નૈગમઃ, અથવા નૈકઃ—અનેકઃ ગમઃ—અર્થમાર્ગો यस્ય સ નૈગમઃ,
પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્કલોપઃ । યદ્વા—નિગમેષુ—નિશ્ચિતાર્થબોધેષુ કુશલો નૈગમઃ, યદ્વા—

વે ત્રિપ્રતિષ્ઠિત નરકાવાસ કહે ગયે હૈં । પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિત સે યહ સમ-
જ્ઞાયા ગયા હૈ કિ યે નરકાવાસ રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા આદિ સાતોં નરક
પૃથિવિયોં કે આશ્રિત હૈં, આકાશ પ્રતિષ્ઠિત પદસે વહ સમજાયા ગયા
હૈ કિ યે નરકાવાસ આકાશ સે આશ્રિત હૈ તથા યે સવ નરકાવાસ
પૃથિવ્યાદિ પ્રતિષ્ઠિત હોને પર ભી અપને નિજરૂપમેં આશ્રિત હૈં ।

અવ સૂત્રકાર इनका प्रतिष्ठान नयों को आश्रित करके कहते हैं—
‘ जोगमसंग्रह ’ इत्यादि—नैगम, संग्रह और व्यवहार इन तीन नयों की
मान्यतानुसार नरकावास पृथिवी प्रतिष्ठित हैं । जो नय अनेक ज्ञानसे—
अनेक प्रकारसे—पदार्थका परिच्छेदक होता है वह नैगमनय है अर्थात्
नैगमनयका वह विचार है जो लौकिकरूढि अथवा लौकिक संसार के
अनुसरण में से पैदा होता है क्योंकि वह नय सामान्य और विशेष
दोनों का ग्राहक होता है इसीलिये इस नय का एक गम बोधमार्ग नहीं
है, किन्तु अनेक गम हैं—अनेक तरह से वस्तु को समझाने का मार्ग है

ત્રિપ્રતિષ્ઠિત કહ્યા છે. પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત પદના પ્રયોગ દ્વારા એ સમજાવવામાં
આવ્યું છે કે તે નરકાવાસ રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા વગેરે સાથે નરકપૃથ્વીઓને
આશ્રિત છે. આકાશ પ્રતિષ્ઠિત પદ દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તે
નરકાવાસો આકાશને આશ્રિત છે, તથા તે નરકાવાસો પૃથ્વી આદિ પ્રતિષ્ઠિત
હોવા છતાં પણ પોતાના નિજરૂપે આશ્રિત છે. હવે સૂત્રકાર તેમનું પ્રતિષ્ઠાન
નયોને આશ્રિત કરીને કહે છે—“ જોગમસંગ્રહ ” ઇત્યાદિ—

નેગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર, આ ત્રણ નયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ
પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. જે નય અનેક પ્રકારે પદાર્થનો પરિચ્છેદક નિર્ણય કરનાર
હોય છે, તે નયનું નામ નેગમ નય છે એટલે કે નેગમ નયમાં એ વિચાર કરે છે
કે જે લૌકિક રૂઢિ અથવા લૌકિક સંસારના અનુસરણમાંથી પેદા થાય છે,
કારણ કે તે નય સામાન્ય અને વિશેષ, બન્નેનો ગ્રાહક હોય છે. તેથી આ
નયનો એક ગમ (બોધમાર્ગ) નથી પણ અનેક ગમ છે—અનેક પ્રકારે વસ્તુને
સમજાવવાના માર્ગ છે. “ નૈકે ગમઃ નૈગમઃ ”—આ નય તેની વ્યુત્પત્તિ છે. અથવા

નિગમેષુ ભવો નૈગમઃ ૧ । સંગ્રહણં-ભેદાનામેકત્રીકરણં સંગ્રહઃ, યદ્વા - સંગૃહ્ણતિ ભેદાનિતિ સંગ્રહઃ, અથવા-સંગૃહ્યન્તે ભેદા યેન સ સંગ્રહઃ । સામાન્યમાત્રાભ્યુપગમ-પરોનય ઇતિ૨ । વ્યવહરણં વ્યવહારઃ, વ્યવહ્રિયતે વા વ્યવહારઃ, યદ્વા વિ વિશેષેણ સામાન્યમ્ અવહ્રિયતે-નિરાક્રિયતેડનેતિ વ્યવહારઃ, લોકવ્યવહારપરો વા વ્યવ-હારઃ-વિશેષમાત્રાભ્યુપગમપરો નયઃ૩ । એતેષાં ત્રયાણાં નયાનાં મતેન નરકાવાસાઃ પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતાઃ સન્તિ । ઋજુ-અવક્રમભિમુખં શ્રુતં-શ્રુતજ્ઞાનં યસ્યેતિ ઋજુશ્રુતઃ, યદ્વા-અતીતાનાગતરૂપવક્રપરિત્યાગાદ્ ‘ઋજુ’ ઇતિ વર્તમાનં વસ્તુ, તત્ સૂત્ર-યતિ-ગમયતીતિ ઋજુસૂત્રઃ-પ્રત્યેકં વસ્તુ સ્વકીયં વર્તમાનકાલીનં ચ નાન્યત્ ઇત્ય-ભ્યુપગમપરો નયઃ, તસ્ય મતેન નરકાવાસા આકાશપ્રતિષ્ઠિતાઃ સન્તિ । શબ્દયતે-

“ નૈકે ગમઃ નૈગમઃ ” જિમકો સમજ્ઞાને કા એક ગમ-માર્ગ નહીં હૈ વે નૈગમ હૈં એસી હમકી વ્યુત્પત્તિ હૈ । અથવા નિગમોં મેં નિશ્ચિત અર્થ-બોધોં કો કરાને મેં યહ નય કુશલ હોતા હૈ । હસ લિયે ખી યહ નૈગમ કહા ગયા હૈ । અથવા જહાં જૈસા વ્યવહાર હોતા હૈ ઉસકે અનુસાર જો બોધ કરાતા હૈ વહ નૈગમ હૈ, ભેદોં કા એકર ફરકે કથન કરના હસકા નામ સંગ્રહ હૈ યહ નૈગમનયકી તરહ સામાન્ય વિશેષ કા ગ્રાહક નહીં હોતા હૈ કિન્તુ કેવલ સામાન્ય કા હી ગ્રાહક હોતા હૈ । જો નય લોકવ્યવહાર કે અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ વહ વ્યવહારનય હૈ, હસ નયકા વિષય ભેદપ્રધાન હોતા હૈ અર્થાત્ યહ નય વિશેષગ્રાહક હી હોતા હૈ । ઋજુસૂત્ર અથવા ઋજુશ્રુત નય કે અભિપ્રાય સે નરકાવાસ આકાશ પ્રતિષ્ઠિત હૈં । જો નય અતીત અનાગતરૂપ વક્રતા કા પરિહાર કર કે કેવલ વર્તમાનકાલવર્તી પર્યાયકો હી બતાતા હૈ-- યા પ્રતિપાદન કરતા હૈ વહ ઋજુસૂત્રનય હૈ । તથા શબ્દ સમભિરૂઢ

નિગમેષાં-નિશ્ચિત અર્થ બોધો કરાવવામાં-આ નય કુશળ હોય છે, તેથી પણ તેને નૈગમ કહે છે અથવા જ્યાં જેવો વ્યવહાર થાય છે તેને અનુરૂપ જે બોધ કરાય છે તેને નૈગમ કહે છે૧. ભેદોને એક કરીને તેમનું કથન કરવું તેનું નામ સંગ્રહ છે. તે નૈગમ નયની જેમ સામાન્યે વિશેષનો ગ્રાહક હોતો નથી, પરંતુ કેવળ સામાન્યનો જ ગ્રાહક હોય છે૨. જે નય લોકવ્યવહાર અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને વ્યવહાર નય કહે છે આ નયનો વિષય ભેદ-પ્રધાન હોય છે એટલે કે આ નય વિશેષગ્રાહક જ હોય છે૩. અથવા ઋજુસૂત્ર ઋજુશ્રુત નયની માન્યતા પ્રમાણે નરકાવાસ આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે જે નય અતીત (ભૂતકાલિન) અનાગત (ભવિષ્યકાલિન) રૂપ વક્રતાનો પરિહાર કરીને માત્ર વર્તમાનકાળની પર્યાયને જ બતાવે છે-એટલે કે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે નયનું નામ ઋજુસૂત્ર નય છે૪. તથા શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે. શબ્દપ્રધાન નય ત્રણ છે-(૧)

અભિધીયતેડનેનેતિ શબ્દઃ—વાચકો ધ્વનિઃ, તત્પ્રધાના નયાઃ શબ્દનયાઃ, તે ચ
 જયઃ—શબ્દ—સમભિરૂઢૈ—વમ્ભૂતાઘ્યાઃ તત્ર શબ્દનમ્—અભિધાનં, શબ્દયતે યઃ યેન
 વા વસ્તુ સ શબ્દઃ, શબ્દાભિધેયવિમર્શપરો નયોડપિ શબ્દ એવેતિ, સ ચ ભાવનિ-
 ક્ષેપરૂપં વર્તમાનમભિન્નલિજ્જવાચકં વહુપર્યાયમપિ ચ વસ્ત્વમ્બુપગચ્છતીતિ ૧ ।
 સમભિરોહયતિ—વાચકં વાચકં (શબ્દં શબ્દં) પ્રતિ વાચ્ય (અર્થ) ભેદમ્ સમા-
 શ્રયતિ યઃ સ સમભિરૂઢઃ, અયં હિ—અનન્તરોક્ત વિશેષણવિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનઃ શક્રપુ-
 રન્દરાદિવાચક (શબ્દ) ભેદેન ભેદમ્બુપગચ્છતિ ઘટપટાદિવદિતિ, શબ્દાર્થો
 યથા—ઘટતે—ચેષ્ટત ઇતિ ઘટઃ, ઇત્યાદિ લક્ષણઃ ૨ । એવમ્ભૂતઃ—તથા ભૂતઃ

और एवंभूतनयों की अपेक्षा से नरकावास आत्मप्रतिष्ठित
 है शब्द प्रधाननय तीन हैं—शब्दनय, समभिरूढनय और एवं
 भूतनय—इनमें जो नयलिङ्ग संख्याकारक आदिके भेद से अर्थ में भेद
 मानता है वह शब्दनय है । यह नय भावनिक्षेपरूप वस्तु को ही वास्त-
 विक् मानता है, वर्तमानकालवर्ती पर्याय को ही पर्याय मानता है ।
 भूत भविष्यत्काल को यह वास्तविक नहीं मानता है । तथा जिन
 शब्दों का लिङ्ग अभिन्न है उनका अर्थ भी एक है ऐसा मानता है ।
 समभिरूढ नय एक लिङ्गवाले शब्दों का भी अर्थ भिन्न २ है ऐसा
 मानता है जब कि शब्दनय शक्र, पुरन्दर, इन्द्र आदि एक लिङ्गवाले
 शब्दों का अर्थ एक मानता है तब यह नय पुरन्दर, शक्र और इन्द्र
 इन शब्दों के अभिधेय को घटपटादि शब्दों के अभिधेय की तरह भिन्न
 २ मानता है । इस तरह जितने भी एकार्थक शब्द हैं उन सब के अर्थ

શબ્દનય, (૨) સમભિરૂઢનય અને (૩) એવંભૂતનય. જે નય લિંગ, સંખ્યા, કારક
 આદિના લેદથી અર્થમાં ભેદ માને છે તે નયને શબ્દનય કહે છે. આ નય
 ભાવનિક્ષેપરૂપ વસ્તુને જ વાસ્તવિક માને છે, વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાયને જ
 પર્યાય માને છે, ભૂત ભવિષ્યકાળને તે વાસ્તવિક માનતો નથી, તથા જે
 શબ્દોનું લિંગ (જાતિ) અભિન્ન છે તેમનો અર્થ પણ એક છે એવું માને છે.

સમભિરૂઢ નય એક લિંગવાળા શબ્દોનો અર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય
 છે, એમ માને છે, તથા જ્યારે શબ્દ નય શક્ર, પુરન્દર, ઇન્દ્ર આદિ એક લિંગ
 વાળા શબ્દોનો અર્થ એક માને છે, ત્યારે આ નય (સમભિરૂઢ નય) પુરન્દર,
 શક્ર અને ઇન્દ્ર આ શબ્દોના અભિધેયને ઘટપટાદિ શબ્દોના અભિધેયની જેમ
 ભિન્ન ભિન્ન માને છે. આ રીતે જેટલા એકાર્થક શબ્દો છે, તે બધાનો
 અર્થ ભિન્ન ભિન્ન જ હોય છે એવી આ નયની માન્યતા છે. જે કે કોઈ
 કોઈ વખત એક જ શબ્દના અનેક અર્થ પણ થાય છે, પરંતુ આ નય એ
 વાતને સ્વીકારતા નથી, એ તો એમ જ કહે છે કે જેમ શક્ર, પુરન્દર આદિ

‘ સત્યો ઘટાદિરર્થો નાન્યથે ’ ત્યેવમભ્યુપગમપર એવમ્ભૂતઃ, અયં હિ ભાવનિક્ષેપા-
દિવિશેષગોપેતં વ્યુત્પત્ત્યર્થાત્રિષ્ટમેવાર્થમિચ્છતિ, જલાહરણાદિ ચેષ્ટાવન્તં ઘટમિ-
વેતિ ૩ । इत्येतेषां त्रयाणां शब्दनयानां—शब्दसमभिरूढैवम्भूतार्थभधानानां मतेन
नरकावासा आत्मप्रतिष्ठिता भवन्तीति ३। एषु सप्तसु नयेष्वाद्यत्रयस्याशुद्धत्वात्

મિશ્ર ૨ હી હૈં એસા વિચાર હસ નયકા હૈં યદ્યપિ કહીં ૨ એક શબ્દ કે
અનેક અર્થ હોતે હૈં. પરન્તુ યહ નય હસ વાતકો નહીં કહતા હૈં । યહ
તો યહી કહતા હૈં કિ જિસ પ્રકાર શક્ર, પુરન્દર આદિ અનેક શબ્દોંકા
એક અર્થ નહીં હોતા ઉસી પ્રકાર સે એક શબ્દ કે ભી અનેક અર્થ નહીં
હોતે હૈં । હસ પ્રકાર શબ્દકે ભેદકે અનુસાર અર્થભેદ કરનેવાલા વિચાર
સમભિરૂઢ નય કહા ગયા હૈં ।

एवं भूत नय इस नय के विचार से भी आगे बढ़ जाता है । यह
नय यह कहता है कि भले ही अनेक शब्दों के अनेक अर्थ हों—परन्तु
वह अर्थ उस शब्द का वाच्य तभी माना जा सकता है कि जब उस
शब्द की प्रवृत्ति की निमित्तभूत व्युत्पत्ति उसमें घटित होती हो इस
तरह व्युत्पत्त्यर्थ घटित होने पर ही उस शब्द का वह अर्थ लिया जा
सकता है । यद्यपि इस नय का विषय भावनिक्षेप होता है । परन्तु
फिर भी वह भावनिक्षेप उसका विषय तभी हो सकता है कि जब वह
व्युत्पत्त्यर्थ से विशिष्ट हो घट जब जलाहरण क्रिया को कर रहा हो
तभी वह घट है अन्य समय में इस क्रिया से रहित वह घट नहीं है
ऐसा इस नय का विचार है—अतः इन तीन नयों के कथन के अनुसार
नरकावास आत्मप्रष्ठित हैं—स्वस्वरूपाश्रित हैं ऐसा कहा गया है ।

અનેક શબ્દોનો એક અર્થ થતો નથી, એ જ પ્રમાણે એક શબ્દના પણ અનેક
અર્થ થતા નથી. આ પ્રમાણે શબ્દના ભેદ અનુસાર અર્થભેદ કરનારા વિચારને
સમભિરૂઢ નય કહેવાય છે.

એવંભૂત નય આ નયના વિચારથી પણ આગળ જાય છે. આ નય એમ
ખતાવે છે કે ભલેને અનેક શબ્દોના અનેક અર્થ હોય, પરન્તુ તે અર્થને તે
શબ્દનો વાચ્ય ત્યારે જ માની શકાય કે જ્યારે તે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત
વ્યુત્પત્તિ તેમાં ઘટાવી શકાતી હોય એટલે કે સંભવિત હોય. આ રીતે
વ્યુત્પત્તિ અર્થ ઘટાવી શકાતો હોય તો જ તે શબ્દનો તે અર્થ લઇ શકાય
છે. જો કે આ નયનો વિષય ભાવનિક્ષેપ હોય છે, પરંતુ તે ભાવનિક્ષેપ તેનો
વિષય ત્યારે જ સંભવી શકે છે કે જ્યારે તે વ્યુત્પત્તિ અર્થથી વિશિષ્ટ (યુક્ત)
હોય. જેમકે જ્યારે ઘડો પાણી લઇ જવાની ક્રિયા કરી રહ્યો હોય ત્યારે જ
તેને ઘડો કહેવાય છે, પણ જ્યારે તે આ ક્રિયાથી રહિત હોય છે ત્યારે તેને

પ્રાયો લોકવ્યવહારપરત્વાચ્છ પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતત્વં નરકાણામિતિ । ચતુર્થસ્ય ઋજુ-
સૂત્રનયસ્ય શુદ્ધત્વાત્, આકાશસ્ય ચ ગચ્છતાં તિષ્ઠતાં વા સર્વભાવાનામૈકાન્તિકા
ધારત્વાત્, ધ્રુવોઽનૈકાન્તિકૃત્વાચ્છાકાશપ્રતિષ્ઠિતત્વમિતિ । ત્રયાણાં શબ્દસમભિરૂઢ-
વમ્ભૂતાલ્લ્યાનાં નયાનાં શુદ્ધતરત્વાત્ સર્વભાવાનાં સ્વભાવલક્ષણાધિકરણસ્યાન્તરઙ્ગ-
ત્વાદવ્યભિચારિત્વાચ્છ-આત્મપ્રતિષ્ઠિતત્વમિતિ । નહિ સ્વસ્વભાવં વિહાય પરસ્વભા-
વાધિકરણાભાવાઃ કદાચનાપિ ભવન્તીતિ અમુમેવાર્થમાહ—

“ વત્થું વસઇ સહાવે, સત્તાઓ ચેયણવ્વ જીવમ્મિ ।

ન વિલક્ષણત્તણાઓ, મિન્ને છાયા તવે ચેવ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

હન નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, શબ્દ, સમભિરૂઢ એવં એવંભૂત સાત
નયોં મેં આદિકે ત્રીન નય અશુદ્ધ હોને સે એવં લૌકિક વ્યવહાર કે
અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરનેવાલે હોનેસે નારકાવાસોં કો પૃથિવીકે ચે આશ્રિત
હેં એસા ઘોષિત કરતે હેં, તથા ઋજુસૂત્ર નય શુદ્ધ હોને સે ઉન્હેં આકા-
શપ્રતિષ્ઠિત ચે હેં એસા કહતા હૈ કયોંકિ સંસાર મેં જિતને મી પદાર્થ
હેં ચાહે વે સ્થિર હોં યા અસ્થિર હોં ઉન સવ કા એકાન્તરૂપ સે આધાર
આકાશ કા હી હૈ પૃથિવી હસ પ્રકારકી આધારભૂત નહીં હૈ । તથા
શબ્દ સમભિરૂઢ ઔર એવં ભૂત નય શુદ્ધતર હેં અતઃ ચે નય સમસ્ત
ભાવ કિસી અન્ય દૂસરે કે આશ્રિત નહીં હોતે હેં કિન્તુ અપને હી સ્વરૂપ
કે આશ્રિત રહતે હેં એસા કથન કરતે હેં કયોંકિ નિજ સ્વરૂપ હી પ્રત્યેક
પદાર્થ કા અવ્યભિચરિત અન્તરંગ આશ્રયસ્થાન હેં હસી વિચારધારા સે

ઘડો કહી શકાય નહીં, એવી આ નયની માન્યતા છે. તેથી આ ત્રણે નયોની
માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ આત્મપ્રતિષ્ઠિત - સ્વસ્વરૂપાશ્રિત છે, એમ પહેલાં
કહેવામાં આવ્યું છે.

આ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત
૩૫ સાત નયોમાંથી પહેલા ત્રણ નય અશુદ્ધ હોવાથી અને લૌકિકવ્યવહાર
અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરનારા હોવાથી એવું બહેર કરે છે કે નરકાવાસો પૃથ્વીને
આશ્રિત છે. ઋજુસૂત્ર નય શુદ્ધ હોવાથી તેમને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહે છે,
કારણ કે સંસારમાં બેટલા પદાર્થો છે, ભલે તે સ્થિર હોય કે અસ્થિર હોય
પણ તે સૌને એકાન્તરૂપે (સંપૂર્ણ રૂપે) આધાર આકાશ જ છે, પૃથ્વી આ
પ્રકારે આધારભૂત નથી. તથા શબ્દ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નય શુદ્ધતર (વધારે
શુદ્ધ) છે. તેથી તે નયની માન્યતા એવી છે કે સમસ્ત ભાવ કોઈ અન્ય
વસ્તુને આશ્રિત હોતા નથી, પણ પોતાના જ સ્વરૂપને આશ્રિત રહે છે, કારણ
કે નિજસ્વરૂપ જ પ્રત્યેક પદાર્થનું અવ્યભિચરિત અન્તરંગ આશ્રયસ્થાન છે. આ
વિચારધારાને અનુસરીને આ ત્રણે નય તેમને (નરકાવાસોને) આત્મપ્રતિષ્ઠિત

છાયા—વસ્તુ વસતિ સ્વભાવે સત્તાતશ્ચેતનેવ જીવે ।

ન વિલક્ષણતાયા ભિન્નૌ છાયાતપાવિવ ॥ ૧ ॥

અયમર્થઃ—વસ્તુ, જીવે ચેતનેવ સ્વભાવે--આત્મભાવે વસતિ--તિષ્ઠતિ, સત્વાત્, ન તુ ભિન્નૌ છાયાતપાવિવ વૈલક્ષણ્યાદ્ ભેદતસ્તિષ્ઠતીતિ ॥ સૂ. ૫૮ ॥

પૂર્વ નરકાઃ, પ્રરૂપિતાઃ, તેષુ ચ મિથ્યાત્વાદ્ ગતિર્ભવતિ જન્તૂનામિતિ, યદ્વા અન્યનિરપેક્ષાનયા મિથ્યાદૃષ્ટયો ભવન્તીતિ સમ્બન્ધાન્મિથ્યાત્વસ્વરૂપં નિરૂપયન્ સમસૂત્રીમાહ—

મૂલમ્—તિવિહે મિચ્છત્તે પપ્પત્તે તં જહા-અકિરિયા, અવિ-
ણ્ણ, અન્નાણે ૧ । અકિરિયા તિવિહા પપ્પત્તા, તં જહા-પઓ-
ગકિરિયા, સમુદાણકિરિયા, અન્નાણકિરિયા ૨ । પઓગકિરિયા
તિવિહા પપ્પત્તા, તં જહા-મણપ્પઓગકિરિયા, વહ્પઓગકિરિયા,
કાયપ્પયોગકિરિયા ૩ । સમુદાણકિરિયા તિવિહા પપ્પત્તા, તં
જહા-અણંતરસમુદાણકિરિયા, પરંપરસમુદાણકિરિયા, તદુભય-
સમુદાણકિરિયા ૪ । અન્નાણકિરિયા તિવિહા પપ્પત્તા તં જહા-
મહ્અન્નાણકિરિયા, સુયઅન્નાણકિરિયા, વિભંગ અન્નાણકિરિયા
અવિણ્ણ તિવિહે પપ્પત્તે, તં જહા-દેસચ્ચાઈ, નિરાલંબણયા,

યે નય ડન્હે આત્મપ્રતિષ્ઠિત કહતે હૈં । સો હી કહા હૈ—“વત્થુ વસહ્ સહાવે” ઇત્યાદિ ।

જીવ જિસ પ્રકાર અપને ચેતન સ્વભાવ મેં વસતા હૈં ડસી પ્રકાર સે પ્રત્યેક વસ્તુ અપને ૨ સ્વભાવ મેં વસતી હૈં, કયોં કિ સવકી સત્તા નિજ સ્વભાવ સે હી કહી ગઈ હૈં । છાયા ઓર આતપ જિસ પ્રકાર એક દુસરે કે આશ્રિત નહીં હોતે હૈં ડસી પ્રકાર કોઈ ભી વસ્તુ કિસી દુસરી વસ્તુ કે આશ્રિત નહીં હોતી હૈ ॥ સૂ. ૫૮ ॥

કહે છે. એ જ વાત આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે—“વત્થુ વસહ્ સહાવે” ઇત્યાદિ વસ્તુ વસતી સ્વભાવે અર્થાત્ વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે.

જીવ જે પ્રકારે પોતાના ચેતન સ્વભાવમાં વસે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ પણ પોતાપોતાના સ્વભાવમાં વસે છે, કારણ કે સૌની સત્તા (અસ્તિત્વ) નિજસ્વભાવથીજ હોય છે. કહ્યું છે. જેમ છાયડો અને તડકો એકબીજાના આશ્રિત હોતા નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુને આશ્રિત હોતી નથી. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

નાળાપેજ્જદોસે ૬ । અન્નાળે તિવિહે પળ્લત્તે, તંજહા—દેસળ્લાળે સઠ્વળ્લાળે, ભાવળ્લાળે ૭ ॥ સૂ૦ ૫૧ ॥

છાયા—ત્રિવિધં મિથ્યાત્વં પ્રજ્ઞપ્તં તથથા—અક્રિયા, અવિનયઃ, અજ્ઞાનમ્ ૧ । અક્રિયા ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથથા—પ્રયોગક્રિયા, સમુદાનક્રિયા, અજ્ઞાનક્રિયા ૨ । પ્રયોગક્રિયા, ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથથા—મનઃપ્રયોગક્રિયા, વાક્પ્રયોગક્રિયા, કાયપ્રયોગક્રિયા ૩ । સમુદાનક્રિયા, ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથથા—અનન્તરસમુદાનક્રિયા, પરમ્પરાસમુદાનક્રિયા, તદુભયસમુદાનક્રિયા ૪ । અજ્ઞાનક્રિયા ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા,

પૂર્વે મેં નરક પ્રરૂપિત ક્રિયે અવ સૂત્રકાર યહ પ્રકટ કરતે હૈં કિંદન નરકોં મેં જીવ કી ગતિ મિથ્યાત્વ સે હોતી હૈ । અથવા નય જબ અન્ય નય કી અપેક્ષા સે રહિત હો જાતે હૈં તબ વે મિથ્યાદષ્ટિવાલે હો જાતે હૈં—સો હસી સમ્બન્ધ કો લેકર અવ સૂત્રકાર મિથ્યાત્વ કે સ્વરૂપ કો પ્રરૂપણ કરતે હૈં—‘ તિવિહે મિચ્છત્તે પળ્લત્તે ’ इत्यादि ।

સૂત્રાર્થ—મિથ્યાત્વ ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ—જૈસે અક્રિયા, અવિનય ઓર અજ્ઞાન ૧, ઇનમેં અક્રિયા ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ । જૈસે—પ્રયોગ ક્રિયા સમુદાનક્રિયા, ઓર અજ્ઞાનક્રિયા ૨, પ્રયોગક્રિયા ભી ત્રીન પ્રકારકી કહી હૈ—જૈસે—મનઃપ્રયોગ ક્રિયા, વચનપ્રયોગ ક્રિયા ઓર કાયપ્રયોગ ક્રિયા ૩, સમુદાન ક્રિયા—કર્મોં કો પ્રકૃતિસ્થિત્યાદિરૂપસે વ્યવસ્થિત કરનેવાલી ક્રિયા અથવા ભિક્ષા—અનન્તર સમુદાન ક્રિયા, પરમ્પરાસમુદાન ક્રિયા, ઓર તદુભય સમુદાનક્રિયા ૪, ઇસ પ્રકાર સે ત્રીન ભેદવાલી કહી ગઈ

પહેલા સૂત્રમાં નરકોની પ્રરૂપણ કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે મિથ્યાત્વને કારણે જીવને તે નરકોમાં જવું પડે છે. અથવા નય જ્યારે અન્ય નયની અપેક્ષાથી રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ મિથ્યા-દષ્ટિવાળા થઈ જાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર મિથ્યાત્વના સ્વરૂપની પ્રરૂપણ કરે છે—“ તિવિહે મિચ્છત્તે પળ્લત્તે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) આક્રિયા, (૨) અવિનય અને (૩) અજ્ઞાન. તેમાંથી આક્રિયાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) પ્રયોગક્રિયા, (૨) સમુદાનક્રિયા અને (૩) અજ્ઞાનક્રિયા. પ્રયોગક્રિયાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) મનઃ પ્રયોગ ક્રિયા, (૨) વાક્પ્રયોગ ક્રિયા, અને (૩) કાયપ્રયોગ ક્રિયા. સમુદાનક્રિયાના કર્મોને પ્રકૃતિ સ્થિતિ આદિરૂપે વ્યવસ્થિત કરવાવાળો ક્રિયા પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે—(૧) અનન્તર સમુદાનક્રિયા, (૨) પરમ્પરા સમુદાનક્રિયા અને (૩) તદુભય સમુદાનક્રિયા. અજ્ઞાન ક્રિયાના પણ નીચે

તથા-મત્યજ્ઞાનક્રિયા, શ્રુતાજ્ઞાનક્રિયા, વિભંગાજ્ઞાનક્રિયા ૫ । અવિનયસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—દેશત્યાગી, નિરાલમ્બનતા, નાનાપ્રેમદ્વેષમ્ ૬ । અજ્ઞાનં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તથા—દેશજ્ઞાનં, સર્વાજ્ઞાનં, ભાવાજ્ઞાનમ્ ॥ સૂ ૦ ૫૯ ॥

ટીકા—‘તિવિદે’ ઇત્યાદિ, મિથ્યાત્વમ્ । અત્ર-વિપર્યસ્તશ્રદ્ધાનરૂપં મિથ્યાત્વં ન વિવક્ષ્યતે, વક્ષ્યમાણાનાં પ્રયોગક્રિયાદિ તદ્ભેદાનામસમ્બન્ધમાનત્વાત્, અતોડત્ર મિથ્યાત્વમિતિ-ક્રિયાદીનામસમ્યગ્રૂપતા, દુષ્ટત્વમશોભનત્વમિતિ ભાવઃ । તત્રિવિધમ્-અક્રિયા, અવિનયઃ, અજ્ઞાનમ્ । તત્ર ‘અક્રિયા’ ઇત્યત્ર નજ્-દુઃશબ્દાર્થઃ,

હૈ, અજ્ઞાનક્રિયા-મત્યજ્ઞાનક્રિયા, શ્રુતજ્ઞાનક્રિયા ઓર વિભંગાજ્ઞાનક્રિયા કે ભેદ સે ત્રીન ભેદ વાલી કહી ગઈ હૈ અવિનય ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ-જૈસે દેશત્યાગી, નિરાલમ્બનતા ઓર નાનાપ્રેમદ્વેષ, અજ્ઞાન ભી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે-દેશજ્ઞાન, સર્વાજ્ઞાન, ઓર ભાવાજ્ઞાન,

ટીકાર્થ-યહાં મિથ્યાત્વસે વિપર્યસ્તશ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વ વિવક્ષિત નહીં હુઆ હૈ ક્યોં કિ કહી જાનેવાલી પ્રયોગક્રિયા આદિકોં કે સાથ હસકા સંબંધ નહીં બૈઠતા હૈ હસલિયે યહાં ક્રિયાપદોં કી જો અસમ્યગ્રૂપતા હૈ, ડનકી દુષ્ટતા હૈ, અશોભનતા હૈ વહ મિથ્યાત્વ હૈ ઇસા જાનનાં ચાહિયે વહ મિથ્યાત્વ અક્રિયા આદિ કે ભેદ સે જો ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ ડસકા તાત્પર્ય ઇસા હૈ કિ મિથ્યાત્વ આદિ સે ડપહત હુઇ વ્યક્તિ કા જો સંસારવૃદ્ધિસાધક અનુષ્ઠાન હૈ વહ અક્રિયા હૈ અક્રિયા મેં જો નજ્ કા પ્રયોગ હુઆ હૈ વહ દુઃશબ્દાર્થ મેં હુઆ હૈ જૈસે આશીલાપદ મેં ।

પ્રમાણે ત્રણ લેહ કહ્યા છે-(૧) મત્યજ્ઞાન ક્રિયા, (૨) શ્રુતજ્ઞાન ક્રિયા અને (૩) વિભંગાજ્ઞાન ક્રિયા. અવિનયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) દેશત્યાગી, (૨) નિરાલમ્બનતા અને (૩) નાનાપ્રેમદ્વેષ. અજ્ઞાનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) દેશજ્ઞાન, (૨) સર્વાજ્ઞાન અને (૩) ભાવાજ્ઞાન.

ટીકાર્થ-અહીં મિથ્યાત્વ પદ દ્વારા વિપર્યસ્ત શ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે પ્રયોગક્રિયા આદિની સાથે તેના સંબંધ સંલવી શકતો નથી. ક્રિયાદિકોની અસમ્યગ્રૂપતા, તેમની દષ્ટતા, અને અશોભનતાને જ અહીં મિથ્યાત્વરૂપે ઓળખાવવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું તે મિથ્યાત્વને અક્રિયા આદિના લેહથી જે ત્રણ પ્રકારનું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાત્વથી ઉપહત (સંપન્ન) થયેલી વ્યક્તિનું જે સંસારવૃદ્ધિ સાધક અનુષ્ઠાન છે તે અક્રિયા છે. અક્રિયામાં જે નકારવાચક ‘અ’નો પ્રયોગ

યથા-અશીલા-દુઃશીલેત્યર્થઃ, તતશ્ચ-અક્રિયા - દુષ્ટક્રિયા-મિથ્યાતાદ્યુપહતસ્ય-
સંસારવૃદ્ધિસાધકમનુષ્ઠાનં, યથા મિથ્યાદૃષ્ટેર્જ્ઞાનમપિ અજ્ઞાનમેવેતિ । અવિનયઃ-
અવિનયરૂપમિથ્યાત્વમપ્યેવમેવ વ્યાખ્યેયમિતિ । અજ્ઞાનમ્-અસમ્યગ્જ્ઞાનમિતિ ૧ ।
' અકિરિયા ' इत्यादि, अक्रिया त्रिविधा, तत्रैविध्यमाह-प्रयोगक्रिया, प्रयुज्यते
-वीर्यान्तरायक्षयोपशमसमुद्भूतवीर्येणात्मना व्यापार्यते यः स प्रयोगः-मनोवा-
कायरूपः, तस्य क्रिया-करणं-व्यापार इति । अथवा प्रयोगैः-मनःप्रवृत्तिभिः

यहां अशीला को तात्पर्य दुष्ट स्वभाववाली कन्या से है अतः दुष्टक्रिया
अक्रिया है। ऐसी अक्रिया मिथ्यादृष्टि जीव की होती है क्यों कि उसकी
क्रिया से उसका संसार बढ़ता है अतः संसार की वृद्धि का साधक
जितना भी मिथ्यादृष्टि का अनुष्ठान है वह सब अक्रिया दुष्टक्रिया
रूप है। मिथ्यादृष्टि का ज्ञान भी अज्ञानरूप ही होता है इसी तरह से
अविनय भी मिथ्यात्वरूप ही होता है अज्ञान से ज्ञानाभाव नहीं लिया
गया है किन्तु असम्यग्ज्ञान लिया गया है। १। (अकिरिया) इत्यादि
मिथ्यात्व की प्रथमभेदरूप जो अक्रिया कही गई है और उसके तीन
भेद जो प्रयोग क्रिया आदि कहे गये हैं उनका भाव ऐसा है-वीर्या-
न्तराय के क्षयोपशम से उत्पन्नवीर्यवाले आत्मा के द्वारा जो व्यापार
क्रिया जाता है उसका नाम प्रयोग है यह प्रयोग मन, वचन और
कायरूप है इस प्रयोग का जो करना है वही प्रयोगक्रिया है अथवा

થયો છે તે દુઃશબ્દાર્થમાં થયો છે જેમકે અશીલા. અહીં અશીલા કન્યાએટલે દુષ્ટ
સ્વભાવવાળી કન્યા. તેથી અક્રિયાને અહીં દુષ્ટક્રિયા રૂપ ગ્રહણ કરવી જોઈએ.
એવી અક્રિયા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જ કરે છે, કારણ કે તેની ક્રિયાથી તેનો સંસાર
વધે છે. તે કારણે સંસારની વૃદ્ધિનું સાધક જે જે અનુષ્ઠાન મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ
કરે છે, તે તે અનુષ્ઠાન દુષ્ટ ક્રિયા અથવા અક્રિયા રૂપ જ હોય છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવથી
કરે છે, તેને અનુષ્ઠાન દુષ્ટ ક્રિયા અથવા અક્રિયા રૂપ જ હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ
જીવનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન રૂપ જ હોય છે તેનો અવિનય પણ મિથ્યાત્વ રૂપ જ
હોય છે. અહીં “ અજ્ઞાન ” પદ વડે જ્ઞાનાભાવ ગ્રહણ કરાયો નથી પણ
અસમ્યગ્ જ્ઞાન જ ગ્રહણ કરાયું છે ॥ ૧ ॥ “ અકિરિયા ” ઇત્યાદિ—

મિથ્યાત્વના પ્રથમ ભેદરૂપ જે અક્રિયા કહી છે, તેના પ્રયોગક્રિયા આદિ
ત્રણ ભેદનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી
ઉત્પન્ન વીર્યવાળા આત્મા દ્વારા જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) કરવામાં આવે છે તેને
પ્રયોગ કહે છે. તે પ્રયોગ મન, વચન અને કાયરૂપ છે. આ પ્રયોગ કરવાની

ક્રિયતે-બध्यત इति प्रयोगक्रिया-कर्मैत्यर्थः । सा च दुष्टत्वादक्रिया । अक्रिया च मिथ्यात्वमिति सर्वत्र प्रक्रमः । समुदानक्रिया-सम्-सम्यक्प्रयोग क्रियाद्वारा एकरूपतया गृहीतानां कर्मवर्गणानां प्रकृतिबन्धादिभेदेन, देशसर्वोपघातिरूपतया च आदानं स्वीकरणं समुदानं, तदेव क्रिया-कर्मैति समुदानक्रिया । ‘समुदान-मितिनिपातनात् सिद्धिः । तथा या अज्ञानात् चेष्टाकर्म वा सा अज्ञानक्रियेति२, प्रयोगक्रिया त्रिविधा मनोवाक्कायभेदाद् व्याख्यातपूर्वा३। समुदानक्रिया त्रिविधा-अनन्तरपरम्परतदुभयभेदात् । तत्र नास्त्यन्तरं-व्यवधानं यस्याः क्रियायाः

प्रयोगों द्वारा-मन, वचन और काय इनके द्वारा जो किया जाता है बांधा जाता है वह प्रयोगक्रिया है ऐसी वह प्रयोगक्रिया कर्मरूप है यह दुष्ट होने से अक्रिया रूप कही गई है और जो अक्रियारूप होता है, वह मिथ्यात्व होता है समुदानक्रिया का तात्पर्य ऐसा है कि सम्यक् प्रयोगक्रिया द्वारा एकरूप से गृहीत हुई कर्मवर्गणाओं का जो प्रकृतिबन्ध आदि के भेदरूप से और देशघाती तथा सर्वघातीरूप से जो आदान परिणमन होना है यह समुदान है, इस समुदानरूप जो क्रिया है वह समुदानक्रिया है, यह समुदानक्रिया भी कर्मरूप ही है “समुदान” शब्द की सिद्धिनिपात से हुई है । तथा अज्ञान से जो चेष्टा या कर्म होता-बंधता है वह अज्ञानक्रिया है । मनोवाक्काय के भेद से जो प्रयोगक्रिया तीन प्रकार की कही गई है उसके विषय में कथन पहिले किया जा चुका है । समुदानक्रिया जो तीन प्रकार की कही गई है उसका भाव

જે ક્રિયા છે તેનું નામ પ્રયોગક્રિયા છે અથવા પ્રયોગો દ્વારા (મન, વચન અને કાયાદ્વારા) જે કરાય છે (જે કર્મબંધ બંધાય છે) તેનું નામ પ્રયોગ-ક્રિયા કર્મરૂપ હોય છે. તે દુષ્ટ હોવાથી અક્રિયારૂપ ગણાય છે અને અક્રિયા રૂપ હોવાને લીધે તેને મિથ્યાત્વરૂપ પ્રકટ કરેલ છે.

હવે સમુદાન ક્રિયાનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-સમ્યક્ પ્રયોગક્રિયા દ્વારા એકરૂપે ગૃહીત થયેલી કર્મવર્ગણાઓનું જે પ્રકૃતિબંધ આદિના ભેદરૂપે અને દેશઘાતિ તથા સર્વઘાતિ રૂપે જે આદાન (પરિણમન) થાય છે તેનું નામ સમુદાન છે. આ સમુદાન રૂપ જે ક્રિયા છે તેનું નામ સમુદાનક્રિયા છે. આ સમુદાનક્રિયા પણ કર્મરૂપ જ હોય છે “સમુદાન” શબ્દની સિદ્ધિ નિપાતથી થઈ છે. અજ્ઞાનથી જે ચેષ્ટા થાય છે અથવા કર્મ બંધાય છે તેને અજ્ઞાનક્રિયા કહે છે. મનપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગના ભેદથી પ્રયોગ ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તેને વિષે આગળ સ્પષ્ટતા થઈ ચુકી છે. સમુદાન ક્રિયાના ત્રણ ભેદો હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-જે સમુદાન ક્રિયામાં વ્યવધાન

સાડનન્તરા, સા ચાસૌ સમુદાનક્રિયા ચેતિ અનન્તરસમુદાનક્રિયા-પ્રથમસમયવર્તિની ક્રિયેત્યર્થઃ । પરમ્પરસમુદાનક્રિયા-દ્વિતીયાદિ સમયવર્તિની । તદુભયસમુદાનક્રિયા-પ્રથમાડપ્રથમોભયસમયવર્તિનીતિ ૪ । અજ્ઞાનક્રિયા-મત્યજ્ઞાન-શ્રુતાજ્ઞાન-વિભજ્ઞાજ્ઞાનભેદાત્રિવિધા । તત્ર-મત્યજ્ઞાન-મિથ્યાદૃષ્ટેર્મતિઃ, તસ્માત્ ક્રિયા મત્યજ્ઞાનક્રિયા-શ્રુતાજ્ઞાન-મિથ્યાદૃષ્ટેઃ શ્રુતં તસ્માત્ક્રિયા-શ્રુતાજ્ઞાનક્રિયા । વિભજ્ઞઃ-મિથ્યાદૃષ્ટેરવધિઃ, સ એવાજ્ઞાનં વિભજ્ઞાજ્ઞાનં, તસ્માત્ક્રિયા-વિભજ્ઞજ્ઞાન ક્રિયેતિ ૫ ।

इदमक्रियामिथ्यात्वं प्रोक्तं, साम्प्रतमविनयमिथ्यात्वं व्याख्यायते—‘अविणए’ इत्यादि, विशिष्टो नयो-विनयः-प्रतिपत्तिविशेषः, न विनयोऽविनयः, स त्रिविध-

ऐसा है जिस समुदायक्रिया का व्यवधान नहीं होता है ऐसी वह अनन्तरा समुदानक्रिया है अर्थात् एक समयवर्तिनी समुदानक्रिया अनन्तरसमुदानक्रिया है द्वितीयादिसमयवर्तिनी समुदानक्रिया परम्परसमुदानक्रिया है तथा प्रथम अप्रथम दोनों समयवर्तिनी जो समुदानक्रिया है वह तदुभयसमुदानक्रिया है, अज्ञानक्रिया मत्यज्ञान आदि के भेद से जो तीन प्रकार की कही गई है उसका तात्पर्य ऐसा है कि मिथ्यादृष्टि की मति से जो क्रिया होती है वह मत्यज्ञानक्रिया है । मिथ्यादृष्टिके श्रुत से जो क्रिया होती है वह श्रुताज्ञानक्रिया है, मिथ्यादृष्टि की जो अवधि है वही विभंगज्ञान है इस विभंगज्ञान से जो क्रिया होती है वह विभंगज्ञानक्रिया है । यहांतक अक्रिया मिथ्यात्वका कथनक्रिया गया है अब अविनय मिथ्यात्व का कथन सूत्रकार (अविणए) इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं-विशिष्ट नय का नाम विनय है-यह विनय प्रतिपत्तिविशेषरूप

(આંતરે) પડતું નથી, તે સમુદાનક્રિયાને અનન્તરા સમુદાન ક્રિયા કહે છે. એટલે કે એક સમયવર્તિની સમુદાન ક્રિયાને અનન્તર સમુદાન ક્રિયા કહે છે. દ્વિતીયાદિ સમયવર્તિની ક્રિયાને પરમ્પર સમુદાન ક્રિયા કહે છે. તથા પ્રથમ, અપ્રથમ બન્ને સમયવર્તિની જે સમુદાન ક્રિયા છે તેને તદુભય સમુદાન ક્રિયા કહે છે હવે અજ્ઞાન ક્રિયાના મત્યજ્ઞાન આદિ ત્રણ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિથી જે ક્રિયા થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહે છે, મિથ્યાદૃષ્ટિના શ્રુતથી જે ક્રિયા થાય છે તેને શ્રુતાજ્ઞાન ક્રિયા કહે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિની જે અવધિ છે એજ વિભંગજ્ઞાન છે. આ વિભંગજ્ઞાનથી જે ક્રિયા થાય છે તેને વિભંગજ્ઞાન ક્રિયા કહે છે. આ સૂત્રમાં અહીં સુધી અક્રિયા મિથ્યાત્વનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર અવિનય મિથ્યાત્વનું કથન કરે છે-“અવિણએ” ઇત્યાદિ—

વિશિષ્ટ નયનું નામ વિનય છે. તે વિનય પ્રતિપત્તિ સેવા વિશેષરૂપ હોય

સ્થાહિ-દેશત્યાગી, -દેશસ્ય-જન્મભૂમ્યાદેસ્ત્યાગઃ-તતો નિસ્સરણં દેશત્યાગઃ, સ યસ્મિન્નવિનયે-સ્વામિ ગાલીપ્રદાનાદિરૂપેઽસ્તિ સ દેશત્યાગી । અનેન ગાલી-પ્રદાનાદિ રૂપેણાવિનયેન રુપ્ટે સ્વામિનિ તદાક્ષયા દેશત્યાગો ભવતીતિ ભાવઃ ૧ । નિરાલમ્બનતા-નિર્ગત આલમ્બનાદ્-આશ્રયણીયગચ્છકુટુમ્બાદિ રૂપાદિતિ નિરા-લમ્બનઃ, તદ્વાવસ્તત્તા-આશ્રયણીયાપેક્ષારાહિત્યમિત્યર્થઃ ૨ । નાનાપ્રેમદ્વેષઃ-પ્રેમ ચ દ્વેષશ્ચેતિ પ્રેમદ્વેષં, નાના-નાનાપ્રકારં ક્રમરહિતં પ્રેમદ્વેષં યત્ર સ નાનાપ્રેમદ્વેષઃ, યત્ર સ્વામ્યાદૌ સ્વામ્યાદિસંમતે વા પ્રેમકરણીયં તત્ર દ્વેષઃ ક્રિયતે, યત્ર ચ સ્વામ્યાદિ-સંમતૈ દ્વેષઃ કરણીયસ્તત્ર પ્રેમ ક્રિયતે इति ભાવઃ । એતદ્વૃપોઽવિનયઃ નાનાપ્રેમદ્વેષા-

હૈં હસ વિનય કા નહીં હોના હસકા નામ અવિનય હૈં યહ અવિનય ત્રીન પ્રકાર કા જો કહા ગયા હૈં હસકા ભાવ એસા હૈં-સ્વામી કો ગાલી દેનારૂપ અવિનય જિસ દેશત્યાગ મેં હોતા હૈં વહ દેશત્યાગી અવિનય હૈં જન્મભૂમિ આદિ કા નામ દેશ હૈં હસ દેશ કા ત્યાગ-વહાં સે નિક-લના યહ દેશત્યાગ હૈં યહ દેશત્યાગ જિસ અવિનય મેં હોતા હૈં વહ દેશત્યાગી હૈં ક્યોંકિ સ્વામી જબ ગાલી આદિ કે દેનેરૂપ અવિનય રૂપ હો જાતા હૈં તબ વહ હસ વ્યક્તિ કો અપને દેશ સે વાહર નિકાલ દેતા હૈં અતઃ જો અવિનય દેશત્યાગ કરાને મેં કારણ હોતા હૈં વહ દેશ-ત્યાગી અવિનય હૈં ૧ । તથા જિસ અવિનય સે અવિનયકર્તા આલમ્બન સે આશ્રયણીય ગચ્છ કુટુમ્બાદિરૂપ સહારે સે નિર્ગતરહિત હો જાતા હૈં વહ નિરાલમ્બનતા અવિનય હૈં તથા સ્વામી આદિ મેં યા સ્વામ્યાદિ

છે. વિનય ન હોવો તેનું નામ અવિનય છે. હવે તેના ત્રણ પ્રકારો સમજાવવામાં આવે છે-(૧) દેશત્યાગી અવિનય-સ્વામીને ગાળ દેવા રૂપ અવિનય જે દેશ-ત્યાગમાં કારણભૂત બને છે, તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે. જન્મ-ભૂમિ આદિનું નામ દેશ છે. આ દેશમાંથી નીકળવાની કે દેશને ત્યાગ કરવાની ક્રિયાને દેશત્યાગ કહે છે. જે અવિનયને કારણે દેશત્યાગ કરવાની પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે, કારણ કે સ્વામી બ્યારે ગાળ આદિ દેવારૂપ અવિનયથી કોપાયમાન થાય છે, ત્યારે તેના દ્વારા તે વ્યક્તિને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે. આ રીતે જે અવિનય દેશત્યાગ કરાવવામાં કારણભૂત બને છે, તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે. (૨) જે અવિનયને કારણે અવિનયકર્તાને અવલંબનથી-આશ્રયસ્થાન રૂપ ગચ્છ, કુટુંબ આદિ રૂપ સહારથી-રહિત કરવામાં આવે છે-એટલે કે ગચ્છ અથવા કુટુંબમાંથી અલગ કરવામાં આવે છે, તે અવિનયને નિરાલંબનતા અવિનય કહે છે. (૩) સ્વામી આદિ પ્રત્યે અથવા સ્વામ્યાદિ સંમત પ્રતિ પ્રેમ કરવાને

મિધાનોઽવિનયઃ પ્રોચ્યતે અનિયતવિષયત્વાદિતિ । ૬ । અથાજ્ઞાનમિથ્યાત્વમાહ-
‘અન્નાણે’ इत्यादि । જ્ઞાનં દ્રવ્યપર્યાયવિષયો વોધઃ, તન્નિષેધાદ્-અજ્ઞાનં તત્ત્રિ-
વિધં તથાહિ-દેશજ્ઞાનં, દેશતો વિવક્ષિતદ્રવ્યસ્થાનમિજ્ઞત્વમ્ ૧ । એવં સર્વતોઽજ્ઞાનં
સર્વાજ્ઞાનમ્ ૨ । ભાવાજ્ઞાનં-વસ્તુનો વિવક્ષિતપર્યાયતોઽનમિજ્ઞત્વમિતિ ૩ । ૭ ॥ સૂ. ૦૫૯ ॥

પૂર્વ મિથ્યાત્વં વર્ણિતં, તત્ત્વાધર્મ इत्यधुना तद्विपर्ययधर्मं प्ररूपयन् नवसूत्रीमाह-

મૂલમ્—તિવિહે ધમ્મે પણ્ણત્તે, તં જહા-સુયધમ્મે, ચરિત્ત-
ધમ્મે, અત્થિકાયધમ્મે ૧ । તિવિહે ઉપક્રમે પણ્ણત્તે, તં જહા-
ધમ્મિણ્ણ ઉવક્રમે, અધમ્મિણ્ણ ઉવક્રમે, ધમ્મિયાધમ્મિણ્ણ ઉવક્રમે
૨ । અહવા તિવિહે ઉવક્રમે પણ્ણત્તે, તં જહા-આઓવક્રમે,

સંમતમે પ્રેમ કરનેકી જગહ દ્વેષ કરના ઓર ઉનસે અસંમતમે દ્વેષ કરને
કી જગહ પ્રેમ કરનાં યહ નાનાપ્રેમદ્વેષ અવિનય હૈ એસા અવિનય નાના
પ્રેમદ્વેષરૂપ નામસે ઇસલિયે કહા ગયા હૈ કિ યહ અવિનયવિષયવાલા હૈ ।

અવ સૂત્રકાર અજ્ઞાનમિથ્યાત્વ કે વિષય મેં કહતે હૈ—(અન્નાણે
તિવિહે પણ્ણત્તે) અજ્ઞાન ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ — દ્રવ્ય
ઓર પર્યાય વિષયક જો વોધ હૈ ઉસકા નામ જ્ઞાન હૈ, એસા જો જ્ઞાન
નહીં હૈ વહ અજ્ઞાન હૈ વિવક્ષિત દ્રવ્ય કી એકદેશ સે જો અનમિજ્ઞતા
હોતી હૈ વહ દેશજ્ઞાન હૈ તથા સર્વરૂપ સે વિવક્ષિત દ્રવ્ય કા જ્ઞાન નહીં
હોના ઇસકા નામ સર્વાજ્ઞાન હૈ ઓર વસ્તુ કી વિવક્ષિતપર્યાય કા જ્ઞાન
નહીં હોના ઇસકા નામ ભાવાજ્ઞાન હૈ ॥ સૂ. ૦૫૯ ॥

બદ્દે દ્વેષ કરવાથી અથવા તેમના દ્વારા અસંમત હોય એવા પદાર્થ કે માન્યતા
પ્રત્યે દ્વેષ કરવાને બદ્દે પ્રેમ કરવો તેનું નામ નાનાપ્રેમદ્વેષરૂપ અવિનય છે.
એવા અવિનયને નાનાપ્રેમદ્વેષરૂપ નામથી ઓળખવાનું કારણ એ છે કે તે
અવિનય વિષયવાળો છે. હવે સૂત્રકાર અજ્ઞાન મિથ્યાત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

“અન્નાણે તિવિહે પણ્ણત્તે” ઇત્યાદિ—

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે દ્રવ્ય અને પર્યાય વિષયક બોધનું નામ
જ્ઞાન છે. એવું જે જ્ઞાન નથી તેને અજ્ઞાન કહે છે. વિવક્ષિત (અમુક) દ્રવ્યની
એક દેશથી જે અનભિજ્ઞતા હોય છે તેનું નામ દેશજ્ઞાન છે. વિવક્ષિત દ્રવ્યનું
સર્વરૂપે જ્ઞાન ન હોવું તેનું નામ સર્વાજ્ઞાન છે, અને વસ્તુની વિવક્ષિત પર્યા-
યનું જ્ઞાન ન હોવું તેનું નામ ભાવાજ્ઞાન છે. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

परोपक्रमे, तदुभयोपक्रमे ३ । एवं वैयावच्चे४, अणुगगहे ५, अणुसिद्धी ६, उवाचभे ७ । एवमेकैके तिन्नि तिन्नि आलावगा जहेव उपक्रमे । तिविहा कहा पणत्ता, तं जहा - अत्थकहा, धम्मकहा, कामकहा ८ । तिविहे विणिच्छए पणत्ते, तं जहा- अत्थविणिच्छए, धम्मविणिच्छए, कामविणिच्छए ९ ॥सू०६० ॥

छाया—त्रिविधो धर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—श्रुतधर्मः, चारित्रधर्मः, अस्तिकाय-धर्मः १ । त्रिविध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—धार्मिक उपक्रमः, अधार्मिक उपक्रमः, धार्मिकाधार्मिक उपक्रमः १ । अथवा त्रिविध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आत्मोप-क्रमः, परोपक्रमः, तदुभयोपक्रमः २ । एवं वैयावृत्त्यम् ३, अनुग्रहः ४, अनुशिष्टिः ५, उपालम्भः ६ । एवमेकैकस्मिन् त्रयस्त्रय आलापका यथैवोपक्रमे । त्रिविधाकथा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—अर्थकथा, धर्मकथा, कामकथा ८ । त्रिविधो विनिश्चयः प्रज्ञप्तः,

पहिले मिथ्यात्व का वर्णन किया और उसमें यह कहा गया कि यह मिथ्यात्व अधर्म है अब सूत्रकार उसके विपरीत जो धर्म है उसकी प्ररूपणा करते हुए नौ सूत्रों को कहते हैं—(तिविहे धम्म पणत्ते) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—धर्म तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे श्रुतधर्म, चारित्रधर्म, और अस्तिकायधर्म उपक्रम तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे धार्मिक उपक्रम अधार्मिक उपक्रम और धार्मिकाधार्मिक उपक्रम अथवा इस प्रकार से भी उपक्रम तीन प्रकार का कहा गया है—जैसे आत्मोपक्रम, परोपक्रम और तदुभयोपक्रम इसी प्रकार के वैयावृत्त्य के, अनुग्रह के, अनुशिष्टि और उपालम्भ के संबंध में तीन २ आलापक उपक्रम के आलापक के अनुसार कहना चाहिये कथा तीन प्रकार की कही गई है—जैसे अर्थ-

પહેલાના સૂત્રમાં મિથ્યાત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં મિથ્યાત્વને અધર્મ રૂપે પ્રકટ કરાયું છે. હવે સૂત્રકાર અધર્મથી વિપરીત એવા ધર્મનું નવ સૂત્રો દ્વારા વર્ણન કરે છે—

સૂત્રાર્થ—ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) શ્રુતધર્મ, (૨) ચારિત્રધર્મ અને (૩) અસ્તિકાય ધર્મ. ઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) ધાર્મિક ઉપક્રમ, (૨) અધાર્મિક ઉપક્રમ અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ. અથવા ઉપક્રમના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) આત્મોપક્રમ, (૨) પરોપક્રમ અને (૩) તદુભયોપક્રમ. વૈયાવૃત્ત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટ અને ઉપાલંભના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારો ઉપક્રમના પ્રકારો પ્રમાણે જ સમજી લેવા. કથા ત્રણ પ્રકારની કહી

તથા-અર્થવિનિશ્ચયઃ, ધર્મવિનિશ્ચયઃ, કામવિનિશ્ચયઃ ૯ ॥ સૂ. ૬૦ ॥

ટીકા—‘તિવિહે’ ઇત્યાદિ । ધર્મસ્ત્રિવિધઃ । તમેવાહ-શ્રુતમેવધર્મઃ શ્રુત-ધર્મઃ-સ્વાધ્યોયઃ, ચારિત્રધર્મઃ-ક્ષાન્ત્યાદિ દશવિધઃ શ્રમણધર્મઃ, શ્રુતચારિત્રરૂપો દ્વિવિધોઽપિ ધર્મો ભાવધર્મઉક્તઃ, ઉક્તઃ—

“દુવિહોઽભાવધર્મો સુયધર્મો સ્વલુચરિત્તધર્મોય ।

સુયધર્મો સજ્ઞાઓ ચરિત્તધર્મો સમણધર્મો ॥ ૧ ॥

છાયા—દ્વિવિધસ્તુ ભાવધર્મઃ, શ્રુતધર્મઃ સ્વલુચારિત્રધર્મઃ ।

શ્રુતધર્મઃ સ્વાધ્યાયઃ, ચારિત્રધર્મઃ શ્રમણધર્મઃ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

અસ્તિકાયધર્મઃ, અસ્તિશબ્દેનાત્ર પ્રદેશો ઉચ્યન્તે, તેષાં કાયોરાશિરસ્તિકાયઃ સ ચાસૌ સંજ્ઞયા ધર્મશ્ચેત્યસ્તિકાયધર્મઃ-ગત્યુપન્ટમ્બલક્ષણો ધર્માસ્તિકાય ઇત્યર્થઃ ।

કથા, ધર્મકથા ઓર કામકથા વિનિશ્ચય ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે અર્થવિનિશ્ચય, ધર્મવિનિશ્ચય ઓર કામવિનિશ્ચય ।

ટીકાર્થ—ધર્મકે જો ત્રીન પ્રકાર કહે ગયે હૈ—અનકાતાત્પર્ય એસા હૈ શ્રુતરૂપ જો ધર્મ હૈ વહ શ્રુતધર્મ હૈ શ્રુતધર્મ સ્વાધ્યાયરૂપ હૈ તથા ઉત્તમક્ષમા આદિ રૂપ જો દશ પ્રકાર કા શ્રમણધર્મ હૈ વહ ચારિત્રધર્મ હૈ યહ શ્રુત-ચારિત્રરૂપ જો દોનો પ્રકાર કા ધર્મ હૈ વહ ભાવધર્મ કહા ગયા હૈ । કહા બી હૈ—“દુવિહોઽભાવધર્મો” ઇત્યાદિ ।

અસ્તિકાય ધર્મ મેં અસ્તિ શબ્દ હૈ અસે પ્રદેશ કહે ગયે હૈ તથા કાય સે અન કી રાશિ કથિત હુઈ હૈ સંજ્ઞા સે જો અસ્તિકાયરૂપ ધર્મ હૈ વહ અસ્તિકાયધર્મ હૈ એસા અસ્તિકાયરૂપ ધર્મ ગતિક્રિયા મેં સહાયતા પહુંચાનેરૂપ લક્ષણવાલા ધર્માસ્તિકાય હૈ યહ દ્રવ્યધર્મ હૈ ।

છે-(૧) અર્થકથા, (૨) ધર્મકથા અને (૩) કામકથા. વિનિશ્ચય ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) અર્થવિનિશ્ચય, (૨) ધર્મવિનિશ્ચય અને (૩) કામવિનિશ્ચય.

ટીકાર્થ—હવે ધર્મના જે ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-શ્રુતરૂપ-શાસ્ત્રરૂપ જે ધર્મ છે તેને શ્રુતધર્મ કહે છે. શ્રુતધર્મ સ્વાધ્યાયરૂપ છે. ઉત્તમ ક્ષમા આદિ જે દસ પ્રકારના શ્રમણધર્મ છે તેનું નામ ચારિત્રધર્મ છે. આ શ્રુતચારિત્રરૂપ બન્ને પ્રકારનો જે ધર્મ છે તેને ભાવધર્મ કહ્યો છે. કહ્યું પણ છે કે—“દુવિહોઽભાવધર્મો” ઇત્યાદિ—

અસ્તિકાય ધર્મમાં અસ્તિ પદથી તેના પ્રદેશો ગ્રહણ કરાયા છે, તથા કાય પદથી તેમની રાશિ ગ્રહણ થઈ છે. સંજ્ઞાની અપેક્ષાએ જે અસ્તિકાયરૂપ ધર્મ છે, તેનું નામ અસ્તિકાય ધર્મ છે. ગતિક્રિયામાં સહાયભૂત થવાના લક્ષણવાળું ધર્માસ્તિકાય છે. આ દ્રવ્યધર્મ છે.

અયં ચ દ્રવ્યધર્મ ઇતિ ૧ । ઉક્તૌ શ્રુતચારિત્રધર્મૌ, સામ્પ્રતં તદ્વિશેષાનાહ- 'ત્રિવિધે ઉપક્રમે' ઇત્યાદિ સૂત્રાણ્યઘ્ટૌ । ત્રિવિધ ઉપક્રમ, ઉપક્રમણમુપક્રમ:-ઉપાયપૂર્વક-આરંભઃ । ઉપક્રમત્રૈવિધ્યમાહ-ધાર્મિકઃ, ધર્મે-શ્રુતચારિત્રરૂપે ભવઃ, સ વા પ્રયોજનમસ્યેતિ સ તથા, એવમધાર્મિકઃ અસંયમાર્થઃ, ધાર્મિકાધાર્મિકઃ, તત્ર ધાર્મિકો-દેશતઃ સંયમરૂપત્વાત્, અધાર્મિક, તથૈવાસંયમરૂપત્વાત્, ઉભયાત્મક આરંભઃ દેશવિરત્યારંભ ઇત્યર્થઃ । અથવા ઉપક્રમો નામસ્થાપનાદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવભેદાત્ પદ્ધિવિધોઽપિ ભવતિ કિન્ત્વત્ર ત્રિસ્થાનકાનુરોધાત્રિવિધ એવોપાત્તઃ । અસ્ય ષઙ્ઘવિધ-સ્યોપક્રમસ્ય વ્યાખ્યાનમનુયોગદ્વારસૂત્રસ્ય મત્કૃતાયામનુયોગચન્દ્રિકાટીકાયામવ-

અવ સૂત્રકાર ત્રિવિધ ઉપક્રમ કા કથન કરતે હૈં-યહાં યે આઠ સૂત્ર હૈં-ઉપક્રમણકા નામ ઉપક્રમ હૈ અર્થાત્ આરંભ કા નામ ઉપક્રમ હૈ યહ ઉપક્રમ ધાર્મિક આદિ કે ભેદ સે જો ત્રીન પ્રકાર કા પ્રકટ કિયા ગયા હૈ-ઉસકા તાત્પર્ય ઇસ પ્રકાર સે હૈ-શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ મેં જો હોતા હૈ, અથવા શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મ જિસકા પ્રયોજન હૈ વહ ધાર્મિક હૈ અસંય-મરૂપ જો આરંભ હૈ વહ અધાર્મિક ઉપક્રમ હૈ દેશતઃ સંયમરૂપ હોને સે ધાર્મિક ઓર દેશતઃ અસંયમરૂપ હોને સે અધાર્મિક એસા જો ઉભયા-ત્મક આરંભ હૈ દેશવિરત્યારંભ હૈ વહ ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ હૈ અથવા-નામ ઉપક્રમ, સ્થાપના ઉપક્રમ, દ્રવ્યઉપક્રમ, ક્ષેત્ર ઉપક્રમ, કાલ ઉપક્રમ ઓર ભાવ ઉપક્રમ કે ભેદ સે ઉપક્રમ છ પ્રકાર કા ભી હોતા હૈ કિન્તુ યહાં ત્રિસ્થાનક કા કથન હોને સે ત્રીન પ્રકાર કા ઉપક્રમ હી ગૃહીત હુઆ હૈ ઇસ ૬ પ્રકાર કે ઉપક્રમ કા વ્યાખ્યાન અનુયોગદ્વારસૂત્ર

હવે સૂત્રકાર ત્રણ પ્રકારના ઉપક્રમનું કથન કરે છે-તેને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે આઠ સૂત્રો કહ્યાં છે. ઉપક્રમણનું નામ ઉપક્રમ છે, એટલે કે વસ્તુના આરંભને ઉપક્રમ કહે છે.

હવે તેના ધાર્મિક આદિ ભેદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે-શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને નિમિત્તે જે થાય છે તેનું નામ ધાર્મિક ઉપક્રમ છે. અસંયમ રૂપ જે આરંભ છે તેનું નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે. દેશતઃ સંયમરૂપ હોવાને લીધે દેશતઃ ધાર્મિક અને દેશતઃ અસંયમરૂપ હોવાને લીધે દેશતઃ અધાર્મિક એવા જે ઉભયાત્મક આરંભ છે તેને એટલે કે દેશવિરતિરૂપ આરંભને ધાર્મિકા-ધાર્મિક ઉપક્રમ કહે છે. અથવા નામ ઉપક્રમ, સ્થાપના ઉપક્રમ, દ્રવ્ય ઉપક્રમ, ક્ષેત્ર ઉપક્રમ, કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમના ભેદથી ઉપક્રમ છ પ્રકારનો હોય છે. પરંતુ અહીં ત્રણ સ્થાનકોનું જ કથન ચાલુ હોવાથી ત્રણ પ્રકારના ઉપક્રમ જ ગૃહીત થયા છે. આ છ પ્રકારના ઉપક્રમનું વર્ણન અનુયોગ દ્વાર

લોકનીયમ્ । તત્ર ધાર્મિકસ્ય સંયતસ્ય યથારિત્રાદ્યર્થે દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનામુપક્રમ ઉક્તસ્વરૂપઃ સ ધાર્મિકઃ, ત એવોપક્રમઃ ધાર્મિકોપક્રમઃ । એવમ્-અધાર્મિકસ્ય-અસં-યતસ્યાસંયમાર્થે યઃ સોઽધાર્મિકઃ, સ એવ ઉપક્રમઃ-અધાર્મિકોપક્રમઃ । ધાર્મિકા ધાર્મિકસ્ય-દેશવિરતસ્ય યઃ સ ધાર્મિકાધાર્મિકઃ, સ એવોપક્રમઃ-ધાર્મિકાધાર્મિકોપક્રમ ઇતિ ।૨। અથ સ્વાશ્યન્તરભેદેનોપક્રમમેવ ત્રિધા વર્ણયતિ-‘ અહવા તિવિદે ઉવક્રમે ’ ઇત્યાદિ, અથવા-પ્રકારાન્તરેણ ઉપક્રમસ્ત્રિવિધસ્તથાદિ-આત્મોપક્રમઃ । પરોપક્રમઃ, તદુભયોપક્રમઃ । તત્ર આત્મનઃ-સ્વસ્યાનુકૂલોપસર્ગાદૌ શીલરક્ષણનિ-

કી અનુયોગચન્દ્રિકા નામ કી ટીકા મેં મૈને ક્રિયા હૈ અતઃ વહાં સે હસે જાના જા સકતા હૈ ધાર્મિક સંયત કા જો ચારિત્ર આદિ કે નિમિત્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઓર ભાવોં કા ઉક્ત સ્વરૂપવાલા ઉપક્રમ હૈ વહ ધાર્મિક ઉપક્રમ હૈ તથા અસંયત કા જો અસંયત કે લિયે ઉપક્રમ હૈ વહ અધાર્મિક ઉપક્રમ હૈ તથા ધાર્મિકાધાર્મિક કા દેશવિરતિવાલે કા જો ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ હૈ વહ ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ હૈ અથવા પ્રકારાન્તર સે ભી ઉપક્રમ આત્મોપક્રમ આદિ કે ભેદ સે ત્રિન તરહ કા કહા ગયા હૈ-અપને અનુકૂલ ઉપસર્ગાદિક કે આ જાને પર શીલ રક્ષણ કે નિમિત્ત જો વૈદાયસ (અધર લટક કર મરના) આદિ વિનાશ કરના અથવા પરિકર્મ કરના, અથવા આત્માર્થ અન્ય વસ્તુકા ઉપક્રમ કરના યહ આત્મોપક્રમ હૈ ઇસી તરહ પરાર્થ ઉપક્રમ કરના યહ પરોપક્રમ હૈ આત્માર્થ ઓર પરાર્થ દોનોં કે નિમિત્ત ઉપક્રમ કરના

સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા નામની મેં લખેલી ટીકામાં આપવામાં આવ્યું છે, તે ત્યાંથી વાંચી લેવું.

ધાર્મિક સંયતનો જે ચારિત્ર અદિને નિમિત્તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવોના ઉક્ત સ્વરૂપવાળો જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધાર્મિક ઉપક્રમ છે, તથા અસંયતનો જે અસંયમને નિમિત્તે ઉપક્રમ છે તેનું નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે. તથા ધાર્મિકાધાર્મિકનો (દેશવિરતિવાળો) જે ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે. બીજી રીતે પણ ઉપક્રમના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) આત્મોપક્રમ-પોતાને અનુકૂળ એવાં ઉપસર્ગો વગેરે આવી પડે ત્યારે શીલરક્ષણને નિમિત્તે જે વૈદાયસ (જાંચે લટકીને ફાંસો ખાઈને મરવાની ક્રિયા) આદિ દ્વારા પોતાનો વિનાશ કરવામાં આવે છે અથવા પરિકર્મ કરવામાં આવે છે અથવા આત્માર્થ અન્ય વસ્તુનો જે ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે તેને આત્મોપક્રમ કહે છે. એ જ પ્રમાણે અન્યને નિમિત્તે ઉપક્રમ

મિત્તમુપક્રમઃ-વૈદ્યાનસાદિના વિનાશઃ પરિકર્મ વા, યદ્વા-આત્માર્થમન્યસ્ય વસ્તુન
ઉપક્રમ આત્મોપક્રમઃ । એવં પરસ્ય પરાર્થ વોપક્રમઃ । તદુભયસ્ય-આત્મપરરૂપસ્ય
તદુભયાર્થવોપક્રમસ્તદુભયોપક્રમ ઇતિ ૩ । એવમ્-ઉપક્રમસૂત્રવદ્ આત્મપરતદુભય-
ભેદેન વૈયાવૃત્યા ૪ ૬ અનુગ્રહ ૫ ૬ અનુશિષ્ટિ ૭ ૮ પાલમ્ ૯ સૂત્રાણિ વોધ્યાનિ । એવમ્-
ઉપક્રમ સૂત્રવત્ એકૈકસ્મિન્ વૈયાવૃત્યાદિસૂત્રે ત્રયસૂત્રયઃ-આત્મપરતદુભયરૂપાસ્ત્રિ-
સંખ્યકા આલાપકા વાચ્યા યથૈવ યેનૈવ પ્રકારેણ ઉપક્રમે-ઉપક્રમસૂત્રે ૬ ભવન્ તથૈવા-
પ્રાપીતિ ભાવઃ । નવરં-વ્યાવૃત્તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા વૈયાવૃત્ત્યં-ભક્તાદિભિઃ શુશ્રૂષણમ્ ।
તત્ર-આત્મવૈયાવૃત્ત્ય ગચ્છન્નિર્ગતસ્ય જિનકલ્પિકાદેરેવ, પરવૈયાવૃત્ત્યં ગ્લાનાદિ
શુશ્રૂષકસ્ય, તદુભયવૈયાવૃત્ત્યં ગચ્છગતસ્યેતિ । ૪ । અનુગ્રહઃ-જ્ઞાનાધુપકારઃ, તત્ર-
આત્માનુગ્રહો ૬ અધ્યયનાદિ પ્રવૃત્તસ્ય, પરાનુગ્રહો વાચનાદિ પ્રવૃત્તસ્ય, તદુભયાનુગ્રહઃ

યહ તદુભય ઉપક્રમ હૈ ઉપક્રમ સૂત્ર કી તરહ આત્મ, પર ઔર તદુભય
કે ભેદ સે વૈયાવૃત્ત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટિ ઔર ઉપાલંભ વિષયક સૂત્ર
મી કહના ચાહિયે અર્થાત્ ઉપક્રમસૂત્ર કી તરહ એક ૨ વૈયાવૃ-
ત્ત્યાદિસૂત્ર સંબંધી આત્મવૈયાવૃત્ત્યાદિ કે ભેદ સે ત્રીન ૨ આલાપક કહના
ચાહિયે ભક્ત આદિ જો ગુર્વાદિજનોં કી સેવા કરના હૈ ઉસકા નામ
વૈયાવૃત્ત્ય હૈ ગચ્છ સે નિર્ગત જિનકલ્પિક આદિ કે હી આત્મવૈયાવૃત્ત્ય
હોતા હૈ ગ્લાનાદિ કી શુશ્રૂષા કરને વાલે કે પર વૈયાવૃત્ત્ય હોતા હૈ તથા
ગચ્છગત કે તદુભયવૈયાવૃત્ત્ય હોતા હૈ જ્ઞાનાદિ કે ઉપાર્જન મેં ઉપકાર
કરના હસકા નામ અનુગ્રહ હૈ સ્વયં અધ્યયન કરના યહ આત્માનુગ્રહ હૈ,
વાચનાદિ મેં પ્રવૃત્ત હોના યહ પરાનુગ્રહ હૈ તથા શાસ્ત્ર કા વ્યાખ્યાન

કરવો તેનું નામ પરાપક્રમ છે. આત્માને માટે અને અન્યને માટે ઉપક્રમ
કરવો તેનું નામ તદુભય ઉપક્રમ છે. ઉપક્રમના જેવા ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે
એવાં જ ત્રણ ભેદ વૈયાવૃત્ત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટિ અને ઉપાલંભના વિષયમાં
પણ સમજવા. જેમકે વૈય વૃત્ત્યના આત્મવૈયાવૃત્ત્ય, પરવૈયાવૃત્ત્ય અને તદુભય વૈયાવૃત્ત્ય
નામના ત્રણ ભેદ પડે છે એ જ પ્રમાણે અનુગ્રહ આદિના પણ આત્માનુગ્રહ
પરાનુગ્રહ અને તદુભયાનુગ્રહ ત્રણ ભેદ સમજવા. શિષ્ય, ભક્ત આદિ દ્વારા
ગુરુજનોની જે સેવા કરવામાં આવે છે તેનું નામ વૈયાવૃત્ત્ય છે. ગચ્છમાંથી
નિર્ગત (નીકળી ગયેલા) જિનકલ્પિક આદિ દ્વારા આત્મવૈયાવૃત્ત્ય થાય છે.
ગ્લાન (ખીમાર, અશક્ત) આદિની શુશ્રૂષા કરનાર પરવૈયાવૃત્ત્ય થાય છે,
તથા ગચ્છગત શ્રમણાદિ દ્વારા તદુભયવૈયાવૃત્ત્ય થાય છે. જ્ઞાનાદિના ઉપાર્જન
નિમિત્તે ઉપકાર કરવો તેનું નામ અનુગ્રહ છે. પોતે જ અધ્યયન કરે તેનું
નામ આત્માનુગ્રહ છે, વાચનાદિમાં પ્રવૃત્ત થવું અને શિષ્ય જનોને સૂત્રાર્થ

શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનશિષ્યસંગ્રહાદિપ્રવૃત્તસ્યેતિ । ૫ । અનુશિષ્ટિઃ — અનુશાસનમ્ ।
તન્નાત્માનુશિષ્ટિઃ—સ્વાત્માનં પ્રત્યનુશાસનં, યથા—

“ વાયાલીસે સળસંકઢમ્મિ ગહણંમિ જીવ ! ન હુ છલિઓ ।

હંદિ જહ ન છલિજ્જસિ, મુંજંતો રાગદોસેહિ ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—દ્વિચત્વારિંશદેષણાસંકટે ગહને જીવ ! નૈવ છલિતઃ ।

હદાનીં યથા ન છલ્યંસે મુજ્ઞાનો રાગદ્વેષાભ્યાં (તથા વિધેયમ્) इति ॥૧॥

પરાનુશિષ્ટિઃ—પરં પ્રત્યનુશાસનં, યથા—

“ તા તંસિ ભાવવેજ્જો, ભવદુક્ખનિપીડિયા તુહં એ ।

હંદિ સરણં પપન્ના, મોણ્યવ્વા પયત્તેણં ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—તાવત્ત્વમસિ ભાવવૈધો ભવદુઃખનિપીડિતાસ્તવૈતે ।

હંદિ ! શરણં પ્રપન્ના મોક્તવ્યાઃ પ્રયત્નેન ॥ ૧ ॥

કરના એવં શિષ્યજન કે સંગ્રહાદિ કરને મેં પ્રવૃત્તિ કરના યહ તદુભયાનુ,
ગ્રહ હૈ અનુશાસન કા નામ અનુશિષ્ટિ હૈ અપની આત્મા કે પ્રતિ અનુ-
શાસન રાખના યહ આત્માનુશિષ્ટિ હૈ । જૈસે—“ વાયાલીસેસળ સંકઢમ્મિ ”
इत्यादि अर्थात्—હે જીવ ! જૈસે આહારગ્રહણ કે વાયાલીસ દોષો કે
ગહન સંકટ મેં નહીં ઠગાયા તો લાવે હુએ શુદ્ધ આહાર કો ભોગતાં
હુઆ સબ રાગદ્વેષ સે ન ઠગાના અર્થાત્ માંડલે કે પાંચ દોષો સે બચના ।

દૂસરોં કે પ્રતિ અનુશાસન રાખના યહ પરાનુશિષ્ટિ હૈ જૈસે—“ તા
તંસિ ભાવવેજ્જો ” इत्यादि । અર્થાત્—જબ તું ભાવવૈધ હૈ તો ભવદુઃખ
સે પીડિત હુએ યે પ્રાણી તેરે શરણ આવે હુએ હૈ તો इनको भी यत्नपूर्-
वक भवदुःख से छुड़ाना चाहिये ॥

આદિ સમજાવવું તેનું નામ પરાનુશિષ્ટિ છે. શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું અને
શિષ્યજનના સંગ્રહાદિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ તદુભયાનુશિષ્ટિ છે.
અનુશાસનને અનુશિષ્ટિ કહે છે. પોતાના આત્માનું અનુશાસન કરવું તેનું
નામ આત્માનુશિષ્ટિ છે. જેમકે “ વાયાલીસે સળસંકઢમ્મિ ” इत्यादि—

“ હે જીવ ! આહાર ગ્રહણના ખેંતાલીસ દોષોના સંકટમાં તું ઠગાયો
નહીં, તો પ્રાપ્ત આહારનો ઉપભોગ કરતાં, રાગદ્વેષથી તું રખે ઠગાતો ! ”
એટલે કે માંડલાના પાંચ દોષોથી બચવું. આ રીતે પોતાના આત્માનું અનુ-
શાસન કરવાની ક્રિયાને આત્માનુશિષ્ટિ કે આત્માનુશાસન કહે છે. બીજાની
પ્રત્યે અનુશાસન રાખવું તેનું નામ પરાનુશિષ્ટિ છે. જેમકે—“ તા તંસિ ભાવવેજ્જો ”
इत्यादि. જેમકે “ જો તું ભાવવૈધ છે, તો ભવદુઃખથી પીડાતા જે જીવો તારે
શરણે આવ્યા છે, તેમને યત્નપૂર્વક તારે ભવદુઃખમાંથી છોડાવવા જોઈએ, ”

તદુભયાનુશિષ્ટિઃ—સ્વપરોભયં પ્રત્યનુશાસનં, યથા—

“કહકહઽવિ માણુસત્તાઈં” યાવિયં ચરણ પવરરયણં ચ ।

તા મો । एत्थ पमाओ कइयावि न जुज्जाए अम्हं ॥ ૧ ॥

છાયા—કથં કથમપિ માનુષત્વાદિ પ્રાપ્તં ચરણં પ્રવરરત્ન ચ ।

तस्मात् मो ! अत्र प्रमादः कदापि न युज्यतेऽस्माकम् ॥ ૧ ॥ ” इति । ૬।

उपालम्भः—अनौचित्यप्रवृत्तिप्रतिपादनगर्भाऽनुशिक्षिरेव, तत्र—आत्मोपालम्भः

આત્માનં પ્રત્યનૌચિત્યપ્રવૃત્તિકથનં, યથા—

“ચોલ્લગદિદ્વં તેણં, દુલ્લહં લહિઝ્ઞ માણુસં જમ્મં ।

जं न कुणसि जिणधम्मं, अप्पा किं वेरिओ तुज्झ ? ॥ ૧ ॥

છાયા—ચોલ્લક (ચક્રવર્તિભોજન) દૃષ્ટાન્તેન દુર્લભં લબ્ધ્વા માનુષ્યં જન્મ ।

यन्नकरोषि जिनधर्मस्, आत्मा किं वैरिकस्तव ? ॥ ૧ ॥ इति ।

અપને ઓર પર દોનોં કે પ્રતિ અનુશાસન રચના હસકા નામ સ્વપરાનુશિષ્ટિ હૈ । જૈસે—(કહ કહઽવિ માણુસત્તાઈં) ઇત્યાદિ । હમને કિંસી કિસી પ્રકાર સે મનુષ્ય જન્મ આદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કી હૈ, ઉસમેં મો ફિર ચારિત્રરૂપ પ્રવરરત્ન પાયા હૈ તો અબ યહાં હમ કો હસમેં પ્રમાદ કરના કદાપિ યુક્ત નહીં હૈ ॥

યહ તુમ્હારી પ્રવૃત્તિ અનુચિત હૈ હસ પ્રકાર કે પ્રતિપાદનરૂપવાલી અનુશિષ્ટિ હી ઉપાલમ્બ હૈ હસમેં આત્મા કે પ્રતિ અનુચિતપ્રવૃત્તિ કરતે સમય ઇસા ઉલાહના દેના કિ હે આત્મન્ ! યહ તેરી પ્રવૃત્તિ ઠીક નહીં હૈ યહ આત્મોપાલંભ હૈ । જૈસે—(ચોલ્લગદિદ્વં તેણં ઇત્યાદિ ।

ચોલ્લકદૃષ્ટાન્ત સે અર્થાત્ ચક્રવર્તી કે ભોજન કે દૃષ્ટાન્ત સે દુર્લભ

આ પ્રકારની ભાવનાથી પરાનુશિષ્ટિ (પરતું અનુશાસન) થાય છે પોતાનું અને પરતું અનુશાસન કરવું તેનું નામ સ્વપરાનુશિષ્ટિ છે. જેમકે—“કહ કહ ઽવિ માણુસત્તાઈં” ઇત્યાદિ. “અમે કેના કેવા પ્રયત્નોથી મનુષ્યજન્મ આદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, વળી તે મનુષ્યજન્મમાં ચારિત્રરૂપી ઉત્તમ રત્ન પામ્યા છીએ, તો હવે આ મનુષ્યજન્મ પ્રમાદ કરીને એણે જવા દેવો નોંધ્યો નહીં.”

“આ તમારી પ્રવૃત્તિ અનુચિત છે,” આ પ્રકારના પ્રતિપાદન દ્વારા જે અનુશાસન કરાય છે તેનું નામ જ ઉપાલંભ છે. તથા કેઈ અનુચિત પ્રવૃત્તિ થઈ જતાં પોતાના આત્માને જ આ પ્રકારનો ઠપકો આપવો કે “હે આત્મન્ ! આ તારી પ્રવૃત્તિ ઠીક નથી.” તેનું નામ જ આત્મોપાલંભ છે. જેમકે—“ચોલ્લગદિદ્વં તેણં” ઇત્યાદિ—

પરોપાલંભઃ—પરં પ્રત્યયનૌચિત્યપ્રવૃત્તિકથનં, યથા—

“ ઉત્તમકુલસંભૂઓ, ઉત્તમગુરુદિક્ષિઓ તુમં વચ્છ ! ।

ઉત્તમનાણગુણહૂ, કહ સહસા વ્યવસિઓ એવં ? ॥ ૧ ॥

છાયા—ઉત્તમકુલસંભૂતઃ, ઉત્તમગુરુદીક્ષિતસ્ત્વં વત્સ ! ।

ઉત્તમજ્ઞાનગુણાઢ્યઃ, કથં સહસા વ્યવસિત એવમ્ ? ॥ ઇતિ ।

તદુભયોપાલંભઃ સ્વપરં પ્રત્યયનૌચિત્યપ્રવૃત્તિપ્રકટનં, યથા—

“ એગસ્સ કણ નિયજીવિયસ્સ વહુયાઓ જીવકોડીઓ ।

દુઃખે ઠવંતિ જે કેવિ તાણ કિં સાસયં જીયં ? ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—એકસ્ય કૃતે નિજ જીવિતસ્ય વહુકા જીવકોટીઃ ।

દુઃખે સ્થાપયન્તિ યે કેઽપિ તેપાં કિં શાશ્વતં જીવિતમ્ ? । ૧ ॥” ઇતિ

મનુષ્ય જન્મ પાકર યદિ જિનધર્મ કા પાલન નહીં કરતા હૈ તો તેરી આત્મા કા તું કયા દુશ્મન હૈ ? અર્થાત્ આત્મા કા દુશ્મન મત યન ॥

તુમ અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરતે હો હસ પ્રકાર સે દુસરોં કી અનુચિત પ્રવૃત્તિ કે પ્રતિ ઉપાલંભ દેન। હસકા નામ પરોપાલંભ હૈ । જૈસે—(ઉત્તમ કુલસંભૂઓ) ઇત્યાદિ । હે વત્સ ! હે જીવ ! તૂ ઉત્તમકુલ મેં જનમા હૈ, ઉત્તમ ગુરુ સે દીક્ષિત હુઆ હૈ ઔર ઉત્તમ ગુણોં સે તૂં યુક્ત હૈ, એસી સામગ્રી મિલને પર ભી તૂં હસ પ્રકાર સે પાપવ્યવસાય મેં અચાનક કૈસે લગ ગયા હૈ ॥

અપની પ્રવૃત્તિ કે પ્રતિ ઔર પર કી પ્રવૃત્તિ કે પ્રતિ અનૌચિત્ય કા કથન કરના યહ તદુભયોપાલંભ હૈ । જૈસે—(એગસ્સ કણ નિયજીવિયસ્સ)

ચોદ્ધઠના દૃષ્ટાંતથી એટલે કે ચક્રવર્તીના દૃષ્ટાંતથી આ વાત સમજવી છે. “ દુર્લભ મનુષ્યજન્મ પામીને જો જિનધર્મનું પાલન કરતો નથી, તો શું તું તારા આત્માનો દુશ્મન છે. ” આ રીતે આત્માનો દુશ્મન ન બન, એવું પ્રતિપાદન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. “ તું અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે, ” આ પ્રમાણે અન્યની અનુચિત પ્રવૃત્તિનો ઉપાલંભ કરવો તેનું નામ પરોપાલંભ છે. જેમકે—“ ઉત્તમકુલસંભૂઓ ” ઇત્યાદિ. “ હે વત્સ ! હે જીવ ! તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યો છે, ઉત્તમ ગુરુ પાસે તેં દીક્ષા લીધી છે, તું ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત છે, આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં તું આ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિમાં અચાનક કેવી રીતે પડી ગયો ? ”

પોતાની અને અન્યની પ્રવૃત્તિ અનુચિત હોવાનું કથન કરવું તેનું નામ તદુભયોપાલંભ છે. જેમકે “ એગસ્સ કણ નિય જીવિયસ્સ ” ઇત્યાદિ. “ શું

एवम्—अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणैकैस्मिन् पदे त्रयस्त्रय आलापका विज्ञेया यथैवोपक्रमे, इति पूर्वं व्याख्यातमिति । ७ । अथ श्रुतभेदा त्रिविद्यन्ते—‘ त्रिविहा कहा ’ इत्यादि । कथा उपायप्रतिपादनपरावाक्यप्रबन्धरूपा, सा त्रिविधा, तथाहि—अर्थकथा, धर्मकथा, कामकथा । तत्र अर्थस्य—धनस्य कथा—अर्थकथा—अर्थोत्पादकधातुवादकृष्यादिप्रतिपादिका । उक्तञ्च—

“ सामादिधातुवादादि कृष्यादि प्रतिपादिका ।

अर्थोपादानपरमा कथाऽर्थस्य प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ ”

इयं कामन्दकाद्यर्थशास्त्ररूपा । एवं धर्मोपायप्रतिपादनपरा धर्मकथा, उक्तञ्च—

इत्यादि । जो कोई व्यक्ति इस एक अपने जीवन के लिये बहुत से करोड़ों जीवों को दुःख में स्थापित करते हैं अर्थात् दुःख पहुँचाते हैं तो क्या उनका जीवन शाश्वत अविनाशी है ? अर्थात् नहीं ॥ इस पूर्वोक्त प्रकार से एक २ पद में उपक्रम की तरह तीन २ आलापक जानना चाहिये । अब सूत्रकार श्रुत भेदों का कथन करते हैं “ त्रिविहा कहा ” इत्यादि—उपाय के प्रतिपादन करने में तत्पर जो वाक्यप्रबंधरूप रचना है उसका नाम कथा है वह जो तीन प्रकार की कही गई है उसका तात्पर्य ऐसा है—धन की जो कथा है वह अर्थ कथा है अर्थात् अर्थोपार्जन के या अर्थोत्पाद के कारणभूत सुवर्ण आदि की कथा या खेतीवाड़ी की कथा अर्थकथा है । कहा भी है—“सामादि धातुवादादि” इत्यादि । यह कथा कामन्दकाद्यर्थशास्त्ररूप है, इसी प्रकारसे धर्मके उपायों के प्रतिपादन करने में तत्परा जो कथा है वह धर्मकथा है । कहा भी है

કોઈ પણ જીવ પોતાના જીવનને માટે અનેક જીવોને દુઃખ પહોંચાડે, તેા શું તેનું પોતાનું જીવન શાશ્વત (અવિનાશી) છે ? એટલે કે મારે અને તમારે જરૂર એકવાર તેા મરવાનું જ છે, તેા શા માટે એવી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ ? ”

આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રત્યેક પદમાં ઉપક્રમની જેમ ત્રણ ત્રણ આલાપક સમજવા. હવે સૂત્રકાર કથાના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—“ ત્રિવિહા કહા ” ઇત્યાદિ આય (આવક) નું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે વાક્યપ્રબંધ રૂપ રચના છે તેને કથા કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ધનની જે કથા છે તેને અર્થકથા કહે છે. એટલે કે અર્થોપાર્જન અથવા અર્થોત્પાદનના કારણે રૂપ સુવર્ણ આદિની કથાને કે ખેતીવાડીની કથાને અર્થકથા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે “ સામાદિ ધાતુવાદાદિ ” ઇત્યાદિ. આ કથા કામન્દકાદ્યર્થશાસ્ત્રરૂપ છે. (૨) ધર્મના ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કરનારી જે કથા છે તેને ધર્મકથા કહે છે.

“ દયાદાનક્ષમાદ્યેષુ, ધર્માન્નેષુ પ્રતિષ્ઠિતા ।

ઇયમુત્તરાધ્યયનાદિરૂપા, એવં કામગુણપ્રાપ્તકથા, કામકથા ।

ઉક્તશ્ચ—“ કામોપાદાનગર્ભાં ચ, વયોદાક્ષિણ્યમૂચિકા ।

અનુરાગેક્ષિતાદ્યુત્થા, કથા કામસ્ય વર્ણિતા ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

ઇયં વાત્સ્યાયનાદિ પ્રણીતકામસૂત્રાદિરૂપા । ૭। ‘તિવિદે વિણિચ્છણ’ ઇત્યાદિ,
વિ-વિશિષ્ટો નિશ્ચયઃ—વિનિશ્ચયઃ—સ્વરૂપપરિજ્ઞાનં, સોઽર્થધર્મ—કામભેદાત્ત્રિવિધઃ ।
તત્રાર્થવિનિશ્ચયઃ—અર્થસ્ય સ્વરૂપપરિજ્ઞાનં ।

યથા—અર્થાનામર્જને દુઃખ,—મર્જિતાનાં ચ રક્ષણે ।

નાશે દુઃખં વ્યયે દુઃખં, ધિગર્થં દુઃખકારણમ્ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ ।

ધર્મવિનિશ્ચયઃ—ધર્મસ્વરૂપપરિજ્ઞાનં, તથાહિ—

“ ધનદો ધનાર્થિનાં ધર્મઃ, કામદઃ સર્વકામિનામ્ ।

ધર્મઃ પુત્રાપવર્ગસ્ય, પારમ્પર્યેણ સાધકઃ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ ।

—“ દયાદાનક્ષમાદ્યેષુ ” ઇત્યાદિ । યહ ધર્મકથાઽત્તરાધ્યયન આદિરૂપ હૈ ।
કામ કો થઢાનેવાલી કથા કામ કથા હૈ । કહા મી હૈ—“ કામોપાદાન-
ગર્ભાં ચ ” ઇત્યાદિ । યહ કથા વાત્સ્યાયનાદિ પ્રણીત કામસૂત્રાદિરૂપ હૈ ॥

“ તિવિદે વિણિચ્છણ ” ઇત્યાદિ—વિશિષ્ટ નિશ્ચય કા નામ વિનિ-
શ્ચય હૈ અર્થાત્ સ્વરૂપ કે પરિજ્ઞાન કા નામ વિનિશ્ચય હૈ યહ વિનિશ્ચય
અર્થ ધર્મ ઔર કામ કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા હૈ—અર્થ કે સ્વરૂપ કા
પરિજ્ઞાન હોના હસકા નામ અર્થવિનિશ્ચય હૈ જૈસે—“ અર્થાનામર્જને દુઃખ ”
હત્યાદિ । ધર્મસ્વરૂપકા પરિજ્ઞાન હોના હસકા નામ ધર્મવિનિશ્ચય હૈ જૈસે
(ધનદો ધનાર્થિનાં ધર્મઃ) ઇત્યાદિ । કામકે સ્વરૂપકો પરિજ્ઞાન હોના હસકા

કહું પણ છે કે—“ દયાદાનક્ષમાદ્યેષુ ” ઇત્યાદિ. આ ધર્મકથા ઉત્તરાધ્યયન આદિ
સૂત્ર રૂપ છે. (૩) કામ (વાસના) ને વધારનારી જે કથા છે તેને કામકથા
કહે છે. કહું પણ છે કે—“ કામોપાદાનગર્ભાં ચ ” ઇત્યાદિ. વાત્સ્યાયન આદિ
પ્રણીત કામસૂત્રને કામકથારૂપ ગણી શકાય છે.

“ તિવિદે વિણિચ્છણ ” ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ નિશ્ચયનું નામ વિનિશ્ચય છે,
ઐટલે કે સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનનું નામ વિનિશ્ચય છે. તેના પણ અર્થ, ધર્મ અને
કામરૂપ ત્રણ ભેદ પડે છે. (૧) અર્થના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ
અર્થવિનિશ્ચય છે. જેમકે—“ અર્થાનામર્જને દુઃખ ” ઇત્યાદિ. (૨) ધર્મના સ્વરૂ-
પનું પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ ધર્મવિનિશ્ચય છે. જેમકે “ ધનદો ધનાર્થિનાં
ધર્મઃ ” ઇત્યાદિ. (૩) કામના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન કરવું તેનું નામ કામવિનિશ્ચય

કામવિનિશ્ચય:-કામસ્વરૂપપરિજ્ઞાનમ્, આહ ચ-

“ સલ્લં કામા વિસંકામા, કામા આસી વિસોવમા ।

કામે પત્થેમાણા, અકામા જંતિ દુગ્ગઈ ॥ ૧ ॥

છાયા-શલ્યં કામા વિષ કામાઃ, કામા આશીવિષોપમાઃ ।

કામાન્ પ્રાર્થયન્તઃ, અકામા યાન્તિ દુર્ગતિમ્ । ઇત્યાદિ સ્વરૂપા અર્થાદિ વિ-
નિશ્ચયા વોધ્યા ઇતિ ॥ સૂ ૦ ૬૦ ॥

પૂર્વમર્થાદિ વિનિશ્ચય ઉક્ત ઇતિ તત્કારણફલપરમ્પરાં ત્રિસ્થાનકાનવતારિણી-
મપિ પ્રસજ્જતો ભગવત્પ્રશ્નોત્તરદ્વારેણ નિરૂપયન્નાહ-

મૂલમ્—તહારૂવં ણં મંતે ! સમણં વા માહણં વા પજ્જુવા-
સમાણસ્સ કિં ફલા પજ્જુવાસણા ? સવણફલા । સે ણં મંતે !
સવણે કિં ફલે ? ણાણફલે । સે ણં મંતે ! ણાણે કિં ફલે ?
વિણ્ણાણફલે । એવમેતેણં અભિલાવેણં ઇમા ગાહા અણુગંતવા-
“ સવણે ણાણે ય વિન્નાણે, પચ્ચક્ખાણે ય સંજમે । અણ્ણહણ
તવે ચેવ, વોદાણે અકિરિયનિવ્વાણે ॥ ૧ ॥ ” જાવ સે ણં મંતે !
અકિરિયા કિં ફલા ? નિવ્વાણફલા । સે ણં મંતે નિવ્વાણે કિં
ફલે ? સિંદ્ધિગઈગમણપજ્જવસાણફલે પન્નત્તે સમણાઉસો ! ॥ સૂ ૦ ૬૧ ॥

॥ તદ્વચસ્સ તીઓ ઉદેસો સમત્તો ॥ ૩-૩ ॥

નામ કામવિનિશ્ચય હૈ, કહા બી હૈ—“સલ્લં કામા, વિસં કામા” ઇત્યાદિ ।
હસ પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે અર્થાદિ કા વિનિશ્ચય જાનના ચાહિયે ॥ સૂ ૦ ૬૦ ॥

હસ પ્રકાર અર્થાદિ કા વિનિશ્ચય કહ કર અબ સૂત્રકાર ઉસકે
કારણ એવં ફલ કી પરમ્પરા કો જો કિ ત્રીન સ્થાન મેં અનવતારિણી હૈ
-ત્રીન સ્થાન મેં ઉનકા સમાવેશ નહીં હો સકતા હૈ તો બી પ્રસજ્જતઃ

છે. કહ્યું પછી છે કે—“ સલ્લં કામા, વિસં કામા ” આ પ્રમણે અર્થાદિનું
નિરૂપણ અહીં પૂર થાય છે. ॥ સૂ. ૬૦ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં અર્થોદિના વિનિશ્ચયની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર
તેના કારણો અને ફળની પરમ્પરાનું કથન કરે છે. જો કે ત્રણ સ્થાનમાં તેમનો
સમાવેશ થતો નથી, છતાં પણ પ્રસંગતઃ ભગવત્પ્રશ્નોત્તર રૂપે અહીં તેમનું

છાયા-તથારૂપેંઁલુ ભદન્ત ! શ્રમણં વા માહનં વા પર્યુપાસીનસ્ય કિં ફલા પર્યુ-
પાસનો ? શ્રવણફલા । તત્ યલુ ભદન્ત ! શ્રવણં કિં ફલમ્ ? જ્ઞાનફલમ્ । તત્ યલુ
ભદન્ત ! જ્ઞાનં કિં ફલમ્ ? વિજ્ઞાનફલમ્ । એવમેતેનાભિલાપેનેયં ગાથાઽનુગન્તવ્યા
“ શ્રવણે જ્ઞાને ચ વિજ્ઞાને પ્રત્યાખ્યાને ચ સંયમે । અનાસ્રવસ્તપશ્ચૈવ, વ્યવદાન-
ચક્રિયા નિર્વાણમ્ ॥ ૧ ॥ ” યાવત્ સા યલુ ભદન્ત ! અક્રિયા કિમ્ફલા ? નિર્વા-
ણફલા । તત્ યલુ ભદન્ત ! નિર્વાણં કિમ્ફલમ્ ? સિદ્ધિગતિગમનપર્યવસાનફલં
પ્રજ્ઞપ્તં શ્રમણાયુષ્મન્ । ॥ સૂ૦ ૬૧ ॥

॥ તૃતીયસ્થાનસ્ય તૃતીય ઉદ્દેશક સમાપ્તઃ ॥ ૩-૩ ॥

ભગવત્પ્રશ્નોત્તરદ્વાર સે નિરૂપિત કરતે હૈં-(તહારૂવં ણં ભંતે ! સમણં વા
માહણં વા) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ-હે ભદન્ત ! તથારૂપવાલે શ્રમણ અથવા માહણકી પર્યુપાસના
કરનેવાલે પુરુષકી પર્યુપાસના કિસ ફલવાલી હોતી હૈ ? ઉસકી વહ પર્યુપા-
સના શ્રવણ ફલવાલી હોતી હૈ । હે ભદન્ત ! વહ શ્રવણ કિસ ફલવાલા
હોતા હૈ ? ઉસકા વહ શ્રવણ જ્ઞાનફલવાલા હોતા હૈ, હે ભદન્ત ! ઉસકા
વહ જ્ઞાન કિસ ફલવાલા હોતા હૈ ? ઉસકા વહ જ્ઞાન વિજ્ઞાનરૂપ ફલ
વાલા હોતા હૈ, ઇસ પ્રકાર ઇસ અભિપ્રાય સે યહ ગાથા જાનના ચાહિયે
“ સવણે ણાણે ચ વિજ્ઞાણે ” ઇત્યાદિ । યાવત્ હે ભદન્ત ! વહ અક્રિયા
કિસ ફલવાલી હોતી હૈ ? વહ અક્રિયા નિર્વાણફલવાલી હોતી હૈ । હે

નિરૂપણ કરવામાં આયું છે-“ તહારૂવં ણં ભંતે ! સમણં વા માહણં વા ” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-પ્રશ્ન-હે ભગવન્ તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણની
પર્યુપાસના કરનારા પુરુષની પર્યુપાસના કયું ફળ દેનારી હોય છે ?

ઉત્તર-તેની તે પર્યુપાસના શ્રવણ ફલવાળી હોય છે.

પ્રશ્ન-હે ભગવન્ ! તે શ્રવણ કયા ફળવાળું હોય છે ?

ઉત્તર-તેનું તે શ્રવણ જ્ઞાન ફળવાળું હોય છે.

પ્રશ્ન-હે ભગવન્ ! તેનું તે જ્ઞાન કયા ફળવાળું હોય છે ?

ઉત્તર-તેનું તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનરૂપ ફળવાળું હોય છે. આ પ્રમાણે આ
અભિલાષથી આ ગાથા સમજવી જોઈએ. “ સવણે ણાણે ચ વિજ્ઞાણે ” ઇત્યાદિ.

“ હે ભગવન્ ! તે અક્રિયા કયા ફળવાળી હોય છે ? ” આ પ્રશ્ન પર્ય-
ન્તના પ્રશ્નો અહીં ‘ યાવત્ ’ પદથી ગ્રહણ થયા છે.

ઉત્તર-તે અક્રિયા નિર્વાણ ફળવાળી હોય છે.

પ્રશ્ન-હે ભગવન્ ! તે નિર્વાણ કયા ફળવાળું હોય છે ?

ટીકા—‘ તદ્વાસ્ત્વં ’ इत्यादि । भदन्त ! हे भगवन् ! तथारूपम्—शास्त्रोक्त-
क्रियाकारकं श्रमणं वा तपस्विनं मुनिं माहनं—स्वयं सावध्यव्यापारविरतः सन् परं
प्रति ‘ माहन ’ इत्युपदिशति यः स माहनस्त वा पर्युपासीनस्य—तत्पर्युपासनां
कुर्वतो जनस्य पर्युपासना किम्फला—कीदृक्फलदात्री भवति ? इति प्रश्नः ।
उत्तरमाह—‘ सवणे ’—त्यादि, सा पर्युपासना श्रवणफला सिद्धान्तश्रवणफला
भवति, तथारूपश्रमणमाहनपर्युपासनया श्रुतचारित्ररूपधर्मस्य श्रवणं प्राप्यत इति

भदन्त । वह निर्वाण किस फलवाला होता है ? वह निर्वाण सिद्धिगतिगमन
फलवाला होता है ऐसा हे श्रमण । आयुष्यमन् । तीर्थं करो ने कहा है ।

ટીકાર્થ—નથારૂપ પદ इस बातको प्रकट करता है कि जो श्रमण शास्त्रो-
क्तक्रिया को करते हैं ऐसे तपस्वी मुनिकी, तथा जो स्वयं सावध्यव्यापार
से विरति हुए दूसरे को “ माहन मत मारो ” इस प्रकार का उपदेश
देते हैं ऐसे माहन की जो पुरुष पर्युपासना करता है उसकी वह पर्यु-
पासना उसे किस फल को देनेवाली होती है ? इस प्रकार के इस
प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं उसकी वह पर्युपासना उसे सिद्धान्तश्र-
वणरूप फल दाता होती है अर्थात् तथारूप श्रमण की एवं माहन की
पर्युपासना करने से वह पर्युपासक जन श्रुतचारित्ररूप धर्म के श्रवण
को पा लेता है तथारूप श्रमण के एवं माहन के समीप सिद्धान्त का
श्रवणकर्त्ता श्रुतज्ञानरूपफलवाला होता है क्योंकि सिद्धान्त श्रवण
‘ श्रोता को श्रुतज्ञान के लाभमें हेतु होता है इसलिये वह सिद्धान्त-

ઉત્તર—હે શ્રમણ ! હે આયુષ્યમન્ ! તે નિર્વાણ સિદ્ધિગતિગમન ફળવાળું
હોય છે, એવું તિર્થં કરોએ કહ્યું છે

ટીકાર્થ—“ તથારૂપ ” यह એ वातने प्रकट કરે છે કે જે શ્રમણ શાસ્ત્રોક્ત
ક્રિયા કરે છે, એવા તપસ્વી મુનિની તથા જે પોતે જ સાવધ વ્યાપારથી નિવૃત્ત
થયેલા છે અને અન્યને “ મા હણો, મા હણો ” એવો ઉપદેશ આપે છે
એવા માહણની જે પુરુષ પર્યુપાસના કરે છે, તે પુરુષને તે પર્યુપાસના વડે
કયા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે “ તેની તે પર્યુ-
પાસના તેને સિદ્ધાન્ત શ્રવણરૂપ ફલદાતા થાય છે એટલે કે તથારૂપ શ્રમણ
કે માહણની પર્યુપાસના કરવાથી તે પર્યુપાસક વ્યક્તિ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને
શ્રવણ કરવારૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. તથારૂપ શ્રમણ અને માહણની સમીપે
સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કરવાથી શ્રવણ કરનારને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે,

ભાવઃ । તત્-શ્રવણં-તત્સમીપે સિદ્ધાન્ત શ્રવણં જ્ઞાનફલં શ્રુતજ્ઞાનફલં ભવતિ, શ્રવ-
ણેન જ્ઞાનં લભ્યતે સિદ્ધાન્તશ્રવણસ્ય શ્રુતજ્ઞાનલાભહેતુત્વાત્ । જ્ઞાનં-શ્રુતજ્ઞાનં વિજ્ઞા-
નફલં - વિશિષ્ટજ્ઞાનફલં-શ્રુતેન વિશિષ્ટજ્ઞાનલાભો ભવતીત્યર્થઃ, શ્રુતજ્ઞાનસ્ય
હેયોપાદેયવિવેચકવિજ્ઞાનોત્પાદકત્વાત્ । વિજ્ઞાનં-પ્રત્યાખ્યાનફલં-પ્રત્યાખ્યાનં-
ત્યાગવાક્યેન પ્રતિજ્ઞાકરણમિત્યર્થઃ, તત્ફલં - વિનિવૃત્તિફલં ભવતિ હેયોપાદેય-
વિવેચકવિજ્ઞાનેન પાપપ્રત્યાખ્યાનસ્ય સદ્ભાવાત્ । પ્રત્યાખ્યાનં-સંયમફલં, સંયમઃ-
પ્રાણાતિપાતાદેર્વિરમણમ્ । ઉક્તશ્ચ--

“ પञ्चास्रवाद्विरमणं, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कपायजयः ।

दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥ ૧ ॥ ” इति ।

તત્ફલં સંયમજનકમિત્યર્થઃ, કૃતપ્રત્યાખ્યાનસ્યૈવ સંયમસદ્ભાવાત્ । સંયમઃ-

શ્રવણ સે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હૈ । શ્રુતજ્ઞાન વિજ્ઞાનફલ વાલા હોતા હૈ
કયોં કિ વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ ફલ શ્રોતા કો શ્રુત સે હી પ્રાપ્ત હોતા હૈ હેય
ઔર ઉપાદેય ભૂત પદાર્થોં કા વિવેચનરૂપ વિશિષ્ટજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન સે હી
લભ્ય હૈ અન્ય સે નહીં કયોં કિ વહી ઉસ વિજ્ઞાન કા ઉત્પાદક હોતા હૈ
જીવ જબ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ તબ વહ પ્રત્યાખ્યાન કરતા હૈ પ્રત્યા-
ખ્યાન કરને કા તાત્પર્ય ત્યાગવાક્ય સે પ્રતિજ્ઞા કરના હૈ, પ્રત્યાખ્યાન
કા ફલ નિવૃત્તિરૂપ હોતા હૈ કયોં કિ હેય ઔર ઉપાદેય કે વિવેચક
વિજ્ઞાન સે પાપપ્રત્યાખ્યાન કા સદ્ભાવ હોતા હૈ પ્રત્યાખ્યાન સંયમફલ-
વાલા હોતા હૈ પ્રાણાતિપાત આદિ સે વિરમણ હોને કા નામ સંયમ હૈ ।
કહા ભી હૈ-“ પञ्चास्रवाद्विरमणं ” इत्यादि । પ્રત્યાખ્યાન સંયમરૂપફ-
લવાલા હોતા હૈ હસકા તાત્પર્ય એસાં હૈ કિ કૃતપ્રત્યાખ્યાનવાલે જીવ

કારણ કે સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ શ્રોતાને શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ આપવામાં કારણભૂત બને
છે, તેથી તે સિદ્ધાન્તશ્રવણ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રુતજ્ઞાન વિજ્ઞાન ફળવાળું
હોય છે, કારણ કે વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ શ્રોતાને શ્રુતદ્વારા જ થાય છે.
હેય અને ઉપાદેય ભૂત પદાર્થોના વિવેચનરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનથી જ
લભ્ય બને છે-અન્યજ્ઞાનથી લભ્ય થતું નથી, કારણ કે તે શ્રુતજ્ઞાન જ વિજ્ઞાનનું
ઉત્પાદક બની શકે છે. જીવ જ્યારે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે તે પ્રત્યા-
ખ્યાન કરે છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવા એટલે ત્યાગવાક્ય દ્વારા વસ્તુને છોડવી.
પ્રત્યાખ્યાનનું ફલ નિવૃત્તિરૂપ હોય છે, કારણ કે હેય અને ઉપાદેયના વિવેચક
વિજ્ઞાન દ્વારા પાપપ્રત્યાખ્યાનનો સદ્ભાવ થાય છે પ્રત્યાખ્યાન સંયમરૂપ
ફળવાળા હોય છે. પ્રાણાતિપાત આદિ ક્રિયા કરતા વિરમણ તેનું નામ સંયમ
છે. કહ્યું પણ છે કે-“ पञ्चास्रवाद्विरमणं ” इत्यादि-

અનાસ્રવફલઃ, અનાસ્રવઃ—આત્મન્યાગચ્છત્કર્મકલાપનિરોધઃ, તત્ફલઃ સંયમેના-
ત્મનિ નૂતનકર્માણિ ન પ્રવિશન્તીત્યર્થઃ, તસ્ય નૂતનકર્માનુપાદાનસ્વભાવત્વાત્ ।
અનાસ્રવઃ—આસ્રવરાહિત્યં તપઃ ફલઃ—તપોજનકો ભવતિ, તેન તપસઃ સદ્ભાવાત્
અનાસ્રવો લઘુકર્મત્વેન તપસ્વી જાયતે इति भावः । तपो व्यवदानफलं भवति, तत्र
व्यवदानं पूर्वकृतकर्मवनलवनं कर्मकचक्रपरिशोधनं वा, कर्मनिर्जरणमित्यर्थः, ‘तपसा-
क्षीयते कर्म’ इति वचनात्, तत्फलं भवति तपसः संचितकर्मनाशकत्वात् । व्यवदानम्

કો હી સંયમ કા સદ્ભાવ હોતા હૈ સંયમ અનાસ્રવફલવાલા હોતા હૈ
અર્થાત્ આત્મા મેં આતે હુએ કર્મસમૂહ કા નિરોધ કરાને વાલા હોતા હૈ
આત્મા મેં જો નૂતનકર્મ આનેવાલે હોતે હૈં વે સંયમ કે પ્રભાવ સે આત્મા
કે પાસ નહીં આતે હૈં ઉનકા આના રુક જાતા હૈ ક્યોં કિ સંયમ કા
સ્વભાવ હી એસા હોતા હૈ કિ વહ અપને આરાધક નૂતનકર્મોં કે ઉપા-
દાન કરને સે વચાતા રહતા હૈ આસ્રવ સે રહિત હોના યહ તપરૂપફલ
વાલા હોના હૈ અર્થાત્ તપજનક હોતા હૈ ક્યોં કિ જહાં અનાસ્રવસ્થિતિ
હોતી હૈ વહાં તપ કા સદ્ભાવ હોતા હૈ અનાસ્રવ જીવ લઘુકર્મોં હોને સે
તપસ્વી હો જાતા હૈ પૂર્વકૃત કર્મ કા લવન (નાશ) હોના હિસકા નામ
વ્યવદાન હૈ કર્મ કી નિર્જરા હોની યહી કર્મરૂપી કચરે કી સફાઈ હોના
હૈ ક્યોં કિ—“ તપસા ક્ષીયતે કર્મઃ ” એસા આગમ કા વચન હૈ હિસ
વ્યવદાનફલવાલા તપ હોતા હૈ તપ સે સંચિત કર્મોં કા નાશ હોતા હૈ
હિસલિયે તપ કો વ્યવદાનફલવાલા કહા ગયા હૈ વ્યવદાન કા ફલ

‘ પ્રત્યાખ્યાન ’ સંયમરૂપ ફલવાળું હોય છે ’ આ કથનનો ભાવાર્થ આ
પ્રમાણ છે—જેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યો છે એવા જીવમાં જ સંયમનો સદ્ભાવ હોય
છે. સંયમ અનાસ્રવ ફળવાળો હોય છે—એટલે કે તે આત્મામાં પ્રવેશનાં કર્મ-
સમૂહનો નિરોધ કરનારો હોય છે. સંયમના પ્રભાવથી નવા કર્મો આત્માની
પાસે આવી શકતા નથી—તેમનું આગમન જ અટકી જાય છે, કારણ કે સંયમનો
સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાના આરાધકને નૂતન કર્મોનું ઉપાદાન કરવામાંથી
બચાવી લે છે આસ્રવથી રહિત થવાથી તપરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ
કે જ્યાં અનાસ્રવની સ્થિતિ હોય છે, ત્યાં તપનો પણ સદ્ભાવ હોય છે.
અનાસ્રવયુક્ત જીવ હજીકર્મો હોવાથી તપસ્વી બની શકે છે. પૂર્વકૃત કર્મોનું
જવલન (નાશ) થવો તેનું નામ વ્યવદાન છે. કર્મની નિર્જરા થવી એટલે
કર્મરૂપી કચરાની સફાઈ થવી, એવો અર્થ થાય છે, કારણ કે “ તપસા ક્ષીયતે
કર્મ ” તપથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે, ” એવું આગમવચન છે. આ વ્યવદાનરૂપ
ફલવાળું તપ હોય છે. તપના પ્રભાવથી સંચિત કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી જ

-અક્રિયા-ફલમ્, અક્રિયા-મનોવાકકાયયોગનિરોધઃ, તત્ફલં કર્મનિર્જરાનન્તર-મયોગિકેવલિગુણસ્થાનસદ્ભાવાત્ । અક્રિયા નિર્વાણફલા નિર્વાણ-સર્વથા-કર્મ-વિકારાભાવઃ, તત્ફલા નિષ્ક્રિયત્વેન કર્મકૃતવિકારરાહિત્યાત્ । નિર્વાણં ચ સિદ્ધિ-ગતિગમનપર્યવસાનફલં, તત્ર-સિદ્ધિઃ-લોકાગ્રભાગરૂપા, સૈવ ગમ્યમાનત્વાત્ ગતિઃ તસ્યાં ગમનં, તદેવ પર્યવસાનં-સર્વાન્તિમફલં-પ્રયોજનં યસ્ય નિર્વાણસ્ય તત્તથોક્તં ભવતિ, કર્મવિકારસ્ય સર્વથા વિનાશાદાત્મા સર્વાન્તિમં સિદ્ધિગતિપ્રાપ્તિરૂપં ફલં

અક્રિયા હોતી હૈ મન વચન ઓર કાય કા નિરોધ હોના હસકા નામ અક્રિયા હૈ વ્યવદાન અક્રિયા ફલ વાલા હસલિયે કહા ગયા હૈ કિ કર્મ-નિર્જરા કે વાદ હી અયોગિકેવલી ગુણસ્થાન કા સદ્ભાવ હો જાતા હૈ જીવ મેં અક્રિયા આતે હી ઉસે નિર્વાણ કી પ્રાપ્તિ હો જાતી હૈ હસલિયે અક્રિયા કા ફલ નિર્વાણ કહા ગયા હૈ । સર્વથા કર્મ કા અભાવ હોના હસકા નામ નિર્વાણ હૈ જીવ જય નિષ્ક્રિય હો જાતા હૈ તવ વહ કર્મકૃતવિકાર સે રહિત હો જાતા હૈ નિર્વાણ કા ફલ સિદ્ધિગતિ મેં જીવ કા પહુંચ જાના હૈ યહ સિદ્ધિગતિ લોક કે અગ્રભાગ મેં હૈ જીવ કો ગમ્યમાન હોને સે સિદ્ધિ કો ગતિરૂપ કહા ગયા હૈ ઉસ ગતિ મેં જીવ કા ગમન હોના યહી સર્વ અન્તિમ પ્રયોજન નિર્વાણ કા હૈ અતઃ જય આત્મા સે કર્મ સર્વથા વિનષ્ટ હો જાતે હૈં તવ વહ સર્વાન્તિમ સિદ્ધિગતિ કી પ્રાપ્તિ રૂપ

તપને વ્યવદાન ફલવાળું કહ્યું છે. વ્યવદાન અક્રિયારૂપ ફલવાળું હોય છે. મન, વચન અને કાયનો નિરોધ થવો તેનું નામ જ અક્રિયા છે. વ્યવદાનને અક્રિયા-રૂપ ફલવાળું કહેવાનું કારણ એ છે કે કર્મનિર્જરા થયા બાદ જ અયોગિકેવલિ ગુણસ્થાનનો સદ્ભાવ સંભવી શકે છે. જીવમાં અક્રિયાનો સદ્ભાવ થતાં તેને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેથી અક્રિયાને નિર્વાણ ફલવાળી કહી છે. કર્મોનો સર્વથા અભાવ થવો તેનું નામ જ નિર્વાણ છે. જીવ જ્યારે નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે, ત્યારે તે કર્મકૃત વિકારથી રહિત થઈ જાય છે. નિર્વાણના ફલ-સ્વરૂપે સિદ્ધિગતિમાં પહોંચી જાય છે. આ સિદ્ધિગતિ લોકના અગ્રભાગમાં છે. ત્યાં જીવોનું ગમન થતું હોય છે. સિદ્ધિને ગતિરૂપ કહેલ છે, તે ગતિમાં જીવનું ગમન થતું, એ જ નિર્વાણનું સર્વ અન્તિમ પ્રયોજન છે. આ રીતે આત્મામાંથી જ્યારે કર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ સર્વાન્તિમ

प्राप्नोतीति भावः, प्रज्ञप्तं-प्ररूपितं हे श्रमणायुष्मन्तः ! हे गौतमादयः ! मया, अन्यैश्च केवललिभिरिति गौतमादि शिष्यान् प्रति भगवत आमन्त्रणवाक्यमिति॥सू० ६१

इति श्रीविश्वविख्यात-जगद्बल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-

ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा-

नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-

भूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि जैनाचार्य-जैनधर्म-

दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितायां

स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधारूपायां व्याख्यायां

तृतीयस्थानस्य तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥ ३-३ ॥

फल को प्राप्त कर लेता है ऐसा कथन हे श्रमणायुष्मन् ! गौतमादिक ! मैंने तथा अन्य केवलियों ने किया है ऐसा गौतमादिक शिष्यों के प्रति भगवान् का यह आमन्त्रण वाक्य है ॥सू० ६१॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित

स्थानाङ्गसूत्रकी सुधारूप टीका के तीसरे स्थानकका तीसरा

उद्देशक समाप्त ॥ ३-३ ॥

सिद्धिगति प्राप्तिरूप इजने प्राप्त करी दे छे. “ हे श्रमणायुष्मन् ! हे गौत-
मादिक श्रमणो ! आ प्रमाणे अन्य केवलीओओ पणु कह्यु छे अने हुं पणु
कहु छुं. ” ॥ सू. ६१ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल मुनिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी

सुधा नामनी टीकाकी तीसरी स्थानककी तीसरी उद्देशक समाप्त. ॥ ३-३ ॥

અંથ ચતુર્થોદ્દેશકઃ પ્રારમ્ભયતૈ—

વ્યાख्याતસ્તૃતીય ઉદ્દેશકઃ, અથ ચતુર્થઃ પ્રારમ્ભયતૈ, અસ્ય પૂર્વોદ્દેશકેન સહાયમભિસમ્બન્ધઃ—તૃતીયોદ્દેશકે પુદ્ગલજીવધર્માસ્તિસ્થાનકેનોક્તાઃ, અત્રાપિ ત એવ ત્રિસ્થાનકેન પ્રોચ્યન્તે । इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्येदमादिमुत्रम्—‘ पडिमापडिवन्नस्स ’ इत्यादि सूत्रपट्टकम् । अस्यादि सूत्रस्य पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः—पूर्वसूत्रे श्रमणमाहनस्य पर्युपासनायाः फलपरम्परा प्रोक्ता, श्रमणमाहनाश्चानगारा एवेत्यत्रानगारस्य कल्पविधिमाह—

મૂલમ્—પડિમાપડિવન્નસ્સ અણગારસ્સ કપ્પંતિ તઓ ઉવ-
સ્સયા પડિલેહિત્તણ, તં જહા—અહં આરામગિહંસિ વા, અહે

ત્રીસરે સ્થાનકના ચોથા ઉદ્દેશક પ્રારમ્ભ—

તૃતીય ઉદ્દેશા વ્યાખ્યાત હો ચુકા—અથ ચોથા ઉદ્દેશા પ્રારંભ હોના હૈ इसका तृतीय उद्देशाके साथ संबंध ऐसा है कि तृतीय उद्देशामें पुद्गल और जीव के धर्म तीन स्थान से कहे गये हैं इस उद्देशा में भी वे तीन स्थान से ही कहे जावेंगे इसी संबंध से आये हुए इस उद्देशा का यह “ पडिमापडिवन्नस्स ” इत्यादि प्रथम सूत्र छहसूत्रों से युक्त कहा गया है इस आदि के सूत्र का भी पूर्वसूत्र के साथ ऐसा संबंध है कि तृतीय उद्देशा के अन्तिमसूत्र में श्रमण-माहन की पर्युपासना की फलपरम्परा प्रकट की गई है ये श्रमण माहन अनगार ही होते हैं इसलिये यहां सूत्रकार ने अनगार की कल्पविधि कही है—(पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स) इत्यादि ।

ત્રીજા સ્થાનના ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ

ત્રીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ચોથા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ થાય છે. આ ચોથા ઉદ્દેશાનો ત્રીજા ઉદ્દેશા સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે—ત્રીજા ઉદ્દેશામાં પુદ્ગલ અને જીવના ધર્મ ત્રણ સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉદ્દેશામાં પણ તેમનું વિશેષ કથન ત્રણ સ્થાનોને આધારે કરવામાં આવશે. આ પ્રકારના સંબંધવાળા આ ઉદ્દેશાના છ સૂત્રોમાંનું સર્વપ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—“ પડિમાપડિવન્નસ્સ ” ઇત્યાદિ—

વિયડગિહંસિ વા, અહે રુક્ષમૂલગિહંસિ વા ૧ । એવં અણુન્ન-
વિત્તે ૨ । ઉવાઙ્ગિત્તે ૩ । પઢિમાપઢિવન્નસ્સ અણગારસ્સ કપ્પંતિ
તઓ સંથારગા પઢિલેહિત્તે, તં જહા—પુઢવિસિલા, કઢ્ઢસિલા,
અહા સંથડમેવ ૪ । એવં અણુણવિત્તે ૫ । ઉવાઙ્ગિત્તે ૬ । સૂ. ૬૨ ॥

છાયા—પ્રતિમાપ્રતિપન્નસ્ય અનગારસ્ય કલ્પન્તે ત્રય ઉપાશ્રયાઃ પ્રતિલેખ-
યિતુમ્, તદ્યથા—અથ આરામગૃહે વા, અથો વિવૃતગૃહે વા, અથો વૃક્ષમૂલગૃહે વા ૧ ।
એવમ્—અનુજ્ઞાપયિતુમ્ ૨ । ઉપાદાતુમ્ ૩ । પ્રતિમાપ્રતિપન્નસ્ય અનગારસ્ય કલ્પન્તે
ત્રયઃ સંસ્તારકાઃ પ્રતિલેખયિતુમ્, તદ્યથા—પૃથિવીશિલા, કાણ્ઠશિલા, યથા સસ્તુ-
તમેવ । ૪ । એવમ્—અનુજ્ઞાપયિતુમ્ । ૫ । ઉપાદાતુમ્ । ૬ ॥ સૂ. ૬૨ ॥

ટીકા—‘ પઢિમાપઢિવન્નસ્સ ’ इत्यादि । प्रतिमा—मासिक्यादि भिक्षुप्रतिज्ञा
लक्षणां प्रतिपन्नस्य—स्वीकृतस्य—प्रतिपन्नमासिक्यादि प्रतिमस्येत्यर्थः अनगारस्य=

ટીકાર્થ—પ્રતિમા (અભિગ્રહવિશેષ) પ્રતિપન્ન અનગારકો ત્રીન ઉપાશ્રય
મવેષણા કરને કે લિયે કલ્પતે હૈં જૈસે—એક અધઃ આરામગૃહ (બગીચા
મૈં બને હુએ ઘર) મૈં, દૂસરા અધો વિવૃતગૃહ (ડપર સે ઢકાં હુઆ ઔર
ચારોં ઔર સે ખુલા) મૈં, ઔર તીસરા અધોવૃક્ષમૂલ મૈં, તાત્પર્ય હિસ
કથન કા એસા હૈ કિ જિસ ભિક્ષુ ને માસિકી આદિ પ્રમાણવાલી ભિક્ષુ-
પ્રતિમા સ્વીકાર-ધારણ કરલી હૈ એસે ડસ અનગાર ભિક્ષુ કો ધર્મધ્યાન

આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—પહેલા સૂત્રમાં
શ્રમણ અને માહનની પર્યાપાસનાની કલપરમ્પરા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તે
શ્રમણ કે માહન અણુગાર જ હોય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે
અહીં અણુગારની કલ્પવિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

“ પઢિમાપઢિવન્નસ્સ અણગારસ્સ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રતિમા (અભિગ્રહ વિશેષ) ધારણ કરનાર અણુગારને નીચેના
ત્રણ ઉપાશ્રય (આશ્રયસ્થાનો) ગવેષણા કરવા નિમિત્તે કલ્પે છે—(૧) અધઃ આરામ
ગૃહ (બગીચામાં બનાવેલાં ઘર), (૨) અધોવિવૃત ગૃહ (ઉપરથી આચ્છાદિત
પણ ચારે તરફ ખુલ્લું આશ્રયસ્થાન) (૩) અધોવૃક્ષ મૂળ. આ કથનનો લાવાર્થ
નીચે પ્રમાણે છે—જે ભિક્ષુએ માસિકી આદિ અવધિવાળી પ્રતિમાની આરાધના

કલ્પન્તે ત્રય ઉપાશ્રયાઃ, ઉપાશ્રીયન્તે-આશ્રીયન્તે ધર્મધ્યાનાર્થં વેનિ ઉપાશ્રયાઃ, વસતયઃ, તાન્ પ્રતિલેખયિતું-ગવેપયિતું નિવાસાર્થં યાચિતુમિત્યર્થઃ । તાનેવાદ-અથ આરામગૃહે-યઃ અધઃ-અધોભાગભૂત ઉપાશ્રયસ્તદેકદેશઃ-ઉપાશ્રયત્વેન પ્રતિ-લેખયિતું કલ્પત્તિત્ત્વેન ઇતિ ભાવઃ । એવમગ્રેઽપિ વોધ્યમ્ । તથા અધો વિવૃતગૃહે-અધઃ-અધોભાગે ચતુર્દિશુ વિવૃતમ્-મિત્યાદિરહિતમ્, ઉપરિસમાચ્છાદિતમિત્યર્થઃ, યદ્ ગૃહં-સ્થાનં, તસ્મિન્ યો ભૂભાગઃ । તથા-અધોવૃક્ષમૂળે, તત્ર વૃક્ષસ્ય વટાદર્મૂલ-મૂલભાગઃ, તદેવગૃહં વૃક્ષમૂલગૃહં તસ્મિન્ અધઃ-તદેકદેશઃ । ૧૧ । ઉપાશ્રયા અનુજ્ઞાં વિના ન કલ્પન્તે, ઇત્યનુજ્ઞામૂત્રમાહ-એવમ્-પૂર્વોક્તાલાપકવત્, સ યથા-“પઙ્કિમા પઙ્કિવન્નસ્સ અણગારસ્સ કપ્પંતિ તઓ ઉવસ્સયા-અણુન્નવિત્તપ્પ ” ઇતિ । પૂર્વપ્રતિ-

કરને કે નિમિત્ત યે ત્રીન સ્થાન ઉપાશ્રયરૂપ સે કલ્પિત કહે ગયે હૈં-અર્થાત્ ઇન ત્રીન સ્થાનોં મેં રહકર ધર્મધ્યાન કર સકતા હૈ ધર્મધ્યાન કરને કે નિમિત્ત જહાં પર રહા જાતા હૈ વહી ઉપાશ્રય હૈ આરામ વાટિકાસ્થાન મેં કોઈ એક સ્થાન પર રહ કર વહ ધર્મધ્યાન કર સકતા હૈ અથવા મિત્યાદિ સે રહિત કિન્તુ ઉપર સે આચ્છાદિત એસે ચારોં ઓર સે खुले સ્થાન મેં રહકર વહ ધર્મધ્યાન કર સકતા હૈ તથા વટ વૃક્ષ કે નીચે રહકર વહ ધર્મધ્યાન કર સકતા હૈ ઉપાશ્રય અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કિયે વિના કલ્પ્ય નહીં હોતે હૈં અતઃ ઇસી વાત કો દિશાને કે લિયે સૂત્રકાર ને “ એવં અણુન્નવિત્તપ્પ ” એસા સૂત્ર કહા હૈ ઇસકા પૂર્વ સૂત્ર કે સાથ ઇસ પ્રકાર સે સંબંધ કહના ચાહિયે “ પઙ્કિમાપઙ્કિવન્નસ્સ અણગારસ્સ કપ્પંતિ તઓ ઉવસ્સયા અણુન્નવિત્તપ્પ ” પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાલે ત્રીન ઉપાશ્રય

શરૂ કરી છે, એવા તે અણુગાર લિલ્હુને ધર્મધ્યાન કરવા નિમિત્તે આ ત્રણ સ્થાન ઉપાશ્રયસ્થાન રૂપે કહે છે-એટલે કે આ ત્રણ સ્થાનોમાં રહીને તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે. ધર્મધ્યાન કરવાને માટે જ્યાં રહેવામાં આવે છે તે સ્થાનને જ ઉપાશ્રય કહે છે. (૧) આરામગૃહ (વાટિકાગૃહ) માં કોઈ પણ એક સ્થાને રહીને તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે. (૨) દીવાલઆદિથી રહિત પણ ઉપરથી આચ્છાદિત એવા ચારે દિશામાં ખુલ્લા સ્થાનમાં રહીને પણ તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે, અને (૩) વડવૃક્ષની નીચે રહીને પણ તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે.

“ એવં અણુન્નવિત્તપ્પ ” આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે અણુગારને તે ઉપાશ્રયભૂત સ્થાને તેમને (તે સ્થાનેના) માલિકની આજ્ઞા વિના કલ્પતા નથી-આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ થઈ શકે છે-“ પઙ્કિમાપઙ્કિવન્નસ્સ અણગારસ્સ કપ્પંતિ તઓ ઉવસ્સયા અણુન્નવિત્તપ્પ ”

પાદિતસ્વરૂપાશ્રય ઉપાશ્રયા અનુજ્ઞાપયિતું-તત્ર નિવસનાય તત્સ્વામિનિદેશં ગ્રહીતું કલ્પન્તેતિ । ૨ । તત્સ્વામિનાઽનુજ્ઞાતે સત્યુપાદાનં ભવતીત્યુપાદાનસૂત્રમપ્યેવમેવ વાચ્યમ્ । તત્ર-ઉપાદાતું-ગ્રહીતું પ્રવેષ્ટું કલ્પન્તેતિ । ૩ । ઉપાશ્રયે પ્રવેશાનન્તરં સંસ્તારકઃ કર્તું યુજ્યતેતિ સંસ્તારકસૂત્રમાહ—‘ પઙ્કિમાપઙ્કિવન્નસ્સ ’ ઇત્યાદિ । પ્રતિમાધારિણોઽનગારસ્ય ત્રયઃ સંસ્તારકા પ્રતિલેખયિતું કલ્પન્તે, તે યથા-પૃથિવી-

મેં રહને કે લિયે ડનકે સ્વામી કી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરના ડસ પ્રતિમાપ્રતિ-
પત્ર મિશ્ત્રુ અનગાર કે લિયે આવશ્યક હૈ અતઃ અવ ડન સ્થાનોં કા
સ્વામી આજ્ઞા દે દેના હૈ તમી વહાં પર રહ સકતા હૈ ડસે ધર્મધ્યાન
કરને કે લિયે સ્વીકાર કિયા જા સકતા હૈ યહી વાત (ઉવાહણિત્તણ)
ઉપયોગ મેં લેને કે લિયે હસ તૃતીય સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને પ્રકટ કી હૈ,
પ્રતિમા નિભાને કે નિમિત્ત પૂર્વોક્ત સ્થાનોં કો ડુનને કે વાદ ડનમેં રહને
કી ડનકે સ્વામિયોં સે આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરના ઓર વાદ મેં ડનમેં રહના યહી
ક્રમ મિશ્ત્રુ કે લિયે કલ્પ્ય હૈ ઉપાશ્રય મેં પ્રવેશ કરને કે વાદ ડસ
પ્રતિમા પ્રતિપત્ર સાધુ કો સંસ્તારક કરના યુક્ત હૈ-યહી વાત અવ
સૂત્રકાર ને “ પઙ્કિમાપઙ્કિવન્નસ્સ અનગારસ્સ કલ્પંતિ તઓ સંધારગા
પઙ્કિલેહિત્તણ ” હસ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કી હૈ હસમેં ડન્હોંને યહ કહા હૈ
કિ પ્રતિમાપ્રતિપત્ર અનગાર કો યે તીન સંસ્તારક કી પ્રતિલેખના કરના

પૂર્વોક્ત સ્વરૂપાણા ત્રણ ઉપાશ્રયમાં રહેવાને માટે તે સ્થાનોના માલિકની
અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાનું તે પ્રતિમાધારક મિશ્ત્રુ અણુગારને માટે અવશ્યક કહ્યું છે.
તેથી તે સ્થાનોના સ્વામી ત્યાં રહેવાની તેમને રજા આપે, તો જ તે અણુગાર
ત્યાં રહી શકે છે-તો જ ધર્મધ્યાન કરવા નિમિત્તે તે સ્થાનનો સ્વીકાર થઈ
શકે છે. એ જ વાત ‘ ઉવાહણિત્તણ ’ આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે ‘ પ્રકટ ’ કરી છે.

આ સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે પ્રતિમાની આરાધના
કરવા નિમિત્તે પૂર્વોક્ત જે સ્થાનને પસંદ કરવામાં આવ્યું હોય, તે સ્થાનના
સ્વામીની ત્યાં રહેવા માટે આજ્ઞા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ તે અણુગારે તે સ્થાનમાં
પ્રવેશ કરવો જોઈએ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ આજ્ઞા મેળવવી તે યુક્ત નથી.

ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ તે પ્રતિમાધારક સાધુને સંસ્તારક (પાથરણું)
કરવું કહ્યું છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ પઙ્કિમાપઙ્કિવન્નસ્સ અનગારસ્સ કલ્પંતિ તઓ
સંધારગા પઙ્કિલેહિત્તણ ” આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે
એવું કહ્યું છે કે-પ્રતિમાપ્રતિપત્ર અણુગારને આ ત્રણ સંસ્તારકની પ્રતિલેખના

શિલા-શિલારૂપા પૃથિવી, કાષ્ઠશિલા - સ્વાભાવિકકાષ્ઠરૂપા ન તુ ઘટિતા શિલેવાયામવિસ્તારાભ્યાં શિલા સા કાષ્ઠશિલા, તથા-યથા સંસ્તૃતમેવયતૃણાદિ યથોપભોગાર્હે ભવતિ તથૈવ યલ્લભ્યતે તત્ કલ્પતેઽ। एवं पूर्वोक्तालापकवत् , त्रयः पूर्वप्रतिपादिताः संस्तारका अनुज्ञापयितुम्।। उपादातुं च कल्पन्त इति॥सू०६२॥

પ્રતિમાશ્ચ નિયતકાલા ભવન્તીતિ કાલપ્રરૂપણાં તત્પ્રસ્તાવાદ્ વચનપ્રરૂપણાં ચાહ-

મૂલમ્—તિવિહે કાલે પળણત્તે, તં જહા-તીં, પહુપ્પણ્ણે, અણાગણ્ણ । તિવિહે સમણ પળણત્તે, તં જહા-તીં, પહુપ્પણ્ણે અણાગણ્ણ । एवं आवलिया, आणापाणू, थोवे, खणे, लवे, मुहुत्ते अहोरत्ते जाव वाससयसहस्से, वासकोडी, पुव्वंगे पुव्वे जाव ओसप्पिणी । तिविहे पोग्गले परियट्ठे पण्णत्ते, तं जहा-तीं

કલ્પ્ય હૈં જૈસે-૧ શિલારૂપપૃથિવી ૨ કાષ્ઠશિલા-વિના વના હુઆ કાષ્ઠ કા પટિયા વગૈરહ્મ ઇસે શિલા જૈસે આયામ વિસ્તાર કો લેકર શિલા કહ દિયા ગયા હૈં ઓર ૩ યથાસંસ્તૃત જો તૃણ આદિ ઉપભોગ કે યોગ્ય જિસ પ્રકાર સે હોતે હૈં ઊસી પ્રકાર સે વે યદિ મિલતે હૈં-પ્રાપ્ત હો જાતે હૈં તો સંસ્તારક કે યોગ્ય કલ્પ્ય હૈં । યે તોન વસ્તુએ સંસ્તારક કે લિયે હનકે સ્વામી કી આજ્ઞા પ્રાપ્ત ક્રિયે વિના લિયે નહીં જા સકતે હૈં અતઃ હન્હે પ્રાપ્ત કરને નિમિત્ત હનકે સ્વામિયોં કી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરના ઓર ફિર હન્હે સંસ્તારક કે કામ મેં યહ સબ કથન ઉપાશ્રય કે પ્રકરણ મેં જૈસા કહા જા ચુકા હૈં-વૈસા હી યહાં પર બી કહના ચાહિયે ॥સૂ૦૬૨॥

કરવી કલ્પ્ય ગણાય છે-(૧) શિલારૂપ પૃથ્વી, કાષ્ઠશિલા,-ઘડયા વિનાનું લાકડાનું પાટિયું વગેરે. શિલા જેવા આયામ અને વિસ્તારને લીધે તેને અહીં કાષ્ઠશિલા કહેલ છે. (૩) તૃણ આદિ ઉપભોગને પાત્ર પદાર્થો-જે પ્રકારે હોય એ જ પ્રકારે જો પ્રાપ્ત થાય તો સંસ્તારકને યોગ્ય ગણી તેમને માટે કલ્પ્ય બને છે. સંસ્તારકને નિમિત્તે જરૂરી એવી આ ત્રણ વસ્તુઓ તેના માલિકની આજ્ઞા લીધા વિના લઈ શકાતી નથી. તેથી તેમને પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તે તેમની આજ્ઞા પહેલાં પ્રાપ્ત કરવી અને ત્યારબાદ તેમનો સંસ્તારકના કામમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ ઉપાશ્રયના વિષયમાં આજ્ઞા પ્રાપ્તિ વિષયક જેવું કથન આગળ કરાયું છે એવું જ સમસ્ત કથન સંસ્તારક વિષે પણ અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૬૨ ॥

પદુપ્પન્ને અનાગણ । તિવિહે વયણે પળણત્તે, તં જહા-ણ્ણવયણે
દુવયણે બહુવયણે, અહવા તિવિહે વયણે પળણત્તે, તં જહા-ઈત્થિ-
વયણે, પુંવયણે, નપુંસગવયણે । અહવા તિવિહે વયણે પળણત્તે, તં
જહા-તીયવંયણે પદુપન્નવયણે અનાગયવયણે ॥ સૂ. ૬૩ ॥

છાયા —ત્રિવિધઃ કાલઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા, અતીતઃ, પ્રત્યુત્પન્નઃ, અનાગતઃ ।
ત્રિવિધઃ સમયઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-અતીતઃ પ્રત્યુત્પન્નઃ અનાગતઃ । એવાવલિકા,
આનપ્રાણઃ, સ્તોકઃ, ક્ષણઃ, લવઃ, મુહૂર્ત્તઃ, અહોરાત્રં-યાવદ્ વર્ષશતસહસ્રં, વર્ષકોટિઃ
પૂર્વાર્જ્જ, પૂર્વ, યાવત્-અવસર્પિણી । ત્રિવિધઃ પુદ્ગલપરિવર્ત્તઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-અતીતઃ
પ્રત્યુત્પન્નઃ, અનાગતઃ । ત્રિવિધં વચનં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વથા-એકવચનં, દ્વિવચનં, વહુવચનમ્ ।

પ્રતિમાઈ નિયતકાલવાલી होती हैं इसलिये अब सूत्रकार काल
की प्ररूपणा को और इसके प्रकरण से वचन की प्ररूपणा को कहते हैं
-(तिविहे काले पण्णत्ते) इत्यादि ।

સૂત્રાર્થ-કાલ, ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ જૈસે-અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ
ઔર અનાગતકાલ, સમય મી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે અતી-
તસમય, વર્તમાનસમય ઔર ભવિષ્યત્ સમય, ઈસી પ્રકાર સે આવલિકા,
શ્વાસોચ્છ્વાસ, સ્તોક, ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત્ત, અહોરાત્ર, યાવત્ વર્ષશતસ-
હસ્ર, વર્ષકોટિ, પૂર્વાર્જ્જ, પૂર્વ ઔર યાવત્ અવસર્પિણી કે વિષય મેં મી
કથન જાનના ચાહિયે પુદ્ગલપરિવર્ત્ત ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા-હૈ જૈસે
અતીત પુદ્ગલપરાવર્ત્ત, વર્તમાનપુદ્ગલપરાવર્ત્ત ઔર ભવિષ્યત્પુદ્ગલપરાવર્ત્ત,
વચન મી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ-એકવચન દ્વિવચન ઔર વહુ

પ્રતિમાઓ નિયત કાળવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર કાળની પ્રરૂપણા
કરે છે. અને ત્યારબાદ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વચનની પ્રરૂપણા કરે છે.

“ તિવિહે કાલે પળણત્તે ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—કાળ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) અતીતકાળ (ભૂતકાળ), (૨)
વર્તમાનકાળ અને (૩) અનાગતકાળ (ભવિષ્યકાળ). એ જ પ્રમાણે સમયના ત્રણ
ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) અતીત સમય, (૨) વર્તમાન સમય અને (૩) અનાગત
સમય. એ જ પ્રમાણે આવલિકા શ્વાસોચ્છ્વાસ, સ્તોક, ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત્ત,
અહોરાત્ર, આદિથી લઈને વર્ષશતસહસ્ર, વર્ષકોટિ, પૂર્વાર્જ, પૂર્વ વગેરેથી લઈને
અવસર્પિણી પર્યન્તના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજવા. પુદ્ગલ પરિવર્ત
ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) અતીત પુદ્ગલ પરાવર્ત, (૨) વર્તમાન પુદ્ગલ પરાવર્ત
(૩) અનાગત પુદ્ગલ પરાવર્ત. વચન ત્રણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે—(૧) એકવચન

અથવા ત્રિવિધં વચનં પ્રજ્ઞપ્તં તદ્યથા—સ્ત્રીવચનં, પુંવચનં, નપુંસકવચનમ્ । અથવા ત્રિવિધં વચનં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્યથા—અતીતવચનં, પ્રત્યુત્પન્નવચનં અનાગતવચનમ્ ॥મૂ.૦૬૨॥

ટીકા—‘ત્રિવિદે કાલે’ ઇત્યાદિ । કલનં કાલઃ પરિચ્છેદઃ । યદ્વા—કલ્યતે—પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુવનેનેતિ કાલઃ । સ ત્રિવિધસ્તથાહિ—અતીતઃ, અતીતઃ, અતિશયેન ઇતઃ—ગતઃ—અતીતઃ — વ્યતીતઃ વર્તમાનત્વમતિક્રાન્ત ઇત્યર્થઃ । પ્રતિ—સમ્પતિ ઉત્પન્નઃ પ્રત્યુત્પન્નઃ—વર્તમાન ઇત્યર્થઃ । અનાગતઃ—ન આગતઃ—અનાગતઃ—વર્તમાનત્વમપ્રાપ્તઃ ભવિષ્યન્નિત્યર્થઃ । કાલસામાન્યં ત્રિધાત્વેન પ્રોચ્ય સામ્પતં

વચન, અથવા હસ રૂપ સે મી વચન તીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ—સ્ત્રીવચન, પુંવચન ઓર નપુંસકવચન અથવા—અતીતવચન, વર્તમાનવચન ઓર અનાગતવચન કે મેદ સે મી વચન તીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ દ્રવ્યોં કે રૂપ કે પરિવર્તન કરાને મેં જો નિમિત્ત કારણ હોતા હૈ વહ વ્યવહાર કાલ હૈ ઓર વર્તમાનલક્ષણ જિસકા હોતા હૈ વહ નિશ્ચય કાલ હૈ । કહા મી હૈ—“દૃવપરિવટ્સુવો” ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—યહી વાત ટીકાકારને “કલનં કાલઃ પરિચ્છેદઃ યદ્વા કલ્યતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ અનેન ઇતિ કાલઃ” હસ વ્યુત્પત્તિસે પ્રદર્શિત કી હૈ જો કાલ વર્તમાનતા કો અતિક્રાન્ત કર ચુકા હૈ ઓસ કાલ કા નામ અતીત—ભૂત કાલ હૈ, જો વર્ત રહા હૈ વહ વર્તમાન કાલ હૈ તથા જો વર્તમાનતા કો અપ્રાપ્ત હૈ વહ ભવિષ્યત્ કાલ હૈ હસ તરહ સે કાલ સામાન્ય કે મેદોં કા કથન કરકે અવ સૂત્રકાર ઓનેકે મેદોં કે મેદોં કા કથન કરતે

(૨) દ્વિવચન અને (૩) બહુવચન અથવા વચનના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સ્ત્રીવચન, (૨) પુંવચન અને (૩) નપુંસક વચન અથવા (૧) અતીત વચન (૨) વર્તમાન વચન અને અનાગત વચનના લેદથી પણ વચનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે. દ્રવ્યોના રૂપમાં પરિવર્તન કરાવવામાં જે નિમિત્ત કારણ હોય છે, તેનું નામ વ્યવહાર કાળ છે અને વર્તમાન ક્ષણજેની હોય છે એવા કાળને નિશ્ચયકાળ કહે છે. કહું પણ છે કે—

“દૃવપરિવટ્સુવો” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—એ જ વાત ટીકાકારે “કલનં કાલઃ પરિચ્છેદઃ યદ્વા—કલ્યતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ અનેન ઇતિ કાલઃ” આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. જે કાળ વર્તમાનતાને કરી ચુક્યો છે—વ્યતીત કરી ચુક્યો છે તે કાળને અતીતકાળ અથવા ભૂતકાળ કહે છે. જે કાળ વર્તી (ચાલી) રહ્યો છે તેને વર્તમાનકાળ કહે છે, તથા જે વર્તમાનતાને અપ્રાપ્ત છે એવા કાળને અનાગત અથવા ભવિષ્યકાળ

તદ્ભેદાંત્રિધા વિભજમાનઆહ—‘તિવિહે સમય’ ઇત્યાદિ સમયાદયોઽવસર્પિણી-
પર્યન્તાઃ કાલભેદા અત્રત્ય-દ્વિસ્થાન ચતુર્થોદ્દેશકગતસપ્તત્રિંશત્તમસૂત્રવદ્ વ્યાખ્યેયા ।
અથાવસર્પિણ્યા અપ્યુપરિયઃ કાલભેદસ્ત પ્રરૂપયન્નાહ—‘તિવિહે-પોગ્ગલપરિચદ્દે’
ઇત્યાદિ, પુદ્ગલાનાં-રૂપિ દ્રવ્યાણામાહારકવર્જિતાનામૌદારિકાદિપ્રકારેણ ગ્રહણાત્
અકીર્ણાપેક્ષયા પરિવર્તનં સામસ્ત્યેન સ્પર્શઃ પુદ્ગલપરિવર્તઃ, સ ચ યાવતા
કાલેન ભવતિ સ કાલોઽપિ પુદ્ગલપરિવર્તઃ । અયં ચાનન્તોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીરૂપ
ઈતિ । પુદ્ગલપરિવર્તસ્ય વિસ્તરતો વિવરણમનુત્તરોપપાતિકસૂત્રસ્ય મત્ક્રતાયામર્થ-

હુએ કહતે હૈં—“તિવિહે સમય” ઇત્યાદિ-સમય સે લેકર અવસર્પિણી
તક કે કાલભેદ યહાં કે દ્વિસ્થાનક કે ચૌથે ઉદ્દેશક કે ૨૭ વેં સૂત્ર મેં
કહે ગયે અનુસાર સમજના ચાહિયે ।

અર્થ સૂત્રકાર યહ કહતે હૈં કિ અવસર્પિણી કે ડપર મી કાલ કા
ભેદ હૈ-જો હસ પ્રકાર સે હૈ—“તિવિહે પોગ્ગલપરિચદ્દે” ઇત્યાદિ,
આહારવર્જિત રૂપિ દ્રવ્યોં કા ઔદારિક આદિ પ્રકાર સે અક જીવ
દ્વારા જો ક્રમશઃ ગ્રહણ હોતે ૨ જવ સમ્પૂર્ણરૂપ સે ગ્રહણ હો લેતાં હૈ
વહ પુદ્ગલ પરાવર્ત હૈ હસમેં ગૃહીત રૂપિદ્રવ્ય કા ગ્રહણ ગિનતી મેં
નહીં આતા હૈ હસ તરહ સે હોતે ૨, જિતને કાલ મેં યહ હો જાતા હૈ
ઉતને કાલ કા નામ અક પુદ્ગલપરાવર્ત હૈ યહ પુદ્ગલ પરાવર્ત અનન્ત
ઉત્સર્પિણી ઔર અનન્ત અવસર્પિણીરૂપ હોતા હૈ પુદ્ગલપરાવર્ત કા
વિસ્તાર સે સ્વરૂપ જાનને વાલોં કો અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર કી અર્થ

કહે છે. આ રીતે કાળ સામાન્યનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના ઉપ-
લેદોનું કથન કરે છે—“તિવિહે સમય” ઇત્યાદિ—

સમયથી લઈને અવસર્પિણી પર્યન્તના કાળલેદોનું નિરૂપણ દ્વિસ્થાનકના
ચોથા ઉદ્દેશાના ૨૭ માં સૂત્રમાં આપ્યા અનુસાર અહીં પણ સમજ લેવું.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે અવસર્પિણીની ઉપર પણ પુદ્ગલ
પરાવર્ત નામનો કાળલેદ છે. હવે તે કાળલેદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

“તિવિહે પોગ્ગલપરિચદ્દે” ઇત્યાદિ—

આહારક સિવાયના રૂપિદ્રવ્યોંનું ઔદારિક આદિ પ્રકારે એક જીવ દ્વારા
ક્રમશઃ ગ્રહણ કરાતા જ્યારે સંપૂર્ણરૂપે ગ્રહણ થઈ જાય છે, એટલા કાળનું
નામ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. તેમાં ગૃહીત રૂપી દ્રવ્યનું ગ્રહણ ગણતરીમાં આવતું
નથી. આ પ્રમાણે થતાં થતાં જેટલા કાળમાં તે થઈ જાય છે એટલા કાળનું
નામ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. તે પુદ્ગલ પરાવર્ત અનન્ત ઉત્સર્પિણી અને અનન્ત
અવસર્પિણી રૂપ હોય છે. અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રની અર્થબોધિની ટીકામાં પુદ્ગલ

બોધિની ટીકાયામવલોકનીયમ્ । એતે ચ સમયાદયઃ પુદ્ગલપરિવર્ત્તાન્તાઃ સ્વરૂપેણ
 વહવોઽપિ તત્સામાન્યલક્ષણમેકમર્થમાશ્રિત્યેકવચનાન્તતયોક્તાઃ । ભવન્તિ ચૈકાદિ-
 ષ્વર્થેષ્વેકવચનાદીનીત્યેકવચનાદિ પ્રરૂપણામાહ-‘તિવિહે’ ઇત્યાદિ, ત્રિવિધ-
 ત્રિપ્રકારં વચનં પ્રજ્ઞપ્ત, તદેવાહ-એકવચનમ્ એકોઽર્થ ઉચ્યતેઽનેત્યેકવચનમ્,
 એકા-ઉક્તિર્વા એકવચનં, યદ્વા-એકસ્યાર્થસ્ય વચનમેકવચનમ્ । એવં દ્વિવચનં,
 વહુવચનં ચાપિ વ્યાખ્યેયમ્ । તદુદાહરણં યથા-સંયતઃ, સંયતૌ, સંયતાઃ । ”
 અથવેત્યાદિ સૂત્રગતસૂત્ર્યાદિવચનોદાહરણં, તત્ર સ્ત્રીવચનં યથા-‘ક્ષમા, દયા,
 અહિંસા ઇત્યાદિ, પુંવચનં યથા-ધર્મઃ, ત્યાગઃ, પુરુષઃ, ઇત્યાદિ, નપુંસકવચનં યથા

બોધિની ટીકા દેખની ચાહિયે વહાં હસ વિષય કા મૈને વિસ્તૃતરૂપ સે
 વિવેચન ક્રિયા હૈ સમય સે લગાકર પુદ્ગલ પરિવર્ત્તક કે કાલ યદપિ
 સ્વરૂપ સે વહુત હૈ-તો ભી સામાન્યરૂપ એક અર્થ કો આશ્રિત કરકે
 યહાં સૂત્રકાર ને હન સબ મૈં એકવચન કા પ્રયોગ ક્રિયા હૈ એક આદિ
 અર્થો મૈં એકવચન આદિ કા પ્રયોગ હોતા હૈ અતઃ હસી વિચાર કો
 લેકર અવ સૂત્રકાર એકવચન આદિ કી પ્રરૂપણા કરતે હૈ-(તિવિહે)
 ઇત્યાદિ જિસ વચન સે એક અર્થ કહા જાતા હૈ વહ એકવચન હૈ અથવા
 એક ઉક્તિ કા નામ એકવચન હૈ અથવા એક અર્થ કા કહના એકવચન
 હૈ હસી પ્રકાર સે દ્વિવચન ઔર વહુવચન કે સંબંધ મૈં ભી જાનના ચાહિયે
 જૈસે “સંયત” યહ એકવચન હૈ “સંયતૌ” યહ દ્વિવચન હૈ ઔર
 “સંયતાઃ” યહ વહુવચન હૈ અથવા સ્ત્રીલિંગ કે શબ્દોં કા પ્રયોગ કરના
 યહ સ્ત્રીવચન હૈ જૈસે ક્ષમા, દયા, અહિંસા આદિ વચન પુલિંગ શબ્દોં

પરાવર્તનું સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામા આવ્યું છે, તે જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ
 ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. સમયથી લઈને પુદ્ગલ પરાવર્ત પર્યાન્તના અનેક કાળલેદો
 હોવા છતાં, સામાન્ય રૂપે એક અર્થને આશ્રિત કરીને અહીં સૂત્રકારે તે
 બધામાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એક આદિ અર્થોમાં એક વચન આદિનો
 પ્રયોગ થાય છે, તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર વચનની પ્રપંચા
 કરે છે-“તિવિહે” ઇત્યાદિ—

જે વચનથી એક અર્થ (વસ્તુ) નું કથન થાય છે તે વચનનું નામ
 એકવચન છે. અથવા એક ઉક્તિનું નામ એકવચન છે. અથવા એક વસ્તુનો
 નિર્દેશ કરનાર એકવચન છે. એ જ પ્રમાણે દ્વિવચન અને બહુવચન વિષે પણ
 સમજવું. જેમકે “સંયત” એકવચન છે, “સંયતૌ” દ્વિવચન છે અને “સંયતાઃ”
 એ બહુવચન છે અથવા સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે સ્ત્રીવચન છે,
 જેમકે ક્ષમા, દયા, અહિંસા આદિ વચન. પુલિંગ (નરબલિના) શબ્દોનો

‘ જ્ઞાનં, ધ્યાનં, દાનમ્ ’ ઇત્યાદિ, તથા-અતીતાદિરૂપં વચનત્રયં યથા-અભૂત્, ભવતિ, ભવિષ્યતીતિ ॥ સૂ ૦ ૬૩ ॥

વચનં હિ જીવપર્યાયઃ, તદધિકારાત્ તત્પર્યાયાન્તરાણિ ત્રિસ્થાનકેઽવતારય-
ન્નેકોનર્વિંશતિ સૂત્રાણ્યાહ—

મૂલમ્—તિવિહા પળવળા પળવળા, તં જહા-ળાળપળવળા,
દંસળપળવળા, ચરિત્તપળવળા ૧ । તિવિહે સમ્મે પળવળા, તં
જહા-ળાળસમ્મે, દંસળસમ્મે, ચરિત્તસમ્મે ૨ । તિવિહે ઉવઘાણ
પળવળા, તં જહા-ઉગ્ગમોવઘાણ, ઉપ્પાયળોવઘાણ, એસળોવઘાણ
૩ । એવં વિસોહી ૪ । તિવિહા આરાહળા પળવળા, તં જહા-
ળાળારાહળા, દંસળારાહળા, ચરિત્તારાહળા ૫ । ળાળારાહળા
તિવિહા પળવળા, તં જહા-ઉક્કોસા, મઙ્ગિમા, જહન્ના ૬ । એવં
દંસળારાહળા વિ ૭ । ચરિત્તારાહળા વિ ૮ । તિવિહે સંકિલેસે
પળવળા, તં જહા-ળાળસંકિલેસે, દંસળસંકિલેસે, ચરિત્તસંકિલેસે
૯, એવં અસંકિલેસે વિ ૧૦ । એવમઙ્ગકમેવિ ૧૧, વઙ્ગકમે વિ
૧૨, અઙ્ગારે વિ ૧૩, અળાચારે વિ ૧૪ । તિળ્હં અઙ્ગમાળં આલો-

કા પ્રયોગ કરના યહ પુંવચન હૈ જૈસે ધર્મત્યાગ, પુરુષ આદિ વચન નપું-
સકલિંગ શબ્દોં કો પ્રયોગ કરના યહ નપુંસકવચન હૈ જૈસે જ્ઞાન, ધ્યાન,
દાન ઇત્યાદિ શબ્દ હસ પ્રકાર લિંગાદિક કે ભેદ સે ભી વચન ૩ પ્રકાર
કે કહે ગયે હૈ તથા “અભૂત્ ભવતિ, ભવિષ્યતિ ” ઇત્યાદિરૂપ સે અતી-
તાદિ ક્રિયા કે પ્રતિપાદક હોને સે અતીતાદિવચન ત્રીન પ્રકાર કે કહે
ગયે હૈ ॥ સૂ ૦ ૬૩ ॥

પ્રયોગ કરવો તે પુંવચન છે. જેમકે ધર્મ, ત્યાગ, પુરુષ આદિ શબ્દો. નપું-
સકલિંગના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે નપુંસક વચન છે જેમકે જ્ઞાન, ધ્યાન
દાન વગેરે શબ્દો. આ રીતે લિંગાદિકના ભેદની અપેક્ષાએ વચનના ત્રણ ભેદ
કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે “અભૂત્, ભવતિ, ભવિષ્યતિ ” ઇત્યાદિ રૂપે અતીતાદિ
ક્રિયાના પ્રતિપાદક હોવાથી અતીત વચન, વર્તમાન વચન, અને અનાગત વચનના
ભેદથી પણ ત્રણ પ્રકારનાં વચન કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૬૩ ॥

एज्जा, पडिक्कमेज्जा, निदिज्जा, गरहिज्जा जाव पडिवज्जिज्जा,
तं जहा-णाणाइक्कमस्स, दंसणाइक्कमस्स, चरित्ताइक्कमस्स १५।
एवं वइक्कमस्स वि १६, अइयारस्स वि १७, अणायारस्स वि
१८। तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, तं जहा-आलोयणारिहे, पडि-
क्कमणारिहे, तदुभयारिहे १९ ॥ सू० ६४ ॥

छाया-त्रिविधा प्रज्ञापना प्रज्ञप्ता, तद्यथा-ज्ञानप्रज्ञापना, दर्शनप्रज्ञापना, चारित्र
प्रज्ञापना १। त्रिविधं सम्यक् प्रज्ञप्तं, तद्यथा-ज्ञानसम्यक् दर्शनसम्यक्, चारित्रसम्यक्
२। त्रिविध उपधातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-उद्गमोपधातः, उत्पादनोपधातः एषणोपधातः ३।
एवं विशोधिः ४। त्रिविधा आराधना प्रज्ञप्ता-तद्यथा-ज्ञानाराधना, दर्शनाराधना
चारित्राराधना ५। ज्ञानाराधना त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-उत्कृष्टा, मध्यमा,
जघन्या ६। एवं दर्शनाराधनाऽपि ७। चारित्राराधनाऽपि ८। त्रिविधः संक्लेशः
प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ज्ञानसंक्लेशः, दर्शनसंक्लेशः, चारित्रसंक्लेशः ९। एवमसंक्लेशोऽपि
१०। एवमतिक्रमोऽपि ११, व्यतिक्रमोऽपि १२, अतिचारोऽपि १३, अनाचा-
रोऽपि १४। त्रीन् अतिक्रमान् आलोचयेत्, प्रतिक्रमेत्, निन्देत्, गर्हेत् यावत्
प्रतिपद्येत, तद्यथा-ज्ञानातिक्रमं दर्शनातिक्रमं, चारित्रातिक्रमम् १५। एवं व्यति-
क्रममपि १६, अतिचारमपि १७ अनाचारमपि १८। त्रिविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा-आलोचनाहं, प्रतिक्रमणाहं, तदुभयार्हम् १९ ॥ सू० ६४ ॥

टोका—‘ तिविहा ’ इत्यादि, सूत्रैकोनविंशतिः सुगमा । नवरं-प्रज्ञापना-
भेदादि कथनम् । सा त्रिविधा-ज्ञानप्रज्ञापना-आभिनिबोधिकादिज्ञानभेदपञ्चक

વચન જીવ કી પર્યાયરૂપ હૈ इसलिये इस बात को लेकर अब
सूत्रकार उसके पर्यायान्तरों को त्रिस्थानक में उतारते हुए १९ सूत्रों
को कहते हैं—(तिविहा पणवणा पणत्ता) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—प्रज्ञापना तीन प्रकार की कही गई है जैसे ज्ञानप्रज्ञापना,
दर्शनप्रज्ञापना और चारित्रप्रज्ञापना, इनमें आभिनिबोधिका आदि पांच

વચન જીવની પર્યાયરૂપ છે, તેથી એ વાતનો આશ્રય લઈને હવે સૂત્રકાર
તેના પર્યાયાન્તરોનું ત્રિસ્થાનકમાં પ્રતિપાદન કરનારા ૧૯ સૂત્રો કહે છે—

“ તિવિહા પણવણા પણત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પ્રજ્ઞાપના ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) જ્ઞાન પ્રજ્ઞાપના, (૨) દર્શન પ્રજ્ઞાપના
અને (૩) ચારિત્ર પ્રજ્ઞાપના. આભિનિબોધિક આદિ પાંચ જ્ઞાનોનું પ્રતિપાદન

પ્રતિપાદનમ્ , દર્શનપ્રજ્ઞાપના ૧ । ચક્ષુરાદિદર્શન - ચતુષ્કથનમ્ । ચારિત્રપ્રજ્ઞાપના-સામાયિકાદિ ચારિત્રપશ્ચન્ન-પ્રરૂપણમ્ 'તિવિદ્દે સમ્મે' इत्यादि । सम्यक्-सम्-अश्वतीति सम्यक्-अविपरीतं मोक्षसिद्धिं प्रतिप्रतीत्यानुगुणमित्यर्थः, तत्रिविधम्— ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपम् २ । उपहननमुपघातः - आहारशय्यासनादीनामकल्पनीयता, स त्रिविधः - उद्गमोपघातः, उत्पादनोपघातः, एषणोपघातः । तत्र-उद्गमनम्-उद्गमः पिण्डाद्युत्पाद, तस्याधाकर्मोद्देशिकादया षोडशदोषाः शास्त्रप्रसिद्धा । अत्र चाभेदविवक्षया -- उद्गमदोषा एवोद्गमशब्देन कथिताः अतस्तेनोद्गमेन उपघातः-आहारादिरकल्पनीयताकरणम् एवमन्यावपि द्वौ भेदौ

જ્ઞાનોંકા પ્રતિપાદન કરના યહ જ્ઞાનપ્રજ્ઞાપના હૈ ચક્ષુરાદિ ચાર દર્શન કા કથન કરના યહ દર્શનપ્રજ્ઞાપના હૈ સામાયિક આદિ ચારિત્રપશ્ચન્ન કા કથન કરના યહ ચારિત્રપ્રજ્ઞાપના હૈ (તિવિદ્દે સમ્મે) इत्यादि-सम्यक् तीन प्रकार का कहा गया है अर्थात् मोक्षसिद्धि के प्रति अनुकूल जो होता है वह सम्यक्त्व है, ऐसा वह सम्यक्त्व ज्ञान दर्शन एवं चारित्र्य रूप कहा गया है, उपघात आहार, शय्यासन आदि की जो अकल्पनीयता है तद्रूप होता है यह उपघात उद्गमोपघात, उत्पादनोपघात, और एषणोपघात के भेद से तीन प्रकार का होता है पिण्डादि के उत्पाद का नाम उद्गम है इस के आधाकर्म औद्देशिक आदि १६ दोष शास्त्रप्रसिद्ध हैं । यहां अभेद विवक्षा से उद्गमदोष ही उद्गम शब्द से कहा गया है इस उद्गम से जिस आहारक का उपघात हो वह उद्गमोपघात कहा गया है अर्थात् आहारादिक में अकल्पनीयता इस उद्गम-

કરવું તેનું નામ જ્ઞાનપ્રજ્ઞાપના છે ચક્ષુ આદિ પાંચ દર્શનોનું પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ દર્શન પ્રજ્ઞાપના છે. સામાયિક આદિ પાંચ ચારિત્રનું કથન કરવું તેનું નામ ચારિત્ર પ્રજ્ઞાપના છે. “તિવિદ્દે સમ્મે” इत्यादि—

સમ્યક્ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (મોક્ષસિદ્ધિમાં જે અનુકૂળ થાય છે તેને સમ્યક્ત્વ કહે છે એવું સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ કહ્યું છે. ઉપઘાત-આહાર, શય્યાસન આદિની અકલ્પનીયતા રૂપ ઉપઘાત હોય છે તે ઉપઘાતના ત્રણ ભેદ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—

(૧) ઉદ્ગમોપઘાત, (૨) ઉત્પાદનોપઘાત, અને (૩) એષણોપઘાત પિંડાદિના ઉત્પાદનું નામ ઉદ્ગમ છે તેના આધાકર્મ, ઔદેશિક આદિ ૧૬ દોષ શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધ છે અહીં અભેદની અપેક્ષાએ ઉદ્ગમ પદથી ઉદ્ગમદોષોને જ ગ્રહણ કરવા બેધએ. આ ઉદ્ગમપૂર્વક જે આહારાદિનો ઉપઘાત થાય છે તેને ઉદ્ગમોપઘાત

વિજ્ઞેયો, નવરં—ઉત્પાદનમુત્પાદના—સંપાદનં ગૃહસ્થાદાહારાદેરુપાર્જનમ્, ઉત્પાદના-
 દોષરૂપા તયા—ઉપઘાતઃ ધાત્રીત્વાદિદોષૈર્દુષ્ટતા—ઉત્પાદનોપઘાતઃ । ઉત્પાદનાદોષાઃ
 ષોડશશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાઃ । એષણા—દાત્રા દીયમાનાહારાદેર્ગ્રહણમ્ । એષણાશબ્દેન
 તદ્વિષયા દોષા ગૃહ્યન્તે, તે શક્ષિતાદય ઉભયસમુત્થાઃ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધા દશ, તદ્ભૂષેષ-
 ણયા ઉપઘાતઃ—દુષ્ટતા—એષણોપઘાતઃ ૩ । એવં પૂર્વોક્તાલાપકવદ્ વિશોધિરપિ
 વિજ્ઞેયા । તત્ર વિશોધિઃ ઉદ્ગમાદિદોષૈઃ તેષામવિદ્યમાનતયા વા વિશુદ્ધિઃ—નિર્દોષતા ।
 સા ઉદ્ગમોત્પાદનૈષણાભેદાત્રિવિધા ૪ । સા ચ જ્ઞાનોદ્યારાધનયા ભવતીત્યારાધના

દોષ સે આની હૈ इसी प्रकार से अन्य दो भी भेद इससे जानना चाहिये
 उत्पादनका नाम उत्पादना है अर्थात् गृहस्थसे आहार आदिका उपार्जन
 करना उत्पादना है यह उत्पादना दोषरूप होती है इस दोषरूप उत्पादनासे
 जो उपघात है वह उपघात दोष है धात्रीत्व आदि दोषोंसे जो दुष्टता है वह
 उत्पादनोपघात है उत्पादनादोष शास्त्रमें १६ कहे गये हैं जो प्रसिद्ध हैं ।
 दाता के द्वारा दीयमान आहारादि वस्तुका ग्रहण एषणा है एषणाशब्दसे
 यहां तद्विषयक दोष गृहीत हुए हैं ये शक्लित आदिरूप होते हैं और उभय
 समुत्थ होते हैं ये संख्या में १० हैं शास्त्रों में लिखे हुए हैं । इस एषणा
 से जो उपघात है दुष्टता है, वह एषणोपघात है इसी तरह पूर्वोक्त
 आलापक की तरह विशोधि भी तीन प्रकार की जाननी चाहिये अर्थात्
 उद्गमादि दोषों की अविद्यमानता से जो आहारादिक की विशुद्धि-
 निर्दोषता है वह विशोधि है यह विशोधि भी उद्गम, उत्पादना और
 एषणा की विशुद्धि से उद्गमविशोधि, उत्पादनाविशोधि और एष-

કહે છે. એટલે કે આ ઉદ્ગમદોષોને લીધે આહારાદિકમાં અકલ્પનીયતા આવી
 નથી છે. એજ પ્રમાણે તેના અન્ય બે ભેદ વિષે પણ સમજવું. ઉત્પાદનને
 ઉત્પાદના કહે છે, એટલે કે ગૃહસ્થ પાસેથી આહારાદિનું ઉપાર્જન કરવું તેનું
 નામ ઉત્પાદના છે. આ ઉત્પાદના દોષરૂપ પણ હોઈ શકે છે ધાત્રીત્વ આદિ
 ૧૬ પ્રકારના ઉત્પાદના દોષ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. આ ધાત્રીત્વ આદિ દોષોને લીધે
 આહારાદિકોમાં જે દૂષિતપણું આવે છે તેને ઉત્પાદનોપઘાત કહે છે. આ ઉત્પાદના
 દોષોવાળો આહાર પણ સાધુઓને કલ્પતો નથી. દાતાના દ્વારા અપાતી આહાર-
 આદિ વસ્તુના ગ્રહણને એષણા કહે છે. એષણા પદ દ્વારા અહીં એષણા સંબંધી
 દોષો ગ્રહણ કરાયા છે શાસ્ત્રોમાં તેના શક્તિ આદિ ૧૦ ભેદ કહ્યા છે. આ
 એષણાપૂર્વકનો જે ઉપઘાત (દુષ્ટતા) છે તેનું નામ એષણોપઘાત છે એજ
 પ્રમાણે વિશોધિ (વિશુદ્ધિ) પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ઉદ્ગમાદિ દોષોને
 સદ્ભાવ ન હોવાથી આહારાદિકમાં જે નિર્દોષતા જળવાય છે તેને વિશોધિ

સૂત્રચતુષ્ટયમાહ—‘તિવિહા આરાહણા’ ઇત્યાદિ, આરાધના ત્રિવિધા જ્ઞાનદર્શન-
ચારિત્રરૂપા । તત્ર-જ્ઞાનસ્ય-શ્રુતસ્ય આરાધના-કાલાધ્યયનાદિષ્વણ્ટસ્વાચારેષુ
પ્રવૃત્ત્યા નિરતિચારતયા પરિપાલના જ્ઞાનારાધના, એવં દર્શનસ્ય આરાધના-નિઃશ-
ક્ષિતાધાચારેષુ પ્રવૃત્ત્યા નિરતિચારપરિપાલના દર્શનારાધના, ચારિત્રસ્ય આરાધના-
સમિતિગુપ્ત્યાધાચારપ્રવૃત્ત્યા નિરતિચારપરિપાલના ચારિત્રારાધના ૬ । જ્ઞાના-
રાધના-ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમજઘન્યભેદેન ત્રિવિધા ૬ । એવમ્ અનેનૈવ ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ-

નાવિશોધિ હસ તરહ સે ત્રીન પ્રકાર કી હૈ યહ વિશોધિ જ્ઞાનાદિ કી
આરાધના સે હોતી હૈ અતઃ અબ સૂત્રકાર આરાધના સંબંધી સૂત્રચતુષ્ટય
કા કથન કરતે હૈ—(તિવિહા આરાહણા) ઇત્યાદિ જ્ઞાન, દર્શન
ઔર ચારિત્ર કે ભેદ સે આરાધના ત્રીન પ્રકાર કી હૈ इनमें
જ્ઞાન કી શ્રુતજ્ઞાન કી જો આરાધના હૈ યહ જ્ઞાનારાધના હૈ યહ જ્ઞાના-
રાધના કાલાધ્યયન, વિનય આદિરૂપ આઠ આચારોં મેં નિરતિચાર
પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરને સે પાલિત હોતી હૈ ઇસી તરહ સે નિઃશંકિત આદિ
આઠ આચારોં મેં નિરતિચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરના હસકા નામ દર્શના-
રાધના હૈ । દર્શન કી આરાધના નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત આદિ જો આઠ
અંગરૂપ આચાર કહે ગયે હૈં उनमें પ્રવૃત્તિ કરને સે उनकी अतिचार
રહિત પાલન કરને સે હોતી હૈ ચારિત્ર કી આરાધના સમિતિ, ગુપ્તિ
આદિ આચારોં મેં નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરને સે હોતી હૈ ૫ જ્ઞાનારા-
ધના ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમ ઔર જઘન્ય કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈ ૬

કહે છે. ઉદ્ગમ, ઉત્પાદના અને એષણાની વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ તેના ત્રણ
પ્રકાર પડે છે—(૧) ઉદ્ગમ વિશોધિ, (૨) ઉત્પાદના વિશોધિ અને (૩) એષણા
વિશોધિ. આ વિશોધિ જ્ઞાનાદિની આરાધનાથી સંબંધિત બને છે. તેથી હવે સૂત્રકાર
આરાધના સંબંધી સૂત્રચતુષ્ટયનું કથન કરે છે—“તિવિહા આરાહણા” ઇત્યાદિ—

જ્ઞાનની, દર્શનની, અને ચારિત્રની, એમ ત્રણ પ્રકારની આરાધના કહી
છે. શ્રુતજ્ઞાનની જે આરાધના છે તેને જ્ઞાનારાધના કહે છે. કાલાધ્યયન, વિનય
આદિ રૂપ આઠ આચારોની નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનારાધનાનું
પાલન થાય છે. એ જ પ્રમાણે નિઃશંકિત આદિ આઠ આચારોમાં નિરતિચાર
પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ દર્શનારાધના છે. નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત આદિ
જે આઠ અંગરૂપ આચાર કહ્યા છે, તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી—તેમનું નિરતિચાર-
પૂર્વક પાલન કરવાથી દર્શનારાધના થઈ શકે છે. સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ આચારોમાં
નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચારિત્રની આરાધના થાય છે. ॥ ૫ ॥
જ્ઞાનારાધના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે, ૬, એજ

જઘન્યભેદેન દર્શનારાધનાઽપિ ત્રિવિધા ૭ । ચારિત્રારાધનાઽપિ ત્રિવિધા ૮ । સંકલેશસૂત્રમ્—‘તિવિદે સંકિલેસે’ इत्यादि, સંકલેશઃ—પ્રતિપત્તનલક્ષણઃ સંકલિ-
શ્યમાનપરિણામનિવન્ધનઃ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રભેદેન ત્રિવિધઃ ૯ । એવમ્—સંકલેશસૂત્રવત્
અસંકલેશઃ—જ્ઞાનદર્શનચારિત્રશુદ્ધિલક્ષણો વિશુદ્ધ્યમાનપરિણામહેતુકઃ ૧૦ । એવમ્—
અનેનૈવ પ્રકારેણ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રભેદેન અતિક્રમોઽપિ ૧૧, વ્યતિક્રમોઽપિ ૧૨, અતિ-
ચારોઽપિ ૧૩, અનાચારોઽપિ પ્રત્યેકં ત્રિવિધઃ । તત્રાધાકર્માશ્રિત્યાતિક્રમાદીનાં ચતુર્ણાં

इसी प्रकार से दर्शनाराधना भी उत्कृष्ट, मध्यम और जघन्य के भेद से
तीन प्रकारकी होती है, चारित्राराधना भी इसी तरह से तीन प्रकार की
होती है ८, “ तिविदे संकिलेसे ” इत्यादि—संक्लिश्यमान परिणाम है
कारण जिसका ऐसा है जो ज्ञान, दर्शन और चारित्र जीव का पतन
है वह संकलेश है यह संकलेश ज्ञानसंकलेश, दर्शनसंकलेश और
चारित्रसंकलेश के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है इसी तरह से
असंकलेश भी—ज्ञान, दर्शन और चारित्र की शुद्धिरूप होता है तथा
यह असंकलेश विशुद्धमान परिणाम हेतुक होता है अर्थात् असंकलेश
के हेतु क्षण २ में विशुद्ध होते हुए परिणाम होते हैं । इसी तरह से
ज्ञानातिक्रम, दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम, के भेदसे अतिक्रम भी
तीन प्रकार का होता है ज्ञान का अतिक्रम ज्ञानातिक्रम है इसी प्रकार
से दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम को भी जानना चाहिये व्यतिक्रम
भी तीन प्रकार का है अतिचार भी तीन प्रकार का है और अनाचार
भी तीन प्रकार का है आधाकर्म को आश्रित करके अतिक्रम आदि

પ્રમાણે દર્શનારાધના પણ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યતા લેઈથી ત્રણ પ્રકારની
કહી છે એ જ પ્રમાણે ચારિત્રારાધનાના પણ ત્રણ ભેદ સમજવા.

“ તિવિદે સંકિલેસે ” ઇત્યાદિ.

સંકલિશ્યમાન પરિણામ જેના કારણરૂપ છે એવાં જ્ઞાન, દર્શન અને
ચારિત્રમાથી જીવનું જે પતન થાય છે તેનું નામ સંકલેશ છે. તે સંકલેશના
નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે—જ્ઞાન સંકલેશ, દર્શન સંકલેશ અને ચારિત્ર સંકલેશ.
એ જ પ્રમાણે અસંકલેશના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે અસંકલેશ જ્ઞાન, દર્શન
અને ચારિત્રની શુદ્ધિરૂપ હોય છે, તથા તે અસંકલેશ વિશુદ્ધમાન પરિણામ-
હેતુક હોય છે, એટલે કે અસંકલેશના હેતુ (કારણો) ક્ષણે ક્ષણે વિશુદ્ધ
પરિણામને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ અને
ચારિત્રાતિક્રમના લેઈથી અતિક્રમ પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે જ્ઞાનના અતિક્રમને
જ્ઞાનાતિક્રમ કહે છે. એ જ પ્રમાણે દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમ વિષે પણ
સમજવું. વ્યતિક્રમ પણ ત્રણ પ્રકારના છે, અતિચાર પણ ત્રણ પ્રકારના છે
અને અનાચાર પણ ત્રણ પ્રકારના છે. આધાકર્મને આશ્રિત કરીને અતિક્રમ

સ્વરૂપં યથા—આધાકર્માહારાગ્રામન્ત્રણસ્ય સ્વીકરણેડતિચારઃ ૧, તદ્ગ્રહણાર્થં ગમને વ્યતિક્રમઃ ૨, તદ્ગ્રહણેડતિચારઃ ૩, તસ્ય ગિલને ચાનાચારો ૪ ભવતિ । ઉક્તશ્ચ

“ અહાકમ્મામંતળ, —પહિસુણમાણે અઙ્કમો દોર ૧ ।

પચમેયાઙ્ ગઙ્કમ ૨, ગહિણ તઙ્ ૩ એયરો ગિલિણ ૪ ॥ ૧ ॥

છાયા—આધાકર્મામન્ત્રણ પ્રતિશ્રવણેડતિક્રમો ભવતિ ।

પદમેદાદૌ વ્યતિક્રમઃ ગૃહીતે તૃતીયઃ ઇતરો ગિલિતે ” ॥૧॥ ઇતિ ।

ઇત્યમેવોત્તરગુણરૂપચારિત્રસ્ય ચત્વારોડપિ વાચ્યાઃ । એતદુદ્દેશેન જ્ઞાનદર્શનયો-
સ્તદુપગ્રહકારિદ્રવ્યાણાં મળ્ડોપકરણાદીનાં મુનિવેપસ્ય ચોપઘાતાય મિથ્યાદૃષ્ટીનાં
પ્રભાવનાર્થં વા નિમન્ત્રણપ્રતિશ્રવણાદિમિશ્રતુર્ભિરતિક્રમાદયશ્ચત્વારોડપ્યાયોજનીયા
ઇતિ ૧૪ । ‘તિણ્હં અઙ્કમાણં’ ઇત્યાદિ, અત્ર પ્રાકૃતત્વાદ્વિતીયાર્થે વપ્તી, એવમગ્રેડપિ

ચારોં કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે સમજના ચાહિયે—આધાકર્મ દોષ સે
દૂષિત આહારાદિક કા આમન્ત્રણ સ્વીકાર કરના હસમેં અતિક્રમ લગતા
હે ઉસે લાને કે લિયે ગમન કરને મેં વ્યતિક્રમ દોષ લગતા હે ઉસે ગ્રહણ
કરને મેં અતિચાર લગતા હે ઓર ઉસે ટાલેને મેં અનાચાર દોષ લગતા
હે । કહા મી હે—(આહાકમ્મામંતળ) ઇત્યાદિ ।

હસી તરહ સે ઉત્તર ગુણરૂપ ચારિત્ર કે સંબંધ મેં મી યે ચાર કહના
ચાહિયે । હસ ઉદ્દેશ સે જ્ઞાન ઓર દર્શન કે ઉપકારી દ્રવ્યરૂપ મળ્ડ
ઉપકરણ આદિકો કે ઓર મુનિવેષ કે ઉપઘાત કરને કે લિયે અથવા
મિથ્યાદૃષ્ટિયોં કી પ્રભાવના કરને કે લિયે નિમન્ત્રણ સ્વીકાર કરને આદિ
રૂપ ચારોં કર્મોં સે અતિક્રમ આદિ ચારોં લગતે હેં એસા લગાના ચાહિયે ૧૪ ।

“ તિણ્હં અઙ્કમાણં ” ઇત્યાદિ—અતઃ ત્રીન અતિક્રમોં કી આલોચના

આદિ ચારેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું. આધાકર્મ દોષથી દૂષિત થયેલા
આહારાદિકનું આમન્ત્રણ સ્વીકારવાથી અતિક્રમ લાગે છે. તેને લેવા માટે ગમન
કરવામાં વ્યતિક્રમ દોષ લાગે છે, તેને ગ્રહણ કરવામાં અતિચાર લાગે છે અને
તેને ખાઈ લેવાથી અનાચાર દોષ લાગે છે. કહ્યું પણ છે કે “ આહાકમ્મામંતળ ” ઇત્યાદિ

એ જ પ્રમાણે ઉત્તર ગુણરૂપ ચારિત્રના સંબંધમાં પણ આ ચારેનું
કથન થવું જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી જ્ઞાન અને દર્શનમાં ઉપકારી દ્રવ્યરૂપ ભાંડ,
ઉપકરણ આદિનો અને મુનિવેષનો ઉપઘાત કરવા નિમિત્તે અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ-
યોની પ્રભાવના કરવાને માટે નિમન્ત્રણના સ્વીકાર આદિ રૂપ ચારે કામોથી
અતિક્રમ આદિ ચારે દોષ લાગે છે, એમ સમજવું. ॥ ૧૪ ॥

“ તિણ્હં અઙ્કમાણં ” ઇત્યાદિ—

તેન ત્રોન્ અતિક્રમાનિત્યર્થઃ, આલોચયેત્-ગુરવે નિવેદયેત્, પ્રતિક્રામેત્-મિથ્યા-
દુષ્કૃતદાનાદિપૂર્વકં તતો નિવર્તેત, નિન્દેત્ સ્વસાક્ષિકં, ગર્હેત ગુરુસાક્ષિકમ્,
' જાવ ' ઇતિ યાવચ્છબ્દેન-વિઝદ્વેજ્જા, વિસોહેજ્જા, અકરુણતાય અબ્બુદ્વેજ્જા,
આહારિહ તવોક્કમ્મં પાયચ્છિત્તં ' ઇતિ સંગ્રાહ્યમ્ ।

છાયા—વિકુટ્ટયેત્, વિશોધયેત્ અકરુણતાયાઽભ્યુત્તિષ્ઠેત, યથાર્થે તપઃ કર્મ
પ્રાયશ્ચિત્તમ્ । તત્ર વિકુટ્ટયેત્-તદધ્યવસાયં છિન્ધ્યાત્, વિશોધયેત્-અતિક્રમાદિજન્ય
પાપપ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વકમાત્મનથારિત્રસ્ય ચાતિચારમલક્ષાલનેનાત્મશુદ્ધિં કુર્યાત્, અક-
રણેતયા-પુનરકરણપ્રતિજ્ઞયા અભ્યુત્તિષ્ઠેત-પ્રયતેત, તથા યથાર્થ-યથાયોગ્યં પાપા-

કરના ચાહિયે એસા યહાં અર્થ કરના ચાહિયે આલોચના કા અર્થ ગુરુ
સે નિવેદન કરના અર્થાત્ અતિક્રમોં કો ગુરુ કે સમક્ષ કહના-મિથ્યા-
દુષ્કૃતદાનાદિપૂર્વક ઉનસે હટ જાના અપની સાક્ષી સે ઉનકી નિન્દા
કરના ઓર ગુરુ કી સાક્ષી સે ઉનકી ગર્હાં કરની યહ લગે હુઅ અતિ-
ક્રમાદિકોં કો ટાલને કા સાધન હૈ । “ યાવત્ પ્રતિપદ્યેત ” મેં આયે હુઅ
યાવત્ શબ્દ સે “ વિઝદ્વેજ્જા, વિસોહેજ્જા, અકરુણયાય અબ્બુદ્વેજ્જા,
આહારિયં તવોક્કમ્મં પ્રાયશ્ચિત્તં ” યહ પાઠ સંગૃહીત હુઆ હૈ । અતિક્રમ
આદિ કે અધ્યવસાય કા છેદન કરના વિકુટ્ટન હૈ, અતિક્રમ આદિ જન્ય
પાપોં કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરને પૂર્વક અપને ચારિત્ર કે અતિચારરૂપ મલ કે
પ્રક્ષાલન સે આત્મશુદ્ધિ કરના વિશોધના હૈ, “ અવ પુનઃ મેં એસા નહીં
કરુંગા ” હસ તરહ સે પુનઃ અકરુણ કી પ્રતિજ્ઞા કરના અકરુણતા હૈ
તથા પાપ કે અનુરૂપ અનશન આદિરૂપ અથવા નિર્વિકૃતિ આદિ રૂપ

તેથી ત્રણે પ્રકારના અતિક્રમોની આલોચના કરવી જોઈએ. આલોચના
એટલે ગુરુની સમક્ષ અતિક્રમઆદિનું નિવેદન કરવું તે-મિથ્યાદુષ્કૃતદાનાદિપૂર્વક
તે દોષોથી મુક્ત થવું, પોતાની સાક્ષીએ તે અતિક્રમની નિન્દા કરવી, ગુરુની
સાક્ષીએ તે અતિક્રમોની ગર્હાં કરવી, એ જ અનિક્રમાદિકોમાંથી છુટવાના
સાધનો છે “ યાવત્ પ્રતિપદ્યેત ” આ સૂત્રમાં વપરાયેલા “ યાવત્ (પર્યાન્ત)
પદથી અહીં “ વિઝદ્વેજ્જા, વિસોહેજ્જા, અકરુણયાય અબ્બુદ્વેજ્જા, આહારિયં તવો-
ક્કમ્મં પાયચ્છિત્તં ” આ પાઠ સંગૃહીત થયો છે.

અતિક્રમ આદિના અધ્યવસાયનું છેદન કરવું તેનું નામ વિકુટ્ટન છે.
અતિક્રમ આદિ જન્ય પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક, પોતાના ચારિત્રના અતિચાર રૂપ
મળના પ્રક્ષાલન દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરવી તેનું નામ વિશોધના (વિશુદ્ધિ) છે.
“ હવે ફરી હું એવું નહીં કરું ” આ પ્રમાણે પુનઃ અકરુણની પ્રતિજ્ઞા કરવી
તેનું નામ અકરુણતા છે પાપને અનુરૂપ અનશન આદિરૂપ અથવા નિર્વિકૃતિ

નુરૂપમિત્યર્થઃ, તપઃ કર્મ-તપોઽનુષ્ઠાનમનશનાદિકં નિર્વિકૃતિકાદિકં વા—
પ્રાયશ્ચિત્તં-પાપપ્રણાશકમનુષ્ઠાનરૂપં પ્રતિપદ્યેત-સ્વીકુર્વીત । તાનેવાહ-જ્ઞાનાતિક્રમં
ચારિત્રાતિક્રમમ્ ૧૫ । એવમ્-અને નૈવાલાપકેન વ્યતિક્રમમપિ ૧૬, અતિચારમપિ
૧૭ । અનાચારમપિ આલોચયેત્ યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રતિપદ્યેત ૧૮ । પાપચ્છેદક-
ત્વાત્ પ્રાયશ્ચિત્તવિશોધકત્વાદ્વા, પ્રાયશ્ચિત્તમ્, ઉક્તચ્ચ—

“ પ્રાયઃ પાપ વિજાનીયાત્, ચિત્તં તસ્ય વિશોધનમ્ ॥ ” ઇતિ ।

અનેન પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ શુદ્ધિરુચ્યતે, અત્ર તદ્વિષયઃ શોધનીયાતિચારોઽપિ પ્રાય-

પ્રાયશ્ચિત્ત કરના ચહ યર્થાહ તપઃ કર્મપ્રાયશ્ચિત્ત હૈં હન ક્રિયાઓં કે કરને
સે મી અતિક્રમ આદિ સે જાયમાન દોષોં કી શુદ્ધિ હોતી હૈં હસ તરહ
જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ ઓર ચારિત્રાતિક્રમ કે ભેદ સે અતિક્રમ તીન
પ્રકાર કા હો જાતા હૈં, હસી તરહ સે જ્ઞાનવ્યતિક્રમ, દર્શનવ્યતિક્રમ,
ઓર ચારિત્રવ્યતિક્રમકે ભેદસે વ્યતિક્રમતીન પ્રકારકા હો જાતા હૈં, જ્ઞાના-
તિચાર, દર્શનાતિચાર ઓર ચારિત્રાતિચારકે ભેદસે અતિચાર તીન પ્રકાર
કા હો જાતા હૈં હનકે વિષય મેં હુણ અનાચાર સે અનાચાર મી તીન
પ્રકાર કા હો જાતા હૈં હન સબ કી આલોચના યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત કરને
સે ગૃહીત વ્રતોં કી યા દર્શન, જ્ઞાન ચારિત્ર કી શુદ્ધિ હોતી હૈં
પ્રાયશ્ચિત્ત પાપ કા છેદક હોતા હૈં તથા વિશોધક હોતા હૈં । કહા
મી હૈં—“ પ્રાયઃ પાપં વિજાનીયાત્ ” ઇત્યાદિ । પ્રાયઃ નામ પાપ કા હૈં
ઓર ચિત્ત નામ શોધન કા હૈં હસ પાપ કી શુદ્ધિ જિસસે હોતી હૈં વહ

આફિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તેનું નામ “ યથાર્હ તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત ” છે. આ
ક્રિયાઓ કરવાથી પણ અતિક્રમ આદિ જન્ય દોષોની શુદ્ધિ થાય છે આ રીતે
જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમના ભેદથી અતિક્રમના ત્રણ પ્રકાર
પડે છે. એ જ પ્રમાણે વ્યતિક્રમના પણ ત્રીયે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે,
જ્ઞાનવ્યતિક્રમ, દર્શનવ્યતિક્રમ અને ચારિત્ર વ્યતિક્રમ. એ જ પ્રમાણે અતિચારના
પણ આ ત્રણ પ્રકાર પડે છે—જ્ઞાનાતિચાર, દર્શનાતિચાર અને ચારિત્રાતિચાર.
અનાચારના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે—જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર અને ચારિત્રા-
નાચાર આ બધાં દોષોની આલોચના આદિ કરવાથી ગૃહીત વ્રતોની અથવા
જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત પાપનું છેદક તથા
વિશોધક હોય છે કહ્યું પણ છે કે—“ પ્રાયઃ પાપં વિજાનીયાત્ ” ઇત્યાદિ—

પ્રાય એટલે પાપ અને ચિત્ત એટલે શોધન એટલે કે પાપની શુદ્ધિ
જેના દ્વારા થાય છે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, એવો પ્રાયશ્ચિત્તનો આ નિરુક્ત્યર્થ

શ્ચિત્તમિતિ । તત્ત્રિવિધં તથાહિ—આલોચનાર્હં, પ્રતિક્રમણાર્હં, તદુભયાર્હમ્ । તત્ર આલોચનમાલોચના—ગુરુવે પાપપ્રરૂપણં તાં શુદ્ધિભૂતામર્હતિ, તથૈવ શુદ્ધયતિ યદતિ-
ચારજાતં મિશ્લાચર્યાદિ સમુત્થં તદ્ આલોચનાર્હમિતિ । एवं પ્રતિક્રમણં — પાપાત્
પૃથગ્ ભવનાર્થ મિથ્યાદુષ્કૃતં, તદર્હં પ્રતિક્રમણાર્હં સદ્સા અસમિતત્વરૂપોઽગુસ્ત્વ-
રૂપશ્ચાતિચાર इति । तदुभयं—पूर्वोक्तालोचना प्रतिक्रमणेतिद्वयरूपम् अर्हति यत्तत्
तदुभयार्हं—मनसा रागद्वेषगमनादिकरणमिति १९ ॥ सू० ६४ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ—એસા યહ પ્રાયશ્ચિત્ત કા નિરુક્ત્યર્થ હૈ પ્રાયશ્ચિત્ત યહ શુદ્ધિ
હૈ તથા શોધનીય જો અતિચાર આદિ હૈ—વહ બી પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ યહ ત્રીન
પ્રકાર કા હોતા હૈ આલોચનાર્હ, પ્રતિક્રમણાર્હ, તદુભયાર્હ ગુરુ કે સમક્ષ
પાપ કા કથન કરના હસકા નામ આલોચના હૈ હસ આલોચના સે
જિસકી શુદ્ધિ હો જાતી હૈ વહ આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ જો અતિચાર
મિશ્લાચર્યા આદિ કે સમય લગ જાતે હૈં વે આલોચનાર્હ હોતે હૈં પાપ
સે પૃથક્ હોને કે લિયે જો મિથ્યાદુષ્કૃત ક્રિયા જાતા હૈ વહ પ્રતિક્રમણ
હૈ હસ પ્રતિક્રમણ સે જિસકી શુદ્ધિ હો જાની હૈ વહ પ્રતિક્રમણાર્હ પ્રાય-
શ્ચિત્ત હૈ પ્રતિક્રમણાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત અસમિતત્વરૂપ ઓર અગુસ્ત્વરૂપ હોતા
હૈ આલોચના ઓર પ્રતિક્રમણ હન દોનોં સે જિસ અતિચાર કી શુદ્ધિ
હોતી હૈ વહ અતિચાર આલોચના પ્રતિક્રમણાર્હ હૈ આલોચનાપ્રતિક્રમ-
ણાર્હ અતિચાર મન સે રાગદ્વેષ કરને પર ઓર ગમનાદિ કરને પર
હોતે હૈં । ૧૯-॥ સૂ. ૬૪ ॥

છે. પ્રાયશ્ચિત્ત એ શુદ્ધિ છે તથા શોધનીય જે અતિચાર આદિ છે, તે પણ
પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે—(૧) આલોચનાર્હ, (૨) પ્રતિક્રમણાર્હ
અને (૩) તદુભયાર્હ ગુરુની સમક્ષ પાપને પ્રકટ કરવું તેનું નામ આલોચના
છે. તે આલોચના વડે જેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે તેને આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત
કહે છે. જે અતિચાર ભિક્ષાચર્યા આદિ સમયે લાગી જાય છે, તે આલોચનાર્હ
હોય છે. પાપથી છુટવા માટે જે મિથ્યાદુષ્ટિ કરવામાં આવે છે તેને પ્રતિ-
ક્રમણ કહે છે. આ પ્રતિક્રમણ વડે જેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે તેને પ્રતિક્રમણાર્હ
પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. પાંચ સ્થિતિ અને ત્રણ ગુણના પાલનમાં જે દોષો લાગી
ગયા હોય છે તે અસમિતત્વરૂપ અને અગુસ્ત્વરૂપ દોષો પ્રતિક્રમણાર્હ હોય
છે. જે અતિચારની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ આ બંને વડે શુદ્ધિ થતી
હોય છે, તે અતિચારને તદુભયાર્હ (આલોચના અને પ્રતિક્રમણાર્હ) કહે છે
મનથી રાગદ્વેષ કરવાથી અને ગમનાદિ કરવાથી આલોચના પ્રતિક્રમણાર્હ
અતિચાર લાગે છે. ॥ ૧૯ ॥ ॥ સૂ. ૬૪ ॥

एते च प्रज्ञापनादयो धर्माः प्रायो मनुष्यक्षेत्र एव भवन्तीति तद्वक्तव्यतामाह—

मूलम्—जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्त पव्वयस्त दाहिणेणं तओ
अकम्मभूमीओ पणत्ताओ, तं जहा—हेमवए हरिवासे देवकुरा
१ । जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्त पव्वयस्त उत्तरेणं तओ अकम्मभू-
मीओ पणत्ताओ, तं जहा—उत्तरकुरा, रम्मगवासे, एरणवए२।
जंबू मंदरस्त दाहिणेणं तओ वासा पणत्ता, तं जहा—भरहे,
हेमवए, हरिवासे३। जंबू मंदरस्त उत्तरेणं तओ वासा पणत्ता,
तं जहा—रम्मगवासे, हेरणवए, एरवए ४ । जंबू मंदरदाहिणेणं
तओ वासहरपव्वया पणत्ता, तं जहा—चुल्लहिमवंते, महाहिम-
वंते, णिसढे ५ । जंबू मंदरस्त उत्तरेणं तओ वासहरपव्वया
पणत्ता, तं जहा—णीलवंते, रूपी, सिहरी ६ । जंबूमंदरदाहि-
णेणं तओ महादहा पणत्ता, तं जहा—पउमदहे, महापउमदहे,
तिगिंछदहे, तत्थ णं तओ देवयाओ महिड्डियाओ जाव पलि-
ओवड्डियाओ परिवसंति, तं जहा—सिरी, हिरी, धिई ७ ।
एवं उत्तरेणवि, णवरं—केसरिदहे, महाणेंडरीयदहे, पोंडरीयदहे,
देवयाओ—कित्ती, बुद्धी, लच्छी ८ । जंबूमंदरदाहिणेणं चुल्लहि-
मवंताओ वासहरपव्वयाओ, पउमदहाओ महादहाओ तओ
महाणईओ पवहंति, तं जहा गंगा, सिंधू, रोहितंसा९। जंबूमंदर
उत्तरेण सिहरीओ वासहरपव्वयाओ पोंडरीयदहाओ महादहाओ
तओ महानईओ पवहंति, तं जहा—सुवन्नकूला, रत्ता, रत्तवई१०।
जंबूमंदरपुरत्थिसेणं सीयाए महाणईए उत्तरेणं तओ अंतरण-

इओ पणत्ताओ, तं जहा-गाहावई, दहवई, पंकवई ११ । जंबू
मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए दाहिणेणं तओ अंतरणइओ
पणत्ताओ, तं जहा-तत्तजला, मत्तजला, उम्मत्तजला १२ ।
जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए दाहिणेणं तओ
अंतरणईओ पणत्ताओ, तं जहा-खीरोदा, सीयसीया, अंतोवा-
हिणी १३ । जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए, उत्त-
रेणं तओ अंतरणईओ पणत्ताओ, तं जहा-उम्मिममालिणी
फेणमालिणी, गंभरिममालिणी १४ । एवं धायईसंडे दीवे पुरत्थिमद्धेवि
अकम्मभूमीओ आढवेत्ता जाव अंतरणईओत्ति णिरवसेसं
भाणियव्वं १४, जाव पुक्खरवरदीवड्डपच्चत्थिमड्ढे तहेव निरवसेसं
भाणियव्वं १४ (४२) ॥ सू० ६५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणस्यां तिस्रोऽकर्मभूमयः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—हैमवतं, हरिवर्षं, देवकुरवः १ । जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य
उत्तरस्यां तिस्रोऽकर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—उत्तरकुरवः, रम्यकवर्षं, ऐरण्यवतमूर

ये પ્રજ્ઞાપનાદિક ધર્મ પ્રાયઃ મનુષ્યક્ષેત્ર મેં હી હોતે હેં—અતઃ હસ
વિષય મેં સૂત્રકાર અથ કથન કરતે હેં—(જંબુદ્વીપે દ્વીપે મંદરસ્સ પન્વ-
યસ્સ) ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—જમ્બુદ્વીપ નામકે દ્વીપમેં મન્દર પર્વતકી દક્ષિણ દિશામેં ત્રીન
અકર્મ ભૂમિયાં કહી ગઈ હેં—જેસે હૈમવત, હરિવર્ષ ઓર દેવકુરુ । જમ્બુ-
દ્વીપ નામકે દ્વીપમેં મન્દરપર્વતકી ઉત્તરદિશામેં ત્રીન અકર્મભૂમિયાં કહી

આ પ્રજ્ઞાપના આદિનો સદ્ભાવ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે, તેથી હવે
સૂત્રકાર તે વિષયને અનુલક્ષીને કથન કરે છે—

“ જંબુદ્વીપે દ્વીપે મંદરસ્સ પન્વયસ્સ ” ઇત્યાદિ—

જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ અકર્મ-
ભૂમિઓ કહી છે—(૧) હૈમવત, (૨) હરિવર્ષ અને (૩) દેવકુરુ. જંબુદ્વીપ
નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અકર્મભૂમિઓ કહી છે.

જમ્બૂમંદરસ્ય દક્ષિણસ્યાં ત્રીણિ વર્ષાણિ પ્રજ્ઞસાનિ, તથથા-ભરતં, હૈમવતં, હરિવર્ષમ્ ૩
જમ્બૂ મન્દરસ્ય ઉત્તરસ્યાં ત્રીણિ વર્ષાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા-રમ્યકવર્ષ, હૈરણ્યવતં,
ऐरवतम् ४ । जम्बू मन्दरदक्षिणस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तथथा-क्षुल्लहिम-
वान्, महाहिमवान्, निषधः ५ । जम्बूमन्दरोत्तरस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः
तथथा-नीलवान्, रुक्मी, शिखरी ६ । जम्बूमन्दरदक्षिणस्यां त्रयो महाह्रदाः
प्रज्ञप्ताः, तथथा-पद्मह्रदः, महापद्मह्रदः, तिगिच्छह्रदः, तत्र खलु तिस्रो देवता
महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तथथा-श्रीः, ह्रीः, धृतिः ७ ।
एवमुत्तरस्यामपि, नवर-केसरिह्रदः, महापुण्डरीकह्रदः, पुण्डरीकह्रदः, देवताः-

ગઈ હૈં જૈસે ઉત્તરકુરુ, રમ્યકવર્ષ ઓર ઐરણ્યવતવર્ષ, । જમ્બૂદ્વીપ નામકે
દ્વીપમેં મન્દર પર્વતકી દક્ષિણદિશામેં ત્રીન વર્ષ કહે ગયે હૈં-જૈસે ભરત,
હૈમવત, ઓર હરિવર્ષ । જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપ મેં ઉત્તરદિશા મેં ત્રીન
વર્ષ કહે ગયે હૈં જૈસે રમ્યકવર્ષ, હૈરણ્યવત ઓર ઐરવત । જમ્બૂદ્વીપ
નામકે દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત કી દાહિની ઓર દક્ષિણદિશા મેં ત્રીન વર્ષ-
ધરપર્વત કહે ગયે હૈં જૈસે ક્ષુલ્લહિમવાન્, મહાહિમવાન્ ઓર નિષધ ૫ ।
જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત કી ઉત્તરદિશા મેં ત્રીન વર્ષધર
પર્વત કહે ગયે હૈં-જૈસે નીલવાન્, રુક્મી ઓર શિખરી ૬ । જમ્બૂદ્વીપ
નામકે દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત કી દક્ષિણ દિશા મેં ત્રીન મહાહ્રદ કહે ગયે
હૈં જૈસે પદ્મહ્રદ, મહાપદ્મહ્રદ ઓર તિગિચ્છહ્રદ યહાં મહર્દ્ધિક-
(મહાઋદ્ધિવાલી) ત્રીન દેવિયાં રહતી હૈં इनकी यावत् एकपल्योपम
की स्थिति है इनके नाम श्रीदेवी, ह्रीदेवी और धृतिदेवी है इसी तरह

(૧) ઉત્તરકુરુ, (૨) રમ્યક વર્ષ અને (૩) ઐરણ્યવત વર્ષ. જમ્બૂદ્વીપ નામના
દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષક્ષેત્ર કહ્યાં છે-(૧) ભરત (૨)
હૈમવત અને (૩) હરિવર્ષ. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તરે
ત્રણ વર્ષ કહ્યાં છે-(૧) રમ્યકવર્ષ, (૨) હૈરણ્યવત અને (૩) ઐરવત. જમ્બૂદ્વીપ
નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યાં છે.
(૧) ક્ષુલ્લ હિમવાન્, (૨) મહા હિમવાન્ અને (૩) નિષધ ॥ ૫ ॥ જમ્બૂદ્વીપ
નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યાં છે.
(૧) નીલવાન્, (૨) રુક્મી અને (૩) શિખરી. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં
મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ મહાહ્રદ (૬૬) કહ્યાં છે-પદ્મહ્રદ,
મહાપદ્મહ્રદ, અને તિગિચ્છહ્રદ તેમાં મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ
રહે છે તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. તેમનાં નામ શ્રીદેવી, હ્રીદેવી
અને ધૃતિદેવી છે એ જ પ્રમાણે મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં પણ ત્રણ

કીર્તિઃ, બુદ્ધિઃ, લક્ષ્મીઃ ૮, જમ્બૂમન્દરદક્ષિણસ્યાં સુલ્લહિમવતો વર્ષધરપર્વતાત્
પદ્મહદાન્મહાહદાત્ તિસ્ત્રો મહાનદ્યઃ પ્રવહન્તિ, તદ્વથા-ગંગા, સિન્ધુઃ, રોહિતાંશા ૯
જમ્બૂમન્દરોત્તરસ્યાં શિખરિતો વર્ષધરપર્વતાત્ પુન્ડરીકહદાન્મહાહદાત્ તિસ્ત્રો
મહાનદ્યઃ પ્રવહન્તિ, તદ્વથા-સુવર્ણકૂલા, રક્તા, રક્તવતી ૧૦ । જમ્બૂમન્દરપૂર્વસ્યાં
શીતાયા મહાનદ્યા ઉત્તરસ્યાં તિસ્ત્રોઽનન્તરનદ્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-ગ્રાહાવતી, હ્રદ-
વતી, પદ્મવતી ૧૧ । જમ્બૂમન્દરપૂર્વસ્યાં શીતાયા મહાનદ્યા દક્ષિણસ્યાં તિસ્ત્રોઽન્ત-

સે મન્દરપર્વત કી ઉત્તરદિશા મેં ભી જાનનાં ચાહિયે યહાં કેસરિહ્રદ
(દ્રહ), મહોપુન્ડરીકહ્રદ (દ્રહ) ઓર પુન્ડરીકહ્રદ (દ્રહ) હેં યહાં જો
મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોં ચાલી ત્રીન દેવિયાં રહતી હેં ઉનકે નામ હસ
પ્રકાર સે હેં-કીર્તિદેવી, બુદ્ધિદેવી ઓર લક્ષ્મીદેવી । જમ્બૂદ્વીપ નામ કે
દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત કી દક્ષિણદિશા મેં સુલ્લહિમવાન્ પર્વત હૈ ઓર હસ
પર્વત કે ડપર જો પદ્મહ્રદ હૈ ઉસસે ગંગા, સિન્ધુ ઓર રોહિતાંશા યે
ત્રીન મહાનદિયાં નિકલી હેં । ૯ । જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત
કી ઉત્તરદિશા મેં જો શિખરિપર્વત હૈ ઓર હસ શિખરીપર્વત પર જો
પુન્ડરીક નામ કા મહાહ્રદ હૈ ઉસસે ભી યે ત્રીન મહાનદિયાં નિકલી
હેં-જિનકે નામ હસ પ્રકાર સે હેં-સુવર્ણકૂલા ૧, રક્તા ૨, ઓર રક્તવતી
૩ । જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત કી પૂર્વદિશા મેં સ્થિત શીતા
મહાનદી કી ઉત્તર દિશા મેં ત્રીન અન્તર નદિયાં હેં હનકે નામ હસ
પ્રકાર સે હેં-ગ્રાહાવતી, હ્રદવતી ઓર પદ્મવતી ૧૧ । જમ્બૂદ્વીપ નામ કે
દ્વીપ મેં મન્દરપર્વત કી પૂર્વદિશા મેં સ્થિત શીતામહાનદી કી દક્ષિણદિશા

મહાહ્રદ નીચે પ્રમાણે છે-કેસરી હ્રદ, મહાપુન્ડરીક હ્રદ અને પુન્ડરીક હ્રદ.
ત્યાં જે મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ રહે છે, તેમનાં નામ આ
પ્રમાણે છે-કીર્તિદેવી, બુદ્ધિદેવી અને લક્ષ્મીદેવી. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં
મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે સુલ્લહિમવાન્ પર્વત છે, અને તે પર્વતપર
જે પદ્મહ્રદ છે, તેમાંથી ગંગા, સિન્ધુ અને રોહિતાંશા નામની ત્રણ મહાનદીઓ
નીકળે છે. જમ્બૂદ્વીપ નામના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે શિખરી પર્વત
પર જે પુન્ડરીક નામનું મહાહ્રદ છે, તેમાંથી સુવર્ણકૂલા, રક્તા અને રક્તવતી
નામની ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે. જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની
પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા નામની મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અન્તર
નદીઓ વહે છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-ગ્રાહાવતી, હ્રદવતી અને પદ્મવતી.
। ૧૧ । જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા
મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં જે ત્રણ અન્તર નદીઓ કહી છે તેમના નામ આ

रनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तप्तजला, महाजला, उन्मत्तजला १२ । जम्बूमन्दरपश्चि-
मायां शीतोदाया महानद्या दक्षिणस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्षीरोदा,
शीतस्रोताः, अन्तर्वाहिनी १३ । जम्बूमन्दरपश्चिमायां शीतोदाया महानद्या उत्त-
रस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—रुक्मिमालिनी, फेनमालिनी, गम्भीरमा-
लिनी १४ । एवं धातकीषण्डे द्वीपे पूर्वार्द्धेऽपि अकर्मभूमिरावेष्टय यावत् — अन्त-
रनद्य इति निरवशेषं भणितव्यं १४ । यावत् — पुष्करवरद्वीपार्द्धपश्चिमार्द्धे तथैव
निरवशेषं भणितव्यम् १४ (४२) ” ॥ सू० ६५ ॥

टीका—‘जम्बूद्वीवे’ इत्यादि । सुगमम् ॥ सू० ६५ ॥

पूर्वं मनुष्यक्षेत्रलक्षणक्षितिखण्डप्ररूपणा प्रोक्ता, साम्प्रतं भङ्ग्यन्तरेण सामा-
न्यपृथिवीदेशप्ररूपणामाह—

मूलम्—तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा, तं जहा—अहे
णं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए उराला पोग्गला णिवएज्जा,

में तीन अन्तर महानदियां कही गई हैं—उनके नाम इस प्रकार से हैं—
तप्तजला, मत्तजला, और उत्तमजला १२ । जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में
मन्दरपर्वत की पश्चिमदिशा में स्थित शीतोदा महानदी की दक्षिणदिशा
में तीन अन्तर महानदियां हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं—क्षीरोदा,
शीतस्रोता और अन्तरवाहिनी १३ । जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरप-
र्वत की पश्चिमदिशा में स्थित शीतोदा महानदी की उत्तरदिशा में तीन
अन्तर महानदियां हैं—उनके नाम इस प्रकार से हैं—रुक्मिमालिनी,
फेनमालिनी और गम्भीरमालिनी १४ । इसी प्रकार का कथन पूर्वार्ध
धातकीखण्डद्वीप में भी अकर्मभूमि से लेकर यावत् अन्तरनदियों तक
का सम्पूर्णरूप से कहना चाहिये यावत् पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चिमार्ध में
भी इसी तरह का सम्पूर्ण कथन कर लेना चाहिये १४—(४२) ॥ सू० ६५ ॥

प्रमाणे छे—तप्तजला, महाजला अने उन्मत्तजला. । १२ । जम्बूद्वीप नामना
द्वीपमा मन्दर पर्वतनी पश्चिम दिशाभा आवेली शीतोदा महानदीनी दक्षिण
दिशाभा त्रय अन्तर महानदीओ छे. तेमना नाम आ प्रमाणे छे—क्षीरोदा,
शीतस्रोता अने अन्तरवाहिनी. । १३ । जम्बूद्वीप नामना द्वीपमा मन्दर
पर्वतनी पश्चिम दिशाभा आवेली शीतोदा महानदीनी उत्तर दिशाभा त्रय
महानदीओ छे, तेमना नाम आ प्रमाणे छे—रुक्मिमालिनी फेनमालिनी अने
गम्भीरमालिनी आ प्रकारनुं अकर्मभूमिओथी लधने अन्तरनदीओ सुधीनुसमस्त
कथन पूर्वार्ध धातकीअउ द्वीपमा पणु समजुं. पुष्करवर द्वीपार्धना पश्चिमार्ध
पर्यन्तना द्वीपमा पणु आ प्रकारनु ज कथन समजु देबुं. । १४ ॥ ४२ ॥ सू. ६५ ॥

તણં ડરાલા પોગલા ણિવયમાણા દેસં પુઢવીણ ચલેજ્જા ૧,
મહોરણ વા મહિઢ્ઢીણ જાવ મહેસક્કલે ઇમીસે રયણપ્પમાણ પુઢ-
વીણ અહે ડસ્મજ્જણિમજ્જિયં કરેમાણે દેસં પુઢવીણ ચલેજ્જા ૨,
ણાગસુવન્નાણ વા સંગામંસિ વટ્ટમાણંસિ દેસે પુઢવીણ ચલેજ્જા
૩. તીહિં ઠાણેહિં કેવલકપ્પા પુઢવી ચલેજ્જા, તં જહા—અહેણં
ઇમીસે રયણપ્પમાણ પુઢવીણ ઘણવાણ ગુપ્પેજ્જા, તણં સે ઘણ-
વાણ ગુવિણ સમાણે ઘણોદહિમેણ્ણા, તણં સે ઘણોદહી ણ્ણેણ
સમાણે કેવલકપ્પં પુઢવિં ચાલેજ્જા ૧, દેવે વા મહિઢ્ઢીણ જાવ
મહેસક્કલે તહારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા ઇઢ્ઢિં જુઢં
વલં વીરિયં પુરિસક્કારપરક્કમં ડવદંસમાણે કેવલકપ્પં પુઢવિં
ચાલેજ્જા ૨, દેવાસુરસંગામંસિ વા વટ્ટમાણંસિ કેવલકપ્પા પુઢવી
ચલેજ્જા ૩, ઇચ્છેણહિં તીહિં ઠાણેહિં કેવલકપ્પા પુઢવી
ચલેજ્જા ૨ ॥ સૂ. ૬૬ ॥

છાયા—ત્રિભિઃ સ્થાનૈર્દેશઃ પૃથિવ્યાશ્ચલતિ, તદ્વથા—અધઃસ્થલુ અસ્યા રત્ન-
પ્રમાયાઃ પૃથિવ્યા ડદારાઃ પુઢ્ણા નિપતેયુઃ, તતઃ સ્થલુ ડદારા પુઢ્ણા નિપતન્તો

ઇસ પ્રકાર સે મનુષ્યક્ષેત્રરૂપ ભૂમિસ્વળ્લ કી પ્રરૂપણા કરકે અથ
સૂત્રકાર ઢૂસરી ઢૂલી સે સામાન્યપૃથિવી દેશ કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં—

તીહિં ઠાણેહિં દેસે પુઢવીણ ચલેજ્જા) ઇત્યાદિ .

સૂત્રાર્થ—તીન કારણોં કો લેકર પૃથિવીકો ંકદેશ ચલાયમાન હોતા હૈ
વે કારણ ઇસ પ્રકાર હૈં—ઇસ રત્નપ્રમા પૃથિવી કે અધોભાગમેં જવ વાદર
પુઢ્ણલ વિસ્ત્રસા પરિણામ સે અપને સ્થાન સે ડછલતે હૈં અથવા ઢૂસરે

આ પ્રકારે મનુષ્યક્ષેત્રરૂપ ભૂમિખંડની પ્રરૂપણા કરીને ડવે સૂત્રકાર ખીજી
શૈલીથી સામાન્ય પૃથ્વીદેશની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ તીહિં ઠાણેહિં દેસે પુઢવીણ ચલેજ્જા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આ ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો ંક દેશ (હિસ્સો) ડંપાયમાન
થાય છે—(૧) રત્નપ્રમા પૃથ્વીના અધોભાગમાં બ્યારે બાદર પુઢ્ણલ વિસ્ત્રસા પરિણામ
દ્વારા પોતાના સ્થાનમાંથી ડછળે છે, અથવા ખીજે સ્થાનેથી આવીને પડે છે,

દેશં પૃથિવ્યા ચાલયન્તિ ૧, મહોરગો વા મહર્દિકો યાવત્ મહેશાશ્વયઃ, અસ્યાઃ રત્નપ્રભાયાઃ પૃથિવ્યા અધઽન્મજ્જનિમજ્જિકાં કુર્વન્ દેશં પૃથિવ્યા-શ્ચાલયતિ ૨, નાગસુવર્ણાનાં વા સંગ્રામે વર્તમાને દેશઃ પૃથિવ્યાશ્ચલતિ ૩, ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ કેવલપલ્પા પૃથિવીચલતિ, તદ્યથા - અધઃ સ્વલુ અસ્યા રત્નપ્રભાયાઃ પૃથિવ્યા ઘનવાતો ગુપ્તેત્, તતઃ સ્વલુ સ ઘનવાતો ગુપ્તઃ સન્ ઘનોદધિમેજયેત્, તતઃ સ્વલુ સ ઘનોદધિરેજિતઃ સન્ કેવલકલ્પાં પૃથિવીં ચાલ-

સ્થાનસે આકર ઉત્પન્ન હોતે હૈં, તબ વે પૃથિવી કે એકદેશકો કમ્પિત કર દેતે હૈં, યહ પ્રથમ કારણ હૈં. દ્વિતીય કારણ હસ પ્રકાર સે હૈ મહર્દિક યાવત્ મહેશ્વર રૂપ સે પ્રસિદ્ધ કોઈ મહોરગ વ્યન્તરવિશેષ હસ રત્ન પ્રભાપૃથિવી કે અધોભાગ મેં ઉત્પત્તન નિપત્તન કરતા હૈ તબ પૃથિવી કા એકદેશ ચલાયમાન હોતા હૈ અથવા તીસરા કારણ હસ પ્રકાર સે હૈ નાગકુમાર ઓર સુવર્ણકુમાર હન દોનોં કા જબ આપસ મેં સંગ્રામ છિડ જાતા હૈ તબ ડસ સમય ખી પૃથિવીકા એકદેશ ચલાયમાન હોતા હૈ હસ પ્રકાર કે હન તીન કારણોં સે પૃથિવી કા એકદેશ ચલાયમાન હોતા હૈ.

હન તીન કારણોં સે કેવલકલ્પા સમ્પૂર્ણ પૃથિવી ચલાયમાન હોતી હૈ. વે તીન કારણ હસ પ્રકાર સે હૈં જબ રત્નપ્રભાપૃથિવી કે અધોભાગ મેં રહા હુઆ ઘનવાત કારણ વિશેષ સે વ્યાકુલ ક્ષુભિત હોતા હૈ તબ વહ વ્યાકુલ હોતા હુઆ ઘનવાત ઘનોદધિ કો કમ્પિત કર દેતા હૈ ઘનોદધિ કે કમ્પિત હોને સે સમ્પૂર્ણપૃથિવી કંપિત હો જાતી હૈ-અર્થાત્ કંપિત

ત્યારે તેઓ પૃથ્વીના એક દેશને કંપાવી નાખે છે. (૨) ખીજું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજવું, કેઈ મહર્દિક આદિ વિશેષણોવાળો, મહેશ્વરરૂપે પ્રસિદ્ધ એવો કેઈ મહોરગ વ્યન્તરવિશેષ ન્યારે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં ઉત્પત્તન નિપત્તન (ઉંચે કૂદવું અને નીચે પડવું એવી ક્રિયા) કરે છે, ત્યારે પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થાય છે. હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ન્યારે નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થઈ જાય છે. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો એકદેશ (અંશ) ચલાયમાન થાય છે.

હવે જે ત્રણ કારણોને લીધે આખી પૃથ્વી ચલાયમાન થાય છે, તે કારણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-(૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં રહેલા ઘનવાત ન્યારે કેઈ વિશિષ્ટ કારણને લીધે ક્ષુભિત થાય છે, ત્યારે તે ક્ષુબ્ધ ઘનવાત ઘનોદધિને કમ્પાયમાન કરી નાખે છે, અને ઘનોદધિ કંપિત થવાથી

યતિ ૧, દેવો વા મહર્દિકો યાવત્-મહેશાચ્યઃ તથારૂપાય શ્રમણાય વા માહનાય વા ઋદ્ધિ દ્યુતિ વલં વીર્યં પુરુષાકારપરાક્રમમુપદર્શયન્ કેવલકલ્પાં પૃથિવીં ચાલયતિ ૨, દેવાસુરસંગ્રામે વા વર્તમાને કેવલકલ્પા પૃથિવીચલતિ ૩, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैः કેવલકલ્પા પૃથિવી ચલતિ ૨ ॥ સુ૦ ૬૬ ॥

ટીકા—‘તીર્થિ’ ઇત્યાદિ, સૂત્રદ્વયં પ્રાયઃ સુગમમ્, નવરં-ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ કારણૈઃ પૃથિવ્યા દેશઃ-ભાગઃ ચલતિ, તદ્વત્થા-તાન્યેવ કારણાન્યાહ-અસ્યા રત્ન-પ્રમાયાઃ પૃથિવ્યાઃ-પ્રથમ નરકપૃથિવ્યા અધઃ-અધોભાગે ઉદારાઃ-વાદરાઃ પુદ્ગલાઃ

હુઆ ઘનોદધિ સમ્પૂર્ણ પૃથિવી કો કંપિત કર દેતા હૈ યહ સંપૂર્ણ પૃથિવી કો કંપિત હોને કા પ્રથમ કારણ હૈ, દ્વિતીય કારણ હસ પ્રકાર સે હૈ-મહાર્ઠ્ઠિ વાલા યાવત્ મહેશ્વરરૂપ સે પ્રસિદ્ધ હુઆ કોઈ મહોરગ નામ કા વ્યન્તરવિશેષ તથારૂપવાલે શ્રમણ કો અથવા માહન કો અપની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, યશ, વલ, વીર્ય, ઓર પરાક્રમ કો દિખાતા હૈ તવ વહ પૂરી પૃથિવી કો કંપિત કર દેતા હૈ, ત્રીસરા કારણ હસ પ્રકાર સે હૈ-જય વૈમાનિક ઓર ભવનપતિયોં કા આપસ મેં સંગ્રામ છિડ જોતા હૈ તવ ઉસ સમય મી યહ સંપૂર્ણ પૃથિવી કંપિત હો ઉઠતી હૈ હસ પ્રકાર સે યે ત્રીન કારણ કેવલકલ્પા સંપૂર્ણ પૃથિવી કો કંપિત હોને કો હૈ.

ટીકાર્થ-પૃથિવી કો એકદેશ કો કંપિત હોને મેં જો યહાં ત્રીન કારણ કહે ગયે હૈં ઉનમેં પ્રથમ કારણ એસા હૈં કિ હસ પ્રથમ નરક પૃથિવી કો અધોભાગ મેં જો ઉદાર વાદર પુદ્ગલ હૈં વે જય વિસ્રસાપરિણામ કો

આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થાય છે એટલે કે કંપિત થયેલો ઘનોદધિ આખી પૃથ્વીને પણ કંપિત કરી નાખે છે.

સંપૂર્ણ પૃથ્વીને કંપિત કરનાર ત્રીણું કારણ આ પ્રમાણે છે-મહર્દિક આદિ વિશેષણોવાળો અને મહેશ્વર રૂપે પ્રસિદ્ધ એવો કોઈ મહોરગ નામનો વ્યન્તરવિશેષ તથારૂપ શ્રમણને અથવા માહનને જ્યારે પોતાની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તે આખી પૃથ્વીને કંપાવી નાખે છે હવે ત્રીણું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-જ્યારે વૈમાનિક અને ભવનપતિઓ વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ આખી પૃથ્વી કંપી ઉઠે છે. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે કેવલકલ્પા (સંપૂર્ણ) પૃથ્વી કંપિત થાય છે.

ટીકાર્થ-પૃથ્વીના એક દેશને ચક્રાયમાન કરનારા ત્રણ કારણોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ. પહેલું કારણ એવું છે કે રત્નપ્રલા નામની પહેલી નરકપૃથ્વીના અધોભાગમાં જે ઉદાર વાદર પુદ્ગલ છે તેઓ જ્યારે વિસ્રસા પરિણામને લીધે તે સ્થાનેથી

નિપતેયુઃ-વિસ્રસાપરિણામાત્તતઃ સ્થાનાદુચ્છલેયુઃ, અન્યસ્થાનાદ્વા સમાગત્ય યન્ત્રો-
ન્મુક્તમહોપલવત્તત્ર સંપતેયુઃ, તતઃ खलु ते वादराः पुद्गला निपतन्तः सन्तः
પૃથિવ્યા દેશમ્-એકદેશં ચાલયન્તિ-કમ્પયન્તીત્યર્થઃ, પૂર્વોક્તકારણમાશ્રિત્ય પૃથિવી
દેશશ્ચલતીતિ ભાવઃ ૧, વા-અથવા મહોરગઃ-કોઽપિ વ્યન્તરવિશેષઃ, સ કીદૃશઃ ?
ઇત્યાહ-‘ મહિહ્ણિ’ ઇત્યાદિ, મહર્દિકઃ-પરિવારાદિક્વદ્ધિ સમ્પન્નઃ ‘ જાવે ’-
તિ યાવત્કારણાત્-‘ મહજ્જુરુ’, મહાવલે, મહાણુભાગે ’ ઇતિ સગ્રાહ્યમ્, તત્ર
મહાદ્યુતિકઃ-શરીરાદિદીપ્તિસમ્પન્નઃ મહાવલઃ-વલસમ્પન્નઃ, મહાણુભાગઃ-વૈક્રિ-
યાદિ પ્રભાવસમ્પન્નઃ, મહેશાખ્યઃ-મહેશ્વરત્વેન પ્રસિદ્ધઃ, સ અસ્યા રત્નપ્રભાયાઃ
પૃથિવ્યા અધઃ-અધોભાગે ઉન્મજ્જનિમજ્જિકાં-ઉત્પત્તનનિપત્તનં કુર્વન્ પૃથિવ્યા
દેશં ચાલયતિ ૨, વા-અથવા નાગસુપર્ણાનાં-નાગકુમારાણાં સુપર્ણકુમારાણાં ચ
ભવનપતિ વિશેષાણાં પરસ્પરં સંગ્રામે વર્તમાને-જાયમાને સતિ પૃથિવ્યા દેશશ્ચલતિ

લેકર ઉસ સ્થાન સે ઉછલતે હૈં યા અન્ય સ્થાન સે આકર વે યંત્રોન્મુક્ત
મહોપલ (યંત્ર કે દ્વારા છોડે ગયે પથ્થર) કી તરહ વહાં ગિરતે હૈં તવ
ગિરતે હુએ વે વાદર પુદ્ગલ પૃથિવી કે એકદેશ કો કમ્પિત કર દેતે હૈં
તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ હસ પ્રથમ કારણ કો લેકર પૃથિવી કા એક
દેશ ચલાયમાન હો જાતા હૈં અથવા-પરિવાર આદિ રૂપ ક્વદ્ધિ સે સંપન્ન
હુઆ યાવત્ શરીરાદિ કી દીપ્તિ સે સંપન્ન હુઆ, વલસમ્પન્ન હુઆ વૈક્રિ-
યાદિ રૂપ પ્રભાવ સે સંપન્ન હુઆ એવં મહેશ્વર રૂપ સે પ્રસિદ્ધ હુઆ કોઈ
મહોરગ નામ કા વ્યન્તરવિશેષ જવ રત્નપ્રભા પૃથિવી કે અધોભાગ મેં
નીચે સે ઊપર કો ઔર ઊપર સે નીચે કો ઉછલતા હૈં તવ ખી પૃથિવી
કા એકદેશ ચંચલ હો ઉઠતા હૈં તૃતીય કારણ પૃથિવી કે એકદેશ કે
ચંચલ હોને મેં નાગકુમાર ઔર સુપર્ણકુમારોં કા આપસ મેં સંગ્રામ કા

ઉછળે છે, અથવા અન્ય સ્થાનેથી આવીને, યંત્રની દ્વારા ફેંકાયેલા પથ્થરની
જેમ ત્યાં પડે છે, ત્યારે પત્તન પામતાં તે બાદર પુદ્ગલો પૃથ્વીના એકદેશને
કંપાવી નાખે છે. એટલે કે આ પ્રથમ કારણને લીધે પૃથ્વીનો એકદેશ
ચલાયમાન થઈ જાય છે. બીજા કારણતુ સ્પષ્ટીકરણ-પરિવાર આદિ રૂપ ક્વદ્ધિથી
સંપન્ન, શરીરાદિની દીપ્તિથી સંપન્ન, બલસંપન્ન, વૈક્રિયાદિરૂપ પ્રભાવથી સંપન્ન
હોય એવો અને મહેશ્વર રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો હોય એવો કોઈ મહોરગ નામનો
વ્યન્તરવિશેષ જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી
નીચે કૂદાકૂદ મચાવે છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ કંપાયમાન થવા માંડે છે.
હવે ત્રીજા કારણતુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-જ્યારે નાગકુમાર અને
સુપર્ણકુમાર વચ્ચે સંગ્રામ મચી જાય છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ ચલા-

૩, इत्येतैः—पूर्वोक्तैस्त्रिभिः कारणैः पृथिव्या देशचलनमुन्नयनवा संप्रति तस्याः सर्वतश्चलनमाह—‘ तोहि ’ इत्यादि, त्रिभिः स्थानै केवलकल्पा—केवलैव परिपूर्ण-
त्यर्थः ईपदूनताचेह न विवक्ष्यते परिपूर्ण प्राया वा पृथिवी चलति, तद्यथा—तान्ये-
वाह—अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधः—अधोभागवर्त्ती घनवातः—स्त्यानवायुः
गुप्येत्—कारणविशेषाद् व्याकुलो भवेत्—क्षुरयेदित्यर्थः, ‘ गुप व्याकुलत्वे ’ इति
दिवादि गणगतः परस्मैपदी धातुः, ततः स घनवातः गुप्तः—क्षुब्धः सन् घनो-
दधि—घनवातोपरिस्थितं कठिनजलसमूहं एजयेत्—कम्पयेत्, ततः घनवातेन
एजितः—कम्पितः स घनोदधिः केवलकल्पां—सम्पूर्णां पृथिवीं चालयति ?, वा-
अथवा महर्द्धिकः यावत्—महेशाख्यो देवः तथा रूपाय—उत्तमगुणयुक्ताय
श्रमणाय—अनगाराय, माहनाय—अहिंसादि महागुणसम्पन्नाय—ऋद्धिपरिवारा-

છિડ્ડ જાના હૈ નાગકુમાર ઔર સુવર્ણકુમાર યે ભવનપતિદેવ હૈં યહ તો
કહા પૃથિવી કે એકદેશ કો કંપિત હોને કા કારણ અથ સમસ્ત પૃથિવી
કો કંપિત હોને કા કયા કારણ હૈં યહ કહા જાના હૈં—“ કેવલકલ્પ ”
શબ્દ સે યહાં “ પૂર્ણ ” એસા અર્થ લિયા ગયા હૈં કુછ કમ નહીં અર્થાત્
इन तीन कारणों से पूरी की पूरी पृथिवी कंपित होती है—थोड़ी बहुत
કમ નહીં પૂરી પૃથિવી કે કંપિત હોને મેં યહ પ્રથમ કારણ એસા હૈં કિ
—हस्य रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभाग में घनवात-स्त्यानवायु है वह जब
કારણવિશેષ સે વ્યાકુલ-ક્ષુભિત હો ઉઠતા હૈં તો એસી સ્થિતિ મેં ઘન-
વાત કે ઉપર સ્થિતિ મેં ઘનવાત કે ઉપર સ્થિત કઠિત જલસમૂહરૂપ
घनोदधि कंपित हो उठता है इससे यह संपूर्ण पृथिवी चंचल हो उठती
હૈં અથવા મહેશ નામકા કોઈ દેવ ઉત્તરગુણયુક્ત શ્રમણકે લિયે અનગારકે
લિયે યા માહનકે લિયે અપની પરિવાર આદિ રૂપ ઋદ્ધિકો, શરીરાદિ કી

યમાન થાય છે. નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર ભવનપતિનિકાયના દેવો છે.

હવે સમસ્ત પૃથ્વીને કંપાયમાન કરનારા કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—સૂત્રમાં જે “ કેવલ કલ્પ ” શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ ‘ સંપૂર્ણ ’ સમજવો. એટલે કે સંપૂર્ણ પૃથ્વીને કંપિત કરવામાં આ ત્રણ કારણો નિમિત્તરૂપ બને છે—

પહેલું કારણ—આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં ઘનવાત-સ્ત્યાનવાયુ રહેલો છે. તે ઘનવાત બ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ કારણને લીધે વ્યાકુલ (ક્ષુભિત) થઈ જાય છે, ત્યારે ઘનવાતની ઉપર રહેલો કઠિન જળસમૂહ રૂપ ઘનોદધિ પણ કંપિત થઈ ઉઠે છે અને તે ઘનોદધિ કંપિત થવાને લીધે આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી પણ કંપિત થઈ ઉઠે છે.

હવે ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—મહેશ નામનો કોઈ દેવ ઉત્તર ગુણયુક્ત કોઈ શ્રમણને (અણુગારને) અથવા માહનને, અહિંસાદિ

દિરૂપાં, દ્યુતિં - શરીરાદિકાન્તિ, યશઃ — પરાક્રમોપાર્જિતાં રૂપ્યાતિ, બલં - શારીરિકશક્તિ - વીર્યમ્ - આત્મબલં પુરુષકારં-સ્વાભિમાનગર્ભિતં વ્યવસાયં, પરાક્રમં-નિષ્પન્નફલં વ્યવસાયમ્-ઉપદર્શયન્ પૃથિવ્યાદિચાલનેનૈવ બલવીર્યાદ્યુપ-
દર્શનં ભવતીતિ તદ્દર્શયન્ કેવલકલ્પાં પૃથિવીં ચાલયતિ ૨, વા - અથવા દેવા સુરસંગ્રામે, દેવાઃ વૈમાનિકાઃ, અસુરાઃ-ભવનપતય, તેષાં સંગ્રામે, કિં તેષાં સંગ્રામ કારણમ્ ? इति, પ્રશ્ને ભવપ્રત્યયિકમેવ તેષાં વૈરં ભવતિ, આહ—“ કિં પત્તિયં ણં મંતે ! અસુરકુમારા દેવા સોહમ્મં ગયા ય ગમિસ્સંતિ ય ? ગોયમા ! તેસિં ણં દેવાણં ભવપચ્છદ્દ-વેરાણુબંધે ” (મગવતી) છાયા—કિં પ્રત્યયિકં સ્વલુ

કાન્તિકો, પરાક્રમોપાર્જિત રૂપ્યાતિકો, શારીરિક શક્તિરૂપ બલકો, આત્મ-
બલરૂપ વીર્યકો, સ્વાભિમાનગર્ભિત વ્યવસાયરૂપ પુરુષકાર કો, નિષ્પન્ન-
ફલ વાલે વ્યવસાયરૂપ પરાક્રમ કો દિશ્વાતા હૈ તબ વહ પૂરી કી પૂરી
પૃથિવી કો કંપિત કાર દેતા હૈ ક્યોં કિ પૃથિવી આદિ કે કમ્પિત કર
દેને સે હી કંપાને વાલે કે બલવીર્યાદિ કા ઉપદર્શન હોતા હૈ અથવા
જબ દેવોં વૈમાનિક દેવોં કા ઓર અસુરોં કા-ભવનપતિયોં કા-સંગ્રામ
હોતા હૈ તબ મી યહ પરી પૃથિવી કંપિત હો ઉઠતી હૈ । इनके संग्राम
का क्या कारण है ? इनके संग्राम का कारण वैर है और यह वैर इनमें
भवप्रत्ययिक होता है । ऐसा ही कहा है—“ किं पत्तियं णं मंते ! अस्-
रकुमारा देवा सोहम्मं गया य गमिस्संस्ति य ? गोयमा ! तेसिं णं
देवाणं भवपचछद्द वेराणुबन्धे ” तात्पर्य इसका ऐसा है कि यहां प्रभु

રૂપ ઋદ્ધિ, શરીરાદિની કાન્તિ, પરાક્રમોપાર્જિત રૂપ્યાતિ, શારીરિક શક્તિરૂપ
બળ, આત્મબળરૂપ વીર્ય, સ્વાભિમાનગર્ભિત વ્યવસાયરૂપ પુરુષકાર, અને
નિષ્પન્ન ફલવાળા વ્યવસાયરૂપ પરાક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તે પૂરેપૂરી પૃથ્વીને
કંપાયમાન કરી નાખે છે, કારણ કે પૃથ્વી આદિને કંપાવી નાખવાથી જ કંપ-
વનારના બળ, વીર્ય આદિનું ઉપદર્શન થાય છે.

ત્રિભુ કારણતું નિરૂપણ—ત્યારે વૈમાનિક દેવો અને (ભવનપતિ દેવો)
વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ જાય છે.
તેમની વચ્ચેના સંગ્રામનું કારણ નીચે પ્રમાણે હોય છે—તેમની વચ્ચે વેર હોય
છે, અને તેમનું તે વેર ભવપ્રત્યયિક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ કિં પત્તિયં ણં
મંતે ! અસુરકુમારા દેવા સોહમ્મં ગયા ય ગમિસ્સંતિ ય ? ગોયમા ! તેસિં ણં દેવાણ
ભવપચ્છદ્દ વેરાણુબંધે ” આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—ગૌતમ સ્વામીનો

મદન્ત ! અસુરકુમારા દેવાઃ સૌધર્મ કલ્પં ગતાશ્ચ ગમિષ્યન્તિ ચ ? ગૌતમ ! તેપાં
 યલ્લ દેવાનાં ભવપ્રત્યયિકો વૈરાનુબન્ધઃ, ઇતિ, તતશ્ચ સગ્રામો યવતિ, તસ્મિન્ સંગ્રામે
 વર્તમાને સતિ કેવલકલ્પા-સમ્પૂર્ણા પૃથિવી ચલતિ ૨, ઇત્યેતૈઃ પૂર્વોક્તૈઃ કારણૈઃ
 કેવલકલ્પા પૃથિવી ચલતીતિ । ૨ ॥ સૂ. ૬૬ ॥

પૂર્વં સગ્રામકારિતયા દેવાસુરાઃ પ્રોક્તાઃ, તે ચેન્દ્રાદિભેદેન દશવિધા ઇતિ
 તન્મધ્યવર્તિનસ્ત્રિસ્થાનકાવતારિણઃ કિલ્વિપિકાઃ સન્તીતિ તાનભિધિત્સુરાહ—

મૂલમ્—તિવિહા દેવકિલ્વિસિયા પપ્પણ્ણત્તા, તં જહા—તિપલિ-
 ઓવમટ્ઢિઙ્ગયા ૧, તિસાગરોવમટ્ઢિઙ્ગયા ૨, તેરસસાગરોવમટ્ઢિઙ્ગયા
 ૩ । ૧ । કહિ ણં મંતે ! તિપલિઓવમટ્ઢિઙ્ગયા દેવકિલ્વિસિયા
 પરિવસંતિ ? ઉપ્પિં જોઙ્ગસિયાણં હિટ્ઠિં સોહમ્મીસાણેસુ કપ્પેસુ
 ઇત્થણં તિપલિઓવમટ્ઢિઙ્ગયા દેવકિલ્વિસિયા પરિવસંતિ । ૧ ।
 કહિ ણં મંતે ! તિસાગરોવમટ્ઢિઙ્ગયા દેવકિલ્વિસિયા પરિવસંતિ, ૧,
 ઉપ્પિં સોહમ્મીસાણાણં કપ્પાણં હેટ્ઠિં સણંકુમારમાહિંદેસુ કપ્પેસુ
 ઇત્થ ણં તિસાગરોવમટ્ઢિઙ્ગયા દેવકિલ્વિસિયા પરિવસંતિ । ૨ ।
 કહિ ણં મંતે ! તેરસસાગરોવમટ્ઢિઙ્ગયા દેવકિલ્વિસિયા પરિવસંતિ ?
 ઉપ્પિં વંમલોગસ્સ કપ્પસ્સ હિટ્ઠિં લંતગે કપ્પે ઇત્થ ણં તેરસ-
 સાગરોવમટ્ઢિઙ્ગયા દેવકિલ્વિસિયા પરિવસંતિ । ૩ । સૂ. ૬૭ ॥

સે એસા પૂછા ગયા હૈ—હે મદન્ત ! અસુરકુમાર દેવ સૌધર્મકલ્પ મેં પહિલે
 કયોં ઘયે ઓર આગે મી કયોં જાવેંગે ? ઉત્તર મેં પ્રશ્ન કહતે હૈં હૈ ગૌતમ !
 યન દેવોં કા વૈરાનુબંધ ભવપ્રત્યયિક હોતા હૈ ઇસલે સંગ્રામ હોતા હૈ
 ઇસ સંગ્રામ કે હોને પર સંપૂર્ણ પૃથિવી કંપિત હો ઁઠતી હૈ ઇસ પ્રકાર કે
 ઇન ત્રીન કારણોં કો લેકર સંપૂર્ણ પૃથિવી ચલાયમાન હોતી હૈ । ૨ ॥ ૬૬ ॥

પ્રશ્ન—“ હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો સૌધર્મકલ્પમાં ભૂતકાળમાં શા કારણે
 ગયા હતા અને ભવિષ્યમાં શા કારણે જશે ? ”

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે દેવોનો વૈરાનુબંધ ભવપ્રત્યયિક
 હોય છે તે કારણે તેમની વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, અને તે સંગ્રામ થાય ત્યારે
 આખી પૃથ્વી કંપી ઉઠે છે આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે આખી પૃથ્વી
 ચલાયમાન થાય છે । ૨ । ॥ સૂ. ૬૬ ॥

છાયા—ત્રિવિધાઃ દેવ કિલ્વિષિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્વથા—ત્રિપલ્યોપમસ્થિતિકાઃ ૧, ત્રિસાગરોપમસ્થિતિકાઃ ૨, ત્રયોદશસાગરોપમસ્થિતિકાઃ ૩ । ૧ । કુત્ર ચ્ચલુ ભદન્ત ! ત્રિપલ્યોપમસ્થિતિકા દેવકિલ્વિષિકાઃ પરિવસન્તિ?, ઉપરિજ્યોતિષ્કા-
ણામ્ , અધઃ સૌધર્મેશાનયોઃ કલ્પયોઃ અત્ર ચ્ચલુ ત્રિપલ્યોપમસ્થિતિકા દેવકિલ્વિ-
ષિકાઃ પરિવસન્તિ । ૧ । કુત્ર ચ્ચલુ ભદન્ત ! ત્રિસાગરોપમસ્થિતિકા દેવકિલ્વિ-
ષિકા પરિવસન્તિ ? ઉપરિ સૌધર્મેશાનયોઃ કલ્પયોઃ અધઃ સનત્કુમારમહેન્દ્રયો-
કલ્પયોઃ, અત્ર ચ્ચલુ ત્રિસાગરોપમસ્થિતિકા દેવકિલ્વિષિકાઃ પરિવસન્તિ । ૨ ।
કુત્ર ચ્ચલુ ભદન્ત ! ત્રયોદશસાગરોપમસ્થિતિકા દેવકિલ્વિષિકાઃ પરિવસન્તિ?,
ઉપરિત્રહ્મલોકસ્ય કલ્પસ્ય, અધોલાન્તકાસ્ય કલ્પસ્ય અત્ર ચ્ચલુ ત્રયોદશસાગરો-
પમસ્થિતિકા દેવકિલ્વિષિકાઃ પરિવસન્તિ ૩ ॥ સૂ. ૬૭ ॥

ટીકા—‘તિવિહા’ ઇત્યાદિ । ત્રિવિધાઃ—ત્રિપ્રકારાઃ દેવકિલ્વિષિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ
કિલ્વિષિકા—કિલ્વિષિકાભાવનોપાત્તં પાપમુદયે વિદ્યતે યેષાં તે કિલ્વિષિકાઃ, સા
માવના ચેત્યમ્—

“નાણસ્સ કેવલીણં ધમ્માયરિયરસ સંઘસાહૂણં ।

માઈ અવન્નવાઈ કિલ્વિસિયં ભાવણં કુણ્ઠ ॥ ૧ ॥

છાયા—જ્ઞાનસ્ય કેવલિનાં ધર્માચાર્યસ્ય સંઘસાધૂનામ્ ।

માયી અવર્ણવાદી કિલ્વિષિકાં ભાવનાં કરોતિ ॥ ૧ ॥” ઇતિ ।

દેવાનાં મધ્યે કિલ્વિષિકાઃ—પાપાં મનુષ્યેષુ ચાણ્ડાલા ઇવા સ્પૃશ્યા દેવા દેવ-
કિલ્વિષિકાઃ । તે યથા—ત્રિપલ્યોપમસ્થિતિકાઃ ૧, ત્રિસાગરોપમસ્થિતિકાઃ ૨,

દેવ ઓર અસુર આપસ મેં સંગ્રામકારી હોતે હૈં યહ કહા હૈ, તથા
યે ઇન્દ્રાદિક કે ભેદ સે ૧૦ પ્રકાર કે હોતે હૈં, ઇન ૧૦ પ્રકારોં મેં એક
કિલ્વિષિકોં કા બી હૈ અતઃ અથ સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનક કે અવતારી ઇન
કિલ્વિષિકોં કા કથન કરતે હૈં—“તિવિહા દેવકિલ્વિસિયા—” ઇત્યાદિ
સૂત્ર મેં જો કિલ્વિષિકા હૈં—વે ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં, જૈસે—એક
ત્રીન પલ્યોપમ કી સ્થિતિવાલે, દસરે ત્રીન સાગરોપમ કી સ્થિતિવાલે,
ઓર ત્રીસરે ૧૩ સાગરોપમ કી સ્થિતિ વાલે ।

આગલા સૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે દેવો અને અસુરો વચ્ચે
કોઈ કોઈ વખત સંગ્રામ મચી જાય છે ઇન્દ્રાદિકના લેહથી તે દેવોના ૧૦
પ્રકાર કહ્યા છે. તે દસ પ્રકારના દેવોમાં એક પ્રકાર કિલ્વિષિકોના પણ છે.
તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકને આધારે તે કિલ્વિષિકોનું કથન કરે છે—

“તિવિહા દેવકિલ્વિસિયા” ઇત્યાદિ—

કિલ્વિષિક દેવોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે (૧) ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા
(૨) ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અને (૩) ૧૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા,

त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाश्चेति । प्रस्तावात्तेषां निवासस्थानानि प्रश्नोत्तरद्वारेण प्राह—‘ कहि णं भंते ’ इत्यादि—त्रिष्वोपमस्थितिकाः पत्योपमत्रयस्थिति-
मन्तः किल्विपिकादेवा कुत्र परिवसन्ति ? भगवानाह—गौतम किल्विपिकादेवा
ज्योतिरुपरि ज्योतिष्काणामुपरि सौधमेशानयोः प्रथमद्वितीयकल्पयोरध-
स्तात् परिवसन्ति १ । सूत्रे षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्राकृतत्वात्, एवमग्रेऽपि । त्रिसाग-
रोपमस्थितिका देवकिल्विपिकाः सौधमेशानयोः कल्पयोरुपरि सन्तु कुमारमाहेन्द्र-
योस्तृतीयचतुर्थकल्पयोरधः परिवसन्ति २ । त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाः किल्वि-

प्र०—हे भदन्त ! तीन पल्योपम की स्थितिवाले देवक्रिलिचषिक कहां रहते हैं ?

७०—वे देवकलियपिक जिन्की स्थिति तीन पल्योपय की होती है ज्योतिष्क मण्डल से ऊपर और सौधर्म ईशान कल्पों के नीचे रहते हैं !

प्र०—हे भदन्त ! जिन देवकिल्बिषिकों की स्थिति तीन सागरोपम की होती है वे कहां रहते हैं ?

७०—तीन सागरोपम की स्थितिवाले क्लित्वषिक देव सौधर्म ईशान कल्पों के ऊपर और सनत्कुमार माहेन्द्र कल्पों के नीचे रहते हैं।

प्र०—हे भदन्त ! जिन किल्बिषिकों की स्थिति १३ सागरोपम की होती है वे कहां पर रहते हैं ?

उ०—१३ सागरोपम की स्थितिवाले किल्बिषिक ब्रह्मलोक कल्प के ऊपर और लान्तक कल्प के नीचे रहते हैं। देव किल्बिषिक का तात्पर्य उन देवों से है कि जो देवों के बीच में मनुष्यों के बीच में

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ત્રણ પદ્યોપમી સ્થિતિવાળા દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્લિષિક દેવો જ્યોતિષ મંડળની ઉપર અને સૌધર્મ તથા ઇશાન કદ્દોની નીચે રહે છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિંચિદ્ભયિત દેવો
ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલિષિષિક દેવો સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પોની ઉપર તથા સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પોની નીચે રહે છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેર સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલિજાલિક દેવો
ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર--તેઓ બ્રહ્મલોક કંદુપની ઉપર અને લાન્તક કંદુપની નીચે રહે છે.

પિકા દેવાશ્ચ વ્રહ્મલોકસ્ય કલ્પસ્ય પશ્ચમદેવલોકસ્યોપરિલાન્તકસ્ય કલ્પસ્ય ષ્ઠ
દેવલોકસ્યાધસ્તાત્ પરિવસન્તીતિ ॥ સૂ ૦ ૬૭ ॥

અથ દેવાધિકારાદિન્દ્રપરિષદ્વક્તવ્યતાં પ્રરૂપયન્ સૂત્રત્રયમાહ—

મૂલમ્—સક્કસ્મ ણં દેવિંદસ્સ દેવરણ્ણો બાહિરપરિસાણ દેવાણં
તિન્નિપલિઓવમાઈં ઠિઈપન્નત્તા ૧ । સક્કસ્મ ણં દેવિંદસ્સ
દેવરન્નો અઙ્ઘિમતરપરિસાણ દેવાણં તિન્નિ પલિઓવમાઈં ઠિઈ
પન્નત્તા ૨ । ઈસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરન્નો બાહિરપરિસાણ
દેવાણં તિન્નિ પલિઓવમાઈં ઠિઈ પન્નત્તા ૩ ॥ સૂ ૦ ૬૮ ॥

છાયા—શક્રસ્ય સ્વલુ દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય વાહ્યપરિષદો દેવાનાં ત્રીણિ પલ્યો-
પમાનિ સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા । ૧ । શક્રસ્ય સ્વલુ દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય આશ્વ્યન્તરપરિ-
ષદો દેવાનાં ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા । ૨ । ઈશાનસ્ય સ્વલુ દેવેન્દ્રસ્ય
દેવરાજસ્ય વાહ્યપરિષદો દેવાનાં ત્રીણિ પલ્યોપમાનિ સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા ૩ ॥ સૂ ૦ ૬૮ ॥

ચાળાલ આદિ કે સમાન અસ્પૃશ્ય હોતે હૈં । યે દેવકિલ્બિષિક કિલ્બિષિ
કી ભાવના સે ઉપાત્ત પાપ કે ઉદયવાલે હોતે હૈં । વહ ભાવના હસ
પ્રકાર સે હૈ—“નાણસ્સ કેવલીણ—” હત્યાદિ, જો જ્ઞાન કા કેવલિયોં કા
ધર્માચાર્ય કા—સંઘ કા એવ સાધુ કા અવર્ણવાદ કરતા હૈ, તથા—સ્વયં જો
માયી હૈ વહ મનુષ્ય કિલ્બિષિકી ભાવના વાલા બનતા હૈ, યે તીનોં પ્રકાર
કે દેવકિલ્બિષિક કહાં રહતે હૈં યહ સબ ઉપર પ્રકટ કર દિયા હૈ । ૬૭ ॥

હવે એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે દેવોમાં આ કિલ્બિષિકોનું સ્થાન
કેવું છે—જેમ મનુષ્યોમાં આંડાળ આદિને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તેમ
દેવોમાં કિલ્બિષિકોને પણ અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તે કિલ્બિષિકો કિલ્બિ-
ષિકી ભાવનાથી ઉપાત્ત પાપના ઉદયવાળા હોય છે તે ભાવના આ પ્રકારની
છે—“ નાણસ્સ કેવલીણ ” ઇત્યાદિ—

જે જ્ઞાનનો કેવલીઓનો, ધર્માચાર્યનો, સંઘનો અને સાધુનો અવર્ણવાદ
કરે છે, તથા જે પોતે માયી (માયાયુક્ત) હોય છે, એવો મનુષ્ય કિલ્બિષિકી
ભાવનાવાળો બને છે આ ત્રણે પ્રકારના કિલ્બિષિક દેવો કયાં રહે છે તે ઉપર
પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૬૭ ॥

ટીકા—‘ સક્કસ ણં ’ ઇત્યાદિ । સૂત્રત્રયમપિ સુગમં, નવરં શક્રેન્દ્રસ્ય વાહ્ય-
પરિષદ્દત્તદેવાનામ્ (૧) આભ્યન્તરપરિષદ્દત્તદેવાનાં ચ સ્થિતિઃ પલ્યોપમત્રયપરિ-
મિતોક્તા । ૨ । ઈશાનેન્દ્રસ્ય ચ વાહ્યપરિષદ્દત્તદેવાનાં ત્રિપલ્યોપમપરિમિતા
સ્થિતિરુક્તેતિ । ૩ ॥ સૂ૦ ૬૮ ॥

પૂર્વદેવાનાં સ્થિતિઃ પ્રોક્તા, દેવત્વં ચ પૂર્વભવે સ પ્રાયશ્ચિત્તવતાનુષ્ઠાનાત્
પ્રાપ્નોતીતિ પ્રાયશ્ચિત્તવતાં ચ પ્રરૂપણાં સૂત્રચતુષ્ટયેનાહ—

મૂલમ્—તિવિહે પાયચ્છિત્તે પળ્લન્તે, તં જહા—જાણપાય-
ચ્છિત્તે, દંસળપાયચ્છિત્તે, ચરિત્તપાયચ્છિત્તે ૧ । તઓ અણુગધા-
ઇમા પળ્લન્તા, તં જહા—હત્થકમ્મં કરેમાણે, મેહુણં સેવમાણે,
રાઢ્ધોયણં મુંજમાણે ૨ । તઓ પારંચિયા પળ્લન્તા, તં જહા—
દુટ્ટપારંચિણ, પમત્તપારંચિણ, અન્નસન્નં કરેમાણે પારંચિણ ૩ ।
તઓ અળવટ્ટપ્પા પળ્લન્તા, તં જહા—સાહમ્મિયાણં તેણં કરેમાણે,
અન્નધમ્મિયાણં તેણં કરેમાણે, હત્થાતાલં દલયમાણે ૪ ॥ સૂ૦ ૬૯ ॥

અવ સૂત્રકાર દેવાધિકાર કો લેકર ઇન્દ્રપરિષદ્ સમ્બન્ધી વક્તવ્યતા
કી પ્રરૂપણા કરને કે લિયે કહતે હૈં—“ સક્કસ ણં દેવિંદસસ દેવરણ્ણો ”
ઇત્યાદિ સૂત્ર ।

દેવેન્દ્ર-દેવરાજ શક્ર કી વાહ્યપરિષદા કે દેવોં કી ત્રિણ પલ્યોપમ
કી સ્થિતિ કહી ગઈ હૈ । દેવેન્દ્ર-દેવરાજ શક્ર કી આભ્યન્તર પરિષદા
કે દેવોં કી ત્રિણ પલ્યોપમ કી સ્થિતિ કહી ગઈ હૈ । દેવેન્દ્ર-દેવરાજ
ઈશાનેન્દ્ર કી વાહ્ય પરિષદા કી દેવોં કી ત્રિણ પલ્યોપમ કી સ્થિતિ
કહી ગઈ હૈ, ઇન ત્રિણોં સૂત્રોં કી વ્યાખ્યા સુગમ હૈ ॥ સૂ૦ ૬૮ ॥

દેવાધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રપરિષદ સંબંધી
વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે—“ સક્કસ ણં દેવિંદસસ દેવરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—

દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની વાહ્યપરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની
કહી છે. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની આભ્યન્તર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ
પલ્યોપમની કહી છે. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ ઇશાનેન્દ્રની વાહ્યપરિષદની દેવોની
સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે આ ત્રણે સૂત્રો સરળ હોવાથી વધુ સ્પષ્ટી-
કરણની જરૂર પડતી નથી. ॥ સૂ. ૬૮ ॥

છાયા-ત્રિવિધં પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રજ્ઞપ્ત, તથથા-જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્તં, દર્શનપ્રાયશ્ચિત્તં, ચારિત્રપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ૧ । ત્રયઃ અનુદ્ધાતિમાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા - હસ્તકર્મકુર્વાણઃ, મૈથુનં સેવમાનઃ, રાત્રિભોજનં શુજ્ઞાનઃ । ૨ । ત્રયઃ પારાશ્ચિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા-દુષ્ટપારાશ્ચિકઃ, પ્રમત્તપારાશ્ચિકઃ, અન્યોન્યં કુર્વન્ પારાશ્ચિકઃ ૩ । ત્રયોઽનવ-સ્થાપ્યાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા-સાધાર્મિકાણાં સ્તૈન્યં કુર્વાણઃ, અન્યધાર્મિકાણાં સ્તૈન્યં કુર્વાણઃ, હસ્તાતોલં દદત્ ૪ ॥ મૂ. ૬૯ ॥

દેવો કી સ્થિતિ કહી હસ દેવપદ કી પ્રાપ્તિ જીવ કો પૂર્વ ભવમેં પ્રાયશ્ચિત્ત સહિત અનુષ્ઠાનસે હોતી હૈ અતઃ અવ સૂત્રકાર પ્રાય-શ્ચિત્તવાલોં કી પ્રરૂપણા સૂત્રચતુષ્ટય સે કરતે હૈ-“તિવિદે પાયચ્છિત્તે પળ્લન્તે” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ — પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે-જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત, ઓર ચારિત્રપ્રાયશ્ચિત્ત ? અનુદ્ધાતિમા-ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ, જૈસે-હસ્તકર્મ કરનેવાલે, મૈથુન સેવન કરનેવાલે, ઓર રાત્રિ ભોજન કરનેવાલે ૨, પારાશ્ચિક ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ, જૈસે-દુષ્ટ પારાશ્ચિક, પ્રમત્તપારાશ્ચિક, ઓર પરસ્પર મેં મૈથુન કરનેવાલા પારાશ્ચિક-૩ અનવસ્થાપ્ય ત્રીન કહે ગયે હૈ, જૈસે-સાધર્મિકોં કી ચોરી કરને વાલા, અન્યધાર્મિકોં કી ચોરી કરને વાલા, ઓર હાથ સે તાલ તાડન કરને વાલા પ્રહાર કરને વાલા ૪ ।

પહેલાના સૂત્રમાં દેવોની સ્થિતિ પ્રકટ કરવામાં આવી. પૂર્વભવમાં પ્રાયશ્ચિત્ત સહિત અનુષ્ઠાન કરવાથી જીવને દેવ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તવાળા જીવોની પ્રશ્નણા સૂત્ર ચતુષ્ટય (ચાર સૂત્રો) દ્વારા પ્રકટ કરે છે— ‘તિવિદે પાયચ્છિત્તે પળ્લન્તે’ ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૩) ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત । ૧ ।

અનુદ્ધાતિમાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) હસ્તકર્મ કરનારા, (૨) મૈથુન સેવન કરનારા અને (૩) રાત્રિભોજન કરનારા । ૨ ।

પારાશ્ચિત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) દુષ્ટ પારાશ્ચિક, (૨) પ્રમત્ત પારાશ્ચિક અને (૩) પરસ્પરમા મૈથુન કરનાર પારાશ્ચિક । ૩ ।

અનવસ્થાપ્ય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) સાધર્મિકોને ત્યાં ચોરી કરનાર (૨) અન્ય ધાર્મિકોને ત્યાં ચોરી કરનાર અને (૩) હાથથી તાડક (પ્રહાર) કરનાર । ૪ ।

ટીકા—‘તિવિહે પાયચ્છિત્તે’ ઇત્યાદિ । સૂત્રચતુષ્ટયં સુગમં, નવરં—અતિચાર-શુદ્ધયર્થં યદાલોચનાદિ તત્પ્રાયશ્ચિત્તં કથ્યતે તત્ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રભેદાત્રિવિધં, તત્ર જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્તં—જ્ઞાનાતિચારશુદ્ધયર્થં યદાલોચનાદિકરણમ્ । યદ્વા—પ્રાય-શ્ચિત્તશબ્દોઽતિચાર—વાચકસ્તેન જ્ઞાનસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તમતિચારો જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્તમ્ । ૧ । એવં દર્શનચારિત્રયોરપિ વિજ્ઞેયમ્ । તત્ર જ્ઞાનસ્યાકાલાધ્યયનાદયોઽષ્ટાવતિચારાઃ, દર્શનસ્ય શક્ષિતાકાક્ષિતાદયોઽષ્ટૌ, ચારિત્રસ્ય ત્વતિચારાઃ, મૂલોત્તરગુણવિરાધના-રૂપા અનેકવિધા, ઇતિ । ‘તથો અણુગ્ધાહમા’ ઇત્યાદિ, અનુદ્ધાતિમાઃ, ઉદ્ધાતઃ—ભાગપાતસ્તેન નિર્વૃત્તમ્ ઉદ્ધાતિમં લઘુપ્રાયશ્ચિત્તં—ન ઉદ્ધાતિમમ્, અનુદ્ધા-

ટીકાર્થ—અતિચારોં કી શુદ્ધિ કે લિયે જો આલોચનાદિ કિયે જાતે હૈં વે સ્વ પ્રાયશ્ચિત્ત કહલાતે હૈં, વહ પ્રાયશ્ચિત્ત જ્ઞાનદર્શન-ઔર ચારિત્ર કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા જો કહા ગયા હૈં ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈં કિ જ્ઞાન મૈં લગે હુવે અતિચારોં કી શુદ્ધિ કે લિયે જો આલોચના આદિ કરના હોતા હૈં વહ જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત હૈં અથવા—પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ અતિચાર કા વાચક હૈં હસસે વહ અર્થ નિકલતા હૈં કિ—જ્ઞાન કા જો પ્રાયશ્ચિત્ત અતિચાર હૈં વહ જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત હૈં? હસી તરહ કા કથન દર્શન ઔર ચારિત્ર કે વિષય મૈં ભી જાનના ચાહિયે અકાલ અધ્યયન આદિ આઠ અતિચાર જ્ઞાન કે ઔર શંકિત કાંક્ષિત આદિ આઠ અતિચાર દર્શન કે તથા—મૂલોત્તર ગુણોં કી વિરાધના રૂપ અનેક વિધ અતિચાર ચારિત્ર કે હૈં । “તથો અણુગ્ધાહમા” ઇત્યાદિ ભાગપાત કા નામ ઉદ્ધાત હૈં હસ ભાગપાત સે જો નિર્દિષ્ટ હોતા હૈં વહ

ટીકાર્થ—હવે આ ચાર સૂત્રોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—અતિચારોની શુદ્ધિનિમિત્તે જે આલોચના વગેરે કરવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું રહ્યું છે. જ્ઞાનમાં લાગેલા અતિચારોની શુદ્ધિને નિમિત્તે જે આલોચના આદિ કરવામાં આવે છે, તેને જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. અથવા—પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ અતિચારનો વાચક છે, તેથી એવો અર્થ નીકળે છે કે જ્ઞાનનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત-અતિચાર છે, તેનું નામ જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત છે. એ જ પ્રકારનું કથન દર્શન અને ચારિત્રના વિષયમાં પણ સમજવું અકાલ અધ્યયન આદિ આઠ અતિચાર જ્ઞાનના કહ્યા છે, શંકિત, કાંક્ષિત આદિ આઠ અતિચાર દર્શનના કહ્યા છે, તથા મૂલોત્તર ગુણોની વિરાધના રૂપ અનેક અતિચાર ચારિત્રના કહ્યા છે । ૧ ।

“તથો અણુગ્ધાહમા” ઇત્યાદિ—

ભાગપાતનું (પ્રાયશ્ચિત્તના વિભાગ) નામ ઉદ્ધાત છે. તે ભાગપાતથી જે

તિમં-ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તમિત્યર્થઃ, ગુણગુણિનૌરભેદાત્ સાધવોઽપ્યનુદ્ધાતિમાઃ-ગુરુપ્રાયશ્ચિત્તયોગ્યા इत्यर्थः, તે ત્રયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથાહિ-હસ્તકર્મ-આગમપ્રસિદ્ધં, તત્કુર્વાણઃ તદાચરન્ અન્યદ્વયં પ્રસિદ્ધમ્ । ૨ । ‘તઓ પારંચિયા’ इत्यादि, ત્રયઃ પારાશ્વિકાઃ પારં-તીરં તપસાઽપરાધસ્ય અશ્વતિ-ગચ્છતિ તતો દીક્ષયતે યઃ સ પારાશ્વી, સ એવ પારાશ્વિકઃ, તસ્ય યદનુષ્ઠાનં તત્ પારાશ્વિકં દશમં પ્રાયશ્ચિત્તં લિઙ્ગક્ષેત્રકાલ-

ઉદ્ધાતિમ હૈ, ઉદ્ધાતિમ શબ્દ કા અર્થ લઘુપ્રાયશ્ચિત્ત હૈ એસા જો પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં હોતા હૈ-અર્થાત્ જો ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત હોતા હૈ વહ અનુદ્ધાતિમ હૈ યહાં ગુણ ઓર ગુણી કે અભેદ સમ્બન્ધ સે સાધુજન ઓ “ઉદ્ધાતિમ” શબ્દ કે વાચ્યાર્થ હો જાતે હૈં હસલિયે જો ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત કે યોગ્ય હોતે હૈં વે અનુદ્ધાતિમ હોતે હૈં, એસે અનુદ્ધાતિમ સાધુ ત્રીન પ્રકાર કે જો કહે ગયે હૈં ડનકા તાત્પર્ય એસા હૈ-કિ આગમ પ્રસિદ્ધ હસ્તકર્મ કો જો સાધુ કરતા હૈ, વહ તથા મૈથુનસેવન જો કરતા હૈ, વહ-ઓર જો રાત્રિ ભોજન કરતા હૈ, વહ મહાપ્રાયશ્ચિત્ત કા પાત્ર હોતા હૈ, “તઓ પારંચિયા” इत्यादि-इस सूत्रके द्वारा जो पाराश्विक तीन प्रकार के कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है जो साधु तपस्याद्वारा अपराधके तीर (अन्तिम अवस्था) को प्राप्त कर लेता है, बाद में पुनः दीक्षित किया जाता है, ऐसा वह साधु पाराश्वी है पाराश्वी ही पाराश्विक है उसका जो अनुष्ठान है वह

નિદિષ્ટ થાય છે તે ઉદ્ધાતિમ છે. ઉદ્ધાતિમ એટલે લઘુપ્રાયશ્ચિત્ત, અને અનુદ્ધાતિમ એટલે ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત જે પ્રાયશ્ચિત્ત લઘુ હોતું નથી પણ ગુરુ હોય છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તને અનુદ્ધાતિમ કહે છે ગુણ અને ગુણીમાં અલેહ સંબંધની અપેક્ષાએ અહીં સાધુજન પણ ‘ઉદ્ધાતિમ’ પદના વાચ્યાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેથી ગુરુપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર હોય એવા સાધુને અનુદ્ધાતિમ કહે છે એવા અનુદ્ધાતિમ સાધુઓના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આગમ પ્રસિદ્ધ હસ્તકર્મ કરનાર જે સાધુ હોય છે, તે મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે, (૨) મૈથુન (અગ્રહ) નું સેવન કરનાર સાધુ પણ મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે. (૩) રાત્રિભોજન કરનાર સાધુ પણ મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે. “તઓ પારંચિયા” इत्यादि—

પહેલાં તે આ સૂત્રમાં વપરાયેલા ‘પારાશ્વિક’ પદનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-જે સાધુ તપસ્યા દ્વારા અપરાધના તીરને પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારબાદ ફરીથી દીક્ષિત કરવામાં આવે છે, એવા તે સાધુને પારાશ્વી કહે છે. પારાશ્વી જ પારાશ્વિક ગણાય છે. તે પારાશ્વિકનું જે અનુષ્ઠાન છે તેને પારાશ્વિક

તપોર્થિર્વિઘ્નકરણમિતિભાવઃ, તદ્યોગાત્સાધુરપિ પારાશ્વિકઃ । સ સંક્ષેપેણ દ્વિવિધઃ આશાતના પારાશ્વિકઃ, પ્રતિસેવનાપારાશ્વિકશ્ચ । તત્ર સ પ્રત્યેકં સ ચારિત્રા-ચરિત્રભેદેન દ્વિવિધઃ, તથાહિ—સચરિત્ર અશાતનાપારાશ્વિકઃ, અચરિત્ર આશાતના પારાશ્વિકો વા । एवं सचरित्रः प्रतिसेवनापाराश्विकः, अचरित्रः प्रतिसेवनापाराश्विको वा । परिणाममपराधं चाश्रित्य कुत्रचित् केनाऽपि प्रतिसेवितेन पदेन सर्वं चारित्रं भ्रश्यति, कुत्रचिद्देशतो भ्रश्यति । एवं कुत्रचित्तुल्येऽपराधेऽपि परिणाम-वशान्नानाप्रकारेण प्रायश्चित्तदानं भवति, कुत्रचित्तुल्ये परिणामेऽपि अपराधनानात्वं

પારાશ્વિક હૈ, “ પારાશ્વિક ” यह दशवां प्रायश्चित्त है इसमें लिङ्ग क्षेत्र-काल-तप इनसे पाराश्वीको बाहर करना होता है इस कारण इस प्राय-श्चित्त के सम्बन्ध से साधु को भी पाराश्विक कह दिया गया है, यह संक्षेप से दो प्रकार का होता है—एक आशातना पाराश्विक, और दूसरा—प्रतिसेवना पाराश्विक, इनमें प्रत्येक के भी दो दो भेद हैं, जैसे—सच-रित्र आशातना पाराश्विक, और अचरित्र आशातना पाराश्विक, सचरित्र प्रतिसेवना पाराश्विक, और—अचरित्र प्रतिसेवना पाराश्विक, परिणाम और अपराध की अपेक्षा के अनुसार कहीं पर किसी भी प्रतिसेवित हुए पद से सम्पूर्ण चारित्र से भ्रष्ट हो जाता है और कहीं पर देशतः चारित्र भ्रष्ट होता है इसी तरह कहीं पर तुल्य अपराध के होने पर भी परिणाम के अनुसार नाना प्रकार से प्रायश्चित्त दिया जाता है तथा—कहीं पर तुल्य परिणाम के होने पर भी अपराध में भिन्नता अनेकता

અનુદાન કહે છે. “ પારાશ્વિક ” આ દશમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેમાં લિંગ, ક્ષેત્ર, કાળ અને તપથી પારાશ્વિકને વારવાનો હોય છે તે કારણે આ પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધને અનુલક્ષીને સાધુને પણ પારાશ્વિક કહી દેવામાં આવ્યો છે. તે પારાશ્વિકના બે પ્રકાર પડે છે—(૧) આશાતના પારાશ્વિક અને (૨) પ્રતિસેવના પારાશ્વિક આ દરેકના પણ બળે લેદ કહ્યા છે—સચરિત્ર આશાતના પારાશ્વિક અને અચરિત્ર આશાતના પારાશ્વિક, આ બે લેદો આશાતના પારાશ્વિકના સમજવા. પ્રતિસેવના પારાશ્વિકના પણ નીચે પ્રમાણે બે લેદ કહ્યા છે—(૧) સચરિત્ર પ્રતિસેવના પારાશ્વિક અને (૨) અચરિત્ર પ્રતિસેવના પારાશ્વિક.

પરિણામ અને અપરાધની અપેક્ષાએ ક્યારેક કોઈપણ પ્રતિસેવિત થયેલા પદથી સંપૂર્ણ ચારિત્રભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, અને ક્યારેક દેશતઃ (અંશતઃ) ચારિત્ર ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે ક્યારેક તુલ્ય અપરાધનો સહભાવ હોવા છતાં પણ પરિણામાનુસાર વિવિધ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે, તથા ક્યારેક તુલ્યપરિણામનો સહભાવ હોવા છતાં પણ અપરાધમાં ભિન્નતા દેખાતી

ભવતિ । તીર્થંકર-પ્રવચનશ્રુતા-ડડચાર્ય-ગણધરમહર્દ્ધિકાનામાશાતનાકારક આશાત-
નાપારાશ્ચિકો ભવતિ ।

ઉક્તશ્ચ—“ સર્વે આસાયંતે પાવઙ પારંચિયં ઠાળં ”

છાયા—સર્વાન્ આશાતયન્ પ્રાપ્નોતિ પારાશ્ચિકં સ્થાનમ્, ઇતિ ।

પ્રતિસેવનાપારાશ્ચિકસ્ત્રિવિધઃ—દુષ્ટપારાશ્ચિકઃ પ્રમત્તપારાશ્ચિકઃ, અન્યોન્ય-
પારાશ્ચિકશ્ચેતિ, ઉક્તશ્ચ—

“ પહિસેવણપારંચી, તિવિહો સો હોઙ આણુપુવ્વીણ ।

દુષ્ટે ય પમત્તે ય, નાયવ્વો અન્નમન્ને ય ॥ ૧ ॥

છાયા—પ્રતિસેવનાપારાશ્ચિકસ્ત્રિવિધઃ સ ભવતિ આનુપૂર્વ્યા ।

દુષ્ટશ્ચ પ્રમત્તશ્ચ, જ્ઞાતવ્યોઽન્યોઽન્યશ્ચેતિ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

પારાશ્ચિકત્રૈવિધ્યમાહ—દુષ્ટપારાશ્ચિકઃ, દુષ્ટો-દોષવાન્ પારાશ્ચિકઃ । પ્રમ-
ત્તપારાશ્ચિકઃ, પ્રમત્તઃ-પશ્ચમનિદ્રાપ્રમાદવાન્, સ એવ પારાશ્ચિકઃ । અન્યોન્યં કુર્વન્
પારાશ્ચિકઃ, અન્યોન્યં-પરસ્પરં મૈથુનં પારાશ્ચિકઃ પુરુષયુગ્મરૂપ ઇત્યર્થઃ । તત્ર—

આતી હૈ તીર્થંકર પ્રવચન શ્રુત-આચાર્ય ગણધર ઔર મહર્દ્ધિક इनकी
आशातना करने वाला जीव आशातना पाराश्रिक होता है, कहा भी
है—“ सर्व आसायंते पावङ्ग पारंचियं ठाणं—” प्रतिसेवना पाराश्रिक तीन
प्रकार का होता है, एक दुष्टपाराश्रिक दूसरा प्रमत्तपाराश्रिक, और
तीसरा अन्योन्यपाराश्रिक, कहा भी है—“ पडिसेवणपारंची तिविहो—”
इत्यादि, जो दुष्ट दोषवाला होता है वह दुष्टपाराश्रिक है, जो पांचवां
निद्रारूप प्रमादवाला होता है वह प्रमत्तपाराश्रिक है, तथा-परस्परमें मैथुन
करता है वह-अन्योन्यपाराश्रिक है । इनमें जो दुष्ट पाराश्रिक है वह
कषाय विषय की अपेक्षा से दो प्रकार का है, तथा-कषायदुष्टपाराश्रिक

હોય છે તીર્થંકર-પ્રવચન, શ્રુત, ગણધર, આચાર્ય અને મહર્દ્ધિકની આશા
તના કરનારો જીવ આશાતના પારાશ્ચિક હોય છે કહ્યું પણ છે કે—

“ સર્વ આસાયંતે પાવઙ પારંચિયં ઠાળં ” ઇત્યાદિ

પ્રતિસેવના પારાશ્ચિક ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે—(૧) દુષ્ટ પારાશ્ચિક (૨)
પ્રમત્ત પારાશ્ચિક અને (૩) અન્યોન્ય પારાશ્ચિક કહ્યું પણ છે કે—

“ પહિસેવણપારંચી તિવિહો ” ઇત્યાદિ—

જે દુષ્ટ (દોષવાળો) હોય છે તેને દુષ્ટ પારાશ્ચિક કહે છે. જે પાંચમ
નિદ્રારૂપ પ્રમાદવાળો હોય છે તેને પ્રમત્ત પારાશ્ચિક કહે છે, તથા જે પરસ્પરમાં
મૈથુન (અબ્રહ્મ) નું સેવન કરે છે તેને અન્યોન્ય પારાશ્ચિક કહે છે. આ ત્રણ
પ્રકારના પારાશ્ચિકોમાંથી જે દુષ્ટ પારાશ્ચિક છે તે કષાય-વિષયની અપેક્ષાએ
જે પ્રકારનો છે—(૧) કષાય દુષ્ટ પારાશ્ચિક અને (૨) વિષય દુષ્ટ પારાશ્ચિક.

દુષ્ટપારાશ્રિકો-કપાયતો વિષયતઃચેતિ દ્વિવિધઃ, પુનરેકંકઃ સપક્ષવિપક્ષભેદા દ્વિવિધઃ, ઉક્તશ્ચ—

“ દુવિહો ય હોઽ દુદ્ધો, કસાયદુદ્ધો ય વિસયદુદ્ધો ય ।

દુવિહો કસાયદુદ્ધો સપક્ષપરપક્ષ ચરમંગો ॥ ૧ ॥

છાયા-દ્વિવિધશ્ચ ભવતિ દુષ્ટઃ કપાયદુષ્ટશ્ચ વિષયદુષ્ટશ્ચ ।

દ્વિવિધઃ કપાયદુષ્ટઃ સપક્ષપરપક્ષયોરુચર્તુમ્બી ” ॥ इति ।

તત્ર-સ્વપક્ષકપાયદુષ્ટો યથા-સર્પપનાલિકાશાકમર્જિકાગ્રહણકુપિતો મૃતા-ચાર્યદન્તમજ્જકો મુનિઃ । વિષયદુષ્ટસ્તુ સાધ્વીગામી સાધ્વ્યા સહ કામભોગામિ-લાણુક इत्यर्थः, एकसाध्व्या आशातनाकारकेण मुनिना सर्वजिनानामार्याः आशा-तिताः सङ्घोऽप्याशातितो भवति, तथा चोक्तम्—

“ લિંગેણ લિંગિણીએ, સંપત્તિ જોણિગચ્છઈ પાવો ।

સવ્વજિણાણડ્ઝજાઓ સંઘો વાડ્ઝસાઈઓ તેણં ॥ ૧ ॥

છાયા—લિંગેન (મુનિવેષેણ સહિતો મુનિઃ) લિઙ્ગિન્યા (મુનિવેષવત્યાઃ

और विषयदुष्टपाराश्रिक, ये दोनों भी स्वपक्ष और विपक्ष के भेद से दो दो प्रकार के होते हैं । कहा भी है—‘ दुविहो होइ दुदुहो—’ इत्यादि, सर्पपनालिका की शाकभाजी को ग्रहण करने से कुपित हुवा ऐसा मृताचार्य के दांतों को उखाड़नेवाला मुनि स्वपक्ष कषाय दुष्टपाराश्रिक कहा गया है तथा—विषयदुष्टपाराश्रिक वह है जो साध्वी के साथ भोग करने का अभिलाषी होता है जो एक साध्वी की अशातना करने वाला होता है ऐसा वह मुनि समस्त जिन भगवानों की आर्याओं की आशा-तना कारक होता है और श्रीसंघ की भी आशातना कारक होता है । कहा भी है—“ लिंगेण लिंगिणीए—” मुनिवेष सहित जो मुनि मुनिवेष

તે દરેકના પણ સંપક્ષ અને વિપક્ષના લેક્ષ્મી બબ્બે પ્રકાર પડે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ દુવિહો હોઈ દુદ્ધો ” ઇત્યાદિ—

સર્પપનાલિકાની શાકભાજી ગ્રહણ કરવાથી કોપાયમાન થયેલા મૃતા-ચાર્યના દાંતને ઉખેડી નાખનાર મુનિને સ્વપક્ષ કષાય દુષ્ટ પારાશ્રિક કહે-વામાં આવેલ છે

સાધ્વીની સાથે વિષયભોગ સેવવાની અભિલાષા કરનાર સાધુને વિષય દુષ્ટ પારાશ્રિક કહે છે. એક સાધ્વીની અશતના કરનાર મુનિ જિન ભગવાનની સમસ્ત આર્યાઓની (સાધ્વીઓની) અશાતના કરનારો હોય છે, એટલું જ નહીં પણ શ્રીસંઘની પણ અશાતના કરનારો હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ લિંગેણ લિંગિણીએ ” ઇત્યાદિ—

સાધ્વ્યાઃ) સંપ્રાપ્તિ યો નિગચ્છતિ પાપઃ । સર્વજિનાનામાર્યાઃ સંઘો વા આશા-
તિતસ્તેન ॥૧॥ ઇતિ । એતાદૃશો મુનિર્દ્રષ્ટુમપ્યયોગ્યઃ અનન્તસંસારભ્રમણહેતુકર્મ-
કારિત્વાત્ , ઉક્તશ્ચ—

“ પાવાણ પાવયરો દિટ્ઠિપ્પકાસેવિ સો ન કપ્પઈ ઉ ।

જો જિણ પુગવવેસં નમિઝ્ઞણ તમેવ ધરિસેઈ ॥ ૧ ॥

સંસારમણવયગ્ગં, જાઝજરામરણવેયણાય ડરં ।

પાવમલપડલછન્ના, અમંતિ મુદ્દાધરિસણેણં ॥

છાયા-પાપાનાં પાપતરો દટિસ્પર્શેઽપિ સ ન કલ્પતે તુ ।

યો જિનપુઙ્ગવવેષં, નત્વા તમેવ ધર્ષતિ ॥ ૧ ॥

સંસારમનવદગ્ર જાતિજરામરણવેદનાપ્રચુરમ્ ।

પાપમલપટલછન્ના ભ્રમન્તિ મુદ્રા (વેષ) ઘર્ષણેન ॥ ૨ ॥ ઇતિ ।

પરપક્ષકપાયદુષ્ટઃ—રાજભારકઃ, પરપક્ષવિષયદુષ્ટઃ રાજાગ્રમહિપીગામી રાજા-
ગ્રમહીણ્યા સહ કામભોગાભિલાષુક इत्यर्थः । પ્રમત્તપારાશ્ચિકો યથા—પશ્ચમનિદ્રા

વાલી આર્યા કે સાથ મૈથુન કરતા હૈ વહ મુનિ પાપી હૈ ઓર—એસે ઉસ
મુનિ કે દ્વારા સર્વ જિનેન્દ્રોં કી આર્યાઈ આશાતિત કી હુઈ માની જાતી
હૈ, તથા સંઘ મી ઉસસે આશાતિત હુવા સમજા જાતા હૈ એસા મુનિ
દેખને કે યોગ્ય મી નહીં રહતા હૈ ક્યોં કિ—અનન્ત સંસાર મેં ભ્રમણ
કરને વાલે કર્મ કા વહ કર્તા બન ગયા હોતા હૈ । કહા મી હૈ—“ પાવાણ
પાવયરો—” इत्यादि, जो मुनि राज भारक होता है वह परपक्षकषाय
दुष्ट है तथा—परपक्षविषय दुष्ट वह है जो राजा की पट्टरानी के साथ
विषयभोग करने का अभिलाषी होता है, प्रमत्तपाराश्रिक वह मुनि है
जो स्थानर्द्धिनिद्रावाला मांसाशी होता है ऐसा वह मुनि सद्गुणोज्ज्वल

મુનિવેષધારી જે મુનિ મુનિવેષધારી આર્યા (સાધ્વી) ની સાથે મૈથુન
કરે છે, તે મુનિ પાપી છે. એવા મુનિ દ્વારા જિનેન્દ્રોની સઘળી આર્યાઓની
આશાતના કરવામાં આવી છે, એધું માનવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ
તેના દ્વારા સંઘની પણ આશાતના થઈ ગણાય છે. એવો મુનિ દર્શન કરવાને
પાત્ર પણ ગણાતો નથી, કારણ કે અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર કર્મના
કર્તા તે બની ગયો હોય છે કહ્યું પણ છે કે—“ પાવાણ પાવયરો ” इत्यादि.

જે મુનિ રાજભારક હોય છે તેને પરપક્ષ કષાય દુષ્ટ કહે છે. જે મુનિ
રાજાની પટ્ટરાણીની સાથે વિષયભોગ સેવવાનો અભિલાષી હોય છે, તેને
પરપક્ષ વિષય દુષ્ટ કહે છે.

પ્રમાદવાન માંસાશિષવ્રજિતમુનિઃ, અયં ચ સદ્ગુણોઽષિ ત્યાજ્ય एव । अन्योन्यं कुर्वन् पाराश्रिकः अन्योन्यं पुरुषः पुरुषेण सह मुखपायुप्रयोगतः अनङ्गे वा मैथुनं कुर्वन् पाराश्रिको भवति । अस्य दीक्षादाने विवेकः कार्यः, उक्तश्चात्र—

“ આસયપોસયસેવી, કેવિ મળૂસા દુવેયગા હોતિ ।

तेसिं वेसविवेगो ” છાયા—આસ્યકપોપકસેવિનઃ કેઽપિ મનુષ્યા દ્વિવેદકા ભવન્તિ તેષાં વેષવિવેકઃ (કાર્યઃ) इति । ૩। ‘ તઓ અણવટ્ટપ્પા ’ इत्यादि । ત્રયઃ અનવસ્થાપ્યાઃ, અવસ્થાપયિતું મહાવ્રતેષુ સ્થાપયિતું યોગ્યા અવસ્થાપ્યાઃ, ન અવસ્થાપ્યા અનવસ્થાપ્યાઃ—આસેવિતાતિચારવિશેષાઃ સન્તોઽનાચરિતતપોવિશેષાસ્તદોપોપરતા અપિ મહાવ્રતેષુ નાવસ્થાપ્યન્તે, આચરિત-

હોને પર ખી ત્યાજ્યકોટિ મેં હી કહા ગયા હૈ, અન્યોન્યપારાશ્રિક વહ હોતા હૈ જો દૂસરે પુરુષ કે સાથ મુખ મેં પાયુ-ગુદા મેં કામક્રીડા કરતા હૈ, અથવા જો કામસેવન કે અઙ્ગ નહીં હૈં ઉનમેં કામસેવન કરતા હૈ એસે કાં તો દીક્ષા દેને મેં વિવેક કર્તવ્ય કહા ગયા હૈ । કહા ખી હૈ— “ આસયપોસય સેવી—” इत्यादि, “ તઓ અણવટ્ટપ્પા—” इत्यादि, જો મહાવ્રતોં મેં સ્થાપના કે યોગ્ય હોતે હૈં વે અવસ્થાપ્ય હૈં, ઓર જો એસે નહીં હોતે હૈં—વે અનવસ્થાપ્ય હૈં, વે અનવસ્થાપ્ય અતિચાર વિશેષોં કા આસેવન કરતે રહતે હૈં ઓર તપોવિશેષ કો આચરણ કરને કી ઓર ધ્યાન સે રહિત હોતે હૈં એસે વે જીવ ચદિ અતિચારરૂપ દોષોં સે ઉપરત હો ખી જાવેં તો ખી મહાવ્રતોં મેં વે અવસ્થાપિત નહીં ક્રિયે જાતે હૈં,

પાંચમી નિદ્રા પ્રમત્ત માંસ લક્ષી મુનિને પ્રમત્ત પારાશ્રિક કહે છે. એવો મુનિ સદ્ગુણોન્નજવલ હોવા છતાં પણ ત્યાજ્ય કોટિમાં જ મૂકી શકાય છે.

કામસેવનના અંગો ન હોય એવાં અંગોમાં અન્ય પુરુષની સાથે કામસેવન કરનાર મુનિને અન્યોન્ય પારાશ્રિક કહે છે. એવા મુનિને પણ દીક્ષા દેવામાં પણ વિવેક રાખવાનું કહ્યું છે. કહ્યું પણ છે કે—“ આસય પોસયસેવી ” इत्यादि.

“ તઓ અણવટ્ટપ્પા ” इत्यादि—

જે મુનિઓ મહાવ્રતોમાં સ્થાપનાને યોગ્ય હોય છે, તેમને અવસ્થાપ્ય કહે છે, પરંતુ જે મુનિઓ એવા હોતા નથી તેમને અનવસ્થાપ્ય કહે છે. જે અનવસ્થાપ્ય મુનિઓ અતિચાર વિશેષોનું સેવન કરતા રહે છે અને તપો-વિશેષનું આચરણ કરવા પ્રત્યે ધ્યાન રાખવાથી રહિત હોય છે. એવા તે સાધુઓ અતિચાર રૂપ દોષોથી ઉપરત (તે પ્રકારના દોષોનું સેવન કરતા અટકી જવું તે) થઈ જાય તો પણ મહાવ્રતોમાં તેમને અવસ્થાપિત કરી

તપોવિશેષારતુ પુનર્દીક્ષાયોગ્યા ભવન્તીતિ માત્રઃ । તાનેવાહ-સાધર્મિકાણાં સ્તૈન્યં કુર્વન્ સાધર્મિકાઃ-એકમાણ્ડલિકાઃ સામ્ભોગિકામુનયઃ તેષાં તત્સત્ત્વકોત્કૃષ્ટોપધેઃ શિષ્યાદેર્વાચૌર્યં કુર્વન્, તાન્ પ્રતિ પ્રદ્વિષ્ટચિત્તો વા । અન્યધાર્મિકાણાં સ્તૈન્યં કુર્વન્ અન્યસાધર્મિકા-શાક્યાદયો ગૃહસ્થા વા તેષાં તત્સત્ત્વકોપધ્યાદેશ્ચૌર્યં કુર્વન્ । તથા-હસ્તાતાલં દદત્, હસ્તેનાઽઽતાલનસાતાલનં હસ્તાતાલસ્તં દદત્-ચષ્ટિમુષ્ટિ-લક્ષુદાદિભિર્મરણાદિનિરપેક્ષઃ સ્વસ્ય પરસ્ય વા પ્રહરન્ ધોરપરિણામદ્વિત્યર્થઃ અનવસ્થાપ્યો ભવતીતિ પ્રક્રમઃ ૪ ॥ સૂ ૦ ૬૧ ॥

પરન્તુ જવ યે તપોવિશેષ કો આચરિત કરને લગતે હૈં તો હી યે પુનઃ દીક્ષા કે યોગ્ય હો જાતે હૈં હસી વાત કો સૂત્ર તાર ને હસ પ્રકાર સે કહા હૈં જો એક માણ્ડલિક સામ્ભોગિક મુનિ હૈં, વે સાધર્મિક કહે ગયે હૈં-એસે સાધર્મિક મુનિજનોં કી ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિકોં અથવા-અનકે શિષ્યા-દિકોં કો ચુરાને વાલા અથવા અનકે પ્રતિ પ્રદ્વિષ્ટચિત્ત રખને વાલા મુનિ સાધર્મિકોં કી ચોરી કરને વાલા અનવસ્થાપ્ય કહા ગયા હૈં । અન્ય સાધર્મિક સે યહાં શાક્ય ઓદિ અથવા-ગૃહસ્થજન ગૃહીત હુવે હૈં સો ઇનકી જિસ વસ્તુ પર સત્તા હૈં ઉસ વસ્તુ કો ઉપધિ આદિ કો ચુરાને વાલા મુનિ અનવસ્થાપ્ય કે દ્વિતીય ભેદ મેં પરિગણિત હુવા હૈં હસ્તાતાલ કો દેનેવાલા, અર્થાત્-ચષ્ટિ સે મુષ્ટિ સે, લક્ષુદ (લકડી) આદિ સે અપને

શકાતા નથી. પરન્તુ જ્યારે તેઓ તપોવિશેષને આચરવા માંડે છે, ત્યારે જ તેમને ફરીથી દીક્ષા આપવાને યોગ્ય ગણી શકાય છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે આ રીતે કહી છે.

હવે અનવસ્થાપ્યના ત્રણ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જે સાધુઓ એક જ મંડપમાં (સમૂહમાં) સામ્ભોગિક મુનિરૂપે રહે છે તેમને સાધર્મિક કહે છે એવાં સાધર્મિક મુનિજનોની ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ (પાત્ર, વસ્ત્ર આદિ) ની ચેરી કરનારા, અથવા તેમના શિષ્યાદિકોની ચેરી કરાવનારા, અથવા તેમના પ્રત્યે પ્રદ્વિષ્ટ ચિત્ત રાખનારા મુનિને સાધર્મિકોની ચેરી કરનારો અનવસ્થાપ્ય કહ્યો છે

અન્ય સાધર્મિક પદ્ધતી અહીં શાક્ય આદિ અથવા ગૃહસ્થજન ગૃહીત થયેલ છે. આ પ્રકારના અન્ય સાધર્મિકની માલિકીની જે વસ્તુ છે તેની ચેરી કરનાર સાધુને અહીં અનવસ્થાપ્યના બીજા ભેદ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે

(૩) અનવસ્થાપ્યનો ત્રીજો ભેદ—હાથથી તાડન કરનાર, સોટી, લાકડી, મુઠી આદિ વડે-મરણની પરવા કર્યા વિના-પોતાની ઉપર કે અન્ય વ્યક્તિની

पूर्वोक्तानि प्रायश्चित्तानि प्रव्रज्यादायकानां भवन्ति । प्रव्रज्यादानं चायोग्या-
न्निरस्य योग्यानां विधेयमिति तदयोग्यान् सूत्रपट्टकेन निरूपयति—

मूलम्—तओ णो कप्पंति पव्वावेत्तए, तं जहा-पंडए, वाइए
(वाहिए) कीवे १ । एवं मुंडावित्तए२, सिक्खावित्तए३, उव-
ट्ठावित्तए ४, संभुंजित्तए ५, संवासित्तए ६ ॥ सू० ७० ॥

छाया-त्रयो नो कल्पन्ते प्रव्राजयितुं, तत्रथा-पण्डकः, वातिकः, (व्याधितः)
क्लीबः । १ । एवं मुण्डयितुं २, शिक्षयितुं ३, उपस्थापयितुं ४, संभोजयितुं ५,
संवासयितुम् ६ ॥ सू० ७० ॥

મરણક્રી પરવાહ નહીં કરતા હુવા અપને ઝપર યા પરકે ઝપર પ્રહાર કરને
વાળા અનવસ્થાપ્ય કે તૃતીય શ્વેદ મેં પરિણન કિયા ગયા હૈ એસા વ્યક્તિ
ઘોર પરિણામોં વાલા હોતા હૈ ॥ સૂ. ૬૯ ॥

ये पूर्वोक्त प्रायश्चित्त प्रव्रज्यादायकों को होते हैं, अतः प्रव्रज्यादान
अयोग्यों को छोड़कर योग्यों को दिया जाता है इसलिये सूत्रकार सूत्र
पट्टक से अयोग्यों का निरूपण करते हैं “तओ णो कप्पंति पव्वावे-
त्तए—” इत्यादि

સૂત્રાર્થ—યે ત્રીન પ્રવ્રજ્યા દેને કે યોગ્ય નહીં હોતે હૈ, જૈસે—એક પણ્ડક
દ્વિતીય વાતિક ઔર તૃતીય વ્યાધિન, હસી પ્રકાર સે યે છુણિટ કરને
કે લિયે, શિક્ષા ગ્રહણ કરને કે લિયે, મહાવ્રતોં મેં વ્યવસ્થાપિત કરને
કે લિયે, ઉપધિ—આહાર આદિ સે સાથ મેં સંભોગ કરને કે લિયે ઔર
—અપને પાસ રાખને કે લિયે યોગ્ય નહીં હોતે હૈ ।

ઉપર પ્રહાર કરનાર સાધુને અનવસ્થાપ્યના ત્રીજા લેહમાં મૂકી શકાય છે, એવો
સાધુ ઘોર પરિણામોવાળો હોય છે. ॥ સૂ. ૬૯ ॥

સૂત્રાર્થ—પ્રવ્રજ્યાદાયકોને આ પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. તેથી અયોગ્ય
વ્યક્તિઓને પ્રવ્રજ્યા અપાતી નથી પણ યોગ્ય વ્યક્તિઓને જ પ્રવ્રજ્યા
અપાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેનાં ૬ સૂત્રો દ્વારા એવી અયોગ્ય વ્યક્તિઓનું
નિરૂપણ કરે છે—“તઓ ણો કપ્પંતિ પવ્વાવેત્તए” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—નીચે બતાવેલી ત્રણ પ્રકારની વ્યક્તિઓ પ્રવ્રજ્યા દેવાને યાત્ર ગણાતી
નથી—(૧) પંડક, (૨) વાતિક, (૩) વ્યાધીત. આ ત્રણે પ્રકારના મનુષ્યો મુંડિત
કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, શિક્ષાગ્રહણ કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, મહા-
વ્રતોમાં સ્થાપિત કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, ઉપધિ—આહાર આદિની અપેક્ષાએ
સાંભોગિક કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી અને પોતાની સાથે રાખવાને યોગ્ય
પણુ ગણાતા નથી.

ટીકા—‘તઓ’ ઇત્યાદિ । સૂત્રપટ્ટકં સુગમં, નવરં-ત્રયઃ પ્રવ્રાજનયોગ્યા ન ભવન્તિ । તાનેવાહ — પળ્લકઃ — પળ્લકલક્ષણપટ્ટકયુક્તો નપુંસકવિશેષઃ, તલ્લક્ષણાનિ યથા—

“મહિલાસહાવો ૧ સરવન્નભેઓ ૨, મેઢ મહંતં ૩ મડઈ ય વાયા ૪ ।

સસદ્ગંમુત્ત ૫ મફેનગં ૬ ચ, ઇયાણિ છપ્પંડગલક્ષણાણિ ॥૧॥

છાયા—મહિલાસ્વભાવઃ ૧ સ્વરવર્ણભેદઃ ૨, મેઢ મહત્ ૩ મટ્ટી ચ વાચા ૪ ।

સશબ્દકં મૂત્ર ૫ મફેનકં ૬ ચ, ઇતાનિ ષટ્ પળ્લકલક્ષણાનિ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

ઇત્યાદિ લક્ષણૈર્વિજ્ઞાય પળ્લકઃ પરિહર્તવ્યઃ । વાતોઽસ્યાસ્તીતિ વાતિકઃ—

વાતપ્રકૃતિકઃ, અયં સ્વપરરૂપેણ કેનાપિ નિમિત્તેન વેદોદયં ધર્તુ ન શક્નોતિ

ટીકાર્થ—સૂત્રકાર ને “યે ત્વીન પ્રવ્રાજના પ્રવ્રજ્યા યોગ્ય નહીં હોતે હૈં” એસા જો કહા હૈં ઇસી વાત કો યહાં સ્પષ્ટ ક્રિયા ગયા હૈં, પળ્લક—એક જાતિ કા નપુંસકવિશેષ હોતા હૈં ઇસકે ૬ લક્ષણ ઇસ પ્રકાર સે કહે ગયે હૈં—“મહિલાસહાવો” ઇત્યાદિ, ઇસકા સ્વભાવ સ્ત્રી કે સ્વભાવ જૈસા હોતા હૈં સ્વર મેં ઓર વર્ણ મેં ઇસકો ભેદ હોતા હૈં ઇસકા લિજ્જ બડા હોતા હૈં ઇસકી વાળી પતલી હોતી હૈં પેશાવ કરતે સમય ઇસકી પેશાવ મેં સે શબ્દ નિકલતા હૈં, ઓર—ઇસકી પેશાવ મેં ફેન નહીં ઊઠતા હૈં યે પળ્લક કે ૬ લક્ષણ હૈં । ઇન લક્ષણોં સે પળ્લક કો જાનકર ઊસે દીક્ષા નહીં દેની ચાહિયે ? વાત જિસકો હોતા હૈં વહ વાતિક વાત પ્રકૃતિવાલા હૈં, વહ વાતિક સ્વ પર રૂપ સે કિસી નિમિત્ત સે વેદોદય કો ધારણ કરને મેં સમર્થ નહીં હો

ટીકાર્થ—“આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણાતા નથી, એવું સૂત્રકારે જે વિધાન કર્યું છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) પંડકને પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યો નથી. પંડક એક જાતનો નપુંસક વિશેષ હોય છે, તેના છ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—

“મહિલા સહાવો” ઇત્યાદિ—

તેનો સ્વભાવ સ્ત્રી જેવો હોય છે, તેના સ્વરમાં અને વર્ણમાં ભેદ હોય છે, તેનું લિંગ મોટું હોય છે, તેની વાળી પાતળી હોય છે, પેશાબ કરતી વખતે તેના પેશાબમાંથી વિશિષ્ટ અવાજ નીકળે છે અને તેના પેશાબમાં ફીણ વળતાં નથી આ છ લક્ષણોથી પંડકને ઓળખી શકાય છે, અને આ લક્ષણોથી તેને ઓળખી લઈને તેને પ્રવ્રજ્યા આપવી ભેદબે નહીં.

(૨) વાતિકને પણ દીક્ષા આપવાનો નિષેધ કરમાવ્યો છે. વાત—વાયુથી ખીડાતી વ્યક્તિને વાતિક કહે છે આ વાતપ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય જ્યાં સુધી તેની પ્રતિસેવા કરી લેતો નથી, ત્યાં સુધી સ્વ-પર રૂપ કોઈ પણ નિમિત્તે

યાવત્તસ્ય પ્રતિસેવા કૃતા ન સ્યાત્, નિરુદ્ધવેદોઽસૌ નપુ સકતયા પરિણમતિ, एता-
 दशः पुरुषो वातिकः कथ्यते । यद्वा—‘ વ્યાધિતઃ ’ इति पक्षे व्याधियुक्तः, चिरका-
 लिक राजयक्ष्मादि व्याधिसम्पन्न इत्यर्थः, क्लीब.—स्त्रियं सेवितुमसमर्थः, स चतु-
 र्विधः—दृष्टिक्लीबः, शब्दक्लीबः, आदिग्वक्लीबः, निमन्त्रणक्लीबश्चेति । तत्र यो
 विवस्त्राद्यवस्थां स्त्री दृष्ट्वै स्खलति स दृष्टिक्लीबः १ । यः कस्यापि युगमस्य
 सुरतसमयसमुद्भूतसीत्कारादि शब्द—श्रवणमात्रेण स्खलति स शब्दक्लीबः २ ।

સકતા હૈ, જવ તક કિ વહ ઉસકી પ્રતિલેખન ન કરલે યદિ યહ નિરુદ્ધ
 વેદવાલા હો જાતા હૈ તો યહ નપુંમકરૂપ સે પરિણમ જાતા હૈ એસા પુરુષ
 વાતિક કહા ગયા હૈ, યહ ભી દીક્ષા દેને કો યોગ્ય નહીં માના ગયા હૈ ।
 યદ્વા—“ વાહૈ વાહિૈ ” કી સંસ્કૃતછાયા વ્યાધિત ભી હો સકતી હૈ,
 હસ પક્ષ મેં જો વ્યાધિ સે ચિરકાલિક રાજયક્ષ્મા આદિ વ્યાધિ સે
 સમ્પન્ન હોતા હૈ વહ વ્યાધિત હૈ, એસા વ્યાધિત ભી દીક્ષા દેને યોગ્ય
 નહીં માના ગયા હૈ—૨ જો સ્ત્રી કો સેવન કરને મેં અસમર્થ હોતા હૈ વહ
 ક્લીબ હૈ, યહ ક્લીબ ચાર પ્રકાર કા હોતા હૈ, એક દૃષ્ટિક્લીબ, દૂસરા
 શબ્દક્લીબ, તીસરા આદિગ્ધક્લીબ, ઓર ચૌથા નિમિન્ત્રણક્લીબ इनमें
 जो नग्न अवस्थावाली वस्त्र से रहित स्त्री को देखते ही स्खलित हो
 जाता है वह दृष्टिक्लीब है १ जो सुरतक्रिया में लवलीन स्त्री पुरुष के
 सुरत समय के सीत्कार आदि शब्द को सुनते ही स्खलित हो जाता
 है, वह शब्दक्लीब है २ जो स्त्री को आलिङ्गन करते ही स्खलित हो

કરીને વેદોદયને ધારણ કરવાને સમર્થ હોઈ શકતો નથી. જો તે નિરુદ્ધ વેદ-
 વાળો થઈ જાય છે, તો તે નપુંસક રૂપે પરિણમી જાય છે. એવા પુરુષને
 વાતિક કહ્યો છે, અને તેને દીક્ષા દેવાને યોગ્ય ગણ્યો નથી

અથવા—“ વાહૈ-વાહિૈ ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા વ્યાધિત પણ થઈ
 શકે છે. જે ચિરકાળથી ક્ષયરોગ આદિ વ્યાધીથી પીડાતો હોય તેને વ્યાધિત
 કહે છે, એવી વ્યાધિત વ્યક્તિને પણ દીક્ષા આપવાને પાત્ર ગણાવી નથી.

કલીબને પણ દીક્ષા આપવાનો નિષેધ છે જે મનુષ્ય સ્ત્રીનું સેવન કર-
 વાને અસમર્થ હોય છે, તેને કલીબ કહે છે. તે કલીબ ચાર પ્રકારના કલા
 છે—(૧) દૃષ્ટિ કલીબ, (૨) શબ્દ કલીબ, (૩) આદિગ્ધ કલીબ અને (૪) નિમં-
 ત્રિત કલીબ. નગ્ન અવસ્થાવાળી (વસ્ત્રરહિત) સ્ત્રીને દેખતાંની સાથે જ જેના
 વીર્યનું સ્ખલન થઈ જાય છે તેને દૃષ્ટિ કલીબ કહે છે. કામક્રીડામાં રત થયેલા
 સ્ત્રી-પુરુષોના સીત્કાર આદિ શબ્દોને સાંભળતાં જ જેના વીર્યનું સ્ખલન થઈ

યઃ સ્ત્રિયા-આલિંગનમાત્રેણ સ્વલતિ સ આદિગ્ધક્લીવઃ ૩ । યઃ સ્ત્રીજનસ્ય નિમન્ત્રણમાત્રેણ સ્વલતિ સ નિમન્ત્રિતક્લીવ ઇતિ ૪ । ચતુર્વિધોઽપ્યયં વેદનિરોધેન નપુંસકત્વં પ્રાપ્નોતીત્યતઃ કલીવત્ત્વેન કથ્યતે, વાતિક્કલીવયોસ્તુ પરિજ્ઞાનં તન્મિત્રાદીનાં સમીપે શ્રવણાદેવ ભવતીતિ । કિમર્થમેતે પ્રવ્રાજનયોગ્યા ન સન્તિ ? ઇતિ ચેદાહ-એતે ચોત્કટવેદવત્ત્વાત્ નિર્બલમનોવૃત્તિકત્ત્વાચ વ્રતપાલનાસમર્થા ભવન્તિ, પ્રવ્રજ્યા પ્રદાતુરપ્યાજ્ઞાભજ્ઞદોષપ્રસજ્ઞ ઇતિ પ્રવાજયિતું ન કલ્પન્તે, ઉક્તશ્ચ-

“ જિણવચણે પઢિકુટ્ટ, જો પવ્વાવેહ લોમદોસેણં ।

ચરણદ્વિઓ તવસ્સી, લોવેહ તમેવ ઉ ચરિત્તં ॥ ૧ ॥ ”

છાયા-જિનવચને પ્રતિકુષ્ટં (નિષિદ્ધં) યઃ પ્રવાજયતિ લોમદોષેણ ।

ચરણસ્થિતસ્તપસ્વી, લોપયતિ તદેવ ચારિત્રમ્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

જાતા હૈ, વહ આદિગ્ધક્લીવ હૈ ૩ તથા જો સ્ત્રી કે વુલાને માત્ર સે હી સ્વલિત હો જાતા હૈ, વહ નિમન્ત્રિતક્લીવ હૈ ૪ ચારોં પ્રકાર કે યે ક્લીવ વેદનિરોધન સે નપુંસકતા કો પ્રાપ્ત હો જાતે હૈં । અતઃ યે ક્લીવ રૂપ સે કહ દિયે ગયે હૈં । વાતિક ઔર ક્લીવ કા પરિજ્ઞાન ઉનકે મિત્રાદિકોં કે પાસ મેં સુનને સે હી હો જાતા હૈ તો ફિર યે ક્યોં પ્રવ્રજ્યા કે યોગ્ય નહીં હૈં ૩ તો હસકા ઉત્તર એસા હૈ કિ યે ઉત્કટવેદ વાલે હોતે હૈં અતઃ હનકી મનોવૃત્તિ નિર્બલ હોને કે કારણ યે વ્રતપાલન કરને મેં અસમર્થ રહતે હૈં, તથા એસોં કો પ્રવ્રજ્યા દેને કી આજ્ઞા બી નહીં હૈ, અતઃ જો હન્હે પ્રવ્રજ્યા દેગા, ઉસે બી આજ્ઞાભંગ કરને કા દોષ લગેગા, હસીલિયે યે પ્રવ્રજ્યા દેને કે યોગ્ય નહીં કહે ગયે હૈં । કહા બી હૈ-“ જિણવચણે પઢિકુટ્ટ ” ઇત્યાદિ, તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ જિન વચન મેં જિન્હે

બય છે તેને શબ્દ કલીબ કહે છે સ્ત્રીને આલિંગન કરતાં જ જેના વીર્યનું સ્ખલન થઈ બય છે તેને આદિગ્ધ કલીબ કહે છે કેઈ સ્ત્રીના નિમન્ત્રણ બોલાવવા માત્રથી જેનું સ્ખલન થઈ બય છે તેને નિમન્ત્રિત કલીબ કહે છે. ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રકારના કલીબ વેદનિરોધનથી નપુંસકતા પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેથી તેમને કલીબરૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્ન—વાતિક અને કલીબનું પરિજ્ઞાન તેમના મિત્રાદિકો દ્વારા પણ થઈ શકે છે તેમને શા કારણે પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યા નથી ?

ઉત્તર—તેઓ ઉત્કટ વેદવળા હોય છે, તેથી તેમની મનોવૃત્તિ નિર્બળ હોય છે. નિર્બળ મનોવૃત્તિને કારણે તેઓ વ્રતપાલન કરવાને સમર્થ હોતા નથી તથા એવાં મનુષ્યોને પ્રવ્રજ્યા દેનારને પણ શાસ્ત્રજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો દોષ લાગે છે, તેથી તેમને પ્રવ્રજ્યા દેવી જોઈએ નહીં. કહ્યું પણ છે કે—

“ જિણવચણે પઢિકુટ્ટ ” ઇત્યાદિ—

અત્ર ત્રિસ્થાનકાનુરોધાત્રય એવ ગૃહ્યન્તે, અન્યથા તુ-વિંશતિ-સંખ્યકા જના પ્રવ્રાજયિતુમયોગ્યા ભવન્તિ, તથાહિ--

“ વાલે ૧૧ બુદ્ધે ૨ નપુસે ૩ ય, જહ્ને ૪ કોઢે ૫ વાહ્ણે ૬ (વાહિણ) ।

તેણે ૭ રાયાવગારી ૮ ય, ઉસ્મત્તે ૯ ય અદંમણે ૧૦ ॥ ૧ ॥

દાસે ૧૧ બુદ્ધે ૧૨ ય મૂઢે ૧૩ ય, અણત્ત ૧૪ જુંગિણ ૧૫ ઇયં ।

ઉબ્ધાણ ૧૬ ય ૧૭, ભયણ સેહણિપ્કેડિયા ૧૮ ઇયં ॥ ૨ ॥

ગુન્વિણી ૧૯ વાલવચ્છાર ૨૦ ય, પવ્વાવેડં ન કપ્પડ ।

છાયા-વાલો વૃદ્ધો નપુંસકશ્ચ, જહઃ કલીવશ્ચ વાતિકઃ (વ્યાધિતઃ) ।

સ્તેનો રાજાપકારી ય, ઉન્યત્તશ્ચ દર્શનઃ ॥ ૧ ॥

દાસો દુષ્ટશ્ચ મૂઢશ્ચ, ઋણાત્તો જુઙ્ગિત ઇતિ ચ ।

ઉદ્વદ્ધકશ્ચ ભૃતકઃ શૈક્ષ નિષ્કેટિત ઇતિ ચ ॥ ૨ ॥

ગુર્વિણી વાલવત્સા ચ, પ્રવ્રાજયિતું ન વસ્પતે ॥ ઇતિ ।

તત્ર — વાલઃ—અષ્ટવર્ષાન્ન્યૂનઃ ૧ । વૃદ્ધઃ પટ્ટિવર્ષાદધિકઃ ૨ । નપુંસકઃ—પ્રસિદ્ધઃ ૩ । જહઃ—સ્થૂલઃ સ ત્રિવિધઃ, ભાષા-શરીર-ક્રિયા ભેદાત્ । ભાષાજહ-

દીક્ષા દેના નિષિદ્ધ ક્રિયા ગયા હૈ, ઉન્હેં જો શિષ્ય બનાવેને કે લોભ રૂપ દોષ સે દીક્ષા દેતા હૈ એસા વહ ચરણસ્થિત તપસ્વી ચારિત્ર ધર્મ કા લોપ કરતા હૈ । યહાં ત્રિસ્થાનક કે અનુરોધ સે ચે ત્રીન હી ગૃહીત હુવે હૈં, નહીં તો પ્રવ્રજ્યા દેને કે લિયે ૨૦ પુરુષ અયોગ્ય કહે ગયે હૈં, જૈસે —“ વાલે બુદ્ધે નપુંસે—” ઇત્યાદિ, આઠ વર્ષ સે જો ન્યૂન હૈ વહ બાલ માના ગયા હૈ—૧, ૬૦ વર્ષ સે જો અધિક હૈ વહ વૃદ્ધ માના ગયા હૈ ૨ નપુંસક પ્રસિદ્ધ હૈ, સ્થૂલ કા નામ જહ હૈ, યહ ત્રીન પ્રકાર કો હોતા હૈ ભાષા

આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—જિનેન્દ્ર લગવાને જેમને દીક્ષા દેવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેમને શિષ્ય બનાવવાના લોભરૂપ દોષથી જે દીક્ષા આપે છે, એવો ચરણસ્થિત તપસ્વી ચારિત્રધર્મનો લોપ કરે છે. અહીં ત્રિસ્થાનકનું પ્રકરણ ચાલુ હોવાથી આ ત્રણનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ તો નીચે ગણાવેલા ૨૦ પ્રકારના પુરુષોને પ્રવ્રજ્યા આપવાને માટે અયોગ્ય ગણાવ્યા છે જેમકે—“ વાલે બુદ્ધે નપુંસે ” ઇત્યાદિ—

આઠ વર્ષથી ઓછી ઉમરવાળાને બાળક કહ્યો છે. (૨) ૬૦ વર્ષથી વધુ ઉમરવાળાને વૃદ્ધ કહ્યો છે. (૩) નપુંસક—આ શબ્દ નાણીતો હોવાથી તેનું વિવેચન કર્યું નથી. (૪) સ્થૂલ—જે માણસ જડ જેવો હોય છે તેને સ્થૂલ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) ભાષાની અપેક્ષાએ જડ, (૨) શરીરની અપેક્ષાએ જડ અને (૩) ક્રિયાની અપેક્ષાએ જડ.

શ્વતુર્વિધઃ—જલમૂકઃ ૧, મન્મનમૂકઃ ૨, એલકમૂકઃ ૩, દુર્મેધશ્ચ ૪ । જલમગ્ન
ઇવ બુડબુડાયમાનો યો વક્તિ સ જલમૂકઃ ૧ । યસ્ય વદતઃ સ્વચ્ચમાનમિવ વચનં
સ્વલતિ સ મન્મનમૂકઃ ‘ તોતલા ’ ‘ બોવડા ’ ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ ૨ । યશ્ચૈલક ઇવ
મૂકતયા શબ્દમાત્રમેવ કરોતિ ન તુ વ્યક્તવાચા વક્તું શક્નોતિ સ એલકમૂકઃ ૩ ।
દુર્મેધઃ—ધારણાવિકલઃ, અસ્ય પુનઃ પુનઃ પાઠનેઽપિ ન કિશ્ચિદપિ સ્મૃતિપથે સમા-
યાતિ, વિસ્મરણસ્વભાવત્વાત્ ૪ । ૧ । ભાષાજડશ્વતુર્વિધોઽપિ જ્ઞાનગ્રહણેઽસમર્થ-
ત્વાન્ન પ્રવ્રજ્યાયોગ્યઃ ૧ । શરીરજડઃ—શરીરેણ સ્થૂલઃ, યો વિહારે પથિ, ભિક્ષાચ-
ર્યાયામટને, વન્દનાદિષુ ચાતીવસ્થૂલતયાચાઽશક્તો ભવતિ ૨ । ક્રિયાજડઃ—કરણ—

સે શરીર સે ઔર ક્રિયા સે, इनमें भाषाजड़ चार प्रकार का होता है—
जलमूक १ मन्मनमूक २ एलकमूक ३ और दुर्मेध ४ जल में मग्न हुवे
की तरह बुडबुड जैसा होकर बोलता है वह जलमूक है, बोलते समय
जिसके वचन बीच २ में रुककर निकलते हैं वह मन्मनमूक है, इसे
भाषा में “ तोतला ” तथा गुजरात में “ बोवडा ” कहते हैं । मूक होने
के कारण एलक [बकरा] की तरह शब्दमात्र ही करता है बोलता है,
स्पष्ट वाणी नहीं बोल सकता है वह एलकमूक है । धारणा से जो विकल
होता है वह दुर्मेध है बार २ पढ़ाने पर भी इनकी स्मृति में कुछ भी
नहीं जमता है क्योंकि इसका स्वभाव विस्मरणवाला होता है—४ चार
प्रकार का यह भाषाजड़ ज्ञान के ग्रहण में असमर्थ होने के कारण
प्रव्रज्या के अयोग्य कहा गया है १ । शरीरजड़ वह है जो शरीर से
स्थूल होता है ऐसा शरीरजड़ विहारमार्ग में, भिक्षाचर्या करने में, और

ભાષાજડના પશુ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) જલમૂક, મન્મનમૂક, (૩)
એલકમૂક અને (૪) દુર્મેધ. જળમાં મગ્ન થયેલાની જેમ ‘ બુડબુડ ’ જેવો
અવાજ કરનારને જલમૂક કહે છે બોલતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે અટકીને જેના
શબ્દો નીકળે છે તેને મન્મનમૂક અથવા બોખડો કહે છે. જે માણસ મૂંગો
હોવાથી બકરાની જેમ “ બે બે ” જેવી અસ્પષ્ટ વાણી જ બોલી શકે છે
તેને એલકમૂક કહે છે (એલક એટલે બોકડો). ધારણાથી જે વિકલ (રહિત)
હોય છે તેને દુર્મેધ કહે છે. વારંવાર સમજાવવા છતાં પણ તેના મગજમાં
કંઈપણ ઉતરતું નથી, કારણ કે તેનો સ્વભાવ જ વિસ્મરણશીલ હોય છે. આ
ચાર પ્રકારના ભાષાજડ માણસો જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ હોય છે,
તે કારણે તેમને પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણાવ્યા નથી

જેનું શરીર ખૂબ જ સ્થૂલ હોય છે તેને શરીરજડ કહે છે એવો માણસ
વિહાર માર્ગમાં, ભિક્ષાચર્યા કરવામાં અને વન્દણાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં અસ-

ક્રિયા, તસ્યાં જઢઃ-અલસ इत्यर्थः, समिति-गुप्ति-प्रतिलेखनादि क्रियां पुनः पुनरुपदिश्यमानामप्यतीवजडतया यः कर्तुं न शक्नोति सः ३ । क्लीवः ५, वातिकः (व्याधित) श्रोक्तलक्षणः ६ । स्तेनः-चौरः ७, राजापकारी-राजा-पराधी ८, उन्मत्तः-प्रसिद्धः ९ । अदर्शनः-दृष्टिहीनः, अन्ध इत्यर्थः १० । दासः ११, दुष्टः १२, मूढः १३ एते प्रसिद्धाः । ऋणार्तः-ऋणपीडितः १४, जुगिकः व्यङ्गितः हीन इत्यर्थः अयं जाति-कर्म-शिल्प-शरीरभेदा-चतुर्विधः । तत्र जाति-जुगिकाः-जात्या जुगिकाः-हीनाः । ते चत्वारः-पाणा, डोम्वा. किणिकाः श्वप-चाश्च । तत्र पाणाः-ये ग्रामनगरादेर्वहिराकाशेऽनावृतस्थाने वसन्ति, डोम्वाः-

વન્દનાદિક્રિયા મેં અતીતસ્થૂલ હોને કે કારણ અગત્ય હોતા હૈ ૨ । જો ક્રિયા કરને મેં અલસ (આલસી) હોતા હૈ વહ ક્રિયાજડ હૈ, એસા વહ ક્રિયાજડ સમિતિ ગુપ્તિ પ્રતિલેખના આદિ ક્રિયાઓં કો વાર વાર સમ-જ્ઞાને પર મી અતીવ જડ હોને કે કારણ યથાવત્ કર નહીં સકના હૈ-૩ । કલીવ ઓર વાતિક (વ્યાધિત) હનકા લક્ષણ તો કહ હી દિયા ગયા હૈ ૬ સ્તેન ચોર ૭ રાજાપકારી રાજાપરાધી ૮ ઉન્મત્ત પાગલ ૯ અદર્શન દ્રષ્ટિહીન (અન્ધા) ૧૦, દાસ ૧૧ દુષ્ટ ૧૨ મૂઢ ૧૩ ઋણાર્ત ઋણ સે પીડિત ૧૪ એવમ્-જુગિક વ્યંગિત અજ્ઞહીન, યે સવ દીક્ષા દેને કે અયોગ્ય કહે ગયે હૈં । યહ જુગિક-જાતિ, કર્મ, શિલ્પ, ઓર શરીર કે ભેદ સે ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જો જાતિ સે હીન હોતા હૈ વહ જાતિજુગિક હૈ । જાતિજુગિક મી ચાર પ્રકાર કે હોતે હૈં-પાણ, ડોમ્વ,

મર્થ નિવડે છે, માટે તેને પ્રમત્ત્યા દેવાને યોગ્ય કહ્યો નથી. જે માણસ ક્રિયા કરવામાં આળસ કરનારો હોય છે, તેને ક્રિયાજડ કહે છે એવો ક્રિયાજડ માણસ વારંવાર સમજાવવા છતાં પણ સમિતિ, ગુપ્તિ, પ્રતિલેખના આદિ ક્રિયાઓ, પોતાની જડતાને કારણે યોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી (૫) કલીવ અને (૬) વાતિક (વ્યાધિત), આ બન્નેનાં લક્ષણો તો આ સૂત્રમાં જ પહેલાં જણાવવામાં આવેલ છે (૭) સ્તેન (ચોર), (૮) રાજાપકારી એટલે કે રાજાપરાધી, (૯) ઉન્મત્ત (પાગલ-ગાંડો), (૧૦) અદર્શન-દ્રષ્ટિહીન-અન્ધ, (૧૧) દાસ, (૧૨) દુષ્ટ, (૧૩) મૂઢ-મૂર્ખ (૧૪) (૧૫) ઋણાર્ત-દેવાદાર, તથા જુગિક, વ્યંગિત અને અંગહીનને પણ દીક્ષા દેવા યોગ્ય કહ્યા નથી.

જુગિક મનુષ્યના જાતિ, કર્મ, શિલ્પ અને શરીરના લેહથી ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જે જાતિની અપેક્ષાએ હીન હોય છે, તેને જાતિજુગિક કહે છે જાતિજુગિક પણ ચાર પ્રકારના હોય છે-પાણ, ડોમ્વ, કિણિક અને શ્વપચ.

યે ગૃહનિવાસિનો ગીત ચ ગાયન્તિ । કિણિકાઃ-યે વાદિત્રાણિ પરિણહન્તિ-મળ્હ-
યન્તીત્યર્થઃ, શ્વપચાશ્ચાળ્હાલાઃ । ઉપલક્ષણાદન્યેऽપ્યેતાદૃગાધિગ્જાતીયાઃ વરુ-
હાદયો ગ્રાહ્યાઃ । एते जातिजुङ्गिकाः १ । कर्मजुङ्गिकाः-कर्मणा जुङ्गिकाः-हीनाः,
तेऽष्टविधा-पोषक-संवर-नट-लख-व्याध-मत्स्यबन्ध-रजक-वागुरिकभेदात् ।
तत्र पोषकाः ये स्त्री कुक्कुट-मयूरान् जीविका निमित्त पोषयन्ति १, संवराः-
तिरस्करणिकाकारका, ये तृणविशेषेण कुट्यादिकमाच्छादयन्ति २, नटाः-ये
नाटकानि नर्त्तयन्ति ३ । लंखाः-ये वशादेरुपरिस्थित्वा स्वकलां दर्शयन्ति ४ ।

કિણિક, ઔર શ્વપચ, इनमें जो ग्राम नगर आदि के चोहर बिलकुल
खुले ह्रुवे मैदान में रहते हैं, वे पाणजातिजुङ्गिक हैं जो घर बना कर
रहते हैं और गीत गाते हैं, वे डोम्य हैं । जो वादित्रों को मढते हैं, वे
किणिक हैं, और जो चाण्डाल हैं वे श्वपच हैं । उपलक्षण से और भी
इसी तरह के नीच जाति के वरुड आदि जातिजुङ्गिक जानना चाहिये ।
जो कर्म से जुङ्गिक हीन होते हैं वे कर्मजुङ्गिक हैं, वे कर्मजुङ्गिक आठ
प्रकार के होते हैं, पोषक १ संवर २ नट ३ लंख ४ व्याध ५ मत्स्यबन्ध
६ रजक धोवी ७ और वागुरिक ८ । इनमें जो स्त्री, कुक्कुट, एवं मयूरों
को अपनी आजीविका के निमित्त पालते हैं वे पोषक हैं १ जो तृण-
विशेषों से दीवाल वगैरह को आच्छादित करते हैं, अर्थात् जो कनात
वगैरह बनाते हैं वे संवर हैं २ जो नाटकों को करते हैं उनमें नाचते हैं
वे नट हैं-३ जो वांस आदि के ऊपर खेलकर अपनी कला का प्रदर्शन

જેઓ ગામ, નગર આદિની બહાર તદન ખુલ્લા મેદાનમાં રહે છે તેમને 'પણ
જાતિજુ'ગિક કહે છે જેઓ ઘર બનાવીને રહે છે અને ગીત ગાવાનો ધંધો
કરે છે, તેમને ડોમ્ય કહે છે જે લોકો વાજિંત્રોને 'મઢવાનો ધંધો કરે છે
તેમને કિણિક કહે છે, અને ચાંડાલને શ્વપચ કહે છે ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ
એ જ પ્રકારની વરુડ આદિ અન્ય નીચ જાતિના મનુષ્યોને પણ જાતિજુગિક
સમજવા જોઈએ જે લોકો કર્મની અપેક્ષાએ જુ'ગિક (હીન) હોય છે,
તેમને કર્મજુગિક કહે છે તે કર્મજુગિક આઠ પ્રકારના હોય છે-(૧) પોષક,
(૨) સંવર, (૩) નટ, (૪) લંખ, (૫) વ્યાધ, (૬) મત્સ્યબન્ધ, (૭) રજક
(ધોળી) અને (૮) વાગુરિક જે લોકો કૂકડા, મરઘી, મોર, સ્ત્રી આદિને
પોતાની આજીવિકાને નિમિત્તે પાળે છે, તેમને પોષક કહે છે (૨) જે લોકો
તૃણવિશેષોથી દીવાલ વગેરેને આચ્છાદિત કરે છે અથવા જે લોકો કનાત વગેરે
બનાવે છે તેમને સંવર કહે છે (૩) જે લોકો નાટકો ખેલે છે અને તેમાં
નાચે છે તેમને નટ કહે છે. (૪) જે વાસ, દોરડા આદિ ઉપર ખેલ કરીને

વ્યાધાઃ-લુબ્ધકાઃ ૫ । મત્સ્યવન્ધાઃ-ધીવરાઃ ૬ । રજકાઃ-વસ્ત્રપ્રક્ષાલકાઃ ૭ ।
વાગુરિકાઃ-મૃગજાલિકાઃ ૮ । શિલ્પેન જુઙ્ગિકાઃ-યે પટકારાઃ 'વણકર' ઇતિ
પ્રસિદ્ધાઃ નાપિતાદયો વા ૩ । શરીરજુઙ્ગિકાઃ-શરીરેણ હીનાઃ-યે હસ્તપાદકર્ણ-
નાસિકોષ્ઠવર્જિતાઃ, વામનકાઃ-લઘુહસ્તપાદાદ્યવયવાઃ, કુબ્જાઃ-વહ્નિર્નિસ્સૃતપીઠ-
હૃદયાસ્થિકાઃ, કુપ્તવ્યાધ્યુપહતાઃ, કાળાઃ, પ્રસિદ્ધાઃ પદ્મવઃ-પાદગમનશક્તિવિકલાઃ

કરતે હૈં વે લક્ષ્મ હૈં ૪ લુબ્ધક-શિકારી જો હોતે હૈં વે વ્યાધ હૈં-૫ મછ-
લિયોં કો પકડને વાલે ધીવર મત્સ્યવન્ધ હૈં ૬ કપડોં કો ધોને વાલે
ધોવી રજક હૈં ૭ મૃગોં કો જાલડાલકર જો પકડતે વે વાગુરિક હૈં ૮ ।
પટકાર વુનકર, અથવા-નાપિત નાઈ આદિ શિલ્પજુઙ્ગિક હૈં ૩ શરીર સે
અજ્ઞોપાન્ન સે જો હીન હોતે હૈં, વે શરીરજુઙ્ગિક હૈં, જૈસે-કોઈ હાથસે હીન
હોતા હૈ, કોઈ ચરણ સે હીન હોતા હૈ, કોઈ કર્ણ સે તો કોઈ નાસિકા
સે હીન હોતા હૈ, ઓર કોઈ ઓઠ સે હીન હોતા હૈ. એસે યે સવ શરીર
જુઙ્ગિક કહે ગયે હૈં, તથા વામનક વે હોતે હૈં-જો શરીર સે વૌને હોતે હૈં
લઘુ હસ્તપાદ આદિ અવયવોં વાલે હોતે હૈં, વે કુબ્જ-કૂબડે હોતે હૈં,
જિસકી પીઠ કી, અથવા હૃદય કી હઢી વાહર નિકલ આની હૈ તથા
-કુપ્ત સે જિનકે હાથ પગ આદિ અવયવ ગલ જાતે હૈં, વે તથા-જો કાને
હોતે હૈં વે, તથા જો પંગુ હોતે હૈં વે, ચલને ફિરને મેં જો ચરણોં કી શક્તિ

પોતાની કલાતું પ્રદર્શન કરે છે, તેમને લંબ (ખમણીયા) કહે છે. (૫)
શિકારીને વ્યાધ કહે છે. (૬) માછલાં પકડવાનો ધંધો કરનાર ધીવરને
(માછીમારને) મત્સ્યવન્ધ કહે છે (૭) કપડા ધોવાનો ધંધો કરનારને રજક
ધોખી કહે છે. (૮) બળ નાખીને મૃગોને પકડનાર માથુસને વાગુરિક કહે છે.

પટકાર (વણકર) અથવા નાઈ આદિને શિલ્પજુગિક કહે છે. જે લોકો
શારીરિક ખોડ-ખાપણવાળા હોય છે તેમને શરીરજુગિક કહે છે જેમકે કોઈ
લૂલા હોય છે, તો કોઈ કુંઠા હોય છે, તો કોઈ નકટા (નાક છેદાયલા) હોય છે,
કોઈ કર્ણહીન હોય છે, તો કોઈ હોઠ વિનાના હોય છે, એ બધાં
મનુષ્યોને શરીરજુગિક કહ્યા છે.

તથા જેઓ વામનરૂપ (ડીંગુજી) હોય છે, -લઘુ હાથપગ આદિ અવ-
યવોવાળા હોય છે. જે કૂબડા હોય છે, જેના વાંસાના અથવા છાતીના હાડકાં
બહાર નીકળી આવ્યા હોય છે, જેના હાથપગ આદિ અવયવો કાઢને લીધે
ગળી ગયાં હોય છે, તથા જે લોકો એક આંખે કાંણુ હોય છે, તથા જે લૂલા
હોય છે, હાલવા ચાલવારૂપ ચરણોની શક્તિથી જે રહિત હોય છે, એવાં

इत्यादयः शरीरजुह्विकाः । एते सर्वे दीक्षयितुं न योग्याः १५॥ उद्बद्धकः—शिक्षणादि-
निमित्तेन नियतकालं यावद् बद्धः सेवाभावेन—आयत्तीभूतः, यद्वा केनचित् मूल्य-
ग्रहणेन नियतावधिं यावद् बद्धः—वचनबद्धः कृतः स्वाधीनीकृत इत्यर्थः, एताव-
त्कालं यावद्भक्तपार्श्वे स्थास्यामि, यद्वा—त्वयैतादृशकालं यावन्ममपार्श्वेऽवश्यं स्था-
तव्यमित्यादिरूपेण स्वपरतोवचनबद्धः—उद्बद्धः स एव—उद्बद्धः । स कर्म—शिल्प-
—विद्या—मन्त्रयोगभेदेन पञ्चविधः । तत्र कर्म—अनुपदेशपूर्वकं गृहकार्यक्षेत्रकर्षणा-
दिकम् १ । शिल्प—आचार्योपदेशपूर्वकचित्रकर्मादिरूपः २ । एवं विद्या—लेखादिका
शकुनरुतपर्यवसाना ३ । मन्त्रः—विद्वेषणवशीकरणादिरूपः ४ । योगः—चूर्णादि

से रहित होते हैं इत्यादि वे सब, ऐसे मनुष्य शरीरजुह्विक कहे गये हैं। ये सब दीक्षा के अयोग्य कहे गये हैं। शिक्षण आदि के निमित्त से जो नियमितकाल तक सेवाभाव से बद्ध हो, अथवा—मूल्य देकर किसीने जिसे नियत समयतक वचनबद्ध करलिया हो, अपने अधीन बना लिया हो कि इतने समयतक तुम्हें (झे) मेरे पास रहना होगा, अथवा इतने समयतक मैं तुम्हारे पास रहूंगा, इस प्रकार से जो स्व पर से वचनबद्ध हो गया हो वह उद्बद्ध है उद्बद्ध ही उद्बद्धक है यह उद्बद्धककर्म, शिल्प विद्या मन्त्र और योग के भेद से पांच प्रकार का होता है अनुपदेश पूर्वक गृहकार्य क्षेत्रकर्षण आदि से जो बद्ध होता है वह कर्म उद्बद्ध है आचार्योपदेश पूर्वक चित्रकर्म आदिरूप शिल्प से जो बद्ध होता है वह शिल्प उद्बद्ध है लेखनकला से लेकर पक्षी के

મનુષ્યોને શરીરજુગિક કહે છે. તે દરેક પ્રકારના શરીરજુગિકોને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય ગણ્યા નથી

શિક્ષણ આદિને નિમિત્તે જે લોકો નિયમિત કાળપર્યંત સેવાભાવથી બંધાયેલા હોય, અથવા વેતન આપીને જેને કોઈએ નિયત સમય સુધી કામ કરવાને માટે વચનબદ્ધ કરી લીધા હોય—એટલે કે “ આટલા સમય સુધી તમારે મારી પાસે રહેવું પડશે અથવા આટલા સમય સુધી હું તમારી સાથે રહીશ, ” આ પ્રકારે જે પોતે અન્યની સાથે વચનથી બંધાયેલા હોય તેને ઉદ્બદ્ધ કહે છે, એવા ઉદ્બદ્ધને જ ઉદ્બદ્ધક કહે છે આ ઉદ્બદ્ધકના કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા, મંત્ર અને યોગના લેહથી પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે—અનુપદેશપૂર્વક જે ગૃહકાર્ય, કૃષીકર્મ આદિ કરવાને બંધાય છે તેને કર્મઉદ્બદ્ધક કહે છે. આચાર્યોપદેશ પૂર્વક જે ચિત્રકાર્ય આદિ રૂપ શિલ્પ કરવાને બંધાયેલા હોય છે તેને શિલ્પઉદ્બદ્ધક કહે છે લેખનકલાથી લઈને પક્ષીની બોલીને બાજુવા પર્યંતની

પ્રયોગઃ ૫ । પશ્ચવિધોઽપ્યેપ દીક્ષયિતું ન કલ્પતે । ઉક્તચ્ચ—

“ કમ્મે ૧ સિપ્પે ૨ વિજ્ઞા ૩, મંતે જોગે ય હોઈ ઉવ્વયરઓ ।

ઉવ્વદ્ધઓ ઉ ઇસો, ન કપ્પણ તારિસે દિક્ખા ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—કર્મણિ ૧ શિલ્પે ૨ વિદ્યાયાં ૩ મન્ત્રે ૪ યોગે ૫ ચ ભવત્યુપચરકઃ ।

ઉદ્વદ્ધકસ્ત્વેષ ન કલ્પતે તાદૃશે દીક્ષા ॥ इति १६ ।

શ્રુતકઃ—શ્રુત્યઃ—પ્રસિદ્ધઃ ૧૭ । શૈક્ષનિષ્ફેટિત—નિષ્ફેટિતઃ શૈક્ષ इत्यर्थः, યો ગૃહકલહાદિકારણમાશ્રિત્ય માતાપિત્રોરનનુજ્ઞાત એવ દીક્ષાં ગ્રહીતુમિચ્છતિ સઃ, યદ્વા—અન્યતઃ કશ્ચિદીક્ષાભિલાષી દીક્ષિતો વા પલાય્ય સમાગતઃ સોઽપિ દીક્ષ-યિતું ન કલ્પત इति १८ । ગુર્વિણી—સગર્ભા ૧૯ । વાલવત્સા—લઘુવાલમાતા ૨૦

શબ્દોં જાનને તક કી કલાઓં મેં જો નિપુણ હોતા હૈ વહ વિદ્યાઉદ્વદ્ધ હૈ, વિદ્વેષણ ઉચ્ચાટન મારણ તાડન, એવં વશીકરણરૂપ મન્ત્ર વિદ્યા મેં જો નિપુણ હોતા હૈ, વહ મન્ત્રઉદ્વદ્ધ હૈ, ઓર ચૂર્ણાદિપ્રયોગ કરને મેં જો ચતુર હોતા હૈ વહ યોગ ઉદ્વદ્ધ હૈ યે પાંચો પ્રકાર કે ઉદ્વદ્ધ મી દીક્ષા દેને કે યોગ્ય નહીં કહે ગયે હૈં । કહા મી હૈ—“ કમ્મે સિપ્પે વિજ્ઞા ” इत्यादि, જો દૂસરોં કે યહાં આજીવિકા કે નિમિત્ત નોકરી કરતા હૈ વહ શ્રુતક હૈ, વહ તથા—ગૃહકલહ આદિરૂપ કારણ કો લેકર જો માતાપિતાકી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કિયે વિના હી દીક્ષા કો ઉદ્યત હોતા હૈ એસા વહ નિષ્ફેટિત શૈક્ષ કહાતે હૈં । અથવા દીક્ષાભિલાષી બના હુવા, યા દીક્ષિત હુવા જો દૂસરી જગહ સે ભગકર આયા હો, વહ મી દીક્ષા દેને કે યોગ્ય નહીં કહા ગયા હૈ ૧૮, જો ગર્ભવતી હૈ એસી ગુર્વિણી સ્ત્રી, તથા જિસકા

કલાઓમાં જે નિપુણ હોય છે, તેને વિદ્યાઉદ્વદ્ધ કહે છે. વિદ્વેષણ—ઉચ્ચાટન, મારણ—તાડન અને વશીકરણ રૂપ મન્ત્રવિદ્યામાં જે નિપુણ હોય છે તેને મન્ત્ર-ઉદ્વદ્ધ કહે છે અને ચૂર્ણાદિ પ્રયોગ—રસાયણ પ્રયોગ કરવામાં જે નિપુણ હોય છે તેને યોગઉદ્વદ્ધ કહે છે. આ પાંચે પ્રકારના ઉદ્વદ્ધકને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહ્યા નથી કહ્યું પણ છે કે—“ કમ્મે સિપ્પે વિજ્ઞા ” इत्यादि—

જે આજીવિકા નિમિત્તે ખીજાને ત્યાં નોકરી કરે છે તેને શ્રુતક કહે છે, તેને પણ દીક્ષા આપવા યોગ્ય કહ્યો નથી. ગૃહકલહ આદિ કારણોને લીધે માતાપિતાની આજ્ઞા લીધા વિના દીક્ષા લેવાને તૈયાર થયેલ વ્યક્તિને પણ દીક્ષા આપવા યોગ્ય ગણેલ નથી એ પ્રકારના દીક્ષાર્થીને “ નિષ્ફેટિત શૈક્ષ ” કહે છે અથવા દીક્ષાભિલાષી બનીને ખીજા જગ્યાએથી ભાગી આવેલને, અને એક વાર દીક્ષા લઈને ત્યાંથી ભાગીને આવેલા માણસને પણ દીક્ષા આપવાને

‘ एव ’ मिति एवं — यथा पूर्वोक्ता एते प्रव्राजयितुं न कल्पन्ते तथैत एव कथञ्चिच्छलनादिना प्रव्राजिता अपि सन्तो मुण्डयितु—शिर केशान् लुञ्चयितुम्, शिक्षयितुं—ग्रहणासेवनी शिक्षां ग्राहयितुम् ३, उपस्थापयितुं—महाव्रतेषु व्यवस्थापयितुम् ४, संभोक्तुम्—उपध्याहारादिना तेन सह सम्भोगं कर्तुम् ५, तथा यद्यनाभोगेन संभोगविषयीकृता भवेयुस्तदा संवासयितुम्—आत्मसमीपे स्थापयितुं न कल्पन्त एवेति ॥ सू० ७० ॥

पूर्वं प्रव्राजनाद्ययोग्याः प्रोक्ताः, साम्प्रतं तत्प्रसङ्गाद् वाचनादिविषयेऽयोग्ययोग्यान् कथयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—तओ आवायणिज्जा पणत्ता, तं जहा—अविणीए, विगइपडिवद्धे, अविओसियपाहुडे । १ । तओ कप्पंति वाइत्तए, तं जहा-विणीए अविगइ पडिवद्धे, विओसिय पाहुडे । २ । तओ दुस्सन्नप्पा पणत्ता, तं जहा—दुट्ठे मूढे वुग्गाहिए । ३ । तओ सुसन्नप्पा पणत्ता, तं जहा—अदुट्ठे, असूढे, अवुग्गाहिए । ४ ॥ सू० ७१ ॥

बच्चा अभी छोटा है, ऐसी बालवत्सा स्त्री भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कही गई है । तो जिस प्रकार से ये सब दीक्षा देने के योग्य नहीं कहे गये हैं उसी प्रकार से ये कथञ्चित् छलना आदि से प्रव्राजित हो जाने पर भी शिर के केशों का लुञ्चन करवाने योग्य तथा ग्रहण, शिक्षा और आसेविनी शिक्षा को ग्रहण कराने योग्य शिक्षित महाव्रतों में इन्हें व्यवस्थापित करना उपधि और आहारादि का इनके साथ संबन्ध रखना, और इन्हें अपने पास रखना ये सब बातें भी इनके साथ किसी भी तरह से (करनी) योग्य नहीं हैं ॥सू० ७०॥

योग्य गणुवेल नथी. गर्लवती स्त्री तथा बालवत्सा स्त्री—जेतु भाण्ड नातुं डाय अवी स्त्रिने पणु दीक्षा आपवाने योग्य कही नथी.

उपर्युक्त २० प्रकारना भाणुसेने दीक्षा आपवाने योग्य कह्या नथी, अट्ठु ४ नही पणु केर प्रकरना छणथी तेओ दीक्षित थर गया डाय तो पणु तेमना शिरना केशोने डाय करवा ते योग्य नथी, तथा ग्रहण—शिक्षा आसेविनी शिक्षाने ग्रहण करवा योग्य नथी महाव्रतोभां स्थापित करवा योग्य पणु नथी अने उपधि—(आहारादि) ने तेमनी साथे सम्बन्ध राखवा योग्य पणु नथी, अने पोतानी साथे राखवा योग्य पणु नथी. ॥ सू. ७० ॥

છાયા—ત્રયઃ અવાચનીયાઃ પ્રજ્ઞાઃ, તથથા—અવિનીતઃ, વિકૃતિપ્રતિવદ્ઃ, અવ્યવસિતપ્રાભૃતઃ । ૧ । ત્રયઃ કલ્પન્તે વાચયિતું, તથથા—વિનીતઃ, અવિકૃતિ-પ્રતિવદ્ઃ, વ્યવસિતપ્રાભૃતઃ ૨ । ત્રયો દુઃસંજ્ઞાપ્યાઃ પ્રજ્ઞાઃ તથથા—દુષ્ટઃ, મૂઢો, વ્યુદ્ગ્રાહિતઃ ૩ । ત્રયઃ સુસંજ્ઞાપ્યાઃ પ્રજ્ઞાઃ, તથથા — અદુષ્ટઃ, અમૂઢઃ, અવ્યુદ્ગ્રાહિતઃ ૪ । સૂ૦ ૭૧ ॥

ટીકા—‘ તઓ અવાયણિજ્ઞા ’ ઇત્યાદિ । ત્રયઃ અવાચનીયાઃ—વાચયિતું-સૂત્રાં પાઠયિતું ન યોગ્યાઃ, અતઃ એવાર્થમપિ શ્રાવયિતું ન યોગ્યા, સૂત્રાદર્થસ્ય મહ-

હસ પ્રકાર પ્રવ્રાજના (પ્રવ્રજ્યા) આદિ કે અયોગ્યોં કા કથન કરકે અથ સૂત્રકાર ડસી પ્રસજ્ઞ સે વાચના આદિ કે વિષય મેં જો અયોગ્ય હેં ડનકે સમ્બન્ધ મેં ઓર જો યોગ્ય હેં ડનકે સમ્બન્ધ મેં કથન કરને કે લિયે ચાર સૂત્ર કહતે હેં—“ તઓ અવાયણિજ્ઞા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ, ।

સૂત્રાર્થ—યે ત્રીન અવાચનીય (વાંચના દેનેકે યોગ્ય નહીં) કહે ગયે હેં, જૈસે અવિનીત, વિકૃતિપ્રતિવદ્, ઓર અવ્યવસિતપ્રાભૃત । યે ત્રીન વાચના કે યોગ્ય કહે ગયે હેં, જૈસે—વિનીત અવિકૃતિપ્રતિવદ્ ઓર વ્યવસિતપ્રા-ભૃત ! યે ત્રીન દુઃસંજ્ઞાપ્ય કહે ગયે હેં, જૈસે—દુષ્ટ મૂઢ ઓર વ્યુદ્ગ્રાહિત યે ત્રીન સુસંજ્ઞાપ્ય કહે ગયે હેં, જૈસે—અદુષ્ટ અમૂઢ ઓર અવ્યુદ્ગ્રાહિત, તાત્પર્ય ઇન સૂત્રોં કા હસ પ્રકાર સે હૈ જો સૂત્ર ઓર અર્થ કા અપને કો અધ્યયન કરાને વાલે હેં, યા જો અપની અપેક્ષા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ઓર

સૂત્રાર્થ—પ્રવ્રજ્યા આદિને માટે અયોગ્ય મનુષ્યોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વાચના આદિના વિષયમાં અયોગ્ય અને યોગ્ય મનુષ્યોનું નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—“ તઓ અવાયણિજ્ઞા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને અવાચનીય (વિદ્યા આપવાને માટે અપાત્ર) કહ્યા છે—(૧) અવિનીત, (૨) વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) અવ્યવસિત-પ્રાભૃત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને વાચનીય (વાચના દેવાને યોગ્ય) કહ્યા છે—(૧) વિનીત, (૨) અવિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) વ્યવસિતપ્રાભૃત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને દુઃસંજ્ઞાપ્ય કહ્યા છે—(૧) દુષ્ટ, (૨) મૂઢ અને (૩) વ્યુદ્ગ્રાહિત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને સુસંજ્ઞાપ્ય કહ્યા છે—(૧) અદુષ્ટ, (૨) અમૂઢ અને (૩) અવ્યુદ્ગ્રાહિત.

આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે સૂત્ર અને અર્થનું અધ્યયન કરાવનાર હોય છે, તથા જેઓ પોતાના કરતાં સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર-

ત્વાત્ । તાનેવાહ—અવિનીતઃ—સૂત્રાર્થદાયકસ્ય રત્નાધિકસ્ય વા વન્દનાદિવિ-
નયવિકલઃ તસ્મૈદત્તા વિદ્યા ન ફલદા ભવતિ ।

યત ઉક્તમ્—“ વિણયા હીજ્જાવિજ્જા દેહફલં ઇહ પરે ચ લોગમ્મિ ।

ન ફલંતઽવિણયગદ્ધિયા, સસ્સાણિ વ તોયહીણાઈ ॥ ૧ ॥

છાયા—વિનયાધીતા વિદ્યા દદાતિ ફલમિહ પરસ્મિન્શ્ચ લોકે ।

ન ફલન્ત્યવિનયગૃહીતાઃ સસ્યાનીવતોયહીનાનિ ॥ ૧ ॥

વિકૃતિપ્રતિબદ્ધઃ—દુર્ગ્ધાદિરસગૃહ્ઃ, અયં હિ—વાચનાગ્રહણેઽસમર્થો ભવતિ ।
રસાસ્વાદૈકદત્તચિત્તત્વાત્ । અવ્યવસિતપ્રાભૃતઃ, અવ્યવસિતમ્—અનુપશાન્તં (ઉપહાર)
પ્રાભૃતમિવ પ્રાભૃતં—નરકપાલકૌશલિકં પરમક્રોધ-ઇત્યર્થઃ, યસ્ય સઃ અવ્યવસિત-
અનન્તાનુવન્ધિક્રોધયુક્ત ઇત્યર્થઃ, યઃ ક્ષામિતોઽપ્યક્ષાન્ત ઇત્યેવ ન પ્રત્યુત વહુશઃ

ચારિત્ર રૂપરત્ન સે અધિક હૈં ડનકી વન્દના આદિ કરને રૂપ વિનય સે
જો રહિત હોતે હૈં, એસે જીવ અવિનીત કહે જાતે હૈં એસે અવિનીતોં કો
દી ગઈ વિદ્યા ફલપ્રદ નહીં હોતી હૈ । કહાં મી હૈ—“ વિણયાહીયાવિજ્જા ”
હત્યાદિ, જિસ પ્રકાર જલહીન સસ્ય (અનાજ) ફલિત નહીં હોતા હૈ,
ડસી પ્રકાર અવિનય સંગૃહીત વિદ્યા મી ફલિત નહીં હોતી હૈ । ક્યોં
કિ—વિનયાધીન વિદ્યા હી ફલિત હોતી કહી ગઈ હૈ, જો દુર્ગ્ધાદિરસોં
મૈં ગૃહ્ હોતા હૈ વહ વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ હૈ યહ વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ વાચના
ગ્રહણ કરને મૈં અસમર્થ હોતા હૈ, ક્યોં કિ—ઈસકા ચિત્ત રસાસ્વાદ મૈં
હી મગ્ન બના રહતા હૈ તથા જો અનન્તાનુવન્ધી ક્રોધ સે યુક્ત હોતા હૈ
વહ અવ્યવસિત પ્રાભૃત હૈ । અવ્યવસિત શબ્દ કા અર્થ અનુપશાન્ત હૈ,

૩૫ ત્રિરત્નની અપેક્ષાએ ચડિયાતા છે, તેમને વંદણા આદિ કરવા૩૫ વિનયથી
જે શુભ રહિત હોય છે તેને અવિનીત કહે છે એવા અવિનીતોને જે વિદ્યાદાન
દેવામાં આવે છે તે વ્યર્થ જાય છે કહ્યું પણ છે કે—“ વિણયા હિયા વિજ્જા ” ઇત્યાદિ
જેમ પાણી ન મળે તો અનાજ પાકતું નથી એ જ પ્રમાણે અવિનય
સંગૃહીત વિદ્યા પણ ફળદાયી નિવડતી નથી, કારણ કે વિનયથી જ વિદ્યા શોભે
છે—વિનયાધીન વિદ્યા જ ફલિત થાય છે, એવું આગમવાક્ય છે.

દ્વધ આદિ રસોમાં જે લોહુપ (ગૃહ) હોય છે તેને વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ
કહે છે એવા વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ શુભ વાચના ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ હોય
છે, કારણ કે તેમનું ચિત્ત રસાસ્વાદમાં જ લીન રહ્યા કરે છે.

જે મનુષ્ય અનન્તાનુબંધી ક્રોધથી યુક્ત હોય છે તેને અવ્યવસિત પ્રાભૃત
કહે છે ‘ અવ્યવસિત ’ એટલે “ અનુપશાન્ત, ” અને “ પ્રાભૃત ” એટલે
‘ ઉપહાર ’ તેથી પ્રાભૃતની જેમ (પરમાધાર્મિકની જેમ) શુભ અતિશય ક્રોધી

ક્રોધમુદીરયતિ સઃ,

ઉક્તં ચ—“ અપ્પેવિ પારમાણિં અવરાહે વયઇ સ્વામિયં તં ચ ।

વહુસો ઉદીરયંતો, અવિઓસિય પાહુડો સ સ્વલુ ॥ ૧ ॥

છાયા—અરુપેડપિ પારમાણિં (પરમક્રોધ સમુદ્ભાત) અપરાધે વ્રજતિ ક્ષામિતં તં ચ ।

વહુશ ઉદીરયન્ અવ્યવસિત પ્રામૃતઃ સ સ્વલુ ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

एतस्य वाचनादाने लोकद्वयहानि, तत्रैतल्लोकहानिस्तत्प्रेरणायां कलहसंभवात् परलोकहानिः—दत्तस्य श्रुतस्य ऊपरक्षिप्तबीजवन्निष्फलत्वात् क्रोधावेगेन भगवद्वचनस्याऽनादरकरणान्चेति १ । एतद्विपरीतसूत्रमाह—‘ तओ कप्पंति ’ इत्यादि ।

और प्राभृत शब्द का अर्थ उपहार है. अनः प्राभृत की तरह प्राभृत-परधार्मिक की तरह परमक्रोधी है वह अव्यवसित प्राभृत है, ऐसा अव्यवसित प्राभृतवाला जो अनन्तानुबन्धी क्रोधवाला होता है वही होता है, क्योंकि कि-इससे क्षमा मांगने पर भी यह उल्टा अधिक अशांत ही बनता है, अधिक से अधिक क्रोध को प्रकट करता है । कहा भी है —“अप्पेविपारमाणिं—” इत्यादि, इसको वाचना देने में उभयलोक की हानि होती है देनेवाले की इहलोक सम्बन्धी हानि उसे प्रेरणा करने पर कलह होने की संभावना सी होती है, तथा परलोक की हानि दिये गये श्रुत को ऊपरभूमि में डाले गये बीज की तरह निष्फल हो जाने से होनी है । क्योंकि कि-वह क्रोधावेग से भगवान के वचनों का आदर कारक नहीं होता है इसलिये ये सूत्र पढ़ाने के योग्य नहीं कहे गये हैं, जब ये सूत्र पढ़ाने के भी लायक नहीं कहे गये हैं, तो इन्हें अर्थ सुनाना

હોય છે તેને અવ્યવસિત પ્રાભૃત કહે છે એવો અવ્યવસિત પ્રાભૃત જીવ અનન્તાનુબંધી ક્રોધવાળો જીવ જ હોઈ શકે છે, કારણ કે તેની પાસે ક્ષમા ભાગવા છતાં પણ તે ઉલ્ટો અધિક અશાન્ત બને છે અને વધારેને વધારે ક્રોધ પ્રકટ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ અપ્પેવિપારમાણિં ” ઇત્યાદિ—

તેને વાચના દેવાથી હાનિ થાય છે—તેને વાચના દેનારના આલોક સંબંધી હાનિ આ રીતે થાય છે—તેને પ્રેરણા કરવાથી કલહ થવાનો સંભવ રહે છે, એ રીતે વાચના દેનારના આલોકની હાનિ થાય છે. જેમ ઉપર (સારહીન) ભૂમિમાં બીજ વાવવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ એવા માણસને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી તેનું કોઈ સાર પરિણામ આવતું નથી, આ રીતે તેના પરલોકની પણ હાનિ જ થાય છે, કારણ કે એવો માણસ ક્રોધને વશ થઈને ભગવાનનાં વચનોનો પણ આદર કરતો નથી, તેથી તેને સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવવો તે યોગ્ય નથી. જ્યારે તેમને સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવવાને પણ યોગ્ય કહ્યા નથી,

ત્રયઃ—एतद्विपरीता विनीतादयो वाचयितुं कल्पन्ते । शेषं स्पष्टम् । २ । पूर्वं श्रुत-
दानायोग्यावर्णिताः, साम्प्रतमयोग्यप्रस्तावान्सम्यक्त्वस्याप्ययोग्यान् वर्णयति—
'तओ दुस्सन्नप्पा' इत्यादि । सुगमं, नवरं—दुःदु. खेन कष्टेन संज्ञाप्यन्ते=प्रज्ञाप्यन्ते
बोधविषयी क्रियन्त इति दुस्संज्ञाप्याः — अप्रज्ञापनीया इत्यर्थः । ते त्रयः प्रज्ञप्ताः,
तथाहि—दुष्टः, द्विष्टो वा तत्त्वं प्रति तत्त्वप्रज्ञापकं प्रति वा । अयं चा—प्रज्ञापनीयः
यतोऽस्य द्वेषेण दुष्टत्वेन बोधदेशस्य सफलता न जायत इति १ । मूढः—मूर्खः—

કદાપિ યોગ્ય નહીં હૈ । કયોં કિ સૂત્ર કી અપેક્ષા અર્થ કા મહત્ત્વ હોતા
હૈ इन पूर्वोक्त अविनीत आदिकोंसे जो विपरीत हैं वे विनीत आदिक
सूत्र पढाने के और अर्थ सुनाने के योग्य होते हैं, यह बात अब सूत्र-
कार कहते हैं इसमें यह कहा गया है कि जो विनीत, अविकृतिप्रतिबद्ध
और व्यवसितप्राभूत होते हैं ये वाचना देने के योग्य कहे गये हैं ।
अयोग्य का प्रकरण होने से जो सम्यक्त्व के भी अयोग्य हैं, उन्हें—
सूत्रकार—“ तओ दुस्सन्नप्पा पणत्ता ” इत्यादि, इस सूत्र द्वारा कहते
हैं—जो बड़ी मुश्किल से बोध के विषयभूत किये जाते हैं ऐसे वे दुःस-
ंज्ञाप्य अप्रज्ञापनीय तीन कहे गये हैं, एक दुष्ट, अथवा द्विष्ट, दूसरा
मूढ, और तीसरा व्युद्ग्राहित, इनमें जो तत्त्व के प्रति अथवा—तत्त्वप्र-
ज्ञापक के प्रति द्वेष रखता हो या दुष्टप्रकृति संपन्न बना रहता हो वह
प्रथम नम्बर का अप्रज्ञापनीय है इसे अप्रज्ञापनीय इसलिये कहा गया

તો અર્થ સંભળાવવાનું તો કુવી રીતે યોગ્ય હોઈ શકે ! સૂત્ર કરતાં અર્થનું
મહત્ત્વ વિશેષ હોય છે, એટલે અર્થ સમજાવવાનું તો એથી પણ વધારે અયોગ્ય
ગણી શકાય. પૂર્વોક્ત અવિનીત આદિથી વિપરીત એવા વિનીત આદિ શુભો-
વાળા શિષ્યો જ સૂત્ર શીખવવાને અને અર્થ સંભળાવવાને યોગ્ય હોય છે,
એ જ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે

વિનીત, અવિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને વ્યવસિત પ્રાભૂત ક્રોધને વશ રાખનાર
શિષ્યો જ વાચના દેવાને યોગ્ય કહ્યા છે. અયોગ્યનું પ્રકરણ હોવાથી હવે સૂત્ર-
કાર સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે જેઓ અયોગ્ય છે તેનું કથન કરે છે—

“ તઓ દુસ્સન્નપ્પા પણત્તા ” ઇત્યાદિ—

જેઓ મહા મુશ્કેલીથી જોધને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેમને દુઃસંજ્ઞાપ્ય
(અપ્રજ્ઞાપનીય) કહ્યા છે. એવા દુઃસંજ્ઞાપ્ય ત્રણ કહ્યા છે—(૧) દુષ્ટ અથવા
દ્વિષ્ટ, (૨) મૂઢ અને (૩) વ્યુદ્ગ્રાહિત. જે તત્ત્વ પ્રત્યે અથવા તત્ત્વપ્રજ્ઞાપક પ્રત્યે
દ્વેષ રાખે છે અથવા દુષ્ટ પ્રકૃતિસંપન્ન જ ચાલુ રહે છે તેને દુષ્ટ અપ્રજ્ઞાપનીય

અયં હેયોપાદેયવિવેકવિકલત્વેન ઉપદેશગ્રહણાસમર્થત્વાત્ પ્રજ્ઞાપયિતું ન યોગ્યઃ
 વ્યુદ્ગ્રાહિતઃ—વિમોહિતમતિકઃ—કુગુરુ દઢીકૃતવિપર્યાસ इत्यर्थः । एषोऽप्युપदेष्टुं
 ન યોગ્યઃ ૩ । एतद्विपरीतादुष्टादिविशेषणविशिष्टाः, सु-सुखेन-अनायासेन
 संज्ञाप्यन्ते—बोध्यन्त इति सुसंज्ञाप्या भवन्ति । शेषं स्पष्टम् । ४ ॥ सू. ७१ ॥

પૂર્વે પ્રજ્ઞાપનાર્હાઃ પુરુષા વર્ણિતાઃ, સમ્પ્રતિ તત્પ્રજ્ઞાપનીયવરતૂનિ ત્રિસ્થાનકા-
 વતારયોગ્યાન્યાહ—

મૂલમ્—તઓ મંડલિયા પઢ્વયા, પળ્લન્તા, તં જહા—માણુ-
 સુત્તરે, કુંડલવરે, રુચગવરે ॥ ૧ ॥ તઓ મહાઙ્ગમહાલયા પળ્લન્તા,
 તં જહા-જંબુદ્વીપે મંદરે મંદરેસુ ૧, સયંભુરમળે સમુદ્ધે સમુદ્ધેસુ ૨,
 વંમલોષ કપ્પે કપ્પેસુ ॥ સૂ૦ ૭૨ ॥

હૈ કિ દુષ્ટ હોતા હૈ, અથવા દ્વેષ રાખનેવાલા હોતા હૈ, હસ લિયે દિયો
 ગયા તત્ત્વોપદેશ હસમેં સફલતાશાલી નહીં હોતા હૈ । મૂઢ-મૂર્ખ જો
 હોતા હૈ વહ હસલિયે અપ્રજ્ઞાપનીય કહા ગયા હૈ કિ વહ હેયોપાદેય
 વિવેક સે વિકલ હોતા હૈ, અતઃ—ઉપદેશ ગ્રહણ કરને મેં અસમર્થ બના
 રહતા હૈ તથા જો વ્યુદ્ગ્રાહિત હોતા હૈ વિમોહિત મતિવાલા હોતા હૈ
 અર્થાત્ કુગુરુ કી શિક્ષા સે જિલ્લકા વિપર્યાસ મજબૂત કર દિયા ગયા
 હોતા હૈ એસા વહ વ્યુદ્ગ્રાહિત મતિવાલા પુરુષ મી ઉપદેશ દેને કે યોગ્ય
 નહીં કહા ગયા હૈ, કિન્તુ—હનસે વિપરીત જો હોતે હૈ અર્થાત્—અદુષ્ટાદિ
 વિશેષણ સે વિશિષ્ટ જો મનુષ્ય હોતે હૈ એ ધિના કિસી આચાર્ય કે સુસ્થ
 પૂર્વક સમજાવે જા સકતે હૈ, હસલિયે ઉન્હેં સૂત્રકારોં ને સુસંજ્ઞાપ્ય કહા
 હૈ અવશિષ્ટ સ્પષ્ટ હૈ—॥ સૂ૦ ૭૧ ॥

કહે છે. તેને અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાનું કારણ એ છે કે તે દુષ્ટ હોય છે, અથવા
 દ્વેષ રાખનારો હોય છે, તેથી તેને જે તત્ત્વોપદેશ આપવામાં આવે છે તે
 વ્યર્થ બાય છે. મૂઢને (મૂર્ખને) અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાનું કારણ એ છે કે તે
 હેયોપાદેયના વિવેકથી વિહીન હોય છે, તેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ જ
 હોય છે. વિમોહિત મતિવાળાને વ્યુદ્ગ્રાહિત કહે છે એટલે કે કુગુરુના ઉપ-
 દેશથી જેનો વિપર્યાસ મજબૂત રીતે થઈ ગયો હોય છે એવા વ્યુદ્ગ્રાહિત
 મતિવાળા પુરુષને પણ ઉપદેશ દેવાને પાત્ર કહ્યો નથી. પરંતુ તેના કરતાં
 વિપરીત અદુષ્ટ, અમૂઢ અને અવ્યુદ્ગ્રાહિત આદિ વિશેષણોવાળો મનુષ્ય સુસં-
 જ્ઞાપ્ય હોય છે, કારણ કે તેને તત્ત્વોપદેશ સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે,
 ત્યાં ઉપદેશ ઠાતાનો ઉપદેશ નિષ્ફળ જતો નથી. ॥ સૂ. ૭૧ ॥

છાયા—ત્રયો માણ્ડલિકાઃ પર્વતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—માનુષોત્તરઃ, કુણ્ડલવરઃ રુચકવરઃ ॥ ૧ ॥ ત્રયો મહાંતિમહાલયાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—જમ્બૂદ્વીપે મન્દરો મન્દરેષુ ૧, સ્વયમ્ભૂરમણઃ સમુદ્રઃ સમુદ્રેષુ ૨, બ્રહ્મલોકઃ કલ્પઃ કલ્પેષુ ૩ ॥ સૂ૦ ૭૨ ॥

ટીકા—‘તઓ મંડલિયા’ इत्यादि । માણ્ડલિકાઃ, મણ્ડલં—ચક્રવાલં, તદસ્તિ યેષાં તે માણ્ડલિકાઃ પ્રાકારવલયવદવસ્થિતાઃ પર્વતાશ્ચયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—તે યથા—માનુષોત્તરઃ, માનુષેભ્યો માનુષક્ષેત્રાદ્વા ઉત્તરઃ પરતોવર્તી યો માનુષલોકવિભાજકઃ

इस प्रकार प्रज्ञापनाहं पुरुषों का वर्णन करके अब सूत्रकार त्रिस्थानावतरण योग्य तत्त्वप्रज्ञापनीय वस्तुओं को कहते हैं “तओ मंडलिया पन्वया पणत्ता” इत्यादि,

सूत्रार्थ — तीन माण्डलिक पर्वत कहे गये हैं, जैसे—मानुषोत्तर १ कुण्डलवर २ और रुचकवर ३ ये तीन सब से बहुत बड़े कहे गये हैं, जैसे जम्बूद्वीप अन्य मन्दरों के बीचमें मन्दर पर्वत १ समुद्रों के बीच में स्वयम्भूरमण २ और कल्पों के बीच में ब्रह्मलोक कल्प ३

टीकार्थ—इस सूत्रका विस्तृत अर्थ ऐसा है—मण्डल नाम चक्रवाल का है यह चक्रवाल जिनको है वे माण्डलिक हैं, प्राकार की तरह जो गोल रूप में अवस्थित होते हैं वे माण्डलिक कहलाते हैं ऐसे माण्डलिक पर्वत तीन कहे गये हैं,—एक मानुषोत्तर पर्वत यह मानुषोत्तर पर्वत पुष्करवर द्वीप के बीच में हैं इसके आगे मनुष्य नहीं हैं इसके पहले २ मनुष्य हैं इसलिये इसका नाम मानुषोत्तर है । अथवा—मनुष्यक्षेत्र अर्थाई द्वीप

પ્રજ્ઞાપનીય પુરુષોનુ પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકને આશ્રય લઇને પ્રજ્ઞાપનીય વસ્તુઓનું વર્ણન કરે છે—

“ તઓ મંડલિયા પન્વયા પણત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્રણ મંડલિક પર્વત કહ્યા છે—(૧) માનુષોત્તર, (૨) કુંડલવર અને (૩) રુચકવર. આ ત્રણેને સૌથી મોટા કહ્યા છે—બધા મન્દર પર્વતોમાંથી જંબૂદ્વીપમાં આવેલો મન્દર પર્વત સૌથી મોટો છે. (૨) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર બધા સમુદ્રો કરતાં મોટો છે. (૩) બ્રહ્મલોક કલ્પ બધા કલ્પોમાં સૌથી મોટું છે.

ટીકાર્થ—હવે આ સૂત્રનો વિશેષાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—મંડલ એટલે ચક્રવાલ. આ ચક્રવાલ (ગોળાકાર) થી યુક્ત જે હોય છે તેને મંડલિક કહે છે. પ્રાકાર (કોટ) ની જેમ જે પર્વતો ગોળાકારે અવસ્થિત હોય છે તેમને મંડલિક પર્વતો કહે છે. એવા મંડલિક પર્વત ત્રણ કહ્યા છે—(૧) માનુષોત્તર પર્વત. આ પર્વત પુષ્કરવર દ્વીપની મધ્યમાં છે, ત્યાંથી આગળ જતાં મનુષ્યોનો સદ્ભાવ નથી, પરંતુ તે પર્વતની પહેલા મનુષ્યોનો સદ્ભાવ છે, તેથી તેનું નામ માનુષોત્તર પર્વત છે. અથવા મનુષ્યક્ષેત્ર—અટ્ટી દ્વીપનો તે વિભાજ કરે

સ તથા । કુણ્ડલવરઃ—एकादशे कुण्डलवरनाम्नि द्वीपे स्थितः प्राकारकुण्डलाकृतिकः कुण्डलद्वीपं विभजमानः पर्वतः । रुचकवरः—त्रयोदशे रुचकवरे द्वीपे वर्तमानः कुण्डलाकृतिकः रुचकद्वीपं विभजमानः पर्वतविशेषः । तत्र प्रथममानुषोत्तर-पर्वतस्वरूपं यथा—

“પુક્કલરવર દીવડું, પરિલિવડ માણુસુત્તરો સેલો ।
પાયારસરિસરૂવો, વિભજંતો માણુસં લોગં ॥ ૧ ॥
સત્તરસ એગવીસાઈ જોયળ સયાઈ સો સમુલ્લિદ્ધો ।
ચત્તારિ ય તીસાઈ મૂલે કોસ ચ ઓગાઢો ॥ ૨ ॥
દસવાવીસાઈ અહે, વિલ્થિન્નો હોઈ જોયળસયાઈ ।
સત્તય તેવીસાઈ, વિલ્થિન્નો હોઈ મઝ્ઝમ્મિ ॥ ૩ ॥
ચત્તારિ ય ચઊવીસે, વિલ્થારો હોઈ ઊવરિ સેલસ્સ ।
અઢાઈજ્જે દીવે, દો ય સમુદ્દે અણુપરીઈ ॥ ૪ ॥

છાયા—પુષ્કરવરદ્વીપાર્થ પરિક્ષિપતિ માનુષોત્તરઃ શૈલઃ ।

પ્રાકારસદ્દશરૂપો વિભજમાનો માનુષં લોકમ્ ॥ ૧ ॥

સપ્તદશ એકવિંશત્યા (અધિકાનિ) યોજનશતાનિ (એકવિંશત્યધિકસપ્તદશ યોજનશતાનીત્યર્થઃ) સમુદ્વિદ્ધાઃ । ચત્વારિ ચ ત્રિંશત્ (ત્રિંશદધિકચતુશ્શતાનીત્યર્થઃ) ક્રોશં ચાવગાઢઃ ॥ ૨ ॥

કાં યહ વિભાગ કરતા હૈ હસલિયે ભી હસકા નામ માનુષોત્તર પર્વત હૈ ૧૧ વાં દ્વીપ જો કુણ્ડલવર હૈ હસ દ્વીપ મેં યહ પર્વત હૈ ઓર હસકી આકૃતિ કુણ્ડલ કે જૈસી ગોલ હૈ યહ પર્વત કુણ્ડલદ્વીપ કા વિભાગ કરતા હૈ । રુચકવર યહ પર્વત તેરહવાં જો રુચકવર દ્વીપ હૈ હસમેં વર્તમાન હૈ, યહ ભી કુણ્ડલ કી આકૃતિ જૈસા ગોલ હૈ, ઓર રુચકવર દ્વીપ કા વિભાગ કરતા હૈ હનમેં માનુષોત્તર પર્વત કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—“ પુક્કલરવરદીવડું ” ઇત્યાદિ, તાત્પર્ય હન ગાથાઓં કા હસ ૭

છે તેથી પણ તેનું નામ માનુષોત્તર પર્વત પણું છે. (૨) કુંડલવર પર્વત કુંડલવર નામના અગિયારમાં દ્વીપમાં આવેલો છે. તે કુંડલના જેવા ગોળ આકારવાળો છે અને તે પર્વત કુંડલદ્વીપનો વિભાગ કરે છે. (૩) રુચકવર પર્વત ૧૩ માં રુચકવર દ્વીપમાં આવેલો છે, તેનો આકાર પણ કુંડલના જેવો ગોળ છે, આ પર્વત રુચકવર દ્વીપના વિભાગ કરે છે. હવે માનુષોત્તર પર્વતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—“ પુક્કલરવરદીવડું ” ઇત્યાદિ—

દશદ્વાવિંશતિઃ અધો વિસ્તીર્ણો ભવતિ યોજનશતાનિ (દ્વાવિંશત્યધિકદશ-
યોજનશતાનીત્યર્થઃ) સપ્ત ચ ત્રયોવિંશતિઃ (ત્રયોવિંશત્યધિકસપ્તશતાનીત્યર્થઃ)
વિસ્તીર્ણો ભવતિ મધ્યે ॥ ૩ ॥

ચત્વારિ ચ ચતુર્વિંશતિઃ (ચતુર્વિંશત્યધિકચતુઃશતાનીત્યર્થઃ) વિસ્તારો ભવતિ
ઉપરિ શૈલસ્ય । સાર્ધદ્વયદ્વીપાન્ દ્વૌ સમુદ્રાવનુપર્યેતિ ॥ ૪ ॥ इति ।

षोडशद्वीपेषु कुण्डलवरद्वीपस्यैकादशत्वे क्रममाह—

“जंबुद्वीवो १ धायइ २, पुक्खरद्वीवो ३ य वारुणिवरो ४ ।

खीरवरोऽपि ५ य दीवो, घयवरद्वीवो ६ य खोयवरो ७ ॥ १ ॥

नंदीसरो ८ य अरुणो ९, अरुणोवाओ १० य कुण्डलवरो ११ य ।

तह संख १२ रुयग १३ भुयवर १४ कुस १५ कुंचवरो १६ तओ दीवो” ॥ २ ॥

छाया-जम्बूદ્વીપો ૧ ધાતકી ૨ પુષ્કરદ્વીપશ્ચ ૩ વારુણિવરશ્ચ ૪ ।

क्षीरवरोऽपि ५ च द्वीपो, घृतवरद्वीपश्च ६ क्षोदवरः ७ ॥ १ ॥

नन्दीश्वरश्च ८ अरुणः ९ अरुणोपपातश्च १० कुण्डलवरश्च ११ ।

“પ્રકાર સે હૈ-યહ માનુષોત્તરપર્વત ખીતર કી ઓર ૧૭૨૧ યોજન ઝંચા
હૈ ૪૩૦ કોશતક નીચે જમીન કે ખીતર ઈસકા અવગાઢ (ગહરાઈ) હૈ
જમીન પર ઈસકી ચૌડાઈ ૧ હજાર બાઈસ યોજન કી હૈ મધ્ય મેં ૭૨૩
યોજન કી હૈ ઓર ડપર મેં ૪૨૪ યોજન કી યહ અઢાઈ દ્વીપ કા વિભાગ
કરતા હૈ સોલહ દ્વીપોં મેં કુણ્ડલવર દ્વીપ કો જો ૧૧ વાં દ્વીપ કહા ગયા
હૈ ડસમેં યહ પ્રમાણ હૈ “જંબુદ્વીવો ધાયइ” ઇત્યાદિ, જમ્બૂદ્વીપ યહ
પ્રથમ દ્વીપ હૈ ધાતકીખણ્ડ યહ દ્વિતીય દ્વીપ હૈ પુષ્કરવરદ્વીપ યહ તૃતીય
દ્વીપ હૈ વારુણિવર યહ ચૌથા દ્વીપ હૈ ક્ષીરવર યહ પાંચવાં દ્વીપ હૈ ઘૃત-
વરદ્વીપ યહ છઠ્ઠા દ્વીપ હૈ ક્ષોદવર ઇશ્વરસ યહ સાતવાં દ્વીપ હૈ નન્દીશ્વર

આ ગાથાઓનું તાત્પર્ય આ પ્રકારનું છે-આ માનુષોત્તર પર્વત
ખાણુએ ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે, જમીનની નીચે ૪૩૦ કોશ પર્યન્તની તેની
ઊંડાઈ છે, જમીનપર તેની પહોળાઈ એક હજાર યોજનની છે, મધ્યમાં તેની
પહોળાઈ ૭૨૩ યોજનની છે અને સૌથી ઉપરની ખાણુએ તેની પહોળાઈ
૪૨૪ યોજનની છે. આ પર્વત અઢી દ્વીપનો વિભાગ કરે છે ૧૬ દ્વીપોમાં
કુંડલવર દ્વીપને જે અગિયારમો દ્વીપ કહ્યો છે, તેનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

“જંબુદ્વીવો-ધાયइ” ઇત્યાદિ

પહેલો દ્વીપ જંબુદ્વીપ છે, બીજો દ્વીપ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે, ત્રીજો પુષ્ક-
રવર દ્વીપ, ચોથો વારુણિવર દ્વીપ છે, પાંચમો ક્ષીરવર દ્વીપ છે, છઠ્ઠો ઘૃતવર
દ્વીપ છે, ક્ષોદવર-ઇશ્વરસ સાતમો દ્વીપ છે, આઠમો નન્દીશ્વર દ્વીપ છે, નવમો

તથા શક્તિ: ૧૨ રુચક: ૧૩ મુજગવર: ૧૪ કુશ: ૧૫ ક્રૌંચવર: ૧૬ સ્તતો
દ્વીપ: ॥ ૨ ॥ ઇતિ । કુણ્ડલવરપર્વતસ્વરૂપં યથા—

“ કુણ્ડલવરસ્સ મજ્જો નગુત્તમો હોઝ કુણ્ડલો સેલો ।
પાગારસરિસલ્લો, વિમયંતો કુણ્ડલં દીવં ॥ ૧ ॥
વાયાલીસસહરસે, ઉચ્ચિદ્ધો કુણ્ડલો હવડ સેલો ।
અગં ચેવ સહસ્સં, ધરણિયલમદ્દે સમોગાદો ॥ ૨ ॥
દસ ચેવ જોયણસણ, વાવીસે વિત્થડો ય મૂલમ્મિ ।
સત્તેવ જોયણસણ, વાવીસે વિત્થડો મજ્જો ॥ ૩ ॥
ચત્તારિ જોયણસણ, ચઉવીસે વિત્થડો ઉસિહરતલે ॥ ”

છાયા-કુણ્ડલવરસ્ય મધ્યે, નગોત્તમો ભવતિ કુણ્ડલ: શૈલ: ।

પ્રાકારસદશરૂપો વિમનમાન: કુણ્ડલં દ્વીપમ્ ॥ ૧ ॥

દ્વિચત્વાર્શિંશતસહસ્રાણિ (દ્વિચત્વાર્શિંશતસહસ્રયોજનાનીત્યર્થ:) ઉદ્વિદ્ધ: કુણ્ડલો
ભવતિ શૈલ: । એકં ચૈવ સહસ્રં ધરણિતલમધ: સમવગાદ: ॥ ૨ ॥

દશ ચૈવ યોજનશતાનિ દ્વાવિંશતિ: (દ્વાવિંશત્યધિકાનીત્યર્થ:) વિસ્તૃતશ્ચ
મૂલે । સપ્તૈવ યોજનશતાનિ દ્વાવિંશતિ: (દ્વાવિંશત્યધિકાનીત્યર્થ:) વિસ્તૃતો મધ્યે ॥ ૩ ॥

યહ ૮ વાં દ્વીપ હૈ અરુણવર યહ નૌવા દ્વીપ હૈ અરુણોપપાત યહ ૧૦ વાં
દ્વીપ હૈ કુણ્ડલવર યહ ૧૧ વાં દ્વીપ હૈ શક્તિ: યહ ૧૨ વાં દ્વીપ હૈ રુચક
યહ તેરહવાં દ્વીપ હૈ મુજગવર યહ ૧૪ વાં દ્વીપ હૈ કુશ યહ ૧૫ વાં
દ્વીપ હૈ ઔર ક્રૌંચવર યહ ૧૬ વાં દ્વીપ હૈ, કુણ્ડલવર પર્વત કાં સ્વરૂપ
હસ પ્રકાર સે હૈ—“ કુણ્ડલવરસ્સ મજ્જો—” ઇત્યોદિ, તાત્પર્યં હન ગાથાઓ
કા એસા હૈ—કુણ્ડલવર પર્વત કુણ્ડલવર દ્વીપકે મધ્ય મેં હૈ પ્રાકાર કોટ
કે જૈસા હસકા આકાર હૈ કુણ્ડલવર દ્વીપ કા યહ વિભાગ કરતા હૈ
હસકા ઉદ્દેગ ઝંચાઈ ૪૨ હંજાર યોજન કા હૈ પૃથિવી કે ખીતર નીચે ૧
હંજાર યોજન તક યહ હૈ ૧૦૨૨ એક હંજાર બાવીસ યોજન કી જમીન

અરુણવર દ્વીપ છે, હસમો અરુણોપપતિ દ્વીપ છે, ૧૧ મો કુણ્ડલવર દ્વીપ છે,
બારમો શક્તિ દ્વીપ છે, તેરમો રુચક દ્વીપ છે, ૧૪ મો મુજગવર દ્વીપ છે,
૧૫ મો કુશ દ્વીપ છે, અને ૧૬ મો ક્રૌંચવર દ્વીપ છે. કુણ્ડલવર પર્વતનું
સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—કુણ્ડલવરસ્સ મજ્જો ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—કુણ્ડલવર પર્વત કુણ્ડલવર દ્વીપની મધ્યમાં
છે પ્રાકાર (કોટ) જેવો તેનો આકાર છે—આ પર્વત કુણ્ડલવર દ્વીપનો વિભાગ કરે
છે. તેનો ઉદ્દેશ (ઉદ્દેશ) ૪૨૦૦૦ જેટલાલીસ હંજાર યોજનની છે, જમીનની નીચે
૧૦૦૦ એક હંજાર યોજનની ઊંડાઈ સુધી તે વ્યાપેલો છે. જમીનપર તેની પહોળાઈ

ચત્વારિ યોજનશતાનિ ચતુર્વિંશતિઃ (ચતુર્વિંશત્યધિકાનીર્ત્યર્થઃ) વિસ્તૃતસ્તુ શિખરતલે ॥ ૬૮ ॥

ત્રયોદશતમરુચકવરદ્વીપસ્થિતસ્ય રુચકવરપર્વતસ્ય સ્વરૂપં ।

યથા—“ રુચગવરસ્સ ડ મજ્જે, નગોત્તમો દોઢ પઢવો રુચગો ।

પાગારસરિસરૂવો, રુચગં દીવં વિભયમાણો ॥ ૧ ॥

રુચગસ્સ ડ ડસ્સેહો, ચડરાસીઈં ભવે મહસ્સાઈં ।

એગં ચેવ સહસ્સં, ધરણિયલમહે સમોગાહો ॥ ૨ ॥

દસ ચેવ સહસ્સાં ચલુ, વાવીસા જોયણાણ વોદ્ધવ્વો ।

મૂલમ્મ ડ વિકલંભો, સાહિઓ રુચગસેલસ્સ ” ॥ ૩ ॥

છાયા—રુચકવરસ્ય તુ મધ્યે, નગોત્તમો ભવતિ પર્વતો રુચકઃ ।

પ્રાકારસદ્શરૂપઃ, રુચકં દ્વીપં વિભજમાનઃ ॥ ૧ ॥

રુચકસ્ય તુ ડત્સેધઃ, ચતુર્શીતિર્ભવેત્ સહસ્રાણિ ।

પ્રકં ચેવ સહસ્સં ધરણિતલમધઃ સમવગાઢં ॥ ૨ ॥

દશ ચવ સહસ્રાણિ ચલુ દ્વાવિંશતિઃ (દ્વાવિંશત્યધિક દશયોજનશતાનીર્ત્યર્થઃ) વોદ્ધવ્યઃ । મૂલે તુ વિક્કમ્ભઃ સાધિકો રુચક શૈલસ્ય ॥ ૩ ॥ ૬૮ ॥

અસ્ય રુચકવરપર્વતસ્ય મધ્યવિસ્તારો દ્વાવિંશત્યધિકાનિ સપ્તસહસ્રયોજનानિ, ઉપરિવિસ્તરતસ્તુ ચતુર્વિંશત્યધિકાનિ યોજનસહસ્રાણીતિ ॥ ૧ ॥

પર इसकी चौड़ाई है, मध्य में ७२२ योजन विस्तीर्ण है और ४२४ योजन ऊपर है । तेरहवां जो रुचकद्वीप है उस द्वीप में स्थित जो रुचकवर्षत है उसका स्वरूप इस प्रकार से है—“ रुचगवरस्स ड मज्जे ” इत्यादि । यह पर्वतों में श्रेष्ठ रुचकवर पर्वत रुचकवर द्वीप के मध्य में है इसका आकार भी प्राकार—कोटके जैसा है यह रुचकवरद्वीपका विभाग करता है, इसका उत्सेध ऊंचाई ८४ हजार योजन की है तथा १ हजार योजन यह पृथिवी के अन्दर है दश हजार २२ योजन से कुछ अधिक इसकी मूल में चौड़ाई है मध्य में इसका विस्तार ७ हजार २२ योजन

૧૦૨૨ યોજનની છે, મધ્યમાં ૭૨૨ યોજનનો તેનો વિસ્તાર છે અને ઊંચે ૪૨૪ યોજનનો વિસ્તાર છે ૧૩ માં રુચકવર દ્વીપમાં આવેલા રુચકવર પર્વતના સ્વરૂપનું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—“ રુચગવરસ્સ ડ મજ્જે ” ઇત્યાદિ—પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો રુચકવર પર્વત રુચકવર દ્વીપની મધ્યમાં છે. તેનો આકાર પ્રાકાર (કોટ) ના જેવો છે, તે રુચકવર દ્વીપનો વિભાગ કરે છે તેનો ઉત્સેધ ઉંચાઈ ૮૪ હજાર યોજનની છે, તે પૃથ્વીની અંદર એક હજાર યોજન સુધી ફેલાયેલો છે, જમીનપરનો તેનો વિસ્તાર દસ હજાર આવીસ યોજન કરતાં

માનુષોત્તરાદયો મહાન્ત ઉક્તા इति महत्प्रसङ्गादिति महत्तः पदार्थानाह—
‘तओ महइ०’ इत्यादि, अतिमहान्तश्च ते आलयाश्च आश्रया इति—अतिमहालयाः,
महान्तश्च तेऽतिमहालयाश्चेति महातिमहालयाः । महच्छब्दस्य द्विरुच्चारणं मन्द-
रादीनां सर्वगुरुत्वख्यापनार्थं, तेन—अन्येभ्यः स्वस्वजातीयेभ्योऽति महान्त इत्यर्थः,
ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तानेवाह—मन्दरेषु—पञ्चानां मन्दरपर्वतानां मध्ये इत्यर्थः, जम्बू-
द्वीपे यो मन्दरः मध्यजम्बूद्वीपस्थमेरुपर्वतः स महान् वर्तते यतोऽयं लक्ष-
योजनपरिमितः, शेषाश्चत्वारो मन्दराः सातिरेकपञ्चाशीतियोजनसहस्रप्रमाणा

का है, और ऊपर में इसका विस्तार १ हजार २४ योजन का है ।
ये मानुषोत्तर पर्वत महान् हैं ऐसा कहा, अब सूत्रकार इनमें भी जो
और अधिक महान् हैं उन्हें प्रगट करते हैं—“ तओ मएइ ” इत्यादि,
यहां जो ‘महत्’ शब्द का दो बार प्रयोग किया गया है वह इस बात
को ख्यापन करने के लिये किया गया है, कि ये मन्दरादि पदार्थ सब
से महान् हैं, इनसे महान् और कोई नहीं हैं, अर्थात्—अपनी जाति के
जो पदार्थ हैं उनमें ये अति महान् हैं, इन अति महानों के बीच में पांच
मन्दर पर्वतों के बीच में जो जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत है वह महान् है
क्यों कि—इसका विस्तार १ लाख योजन का कहा गया है
और बाकी के जो चार मन्दर पर्वत हैं—धातकीखण्ड के दो, और पुष्कर-
वर द्वीपार्ध के दो—इसका विस्तार केवल ८१ हजार योजन का ही

પણ વધારે છે, મધ્યમાં તેનો વિસ્તાર ૭૦૨૨ યોજનનો છે અને સૌથી
ઉપર તેનો વિસ્તાર ૧૦૨૪ યોજનનો છે.

આ માનુષોત્તર પર્વતો મહાન છે, એણે કહ્યું. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ
કરે છે કે સૌથી મહાન પર્વત કયો છે—“ તઓ મણ ” ઇત્યાદિ

આ સૂત્રમાં જે “ મહત્ મહાન ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
તે એ વાતને પ્રતિપાદિત કરવાને માટે કરાયો છે કે—

આ મન્દરાદિ પદાર્થ સૌથી મહાન છે—તેમનાથી અધિક મહાન બીજો
કોઈ પદાર્થ નથી. એટલે કે ચોતાની બાતિના જે પદાર્થો છે તેમનામાં તે
અતિ મહાન છે, વળી તે પાંચ પર્વત અતિ મહાન મન્દર પર્વતોમાં પણ
સૌથી મહાન પર્વત તો જંબૂદ્વીપમાં આવેલો મન્દર પર્વત જ છે. ધાતકીખંડના
જે મન્દર પર્વતોનો અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના જે મન્દર પર્વતોનો વિસ્તાર
કેવલ ૮૫૦૦૦ યોજનનો જ કહ્યો છે, પરંતુ જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતનો
વિસ્તાર તો એક લાખ યોજનનો કહ્યો છે.

एव सन्तीति । समुद्रेषु—सर्वसमुद्राणां मध्ये इत्यर्थः, स्वयम्भूरमणः समुद्रो महान् वर्तते तस्य शेषसर्वद्वीपसमुद्रेभ्यः समधिकप्रमाणत्वात् । कल्पेषु—सर्वदेवलोकेषु मध्ये ब्रह्मलोकः कल्पः—पञ्चमदेवलोको महान् अस्ति, तत्प्रदेशे लोकविस्तरस्य पञ्चरज्जुप्रमाणत्वात्, तत्प्रमाणतया च ब्रह्मलोकस्य विवक्षितत्वादिति ॥सू०७२॥

अनन्तरं ब्रह्मलोककल्प उक्त इति कल्पशब्दसाधर्म्यात् कल्पस्थितिं सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्—तिविहा कप्पट्टिई पणत्ता, तं जहा—सामायिककप्प-
ट्टिई, छेदोपस्थापणियकप्पट्टिई, निर्विशमानकप्पट्टिई । १ । अहवा
तिविहा कप्पट्टिई पणत्ता, तं जहा-णिब्विट्ठकप्पट्टिई, जिणकप्प-
ट्टिई, थेरकप्पट्टिई । २ ॥ सू० ७३ ॥

छाया—ત્રિવિધા કલ્પસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞપ્તા, તથા સામાયિકકલ્પસ્થિતિઃ, છેદો-
પસ્થાપનીયકલ્પસ્થિતિઃ, નિર્વિશમાનકલ્પસ્થિતિઃ । ૧ । અથવા ત્રિવિધા કલ્પસ્થિતિઃ

કહા ગયા હૈ સમુદ્રોં મેં સ્વઘમ્ભૂરમણ સમુદ્ર હૈ વહ સવ સે વડા કહા
ગયા હૈ, કયોં કિ—સવ દ્વીપોં ઓર સમુદ્રોં સે હસકા પ્રમાણ અધિક હૈ,
કલ્પોં મેં બ્રહ્મલોક કલ્પ હૈં પાંચવાં દેવલોક હૈ—વહ સવ સે વડા કલ્પ હૈ,
કયોં કિ—હસકે પ્રદેશ મેં લોક વિસ્તાર પાંચ રાજૂ કા કહા ગયા હૈ સો
ઇતને હી વડે પ્રમાણવાલા યહ બ્રહ્મલોક બી કહા ગયા હૈ ॥ સૂ૦૭૨

બ્રહ્મલોક કલ્પગત કલ્પ શબ્દ કે સાધર્મ્ય કો લેકર અવ સૂત્રકાર
કલ્પસ્થિતિ કા કથન દો સૂત્ર સે કરતે હૈં—“તિવિહા કપ્પટ્ટિઈ પણત્તા”
ઇત્યાદિ,

સૂત્રાર્થ—કલ્પસ્થિતિ ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ જૈસે—સામાયિકકલ્પ-

બધા સમુદ્રોમાં સૌથી મોટો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે, કારણ કે સઘળા
દ્વીપો અને સમુદ્રો કરતાં તેનું પ્રમાણ અધિક કહ્યું છે.

બધાં કલ્પોમાં બ્રહ્મલોક કલ્પ સૌથી મોટું છે, બ્રહ્મલોક કલ્પ પાંચમું
દેવલોક છે તેને સૌથી મોટું કલ્પ કહ્યું છે કારણ કે તેના પ્રદેશમાં લોકવિસ્તાર
પાંચ રાજૂપ્રમાણ કહ્યો છે. આ બ્રહ્મલોક કલ્પ પણ પાંચ રાજૂપ્રમાણ
વિસ્તારવાળું કહ્યું છે. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

બ્રહ્મલોક કલ્પગત કલ્પ શબ્દના સાધર્મ્યને હવે સૂત્રકાર કલ્પસ્થિતિનું
કથન કરવા નિમિત્તે બે સૂત્રો કહે છે—

“તિવિહા કપ્પટ્ટિઈ પણત્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિ, (૨)
છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ, અને (૩) નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ.

પ્રજ્ઞાસા, તદ્વથા-નિવિષ્ટકલ્પસ્થિતિઃ, જિનકલ્પસ્થિતિઃ, સ્થવિરકલ્પસ્થિતિઃ
। ૨ ॥ સૂ. ૭૩ ॥

ટીકા—‘તિવિદ્યા’ ઇત્યાદિ, સૂત્રદ્વયમ્ । કલ્પઃ—કરણમાચારઃ, તસ્ય તત્ર
વા સ્થિતિઃ—મર્યાદાકલ્પસ્થિતિઃ । સા ત્રિવિદ્યા, તદ્વથા—તથાહિ—સામાયિકકલ્પ-
સ્થિતિઃ, સમાનિ—જ્ઞાનાદીનિ તેપામાયો લાભઃ સમાયઃ, સ એવ સામાયિક—સંયમ
વિશેષઃ, તસ્ય તદેવ વા કલ્પઃ સામાયિકકલ્પઃ અયં ચ પ્રથમચરમતીર્થયોઃ સાધુનાં
સ્વલ્પકાલિકઃ, છેદોપસ્થાપનીયસ્ય સદ્ભાવાત, મધ્યતીર્થેષુ મહાવિદેહેષુ ચ
સ્થિતિ છેદોપસ્થાપનીયકલ્પસ્થિતિ, ઔર નિર્વિજમાનકલ્પસ્થિતિ, અથવા
ઇસ તરહ સે બી કલ્પસ્થિતિ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ જૈસે—નિવિ-
ષ્ટકલ્પસ્થિતિ, જિનકલ્પસ્થિતિ ઔર સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ ।

ટીકાર્થ—કલ્પ નામ-કરણ આચાર કા હૈ ઉસસે, યા ઉસકી જો
સ્થિતિ—મર્યાદા હૈ વહ કલ્પસ્થિતિ હૈ યહ કલ્પસ્થિતિ જો ત્રીન પ્રકાર
કી કહી ગઈ હૈ, સો ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈ, અર્થાત્ સામાયિક કલ્પ
સ્થિતિ મેં જો સામાયિકપદ હૈ વહ જ્ઞાનાદિકોં કે લાભરૂપ હૈ અર્થાત્
સમ શબ્દ કા અર્થ જ્ઞાનાદિરૂપ હૈ ઇસ જ્ઞાનાદિકોં કા જો લાભ હૈ વહ
સમાય હૈ યહ સમાય હી સામાયિક હૈ સામાયિક એક સંયમવિશેષ
કહા ગયા હૈ ઇસ સામાયિક કા જો કલ્પ હૈ વહ સામાયિક કલ્પ હૈ
અથવા—સામાયિક રૂપ જો કલ્પ હૈ વહ સામાયિકકલ્પ હૈ, એસા ઇસકા
વાચ્યાર્થ હોતા હૈ યહ સામાયિક કલ્પ પ્રથમ ઔર ચરમ તીર્થરૂરકે સાધુઓં
કા અલ્પકાલિક હૈ । ક્યોં કિ—ઉસ સમય છેદોપસ્થાપનીયતા સદ્ભાવ હૈ મધ્ય

અથવા આ પ્રમાણે પણ કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(૧) નિર્વિષ્ટ
કલ્પસ્થિતિ, (૨) જિન કલ્પસ્થિતિ અને (૩) સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ.

ટીકાર્થ—કલ્પ નામ કરણ—આચારનું છે. તેમાં અથવા તેની જે સ્થિતિ
(મર્યાદા) હોય છે તેનું નામ કલ્પસ્થિતિ છે. તે કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની
કહી છે. (૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

સામાયિક કલ્પસ્થિતિમાં જે ‘સામાયિક’ પદ છે તે જ્ઞાનાદિકોના લાભ-
રૂપ છે, એટલે કે સમ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનાદિરૂપ છે. આ જ્ઞાનાદિકનો જે
લાભ છે તેનું નામ ‘સમાય’ છે તે સમાય જ સામાયિકરૂપ છે, સામાયિકને
એક સંયમવિશેષ કહ્યો છે. આ સામાયિકનો જે કલ્પ છે (આચાર છે)
તેને સામાયિક કલ્પ કહે છે અથવા—સામાયિક રૂપ જે કલ્પ છે તેનું નામ
સામાયિક કલ્પ છે, એવો તેનો વાચ્યાર્થ થાય છે. તે સામાયિક કલ્પ પ્રથમ
અને ચરમ તીર્થકરના સાધુઓનું કલ્પકાલિક છે, કરણ કે તે સમયે છેદોપ-

યાવત્કથિકઃ તત્ર છેદોપસ્થાપનીયાભાવાત્, તસ્ય તત્ર વા સ્થિતિઃ સામાયિકકલ્પસ્થિતિઃ । સા ચ મધ્યદ્વાવિંશતિતીર્થસાધૂનાં મહાવિદેહસ્થસાધૂનાં ચ શય્યાતરપિણ્ડપરિહારે ચતુર્યામપાલને પુરુષજ્યેષ્ઠત્વે વૃહત્પર્યાયસ્યેતરેણ વન્દનકદાને ચ નિયમલક્ષણા, શુક્લપ્રમાણોપેતવસ્ત્રાપેક્ષયા યદ્વેલત્વં તત્ર ૧, તથા-ઔદેશિકમક્તાદિગ્રહણે ૨, રાજપિણ્ડગ્રહણે ૩, પ્રતિક્રમણકરણે ૪, માસકલ્પકરણે ૫, પર્યુષણકલ્પકરણે ૬, ચાનિયમલક્ષણાવેતિ, ઉક્તં ચાત્ર—

“ સિજ્જાયરપિંડે ય ૧, ચાઉજ્જામે ય ૨, પુરિસજેદ્દે ય ૩ ।

કિઠ્ઠકમ્મસ્સ ય કરણે ૪, ચત્તારિ અવઢ્ઠિયા કપ્પા ॥ ૧ ॥

આચેલુક્કુ ૧ દેસિય ૨ સપઢિકમણે ૩ ય રાયપિંડે ૪ ય ।

માસં ૫ પજ્જોસવણા ૬, છપ્પે અણવઢ્ઠિયા કપ્પા ॥ ૨ ॥ ”

છાયા-શય્યાતરપિંડે ૧ ચ, ચાતુર્યામે ૨ ચ પુરુષજ્યેષ્ઠે ચ ૩ ।

કૃતિકર્મણશ્ચ કરણે ૪ ચ ચત્વારોઽવસ્થિતાઃ કલ્પાઃ ॥ ૧ ॥

આચેલક્ય ૧ મોદેશિકં ૨ સપ્રતિક્રમણશ્ચ ૩ રાજપિણ્ડશ્ચ ૪ ।

માસઃ ૫ પર્યુષણા ૬ પડપ્યેતેઽનવસ્થિતાઃ કલ્પાઃ ॥ ૨ ॥

અચેલકત્વં ચૈવમ્—

કે તીર્થકરોં મેં ઓર મહાવિદેહોં મેં યહ યાવત્કથિક હૈ, વયોં કિ-વહાં છેદોપસ્થાપનીય કા અભોવ હૈ, ઉસ સામાયિકકલ્પ કી અથવા-સામાયિક કલ્પ મેં જો સ્થિતિ હૈ વહ સામાયિકકલ્પસ્થિતિ હૈ યહ મધ્ય કે ૨૨ તીર્થકરોં કે સાધુઓં કી ઓર મહાવિદેહસ્થ સાધુઓં કી શય્યાતર કે પિણ્ડ પરિહાર મેં, ચાતુર્યામપાલન મેં, ઓર પુરુષ કે જ્યેષ્ઠત્વ મેં, ઉસકી વન્દના મેં વિનયરૂપ હૈ, ઓર-શુક્લપ્રમાણોપેત વસ્ત્ર કી અપેક્ષા સે જો અચેલકતા હૈ ૧ ઉસમેં, તથા-ઔદેશિકમક્તાદિ ગ્રહણ મેં ૨ રાજપિણ્ડ-ગ્રહણ મેં ૩ પ્રતિક્રમણ કરનેં મેં ૪ માસકલ્પ કરનેં મેં ૫ ઓર પર્યુષણ-કલ્પ કરનેં મેં અનિવાર્યરૂપ હૈ । કહા બી હૈ “ સિજ્જાયરપિંડે ય ”

સ્થાપનીયનો સદ્ભાવ છે મધ્યના તિર્થકરોમાં અને મહાવિદેહોમાં તે યાવત્કથિક છે, કારણ કે ત્યાં છેદોપસ્થાપનીયનો અભાવ છે તે સામાયિક કલ્પની અથવા સામાયિક કલ્પમાં જે સ્થિતિ છે, તેને સામાયિક કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તે મધ્યના ૨૨ તિર્થકરોના સાધુઓની અને મહાવિદેહસ્થ સાધુઓની શય્યાતરના પિંડના પરિહારમાં, ચતુર્યામ પાળવામાં અને પુરુષના જ્યેષ્ઠત્વમાં તેની વન્દનામાં વિનયરૂપ છે, અને શુક્લ પ્રમાણોપેત વસ્ત્રની અપેક્ષાએ જે અચેલકતા છે તેમાં ઔદેશિક ભક્તાદિ ગ્રહણમાં, (૩) રાજપિંડ ગ્રહણમાં, (૪) પ્રતિક્રમણ કરવામાં, (૫) માસકલ્પ કરવામાં, અને (૬) પર્યુષણ કલ્પ

“ દુવિહો હોઈ અચેલો, અસંતચેલો ય સંતચેલો ય ।
 તત્થ અસંતેહિં જિના, સંતચેલા ભવે સેસા ॥ ૧ ॥
 સીસાવેઢિયપોતં, નહુત્તરણમ્મિ નગ્ગયં વેતિ ।
 જુન્નેહિં નગ્ગિયમ્મિ તુર સાલિય ! દેહિ મે પોત્તિ ॥ ૨ ॥
 જુન્નેહિં સંહિઈહિં, અસન્ન તણુયાઉઈ ણ ય ણિચ્ચં ।
 સંતેહિ ષિ ણિમ્મંથા અચેલયા હોંતિ ચેલેહિં ॥ ૩ ॥ ”

છાયા—દ્વિવિધો ભવત્યચેલોઽતચ્ચેલચ્ચ સચ્ચેલચ્ચ ।

તત્ત્રાઽસદ્ધિઃ (વસ્ત્રૈઃ) જિનાઃ, સદચેલા ભવન્તિ શેષાઃ ॥૧॥

શોર્પાવેષ્ટિતપોતં નદ્યુત્તરણે નગ્ગકં બ્રુવન્તિ ।

જીર્ણૈઃ (વસ્ત્રૈઃ) નગ્ગકોઽસ્મિ ત્વરિતં શાલિક ! દેહિમે પોતીમ્
 (શાટિકાં) ॥ ૨ ॥

જીર્ણૈઃ સ્વણ્ડિતૈઃ અસર્વતનુપ્રાવૃતૈર્ન ચ નિત્યમ્ ।

સદ્ધિરપિ (વસ્ત્રૈઃ) નિર્ગ્રન્થા અચેલકા ભવન્તિ ચેલૈઃ ॥૩ ॥ ” ઇતિ ।

एवं जीर्णस्वण्डितप्रमाणोपेतवस्त्रेषु सत्स्वपि अचेलत्वेन लोके व्यवहारो दृश्यते
 १ । छेदोपस्थापनीयकल्पस्थितिः, छेदेन — पूर्वपर्यायच्छेदेन उपस्थापनीयम्—
 आरोपणीयं छेदोपस्थापनीयं व्यक्तितो महाव्रतारोपणमित्यर्थः, तच्च प्रथमचर-
 इत्यादि, । अचैलकता इस प्रकार से है “दुविहो होइ अचेलो” इत्यादि,
 इस तरह जीर्ण स्वण्डित एवं प्रमाणोपेत वस्त्रों के होने पर भी, रखने
 पर भी, अचेलनारूप से लोक में व्यवहार देखा जाता है १ छेदोपस्था-
 पनीय कल्पस्थिति पूर्वपर्याय के छेद से जो पुनः आरोपणीय होता है
 वह छेदोपस्थापनीय है, यह अन्यव्यक्ति में जो आरोप की अपेक्षा महा-
 व्रतारोपणरूप होता है । यह छेदोपस्थापनीय प्रथम तीर्थकर और अन्तिम

કરવામાં અનિવાર્યરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સિજ્જાયરપિંડે ય ” ઇત્યાદિ.
 અચેલકતા આ પ્રકારે હોય છે—“ દુવિહો હોઈ અચેલો ” ઇત્યાદિ—

આ રીતે જીર્ણ—ખંડિત અને પ્રમાણોપેત વસ્ત્રો હોવા છતાં પણ, રાખવા
 છતાં પણ, અચેલતારૂપ વ્યવહાર લોકમાં લેવામાં આવે છે.

હવે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—પૂર્વ
 પર્યાયના છેદથી જે પુનઃ આરોપણીય થાય છે તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય છે.
 તે અન્ય વ્યક્તિમાં આરોપની અપેક્ષાએ મતારોપણરૂપ હોય છે. આ છેદોપ-
 સ્થાપનીયનો સદ્ભાવ પડેલા અને છેદતા તીર્થ કરના સમયમાં જ કહ્યો છે.

મતીર્યયોરેવ । તસ્ય તદેવ વા કલ્પઃ તસ્ય સ્થિતિઃ-મર્યાદા સા તથોક્તા, ઇયં ચ દશસુ સ્થાનકેષ્વવશ્યં પાલનરૂપેતિ । ઉક્તશ્ચ—

“દસઠાણઠિઓ કપ્પો, પુરિમસ્સ ય પચ્છિમસ્સ જિણસ્સ ।

एसो धुरयकप्पो, दसठाणपइट्ठिओ होइ ॥ १ ॥

छाया—दशस्थानस्थितः कल्पः पूर्वस्य पश्चिमस्य च जिनस्य ।

एष धूतरजःकल्पो दशस्थानप्रतिष्ठितो भवति ॥ १ ॥ इति ।

तानि दश स्थानानि यथा—

“आचेलक्कु १ દેસિય ૨ સિજ્જાયર ૩ રાયપિંડ ૪ કિઙ્કમ્મે ૫ ।

વય ૬ જેટ્ટ ૭ પહિક્કમણે ૮, માસં ૯ પજ્જોસવણકપ્પે ૧૦ ॥૧॥

छाया—आचेलक्यौ १ देशिक-शय्यातर-राजपिण्ड ३-४ कृतिकर्माणि ५ ।

વ્રત ૬ જ્યેષ્ઠ ૭ પ્રતિક્રમણાનિ ૮ માસ પર્યુષણકલ્પઃ ૯-૧૦ ॥ ૧ ॥

તત્ર—આચેલક્યં અસત્સદ્ ભેદેન દ્વિવિધમ્, સર્વથા વસ્ત્રાભાવરૂપમસદચેલત્વં

તીર્થકર કે સમય મેં હી કહા ગયા હૈ, હસ છેદોપસ્થાપનીય કા જો કલ્પ હૈ વહ છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ હૈ અથવા-છેદોપસ્થાપનીયરૂપ જો કલ્પ હૈ વહ છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ હૈ, હસકી જો સ્થિતિરૂપ મર્યાદા હૈ વહ છેદો-પસ્થાપનીય કલ્પ હૈ, યહ દશ સ્થાનકોં મેં અવશ્ય પાલનરૂપ કહી ગઈ હૈ । કહા ભી હૈ—“દસઠાણઠિઓ કપ્પો” હત્યાદિ, યહ દશ સ્થાન સ્થિતકલ્પ પૂર્વ ઓર પશ્ચિમ જિનમે કી હૈ યહ પાપરૂપ રજકો નષ્ટ કરને વાલા કલ્પ દશ સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત હોતા હૈ ૧ વે દશ સ્થાન હસ પ્રકાર સે હૈ—“આચેલક્કુદેસિય” હત્યાદિ, હનમેં આચેલક્ય અસત્ ઓર સત્ કે ભેદ સે દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ સર્વથા-વસ્ત્રાભાવરૂપ અસત્ અચેલતા જિન તીર્થકરોં કો હોતી હૈ ઓર જીર્ણ, ખણ્ડિત એવં પ્રમાણો-

આ છેદોપસ્થાપનીયનો જે કલ્પ છે (આચાર છે) તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ છે. અથવા-છેદોપસ્થાપનીયરૂપ જે કલ્પ છે, તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ છે, અને તેની જે સ્થિતિ (મર્યાદા) છે, તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ છે. તે હસ સ્થાનકોમાં અવશ્ય પાલનરૂપ કહી છે. કહું પણ છે કે—

“દસઠાણઠિઓ કપ્પો” ઇત્યાદિ.

આ હસ સ્થાનસ્થિતિનો કલ્પનો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા જિનમાં કહ્યો છે—આ પાપરૂપ રજને નષ્ટ કરનાર કલ્પ જે હસ સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત છે, તે હસ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—“આચેલક્કુદેસિય” ઇત્યાદિ-તેમાંથી (૧) આચે-લક્ય સત્ અને અસત્ના લેહથી બે પ્રકારનું કહું છે. સર્વથા વસ્ત્રાભાવરૂપ

જિનાનાં, જીર્ણસ્થાપિતપ્રમાણોપેતવસ્ત્રરૂપં સદચેલત્વં શેષમુનીનાં ભવતિ ૧ । ઔદે-
શિકપિણ્ડ-શય્યાતરપિણ્ડ-રાજપિણ્ડગ્રહણરૂપં ત્રયં પ્રસિદ્ધમ્ ૪ । કૃતિકર્મ-રત્ના-
ધિકમર્યાદયા વન્દનવ્યવહારઃ ૫ । વ્રતાનિ-પશ્ચમહાવ્રતાનિ ૬, જ્યેષ્ઠઃ-પુરુષજ્યેષ્ઠો-
ધર્મઃ, પ્રતિક્રમણં-સાતિચારત્વે-નિરતિચારત્વેऽપિ પ્રતિક્રમણક્રમણમ્ ૮ । માસઃ-માસ-
કલ્પઃશેષકાલે માસં યાત્રદેકત્રવસનમ્ ૯ । પર્યુષણકલ્પઃ-પર્યુષણપર્વારાધના ૧૦ । એતે
દશ કલ્પાઃ પ્રથમચરમતીર્થકરયોસ્તીર્થે ભવન્તિ ન મધ્યમ દ્વાવિંશતિતીર્થ-
કરાણામિતિ ૨ ।

તથા નિર્વિશમાનકલ્પસ્થિતિઃ-નિર્વિશમાનાઃ-પરિહારવિશુદ્ધિતપોઽનુચારકાઃ
પરિહારકા इत्यर्थः, તેવાં કલ્પે યા સ્થિતિઃ સા તથોક્તા । સ ચ કલ્પો યથા-

પેત વસ્ત્ર રચને રૂપ સત્ અચેલતા શેષ મુનિયોં કો હોતી હૈ ૧ ઔદે-
શિકપિણ્ડ, શય્યાતરપિણ્ડ, રાજપિણ્ડ इनको ग्रहण करने रूप ૨ સ્થાન
પ્રસિદ્ધ હૈં ૪ રત્નાધિક કી મર્યાદાનુસાર વન્દના કરને કા જો વ્યવહાર
હૈં વહ કૃતિકર્મ હૈં ૫ પાંચ મહાવ્રત યે વ્રત હૈં જ્યેષ્ઠ પુરુષજ્યેષ્ઠ ધર્મ હૈં,
સાતિચાર અવસ્થાં મૈં ઔર નિરતિચાર અવસ્થા મૈં મી પ્રતિક્રમણ કરના
યહ પ્રતિક્રમણ હૈં ૮ માસ સે યહાં માસકલ્પ લિયા ગયા હૈં શેષકાલ
મૈં એક માસ તક એક જગહ રહના ૯ યહ હસકા તાત્પર્ય હૈં, તથા-
પર્યુષણ પર્વ કી આરાધના કરના લિયા ગયા હૈં ૧૦ યે ૧૦ કલ્પ પ્રથમ
ઔર અન્તિમ તીર્થકર કે તીર્થ મૈં હોતે હૈં, બીચ કે ૨૨ તીર્થકરોં કે
તીર્થ મૈં નહીં હોતે હૈં । નિર્વિશમાનકલ્પસ્થિતિ પરિહારવિશુદ્ધ તપ કા

અસત્ અચેલતા જિનતીર્થકરોમાં હોય છે, અને જીર્ણ, ખંડિત અને પ્રમા-
ણોપેત વસ્ત્ર રાખવારૂપ સત્ અચેલતા બાકીના મુનિઓમાં હોય છે. (૧)
ઔદેશિક પિંડ, (૨) શય્યાતર પિંડ અને (૩) રાજપિંડ ગ્રહણ કરવા રૂપ ત્રણ
સ્થાન તો બાળીતા છે, તેથી અહીં તેમનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું
નથી. (૪) રત્નાધિકની મર્યાદા અનુસાર વંદણ કરવાનો જે વ્યવહાર છે તેનું
નામ કૃતિકર્મ છે. (૫) પાંચ મહાવ્રતને વ્રત શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા
છે. (૬) જ્યેષ્ઠ-પુરુષ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે (૭) સાતિચાર અવસ્થામાં અને નિરતિચાર
અવસ્થામાં પણ પ્રતિક્રમણ કરવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. (૮) માસ પદ્ધતી
અહીં માસકલ્પ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. શેષકાળમાં એક માસ સુધી એક
જગ્યાએ રહેવું તેનું નામ માસકલ્પ છે (૯) પર્યુષણ પર્વની આરાધના કરવી (૧૦)
આ દસ કલ્પ (આચાર) નો સફલાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાં
હોય છે-વચ્ચેના ૨૨ તીર્થકરોના તીર્થમાં તેમનો સફલાવ હોતો નથી.

ગ્રીષ્મ-શીત-વર્ષાકાલેષુ ક્રમેણ જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટરૂપં તપો ભવતિ, તત્ર ગ્રીષ્મકાલે જઘન્યં ચતુર્થષ્ઠાષ્ટમરૂપમ્, શીતકાલે મધ્યમં પચ્છાષ્ટમદશમરૂપમ્, વર્ષાકાલે ઉત્કૃષ્ટમષ્ટમદશમદ્વાદશરૂપમિતિ, પારણમાચામામ્લેનૈવ, પિષ્ઠૈષ્ણાસપ્તકે ચ પ્રથમ-દ્વિતીયયોરભિગ્રહ એવ, શેષાસુ તૃતીયાદિ પચ્ચસુ પિષ્ઠૈષ્ણાસુ પુનરેકયા ભક્તમેકયા ચ પાનમિત્યેવં દ્વયોરભિગ્રહ इति, ઉક્તઞ્ચ—

“ વારસ ૧ દસ ૨ અઢ ૩ દસ દસ ૧ ઢ ૨ છઢ ૩ અઢેવ ૧ છઢ ૨ ચરોર ૩ ય ।

ઉવકોસમઙ્ગિમજહનગા ઉ વાસાસિસિર ગિમ્હે ૧ ॥ ૧ ॥

પારણમે આયામં પચસુ ગ્રહો દોસઽભિગાહો મિક્ષવા ” इति ।

છાયા—દ્વાદશં ૧ દશમં ૨ અષ્ટમં ૩ દશમં ૧ અષ્ટમં ૨ ષષ્ઠં ૩ અષ્ટમમેવ ૧ ષષ્ઠં—ચતુર્થં ચ । ઉત્કૃષ્ટમધ્યમજઘન્યકાવર્ષાં શિશિરગ્રીષ્મેષુ ॥ ૨ ॥

પારણકે આચામામ્લં પચ્ચસુ ગ્રહો દ્વયોરભિગ્રહો મિક્ષાયામ્ ॥ इति ।

પાલન કરને વાલે પરિહારોં કા જો કલ્પ હૈ ઉસ કલ્પ મેં જો ઉનકી સ્થિતિ હૈ, વહ નિર્વિશ્યમાન કલ્પસ્થિતિ હૈ, ઉનકા વહ કલ્પ હિસ પ્રકાર સે હૈ ગ્રીષ્મઋતુ સે, શીતઋતુ મેં, ઔર વર્ષાઋતુ મેં હનકા ક્રમશઃ જઘન્ય મધ્યમ ઔર ઉત્કૃષ્ટરૂપ તપ હોતા હૈ, ગ્રીષ્મકાલ મેં જઘન્યતપ ચતુર્થ ષષ્ઠ અષ્ટમરૂપ ઔર શીતકાલ મેં ષષ્ઠ અષ્ટમ ઔર દશમ રૂપ હોતા હૈ તથા — વર્ષાકાલ મેં ઉત્કૃષ્ટ તપ અષ્ટમ, દશમ, ઔર દ્વાદશરૂપ હોતા હૈ, તથા—પારણા આયંબિલ સે હી હોતા હૈ, પિષ્ઠૈષ્ણા સપ્તક મેં પ્રથમ દ્વિતીય પિષ્ઠૈષ્ણાઓં મેં અભિગ્રહ હી હોતા હૈ, તથા—પિષ્ઠૈષ્ણાઓં મેં—ત્રીસરી સે લેકર સાતવીં પિષ્ઠૈષ્ણા તક મેં એક ભક્ત એક પાન હિસ પ્રકાર સે દો કા અભિગ્રહ હોતા હૈ । કહા હી હૈ—“ વારસ દસ અઢ ” इत्यादि । અવ સુત્રકાર પ્રકારાન્તર સે હી

હવે નિર્વિશ્યમાન કલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—પરિહાર વિશુદ્ધિ તપનું પાલન કરનાર પરિહારિકેના આચાર્ય જે કલ્પ છે, અને તે કલ્પમાં તેની જે સ્થિતિ છે, તેનું નામ નિર્વિશ્યમાન કલ્પસ્થિતિ છે. તેનો તે કલ્પ (આચાર) આ પ્રમાણે હોય છે—તેઓ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, શીત ઋતુમાં અને વર્ષા ઋતુમાં અનુક્રમે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરે છે. ગ્રીષ્મકાળમાં તપની જઘન્યતા ચતુર્થ ષષ્ઠ અને અષ્ટમ રૂપે અને શીતકાલમાં છઠ્ઠ (જે ઉપવાસ), અઠ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ) અને દસ ઉપવાસરૂપ હોય છે. વર્ષાકાળમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ અષ્ટમ દશમ અને દ્વાદશ રૂપ હોય છે, તથા આયંબિલથી જ તેના પારણાં કરવામાં આવે છે પિષ્ઠૈષ્ણા સપ્તકમાંની પહેલી અને બીજી પિષ્ઠૈષ્ણાઓમાં અભિગ્રહ જ કરાય છે. ત્રીજીથી લઈને સાતમી પર્યન્તની પાંચ પિષ્ઠૈષ્ણાઓમાં એક ભક્ત (આહાર) અને એક પાન (પીણું), એમ બે વસ્તુનો જ અભિગ્રહ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ વારસ દસ અઢ ” इत्यादि—

અથ પ્રકારાન્તરેણ કલ્પસ્થિતિમાહ—‘અહવા’ ઇત્યાદિ ।

અથવેતિ પ્રકારાન્તરેણ કલ્પસ્થિતિસ્ત્રિવિધા, તથા નિર્વિષ્ટકલ્પસ્થિતિઃ, જિનકલ્પસ્થિતિઃ, સ્થવિરકલ્પસ્થિતિશ્ચેતિ । તત્ર-નિર્વિષ્ટા-આસેવિતવિવક્ષિત-ચારિત્રા અનુપહારિકા ઇત્યર્થઃ, તેષાં કલ્પઃ-આચારસ્તસ્ય સ્થિતિઃ-મર્યાદા નિર્વિષ્ટ-કલ્પસ્થિતિઃ, યથા પ્રતિદિનમાચામ્લમાત્રં તપઃ, ભિક્ષા પૂર્વોક્તપ્રકારૈવેતિ । ઉક્તશ્ચ

“કમ્પદ્વિયાવિ પદ્દિણં, કરંતિ એમેવ ચાયામં” ઇતિ ।

છાયા-કલ્પસ્થિતા અપિ પ્રતિદિન કુર્વન્તિ એવમેવ ચાચામામ્લમ્ ।

એતે પૂર્વસૂત્રોક્તા નિર્વિશમાનકા નિર્વિષ્ટાશ્ચ પરિહારવિશુદ્ધિકા ઉચ્યન્તે, તેષાં ચ નવકો ગણો ભવતિ, તેષ્વેવં વિધ્યા ભવન્તિ—

“સવ્વે ચરિત્તવંતો ડ, દંસણે પરિનિદ્વિયા ।

નવપુવ્વિયા જહન્નેણં, ઉક્કોસા દસપુવ્વિયા ॥ ૧ ॥

પંચવિહે વવહારે, કમ્પમિ દુવિહંમિ ય ।

દસવિહેય પચ્છિત્તે, સવ્વે તે પરિનિદ્વિયા ॥૨॥”

કલ્પસ્થિતિ કા કથન કરતે હૈં—“અહવા—” ઇત્યાદિ, અથવા કલ્પસ્થિતિ હસ પ્રકારાન્તર સે ત્રીન પ્રકાર કી હૈ, જૈસે-નિર્વિષ્ટકલ્પસ્થિતિ, જિન-કલ્પસ્થિતિ, ઔર સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ, નિર્વિષ્ટોં કા આસેવિત વિવક્ષિત ચારિત્રવાલોં કા અનુપરિહારિકોં કા જો કલ્પ હૈ આચાર હૈ, ડસ આચાર કી જો સ્થિતિ હૈ-મર્યાદા હૈ, વહ નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ હૈ, જૈસે-પ્રતિદિન આચામ્લ માત્ર તપ કરના, ઔર પૂર્વોક્ત પ્રકાર કી હી ભિક્ષા કરના, । કહા ઓ હૈ—“કમ્પદ્વિયા વિ પદ્દિણં—” ઇત્યાદિ, પૂર્વસૂત્રોક્ત નિર્વિશ-માનક, ઔર યે નિર્વિષ્ટ ડોનોં પરિહાર વિશુદ્ધિક કહલાતે હૈં, ડનકા ગણ ૧ નૌ કા હોતા હૈ યે હસ પ્રકાર સે હોતે હૈં—“સવ્વે ચરિત્તવંતો—”

હવે સૂત્રકાર ળીજી રીતે કલ્પસ્થિતિની અરૂપણા કરે છે—“અહવા” ઇત્યાદિ-અથવા કલ્પસ્થિતિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ, (૨) જિન કલ્પસ્થિતિ અને (૩) સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ.

નિર્વિષ્ટોનો-આસેવિત વિવક્ષિત ચારિત્રવાળાનો-અનુપરિહારિકોનો જે કલ્પ (આચાર) છે, તે આચારની જે સ્થિતિ છે, મર્યાદા છે તેને નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ કહે છે. જેમકે પ્રતિદિન આચામ્લ માત્ર તપ કરવું, અને પૂર્વોક્ત પ્રકારની જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી. કહ્યું પણ છે કે—“કમ્પદ્વિયાવિ પદ્દિણં” ઇત્યાદિ

પૂર્વ સૂત્રોક્ત નિર્વિશમાનક અને આ નિર્વિષ્ટ, ળન્નેને પરિહાર વિશુદ્ધિક કહે છે, તેમના ગણનાયક હોય છે. તેઓ આ પ્રકારના હોય છે—“સવ્વે ચરિત્તવંતો” ઇત્યાદિ-તેઓ ચારિત્રશાળી હોય છે, ઢર્શન પરિનિષ્ઠિત (પરિપૂર્ણ)

છાયા—સર્વે ચારિત્રવન્તસ્તુ, દર્શને પરિનિષ્ઠિતાઃ ।

નવપૂર્વિકા જઘન્યેન, ઉત્કૃષ્ટા દશપૂર્વિકાઃ ॥ ૧ ॥

પશ્ચવિધો વ્યવહારઃ, કલ્પે દ્વિવિધે ચ (જિનકલ્પે સ્થવિરકલ્પેચેત્યર્થઃ)
દશવિધે ચ પ્રાયશ્ચિત્તે, સર્વે તે પરિનિષ્ઠિતાઃ ॥૨॥ इत्यादि १। जिनकल्पस्थितिः,
जिनाः—गच्छनिर्गतसाधुविशेषा, तेषां कल्पस्थितिः । जिनकल्पस्वरूपमुत्तराध्य-
यनसूत्रस्य मत्कृतायां प्रियदर्शिनीटीकायां द्वितीयेऽध्ययनेऽचेलपरीषदस्वरूपेऽव-
लोकनीयम् ॥२॥

સ્થવિરકલ્પસ્થિતિઃ—સ્થવિરાઃ—ગચ્છપ્રતિવદ્ધા આચાર્યાદયઃ, તેષાં કલ્પ-
સ્થિતિઃ । તત્સ્વરૂપં યથા —

“ પવ્વજ્જા સિક્ખાવ્ય મત્થગ્ગહણં ચ અનિયમો વાસો ।

નિપ્પક્કીય વિહારો, સમાયારી ઠિઈં ચેવ ॥૧॥ इति ।

इत्यादि, । ये सब चारित्रशाली होते हैं दर्शन में परिनिष्ठित परिपूर्ण
होते हैं कम से कम ये १. नव पूर्वतक के पाठी होते हैं और उत्कृष्ट से १०
पूर्वतक के पाठी होते हैं, इनका व्यवहार पांच प्रकार का होता है जिन-
कल्प और स्थविरकल्प में और दश प्रकार के प्रायश्चित्त में ये सब
परिनिष्ठित होते हैं । जिनकल्पस्थिति-गच्छ से निर्गत जो साधु होते हैं
वे जिन हैं, इन जिनों के कल्प की जो मर्यादा है वह जिनकल्पस्थिति
है । जिनकल्प का स्वरूप उत्तराध्ययन सूत्र की प्रियदर्शिनी टीका में मैंने
द्वितीय अध्ययन में अचेल परीषद् के स्वरूप में चर्चित किया है, अतः
वहां से देख लेना चाहिये । स्थविरकल्पस्थिति गच्छप्रतिवद्ध आचार्य
आदि स्थविर हैं इनके कल्प की जो स्थितिरूप मर्यादा है वह स्थविर

હોય છે, ઓછામાં ઓછા નવ પૂર્વના પાઠી હોય છે, અને વધારેમાં વધારે
દસ પૂર્વના પાઠી હોય છે તેમને જિન વ્યવહાર આગમાંથી પાંચ પ્રકારનો હોય છે, તેઓ
જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પમાં અને દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોમાં પરિનિષ્ઠિત
(પરિપૂર્ણ) હોય છે

હવે જિનકલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—ગચ્છમાંથી નિર્ગત
જે સાધુઓ હોય છે તેમને જિન કહે છે તે જિનોના કલ્પ (આચાર) ની જે
મર્યાદા છે તેને જિનકલ્પસ્થિતિ કહે છે જિનકલ્પનું સ્વરૂપ મેં ઉત્તરાધ્યયન
સૂત્રની પ્રિયદર્શની ટીકાના બીજા અધ્યયનમાં અચેલપરીષદના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરતાં, સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ કર્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે ત્યાંથી વાંચી લેવું.

હવે સ્થવિર કલ્પસ્થિતિની નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—ગચ્છ પ્રતિવદ્ધ
આચાર્ય આદિને સ્થવિર કહે છે તેમના કલ્પ (આચાર) ની સ્થિતિરૂપ જે
મર્યાદા છે, તેને સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ કહે છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

છાયા—પ્રવ્રજ્યા શિક્ષાવ્રતાનિ અર્થગ્રહણં ચાનિયતો વાસઃ ।

નિષ્પત્તિશ્ચ વિહારઃ, સામાચારી સ્થિતિશ્ચૈવ ॥૧॥

ઇત્યાદિરૂપા સ્થવિરકલ્પસ્થિતિરિતિ ૩। ઇદ્વચ સૂત્રદ્વયેડયં ક્રમોપન્યાસઃ સામાયિકે સતિ છેદોપસ્થાપનીયં ભવતિ, તસ્મિંશ્ચ સતિ પરિહારવિશુદ્ધિકભેદરૂપં નિર્વિશમાનકં, તદનન્તરં નિર્વિષ્ટકાયિકં, તત્પશ્ચાઙ્ગિનકલ્પઃ સ્થવિરકલ્પો વા ભવતીતિ સામાયિકકલ્પસ્થિત્યાદીનાં ક્રમ ઇતિ ॥ સૂ. ૭૩ ॥

પૂર્વોક્તકલ્પસ્થિતીનાં વ્યતિક્રમવિપરીતવિધાયકા નારકાદિ શરીરિણો ભવન્તીતિ નારકાદિશરીરનિરૂપણમાહ—

મૂલ્મ-નેરઙ્ગ્યાણં તઓ સરીરગા પળ્ળત્તા, તં જહા-વેઽવિવે
તેયણ, કમ્મણ । અસુરકુમારાણં તઓ સરીરગા પળ્ળત્તા, તં
જહા-एवं चैव । एवं सव्वेसिं देवाणं । पुढवीकाइयाणं तओ
सरीरगा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए । एवं
वाउकाइयावज्जाणं जाव चउरिंदियाणं ॥ सू० ७४ ॥

કલ્પસ્થિતિ હૈ इसका स्वरूप इस प्रकार है—“ पञ्चज्जा सिक्खावय ” इत्यादि, इत्यादिरूप यह स्थविरकलपस्थिति है ३ यहां दो सूत्रों में यह क्रमोपन्यास है—सामायिक के होने पर छेदोपस्थापनीय होता है, छेदोपस्थापनीय के होने पर परिहार विशुद्धिक का भेदरूप निर्विशमानक होता है, बाद में—निर्विष्टकायिक होता है इसके बाद जिनकलप होता है, अथवा स्थविरकलप होता है, इस प्रकार से यह सामायिक कलप-स्थिति आदिकों का क्रम है । सू० ७३ ।

इन पूर्वोक्त कलपस्थितियों का व्यतिक्रम विपरीत करनेवाले नारकादि शरीरवाले होते हैं, अतः अथ सूत्रकार नारकादि शरीर का निरूपण करते हैं—

“ पञ्चज्जा सिक्खावय ” इत्यादि ३५ आ स्थविर कल્પસ્થિતિ હોય છે અહીં બે સૂત્રોમાં ક્રમોપન્યાસ (ઉલ્ટો ક્રમ) છે—સામાયિકના સદ્ભાવમાં છેદોપ-સ્થાપનીય થાય છે, છેદોપસ્થાપનીયના સદ્ભાવમાં પરિહાર વિશુદ્ધિક ભેદરૂપ નિર્વિશમાનક થાય છે, ત્યારબાદ નિર્વિષ્ટકાયિક થાય છે, ત્યારબાદ જિનકલ્પ થાય છે, અથવા સ્થવિરકલ્પ થાય છે આ પ્રમાણે આ સામાયિક સ્થિતિ આદિનો ક્રમ છે. ॥ સૂ. ૭૩ ॥

આ પૂર્વોક્ત કલ્પસ્થિતિયોના વ્યતિક્રમ (વિપરીતતા) કરનારા નારકાદિ શરીરવાળા હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર નારકાદિના શરીરનું નિરૂપણ કરે છે.

“ તઓ સરીરગા પળ્ળત્તા ” ઇત્યાદિ—

છાયા—નૈરયિકાણાં ત્રીણિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—વૈક્રિયં, તૈજસં, કાર્મણમ્ ૧। અસુરકુમારાણાં ત્રીણિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—એવમેવ ૨। એવં સર્વેષાં દેવાનામ્ ૩। પૃથિવીકાયિકાનાં ત્રીણિ શરીરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—ઔદારિકં, તૈજસં, કાર્મણમ્ ૪। એવં વાયુકાયિકવર્જાનાં ચાતુરિન્દ્રિયાણામ્ ૫। સ્મ. ૭૪।

ટીકા—‘ નૈરય્યાણ ’ ઇત્યાદિ સૂત્રપશ્ચકં સુગમં, નવરં—નૈરયિકાણાં વૈક્રિય-તૈજસકાર્મણરૂપાણિ ત્રીણિ શરીરાણિ ભવન્તિ ૧। અસુરકુમારાણામપિ ‘ એવં ચેવે ’ તિ એવમેવ—એતાન્યેવ પૂર્વોક્તાનિ વૈક્રિયાદીનિ ત્રીણિ શરીરાણિ સન્તીતિ ૨। એવમ્—યથા નૈરયિકાણામસુરકુમારાણાં ચ વૈક્રિયાદીનિ ત્રીણિ શરીરાણિ તથા સર્વેષાં નાગ-

ટીકાર્થ—“તઓ સરીરગા પળણત્તા—” ઇત્યાદિ, યે પાંચ સૂત્ર હૈં—इनका अर्थ सुगम है, फिर भी सूत्रकार ने इनमें यह प्रकट किया है कि नैर-यिकों के तीन शरीर होते हैं वैक्रिय तैजस और कर्मण तैजस कर्मण इन दो शरीरों का सम्बन्ध तो प्रत्येक जीव को होता ही है, उसके साथ नैरयिक जीवों को वैक्रिय शरीर होता है, असुरकुमारों को भी ये ही ३ शरीर होते हैं। इसी तरह से—नागकुमार आदि भवनपतियों को, व्यन्तर देवों को, ज्योतिष्क देवों को और वैमानिक देवों को, कल्पोप-पन्न कल्पातीतों को भी ये ही ३ शरीर होते हैं। पृथिवीकायिक, अप्-कायिक, तैजसकायिक और वनस्पतिकायिक, इन एकेन्द्रिय स्थविर जीवों को औदारिक तैजस एवं कर्मण शरीर होते हैं, दोइन्द्रिय तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों को भी ये ही तीन शरीर होते हैं। वायुकायिक,

ટીકાર્થ—પાંચ સૂત્રો દ્વારા નારકાદિ જીવોનાં શરીરોનું સૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. આ સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે, છતાં અહીં સક્ષિપ્તમાં તેમનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે—નારકોને ત્રણ શરીર હોય છે—(૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ તૈજસ અને કાર્મણ, આ બે શરીરનો સંબંધ તો પ્રત્યેક જીવને હોય છે, અસુરકુમારોમાં પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્ભાવ હોય છે. એ જ પ્રમાણે નાગકુમાર આદિ ભવનપતિ દેવોમાં, વ્યન્તર દેવોમાં, વૈમાનિકોમાં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતોમાં પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્ભાવ હોય છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તૈજસકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક, આ એકેન્દ્રિય સ્થવિર જીવોમાં ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સદ્ભાવ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્-

કુમારાદિ ભવનપતિ-વ્યન્તરજ્યોતિષ્કનૈમાનિ કદેવાનામપિ વિજ્ઞેયાનિ ૩। પૃથિ-
વીકાયિકાનામૌદારિક તૈજસકાર્મણરૂપાણિ ત્રીણિ શરીરાણિ ભવન્તિ ૪। એવં-
યથા-પૃથિવીકાયિકાનામૌદારિકાદીનિ શરીરાણિ ભવન્તિ તથા વાયુકાયિકવ-
ર્જાનાં વાયુકાયિકાન્ વર્જયિત્વેત્યર્થ ' જાત્ર ' ઇતિ યાત્રત્, યાવચ્છબ્દેન-
' અપ્કાય-તેજસ્કાય - વનસ્પતિકાય-દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિયાણામ્ ' ઇતિ ગ્રાહ્યમ્,
ચતુરિન્દ્રિયાણાં ચૌદારિકતૈજસકાર્મણરૂપાણિ ત્રીણિ શરીરાણિ સન્તિ । વાયુકા-
યિકાનાં પચ્ચેન્દ્રિયતિરથાં ચાહારકવર્જશરીરચતુષ્ટયં મનુષ્યાણાં તુ શરીરપચ્ચકં
ભવતીતિ ત્રિસ્થાનકાનુરોધાત્તાનિ નાત્ર દર્શિતાનિ ॥ સૂ૦ ૭૪ ॥

કલ્પસ્થિતિવ્યતિક્રામકાશ્ચ પ્રત્યનીકા અપિ ભવન્તીતિ પ્રત્યનીકમુત્રપદ્કમાહ-
મૂળમ્--ગુરું પદુચ્ચ તઓ પડિળીયા પળ્ળત્તા, તં જહા-આયરિય
પડિળીય, ઉવજ્ઞાયપડિળીય, થેરપડિળીય ૧ । ગઈં પદુચ્ચ તઓ
પડિળીયા પળ્ળત્તા, તં જહા ઇહલોગપડિળીય, પરલોગપડિળીય
દુહઓ લોગપડિળીય૨। સમૂહં પદુચ્ચ તઓ પડિળીયા પળ્ળત્તા,
તં જહા-કુલપડિળીય, ગળપડિળીય, સંઘપડિળીય ૩ । અણુકંપં
પદુચ્ચ તઓ પડિળીયા પળ્ળત્તા, તં જહા-તવસ્સિપડિળીય,
ગિલાળપડિળીય, સેહ પડિળીય૪। ભાવં પદુચ્ચ તઓ પડિળીયા
પળ્ળત્તા, તં જહા-ગાળપડિળીય, દંસળપડિળીય, ચરિત્તપડિળીય
૫ । સુયં પદુચ્ચ તઓ પડિળીયા પળ્ળત્તા, તં જહા-સુત્તપડિ-
ળીય, અત્થપડિળીય, તદુભયપડિળીય ૬ ॥ સૂ૦ ૭૫ ॥

और पञ्चेन्द्रिय तिर्यश्च इनको औदारिक, वैक्रिय, तैजस और कर्मण
ये चार शरीर तक भी हो सकते हैं, आहारक शरीर नहीं होता है
तथा-मनुष्यों को तो पांच शरीर तक भी हो सकते हैं, परन्तु यहां पर
त्रिस्थानक का प्रकरण होने से उन्हें यहां नहीं कहा गया है ॥सू०७४॥

ભાવ હોય છે. વાયુકાયિક અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમા ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ
અને કાર્મણ એ ચાર શરીરોના સદ્ભાવ હોઈ શકે છે-પણ આહારક શરીર
હોતું નથી. મનુષ્યોમા તો પાંચ શરીરોનો સદ્ભાવ પણ હોઈ શકે છે, પરન્તુ
અહીં ત્રિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમની પ્રજ્ઞા કરવામાં
આવી નથી ॥ સૂ. ૭૪ ॥

છાયા—ગુરું પ્રતીત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—આચાર્યપ્રત્યનીકઃ, ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીકઃ, સ્થવિરપ્રત્યનીકઃ । ૧। ગતિં પ્રતીત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—ઈહલોકપ્રત્યનીકઃ, પરલોકપ્રત્યનીકઃ, દ્વિધાતોલોકપ્રત્યનીકઃ । ૨। મમ્મુદં પ્રતીત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્વથા—કુલપ્રત્યનીકઃ, ગણપ્રત્યનીકઃ, સંઘપ્રત્યનીકઃ । ૩। અનુકમ્પાં પ્રતીત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—તપસ્વિપ્રત્યનીકઃ, ગ્લાનપ્રત્યનીકઃ, શૈક્ષપ્રત્યનીકઃ । ૪। ભાવં પ્રતીત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા જ્ઞાનપ્રત્યનીકઃ, દર્શનપ્રત્યનીકઃ, ચારિત્રપ્રત્યનીકઃ । ૫। શ્રુતં પ્રતીત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—સૂત્રપ્રત્યનીકઃ, અર્ધપ્રત્યનીકઃ, તદ્વથા પ્રત્યનીકઃ । ૬। ૭૫॥

ટીકા—‘ ગુરું ’ इत्यादि सूत्रपट्कं सुगमं, नवरं—‘ गुरु ’—मिति, गृणाति—अभिधत्ते तत्त्वमिति गुरुस्तं प्रतीत्य—आश्रित्य—प्रत्यनीकाः—प्रतिकूलाः ते आचार्योपाध्यायस्थविरभेदेन त्रयः प्रज्ज्ञपताः । तत्राचार्योपाध्यायप्रत्यनीकौ तदवर्णवादिनौ । स्थविरो जात्यादिभिर्भवति तस्य प्रत्यनीकः—प्रतिकूलः । स्थविरप्रत्य-

કલ્પસ્થિતિ વ્યતિક્રામક પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂલ) મી હોતે હૈં, અતઃ અવ સૂત્રકાર પ્રત્યનીક પ્રતિકૂલ રહને વાલોં કે છહ સૂત્રોં કા કથન કરતે હૈં—“ ગુરું પઢુચ્ચ તઓ પઢિળીયા—” इत्यादि

ટીકાર્થ—યે ૬ સૂત્ર હૈં, इनका अर्थ सुगम है फिर भी सूत्रकार ने इनमें यह प्रकट किया है—गुरु को लेकर प्रत्यनीक तीन होते हैं, जो तत्त्व का कथन करता है वह “ गृणाति तत्त्वमितिगुरुः ” तत्त्व समझाने वालेको गुरु कहते हैं । इस व्युत्पत्तिके अनुसार गुरु कहा गयाहै प्रत्यनीक शब्द का अर्थ प्रतिकूल रहना है ऐसे गुरुप्रत्यनीक आचार्यप्रत्यनीक उपाध्यायप्रत्यनीक और स्थविरप्रत्यनीक के भेद से ३ तीन प्रकार के कहे गये हैं । आचार्य और उपाध्याय का जो अवर्णवाद करता है वह

કલ્પસ્થિતિ વ્યતિક્રામક પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ માણસો) પણ હોઈ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ રહેનારા) ને અનુલક્ષીને ૭ સૂત્રોનું કથન કરે છે—“ ગુરું પઢુચ્ચ તઓ પઢિળીયા ” इत्यादि—

આ સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે, છતાં અહીં આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક હોય છે “ ગૃણાતિ તત્ત્વમિતિ ગુરુ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે તત્ત્વનું કથન કરે છે તેને ગુરુ કહે છે પ્રતિકૂળ રહેનારને પ્રત્યનીક કહે છે. ગુરુ પ્રત્યનીકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે—(૧) આચાર્ય પ્રત્યનીક. (૨) ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક અને (૩) સ્થવિર પ્રત્યનીક આચાર્યનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવને આચાર્ય પ્રત્યનીક કહે છે અને ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવને ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક

નીકઃ—યો જાત્યાદિકમાશ્રિત્ય સ્થવિરસ્યાવર્ણવાદં વદતિ છિદ્રાન્વેષી ચ ભવતિ સઃ । ઉક્તશ્ચ—

“જચ્ચાઈહિ અવન્નં, વિમાસશ્વદ્વદ્વ ન યાચિ ઉવવાણ ।

અહિઓ છિદ્રપ્પેહી, પગાસચાઈ અણણુલોમો ॥ ૧ ॥

અહવાચિ વણ એવં, ઉવણસં પરત્સર્વેતિ ણવં તુ ।

દસચિદ્ધવેયાવચ્ચ, કાયવ્વ સયં ન કુવ્વંતિ ॥૨॥ ” ઇતિ ।

છાયા—જાત્યાદિભિરવર્ણં વિમાપતે નોપપાતેઽપિ વર્તે તે ।

અહિતઃ છિદ્રપ્રેક્ષી પ્રકટવાદી અનનુલોમઃ ॥૧॥

અથવાઽપિ (સ પ્રત્યનીકઃ,) વદેદેયં, (એતે આચાર્યાદયઃ) પરસ્યોપ—

દેયં દદતિ, એમવેવ દશવિધં વૈયાવૃત્ત્યં કર્તવ્યં પરં સ્વયં ન કુર્વન્તિ ॥ ૨ ॥

ઇત્યમવર્ણવાદકરણે ગુરુપ્રત્યનીકતા ભવતિ ॥૧॥ ગતિઃ માનુષત્વાદિકા, તાં પ્રતીત્ય પ્રત્યનીકઃ, સ ત્રિવિધઃ—ઇહલોકપરલોકોભવલોકભેદાત્ । તત્ર—ઇહલોક

આચાર્ય પ્રત્યનીક, ઔર ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક હૈ, જાતિ આદિ કી અપેક્ષા સ્થવિર હોતા હૈ, એસે સ્થવિર કા જો પ્રત્યનીક પ્રતિકૂલ હોતા હૈ વહ સ્થવિરપ્રત્યનીક હૈ સ્થવિરપ્રત્યનીક વહ હૈ જો જાતિ આદિ કો લેકર સ્થવિર કા અવર્ણવાદ કહતા હૈ ઔર ઉન્કે છિદ્રોં કા અન્વેષી હોતા હૈ । કહા ઓ હૈ—“જચ્ચાઈહિ અવન્નં—” ઇત્યાદિ, યે આચાર્યાદિક દશ પ્રકાર કૈ વૈયાવૃત્ત્ય કા ઉપદેશ દેતે હૈ, પરન્તુ—સ્વયં આચરણ નહીં કરતે હૈ એસા બોલનેવાલા અવર્ણવાદી હૈ । હસ પ્રકાર સે અવર્ણવાદ કરને પર ગુરુપ્રત્યનીકતા હોતી હૈ—૧ માનુષત્વાદિક જાતિ કો આશ્રિત કરકે પ્રત્યનીક ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈ, જૈસે—ઇહલોકપ્રત્યનીક પરલોકપ્રત્યનીક ઔર ઉભયલોકપ્રત્યનીક इनमें इहलोकप्रत्यनीक वह है जो मनुष्यत्वरूप पर्यायका प्रत्यनीक है ऐसा वह जीव कृत्रिमनपुंसक आदि की

કહે છે. જાતિ આદિની અપેક્ષાએ જેઓ સ્થવિર છે, તેમના પ્રત્યનીકને સ્થવિર પ્રત્યનીક કહે છે. જે માણસ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ સ્થવિરનો અવર્ણવાદ કરે છે અને તેમનાં છિદ્રો શોધ્યા કરે છે તે માણસને સ્થવિર પ્રત્યનીક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“જચ્ચાઈહિ અવન્ન” ઇત્યાદિ—

“આ આચાર્ય” આદિ દસ પ્રકારના વૈયાવૃત્ત્યનો ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ પોતે તો તે પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી, ” આ પ્રકારે બોલનાર અવર્ણવાદી ગણાય છે. આ પ્રમાણે અવર્ણવાદ કરનારમાં ગુરુ પ્રત્યનીકતાનો સહભાવ સમજવો ૧

મનુષ્ય આદિ ગતિને આધારે ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યનીક સંભવી શકે છે—(૧) ઇહલોક પ્રત્યનીક, (૨) પરલોક પ્રત્યનીક અને (૩) ઉભયલોક પ્રત્યનીક. મનુષ્યત્વ રૂપ પર્યાયનો જે પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ) હોય છે તેને ઇહલોક પ્રત્યનીક કહે છે. એવો તે પ્રત્યનીક જીવ કૃત્રિમનપુસક આદિની જેમ ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિકૂળ

પ્રત્યનીકઃ-ઇહલોકસ્ય-મનુષ્યત્વરૂપપયાર્યસ્ય પ્રત્યનીકઃ-ઇન્દ્રિયાર્થપ્રતિકૂલવિધાયકત્વાત્ કૃત્રિમનપુંસકાદિવત્ । પરલોકપ્રત્યનીકઃ-જન્માન્તરપ્રતિકૂલઇન્દ્રિયાર્થતત્પરત્વાચ્ચાર્વાકવત્ । દ્વિધાતોલોકપ્રત્યનીકઃ-ઉભયલોકપ્રત્યનીકઃ-ભોગસાધનતત્પરત્વાદ્ દ્રવ્યલિજ્ઞિવત્ । યદ્વા-ચૌર્યાદિભિરિન્દ્રિયાર્થસાધનતત્પરઉભયલોકપ્રત્યનીકઃ । इति गतिप्रत्यनीकता ॥ २ ॥ अथ समूहप्रत्यनीकमाह—

સમૂહઃ-કુલગણસંઘરૂપઃ, તે પ્રતીત્ય પ્રત્યનીકઃ, તત્ર કુલપ્રત્યનીકઃ-કુલમ્-એકગુરુકશિષ્યસમુદાયરૂપમ્, ગણઃ-અનેકકુલાનાં સમૂહરૂપઃ, સઙ્ઘઃ-અનેકગણાનાં સમૂહરૂપઃ, એતેષામવર્ણવાદકઃ પ્રત્યનીકો ભવતિ । इयं समूहप्रत्यनीकतेति । ३।

તરહ ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિકૂલ વિધાયક હોતા હૈ । પરલોકપ્રત્યનીક વહ હૈ જો ઇન્દ્રિયાર્થ મેં તત્પર હોને કે કારણ ચાર્વાક આદિ કી તરહ જન્માન્તર કા પ્રતિકૂલ હોતા હૈ, । તથા-ઉભયલોક પ્રત્યનીક વહ હૈ જો ભોગ સમ્બન્ધ મેં તત્પર હોને કે કારણ દ્રવ્યલિજ્ઞી કી તરહ દોનોં લોક કા પ્રતિકૂલ હોતા હૈ, અથવા-ચૌર્ય આદિ કુકૃત્યોં દ્વારા જો ઇન્દ્રિયાર્થ કે સાધન મેં તત્પરબના હૈ વહ-ઉભયલોક પ્રત્યનીક હૈ-૨ યહ ગતિ કી અપેક્ષા પ્રત્યનીકતા પ્રગટ કી હૈ । સમૂહ કો લેકર કુલ, ગણ, ઔર સંઘ કો આશ્રિત કર પ્રત્યનીકતા હસ પ્રકાર સે હૈ-એક ગુરુ કા જો શિષ્ય સમુદાય હોતા હૈ, વહ કુલ હૈ અનેક કુલોં કા સમુદાય ગણ હૈ, ઔર-અનેક ગણોં કા સમુદાય સંઘ હૈ, હનકા અવર્ણવાદ કરનેવાલા સમૂહ પ્રત્યનીક કહા ગયા હૈ-૩ અનુકંપા પ્રત્યનીક હસ પ્રકાર સે કહા

વિધાયક હોય છે. જે જીવ ઇન્દ્રિયોના સુખમાં લીન થઈને-ચાર્વાકના મત પ્રમાણે ભોગવિલાસમય જીવન જીવ્યા કરે છે તેને પરલોક પ્રત્યનીક કહે છે. કારણ કે એવો જીવ પોતાના પરલોકને બગાડે છે તથા ઉભયલોક પ્રત્યનીક એ છે કે જે ભોગ સંબંધમાં પ્રવૃત્ત જ રહેવાને કારણે દ્રવ્યલિંગીની જેમ બંને લોકને માટે પ્રતિકૂળ એવું આચરણ કરે છે. અથવા જે માણસ ચોરી આદિ કુકૃત્યો દ્વારા ઇન્દ્રિયાર્થના સાધનમાં તત્પર રહ્યા કરે છે, તેને ઉભયલોક પ્રત્યનીક કહે છે. આ રીતે ગતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની પ્રત્યનીકતાને પ્રકટ કરવામાં આવી છે । ૨ ।

સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) કુલ પ્રત્યનીક, (૨) ગણ પ્રત્યનીક અને (૩) સંઘ પ્રત્યનીક.

એક ગુરુના શિષ્ય સમુદાયને કુલ કહે છે, અને કુલોના સમુદાયને ગણ કહે છે અને અનેક ગણોના સમુદાયને સંઘ કહે છે તેમનો અવાર્ણવાદ કરનારને સમૂહ પ્રત્યનીક કહે છે. અનુકંપા પ્રત્યનીક પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે.

અથાનુકમ્પાપ્રત્યનીકમાદ-અનુકમ્પાં પ્રતીત્ય-આશ્રિત્ય ત્રયઃ પ્રત્યનીકા ભવન્તિ, તથાહિ-તપસ્વિપ્રત્યનીકઃ, ગ્લાનપ્રત્યનીકઃ, શૈક્ષપ્રત્યનીકઃ । તત્ર તપસ્વી-દ્વાદશવિધતપોવિધાયકઃ, ગ્લાનઃ-રોગાદિકારણવશાદશક્તઃ, શૈક્ષઃ-નવદીક્ષિતઃ । એતેહિ અનુકમ્પાયોગ્યા ભવન્તીત્યેતેપામનુકમ્પાયા અકરણેન, અન્યદ્વારાનુકમ્પાયા અકરણેન ચ પ્રત્યનીકતા ભવતિ । એતેનુકમ્પામાશ્રિત્ય તપસ્વ્યાદીનાં પ્રત્યનીકા ભવન્તીતિ । ૪। સમ્પતિ ભાવપ્રત્યનીકતામાદ-ભાવઃ-જીવાજીવગતઃ પર્યાયઃ, તત્ર જીવસ્ય પ્રશસ્તોડપ્રશસ્તશ્ચ ભાવો ભવતિ । તત્ર જીવસ્ય પ્રશસ્તો ભાવઃ ક્ષાયિકાદિઃ, અપ્રશસ્તો વિવક્ષામાશ્રિત્યૌદયિકઃ । ક્ષાયિકાદિશ્ચ જ્ઞાનાદિરુપસ્તેન ભાવં-જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપં પ્રતીત્ય પ્રત્યેકં પ્રત્યનીકાઃ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણામન્યથા

ગયા છે-જો અનુકમ્પા કો આશ્રિત કરકે અર્થવાદ હોના છે વહ મી ત્રીન પ્રકાર કા હોના છે એક તપસ્વિપ્રત્યનીક, દુસરા ગ્લાનપ્રત્યનીક, ઓર ત્રીસરા શૈક્ષપ્રત્યનીક इनमें अनशनादि ૧૨ પ્રકાર કે તરોં કા જો અનુષ્ઠાન કરનેચાલા હોના છે વહ તપસ્વી હોના છે, રોગાદિ કારણ કે વશ સે જો અશક્ત હોના છે વહ ગ્લાન છે, નવે દીક્ષિત કા નામ શૈક્ષ છે, યે સબ અનુકમ્પા કે યોગ્ય હોતે હેં, સો इनके प्रति अनुकम्पा नहीं करना अन्य द्वारा भी इनके प्रति अनुकम्पा नहीं करवाना यही उनकी और प्रत्यनीकता है, यही बात तपस्विप्रत्यनीक, ग्लानप्रत्यनीक, और शैक्षप्रत्यनीक इन पदों द्वारा प्रकट की गई है । भाव की अपेक्षा लेकर तीन प्रत्यनीक इस प्रकार से प्रकट किये गये हैं-एक ज्ञानप्रत्यनीक, १ दर्शनप्रत्यनीक २ और तीसरा चारित्रप्रत्यनीक ३ जीव और अजीव-

અનુકંપા બતાવવા યોગ્ય જીવો પ્રત્યે સ્વયં અનુકંપા (દયા) નહીં રાખનાર અને બીજાને અનુકંપા રાખવા નહીં દેનાર વ્યક્તિને અનુકંપા પ્રત્યનીક કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) તપસ્વી પ્રત્યનીક, (૨) ગ્લાન પ્રત્યનીક, (૩) શૈક્ષ પ્રત્યનીક અનશનાદિ ૧૨ પ્રકરના તપનું અનુષ્ઠાન કરનારને તપસ્વી કહે છે. રોગાદિ કારણોને લીધે જે સાધુ અશક્ત હોય છે, તેને ગ્લાન કહે છે નવદીક્ષિત સાધુને શૈક્ષ કહે છે. તપસ્વી, ગ્લાન અને શૈક્ષ અનુકંપાને પાત્ર હોય છે. તેમના પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનાર અને અનુકંપા રાખનારને પણ અનુકંપા નહીં રાખવાનું કહેનારને અનુકંપા પ્રત્યનીક કહે છે આ રીતે તપસ્વી પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને તપસ્વી પ્રત્યનીક, ગ્લાન પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને ગ્લાન પ્રત્યનીક અને નવદીક્ષિત પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને શૈક્ષ પ્રત્યનીક કહે છે ભાવની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન પ્રત્યનીક, (૨) દર્શન પ્રત્યનીક અને (૩) ચારિત્ર પ્રત્યનીક

પ્રરૂપણતસ્તદ્દૂષણતો વા ભવન્તિ, યથા-

“ પાવયસુત્તનિવદ્ધં, કોવા જાણઃ પચીય કેણેયં ? ।

કિંવા ચરણેણં તુ, દાણેણ વિના ઉ કિં હવર ॥ ૧ ॥ ” ઇતિ ।

છાયા—પ્રાકૃતસૂત્રનિવદ્ધં કો વા જાનાતિ પ્રણીતં કેનેદમ્ ? ।

કિં વા ચરણેણ તુ દાનેન વિના તુ કિં ભવતિ ॥૧॥

તત્ર જ્ઞાનવિષયાન્યથાપ્રરૂપણા યથા—સૂત્રમિદં પ્રાકૃતભાષાનિવદ્ધં—ન તુ સંસ્કૃતભાષાનિવદ્ધમિત્યાદિ । દર્શનવિષયાન્યથાપ્રરૂપણા યથા—કો જાનાતીદ શાસ્ત્રં કેન ભગવતાન્યેન વા કેનચિત્ પ્રણીતમિતિ ન શ્રદ્ધેયમિત્યાદિ । ચારિત્રવિષયા-

ગત પર્યાય કા નામ્ ભાવ હૈ જીવ કો પ્રશસ્ત ભાવ, ઔર અપ્રશસ્ત ભાવ, દોનોં પ્રકાર સ્ત્રી ભાવ હોતા હૈ, ક્ષાયિકાદિ કા હોના યહ પ્રશસ્ત ભાવ હૈ તથા વિવક્ષા કો અપેક્ષા સે ઔદયિક આદિ ભાવ અપ્રશસ્ત ભાવ હૈ ક્ષાયિકભાવ સામાદિરૂપ હોતા હૈ હસ કારણ યદ્દાં જ્ઞાનદર્શન ઔર ચારિત્રરૂપ અપ્રશસ્ત ભાવ કો લેકર યે પ્રત્યેક કે પ્રત્યનીક પ્રકટ કિયે ગયે હૈં જ્ઞાનદર્શન ઔર ચારિત્ર મેં અન્યથા પ્રરૂપણા કરને સે, યા ઉનમેં દૂષણ લગાને સે યે પ્રત્યનીક હોતે હૈં । જૈસે—“ પાવયસુત્તનિવદ્ધં ” ઇત્યાદિ, યહ સૂત્ર પ્રાકૃત ભાષા મેં નિવદ્ધ હૈ—સંસ્કૃત મેં નિવદ્ધ નહીં હૈ ઇત્યાદિરૂપ સે ગર્હિત વિચારધારા પૂર્વક કહના યહ જ્ઞાનવિષયક અન્યથા પ્રરૂપણાહૈ કૌન જાનતા હૈ યહ શાસ્ત્ર ભગવાનને ઉપદિષ્ટકિયા હૈ, યા હસે અન્ય દૂસરે કિસીને ઉપદિષ્ટકિયાહૈ ૩ ભગવાનને ઉપદિષ્ટકિયાહૈ ર્ચાહૈ

જીવ અને અજીવગત પર્યાયનુ નામ ભાવ છે જીવમાં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, આ બન્ને પ્રકારના ભાવ હોય છે ક્ષાયિકાદિ ભાવને પ્રશસ્ત ભાવ કહે છે અને ઔદયિક આદિ ભાવને અપ્રશસ્ત ભાવ કહે છે ક્ષાયિક ભાવ સામાદિ (સનાદિ) રૂપ હોય છે, તે કારણે અહીં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ અપ્રશસ્ત ભાવની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેકના પ્રત્યનીક પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર વિષયક વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી અથવા તેમાં રૂપણું આરોપણ કરવાથી, તેઓમાં પ્રત્યનીકતા આવી નય છે જેમકે—

પાવય સુત્તનિવદ્ધ ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ છે, સંસ્કૃતમાં નિબદ્ધ નથી ” ઇત્યાદિ રૂપે ગર્હિત વિચારધારાપૂર્વક કહેવું તેને જ્ઞાનવિષયક વિપરીત પ્રરૂપણા કહેવાય છે. તથા “ શ્રી બખર, આ શાસ્ત્ર ભગવાને રચ્યું છે કે અન્ય કોઈએ રચ્યું છે ! ” ભગવાને જ રચ્યું છે તેનું પ્રમાણ શું છે ? એવા કોઈ પ્રમાણને અભાવે તેમાં

અન્યથા પ્રરૂપણા યથા-ચારિત્રેણ-ચારિત્રગ્રહણેન કિમ્-કાં લાભઃ, યત્ ચારિત્રી જ્ઞાનં દાતું ન શક્નોતિ, જ્ઞાનેન વિના કિં ભવતિ, લોકે જ્ઞાનં હિ સર્વશ્રેષ્ઠં વર્તેતે નાન્યત્કિમપીતિ । ૬। શ્રુતપ્રત્યનીકતા યથા-શ્રુતમ્-આગમં પ્રતીત્ય સૂત્રાર્થ-તદુભય-મેદેન ત્રયઃ પ્રત્યનીકા ભવન્તિ । તત્ર સૂત્રમ્-આચારાદ્વાદિકમ્, અર્થઃ-તદ્વ્યા-રુધાનં, તદુભયં-સૂત્રાર્થરૂપ દ્વિતયમપિ । તેવાં પ્રત્યનીકતા-દૂષણોદ્ઘાવનં યથા—
“ જીવા ય અજીવા ય, વયા પમાયા તદા ય અપમાયા ।

एयाणि पसिद्धानि य, किमेत्थ सुत्तत्थमणणेणं ॥१॥ ” इति ।

છાયા—જીવાશ્ચાજીવાશ્ચ વ્રતાનિ પ્રમાદાસ્તથા ચાપ્રમાદાઃ ।

एतानि पसिद्धानि च, किमत्र सूत्रार्थमणनेन ॥१॥ इत्यादि । ६। सू० ७५॥

इसमें प्रमाण क्या है ? अतः—यह श्रद्धेय नहीं है ऐसा कथन करना यह दर्शनविषयक अन्यथा प्ररूपणा है । चारित्र ग्रहण से क्या लाभ है ? क्यों कि—चारित्री ज्ञान तो दे नहीं सकता है, और ज्ञान के बिना कुछ होता नहीं है, लोक में ज्ञान सर्वश्रेष्ठ कहा गया है, और कुछ सर्वश्रेष्ठ नहीं कहा गया है इस प्रकार का कथन चारित्रविषयक अन्यथा प्ररूपणा रूप होती है । श्रुत को आश्रित करके तीन प्रत्यनीक कहे गये हैं, जैसे—सूत्रप्रत्यनीक अर्थप्रत्यनीक और तदुभयप्रत्यनीक, आचाराङ्ग आदि सूत्ररूप आगम है इनका व्याख्यान अर्थरूप आगम हैं, सूत्र और अर्थ यह उभयरूप आगम है इनमें दूषणों का उद्घावन करना यह उनकी प्रत्यनीकता है । जैसे “ जीवाय अजीवाय ” इत्यादि । जीव अजीवव्रत अप्रमाद ये तो प्रसिद्ध ही हैं, फिर सूत्र, अर्थ पढ़ने से प्रयोजन क्या है, अर्थात् कुछ भी नहीं । सू० ७५ ॥

પહેલે જો કલ્પસ્થિતિ કહી ગઈ છે તે ગર્ભજ મનુષ્યોં કો હી હોતી

શ્રદ્ધા શા માટે રાખવી જોઈએ । ” આ પ્રકારનું કથન કરનારને દર્શન પ્રત્યનીક કહે છે. “ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવામાં શો લાભ છે ? ચારિત્રશાળી જીવ જ્ઞાન તો આપી શકતો નથી, અને જ્ઞાન વિના કોઈ લાભ થતો જ નથી લોકમાં જ્ઞાન ને જ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, બીજું કંઈ પણ તેનાથી ઉત્તમ નથી આ પ્રકારની વિપરીત પરિણામ કરનારને ચારિત્ર પ્રત્યનીક કહે છે. શ્રુતની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે—(૧) સૂત્ર પ્રત્યનીક (૨) અર્થ પ્રત્યનીક અને (૩) તદુભય પ્રત્યનીક આચારાંગ આદિ સૂત્રરૂપ આગમ છે. તેનું વ્યાખ્યાન તે અર્થરૂપ આગમ છે સૂત્ર અને અર્થ એ બન્ને ઉભયરૂપ આગમ છે તેમાં દૂષણોનું આરોપણ કરવું, એ જ તેમના પ્રત્યેની પ્રત્યનીકતા છે જેમકે—“ જીવાય અજીવાય ”. ઇત્યાદિ “ જીવ, અજીવ, વ્રત, અપ્રમાદ, આ તો જાણીતાં તત્વો છે. તો સૂત્ર, અર્થ આદિ વાંચવાની જરૂર જ શી છે ? ” આ પ્રમાણે કહેનારને શ્રુત પ્રત્યનીક કહે છે. ॥ સૂ. ૭૫ ॥

પૂર્વે કલ્પસ્થિતિરુક્તા, સા ચ ગર્ભજમનુષ્યાણામેવ ભવતિ, તેષાં શરીરં ચ માતાપિતૃદેતુકમિતિ તચ્છરીરે, માતાપિત્રોરજ્ઞવિભાગં પ્રરૂપયન્ સૂત્રદ્વયમાહ—

મૂલમ્--તઓ પિદ્યંગા પળ્લન્તા, તં જહા-અઢી, અઢિમિંજા, કેસમંસુરોમનહે ૧ । તઓ માડયંગા પળ્લન્તા, તં જહા-મંસે, સોણિણ, મસ્તુલિંગે ॥ સૂ૦ ૭૬ ॥

છાયા—ત્રીણિ પિત્રજ્ઞાનિ પ્રજ્ઞમાનિ, તદ્વથા-અસ્થિ, અસ્થિમિજ્ઞા, કેશશ્મશ્ત્રુ-રોમનશ્વમ્ । ૧ । ત્રીણિ માત્રજ્ઞાનિ પ્રજ્ઞમાનિ, તદ્વથા-માંસં, શોણિતં, મસ્તુલિંગમ્ । ૨ ॥ સૂ૦ ૭૬ ॥

ટીકા—‘ તઓ પિદ્યંગા ’ इत्यादि । त्रीणि-त्रिसंख्यकानि पितृज्ज्ञानि-पितृमन्त्रन्धीनि-अज्ञानि प्रायः शुक्रपरिणतानीत्यर्थः । तद्वथा-तान्येवाह अस्थि-प्रसिद्धम्, अस्थिमिज्ज्ञा-अस्थिमध्यगतो रसः, केशश्मश्रुरोमनखम्, तत्र केशाः-प्रसिद्धाः, श्मश्रु-कूर्चः, दाढी इतिभाषा प्रसिद्धं रोमाणि-कक्षादिजातानि, नखा-श्चेति समाहारे केशश्मश्रुरोमनखम्, एतदेकाङ्गत्वेन विवक्षितं प्रायः समानत्वा-
है, तथा गर्भज मनुष्यों का शरीर मातापिताओं के संयोग से होता है अतः उनके शरीर में मातापिता के अङ्ग का विभाग सूत्रकार प्ररूपित करते हैं—“ तओ पिदयंगा पणन्ता ” इत्यादि,

ટીકાર્થ-પિત્રજ્ઞ ત્રીન કહે ગયે હૈં જૈસે અસ્થિ-અસ્થિમજ્જા ઔર કેશ શ્મશ્ત્રુ રોમ નશ્વ, ત્રીન માતાકે અજ્ઞ કહે ગયે હૈં, જૈસે-માંસ શોણિત અસ્તુલિંગ । ગર્ભજન્મવાલોં કે શરીર મેં પિતા સમ્બન્ધી જો ત્રીન અજ્ઞ કહે ગયે હૈં, વે પ્રાયઃ શુક્ર કે પરિણામ રૂપ હોતે હૈં, અસ્થિ હઢી અસ્થિમિજ્જા શ્મશ્ત્રુ દાઢી કે વાલ, ઔર કક્ષ આદિ કે વાલ તથા નશ્વ યહ પદ એકાઙ્ગ રૂપ

પહેલાં જે કલ્પસ્થિતિની પ્રપણા કરવામાં આવી, તેના સદ્ભાવ મનુ-
ષ્યોમાં જ હોય છે. તથા ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરનું નિર્માણ માતાપિતાના
સંયોગથી જ થાય છે તેથી તેના શરીરમાં માતાપિતાના કયા કયા અંગો
હોય છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—“ તઓ પિદ્યંગા પળ્લન્તા ” इत्यादि.

ટીકાર્થ-તેના શરીરમાં ત્રણ પિતૃ અંગ હોય છે-(૧) અસ્થિ-અસ્થિમજ્જા, (૨)
કેશ, શ્મશ્ત્રુ, રોમ અને (૩) નખ તેના શરીરમાં માતાના ત્રણ પ્રમાણે ત્રણ
અંગ હોય છે(૧) માંસ, (૨) શોણિત અને (૩) મગજ. ગર્ભજન્મવાળા મનુ-
ષ્યના શરીરમાં પિતાના ત્રણ અંગોનો જે સદ્ભાવ કહ્યો છે તે પ્રાયઃ (સામાન્ય
રીતે) શુક્રના પરિણામ રૂપ હોય છે.

અસ્થિ એટલે હાડકા અને અસ્થિમજ્જા તથા ‘ શ્મશ્ત્રુ ’ એટલે ઢાઢી, ખગલ
આદિના વાળ. મનુષ્યના આ ત્રણ અંગો (અસ્થિ, શ્મશ્ત્રુ અને નખ) સામાન્ય

દિતિ । ૧ । ‘ તઓ માડઅંગા ’ ઇત્યાદિ-માત્રજ્ઞાનિ-માતૃસમ્બન્ધીનિ-આર્તવપ્રાપ્ત-
રિણતાનીત્યર્થઃ, અજ્ઞાનિ તાનિ ત્રીણિ યથા-માંસ-પ્રતીતં, શોણિતં-રક્તં, માસ્તુ-
લિઙ્ગ-પિત્રજ્ઞાવશિષ્ટં સર્વમજ્ઞં મેદઃ ક્ષિપ્તિકાદિકમ્, યદ્વા-કપાલમધ્યવર્તિ મેજ્જ-
કમિતિ । ૨ । ॥ સૂ. ૭૬ ॥

પૂર્વે શરીરે માતાપિત્રોરજ્ઞાનિ પ્રદર્શિતાનિ, તદજ્ઞજાતશ્ચ કોઽપિ પૂર્વપુણ્યોદયેન
શ્રામણ્યં પ્રાપ્નોતીતિ તત્પ્રતિપન્નસ્ય ત્રિશિષ્ટિર્નિર્જરા કારણાનિ નિરૂપયન્ સૂત્રદ્વયમાહ-

મૂલમ્ -તીહિં ઠાળેહિં સમળે ણિગ્ગંથે મહાનિજ્જરે મહાપજ્જ-
વસાળે ભવઙ્, તં જહા-કયા ણં અહં અપ્પં વા વહુયં વા સુયં
અહિજ્જિસ્સામિ ૧, કયા ણં અહં એકલ્લવિહારપડિમં ઉવસંપજ્જિત્તા ણં
વિહરિસ્સામિ ૨, કયા ણં અહં અપચ્છિમસારણંતિયસંલેહણાલ્લુ-
સણાલ્લુસિણે ભત્તપાળપડિયાઙ્ગિલ્લે પાઓવગ્ગે કાલં અણવકં-
લ્લમાળે વિહરિસ્સામિ ૩ । એવં સમળસા સવયસા સકાયસા પહારે-
માળે સમળે નિગ્ગંથે મહાનિજ્જરે મહાપજ્જવસાળે ભવઙ્ ॥ ૧ ॥

તીહિં ઠાળેહિં સમળોવાસણ મહાનિજ્જરે મહાપજ્જવસાળે
ભવઙ્ તં જહા-કયા ણં અહં અપ્પં વા વહુયં વા પરિગ્ગહં પરિચ-
હિસ્સામિ ૧, કયા ણં અહં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં
પવ્વહિસ્સામિ ૨, કયા ણં અહં અપચ્છિમસારણંતિયસંલેહણાલ્લુસણા-
સે પ્રાયઃ સમાન હોને કે કારણ વિવક્ષિત હુવા હૈ-૧ માતા કે અજ્ઞ કૌન
૨ સે ઉસમેં હોતે હૈં, હસ વાત કો સૂત્રકાર ને-“ તઓ માડઅંગા-”
હસ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કિયા હૈ ચે અજ્ઞ આર્તવ કે પરિણામરૂપ હોતે હૈં,
જેસે-માંસ શોણિત રક્ત, ઓર મસ્તુલિઙ્ગ મસ્તૃક=મગજ । પિત્રજ્ઞ વિશિષ્ટ
સર્વ અજ્ઞ મેદ ફુલફુલ આદિ, અથવા-કપાલ કે મધ્યવર્તી મેજા-॥સૂ. ૭૬॥

રીતે પિતાના તે અંગો જેવાં જ હોય છે, તેથી અહીં તે અંગોમાં પિતૃઅંગ
(પિત્રંગ) સાથે સમાનતા પ્રકટ કરી છે -“ તઓ માડઅંગા ” આ સૂત્ર દ્વારા
એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે ગર્ભજ મનુષ્યમાં માંસ, રક્ત અને
મસ્તુલિંગ (મગજ) માતાના તે અંગો જેવા હોય છે, તે અંગ આર્તવના
પરિણામરૂપ હોય છે. ॥ સૂ. ૭૬ ॥

હ્રુસિષ્ ભક્તપાણપડિયાદ્વિચ્છિન્ન પાઓવગ્ન કાલં અણવકંઠમાણે
વિહરિસ્સામિં ૩ । એવં સમણસા સવચસા સકાયસા પાગડેમાણે
સમણોવાસણ મહાનિઝ્જરે મહાપજ્જવસાણે ભવઈ ૨ ॥ સૂ. ૭૭ ॥

હાયા—ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થો મહાનિર્જરો મહાપર્યવસાનો ભવતિ,
તદ્વથા—કદા ચલુ અહમ્ અલ્પં વા વહુકં વા શ્રુતમ્ અધ્યેષ્યે ૧, કદા ચલુ અહમ્
एकाकिविहार प्रतिमाम् उपसंपद्य चलु विहरिष्यामि ૨ । કદા ચલુ અહમ્ અપ-
શ્ચિમમારણાન્તિકસંલેખના જોષણા જોપિતો ભક્તપાણપ્રત્યાચ્ચાતઃ પાદપોપગતઃ
કાલમ્ અનવકાઙ્ક્ષન્ વિહરિષ્યામિ ૩ । એવં સ્વમનસા સ્વવચસા સ્વકાયેન પ્રધાર-
યત્ શ્રમણો નિર્ગ્રન્થો મહાનિર્જરો મહાપર્યવસાનો ભવતિ । ૧ ॥

ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ શ્રમણોપાસકો મહાનિર્જરઃ મહાપર્યવસાનો ભવતિ, તદ્વથા—
કદા ચલુ અહમ્ અલ્પં વા વહુકં વા પરિગ્રહં પરિત્યક્ષ્યામિ ? ૧, કદા ચલુ અહં
मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजिष्यामि ? ૨, કદા ચલુ અહમ્ અપશ્ચિ-
મમારણાન્તિકસંલેખનાજોષણાજોપિતો ભક્તપાણપ્રત્યાચ્ચાતઃ પાદપોપગતઃ કાલમ્
અનવકાઙ્ક્ષન્ વિહરિષ્યામિ ? ૩ । એવં સ્વમનસા સ્વવચસા સ્વકાયેન પ્રકટયન્ શ્રમ-
ણોપાસકો મહાનિર્જરો મહાપર્યવસાનો ભવતિ । ૨ ॥ સુ. ૭૭ ॥

ટીકા—‘તીર્હિ’ ઇત્યાદિ । ત્રિભિઃ સ્થાનૈઃ—કારણે શ્રમણઃ—તપસ્વી નિર્ગ્રન્થઃ—
દ્રવ્યભાવગ્રન્થિરહિતો મુનિઃ મહાનિર્જરઃ મદતી નિર્જરા—કર્મક્ષયરૂપાં યસ્ય સ

इस प्रकारसे शरीर में मातापिता सम्बन्धी अङ्गोंको दिखाया
उनके अङ्गों से उत्पन्न हुवा कोई भी पूर्वपुण्य के उदय से आमण्य को
प्राप्त कर लेता है सो आमण्य पर्याय को प्राप्त हुवा वह जीव जिन जिन
कारणों से विशिष्ट निर्जरा करता है अब उन कारणों को सूत्रकार दो
सूत्रों से प्रकट करते हैं—“तीर्हि ठाणेहिं समणे निर्गन्थे—” इत्यादि
टीकार्थ—तीन कारणोंसे श्रमण निर्गन्थ कर्मक्षयरूप निर्जरावाला होता है
और तद्भव से उसी भव में मोक्षगामी होता है जो द्रव्यग्रन्थि, और

ઉપરના સૂત્રમાં ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરમાં માતાપિતાના કયા કયા અંગો
હોય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું. ગર્ભજ જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલો કોઈ પણ
મનુષ્ય પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી શ્રામણ્ય પર્યાયની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે આ રીતે
જેણે શ્રામણ્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરી છે એવો જીવ જે જે કારણોને લીધે વિશિષ્ટ
નિર્જરા કરે છે, તે તે કારણોનું હવે નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર નીચેના
બે સૂત્રોનું કથન કરે છે—“તીર્હિ ઠાણેહિં સમણે નિર્ગન્થે” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચેના ત્રણ કારણોના સદ્ભાવમાં શ્રમણ નિર્ગન્થ કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરા-
વાળો હોય છે, અને એ જ ભવમાંથી મોક્ષગામી થાય છે. તે દ્રવ્યગ્રન્થિ અને

તથા-સર્વતઃ કર્મક્ષયકારીત્યર્થઃ, અતएव-મહાપર્યવસાનઃ-મહત્-આત્યન્તિકં પર્ય-
વસાનમ્, અન્તો ભવાન્તો યસ્ય સ તથા-તદ્ભવસિદ્ધિગામીત્યર્થઃ, ભવતિ । તદ્વથા-
તાન્યેવ સ્થાનાનિ યથા-‘કયાણં’ અહં ઇત્યાદિ, કદા ચલુ અહમ્ ઇત્યાદિ સ્થગ-
મમ્ । ‘અપચ્છિદ્ધમે’-ત્યાદિ, અપશ્ચિમમારણાન્તિકસંલેખનાજોપણાજોપિતઃ,
તત્ર-ન વિદ્યતે પશ્ચિમો યસ્યા સા અપશ્ચિમા-સર્વાન્તિમા, યદ્વા-પશ્ચિમૈવામદ્ગલપ-
રિહારાર્થમપશ્ચિમા, મરણં-સર્વાયુષ્કક્ષયલક્ષણં પ્રતિક્ષણજાયમાનાઽઽચીચીમરણા-
ગ્રહણાત્, તદેવાન્તઃ-મરણાન્તઃ, તત્ર ભવા મારણાન્તિકી, સંલિખ્યતે-કૃશીક્રિયતે
શરીરકપાયાદિ યયા સા સંલેખના-તપોવિશેષલક્ષણા, અપશ્ચિમમારણાન્તિકસંલે-
ખના, તસ્યા જોપણા-સેવના અપશ્ચિમમારણાન્તિક-સંલેખના જોપણા, તયા
જોપિતઃ-સેવિતઃ સતથા-અપશ્ચિમમારણાન્તિકસંલેખનાચ્ચેન તપસા ક્ષીણીકૃતદેહ-

ભાવગ્રન્થિ સે રહિત હોતા હૈ વહી તપસ્વી નિર્ગ્રન્થ હોતા હૈ, એસા વહ
તપસ્વી નિર્ગ્રન્થ સુનિ સર્વતઃ કર્મક્ષય કરને વાલા હોતા હૈ હસીલિયે
વહ આત્યન્તિકરૂપ સે ભવ કા અન્ત કરને વાલા હોતા હૈ અર્થાત્-ઉસી
ભવ મેં મોક્ષગામી હોતા હૈ ; ઝે ત્રીન સ્થાન હસ પ્રકાર સે હૈ-“કયાઈ
અહં-” ઇત્યાદિ, મેં કવ થોડેવો વહુત શ્રુત કા અધ્યયન કરુંગા ? કવ
મેં એકાકી વિહાર પ્રતિમા કો પ્રાપ્ત કર વિહાર કરુંગા ૨ ઓર કવ મેં
સર્વાન્તિમ મારણાન્તિક સંલેખના સે સેવિત હોતા હુવા ભક્તપાન કે
પ્રત્યાખ્યાન સે શ્રુત્યુ કી આકાંક્ષા નહીં કરતા હુવા પાદપોષગમન સંધારા
કો ધારણ કરુંગા ૨ હસ પ્રકાર સે અપને મન સે અપને વચન સે ઓર
અપને કાય સે વિચાર કરતા હુવા શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ મહાનિર્જરાવોલ હોર
મહાપર્યવસાન હોતા હૈ, હન ત્રીન સ્થાનો દ્વારા શ્રમણોપાસકા મહાનિર્જ-

ભાવગ્રન્થિથી રહિત હોય છે, તેને જ તપસ્વી નિર્ગ્રન્થ કહેવાય છે. એવો તે
તપસ્વી નિર્ગ્રન્થ સર્વ પ્રકારે કર્મક્ષય કરનારો હોય છે, તેથી તે આત્યન્તિક
રૂપે ભવનો ક્ષય કરનારો-એટલે કે એ જ ભવમાંથી મોક્ષગમન કરનારો હોય છે.
તે ત્રણ સ્થાન (કારણો) નીચે પ્રમાણે છે-“કયાઈ અહં” ઇત્યાદિ-

“ (૧) કયારે હું થોડા અથવા વધારે શ્રુતનું અધ્યયન કરનારો બનીશ ?
(૨) કયારે હું એકાકી વિહાર પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરીને વિચરીશ ? કયારે હું
સર્વાન્તિમ મારણાન્તિક સંલેખનાનું સેવન કરીને, ભક્તપાનના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક
શ્રુત્યુની આકાંક્ષા કર્યા વિના પાદપોષગમન સંધારો ધારણ કરીશ ? ” આ
પ્રકારની મન, વચન અને કાયાથી ભાવના ભાવતો શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ મહા-
નિર્જરાવાળો થઈતે મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે.

इत्यर्थः, तथा भक्तपानप्रत्याख्यातः—भक्तं च पानं चेति भक्तपाने, ते प्रत्याख्यायेते येन स तथा—(क्तान्तस्य परनिपातः) अनशनकारीत्यर्थः पादपोषगतः—पाद-पोषगमनसंस्तारकं प्राप्तः कालं—मृत्युम् अनवकाङ्क्षन्—अनशनकपटेन—मरणमनि-च्छन् कदाहं विहरिष्यामीति । एवं—अनेन प्रकारेण ‘समणसा’ इति स्वमनसा

રાવાલા હોકર મહાપર્યવસાનવાલા હોતા હૈ, । અર્થાત્ સંસાર કા અંત કરનેવાલા હોતા હૈ । વે ત્રીન સ્થાન ઇસ પ્રકાર સે હૈ—કબ મૈ ધોડે, વહુત પરિગ્રહ કા પરિત્યાગ કરુંગા ? કબ મૈ મુણ્ડિત હોકર અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા પ્રાપ્ત કરુંગા ૨ તથા—કબ મૈ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના કે સેવન સે સેવિત હુવા ભક્તપાન કે પ્રત્યાખ્યાન સે કાલ—મૃત્યુ કી આકાંક્ષા નહીં કરતા હુવા પાદપોષગમન કો ધારણ કરુંગા ૩ ઇસ પ્રકાર સે અપને મન, અપને વચન, ઔર અપને કાય સે પ્રકટ કરતા હુવા શ્રમણોપાસક મહાનિર્જરાવાલા હોકર મહા-પર્યવસાનવાલા હોતા હૈ યહાં જો—“અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણાજોષિતઃ—” એસા પદ કહા હૈ, ઉસકા તાત્પર્ય ઇસ પ્રકાર સે હૈ —જિસકા પશ્ચિમ નહીં વહ અપશ્ચિમ હૈ, અર્થાત્—જો સર્વાન્તિમ હૈ વહ અપશ્ચિમ હૈ, ક્યોં કિ સંલેખના મરણ કે અન્ત મૈં હી ધારણ કી જાતી હૈ, અથવા યહ અમઙ્ગલ પરિહાર કે લિયે કી જાતી હૈ ઇસલિયે યહ પશ્ચિમ હોકર મી અપશ્ચિમ હૈ પ્રતિક્ષણ જાયમાન અવીચિ મરણ કે અગ્રહણ સે યહાં મરણ શબ્દ સે સર્વાયુષ્ક ક્ષયરૂપ મરણ હી ગૃહીત હુવા હૈ યહ મરણ હી મરણાન્ત હૈ ઇસ મરણાન્ત મૈં જો હોતી હૈ વહ

હવે શ્રમણોપાસકની અપેક્ષાએ ત્રણ સ્થાનોની પ્રશ્નપણા કરવામાં આવે છે.

(૧) ક્યારે હું થોડા કે વધારે પરિવ્રજનો ત્યાગ કરનારો બનીશ ? (૨) ક્યારે હું મુડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા અંગીકાર કરીશ ? (૩) તથા ક્યારે હું અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખનાની આરાધના કરવાને તત્પર થઈને, આહારપાણીના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક, મૃત્યુની આકાંક્ષા નહીં રાખતો થકો, પાદપોષગમન સંસ્થારો ધારણ કરીશ ? ” આ પ્રકારની ભાવના પોતાના મન, વચન અને કાયાથી પ્રકટ કરતો થકો શ્રમણોપાસક મહાનિર્જરાવાળો થઈને મહા પર્યવસાનવાળો થાય છે. અહીં જે “અપશ્ચિમમારણાન્તિક-સંલેખના જોષણાજોષિતઃ” આ સૂત્રપાઠ આપ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જેના કરતાં અન્ય કોઈ અન્તિમ હોય નહીં તેને અપશ્ચિમ કહે છે. એટલે કે સર્વાન્તિમને અપશ્ચિમ કહે છે, કારણ કે સંલેખના મરણના અંતે જ (અન્તકાળે જ) ધારણ કરવામાં આવે છે, અથવા તે અમંગલ પરિહાર નિમિત્તે જ કરવામાં આવે છે, તેથી તે પશ્ચિમરૂપ હોવા છતાં પણ અપશ્ચિમ જ છે. પ્રતિક્ષણ નયમન આવીથી મરણના અગ્રહણથી અહીં મરણ શબ્દ દ્વારા સર્વાયુષ્ક ક્ષયરૂપ મરણ જ ગૃહીત થયેલ છે, આ મરણને જ મરણાન્ત કહે છે. આ મરણાન્તમા જે આરાધિત થાય છે તેને મારણાન્તિકી કહે છે. જેના દ્વારા

મારણાન્તિકી છે જિસકે દ્વારા શરીર ઓર કષાય આદિ કૃશ કિયે જાતે છે વહ સંલેખના છે વહ સંલેખના વિશિષ્ટ તપોરૂપ હોતી છે ઇસ સંલેખના કા જો પ્રીતિ પૂર્વક સેવન કિયા જાતા છે વહ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણા છે, ઇસ જોષણા સે જો સેવિત હોતા છે વહ “અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણા જોષિત” છે અર્થાત્-ઇસ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના નામકે તપ સે જિસકા દેહ ક્ષીણ હો ગયા છે એસા તપસ્વી સુનિ શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ હી “અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણા જોષિત-” પદવાલા હોતા છે ઇસકા અર્થ “અનશનકારી” એસા છે “પાદપોપગતઃ” કા તાત્પર્ય પાદપોપગમન સંસ્તારક કો પ્રાપ્ત હુવે સો છે “કાલં અનવકાઙ્ક્ષન્” ‘મૃત્યુ કી ઇચ્છા કિયે વિના’ વહ પદ વહ કહતા છે કિ - જિમને સંથારા ધારણ કિયા છે વહ અનશનકારી હોકર અનશન કે કષ્ટ સે મરણ કી ઇચ્છા કરે ઇસ પ્રકાર સે અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણા સે જુષિત હોને કા જો વહ વિચાર કરના છે સો ડસ વિચારમેં કિસી અન્ય કી પ્રેરણા નહીં હોની ઇચ્છિયે, યહી વાત “સ્વમનસા”

શરીર અને કષાય આદિને કૃશ (દુર્બલ) કરવામાં આવે છે તેનું નામ સંલેખના છે. આ સંલેખના વિશિષ્ટ તપોરૂપ હોય છે. આ સંલેખનાનું જે પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવામાં આવે છે, તેને “અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના લેખણા” કહે છે. અથવા આ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના નામના તપથી જેનો દેહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે, એવો ‘તપસ્વી શ્રમણ નિર્ગ્રન્થ જ’ “અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના લેખણા લેષિત” વિશેષણવાળો હોય છે તેનો “અનશનકારી” એવો અર્થ થાય છે. “પાદપોપગતઃ” આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પાદપોપગમન સંથારો જેણે ધારણ કર્યો છે એવા જીવને “પાદપોપગતઃ” કહે છે. “કાલં અનવકાઙ્ક્ષન્” આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જેણે સંલેખના ધારણ કરેલી છે એવા અનશનકારી જીવે અનશનના કષ્ટથી મુંઝાઈને મરણની ઇચ્છા કરવી લેઈએ નહીં. આ પ્રકારનો અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના લેખણાથી જુષિત થવાનો જે વિચાર તેના દ્વારા કરાય છે, તે વિચારમાં અન્ય કોઈની પ્રેરણા હોવી લેઈએ નહીં, એ જ વાતનું “સ્વમનસા”

સ્વવચસા સ્વકાયેન નત્વન્યજનપ્રેરણયા પ્રધારયન્-પર્યાલોચયન્ શ્રમણો નિર્ગન્થો મહાનિર્જરો મહાપર્યવસાનો ભવતીતિ ।૧॥ અથ શ્રાવકવિષયં સૂત્રમાહ—‘ તોર્દિ ’
 इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः श्रमणोपासको महानिर्जरौ महापर्यवसानो भवति । तान्ये-
 वस्थानान्याह—‘ कयाण ’ इत्यादि, कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुं वा परिग्रहं,
 परिगृह्यते-आदीयतेऽस्मादिति, परिग्रहणं वा परिग्रहः-धनधान्यद्विपद-चतुष्पदादि
 संग्रहः, तं परित्यक्ष्यामि-पृथक्करिष्यामि ।१। अन्यत् स्थानद्वयं सुगमम् ।सू० ७७॥

अनन्तरं कर्मनिर्जरा-प्रोक्ता, कर्माणि च पुद्गलरूपाणीति पुद्गलानां परि-
 णामविशेषमभिधित्सुराह—

मूलम्—तिविहे પોગ્ગલપડિઘાણ પળ્ણસે, તં જહા-પરમાણુ
 પોગ્ગલે પરમાણુપોગ્ગલં પપ્પ પડિહન્નિજ્જા, લુક્કલ્લપ્પાણ વા પડિ-
 હન્નિજ્જા, લોગ્ગંતે વા પડિહન્નિજ્જા ॥ સૂ૦ ૭૮ ॥

આદિ પદોં દ્વારા સમર્થિત કીર્તી ગઈ છે. આ પ્રકાર કીર્તિ વિચાર ધારા કા
 યહ પરિણામ નિકલતા છે. કિ વહ વિચાર મહતી નિર્જરા કા અધિપતિ
 બનકર તદ્ભવ સિદ્ધિગામી હોતા છે. આ પ્રકાર કા ભાવ પ્રથમસૂત્ર કા
 છે. આ પ્રકાર કા જો શ્રમણોપાસક શ્રાવક હોતા છે. વહ મી જબ પૂર્વકી
 ત્રીન કારણોં વાલા હોતા છે, અર્થાત્-વહ એસા વિચારતા છે. કિ મેરે
 જીવન મેં એસા વહ સમય કય આવેગા જબ કિ મેં થોડે વહુત રૂપ મેં
 પરિગ્રહ કા ધનધાન્ય દ્વિપદચતુષ્પદ આદિ કા પરિત્યાગ કર દૂંગા,
 इत्यादि, इस प्रकार की विचारधारा श्रमणोपासक श्रावक महानिर्जरा
 का पात्र बनकर महापर्यवसानवाला होता है ॥ सू० ७७ ॥

“ પોતાના મન, વચન અને કાયાથી ” આ પદોના પ્રયોગ દ્વારા સમર્થન
 કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની વિચારધારાનું એ પરિણામ આવે છે કે આ
 વિચાર મહત્તી નિર્જરાનો અધિપતિ બનીને જીવને તદ્ભવ-સિદ્ધિગામી કરે
 છે, આ પ્રકારનો ભાવ પ્રથમ સૂત્રનો છે એ જ પ્રમાણે જે શ્રમણોપાસક
 શ્રાવક હોય છે, એવો જીવ પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને લીધે એ જ ભવમાંથી
 મોક્ષગામી થાય છે-એટલે કે તે એવો વિચાર છે કરે કે મારા જીવનમાં
 એવો અવસર ક્યારે આવશે કે જ્યારે હું પણ અલ્પ કે અધિકરૂપે પરિગ્રહનો
 ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિનો પરિત્યાગ કરી નાખીશ. ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત
 વિચારધારાવાળો શ્રમણોપાસક શ્રાવક મહાનિર્જરાનો પાત્ર બનીને મહા
 પર્યવસાનવાળો થાય છે ॥ સૂ. ૭૭ ॥

તિવિહે ચક્ષૂ પળ્લન્તે તં જહા—એગચક્ષૂ વિચક્ષૂ
તિચક્ષૂ છુત્તમથે ણંમણુસ્સે એગચક્ષૂ, દેવે વિચક્ષૂ, તહારૂવે
સમણે વા માહણે વા ઉપ્પન્નનાણદંસણધરે સે ણં તિચક્ષૂત્તિ
વત્તવં સિયા ॥ સૂ. ૭૯ ॥

તિવિહે અભિસમાગમે પળ્લન્તે, તં જહા—ઉઢું અહં તિરિયં।
જયા ણં તહારૂવસ્સ સમણસ્સ વા માહણસ્સ વા આહિસેસે નાણ-
દંસણે સમુપ્પજ્જહ સે ણં તપ્પઢમયાણ ઉઢું અભિસમેહ, તઓ
તિરિયં, તઓ પચ્છા અહે અહોલોગે ણં દુરભિગમે પળ્લન્તે
સમણાહસો ॥ સૂ. ૮૦ ॥

છાયા—ત્રિવિધઃ પુદ્ગલપ્રતિઘાતઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—પરમાણુપુદ્ગલઃ, પર-
માણુ પુદ્ગલં પ્રાપ્ય પ્રતિહન્યતે રુક્ષતયા વા પ્રતિહન્યતે, લોકાન્તે વા પ્રતિહન્યતે ।
॥ સૂ. ૭૮ ॥

ત્રિવિધશ્ચક્ષુઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—એકચક્ષુઃ, દ્વિચક્ષુઃ, ત્રિચક્ષુઃ । છદ્મસ્થઃ સ્વલ્લ
મનુષ્ય એકચક્ષુઃ, દેવો દ્વિચક્ષુઃ, તથારૂપઃ શ્રમણો વા માહનો વા ઉત્પન્નજ્ઞાન-
દર્શનધરઃ, સ સ્વલ્લ ત્રિચક્ષુરિતિ વક્તવ્યં સ્યાત્ ॥ સૂ. ૭૯ ॥

હસ પ્રકાર સે કર્મનિર્જરા હોને કા કથન કિયા યે કર્મ પુદ્ગલરૂપ
હોતે હેં હસલિયે અવ સૂત્રકાર પુદ્ગલોં કે પરિણામ વિશેષ કા કથન
કરને કી હચ્છા સે કહતે હેં—“ તિવિહે પોગ્ગલપહિધાણ પળ્લન્તે—”
ઈત્યાદિ, પુદ્ગલ પ્રતિઘાત ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પરમાણુપુ-
દ્ગલ, પરમાણુપુદ્ગલ કો પ્રાપ્ત કરકે પ્રતિઘાતવાલા હોતા હૈ રુક્ષતા સે વહ
પ્રતિઘાત વાલા હોતા હૈ લોકાન્ત મેં વહ પ્રતિઘાત વાલા હોતા હૈ ॥ સૂ. ૭૮ ॥

આ પ્રમાણે કર્મનિર્જરાનું કથન પૂર થયું તે કર્મ પુદ્ગલરૂપ હોય છે,
તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોના પરિણામ વિશેષનું કથન કરવા નિમિત્તે નીચેના
સૂત્રનું કથન કરે છે—“ તિવિહે પોગ્ગલપહિધાણ પળ્લન્તે ” ઇત્યાદિ—

પુદ્ગલ પ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પરમાણુ પુદ્ગલ, પરમાણુ
પુદ્ગલને પ્રાપ્ત કરીને પ્રતિઘાતવાળું થાય છે (૨) રુક્ષતાને લીધે તે પ્રતિઘાત-
વાળું થાય છે અને (૩) લોકાન્તમાં તે પ્રતિઘાતવાળું થાય છે. ॥ સૂ. ૭૮ ॥

ત્રિવિધઃ અભિસમાગમઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા-ઊર્ધ્વમ્, અધઃ, તિર્યક્, યદા સ્વલુ તથારૂપસ્ય શ્રમણસ્ય વા માહનસ્ય વા અતિશેષે જ્ઞાનદર્શને સમુત્પદ્યેતે સ સ્વલુ તત્પ્રથમતાયાં ઊર્ધ્વમભિસમેતિ, તતસ્તિર્યક્, તતઃ પશ્ચાદ્ અધઃ અધોલોકઃ સ્વલુ દુરભિગમઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ શ્રમણાયુષ્મન્ ? સૂ ૮૦ ॥

ટીકા—‘ત્રિવિધે પોગલ ૦’ ઇત્યાદિ । પુદ્ગલનામ્-અણ્વાદીનાં પ્રતિધાતઃ-ગતિસ્વલનં પુદ્ગલપ્રતિધાતઃ, સ ત્રિવિધસ્તથાદિ-પરમાણુશ્વાસૌ પુદ્ગલશ્ચ પર-

ચક્ષુવાલા ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, એક ચક્ષુવાલા ૧ દો ચક્ષુઓ-વાલા ૨ ત્રીન ચક્ષુઓવાલા ૩ । ઉનસેં છદ્મસ્થ મનુષ્ય એક ચક્ષુવાલા કહા ગયા હૈ-૧ દેવ દ્વિચક્ષુવાલા કહા ગયા હૈ-૨ તથા ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શન ધારી શ્રમણ, અથવા-માહન ત્રીન ચક્ષુવાલા કહા ગયા હૈ ॥ સૂ. ૭૯ ॥

અભિસમાગમ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, એક ઊર્ધ્વાભિસમાગમ ૧ દૂસરા-અધોઽભિસમાગમ ૨ ઓર ત્રીસરા-તિર્યગભિસમાગમ-૩ જિસ સમય તથારૂપવાલે શ્રમણ કો, યા-માહન કો અતિશય જ્ઞાન દર્શન ઉત્પન્ન હોતે હૈં વહ તત્પ્રથમતા મેં ઉર્ધ્વલોક કે પદાર્થોં કા પરિ-ચ્છેદ કરતા હૈ, ઉસકે બાદ તિર્યગલોક કે પદાર્થોં કા પરિચ્છેદ કરતા હૈ, બાદ મેં અધોલોક કે પદાર્થોં કા પરિચ્છેદ કરતા હૈ, હે શ્રમણાયુ-ષ્મન્ ! અધોલોક દુરભિગમ કહા ગયા હૈ ॥ સૂ ૮૦ ॥

ટીકાર્થ-इन तीन सूत्रों का तात्पर्य ऐसा है, अणुआदिकोंकी गतिका जो स्वलन होता है वह पुद्गलप्रतिधात है, ऐसा यह पुद्गलप्रतिधात तीन

ચક્ષુવાળાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) એક ચક્ષુવાળો, (૨) બે ચક્ષુવાળો અને (૩) ત્રણ ચક્ષુવાળો છદ્મસ્થ મનુષ્યને એક ચક્ષુવાળો કહ્યો છે, દેવોને બે ચક્ષુવાળા કહ્યા છે અને ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધારી શ્રમણ અથવા માહનને ત્રણ ચક્ષુવાળા કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૭૯ ॥

અભિસમાગમ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, (૨) અધો અભિસમાગમ અને (૩) તિર્યગભિસમાગમ. જ્યારે તથાદૃષ્ય (શાસ્ત્રોક્ત નિય-મોનું પાલન કરનારા) શ્રમણ કે માહનને અતિશય જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો તે ઊર્ધ્વલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે, ત્યારબાદ તિર્યગલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે અને ત્યારબાદ અધોલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે. હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! અધોલોકને દુરભિગમ્ય કહ્યો છે ॥ સૂ ૮૦ ॥

ટીકાર્થ-૭૮ થી ૮૦ સુધીના સૂત્રોનો ભાવાર્થ હવે પ્રકટ કરવામા આવે છે-પરમાણુ આદિકોની ગતિનું જે સ્વલન (રુકાવટ) થાય છે, તેનું નામ પુદ્ગલ પ્રતિધાત છે એવા તે પુદ્ગલ પ્રતિધાતને ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-પહેલો પ્રકાર-

માણુપુદ્ગલ', સોઽન્યં પરમાણુપુદ્ગલં પ્રાપ્ય પ્રતિદ્વન્યતે-પ્રતિસ્ત્વલતિ-ગતેઃ પ્રતિ-
ઘાતમાપદ્યત ઇત્યર્થઃ, રુક્ષતયા-સ્નેહાભાવેન તથાવિધપરિણામાન્તરાદ્ ગતિપ્રતિ-
ઘાતો ભવતિ, લોકાન્તે વા ગત્વા પ્રતિદ્વન્યતે તત્ર ગતિસહાયકધર્માસ્તિકાય-
સ્યામાત્રાદિતિ ॥ સૂ૦ ૭૮ ॥

પુદ્ગલપ્રતિઘાતંચ સચક્ષુરેવ જાનાતીતિ તદાહ-'તિવિદે ચક્ષુ' ઇત્યાદિ,

પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । પ્રથમ પ્રકાર મેં પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ અન્યપરમા-
ણુરૂપ પુદ્ગલ કો પ્રાપ્ત કરકે ગતિક્રિયાકે પ્રતિઘાતકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ, અર્થાત્
રુક્ષજાતા હૈ દ્વિતીય પ્રકારમેં સ્નેહકે અભાવસે વહ તથાવિધ પરિણામાન્તર
કો લેકર ગતિક્રિયાકે પ્રતિઘાતકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ, તૃતીય પ્રકાર મે લોકાન્ત
મેં જાકર વહ ગતિક્રિયા મેં સહાયક ધર્માસ્તિ કે અભાવ સે ગતિક્રિયા
કે પ્રતિઘાત કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ એક પુદ્ગલ પરમાણુ જવ દ્વિતીય પુદ્ગલ
પરમાણુ કે સાથ ટકરાતા હૈ તવ વહ વહીં રુક્ષ જાતા હૈ આગે નહીં જાતા
હૈ, ગતિક્રિયા મેં સહાયક સ્નેહ ગુણ ખી હોતા હૈ-જવ પરમાણુ સ્નેહગુણ
સે રહિત હોતા હૈ તવ વહ ખુરદરા હોને કે કારણ ગતિક્રિયા કા પ્રતિ-
ઘાતવાલા હો જાતા હૈ, અર્થાત્ ગતિક્રિયા નહીં કર પાતા હૈ લોક કે
અન્ત મે જાકર વહ આગે અલોક મેં જો નહીં જા પાતા હૈ ઉસકા કારણ
આગે ગતિસહાયક ધર્મદ્રવ્ય કા અભાવ હૈ, ૭૮

પુદ્ગલપ્રતિઘાત કો સચક્ષુ હી જાનતા હૈ, અતઃ-અવ ચક્ષુ કે વિષય

પરમાણુ ૩૫ પુદ્ગલ અન્ય પરમાણુ ૩૫ પુદ્ગલને પ્રાપ્ત કરીને ગતિક્રિયાનો પ્રતિ-
ઘાત પ્રાપ્ત કરે છે. બીજો પ્રકાર-સ્નેહના અભાવે કરીને (રુક્ષતાના સદ્ભાવે
કરીને) તે તથાવિધ પરિણામાન્તરની અપેક્ષાએ ગતિક્રિયાનો પ્રતિઘાત પ્રાપ્ત
કરે છે. ત્રીજો પ્રકાર-લોકાન્તમાં જઈને ગતિક્રિયામાં સહાયક એવા ધર્માસ્તિ-
કાયને અભાવે તે ગતિક્રિયાના પ્રતિઘાતને પ્રાપ્ત કરે છે. એક પુદ્ગલ પરમાણુ
બ્યારે બીજા પુદ્ગલ પરમાણુ સાથે અથડાય છે, ત્યારે તે ત્યાં જ અટકી જાય
છે-આગળ જતું નથી. સ્નેહ ગુણ (સ્તિગ્ધતા) પણ ગતિક્રિયામાં સહાયક
બને છે. બ્યારે પરમાણુ સ્નેહગુણથી રહિત બને છે ત્યારે તે ખરબચડું થઈ
જવાને કારણે ગતિક્રિયા કરી શકતું નથી એટલે કે રુક્ષતાને કારણે પરમાણુની
ગતિ અટકી જાય છે. લોકના અન્ત ભાગ સુધી પહોંચીને તે અલોકમાં ગતિ
કરી શકતું નથી, કારણ કે ગતિમાં સહાયભૂત થનારા ધર્માસ્તિકાયનો ત્યાં અભાવ
હોય છે. આ રીતે ૭૮ માં પ્રતિઘાત સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવ્યો.

૭૯ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ-પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને સચક્ષુ જીવ જ જાણી શકે

ખ્યામ્ । ત્રિચક્ષુઃ-ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધરઃ, તત્ત્વ ઉત્પન્નમ્-આવરણક્ષયોપશમન પ્રકટી-
 ભૂતં જ્ઞાનં-શ્રુતાવધિરૂપં, દર્શનમ્-અવધિદર્શનરૂપં ધારયતિ વહતીતિ સત્તથા, एता-
 दृशो यः श्रमणो वा माहनो वा भवति स खलु त्रिचक्षुः चक्षुरिन्द्रिय-परमश्रुत-
 परमावधिमत्त्वात् इति-પૂર્વોક્તપ્રકારેણ વક્તવ્યં કથનીયં સ્યાત્ । અયં हि हेयोपा-
 देयानि समस्तवस्तूनि साक्षादिवावलोकयतीति त्रिचक्षुष्मत्त्वमस्य विवक्षितम् ।
 નનુ કેવલિનશ્ચક્ષુરિન્દ્રિય-કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન વચ્ચાતિત્રિચક્ષુષ્મત્ત્વેનાપિ સ કિં
 ન વિવક્ષિતઃ ? इत्यत्राह-चक्षुरिन्द्रियलक्षणचक्षुष उपयोगाभावेन तस्य चक्षुरिन्द्रिया
 विवक्षणात्, द्रव्येन्द्रियापेक्षया तु सोऽपि न विरुध्यत इति ॥ सू० ७९ ॥

હોતા હૈ, તથા-જિનકો આવરણ કે ક્ષયોપશમ સે તજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન
 ઓર અવધિદર્શન યે પ્રકટ તો ચુકે હેં એમા જો . ણ અથવા માહન
 હૈ વહ તીન ચક્ષુવાલા કહા ગયા હૈ ક્યોં કિ-વહ ચક્ષુરિન્દ્રિય પરમશ્રુત
 ઓર પરમાવધિવાલા હૈ । ત્રિચક્ષુવાલા જીવ હેય ઓર ઉપાદેયરૂપ સમ-
 સ્ત વસ્તુઓં કો સાક્ષાત્-હુઈ કી તરહ દેખના હૈ યદિ યહાં પર એસી
 આશક્કા કી જાવે કિ-યહાં કેવલી ખી ત્રિચક્ષુવાલોં કે રૂપ મેં ગૃહીત
 હોના ચાહિયે । ક્યોં કિ ઉનકે પાસ ખી ચક્ષુરિન્દ્રિય કેવલજ્ઞાન ઓર
 કેવલદર્શન રહતા હૈ, અર્થાત્-કેવલી દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપ ચક્ષુ સે તથા ભાવે-
 ન્દ્રિયરૂપ કેવલજ્ઞાન, ઓર કેવલદર્શન સે સમ્પન્ન હોતે હં તવ હન્નેં ક્યોં
 નહીં ત્રિચક્ષુષ્માત્ કે રૂપ મેં ગૃહીત કિયા ગયોં હૈ ૨ તો હસકા ઉત્તર
 એસા હૈ કિ-ઉન્નેં ચક્ષુરિન્દ્રિયવાલા હસલિયે નહીં કહા ગયા હૈ કિ-
 ઉનમેં ચક્ષુરિન્દ્રિય જન્ય ઉપયોગ કા અભાવ રહતા હૈ દ્રવ્યેન્દ્રિય કી

જ્ઞાન સંપન્ન પણ હોય છે તથા જેમને આવરણના ક્ષયોપશમથી શ્રુતજ્ઞાન,
 અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન પ્રકટ થઈ ચુક્યા હોય છે એવા શ્રમણ અથવા
 માહનને ત્રણ ચક્ષુવાળો કહ્યો છે, કારણ કે તે ચક્ષુરિન્દ્રિય, પરમશ્રુત અને
 પરમાવધિવાળો હોય છે ત્રિચક્ષુવાળો જીવ હેય અને ઉપાદેયરૂપ સમસ્ત
 વસ્તુઓને સામે જ હોય એવી રીતે (પ્રત્યક્ષની જેમ) જોઈ શકે છે

પ્રશ્ન—કેવલીનો પણ ત્રણ ચક્ષુવાળામાં સમાવેશ થવો જોઈએ, કારણ કે
 તેમની પાસે પણ ચક્ષુરિન્દ્રિય, કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનનો સદ્ભાવ હોય
 છે એટલે કે કેવલી દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપ ચક્ષુ વડે અને ભાવેન્દ્રિયરૂપ કેવળજ્ઞાન
 અને કેવળદર્શનથી સંપન્ન હોય છે તો પછી ત્રણ ચક્ષુવાળા જીવોમાં તેમને
 કેમ ગણાવ્યા નથી ?

ઉત્તર—કેવલીને ચક્ષુરિન્દ્રિયવાળા નહીં કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમ-

પૂર્વે ચક્ષુષ્માન્ પ્રોક્તઃ, તસ્ય ચાભિસમાગમ इति वस्तुपरिच्छेदो भवतीति तं दिग्भेदेन विभजते-‘ तिविहे अभिसमागमे ’ इत्यादि । त्रिविधः-त्रिप्रकारः अभिसमागमः, ‘ अभि ’ इत्यर्थाभिमुख्येन न तु विपर्यासरूपतया ‘ सम् ’ इति सम्यक् न संशयतया, ‘ आ ’ इति मर्यादया गमनं ज्ञानं ‘ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ’ इति वचनात्, अभिसमागमः-पदार्थ-परिच्छेदः । स त्रिविधस्तद्यथा-ऊर्ध्वम्-विवक्षा से तो वे भी तीन चक्षुष्मानों में गृहीत हो जावें तो इसमें कोई विरोध नहीं है ।

इस प्रकार से चक्षुष्मान् का कथन करके अब सूत्रकार उसके अभिसमागम का दिग्भेद को लेकर कथन करते हैं-“ तिविहे अभिसमागमे-” इत्यादि । अभिसमागम का अर्थ पदार्थ का परिच्छेद होना है, अर्थात् चक्षुष्मान् को जो पदार्थ का परिच्छेद होता है वह अभिसमागम है, अभिसमागम में “ अभि ” उपसर्ग है इसका अर्थ है विपर्यास (विपरीतता) से रहित होकर गम (ज्ञान का) होना वह अभिगम है साथ में “ सम् ” और “ आ ” ये दो उपसर्ग और भी हैं, सो इनका अर्थ ऐसा है कि-जैसा वह ज्ञान विपरीतता रहित होता है वसी प्रकार से उसे “ सम् ” सम्यक् रूप भी होना चाहिये, संशयरूप नहीं । और “ आ ” यह मर्यादा अर्थ में आया है “ गम ” यह गत्यर्थक गम् धातु से बना है, सो “ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ” इस कथन के अनुसार जो

નામાં ચક્ષુરિન્દ્રિય જન્ય ઉપયોગને અભાવ રહે છે દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ તેમને ત્રણ ચક્ષુવાળા કહેવામાં આવે, તો એમાં કેઈ વાધો નથી.

૮૦ માં સૂત્રના ભાવાર્થનું નિરૂપણ—ચક્ષુષ્માનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના અભિસમાગમ (વિપરીતતાથી રહિત જ્ઞાન) નું દિગ્ભેદની અપેક્ષાએ કથન કરે છે-“ તિવિહે અભિસમાગમે ” ઇત્યાદિ—

અભિસમાગમ એટલે કે પદાર્થનો પરિચ્છેદ થવો તે અભિસમાગમમાં ‘ અભિ ’ ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ ‘ વિપર્યાસ (વિપરીતતા) થી રહિત ’ થાય છે. અને ‘ ગમ ’ એટલે ‘ જ્ઞાન ’ “ વિપર્યાસથી રહિત એવા જ્ઞાનને ‘ અભિગમ ’ કહે છે ” અભિગમ પદની સાથે “ સમ ” અને “ આ ” ઉપસર્ગો પણ આવેલા છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—એમ તે જ્ઞાન વિપરીતતાથી રહિત હોય છે, એ જ પ્રમાણે સમ્યક્રૂપ પણ હોવું જોઈએ-સંશયરૂપ હોવું જોઈએ નહીં “ આ ” ઉપસર્ગ મર્યાદા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. “ ગમ ” આ પદ ગત્યર્થક ‘ ગમ્ ’ ધાતુમાંથી જન્ય છે. “ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ” આ

ઊર્ધ્વાભિગમઃ, અધઃ-અધોઽભિગમઃ, તિર્યક્-તિર્યગભિગમ । અત્રૈવ જ્ઞાનભેદં કથયતિ-‘ જયા ણ ’ મિત્યાદિ, યદા સ્વલુ તથારૂપસ્ય તથાપ્રકારસ્ય વિશિષ્ટપ્રકારસ્ય શ્રમણસ્ય-તપસ્વિનઃ, વા-અથવા માહનસ્ય-હિંસાદિનિવૃત્તસ્ય અતિશેષે-શેષાણિ-છદ્મસ્થજ્ઞાનાનિ, તાન્યતિક્રાન્તે અતિશેષે તથાવિશેષે રૂપે સંભાવ્યેતે, તે સમુત્પન્નેતે, સ સ્વલુ તત્પ્રથમતાયાં કેવલસ્ય ન ક્રમેણોપયોગો યેન તત્પ્રથમતયે-ત્યાદ્યુક્તમનવગ્નંસ્યાદિતિ, તસ્ય-જ્ઞાનાદેરૂત્પાદસ્ય પ્રથમતા, તસ્યાઃ તત્પ્રથમસમયે હત્યર્થઃ ઊર્ધ્વમ્-ઊર્ધ્વલોકમભિસમેતિ-તત્રત્ય પદાર્થપરિચ્છેદં કરોતિ, તતઃ-તત્પશ્ચાત્ તિર્યક્-તિર્યગ્લોકં, તતઃ પશ્ચાદ્ અધઃ-અધ હત્યધોલોકમભિસમેતિ । અધોલોકઃ

ધાતુ ગત્યર્થક હોતે હૈં વે જ્ઞાનાર્થક બી હોતે હૈં, અનઃ-વિપર્યય ઓર સંશય દોષ સે રહિત હોકર જો જ્ઞાન મર્યાદા કે અનુસાર હોતા હૈં વહ અભિસમાગમ હૈં એસા હસકા નિષ્કર્ષ અર્થ હૈં । યહ અભિસમાગમ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈં જો હસ પ્રકાર સે હૈં-એક ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, દૂસરા અધોઽભિસમાગમ, ઓર ત્રીસરા તિર્યગભિસમાગમ, જબ તથા પ્રકાર કે વિશિષ્ટ પ્રકાર કે શ્રમણ કે, અથવા માહન કે હિંસાદિ ક્રિયા સે નિરસ્ત હુવે કે-અતિશેષ છદ્મસ્થ કે જ્ઞાનોં કો અતિક્રમ કરને વાલે એસે જ્ઞાનદર્શન-સંભાવના સે પરમાવધિરૂપ જ્ઞાન દર્શન ઉત્પન્ન હોતે હૈં તબ વહ ઉત્કે જ્ઞાનાદિકોં કે ઉત્પાદ કે પ્રથમ સમય મેં ઊર્ધ્વલોક કા-ઊર્ધ્વલોક ગતપદાર્થોં કા પરિચ્છેદ કરતા હૈં વાદ મેં તિર્યગ્લોકગતપદાર્થોં કા પરિચ્છેદ કરતા હૈં વાદ મેં અધોલોકગતપદાર્થોં કા પરિચ્છેદ (નિર્ણય) કરતા હૈં હે શ્રમણાયુષ્મન્? અધોલોક દુરભિગમ કહા ગયા હૈં । “ જ્ઞાનદ-

કથન અનુસાર જે ધાતુ ગત્યર્થક હોય છે, તે જ્ઞાનાર્થક પણ હોય છે. તેથી “ વિપર્યય (વિપરીતતા) અને સંશય દોષથી રહિત એવું જે જ્ઞાન મર્યાદા નુસાર થાય છે તેને અભિસમાગમ કહે છે, ” આ પ્રકારનો તેનો અર્થ ક્લિત થાય છે. આ અભિસમાગમના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, (૨) અધો અભિસમાગમ અને (૩) તિર્યગભિસમાગમ ત્યાદે તથાઈપ (વિશિષ્ટ પ્રકારના) કેઈ શ્રમણને અથવા માહનને-હિંસાદિ ક્રિયાથી નિરસ્ત થયેલા શ્રમણ કે માહનને અતિશેષ-છદ્મસ્થના જ્ઞાનોને અતિક્રમ કરનાર એવું જ્ઞાનદર્શન સંભાવનાની અપેક્ષાએ પરમાવધિરૂપ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાદે તે તેમના (જ્ઞાનાદિકના) ઉત્પાદના પ્રથમ સમયમાં ઊર્ધ્વલોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે અને ત્યારબાદ અધોલોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે. “ હે શ્રમણાયુષ્મન્ !

સ્વલુ દુરભિગમઃ પ્રજ્ઞસઃ, એવં ચ સામર્થ્યાત્પ્રાપ્તં ક્રમેણ પર્યન્તાભિગમ્યત્વાત્,
દેશ્રમણાયુષ્મન્ ! શિષ્યામન્ત્રણમેતદિતિ ॥ સૂ. ૮૦ ॥

પૂર્વમભિસમાગમઃ પ્રોક્તઃ, સ ચ જ્ઞાનમેવ જ્ઞાનં ચ ઋદ્ધિરૂપમિતિ સમ્બેદામ્
ઋદ્ધિં પ્રરૂપયન્ સસમૂત્રીમાહ—

મૂલમ્—તિવિહા ઇહી પળ્લન્તા, તં જહા-દેવહી રાયહી
ગણિહી । ૧ । દેવિહી તિવિહા પળ્લન્તા, તં જહા-વિમાણિહી
વિઝ્ઞણિહી પરિયારણિહી । ૨ । અહવા દેવિહી તિવિહા પળ્લન્તા,
તં જહા-સચિત્તા અચિત્તા મીસિયા । ૩ । રાહીહી તિવિહા પળ્લન્તા,
તં જહા રત્તો અહ્યાણિહી, રત્તો નિઝ્જાણિહી, રળ્લો બલવાહ-
ળકોસકોટ્ટાગારિહી । ૪ । અહવા રાહીહી તિવિહા પળ્લન્તા, તં
જહા-સચિત્તા અચિત્તા મીસિયા । ૫ । ગણિહી તિવિહા પળ્લન્તા,
તં જહા-ગાળહી દંસણિહી ચરિત્તિહી । ૬ । અહવા ગણિહી
તિવિહા પળ્લન્તા, તં જહા-સચિત્તા અચિત્તા મીસિયા । ૭ ॥ સૂ. ૮૧ ॥

ર્શન "પદ" સે યહાં કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન ઇન દો કા ગ્રહણ નહીં હુવા હૈ,
કયોં કિ—"તત્પ્રથમતાયાં" ઇત્યાદિરૂપ જો કથન હૈ ઉસસે યહી સિદ્ધ
હોતા હૈ કિ કેવલજ્ઞાન તથા કેવલદર્શન કે હોને પર આત્મા મેં ઇસ
પ્રકાર સે ઉપયોગ ક્રમતા નહીં હોતી હૈ કિ પહેલે વહ ઉર્ધ્વલોક કે
પદાર્થોં કો જાને-બાદ મેં તિર્યગ્લોક કે પદાર્થોં કો જાને ઓર ફિર બાદ
મેં અધોલોકગત પદાર્થોં કો જાને, કારણ કિ ઉનસે યુગપત્ ત્રિકાલગત
ત્રીન લોકગત પદાર્થોં કા વોધ હોતા હૈ ॥ સૂ. ૮૦ ॥

અધોલોક દુરભિગમ કહેલ છે. "જ્ઞાનદર્શન" પરથી અહીં કેવળજ્ઞાન અને
કેવળદર્શન શબ્દો કારણે નથી, કારણ કે "તત્પ્રથમતાયાં" ઇત્યાદિ—
રૂપ જે કથન છે તેના દ્વારા એજ સિદ્ધ થાય છે કે કેવળજ્ઞાન અને
કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આત્મામાં આ પ્રકારે ઉપયોગક્રમતા હોતી નથી.
એટલે કે પહેલાં ઉર્ધ્વલોકના પદાર્થોને જાણે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકના પદાર્થોને
જાણે અને ત્યારબાદ અધોલોકના પદાર્થોને જાણે, એવું બનતું નથી. પરંતુ
કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સંપન્ન હોવ તો ત્રણે કાળગત અને ત્રણે લોકગત
પદાર્થોને એક સાથે જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે. ॥ સૂ. ૮૦ ॥

છાયા—ત્રિવિધા ઋદ્ધિઃ પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—દેવદ્ધિઃ, રાજદ્ધિઃ, ગણિકદ્ધિઃ । ૧ । દેવદ્ધિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—વિમાનદ્ધિઃ, વિકુર્વણદ્ધિઃ, પરિચારણદ્ધિઃ । ૨ । અથવા દેવદ્ધિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—સચિત્તા, અચિત્તા મિશ્રિતા । ૩ । રાજદ્ધિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—રાજોઽતિયાનદ્ધિઃ, રાજો નિર્યાણદ્ધિઃ, રાજો વલવાહનકોષકોષ્ટાગારદ્ધિઃ । ૪ । અથવા રાજદ્ધિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા—તથા—સચિત્તા અચિત્તા મિશ્રિતા । ૫ । ગણિકદ્ધિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—જ્ઞાનદ્ધિઃ, દર્શનદ્ધિઃ, ચારિત્રદ્ધિઃ । ૬ । અથવા ગણિકદ્ધિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા — સચિત્તા, અચિત્તા મિશ્રિતા । ૭ । સૂં ૮૧ ॥

હસ પ્રકારસે અભિસમાગમકે સમ્બન્ધમેં કથન કિયા યહ અભિ-સમાગમ જ્ઞાનરૂપ હી હોતા હૈ, ઓર જ્ઞાન ઋદ્ધિરૂપ હોતા હૈ, અતઃ અબ સૂત્રકાર સભેદ ઋદ્ધિ કી પ્રરૂપણા સાત સૂત્રોં દ્વારા કરતે હૈં “ તિવિહા ઇદ્ધી પળ્લપ્તા ” ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ — ઋદ્ધિ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ જૈસે-દેવદ્ધિ રાજદ્ધિ ઓર ગણિકદ્ધિ, ઇનમેં મી જો દેવદ્ધિ હૈ વહ મી ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, જૈસે-વિમાનદ્ધિ વિકુર્વણદ્ધિ, ઓર પરિચારણદ્ધિ, અથવા-હસ તરહસે મી દેવઋદ્ધિ કે ત્રીન ભેદ હૈ, સચિત્ત-અચિત્ત ઓર મિશ્રિત ૩ રાજદ્ધિ કે મી ત્રીન ભેદ કહે ગયે હૈં, જૈસે-રાજા કી અતિ-યાનદ્ધિ રાજા કી નિર્યાણદ્ધિ, રાજા કી વલવાહન કોષ કોષ્ટાગારદ્ધિ ૪ અથવા હસ પ્રકાર સે રાજદ્ધિ કે ત્રીન ભેદ કહે ગયે હૈં, જૈસે-સચિત્ત અચિત્ત ઓર મિશ્રિત ૫ ગણિકદ્ધિ મી ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, જૈસે જ્ઞાનદ્ધિ દર્શનદ્ધિ ઓર ચારિત્રદ્ધિ ૬ અથવા હસ પ્રકાર સે મી

આ પ્રમાણે અભિસમાગમનું નિરૂપણ થયું તે અભિસમાગમ જ્ઞાન રૂપ જ હોય છે અને જ્ઞાન ઋદ્ધિરૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સાત સૂત્રો દ્વારા ઋદ્ધિના ભેદોની પ્રરૂપણા કરી છે. “ તિવિહા ઇદ્ધી પળ્લપ્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ઋદ્ધિ ત્રણ ભેદોની કહી છે—(૧) દેવદ્ધિ, રાજદ્ધિ અને (૩) ગણિકદ્ધિ તેમાંની જે દેવદ્ધિ છે તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે—(૧) વિમાનરૂપ ઋદ્ધિ, (૨) વિકુર્વણા ઋદ્ધિ અને (૩) પરિચારણા ઋદ્ધિ.

દેવદ્ધિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

રાજદ્ધિના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે—(૧) રાજાની અતિયાનદ્ધિ, (૨) રાજાની નિર્યાણદ્ધિ, (૩) રાજાની બલવાહન કોષ્ટાગારદ્ધિ. અથવા રાજદ્ધિના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

ટીકા—‘તિવિહા ઇહી’ ઇત્યાદિ । ઋદ્ધિઃ—એશ્વર્યમ્, સા ત્રિવિધા તથાહિ—
 દેવસ્ય—ઇન્દ્રાદેઃ ઋદ્ધિઃ—એશ્વર્યમ્ દેવર્દિઃ, રાજઃ—ચક્રવર્ત્યદિ ઋદ્ધિઃ રાજર્દિઃ,
 ગણિનઃ—ગણાધિપતેરાચાર્યસ્ય ઋદ્ધિઃ—ગણિઋદ્ધિઃ । ૧। તત્ર દેવર્દિસ્ત્રિવિધા,
 તથાહિ—વિમાનાનાં વિમાનવિષયા વા ઋદ્ધિઃ—સમૃદ્ધિઃ વિમાનર્દિઃ । સા ચ દ્વાત્રિ-
 શલ્લક્ષાદિસંખ્યારૂપા, બાહુલ્ય—મહત્ત્વરત્નાદિરમણીયત્વરૂપા વા । સૌધર્માદિ
 દેવલોકેષુ વિમાનસંખ્યા યથા—સૌધર્મદેવલોકે દ્વાત્રિશલ્લક્ષાણિ વિમાનાનિ ૧,
 ઈશાનેઽષ્ટાવિંશતિલક્ષાણિ ૨, સનત્કુમારે દ્વાદશલક્ષાણિ ૩, માહેન્દ્રેઽષ્ટલક્ષાણિ ૪,

ગણિઋદ્ધિ કે ત્રીન ભેદ કહે ગયે હૈં, જૈસે—સચિત અચિત્ત ઔર મિશ્રિત

ટીકાર્થ—૭ ઇસ સૂત્રોંકા ભાવાર્થ ઇસ પ્રકારસે હૈં એશ્વર્યકા નામ ઋદ્ધિ હૈં
 યહ જો ત્રીન પ્રકારકી કહી ગઈહૈં, દેવર્દિ આદિકે ભેદસે—સો દેવ ઇન્દ્ર
 આદિ કી જો એશ્વર્યરૂપ ઋદ્ધિ હૈં વહ દેવર્દિ હૈં, તથા—ચક્રવર્તી આદિ
 રાજાઓં કી જો ઋદ્ધિ હૈં વહ રાજર્દિ હૈં, તથા ગણી, ગણાધિપતિ આચાર્ય
 કી જો ઋદ્ધિ હૈં વહ ગણિઋદ્ધિ ૧ ઇનમેં જો દેવર્દિ હૈં વહ ત્રીન પ્રકાર
 કી જો કહી ગઈ હૈં, ડસમેં જો વિમાનોં કી ઋદ્ધિ હૈં, અથવા વિમાન
 વિષયક ઋદ્ધિ હૈં સમૃદ્ધિ હૈં વહ વિમાનર્દિ હૈં યહ વિમાનર્દિ ૩૨ લાખ
 કી સંખ્યાદિ રૂપ હોતી હૈં અથવા બાહુલ્યરૂપ મહત્ત્વરૂપ યા રત્નાદિકોં
 કી રમણીયતારૂપ હોતી હૈં સૌધર્માદિ દેવલોકોં સેં વિમાન સંખ્યા ઇસ
 પ્રકાર સે પ્રકટ કી ગઈ હૈં, સૌધર્મ દેવલોક મેં ૩૨ લાખ, ઈશાન દેવ-

ગણિઋદ્ધિ યણુ ત્રણુ પ્રકારની કહી છે—(૧) જ્ઞાનર્દિ, (૨) દર્શનર્દિ અને
 (૩) ચારિત્રર્દિ. અથવા ગણિઋદ્ધિના આ પ્રમાણે ત્રણુ પ્રકાર યણુ પડે છે—
 (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

ટીકાર્થ—હવે આ સાત સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—એશ્વર્યનું નામ
 ઋદ્ધિ છે. તેના દેવર્દિ આદિ ત્રણુ ભેદ કહ્યા છે. ઇન્દ્ર આદિના એશ્વર્યરૂપ જે
 ઋદ્ધિ હોય છે તેને દેવર્દિ કહે છે. ચક્રવર્તી આદિ રાજાઓની જે ઋદ્ધિ હોય
 છે તેને રાજર્દિ કહે છે, તથા ગણીગણાધિપતિ—આચાર્યની જે ઋદ્ધિ હોય
 છે તેને ગણિઋદ્ધિ કહે છે.

હવે દેવર્દિના ત્રણુ પ્રકારોનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—ઇન્દ્રાદિ દેવોની
 વિમાનોની જે ઋદ્ધિ છે, અથવા વિમાન વિષયક જે સમૃદ્ધિ છે, તેને વિમાનર્દિ
 કહે છે. તે વિમાનર્દિ ૩૨ લાખની સંખ્યાદિરૂપ હોય છે, અથવા બાહુલ્યરૂપ,
 મહત્ત્વરૂપ કે રત્નાદિકોની રમણીયતા રૂપ હોય છે. સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં
 વિમાનોની સંખ્યા આ પ્રમાણે કહી છે—સૌધર્મ દેવલોકમાં ૩૨ લાખ, ઈશાન
 દેવલોકમાં ૨૮ લાખ, સનત્કુમાર દેવલોકમાં ૧૨ લાખ, મહેન્દ્ર દેવલોકમાં ૮

બ્રહ્મલોકે ચ ચત્વારિ લક્ષાણિ વિમાનાનિ સન્તિ ૫, एवं लान्तके पञ्चाशत्सहस्राणि ६, शुके चत्वारिंशत्सहस्राणि, ७ सहस्रारे षट् सहस्राणि—विमानानि सन्ति ८। आनपाणतयोर्देवलोकयोः प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि शतानि ९-१०, आरणाच्यु-
तयोस्त्रीणि शतानि विमानानां विद्यन्ते ११-१२। नवग्रैवेयकेष्वधस्तने एकादशो-
त्तरं शतमेकं, मध्यमे सप्तोत्तरं शतम्, उपरितने चैकं शतं विमानानामस्ति १३।
पञ्च चानुत्तरविमानानि सन्ति १४ इत्येवं सर्वाणि चतुरशीतिलक्षाणि सप्तनवति
सहस्राणि त्रयोविंशत्यधिकसप्तशतानि च विमानानि भवन्तीति ।

उक्तञ्च—“ वत्तीस अट्ठवीसा, वारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा ।

आरेण વંમલોગા, વિમાણસંખા ભવે એસા ॥૧॥

પંચાસ ચત્ત છચ્ચેવ સહસ્સા લંતસુક સહસ્સારે ।

સયચउरो આણય પાણણસુ તિન્નારણચ્ચુયણ ॥૨॥

एकारमुत्तरहेट्ठिमेसु सत्तुत्तरं च मज्झिमए ।

સયમેગં ઉવરિમણ પંચેવ અણુત્તરવિમાણા ॥૩॥ इति ।

લોક મેં ૨૮ લાખ, સનત્કુમાર દેવલોક મેં ૧૨ લાખ, મહેન્દ્ર દેવલોક
મેં ૮ લાખ, બ્રહ્મલોકદેવલોક મેં ૪ લાખ, લાન્તકદેવલોક મેં ૫૦ હજાર,
શુકદેવલોક મેં ૪૦ હજાર, સહસ્ત્રાર દેવલોક મેં ૬ હજાર, ઓર આનત
પ્રાણત દેવલોક મેં ૪-૪ સૌ, તથા આરણ ઓર અચ્યુત મેં ૩૦૦ ત્રીન
સૌ વિમાન હૈં, નવ ગ્રૈવેયકોં મેં અધસ્તન મેં ૧૧૧ વિમાન હૈં, મધ્યમ
ગ્રૈવેયક મેં ૧૦૭ ઓર ઉપરિતન ગ્રૈવેયક મેં ૧૦૦ વિમાન હૈં, તથા પાંચ
અનુત્તરોં મેં ૫ અનુત્તર વિમાન હૈં, ઇસ તરહ વિમાનોં કી કુલ સંખ્યા
૮૪ લાખ ૯૭ વે હજાર ૭ સૌ ૨૩ હોતી હૈં। કહા બી હૈં—“ વત્તીસ અટ્ઠ-
વીસા ” ઇત્યાદિ, । દેવદિર્ઘ પદ ભવન ઓર નગરોં કા ઉપલક્ષણ હૈં,
અર્થાત્—ઇસ પદ^૧સે ભવન એવં નગરરૂપ ક્ષદ્ધિ કા બી ગ્રહણ હુવા હૈં।

લાખ, બ્રહ્મલોક દેવલોકમાં ૪ લાખ, લાન્તક દેવલોકમાં ૫૦ હજાર, શુક
દેવલોકમાં ૪૦ હજાર, સહસ્ત્રાર દેવલોકમાં ૬ હજાર, આનત-પ્રાણુત દેવલોકમાં
૪૦૦-૪૦૦, તથા આરણ અને અચ્યુતમાં ૩૦૦-૩૦૦ વિમાન છે. નવ ગ્રૈવે-
યકોના અધઃસ્તરમાં ૧૧૧, મધ્યસ્તરમાં ૧૦૭ અને ઉપરિતન ગ્રૈવેયકોમાં ૧૦૦
વિમાન છે. તથા પાંચ અનુત્તરોમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. આ રીતે
વિમાનોની કુલ સંખ્યા ૮૪૬૭૭૨૩ (ચોર્યાશી લાખ, સત્તાણુ હજાર સાતસો
તેવીસ) થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ વત્તીસ અટ્ઠવીસા ” ઇત્યાદિ. દેવદિર્ઘ પદ
ભવન અને નગરોનું પણ ઉપલક્ષક છે. એટલે કે આ પદના પ્રયોગ દ્વારા
ભવન અને નગરરૂપ ક્ષદ્ધિને પણ અહણ કરવી જોઈએ.

છાયા—દ્વાત્રિશદષ્ટાવિંશતિદ્વાદશાષ્ટ ચ ચત્વારિ શતસહસ્રાણિ ।

આરાદ્ બ્રહ્મલોકાદ્ વિમાનસંખ્યૈવા ભવેત્ ॥૧॥

પશ્ચાશ્ચત્વારિંશત્ ષટ્ ચૈવ સહસ્રાણિ લાન્તકથુકસહસ્રારેષુ ।

ચત્વારિ શતાન્યાનતપ્રાણતયો સ્ત્રીણ્યારણાચ્યુતયોઃ ॥૨॥

एकादशोत्तरमधस्तने, सप्तोत्तरं च मध्यमके ।

शतमेकमुपरितने पञ्चैवानुत्तरविमानानि ॥૩॥

उपलक्षणं चैतद् भवननगराणामिति । विकुर्वणर्द्धिः—विकुर्वणलक्षणा ऋद्धिः ।
अस्या ऋद्ध्याः प्रभावेण देवो वैक्रियशरीरैर्जम्बूद्वीपद्वयम् असंख्यातान् वा द्वीप-
समुद्रान् पूरयति, उक्तं च व्याख्याप्रज्ञप्त्याम् —

“ चमरे णં भંતે ! કે મહિદ્દિઁ જાવ કેવહયં ચ ણં પમ્હૂ વિઝવિત્તણ ? ગોયમા !
ચમરેણં જાવ પમ્હૂ ણં કેવલકપ્પં જંબુદીવં દીવં વહ્હિં અસુરકુમારેહિં દેવેહિય દેવી-
હિય આહન્નં જાવ કરેત્તણ, અદુત્તરં ચ ણં ગોયમા । પમ્હૂ ચમરે જાવ તિરિયમસં-
સેજ્જે દીવસમુદ્દે વહ્હિં અસુરકુમારેહિં આહન્ને જાવ કરિત્તણ, એસ ણં ગોયમા ।
ચમરસ્સ દેવિંદસ્સ દેવરાયસ્સ અયમેયારુવે વિસયમેત્તે તુહણ, નો ચેવ ણં સંપત્તીણ
વિઝવિત્તસુ ૩। એવં સક્કેવિ દો કેવલકપ્પે જંબુદાવે દીવે જાવ આહન્ને
કરેજ્જા । ” ઇતિ ।

વિકુર્વણારૂપ જો ઋદ્ધિ હૈ વહ વિકુર્વણર્દ્ધિ, હસ ઋદ્ધિ કે પ્રભાવ સે દેવ
દો જમ્બૂદ્વીપોંકો અથવા અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોંકો ભર સકતાહૈ, અર્થાત્—
વ્યાપ્ત કર સકતા હૈ, વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞસિ (ભગવતી) મેં એસા હી કહા ગયા હૈ
—“ ચરમે ણં ભંતે ! મહિદ્દિઁ જાવ કેવહયં ચ ણં પમ્હૂ વિઝવિત્તણ ૩
ગોયમા ! ચમરેણં જાવ પમ્હૂ ણં કેવલકપ્પં જંબુદીવં દીવં વહ્હિં અસુર-
કુમારેહિં દેવેહિય દેવીહિય આહન્નં જાવ કરે ત્તહ અદુત્તરં ચ ણં ગોયમા ।
પમ્હૂ ચમરે જાવ તિરિયમસંસેજ્જે દીવ સમુદ્દે વહ્હિં અસુરકુમારેહિં
આહન્ને જાવ કરિત્તણ એસ ણં ગોયમા ! ચમરસ્સ ૩ અયમેયારુવે વિસય-
મેત્તે તુહણ, નો ચેવ ણં સંપત્તીણ વિઝવિત્તસુ ૩। એવં સક્કે વિ દો કેવલ

વિકુર્વણા ૩૫ જે ઋદ્ધિ છે તેને વિકુર્વણર્દ્ધિ કહે છે આ ઋદ્ધિના
પ્રભાવથી દેવ જે જમ્બૂદ્વીપોને અથવા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને વ્યાપ્ત કરી શકે
છે. વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞસિ (ભગવતી) માં આ વિષયને અનુલક્ષીને એવું કહ્યું છે કે—

“ ચમરેણં ભંતે ! મહિદ્દિઁ જાવ કેવહયં ચ ણં પમ્હૂ વિઝવિત્તણ ?
ગોયમા ! ચમરે ણં જાવ પમ્હૂ ણં કેવલકપ્પં જંબુદીવં દીવં વહ્હિ અસુરકુમારેહિં
દેવેહિય દેવીહિય આહન્નં જાવ કરેત્તહ અદુત્તરં ચ ણં ગોયમા ! પમ્હૂ ચમરે જાવ તિરિયમ-
સંસેજ્જે દીવસમુદ્દે વહ્હિ અસુરકુમારેહિં આહન્ને જાવ કરિત્તણ । એસ ણં ગોયમા !

છાયા—ચમરઃ खलु भदन्त । कियन्महर्द्धिको यावत् कियच्च खलु प्रभुः विकुर्वितुम् ? गौतम । चमरः खलु यावत् प्रभुः खलु केवलकल्पं जम्बूद्वीपं द्वीपं बहुभिरसुरकुमारैर्देवैश्च देवीभिश्चाकीर्णं यावत् कर्तुम् , अथोत्तरं च खलु गौतम ! प्रभुश्चमरो यावत् तिर्यगसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् बहुभिरसुरकुमारैराकीर्णान् यावत् कर्तुम् । एष खलु गौतम ! चमरस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य अयमेतद्रूपो विषयमात्र उक्तः, नो चैव खलु संपत्त्या व्यकापीत् , विकुर्वति, विकुर्विष्यति । एवं शक्रोऽपि द्वौ केवलकल्पौ जम्बूद्वीपौ द्वीपौ आकीर्णौ यावत् कुर्यात् ॥

परिचारणર્द्धિः, परिचारणा—કામસેવા, તદ્વિષયા ઋદ્ધિઃ પરિચારણર્દ્ધિઃ एत-
दर्दिमान् देवोऽन्यान् देवान्, अन्यसत्का देवीः, स्वकीया देवीः, अभियुज्याऽऽ-
त्मानं च विकुर्वित्वा परिचारयतीत्येवंरूपेति । २। अथवा—प्रकारान्तरेण देवर्द्धिः,
सचित्ताचित्तमिश्रितभेदात्रिविधा । तत्र सचित्ता—स्वशरीररूपा, स्वपरिवारभूताग्र-
महिष्यादि सचेतनवस्तुरूपा संपत् , अचित्ता—वस्त्राभरणादिरूपा, मिश्रिता—वस्त्रा-

કપ્પે જંબુદ્વીપે જાવ આહન્ને કરેજ્જા ” इति, परिचारणा का अर्थ विषय
सेवन है इस विषयवाली जो ऋद्धि है वह परिचारणर्द्धि । इस ऋद्धिवाला
देव अन्यदेवों को, अन्यदेवों की देवियों को अपनी देवियों को पकड
कर बलात् ग्रहण कर और स्वयं विकुर्वणा कर उनके साथ कामसेवा
करता है, इस प्रकार की यह परिचारणार्द्धि होती है अथवा—सचित्त
अचित्त और मिश्रित के भेद से देवर्द्धि तीन प्रकार की होती है । इनमे
अपने शरीररूप, तथा—स्वपरिवारभूत जो अग्रमहिषी आदि सचेतन
वस्तु रूप संपत् है वह सब सम्पत्ति सचित्त देवर्द्धि है । वस्त्राभरणादिरूप जो

चमरस देविस्स—देवरायस्स अयमेयारूवे विसयमेत्तेवुइए नो चैव णं संपत्तिए विउ-
विंसु । एवं सक्के वि दो केवलकप्पेजंजुद्वीपे जाव आहन्ने करेज्जा ” इत्यादि—

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ચમરેન્દ્ર, શકે આદિની પૂર્વ કથિત વિકુર્વણ શક્તિનું જ
સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

પરિચારણા ઋદ્ધિ—પરિચારણા એટલે વિષય સેવન. આ વિષયવાળી જે
ઋદ્ધિ છે તેને પરિચારણર્દ્ધિ કહે છે આ ઋદ્ધિવાળો દેવ અન્ય દેવોને, અન્ય
દેવોની દેવીઓને, અને પોતાની દેવીઓને પકડીને, પકડીને, બળબળરીથી પકડી
લાવીને અને પોતે વિકુર્વણ કરીને તેમની સાથે વિષયસેવન કરે છે.

દેવર્દ્ધિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રિત એવા ત્રણ ભેદ ત્રણ કહ્યા છે.
હવે આ ત્રણ ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—શરીરરૂપ, સ્વપરિવારભૂત
અગ્રમહિષીઓ આદિ સચેતન વસ્તુરૂપ જે સંપત્તિ છે તે સંપત્તિને સચિત્ત
દેવર્દ્ધિ કહે છે.

ભરણાદિ સમલકૃતદેવ્યાદિરૂપા ।૩। અથ દેવદ્વિવર્ણનાનન્તરં રાજદ્વિમાહ-
' રાહ્ણી ' ઇત્યાદિ, રાજદ્વિસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા-રાજઃ અતિયાનદ્વિઃ અતિ-
યાનં-નગરપ્રવેશઃ, તત્ર ઋદ્ધિઃ-નગરશોભાજનકતોરણહૃદ્સમલંકરણજનસંમર્દાદિ-
રૂપા । રાજો નિર્યાણદ્વિઃ, નિર્યાણં-નગરાન્નિર્ગમનં, તત્ર ઋદ્ધિઃ-હસ્ત્યશ્વસામન્ત-
પરિવારાદિરૂપા । રાજો વલવાહનકોશકોષ્ટાગારદ્વિઃ, તત્ર-વલં-ચતુરજ્ઞસૈન્યરૂપં,

દેવદ્વિઃ હૈ વહ અચેતન દેવદ્વિઃ હૈ, તથા-વસ્ત્રભરણાદિ સે સમલંકૃત જો
દેવી આદિરૂપ દેવદ્વિઃ હૈ વહ મિશ્રિત દેવદ્વિઃ હૈ ૩ । "રાહ્ણી" ઇત્યાદિ
રાજા કી અતિયાનદ્વિઃ આદિ કે ભેદ સે રાજદ્વિઃ ત્રીન પ્રકાર કી જો
કહી ગઈ હૈ સો ઉસકા અભિપ્રાય એસા હૈ-અતિયાન નામ રાજા કે
નગર મેં પ્રવેશ કરને કા હૈ ઇસ સમય જો ઉસકી શોભા કરને કે લિયે
ઉસમેં તોરણ બનાયે જાતે હૈ, છોટી તોરણ ધ્વજાઈ લટકાઈ જાતી હૈ,
દૂસરોં કો વિવિધ ઉપકરણોં સે સજ્જિત કિયા જાતા હૈ, બાજાર કો
સુશોભિત હો જાતા હૈ, મનુષ્યોં કી મેદિની એકત્રિત હો જાતી હૈ સો યહ
સય રાજા કી અતિયાનદ્વિઃ હૈ । રાજા કા નગર સે નિકલના ઇસકા નામ
રાજા કી નિર્યાણદ્વિઃ હૈ જય રાજા નગર સે બાહર નિકલતા હૈ તય જો
ઉસકે સાથ હસ્તિ-અશ્વ સામન્ત ઇત્યાદિકોં કા પરિવાર હોતા હૈ વહ
સય નિર્યાણદ્વિઃ હૈ । તૃતીયઋદ્ધિ જો રાજા કી વલ વાહન આદિરૂપ કહી

વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ રૂપ જે દેવઋદ્ધિ છે તેને અચેતન દેવદ્વિઃ કહે છે.
વસ્ત્રાભરણુ આદિથી વિભૂષિત દેવી આદિ રૂપ જે દેવદ્વિઃ છે, તેને મિશ્રિત
દેવદ્વિઃ કહે છે. " રાહ્ણી " ઇત્યાદિ—

હવે રાજાની ત્રણ પ્રકારની ઋદ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—
પહેલો પ્રકાર અતિયાનદ્વિઃ છે. રાજાના નગરપ્રવેશનું નામ અતિયાન છે. તે
વખતે નગરની શોભા વધારવા માટે તેમાં તોરણો લટકાવવામાં આવે છે, ધન
પતાકાઓ વડે રસ્તા શણગારવામાં આવે છે, બળદોને શણગારવામાં આવે
છે, રાજસેવકો આદિને વિવિધ ઉપકરણોથી સુસજ્જિત કરવામાં આવે છે,
મનુષ્યોની ખાસ્સી ભીડ એક ચિત્ત થઈને રાજાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે.
આ બધી સામગ્રીને રાજાની અતિયાન ઋદ્ધિરૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવેલ
છે. (૨) રાજાની નિર્યાણદ્વિઃ રાજાનું નગરમાંથી બહાર જે પ્રયાણ થાય છે તેને
' નિર્યાણ ' કહે છે રાજા જ્યારે નગરની બહાર પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તેની સાથે
જે હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ સામંતો આદિનો પરિવાર હોય છે તેને જ રાજાની

વાહનાનિ - વેસરાદીનિ, સ્વચ્ચર इतिमापा प्रसिद्धानि कोशः-भाण्डागारं, कोष्ठागारं - धान्यगृहम्, तद्रूपा ऋद्धिर्या सा तथा । ४ । प्रकारान्तरेण राजर्द्धिमाह - 'अहवा' इत्यादि, अथवा - पुनरप्यन्यप्रकारेण राजर्द्धिं स्त्रिविधा, सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्, तत्र सचित्ता-हस्त्यश्व-पदातिरूपा, अचित्ता प्रासादखङ्गतोमरशतदध्न्यादिरूपा, मिश्रिता-सालङ्काराग्रमहि-ष्यादिरूपा, सशस्त्रसैन्यादिरूपा वा ५। गणिऋद्धिस्त्रिविधाः, तदेवदर्शयति-ज्ञानर्द्धिः-विशिष्टश्रुतरूपा, दर्शनर्द्धिः-प्रवचनविषये निःशङ्कितादित्वरूपा, प्रवचनप्रभावना-प्रतिपादकशास्त्रसम्पद्रूपा वा, चारित्रर्द्धिः-चारित्रविषयकनिरतिचारतारूपा । ६।

ગઈહૈ, સો-ચતુરજ્ઞ સૈન્યરૂપ, ચલ, વેસરાદિરૂપ (સ્વચ્ચર) વાહન ભાણ્ડાદિ-રૂપકોષ ઔર ધાન્યાગારરૂપ કોષ્ટાગાર યે સવ હસ ઋદ્ધિ મેં ગૃહીત હુવેહૈં । પ્રકારાન્તર સે ભી રાજઋદ્ધિ ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈ વે ઉસકે પ્રકારાન્તર સચિત્ત, અચિત્ત, ઔર મિશ્રિત હૈં, હસ્તિ અશ્વ ઔર પદાતિ યે સવ સચિત્ત રાજર્દ્ધિ મેં પરિણત હુવે હૈં, પ્રાસાદ સ્વજ્ઞ તોમર-ચન્દ્રૂક આદિ અસ્ત્ર અચિત્ત રાજર્દ્ધિ મેં પરિણત હુવે હૈં, તથા અલંકારોં સે વિભૂષિત પટ્ટરાનિયાં વગૈરહ, અથવા-સશસ્ત્ર સૈન્ય વગૈરહ યે સવ મિશ્રિત રાજર્દ્ધિ મેં પરિગણિત હુવે હૈં । જ્ઞાનર્દ્ધિ આદિ કે ભેદ સે જો ગણિઋદ્ધિ કે ભેદ કહે ગયે હૈં ઉસકા નાત્પર્ય એસા હૈ કિ વિશિષ્ટ શ્રુતરૂપ જ્ઞાનર્દ્ધિ હૈ । પ્રવચન કે વિષય મેં નિઃશંકિત આદિ રૂપ હોના યહ દર્શનર્દ્ધિ હૈ, અથવા -પ્રવચન કી પ્રભાવના પ્રકટ કરને વાલે જો શાસ્ત્ર હૈં ઉનકા સંગ્રહ કરના

નિર્ધાણર્દ્ધિ કહે છે. (૩) રાજની બલવાહન આદિ રૂપ ઋદ્ધિતું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-ચતુરંગ સેનારૂપ બલ, હાથી, घोडा, રથ આદિરૂપ વાહન, ભાંડાદિ (પાત્રાદિ) રૂપ કોષ, ધાન્યાગાર રૂપ કોઠાર, ઇત્યાદિ વસ્તુઓને આ પ્રકારની ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે.

હવે રાજર્દ્ધિના જે સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્રિતરૂપ અન્ય ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. હાથી, घोडा, પાયદળ આદિને રાજની અચિત્ત ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે. પ્રાસાદ, તલવાર, ભાલા, બાણ આદિને રાજની અચિત્ત ઋદ્ધિ કહેવાય છે તથા અલંકારોથી વિભૂષિત રાણીઓ, સશસ્ત્ર સૈનિકો વગેરેને રાજની મિશ્રિત ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે.

હવે ગણિઋદ્ધિના જ્ઞાનર્દ્ધિ આદિ ભેદોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—વિશિષ્ટ શ્રુતરૂપ જ્ઞાનર્દ્ધિને કહી છે, પ્રવચનના વિષયમાં શંકા આદિથી રહિત હોવું તેનું નામ દર્શનર્દ્ધિ છે. અથવા પ્રવચનની પ્રભાવના પ્રકટ કરનારાં જે શાસ્ત્રો છે તેમનું અધ્યયન કરવું-તે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રવચનની પ્રભાવના કરવી,

પ્રકારાન્તરેણ ગણિક્ષુદ્ધિસ્ત્રિવિધા સચિત્તાદિરૂપા, તત્ર સચિત્તા - શિષ્યાદિરૂપા, અચિત્તા - વસ્ત્રાદિરૂપા, મિશ્રા - વસ્ત્રાઘલઙ્કૃતશિષ્યાદિરૂપેતિ । ૭ ।
 एताश्च विकुर्वणादिरूपा ऋद्धयोऽन्येषामपि भवितुमर्हन्ति, तथापि यद् देवादीना-
 मेव ऋद्धित्वेन प्रोक्ताः ताः केवलं देवादीनां विशेषवत्यो भवन्तीति तेषामेवोक्ता
 इति । ॥ सू० ८१ ॥

ઋદ્ધૌ સત્યાં ગૌરવં ભવતીતિ ગૌરવમેદાનાહ —

મૂલમ્—તઓ ગારવા પળણત્તા, તં જહા-ઇહ્વીગારવે, રસ-
 ગારવે, સાયાગારવે ॥ સૂ૦ ૮૨ ॥

અધ્યયન કરના ઉનકે અનુસાર પ્રવચન કી પ્રભાવના કરના, યહ દર્શ-
 નર્દિ હૈ । તથા ચારિત્ર કી આરાધના અતિચાર રહિત કરના યહ
 ચારિત્રર્દિ હૈ, અથવા-સચિત્ત અચિત્ત મિશ્રિત રૂપ સે બી ગણિ ઋદ્ધિ
 તીન પ્રકાર કી જો કહી ગઈ હૈ સો ઉસમેં શિષ્યાદિરૂપ સચિત્ત ગણિ-
 ઋદ્ધિ હૈ । વસ્ત્રાદિરૂપ ધર્મ કે સાધન ભૂત વસ્ત્રાદિકોં કા રખના યહ
 અચિત્તગણિઋદ્ધિ હૈ, ઓર વસ્ત્રાદિકોં સે સહિત શિષ્યાદિરૂપ મિશ્રિત
 ગણિઋદ્ધિ હૈ યદ્યપિ યે વિકુર્વણાદિ રૂપ ઋદ્ધિયાં અન્ય કોં બી હો સકતી
 હૈ ફિર બી યહાં જો દેવાદિકોં કો હી ઋદ્ધિમત્ત્વ રૂપ સે કહા ગયા હૈ,
 સો ઉસકા કારણ એસા હૈ કિ યે દેવાદિકોં મેં વિશિષ્ટરૂપ સે હોતી હૈ
 એસી વિશેષણતા લિયે હુવે યે ઋદ્ધિયાં વહાં હોતી હૈ વૈસી અન્યત્ર નહીં
 હોતી હૈ હસલિયે યે ઉનકી હી કહી ગઈ હૈ ॥ સૂ૦ ૮૧ ॥

તેનું નામ દર્શનર્દિ છે. નિરતિચારપૂર્વક ચારિત્રની આરાધના કરવી તેનું નામ
 ચારિત્રર્દિ છે. ગણિક્ષુદ્ધિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રિત, આ ત્રણ પ્રકાર
 પણ કહ્યા છે. શિષ્યાદિ રૂપ સચિત્ત ગણિક્ષુદ્ધિ સમજવી, ધર્મના સાધનો રૂપ
 વસ્ત્રાદિકોને અચિત્ત ગણિક્ષુદ્ધિ કહે છે. અને વસ્ત્રાદિ સહિત શિષ્યાદિને
 મિશ્રિત ગણિક્ષુદ્ધિ રૂપ ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

જો કે આ વિકુર્વણાદિ રૂપ ઋદ્ધિઓનો અન્ય જીવોમાં પણ સદ્ભાવ
 હોઈ શકે છે, છતાં પણ અહીં દેવાદિકોને જ ઋદ્ધિસપત્ર કહ્યા છે તેનું કારણ
 એ છે કે દેવાદિકોમાં તે વિશિષ્ટરૂપે હોય છે. જેવી વિશિષ્ટતાપૂર્વક આ
 ઋદ્ધિઓનો દેવાદિકોમાં સદ્ભાવ હોય છે, એવી વિશિષ્ટતા પૂર્વક અન્ય
 જીવોમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી. તેથી અહીં દેવાદિકોને જ આ ઋદ્ધિઓથી
 સંપત્ર કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૮૧ ॥

તિવિહે કરણે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-ધમ્મિણ્ણ કરણે, અધમ્મિણ્ણ કરણે, ધમ્મિયાધમ્મિણ્ણ કરણે ॥ સૂ. ૮૩ ॥

તિવિહે ભગવયા ધમ્મે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા-સુઅહિજ્જિણ્ણ, સુજ્ઞાણ્ણ, સુતવસ્સિણ્ણ । જયા સુઅહિજ્જિયં ભવઈ તયા સુજ્ઞા-
ણ્ણં ભવઈ, જયા સુજ્ઞાણ્ણં ભવઈ તયા સુતવસ્સિયં ભવઈ, સે-
સુઅહિજ્જિણ્ણ સુજ્ઞાણ્ણ સુતવસ્સિણ્ણ સુઅક્ખાણ્ણ ણં ભગવયા
ધમ્મે પળ્લણ્ણત્તે ॥ સૂ. ૮૪ ॥

છાયા—ત્રીણિ ગૌરવાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા — ઋદ્ધિગૌરવં, રસગૌરવં,
સાતગૌરવમ્ ॥ સૂ. ૮૨ ॥

ત્રિવિધં કરણં પ્રજ્ઞપ્તં, તથા—ધાર્મિકં કરણં, અધાર્મિકં કરણં, ધાર્મિકા-
ધાર્મિકં કરણમ્ ॥ સૂ. ૮૩ ॥

ત્રિવિધો ભગવતા ધર્મઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—સ્વધીતઃ, સુધ્યાતઃ, સુતપસ્યિતઃ ।
યદા (શ્રુતં) સ્વધીતં ભવતિ તદા સુધ્યાતં ભવતિ, યદા સુધ્યાતં ભવતિ તદા
સુતપસ્યિતં ભવતિ । સ સ્વધીતઃ સુધ્યાતઃ સુતપસ્યિતઃ સ્વાસ્થ્યાતઃ સ્વસ્થ ભગવતા
ધર્મઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ ॥ સૂ. ૮૪ ॥

ઋદ્ધિ કે હોને પર ગૌરવ હોતા હૈં ફસલિયે સૂત્રકાર ગૌરવ કે ભેદો
કા કથન કરતે હૈં—તઓ ગારવા પળ્લણ્ણત્તા—ઈત્યાદિ,
સૂત્રાર્થ—ગૌરવ ત્રીન કહે ગયેહૈં, જૈસે—ઋદ્ધિગૌરવ, રસગૌરવ, ઓર શાતા
ગૌરવ, કરણ ત્રીન કહે ગયે હૈં, જૈસે—ધાર્મિકકરણ, અધાર્મિકકરણ,
ઓર ધાર્મિકાધાર્મિકકરણ । ભગવાન્ ને ધર્મ ત્રીન પ્રકાર કા કહા
હૈં જૈસે—સ્વધીતધર્મ, સુધ્યાતધર્મ, ઓર સુતપસ્યિતધર્મ ૩ જવ શ્રુત
સ્વધીત હોતા હૈં તવ વહ સુધ્યાત હોતા હૈં ઓર જવ વહ સુધ્યાત હોતા

ઋદ્ધિના સદ્ભાવમાં જ ગૌરવનો સદ્ભાવ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર
ગૌરવનું નિરૂપણ કરે છે—“ તઓ ગારવા પળ્લણ્ણત્તા ” ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ગૌરવ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) ઋદ્ધિગૌરવ, (૨) રસગૌરવ, અને (૩) જ્ઞાન
ગૌરવ. કરણ (ક્રિયાનુસાધન) ત્રણ કહ્યા છે—ધાર્મિક કરણ, અધાર્મિક કરણ
અને ધાર્મિકાધાર્મિક કરણ. ભગવાને ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) સ્વધીત
ધર્મ, (૨) સુધ્યાત ધર્મ, અને (૩) સુતપસ્યિત ધર્મ. જ્યારે શ્રુત સ્વધીત
હોય છે, ત્યારે તે સુધ્યાત હોય છે, અને જ્યારે તે સુધ્યાત હોય છે, ત્યારે

ટીકા—‘ તથો ગારવા ’ इत्यादि । त्रीणि गौरवाणि प्रज्ञप्तानि, गुरोर्भावः कर्मवेति गौरवं, तद्द्रव्यभावभेदाद् द्विविधं, तत्र द्रव्यतो वज्रादेर्गौरवं, भावत आत्मनोऽभिमानलोभादिलक्षणा शुभभाववत्त्वं, तत्र-गौरवाणि भावगौरवाणि त्रीणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋद्धिर्गौरवं, ऋद्ध्या-नरेन्द्रादि लक्षणया आचार्यत्वादि लक्षणया वाऽभिमानादिद्वारेण गौरवम्, ऋद्धिप्राप्त्यभिमाना प्राप्ततत्पार्थनाद्वारेणा-ऽशुभभावो भावगौरवमित्यर्थः, रसो-रसनेन्द्रियार्थो मधुरादिः, तत्प्राप्त्यभिमाना-प्राप्तपार्थनादिनाऽऽत्मनोऽशुभभावः, एवं सातगौरवमिति ॥ सू. ८२ ॥

है तब वह सुतपस्वित होता है, वह स्वधीत सुध्यात और सुतपस्वित धर्म सम्यग्ज्ञान क्रियारूप होने से सत्यधर्म कहा गया है, और यह धर्म भगवान् महावीर ने कहा है ।

ટીકાર્થ — ગુરુ કા ભાવ, અથવા-કર્મ, ગૌરવ હૈ (અહંકાર) वह गौरव द्रव्य और भावके भेदसे दो प्रकारका कहा गया है वज्रादिकों में जो गुरुता-भरिपन है वह द्रव्य गौरव है । तथा-आत्मा में अभिमानरूप, लोभादिकषायरूप, अशुभ भावोंसे युक्तताहै वह भावगौरव है । यह भावगौरव ही ऋद्धि गौरवादिके भेदसे तीन प्रकारका कहा गया है, नरेन्द्रादिरूप अथवा आचार्यादिरूप ऋद्धि के प्राप्ति से आत्मा में जो अभिमान की मात्रा आ जाती है, और इस अभिमान की मात्रा द्वारा जो अशुभ भाव होता है, वह भावगौरव है तात्पर्य यह है कि जब नरेन्द्रादिरूप, या आचार्य आदिरूप विशिष्टपद जीव को प्राप्त हो जाता है, तब उसकी प्राप्ति से उसे एक प्रकार का अहंकार आदिरूप अशुभ भाव आ जाता है उस भाव के आ जाने पर वह अप्राप्त वस्तु की चाहना आदि करने लगता है, सो यह सब इस प्रकार का भाव ही भावगौरव है । क्यों कि-आत्मा में इस प्रकार के अशुभ

તે સુતપસ્વિત હોય છે. તે સ્વધીત, સુધ્યાત અને સુતપસ્વિત ધર્મ સમ્યક્જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેને સાચો ધર્મ કહ્યો છે, અને આ ધર્મ લગવાન મહા-વીર કહ્યો છે.

ટીકાર્થ—ગુરુના ભાવ અથવા કર્મ ગૌરવ છે. તે ગૌરવ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનું કહ્યું છે. વજ્રાદિકોમાં જે ગુરુતા છે, તે દ્રવ્ય ગૌરવ રૂપ છે, તથા આત્મામાં અભિમાનરૂપ, લોભાદિ કષાયરૂપ, અશુભ ભાવોથી યુક્તતા હોવા રૂપ, જે ગૌરવ છે તેને ભાવગૌરવ કહે છે. તે ભાવ ગૌરવને જ ઋદ્ધિ આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે નરેન્દ્રાદિ રૂપ અથવા આચાર્યાદિ રૂપ ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્મામાં જે અભિમાનની માત્રા આવી જાય છે અને તે અભિમાનની માત્રા દ્વારા જે અશુભ ભાવ પેદા થાય છે તેનું નામ જ ભાવગૌરવ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે નરેન્દ્રાદિ રૂપ અથવા આચાર્યાદિ

અનન્તરં ચારિત્રવિષયા ઋદ્ધિઃ પ્રોક્તાઃ, ચારિત્રં ચ કરણેન ભવતીતિ કરણ-
ભેદાનાહ—‘તિવિદ્ધે કરણે’ ઇત્યાદિ ।

ક્રિયતે ચરણસ્ય પુષ્ટિરનેનેતિ કરણમ્—ઉત્તરગુણરૂપમ્, યદ્વા—કરણં—પિન્ડ-
વિશુદ્ધ્યાદિ એતદપિ સપ્તતિમંસ્વયકમ્ । ઉક્તશ્ચ—

“પિન્ડવિસોદ્ધી સમિર્દૈ, ભાવૃણ પડિમાં ય ઇન્દ્રિયનિરોદ્ધો ।

પડિલેહૃણ ગુત્તીઓ અભિગ્રહા ચૈવ કરણે તુ ॥ ૧ ॥

છાયા—પિન્ડવિશુદ્ધિઃ સમિતિઃ, ભાવના પ્રતિમા ચ ઇન્દ્રિયનિરોધઃ ।

પ્રતિલેખના ગુપ્તયઃ અભિગ્રહાશ્ચૈવ કરણં તુ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ॥

ભાવ સે કર્મબન્ધજન્યગુરુતા હી હૈ લઘુતા નહીં આતી હૈ, રસનેન્દ્રિય
કા જો વિષય હૈ વહ રસ હૈ । યહ રસ મધુર રસ આદિ કે ભેદ સે ૫
પ્રકાર કા હોતા હૈ ઇસ રસ કી પ્રાપ્તિ સે જો આત્મા મેં અભિમાન આતા
હૈ ઓર ફિર ઉસી પ્રકાર કે રસ કો પ્રાપ્ત કરને કી પુનઃ ચાહના જગતી
હૈ યહ ચાહનારૂપ અશુભ ભાવ રસગૌરવ હૈ ઇસી પ્રકાર કા જ્ઞાતાગૌરવ
હૈ, ચારિત્રઋદ્ધિ કહી ગઈ હૈ—સો ચારિત્ર કરણ દ્વારા હોતા હૈ ઇસી વાત
કો લેકર સૂત્રકાર ને ચરણ કે ભેદોં કા કથન કિયા હૈ—“તિવિદ્ધે
કરણે” ઇત્યાદિ । કરણ કી જિસ સે પુષ્ટિ કી જાતી હૈ વહ કારણ હૈ,
યહ કરણ ઉત્તરગુણરૂપ હોના હૈ અથવા—પિન્ડવિશુદ્ધિ આદિ કા નામ
કરણ હૈ, યહ વિશુદ્ધિ આદિરૂપ કરણ ૭૦ પ્રકાર કા હૈ । કહા ભી હૈ

રૂપ વિશિષ્ટ પદની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તેની પ્રાપ્તિને લીધે જીવમાં
અહંકાર આદિ રૂપ અશુભ લાવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે લાવ ઉત્પન્ન થવાને
લીધે તે અપ્રાપ્ત વસ્તુની અલિલાષા કરવા લાગી જાય છે. તેના આ પ્રકારના
લાવને જ લાવગૌરવ કહે છે, કારણ કે આત્મામાં આ પ્રકારના અશુભ લાવ
જાગવાથી કર્મબન્ધજન્ય ગુરુતા જ ઉત્પન્ન થાય છે—લઘુતા ઉત્પન્ન થતી નથી.

રસનેન્દ્રિયનો જે વિષય છે તેનું નામ રસ છે. તે રસ મધુર આદિ
પાંચ પ્રકારનો કહેા છે. આ રસની પ્રાપ્તિથી આત્મામાં જે અભિમાન આવે
છે, અને એ જ પ્રકારનો રસ ફરી પ્રાપ્ત કરવાની જે તૃષ્ણા જાગે છે, તે તૃષ્ણા
(આહના) રૂપ અશુભ લાવનું નામ રસગૌરવ છે, એ જ પ્રકારનું જ્ઞાનગૌરવ
પણ સમજવું જે ચારિત્રઋદ્ધિની વાત કરી છે તેની હવે પ્રરૂપણા કરવામાં
આવે છે—ચારિત્રકરણ દ્વારા સંલવે છે, તેથી સૂત્રકાર હવે કરણના લેહોનું
કથન કરે છે—“તિવિદ્ધે કરણે” ઇત્યાદિ—

ચરણની જેના દ્વારા પુષ્ટિ કરાય છે તે કરણ છે. તે કરણ ઉત્તરગુણ રૂપ
હોય છે. અથવા પિન્ડ વિશુદ્ધિ આદિનું નામ કરણ છે. તે વિશુદ્ધિ આદિ રૂપ

કરણમિત્યનુષ્ઠાનં, તત્ત્વ ધાર્મિકાદિ સ્વામિભેદેન ત્રિવિધં, તત્ર ધાર્મિકસ્ય-
સંયતસ્યેદં ધાર્મિકં કરણમનુષ્ઠાનમિતિ, તદ્વિપરીતમધાર્મિકમ્ અસંયતસમ્બન્ધિ
કરણમિતિ, તૃતીયં ધાર્મિકાધાર્મિકં-દેશસંયતસમ્બન્ધિ કરણમિતિ ॥ સૂ. ૮૫ ॥

અનન્તરં ધાર્મિકકરણમુક્તં, તત્ત્વધર્મ એવેતિ ધર્મભેદાનાહ-‘તિવિહે ધર્મમે’
ઇત્યાદિ, ધર્મ:-શ્રુતચારિત્રરૂપ:, સ ભગવતા ત્રિવિધ: પ્રજ્ઞપ્ત:, ન તુ મયેતિ શ્રી
સુધર્મા સ્વામી જમ્બૂસ્વામિનં પ્રતિ પ્રાહેતિ । તાનેવ દર્શયતિ—સ્વધીત:, સુધ્યાત:
સુતપસ્યિત: । ત્રયાણામપ્યેવામુત્તરોત્તરતોઽવિનાભાવં દર્શયતિ—‘જયા’ ઇત્યાદિ,

“પિંડ વિસોહી સેસઈ” ઇત્યાદિ, આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર વસતિ રૂપ
પિંડ વિશુદ્ધિ ૪ સમિતિ ૫ ભાવના ૧૨ ઓર ૧૨ પ્રતિમા ઇન્દ્રિયનિ-
રોધકે ૫ ઓર પ્રતિલેખનારૂપ ગુપ્તિ ૩ અભિગ્રહ ૪ કરણ યહ અનુષ્ઠાનરૂપ
હોતાહૈ યહ ધાર્મિક આદિ સ્વામિ ભેદસે ત્રીન પ્રકારકા હોતાહૈ । સંયતકા
જો અનુષ્ઠાન હૈ વહ ધાર્મિક કરણ હૈ, તથા અસંયત સમ્બન્ધી જો અનુ-
ષ્ઠાન હૈ વહ અધાર્મિક કરણ હૈ તથા દેશસંયત સમ્બન્ધી જો અનુષ્ઠાન
હૈ વહ ધાર્મિકાધાર્મિક કરણ હૈ । ધાર્મિક કરણ ધર્મરૂપ હી હોતા હૈ
ઇસ ભાવ કો લેકર હી યહાં સૂત્રકાર ને ધર્મભેદ કહા હૈ—“તિવિહે
ધર્મમે” ઇત્યાદિ, ધર્મ શ્રુતચારિત્ર રૂપ હોતા હૈ ભગવાન્ ને યહ ધર્મ ત્રીન
પ્રકાર કા કહા હૈ, સુધર્માસ્વામી ને એસા યહ જમ્બૂસ્વામી સે કહા હી હૈ
કિ, મૈને એસા હી કહા હૈ કિ ધર્મ ત્રીન પ્રકાર કા હૈ, એસા કથન તો
ભગવાન્ ને કિયા હૈ કિ ધર્મ ત્રીન પ્રકાર કા હોતા હૈ ધર્મ કે વે ત્રીન
પ્રકાર યે હૈ સ્વધીત, સુધ્યાત, ઓર સુતપસ્યિત ૩ ઇન ત્રીનોં કા સૂત્રકાર

કરણના ૭૦ પ્રકાર છે. કહ્યું પણ છે કે—‘પિંડવિસોહી સેસઈ’ ઇત્યાદિ—
કરણ અનુષ્ઠાનરૂપ હોય છે, તે ધાર્મિક આદિ સ્વામિભેદની અપેક્ષાએ ત્રણ
પ્રકારનું કહ્યું છે. સંયતનું જે અનુષ્ઠાન હોય છે તેને ધાર્મિક કારણ કહે છે,
અસંયતના અનુષ્ઠાનને અધાર્મિક કારણ કહે છે, તથા દેશસંયતના અનુષ્ઠાનને
ધાર્મિકાધાર્મિક કારણ કહે છે. ધાર્મિક કારણ ધર્મરૂપ જ હોય છે, તે ભાવને
અનુલક્ષીને જ સૂત્રકારે અહીં ધર્મભેદનું કથન કર્યું છે—“તિવિહે ધર્મમે” ઇત્યાદિ
ધર્મ શ્રુત ચારિત્રરૂપ હોય છે. ભગવાને આ ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—
સુધર્મા સ્વામીએ જ’ણ સ્વામીને એવું કહ્યું છે કે—“ધર્મ ત્રણ પ્રકારના હોય
છે એવું સ્વયં મહાવીર ભગવાને કહ્યું છે—હું ધર્મના જે ત્રણ પ્રકાર કહું છું
તે મારે પોતાનું કથન નથી પણ ભગવાન મહાવીરનું જ કથન છે.”

ધર્મના તે ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સ્વધીત, (૨) સુધ્યાત અને (૩)
સુતપસ્યિત આ ત્રણેનો ઉત્તરોત્તર આવનાભાવી એકવાર બીજાનું નહોવાપણું સંબંધ

અત્ર શ્રુતમિતિગમ્યં તેન યદા શ્રુતં સ્વધીતં, સુ-સુષ્ટુકાલવિનયાધારાધનયાધીતં ગુરુસકાશાત્સૂત્રતઃ પઠિતં તત્તથા, તથા સુધ્યાતં, સુ-સુષ્ટુવિધિના ગુરુસકાશાદેવ વ્યાખ્યાનેનાર્થતઃ શ્રુત્વા ધ્યાતમ્-અનુપેક્ષિતમ્, અનુપેક્ષણાયા અમાવં તત્ત્વજ્ઞાનવ-ગમેનાધ્યયનશ્રવણયોઃ પ્રાયોઽકૃતાર્થત્વાદિતિ । અનેન ભેદદ્વયેન શ્રુતધર્મો વિવક્ષતઃ તથા સુતપસ્થિતં, સુ-સુષ્ટુ શ્લોકાદ્યાશંસારહિતત્વેન તપસ્થિતં-તપસ્યાનુષ્ઠાનમ્ । અનેન ચ ચારિત્રધર્મઃ પ્રોક્ત ઇતિ । एवं યદા શ્રુતં સ્વધીતં ભવતિ તદા સુધ્યાતં ભવતિ, નિર્દોષાધ્યયનં વિના શ્રુતાર્થપ્રતીતેઃ સુધ્યાતસ્યાઽસક્ત્યાવાત્, યદા સુધ્યાતં

ઉત્તરોત્તર અવિનાભાવ સમ્બન્ધ દિગ્જ્ઞાને કે નિમિત્તા-“જયા” ઇત્યાદિ, સૂત્ર કા કથન કરતે હૈં-વહાં શ્રુત એસા પદ લગા લેના ચાહિયે । અતઃ જવ શ્રુત કાલવિનય આદિ કી આરાધના પૂર્વક ગુરુ સે સૂત્ર કે રૂપ મેં અધીત હોતા હૈ તવ વહ શ્રુત સ્વધીત કહા જાતા હૈં ઔર જવ વહ ગુરુ સે વ્યાખ્યા દ્વારા સાર્થક હુવા સુનકર ચાર ૨ વિચારિત હોતા હૈ તવ વહ શ્રુત સુધ્યાત હોતા હૈ । કયોં કિ અનુપેક્ષા ચાર ચાર વિચાર કિયે વિના તત્ત્વ કા અવગમ નહીં હોતા હૈં इन दो भेदों से श्रुतधर्म विवक्षित हुवा है, और सुनपस्थित पद से चारित्र धर्म कहा गया है । इस लोक आदि की आशंसा से रहित होकर जो तपस्या का अनुष्ठान है वह सुतपस्थित है । इस तरह श्रुत जब स्वधीत होता है तब वह सुध्यात होता है, कयों कि-निर्दोष अध्ययन किये बिना जीव को श्रुतार्थ की प्रतीति नहीं होती है उसकी प्रतीति के अभाव में वह सुध्यात नहीं

ખતાવવાને માટે સૂત્રકાર “જયા” ઇત્યાદિ સૂત્રોનું કથન કરે છે-ત્યા “શ્રુત” એવું પદ લગાવી લેવું જોઈએ. જ્યારે શ્રુત કાલવિનય આદિની આરાધનાપૂર્વક ગુરુ પાસેથી સૂત્રના રૂપમાં અધીત થાય છે, ત્યારે તે શ્રુતને સ્વધીત શ્રુત કહે છે. અને જ્યારે ગુરુની સમીપે વ્યાખ્યાન દ્વારા સાર્થક શ્રવણ કરીને જ્યારે તેના પર વારંવાર વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે શ્રુત સુધ્યાત થાય છે, કારણ કે વારંવાર વિચાર કર્યા વિના તત્ત્વનો અવગમ (બોધ) થતો નથી. આ બે ભેદોની અપેક્ષાએ અહીં શ્રુતધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ‘સુતપસ્થિત’ પદથી ચારિત્રધર્મનું કથન કરાયું છે. આલોક આદિની આશંસા (કામના) થી રહિત થઈને જે તપસ્યાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તેને ‘સુતપસ્થિત’ કહે છે. આ રીતે શ્રુત જ્યારે સ્વધીત હોય છે, ત્યારે જ સુધ્યાત હોઈ શકે છે, કારણ કે નિર્દોષ અધ્યયન કર્યા વિના જીવને શ્રુતાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, અને તેની પ્રતીતિના અભાવમાં તે સુધ્યાત થઈ શકતું

भवति तदा सुतपस्यितं भवति, तदभावे च ज्ञानविकलतया सुतपस्यितस्याभावा दिति । ‘ से ’ इति सः स्वधीतादित्रयरूपो धर्मः । स्वाख्यातः—सुष्ठूक्तः सम्यग्ज्ञान-क्रियारूपत्वात्, ज्ञानक्रिययोश्चैकान्तिकात्यन्तिकसुखावन्ध्योपायत्वेन निरुपचरितधर्मत्वात्, प्रज्ञसः—प्ररूपितः, केनेत्याह—भगवता श्रीमहावीरेणेति । सुगतिधारणाद्धि धर्मः, उक्तञ्च—

“ नाणं पयासयं सोदओ तवो संजमो य गुत्तिकरो ।

तिण्हंपि समाओगे, मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥ १ ॥ ”

छाया—ज्ञानं प्रकाशकं शोधकं तपः संयमश्च गुप्तिकरः ।

त्रयाणामपि समायोगे मोक्षो जिनशासने भणितः ॥ १ ॥ इति । सू. ८४॥

હો સકતા હૈ, જવ વહ સુધ્યાત હોતા હૈ તવ વહ સુતપસ્યિત હોતા હૈ, સુધ્યાત કે અભાવ મેં જ્ઞાન વિકલ હોને કે કારણ ઉસમેં સુતપસ્યિત કા અભાવ આતા હૈ । ઇસ પ્રકાર સ્વધીતાદિ ત્રયરૂપ ધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોને સે સ્વાખ્યાત હુવા હૈ અચ્છી તરહ સે કથિત હુવા હૈ । અર્થાત્ જ્ઞાન એવં ક્રિયા મેં એકાન્તિક એવં આધ્યાત્મિક સુખ કા સકલ ઉપાય હોને સે વહ શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મ નિરુપચારિત ધર્મરૂપ સે વાસ્તવિક સચ્ચે ધર્મરૂપ સે કહા ગયા હૈ એસા કથન ભગવાન્ મહાવીર ને કિયા હૈ તાત્પર્ય ઇસકા એસા હૈ કિ જીવ કો જો સંસારિક દુઃખોં સે છુડાકર સુગતિ મેં પ્રાપ્ત કરા દેતા હૈ વહી સચ્ચા ધર્મ હૈ, એસા સચ્ચા ધર્મ શ્રુતચારિત્ર રૂપ હી હો સકતા હૈ અન્ય નહીં । કહા બી હૈ—“ નાણં પયાસ યં—” ઇત્યાદિ, જ્ઞાન પ્રકાશક હોતા હૈ તપ શોધક હોતા હૈ ઔર સંયમ

નથી. બ્યારે તે સુધ્યાત થાય છે, ત્યારે જ સુતપસ્યિત પણ થઈ શકે છે. સુધ્યાતના અભાવમાં જ્ઞાનવિકલ હોવાને કારણે તેનામાં સુતપસ્યિતતાનો અભાવ રહે છે. આ પ્રકારનો સ્વધીતાદિત્રય રૂપ (સ્વધીત, સુધ્યાત, સુતપસ્યિત) ધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેને સાચા ધર્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે “જ્ઞાન અને ક્રિયામાં એકાન્તિક અને આધ્યાત્મિક સુખનો સફળ ઉપાય હોવાથી શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને નિરુપચરિત ધર્મ રૂપે વાસ્તવિક સાચા ધર્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરાયો છે.” આ પ્રકારનું કથન મહાવીર ભગવાને જ કરેલું છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવને જે સાંસારિક દુઃખોમાંથી છોડાવીને સુગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એ જ સાચો ધર્મ છે એવો સાચો ધર્મ શ્રુતચારિત્ર રૂપ જ હોઈ શકે છે—અન્ય નહીં. કહ્યું પણ છે કે—

“ નાણં પયાસયં ” ઇત્યાદિ—

પૂર્વ સુતપરિયતમિત્યનેન ચારિત્રં પ્રોક્તં, તત્ત્વ પ્રાણાતિપાતાદિનિવૃત્તિરૂપ-
મિતિ તસ્યા ભેદાનાદ—

મૂલમ્-તિવિહા વાવત્તી પ્પણત્તા, તં જહા-જાણૂ, અજાણૂ,
વિતિગિચ્છા, એવં અજ્ઞોવવજ્જના પરિયાવજ્જના ॥ સૂ૦૮૫ ॥
તિવિહે અંતે પ્પણત્તે, તં જહા-લોયંતે, વેયંતે, સમયંતે સૂ૦૮૬ ॥

તઓ જિણા પ્પણત્તા, તં જહા-ઓહિણાણજિણે, મળપ-
જ્જવણાણજિણે, કેવલણાણજિણે ૧ । તઓ કેવલી પ્પણત્તા, તં
જહા-ઓહિણાણકેવલી, મળપજ્જવણાણકેવલી, કેવલણાણકે-
વલી ૨ । તઓ અરહા પ્પણત્તા, તં જહા-ઓહિનાણઅરહા, મળ-
પજ્જવનાણ અરહા, કેવલનાણ અરહા ૩ ॥ સૂ૦ ૮૭ ॥

છાયા-ત્રિવિધા વ્યાવૃત્તિઃ પ્રજ્ઞતા, તથા-જ્ઞાયિકા, આજ્ઞાયિકા, વિચિકિત્સા ।
એવમ્ અધ્યુપપાદના, પર્યાપાદના ॥ સૂ૦ ૮૫ ॥

રક્ષક હોતા હૈ, ઓર જ્યે હન તોનોં કા એક હી આત્મા મેં યોગ મિલ
જાતા હૈ—ત્યે ઉસ આત્મા કી સુક્તિ હો જાતી હૈ એસા જિન શાસન મેં
કહો ગયા હૈ ॥ સૂ૦૮૪ ॥

“શ્રુતતપસ્યિત” હસ પદ સે ચારિત્ર કથન હુવા હૈ યહ ચારિત્ર
પ્રાણાતિપાત આદિ કી નિવૃત્તિરૂપ હોના હૈ, અતઃ અવ સૂત્રકાર ઉસ
નિવૃત્તિ કે ભેદોં કા કથન કરતે હૈ—“તિવિહા વાવત્તી પ્પણત્તા” હત્યાદિ,
વ્યાવૃત્તિ તોન પ્રકારકી કહી ગઈહૈ જૈસે—જ્ઞાયિકા ૧ અજ્ઞાયિકા ૨

“જ્ઞાન પ્રકાશક હોય છે, તપ શોધક હોય છે અને સંયમ રક્ષક હોય
છે, અને જ્યારે આ ત્રણેનો એક જ આત્મામાં સમન્વય (યોગ) થઈ જાય
છે, ત્યારે તે આત્માની સુક્તિ થઈ જાય છે.” એવું જિનશાસનમાં
કહ્યું છે. સૂ. ૮૨ થી ૮૪ ॥

“શ્રુતતપસ્યિત” આ પદ દ્વારા ચારિત્રની પ્રશ્નણા કરવામાં આવી.
તે ચારિત્ર પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિ રૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ
નિવૃત્તિના ભેદોતું કથન કરે છે—“તિવિહા વાવત્તિ પ્પણત્તા” હત્યાદિ—

વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે, જેમકે (૧) જ્ઞાયિકા, (૨) અજ્ઞાયિકા

ત્રિવિધઃ અન્તઃ પ્રજ્ઞાન્તઃ, તદ્વથા-લોકાન્તઃ, વેદાન્તઃ, સમયાન્તઃ ॥ સૂ ૮૬ ॥

ત્રયો જિનાઃ પ્રજ્ઞાન્તાઃ, તદ્વથા-અવધિજ્ઞાનજિનઃ, મનઃપર્યવજ્ઞાનજિનઃ, કેવલજ્ઞાનજિનઃ ૧ । ત્રયઃ કેવલિનઃ પ્રજ્ઞાન્તાઃ, તદ્વથા-અવધિજ્ઞાનકેવલી, મનઃપર્યવજ્ઞાનકેવલી, કેવલજ્ઞાનકેવલી ૨ । ત્રયઃ અર્હન્તઃ પ્રજ્ઞાન્તાઃ, તદ્વથા-અવધિજ્ઞાનાર્હન્ત, મનઃપર્યવજ્ઞાનાર્હન્, કેવલજ્ઞાનાર્હન્ ૩ ॥ સૂ ૮૭ ॥

ટીકા—‘તિવિદ્યા વાવત્તી’ इत्यादि ।

વ્યાવર્તન-વ્યાવૃત્તિઃ હિંસાદેઃ કિયદવધિનિવર્તનં, સા ત્રિવિદ્યા તથાહિ-જ્ઞાયિકા-જ્ઞસ્ય હિંસાદીનાં હેતુસ્વરૂપફલજ્ઞાયકસ્ય જ્ઞાનપૂર્વિકા વ્યાવૃત્તિઃ, સાઽપિ

ઔર વિચિકિત્સા ૩ । इस प्रकार अधुपपादना और पर्यापादना भी तीन तीन प्रकार की कही गई है ॥ सू ८५ ॥

અન્ત ત્રણ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ જૈસે લોકાન્ત વેદાન્ત ઔર સમયાન્ત ॥ સૂ ૮૬ ॥

જિન ત્રણ પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ, જૈસે અવધિજ્ઞાનજિન મનઃપર્યવજ્ઞાનજિન ઔર કેવલજ્ઞાનજિન । ૧ કેવલી ત્રણ પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ, જૈસે-અવધિજ્ઞાનકેવલી મનઃ પર્યવજ્ઞાનકેવલી ઔર કેવલજ્ઞાનકેવલી । ૨ અર્હન્ત ત્રણ પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ, જૈસે-અવધિજ્ઞાનાર્હન્ત, મનઃ પર્યવજ્ઞાનાર્હન્ત ઔર કેવલજ્ઞાનાર્હન્ત ૩

ભાવાર્થ — इन ८५ - ८६ और ८७ सूत्रों का भावार्थ इस प्रकार से है हिंसादि पापों का कितनी अवधि तक निवर्तन होना इसका नाम व्यावर्तन है, तात्पर्य इसका यह है कि हिंसादिक पापों से एकदेश-निवर्तन होना इसका नाम देशनिवर्तन है । और

અને (૩) વિચિકિત્સા. એ જ પ્રમાણે અધુપપાદના અને પર્યાપાદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ॥ સૂ. ૮૫ ॥

અન્ત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) લોકાન્ત, વેદાન્ત અને (૩) સમયાન્ત. ॥ સૂ. ૮૬ ॥

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન અને (૩) કેવલજ્ઞાન જિન. ૧ ૧ ।

કેવલી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન કેવલી, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન કેવલી અને (૩) કેવલજ્ઞાન કેવલી. ૧ ૨ ।

અર્હન્ત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાનાર્હન્ત, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાનાર્હન્ત અને (૩) કેવલજ્ઞાનાર્હન્ત. ૧ ૩ । ॥ સૂ. ૮૭ ॥

હવે ૮૫, ૮૬ અને ૮૭ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—હિંસાદિ પાપોનું અમુક મર્યાદામાં નિવર્તન થતું તેનું નામ વ્યાવર્તન છે.

તદભેદાદ્ જ્ઞાયિકા પ્રોચ્યતે । અજ્ઞાયિકા તદ્વિપરીતા । યા તુ વિચિકિત્સાતઃ-
સંશયાત્ નિમિત્તનિમિત્તિનોરભેદાદ્ વિચિકિત્સેત્યભિદ્ધિતા । વ્યાવૃત્તિરિત્યનેન પૂર્વ

મન વચન કાય સે હિંસાદિક પાપોં કા સર્વદેશ સે ત્યાગ કરના ઉસ
સે નિવર્તન હોના, હસકા નામ સર્વદેશ નિવર્તન હૈ । યહ નિવર્તનરુપ
વ્યાવૃત્તિ તીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । ઉસમેં પ્રથમ પ્રકાર મેં જો હિંસા-
દિકોં કે હેતુ કા, ઉનકે સ્વરુપ કા, ઓર ઉનકે ફલ કા જ્ઞાતા હોકર
ઉનકા નિવર્તન કરતા હૈ સો વહ નિવર્તનરુપ વ્યાવર્તન ઉસકા જ્ઞાન
પૂર્વક હોનેકે કારણ “જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિ” હિંસાદિકર્મસે નિવ્રતહોના હસકા
નામ વ્યાવૃત્તિ હૈ. વે તીન પ્રકારકી હૈં એસા કહા જાતાહૈ “ જ્ઞાસ્ય
વ્યાવૃત્તિઃ ” “ જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિઃ ” હસકે અનુસાર જ્ઞાયક (જ્ઞાતા)
કી જો આવૃત્તિ હૈ વહ જ્ઞાયિકા આવૃત્તિ હૈ, । હસ તરહ સે જો યહાં
વ્યાવૃત્તિ કો જ્ઞાયિકા કહા ગયા હૈ વહ અભેદ સમ્બન્ધ સે કહા ગયો
હૈ, । અર્થાત્-જ્ઞાયક ને જો પાપાદિકોં કી વ્યાવૃત્તિ કી હૈ વહ અપને
જ્ઞાન સે કી હૈ, અતઃ-વહ જ્ઞાયક કે જ્ઞાન કા કાર્ય હૈ, પરન્તુ હસ કાર્ય
કો જો “ જ્ઞાયિકા ” પદ સે કહા ગયા હૈ વહ ઉસકી વ્યાવૃત્તિ કરને
વાલે આત્મા મેં ઓર કી ગઈ ઉસ વ્યાવૃત્તિ મેં અભેદ માનકર કહા ગયા

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-હિંસાદિક પાપોમાંથી દેશતઃ
(અંશતઃ) નિવર્તન થવું તેનું નામ દેશનિવર્તન છે, અને મન, વચન અને
કાયથી હિંસાદિક પાપોનો સર્વદેશથી (સંપૂર્ણતઃ) ત્યાગ કરવો તે પાપોમાંથી
નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સર્વદેશ નિવર્તન છે તે નિવર્તન રૂપ વ્યાવૃત્તિ ત્રણ
પ્રકારની કહી છે. નો હિંસાદિકોના હેતુનો, તેમના સ્વરૂપનો, અને તેમના
ફલનો જ્ઞાતા થઈને જ્યારે જીવ તેમનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જીવતા તે ત્યાગ
(નિવર્ત) રૂપ વ્યાવર્તન જ્ઞાનપૂર્વક થતું હોવાને કારણે તેને “ જ્ઞાયિકા
વ્યાવૃત્તિ ” કહે છે. “ જ્ઞાસ્ય વ્યાવૃત્તિઃ જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિઃ ” આ કથન અનુ-
સાર જ્ઞાયક (જ્ઞાતા) ની જે વ્યાવૃત્તિ છે તેનું નામ જ “ જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિ ”
છે આ રીતે અહીં જે વ્યાવૃત્તિને જ્ઞાયિકા કહેવામાં આવેલ છે, તે અભેદ
સંબંધની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે એટલે કે જ્ઞાયકે (જ્ઞાતાએ) જે પાપા-
દિકોની વ્યાવૃત્તિ (નિવૃત્તિ કરી છે, તે જ્ઞાતાના જ્ઞાનથી જ કરી છે, તેથી તે જ્ઞાય-
કના જ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે, પરંતુ તે કાર્યને જે “ જ્ઞાયિકા ” પદથી પ્રકટ કરવામાં
આવ્યું છે, તે તેની વ્યાવૃત્તિ કરનારા આત્મામાં અને કરવામાં આવેલી તે
વ્યાવૃત્તિમાં અભેદ માનીને કહેવામાં આવ્યું છે.

ચારિત્રં પ્રોક્તં, તદ્વિપક્ષભૂતે ચાશુભાધ્યવસાયાનુષ્ઠાને इति तयोर्भेदानतिदेशेनाह—
 ‘एव’—मित्यादि। एवं—व्यावृत्तिवत् अध्युपपादना पर्यापादनाऽपि विज्ञेया, तत्र—
 अध्युपपादनम् अध्युपपादना इन्द्रियार्थेष्व्वासक्तिः, तत्र विषयजन्यमनर्थं जानतोऽपि
 तत्राध्युपपत्तिः सा ‘जाणू’ इति, ज्ञायिकाऽध्युपपादना। या त्वजानतस्तत्राध्यु-
 पपत्तिः सा ‘अजाणू’ इति अज्ञायिका। या तु संशयवतो विषयेष्वध्युपपत्तिः सा
 विचिकित्साध्युपपादना। एवं पर्यापादन पर्यापादना-पर्यापादना-पर्यापत्तिरासे
 है। तथा—अज्ञानी आत्मा की जो इनके स्वरूप फल और हेतु को जाने
 विना इनसे व्यावृत्ति होती है वह अज्ञानिका व्यावृत्ति है। तथा जो
 हिंसादिक से व्यावृत्ति संशय से होती है वह व्यावृत्ति विचिकित्सा
 व्यावृत्ति है यहां निमित्त और निमित्ती में अभेद सम्बन्ध मानकर
 विचिकित्साको “व्यावृत्ति” कहा गया है। इन्द्रियोंके अर्थोंमें जो आसक्ति
 है वह अध्युपपादना है यह अध्युपपादना आसक्ति भी व्यावृत्तिकी तरह
 ज्ञायिका अज्ञायिका और विचिकित्सा के भेद से तीन प्रकार की है
 इनमें विषयजन्य अनर्थ को जानते हुवे भी जो उनमें आत्मा की आसक्ति
 है वह ज्ञायिकी अध्युपपादना है। तथा—जो अज्ञान से विषयादिकों में
 आसक्ति होती है वह अज्ञायिकी अध्युपपादना है। तथा जो संशयवाले
 आत्मा की विषयों में आसक्ति है, वह विचिकित्सा अध्युपपादना है,

અજ્ઞાની આત્મામાં, તેમના સ્વરૂપ (હિંસાદિકોનું સ્વરૂપ), તેમનું ફલ
 અને તેમના હેતુઓને જાણ્યા વિના, તે હિંસાદિક પાપોમાંથી જે વ્યાવૃત્તિ
 (નિવૃત્તિ) થાય છે તેને અજ્ઞાનિકા વ્યાવૃત્તિ કહે છે. તથા સંશયથી આત્મા
 હિંસાદિકોનો જે ત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગરૂપ વ્યાવૃત્તિને ‘વિચિકિત્સા વ્યાવૃત્તિ’
 કહે છે. અહીં નિમિત્ત અને નિમિત્તીમાં અભેદ સંબંધ માનીને વિચિકિત્સાને
 ‘વ્યાવૃત્તિ’ કહેવામાં આવેલ છે

ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જે આસક્તિ હોય છે તેને અધ્યુપપાદના કહે છે.
 તે અધ્યુપપાદનાના પણ વ્યાવૃત્તિની જેમ જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને વિચિકિત્સા
 રૂપ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. વિષયજન્ય (વિષયોથી થનારા) અનર્થને જાણવા ‘છતાં’
 પણ તેમાં આત્માની જે આસક્તિ હોય છે તેને ‘જ્ઞાયિકા અધ્યુપપાદના’
 કહે છે, તથા અજ્ઞાનને કારણે વિષયાદિકોમાં આત્માની જે આસક્તિ હોય છે
 તેને ‘અજ્ઞાયિકા અધ્યુપપાદના’ કહે છે સંશયવાળા આત્માની વિષયોમાં
 જે આસક્તિ હોય છે તેને ‘વિચિકિત્સા અધ્યુપપાદના’ કહે છે.

આસેવનાને પર્યાપાદના કહે છે. તે પર્યાપાદના પણ જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા
 અને વિચિકિત્સાના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. વિષયજન્ય અનર્થને જાણવા

વનેત્યર્થઃ, સાઽપિ જ્ઞાયિકાઽજ્ઞાયિકા - વિચિકિત્સા ભેદેન ત્રિવિધા પૂર્વવદ્ વ્યાખ્યેયા ॥ સૂ. ૮૫ ॥

‘જાણુ’-ત્તિ જ્ઞઃ-વિદ્વાન્, સ ચ જ્ઞાનાદ્ ભવતીત્યુક્તં, જ્ઞાનં ચાતીન્દ્રિયાર્થેષુ પ્રાયઃ શાસ્ત્રાદ્ ભવતીતિ શાસ્ત્રભેદેન તદ્ ભેદાનાહ-‘તિવિદ્ધે અંતે’ इत्यादि, અન્તઃ-નિર્ણયઃ સ ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથાદિ-લોકાન્તઃ ૧, વેદાન્તઃ ૨, સમયાન્તઃ ૩ । તત્ર-લોકાન્તઃ, અત્ર લોકશબ્દેન લોકશાસ્ત્રં ગૃહ્યતે, તચ્ચ-અર્થશાસ્ત્રાદિ, તસ્માદ્ અન્તઃ-અર્થાદિરુપો નિર્ણય ઇતિ લોકાન્તઃ । એવં વેદાન્તઃ સમયાન્તથ્ચ વિજ્ઞેયઃ,

આસેવના કા નામ પર્યાપાદના હૈં યહ આસેવના ભી જ્ઞાયિકા અજ્ઞાયિકા ઔર વિચિકિત્સા કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કી હોતી હૈં इनमें जो विषयजन्य अनर्थ को जानकर भी उनका सेवन करता है वह ज्ञायिका पर्यापादना है । तथा-अज्ञान से जो उनका सेवन करता है वह अज्ञायिका पर्यापादना है, और-जो संशयवालों की विषयों में सेवन रूप पर्यापादना है वह विचिकित्सा पर्यापादना है ॥ ૮૫ ॥

“જાણુ” સ્તિ ” જ્ઞ નામ વિદ્વાન કા હૈં આત્મા જ્ઞ જ્ઞાન સે હોતા હૈં યહ પહેલે કહા જા ચુકા હૈં અતીન્દ્રિય પદાર્થોં મેં જ્ઞાન પ્રાયઃ શાસ્ત્ર સે હોતા હૈં અતઃ-અવ સૂત્રકાર શાસ્ત્ર ભેદસે ઉસકે ભેદોં કા કથન કરતે હૈં-“તિવિદ્ધે અંતો” અન્ત નામ નિર્ણય કા હૈં યહ નિર્ણય લોકાન્ત વેદાન્ત ઔર સમયાન્ત કે ભેદ સે ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈં યહાં લોકાન્ત શબ્દ સે લોક શાસ્ત્ર ગૃહીત હુવા હૈં યહ લોકશાસ્ત્ર અર્થશા-

છતાં પણ તેનું જે સેવન કરવામાં આવતું હોય તો એવા સેવનને ‘જ્ઞાયિકા પર્યાપાદના’ કહે છે, જે અજ્ઞાનથી તેનું સેવન કરાતું હોય તો તેને ‘અજ્ઞાયિકા પર્યાપાદના’ કહે છે. સંશયવાળા જીવોની વિષયોના સેવન રૂપ જે પર્યાપાદના છે તેનું નામ “વિચિકિત્સા પર્યાપાદના” છે. ॥ સૂ. ૮૫ ॥

૮૬ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ—“જાણુ ત્તિ” ‘જ્ઞ’ એટલે જાણનાર અથવા વિદ્વાન. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી જ આત્મા ‘જ્ઞ’ (વિદ્વાન) થાય છે, આ વાત પહેલાં પ્રકટ થઈ ચુકી છે. અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં જ્ઞાન પ્રાયઃ શાસ્ત્રો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શાસ્ત્રના ભેદોની અપેક્ષાએ તેનું કથન કરે છે.

“તિવિદ્ધે અંતો” ઇત્યાદિ—

‘અન્ત’ એટલે નિર્ણય. આ નિર્ણયના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે—“લોકાન્ત, વેદાન્ત, અને સમયાન્ત.” અહીં “લોકાન્ત” પદથી લોકશાસ્ત્ર ગૃહીત થયેલ છે. અર્થશાસ્ત્ર આદિને લોકશાસ્ત્ર કહે છે. તે લોકશાસ્ત્રને આધારે જે અર્થાદિ

તત્ર—વેદા ઋગ્યજુઃ સામાયર્વરૂપાશ્ચત્વારઃ । સમયાઃ—જૈનસિદ્ધાન્તા આચારાજ્ઞાદયઃ ॥ સૂ. ૮૬ ॥

પૂર્વ સમયાન્તઃ પ્રોક્તઃ, સમયસ્વ જિનકેવલ્યર્હચ્છન્દવાચ્યૈરાપ્તપુરુષૈઃ પ્રરૂપિતઃ એવ સમ્યગ્ ભવતીતિ જિનાદિશબ્દવાચ્યભેદાન્ પ્રરૂપયિતું સૂત્રત્રયમાહ—તત્ર પ્રથમજિનસૂત્રમાહ—‘તઓ જિણા’ इत्यादि, रागद्वेष मोहान् जयन्तीति जिनाः—सर्वज्ञाः

उक्तञ्च—“ रागो द्वेषस्तथा मोहो, जितो येन जिनो ह्यसौ ।

अस्त्रीशस्त्राक्षमालत्वादहन्नेवानुमीयते ” ॥ १ ॥ इति ।

સ્ત્રાદિરૂપ કહા ગયા હૈં इससे जो अर्थादिरूप निर्णय होता है वह लोकान्त है इसी प्रकार से ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद और अथर्ववेद ४ इस चार वेदों से जो अर्थादि निर्णय होता है वह वेदान्त है, तथा जैन सिद्धान्तरूप आचाराज्ञादिकोंसे जो अर्थादिरूप निर्णय होता है वह समयान्त है ॥सू ८६॥

સમયાન્ત કા જો કથન કિયા જાતા હૈં સો વહ સમય જિન કેવલી અર્હન્ત શબ્દવાચ્ય આપ્ત પુરુષો દ્વારા પ્રણીત હોને પર હી સમ્યક્ સત્ય હોતા હૈં इसलिये सूत्रकार अब जिनादि शब्दवाच्य भेदों की प्ररूपणा करने के लिये तीन सूत्र कहते हैं—“ तओ जिणा ” इत्यादि, जो राग द्वेष एवं मोहरूपी शत्रुओं को जीत लेते हैं वे जिन हैं सर्वज्ञ हैं । कहा भी है “ रागो द्वेषस्तथा मोहः ” इत्यादि, इन्द्रियरूपी शस्त्रों के भोजूद होने पर भी जो अस्त्री विषयवासना रहित हैं वे अर्हन्त हैं । ये जिन तीन होते हैं, जैसे—अवधिजिन—अवधिज्ञान की प्रधानतावाले जिन,

૩૫ નિર્ણય થાય છે તેને લોકાન્ત કહે છે. એ જ પ્રમાણે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદને આધારે જે અર્થાદિ ૩૫ નિર્ણય થાય છે તેને વેદાન્ત કહે છે. આચારાંગાદિ ૩૫ જૈન સિદ્ધાન્તને આધારે જે અર્થાદિ ૩૫ નિર્ણય થાય છે તેને સમયાન્ત કહે છે ॥ સૂ. ૮૬ ॥

૮૭ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ—સમયાન્તનું કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું. તે સમય જિન, કેવલી, અર્હન્ત, શબ્દવાચ્ય આપ્તપુરુષો દ્વારા પ્રણીત હોવાથી સમ્યક્ સત્ય હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જિનાદિ શબ્દવાચ્ય ભેદોનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે ત્રણ સૂત્રો કહે છે—“ તઓ જિણા ” ઇત્યાદિ—

જેમણે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી શત્રુઓને જીતી લીધાં છે, તેમને જિન—સર્વજ્ઞ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ રાગો દ્વેષસ્તથા મોહઃ ” ઇત્યાદિ—

ઇન્દ્રિયો રૂપી શસ્ત્રો મોજૂદ હોવા છતાં પણ જેઓ વિષયવાસનાથી રહિત હોય છે તેમને અર્હન્ત કહે છે.

તે ત્રયો યથા અવધિજ્ઞાનપ્રધાનો જિનોઽવધિજ્ઞાનજિનઃ, મનઃ પર્યવજ્ઞાનપ્રધાનો જિનો મનઃપર્યવજ્ઞાનજિનઃ, एतौ द्वौ निश्चयप्रत्यक्ष-ज्ञानवत् तथा जिनाविवर्जिनौ इत्युपचारगम्यौ स्तः । तृतीयः केवलज्ञानजिनः, एष निरुपचारः सर्वज्ञत्वात्—

મનઃ પર્યવજ્ઞાનજિન-મનઃ પર્યવજ્ઞાનપ્રધાનતાવાળે જિન, ઔર કેવલ-જ્ઞાનજિન-કેવલજ્ઞાન કી પ્રધાનતાવાળે જિન, इनमें अवधिज्ञानजिन और मनः पर्यवज्ञानजिन ये दो यथार्थ में केवलज्ञानजिन की तरह जिन नहीं हैं । क्यों कि इनका जो ज्ञान है वह विकल देशप्रत्यक्ष है जब कि-केवलज्ञानजिन का प्रत्यक्ष सकल प्रत्यक्ष है परन्तु-फिर भी केवलज्ञान-जिन का प्रत्यक्ष जैसा अपने विषय में पूर्णरूप से विशद होता है उसी प्रकार से इन दोनों जिनों का ज्ञान भी अपने अपने विषय में पूर्णरूप से विशद होता है । जैसा उनका प्रत्यक्ष अतीन्द्रिय होता है उसी प्रकार से ये दोनों ज्ञान भी अतीन्द्रिय होते हैं । इनके उनके प्रत्यक्ष में सङ्कलना और विकलता यह विषयोपाधिजन्य है, इसलिये निश्चय प्रत्यक्ष ज्ञानवाले होने से ये दोनों जिनके भगवान् जैसे जिन माने गये हैं, यह कथन उपचार से किया गया जानना चाहिये । वास्तव में जिन तो केवलज्ञानवाला जो होता है वही है । केवलज्ञान वालों में “जिन” ऐसा

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) અવધિજિન-અવધિજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળો જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન-એટલે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળો જિન, અને (૩) કેવળજ્ઞાન જિન-એટલે કે કેવળજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળો જિન. આ ત્રણ પ્રકારના જે જિન કહ્યા છે તેમાંના અવધિજ્ઞાન જિન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન, આ બે કેવળજ્ઞાન જિનની જેમ યથાર્થ રૂપે જિન નથી, કારણ કે તેમનું જે જ્ઞાન હોય છે તે વિકલ (દેશપ્રત્યક્ષ) હોય છે, પરન્તુ કેવળજ્ઞાન જિનનું જ્ઞાન સકળ પ્રત્યક્ષ હોય છે, છતાં પણ કેવળજ્ઞાન જિનનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેમ પોતાના વિષયમાં પૂર્ણરૂપે વિશદ હોય છે, એ જ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જિન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન જિનોનાં જ્ઞાન પણ પોતપોતાના વિષયમાં પૂર્ણરૂપે વિશદ હોય છે. જેવી રીતે તેમનું પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય હોય છે, એ જ પ્રમાણે તે બન્ને જ્ઞાન પણ અતીન્દ્રિય હોય છે. તેમના પ્રત્યક્ષમાં સંકલતા અને વિકલતા તે વિષયોપાધિજન્ય છે, તેથી નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તે બન્ને જિનને ભગવાન જેવાં જ જિન માનવામાં આવ્યા છે, આ કથનને ઔપચારિક કથન જ સમજવું જોઈએ. વાસ્તવમાં કેવળજ્ઞાની જીવને જ ખરા જિન કહી શકાય છે. કેવળજ્ઞાની જીવને “જિન” કહેવાનું કારણ એ

અથ કેવલિસૂત્રમાહ-‘ તઓ કેવલી ’ ઇત્યાદિ, કેવલમ્-એકમનન્તં પૂર્ણ વા જ્ઞાનાદિકં યેષામસ્તીતિ કેવલિનઃ, ઉક્તશ્ચ—

“ કસિણં કેવલકપ્પં, લોગં જાણંતિ તહ ય પામંતિ ।

કેવલચરિત્તણાણી, તમ્હા તે કેવલી હોંતિ ॥ ૧ ॥ ”

છાયા-કૃત્સનં કેવલકલ્પં, લોકં જાનન્તિ તથા ચ પશ્યન્તિ ।

કેવલચારિત્રજ્ઞાનિનઃ, તસ્માત્તે કેવલિનો ભવન્તિ ॥ ૧ ॥

તે — અવધિમનઃપર્યવકેવલજ્ઞાનભેદાત્રયઃ । તત્રાવધિજ્ઞાનકેવલીમનઃ-
પર્યવજ્ઞાનકેવલીત્યેતૌ દ્વૌ જિનવન્નિશ્ચયપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવત્ત્વાદુપચારાત્કેવલિપદવાચ્યૌ
સ્તઃ, તૃતીયઃ કેવલજ્ઞાનકેવલી નિરુપચારઃ સર્વભાવાનાં સાક્ષાદર્શકત્વાત્ ॥૨॥

વ્યવહાર ઉન્કો સર્વજ્ઞ હોને સે નિરુપચરિત હૈ । કેવલ શબ્દ કા અર્થ
એક અનન્ત, અથવા પૂર્ણ હૈ જિનકો જ્ઞાનાદિક એક અથવા અનન્ત, યા
પૂર્ણ હોતા હૈ વહ કેવલી હૈ । કહા મી હૈ-“ કસિણં કેવલકપ્પં ” ઇત્યાદિ,
યે કેવલી મી અવધિજ્ઞાની મનઃ પર્યવજ્ઞાની ઓર કેવલજ્ઞાની કે ભેદ સે
ત્રીન પ્રકાર કે કહે ગયે હૈ । હનમેં અવધિજ્ઞાની કેવલી, ઓર મનઃ પર્ય-
વજ્ઞાની કેવલી યે દો, જિનકી તરહ નિશ્ચય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાલે હોને કે
કારણ ઉપચાર સે કેવલી કહે ગયે હૈ । ઓર ત્રીસરા જો કેવલજ્ઞાની
કેવલી હૈ વહ નિરુપચરિત કેવલી કહા ગયા હૈ । ક્યોં કિ વહ રૂપી ઓર
અરૂપી સમસ્ત ભાવોં કા સાક્ષાત્ દેખને વાલોં હોતા હૈ, તાત્પર્ય યહ હૈ
કિ-અવધિજ્ઞાની, ઓર મનઃ પર્યવજ્ઞાની કેવલી રૂપીમાત્ર પદાર્થ કો હી

છે કે તેઓ સર્વજ્ઞ હોય છે. કેવળ પદનો અર્થ એક, અનન્ત અથવા પૂર્ણ
થાય છે. જેમના જ્ઞાનાદિક એક અથવા અનન્ત અથવા પૂર્ણ હોય છે તેમને
કેવલી કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-“ કસિણં કેવલકપ્પં ” ઇત્યાદિ—

તે કેવલીના પણ અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની, એ ત્રણ
ભેદ કહ્યા છે. અવધિજ્ઞાની કેવલી અને મનઃપર્યવજ્ઞાની કેવલિ, આ બન્ને
જિનની જેમ નિશ્ચય (નિયત) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોય છે, તેથી તેમને
ઔપચારિક રીતે જ કેવલી કહેવામાં આવેલ છે, અને ત્રીજા જે કેવળજ્ઞાની
કેવળી છે તેમને નિરુપચરિત કેવળી કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેઓ
રૂપી, અરૂપી સમસ્ત ભાવોને સાક્ષાત્ જોઈ શકનારા હોય છે. આ કથનનો
ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

અવધિજ્ઞાની અને મન પર્યવજ્ઞાની કેવળી માત્ર રૂપી પદાર્થોને જ દ્રવ્ય
ક્ષેત્રાદિની મર્યાદામાં રહીને સાક્ષાત્ જાણી દેખી શકે છે-તેઓ અરૂપી પદાર્થોને

અથ તૃતીયમર્હત્મત્રમાહ—‘ તઓ અરદા ’ ઇત્યાદિ, અર્હન્તિદેવકૃતાપ્તમહાપ્રા-
તિહાર્યરૂપમતિશયમિત્યર્હન્તઃ । તે ત્રયઃ શેષ વ્યાખ્યા જિનવદ્ વિજ્ઞેયા ॥ સૂ. ૮૭ ॥
एते च सलेश्या अपि भयन्तीति चतुर्दशमूत्रैर्लेख्या प्रकरणमाह—

મૂત્રમ્—તઓ લેસાઓ દુભિમગંધાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા
કપ્પહલેસા, ણીલલેસા કાઝલેસા । ૧ । તઓ લેસાઓ સુભિ-
મંધાઓ પળ્લન્તાઓ તં જહા—તેઝલેસા, પમ્પહલેસા, સુક્કલેસા
। ૨ । एवं दोग्गइगामिणीओ ३, सोग्गइगामिणीओ ४, संकि-
लिट्ठाओ ५, असंकिलिट्ठाओ ६, अमणुण्णाओ ७, मणुण्णाओ

द्रव्यक्षेत्रादि की मर्यादा लेकर साक्षात् जानते हैं, अरूपी पदार्थों को नहीं । परन्तु—जो केवलज्ञान से केवली होता है केवलज्ञानवान् होता है वह रूपी अरूपी समस्त पदार्थों को जानता है, परन्तु अपने विषय को जानने में इन तीनों केवलियों को ज्ञान में वैशद्य का अन्तर नहीं है यही कथन निश्चय प्रत्यक्ष ज्ञानवान् निश्चय प्रत्यक्ष से कहा गया है । अर्हन्त सूत्र की प्ररूपणा करते हुवे सूत्रकार अय कहते हैं—जो देवकृत अष्ट महाप्रातिहार्यरूप अतिशयवाले होते हैं ऐसे अर्हन्त अवधिज्ञान अर्हन्त आदि के भेद से तीन प्रकार के जो कहे गये हैं सो इन पदों की व्याख्या जिन व्याख्या की तरह जाननी चाहिये ॥ सू. ८७

જાણી-દેખી શકતા નથી પરન્તુ જે કેવળજ્ઞાનવાળા કેવળી હોય છે, તેઓ રૂપી અરૂપી સમસ્ત પદાર્થોને જાણી દેખી શકે છે, અશુદ્ધ મર્યાદામાં રહેલા પદાર્થોને જ તેઓ જોઈ શકે છે, એવું નથી, પરન્તુ ત્રિકાળવર્તી અને ત્રણે લોકમાં રહેલા સમસ્ત દ્રવ્યોને “ હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ ” જાણી-દેખી શકે છે. પરન્તુ પોતપોતાના વિષયમાં તે ત્રણે કેવલીઓના જ્ઞાનમાં પૂર્ણરૂપે વિશદતા જ હોય છે. એ જ વાત નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાન્-નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

હવે સૂત્રકાર અર્હન્ત સૂત્રની પ્રરૂપણા કરે છે—જેઓ દેવકૃત અષ્ટ મહા-પ્રાતિહાર્યરૂપ અતિશયવાળા હોય છે, એવા અર્હન્તોના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—
(૧) અવધિજ્ઞાન અર્હન્ત, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન અર્હન્ત અને કેવળજ્ઞાન અર્હન્ત.
અવધિજ્ઞાન જિન આદિ પદોના જેવી જ આ પદોની વ્યાખ્યા સમજવી. ॥ સૂ. ૮૭ ॥

૮, અવિસુદ્ધાઓ ૯, વિસુદ્ધાઓ ૧૦, અપ્પસત્થાઓ ૧૧, પસ-
ત્થાઓ ૧૨, સીયલુક્કસાઓ ૧૩, ણિદ્ધુણ્ઠાઓ ૧૪ ॥ સૂ. ૮૮ ॥

છાયા-તિસો લેશ્યા દુરભિગન્ધાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા,
કાપોતલેશ્યા । ૧ । તિસોલેશ્યાઃ સુરભિગન્ધાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-તેજોલેશ્યા,
પદ્મલેશ્યા, શુક્લલેશ્યા । ૨ । એવ દુર્ગતિગામિન્યઃ ૩, સુગતિગામિન્યઃ ૪, સંકિલ્પાઃ
૫, અસંકિલ્પાઃ ૬, અમનોજ્ઞાઃ ૭, મનોજ્ઞાઃ ૮, અવિશુદ્ધાઃ ૯, વિશુદ્ધાઃ ૧૦,
અપ્રશસ્તાઃ ૧૧, પ્રશસ્તાઃ ૧૨, શીતરક્ષાઃ ૧૩, સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ ૧૪ ॥ સૂ. ૮૮ ॥

યે લેશ્યા સહિત મી હોતે હૈં, અતઃ અવ સૂત્રકાર ૧૪ સૂત્રો દ્વારા
લેશ્યા પ્રકરણ કહતે હૈં-“ તઓ લેસ્સાઓ દુઘ્ભિગંધાઓ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ-ત્રીન લેશ્યાઈ દુર્ગંધવાલી કહી ગઈહૈં, જૈસે કૃષ્ણલેશ્યા ૧ નીલલે-
શ્યા ૨ ઓર કાપોતલેશ્યા ૩ । ૧ । ત્રીન લેશ્યાઈ સુભિગંધવાલી કહી ગઈહૈં,
જૈસે-તેજોલેશ્યા ૧ પદ્મલેશ્યા ૨ ઓર શુક્લલેશ્યા ૩ । ૨ । ઇસી પ્રકાર
સે ત્રીન લેશ્યાઈ જીવ કો દુર્ગતિ મેં લે જાનેવાલી કહી ગઈ હૈં ૩ ઓર
ત્રીન લેશ્યાઈ જીવ કો સુગતિ મેં લે જાનેવાલી કહી ગઈ હૈં ૪ ઇસી પ્રકાર
સે ત્રીન લેશ્યાઈ સંકિલ્પ (અશુભ) પરિણામોં કા હેતુ હોને સે સંકિલ્પ
કહી ગઈ હૈં ૫ ઓર ત્રીન લેશ્યાઈ સંકિલ્પ પરિણામોં કા હેતુ નહીં
હોને સે અસંકિલ્પ કહી ગઈ હૈં ૬ ઇસી પ્રકાર સે ત્રીન લેશ્યાઈ અમ-
નોજ્ઞ કહી ગઈ હૈં ૭ ઓર ત્રીન લેશ્યાઈ મનોજ્ઞ કહી ગઈ હૈં ૮ ઇસી
પ્રકાર સે ત્રીન લેશ્યાઈ અવિશુદ્ધ ૯ ઓર ત્રીન લેશ્યાઈ વિશુદ્ધ ૧૦

તેઓ લેશ્યાસહિત પચ્ચ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ૧૪ સૂત્રો દ્વારા
લેશ્યાઓનું કથન કરે છે-“ તઓ લેસ્સાઓ દુઘ્ભિગંધાઓ ” ઇત્યાદિ—

(૧) ત્રણ લેશ્યાઓને દુર્ગંધવાળી કહી છે-કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલ લેશ્યા
અને કાપોત લેશ્યા. (૨) ત્રણ લેશ્યાઓને સુરભિ ગંધવાળી કહી છે-તેજો લેશ્યા
પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યા (૩) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને જીવને
દુર્ગતિ અપાવનારી કહી છે. (૪) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને જીવને સુગ-
તિમાં લઈ જનારી કહી છે (૫) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલ્પ (મલીન)
પરિણામોના હેતુ (કારણ) રૂપ હોવાથી તેમને સંકિલ્પ કહી છે, અને (૬) ત્રણ
લેશ્યાઓ સંકિલ્પ પરિણામોના કારણરૂપ નહીં હોવાથી તેમને અસંકિલ્પ કહી
છે. (૭) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અમનોજ્ઞ કહી છે, અને (૮) ત્રણ
લેશ્યાઓને મનોજ્ઞ કહી છે (૯) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અવિશુદ્ધ કહી

ટીકા—‘ તઓ લેસાઓ ’ इत्यादि । तिस्र पदसु त्रिसंख्यकाः लेश्याः दुरभिगन्धाः दुर्गन्धवत्यः प्रज्ञप्ताः, दुरभिगन्धत्वं च तासां पुद्गलान्मकत्वात्, पुद्गलेषु च गन्धादीनामवश्यम्भावात्, उक्तञ्च—

“ जह गोमडस्स गंधो, मुणगमडस्स व जहा अहिमडस्स ।

एत्तो वि अणंतगुणो, लेसाणं अप्पसत्थाणं ॥ १ ॥ ”

छाया—यथा गोमृतस्य गन्धः, शुनकमृतस्य यथाऽहिमृतस्य ।

इतोऽप्यनन्तगुणो लेश्यानामप्रशस्तानाम् ॥ १ ॥

તા: દર્શયતિ-કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા । વર્ણશ્રાસાં નામાનુસારી વિજ્ઞેયસ્તેન કૃષ્ણલેશ્યા-કૃષ્ણવર્ણા, નીલલેશ્યા-નીલવર્ણા, કાપોતલેશ્યા-કહી ગઈ હૈં । इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ प्रशस्त कही गई हैं ११ और तीन लेश्याएँ अप्रशस्त कही गई हैं-१२ । इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ शीत-रूक्ष कही गई हैं-१३ और-तीन लेश्याएँ सिग्ध-उष्ण कही गई हैं-१४ ।

इन सूत्रों का तात्पर्यार्थ इस प्रकार से है-लेश्या-६ प्रकार की कही गई हैं कृष्णलेश्या-नीललेश्या-कापोतलेश्या-तेजोलेश्या-पद्मलेश्या-और-शुक्ललेश्या-६ । इन में आदि की जो ३ लेश्याएँ हैं-कृष्णलेश्या नीललेश्या, और-कापोतलेश्या-३ ये दुरभिगन्धवाली इसलिये कही गई हैं कि-ये दुरभिगन्धवाले पुद्गलों वाली होती हैं, क्योंकि-पुद्गलों में गन्धादिक गुण अवश्य होते हैं । कहा भी है-“ जहगोमडस्स गंधो ” इत्यादि-जैसीगोके मृतक शरीर की, कुत्ते के मरे शरीर की, अथवा-जैसी सर्पके मरे शरीर की, दुर्गन्ध होती है इस से भी अनन्तगुणें

છે, અને (૧૦) ત્રણ લેશ્યાઓને વિદ્યુદ્ધ કહી છે (૧૧) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અપ્રશસ્ત કહી છે અને (૧૨) ત્રણ લેશ્યાઓને પ્રશસ્ત કહી છે. (૧૩) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને શીત-રૂક્ષ કહી છે, અને (૧૪) ત્રણ લેશ્યાઓને સિન્ધ-ઉષ્ણ કહી છે

હવે આ ૧૪ સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-લેશ્યાના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કૃષ્ણ લેશ્યા, (૨) નીલ લેશ્યા, (૩) કાપોત લેશ્યા (૪) તેજો લેશ્યા, (૫) પદ્મ લેશ્યા અને (૬) શુક્લ લેશ્યા આ ૬ લેશ્યાઓ-માંથી પહેલી ત્રણ લેશ્યાએ ને દુરભિ ગન્ધવાળી કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ત્રણે લેશ્યાઓ દુરભિ ગન્ધવાળા પુદ્ગલોવાળી હોય છે, કારણ કે પુદ્ગલોમાં ગન્ધાદિક ગુણ અવશ્ય હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-“ જહ ગોમડસ્સ ગંધો ” इत्यादि “ गायना मृत कवेवरनी, कृतराना मृत कवेवरनी અને સાપના મૃત શરીરની

કપોતવર્ણા ધૂમ્રવર્ણેત્યર્થઃ । ૧ । ‘ તઓ ’ ઇત્યાદિ, તિસ્રોલેશ્યાઃ સુરભિગન્ધાઃ—સુગન્ધવત્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ આહ ચાત્રાર્થે—

“ જહ સુરભિકુસુમગંધો, ગંધોવાસાણ પિસ્સમાણાણં ।

એત્તો ધિ અણંતગુણો, પસત્થલેસાણ તિહંપિ ॥ ૧ ॥

છાયા—યથા સુરભિકુસુમગન્ધઃ, ગન્ધોવાસાનાં પિષ્યમાણાનામ્ ।

ઇતોऽપ્યનન્તગુણઃ (ગન્ધઃ) પ્રશસ્તલેશ્યાનાં તિસ્રણામપિ ॥ ૧ ॥

તા એવાહ—તેજો—વહ્નિઃ, તદ્વર્ણાલેશ્યા તેજોલેશ્યા લોહિતવર્ણેત્યર્થઃ, પદ્મ-

અધિકગન્ધ કૃષ્ણ-નીલ-એવં-કાપોત્ત્વેન ત્રિણ અપ્રશસ્ત લેશ્યાઓંની કી હોતી હૈ [ઉત્ત. અ. ૩૪ ગા. ૧૬] । “ જહ સુરભિ કુસુમગંધો—” ઇત્યાદિ । જૈસી સુગન્ધિત ફૂલોંની કી સુગન્ધ હોતી હૈ, અથવા-જૈસે-સુગન્ધ પીસે જાતે હુવે સુગન્ધિત દ્રવ્યોંની સે આતી હૈ, ઇન સે ભી અનન્તગુણ અધિક સુગન્ધિ પીત-પદ્મ-એવં શુક્લ, ઇન ત્રિણ પ્રશસ્ત લેશ્યાઓંની કી હોતી હૈ [ઉત્તર-અ ૩૪ ગા. ૧૭] ઇન મેં વર્ણ ઇન કે નામાનુસાર હોતા હૈ—ઇસલિયે-કૃષ્ણલેશ્યા કૃષ્ણવર્ણ વાલી હોતી હૈ, નીલલેશ્યા નીલવર્ણવાલી હોતી હૈ, એવમ્-કાપોતલેશ્યા ધૂમ્રવર્ણવાલી હોતી હૈ—૧ “ તઓ—” ઇત્યાદિ, ત્રિણ લેશ્યાઈ—તેજ, પદ્મ, ઓર-શુક્લ, યે ત્રિણ લેશ્યાઈ જો-સુરભિગન્ધ વાલી કહી ગઈ હૈં સો યે-સુરભિગન્ધવાલે પુદ્ગલોંવાલી હોતી હૈં । કહા ભી હૈ—“ જહ સુરભિ કુસુમગંધો—” ઇત્યાદિ, વર્ણ ઇન

જેવી દુર્ગંધ હોય છે, તેના કરતાં પણ અનન્તગણી અધિક દુર્ગંધ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત, આ ત્રણ અપ્રશસ્ત લેશ્યાઓની હોય છે. ” ઉ. સૂ. ના ૩૪ માં અધ્યયનની ૧૬ મી ગાથામાં આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

“ જહ સુરભિકુસુમગન્ધો ” ઇત્યાદિ—

જેવી સુગંધીદાર ફૂલોની સુગંધ હોય છે, જેવી લસોડેલા સુગંધી દ્રવ્યોની સુગંધ હોય છે, તેના કરતાં પણ અનન્તગણી સુગન્ધ તેજલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યાની હોય છે. (ઉત્તર અ. ૩૪ ગાથા ૧૭)

આ છએ લેશ્યાઓનાં વર્ણ તેમના નામાનુસાર હોય છે. જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા શ્યામ વર્ણવાળી, નીલલેશ્યા નીલ વર્ણવાળી, કાપોત લેશ્યા ધૂમ્ર વર્ણવાળી હોય છે. “ તઓ ” ઇત્યાદિ—

તેજલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યાને સુરભિ ગંધવાળી કહી છે. કારણ કે તેઓ સુરભિ ગંધવાળા પુદ્ગલોવાળી હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ જહ સુરભિ કુસુમગંધો ” ઇત્યાદિ—

લેહ્યા-પદ્મગર્ભવર્ણા કમલગર્ભસદૃશપીતવર્ણોત્તર્યઃ, શુક્લવર્ણાલેહ્યા શુક્લલેહ્યા । ૨ । એવં-પ્રથમ-દ્વિતીયસૂત્રવત્ તિસ્સસ્તિસો લેહ્યાઃ અશુભશુભરૂપા દુર્ગતિગામિની સુગતિગામિન્યાદિ વિશેષણવિશિષ્ટાશ્વતુર્દશમુત્રૈ વ્યાખ્યેયાઃ । તત્ર દુર્ગતિ-નરકતિર્યગ્રૂપાં ગમયન્તિ પ્રાણિનમિતિ દુર્ગતિગામિન્યઃ ૩, સુગતિ-મનુષ્યદેવગતિરૂપાં ગમયન્તિ પ્રાણિનમિતિ સુગતિગામિન્યઃ ૪ । એવં સંકલ્પિટાઃ સંકલેશ-હેતુત્વાત્ ૫, એતદ્વિપરીતા અસંકલ્પિટાઃ । એવં વિપર્યયઃ સર્વત્ર વિજેયઃ, સ તુ

મેં इनके नामानुसार होता है, जैसे-तेजोलेह्या लोहितवर्णवाली होती है क्योंकि कि-तेज नाम अग्निका है-अग्निका वर्ण लोहित होता है, अतः-यह लेह्या भी उसी के वर्ण जैसी कही गई है । पद्मलेह्या-पीतवर्णवाली होती है, क्योंकि कि-पद्मगर्भ पीतवर्णवाला होता है । पद्मशब्द से यहां पद्म का गर्भ लिया गया है । शुक्लवर्णवाली शुक्ललेह्या होती है प्रथम द्वितीय सूत्र के प्रतिपादन की तरह तीन-२ लेह्याएँ अशुभरूप और शुभरूप, दुर्गति में लेजानेवाली-और सुगति में लेजानेवाली-संक्लिष्ट हेतुवाली-और असंक्लिष्ट हेतुवाली तथा-अमनोज्ञ एवं-मनोज्ञ आदि विशेषणोंवाली होती हैं । ऐसा-प्रतिपादन इन दो सूत्रों से आगे के १२ सूत्रों द्वारा प्रतिपादन किया गया है-जो प्राणी को मनुष्य गतिरूप और-देवगतिरूप शुभगतिमें लेजातीहैं, वे लेह्याएँ सुगतिगामिनी और-जो जीव को नरक एवं-तिर्यग्गति में लेजाती हैं वे दुर्गतिगामिनी हैं । अशुभ-

આ ત્રણ લેશ્યાઓનાં વર્ણુ પણ તેમનાં નામાનુસાર જ હોય છે. જેમકે તેજ નામ અગ્નિનું છે. અગ્નિનો વર્ણુ લોહિત (લાલ) હોય છે, તેથી આ લેશ્યાને પણ લોહિત વર્ણુવાળી કહી છે. પદ્મલેશ્યા પીળા વર્ણુની હોય છે, પદ્મગર્ભ (કમળનોગર્ભ) પીળા વર્ણુવાળો હોય છે “ પદ્મ ” પદ્મથી અહીં પદ્મનો ગર્ભ ગૃહીત થયો છે શુક્લ લેશ્યા સફેદ (શુક્લ) વર્ણુવાળી હોય છે. પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અશુભ રૂપ દુર્ગતિમાં લઈ જનારી છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ શુભરૂપ સુગતિમાં લઈ જનારી છે. જે લેશ્યાઓ જીવને નરક અને તિર્યગ્ ગતિમાં લઈ જાય છે, તે લેશ્યાઓને દુર્ગતિ ગામિની કહે છે, અને જે લેશ્યાઓ જીવને મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ રૂપ શુભગતિમાં લઈ જાય છે, તે લેશ્યાઓને સુગતિ ગામિની કહે છે. પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ જીવના સંકલ્પ પરિણામના હેતુભૂત થાય છે, તેથી તેમને સંકલ્પ લેશ્યાઓ કહી છે અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ (તેજ, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાઓ) જીવના સંકલ્પ પરિણામના હેતુભૂત થતી નથી, તેથી તેમને અસંકલ્પ લેશ્યાઓ કહે છે.

સુબોધ એવ ૬, અમનોજ્ઞાઃ-અમનોજ્ઞરસોપેતપુદ્ગલમયત્વાત્ ૭-૮ । અતિ શુદ્ધા
વર્ણતઃ-૯-૧૦ । અપ્રશસ્તાઃ-અશ્રેયસ્યોઽનાદેયા इत्यर्थः ૧૧-૧૨ । તથા-શીત
રુક્ષાઃ ૧૩, સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ ૧૪, एते द्वे अपि स्पर्शत एवेति ॥ સૂ. ૮૮ ॥

પૂર્વ લેશ્યાવર્ણિતાઃ, સામ્પ્રતં લેશ્યા વિશિષ્ટમેવ મરણં ભવતીતિ મરણનિરૂપ-
ણાય સૂત્રચતુષ્ટયમાહ-

મૂલમ્-તિવિહે મરણે પળ્લન્તે, તં જહા-વાલમરણે, પંડિય-
મરણે, વાલપંડિયમરણે ૧ । વાલમરણે તિવિહે પળ્લન્તે, તં જહા

લેશ્યાઈ જીવકો સંકિલ્પ પરિણામ કા હેતુભૂત હોતી હૈં ઓર-શુભલેશ્યાઈ
અસંકિલ્પ પરિણામ કા હેતુભૂત નહીં હોતી હૈં । અમનોજ્ઞ ઓર મનોજ્ઞ
ઈન્હેં હસ કારણ કહા ગયા હૈં-કિ અમનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોતી હૈં
ઓર યે મનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોતી હૈં । અવિશુદ્ધતા-ઓર-વિશુ-
દ્ધતા, ઇનમેં વર્ણ કી અપેક્ષા જાનનીં ચાહિયે । અપ્રશસ્તતા-ઓર-પ્રશ-
સ્તતા-ઇનમેં-અશ્રેયસી ઓર-શ્રેયસી હોને કે કારણ હૈં । અર્થાત્-પૂર્વ
કી કૃષ્ણાદિ ૩ અનાદેય-[ત્યાજ્ય] હૈં, ઓર ઉત્તર કી ત્રીન તેજોલેશ્યા
આદિ આદેય ઉપાદેય હૈં । શીતરુક્ષતા ઓર સ્નિગ્ધઉષ્ણતા ઇનમેં સ્પર્શ
કી અપેક્ષા સે કહી ગઈ જાનનીં ચાહિયે ॥ સૂ. ૮૮ ॥

એ જ પ્રમાણે પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ અમનોજ્ઞ, અવિશુદ્ધ અને અપ્ર-
શસ્ત હોય છે જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ મનોજ્ઞ, વિશુદ્ધ અને પ્રશસ્ત
હોય છે. પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓને અમનોજ્ઞ કહેવાનું કારણ એ છે કે
તે ત્રણે લેશ્યાઓ અમનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોય છે, અને છેલ્લી ત્રણ શુભ
લેશ્યાઓ મનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોવાને કારણે તેમને મનોજ્ઞ કહી છે.

પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓમાં વર્ણની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધતા સમજવી
અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓમાં વર્ણની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતા સમજવી.
પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં અપ્રશસ્તા કહી છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં
પ્રશસ્તતા કહી છે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ એ શ્રેયસી હોવાથી એટલે કે કૃષ્ણાદિ
ત્રણ લેશ્યાઓ અનાદેય (ત્યાજ્ય) હોવાથી તેમને અપ્રશસ્ત કહી છે અને
તેઓ લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યા આદિ લેશ્યાઓ આદેય-ઉપાદેય
હોવાથી તેમને પ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે.

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં શીત રુક્ષતા અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સ્નિગ્ધ
ઉષ્ણતા સ્પર્શની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૮૮ ॥

ઠિયલેસે, સંકિલિટલેસે પજ્જવજાયલેસે ।૨। પંડિયમરણે તિવિહે
પણ્ણત્તે, તં જહા-ઠિયલેસે, અસંકિલિટલેસે, પજ્જવજાયલેસે ।૩।
બાલપંડિયમરણે તિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા-ઠિયલેસે, અસંકિલિ-
ટલેસે અપજ્જવજાયલેસે । ૪ ॥ સૂ૦ ૮૯ ॥

છાયા-ત્રિવિધં મરણં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વથા-વાલમરણં, પંડિતમરણં, બાલપણ્ડિતમ-
રણમ્ । ૧ । વાલમરણં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વથા-સ્થિતલેશ્યં સંકિલિટલેશ્યં, પર્યવ-
જાતલેશ્યમ્ । ૨ । પણ્ડિતમરણં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વથા-સ્થિતલેશ્યં, અસંકિલિટ
લેશ્યમ્ પર્યવજાતલેશ્યમ્ । ૩ । બાલપણ્ડિતમરણં ત્રિવિધ પ્રજ્ઞપ્તં, તદ્વથા-સ્થિ-
તલેશ્યં, અસંકિલિટલેશ્યં, અપર્યવજાતલેશ્યમ્ ૪ ॥ મૂ૦ ૮૯ ॥

અવ સૂત્રકાર લેશ્યા વર્ણનકેવાદ મરણ કા નિરૂપણ કરતે હૈં । ત્રયો
કિ-મરણ લેશ્યા વિશિષ્ટ હી હોતા હૈ “ તિવિહે મરણે પણ્ણત્તે ” इत्यादि,

સૂત્રાર્થ-મરણ ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયાહૈ જૈસે વાલ મરણ, પણ્ડિત
મરણ, ઓર બાલપણ્ડિત મરણ, ૧ इनमें बालमरण भी तीन प्रकार का
कहा गया है, जैसे स्थितिलेश्य, संकिलिष्टलेश्य, और पर्यवजातलेश्य २
पण्डितमरण भी तीन प्रकार का होता है, जैसे स्थितिलेश्य, असंक्लिष्ट
लेश्य, और पर्यवजातलेश्य । बालपण्डित मरण भी तीन प्रकार का कहा
गया है, स्थितिलेश्य असंकिलिष्टलेश्य और अपर्यवजातलेश्य ।

લેશ્યાઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મરણનું નિરૂપણ કરે છે.
મરણ લેશ્યાવિશિષ્ટ જ હોય છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને લેશ્યાનું નિરૂપણ
કર્તા બાદ હવે મરણનું નિરૂપણ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરવામાં આવે છે

“ તિવિહે મરણે પણ્ણત્તે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ-મરણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) બાલ મરણ, (૨) પંડિત મરણ અને
(૩) બાલ પંડિત મરણ.

બાલ મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨) સં-
કિલિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) પર્યવજાત લેશ્ય

પંડિત મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨)
અસંકિલિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) પર્યવજાત લેશ્ય.

બાલ પંડિત મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય,
(૨) અસંકિલિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) અપર્યવજાત લેશ્ય.

ટીકા--‘તિવિદે મરણે’ इत्यादि । मरणं, त्रिविधं, तदेवाह-बालमरणं, बालः-अज्ञस्तद्वद् यो वर्त्तते विरतिसाधकविवेकविकलत्वात् स बालः असंयत इत्यर्थः, तस्य मरणं बालमरण अस्मिन् मरणे व्रतप्रत्याख्याननादिकं न भवति । पण्डितमरणं, पण्डितः-सदसद्विवेकवान् विरतिफलेन फलवद्विज्ञानवत्त्वात् ज्ञाततत्त्वः संयत इत्यर्थः, तस्य मरणं पण्डितमरणम्, इदं व्रतप्रत्याख्याननादि सद्भावच्छब्दस्थ-यतीनां भवति । बालपण्डितमरणं, बालः-अविरतः, पण्डितः-विरतः, उभयरूप-

ટીકાર્થ-इस मरणके प्रतिपादक ४ सूत्रहैं, बाल शब्दसे यहां अज्ञानी लिया गया है इस अज्ञानी जैसा जो होता है वह मरण है । अर्थात् जीव जबतक विरति साधक विवेकसे रहित बना रहता है तब तक बाल असंयतरहता है और इसीसे उसे अज्ञानी कहा गया है । इस अज्ञ अवस्था का बाल-दशा का जो मरण है वह बालमरण है, इस मरण में अज्ञानी जीव के व्रत प्रत्याख्यान आदि नहीं होते हैं । विरतिरूप फल से फलवाला होता है पण्डितमरण सत् असत् का विवेक जिसे होता है वह पण्डित है इसका ज्ञान पण्डित का ज्ञान विरतिरूप फल से सफल होता है, तत्त्वों का इसे ज्ञान हो जाता है अतः-यह संयतावस्था से युक्त हो जाता है ऐसे संयतरूप पण्डित का जो मरण है वह पण्डित मरण है । यह पण्डित मरण व्रत, प्रत्याख्यान आदि के सद्भाव से छद्मस्थ सुनियों को होता है तथा-बालपण्डित मरण देशविरति श्रावक को होता है,

ટીકાર્થ-મરણનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર સૂત્રો અહીં આપ્યા છે. બાલ શબ્દથી અજ્ઞાની જીવ ગૃહીત થયો છે આ અજ્ઞાન અવસ્થા યુક્ત જીવના મરણને બાલ-મરણ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

જીવ જ્યાં સુધી વિરતિસાધક વિવેકથી રહિત જ રહે છે, ત્યાંસુધી તે બાલ (અસંયત) જ રહે છે, અને તે કારણે જ તેને અજ્ઞાની કહ્યો છે આ અજ્ઞ (જ્ઞાન રહિત) અવસ્થા રૂપ બાલદશા સંપન્ન જીવનું જે મરણ છે તેને બાલમરણ કહે છે. આ મરણથી મોતને ભેટતા એવા અજ્ઞાની જીવ દ્વારા વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન આદિની આરાધના થતી નથી. વિરતિ રૂપ ફલ દ્વારા જે મરણ થાય છે, તે મરણને પંડિત મરણ કહે છે જે માણસમાં સારાં નરસાનો વિવેક હોય છે, તેને પંડિત કહે છે. તે પંડિતનું જ્ઞાન વિરતિરૂપ ફળથી સફળ બને છે તે તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેથી તે સંયતાવસ્થાથી યુક્ત થઈ જાય છે એવા સંયતરૂપ પંડિતનું જે મરણ છે તેને પંડિત મરણ કહે છે. વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન આદિના સદ્ભાવમાં છદ્મસ્થ સુનિઓ આ પ્રકારનું પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે, દેશવિરત શ્રાવકના મરણને બાલ પંડિત મરણ કહે છે. તે દેશવિરત

ત્વાદ્ બાલપણ્ડિતઃ-સંયતાસંયતઃ દેશવિરતિશ્રાવક इत्यर्थः तस्य मरणं बालपण्डितमरणम् । यद्वा-बालं सर्वविरतिपरिणामाभावात् , पण्डितं स्थूलप्राणातिपातादि विरमणात् , बालं च तत् पण्डितं चेति बालपण्डितं, तद् योगात् मरणं बालपण्डितमरणम् । इदं देशविरतिमतः श्रावकस्य भवतीति । १ ।

અથ બાલમરણં કથયતિ-‘બાલમરણે’ इत्यादि, बालमरणं त्रिविधं, तदेवाह-स्थितलेश्यम्, स्थिता अवस्थिता अविशुद्ध्यमाना असंकिलश्यमाना च लेश्या कृष्णादिर्यस्मिन् तत्तथोक्तम् । संकिल्ललेश्यं, संकिल्लप्रा-संकिलश्यमाना संक्लेशमागच्छन्ती लेश्या यस्मिन् मरणे तत्तथोक्तम् । पर्यवजातलेश्यं, पर्यवाः-परिगोष्याद्-विशुद्धिविशेषाः जाताः

દેશવિરત શ્રાવક સ્થાવર હિંસા સે અવિરત હોતા હૈં ઓર ત્રસહિંસા સે વિરત હોતા હૈં । હસીલિયે વિરતાવિરત કી અપેક્ષા લેકર દેશવિરત શ્રાવક કા મરણ બાલપણ્ડિત મરણ કહા ગયા હૈં, અથવા-દેશવિરત શ્રાવક મેં સર્વ વિરતિ કા અભાવ રહતા હૈં, અતઃ હસ અપેક્ષા વહ બાલ હૈં તથા-સ્થૂલપ્રાણાતિપાત આદિ સે વિરમણ રહતા હૈં હસલિયે-વહ પણ્ડિત હૈં બાલ હોકર બી હસ તરહ વહ પણ્ડિત હૈં, હસ બાલ પણ્ડિત કે યોગ સે મરણ કો ‘બી બાલપણ્ડિત મરણ કહ દિયા ગયા હૈં ૧ બાલમરણ કે પ્રકારોં કો દિખાતે હુવે સૂત્રકાર કહતે હૈં કિ-સ્થિતિ-લેશ્ય આદિ જો ત્રીન ભેદ બાલમરણ કે કહે ગયે હૈં ડનકા તાત્પર્ય હસ પ્રકાર સે હૈં-જિસ મરણ મેં કૃષ્ણાદિલેશ્યા અવિશુદ્ધ્યમાન ઓર અસં-કિલશ્યમાન હોતી હૈં એસા વહ મરણ સ્થિતલેશ્ય બાલમરણ હૈં ૨ જિસ મરણ મેં લેશ્યાસંક્લેશ ભાવ કો પ્રાપ્ત કરતી રહતી હૈં એસા વહ મરણ

શ્રાવક સ્થાવર હિંસાથી અવિરત હોય છે અને ત્રસહિંસાથી વિરત હોય છે, તે કારણે વિરતાવિરતની અપેક્ષાએ દેશવિરત શ્રાવકના મરણને બાલપંડિત મરણ કહે છે. અથવા દેશવિરતિ યુક્ત શ્રાવકમાં સર્વ વિરતિનો અભાવ રહે છે, તેથી આ અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો તે બાલ જ છે. પરંતુ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત આદિ તે કરતો નથી, તેથી તે પંડિત છે-બાલ હોવા છતાં પણ આ રીતે તે પંડિત છે. આ બાલ-પંડિતના યોગથી તેના મરણને પણ બાલ પંડિત મરણ કહ્યું છે । ૧ ।

હવે બાલ મરણના સ્થિતિ લેશ્ય આદિ ત્રણ લેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-જે મરણમાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યા અવિશુદ્ધ્યમાન અને અસંકિલશ્યમાન હોય છે, તે મરણને “ સ્થિતિ લેશ્ય બાલમરણ ” કહે છે. । ૨ ।

જે મરણમાં લેશ્યા સંકલેશ લાવને પ્રાપ્ત કરતી રહે છે, એવા મરણને “ સંકિલ્પ લેશ્ય બાલમરણ ” કહે છે, જે મરણમાં અતિ સમય લેશ્યાની

પ્રતિસમયમુત્પન્ના યસ્યાં સા પર્યવજાતા વિશુદ્ધ્યા વર્ધમાનેત્યર્થઃ, તથાવિધા લેશ્યા યસ્મિન્સ્તત્તથોક્તમ્ ૩ । અત્રાયં ભાવઃ-કૃષ્ણાદિલેશ્યઃ સન્ યદા કૃષ્ણાદિલેશ્યેવ નારકાદિપ્રત્પદ્યતે તદા પ્રથમં સ્થિતલેશ્યાભિધં બાલમરણં ભવતિ ૧ । યદા નીલાદિલેશ્યઃ સન્ કૃષ્ણાદિલેશ્યેપ્રત્પદ્યતે તદા દ્વિતીયં સંકિલ્ષ્ટલેશ્યાભિધં બાલમરણં ભવતિ ૨ । યદા પુનઃ કૃષ્ણલેશ્યાદિઃ સન્ નીલકાપોતલેશ્યેપ્રત્પદ્યતે તદા તૃતીયં પર્યવજાતલેશ્યાભિધં બાલમરણં ભવતિ, ઉક્તં ચાન્ત્યદ્વયસંવાદિ ભગવત્યામ્, યદુત-

સંકિલ્ષ્ટલેશ્યા બાલમરણ હૈ ૨ જિસ મરણ મેં પ્રતિસમય વિશુદ્ધ વિશેષ ઉત્પન્ન હુવે હોં એસા વહ મરણ પર્યવજ્ઞાનલેશ્ય બાલમરણ હૈ યહ પર્યવ શબ્દ-સે વિશુદ્ધિ વિશેષ ગૃહીત હુવે હૈં । તાત્પર્ય એસા હૈ કિ જિસ મરણ મેં તથાવિધલેશ્યા વિશુદ્ધિ સે વર્ધમાન હૈ, એસા વહ મરણ પર્યવજ્ઞાન બાલમરણ હૈ ૩ યહાં ભાવ એસા હૈ-કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાલા હુવા કોઈ જીવ જબ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાલે હી નારકાદિકોં મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તબ ઉસકા વહ મરણ પ્રથમ સ્થિતલેશ્ય નામવાલા બાલમરણ કહલાતા હૈ ૧-જબ નીલાદિ લેશ્યા વાલા હુવા કોઈ જીવ કૃષ્ણાદિલેશ્યાવાલોં મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ તબ ઉસકા વહ મરણ દ્વિતીય સંકિલ્ષ્ટ લેશ્ય નામ કા બાલ-મરણ કહલાતા હૈ ૨ ઓર જબ પુનઃ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાલા હુવા નીલ એવમ્ કાપોત લેશ્યાવાલોં મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તબ ઉસકા વહ મરણ તૃતીય પર્યવજાતલેશ્ય નામક બાલમરણ કહલાતા હૈ । ભગવતી મેં એસા

વિશુદ્ધિ વિશેષ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, એવા મરણને “ પર્યવજ્ઞાન લેશ્ય બાલ-મરણ ” કહે છે. આ પર્યવ શબ્દથી વિશુદ્ધિ વિશેષ ગૃહીત થયેલ છે આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જે મરણમાં તથાવિધ લેશ્યા વિશુદ્ધિની તરફ વર્ધમાન થતી જ રહે છે, એવા મરણને “ પર્યવજ્ઞાન બાલમરણ ” કહે છે. ૧૩ ।

આ વાતને સૂત્રકાર હવે દેખાન્તો દ્વારા સમજાવે છે-(૧) કૃષ્ણાદિ લેશ્યાથી યુક્ત એવો કોઈ જીવ જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળા નારકાદિકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના તે મરણને “ સ્થિતિ લેશ્ય બાલમરણ ” કહે છે. (૨) જ્યારે નીલાદિ લેશ્યાથી યુક્ત થયેલો કોઈ જીવ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના મરણને ‘ સંકિલ્ષ્ટ લેશ્ય બાલમરણ ’ કહે છે. (૩) જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાથી યુક્ત થયેલો જીવ નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓવાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના તે મરણને ‘ પર્યવજ્ઞાત લેશ્ય બાલમરણ ’ કહે છે.

ભગવતી સૂત્રમાં આ વિષયને અનુલક્ષીને એવું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રકાર અહીં સંવાદ રૂપે તે વાત પ્રકટ કરે છે—

“ સે જૂળં મંતે ! કળ્હલેસે નીલલેસે જાવ સુક્કલેસે મવિત્તા કાઝલેસેસુ નેરહણસુ ડવવજ્જહ ? હંતા ગોયમા ! સે કેળદ્દેળં મંતે ! એવં વુચ્ચહ ? ગોયમા ! લેસા ઠાળેસુ સંકિલ્લમાળેસુ વા વિસુજ્જમાળેસુ વા કાઝલેસં પરિણમહ, પરિણમિત્તા કાઝલેસેસુ નેરહણસુ ડવવજ્જહ ” ઇતિ ।

છાયા—અથ જૂનં મદન્ત ! કળ્હલેશ્યો નીલલેશ્યો યાવત્ સુક્કલેશ્યો ભૂત્વા કપોતલેશ્યેષુ નૈરયિકેપૂત્પચ્ચતે ? હન્ત ! ગૌતમ ! તત્ કેનાર્યેન મદન્ત ! એવ-મુચ્ચતે ? ગૌતમ ! લેશ્યાસ્થાનેષુ સંકિલ્લમાળેષુ વા વિશુદ્ધમાળેષુ વા કાપો-તલેશ્યં (મરણં) પરિણમતિ, પરિણમ્ય કાપોતલેશ્યેષુ નૈરયિકેપૂત્પચ્ચતે ॥ એતદ-જ્ઞસારેણ પઠિતમરણ-વાલપઠિતમરણરૂપ સૂત્રયોરપિ સ્થિતલેશ્યાદિવિભાગો વિજ્ઞેય ઇતિ । તત્ર પઠિતમરણે લેશ્યાયાઃ સંકિલ્લમાળતા નાસ્તિ સંયતત્વાદેવેત્યયં વાલમરણાત્ પઠિતમરણે વિશેષઃ । વાલપઠિતમરણે તુ લેશ્યાયાઃ સંકિલ્લમાળતા વિશુદ્ધમાળતા ચ નાસ્તિ મિશ્રત્વાદેવેત્યયં મરણદ્વયાદિશેષઃ । કિમુક્તં

હી કહા હૈ—“ સે જૂળં મંતે ! કળ્હલેસે નીલલેસે જાવ સુક્કલેસે મવિત્તા કાઝલેસેસુ નેરહણસુ ડવવજ્જહ હંતા ? ગોયમા ? સે કેળદ્દેળં મંતે ? એવં વુચ્ચહ ? ગોયમા ? લેસા ઠાળેસુ સંકિલ્લમાળેસુ વા વિસુજ્જમાળેસુ વા કાઝલેસં પરિણમહ પરિણમિત્તા કાઝલેસેસુ નેરહણસુ ડવવજ્જહ ” ઇતિ । આ કથન કે અનુસાર પઠિતમરણ ઓર વાલમરણ એવં પઠિતમરણ કે સૂત્રોં મેં સ્થિતલેશ્ય આદિ વિભાગ કિયા ગયા જાનના ચાહિયે વાલમરણ કી અપેક્ષા પઠિતમરણ મેં લેશ્યા કી સંકિલ્લમાળતા નહીં હૈ । ક્યોં કિ યહ મરણ સંયત કો હી હોતા હૈ, અતઃ વાલમરણ સે પઠિતમરણ મેં વિશેષતા હૈ । વાલપઠિતમરણ મેં તો લેશ્યા કી સંકિલ્લમાળતા ઓર-વિશુદ્ધમાળતા નહીં હૈ, ક્યોં કિ-વહ

“ સે જૂળં મંતે ! કળ્હલેસે નીલલેસે જાવ સુક્કલેસે મવિત્તા કાઝલેસેસુ નેરહણસુ ડવવજ્જહ ? હંતા, ગોયમા ! સે કેળદ્દેળં મંતે ! એવં વુચ્ચહ ? ગોયમા ! લેસા ઠાળેસુ સંકિલ્લમાળેસુ વા વિસુજ્જમાળેસુ વા કાઝલેસં પરિણમહ પરિણમિત્તા કાઝલેસેસુ નેરહણસુ ડવવજ્જહ ” ॥

આ કથન અનુસાર પઠિત મરણ અને ‘વાલમરણ અને પઠિતમરણ’ (વાલ પઠિત મરણ) ના સૂત્રોમાં સ્થિતલેશ્ય આદિ પ્રકારોનું કથન પણ સમજાવ્યું. વાલમરણમાં લેશ્યાની સંકિલ્લમાળતા કહી છે, પરંતુ પઠિતમરણમાં લેશ્યાની સંકિલ્લમાળતા નથી, કારણ કે સંયત જીવ જ પઠિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી વાલમરણ કરતાં પઠિત મરણમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટતા કહી છે.

વાલપઠિત મરણમાં તો લેશ્યાની સંકિલ્લમાળતા અને વિશુદ્ધમાળતા હોતી નથી, કારણ કે તે મરણ મિશ્રરૂપ હોય છે. ઉપર્યુક્ત બે મરણ કરતાં

भवति ! बालपण्डितमरणं तु संयतासंयतस्य श्रावकस्य भवति, तेन तस्मिन् देशे संयतत्वेन संक्लिश्यमानलेश्याया अभावः, असंयतत्वेन च विशुध्यमानलेश्याया अभावो भवति मिश्रत्वादित्ययं बालमरणात् पण्डितमरणाच्चात्र विशेष इति॥सू. ८९॥

पूर्व मरणं प्रोक्तं, मृतस्य त्वपरजन्मनि यादृशस्य यद्वस्तुत्रिकं यस्मै निष्पद्यते तस्य तद्वस्तुत्रयं तस्मै तदर्थं सम्पद्यमानं दर्शयितुं सूत्रद्वयमाह—

मूलम्--तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवंति, तं जहा -से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए णिगंथे पावयणे संकिए कंखिए वितिगिच्छिए भेयसमावन्ने कलुसस-
માવન્ને નિગંથં પાવયણં ણો સદ્દહ્વ ણો પત્તિયઈ ણો રોણઈ તં પરિસ્સહા અભિજુંજિય ૨ અભિભવંતિ, ણો સે પરિસ્સહે અભિજું-
જિય ૨ અભિભવઈ ૧ । સે ણં મુંડે મવિત્તા અગારાઓ અણ-
ગારિયં પવ્વઈએ પંચહિં મહવ્વણ્હિં સંકિએ જાવ કલુસસમાવન્ને
પંચમહવ્વયાઈં નો સદ્દહ્વ જાવ ણો સે પરિસ્સહે અભિજુંજિય ૨

मरण मिश्ररूप होता है यही इसमें दो मरणों से विशेषता है । तात्पर्य कहने का ऐसा है कि यह बालपण्डितमरण संयतासंयत (श्रावक) को होता है, इसलिये—इस मरण में देशसंयत के होने के कारण संक्लिश्यमान लेश्या का अभाव रहता है, और असंयत होने के कारण विशुध्यमान लेश्या का अभाव रहता है अतः मिश्ररूप होने से इसमें बालमरण और पण्डितमरण से विशेषता है—॥ ४ ॥ सू० ८९ ॥

આ મરણમાં એટલી જ વિશેષતા છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—
સંયતાસંયત શ્રાવકનું મરણ જ બાલપંડિત મરણરૂપ હોય છે. આ મરણથી
મરનાર વ્યક્તિમાં દેશસંયતતા હોવાને લીધે સંક્લિશ્યમાન લેશ્યાનો અભાવ
રહે છે અને અસંયતતા હોવાને કારણે વિશુદ્ધ્યમાન લેશ્યાનો અભાવ
રહે છે આ રીતે તે મિશ્રરૂપ હોવાથી તેમાં બાલમરણ અને પંડિતમરણ
કરતાં વિશેષતા હોય છે. ॥ સૂ. ૮૯ ॥

અભિભવઈ । સે ણં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં પવ્વઈણ
છહિં જીવનિકાણહિં જાવ અભિભવઈ ૩ ॥૧૧॥

તઓ ઠાળા વિવસિયસ્સ હિયાણ જાવ આણુગામિયત્તાણ
ભવંતિ, તં જહા-સે ણં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણગારિયં
પવ્વઈણ ણિગંથે પાવયણે ણિસ્સંકિણ ણિકંઘિણ જાવ નો
કલુપ્પસમાવન્ને ણિગંથં પાવયણં સદ્દહઈ પત્તિયઈ રોણઈ સે
પરિસ્સહે અભિજુંજિય ૨ અભિભવઈ, નો તં પરિસ્સહા અભિજું-
જિય ૨ અભિભવંતિ ૧ । સે ણં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અણ-
ગારિયં પવ્વઈણ સમાણે પંચહિં મહવ્વણહિં ણિસ્સંકિણ ણિકં-
ઘિણ જાવ પરિસ્સહે અભિજુંજિય ૨ અભિભવઈ, નો તં પરિ-
સ્સહા અભિજુંજિય ૨ અભિભવંતિ ૨ સે ણં મુંડે ભવિત્તા અગા-
રાઓ અણગારિયં પવ્વઈણ છહિં જીવનિકાણહિં ણિસ્સંકિણ જાવ
પરિસ્સહે અભિજુંજિય ૨ અભિભવઈ, નો તં પરિસ્સહા અભિજું-
જિય ૨ અભિભવંતિ ૩ ॥ સૂ. ૧૭ ॥

છાયા—ત્રીણિ સ્થાનાનિ અવ્યવસિતસ્ય અહિતાય અસુખાય અક્ષમાય અનિ-
શ્રેયસાય અનાનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તથા સ સ્વલ્પ મુળ્ડો ભૂત્વા અગારાત્ અન-

इस प्रकार से मरण के सम्बन्ध में कथन किया अब सूत्रकार इस
नव्वे १० सूत्र में कथित तीन स्थान क्लिनके लिये अहित कर आदि
विशेषणोंवाले होते हैं और क्लिनकेलिये हितकर आदि विशेषणों
वाले होते हैं ऐसा कथन करते हैं “तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाण
असुहाण ” इत्यादि ।

सूत्रार्थ—तीन स्थान अव्यवसित - उद्यमहीन जीव को अहित

મરણતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આ નેવુંમાં સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત ત્રણ
સ્થાનો કોને માટે અહિતકર હોય છે અને કોને માટે હિતકર હોય છે
તેનું કથન કરે છે—“ તઓ ઠાળા અવ્વવસિયસ્સ અહિયાણ અસુહાણ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—નીચે જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એવાં ત્રણ સ્થાન (કારણો)
અવ્યવસિત (ઉદ્યમહીન) જીવનું અહિત કરનારા, અસુખ કરનારા, અસમ-

ગારિતાં પ્રવ્રજિતો નૈર્ગ્રન્થે પ્રાવચને શક્તિઃ કાક્ષિતઃ વિચિકિત્સિતઃ । ભેદસમાપન્નઃ કલુષસમાપન્નઃ નૈર્ગ્રન્થં પ્રવચનં નો શ્રદ્ધાતિ નો પ્રત્યેતિ નો રોચયતિ તં પરીષહા અભિયુજ્ય ૨ અભિવન્તિ, (કિન્તુ) નો સ પરીષહાન્ અભિયુજ્ય ૨ અભિભવતિ ૧ । સ खलु મુઢો ભૂત્વા અગારાત્ અનગારિતાં પ્રવ્રજિતઃ પશ્ચસુ મહાવ્રતેષુ શક્તિઃ યાવત્ કલુષસમાપન્નઃ પશ્ચમહાવ્રતાનિ નો શ્રદ્ધાતિ યાવત્ નો સ પરીષહાન્ અભિ-યુજ્ય ૨ અભિભવતિ ૨ । સ खलુ મુઢો ભૂત્વા અગારાત્ અનગારિતાં પ્રવ્રજિતઃ પદ્મસુ જીવનિકાયેષુ યાવદ્ અભિભવતિ ૩ । ૧ ।

કે લિયે, અસુખ કે લિયે, અસમર્થતા કે લિયે ઔર - અશુભાનુ-બન્ધ કે લિયે હોતે હૈ । વે તીન સ્થાન હસ પ્રકાર સે હૈ—જૈસે કોઈ પુરુષ મુઢિત હો કરકે—અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા કો ધારણ કર લેતા હૈ, પરન્તુ—વહ નૈર્ગ્રન્થ પ્રવચન મેં શક્તિ હૈ, કાક્ષિત હૈ, વિચિકિત્સિત હૈ, ભેદસમાપન્ન હૈ ઔર નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન કો શ્રદ્ધા નહીં કરતા હૈ—ઉસી પ્રતીતિ મેં નહીં લાતા હૈ—અપની રુચિ કા વિષય ઉસે નહીં બનાતા હૈ, તો એસે અનગાર કો દ્રવ્યલિંગીસાધુ કો પરીષહ ઉસે આકરકે આકુલ વ્યાકુલ કર દેતે હૈ ॥ ૧ ॥ યદિ કોઈ પુરુષ મુઢિત હોકર અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા કો ધારણ કર લેતા હૈ, પરન્તુ યદિ વહ પાંચ મહા-વ્રતો મેં શક્તિ યાવત્ કલુષસમાપન્ન હૈ ઔર પાંચ મહાવ્રતો કો શ્રદ્ધા કો દૃષ્ટિ સે નહીં દેખતા હૈ યાવત્ ઉન્હેં અપની રુચિકા વિષય નહીં બનાતા હૈ, તો એસે ઉસ અનગાર કો દ્રવ્યલિંગી સાધુકો પરીષહ આ આ કરકે આકુલવ્યાકુલ કર દેતે હૈ ૨ ઉસી પ્રકાર સે મુઢિત અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા મેં પ્રવ્રજિત હુવા કોઈ પુરુષ ષડ્ જીવ નિકાય કે વિષયમેં શક્તિ યાવત્—કલુષ સમાપન્ન હૈ ઔર—ઉસ નિકાય

થતા ઉત્પન્ન કરનારા અને અશુભાનુબન્ધ કરનારા થઈ પડે છે. તે ત્રણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—

કોઈ પુરુષ મુ'ડિત થઈને અગારાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે, પરન્તુ નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન પ્રત્યે શક્તિ, કાક્ષિત, વિચિકિત્સિત, ભેદ સમા-પન્ન અને કલુષ સમાપન્ન છે, અને નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિમાં લાવતો નથી અને તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો એવો અણગાર—દ્રવ્ય-લિંગી સાધુ આવી પડેલા પરીષદોથી આકુલવ્યાકુલ થઈ જાય છે

(૨) કોઈ પુરુષ મુ'ડિત થઈને—ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરવા છતાં પણ પાત્ર મહાવ્રતોમાં શક્તિ, કાક્ષિત, વિચિકિત્સિત ભેદ સમાપન્ન અને કલુષ સમાપન્ન થાય છે, તથા પાત્ર મહાવ્રતો પ્રત્યે શ્રદ્ધાની નજરે જોતો નથી, તેમને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી અને તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો તે અણગાર દ્રવ્યલિંગી સાધુ તેના ઉપર આવી પડતા પરીષદોથી આકુલવ્યાકુલ થઈ જાય છે.

એ જ પ્રકારે ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થામાં પ્રવ્રજિત થયેલ કોઈ સાધુ જ્યારે છકાયના જીવોના વિષયમાં શક્તિ, કાક્ષિત આદિ

ત્રીણિ સ્થાનાનિ વ્યવસિતસ્ય દ્વિતાય યાવત્ આનુગામિકતાયૈ ભવન્તિ, તદ્વથા—સ खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितो नैर्ग्रन्थे प्रावचने निःशङ्कितः निष्काङ्कितः यावत् नो कलुपसमापन्नः नैर्ग्रन्थं प्रावचनं श्रद्धाति प्रत्येति रोचयति स परीपहान् अभियुज्य २ अभिभवति, (किन्तु) नो तं परीपहा अभियुज्य २ अभिभवन्ति १ । स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितः सन् पञ्चसु महाव्रतेषु निःशङ्कितः निष्काङ्कितः यावत् परीपहान् अभियुज्य २ अभिभवति, नो तं परीपहा अभियुज्य २ अभिभवन्ति २ । स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात्

કો યદિ વહ શ્રદ્ધા કી દૃષ્ટિ સે નહીં દેખતા હૈ, યાવત્-ઉસે અપની રુચિ કા વિષય નહીં બનાતા હૈ, તો એસે ઉસ દ્રવ્યલિંગીસાધુ કો પરીપહ આઆ કરકે આકુલ-વ્યાકુલ કર દેતે હૈ-૩-૧

ત્રીન સ્થાન વ્યવસિત (ઉદ્યમવાલે) જીવકો હિતકે લિયે યાવત્-અનુગામિતાકે લિયે હોતે હૈ, વે ત્રીન સ્થાન હસ પ્રકારસે હૈ-જૈસે કોઈ મનુષ્ય મુણ્ડિત હો કરકે અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા મેં પ્રવ્રજિત હો જાતા હૈ ઓર-નિઃશંકિત આદિ વિશેષણોં સે યુક્ત હુવા નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન પર શ્રદ્ધા રખતા હૈ, ઉસ પર પ્રતીતિ કરતા હૈ, ઉસે અપની રુચિ કા વિષય બનાતા હૈ, તો એસે-ઉસ અનગાર કે પાસ પરીપહ આતે તો હૈ, ઓર ઉસે આકુલ વ્યાકુલ કરને કી ચેષ્ટા શી કરતે હૈ પરન્તુ-વહ ઉસે આકુલ વ્યાકુલ નહીં હોતા હૈ-૧ યદિ કોઈ પુરુષ મુણ્ડિત હો કરકે અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા કો ધારણ કરલેના હૈ ઓર-પાંચ મહાવ્રતોં મેં નિઃશંકિત એવં નિષ્કાંક્ષિત આદિ વિશેષણોંવાલા હોકર યાવત્ ઉન કે વિષય મેં વહ કલુપ સમાપન્ન નહીં હોતા હૈ, ઓર ઉન્હેં-શ્રદ્ધા કી દૃષ્ટિ સે દેખતા હૈ, યાવત્-ઉન્હેં વહ અપની રુચિ કા વિષય બનાતા

કલુપ સમાપન્ન પર્યન્તના ભાવોથી યુક્ત થય છે, અને તે પણ જીવનિકાયને જો તે શ્રદ્ધાની નજરે જોતો નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી, તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો એવા દ્રવ્યલિંગી સાધુને-પરીપહો આવી આવીને આકુલ-વ્યાકુલ કરી નાખે છે.

હવે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે કયા ત્રણ સ્થાન વ્યવસિત (ઉદ્યમી) જીવને માટે હિતકારી, સુખકારી, સમર્થતા ઉત્પન્ન કરનારા અને અનુગામિતા (શુભાનુબંધ) કરી હોય છે. તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ મનુષ્ય મુણ્ડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણ કરે છે. તે નિઃશંકિત આદિ ભાવોથી નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેની પ્રતીતિ કરે છે અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવે

અનગારિતાં પ્રવ્રજિતઃ પદ્મસુ જીવનિકાયેષુ નિશ્શક્તિતો યાવત્ પરીપદાન્ અભિ-
યુજ્ય ૨ અભિભવતિ, (કિન્તુ) નો તં પરીપદા અભિભવન્તિ ૩ ।૨। સૂ ૦ ૧૦ ॥

ટીકા—‘ તઓ ’ ઇત્યાદિ । ત્રીણિ સ્થાનાનિ—અનુપદં વક્ષ્યમાણાનિ પ્રવચન-
મહાવ્રત-જીવનિકાયરૂપાણિ અવ્યવસિતસ્ય-વ્યવસિતઃ—નિશ્ચયવાન્ પરાક્રમવાન્
વા, તન્નિષેધાદ્ અવ્યવસિતઃ—અનિશ્ચયવાન્ અપરાક્રમવાનિત્યર્થઃ, તસ્ય અહિતાય—
અપથ્યાય, અસુખાય—દુઃખાય, અક્ષમાય—અસમર્થતત્વાય, અનિઃશ્રેયસાય—અમોક્ષાય

હૈ તો એસે उस अनगार को परीषह आने पर भी आकुल व्याकुल
नहीं करते हैं इसी तरह सुण्डित होकर जो पुरुष अगारावस्था से
अनगारावस्था को धारण करता है और—षड्जीवनिकाय के विषय में
निशक्षित आदि विशेषणों वाला बना होकर उसपर श्रद्धा करता है
और यावत्—उसे अपनी रुचि का विषय बनाता है तो ऐसे उस अन-
गारको परीषह बार—२ आकरके भी आकुल व्याकुल नहीं करपातेहैं—३

इन तीन सूत्रों का भावार्थ ऐसा है व्यवसित शब्द का अर्थ
निश्चयवाला या “ पराक्रमवाला ” ऐसा है जो ऐसा नहीं है वह मनुष्य
अव्यवसित है । अर्थात् जो निश्चयवाला नहीं है, या—पराक्रमवाला
नहीं है उस के लिये ये प्रवचनरूप महाव्रत और—जीवनिकायरूप तीन

છે, તો તે અણુગારને પરીષદનો સામનો કરવો પડે છે. તે પરીષદો તેને
આકુલ—વ્યાકુલ કરવાની ચેષ્ટા પણ કરે છે, પરન્તુ તે તેમનાથી આકુલ—વ્યાકુલ
થતો નથી. (૨) કોઈ મનુષ્ય મુડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણુ-
ગારાવસ્થા ધારણ કરે છે. ત્યારબાદ તે નિઃશક્તિ નિઃકાંક્ષિત આદિ ભાવોથી પાંચ
મહાવ્રતોમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તે મહાવ્રતોની પ્રતીતિ કરે છે અને તેમાં પોતાની
રુચિ રાખે છે, તો એવો તે અણુગાર ગમે તેવા પરીષદો આવી પડે તો પણ
આકુલવ્યાકુલ થતો નથી. (૩) કોઈ મનુષ્ય મુડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના
પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારબાદ તે નિઃશક્તિ આદિ
વિશેષણોથી યુક્ત થઈને ષડ્ જીવનિકાય પ્રત્યે શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ દેખે છે, તેને
પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવે છે અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવે
છે તો એવો તે અણુગાર ગમે તેવા પરીષદો આવી પડવા છતાં પણ આકુલ-
વ્યાકુલ થતો નથી

હવે આ ત્રણે સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“ વ્યવસિત ”
એટલે નિશ્ચયવાળો અથવા પરાક્રમવાળો. જે જીવ નિશ્ચયવાળો હોતો નથી
અથવા જે જીવમાં પરાક્રમનો અભાવ હોય છે, એવા જીવને ‘ અવ્યવસિત ’
કહે છે. એવા અવ્યવસિત મનુષ્યને માટે પ્રવચન, મહાવ્રત અને જીવનિકાય

અનુગામિકતાયૈ-અશુભાનુબંધાય ભવન્તિ, તથા-તાનિ ત્રીણિ સ્થાનાનિ યથા
-‘ સે ણં ’ ઇત્યાદિ યસ્ય ત્રીણિ સ્થાનાનિ અહિતાદિત્યાય-શવન્તિ સઃ મુણ્ડો
ભૂત્વા અગારાત્-ગૃહરથધર્માત્ અનગારિતાં-સાધુતાં પ્રવ્રજિતઃ-ગપ્તઃ સન્ નૈર્ગન્થે-
નિર્ગન્થાનામિદં નૈર્ગન્થમ્-આર્હતં, તસ્મિન્ પ્રાવચને-મ-પ્રકર્ષેણ આ-અભિવિધિના
ઉચ્યન્તે જીવાદયઃ પદાર્થા યસ્મિન્ તત્ પ્રાવચનં જૈનેન્દ્રશાસનમાગમો વા તસ્મિન્
શક્ષિતઃ-દેશતઃ સર્વતો વા સંશયવાન, કાંક્ષિતઃ-યો દેશતઃ સર્વતો વા મતાન્ત-
રમપિ સાધુત્વેન મન્યતે સઃ, વિચિકિત્સિતઃ-ફલં પ્રતિ શક્લોપેતઃ, અતएव ભેદ
સમાપન્નઃ-દ્વૈધીભાવં સંપ્રાપ્તઃ ‘ હદમેવં કિન્તુ નૈતદેવમ્ ’ ઇતિ મતિસમ્પન્નઃ, કલુષ-
સમાપન્નઃ-‘ એતદેવં ને’-તિ પ્રતિપત્તિમાન્ સન્ નૈર્ગન્થં પ્રાવચન ન શ્રદ્ધધાતિ—

સ્થાન અહિત કે લિયે, અપઘ્ય કે લિયે, અસુખ-દુઃખ કે લિયે, ઔર
અક્ષમ-અસમર્થતા કે લિયે, અનિઃશ્રેયસ-અમોક્ષ કે લિયે ઔર અશુ-
ભાનુબંધરૂપ અનુગામિકતા કે લિયે હોતે હૈં “ ણિગંથપાવચણે ”
નિર્ગન્થો કે દ્વારા જો કહા ગયા હોતા હૈં વહ નૈર્ગન્થ હૈં ઔર-અછી
તરહ અભિવિધિ પૂર્વક જીવાદિક પદાર્થ જિસ સે કહે ગયે હૈં વહ પ્રવ-
ચન હૈં, એસા વહ પ્રવચન જૈનેન્દ્રશાસન-અથવા-આગમરૂપ હોતા હૈં,
“ શંકિતઃ ” જિનેન્દ્ર પ્રવચન સે દેશતઃ-વા સર્વતઃ જો સંશયશીલ હોતા
હૈં ઉસકા નામ શક્ષિતહૈં । કાંક્ષિત-દેશતઃ યા-સર્વતઃ જો સર્વજ્ઞ પ્રણીત
મતાન્તરોં કોં ભી સાધુરૂપ-સચ્ચારૂપ સે માનતા હૈં વહ કાંક્ષિત હૈં ।
ફલકે પ્રતિ શક્લા વાલા જો હોતા હૈં, વહ વિચિકિત્સ હૈં । ભેદસમાપન્ન
દ્વૈધીભાવકો જો પ્રાપ્ત હોતા હૈં વહ ભેદસમાપન્ન હૈં, યહ એસા નહીં હૈં હસ

૩૫ ત્રણ સ્થાન અહિતકારી, અપઘ્યકારી, અસુખકારી (દુઃખકારી), અક્ષમ
(અસમર્થતા) કારી, અનિઃશ્રેયસ (અમોક્ષ) કારી અને અશુભાનુબંધ ૩૫
અનુગામિકતાકારી થઈ પડે છે.

“ ણિગંથપાવચણે ” નિર્ગન્થો (તિર્થંકર) દ્વારા જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને
નૈર્ગન્થ કહે છે, અને સારી રીતે, અભિવિધિપૂર્વક જીવાદિક પદાર્થની જેમાં પ્રવચ્ણા
કરવામાં આવી છે, તેને પ્રવચન કહે છે એવું તે પ્રવચન જૈનેન્દ્ર શાસન ૩૫
અથવા આગમ ૩૫ હોય છે.

“ શંકિત ” જિનેન્દ્ર પ્રવચનમાં જે દેશતઃ અથવા સર્વતઃ સંશયશીલ
હોય છે તેને શંકિત કહે છે “ કાંક્ષિત ” જે અસર્વજ્ઞ (સર્વજ્ઞ ન હોય એવી
વ્યક્તિ) પ્રણીત મતાન્તરોને પણ દેશતઃ અથવા સર્વતઃ સાચા માને છે તેને
કાંક્ષિત કહે છે. ફક્ત બાબતમાં શંકા રાખનારને વિચિકિત્સિત કહે છે.
“ ભેદ સમાપન્ન ” દ્વિધા ભાવથી યુક્ત વ્યક્તિને ભેદ સમાપન્ન કહે છે. “ આ

સામાન્યતો ન તત્ર શ્રદ્ધાં કરોતિ, નો પ્રત્યેતિ-ન સર્વથા પ્રીતિવિપરી કરોતિ, નો રોચયતિ-ન તદારાધનેચ્છાવિષયી કરોતિ, તમિતિ ય એવમ્ભૂતો ભવતિ તે સાધ્વા-ભાસં પરિપહ્યન્તે નિર્જરાર્થમિતિ પરીપહાઃ-શુધાદયો દ્વાવિંશતિસંખ્યકાઃ અભિયુજ્ય ૨ સમ્બન્ધમુપગત્ય પ્રતિસ્પર્ધ્ય અભિભવન્તિ-વ્યાકુલીકુર્વન્તિ કિન્તુ સ-પૂર્વોક્તઃ સાધ્વાભાસસ્તાન્ પરીપહાન્-અભિયુજ્ય ૨ નો અભિભવતિ ન જયતીત્યર્થઃ, આર્હત-વચને શક્લાદિનાં સદ્ભાવેન શ્રદ્ધાદીનામસદ્ભાવાત્સ તાન્ જેતું ન શક્નોતીતિ ભાવઃ

તરહકી પ્રતિપત્તિ (શ્રદ્ધા) વાલા જો હોતા હૈ વહ કલુષ સમાપન્ન હૈ, “ ન શ્રદ્ધાતિ ” પદ સે યહ પ્રકટ ક્રિયા ગયા હૈ કિ-વહ સામાન્યરૂપ સે ભી યહાં શ્રદ્ધાશીલ નહીં હોતા હૈ “ નો પ્રત્યેતિ ” ઉસે અપની પ્રતીતિ મેં ભી વહ સર્વથા નહીં લેતા હૈ ઓર-ન વહ ઉસ કે આરાધન કી ઇચ્છા હી કરતા હૈ-યહ વાત “ નો રોચતિ ” ક્રિયાપદ સે પ્રકટ કી ગઈ હૈ જો નિર્જરા કે લિયે સહન કી જાતી હૈ ઉસ કા નામ પરીપહ હૈ યે પરીપહ શુધા આદિ કે સેદ સે ૨૨-વાઠસ હોતે હૈ । અર્થાત્-જો સાધુ કે લક્ષણ સે રહિત હોતા હૈ ઓર-સાધુ જૈસા પ્રતીત હોતા હૈ વહ દ્રવ્યલિંગીસાધુ હૈ દ્રવ્યલિંગીસાધુ પરીપહોં દ્વારા હસલિયે પરાજિત હો જાતા હૈ કિ આર્હત વચન મેં શક્લાદિકોં કે સદ્ભાવ સે ઉસ મેં શ્રદ્ધાદિક કા અભાવ રહતા હૈ અતઃ-વહ ઉનપર વિજય નહીં પાસકતા હૈ-હસી તરહ સે પંચ

વાત આ પ્રમાણે નથી, ” આ પ્રકારની પ્રતિપત્તિવાળા જીવને કલુષ સમાપન્ન કહે છે. “ ન શ્રદ્ધાતિ ” પદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે સામાન્ય રૂપે પણ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિ પ્રત્યે શ્રદ્ધાશીલ હોતો નથી “ નો પ્રત્યેતિ ” આ પદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય પણ બનાવતો નથી “ નો રોચતિ ” આ ક્રિયાપદના પ્રયોગ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિની આરાધનાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી.

નિર્જરા નિમિત્તે જે સહન કરવામાં આવે છે, તેનું નામ પરીપહ છે શુધા આદિના લેહથી પરીપહ ૨૨ પ્રકારના કહે છે

“ દ્રવ્યલિંગી સાધુ ”—સાધુના લક્ષણોથી રહિત હોવા છતાં પણ જે વેષ આદિને કારણે સાધુ જેવો લાગે છે, તેને દ્રવ્યલિંગી સાધુ કહે છે એવો દ્રવ્યલિંગી સાધુ પરીપહો દ્વારા પરાજિત થઈ જાય છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—એવો સાધુ આર્હત પ્રવચનમાં શંકાદિકોથી યુક્ત બને છે અને તે કારણે તે પ્રવચનાદિ પ્રત્યે તે સાધુ શ્રદ્ધા રાખી શકતો નથી તે કારણે તે પરીપહો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

૧ । એવમેવ પશ્ચમહાવ્રતવિષયં પદ્મજીવનિકાયવિષય ચેતિ સ્થાનદ્વયમપિ વિજ્ઞેયમ્ ।૩।

‘ તઓ ઠાળા ’ ઇત્યાદિ । પૂર્વોક્તવિષયં વ્યવસિતમુત્રં વિષયયેણ વ્યા-
ખ્યેયં, નવરં-હિતમ્-અદોષકરમિદપરલોકે ચ, આત્મનઃ પરેષાં ચ પથ્યાન્નમોજન-
વત્ ૧, સુખમ્-આનન્દઃ ધર્મતૌ તૃષાકુલસ્ય પાનકરસપાનવત્ ૨, ક્ષમમ્-ઉચિતં
તથાવિધવ્યાધિનિવારકૌષધપાનવત્ ૩, નિઃશ્રેયસં-નિશ્ચિતં શ્રેયઃ-પ્રશસ્તં ભાવતઃ
પશ્ચન્નમસ્કારકરણમિવ, આનુગામિકમ્-અનુગમનશીલં, માસ્વરદ્રવ્યજનિતચ્છા-
યેવેતિ । શેષં સુગમમ્ । વ્યવસિતઃ પુરુષઃ પ્રવ્રજિતઃ સન્ પરીપહાન્ અભિયુજ્ય૨
અભિભવતિ કિન્તુ પરીપહાસ્તં નાભિભવિતું શક્નુવન્તીતિ સૂત્રભાવઃ ૨ ॥ સૂ. ૧૦ ॥

મહાવ્રતરૂપ ઔર-ષડ્જીવનિકાયરૂપ સ્થાન મી લસ કો હોતે હૈં એસા
સમજ્ઞ લેના ચાહિયે । “ તઓ ઠાળા ” ઇત્યાદિ જો વ્યવસિત સૂત્ર હૈ,
વહ અવ્યવસિત સૂત્ર સે વિપરીત વ્યાખ્યાત હુવા હૈ અતઃ-હસ કી
વ્યાખ્યા અવ્યવસિત સૂત્ર સે ભિન્ન હી જાનની ચાહિયે । તાત્પર્ય યહ હૈ
કિ-અવ્યવસિત કી જો નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન સે પશ્ચમહાવ્રતોં મેં એવં ષડ્
જીવનિકાય મેં પૂર્વોક્તરૂપ સે શઙ્કા-કાંક્ષા આદિ વાલી વૃત્તિ હોતી હૈ
ઔર-હસી કારણ વહ શ્રદ્ધા આદિ ભાવના સે રહિત બના રહતા હૈ
તવ કિ યહ વ્યવસિત જીવ નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન મેં પશ્ચમહાવ્રતોં મેં એવં
ષડ્ જીવ નિકાય મેં પૂર્વોક્તરૂપ નિઃશઙ્કિત આદિ વૃત્તિવાલા બનકર
શ્રદ્ધા આદિ ભાવના સે સમ્પન્ન બના રહતા હૈ હસીલિયે અવ્યવસિત
કો પરીપહ આકુલ વ્યાકુલ બનાદેતે હૈં ઔર-વ્યવસિત કો વે આકુલ
વ્યાકુલ ન બનાકર સ્વયંહી પરાજિત હો જાતે હૈં ।

અવ્યવસિતને અનુલક્ષીને નિર્ઞંથ પ્રવચન રૂપ પ્રથમ સ્થાનની જેવી
પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, એવી જ પ્રરૂપણા પાંચ મહાવ્રત રૂપ દ્વિતીય અને
ષડ્ જીવ નિકાય રૂપ તૃતીય સ્થાનના વિષે પણ સમજી લેવી “ તઓ ઠાળા ” ઇત્યાદિ
વ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા અવ્યવસિત સૂત્ર કરતાં વિપરીત સમજવી.
એટલે કે....અવ્યવસિતને નિર્ઞંથ પ્રવચન, પાંચ મહાવ્રતો અને ષડ્ જીવ
નિકાય પ્રત્યે શંકા, કંક્ષા આદિવાળી વૃત્તિ હોય છે અને એ જ કારણે તે
આ ત્રણેમાં શ્રદ્ધા આદિ ભાવોથી રહિત જ હોય છે. પરંતુ આ વ્યવસિત
જીવ નિર્ઞંથ પ્રવચન, પાંચ મહાવ્રત અને ષડ્ જીવનિકાયમાં પૂર્વોક્ત રૂપ
નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત આદિ વૃત્તિવાળો હોય છે અને તે કારણે તે જીવ
તેમાં શ્રદ્ધા, રુચિ આદિ ભાવોથી યુક્ત રહે છે

આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં અવ્યવસિત દ્રવ્યલિંગી સાધુને પરીપહો
આકુલવ્યાકુલ કરી નાખે છે, પરંતુ વ્યવસિત અભુગારને પરીપહો આકુલ

પૂર્વોક્ત પ્રકારો મુનિરિહૈવ પૃથિવ્યાં વિચરતીત્યનેન સમ્બન્ધેન પૃથિવીસ્વરૂપ નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—एगमेगा णं पुढवी तोहिं वलएहिं सवओ समंता

इस तरह अव्यवसित सूत्र की व्याख्या से व्यवसित सूत्र की व्याख्या विपरीत है । निर्ग्रन्थ प्रवचनादि तीन स्थान व्यवसित के लिये हितकर होते हैं, अर्थात् पथ्यान्न भोजन की तरह अदोष कर होते हैं, इस लोक में और परलोक में वे उस के लिये और पर के लिये हितकर होते हैं । “ सुखं ” आनन्ददायक होते हैं, । जैसे-धूप में तृषार्त्तको पानकरसका (शरबत) पान आनन्ददायक होता है, । “ क्षमं ” उचित रूप होते हैं, जैसे-व्याधि से पीडित हुवे को औषधि का पान उचित होता है । निःश्रेयसरूप होते हैं निश्चितश्रेयस्कार-प्रशस्त होते हैं जैसे भाव पूर्वक किया गया पञ्च नमस्कार श्रेयस्कारक होता है, । आनुगामिक होते हैं जैसे-भास्वर द्रव्य से जनित छाया अनुगमनशील होती है बाकी का और सब कथन सुगम है व्यवसित पुरुष प्रव्रजित होकर परीषहों को ही जीत लेता है परीषह उसे नहीं जीत पाते हैं । ऐसा भाव इस सूत्र का है—॥ ॥ स० ९० ॥

વ્યાકુલ કરી શકતા નથી એવા સાધુ આગળ તે પરીષદો પોતે જ પરાજિત થઈ જાય છે આ રીતે અવ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં વ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા વિપરીત છે.

નિર્ગ્રંથ પ્રવચનાદિ ત્રણુ સ્થાન વ્યવસિત જીવને માટે હિતકર હોય છે, એટલે કે પથ્યાન્ન ભોજનની જેમ અદોષકર હોય છે, આલોકમાં અને પર-લોકમાં તે તેના માટે તથા અન્યને માટે હિતકર હોય છે, “ સુખં ” સુખકર અથવા આનંદદાયક હોય છે, જેમ તટસ્થાને સરળતનું પાન આનંદદાયક થઈ પડે છે, તેમ તેને તે આનંદદાયક થઈ પડે છે “ ક્ષમં ” જેમ રોગથી પીડાતા જીવને ઔષધિનુ પાન ઉચિત થઈ પડે છે, તેમ તેને ઉચિતરૂપ થઈ પડે છે. તે તેને માટે નિશ્ચિતરૂપ-નિશ્ચિતરૂપે શ્રેયસ્કારક નિવડે છે. જેમ ભાવપૂર્વક કરાયેલાં પંચ નમસ્કાર શ્રેયસ્કારક હોય છે, એમ તે જીવને માટે શ્રેયસ્કારક અને પ્રશસ્ત નિવડે છે જેમ ભાસ્વર (અપારદર્શક) દ્રવ્યથી જનિત છાયા અનુગમનશીલ હોય છે, તેમ તે તેને માટે આનુગામિક નિવડે છે. બાકીનું સમસ્ત કથન સુગમ છે વ્યવસિત પુરુષ પ્રવ્રજિત થઈને પરીષદોને જીતી લે છે—પરીષદો તેને પરાજિત કરી શકતા નથી, એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ સૂ ૯૦ ॥

સંપરિક્ષિત્તા, તં જહા-ઘનોદધિવલણં, ઘનવાયવલણં તણુ-
વાયવલણં ॥ સૂ૦ ૧૧ ॥

છાયા—એકૈકા સ્વલુ પૃથિવી ત્રિભિર્વલયૈઃ સર્વતઃ સમન્તાત્ સંપરિક્ષિતા,
તદ્યથા-ઘનોદધિવલયેન, ઘનવાતવલયેન, તનુવાતવલયેન ॥ સૂ૦ ૧૧ ॥

ટીકા—‘ એવમેગા ’ इत्यादि । एकैका-प्रत्येकं पृथिवी रत्नप्रभादिका
त्रिभिः-त्रिसंख्यकैः वलयैः-वेष्टनैः सर्वतः समन्तात्-सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थः,
संपरिक्षिता-सस्यगू वेष्टिता प्रज्ञप्ता, तद्यथा-घनोदधिवलयेन, घनः-स्थानो हिम-
शिला सदृशः, उदधिः-जलनियचः-घनोदधिः, स एव वलयमिववलयं-वेष्टनं
घनोदधिवलयं, तेन १, एवं घनवातवलयेन, तथाविधघनपरिणामोपेतो वातः,

પૂર્વોક્ત પ્રકારવાલા કુનિ યહીં પર વિચરણ કરતા હૈ इसी सम्बन्ध
को लेकर अब सूत्रकार पृथिवी के स्वरूप का निरूपण करते हैं “ एग-
मेगाणं पुढवी ” इत्यादि-

સૂત્રાર્થ — प्रत्येक पृथिवी तीन वलयों से चारों दिशाओं
में और विदिशाओं में अच्छी तरह से वेष्टित हुई कही गई है । वे
वलय इस प्रकार से हैं घनोदधिवलय १ घनवातवलय २ और तनुवा-
तवलय ३ ।

ટીકાર્થ-इस सूत्र का विस्तृत अर्थ इस प्रकारसे है -प्रत्येक रत्नप्रभा
आदि पृथिवी समस्त दिशा और विदिशाओं में अच्छी तरह से पूर्वोक्त
घनोदधि आदि तीन वातवलयों से वेष्टित है जिसमें उदधि जल

પહેલાના પ્રકરણમાં જેવા અણુગારની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, એવા
અણુગારો આ પૃથ્વી પર જ વિચરતા હોય છે. આ સબધને અનુલક્ષીને
હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“ एगमेगाणं पुढवी ” इत्यादि—

प्रत्येक पृथ्वी त्रय वलयोन्नी आरे दिशाओमां अने विदिशाओमां सारी
रीते वेष्टित थयेली कही छे. ते त्रय वलयनां नाम आ प्रमाणे छे-(१) घनोदधि
वलय, (२) घनवात वलय, अने (३) तनुवात वलय. आ सूत्रनो विस्तृत
अर्थ आ प्रमाणे छे—

रत्नप्रभा आदि पृथ्वी समस्त दिशाओ अने विदिशाओमां पूर्वोक्त
घनोदधि आदि त्रय वातवलयोन्नी सारी रीते वेष्टित (वेष्टणयेली) छे.
जेमां हिमशिलाना जेयो उदधि (जलसमूह) घन रूपे जमा थयेलो रहै छे,
तेने घनोदधि कहै छे. जे ज वलयना जेवुं वलय वेष्टन + छे, तेथी तेने

તદ્રૂપેણ વલયેન ૨, તનુવાતવલયેન, તનુવાત:-તથાવિધતનુપરિણામો વાત એવ,
તદ્રૂપેણ વલયેન વેષ્ટિતા પૃથિવી પ્રજ્ઞપ્તેતિ પ્રક્રમઃ । આભ્યન્તરં ઘનોદધિવલયં,
તત્પરિતઃ ઘનવાતવલયં, તત્પરિતશ્ચ તનુવાતવલયમિતિ ભાવઃ ભવન્તિ ચાત્ર ગાથા:-

“ નવિ અ ફુસંતિ અલોગં ચઉસંપિ દિસામ્ સવ્વપુદ્ધીઓ ।

સંગઢિયા વલ્લેદ્દિ, વિક્કલંભં તેસિ વોચ્છામિ ॥૧॥

છન્નેવ? અદ્દપંચમર જોયણસદ્ધં ચ હોર રયણાણ ।

ઉદ્દહી? ઘનર તણુવાયાર, જહાસંચેણ નિદ્દિટ્ઠા ॥૨॥

તિ ભાગો? ગાઉયં ચેવર, તિભાગો ગાઉયસ્સ ય ૩ ।

આદ્ધુવે પક્કેવો, અહો અહો જાવ સત્તમિયં ॥૩॥”

છાયા—નાપિ ચ સ્પૃશન્તિ અલોકં, ચતસૃષ્વપિ દિક્ષુ સર્વાઃ પૃથિવ્યઃ ।

સંગૃહીતા વલયૈર્વિષ્કમ્ભં તેષાં વક્ષ્યે ॥ ૧ ॥

ષટ્તૈવ? અર્ધપશ્ચમાનિર યોજન સાર્ધં ચ ભવતિ રત્નાયામ્ । ઉદધિ?

ઘનર તનુવાતાઃ૨, યથાસંચયેન નિર્દિષ્ટાઃ ॥ ૨ ॥

ત્રિભાગઃ? (યોજનસ્ય) ગવ્યૂત ચૈવર ત્રિભાગો ગવ્યૂતસ્ય ચ ૩ ।

આદિ ધ્રુવે પ્રક્ષેપઃ, અથઃ અથઃ યાવત્ સપ્તમિકામ્ ॥૩॥ ઇતિ ।

અસાં સંક્ષેપાર્થઃ-સર્વાઃ પૃથિવ્યઃ ચતસૃષ્વપિ દિક્ષુ અલોકં ન સ્પૃશન્તિ, સર્વા
અપિ વલયૈઃ સંગૃહીતાઃ-વેષ્ટિતાઃ સન્તિ, તેષાં-ઘનોદધિઘનવાતતનુવાતાનાં

નિચય-હિમશિલા કે જેસા ઘન જમા હુવા રહતા હૈ વહ ઘનોદધિ હૈ,
વહી વલય કે જેસા વલય વેષ્ટિત હૈ હસલિયે-હસે ઘનોદધિવલય કહા
હૈ । ઘનવાત વલય મેં તથાવિધ ઘનપરિણામોપેત વાત રહતા હૈ તનુવાત
વલય મેં તથાવિધ તનુપરિણામોપેત વાત રહતા હૈ અતઃ-ઘનોદધિરૂપ
વલય, ઘનવાનરૂપ વલય સે ઓર તનુવાતરૂપ વલય સે વેષ્ટિત પ્રત્યેક
પૃથિવી કહી ગઈ હૈ । इनमें आभ्यन्तर घनोदधिवलय है, इसके बाद
चारों और घनवात वलय है इसके बाद चारों और तनुवात वलय है ।
कहा भी है “ नविअ फुसंति अलोगं-” इत्यादि इन गाथाओं का संक्षिप्त
अर्थ इस प्रकार से है-समस्त पृथिवियां चारों भी दिशाओं में अलोक

ઘનોદધિ વલય કહેવામા આવેલ છે. ઘનવાતવલયમાં તથાવિધ (તે પ્રકારનો)

ઘન-પરિણામોપેત વાત રહે છે. તનુવાત વલયમાં તથાવિધ તનુ-પરિણામોપેત

વાત રહે છે, તેથી પ્રત્યેક પૃથ્વીને ઘનોદધિરૂપ વલય, ઘનવાતરૂપ વલય અને

તનુવાતરૂપ વલયથી વેષ્ટિત કહી છે આ ત્રણે વલયોમાં આભ્યન્તર ઘનોદધિ-

વલય છે, ત્યારબાદ ચારે તરફ ઘનવાત વલય છે અને ત્યારબાદ ચારે તરફ

તનુવાત વલય છે કહ્યું પાછું છે કે-“ નવિ અફુસંતિ અલોગં ” ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો સંક્ષિપ્ત અર્થ આ પ્રમાણે છે-સમસ્ત પૃથ્વીઓ ચારે

દિશાઓમાં અલોકનો સ્પર્શ કરતી નથી, સમસ્ત પૃથ્વીઓ વલયોથી

વિષ્ક્રમ્ભ-વિષ્ક્રમ્ભપરિમાણં વક્ષ્યે, इति गाथाकारः कथयति ॥१॥ यथासंख्येनेति यथाक्रमं, तथाहि घनोदधिबलयस्य विष्कम्भपरिमाणं षड्योजनानि, घनवातबलयस्य सार्धचतुर्योजनानि, तनुवातस्य सार्धयोजनमेकं विष्कम्भपरिमाणम् । एतद् रत्न-प्रभापृथिवीमाश्रित्योक्तम् । आदिध्रुवे-आदिवलये घनोदधिलक्षणे योजनस्य त्रिभागः प्रक्षेपणीयः, द्वितीये बलये-घनवातरूपे गव्यूतं प्रक्षेपणीयं, तृतीये बलये तनुवात-लक्षणे गव्यूतस्य त्रिभागः प्रक्षेपणीयः । एवं करणेन द्वितीय-पृथिव्या बलयत्रयं संपद्यते, एवं यावत्सप्तमिकां-सप्तमीतमस्तमापृथिवीपर्यन्तं प्रक्षेपणेन सर्वासां पृथि-वीनां घनोदधिघनवात-तनुवातरूपस्य बलयत्रिकस्य विष्कम्भपरिमाणं भवतीति गाथात्रयस्य निष्कर्षार्थः ॥ सू० ९१ ॥

કો સ્પર્શ નહીં કરતી હૈ, સમસ્તપૃથિવિયાં વલયસે વેષ્ટિના હૈ । ઘનોદધિ કા વિષ્કમ્ભ પરિણામ ૬ યોજનકા હૈ ઘનવાતવલયકા વિષ્કમ્ભ સાઢે ચાર યોજન કા હૈ તનુવાત વલય કા વિષ્કમ્ભ પરિણામ ૧ ॥ યોજન કા હૈ ઘનોદધિરૂપ પ્રથમ વલય મેં યોજન કે ત્રીન ભાગ પ્રક્ષિપ્ત કરને સે, ઘનવાતરૂપ દ્વિતીય વલય મેં ગવ્યૂત પ્રક્ષિપ્ત કરને સે તથા-તૃતીય તનુ-વાતવલય મેં ગવ્યૂત કે ત્રીન ભાગ પ્રક્ષિપ્ત કરને સે દ્વિતીયપૃથિવી કે ત્રીન વાતવલયોં કા વિષ્કમ્ભ પરિમાણ નિકલ આતા હૈ इसी तरह से सप्तमी तमस्तमा पृथिवी तक प्रक्षेपण करने से बाकी समस्त पृथिवियों के घनोदधि घनवात और तनुवातरूप बलयत्रिक विष्कम्भ परिणाम निकलता है यह तीन गाथाओं का निष्कर्षार्थ है सू० ९२॥

વેષ્ટિત છે. પહેલી પૃથ્વીને વીંટળાયેલા ઘનોદધિનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) ૬ યોજનનો છે, ઘનવાત વલયનો વિષ્કંભ ૪ ॥ (સાડા ચાર) યોજનનો છે અને તનુવાત વલયનો વિષ્કંભ ૧ ॥ (દોઢ) યોજનનો છે

ઘનોદધિ રૂપ પ્રથમ વલયના વિષ્કંભ પ્રમાણમાં યોજનનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી, ઘનવાત રૂપ બીજા વલયના વિષ્કંભ પ્રમાણમાં ગવ્યૂતિ ઉમેરવાથી અને તનુવાત રૂપ ત્રીજા વલયના વિષ્કંભ પરિમાણમાં ગવ્યૂતિનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી બીજી પૃથ્વીના ત્રણે વાતવલયોના વિષ્કંભનું પરિમાણ આવી જાય છે એ જ પ્રમાણે સાતમી તમસ્તમા પર્યન્તની પૃથ્વીઓમાં ઉપર્યુક્ત પ્રમા-ણનો વધારો કરતા જવાથી બાકીની પાંચે પૃથ્વીઓના ઘનોદધિ વલય, ઘનવાત વલય અને તનુવાત વલયનો વિષ્કંભ જાણી શકાય છે, આ પ્રકારનો ત્રણ ગાંથાઓનો ભાવાર્થ સમજવો. ॥ સૂ. ૯૧ ॥

પૂર્વે રત્નપ્રભાદિ પૃથિવીનાં પ્રરૂપણા કૃતાઃ, એતાસુ ચ નારકા એવોત્પદ્યન્તે इति
તેષામુત્પત્તિવિધિમભિધાતુમાહ—

મૂલમ્—નેરહયા ણં ઉક્કોસેણં તિસમહણં વિગ્રહેણં ઉવ-
વજ્જંતિ, ઇર્મિંદિયવજ્જં જાવ વેમાણિયાણં ॥ સૂ. ૧૨ ॥

છાયા—નૈરયિકાઃ સ્વલુ ઉત્કર્ષેણ ત્રિસામયિકેન વિગ્રહેણ ઉપપદ્યન્તે, એકે-
ન્દ્રિયવજ્જં યાવદ્ વૈમાનિકાનામ્ ॥ સૂ. ૧૨ ॥

ટીકા—‘ નેરહયાણં ’ ઇત્યાદિ સુગમં, નવરં—નૈરયિકા—ઉત્કર્ષેણ ત્રિસામયિ-
કેન ત્રયાણાં સમયાનાં સમાહારસ્ત્રિસમય તત્ પ્રાપ્તં યસ્ય સ ત્રિસામયિકસ્તેન તાદ-
શેન વિગ્રહેણ—વક્રગમનેન ઉપપદ્યન્તે । ઉત્કર્ષેણેતિ ત્રસાનાં હિ ત્રસનાંડચન્તરુત્પા-
દાદ્ વક્રદ્વયં ભવતિ, તત્ર ચ ત્રય એવ સમયાસ્તથાહિ—જીવ આગ્નેયદિશાતો નૈર્ઋત્-
તદિશમેકેન સમયેન ગચ્છતિ, તતો દ્વિતીયેન સમયેન સમશ્રેણ્યાઽધો ગચ્છતિ,

હસ પ્રકાર રત્નપ્રભા ઓદિ પૃથિવિયોં કી અવ હન પૃથિવિયોં મેં
નારક હી ઉત્પન્ન હોતે હેં હસ ઘાત કો કહને કે લિયે ડનકી ઉત્પત્તિ
વિધિ કો સૂત્રકાર કહતે હેં—“ નેરહયાણં ઉક્કોસે. ” ઇત્યાદિ,
ટીકાર્થ નૈરયિક જીવ જિસમેં ઉત્કૃષ્ટસે ત્રીન સમય પ્રાપ્ત હેં એસે વિગ્રહસે વક્ર-
ગમનસે ઉત્પન્ન હોતે હેં જિસમેં એક ઘુમાવ—એક વક્રગતિ હોં ડસકા કાલ માન
દો સમયકા, જિસમેં દો ઘુમાવ હોં ડસકા કાલમાન ત્રીન સમય કા હોતા હૈ
ઑર જિસમેં ત્રીન ઘુમાવ હોં ડસમેં કાલમાન ચાર સમયકા હૈ । હસ નિયમ
કે અનુસાર ત્રસ જીવોં કા ત્રસ નાડી કે ખીતર ઉત્પાદ હોને સે ઘુમાવ
હોતે હેં અતઃ વહાં ત્રીન હી સમય લગતે હેં, જૈસે—જીવ અગ્નેય દિશા
સે નૈર્ઋત દિશા તક એક સમય મેં જાતા હૈ ફિર દ્વિતીય સમય મેં

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓને વીંટળાયેલા ત્રણ વાતવલયોનું નિરૂપણ કરીને
હવે સૂત્રકાર તે નરક પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થતાં નારકોની ઉત્પત્તિવિધિનું કથન
કરે છે—‘ નેરહયાણં ઉક્કોસે ’ ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—જેમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ સમય લાગે છે એવા વિગ્રહથી—વક્રગમનથી
નારક જીવો નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે જે વિગ્રહગતિમાં એક ઘુમાવ (વળાંક)
નો સફળાવ હોય છે, તે વિગ્રહનું કાળમાન બે સમયનું હોય છે જેમાં બે
ઘુમાવ હોય તેનું કાલમાન ચાર સમયનું હોય છે આ નિયમ અનુસાર ત્રસ
નાડીની અંદર ત્રસ જીવોનો ઉત્પાદ હોવાથી તે જીવોમાં બે ઘુમાવનો સફળાવ
હોય છે, તેથી ત્યાં ત્રણ જ સમય લાગે છે. જેમકે જીવ અગ્નિ દિશાથી નૈર્ઋત્ય
દિશા સુધી એક સમયમાં જાય છે, ત્યારબાદ દ્વિતીય સમયમાં સમશ્રેણીથી

તતસ્તુતીયેન સમયેન વાયવ્યદિશિ સમથ્રેણ્યૈવ ગચ્છતીતિ ત્રયઃ સમયા ઉક્તાઃ ।
 एवंविध उत्कर्षेण विग्रहस्त्रसानामेव त्रसोत्पत्तौ भवतीत्यत एवाह—‘ एगिंदिय-
 वज्जं ’ इत्यादि, एकेन्द्रियान वर्जयित्वेत्यर्थः । एकेन्द्रियास्तु एकेन्द्रियेषु पञ्चसा-
 मयिकेन विग्रहेणाप्युत्पद्यन्ते, तेषां वहिस्तात् त्रमनाडीतो वहिरुत्पद्यमानत्वात्,
 उक्तञ्च —

“ विदिसाउ दिसं पढमे, वीए पइसरइलोयनाडीए ।

तइए उरुपि धावइ, चउत्थए नीइ वार्हि तु ॥१॥

‘ પંચમણ વિદિસીએ ગતું ઉપ્પજ્જણ ઉ ઇમિંદી । ’ ઇતિ ।

છાયા—વિદિગાતો દિશં પ્રથમે, દ્વિતીયે પ્રતિસરતિ લોકનાડયામ્ ।

તૃતીયે ઉપરિ ધાવતિ, ચતુર્થકે નયતિ વહિસ્તુ ॥૧॥

પંચમકે વિદિશાયાં ગત્તોત્પદ્યતે તુ એકેન્દ્રિયઃ ॥

સમ્ભવોડપ્યયમ્ । ભવતિ તુ ચતુઃ સામયિક એવ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્ત્યા તથા પ્રતિ-
 પાદિતત્વાત્, ઉક્તञ्च—

સમથ્રેણી સે નીચે જાના હૈં ઉસકે વાદ તૃતીય સમય મેં વાયવ્ય દિશા
 મેં સમથ્રેણી સે જાના હૈં હસ પ્રકાર દો ઘુમાવોં મેં ચે ત્રીન સમય લગતે
 હૈં એસા કહા ગયા હૈં । એસા ઉત્કૃષ્ટ સે મોડા-વિગ્રહ ત્રસોં કા ત્રસો-
 ત્પત્તિ મેં હોના હૈં ઇસીલિયે યહાં “ એગિંદિયવજ્જં ” ઇત્યાદિ સૂત્રકાર
 ને કહા હૈં । ક્યોં કિ-એકેન્દ્રિય એકેન્દ્રિયોં મેં પાંચ સમયવાલે વિગ્રહ સે
 ખી ઉત્પન્ન હોતે હૈં, ક્યોં કિ-હસકા ઉત્પાદ ત્રસ નાડી સે વાહર હોના
 હૈં । કહા ખી હૈં—“ વિદિસાઉદિસં પઢમે ” ઇત્યાદિ એકેન્દ્રિય જીવ કા
 યહ પાંચ સમયવાલા ઉત્પાદ સમ્ભવ ખી હોના હૈં પરંતુ-વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિ
 મેં ચાર સમયવાલા હી હસકા ઉત્પાદ કહા હૈં । કહા ખી હૈં—

નીચે જાય છે, ત્યારબાદ તૃતીય સમયમાં વાયવ્ય દિશામાં સમથ્રેણીથી જાય
 છે. આ પ્રકારે બે ઘુમાવમાં ત્રણ સમય લાગે છે. એ કથન સિદ્ધ થાય છે.
 આ પ્રકારેના ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ત્રસોનો મોડા-વિગ્રહ ત્રસોત્પત્તિમાં થાય છે.
 તેથી જ અહીં “ એગિંદિયવજ્જં ” ઇત્યાદિ કથન સૂત્રકારે કયું છે, કારણ કે
 એકેન્દ્રિયની એકેન્દ્રિયોમાં પાંચ સમયવાળા વિગ્રહથી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે,
 કારણ કે તેનો ઉત્પાદ ત્રસ નાડીની બહાર થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ વિદિસાઉદિસં પઢમે ” ઇત્યાદિ—

એકેન્દ્રિય જીવનો આ પાંચ સમયવાળો ઉત્પાદ સંભવી શકે છે ખરો,
 પરંતુ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞસિમાં ચાર સમયવાળો જ તેનો ઉત્પાદ કહ્યો છે. કહ્યું પણ

“અપજ્જત્તગસુહુમપુઢવીકાઈણં મંતે । અહોલોગચેત્તનાલીં વાહિરિલ્લે
ચેત્તે સમોહણ સમોહણિત્તા જે મવિણ (ગચ્છઈ) ઉઢ્ઢલોચચેત્તનાલીં વાહિરિલ્લે
ચેત્તે અપજ્જત્તગસુહુમપુઢવીકાઈણં ઉવવજ્જિત્તણ, સે ણં મંતે । કઠ્ઠસમઈણં
વિગ્ગહેણં ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! તિસમઈણ વા ચડસમઈણ વા વિગ્ગહેણ
ઉવવજ્જેજ્જા ” ઇત્યાદિ ।

છાયા—અપર્યાપ્તકમૂક્ષમપૃથિવીકાયિકેન ! મદન્ત ! અધોલોકક્ષેત્રનાડ્યા-
વાહ્યે ક્ષેત્રે સમવહતઃ, સમવહત્ય યો મવિકઃ (ગચ્છતિ) ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રનાડ્યા
વાહ્યે ક્ષેત્રે અપર્યાપ્તકમૂક્ષમપૃથિવી કાયિકતયા ઉપપત્તું સ સ્વલુ મદન્ત ! કતિ સામ
યિકેન વિગ્રહેણ ઉપપદ્યતે ? ગૌતમ ! ત્રિસામયિકેન વા ચતુઃ સામયિકેન વા વિગ્ર
હેણ ઉપપદ્યતે, ઇત્યાદિ । અત એવોક્તમ્—‘એર્ગિંદિયવજ્જં’—ઈતિ, એકેન્દ્રિયાન્
વર્જયિત્વા યાવદ્ વૈમાનિકાનાં—વૈમાનિકપર્યન્તાનાં જીવાનામુત્કર્ષેણ ત્રિસામયિકો
વિગ્રહો ભવતીતિ ભાવઃ ॥ સૂ ૦ ૧૨ ॥

પૂર્વ મોહવતાં ત્રિસ્થાનકમુક્તવા, સામ્પતં ક્ષીણમોહસ્ય તદાહ—

મૂલમ્—સ્વીણમોહસ્સ ણં અરહઓ તઓ કમ્મંસા જુગવં
ચિજ્જંતિ, તં જહા—નાણાવરણિજ્જં, દંસણાવરણિજ્જં, અંતરાઈયં ॥ ૧૩ ॥

“અપજ્જત્તગ સુહુમ પુઢવી કાઈણં મંતે ? અહોલોગ ચેત્તનાલીં વાહિરિ-
લ્લે ચેત્તે સમોહણ સમોહણિત્તા જે મવિણ (ગચ્છઈ) ઉઢ્ઢલોચચેત્ત નાલીં
વાહિરિલ્લે ચેત્તે અપજ્જત્તગ સુહુમ પુઢવીકાઈણં ઉવવજ્જિત્તણ સે ણં
મંતે ? કઠ્ઠ સમઈણં વિગ્ગહેણં ઉવવજ્જેજ્જા ગોયમા ? તિસમઈણ વા
ચડસમઈણ વા વિગ્ગહેણં ઉવવજ્જેજ્જા ” ઇત્યાદિ ટ્સીલિયે એસા કહા
ગયા હૈ—“એર્ગિંદિયવજ્જં” ઇતિ નારક જીવોં કી તરહ હી એકેન્દ્રિય
કો છોડકર યાવત્—વૈમાનિક તક કે સમસ્ત જીવોં કા ઉત્કૃષ્ટ સે ત્રિન
સમયવાલા વિગ્રહ હોતા હૈ ॥ ૧૨

છે કે—“અપજ્જત્તગસુહુમપુઢવીકાઈણ મંતે ! અહોગચેત્તનાલીં વાહિરિલ્લે
ચેત્તે સમોહણ । સમોહણિત્તા જે મવિણ (ગચ્છઈ) ઉઢ્ઢલોચચેત્તનાલીં વાહિ-
રિલ્લે ચેત્તે અપજ્જત્તગસુહુમપુઢવીકાઈણં ઉવવજ્જિત્તણ સે ણં મંતે ! કઠ્ઠ સમ
ઈણ વિગ્ગહેણં ઉવવજ્જેજ્જા ? ગોયમા ! તિસમઈણ વા ચડસમઈણ વા વિગ્ગહેણં
ઉવવજ્જેજ્જા ” ઇત્યાદિ તે કારણે જ ઉપરોક્ત કથન કરવામા આવ્યું છે.
“એર્ગિંદિયવજ્જં” ઇત્યાદિ—એકેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત
જીવોના નારક જીવોની જેમ ત્રણ સમયવાળો ઉત્કૃષ્ટ વિગ્રહ (વક્રગમન)
હોય છે, એમ સમજવું ॥ સૂ ૬૨ ॥

અમિર્ઙ્ગવચ્ચે તિતારે પળ્લત્તે ૧ । એવં સવળોર અસ્સિણી
૩, મરળી૪, મગસિરે ૫, પૂસે ૬, જેઢા ૭ ॥ સૂ૦ ૯૪ ॥

ધમ્માઓ ણં અરહાઓ સંતી અરહા તીહિં મ્માગરોવમેહિં
તિચ્ચઉભાગપલિઓવમઝ્ઞણહિં વીતિકંતેહિં સમુપ્પન્ને ॥ સૂ૦ ૯૫ ॥

સમણસ્સ ણં મગવઓ મહાવીરસ્સ જાવ તચ્ચાઓ પુરિસ-
જુગાઓ જુંગતકરભૂમી ॥ સૂ૦ ૯૬ ॥

મહ્લી ણં અરહા તીહિં પુરિસસણ્ણહિં સદ્ધિં મુંડે ભવિત્તા જાવ
પવ્વઙ્ગ ૧ । એવં પાસે વિ ૨ ॥ સૂ૦ ૯૭ ॥

સમણસ્સ ણં મગવઓ મહાવીરસ્સ તિન્નિસયા ચ્ચઉદ્ધસ-
પુવ્વીણં અજિણાણં જિણસંકાસાણં સવ્વક્ખરસન્નિવાર્ઙ્ગણં જિણ
ઇવ અવિત્તહવાગરમાણાણં ઉક્કોસિયા ચ્ચઉદ્ધસપુવ્વિસંપયા
હુત્થા ॥ સૂ૦ ૯૮ ॥

તઓ તિત્થયરો ચ્ચક્કવટ્ઠી હોત્થા, તં જહા-સંતી ૧ કુંથૂર
અરો ૩ ॥ સૂ૦ ૯૯ ॥

છાયા-ક્ષીણમોહસ્ય સ્વલુ અર્હતસ્ત્રયઃ કર્માંશ યુગપત્ ક્ષીયન્તે, તથા-જ્ઞાનાવર-
ણીયં ૧, દર્શનાવરણીયં ૨, આન્તરાયિકમ્ ૩ ॥ સૂ૦ ૧૦૩ ॥

પહેલે મોહવાલે જીવોં કે ત્રીન સ્થાન કહે હૈં, અવ સૂત્રકાર ક્ષીણ
મોહવાલે જીવ કે ત્રીન સ્થાન કો કહેતે હૈં-ક્ષીણમોહસ્સ ણં અરહઓ
તઓ-ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-ક્ષીણમોહવાલે અર્હન્ન કે ત્રીન કર્મોંશ યુગપત્ ક્ષીણહોતે
હૈં, જૈસે-જ્ઞાનાવરણીય-૧ દર્શનાવરણીય-૨ ઓર અન્તરાય ૩-॥ ૧૩

પહેલા મોહવાળા જીવોનાં ત્રણ સ્થાનનું કથન થયું હવે સૂત્રકાર ક્ષીણ
મોહવાળા જીવનાં ત્રણ સ્થાનનું કથન કરે છે—

“ ક્ષીણમોહસ્સ ણ અરહઓ તઓ ” ઇત્યાદિ—

ક્ષીણ મોહવાળા અર્હન્તના ત્રણ કર્માંશો એકી સાથે ક્ષીણ થાય છે. જેમકે
(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) અન્તરાય. । ૬૩ ।

अभिजिन्नक्षत्रं त्रितारं प्रज्ञप्तम् १, एवं श्रवणः २, अश्विनी ३, भरणी ४, मृग-
शिरः ५, पुष्यम् ६, ज्येष्ठा ७ ॥ सू०-९४ ॥

धर्मात् खलु अर्हतं शान्तिरर्हन् त्रिषु सागरोपमेषु, त्रिचतुर्भागपल्योपमोनेषु
व्यतिक्रान्तेषु समुत्पन्नः ॥ सू० ९५ ॥

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य यावत्तृतीयं पुरुषयुगं युगान्तकरभूमिः ॥ ९६

अभिजित् नक्षत्र तीन तारों वाला कहा गया है, इसी प्रकार से
श्रवणनक्षत्र, अश्विनीनक्षत्र, भरणीनक्षत्र, मृगशिरानक्षत्र, पुष्यनक्षत्र
और ज्येष्ठानक्षत्र भी तीन तारों वाले कहे गये हैं ॥ ९४

धर्मनाथ अर्हन्त के बाद शान्तिनाथ अर्हन्त तीन चौथाई भाग
पल्योपम से न्यून ३ सागरोपम निकल जाने पर उत्पन्न हुवे अर्थात्
पूर्ण तीन सागरोपम और पौन पल बीतनेके बाद—॥ ९५

भगवान् महावीर स्वामी के तीर्थ में उनसे लगाकर यावत् जम्बू
स्वामी तक निर्माण की प्रवृत्ति रही—बाद में वह प्रवृत्ति विच्छेद
हो गई—॥ ९६

मल्लिनाथ भगवान् तीन सौ पुरुष के साथ सुण्डित होकर यावत्
प्रव्रजित हुवे हैं उसी प्रकार से पार्श्वनाथ भी ३०० पुरुषों के साथ
प्रव्रजित हुवे हैं—॥ ९७

अभिजित नक्षत्र त्रय ताराओवाणु कहु छे ऐ न प्रमाणे श्रवण नक्षत्र,
अश्विनी नक्षत्र, भरणी नक्षत्र, मृगशीर्ष नक्षत्र, पुष्य नक्षत्र अने ज्येष्ठा नक्षत्र
पणु त्रय ताराओवाणां छे । ९४ ।

धर्मनाथ अर्हन्त थया पछी त्रय सागरोपम करतां ३/४ पल्योपम
(अर्थात् त्रय सागरोपम अने पौण पल्योपम काद पछी)
प्रमाणे न्यून काण व्यतीत थया बाद शान्तिनाथ अर्हन्त उत्पन्न थया छता । ९५ ।

भगवान् महावीर स्वामीना तीर्थमा तेमनाथी शङ्क करीने न'भूस्वामी
पर्यन्त निर्वाणुनी प्रवृत्ति आहु रही छती तयार बाद ते प्रवृत्ति विच्छेद
(अ'ध) थर्छ गर्छ ॥ ९६ ॥

मल्लिनाथभगवान् ३०० पुरुषोनी साथे सु'डित थधने गृहस्थावस्थाना
परित्यागपूर्वक प्रव्रजित थया छता । ऐ न प्रमाणे पार्श्वनाथ भगवाने पणु
३०० पुरुषोनी साथे प्रव्रज्या अ'गीकार छती । ९७ ।

મહી સ્વલ્પ અર્હન્ ત્રિભિઃ પુરુષશતૈઃ સ્માર્થ મુણ્ડો ધૃત્વા યાવત્ પ્રવ્રજિતઃ ૧।
 એવં પાર્શ્વોઽપિ ॥ સૂ. ૯૭ ॥

શ્રમણસ્ય સ્વલ્પ ભગવતો મહાવીરસ્ય ત્રીણિ શતાનિ ચતુર્દશપૂર્વોણામ્ અજિ-
 તાનાં જિનસંકાશાનાં સર્વાક્ષરસંનિપાતિનાં જિન ઇવાઽરિતથવ્યાગૃણતામ્ ઉત્ક-
 ર્ષિકા ચતુર્દશપૂર્વો સંપદાઽઽસીત્ ॥ સૂ. ૯૮ ॥

ત્રયસ્તીર્થકરાશ્ચક્રવર્તિન આસન્, તથથા-શાન્તિઃ ૧, કુન્થુઃ ૨, અરઃ ૩ ॥ સૂ. ૯૯
 ટીકા—‘ સ્વીણમોહસ્સ ’ ઇત્યાદિ । ક્ષીણમોહસ્ય-ક્ષીણમોહનીયકર્મણો-
 ઽર્હતઃ-જિનસ્ય ત્રયઃ-કર્માશાઃ-કર્મપ્રકૃતય યુગપત્-સમકં ક્ષીયન્તે । તથથા-
 જ્ઞાનાવરણીયં ૧, દર્શનાવરણીયમ્ ૨, આન્તરાયિકમ્ ૩ ॥ સૂ. ૯૩ ॥

પૂર્વમશાશ્વતાનાં ત્રિસ્થાનકમુક્તં, સામ્પતં શાશ્વતાનાં તદાહ-‘ અમીઈ ’
 -ઇત્યાદિ, અભિજિન્નક્ષત્રં ત્રિતારં-તારકત્રયમયં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । શેષં સુગમમ્ ॥ સૂ. ૯૪ ॥

પરમ્પરમૂત્રે ક્ષીણમોહસ્ય ત્રિસ્થાનકમુક્તં, સામ્પતં પ્રસજ્ઞાત્તદ્વિશેષાણાં તીર્થ-
 કરાણાં તદાહ—‘ ધમ્માઓ ’ ઇત્યાદિ, ધર્માત્-ધર્મનાથાભિધાનાદ્ અર્હતઃ-
 ધર્માર્હતોઽનન્તરમિત્યર્થઃ, ત્રિચતુર્ભાગપલ્યોપમોનેષુ-ત્રિભિઃ-ત્રિસંખ્યકૈઃ ચતુર્ભગૈઃ-
 પદૈઃ પલ્યોપમસમ્બન્ધિભિરૂનાનિ ત્રિચતુર્ભાગપલ્યોપમોનાનિ, તેષુ તાદૃશેષુ પલ્યો-
 પમચતુર્થભાગત્રયરહિતેષુ ત્રિપુ સાગરોપમેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ સત્સુ શાન્તિઃ-શાન્તિ-
 નાથોઽર્હન્ સમુત્પન્નઃ ॥ સૂ. ૯૫ ॥

‘ સમણસ્સે ’-ત્યાદિ, શ્રમણસ્ય ભગવતો મહાવીરસ્ય યાવત્તૃતીયં પુરુષયુ-
 ગમ્, યુગાનિ પશ્ચદર્પપ્રમિતાનિ કાલવિશેષાઃ, તાનિ ચ ક્રમવ્યવસ્થિતાનિ ભવ-
 ન્તીત્યતઃ પુરુષાઃ-ગુરુશિષ્યક્રમવન્તઃ પિતાપુત્રક્રમવન્તો વા, અત્ર પુરુષઃ ગુરુશિષ્ય-
 ક્રમવાન્, સ યુગમિવ પુરુષયુગ પુરુષસિદ્ધવત્સમાસઃ, તતશ્ચ તૃતીયં પુરુષયુગં યાવત્-

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી કે ૩૦૦ ચતુર્દશ પૂર્વધારિયોં
 ચૌદહ પૂર્વ ધારિયોં કીઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશ પૂર્વો સમ્પદાર્થોં ચે ચતુર્દશ પૂર્વ-
 ધારી અજિન થે-અસર્વજ્ઞ થે-જિનકે જૈસે થે । કયોં કિ-યે સકલસંશય
 કે છેદક થે સકલવાઙ્મય કે સકલશાસ્ત્ર કે જ્ઞાતા થે, એવં તીર્થકર કી
 તરહ તથ્યભાષી થે । ૯૮

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરની ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વ સંપદા ૩૦૦ ની હતી.
 એટલે કે તેમના શિષ્ય સમુદાયમાં ૩૦૦ અણુગારો ચૌદ પૂર્વધારી હતા. તે
 ચૌદ પૂર્વધારી અજિન હતા, અસર્વજ્ઞ હતા અને જિનના સમાન હતા, કારણ
 કે તેઓ સકલ સંશયના છેદક હતા, સકલ વાઙ્મયના (સકલ શાસ્ત્રોના)
 જ્ઞાતા હતા અને તીર્થંકરની જેમ તથ્યભાષી હતા. । ૯૮ ।

जम्बूस्वामिनं यावदित्यर्थः युगान्तकरभूमिः, युगं-पुरुषयुगं-तदपेक्षया अन्तकराणां-भवान्तकारिणां निर्वाणगामिनामित्यर्थः भूमिः-कालः युगान्तकरभूमिरासीदिति । इदमत्र तात्पर्यम्-भगवतः श्रीमहावीरस्वामिनस्तीर्थे तस्मादारभ्य तृतीय पुरुषं जम्बूस्वामिनं यावन्निर्वाणमभूत्, तदुत्तरकाले तद्वचवच्छेदादिति ॥ सू० ९६ ॥

‘मल्ली’-त्यादि सूत्रद्वयम्, मल्ली-मल्लीनाथस्वामी खलु अर्हन् त्रिभिः पुरुषशतैः-त्रिशतसंख्यकपुरुषैः सार्धं मुण्डो भूत्वा ‘यावत्’ इति अगाराद् अनगारितां प्रव्रजितः-प्राप्तः । ‘एवं पासेवि’ इति एवं-मल्लीनाथस्वामिवत् पार्श्वोऽपि पार्श्वनाथस्वाम्यर्हन्नपि त्रिशतपुरुषैः सह प्रव्रजितोऽभूदिति भावः ॥ सू० ९७ ॥

त्रिस्थानकत्वाद् भगवतो महावीरस्य चतुर्दशपूर्विसंपत्सूत्रमाह-‘समणस्स’ इत्यादि, श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य चतुर्दशपूर्विणां-चतुर्दशपूर्वधराणाम्, कीदृशानाम्? इति विशेषणकलापमाह-‘अजिणाणं’ इत्यादि, अजिनानाम्-असर्वज्ञत्वेन, जिनसकाशानां-जिनसदृशानां सकलसंशयच्छेदकत्वेन, सर्वाक्षरसंनिपातिनां, सर्वे-सकलाः अक्षरसंनिपाताः-अकारादिसंयोगाः-सर्वाक्षरसंनिपाताः, ते विद्यन्ते येषां ते तथोक्ताः, तेषां विदितसकलवाङ्मयानामित्यर्थः पुनश्च जिन इव अर्हद्वत्, अवितथव्यागृणताम्, अवितथं-यथावस्थितं व्यागृणतां-व्याकुर्वतां, तीर्थकरवत्तथ्यभाषिणामित्यर्थः, एतद्विशेषणविशिष्टानां चतुर्दशपूर्विणाम् उत्कर्षिका-उत्कृष्टा चतुर्दशपूर्विसम्पत् - एतदभिधानासम्पत् ‘होत्था’ इति-आसीत् ॥ सू० ९८ ॥

‘तओ’ इत्यादि, त्रयस्तीर्थकराः चक्रवर्त्तिन आसन्, तानेवाह-शान्तिः-शान्तिनाथः १, कुन्थुः-कुन्थुनाथः २, अरः-अरनाथः ३ इति ॥ सू० ९९ ॥

पूर्वं तीर्थकरा वर्णिताः, ते च विमानेभ्य आगता भवन्तीति विमानवक्तव्यतां सूत्रचतुष्टयेनाऽऽह-

मूलम्-तओ गेविज्जविमाणपत्थडा पणत्ता, तं जंहा-हिट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १, मज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे २, उवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३ । १ । हिट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पणत्ते, तं जहा-हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १, हेट्ठि-

ये तीन तीर्थकर चक्रवर्ती हुवे हैं-शान्तिनाथ-कुन्थु-अमरनाथ ९९

आ त्रय तीर्थकराभ्ये चक्रवर्तीपदे लोकोऽयुः कर्तुं-(१) शान्तिनाथ, (२) कुन्थुनाथ अने (३) अरनाथ । ६६ ।

મમજ્ઞિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે ૨, હેટ્ઠિમઉવરિમગેવિજ્જવિમાણ-
પત્થડે ૩।૨। મજ્ઞિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે તિવિહે પળ્લન્તે, તં
જહા—મજ્ઞિમહેટ્ઠિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે ૧, મજ્ઞિમમજ્ઞિમગે-
વિજ્જવિમાણપત્થડે ૨, મજ્ઞિમઉવરિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે ૩।૩।
ઉવરિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે તિવિહે પળ્લન્તે, તં જહા—ઉવરિ-
મહેટ્ઠિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે ૧, ઉવરિમમજ્ઞિમગેવિજ્જવિમાણ-
પત્થડે ૨, ઉવરિમઉવરિમગેવિજ્જવિમાણપત્થડે ૩ । ૪॥ સૂ૦ ૧૦૦॥

છાયા—ત્રયઃ ગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા—અધસ્તનગ્રૈવેયક-
વિમાનપ્રસ્તટઃ ૧, મધ્યમગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૨, ઉપરિતન ગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ
૩ । ૧ । અધસ્તનગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ તદ્વથા—અધસ્તનાધસ્તનગ્રૈ-
વેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૧, અધસ્તનમધ્યમગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૨, અધસ્તનોપરિતનગ્રૈ-
વેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૩ । ૨ । મધ્યમગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા

તીર્થંકર વિમાનોંસે આકર હોતેહૈં, અતઃ-અવ વિમાન સંવંધી વક્તવ્યતા
સૂત્રકાર ચાર સૂત્રોંસે કરતે હૈં “ તઓ ગેવિજ્જવિમાણપત્થડા પળ્લન્તા ”
ઇત્યાદિ,

ટીકાર્થ—ત્રીન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર કહે ગયે હૈં, જૈસે—અધસ્તન ગ્રૈવેયક
વિમાન પ્રસ્તર—૧ મધ્યમગ્રૈવેયકવિમાન પ્રસ્તર—૨ ઉપરિતન ગ્રૈવેયક
વિમાન પ્રસ્તર—૩ इनमें—અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર મી ત્રીન
પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં, અધસ્તનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર—૧ અધ-
સ્તનમધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર—૨ અધસ્તનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન
પ્રસ્તર—૩ । મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર મી ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા

તિર્થંકરો વિમાનોમાંથી આવીને આ મૃત્યુલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી
હવે સૂત્રકાર નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા વિમાનેનું કથન કરે છે—

“ તઓ ગેવિજ્જવિમાણપત્થડા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ગ્રૈવેયક વિમાનોનાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે—(૧) અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન
પ્રસ્તર, (૨) મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર અને (૩) ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન
પ્રસ્તર અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર
કહ્યાં છે—(૧) અધસ્તનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર, (૨) અધસ્તન મધ્યમ
ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર અને (૩) અધસ્તનોપરિતનગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર.

મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે—

મધ્યમાધસ્તનગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૧, મધ્યમમધ્યમ - ગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૨, મધ્યમોપરિતનગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૩ ।૩। ઉપરિતનગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા-ઉપરિતનાધસ્તનગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૧, ઉપરિતનમધ્યમગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૨, ઉપરિતનોપરિતનગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટઃ ૩ । ૪ ॥ સૂ. ૧૦૦ ॥

ટીકા—‘ તઓ ગેવિજ્જ૦ ’ ઇત્યાદિ સૂત્રચતુષ્ટયં સુગમં, નવરમ્-લોકપુરુષસ્ય ગ્રીવાસ્થાને ભવાનિ ગ્રૈવેયકાણિ, તાનિ ચ તાનિ વિમાનાનીતિ ગ્રૈવેયકવિમાનાનિ, તેષાં પ્રસ્તટાઃ-રચનાવિશેષવન્તઃ સમૂહા ઇતિ ગ્રૈવેયકવિમાનપ્રસ્તટાઃ-તે ત્રયઃ-ત્રિસંખ્યકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ-અધસ્તન-મધ્યમો-પરિતન ગ્રૈવેયકપ્રસ્તટભેદાત્, તથા-તાનેવાહ—‘ દ્વિદ્વિમગેવિજ્જ૦ ’ ઇત્યાદિ । સર્વં સ્પષ્ટમ્ ॥ સૂ. ૧૦૦ ॥

ઇદં ચ ગ્રૈવેયકાદિવિમાનવાસિત્વં યદ્ ભવતિ તત્ કર્મણઃ સકાશાદ્ ભવતીતિ કર્મણસ્ત્રિસ્થાનકમાહ—

મૂલમ્—જીવા ણં તિટ્ઠાણાણિઠ્ઠાત્તિણ પોગ્ગલે પાવકમ્મત્તાણ ચિણિસુ વા ચિણિંતિ વા ચિણિસ્સંતિ વા, તં જહા-ઇત્થિણિ-

હૈ-મધ્યમાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર-૧ મધ્યમ મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર-૨ મધ્યમોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર-૩ । ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર મ્હી ત્રીન પ્રકાર કા હૈ, ઉપરિતનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર-૧ ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર-૨ ઉપરિતનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર-૩ । લોક પુરુષ કી ગ્રીવા કે સ્થાન મ્હે હોને કે કારણ યે ગ્રૈવેયક વિમાન કહલાતે હૈં, હનકે રચના વિશેષ સે યુક્ત જો સમૂહ હૈં વે પ્રસ્તર કહલાતે હૈં । હન કે ત્રીન પ્રકાર, ઓર પ્રકારોં કે મ્હી પ્રકાર, યે સબ ડપર પ્રકટ કર દિયે ગયે હૈં । ૧૦૦

૧ મધ્યમાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર, ૨ મધ્યમમધ્યમ ગ્રૈવેયક-વિમાન પ્રસ્તર અને ૩ મધ્યમોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર

ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—

૧ ઉપરિતનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર, ૨ ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર અને ૩ ઉપરિતનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર લોકપુરુષની ગ્રીવાના સ્થાનમાં હોવાને કારણે આ વિમાનોને ગ્રૈવેયક વિમાનો કહે છે. રચના વિશેષથી યુક્ત એવા તેમના જે સમૂહ છે તેમને પ્રસ્તર કહે છે. તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારોનું અને પ્રત્યેક પ્રકારના ત્રણ ત્રણ પ્રકારોનું આ સૂત્રમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે ॥ સૂ. ૧૦૦ ॥

ઘ્વત્તિ, પુરિસણિઘ્વત્તિ, નપુંસગણિઘ્વત્તિ ૧। એવં “ ચિણ-
ઘ્વત્તિ-બંધ-ઉદી-રણ-વેદ તદ્દ નિજ્જરાચેવ ” ॥ સૂ. ૧૦૧ ॥

છાયા—જીવા સ્થાન ત્રિસ્થાનનિર્વર્તિતાન પુદ્ગલાન પાપકર્મતયા અચિન્વન્ વા,
ચિન્વન્તિ વા, ચેષ્યન્તિ વા, તથા—સ્ત્રીનિર્વર્તિતાન, પુરુષનિર્વર્તિતાન, નપુંસક
નિર્વર્તિતાન ૧। એવં ચયોપચયવન્ધોદીરણવેદાસ્તથાનિર્જગ ચેવ ॥ સૂ. ૧૦૧ ॥

ટીકા—‘ જીવા ’ ઇત્યાદિ મુત્રપટ્ટકમ્ । જીવાઃ સ્થાન ત્રિસ્થાનનિર્વર્તિતાન-
ત્રિભિઃસ્થાનૈર્નિર્વર્તિતાઃ—ઉપાર્જિતાઃ ત્રિસ્થાનનિર્વર્તિતાસ્તાન પુદ્ગલાન પાપકર્મ-
તયા—અશુભકર્મત્વેન ઉત્તરોત્તરાશુભાધ્યવસાયવશાત્ અચિન્વન્—એકત્રીકૃતપન્તો ભૂત-
કાલે, ચિન્વન્તિ વર્તમાનકાલે, ચેષ્યન્તિ—અનાગતકાલે । તાન્યેવ ત્રિસ્થાનાનિર્દર્શ-
યતિ—સ્ત્રીનિર્વર્તિતાન—સ્ત્રીવેદત્વેનાર્જિતાન, પુરુષનિર્વર્તિતાન—પુરુષવેદત્વે-

ત્રેવેયક આદિ વિમાનોં મેં જીવ કી નિવાસિતા કર્મોદય સે હોતી
હૈ—હસ લિયે—અથ સૂત્રકાર કર્મ કે ત્રીન સ્થાન પ્રકટ કરતે હૈ—“ જીવા
ણં તિદ્ધાણ ” ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—જીવોને ત્રીન સ્થાનોં દ્વારા ઉપાર્જિત પુદ્ગલોં કો ઉત્તરોત્તર અશુભ
અધ્યવસાય કે વશમેં હોકર પાપકર્મરૂપ સે ભૂતકાલ મેં સંગૃહીત કિયા
હૈ વર્તમાન મેં સંગૃહીત કરતે હૈં ઓર—ભવિષ્યત્ કાલ મેં સંગૃહીત
કરેંગે । વે ત્રીન સ્થાન હસ પ્રકાર સે હૈ—સ્ત્રી વેદ, પુરુષ વેદ, ઓર નપું-
સકવેદ હનમેં રહકર જીવને જિન પુદ્ગલોં કો ઉપાર્જિત કર પાપકર્મ
સે પહિલે એકત્રિત કિયા હૈ વર્તમાન મેં એકત્રિત કર રહે હૈં ઓર—ભવિ-
ષ્યત્ કાલ મેં જિન્હેં વે એકત્રિત કરેંગે વે સ્ત્રી વેદ નિર્વર્તિત પુદ્ગલ હૈં ।
હસી પ્રકાર પુરુષ વેદ મેં રહકર જીવ ને જિન પુદ્ગલોં કો ઉપાર્જિત કર

ત્રેવેયક આદિ વિમાનોમા જીવની ઉત્પત્તિ (ઉપપાત) કર્મોદયથી થાય
છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મના ત્રણ સ્થાન પ્રકટ કરે છે—

“ જીવાણં તિદ્ધાણ ” ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—જીવો ત્રણ સ્થાનો દ્વારા ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને ઉત્તરોત્તર અશુભ અધ્ય-
વસાયને અધીન થઈને અશુભ કર્મોદયે ભૂતકાળમાં સંગૃહીત કર્યાં છે વર્ત-
માનમાં સંગૃહીત કરે છે અને ભવિષ્યમાં સંગૃહીત કરશે. તે ત્રણ સ્થાન આ
પ્રમાણે છે—સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદમાં રહીને જીવે જે
પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને અશુભકર્મોદયે પહેલાં (ભૂતકાળમાં) એકત્રિત કર્યાં
છે, વર્તમાનમાં એકત્રિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ જેને તે
એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને સ્ત્રીવેદ નિર્વર્તિત પુદ્ગલો કહે છે.

નાર્જિતાન્, નપુંસકનિર્વર્તિતાન્ નપુંસકવેદત્વેનાર્જિતાન્ પુદ્ગલાન્ જીવાઃ કાલ-
ત્રયેઽપિ અચિન્વન્-ચિન્વન્તિ ચેષ્યન્તીતિ પ્રક્રમઃ । ૧ । ‘ એવમ્’ એવમ્ એનાકાંક્ષા
વાક્યેન ચયસંગાદુપચયાદ્યાલાપકપશ્ચકમપિ વિજ્ઞેયમ્ । એવમ્ ચયાલાપકવત્ ઉપા-
ચિન્વન્-પરિપોષણત એવમ્ ૨, અવધનન્-નિર્માણતઃ ૩, ઉદૈરયન્-અધ્યવસાય વિશે-

પાપકર્મરૂપ સે પહેલે એકત્રિત કિયા હૈ, વર્તમાન મેં વે જિન્હેં એક-
ત્રિત કર રહે હૈં ઓર-ભવિષ્યત્ કાલ મેં જિન્હેં વે એકત્રિત કરેંગે વે
પુરુષવેદ નિર્વર્તિત પુદ્ગલ હૈં । હસી પ્રકાર સે નપુંસક વેદ મેં રહકર
જીવને જિન પુરુષોં કો ઉપાર્જિત કર પાપકર્મરૂપ સે પહેલે એકત્રિત
કિયા હૈ વર્તમાન મેં વે જિન્હેં એકત્રિત કર રહે હૈં ઓર-ભવિષ્યત્
કાલ મેં વે જિન્હેં એકત્રિત કરેંગે વે નપુંસક વેદનિર્વર્તિત પુદ્ગલ હૈં ।
અર્થાત્-સ્ત્રી વેદરૂપ સે અર્જિત પુદ્ગલોં કો પુરુષ વેદ રૂપ સે અર્જિત
પુદ્ગલોં કો તથા-નપુંસકવેદરૂપ સે અર્જિતપુદ્ગલોં કો જીવોંને કાલત્રય
મેં અર્જિત કિયા હૈ, અવ મી વે કરતે હૈં ઓર-ભવિષ્યત્ મેં મી વે
અર્જિત કરેંગે “ એવમ્ ” યહ આકાંક્ષા વાક્ય હૈ-હસ આકાંક્ષાવાક્ય
સે ચય કે સમ્બન્ધ સે ઉપચયબન્ધ, ઉદીરણા આદિ વીચ કે આલાપક
મી જાનની ચાહિયે હસ તરહ હસ ચય કે આલાપક કી તરહ જીવ ને
હનકે પરિપોષણ સે ભૂત કાલ મેં હનકા ઉપચય કિયા હૈ વર્તમાન મેં વે

એ જ પ્રમાણે પુરુષવેદમાં રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને
અશુભ કર્મરૂપે પહેલાં એકત્રિત કર્યા છે, વર્તમાનમાં તે જેમને ઉપાર્જિત
કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમાં તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને
પુરુષવેદ નિર્વર્તિત પુદ્ગલો કહે છે.

એ જ પ્રમાણે નપુંસકવેદમાં રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને
પહેલાં અશુભ કર્મરૂપે એકત્રિત કર્યા છે વર્તમાનમાં તે જેમને એકત્રિત
કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને
નપુંસકવેદ નિર્વર્તિત પુદ્ગલો કહે છે. એટલે કે સ્ત્રીવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને
પુરુષવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને તથા નપુંસકવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને જીવ
ત્રણે કાળમાં એકત્રિત કરે છે - ભૂતકાળમાં પણ ઉપાર્જિત કર્યા છે, વર્તમા-
નમાં પણ ઉપાર્જિત કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉપાર્જિત કરશે.

“ એવમ્ ” ઇત્યાદિ-આ આકાંક્ષા વાક્ય છે. આ આકાંક્ષા વાક્ય દ્વારા
ચયના સંબંધથી ઉપચય બન્ધ, ઉદીરણા આદિ વચ્ચેના આલાપક પણ સમજી
લેવા જોઈએ આ રીતે આ ચયના આલાપકની જેમ જીવે પરિપોષણની

વેળાનુદીર્ઘોદયપ્રવેશનતઃ, ૪ અવેદયન્-અનુભવકરણતઃ ૫, નિરજરયન્-આત્મ-
પ્રદેશપરિશટનતઃ ૬ । एवं वर्तमाना-नागतकालयोरपि बोध्यम् । चयाद्याश्रित्य
गाथार्धमत्र, तथाहि—“ चिण उवचिण० ” इत्यादि । अस्यार्थो व्याख्यात-
पूर्व एवेति ॥ सू० १०१ ॥

ઉપચય કરતે હૈં ઔર-ભવિષ્યત્ મેં મી વે ડનકા ઉપચય કરેંગે । હસી
પ્રકાર સે અપને ભાવોં કે અનુસાર ડનકા નિર્માણ કરને સે ડનકા ભૂત-
કાલ મેં બન્ધ કિયા હૈ, વર્તમાનકાલ મેં વે ડનકા બન્ધ કરતે હૈં, અગે
મી વે ડનકા બન્ધ કરેંગે । હસી તરહ અધ્યવસાય વિશેષ સે અનુદીર્ઘ
કો ઉદય મેં પ્રવેશ કરાને સે જીવ ને ભૂતકાલ મેં ડનકી ઉદીરણા કી
હૈ વર્તમાન મેં વે ડનકી ઉદીરણા કરતે હૈં ઔર ભવિષ્યત્ મેં વે ડનકી
ઉદીરણા કરેંગે । હસી તરહ સે જીવ ને ડનકા અનુભવન કરણ સે ડનકા
ભૂતકાલ મેં વેદન કિયા હૈ વર્તમાન મેં વે ડનકા વેદન કરતે હૈં ઔર
ભવિષ્યત્ મેં વે ડનકા વેદન કરેંગે । હસી પ્રકાર આત્મપ્રદેશ સે ડન્હે
હટાને સે જીવ ને ભૂતકાલ મેં ડનકી નિર્જરા કી હૈ વર્તમાન મેં વે ડનકી
નિર્જરા કરતે હૈં ઔર ભવિષ્યત્ મેં વે ડનકી નિર્જરા કરેંગે । ચયાદિ
કો આશ્રિત કરકે ચહ આધી ગાથા સૂત્રકાર ને “ एवं ચિણ ઉવચિણ

અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં પણ તેમને ઉપચય કર્યો છે, વર્તમાનમાં તે તેમને
ઉપચય કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમને ઉપચય કરશે

એ જ પ્રમાણે પોતાના ભાવો અનુસાર તેમનું નિર્માણ કરવાની અપે
ક્ષાએ હવે ભૂતકાળમાં તેમને બન્ધ કર્યો છે, વર્તમાનકાળમાં પણ તે તેમને
બન્ધ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે બન્ધ કરશે એ જ પ્રમાણે અધ્યવસાય
વિશેષથી અનુદીર્ઘને તેમના ઉદયમાં પ્રવેશ કરાવવાની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં
તેમની ઉદીરણા કરી છે. વર્તમાનકાળમાં પણ હવે તેમની ઉદીરણા કરે છે અને
ભવિષ્યમાં પણ હવે તેની ઉદીરણા કરશે.

એ જ પ્રમાણે હવે તેમના અનુભવનકરણની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમનું
વેદન કર્યું છે, વર્તમાનકાળમાં પણ હવે તેમનું વેદન કરે છે અને ભવિષ્યમાં
પણ તે તેમનું વેદન કરશે.

એ જ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશમાંથી તેમને અલગ કરવાની અપેક્ષાએ હવે
ભૂતકાળમાં તેમની નિર્જરા કરી છે, વર્તમાનકાળમાં પણ હવે તેમની નિર્જરા
કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ હવે તેમની નિર્જરા કરશે.

ચયાદિને આશ્રિત કરીને આ અર્ધી ગાથા સૂત્રકારે “એવં ચિણ-ઉવચિણ
-બન્ધ-ઉદીરણ-વેદ તહ નિજ્જરા ચેવ” આ પ્રમાણે કહી છે. તેનો અર્થ

કર્મ ચ પુદ્ગલાત્મકમિતિ ત્રિસ્થાનકેન પુદ્ગલસ્કન્ધાનાહ—

મૂલમ્—તિપ્પસિયા સ્વંધા અણંતા પળ્લતા । એવં જાવ
તિગુણલુલ્લખા પોગ્ગલા અણંતા પળ્લતા ॥ સૂ૦ ૧૦૨ ॥

॥ તિદ્ધાણસ્સ ચત્થો ઉદ્દેસો સમત્તો ॥ ૩-૪ ॥
તિદ્ધાણં સમત્તં ॥ ૩ ॥

છાયા—ત્રિપ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધા અનન્તાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ એવં યાવત્ ત્રિગુણરૂક્ષાઃ
પુદ્ગલા અનન્તાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ ॥ સૂ૦ ૧૦૨ ॥

॥ તૃતીયસ્થાનસ્ય ચતુર્ય ઉદ્દેશઃ સમાપ્તઃ ॥ ૩-૪ ॥

ટીકા—‘ તિપ્પસિયા ’ ઇત્યાદિ સુગમમ્ ॥ સૂ૦ ૧૦૨ ॥

इतिश्रीविश्वविख्यात-जगद्बल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमो-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त ‘जैनशास्त्राचार्य’पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिचिरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
चतुर्दशेशात्मकं तृतीयं स्थानं संपूर्णम् ॥ ३-४ ॥

બંધ ઉદીરણ વેદ તહ નિજ્જરો ચેવ ” હસ પ્રકાર સે કહી હૈ હસકા અર્થ
હી યહ પૂર્વોક્તરૂપ સે પ્રકટ કિયા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહી હૈ કિ-
ચય કી તરહ હી સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ ઔર નપુંસકવેદરૂપ સે અર્જિત પુદ્ગલોં
કા અશુભ રૂપ સે ઉપચય કિયા હૈ, બન્ધ કિયા હૈ, ઉદીરણ કિયા હૈ,
વેદન કિયા હૈ ઔર નિર્જરા બી કી હૈ હસી તરહ કા કથન વર્તમાન
કાલ ઔર—ભવિષ્યકાલ સમ્બન્ધી ઉપચયાદિકોં કે આલાપકોં મેં બી
કર લેના ચાહિયે ॥ સૂ ૦૧૦૧ ॥

પૂર્વેક્તરૂપે ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે—

ચયની જેમજ સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, અને નપુંસકવેદરૂપે અર્જિત પુદ્ગલોનો
એવે અશુભરૂપે ઉપચય કર્યો છે, બન્ધ કર્યો છે, ઉદીરણ કર્યું છે અને નિર્જરા
પણ કરી છે. એ જ પ્રકારનું કથન વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળ સંબંધી
ઉપચયાદિકોના આલાપકોમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ ॥ ૧૦૧ ॥

કર્મ પુદ્ગલ સ્કન્ધરૂપ હોતે હૈં, અતઃ-સૂત્રકાર ત્રિસ્થાન કો છેકર પુદ્ગલસ્કન્ધોં કા કથન કરતે હૈ—

“ તિપ્પસિયા સ્વધા અણંતા-” ઇત્યાદિ । ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનન્ત કહે ગયે હૈં ઇસી તરહ સે યાવત્ ત્રિગુણરૂક્ષ પુદ્ગલ ભી અનન્ત કહે ગયે હૈં ॥ ૧૦૨ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલ ત્રિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રકી સુધારણ ટીકા કે ચાર ઉદ્દેશક યુક્ત તીસરે સ્થાનક સમાપ્ત ॥ ૩-૪ ॥

કર્મ પુદ્ગલ સ્કન્ધરૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ સ્કન્ધોત્તું કથન કરે છે—

“ તિપ્પસિયા સ્વધા અણંતા ” ઇત્યાદિ ।

ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનન્ત કહ્યાં છે. એ પ્રમાણે ત્રિગુણરૂક્ષ પર્યન્તનાં પુદ્ગલો પણ અનન્ત કહ્યાં છે ॥ ૧૦૨ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ચાર ઉદ્દેશક વાળું ત્રીજું સ્થાનક સમાપ્ત. ॥ ૩-૪ ॥

શ્રીવીતરાગાય નમઃ ।

અથ ચતુર્થ સ્થાનં પ્રારમ્ભ્યતે

ચતુર્થસ્થાનસ્ય પ્રથમોદ્દેશઃ ॥૧॥

મહાવીરં ધીરં જિતમદનવીરં પ્રભુવરં,

કૃપાપારાવારં દલિતભવમારં જિનવરમ્ ॥

ત્રિધા વન્દે વન્દેલિમપદસરોજં સુરવરૈ-

સ્તતસ્તૂર્યં સ્થાનં વિવરણપથં પ્રાપય દ્વદમ્ ॥૧॥

ચૌથા સ્થાનક કે પહેલા ઉદ્દેશક પ્રારંભ

મંગલાચરણમ્—

“ મહાવીરં વીરં ” इत्यादि १ ॥

इस श्लोक का संक्षेप में अर्थ इस प्रकार से है—जिन्के वन्दनीय पद कमलों की वन्दना देवेन्द्र करते हैं, जो कृपा के अपार पारावार हैं, जिन्होंने अपना भव भार उतार दिया है, ऐसे धीर वीर प्रभु-वर महावीर को कि जिन्होंने ने मदन-काम जैसे श्रेष्ठ वीर के मद को चूर कर दिया है मैं मन वचन और कायरूप त्रिकरण त्रिभागसे नमस्कार करता हूँ, स्थानाङ्ग सूत्र का यह चतुर्थ स्थान अब विवरण युक्त किया जाता है —

ચૌથા સ્થાનનો પહેલો ઉદ્દેશક પ્રારંભ

— મંગલાચરણ —

“ મહાવીરં વીરં ” इत्यादि—

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સંક્ષિપ્તમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે—જેમના વન્દનીય ચરણકમલોની વદણા દેવેન્દ્રો પણ કરે છે, જેમની કૃપા પારાવાર છે, જેમણે પોતાનો ભવભાર ઉતારી નાખ્યો છે, જેમણે મદન (કામ) જેવા મહાવીરના મદને-અહંકારને સર્વથા શક્ય કરી નાખ્યો છે. એવા ધીર વીર પ્રભુવર મહાવીરને હું મન, વચન અને કાયથી નમન કરું છું.

ગતં તૃતીયં સ્થાનં, સમ્પ્રતિ ક્રમપ્રાપ્તં ચતુર્થસ્થાનં પ્રારંભ્યતે, અસ્ય ચ પૂર્વેણ સહાયમભિસમ્બન્ધઃ—“ તૃતીયસ્થાને જીવાજીવાદિદ્રવ્યપર્યાયાણાં વૈચિત્ર્યમભિ-
હિતમત્રાપિ તદેવાભિધીયતે ” इत्यमुनासम्बन्धेनाऽऽयातस्य चतुर्दशकात्मकस्य
चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशकस्याऽऽद्यं सूत्रमाह—

મૂળમ્—ચત્તારિ અંતકિરિયાઓ પળ્લતાઓ તે જહા—તત્થ
ખલ્લ પઢમા ઇમા અંતકિરિયા-અપ્પકમ્મપચ્ચાયાણ યાવિ હવ્વઙ્ગ,
સે ણં મુંડે ભવિત્તા અગારાઓ અળગારિયં પવ્વઙ્ગ સંયમવહુલે
સંવરવહુલે સમાહિવહુલે લ્હહે તીરટ્ટી ઉવહાણવં દુક્ખ-
વ્ખવે તવસ્સી તસ્સ ણં ણો તહપ્પગારે તવે હવ્વઙ્ગ, ણો તહપ્પ-
ગારા વેયણા હવ્વઙ્ગ તહપ્પગારે પુરિસજાણ દીહેણં પરિયાણં
સિંઙ્ગઙ્ગઙ્ગઙ્ગ મુચ્ચઙ્ગ પરિણિવ્વાઙ્ગ સવ્વ દુક્ખાણમંતં કરેઙ્ગ,
જહા—સે ભરહે રાયા ચાઉરંતચક્કવટ્ટી, પઢમા અંતકિરિયા ૧,
અહાવરા દોઢ્ઢા અંતકિરિયા મહાકમ્મપચ્ચાયાણ યાવિ ભવ્વઙ્ગ,

તૃતીય સ્થાન સમાપ્ત હો ચુકા, અવ ક્રમ પ્રાપ્ત ચતુર્થ સ્થાન પ્રારંભ
હોતા હૈં इस स्थान का पूर्वस्थान के साथ ऐसा सम्बन्ध है—“ तृतीय
स्थान में जीवाजीवादि द्रव्यों की पर्यायों का वैचित्र्य विविध प्रकार
कहा गया है,—सो यहां पर भी वही कहा जावेगा ’ इसी सम्बन्ध से
आये हुवे इस चार उद्देशात्मक चतुर्थ स्थानके प्रथम उद्देशकका यह आद्य
सूत्र कहा जा रहा है—“ चत्तारि अंत किरियाओ पणत्ताओ—” इत्यादि

હવે સ્થાનાંગ સૂત્રના ચોથા સ્થાનનું વિવેચન કરવામાં આવે છે—
ત્રીજા સ્થાનનું વિવરણ પૂરૂ થયું હવે અનુક્રમ પ્રમાણે ચોથા સ્થાનની પ્રરૂપણા
શરૂ થાય છે. આ સ્થાનનો પૂર્વ સ્થાન સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—
ત્રીજા સ્થાનમાં જીવ, અજીવાદિ દ્રવ્યોની પર્યાયોનું વૈચિત્ર્ય વિવિધ પ્રકારે પ્રકટ
કરવામાં આવ્યું છે, અહીં પણ એ જ વિષયને અનુલક્ષીને ચાર સ્થાનની
અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ચતુર્થ સ્થાનનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર
ઉદ્દેશકો છે, તેમાંથી પહેલા ઉદ્દેશાનું પહેલું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

“ ચત્તારિ અંતકિરિયાઓ પળ્લતાઓ ” ઇત્યાદિ—

से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संयमबहुले संवरबहुले जाव उवहाणवं दुक्खक्खवे तवस्सी तस्स णं तहप्पगारे तवे भवइ, तहप्पगारा वेयणा भवइ, तहप्पगारे पुरिसजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ, जाव अंतं करेइ, जहा-से गयसू-माले अणगारे, दोच्चा अंतकिरिया २, अहावरा तच्चा अंतकिरिया—महाकम्मपच्चायाए यावि भवइ, से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए जहा दोच्चा, नवरं दीहेणं परियाएणं सिज्झइ जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा-से सणंकुमारे राया चाउरंतच्चक्वट्ठी, तच्चा अंतकिरिया ३, अहावरा चउत्था अंतकिरिया—अप्पकम्मपच्चायाए यावि भवइ, से णं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए संयमबहुले जाव तस्स णं णो तहप्पगारे तवे भवइ, णो तहप्पगारा वेयणा भवइ, तहप्पगारे पुरिसजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ, जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा—सा मरुदेवा भगवई, चउत्था अंतकिरिया ४ ॥ सू० १ ॥

छाया—चतस्रोऽन्तक्रियाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तत्र खलु प्रथमा इयम् अन्तक्रिया—अल्पकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगारतोऽनगारितां प्रव्रजितः संयमबहुलः संवरबहुलः, समाधिवहुलः रूक्षः (बः) तीरार्थी तीरस्थायी तीरस्थितिर्वा उपधानवान् दुःखक्षपः तपस्वी, तस्य खलु नो तथाप्रकारं तपो भवति, नो तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुषजातं दीर्घेण पर्यायेण सिध्यति बुध्यते मुच्यते परिनिर्व्वर्ति सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा ऽसौ भरतो राजा चातुरन्तचक्रवर्ती, प्रथमाऽन्तक्रिया १, अथापरा द्वितीया अन्तक्रिया—महाकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगारतोऽनगारितां प्रव्रजितः संयमबहुलः संवरबहुलः यावत् उपधानवान् दुःखक्षपः तपस्वी, तस्य खलु तथाप्रकारं तपो भवति, तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुष-

જાતં નિરુદ્ધેન પર્યાયેણ સિધ્યતિ યાવત્ અન્તં કરોતિ, યથા-સૌ ગજસુકુમારઃ
અનગારઃ, દ્વિતીયાઽન્તક્રિયા ૨, અથાપરા તૃતીયાઽન્તક્રિયા-મહાકર્મ-પ્રત્યાયાત-
શ્ચાપિ ભવતિ, અસૌ સ્વલ્લ મુળ્લો ભૂત્વા અગારાદ્ અનગારિતાં પ્રવ્રજિતઃ, યથા
દ્વિતીયા, નવરં દીર્ઘેણ પર્યાયેણ સિધ્યતિ યાવત્ સર્વદુઃસ્વાનામન્તં કરોતિ, યથા-સૌ
સનત્કુમારો રાજા ચાતુરન્તચક્રવર્તી, તૃતીયાઽન્તક્રિયા ૩, અથાપરા ચતુર્થી
અન્તક્રિયા-અલ્પકર્મપ્રત્યાયાતશ્ચાપિ ભવતિ, અસૌ સ્વલ્લ મુળ્લો ભૂત્વા યાવત્ પ્રવ્રજિતઃ
સંયમબહુલઃ યાવત્ તસ્ય સ્વલ્લ નો તથાપ્રકાર તપો ભવતિ, નો તથાપ્રકારા વેદના
ભવતિ, તથાપ્રકારં પુરુષજાતં નિરુદ્ધેન પર્યાયેણ સિધ્યતિ યાવત્ સર્વદુઃસ્વાનામન્તં
કરોતિ, યથા-સા સરુદેવી મેગવતી, ચતુર્થી અન્તક્રિયા ૪ ॥ સુ૦ ૧ ॥

ટીકા—“ ચતારિ ” इत्यादि—एतदव्यवहितपूर्वप्रतिपादितोद्देशकस्योपान्त्य
सूत्रे कर्मणश्चादि प्रतिपादितम्, अत्र तु कर्मणस्तत्कार्यस्य भवस्य वाऽन्तक्रिया
प्रतिपाद्यते, चतस्र=चतुः संख्यकाः, अन्तक्रिया=भवस्यान्तकरणरूपा, प्रज्ञप्ताः=
प्रतिपादिताः, तत्र=चतुर्विधान्तक्रियासु, प्रथमा इयम्=अनुपदं वक्ष्यमाणा, अन्त-

ટીકાર્થ—અન્ત ક્રિયાઈ ચાર કહી ગઈ હૈં, इनमें—प्रथम अन्तक्रिया यह है
“अल्पकर्म प्रत्यायातश्चापि भवति” पूर्वकृत शुभकर्म के प्रभाव से
लघुकर्मा हुवा जो जीव देवलोक से यहां आया हुवा होता है इसके
भव का अन्त होना यह प्रथम अन्तक्रिया है अन्तक्रिया वर्णन करने का
भाव इस प्रकार से है कि तृतीयस्थान के उपान्त्य सूत्र में जो कर्म के
तद्रूप चयादिकोंका कथन किया गया है सो यहां पर कर्मकी और—उसके
कार्यभूत भव की अन्तक्रिया कहना है, अतः—उसका यहां प्रतिपादन
किया जा रहा है। यह अन्तक्रिया चार प्रकार की कही गई है—उसमें

ટીકાર્થ—અન્તક્રિયાઓ ચાર કહી છે તેમાં પ્રથમ અન્તક્રિયા આ છે—“ અલ્પકર્મ
પ્રત્યાયાતશ્ચાપિ ભવતિ ” પૂર્વકૃત શુભકર્મના પ્રભાવથી લઘુકર્મા (હલુકર્મો)
બનેલો જે જીવ દેવલોકમાંથી અહીં આવ્યો હેય છે, તેના ભવનો અન્ત ભવો
તે પ્રથમ અન્તક્રિયા છે.

અહીં અન્તક્રિયાનું વર્ણન કરવાનો હેતુ આ પ્રમાણે છે—ત્રીજા સ્થાનના
ઉપાન્ત્ય (છેલ્લા સૂત્ર પહેલાનું સૂત્ર) સૂત્રમાં કર્મના ચયાદિકોનું કથન
કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે અહીં કર્મની અને તેના કાર્યભૂત ભવની અન્ત
ક્રિયાનું કથન કરવાનું છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને અહીં અન્તક્રિયાનું પ્રતિ
પાદન કરવામાં આવે છે, તે અન્તક્રિયા ચાર પ્રકારની કહી છે. તેમાં આ

ક્રિયા-અલ્પકર્મપ્રત્યાયાતઃ=અલ્પકર્મા-પૂર્વકૃતશુભકર્મમભાવાલ્લઘુકર્મા સન્ પ્રત્યા
યાતઃ=દેવલોકાદિતઃ સમાયાતો મવતિ. તરય મવાન્તમવ્રન પ્રથમાડન્તક્રિયા
મવતિ, તમેવ પુરુષ વર્ણયતિ-‘ સે ’ ઇત્યાદિ, સ=લઘુકર્મા સ્વલ્લ મુળઃ=દ્રવ્યતો
લુચ્ચિતકેશો માવતો દૂરીકૃતકષાયો મૂત્વા અગારતઃ=દ્રવ્યતો ગૃહાત્, માવતોડવિ-
વેકસદનાત્, અનગારિતામ્=અગારં-ગૃહમસ્યાસ્તીત્યગારી-ગૃહી-અસંયતઃ, નાગારી-
ત્યનગારી-સંયતઃ, તસ્ય માવોડનગારિતા, તાં=સાધુતાં, મવ્રજિતઃ=પ્રાપ્તઃ, યદ્વા-
“ અનગારિયં ” ઇત્યત્ર વિમક્તિ વિપરિણામેનાનગારિતયા, મવ્રજિતઃ=દીક્ષિતઃ ।
પુનઃ કોટશઃ ? સંયમવહુલઃ=સંયમેન-પૃથિવ્યાદિપઙ્ગીવનિકાયરક્ષણરૂપેણ સપ્ત-
દશવિધેન વહુલઃ=મચુરઃ. પુનઃ કોટશઃ ? સંવરવહુલઃ=મંવરેણ-આસ્રવનિરોધેન,

યહ પ્રથમ અન્તક્રિયા જિસ પુરુષ કી હોતી હૈ અવ ડસકે વિષય મેં
સૂત્રકાર કથન કરતે હૈં-લઘુકર્મા પુરુષ દ્રવ્ય સે લુંચિત કેશવાલા હોકર
ઑર માવ સે કષાયોં સે રહિત હોકર અનગારાવસ્થા સે-ગૃહસ્થાવસ્થા
સે દ્રવ્ય કી અપેક્ષા ઘર સે, ઑર માવ કી અપેક્ષા અવિવેક રૂપ સે
નિકલ કર અનગારાવસ્થા કો સંયતાવસ્થા કો સાધુતા કો
પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ । અથવા-“ અનગારિયં ” પદકા ંસા મી અર્થ
હો સકતા હૈ-કિ યહ અનગારીરૂપ સે દીક્ષિત હો જાતા હૈ ।
સંયમ વહુલઃ-પૃથિવ્યાદિ પઙ્ગીવનિકાય કી રક્ષા કરને રૂપ ૧૭ પ્રકાર
કે સંયમ સે મચુર હો જાતા હૈ । સંવર વહુલઃ આસ્રવ નિરોધરૂપ સંવર
સે, યદ્વા ઇન્દ્રિય કષાય નિગ્રહાદિરૂપ સંવર સે મચુર હો જાતા હૈ, અર્થાત્

પહેલા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર પુરુષના વિષયમાં અહીં સૂત્રકાર નીચે
પ્રમાણે કથન કરે છે-લઘુકર્મા પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લુચિત કેશવાળો થઈને
અને ભાવની અપેક્ષાએ કષાયોથી રહિત થઈને અગારાવસ્થાના (ગૃહસ્થા-
વસ્થાના) પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા-સંયતાવસ્થાને (સાધુતાને) પ્રાપ્ત
કરે છે આ પ્રમાણે અણુગારાવસ્થા ધારણ કરવામાં તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ
સાંસારિક ઘરમાંથી અને ભાવની અપેક્ષાએ અવિવેક રૂપ ઘરમાંથી બહાર
નીકળીને સંયતાવસ્થાસપ્ત બને છે અથવા-“ અનગારિયં ” આ પદને વિભક્તિ
એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે “ તે અણુગારી રૂપે થઈ બળ્ય
છે ” “ સંયમવહુલ ” તે પૃથ્વીકાય આદિ છ જીવનિકાયની રક્ષા કરવા
રૂપ ૧૭ પ્રકારના સંયમથી મચુર (મૂઝ જી સુક્ત) થઈ બળ્ય છે “ સંવર-
વહુલ ” તે આસ્રવના નિરોધ રૂપ સંવરથી અથવા ઇન્દ્રિય કષાય નિગ્રહાદિ
રૂપ સંવરમાં મચુર થઈ બળ્ય છે-એટલે કે કષાય અને ઇન્દ્રિયજન્ય રૂપ સંવૃત

યદ્દેન્દ્રિયકપાયનિગ્રહાદિના, બહુલઃ, તત્ર સંયમબહુલત્વવિશેષણોપાદાનં પડ્જીવનિકા-
યવિરાધનાવિરમણમુખ્યતા સૂચનાર્થે, યતઃ—

“ એકકંચિય એત્ય વયં નિર્દિષ્ટં જિનવરેહિં સવ્વેહિં ।

પાણાહવાયવિરમણમવસેસા તસ્સ રક્ષવટ્ઠા ” ॥૧॥ ઇતિ,

છાયા—“ એકમેવાત્ર વ્રતં નિર્દિષ્ટં જિનવરેઃ સર્વેઃ ।

પ્રાણાતિપાતવિરમણમવશેષાણિ તસ્ય રક્ષાર્થમ્ ॥૧॥ ” ઇતિ,

એતત્સંયમબહુલત્વ — સંવરબહુલત્વદ્વય રાગાદિરહિતચિત્તવૃત્તેઃ પુરુષસિંહસ્ય
જાયતે, અત આહ—“ સમાધિબહુલઃ ” ઇતિ, સમાધિઃ—ચિત્તસ્વાસ્થ્યં, તેન બહુલઃ,
સમાધિઃ તથા રાગરહિતસ્યૈવ ભવતીત્યાહ—“ રુક્ષ ” દ્રવ્યતઃ શરીરે તૈલાભ્યન્ન-
વર્જિતત્વેન, ભાવતઃ કામાદિરહિતત્વેન । કથમસૌ સંયમબહુલત્વાદિવિશિષ્ટો ભવ-

કપાય ઔર ઇન્દ્રિયજયરૂપ સંવૃત્ત જિસકા પ્રચુર હૈ એસા હો જાતા હૈ,
યહાં—“ સંયમબહુલ ” હસ વિશેષણ કા જો ઉપાદાન હુવા હૈ વહ ષડ્
જીવનિકાય કી વિરાધના સે વિરમણ હોને કી મુખ્યતા સૂચના કે લિયે
હુવા હૈ । કયોં કિ—“ એકકંચિય એત્યવયં ” ઇત્યાદિ એસા કહા હૈ કિ
સમસ્ત જિનવરોં ને પ્રાણાતિપાત વિરમણરૂપ એક હી વ્રત કહા હૈ બાકી
કે જો ઔર ઔર વ્રત હૈં વે સબ હસી કી રક્ષા કે લિયે કહે ગયે હૈં ।
સંયમ બહુલતા ઔર સંવર બહુલતા યે દો રાગાદિ રહિત ચિત્તવૃત્તિવાલે
પુરુષસિંહ કો હોતે હૈં । ઇસીલિયે “ સમાધિબહુલ ” એસા કહા હૈ સમાધિ-
ચિત્તસ્વાસ્થ્ય સે જો બહુલ હો જાતા હૈ રુક્ષ હો જાતા હૈ, દ્રવ્ય સે શરીર
સે તૈલાભ્યન્ન સે વર્જિત હોને કે કારણ તથા આવ સે કામાદિ રહિત

જેના ઘણા છે, એવો થઈ જાય છે. અહીં “ સંયમ બહુલ ” આ વિશેષણનો
જે પ્રયોગ થયો છે તે પડ્જીવનિકાયની વિરાધનાથી વિરમણ થવાની મુખ્યતાને
પ્રકટ કરવા નિમિત્તે થયો છે, કારણ કે “ એકકં ચિય એત્ય વયં ” ઇત્યાદિ.

સમસ્ત જિનવરોંએ પ્રાણાતિપાત વિરમણરૂપ એક જ વ્રત કહ્યું છે,
બાકીનાં જે વ્રતો છે તે તો આ વ્રતની રક્ષા નિમિત્તે જ કહ્યા છે. સંયમ
બહુલતા અને સંવર બહુલતા, આ બન્નેનો સદ્ભાવ રાગાદિ રહિત ચિત્ત
વૃત્તિવાળા પુરુષસિંહમાં જ હોઈ શકે છે. તેથી જ “ સમાધિ બહુલ ” આ
વિશેષણનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેનું ચિત્ત પ્રચુર સ્વાસ્થ્યમાં
લીન થઈ જાય છે તેને સમાધિ બહુલ કહે છે. એવો જ રક્ષ થઈ જાય છે,
તેલ-માલિશ આદિના અભાવે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રક્ષ થઈ જાય છે, અને

તીત્યાહ—“ તીરદ્વી ” “ તીરાર્થી, તીરસ્થાયી, તીરસ્થિતિર્વેતિ ચ્છાયા । તત્ર ‘ તીરાર્થી ’ તીરં=પાર ભવસાગરસ્યાર્થયત્ત્વમિત્યેવંશીલઃ=સંસાર સમુદ્રપારાભિલાષી, તીરસ્થાયી=ભવાર્ણવતટમધિષ્ઠાયો, તીરસ્થિતિ-તીરે=ભવસાગરતટે સ્થિતિરવસ્થાનં यस્ય સ સંસારસિન્ધુતટે સ્થિત્વમિત્યર્થઃ, અત એવ “ ઉપધાનવાન્ ” પ્રશસ્તમનો-વાકાયયોગવાન્, અત એવ દુઃસ્વક્ષયઃ=દુઃસ્વ-દુઃસ્વજનકત્વાત્ કર્મ, તત્ ક્ષયયતીતિ દુઃસ્વક્ષયઃ, કર્મક્ષયણં ચ તપોજન્યમિત્યત્ આહ—“ તપસ્વી ”—તિ, તપ આભ્યન્તરિકં કર્મવનમસ્મસાત્કરણહુતાશાયમાનમનશનાદિરૂપ દ્વાદશવિધમસ્યાસ્તીતિ તપ-

હોને કે કારણ રૂઝા હો જાતા, ક્યોં કિ—“ તીરદ્વી—” યહ તીરાર્થી યા તીરસ્થાયી હોતા હૈ । અથવા તીરસ્થિતિવાલા હોતા હૈ, ભવસાગર કા પાર જાને કો કામનાવાલા હોતા હૈ, હસલિયે તો તીરાર્થી યા ભવસાગર કે તટ પર આકર વહ બિલકુલ રૂઝા હો જાતા હૈ । અતઃ—જબ તીર-સ્થાયી હોતા હૈ, યા ભવસાગર કે તટ પર હસકો સ્થિતિ અવસ્થાન હો જાતી હૈ, હસીલિયે યહ તીરસ્થિતિવાલો હો જાતા હૈ । હસી સે યહ “ ઉપધાનવાન્ ” પ્રશસ્ત મન વચન ઔર કાયવાલા હો જાતા હૈ અત એવ યહ “ દુઃસ્વક્ષયઃ—” દુઃસ્વ કો દુઃસ્વજનક કર્મ કા ક્ષય કરને લગતા હૈ ક્યોં કિ—યહ તપસ્વી હોતા હૈ બાહ્ય તપ અનશનાદિ વાલા ઔર—આભ્યન્તર તપ પ્રાયશ્ચિત્ત આદિવાલા હોતા હૈ । કારણ કિ—યહ હસ ઘાત કો અચ્છી તરહ સે સમજ્ઞ ચુકા હોતા હૈ કિ—બાહ્ય ઔર આભ્યન્તર તપ હી કર્મરૂપી વન કો મસ્મસાત્ કરને સે અગ્નિ કા કામ દેતે હૈ ।

ભાવની અપક્ષાએ કામાદિથી રહિત થવાને કારણે તે રૂક્ષ થઈ જાય છે, કારણ કે તે “ તીરદ્વી ” તીરાર્થી અથવા તીરસ્થાયી હોય છે, અથવા તીર સ્થિતિવાળો હોય છે, ભવસાગરને પાર કરવાની કામનાવાળો હોય છે, તેથી તેને તીરાર્થી કહ્યો છે. અથવા ભવસાગરને કિનારે આવીને તે ઊભો જ રહી જાય છે તેથી તેને તીરસ્થાયી કહે છે જ્યારે તે ભવસાગરને કિનારે આવીને ઊભો રહી જાય છે અથવા ભવસાગરના તટપર તેની સ્થિતિ (અવસ્થાન) થઈ જાય છે ત્યારે તે તીર સ્થિતિવાળો થઈ જાય છે. તે કારણે જ તે “ ઉપધાનવાન્ ” એટલે કે પ્રશસ્ત મન, વચન અને કાયવાળો થઈ જાય છે. તેથી જ તે “ દુઃસ્વક્ષયઃ ” દુઃખનો દુઃખજનક કર્મનો ક્ષય કરવા માંડે છે. કેવી રીતે તે કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તે તપસ્વી હોય છે, અનશાદિ બાહ્ય તપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ આભ્ય-ન્તર તપનો આરાધક હોય છે. તે એ વાતને સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો હોય છે કે બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ જ કર્મરૂપી વનને ભસ્મ કરવાને અગ્નિની

સ્વી, યઃ પૂર્વોક્તપ્રકારકઃ, તસ્ય=પ્રાક્તનવિશેષણવિશિષ્ટસ્ય, ' ણં ' વાક્યાલક્ષણે,
તથાપ્રકારં=તાદૃશમ્, અત્યન્તઘોરમિતિ તદર્થઃ, શ્રીવર્ધ્ધમાનજિનસ્યેવ, તપો=
સ્તશનાદિરૂપં, નો=ન, ભવતિ, એવં તથાપ્રકારા=અતિઘોરોપસર્ગાદિજન્યા, વેદના=
પીડા, નો=ન, ભવતિ, યતોસ્ત્રાવલ્પકર્મપ્રત્યાયાતો ભવતીતિ, તતશ્ચ તથાપ્રકારમ્=
તથા-પૂર્વોક્તાઃ, પ્રકારાઃ-અલ્પકર્મપ્રત્યાયાતત્વાદિરૂપા યસ્ય તાદૃશં=કશ્ચિત્પુરુષ
ઇત્યર્થઃ, દીર્ઘેણ=ચિરકાલિકેન, પર્યાયેણ=પ્રવ્રજ્યારૂપેણ કરણેન સિધ્ધયતિ=
અણિમાદિયોગેન નિષ્ઠિતાર્થો વા વિશેષતઃ સિદ્ધિગમનાર્હો વા જાયતે, સર્વકર્મપ્રધા-
નમોહનીયક્ષયાત્, બુદ્ધ્યતે-ઘાતિકર્મચતુષ્ટયાપગમેન કેવલી, ભવતિ, મુચ્યતે=
ભવોપગ્રાહિકર્મકલાપાન્મુક્તો ભવતિ, પરિનિર્વાતિ=સર્વકર્મજન્યવિકારસમુદાયદ્-

યદ્યપિ-હસ પ્રકાર કે હન પૂર્વોક્ત વિશેષણોં સે વિશિષ્ટ અનગાર કે
બાહ્ય ઔર આભ્યન્તર તપ, તથાપ્રકાર કે શ્રી વર્ધ્ધમાન જિનેશ્વર કે તપ
કી તરહ અત્યન્ત ઘોર નહીં હોતે હૈ “ એવં તથા પ્રકારા વેદના નો ભવતિ ”
અતિ ઘોરોપસર્ગજન્ય વેદના પીડા ખી ઉસે નહીં હોતી હૈ । ક્યોં કિ-
યહ અલ્પ કર્મ પ્રત્યાયાત હલુકર્મી હોતા હૈ, અતઃ-એસા અલ્પ કર્મ
પ્રત્યાયાતત્વાદિ પ્રકારવાલા વહ પુરુષ ચિરકાલિક પ્રવ્રજ્યારૂપ કરણ
દ્વારા “ સિધ્ધયતિ ” અણિમાદિયોગ સે નિષ્ઠિત પ્રયોજનવાલા હો જાતા
હૈ । અથવા-સિદ્ધિગતિ મેં જાને કા યોગ્ય હો જાતા હૈ, ક્યોં કિ-હસકા
સર્વ કર્મ પ્રધાન મોહનીય કર્મ નષ્ટ હો જાતા હૈ “ બુદ્ધ્યતે ” ચાર ઘાતિકા
(ઘાતિયા) કર્મોં કે અપગમ સે વહ કેવલી હો જાતા હૈ “ મુચ્યતે ”
ભવોપગ્રાહી કર્મકલાપ સે ચાર અઘાતિયા કર્મોં સે મુક્ત હો જાતા હૈ ।

ગરજ સારે છે. જો કે સંયમ બહુલ આદિ વિશેષણોવાળા તે અણુગારના
બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ, શ્રી વર્ધ્ધમાન જિનેશ્વરના બાહ્ય અને આભ્યન્તર
તપ સમાન અત્યન્ત ઘોર હોતા નથી. “ એવં તથા પ્રકારા વેદના નો ભવતિ ”
તથા અતિ ઘોર ઔપસર્ગજન્ય વેદના પણ તેમને સહન કરવી પડતી નથી,
કારણ કે તે અલ્પ કર્મપ્રત્યાયાત (અલ્પ કર્મોંને કારણે) હલુકર્મી (લઘુકર્મી)
હોય છે. તેથી તે લઘુકર્મી પુરુષ ચિરકાલિક પ્રવ્રજ્યા રૂપ કારણ દ્વારા “ સિધ્ધયતિ ”
અણિમાદિ યોગથી નિષ્ઠિત પ્રયોજનવાળો થઈ જાય છે, અથવા સિદ્ધિગતિમાં
જવાને પાત્ર થઈ જાય છે, કારણ કે સર્વ કર્મોંમાં મુખ્ય એવા મોહનીય
કર્મોંને તે ક્ષય કરી નાખે છે. “ બુદ્ધ્યતે ” ચાર ઘાતિયા કર્મોંને ક્ષય કરીને
તે કેવલી થઈ જાય છે “ મુચ્યતે ” ભવોપગ્રાહી કર્મકલાપથી-ચાર અઘાતિયા
કર્મોંથી મુક્ત થઈ જાય છે, “ પરિનિર્વાતિ ” સર્વ કર્મજન્ય વિકાર સમૂહ દ્વર

રીકરણેન શીતલીભવતિ, સર્વદુઃખાનામ્=કાયિકમાનસાનામ્, અન્ત=ક્ષય, કરોતિ, તથાવિધતપોવેદનાદ્યભાવતો દીર્ઘેનાપિ પર્યાયેણ કોઽપિ સિદ્ધો ભવતિ નવેતિ સંશયં નિરાકર્તુમાહ—“યથાઽસૌ ભરતો રાજા” યથા—યેન પ્રકારેણ અસૌ ભરતઃ—તદાશ્રય ઋષભદેવજ્યેષ્ઠપુત્રો રાજા, કીદૃશં ઇત્યાહ—‘ચાતુરન્તચક્રવર્તી’—ચત્વારોઽન્તાઃ—પર્યન્તાઃ પૂર્વદક્ષિણપશ્ચિમસાગરહિમવદ્રૂપા યસ્યા. સા ચતુરન્તા પૃથિવી, ચતુરન્તાયા અયં (સ્વામી) ચાતુરન્તઃ, સ ચાસૌ ચક્રવર્તી ચ ચાતુરન્તચક્રવર્તી, સ ઠિ પૂર્વભવે લઘુકૃતકર્મા સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનાચ્ચ્યુત્વા ચક્રવર્તિત્વેન સમુત્પદ્ય રાજ્યાવસ્થામેવ કેવલજ્ઞાનમુપાર્જ્ય પરિપાલિતપૂર્વલક્ષદીક્ષોઽતથાવિધતપોવેદન એવ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ઇતિ પ્રથમાઽન્તક્રિયા ॥ સૂં ૧ ॥

“પરિનિર્વાતિ” સર્વ કર્મજન્ય વિકાર સમૂહ કે દૂર હો જાને સે શીતલીભૂત હો જાતા હૈ, ઓર કાયિક એવં માનસિક દુઃખ બિલકુલ નષ્ટ હો જાતે હૈં. યદિ કોઈ યહાં પર એસી શઙ્કા કરે કિ—તથાવિધ તપ, ઓર વેદના આદિ કે અભાવ સે દીર્ઘપર્યાય કા પાલન કરને સે મી કોઈ સિદ્ધ હોતા હૈ ૩ યા નહીં હોતા હૈ ૩ તો ઇસ સંશય મૂલક શઙ્કા કો દૂર કરને કે લિધે સૂત્રકાર ને કહા હૈ કિ એસી બાત નહીં હૈ, દેખો—“જહા સે મરહે રાયા ચાઝરંતચક્રવર્તી” ઋષભદેવ કે જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજા ભરત જો કિ—પૂર્વ દક્ષિણ પશ્ચિમ સાગર ઓર હિમવાન્ પર્વતરૂપ ચાર પર્યન્તવાલી ભૂમિ કા સ્વામી થે ચક્રવર્તી થે, અર્થાત્—પૂર્વભવમેં લઘુકૃત કર્મા હોકર જો સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાન સે ચ્યુત હોકર ચક્રવર્તીરૂપ સે ઉત્પન્ન હુવે થે. ડન્હોં ને રાજ્યાવસ્થા મેં હી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરકે એક

થઈ જવાને લીધે શીતલીભૂત થઈ જાય છે, અને કાયિક અને માનસિક દુઃખ બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

શંકા—તે પ્રકારનાં તપ અને તે પ્રકારની વેદના આદિના અભાવમાં પણ દીર્ઘ પર્યાયનું (શ્રામણ્ય પર્યાયનું) પાલન કરીને કેટલાક છવો સિદ્ધ થાય છે પણ ખરા અને કેટલાક સિદ્ધ નથી પણ થતા, તેનું કારણ શું ?

સમાધાન—“જહા સે મરહે રાયા ચાઝરંતચક્રવર્તી” ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજા ભરત, કે જે “ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી હતા” (પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ સાગર તથા હિમવાન પર્વત રૂપ ચાર અન્તવાળી ભૂમિના સ્વામી હતા) એટલે કે પૂર્વભવમા લઘુકર્મા થઈને જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાંથી અધીને ચક્રવર્તી રૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમણે રાજ્યાવસ્થામા જ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને એક લાખ પૂર્વ પર્યન્ત દીક્ષા પર્યાયનું પાલન કર્યું હતું અને

અથ દ્વિતીયાઽન્તક્રિયા-૨

“ અહાવરે ”-તિ-અથ-તદનન્તરમ્, અપરા-અન્યા પૂર્વાપેક્ષયા, દ્વિતીયાઽન્ત-ક્રિયા-મહાકર્મેત્યાદિ-મહાકર્મર્મિર્મહાકર્મા સન્નિત્યર્થઃ, પ્રત્યાયાતઃ=દેવલોકાત્સ-માયાતો યઃ સ તથાભૂતઃ, તસ્યેતિ-તસ્ય=પૂર્વોક્તસ્ય, મહાકર્મપ્રત્યાયાતત્ત્વેન તત્સ-પણાય તથાપ્રકારં ઘોરં તપો ભવતિ, एवं वेदनाऽपि देवाद्युपसर्गाणां तथाप्रकारा तथारूपा दुःसहेत्यर्थः भवति । तथाप्रकारं=तादृशं पुरुषजातं कोऽपि पुरुषः, “ निरुद्धेने ”-તિ-અલ્પેન પર્યાયેણ યથાઽસૌ ગજસુકુમાર=દેવલોકચ્યુતો દેવવ્રા

લાલ્પ પૂર્વતક દીક્ષા પર્યાય કા પોલન, તથાવિધ તપ ઓર-વેદના કે અભાવ મેં હી સિદ્ધિશો પ્રાપ્ત ક્રિયાહૈ ॥ યહ પ્રથમાન્ત ક્રિયા હૈ ॥ સૂ. ૧ ॥

દ્વિતીયા અન્તક્રિયા-૨

“ અહાવરે ” તિ દ્વિતીય અન્તક્રિયા હસ પ્રકાર સે હૈ-મહાકર્મો સે મહાકર્મા કોઈ જીવ દેવલોક સે યહાં ઉત્પન્ન હુવા અવ વહ જીવ ડન મહાકર્મો કા ક્ષપણ કરને કે લિયે તથાપ્રકાર કે ઘોર તપ કા અનુષ્ઠાન કરતા હૈ ડસમેં ડસે દેવાદિકૃત ઉપસર્ગજન્ય તથારૂપ દુઃસહ વેદના મી હોતી હૈ ંસા વહ પુરુષ નિરુદ્ધ અલ્પ પર્યાય સે ગજસુકુમાર મુનિ કી તરહ સિદ્ધિગત હો જાતા હૈ યહાં પર પ્રથમ અન્તક્રિયા મેં કથિત “ અસૌ સ્વલ્લ મુણ્ડો ભૂત્વા-” સે લેકર “ દુઃસહક્ષપઃ તપસ્વી ” ં સવ વિશેષણ લગા લેના ચાહિયે, ડનકી વ્યાખ્યા પૂર્વોક્ત જૈસી હી હૈ, ગજસુકુમાર

તે પ્રકારનાં તપ અને વેદનાનો અભાવ હોવા છતાં પણ સિદ્ધિ પામ્યા હતા, એટલે આ બાબતમાં જીવનું લઘુકર્માપણું અને શુરુકર્માપણું પણ વિચારવું પડે છે. પ્રથમ અન્તક્રિયાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

— બીજી અન્તક્રિયા —

“ અહાવરે તિ ” બીજી અન્તક્રિયાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—મહાકર્મો કોઈ જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અહીં ઉત્પન્ન થયો છે. હવે તે જીવ તે મહાકર્મોનું ક્ષપણ કરવાને માટે ઉચિત એવાં ઘોર તપનું અનુષ્ઠાન કરે છે. આ ઘોર તપની આરાધના કરતી વખતે તેને દેવાદિ કૃત ઉપસર્ગજન્ય તથારૂપ દુઃસહ વેદના પણ સહન કરવી પડે છે. એવો તે પુરુષ અદ્યકાળ પર્યન્ત શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરીને, ગજસુકુમાર મુનિની જેમ સિદ્ધગતિમાં પહોંચી જાય છે. અહીં પણ પહેલી અન્તક્રિયામાં કથિત “ અસૌ સ્વલ્લ મુણ્ડો ભૂત્વા ” થી શરૂ કરીને “ દુઃસહક્ષપઃ તપસ્વી ” આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તના આ બધાં વિશેષણો લગાડવા જોઈએ. તેમની વ્યાખ્યા પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવી.

अङ्गजातः कृष्णलघुभ्राता, स हि भगवतः श्रीमतोऽरिष्टनेमिजिनस्य पार्श्वे दीक्षां गृहीत्वा श्मशानभूमिं कृतकायोत्सर्गात्मकमहातपा मस्तकन्यस्तज्जाज्वल्यशानवह्नि-
जन्यातिवेदनो लक्षोनकोटिभ्रमसंचितकठोरकर्माणि विशुद्धाध्यवसायेन क्षपयित्वा
ऽल्पीयसैव पर्यायेण सिद्धिं गत इति, शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाऽन्तक्रिया ॥ २ ॥

अथ तृतीयाऽन्तक्रिया-३

“ अहावरा ” इत्यादि-तृतीया महाकर्मविषयाऽन्तक्रिया स्पष्टा । यदिऽसौ
सनत्कुमार इति, चतुर्थचक्रवर्ती, स हि महातपाः सप्तशतवर्षाणि यावत् षोडशरो-
मुनि देवलोक से च्युत हुवे थे और देव की कुक्षि से जन्मे थे, ये कृष्ण
के लघुभ्राता थे । इन्होंने भगवान् अरिष्टनेमि के पास जिन दीक्षा धारण
की थी श्मशानभूमि में कायोत्सर्गात्मक महातप इन्होंने किया था
इनके मस्तक ऊपर जलती हुई खैर की अंगारें रखी गई थी उससे
इन्हें अतिघोर वेदना हुई थी इससे इन्होंने एक लाख कम करोड
भव के संचित कठोर कर्मों का विशुद्ध अध्यवसाय से क्षय कर
दिया था इससे वे अल्प ही पर्याय से सिद्धिगति का स्वामी बन गये,
इस प्रकार से यह द्वितीय अन्तक्रिया-२

तृतीय अन्तक्रिया-३

“ अहावरा ” इत्यादि पूर्वभव के महाकर्मों से महाकर्मवाला बना
हुवा कोई जीव देवलोक से यहां उत्पन्न हुआ अब यह मुण्डित होकर

गङ्गसुकुमार मुनिनी कथा आ प्रभाणे छे-देवलोकाभांथी व्यवीने तेजो देवकीनी
कूपे जन्म्या हुता तेजो कृष्णना नाना लार्ध हुता. तेमणे लगवान् अरिष्ट
नेमिनी पासे जिन दीक्षा अंगीकार करी हुती श्मशानभूमिमां तेमणे कायो-
त्सर्गात्मक महातप कथुं हुतुं तेमना संसारी ससरा सोभील आद्वेष्टे तेमना
मस्तक पर सणगता भेरना अंगारा भूक्या हुता ते कारणे तेमने अतिघोर
वेदना थई हुती समभावपूर्वक ते वेदना सहन करीने तेमणे ८८ लाख
भवना संचित कर्मोना विशुद्ध अध्यवसायथी क्षय करी नाज्यो हुनो. आ
रीते अद्वय समयनी श्रामण्य पर्यायतुं पालन करीने तेजो सिद्धिगतिना स्वामी
जनी गया हुता जीण अन्तक्रियानुं आ प्रकारतुं स्वरूप समजवुं । २ ।

— त्रीण अन्तक्रिया —

“ अहावरा ” इत्यादि-पूर्वभवना महाकर्मोथी महाकर्मवाणे जनेलो
कांथ एव देवलोकाभांथी व्यवीने आ मनुष्यलोकां उत्पन्न थाय छे ते मुण्डित

ગાંતઙ્કવચ્ચેન મહાવેદનશ્ચ દીર્ઘેણ=દીર્ઘતરેણ પર્યાયેણ સિદ્ધો જાતઃ, તદ્ભવે સિદ્ધ્ય
ભાવેન તૃતીયદેવલોકાચ્ચ્યુત્વા મહાવિદેહક્ષેત્રે સેતસ્યચ્ચાદિતિ ॥ ૩ ॥

इति तृतीयाऽन्तक्रिया ३ ।

अथ चतुर्थ्यन्तक्रिया-४-

“अथापरा” इत्यादि-चतुर्थ्यन्तक्रियाऽल्पकर्मप्रत्यायातविषया, स्पष्टा,
यथाऽसौ भगवती मरुदेवी प्रथमजिनमाता, सा हि स्थविरावस्थायामपि क्षीणजा

અગારાવસ્થા સે અનગારાવસ્થા મેં પ્રવ્રજિત હુવા, યહાં સે આગે કા
ઔર સવ કથન પૂર્વોક્તરૂપ સે સમજા લેના ચાહિયે । એસા મહાકર્મા
જીવ મહાતપોં કા અનુષ્ઠાન કરતા હૈ, ફિર ખી સનત્કુમાર ચતુર્થ ચક્ર-
વર્તી કી તરહ વહ દીર્ઘતર પર્યાય સે સિદ્ધિગતિ કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ,
સનત્કુમાર ચક્રવર્તી ને ૭૦૦ સાત સૌ વર્ષતક મહાતપોં કા પાલન
કિયા ઇન્હેં સોલહ ૧૬ રોગાતઙ્ક હો ગયે ઇસસે ઇન્હેં મહાવેદના કા
સામના કરના પડા તદ્ભવ મેં ઇન્હેં સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત નહીં હુઈ અવ યે
દેવલોક સે ચ્યુત હોકર મહાવિદેહક્ષેત્ર મેં ઉત્પન્ન હોંગે ઔર-વહીં
સિદ્ધિગતિ કો પ્રાપ્ત કરોંગે ઇસ પ્રકાર કી યહ તૃતીય અન્તક્રિયા હૈ ॥ ૩

चतुर्थ अन्तक्रिया—४

“अथापरा” इत्यादि-यह चतुर्थ अन्तक्रिया अल्प कर्म प्रत्यायात
विषयवाली होती है इसके विषय का और सब कथन स्पष्ट है यह

થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારપછીનું
સમસ્ત કથન પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સમજવું એવો મહાકર્માણ્વ મહાતપોનું
અનુષ્ઠાન કરે છે, છતાં પણ એથા ચક્રવર્તી સનત્કુમારની જેમ અતિ દીર્ઘ કાળ
પર્યાન્ત શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરીને સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરે છે સનત્કુમાર
ચક્રવર્તીએ ૭૦૦ વર્ષ સુધી મહાતપોનું પાલન કર્યું હતું. તેમને ૧૬ રોગા-
તકોનું વેદન કરવું પડ્યું હતું છતાં પણ તેમને એજ ભવમાં સિદ્ધિગતિની
પ્રાપ્તિ થઈ નહીં. તેઓ ત્રીજા દેવલોકમાંથી સ્થવીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થશે
અને ત્યાંથીજ સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરશે આ પ્રકારની આ ત્રીજી અન્તક્રિયા છે । ૩ ।

— ચોથી અન્તક્રિયા —

“अथापरा” इत्यादि—आ चोथी अन्तक्रिया अल्पकर्म प्रत्यायात
विषयवाणी होय છે. એટલે કે અલ્પ કર્મના ભારથી અલ્પકર્મા બનેલા જીવની
આ અન્તક્રિયા સમજવી તેના વિષેનું બાકીનું બધું કથન સ્પષ્ટ છે, તેથી
અહીં તેનું અધિક વિવેચન કર્યું નથી. આ ક્રિયા પહેલા જિનની માતા

યકર્મતયાડ્વપકર્મા નિસ્તપોવેદના ચ સિદ્ધિ ગતા, તસ્યા ગજવરાડ્વરુદ્ધાયા
 પવાડ્વયુઃ સમાપ્તૌ સિદ્ધત્વાત્ ॥ ૪ ॥

એતેષાં દૃષ્ટાન્તદાષ્ટાન્તિકાનામર્થાનાં સર્વથા સાધર્મ્યં નાન્વેષણીયમ્, દૃષ્ટા
 ન્તાનામેકદેશવર્તિત્વાત્, યતો મરુદેવ્યા કતિપયાનિ ‘મુંડે ભવિતા’ इत्यादि
 વિશેષણાનિ ન ઘટન્તે ॥ ૪ ॥

इति चतुर्थ्यन्तक्रिया ॥ ४ ॥ सू. १ ॥

इतः पूर्वं पुरुषविशेषाणामन्तक्रिया प्रतिपादिता, सम्प्रति तेषामेव स्वरूप-
 दर्शनार्थं पञ्चविंशति “दृष्टान्तदाष्टान्तिकमूत्राण्याह—

ક્રિયા પ્રથમ જિનકી માતા મરુદેવી કો પ્રાપ્ત हुई है, ये स्थविराऽवस्था
 में भी क्षीणप्राय कर्मवाली होने के कारण अल्प कर्मवाली थी एवं-तप
 और वेदना से रहित थी फिर भी सिद्धिगति में गई। जब ये श्रेष्ठ हाथी
 पर चढ़ी जा रही थीं तभी इनकी आयु समाप्त हो गई और ये सिद्ध हो गई ४

इन दृष्टान्त और दाष्टाન્तिकों के अर्थों का सर्वथा साधर्म्य नहीं
 खोजना चाहिये, क्योंकि कि-दृष्टान्त एकदेशवर्ती होते हैं। इसीलिये
 मरुदेवी में ‘मुंडे भवित्ता-’ इत्यादि कई विशेषण घटित नहीं होते
 हैं इस प्रकार से यह चतुर्थ अन्तक्रिया है ॥ १ ॥

इस प्रकार से पुरुष विशेषों की अन्तक्रिया का प्रतिपादन करके
 अब सूत्रकार उन्हीं का स्वरूप दिखलाने के लिये २६ दृष्टान्त दाष्टान्तिक
 सूत्रों से कहते हैं—“चत्वारि रुक्खा पण्णत्ता-” इत्यादि—२ सूत्र

મરુદેવીને પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેઓ સ્થવિરાવસ્થામાં પણ સામાન્યતઃ ક્ષીણ કર્મ-
 વાળા હોવાને લીધે અલ્પ કર્મવાળા હતાં તપ અને વેદનાથી રહિત હોવા
 છતાં તેઓ સિદ્ધગતિમાં ગયા છે. નપ.૨ તેઓ શ્રેષ્ઠ હાથીપર આરોહણ કરી
 રહ્યાં હતા, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય પૂરૂ થઇ ગયું અને તેઓ સિદ્ધ થઇ ગયાં. ૪।

આ દૃષ્ટાન્તો અને દાષ્ટાન્તિકોના અર્થોમાં સર્વથા સાધર્મ્ય શોધવું જોઈએ
 નહીં, કારણ કે દૃષ્ટાન્ત એકદેશવર્તી હોય છે તેથી મરુદેવીમાં “મુંડે
 ભવિતા” “મુડિત થઇને” इत्यादि પૂર્વોક્ત વિશેષણો ઘટાવી શકાતાં નથી.
 આ પ્રકારની આ એથી અન્તક્રિયા છે ॥ સૂ. ૧ ॥

આ પ્રમાણે પુરુષ વિશેષોની અન્તક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર
 તેમનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા નિમિત્તે ૨૬ દૃષ્ટાન્ત-દાષ્ટાન્તિક સૂત્રોનું નિરૂપણ કરે છે —

“चत्वारि रुक्खा पण्णत्ता” इत्यादि—(सू. २)

मूलम्—चत्तारि रुक्खा पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णए १, उण्णए नामेगे पणए २, पणए नामेगे उण्णए ३, पणए नामेगे पणए ४, १ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णए १, तेहेव जाव पणए नामेगे पणए २ । चत्तारि रुक्खा पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णयपरिणए १, उण्णए नामेगे पणयपरिणए २, पणए नामेगे उण्णयपरिणए ३, पणए नामेगे पणयपरिणए ४, ३ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णए परिणए चउभंगो ४, ४ । चत्तारि रुक्खा पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णयरूवे तेहेव चउभंगो ४, ५ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णयरूवे १, उण्णयनामेगे पणयरूवे २, पणए नामेगे उण्णयरूवे ३, पणए नामेगे पणयरूवे ४, ६ । चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—उण्णए नामेगे उण्णयमणे १, उण्णए नामेगे पणयमणे २, पणए नामेगे उण्णयमणे ३, पणए नामेगे पणयमणे ४, ७ । एवं संकप्पे ८, पन्ने ९, दिट्ठी १०, सीलायारे ११, ववहारे १२, परक्कमे १३, एगे पुरिसजाए पडिवक्खां नत्थि । चत्तारि रुक्खा पणत्ता, तं जहा - उज्जू नामेगे उज्जू उज्जू नामेगे वंके, चउभंगो ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—उज्जू नामेगे ४, एवं जहा—उण्णयपरिणएहिं गमो जहा उज्जुवंकेहिं वि भाणियव्वो, जाव परक्कमे १२६ । ॥ सू० २ ॥

છાયા—ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતઃ ૧, ઉન્નતો નામૈકઃ પ્રણતઃ ૨, પ્રણતો નામૈક ઉન્નતઃ ૩, પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતઃ ૪, ૧ । એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતઃ, તથૈવ યાવત્ પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતઃ ૪, ૨ । ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈકઃ ઉન્નતપરિણતઃ ૧, ઉન્નતો નામૈકઃ પ્રણતપરિણતઃ ૨, પ્રણતો નામૈક ઉન્નતપરિણતઃ ૩, પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતપરિણતઃ ૪, ૩ । એવમેવ ચત્વારિ પુરુષ-જાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતપરિણતઃ ચતુર્મઙ્ગી ૪, ૪ । ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતરૂપઃ તથૈવ ચતુર્મઙ્ગી ૪, ૫ । એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈકઃ ૦ ૪, ૬ । ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ તદ્યથા—ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતમનાઃ ૧, ઉન્નતો નામૈકઃ પ્રણતમનાઃ ૨, પ્રણતો નામૈક ઉન્નતમનાઃ ૩, પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતમનાઃ ૪, ૭ । એવં સંકલ્પઃ ૮, પ્રજ્ઞા ૯, દૃષ્ટિઃ ૧૦, શીલાડ્ડચારઃ ૧૧, વ્યવહારઃ ૧૨, પરાક્રમઃ ૧૩ । એકં પુરુષજાતં પ્રતિપક્ષો નાસ્તિ । ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—ઋજુ-નામૈક ઋજુઃ, ઋજુર્નામૈકો વક્રઃ ચતુર્મઙ્ગી ૪ । એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા ઋજુર્નામૈકઃ ૪, એવં યથા—ઉન્નત-પરિણતાભ્યાં ગમઃ, તથા ઋજુ-વક્રાભ્યામપિ ણિતવ્યઃ, યાવત્ પરાક્રમઃ ॥૨૬॥ સૂ૦ ૨ ॥

ટીકા—“ ચત્વારિ ” इत्यादि-चत्वारः=चतुः संख्याकाः, वृक्षा वृक्षन्ति-समाच्छादयन्ति रक्षन्ति छायादिना माणिन इति वृक्षाः, प्रज्ञप्ताः तद्यथा-उन्नन्न

ટીકાર્થ—ચાર પ્રકારકે વૃક્ષ કહે ગયે હૈં—એક વહ જો દ્રવ્યસે ઉત્પન્ન હોતો હુવા જાત્યાદિ સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ—૧ દૂસરા વહ જો દ્રવ્ય સે હી ઉત્પન્ન હોતા હૈ, પરન્તુ-જાત્યાદિ સે પ્રણત હીન હોતા હૈ—૨ તીસરાં વહ જો પ્રણત હોતા હૈ, પરન્તુ-જાત્યાદિ સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ—૩ ચૌથા વહ જો દ્રવ્ય સે પ્રણત-હીન હોતા હૈ ઔર-જાત્યાદિ સે મી પ્રણત હીન હોતા હૈ હસી તરહ પુરુષ પ્રકાર મી ચાર કહે ગયે હૈં, હસ કથન કા તાત્પર્ય એસા

ટીકાર્થ—ચાર પ્રકારના વૃક્ષ કહ્યાં છે—એક પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપે-ક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે. બીજો પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોય છે, પણ જાતિની અપે-ક્ષાએ પ્રણત (હીન) હોય છે. ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રણત હોય છે, પણ જાતિની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોય છે, અને ચોથો પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ પ્રણત હોય છે અને જાતિની અપે-ક્ષાએ પણ પ્રણત હોય છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પ્રકારો પણ ચાર કહ્યા છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

ઉચ્ચો દ્રવ્યત્વેન, ' નામે ' નિ સંભાવને ' વા ' વાક્યાલક્ષારે, એકઃ=કોઽપિ વૃક્ષઃ, સ એવ પુનરુન્નતઃ=તુક્ષ્ણો જાત્યાદિતોઽશોકાદિઃ, ઇતિ પ્રથમો ભક્તઃ ૧ ।

ઉન્નતઃ=ઉચ્ચો દ્રવ્યત્વેન એવ, એકઃ=હતરઃ, પ્રણતઃ=પ્રકર્ષેણ નતઃ=જાત્યાદિભિર્હીનો નિમ્બાદિઃ, ઇતિ દ્વિતીયો ભક્તઃ ૨ ॥

પ્રણત=પ્રાગુક્તલક્ષણઃ, એકઃ=કશ્ચિદ્ વૃક્ષો દ્રવ્યતો હ્રસ્વઃ, સ એવ પુનરુન્નતો જાત્યાદિનાઽશોકાદિઃ, ઇતિ ત્રીતીયો ભક્તઃ ॥ ૩ ॥

પ્રણતઃ=દ્રવ્યત્વેન હ્રસ્વઃ, સ એવ પ્રણતઃ=જાત્યાદિના હીનઃ નિમ્બાદિઃ, ઇતિ ચતુર્થો ભક્તઃ ॥ ૪ ॥

હૈ—“ વૃક્ષન્તિ સમાચ્છાદયન્તિ રક્ષન્તિ છાયાદિના પ્રાણિનઃ ઇતિ વૃક્ષાઃ ” જો પ્રાણિયોં કી છાયા આદિ સે રક્ષા કરતે હૈં વે વૃક્ષ હૈં યે વૃક્ષ પૂર્વોક્તરૂપ સે ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં । યહાં “ નામ ” સંભાવના મેં ઓર “ વા ” વાક્યાલક્ષાર મેં પ્રયુક્ત હુવે હૈં । પ્રથમ પ્રકાર મેં કોઈ એક એસા વૃક્ષ હોતા હૈ, જો દ્રવ્યત્વ સે મી ઝંચા હોતા હૈ ઓર અપની જાતિ સે મી ઉન્નત ઝંચા હોતા હૈ—૧ જૈસે અશોકાદિવૃક્ષ । દ્વિતીય પ્રકાર મેં વહ વૃક્ષ લિયા ગયા હૈ જો કેવલ દ્રવ્ય સે હી ઉન્નત ઝંચા હોતા હૈ પરન્તુ-અપની જાતિ સે પ્રણત-હીન હોતા હૈ ૨ જૈસે-નિમ્બાદિ વૃક્ષ । ત્રીતીય પ્રકાર મેં વહ વૃક્ષ લિયા ગયા હૈ જો દ્રવ્ય સે હ્રસ્વ હોતા હૈ પરન્તુ-જાત્યાદિ સે ઉન્નત ઝંચા હોતા હૈ જૈસે-અશોક આદિવૃક્ષ ૩ ચતુર્થ પ્રકાર મેં વહ વૃક્ષ લિયા ગયા હૈ જો દ્રવ્ય સે મી હ્રસ્વ હોતા હૈ ઓર જાતિ સે મી હીન હોતા હૈ ૪ જૈસે-નિમ્બાદિ વૃક્ષ, યદ્વા-કાલ કી

“ વૃક્ષન્તિ-સમાચ્છાદયન્તિ-રક્ષન્તિ-છાયાદિના પ્રાણિનઃ ઇતિ વૃક્ષાઃ ” જે પ્રાણીઓનું છાયા વગેરે વડે રક્ષણ કરે છે, તેનું નામ વૃક્ષ છે. તે વૃક્ષોના પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે. અહીં “ નામ ” સંભાવનાર્થે અને “ વા ” વાક્યાલક્ષાર રૂપે પ્રયુક્ત થયેલ છે. (૧) પ્રથમ પ્રકારમાં જે વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે કોઈક વૃક્ષ એવું હોય છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ જીવું હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ જીવું હોય છે. જેમકે અશોકવૃક્ષ. (૨) બીજા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષોના દાખલો આપવામાં આવ્યો છે કે જે કેવળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવું હોય છે, પરન્તુ જાતિની અપેક્ષાએ પ્રણત (હીન) હોય છે જેમકે લીમડો વગેરે. (૩) ત્રીજા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષનું દેહાન્ત આપવામાં આવ્યું છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રણત (હીન, નીચું) હોય છે પણ જાતિની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોય છે. જેમકે અશોકાદિ વૃક્ષ. (૪) ચોથા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષનું દેહાન્ત આપ્યું છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ હીન હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ હીન હોય છે જેમકે લીમડો વગેરે વૃક્ષો.

યદ્વા કાલાપેક્ષયા ચતુર્મજ્જીમાહ ઉન્નત ઉન્નતઃ દ્વિધા ઉન્નતઃ યથા અશોકત્વા-
દિજાત્યા કાલક્રમેણ વિશાલકાયત્વેન ચ ૧, ઉન્નતઃ પ્રણતઃ=અશોકત્વાદિજાત્યા
ઉન્નતઃ, હ્રસ્વકાયત્વેન પ્રણતઃ ૨, પ્રણત ઉન્નતઃ=નિમ્બત્વાદિજાત્યા પ્રણતઃ, વિશાલ
કાયત્વેન ચોન્નતઃ ૩, પ્રણતઃપ્રણતઃ—દ્વિધા પ્રણતઃ—નિમ્બત્વાદિજાત્યા પ્રણતઃ હ્રસ્વ
કાયત્વેન ચેતિ ૪ । ઇતિ દૃષ્ટાન્તસૂત્રમ્ ।

અથ દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રમાહ—

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ—એવામેવ=અનેનૈવ પ્રકારેણ વૃક્ષવદેવેત્યર્થઃ, ચત્વારિ
-પુરુષજાતાનિ=પુરુષપ્રકારાઃ સાધવો ગૃહિણો વા, પ્રજ્ઞપ્તાનિ. તથા—ઉન્નતઃકુલૈશ્વર્ય-
પ્રભૃતિભિર્લૌકિકૈર્ગુણૈર્ગૃહસ્થપર્યાયે, સ એવ પુનરુન્નતો લોકોત્તરૈર્જ્ઞાનિક્રિયાદિભિ-

અપેક્ષા લેકર સૂત્રકાર ને “ દ્વિધા ઉન્નતઃ ” ઇત્યાદિરૂપ સે ચતુર્મજ્જી કો
કહા હૈ, જૈસે ઉન્નત ઉન્નત, અશોકત્વ આદિ જાતિ સે ઉન્નત એવં કાલ-
ક્રમ કો લેકર વિશાલ કાયરૂપ સે મી ઉન્નત—૧ ઉન્નત પ્રણત, અશો-
કત્વાદિ જાતિ સે ઉન્નત, ઓર—હ્રસ્વ કાયરૂપ સે પ્રણત—૨ પ્રણત ઉન્નત
નિમ્બત્વાદિ જાતિ સે પ્રણત ઓર વિશાલ કાયરૂપ સે ઉન્નત—૩ પ્રણત
પ્રણત નિમ્બત્વાદિ જાતિ સે પ્રણત ઓર હ્રસ્વ કાયરૂપ સે પ્રણત ૪ હસ
પ્રકાર સે યહ દૃષ્ટાન્ત સૂત્ર હૈ ।

દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્ર—

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ વૃક્ષ કી તરહ હી પુરુષ કે ચાર પ્રકાર કે સાધુ
અથવા—ગૃહીત જન કે ચાર પ્રકાર કહે ગયે હૈ, જૈસે ઉન્નત ઉન્નત જો
ગૃહસ્થ પર્યાય મેં કુલ દેશ્વર્ય આદિ લૌકિક ગુણો સે ઉન્નત રહતા હો ૩

અથવા કાળની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે “ દ્વિધા ઉન્નત ” કાળ સમય અને
કામ શરીર “ અને પ્રકારે ઉન્નત ” ઇત્યાદિ રૂપ ચાર ભાંગા કહ્યા છે.
જેમકે....(૧) ઉન્નત—ઉન્નત, અશોકત્વ આદિ જાતિની દૃષ્ટિએ ઉન્નત અને કાલ-
ક્રમની અપેક્ષાએ વિશાલ કાયરૂપે પણ ઉન્નત. (૧) ઉન્નત—પ્રણત—અશોકત્વ
આદિ જાતિની અપેક્ષાએ ઉન્નત અને હ્રસ્વકાય રૂપે પ્રણત, (૩) પ્રણત—ઉન્નત.
નિમ્બત્વ આદિ જાતિની અપેક્ષાએ પ્રણત અને વિશાળ કાયરૂપે ઉન્નત. (૪)
પ્રણત—પ્રણત—નિમ્બત્વ આદિ જાતિની અપેક્ષાએ પણ હીન અને લઘુકાય રૂપે
પણ પ્રણત (હીન) આ પ્રકારનું આ દૃષ્ટાન્તસૂત્ર છે આ દૃષ્ટાન્ત જેને લાગુ
પડે છે તેનું નામ “ દાર્ષ્ટાન્તિક ” છે

— દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્ર —

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ—જેમ વૃક્ષના ચાર પ્રકાર પડે છે, તેમ સાધુ અથવા
ગૃહસ્થજનના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) ‘ ઉન્નત—ઉન્નત ’ જે મનુષ્ય ગૃહસ્થ
પર્યાયના કુળ, ‘ દેશ્વર્ય ’ આદિ લૌકિક ગુણોથી ઉન્નત રહ્યો હોય, એજ મનુષ્ય

ગુણૈરુત્તમઃ પ્રવ્રજ્યાપર્યાયે ભરતચક્રિવત્, યદ્વા-ઉન્નતઃ-ઉત્તમભવત્વેન પુનરપ્યુ-
ન્નતઃ શુભગતિપ્રાપ્ત્યા, આનન્દ-કામદેવાદિવદિત્યેકઃ=પ્રથમો ભક્તઃ ॥ ૧ ॥

તથૈવ=વૃક્ષસૂત્રવદિદં પુરુષજાતસૂત્રમ્, યાવત્=“ પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતઃ ”
ઇતિ પર્યન્તં વોધ્યમ્ । અયં ભાવઃ-ઉન્નતઃ પ્રણતઃ-યથા-પૂર્વમુન્નતઃ ઋદ્ધ્યાદિના,
પશ્ચાદ્ પ્રણતઃ-દુર્ગતિગમનાદિના સુભૂમચક્રિવદિતિ દ્વિતીયો ભક્તઃ । ૨ ।

પ્રણત ઉન્નતઃ-યથા-પૂર્વ જાત્યા ઋદ્ધ્યાદિના વા પ્રણતઃ=હીન, પશ્ચાદ્
ઉન્નતઃ-શુભગતિગમનાદિના હરિકેશિ-મેતાર્યવદિતિ તૃતીયો ભક્તઃ ॥ ૩ ॥

વહી યદિ પ્રવ્રજ્યા પર્યાય મેં ભરત ચક્રવર્તી કી तरह લોકોત્તર જ્ઞાન
ક્રિયા આદિ ગુણોં સે ઉન્નત રહતા હૈ, તો વહ ઉન્નત ઉન્નત પુરુષ પ્રકાર
હૈ । અથવા-ઉત્તમ ભવવાલા હોને સે જો ઉન્નત હો વહી આગે શુભગતિ
કી પ્રાપ્તિ સે આનન્દ કામદેવ કી तरह ઉન્નત રહતા હૈ તો એસા વહ
જીવ ઉન્નત ઉન્નત પ્રથમ ભક્તવાલા કહા ગયા હૈ ૧ ઉન્નત પ્રણત, ઇસ
દ્વિતીય ભક્તવાલા વહ પુરુષ કહા ગયા હૈ, જો પહિલે ઋદ્ધિ આદિ સે
ઉન્નત રહા હો, પશ્ચાત્-દુર્ગતિગમનાદિ સે સુભૂમ ચક્રવર્તી કી तरह પ્રણત
હો ગયા હો-૨ પ્રણત ઉન્નત, ઇસ તૃતીય ભગવાલા વહ પુરુષ કહા ગયા
હૈ, જો પૂર્વ મેં જાતિ સે અથવા-ઋદ્ધિ આદિ સે પ્રણત-હીન રહા હો,
પશ્ચાત્-શુભગતિ મેં ગમનાદિ મેં જો હરિકેશી મેતાર્ય કી तरह ઉન્નત
હો ગયા હો-૩ પ્રણત પ્રણત ઇસ ચતુર્થ ભક્ત મેં વહ પુરુષ કહા ગયા હૈ

જે શ્રામણ્ય પર્યાયમાં ભરત ચક્રવર્તીની જેમ લોકોત્તર જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ
ગુણોની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત રહે તો તેને “ ઉન્નત-ઉન્નત ” રૂપ પહેલા
પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે અથવા-ઉન્નત ભવવાળો હોવાથી જે ઉન્નત હોય,
અને ત્યારપાછ શુભગતિની પ્રાપ્તિથી આનન્દ-કામદેવની જેમ ઉન્નત રહ્યો હોય
એવા જીવને પણ “ ઉન્નત-ઉન્નત ” રૂપ પ્રથમ વિકલ્પમાં મૂકી શકાય છે.

(૨) “ ઉન્નત-પ્રણત ” જે પુરુષ પહેલાં ઋદ્ધિ આદિની અપેક્ષાએ ઉન્નત રહ્યો
હોય, પણ જે પાછળથી દુર્ગતિગમન આદિની અપેક્ષાએ પ્રણત થઈ ગયો
હોય એવો સુભૂમચક્રવર્તી જેવો જીવ આ બીજા ભાગમાં ગણાવી શકાય છે.

(૩) “ પ્રણત-ઉન્નત ” જે પુરુષ પહેલાં જાતિની અપેક્ષાએ અથવા
ઋદ્ધિ આદિની અપેક્ષાએ પ્રણત રહ્યો હોય પણ પછળથી શુભગતિમાં ગમન
થવાને કારણે જે હરિકેશી મેતાર્યની જેમ ઉન્નત થઈ ગયો હોય. આ પ્રકારના
પુરુષનો આ ત્રીજા ભાગમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્રણતઃ પ્રણતઃ—યથા પૂર્વે પ્રણતો જાત્યાદિના, પશ્ચાદપિ પ્રણતો નરકગમનાદિના કાલશૌકરિકવદિતિ ચતુર્થો ભક્તઃ ॥ ૪ ॥

इति दार्ष्टान्तिकसूत्रम् ।

एवं दृष्टान्तसूत्रं दार्ष्टान्तिकसूत्रं च सामान्यत उपन्यस्य तद्विशेषसूत्राणि दर्शयति—“ चत्वारि रुक्खा ” इत्यादि—उन्नतः—जात्यादिना स एव उन्नतपरिणतः उन्नतत्वेन—उत्तमरसत्वेन परिणतः=परिणामं प्राप्त उन्नतपरिणत, यथाऽऽम्ब्रादिकः

“ उष्णम् ” इति—उन्नतो जात्यादिना, एकः=कश्चित् स एव प्रणतपरिणतः=उन्नतत्वावस्थां विहाय प्रणतत्वेनाऽवનतत्वेन—प्रतिगन्धिफलादिमत्त्वेन परिणामं प्राप्तः, यथा शीताऽऽतपादिजनितरोगग्रस्ताऽऽम्ब्रादिका इति द्वितीयो ભક્તઃ । ૨।

જો પહિલે જાત્યાદિ સે પ્રણત-હીન હો, ઔર પશ્ચાત્-ભી કાલશૌકરિક કી તરહ નરક ગમનાદિ સે હીન હી બના રહા હો—૪

હસ પ્રકાર સે દૃષ્ટાન્ત સૂત્ર ઔર દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્ર કો સામાન્ય રૂપ સે કહ કરકે અબ સૂત્રકાર હનકે વિશેષ સૂત્રો કો દિલ્લખાને કે અભિપ્રાય સે એસા કહતે હૈં-કિ-“ ચત્તારિ રુક્ખા-” હં વૃક્ષ ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં, ૧ એક પ્રકાર વહ હૈ-જો જાતિ આદિ સે પહલે ઉન્નત હોતા હૈ ઔર-આગે ચલકર ભી વહી ઉત્તમ રસરૂપ સે પરિણામ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, જૈસે-આમ્ર આદિવૃક્ષ “ ઉન્નતપ્રણતપરિણતઃ ” હસ પ્રકાર મેં વે વૃક્ષ આતે હૈં જો જાત્યાદિક સે ઉન્નત હોને પર ભી કારણ વશ ઉન્નત અવસ્થા કા પરિત્યાગ કર દેતે હૈં-પ્રણત પરિણામ હો જાતે

(૪) “ પ્રણુત-પ્રણુત ” જે પુરુષ પહેલાં જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પ્રણુત રહ્યો હોય, અને પછી પણ કાલશૌકરિકની જેમ નરકગમનાદિથી હીન જ રહ્યો હોય આ પ્રકારના પુરુષને આ ચોથા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. આ પ્રકારે દૃષ્ટાન્ત સૂત્ર અને દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રનું સામાન્ય રૂપે કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના (તે વૃક્ષોના) વિશેષ સૂત્રોને પ્રકટ કરવા નિમિત્તે આ પ્રમાણે કહે છે-“ ચત્તારિ રુક્ખા ” ઇત્યાદિ—

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) “ ઉન્નત-ઉન્નત પરિણુત ” એક પ્રકાર એવો છે કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પહેલાં ઉન્નત હોય છે અને આગળ જતાં એક વૃક્ષ ઉત્તમ રસ રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે આમ્રાદિ વૃક્ષ.

(૨) “ ઉન્નત-પ્રણુત પરિણુત ” આ પ્રકારમાં એ વૃક્ષોને મૂકી શકાય છે કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોવા છતાં પણ કારણવશ ઉન્નત અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરી દે છે અને પ્રણુત રૂપે પરિણુત થઈ જાય છે.

“પળપ” ઇત્યાદિ-પ્રણતઃ=જાત્યાદિહીનઃ કથિત્ સ એવ ઉન્નતપરિણતઃ=ઉન્નતત્વેન પરિણામં પ્રાપ્તઃ, યથા-યોજિતાઽઽમ્રશાખમધુવૃક્ષાદિક ઇતિ તૃતીયો ભક્તઃ ॥ ૩ ॥

“પળપ નામેગે” ઇત્યાદિ પ્રણતઃ=જાત્યાદિ હીનઃ, પ્રણતપરિણત =પ્રણતત્વે-નૈવ પરિણતઃ, યથાઽર્કાદિવૃક્ષઃ, ઇતિ ચતુર્થો ભક્તઃ ૧૪ ।

इति दृष्टान्तसूत्रम् ।

अथ दाष्टीन्तिकसूत्रमाह —

“एवामेव” इत्यादि-एवमेव=वृक्षवदेव, चत्वारि पुरुषजातानि बोध्यानि ४, ४

हैं, जैसे वही आम्रवृक्ष जब शीत आतपआदि जनित रोग से ग्रस्त हो जाता तब वह पूति (दुर्गन्धित) गन्ध फल आदि सहित हो जाता है । तृतीय प्रकार में-प्रणत उन्नत वृक्ष आते हैं, जैसे-कोई २ वृक्ष ऐसे होते हैं जो पहले जात्यादिक से हीन होते हैं और-बाद में निमित्त मिलने से वे उन्नत रूप से परिणाम को प्राप्त हो जाते हैं, जैसे-मधूक वृक्ष के साथ आम्र की शाखा योजित कर लिया जाय तो वह उन्नत परिणाम को प्राप्त कर लेता है । चतुर्थ प्रकार में प्रणत होकर जो प्रणत ही रहते हैं ऐसे वृक्ष आते हैं, जैसे-अर्कादिवृक्ष “ एवामेव ” इत्यादि जैसे ये चार प्रकार के वृक्ष कहे गये हैं वैसे ही पुरुष प्रकार भी चार होते हैं-। पुनः दृष्टान्त—

જેમકે એ જ આંખો જ્યારે શીત-ગરમી આદિ જનિત રોગથી ગ્રસ્ત થાય છે ત્યારે દુર્ગન્ધ સહેલાં ફળ આદિથી યુક્ત થઈ જાય છે. (૩) “ પ્રણત-ઉન્નત પરિણત ” આ પ્રકારમાં એ વૃક્ષોને મૂકી શકાય છે કે જે પહેલાં જાતિ આદિની અપેક્ષાએ હીન હોય છે, પણ ત્યારબાદ યોગ્ય નિમિત્ત મળવાથી ઉન્નત રૂપે પરિણમે છે. જેમકે કેઈ મીઠા આંખાના થડમાં ડાળી રાપવામાં આવે (આ પ્રકારની ક્રિયાને ખૂંટી કરવાની ક્રિયા કહે છે) તો તે ઉન્નત પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે. (૪) ‘ પ્રણત-પ્રણત ’ જે વૃક્ષ પહેલાં પણ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પ્રણત હોય છે અને કાયમ પ્રણત જ રહે છે એવા આકડા આદિને આ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે “ એવમેવ ” ઇત્યાદિ—

આ ચાર પ્રકારના વૃક્ષોનું જેવું કથન કર્યું છે, એવું જ કથન ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વિષે પણ સમજવું. હજી સૂત્રકાર વિશેષ દૃષ્ટાન્ત આપે છે—

અથ પુનર્દૃષ્ટાન્તમૂઝં દર્શયતિ-

“ ચત્તારિ રુક્ષા ” ઇત્યાદિ-ચત્તારો વૃક્ષા પ્રજ્ઞપ્તાઃ સ્પષ્ટાર્થા એતે શબ્દાઃ તદ્વથા-ઉન્નતઃ=ઉન્નતિ પ્રાપ્તઃ, ઉન્નતરૂપઃ=ઉન્નત રૂપ યસ્ય ત ઉન્નતરૂપઃ સુન્દરસંસ્થાનાવયવઃ, આકારબોધક્રિયાપરિણામેવાકારમાશ્રિત્ય રૂપઘટિત-સૂત્રમિતિ । તથૈવ=પૂર્વવદેવ ચતુર્મઙ્ગી ॥ ૫ ॥

“ એવમેવ ” ઇત્યાદિ-એવમેવ=વૃક્ષવદેવ, ‘ ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ ’ ઇમાનિ પ્રશિવ વ્યાખ્યેયાનિ । ૬ ।

“ ચત્તારિરુક્ષા ” ચાર વૃક્ષ કહે ગયે હૈં જૈસે ઉન્નત ઉન્નતરૂપ-૧ ઉન્નત પ્રણતરૂપ-૨ પ્રણત ઉન્નતરૂપ-૩ ઓર પ્રણત પ્રણતરૂપ-૪ इनके प्रथम प्रकार में वह वृक्ष आता है जो उन्नति को प्राप्त हों और सुन्दर संस्थानवाला हो, इसी तरह से आकार बोध क्रिया और परिणाम, इनमें -आकार को आश्रित करके रूप घटित यह सूत्र योजित कर लेना चाहिये । द्वितीय प्रकार में-वह वृक्ष आता है जो उन्नति को प्राप्त हो और आकार आदि में हीन हो । तृतीय प्रकार में वह वृक्ष आता है जो आकार आदि से सुन्दर हो, पर-रूप में उन्नतिवाला हो । तथा चतुर्थ प्रकार में वह वृक्ष आता है जो उन्नति को भी प्राप्त न हो, और संस्थान में भी सुन्दर न हो इस प्रकार से यह चतुर्भङ्गी है-५ । इसी वृक्ष गदित चतुर्भङ्गी की तरह पुरुष प्रकार भी चार कहे गये हैं-६

“ ચત્તારિ રુક્ષા ” વૃક્ષ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ઉન્નત-ઉન્નતરૂપ, (૨) ઉન્નત-પ્રણતરૂપ, (૩) પ્રણત-ઉન્નતરૂપ અને (૪) પ્રણત-પ્રણતરૂપ.

વૃક્ષોના પહેલા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષને ગણાવી શકાય કે જે ઉન્નતિ પામેલું હોય અને સુન્દર સંસ્થાન (આકારવાળું) હોય. આ રીતે આકાર, બોધ, ક્રિયા અને પરિણામ, આ ચારમાંથી આકારને આધારે રૂપઘટિત આ સૂત્ર યોજવું જોઈએ. (૨) બીજા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષને ગણાવી શકાય કે જે ઉન્નત હોય પણ આકાર આદિની અપેક્ષાએ હીન હોય (૩) ત્રીજા પ્રકારમાં એ વૃક્ષને ગણાવી શકાય કે જે ઉન્નત ન હોય પણ જેનો દેખાવ સુન્દર હોય. (૪) ચોથા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષોને ગણાવી શકાય કે જે ઉન્નત પણ ન હોય અને સંસ્થાનમાં પણ સુન્દર ન હોય આ પ્રકારની આ ચતુર્ભંગી છે.

વૃક્ષની અપેક્ષાએ જેવા ચાર ભાંગા (વિકલ્પ) પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, એવાં જ ચાર ભાંગા મનુષ્યની અપેક્ષાએ પણ સમજવા

અથ બોધિપરિણામાપેક્ષાશ્ચત્વારો મજ્ઞાઃ પ્રોચ્યન્તે—

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ—ચત્વારિ=ચતુઃસંખ્યાનિ, પુરુષજાતાનિ=પુરુષપ્રકારાઃ, પ્રજ્ઞપ્તાનિ તદ્વથા—ઉન્નતો=જાત્યાદિ ગુણૈરભ્યુદિતઃ, એકઃ=પ્રથમઃ, ઉન્નતમનાઃ, સ્વાભાવિકોદાર્યપ્રવૃત્તિગુણયુક્તહૃદયો ભવતિ ।૧। ઇતિ પ્રથમો મજ્ઞ-: ।૧।

અવશિષ્ટાસ્ત્રયો મજ્ઞા યથા—ઉન્નતો નામૈક પ્રણતમનાઃ ૨, પ્રણતો નામૈક ઉન્નતમનાઃ ૩, પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતમનાઃ ૪, ઇતિ ચતુર્મજ્ઞી । ૭ ।

અવ સૂત્રકાર બોધિ પરિણામકી અપેક્ષા લેકર ચાર મજ્ઞ કહતેહૈં પુરુષ પ્રકાર ચાર સંખ્યાવાલે કહે ગયેહૈં, જૈસે-ઉન્નત ઉન્નત મનવાલા ૧ ઉન્નત પ્રણત મનવાલા ૨ પ્રણત ઉન્નત મનવાલા ૩ ઓર પ્રણત પ્રણત મનવાલા-૪ इनमें—પ્રથમ પ્રકાર કા એસા તાત્પર્ય હૈ, જો જાતિ આદિ ગુણોં સે ઉન્નત હોતા હૈ—ઓર સ્વાભાવિક ઔદાર્યોદિ ગુણોં સે ભી યુક્ત હૃદયવાલા હોતો હૈ—૧ ઢિતીય પ્રકાર મેં વહ પુરુષ આતા હૈ જાતિ આદિ ગુણોં સે તો ઉન્નત હોતા હૈ, પર—સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોં સે યુક્ત હૃદયવાલા નહીં હોતા હૈ ૨ તૃતીય પ્રકાર મેં વહ પુરુષ આતા હૈ, જો સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોંસે યુક્ત હૃદયવાલા તો હોતાનહી હૈ પર ઉસકા મન ઉન્નત હોતા હૈ—૩ તથા ચતુર્થ પ્રકાર મેં વહ પુરુષ આતા હૈ જો નતો જાતિ આદિ ગુણોં સે હી ઉન્નત હોતા હૈ ઓર ન ઔદાર્ય આદિ ગુણોં સે હી યુક્ત હૃદયવાલા હોતા હૈ—૪ હસ પ્રકાર સે યે ચતુર્મજ્ઞ હૈં ॥ સૂ૦૭ ॥

હવે સૂત્રકાર બોધિપરિણામની અપેક્ષાએ ચાર ભાંગાનું કથન કરે છે—

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) ઉન્નત ઉન્નત મનવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણત મનવાળો, (૩) પ્રણત ઉન્નત મનવાળો અને (૪) પ્રણત પ્રણત મનવાળો.

પહેલા પ્રકારમાં એ મનુષ્યને મૂકી શકાય કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે, અને સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી પણ સંપન્ન હૃદયવાળો હોય છે. બીજા પ્રકારમાં એ મનુષ્યને મૂકી શકાય કે જે જાતિ આદિ ગુણોની અપેક્ષાએ તો ઉત્તમ હોય છે, પણ સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હૃદયવાળો હોતો નથી. ત્રીજા પ્રકારમાં એવા પુરુષને મૂકી શકાય કે જે જાતિ આદિ ગુણોથી ઉન્નત હોતો નથી પણ સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હૃદયવાળો હોય છે. ચોથા પ્રકારમાં એ મનુષ્યને મૂકી શકાય છે કે જે જાતિ આદિ ગુણોની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોતો નથી અને ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હૃદયવાળો પણ હોતો નથી.

“ एवं संकल्पे ” इति-एवम्=पूर्ववत्, संकल्पः=संकल्पघटितस्तत्तद्भङ्गो मनो-
घटितभङ्गवद् बोध्यः । तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतसंकल्पः १, उन्नतो नामैकः
प्रणतसंकल्पः २, प्रणतो नामैक उन्नतसंकल्पः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतसंकल्पः
४। तत्र संकल्पो-मानसं कर्म विचार इत्यर्थः, एवं चोन्नतसंकल्पः ’ इत्यस्योन्नत-
मानसविचार इत्यर्थः । विचारे औन्नत्यं चौदार्यादिगुणयुक्तत्वेन समीचीनार्थविष-
यत्वेन वा बोध्यम्, तद्वान् पुरुषोऽप्युन्नतोऽभिधीयते । ८ ।

“ पन्ने ” इति-प्रज्ञा-ज्ञानं-ज्ञा, प्रकृष्टा चासौ ज्ञा=प्रज्ञा, तद्वदिता अपि भङ्गा
मनोघटितभङ्गवद् बोध्या । तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतप्रज्ञः १, उन्नतो नामैकः
प्रणत प्रज्ञः २, प्रणतो नामैक उन्नतः प्रज्ञः ३, प्रणतो नामैकः प्रणत-प्रज्ञः ४, ९॥

इसी प्रकार से सङ्कल्प को घटित करके भी चतुर्भङ्गी बना लेना
चाहिये, जैसे-कि उन्नत उन्नत सङ्कल्पवाला-१ उन्नत प्रणत सङ्कल्पवाला
-२ प्रणत उन्नत सङ्कल्पवाला-३ और प्रणत प्रणत सङ्कल्पवाला-४
सङ्कल्प नाम मानसिक विचार का है, विचार में औन्नत्य औदार्य आदि
गुणों से युक्त होने से अथवा-समीचीन अर्थ को विषय करने से जानना
चाहिये, ऐसे उन्नत मानसिक विचारों से युक्त हुवा पुरुष भी उन्नत
कहलाते हैं इस चतुर्थभङ्गी का अर्थ स्पष्ट है ८

“ पन्ने ” प्रज्ञा नाम ज्ञान का है प्रकृष्ट ज्ञा का नाम प्रज्ञा है
इसको लेकर भी चार भङ्ग इस प्रकार से बने हैं-उन्नत उन्नत प्रज्ञावाला
-उन्नत प्रणत प्रज्ञावाला-प्रणत उन्नत प्रज्ञावाला-और प्रणत प्रणत
प्रज्ञावाला, यह चतुर्भङ्गी भी सरलता से समझी जा सके ऐसी है

એ જ પ્રમાણે સંકલ્પને આધારે પણ ચાર ભાંગા બને છે-એમકે....
(૧) ઉન્નત ઉન્નત સંકલ્પવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણત સંકલ્પવાળો, (૩) પ્રણત
ઉન્નત સંકલ્પવાળો અને (૪) પ્રણત પ્રણત સંકલ્પવાળો. ‘સંકલ્પ’ એટલે
“માનસિક વિચાર”. વિચારમાં ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્તતા હોવાને કારણે
ઉન્નતતા સંભવી શકે છે. અથવા સમીચીન અર્થને વિષય કરવાની અપેક્ષાએ
પણ સંકલ્પમાં ઉન્નતતા સમજવી જોઈએ એવા માનસિક ઉન્નત વિચારોથી
યુક્ત હોય એવા પુરુષને પણ ઉન્નત કહે છે. આ ચતુર્ભંગીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

“ પન્ને ” પ્રજ્ઞા એટલે જ્ઞાન-પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનનું નામ પ્રજ્ઞા છે. તે પ્રજ્ઞાની
અપેક્ષાએ પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) ઉન્નત ઉન્નત પ્રજ્ઞાવાળો,
(૨) ઉન્નત પ્રણત પ્રજ્ઞાવાળો, (૩) પ્રણત ઉન્નત પ્રજ્ઞાવાળો અને (૪) પ્રણત
પ્રણત પ્રજ્ઞાવાળો, આ ચતુર્ભંગી પણ સરળતાથી સમજી શકાય એવી છે.

“ દિટ્ઠી ” ઇતિ-દૃષ્ટિ:-દર્શનં દૃષ્ટિ:-ચાક્ષુષજ્ઞાનં, યદ્વા-દૃષ્ટિ:-નયમતં, તદ્દટિતાશ્ચત્વારો ભક્ષા બોધ્યાઃ । તથાહિ-ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતદૃષ્ટિઃ ૧ ઉન્નતો નામૈકઃ પ્રણતદૃષ્ટિઃ ૨, પ્રણતોનામૈક ઉન્નતદૃષ્ટિઃ ૩, પ્રણતોનામૈકઃ પ્રણત-દૃષ્ટિઃ ૪ । ૧૦ ।

અથ ક્રિયાપેક્ષાણિ ત્રીણિ સૂત્રાણ્યાહ-

“ સીલાયારે ” ઇતિ-શીલાઽઽચારઃ=શીલં-સમાધિચિત્તસ્વાસ્થ્યમિત્યર્થઃ, યદ્વા-સદ્વૃત્તં સ્વભાવો વા તસ્યાઽઽચારઃ=આચરણાનુષ્ઠાનમિત્યર્થઃ, યદ્વા-“ શી-

“ દિટ્ઠી ” દર્શન કા નામ દૃષ્ટિ હૈ અર્થાત્ ચક્ષુ કી સહાયતા સે જો જ્ઞાન હોતા હૈ વહ દૃષ્ટિ હૈ । અથવા નયોં કા જો મત હૈ વહ દૃષ્ટિ હૈ, હસ દૃષ્ટિ કો લેકર બી ચાર ભજ્જ હસ પ્રકાર સે બનતે હૈં । ઉન્નત ઉન્નત દૃષ્ટિવાલો ૧ ઉન્નત પ્રણત દૃષ્ટિવાલા-૨ પ્રણત ઉન્નત દૃષ્ટિવાલા-૩ ઓર પ્રણત પ્રણત દૃષ્ટિવાલા-૪ હનકા તાત્પર્ય એસા હૈ કિ-એક ઉન્નત હોકર બી ઉન્નત દૃષ્ટિવાલા-૧ એક ઉન્નત હોકર બી પ્રણત દૃષ્ટિવાલા હોતા હૈ-૨ એક પ્રણત હોકર બી ઉન્નત દૃષ્ટિવાલા હોતા હૈ ઓર એક પ્રણત હોકર બી પ્રણત દૃષ્ટિવાલા હી હોતા હૈ—

ક્રિયાપેક્ષ ત્રીણ સૂત્ર હસ પ્રકાર સે હૈં—

“ સીલાયારે ” ઇતિ-શીલ નામ સમાધિ કા હૈ સમાધિ ચિત્ત સ્વાસ્થ્યરૂપ હોતી હૈ, અથવા-સદ્વૃત્ત, યા સ્વભાવ કા નામ બી શીલ હૈ હસ શીલ કા જો આચાર અનુષ્ઠાન હૈ, વહ શીલાચાર હૈ । અથવા

“ દિટ્ઠી ” દર્શનનુ નામ દૃષ્ટિ છે એટલે કે ચક્ષુની સહાયતાથી જે જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ દૃષ્ટિ છે. અથવા જુદા જુદા નયનો જે મત હોય છે તેને દૃષ્ટિ કહે છે. આ દૃષ્ટિને અનુલક્ષીને પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગા અને છે. (૧) ઉન્નત ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણત દૃષ્ટિવાળો, (૩) પ્રણત ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો અને (૪) પ્રણત પ્રણત દૃષ્ટિવાળો. આ ચાર પ્રકારનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ પુરુષ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે અને ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો પણ હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પ્રણત દૃષ્ટિવાળો હોય છે. (૩) કોઈ પુરુષ પ્રણત હોવા છતાં ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો હોય છે. (૪) કોઈ પ્રણત પણ હોય છે અને પ્રણત દૃષ્ટિવાળો પણ હોય છે.

ક્રિયાની અપેક્ષાએ ત્રણ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

“ સીલાયારે ” ઇત્યાદિ—શીલ એટલે સમાધિ. સમાધિ ચિત્તની સ્વસ્થતા રૂપ પણ હોય છે. અથવા-સદ્વૃત્તિ અથવા સ્વભાવનું નામ પણ શીલ છે. તે

લેનાઽઽચારઃ શીલાઽઽચારઃ ” ઇતિ તૃતીયાતત્પુરુષઃ, તેન સ્વભાવેનાઽઽચાર ઇત્યર્થઃ
 एवं च शीलाऽऽचारघटिता अपि चत्वारो भङ्गा बोध्याः । तथाहि-उन्नतो नामैक
 उन्नतशीलाऽऽचारः १, उन्नतोनामैकः प्रणतशीलाऽऽचारः २, प्रणतो नामैक
 उन्नतशीलाऽऽचारः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतशीलाऽऽचारः ४ । ११ ।

“વવહાર ” ઇતિ-વ્યવહારઃ=વર્તનમાચરણં વા, સ ચાનેકુવિધઃ, તદ્ઘટિતા
 અપિ ચત્વારો ભંગાઃ કર્તવ્યાઃ, તથાહિ-ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતવ્યવહારઃ ૧, ઉન્નતો
 નામૈકઃ પ્રણતવ્યવહારઃ ૨, પ્રણતો નામૈક ઉન્નતવ્યવહારઃ ૩, પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણ-

-“શીલેન આચારઃ ” શીલાચાર હસ તૃતીયાતત્પુરુષ સમાસ કો લેકર
 ऐसा शीलाचार का अर्थ होता है, कि-स्वभाव से जो आचार है वह
 शीलाचार है, इस शीलाचार को लेकर भी चार भङ्ग बनते हैं-वे इस
 प्रकार से हैं-कोई उन्नत होकर भी उन्नत शीलाचारवाला होता है-१
 कोई उन्नत होकर भी प्रणत शीलाचारवाला होता है-२ कोई प्रणत
 होकर भी उन्नत शीलाचारवाला होता है-३ और कोई प्रणत होकर
 भी प्रणत शीलाचारवाला ही होता है-११

“વવહાર ” ઇતિ વ્યવહાર અથવા વર્તમાન આચરણ કા નામ
 व्यवहार है यह व्यवहार अनेक प्रकार का होता है । इस व्यवहार को
 लेकर चार भङ्ग इस प्रकार से बनते हैं, एक कोई उन्नत होकर भी उन्नत
 व्यवहारवाला होता है-१ कोई उन्नत होकर भी प्रणत व्यवहारवाला
 होता है-२ कोई प्रणत होकर भी उन्नत व्यवहारवाला होता है-३

શીલેન જે આચાર (અનુષ્ઠાન) છે, તેનું નામ શીલાચાર છે અથવા “શીલેન
 आचारः ” આ પ્રમાણે તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ ગણીને શીલાચારને આ
 प्रमाणे पशु अर्थ थाय છે—“સ્વભાવતઃ ” જે આચાર છે તેને શીલાચાર
 કહે છે. ” આ શીલાચારની અપેક્ષાએ પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે.
 (૧) કોઈ પુરુષ ઉન્નત પણ હોય છે અને ઉન્નત શીલાચારવાળો પણ હોય
 છે (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પણ પ્રણત શીલાચારવાળો હોય છે.
 (૩) કોઈ પ્રણત હોવા છતાં પણ ઉન્નત પ્રણત શીલાચારવાળો હોય છે. (૪)
 કોઈ પ્રણત પણ હોય છે અને પ્રણત શીલાચારવાળો પણ હોય છે. । ૧૧ ।

“વવહાર. ” ઇત્યાદિ—વર્તમાન આચરણનું નામ વ્યવહાર છે તે
 व्यवहार अनेक प्रकारનો હોય છે તે व्यवहारની અપેક્ષાએ પણ નીચે પ્રમાણે
 ચાર ભાંગા બને છે—(૧) કોઈ જીવ ઉન્નત પણ હોય છે અને ઉન્નત વ્યવ-
 હારવાળો પણ હોય છે (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પણ પ્રણત
 व्यवहारવાળો હોય છે. (૩) કોઈ પ્રણત હોવા છતાં પણ ઉન્નત વ્યવહારવાળો

તવ્યવહારઃ ૪ । તત્ર વ્યવહારે ઉન્નતત્વં પ્રણતત્વં ચ પ્રશંસનીયત્વાપ્રશંસનીયત્વા-
ભ્યાં વોધ્યમ્ । ૧૨ ।

“ પરક્રમે ” પરાક્રમઃ—ઉત્સાહઃ, તદ્વટિતા અપિ ચત્વારો ભજ્ઞા વોધ્યાઃ ।
તથાહિ—ઉન્નતો નામૈક ઉન્નતપરાક્રમઃ ૧, ઉન્નતો નામૈકઃ પ્રણતપરાક્રમઃ ૨,
પ્રણતો નામૈક ઉન્નતપરાક્રમઃ ૩, પ્રણતો નામૈકઃ પ્રણતપરાક્રમઃ ૪ । તત્ર પરાક્રમે
ઉન્નતત્વં ચાપ્રતિહતત્વ—સમીચીન વિષયત્વાભ્યાં વોધ્યમ્ । ૧૩ । એષુ સર્વેષુ
ભજ્ઞેષુ પ્રણતત્વમુન્નતત્વવિપરીતં વોધ્યમ્ ।

और—कोई प्रणत होकर भी प्रणत व्यवहारवाला ही होता है—४
व्यवहार में औन्नत्य और प्रणतता प्रशंसनीयता और अप्रशंसनीयता
से आती है ऐसा जानना चाहिये—१२

“ परक्रमे ” उत्साह का नाम पराक्रम है इस पराक्रम के जो
चार भज्ज बनते हैं—वे इस प्रकार से हैं, कोई उन्नत होकर भी उन्नत
पराक्रमवाला होता—१ कोई उन्नत होकर भी प्रणत पराक्रमवाला होता
है—२ कोई प्रणत होकर भी उन्नत पराक्रमवाला होता है—३ और कोई
प्रणत होकर प्रणत पराक्रमवाला ही होता है ४ पराक्रम में औन्नत्य
अप्रतिहतता और—समीचीनता को लेकर ही होता है ऐसा जानना
चाहिये, इन समस्त भज्जों में प्रणतता औन्नत्य से विपरीत होती है ऐसा
समझना चाहिये ।

હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ પ્રણત પણ હોય છે અને પ્રણત વ્યવહારવાળો પણ
હોય છે વ્યવહારમાં ઉન્નતતા અને પ્રણતતા પ્રશંસનીયતાથી અને અપ્રશંસ-
નીયતાથી આવે છે, એમ સમજવું. । ૧૨ ।

“ પરક્રમે ” ઇત્યાદિ—ઉત્સાહને પરાક્રમ કહે છે. તે પરાક્રમની અપે-
ક્ષાએ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા અને છે—(૧) કોઈ પુરુષ ઉન્નત પણ હોય
છે અને ઉન્નત પરાક્રમવાળો પણ હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં
પણ પ્રણત પરાક્રમવાળો હોય છે. (૩) કોઈ પુરુષ પ્રણત હોવા છતાં પણ
ઉન્નત પરાક્રમવાળો હોય છે (૪) કોઈ પુરુષ પ્રણત પણ હોય છે અને પ્રણત
પરાક્રમવાળો પણ હોય છે. પરાક્રમમાં ઉન્નતતા અપ્રતિહતતા અને સમીચીનતાની
અપેક્ષાએ જ હોય છે, એમ સમજવું. આ ચારે ભાંગાઓમાં પ્રણતતા ઉન્નત
તાથી વિપરીત હોય છે, એમ સમજવું.

“એગે પુરિસજાણ” ઇત્યાદિ-એષુ મન આદિ પરાક્રમાન્તઘટિતસપ્તચતુર્ભંગીસૂત્રેષુ મધ્યે એકં=કેવલં પુરુષજાતં=પુરુષજાતપદં યોજયિત્વા સપ્ત ચતુર્ભંગીસૂત્રપઠનં કાર્યમ્, યતઃ પ્રતિપક્ષઃ=દ્વિતીયપક્ષો દૃષ્ટાન્તભૂતં વૃક્ષસૂત્રં નાસ્તીતિ દૃષ્ટાન્તતથા વૃક્ષસૂત્રં ન પઠનીયમિતિ, યતોઽત્ર દૃષ્ટાન્તભૂતવૃક્ષેષુ મનઃપ્રભૃતયો દાષ્ટાન્તિકપુરુષધર્મા ન ઘટન્તે, તેષામસંજિત્વાત્ ।

પુનર્દૃષ્ટાન્તસૂત્રમાહ—

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ-ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-ઋજુઃ=સરલઃ, એકઃ=કશ્ચિદ્ વૃક્ષઃ વૃક્ષે આર્જવં ચાવિપરીતસ્વભાવેન સમ્યુચિતફલપુષ્પાદિનિષ્પાદનદેતૃત્વાદ્ બોધ્યમ્, સ એવ પૂર્વમૃજુરધુનાઽપિઋજુઃ=સરલ ઇતિ પ્રથમો ભજ્ઞઃ ૧।

“એગે પુરિસજાણ” ઇત્યાદિ-મનસે લેકર પરાક્રમ તક કી જો ચતુર્ભંગી કે યે સાત સૂત્ર હૈં ડનમે કેવલ પુરુષજાત પદ કો યોજિત કરકે હી સસ ચતુર્ભંગી સૂત્રોં કો પઠન કરના ચાહિયે । ક્યોં કિ-દૃષ્ટાન્તભૂત જો વૃક્ષ સૂત્ર હૈં વહ યહાં નહીં પઢનો ચાહિયે કારણ હસકા એસા હૈં કિ-દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષોં મેં મન આદિ જો દૃષ્ટાન્તિક પુરુષ ધર્મ હૈં વે ઘટિત નહીં હોતે હૈં, ક્યોં કિ-અસંગી હોતે હૈં

“પુનઃ દૃષ્ટાન્ત સૂત્ર કા કથન—”

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ-ચાર પ્રકાર કે વૃક્ષ કહે ગયે હૈં, ઋજુ-૧ સરલ -૨ ઋજુ-૩ સરલ-૪ હસ ભજ્ઞ મેં કોઈ એસા હોતા હૈં, જો પહિલે ભી

“એગે પુરિસજાણ” ઇત્યાદિ-મનથી લઈને પરાક્રમ સુધીના ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્રોનું પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. તે સાતે સૂત્રોના ચાર-ચાર ભાંગાઓનું કથન કરતી વખતે દરેક ભાંગામાં માત્ર પુરુષ પદનો પ્રયોગ કરીને સમસ્ત કથન થવું જોઈએ. એટલે કે દૃષ્ટાન્તરૂપ વૃક્ષ પદનો આ ભાંગાઓમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહીં. ત્યાં વૃક્ષપદનો પ્રયોગ શા માટે થવો ન જોઈએ ? તો તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે સમજવો— દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષોમાં મન આદિનો સદ્ભાવ હોતો નથી. એટલે કે જે દાષ્ટાન્તિક પુરુષધર્મો છે તેમને વૃક્ષની સાથે ઘટાવી શકાતા નથી, તે કારણે આ સાત સૂત્રોમાં વૃક્ષપદનો પ્રયોગ અસંગત લાગે છે. તેથી દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષોને બદલે દાષ્ટાન્તિક પુરુષનો જ આ ભાંગાઓમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

દૃષ્ટાન્ત સૂત્રનું વિશેષ કથન—

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ-વૃક્ષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પશ્ચ કહ્યા છે—

(૧) ઋજુ-ઋજુ, (૨) ઋજુ-વક્ર, (૩) વક્ર-ઋજુ અને (૪) વક્ર-વક્ર.

ઋજુર્નામૈકો વક્રઃ=પૂર્વમૃજુઃ પશ્ચાત્, ફલપુષ્પાદિ વિષયે વિપરીતઃ । ઇતિ દ્વિતીયો ભક્તઃ । ૨ ।

વક્રો નામૈક ઋજુઃ-વક્રઃ=કુટિલઃ, ઋજુઃ=સરલઃ । ઇતિ તૃતીયો ભક્તઃ । ૩ ।

વક્રો નામૈકો વક્રઃ-પૂર્વ વક્રઃ પશ્ચાદપિ વક્રઃ, શેષં પ્રાગ્વત્ । ઇતિ ચતુર્થો-ભક્તઃ । ૪ ।

ઇતિ દૃષ્ટાન્તભૂતવૃક્ષસૂત્રમ્ ।

અથ દાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રોપન્યાસઃ—

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ-એવમેવ=દૃષ્ટાન્તભૂતવૃક્ષવદેવ, ચત્વારિ=ચતુઃસંખ્યાનિ

ઋજુ હોતા હૈ-ઔર બાદ મેં મ્હી ઋજુ બના રહતા હૈ, વૃક્ષ મેં ઋજુતા અવિપરીત સ્વભાવ કો લેકર, યા-સમુચિત ફલ પુષ્પાદિ કો ઉત્પન્ન કરને કે કારણ કો લેકર જાનની ચાહિયે, એસા યહ ઋજુ ઋજુ નામ કા પ્રથમ ભક્ત હૈ ૧ ઋજુ વક્ર, યહ દ્વિતીય ભક્ત હૈ-૨ હસમેં પહલે ઋજુ હોકર મ્હી કોઈ વૃક્ષ વક્ર હો જાતા હૈ એસા કહા ગયા હૈ, ફલ પુષ્પ આદિ કે વિષય મેં વિપરીત હોના હસીકા નામ યહાં વક્ર હૈ । વક્ર ઋજુ-યહ તૃતીય ભંગ હૈ, હસમેં પહલે વક્ર કુટિલ હુવા કોઈ વૃક્ષ પશ્ચાત્ ઋજુ સરલ હો જાતા હૈ યહ ચતલાયા ગયા હૈ । વક્ર વક્ર યહ ચતુર્થ ભંગ હૈ, હસમેં પહિલે સે મ્હી કોઈ વૃક્ષ વક્ર રહતા હૈ ઔર બાદ મેં મ્હી વહ વક્ર હી બના રહતા હૈ હસ પ્રકાર સે યે ચાર ભંગ હૈ

દાષ્ટાન્તિક પુરુષજાત

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ-દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપ વૃક્ષ કી તરહ ચાર સંખ્યાવાલે

હવે આ ચારે ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે-(૧) કોઈ વૃક્ષ એવું હોય છે કે જે પહેલાં પણ ઋજુ હોય છે અને પછી પણ ઋજુ જ રહે છે. વૃક્ષમાં ઋજુતા (સરળતા) અવિપરીત સ્વભાવની અપેક્ષાએ અથવા સમુચિત ફલ, પુષ્પાદિને ઉત્પન્ન કરવાને કારણે સમગ્રની (૨) ‘ઋજુ-વક્ર’ કોઈ વૃક્ષ પહેલાં ઋજુ હોવા છતાં પાછળથી વક્ર થઈ જાય છે ફલ-પુષ્પાદિ આપનાર વૃક્ષ જ્યારે ફલ-પુષ્પાદિ આપતું બંધ થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં વક્રતા આવી ગણાય છે. (૩) ‘વક્ર-ઋજુ’ કોઈ વૃક્ષ એવું હોય છે કે જે પહેલાં વક્ર હોય છે પણ પાછળથી ઋજુ બની જાય છે (૪) ‘વક્ર-વક્ર’ કોઈ વૃક્ષ પહેલાં પણ વક્ર હોય છે અને પાછળથી પણ વક્ર જ રહે છે. આ પ્રકારના ચાર ભાંગા અહીં બને છે.

દાષ્ટાન્તિક પુરુષ જાત—

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ—દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષની જેમ પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર

પુરુષજાતાનિ=પુરુષપ્રકારાઃ, પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વયા-ઋજુર્નામૈક ઋજુઃ ૧-ઋજુઃ=સરલઃ શરીર-ગતિ-ભાષિત - ચેષ્ટાપ્રશ્રુતિર્બહિસ્તાત્, અન્તરપ્યેવમૃજુ=નિશ્ચલઃ સુસાધુવદિતિ પ્રથમો ભક્તઃ ॥ ૧ ॥

ઋજુર્નામૈકો વક્રઃ ૨-ઋજુઃ, એકઃ=રુશ્ચિત્, વક્રઃ=અન્તર્માયાવિત્ત્વેન કુટિલઃ કારણવશાત્ સરલતાધારિદુર્જનવત્, इति द्वितीयो ભક્તઃ ॥ ૨ ॥

વક્રો નામૈક ઋજુઃ ૩-વક્રઃ=કુટિલઃ શિક્ષાદિકારણવશાદર્ગિતબહિરુગ્રસ્વ-ભાવઃ, ઋજુઃ=અન્તઃશ્ચલરહિતઃ પ્રવચન-ગુપ્તિ ત્રયાદિરક્ષકમુનિવત્ ॥ इति तृतीयो ભક્તઃ ॥ ૩ ॥

વક્રો નામૈકો વક્રઃ ૪-વક્રઃ=કુટિલો વહિસ્તાત્કાયચેષ્ટાદિના, સ એવ વક્રઃ=અભ્યન્તરેऽપિ કુટિલઃ, કપટજાલયુક્તશઠવદિતિ ચતુર્થો ભક્તઃ ૪

इति दाष्टान्तिकपुरुषजातमूत्रोपन्याસः ।

પુરુષ પ્રકાર કહે ગયે હૈં, હનમેં કોઈ પુરુષ સુસાધુ કી तरह ऐसा होता है जो शरीर गति भाषित एवं चेष्टा आदि में सरल होता है और-भीतर में भी निश्चल होता है, अर्थात्-ऐसा पुरुष बाहर में और भीतर सरलतावाला होता है, यह प्रथम भंग है-१ कोई पुरुष ऐसा होता है जो-पहले तो सरल होता है, बाद में कारण वश वह कुटिल-मायावी हो जाने से सरलताधारी दुर्जन की तरह वक्र हो जाता है यह द्वितीय भंग है-कोई पुरुष ऐसा होता है जो पहले वक्र होता है शिक्षादि कारण के वश से बाहर में उग्रस्वभाव का प्रदर्शन करनेवाला होता है, बाद में वह वचन गुप्तित्रय आदि की रक्षा करनेवाले मुनि की तरह भीतर में छलविहीन बन जाता है यह तृतीय भंग है-३ कोई पुरुष ऐसा होता

કહ્યા છે-પહેલો ભાગો-કોઈ પુરુષ સુસાધુની જેમ શરીર, ગતિ, ભાષા, ચેષ્ટા આદિની અપેક્ષાએ પણ સરલ હોય છે અને તેનું અંતઃકરણ પણ નિશ્ચલ હોય છે. એટલે કે તે બહારથી પણ સરલ હોય છે અને અંદરથી પણ સરલ હોય છે. અથવા પહેલાં પણ સરળ હોય છે અને પાછળથી પણ સરલ જ રહે છે. બીજો ભાગો-કોઈ પુરુષ પહેલાં સરલ હોય છે, પરંતુ પાછળથી કોઈ કારણને લીધે તે માયાવી થઈ જવાથી દુર્જનના જેવો વક્ર (કુટિલ) થઈ જાય છે ત્રીજો ભાગો-કોઈ પુરુષ પહેલાં વક્ર (કુટિલ) હોય છે, પરંતુ શિક્ષાદિ કારણોને લીધે પાછળથી સરલ સ્વભાવનો બની જાય છે. અથવા કોઈ માણસ ઉગ્ર સ્વભાવ આદિનું પ્રદર્શન કરનારો હોવા છતાં પણ ગુપ્તિત્રય આદિની રક્ષા કરનારા મુનિની જેમ અંદરથી છલરહિત બની ગયેલો હોય છે ચોથો ભાગો-કોઈ પુરુષ શારીરિક ચેષ્ટા આદિની અપેક્ષાએ બહારથી પણ કુટિલ

“ एवं जहा ” इत्यादि—एवम्=इत्थम् “ ऋजुर्नामैकः ऋजुः ” इत्यादिनाऽ-
नन्तरोपदर्शितक्रमेण, यथा=येन प्रकारेण परिणतरूपत्वादि नव विशेषण-दानेने-
त्यर्थः, उन्नत-परिणताभ्यामन्योऽन्यं प्रतिपक्षभूताभ्यां, गमः=सदृशवाक्यपद-
तिरूपः पाठो विहितः तथा=तेन प्रकारेण अर्थात् परिणत-रूप-मनः-संकल्प-
प्रज्ञा-दृष्टि - शीलाऽऽचार - व्यवहार - पराक्रमरूपनवविशेषणयोजिताभ्याम्,
ऋजु-वक्राभ्यामपि=ऋजुशब्देन वक्रशब्देन चापि भणितव्यः=गमः पठनीयः, स
गमः कियान् भणितव्यः ? इत्यवधिं प्रदर्शयितुमाह—“ जाव परक्रमे ” इति,
ऋजुवक्रवृक्षसूत्रादारभ्य त्रयोदशं सूत्रं यावद् गमो भणितव्य इत्यर्थः ।—तत्र च
ऋजु २ ऋजु परिणत २ ऋजुरूप २ लक्षणानि षट् सूत्राणि वृक्षदृष्टान्त पुरुषदार्ष्टा-
न्तिकरूपाणि बोध्यानि, तदतिरिक्तानि सप्त मनःप्रभृतिघटितानि दृष्टान्तरहि-

है जो बाहर से शारीरिक चेष्टादि द्वारा कुटिल होता है और-भीतर से
भी कपट जाल युक्त शठ की तरह कुटिल होता है यह चतुर्थभंग है-४

“ एवं जहा ” इत्यादि—इस सूत्र द्वारा अब सूत्रकार यह प्रकट
करते हैं कि—जिस प्रकार उन्नत और प्रणत सम्बन्धी सूत्रों के साथ उन्नत
प्रणत परिणतरूप जोड़कर दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक सम्बन्धी छह ६ सूत्र
बनाये हैं, तथा—इनकी उन्नत प्रणत शब्दों के साथ मन सङ्कल्प प्रज्ञा
दृष्टि शीलाचार व्यवहार शब्द जोड़कर ७ सूत्र वृक्ष दृष्टान्त रहित
करके और बनाये गये हैं, इस प्रकार से ये तेरह सूत्र बनाये गये हैं।
जैसे—उन्नत उन्नत-१ उन्नत प्रणत-२ प्रणत उन्नत-३ और प्रणत प्रणत
४ ये चार भंग वृक्ष सम्बन्धी हैं, यह प्रथम १ सूत्र है, और इसी सूत्र
को दार्ष्टान्तिक में उन्नत प्रणत को योजित करके द्वितीय सूत्र पुरुष

હોય છે અને અંદરથી પણ કપટ બળયુક્ત દુર્જનના જેવો કુટિલ જ હોય
છે, અથવા તે પહેલાં પણ કુટિલ હોય છે અને પછી પણ કુટિલ જ રહે છે.

“ एवं जहा ” इत्यादि—आ सूत्र द्वारा હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે
કે—જેમ ઉન્નત અને પ્રણત વિષયક સૂત્રોની સાથે ઉન્નત પ્રણત પરિણત રૂપ
જોડીને દૃષ્ટાન્ત દાર્ષ્ટાન્તિક સંબંધી ૬ સૂત્રો બનાવવામાં આવ્યા છે, એ જ
પ્રમાણે ‘ ઉન્નત પ્રણત ’ શબ્દોની સાથે મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર,
વ્યવહાર અને પરાક્રમ, આ સાત પદ જોડીને વૃક્ષના દૃષ્ટાન્ત રહિત બીજા
સાત સૂત્રો પણ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે કુલ ૧૩ સૂત્રો બના-
વવામાં આવ્યાં છે જેમકે...(૧) ઉન્નત-ઉન્નત, (૨) ઉન્નત-પ્રણત, (૩) પ્રણત
ઉન્નત અને (૪) પ્રણત-પ્રણત, આ ચાર ભાંગા વૃક્ષને અનુલક્ષીને બનાવ્યા
છે. આ રીતે વૃક્ષોના દૃષ્ટાન્તવાળું આ પ્રથમ સૂત્ર છે.

તાનિ મનઃપ્રવૃત્તીનાં ધર્માણામસંજ્ઞિનિ વૃક્ષેઽસમ્ભવાદિતિ સંકલનયા ત્રયોદશ સૂત્રાણિ ૧૩। પ્રાગપિ ત્રયોદશેતિ યોજયિત્વા ૨૬ પદ્વિંશતિઃ સૂત્રાણિ ભવન્તિ ।

તત્ર ઋજુવક્રાદિઘટિતત્રયોદશસૂત્રી યથા—

અથ ઋજુવક્રઘટિતદષ્ટાન્તભૂતવૃક્ષસૂત્રમ્-૧ ।

ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ઋજુર્નામૈક ઋજુઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રઃ ૨, વક્રો નામૈકો ઋજુઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રઃ ૪ । ॥૧॥ ઇતિ

અથ ઋજુવક્રઘટિતદાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રમ્-૨

એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—ઋજુર્નામૈક ઋજુઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રઃ ૪, ૨

ઇતિ ઋજુવક્ર ઘટિતદાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રમ્ । ૨ ।

સમ્બન્ધી બનાયા ગયા હૈ—। ઉન્નત ઉન્નત પરિણત-૧ ઉન્નત પ્રણત પરિણત ૨ પ્રણત ઉન્નત પરિણત-૩ ઔર પ્રણત પ્રણત પરિણત-૪ યે ચાર ભંગ ઉન્નત પ્રણત કે સાથ પરિણત કો યોજિત કર તૃતીય વૃક્ષ સમ્બન્ધી હૈં । યહ સૂત્ર હૈ, ઔર-હસી સૂત્ર કો દષ્ટાન્ત મેં યોજિત કરકે ચતુર્થ સૂત્ર બનાયા ગયા હૈ' ઉન્નત ઉન્નત ૧ ઉન્નત પ્રણતરૂપ-૨ પ્રણત ઉન્નતરૂપ-૩ ઔર-પ્રણત પ્રણતરૂપ ૪ યે ચાર ભંગ રૂપ કો લેકર વૃક્ષ સમ્બન્ધી બનાયે ગયે હૈં, યહ પાંચવાં સૂત્ર હૈ, ઔર-હસી સૂત્ર કો દાષ્ટાન્તિક મેં યોજિત કરકે છઠ્ઠાં ૬ સૂત્ર બનાયા ગયા હૈ' હસ તરહ સે યહાં તક તો દષ્ટાન્તે દાષ્ટાન્તિક સમ્બન્ધી ૬ સૂત્ર બનાયે ગયે હૈં । પરન્તુ હમકે સાથ ઉન્નત

અને એ જ પ્રમાણે દાષ્ટાન્તિક પુરુષની સાથે ઉન્નત-ઉન્નત, આદિ ચાર ભાંગાને યોજિત કરીને પુરુષ વિષયક બીજું સૂત્ર બનાવ્યું છે. (૧) ઉન્નત ઉન્નત પરિણત (૨) ઉન્નતપ્રણતપરિણત, (૩) પ્રણતઉન્નતપરિણત અને (૪) પ્રણત પ્રણત પરિણત, આ ચાર ભાંગા ઉન્નત-પ્રણતની સાથે પરિણતને યોજિત કરીને વૃક્ષને અનુલક્ષીને કહ્યા છે. આ રીતે વૃક્ષ વિષયક ત્રીજું સૂત્ર બનાવ્યું છે. અને આ સૂત્રને દષ્ટાન્તમાં (દાષ્ટાન્તિક પુરુષમાં) યોજિત કરીને પુરુષ વિષયક ચોથું સૂત્ર બનાવ્યું છે. પાંચમું સૂત્ર આ પ્રમાણે બનાવ્યું છે—(૧) ઉન્નત ઉન્નતરૂપ, (૨) ઉન્નત પ્રણતરૂપ, (૩) પ્રણત ઉન્નત રૂપ અને (૪) પ્રણત પ્રણતરૂપ આ ચાર ભાંગા સંસ્થાન (આકાર) ની અપેક્ષાએ વૃક્ષને અનુલક્ષીને કહ્યા છે. આ ચારે ભાંગાને દાષ્ટાન્તિક પુરુષને અનુલક્ષીને યોજિત કરવાથી છઠું સૂત્ર બન્યું છે.

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકપરિણતઘટિતદષ્ટાન્તભૂતવૃક્ષસૂત્રમ્-૩

ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા-ઋજુર્નામૈક ઋજુપરિણતઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રપરિણતઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુપરિણતઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રપરિણતઃ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥ ઇતિ ॥

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકપરિણતઘટિતદાષ્ટાન્તિકપુરુષસૂત્રમ્-૪

એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા-ઋજુર્નામૈક ઋજુપરિણતઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રપરિણતઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુપરિણતઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રપરિણતઃ ૪। ઇતિ ઋજુવક્રપૂર્વકપરિણતઘટિતદાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રમ્ ॥૪॥

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકરૂપઘટિતદષ્ટાન્તભૂતવૃક્ષસૂત્રમ્-૫

ચત્વારો વૃક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા-ઋજુર્નામૈક ઋજુરૂપઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રરૂપઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુરૂપઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રરૂપઃ ૪. ઇતિ ૫

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકરૂપઘટિતદાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રમ્-૬

એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા-ઋજુર્નામૈક ઋજુરૂપઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રરૂપઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુરૂપઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રરૂપઃ ૪। ૬॥ ઇતિ ત્રયોદશસૂત્ર્યામ્ સદષ્ટાન્તિકપટ્ટસૂત્રી.

પ્રણત કે સાથ મન કો લેકર સઙ્કલ્પ કો લેકર પ્રજ્ઞા કો લેકર દષ્ટિ કો લેકર શીલાચાર કો લેકર વ્યવહાર કો લેકર, એવં-પરાક્રમ કો લેકર જો ચતુર્ભજી કે સાત સૂત્ર બનાયે ગયે હૈં, વે-વિના દષ્ટાન્ત કે હી બનાયે ગયે હૈં । ક્યોં કિ-મન આદિ ધર્મ અસંજી વૃક્ષોં સં સમ્ભાવિત (સમ્બદ્ધ) નહીં હોતે હૈં, વિના દષ્ટાન્ત કે ચતુર્ભજી સમ્બન્ધી વે સાત સૂત્ર હસ

આ રીતે પહેલેથી છ સુધીના સૂત્રો તેા અનુક્રમે દષ્ટાંત અને દાષ્ટાન્તિક પુરુષની અપેક્ષાએ બતાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ઉન્નત પ્રભુતની સાથે (૧) મન, (૨) સંકલ્પ, (૩) પ્રજ્ઞા, (૪) દષ્ટિ, (૫) શીલાચાર, (૬) વ્યવહાર અને (૭) પરાક્રમ, આ સાતને યોજિત કરીને જે ચાર ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્રો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે વિના દષ્ટાંત જ બતાવવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે મન આદિ ઉપર્યુક્ત સાત ધર્મોનો અસંજી વૃક્ષોમાં સદ્ભાવ હોઈ શકતો નથી.

આ રીતે દષ્ટાંત વિના (એટલે કે માત્ર પુરુષને અનુલક્ષીને) ચાર ચાર ભાંગાવાળા જે સાત સૂત્રો બતાવ્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે સમજવા— એટલે કે સાતમાંથી લઈને ૧૩ માં સુધીના સૂત્રોના ભાંગાનું સ્વરૂપ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકમનોઘટિતચતુર્ભંજી-૭

ઋજુર્નામૈક ઋજુમનાઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રમનાઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુમનાઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રમનાઃ ૪। ૭।

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકસંકલ્પઘટિતચતુર્ભંજી-૮

ઋજુર્નામૈક ઋજુ સંકલ્પઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્ર સંકલ્પઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુ સંકલ્પઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રસંકલ્પઃ ૪। ૮।

અથ ઋજુવક્રપૂર્વક પ્રજ્ઞાઘટિતચતુર્ભંજી-૯

ઋજુર્નામૈક ઋજુપ્રજ્ઞઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રપ્રજ્ઞઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુપ્રજ્ઞઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રપ્રજ્ઞઃ ૪। ૯।

અથ ઋજુવક્ર પૂર્વકદૃષ્ટિઘટિતચતુર્ભંજી-૧૦

ઋજુર્નામૈક ઋજુદૃષ્ટિઃ ૧, ઋજુર્નામૈકો વક્રદૃષ્ટિઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુદૃષ્ટિઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રદૃષ્ટિઃ ૪। ૧૦।

પ્રકાર સે હૈં-ઉન્નત ઉન્નત મન-૧ ઉન્નત પ્રણત મન-૨ પ્રણત ઉન્નત મન ૩ ઓર પ્રણત પ્રણત મન-૪ યહ સાતવાં સૂત્ર હૈ। ૮-આઠવાં સૂત્ર હસ પ્રકાર સે હૈં-ઉન્નત ઉન્નત સઙ્કલ્પ-૧ ઉન્નત પ્રણત સઙ્કલ્પ-૨ પ્રણત ઉન્નત સઙ્કલ્પ-૩ ઓર-પ્રણત પ્રણત સઙ્કલ્પ-૪ ૯ નવમાં ચતુર્ભંજી કા સૂત્ર હસ પ્રકાર સે હૈં-ઉન્નત ઉન્નત પ્રજ્ઞા-૧ ઉન્નત પ્રણત પ્રજ્ઞા-૨ પ્રણત ઉન્નત પ્રજ્ઞા ૩ ઓર પ્રણત પ્રણત પ્રજ્ઞા-૪ ૧૦ દશવાં ચતુર્ભંજી કા સૂત્ર હસ પ્રકાર સે હૈં ઉન્નત ઉન્નત દૃષ્ટિ-૧ ઉન્નત પ્રણત દૃષ્ટિ-૨ પ્રણત ઉન્નત દૃષ્ટિ ૩ પ્રણત પ્રણત દૃષ્ટિ-૪। ગ્યારહવાં ૧૧ ચતુર્ભંજી કા સૂત્ર હસ પ્રકાર હૈં-ઉન્નત ઉન્નત શીલાચાર-૧ ઉન્નત પ્રણત શીલાચાર-૨ પ્રણત ઉન્નત

સાતમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત ઉન્નત મન, (૨) ઉન્નત-પ્રણત મન, (૩) પ્રણત-ઉન્નત મન અને (૪) પ્રણત-પ્રણત મન.

આઠમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત સંકલ્પ, (૨) ઉન્નત-પ્રણત સંકલ્પ, (૩) પ્રણત-ઉન્નત સંકલ્પ અને (૪) પ્રણત-પ્રણત સંકલ્પ

નવમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત પ્રજ્ઞા, (૨) ઉન્નત-પ્રણત પ્રજ્ઞા, (૩) પ્રણત-ઉન્નત પ્રજ્ઞા અને (૪) પ્રણત-પ્રણત પ્રજ્ઞા.

દસમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત દૃષ્ટિ, (૨) ઉન્નત-પ્રણત દૃષ્ટિ, (૩) પ્રણત-ઉન્નત દૃષ્ટિ અને (૪) પ્રણત-પ્રણત દૃષ્ટિ.

અગિયારમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત શીલાચાર, (૨) ઉન્નત

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકશીલાઽઽચારઘટિતચતુર્ભંગી-૧૧

ઋજુનામૈક ઋજુશીલાઽઽચારઃ ૧, ઋજુનામૈકો વક્રશીલાઽઽચારઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુશીલાઽઽચારઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રશીલાઽઽચારઃ ૪। ૧૧॥

અથ ઋજુવક્રપૂર્વકવ્યવહારઘટિતચતુર્ભંગી-૧૨

ઋજુનામૈક ઋજુવ્યવહારઃ ૧, ઋજુનામૈકો વક્રવ્યવહારઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુવ્યવહારઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રવ્યવહારઃ ૪। ૧૨॥

અથ ઋજુવક્રપૂર્વક પરાક્રમઘટિતચતુર્ભંગી-૧૩

ઋજુનામૈક ઋજુપરાક્રમઃ ૧, ઋજુનામૈકો વક્રપરાક્રમઃ ૨, વક્રો નામૈક ઋજુપરાક્રમઃ ૩, વક્રો નામૈકો વક્રપરાક્રમઃ ૪। ૧૩॥

इति ऋजुवक्रादिघटितत्रयोदश सूत्री १३॥

શીલાચાર-૩ પ્રણત પ્રણત શીલાચાર-૪। ૧૨ વાં ચતુર્ભંગી કા સૂત્ર હસ પ્રકાર સે હૈ-ઉન્નત ઉન્નત વ્યવહાર ૧ ઉન્નત પ્રણત વ્યવહાર-૨ પ્રણત ઉન્નત વ્યવહાર-૩ ઓર પ્રણત પ્રણત વ્યવહાર-૪। ૧૩ વાં ચતુર્ભંગી કા સૂત્ર હસ પ્રકાર સે હૈ ઉન્નત ઉન્નત પરાક્રમ-૧ ઉન્નત પ્રણત પરાક્રમ-૨ પ્રણત ઉન્નત પરાક્રમ-૩ પ્રણત પ્રણત પરાક્રમ-૪ હસ પ્રકાર સે ઉન્નત પ્રણત શબ્દોં કૈ સાથ મન આદિ ૭ પદોં કો જોડકર ૭ ચતુર્ભંગી કૈ સૂત્ર બને હૈં । અવ ઋજુ ઓર વક્ર પદોં કૈ સાથ ઋજુ વક્ર પરિણત ઓર રૂપ પદોં કો યોજિત કરકૈ દૃષ્ટાન્ત ઓર દાર્ષ્ટાન્તિક સમ્બન્ધી પહેલે કી તરહ ૬ સૂત્ર, ઓર ચતુર્ભંગીવાલે ૭ સૂત્ર વિના દૃષ્ટાન્ત કૈ બનાયે ગયે હૈં, વે હસ પ્રકાર સે હૈં-ઋજુ ઋજુ-૧ ઋજુ વક્ર ૨ વક્ર ઋજુ ૩ ઓર

પ્રણુત શીલાચાર, (૩) પ્રણુત ઉન્નત શીલાચાર અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત શીલાચાર બારમા સૂત્રના ચાર ભાગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત વ્યવહાર, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત વ્યવહાર, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત વ્યવહાર, અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત વ્યવહાર તેરમાં સૂત્રના ચાર ભાગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત પ્રાક્રમ, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત પ્રાક્રમ, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત પ્રાક્રમ અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત પ્રાક્રમ.

આ પ્રમાણે ઉન્નત પ્રણુત શબ્દોની સાથે મન આદિ ૭ પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાગાવાળા સાત સૂત્ર બન્યાં છે. હવે ઋજુ (સરળ) અને વક્ર, આ બે પદો સાથે ઋજુ વક્ર પરિણુત અને રૂપ (સંસ્થાન) પદોને યોજિત કરીને દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક સંબંધી બીજાં ૬ સૂત્રો બને છે (જેનું સ્વરૂપ પહેલાં છ સૂત્રો જેનું સમજવું) અને ચાર ભાગ યુક્ત ૭ સૂત્રો વિના દૃષ્ટાન્તના બનાવી શકાય છે (એટલે કે માત્ર પુરુષને જ અનુલક્ષીને બનાવી શકાય છે.) તે સૂત્રોના ભાગાઓનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું બને છે—

વક્ર વક્ર ૪ । यह चतुर्भङ्गी का प्रथम सूत्र वृक्ष दृष्टान्त सम्बन्धी है । इस चतुर्भङ्गी को जब दार्ष्टान्तिक के साथ योजित करते हैं, तब यह द्वितीय सूत्र बन जाता है—२ । ऋजु ऋजु परिणत १ ऋजु वक्र परिणत २ वक्र ऋजु परिणत—३ और वक्र वक्र परिणत यह चतुर्भङ्गी का तृतीय सूत्र वृक्ष दृष्टान्त सम्बन्धी है और—जब इसी चतुर्भङ्गी को दार्ष्टान्तिक के साथ घटित करते हैं तब यह चतुर्थ सूत्र बन जाता है । ऋजु ऋजु रूप १ ऋजु वक्ररूप २ वक्र ऋजुरूप ३ वक्र वक्ररूप ४ यह वृक्ष दृष्टान्त सम्बन्धी ५ वां सूत्र है, जब इसकी योजना दार्ष्टान्तिक के साथ करते हैं—तब यह ६ छद्मा सूत्र बन जाता है । विना दार्ष्टान्त के जो सात सूत्र ऋजु-वक्रपद के साथ मन-सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि-शीलाचार-व्यवहार और पराक्रम पदों को जोड़ कर चतुर्भङ्गीके बनते हैं वे इस प्रकारसे हैं ।

ऋजुऋजुमन १, ऋजुवक्रमन २, वक्रऋजुमन ३ वक्रवक्र मन ४ ।
७ ऋजुऋजु सङ्कल्प १ ऋजुवक्रसङ्कल्प २ वक्रऋजु सङ्कल्प ३ वक्रवक्र सङ्कल्प ५ । ८ ।

વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત સંબંધી પહેલા સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ-ઋજુ, (૨) ઋજુ-વક્ર, (૩) વક્ર-ઋજુ અને (૪) વક્ર-વક્ર આ ચતુર્ભંગીને ન્યારે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે યોજિત કરવામાં આવે છે ત્યારે ખીજુ સૂત્ર બની જાય છે.

વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત સંબંધી ત્રીજા સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ-ઋજુ પરિણત (૨) ઋજુ વક્ર પરિણત, (૩) વક્ર-ઋજુ પરિણત અને (૪) વક્ર-વક્ર પરિણત. ત્રીજા સૂત્રના ચાર ભાંગાને ન્યારે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે યોજિત કરવામાં આવે છે ત્યારે ચોથું સૂત્ર બની જાય છે.

વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત સંબંધી પાંચમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ-ઋજુ રૂપ, (૨) ઋજુ-વક્ર રૂપ, (૩) વક્ર-ઋજુ રૂપ અને (૪) વક્ર-વક્ર રૂપ.

પાંચમાં સૂત્રના ચાર ભાગને ન્યારે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે યોજિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે છઠું સૂત્ર બની જાય છે.

વિના દૃષ્ટાન્તના (એટલે કે માત્ર પુરુષને અનુલક્ષીને જ) ઋજુ-વક્ર પદની સાથે મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ, આ સાત પદોને અનુક્રમે જોડીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્ર નીચે પ્રમાણે બને છે—

સૂત્ર ૭ માંના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ ઋજુ મન, (૨) ઋજુ-વક્ર મન, (૩) વક્ર-ઋજુ મન, અને (૪) વક્ર-વક્ર મન, હવે આઠમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) ઋજુ ઋજુ સંકલ્પ, (૨) ઋજુ વક્ર સંકલ્પ, (૩) વક્ર ઋજુ સંકલ્પ અને (૪) વક્ર વક્ર સંકલ્પ.

પ્રતિમાપ્રતિપન્નપુરુષસ્ય કલ્પનીયમાપાદિક માહ—

મૂલ્મ—પડિમાપડિવન્નસ્સ પં અણગારસ્સ કપ્પંતિ ચત્તારિ
ભાસાઓ ભાસિત્તણ, તં જહા—જાયળી ૧, પુચ્છળી ૨, અણુન્ન-
વળી ૩, પુટ્ઠસ્સ વાગરળી ૪ । ચત્તારિ ભાસાજાયા પપ્પણ્તા,
તં જહા—સચ્ચમેગં ભાસજ્જાયં ૧, બીયં મોસં ૨, તદ્દયં સચ્ચ-
મોસં ૩, ચઉત્થં અસચ્ચમોસં ૪ ॥ સૂ.૦૩ ॥

ઋજુ ઋજુ પ્રજ્ઞ ૧, ઋજુવક્રપ્રજ્ઞ ૨, વક્રઋજુપ્રજ્ઞ ૩ ઔર ૪ વક્રવક્ર
પ્રજ્ઞ ૫ । ૧ । ઋજુઋજુદૃષ્ટિ ૧ ઋજુવક્રદૃષ્ટિ ૨ વક્રઋજુદૃષ્ટિ ૩ ઔર વક્રવક્ર-
દૃષ્ટિ ૫ । ૧૦ ઋજુ શીલાચાર—૧ ઋજુવક્રશીલાચાર ૨ વક્રઋજુ શીલા-
ચાર ૩ ઔર વક્ર વક્રશીલાચાર ૫ । ૧૧ ઋજુઋજુ વ્યવહાર ૧ ઋજુવક્ર
વ્યવહાર ૨ વક્રઋજુ વ્યવહાર ૩ વક્રવક્રવ્યવહાર ૫ । ૧૨ ઔર ઋજુઋજુ
પરાક્રમ ૧ ઋજુવક્રપરાક્રમ ૨ । વક્રઋજુપરાક્રમ ૩ વક્રવક્રપરાક્રમ ૫, ૧૩
હસ પ્રકારસે યે ઋજુવક્ર પદોં કે સાથ વિના દૃષ્ટાન્ત કે મન આદિ પદોં
કી યોજના સે ૭ સૂત્ર બને હૈં ।

પૂર્વ કે ૬, ઔર ૭ દોનોં મિલકર ૧૩ સૂત્ર હો જાતે હૈં । ૧૩
યે, ઔર—પૂર્વ કે ઉન્નત પ્રણત સમ્બન્ધી ૧૩, સબ મિલ કર ૨૬ છઠ્ઠીસ
સૂત્ર હુવે હૈં ॥ ૨ ॥ સૂત્રં સમાપ્ત ॥

નવમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ ઋજુ પ્રજ્ઞ, (૨) ઋજુ વક્ર પ્રજ્ઞ,
(૩) વક્ર ઋજુ પ્રજ્ઞ અને (૪) વક્ર વક્ર પ્રજ્ઞ.

દસમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ ઋજુ દૃષ્ટિ, (૨) ઋજુ વક્ર દૃષ્ટિ,
(૩) વક્ર ઋજુ દૃષ્ટિ અને (૪) વક્ર વક્ર દૃષ્ટિ. અગિયારમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા
(૧) ઋજુ ઋજુ શીલાચાર, (૨) ઋજુ વક્ર શીલાચાર, (૩) વક્ર ઋજુ શીલા-
ચાર અને (૪) વક્ર વક્ર શીલાચાર. બારમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ ઋજુ
વ્યવહાર, (૨) ઋજુ વક્ર વ્યવહાર, (૩) વક્ર ઋજુ વ્યવહાર અને (૪) વક્ર વક્ર
વ્યવહાર. તેરમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા—(૧) ઋજુ ઋજુ પરાક્રમ, (૨) ઋજુ વક્ર
પરાક્રમ, (૩) વક્ર ઋજુ પરાક્રમ અને (૪) વક્ર વક્ર પરાક્રમ. આ રીતે ઋજુ
વક્ર પદોની સાથે વિના દૃષ્ટાન્તના મન આદિ પદો યોજવાથી ૭ સૂત્ર બને છે.

આ ૧૩ સૂત્રોમાં ઉન્નત-પ્રણત સંબંધી આગલા ૬+૭ એટલે કે ૧૩
સૂત્રો ઉમેરવાથી કુલ ૨૬ સૂત્ર થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૨ સમાપ્ત ॥

છાયા—પ્રતિમાપ્રતિપન્નસ્ય સ્વલ્પ અનાગારસ્ય કલ્પન્તે ચતસ્રો ભાષા ભાષિ-
તુમ્, તદ્વથા—યાચની ૧, પ્રચ્છની ૨, અનુજ્ઞાપની ૩, પૃષ્ઠસ્ય વ્યાકરણી ૪।
ચત્વારિ ભાષાજાતાનિ, પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા—સત્યમેકં ભાષાજાતામ્ ૧, દ્વિતીયં
મૃષા ૨, તૃતીયં સત્યમૃષા ૩, ચતુર્થમસત્યમૃષા ૪। (સુ૦ ૩)

ટીકા—“ પઢિમાપઢિવન્નસ્સ ” इत्यादि-પ્રતિમાઃ=દ્વાદશવિધા ભિક્ષુ-
પ્રતિમાઃ, તાઃ પ્રતિપન્નસ્ય પ્રતિમાપ્રતિપન્નસ્ય, અનાગારસ્ય ચતસ્રઃ=ચતુઃસંખ્યાઃ,
ભાષાઃ ભાષિતું કલ્પન્તે, તદ્વથા—“ યાચની ”—યાચ્યતે કલ્પનીયવસ્તુ યયા—
इति યાચની ૧, “ પ્રચ્છની ”—પૃચ્છ્યતેડનયેતિ પ્રચ્છની=માર્ગાદીનાં પ્રયોજન-
વશાત્ સૂત્રાર્થયોર્વા પ્રશ્નસાધનીભૂતા ૨, “ અનુજ્ઞાપની ” અનુજ્ઞાપ્યતે—બોધ્યતેડન-

અથ સૂત્રકાર પ્રતિમાપન્ન પુરુષકે કલ્પનીય ભાષાદિકા કથન કરતે હૈં।

“ પઢિમા પઢિવન્નસ્સ ણં અનાગારસ્સ ” इत्यादि-૩

ટીકાર્થ—પ્રતિમા પ્રતિપન્ન અનાગારકો યે ચાર પ્રકારકી ભાષાએં બોલના
યોગ્ય હૈ, વે ચાર ભાષાએં યે હૈં યાચની ૧ પ્રચ્છની ૨ અનુજ્ઞાપની ૩ ઓર
પૃષ્ઠ વ્યાકરણી ૪। ભાષા ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, એક સત્યભાષા
દ્વિતીયા મૃષાભાષા ૨ તીસરી સત્યમૃષા ૩ ચૌથી અસત્યમૃષા ૪। ભિક્ષુ
પ્રતિમાએં ૧૨ કહી ગઈ હૈ, इन प्रतिमाओं को जो प्रतिपन्न है—પાલન
કર રહા હૈ—એસે ઉસ અનાગાર કો ચાર ભાષાએં બોલના કલ્પિત હૈ।
કલ્પનીય વસ્તુ જિસ ભાષા કે સહારે માંગી જા સકે વહ યાચની ભાષા
હૈ। જિસ ભાષાસે માર્ગાદિકોં કા, અથવા—પ્રયોજનવશ સૂત્ર, ઓર અર્થ
કા પૂછના હોતા હૈ વહ પ્રચ્છની ભાષા હૈ। જિસ ભાષા કે દ્વારા અનુ-

પ્રતિમાપન્ન પુરુષે (સાધુએ) કેવી ભાષા બોલવી જોઈએ તે સૂત્રકાર
પ્રકટ કરે છે—“ પઢિમાપઢિવન્નસ્સ ણં અનાગારસ્સ ” इत्यादि—

પ્રતિમાપ્રતિપન્ન (પ્રતિમાઓની આરાધના કરતા) અણુગારને માટે આ
ચાર ભાષાઓ બોલવા યોગ્ય કહી છે—(૧) યાચની, (૨) પ્રચ્છની, (૩) અનુ-
જ્ઞાપની અને (૪) પૃષ્ઠ વ્યાકરણી. ભાષા ચાર પ્રકારની કહી છે—સત્ય ભાષા,
(૨) મૃષા ભાષા, (૩) સત્ય મૃષા અને (૪) અસત્ય મૃષા.

ભિક્ષુ પ્રતિમા ૧૨ કહી છે. તે પ્રતિમાઓનું પાલન કરી રહ્યો હોય એવા
અણુગારને આ ચાર પ્રકારની ભાષા બોલવી કહે છે—કલ્પનીય વસ્તુ જે
ભાષાને સહારે માંગી શકાય છે, તે ભાષાને ‘ યાચની ભાષા ’ કહે છે. જે
ભાષાને સહારે માર્ગાદિકોની પૃચ્છા કરવામાં આવે છે, અથવા પ્રયોજનવશ
સૂત્ર અને અર્થ પૂછવામાં આવે છે, તે ભાષાને ‘ પ્રચ્છની ભાષા ’ કહે છે.

ચેત્યનુજ્ઞાપની=વસત્યાદેવગ્રહગ્રહણરૂપા ૩, “ પૃષ્ઠસ્થ વ્યાકરણી ”-પૃષ્ઠાર્થો-
સ્તરપ્રતિપાદની ૪ ।

“ ચત્વારિ ભાષાજાતાનિ ” ઇતિ-ભાષાજાતાનિ=ભાષાપ્રકારાઃ, પ્રજ્ઞપ્તાનિ,
તથથા-સત્યં=સન્તઃ-મુનયઃ, ગુણાઃ પદાર્થા વા, તેભ્યો દ્વિતં સત્યમ્, એકં=પ્રથમં
ભાષાજાતમ્, ‘ અસ્ત્યાત્મે ’-ત્યાદિવત્ ૧, દ્વિતીયં-મૃષા=મિથ્યા, ‘ નાસ્ત્યાત્મે ’
-ત્યાદિવત્ ૨, તૃતીયં-સત્યમૃષા=સત્યમિથ્યાસ્વભાવમ્ ‘ આત્માઽસ્ત્યકર્તે ’-ત્યાદિ-
વત્ ૩, ચતુર્થમ્-અસત્યમૃષા=અસત્યસ્વભાવરહિતં ‘ આમ આગત ’ ઇત્યાદિવત્ ૫।
ઇતિ । (સૂ૦ ૩)

જ્ઞાપન ક્રિયા જાતા હૈ-વસતિ આદિ કા અવગ્રહ ગ્રહણ ક્રિયા જાતા હૈ
એસી બહુ ભાષા અનુજ્ઞાપની હૈ। પૂછી ગઈ વાતકા ઉત્તર દેનેરૂપ જો ભાષા
હૈ બહુ પૃષ્ઠવ્યાકરણી હૈ। ભાષા કે જો ચાર પ્રભેદ કહે ગયે હૈ-उनका
तात्पर्य ऐसा है सन्त मुनिजनों को, गुणों को अथवा-पदार्थों को हित
करनेवाली जो भाषा होती है वह सत्यभाषा है। जैसे-“ आत्मा है ”
ऐसा प्रतिपादन करनेवाली भाषा सत्य है। विद्यमान अर्थ का उत्थापन
निषेध करनेवाली जो भाषा है वह मृषाभाषा है, जैसे “ आत्मा नहीं
है ” ऐसा कहनेवाला वचन असत्यवचन है। जो भाषा सत्य मिथ्या
स्वभाववाली होती है वह सत्य मृषा है, जैसे आत्मा है और वह अकर्ता
है। यहां आत्मा है इतने अंश में तो भाषा में सत्यता है और “ वह

જે ભાષા દ્વારા અનુજ્ઞાપના કરવામાં આવે છે-એટલે કે ઉદાહરણ આદિના માલિ-
કની અનુજ્ઞા લેવામાં આવે છે, તે ભાષાને ‘ અનુજ્ઞાપની ભાષા ’ કહે છે.
પૂછવામાં-આવેલી વાતનો જે ભાષા દ્વારા ઉત્તર દેવામાં આવે છે તે ભાષાને
‘ પૃષ્ઠવ્યાકરણી ભાષા ’ કહે છે.

ભાષાના જે ચાર પ્રભેદો કહેવામાં આવ્યા છે, તેનો ભાવાર્થ હવે પ્રકટ
કરવામાં આવે છે-સતોને (મુનિજનોને), ગુણોને અને જીવોને માટે જે
હિતકારી ભાષા છે, તેને સત્ય ભાષા કહે છે. જેમકે “ આત્મા છે, ” આ
પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા સત્યભાષા ગણાય છે. વિદ્યમાન અર્થનું ઉત્પા-
દન (નિષેધ) કરનારી જે ભાષા છે, તેને મૃષા ભાષા કહે છે. જેમકે....
“ આત્મા નથી ”, આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષાને મૃષા ભાષા કહે છે.

જે ભાષા અંશતઃ સત્ય હોય અને અંશતઃ અસત્ય હોય, એવી ભાષાને
સત્ય મૃષા ભાષા કહે છે. જેમકે “ આત્મા છે અને તે અકર્તા છે ” અહીં
“ આત્મા છે ” આટલું કથન તો સત્ય જ છે; પણ “ તે અકર્તા છે ” આ

મૂલ્ય—ચત્તારિ વત્થા પળ્લન્તા, તં જહા—સુદ્ધે ણામં એગે
સુદ્ધે, સુદ્ધે ણામં એગે અસુદ્ધે, અસુદ્ધે ણામં એગે સુદ્ધે, અસુદ્ધે ણામં એગે અસુદ્ધે ૪ ।

એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા—સુદ્ધે ણામં
એગે સુદ્ધે ચડમંગો ૪। એવં પરિણયરૂપે, વત્થા સપડિવક્ખા,
ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા—સુદ્ધે ણામં એગે
સુદ્ધમણે ચડમંગો ૪ । એવં સંકપ્પે જાવ પરક્કમ્મે ॥ સૂં ૪ ॥

હાયા—ચત્તારિ વલ્લાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—શુદ્ધં નામૈકં શુદ્ધમ્ ૧, શુદ્ધં
નામૈકમશુદ્ધમ્ ૨, અશુદ્ધં નામૈકં શુદ્ધમ્ ૩, અશુદ્ધં નામૈકમશુદ્ધમ્ ૬। એવામેવ
અક્કર્તા હૈ ” હતને અંશ મેં અસત્યતા હૈ, કયોં કિ—વહ કર્તા હૈ । જો
ભાષા અસત્ય મૃષા સ્વભાવવાલી હોતી હૈ અર્થાત્—ઉભય સ્વભાવ સે
રહિત હોતી હૈ વહ ભાષા અસત્ય મૃષા હૈ, જૈસે—“ ગ્રામં આગતઃ ” ગાંવ
આ ગયા હત્યાદિ વચન એસા વચન ન તો સત્ય હૈ ઓર ન અસત્ય,
અર્થાત્ વ્યવહાર ભાષા હૈ ॥ ૩ ॥

“ ચત્તારિ વત્થા પળ્લન્તા ” હત્યાદિ ૪

સૂત્રાર્થ—વલ્લ ચાર પ્રકાર કે નચે હૈં, જૈસે શુદ્ધ શુદ્ધ, શુદ્ધ અશુદ્ધ,
અશુદ્ધ શુદ્ધ ૩ ઓર—અશુદ્ધ અશુદ્ધ । હસી પ્રકાર ચાર પ્રકાર કે પુરુષ

કથન અસત્ય છે, કારણ કે “ આત્મા કર્તા છે, ” એ વાત જ સત્ય છે. તેથી
આ કથન અંશતઃ સત્ય અને અંશતઃ અસત્ય હોવાથી, આ પ્રકારની ભાષાને
‘ સત્ય મૃષા ભાષા ’ કહે છે. જે ભાષા અસત્ય મૃષા સ્વભાવવાળી હોય છે,
એટલે કે બન્ને સ્વભાવથી રહિત હોય છે, તે ભાષાને અસત્ય મૃષા કહે છે.
જેમકે “ ગ્રામ આગતઃ ” “ ગામ આવી ગયું ” હત્યાદિ વચન. આ પ્રકારનાં
વચન સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી, કારણ કે ગામ તો જડ વસ્તુ
છે—ગામ આવતું નથી પણ આવણે ગામ પાસે જઈએ છીએ છતાં આ પ્રકારનો
ભાષા પ્રયોગ થાય છે. આ અસત્ય મૃષાને વ્યવહાર ભાષા પણ કહે છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

“ ચત્તારિ વત્થા પળ્લન્તા ” હત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—વલ્લ ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે—(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ, (૩)
અશુદ્ધ શુદ્ધ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકાર

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞસાનિ, તથા-શુદ્ધો નામૈકઃ શુદ્ધઃ ૧, ચતુર્ભજી ૪। एवं परिणतरूपः, वस्त्राणि सप्रतिपक्षाणि । चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुद्धो नामैकः शुद्धमनाः, चतुर्भज्जी ४, एवं संकल्पः यावत् पराक्रमः । (सू० ४)

ટીકા—અથ પુરુષભેદનિરૂપણાય ત્રયોદશસૂત્રીમાહ—“ ચત્તારિ વસ્થા ” ઇત્યાદિ—શુદ્ધ=નિર્મલતત્વાદિરચિતત્વાત્ સ્ફીતં વસ્ત્રં તદેવ પુનરાગન્તુક મલાભા-વાચ્છુદ્ધમિતિ, યદ્વા—પૂર્વ શુદ્ધમાસીદધુનાઽપિ શુદ્ધમેવ, ઇતિ પ્રથમો ભજ્ઞઃ ૧।

કહે ગયે હૈં, શુદ્ધ શુદ્ધ ૧ શુદ્ધ અશુદ્ધ ૨ અશુદ્ધ શુદ્ધ ૩ ઓર અશુદ્ધ અશુદ્ધ ૪ । इसी प्रका से शुद्ध अशुद्ध पदों के साथ परिणत और रूप शब्द को जोड़कर वस्त्रों में चतुर्विधता कहनी चाहिये । इसी दृष्टान्त के अनुसार पुरुष के भी चार प्रकार होते हैं ऐसा जानना चाहिये । इसी प्रकार शुद्ध और अशुद्ध पदों के साथ मन पद को जोड़कर चार भज्ज करना चाहिये । इसी तरह से सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार और पराक्रम इन पदों को भी जोड़कर चतुर्भज्जी बनाना चाहिये ।

इस सूत्र का विस्तृत अर्थ इस प्रकार से है—

ટીકાર્થ—‘ચત્તારિ વસ્થા’ ઇત્યાદિ યહાં જો શુદ્ધ શુદ્ધ ૧ શુદ્ધ અશુદ્ધ ૨ અશુદ્ધ શુદ્ધ ૩ ઓર અશુદ્ધ અશુદ્ધ ૪ એસે ચાર ભજ્જ કહે ગયે હૈં સો ઉસકા અભિપ્રાય એસા હૈં જો વસ્ત્ર શુદ્ધ નિર્મલ તન્તુ આદિકોં સે રચિત નિર્મિત હોને સે શુદ્ધ હોતા હૈં, ઓર પુનઃ આગન્તુક મલ કે અભાવ સે મૈલા હોને નહીં પાતા હૈં એસા વહ વસ્ત્ર પ્રથમ ભજ્જ કે ભીતર પરિગણિત હુવા હૈં । अथवा—जो वस्त्र पहले शुद्ध था, अब भी शुद्ध है ऐसा वस्त्र

રના કહ્યાં છે—(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ પદોની સાથે પરિણત અને રૂપ, આ એ પદોને અનુક્રમે યોજિત કરીને વસ્ત્રોમાં ચતુર્વિધતાનું કથન થવું જોઈએ. આ દૃષ્ટાન્ત અનુસાર પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે, એમ સમજવું. એ જ પ્રમાણે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પદોની સાથે મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ, આ સાત પદોને યોજિત કરીને ચાર ચાર ભાંગાનું કથન કરવું જોઈએ.

હવે આ સૂત્રનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવે છે—વસ્ત્રની અપેક્ષાએ જે ચાર ભાંગા કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) ‘ શુદ્ધ શુદ્ધ ’ જે વસ્ત્ર નિર્મળ તન્તુ આદિકો વડે નિર્મિત હોય છે, અને જેમાં મેલના આગમનનો અભાવ હોય છે, એવાં વસ્ત્રને શુદ્ધ શુદ્ધ નામના પહેલા ભાંગામાં

“ શુદ્ધે ” इति-शुद्धं=प्राक् शुद्धं, पश्चान्मलमिति सम्पर्कादशुद्धं-मलिनम्, इति द्वितीयो भङ्गः । २ ॥

“ અશુદ્ધમ્ ” इति-प्राग्मलिनम् पश्चाच्छुद्धमिति तृतीयो भङ्गः । ३ ॥

“ અશુદ્ધે ” इति-अशुद्धम्=जीर्णशटित तन्वादिरचितत्वात्प्राग्शुद्धं पश्चादपि मलमलिनत्वादशुद्धम् ॥ इति चतुर्थो भङ्गः ॥ ४ ॥

अथ दाष्टान्तिकसूत्रमाह —

“ एवमेव ” इत्यादि-एवमेव=वस्त्रवदेव, चत्वारि पुरुषजातानि, तथाहि-शुद्धः=जात्यादिना, स एव पुनः शुद्धो=निर्मलज्ञानादिगुणतया, यद्वा-जातिकाला-

પ્રથમ ભંગ મેં લિયા ગયા હૈ । જો વસ્ત્ર પહેલે શુદ્ધ થા, પશ્ચાત્ વહી વસ્ત્ર મૈલ આદિ કે સ્પર્ક સે અશુદ્ધ મલિન હો ગયા હો એસા વહ વસ્ત્ર દ્વિતીય ભંગ મેં લિયા ગયા હૈ । “ અશુદ્ધ શુદ્ધ ” इस तृतीय भंग में वह वस्त्र लिया गया है जो पहले मलिन हो और बाद में शुद्ध साफ हो गया हो । “ अशुद्ध अशुद्ध ” इस चतुर्थ भंग में वह वस्त्र गृहीत हुआ है जो जीर्ण शीर्ण तन्तु आदिकों से बनाने के कारण पहले भी अशुद्ध हो, और पीछे भी मैल आदि से मलिन हो गया हो इस प्रकारकी यह चतुर्भङ्गी वस्त्रकी शुद्धता और अशुद्धताको लेकर प्रगट की गई है ।

તો જિસ પ્રકાર સે ચતુર્ભંગી વસ્ત્રોં મેં યોજિત કી ગઈ હૈ, ઉસી પ્રકાર સે યહી ચતુર્ભંગી પુરુષ કે સાથ મી ઘટિત કી ગઈ હૈ, અર્થાત્-

મૂકી શકાય છે અથવા જે વસ્ત્ર પહેલાં શુદ્ધ હતું અને હાલમાં પણ શુદ્ધ છે, એવાં વસ્ત્રને શુદ્ધ શુદ્ધ કહે છે. (૨) “ શુદ્ધ અશુદ્ધ ” જે વસ્ત્ર પહેલાં શુદ્ધ હતું, પણ પછી મેલ આદિના સંપર્કથી અશુદ્ધ થયેલું હોય છે, એવા વસ્ત્રને આ બીજા ભાંગમાં મૂકી શકાય છે (૩) “ અશુદ્ધ શુદ્ધ ” જે વસ્ત્ર પહેલાં મલિન હોય, પણ ત્યારબાદ શુદ્ધ (નિર્મળ) થઈ ગયું હોય, એવા વસ્ત્રને આ ત્રીજા ભાંગમાં મૂકી શકાય છે. (૪) “ અશુદ્ધ અશુદ્ધ ” જે વસ્ત્ર જીર્ણ શીર્ણ તન્તુ આદિકોમાંથી બનાવેલું હોવાને કારણે પહેલાં પણ અશુદ્ધ હોય અને ત્યારબાદ મેલ આદિના સંપર્કને લીધે અધિક અશુદ્ધ બનેલું હોય, એવા વસ્ત્રને આ ચોથા ભાંગના દ્રષ્ટાન્ત રૂપે ગણાવી શકાય છે. આ પ્રકારની આ ચતુર્ભંગી (ચાર ભાંગ) વસ્ત્રની શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની અપેક્ષાએ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

જે રીતે વસ્ત્રોની સાથે આ ચતુર્ભંગીને યોજિત કરવામાં આવી છે, એ જ પ્રમાણે પુરુષોની સાથે પણ આ ચતુર્ભંગીને યોજિત કરીને ચાર પ્રકારના પુરુષોનું હવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે—

પેક્ષયા દૂષણરહિતઃ ૧। અવશિષ્ટાસ્ત્રયો મજ્ઞા એવમ્-શુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધઃ ૨, અશુદ્ધો નામૈકઃ શુદ્ધઃ ૩, અશુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધઃ ૪। इति चतुर्भङ्गी ॥

“ એવમ્ ” ઇત્યાદિ-એવમ્=અનેન પ્રકારેન, અર્થાદ્ યથા શુદ્ધશબ્દાનન્તરં શુદ્ધપદં પઠિતા ચતુર્ભજ્ઞાનિ દાષ્ટાન્તિકસહિતાનિ દષ્ટાન્તભૂતવસ્ત્રાણિ કૃતાનિ તથા શુદ્ધપદપૂર્વપદે પરિણતપદે રૂપપદે ચ, વસ્ત્રાણિ ચતુર્ભજ્ઞાનિ સપ્રતિપક્ષાણિ=દાષ્ટાન્તિકસહિતાનિ કાર્યાણિ, તથાહિ -

ચત્વારિ વસ્ત્રાણિ પ્રગ્નપ્તાનિ, તથા-શુદ્ધં નામૈકં શુદ્ધ પરિણતમ્ ૧, શુદ્ધં નામૈકમશુદ્ધપરિણતમ્ ૨, અશુદ્ધં નામૈકં શુદ્ધપરિણતમ્ ૩, અશુદ્ધં નામૈકમશુદ્ધપરિણતમ્ ૪। इति दृष्टान्तसूत्रचतुर्भङ्गी ॥

एवं दाष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रचतुर्भङ्गी । तथाहि —

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रग्नपानि, तद्यथा-शुद्धो नामैकः शुद्धपरिणतः

પુરુષ ખી ચાર પ્રકાર કે હોતે હેં શુદ્ધ શુદ્ધ ૧ શુદ્ધ અશુદ્ધ ૨ અશુદ્ધ શુદ્ધ ૩ અશુદ્ધ અશુદ્ધ ૪ इस पुरुष की चतुर्भङ्गी में प्रथम भंगवाले वे पुरुष गृहीत हुवे हैं जो पहले भी जात्यादि से शुद्ध होते हैं और निर्मल ज्ञानादि गुणवाले होते हैं। अथवा जाति कुल की अपेक्षा से दूषण रहित होते हैं। १ द्वितीयभंग वे पुरुष गृहीत हुवे हैं जो जात्यादिक से शुद्ध होकर बाद में किसी निमित्त से अशुद्ध खोंटी आदतवाले हो जाते हैं-२ तृतीय भंग में वे पुरुष लिये गये हैं, जो जात्यादि से अशुद्ध होकर भी निमित्त मिलने पर शुद्ध ज्ञानादि से सम्पन्न हो जाते हैं, ३। चतुर्थभंग में वे पुरुष गृहीत हुवे हैं, जो जात्यादिक से अशुद्ध होकर

પુરુષોના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ.

પહેલા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—જે પુરુષો જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પહેલાં પણ શુદ્ધ હોય છે અને ત્યારબાદ નિર્મળ જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ જેમણે સંપન્ન કર્યા હોય છે, તેમને “ શુદ્ધ શુદ્ધ ” રૂપ પહેલાં ભાંગામાં સમાવી શકાય છે. અથવા જે પુરુષો જાતિકૃણની અપેક્ષાએ દૂષણ રહિત હોય છે, તેમને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) ‘ શુદ્ધ અશુદ્ધ ’ જે પુરુષો પહેલાં જાતિ આદિની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોય છે, પણ પાછળથી ખોટી આદતો, દુર્ગુણો આદિને લીધે અશુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમને આ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) ‘ અશુદ્ધ શુદ્ધ ’ જે પુરુષો જાતિ આદિની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ હોવા છતાં પણ નિમિત્ત મળવાથી શુદ્ધ જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન થઈ જાય છે, તેમને આ આ ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. (૪) ‘ અશુદ્ધ અશુદ્ધ ’ જે પુરુષો જાતિ

૧, શુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધપરિણતઃ ૨, અશુદ્ધો નામૈકઃ શુદ્ધપરિણતઃ ૩, અશુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધપરિણતઃ ૪॥

અથ દૃષ્ટાન્તવસ્ત્રસૂત્રમ્—

ચત્વારિ વસ્ત્રાણિ પ્રજ્ઞમાનિ, તથથા—શુદ્ધં નામૈકં શુદ્ધરૂપમ્ ૧, શુદ્ધં નામૈકમશુદ્ધરૂપમ્ ૨, અશુદ્ધં નામૈકં શુદ્ધરૂપમ્ ૩, અશુદ્ધં નામૈકમશુદ્ધરૂપમ્ ૪॥

અથ દાષ્ટાન્તિકરૂપઘટિતપુરુષજાતસૂત્રમ્—

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञमानि तथथा—शुद्धो नामैकः शुद्धरूपः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धरूपः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धरूपः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धरूपः ४ । इति चतुर्भङ्गी ।

एषां परिणतरूपघटितदृष्टान्त-दाष्टान्तिकसूत्राणां व्याख्या प्राग्वद् बोध्या॥

भी અશુદ્ધ હી બને રહતે હૈં જીવન કો શુદ્ધ નહીં બનાતે હૈં ૪ । શુદ્ધ શુદ્ધપરિણત આદિ જો વસ્ત્ર સમ્બન્ધી ચતુર્ભંગી કહી ગઈ હૈં વેદ દાષ્ટાન્તિક પુરુષ મેં भी इस प्रकार से घटित करनी चाहिये । जैसे—शुद्ध शुद्धपरिणत १ शुद्ध अशुद्ध परिणत २ अशुद्ध शुद्ध परिणत ३ और अशुद्ध अशुद्ध परिणत ४ । इसी प्रकार से दृष्टान्तभूत वस्त्र में शुद्धअशुद्ध पदके साथ रूप पदको योजित करके जो चतुर्भङ्गी बनाई गई है, वह दार्ष्टान्तिक पुरुषमें भी इसी प्रकार से घटित करनी चाहिये, जैसे—शुद्ध शुद्धरूप १, शुद्ध अशुद्धरूप २ अशुद्ध शुद्धरूप ३ और अशुद्धअशुद्धरूप ४ परिणत और रूपघटित इन दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिकों की चतुर्भङ्गी की व्याख्या पहले ही समझ लेना चाहिये ।

આદિની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ હોય છે, અને જીવનને શુદ્ધ બનાવવાને પ્રયત્ન-શીલ થતા નથી, આ કારણે જેઓ કાયમ અશુદ્ધ જ રહે છે, તેમને આ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

વસ્ત્રને અનુલક્ષીને શુદ્ધ-અશુદ્ધ, આ પદો સાથે પરિણત પદને યોજવાથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે—(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ પરિણત, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ પરિણત, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ પરિણત અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ પરિણત.

દાષ્ટાન્તિક પુરુષને અનુલક્ષીને પણ ચાર ભાંગાઓ ગ્રહણ કરવા ભેદ છે. એ જ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્રમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ પદની સાથે રૂપ પદને યોજીને જે ચાર ભાંગાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ચાર ભાંગાનું કથન દાષ્ટાન્તિક પુરુષને અનુલક્ષીને પણ થવું ભેદ છે. જેમકે (૧) શુદ્ધ શુદ્ધ રૂપ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ રૂપ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ રૂપ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ રૂપ.

પરિણત અને રૂપઘટિત આ દૃષ્ટાન્ત અને દાષ્ટાન્તિકોની ચતુર્ભંગીની વ્યાખ્યા સૂત્ર જેમાં આપ્યા અનુસાર જ સમજ લેવી.

ઇત્થં ભક્તકરણાય રીતિં દર્શયિતુમાહ—“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ । શુદ્ધઃ=વદિસ્તાદ્ વચનાદિના, શુદ્ધમનાઃ પુનરન્તઃ શુદ્ધઃ ૧, શુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધમનાઃ ૨, અશુદ્ધો નામૈકઃ શુદ્ધમનાઃ ૩, અશુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધમનાઃ ૪ । ઇતિ ।

“એવં” ઇતિ—અનેન પ્રકારેણેત્યર્થઃ, અર્થાદ્ યથા મનોવદિત ચતુર્ભક્તકં સૂત્રમુક્તં, તથા, “સંકલ્પઃ” ઇત્યાદિ—સંકલ્પપદાદારમ્બ્ય પરાક્રમપદપર્યન્તં દૃષ્ટાન્તભૂતવસ્ત્રસૂત્રં વિદાય પુરુષજાતસૂત્રાણિ પદ્ વોધ્યાનિ ॥ તથાહિ—

ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ, પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—શુદ્ધો નામૈકઃ શુદ્ધસંકલ્પઃ ૧, શુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધસંકલ્પઃ ૨, અશુદ્ધો નામૈકઃ શુદ્ધસંકલ્પઃ ૩, અશુદ્ધો નામૈકોઽશુદ્ધસંકલ્પઃ ૪ । ઇતિ ॥

અવ ભંગ કરનેકો રીતિકો દિશાને કે નિમિત્ત સુત્રકોર કહતે હૈ—“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ “શુદ્ધ શુદ્ધમનાઃ” જો વ્યક્તિ વાહર મેં વચન આદિ સે શુદ્ધ હો ઓર અન્તરજ્ઞમેં મી શુદ્ધ હો વહ—“શુદ્ધશુદ્ધ મનવાળા” હસ પ્રથમ ભક્ત મેં પરિણત કિયા ગયા હૈ ૧ આગે કે ત્રીન ભક્ત—“શુદ્ધ અશુદ્ધમનાઃ” ૨ અશુદ્ધશુદ્ધમનાઃ ૩ ઓર અશુદ્ધ અશુદ્ધમના ૪ હસ પ્રકાર સે હૈ । જિસ પ્રકાર સે યહ મનોવદિત ચતુર્ભક્તવાળા સૂત્ર કહા ગયા હૈ વસી પ્રકાર સે—“સંકલ્પ” પદ સે લેકર “પરાક્રમ” તક કે પુરુષ જાત સૂત્ર મી દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્ર સૂત્રકો છોડકર કહ લેના ચાહિયે, જૈસે—પુરુષ જાત ચાર કહે ગયે હૈ । શુદ્ધશુદ્ધ સંકલ્પવાળા ૧ શુદ્ધ અશુદ્ધ સંકલ્પ

હવે મન, આદિ પરાક્રમ પર્યન્તના સાત પદોને શુદ્ધ અશુદ્ધ પદો સાથે યોજિત કરીને જે સાત ચતુર્ભંગીઓ બને છે, તેનું સૂત્રકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

શુદ્ધ અશુદ્ધ પદો સાથે મનને યોજિત કરવાથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે—(૧) ‘શુદ્ધઃ શુદ્ધ મનાઃ’ જે પુરુષ બહારથી વચન આદિની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોય, અને જેનું આંતઃકરણ પણ શુદ્ધ હોય તેને ‘શુદ્ધ શુદ્ધ મનવાળો’ કહે છે. એવા પુરુષને આ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે.

બીજો ભાંગો—શુદ્ધ અશુદ્ધ મનવાળા, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ મનવાળા અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ મનવાળા. જેવી રીતે શુદ્ધ અશુદ્ધ પદને મન સાથે યોજિત કરીને ચાર ભાંગાવાળું આ સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે સંકલ્પથી લઈને પરાક્રમ સુધીના ઉપર્યુક્ત પદોને પણ શુદ્ધ અશુદ્ધ પદો સાથે યોજીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા બીજા છ સૂત્રો પણ પુરુષ જાતને અનુલક્ષીને કહેવા નેહ્યો. દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્રમાં મન આદિ સાતે વસ્તુનો અભાવ હોવાથી તેને અનુલક્ષીને અહીં સૂત્રો બની શકતા નથી એમ સ્પષ્ટ.

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धप्रज्ञः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धप्रज्ञः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धप्रज्ञः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धप्रज्ञः ४ इति ।

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धदृष्टिः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धदृष्टिः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धदृष्टिः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धदृष्टिः ४ । इति ॥

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धशीलाऽऽचारः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धशीलाऽऽचारः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धशीलाऽऽचारः ३, अशुद्धो नामकोऽशुद्धशीलाऽऽचारः ४ इति॥

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धव्यवहारः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्ध व्यवहारः २, अशुद्धો नामैकः शुद्धव्यवहारः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धव्यवहारः ४ । इति ।

વાલા ૨ અશુદ્ધશુદ્ધ સદ્ગુણવાલા ૩ ઓર અશુદ્ધ અશુદ્ધ સદ્ગુણવાલા ૪
इसी प्रकार से शुद्ध शुद्ध प्रज्ञावाला १, शुद्ध अशुद्धप्रज्ञावाला २
अशुद्ध शुद्ध प्रज्ञावाला ३ और अशुद्ध अशुद्ध प्रज्ञावाला ४ शुद्ध-
शुद्ध दृष्टिवाला १ शुद्ध अशुद्ध दृष्टिवाला २ अशुद्ध अशुद्ध दृष्टिवाला ३
और अशुद्ध अशुद्धदृष्टिवाला ४ । शुद्ध शुद्धशीलाचारवाला १ शुद्ध अशुद्ध
शीलाचारवाला २ अशुद्ध शुद्ध शीलाचारवाला ३ और अशुद्ध अशुद्ध
शीलाचारवाला ३ शुद्ध शुद्ध व्यवहारवाला १ शुद्ध अशुद्ध व्यवहारवाला
२ अशुद्ध शुद्ध व्यवहारवाला ३ अशुद्ध अशुद्ध व्यवहारवाला ४ इसी प्रकार
से शुद्ध शुद्ध पराक्रमवाला १ शुद्ध अशुद्ध पराक्रमवाला २ अशुद्ध शुद्ध

સંદેષ સાથે શુદ્ધ અશુદ્ધ પદને યોજવાથી નીચે પ્રમાણે પુરુષજાત
વિષયક ચાર ભાંગાવાળું સૂત્ર બનશે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ સંકલ્પવાળા, (૨) શુદ્ધ
અશુદ્ધ સંકલ્પવાળા. (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ સંકલ્પવાળા અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ
સંકલ્પવાળા પ્રજ્ઞા પદને યોજવાથી આ ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ
પ્રજ્ઞાવાળા, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા અને
(૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા દૃષ્ટિ પદને યોજવાથી આ ચાર ભાંગા બને
છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ
દૃષ્ટિવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો શીલાચાર પદ યોજવાથી આ
ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ શીલાચારવાળો, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ શીલા
ચારવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ શીલાચારવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ શીલા-
ચારવાળો વ્યવહાર પદ યોજવાથી આ પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ
શુદ્ધ વ્યવહારવાળો, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ વ્યવહારવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ વ્યવ
હારવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ વ્યવહારવાળો. પરાક્રમ પદની સાથે આ

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धपराक्रमः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धपराक्रमः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धपराक्रमः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धपराक्रमः ४ ।

एषु भङ्गेषु मनस आरभ्य पराक्रमान्तपुरुषधर्माणां वस्त्रेऽभावाद् दृष्टान्तभूत-
वस्त्रमूत्रभङ्गा न घटन्ते । अत-एव-“ एव ” मिति प्रोक्तम् ॥ सू० ४ ॥

પુરુષભેદાધિકાર એવેદમાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ સુયા પળ્લતા, તં જહા-અજાણ અણુ-
જાણ અવજાણ કુલિંગાલે ૧ । ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લતા, તં
જહા-સચ્ચે નામં ઇમે સચ્ચે ૧, સચ્ચે નામં ઇમે અસચ્ચે ચડ-
ભંગો ૪ । ૨ ॥ એવં પરિણે જાવ પરક્રમે ૧૧ ॥ ચત્તારિ વત્થા
પળ્લતા, તં જહા-સુઈ નામં ઇમે સુઈ, સુઈ નામં ઇમે અસુઈ
ચડભંગો ૪ । ૧૨ ॥ એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લતા-તં જહા
સુઈ નામં ઇમે સુઈ ચડભંગો । એવં જહેવ સુદ્ધેણં વત્થેણં મણિયં તહેવ
સુદ્ધિણાવિ, જાવ પરક્રમે ૨૬ । ચત્તારિ કોરવા પળ્લતા, તં જહા
-અંબપલંવ કોરણ ૧, તાલપલંવકોરણ ૨, વલ્લિપલંવકોરણ ૩,
મેંઢવિસાળકોરણ ૪ । ૨૭ ॥ એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા
પળ્લતા, તં જહા-અંબપલંવકોરવસમાળે ૧, તાલપલંવકોરવસ-
માળે ૨, વલ્લિપલંવકોરવસમાળે ૩, મેંઢવિસાળપલંવકોરવ-
સમાળે ૪ । ૨૮ ॥ સૂ૦ ૫ ॥

પરાક્રમવાલા ૩ અશુદ્ધ અશુદ્ધ પરાક્રમવાલા ૪ इन मनसे लेकर परा-
क्रम तकके पुरुष चतुर्भङ्गी में जो वस्त्र दृष्टान्त को लागू नहीं किया
गया है उसका कारण ऐसा है कि-वस्त्र में इस पुरुषधर्मोंका अभाव
है ॥ इसी लिये-“ एवं ” ऐसा कहा गया है ॥ सू० ४ ॥

પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ પરાક્રમવાળે (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ
પરાક્રમવાળે, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ પરાક્રમવાળે અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ પરા-
ક્રમવાળે આ મનથી લઈને પરાક્રમ પર્યાન્તની ચતુર્ભંગી પુરુષ ભાવને જ
લાંબુ પાડી શકાય છે, વસ્ત્રને લાંબુ પડતી નથી, કારણ કે વસ્ત્રમાં આ પુરુષ
ધર્મોનો અભાવ હોય છે. એ જ વાત સૂત્રકારે “ एवं ” ઇત્યાદિ કથન દ્વારા
સ્પષ્ટ કરી છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

છાયા-ચત્વારઃ સુતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-અતિજાતઃ (અતિયાતઃ) ૧, અનુજાતઃ (અનુયાતઃ) અપજાતઃ ૨, કુલાદ્વારઃ ૪ । ૧ । ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-સત્યો નામૈકઃ સત્યઃ ૧, સત્યો નામૈકોઽસત્યઃ ૨, ચતુર્મઙ્ગી ૨ । એવં પરિણતો યાવત્ પરાક્રમઃ ॥ ૧૧ ॥ ચત્વારિ વસ્ત્રાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-શુચિ નામૈકં શુચિ ૧, શુચિ નામૈકમશુચિ ૨, ચતુર્મઙ્ગી ૪ । ૧૨ । એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-શુચિર્નામૈકઃ શુચિઃ ચતુર્મઙ્ગી ૪ । ૧૩ । એવં યથૈવ શુદ્ધેન વસ્ત્રેણ ભણિતં તથૈવ શુચિનાઽપિ યાવત્ પરાક્રમઃ ॥ ૨૬ ॥ ચત્વારઃ કોરકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-આમ્રપ્રલમ્બકોરકઃ ૧, તાલપ્રલમ્બકોરકઃ ૨, વલ્લીપ્રલમ્બકોરકઃ ૩ મેઘવિષાણકોરકઃ ૪ । ૨૭ । એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-આમ્રપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ ૧, તાલપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ ૨, વલ્લીપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ ૩, મેઘવિષાણપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ । ૪ ॥ ૨૮ ॥

પુરુષ ભેદાધિકારમેં હી સૂત્રકારને યહ કહા હૈ ।

“ ચત્તારિ સુયા પળ્ળન્તા ” ઇત્યાદિ ૫

સૂત્રાર્થ-પુત્ર ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, જૈસે-અભિજાત ૧ (અતિયાત) અનુયાત ૨ (અનુયાત) અપજાત ૩ ઓર કુલાદ્વાર ૪ ચાર પુરુષજાત કહે ગહે ગયે હૈં, જૈસે-સત્યસત્ય ૧ સત્ય અસત્ય ૨ અસત્ય સત્ય ૩ અસત્ય અસત્ય ૪ । વસ્ત્ર ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, જૈસે-શુચિ શુચિ ૧ શુચિ અશુચિ ૨ અશુચિ શુચિ ૩ ઓર અશુચિ અશુચિ ૪ ।

હસી પ્રકારસે પુરુષ ભી ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-શુચિ શુચિ આદિ । જૈસે શુદ્ધ વસ્ત્રસે કહા ગયા હૈ । ડસી પ્રકાર સે શુચિ સે ભી કહ લેના ડાહિયે, ઓર પરાક્રમ તક કહના ડાહિયે ।

માત્ર પુરુષોના પ્રકારો બતાવવા નિમિત્તે જ આ પાંચમું સૂત્ર કહે છે—

“ ચત્તારિ સુયા પળ્ળન્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-પુત્રના ચાર પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) અભિજાત અથવા અતિયાત (૨) અનુજાત, (૩) અપજાત અને (૪) કુલાદ્વાર પુરુષોના ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સત્ય સત્ય, (૨) સત્ય અસત્ય, (૩) અસત્ય સત્ય અને (૪) અસત્ય અસત્ય વસ્ત્ર ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પાંચ ‘શુચિ શુચિ’ આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે જે રીતે શુદ્ધ વસ્ત્રનું કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન ‘શુચિ-અશુચિ’ની અપેક્ષાએ થવું જોઈએ. પુરુષ જાતમાં શુચિ અશુચિ સાથે મનથી લઈને પરાક્રમ પર્યન્તના સાત પદોને યોજીને ચાર ભાગવાળા સાત સૂત્રનું કથન થવું જોઈએ

ટીકા—“ ચત્તારિ મુયા ” इत्यादि—चत्वारः=चतुःसंख्यकोः, मुताः=पुत्राः, मज्ञप्ताः, तत्रथा—अतिजा (या)तः—अति—पितृसम्पदमतिक्रम्य जातः—संवृत्तोऽति जातः, यद्वा—पितृसम्पदमुल्लङ्घ्य यातः प्राप्तो निशिष्टतरसम्पदमित्यतियातोऽतिशयितसमृद्धिक इत्यर्थः १, ऋषभवत् १ ।

अनुजा (या)तः—अनु=पितुरनुरूपस्तुल्यो जातोऽनुजातः, यद्वा—‘अनुयातः’ अनुगतः=पितृविभूत्याऽनुयात इति, पितृतुल्य इत्यर्थः, महायशोवत्, आदित्ययशसा रवपित्रा सदृशत्वान्महायशसः २ ।

अपजातः—अप—पितृસમ્પદોડપસદો હીનો જાતોડપજાતઃ પિત્રપેક્ષયા કિશ્ચિદ્દીનગુણ इत्यर्थः, आदित्ययशोवत्, भरतापेक्षया तस्येपद्वीनगुणत्वात् ३ ।

कुलाङ्गारः—अङ्गारपदमङ्गारसदृशपरम्, तेन कुलस्य=वंशस्याङ्गार इव कुलाङ्गारः दुराचरणेन कुलदूषकत्वात् परिपीडकत्वाद्वा कुलाङ्गारायमाणः, कण्डरीकवत् । ४ ।

કોરક ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે—આમ્ર પ્રલમ્બ કોરક તાલ પ્રલમ્બ કોરક ૨ વલ્લી પ્રલમ્બ કોરક ૩ મેળઢ વિષાળપ્રલમ્બ કોરક સમાન ૪ ।

इस सूत्र का भावार्थ इस प्रकार से है—पुत्र जो चार प्रकार के कहे गये हैं उनमें प्रथम प्रकार का पुत्र वह है जो पिता की संपत्ति से भी अधिक संपत्तिवाला हो जाता है, जैसे भगवान् ऋषभदेव १ द्वितीय प्रकार का पुत्र वह है जो कि पिता का ही अनुरूप होता है अथवा पिता के जैसी विभूति सम्पत्तिवाला होता है जैसे महायश ये अपने पिता आदित्ययश के समान थे २ तृतीय प्रकार का पुत्र वह है जो पिता की अपेक्षा सम्पत्ति में हीन होता है अर्थात् पिता की अपेक्षा गुणों में कुछ कम होता है जैसे—आदित्ययश ये भरत की अपेक्षा गुणों में हीन थे ३ चतुर्थ प्रकार का वह पुत्र है जो अपने दुराचारों से कुल का दूषक

કોરક ચાર કહ્યાં છે—(૧) આમ્રપ્રલમ્બ કોરક, (૨) તાલપ્રલમ્બ કોરક, વલ્લીપ્રલમ્બ કોરક અને મેળ વિષાળા પ્રલમ્બ કોરક.

હવે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) અભિન્નત (અથવા અતિયાત) પુત્ર તેને કહે છે કે જે પિતા કરતાં પણ વધારે સંપત્તિવાળો હોય છે જેમકે ભગવાન ઋષભદેવ (૨) અનુજાત પુત્ર તેને કહે છે કે જે પિતાના જેટલી જ વિભૂતિ (સંપત્તિ) વાળો હોય છે જેમકે મહાયશ. તે તેના પિતા આદિત્યયશના જેટલી જ વિભૂતિવાળો હતો. “અપજાત પુત્ર” અપજાત પુત્ર તેને કહે છે કે જે પિતા કરતા ન્યૂન સંપત્તિવાળો હોય અથવા પિતા કરતાં ગુણોમાં હીન હોય. જેમકે આદિત્યયશ તે તેના પિતા ભરત કરતાં ગુણોની અપેક્ષાએ હીન હતો. (૪) કુલાંગાર પુત્ર તેને કહે છે કે જે પોતાના અનાચારોથી

एवं शिष्योऽपि चतुर्विधो बोध्यः, सुतशब्दस्य शिष्यपरताया अपि प्रदर्शनात् । तत्रातिजातः-सिंहगिर्यपेक्षया वज्रस्वामिवत् । अनुजातः-शय्यम्भवपेक्षया यशो-भद्रवत्, अपजातो-जम्बूस्वाम्यपेक्षया प्रभवस्वामिवत्, कुलाङ्गारः-कुलवालुकवद् अथवोदायिनृपमारकवदिति । १ ।

હો જાતો હૈ પર કો પીડા દેનેવાલા હોતા હૈ, જૈસે-કળ્ડરીક । યહાં અંગારપદ અંગાર સદૃશ કા બોધક હૈ । જિસ તરહ પુત્રોં મેં ચતુર્વિધતા પ્રગટ કી ગઈ હૈ ઊસી પ્રકાર શિષ્ય મેં ભી ચતુર્વિધતા હોતી હૈ સુત શબ્દ શિષ્ય અર્થ કા ભી બોધક હોતા હૈ । જો શિષ્ય અપને ગુરુ કી અપેક્ષા અધિક પ્રભાવશાલી હો જાતા હૈ વહ અતિજાત શિષ્ય હૈ, જૈસે સિંહ-ગિરી કી અપેક્ષા વજ્ર સ્વામી । જો શિષ્ય અપને ગુરુ કે જૈસા હી ગુણી હોતા હૈ વહ શિષ્ય અનુજાત શિષ્ય હૈ, જૈસે શય્યંભવ કા યશોભદ્ર । જો શિષ્યગુરુ કે ગુણોં સે હીન ગુણવાલા હોતા હૈ વહ અપજાત શિષ્ય હૈ, જૈસે જમ્બૂસ્વામી કી અપેક્ષા પ્રભવસ્વામી । જો શિષ્ય ગુરુ કા દૂષક હોતા હૈ વહ કુલાંગાર શિષ્ય હૈ, જૈસે કુલવાલુક અથવા ઉદાયન રાજા કો મારનેવાલા ?

“ चत्वारि पुरिसजाया ”

सत्य सत्य आदि के भेद से चार पुरुषजात जो कहे गये हैं उनका

કુળને કલક લગાડે છે, પરને પીડાકારી હોય છે. જેમકે કંડરીક અહીં “ અંગાર ” પદ “ અંગાર સમાનતુ ” બોધક છે.

અહીં જે પ્રકારે પુત્રમા ચતુર્વિધતા પ્રકટ કરવામા આવી છે, એ જ પ્રકારે શિષ્યોમાં પણ ચતુર્વિધતા સમજવી, કારણ કે ‘ સુત ’ શબ્દ શિષ્યના અર્થનો પણ બોધક છે. (૧) જે શિષ્ય પોતાના ગુરુ કરતા પણ અધિક પ્રભાવ-શાળી હોય છે તેને અતિજાત શિષ્ય કહે છે. જેમકે સિંહાગિરિ કરતાં વજ્ર-સ્વામી વધારે પ્રભાવશાળી હતા. (૨) જે શિષ્ય પોતાના ગુરુ સમાન ગુણી હોય છે તેને અનુજાત શિષ્ય કહે છે. જેમકે શય્યંભવનો શિષ્ય પ્રભવસ્વામી.

(૩) જે શિષ્ય ગુરુ કરતાં હીન ગુણવાળો હોય છે તેને અપજાત શિષ્ય કહે છે, જેમકે જમ્બૂસ્વામી કરતાં પ્રભવસ્વામી હીન ગુણવાળો હતા. (૪) જે શિષ્ય ગુરુનો દૂષક હોય છે તેને કુલાંગાર શિષ્ય કહે છે. જેમકે કુલવાલુક અથવા ઉદાયન રાજાને મારનારો.

“ चत्वारि पुरिसजाया ” इत्यादि—

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) “ સત્ય સત્ય ”

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા સત્યઃ=યથાવસ્થિતવસ્તુપરિકથનાત્ પ્રતિજ્ઞાતાનુસારેણ કર્તૃત્વાચ્ચ સત્યઃ પુરુષઃ, સ એવ પુનઃ સત્યઃ=સદ્વ્યો દિતઃ=સંયમધારિત્વેન જગન્મિત્રભૂતઃ, યદ્વા-પૂર્વં સત્ય આસીત્ પશ્ચાદપિ સત્ય એવેતિ । ૧ ।

“ સત્યો નામૈકોઽસત્યઃ ” ઇતિ—પૂર્વં સત્યઃ પશ્ચાત્કાલક્રમેણાસત્યોઽયથાવ-
દ્વસ્તુપરિકથનાત્ પ્રતિજ્ઞાતમુલ્લઙ્ઘ્ય પ્રવર્તનાચ્ચ ૨ । શેષૌ ભજ્ઞૌ યથા — અસત્યો નામૈકઃ સત્યઃ ૩, અસત્યો નામૈકોઽસત્યઃ ૪ । ઇતિ ચતુર્ભજ્ઞી ।

અભિપ્રાય એસા હૈ, જો પુરુષ યથાવસ્થિત વસ્તુ કા કથન કરનેવાલા હોતા હૈ એવં પ્રતિજ્ઞાત કે અનુસાર કરનેવાલા હોતા હૈ, વહ સત્ય પુરુષ કહા ગયા હૈ, એસા વહ પુરુષ આગે ચલકર સંયમ કો ધારણ કરકે જગત કા મિત્ર (ભૂત) બન જાતા હૈ તો વહ સત્ય સત્ય હસ પ્રથમ ભંગ મેં પરિ-ગણિત હોતા હૈ । અથવા જો પહલે ભી સત્ય હો ઔર બાદ મેં ભી બના રહતા હો, વહ સત્ય સત્ય હૈ । સત્ય અસત્ય વહ હૈ જો પહલે સત્ય હો ઔર બાદ મેં કાલક્રમ સે અયથા વસ્તુ કે પરિકથન સે યા પ્રતિજ્ઞાત અર્થ કા ઉલ્લંઘન કરને સે અસત્યરૂપ બના ગયા હો મિથ્યાભાષી હો ગયા હો । યહાં શેષ દો ભંગ હસ પ્રકાર સે હૈં—અસત્ય સત્ય, ઔર અસત્ય અસત્ય ।

જે પુરુષ યથાવસ્થિત (જેવું હોય એવું જ) વસ્તુનું કથન કરનારો હોય છે અને પ્રતિજ્ઞા અનુસાર જ કરનારો હોય છે, એવા તે પુરુષને સત્ય પુરુષ કહ્યો છે એવા તે પુરુષ આગળ જતાં સંયમ ધારણ કરીને જગતના મિત્રરૂપ બની જાય છે, એવા પુરુષને ‘ સત્ય સત્ય ’ નામના પહેલા પ્રકારના પુરુષોમાં ગણાવી શકાય છે. અથવા જે પહેલાં પણ સત્યનો આરાધક હોય અને પાછળથી પણ સત્યનો આરાધક જ ચાલુ રહે છે, તેને ‘ સત્ય સત્ય ’ રૂપ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) “ સત્ય અસત્ય ” જે પુરુષ પહેલાં સત્યનો પાલક હોય, પણ પાછળથી અયથાર્થ વસ્તુના પરિકથન દ્વારા અથવા પ્રતિજ્ઞાત અર્થનું ઉલ્લંઘન કરવાને કારણે અસત્ય રૂપ બની ગયો હોય તેને સત્ય અસત્ય પુરુષ કહે છે. બાકીના બે ભાંગો આ પ્રમાણે છે (૩) અસત્ય સત્ય અને (૪) અસત્ય અસત્ય. આ બન્નેનો ભાવાર્થ ઉપરના બે ભાગોના ભાવાર્થને આધારે સમજી લેવો.

“ એવ ” મિત્યાદિ—એવમ્-અનેન પ્રકારેણ, અર્થાદ્ યથા સત્યાસત્ય ઘટિત ચતુર્ભંગી કૃતા તથા, “ પરિણતઃ ” પરિણતપદાદારમ્ય પરાક્રમપદપર્યન્તં યોજયિત્વા તત્તત્તચતુર્ભંગી કાર્યા । ૧૧ ।

અથ દૃષ્ટાન્તભૂતવસ્ત્રસૂત્રમ્—

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ—ચત્તારિ વસ્ત્રાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—“શુચિ

જિસ પ્રકાર સે સત્યાસત્ય પદ ઘટિત યહ ચતુર્ભંગી બની હૈ ઉસી પ્રકાર સે इन પદ કે સાથ પરિણત આદિ પદોં કો ઘટિત કરકે પરાક્રમ પદ તક ૪-૪ ચતુર્ભંગી બનાના ચાહિયે ।

“ ચત્તારિવત્થા ” ઇત્યાદિ હસ સૂત્ર દ્વારા જો શુચિ શુચિ-શુચિ અશુચિ-અશુચિશુચિ ઓર અશુચિ અશુચિ વસ્ત્ર કે યે ચાર ભંગ કહે ગયે હૈં, હસી પ્રકાર સે પુરુષ કે ભી ચાર પ્રકાર રૂપ ભંગ કહે ગયે હૈં શુચિ શુચિ ૧ શુચિ અશુચિ ૨ અશુચિ શુચિ ૩ ઓર અશુચિ અશુચિ હસી પ્રકાર સે इन શુચિ અશુચિ કે સાથ પરિણત-રૂપ મન સંકલ્પ પ્રજ્ઞા દૃષ્ટિ શીલાચાર વ્યવહાર ઓર પરાક્રમ પદોં કો જોડકર ૪-૪ ચતુર્ભંગી બના લેની ચાહિયે । જો વસ્ત્ર સ્વભાવ સે પવિત્ર હો ઓર આગે ભી વહ સંસ્કાર સે અથવા કાલભેદ સે પવિત્ર બના રહા હૈ, જૈસા કિ શુદ્ધ વસ્ત્ર કે પ્રકરણ મેં પ્રગટ કર દિયા ગયા હૈ તો ઇસા વહ વસ્ત્ર

જે પ્રકારે સત્યાસત્ય પદઘટિત આ ચતુર્ભંગી કહેવામાં આવી છે, એ જ પ્રકારે આ પદોની સાથે પરિણત આદિ પરાક્રમ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત પદોને યોજિત કરીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્ર દ્વારા વસ્ત્રના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે શુચિ અશુચિ પદોની સાથે પરિણત, રૂપ, મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ આ પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ. જે વસ્ત્ર સ્વાભાવથી પવિત્ર હોય અને આગળ જતાં પણ સંસ્કારની અપેક્ષાએ અથવા કાળભેદની અપેક્ષાએ પવિત્રનું રહે છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ શુચિ રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે શુદ્ધ વસ્ત્રના પ્રકરણમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું કથન શુચિવસ્ત્ર વિષે

નામૈકં શુચિ ” ૧ । શુચિ=સ્વભાવેન પવિત્રં, તદેવ પુનઃ શુચિ=સંસ્કારેણ કાલ
ભેદેન વા શુચિ ૧, શુચિ=સ્વાભાવિવશુદ્ધિમત્, પુનઃ કાલભેદેન અશુચિ=અપવિત્રમ્
૨, એવમ્-અશુચિ નામૈકં શુચિ ૩, અશુચિ નામૈકમશુચિ ૪ ।

इति चतुर्भङ्गी ।

अथ दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्—

“ एवामेवे ”-ત્યાદિ-એવમેવ=દૃષ્ટાન્તભૂતવસ્તવદેવેત્યર્થઃ, ચત્વારિ પુરુષ-
જાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તત્રથા-શુચિઃ=સ્વભાવેન પવિત્રઃ પુરુષઃ, સ એવ પુનઃ શુચિઃ=
સદાચારપાલકતયા પવિત્રઃ ૧, શુચિર્નામૈકોઽશુચિઃ ૨, અશુચિર્નામૈકઃ શુચિઃ ૩,
અશુચિર્નામૈકોઽશુચિઃ ૪ । इति चतुर्भङ्गी ॥ ૧૩ ॥

શુચિ શુચિ કહા ગયા હૈ । સ્વભાવતઃ શુદ્ધ હુવા ખી જો આગે ચલકર
અપવિત્ર હો ગયા હો વહ શુચિ અશુચિ બજવાલા વસ્ત્ર કહા ગયા હૈ
હસી પ્રકાર જો વસ્ત્ર અશુચિ હોકર શુચિ બન જાતા હૈ ઓર જો અશુચિ
બના હુવા અશુચિ હી બના રહતા હૈ વહ વસ્ત્ર તૃતીય ઓર ચતુર્થ ભંગ
વાલા હૈ । જિસ પ્રકાર સે યહ શુચિ અશુચિ સમ્બન્ધી ચતુર્ભંગી વસ્ત્ર
સંયોજિત કર પ્રગટ કી ગઈ હૈ, વસી પ્રકાર સે યહી ચતુર્ભંગી પુરુષ
સંયોજિત કર લેના ચાહિયે, ઓર વહ હસ પ્રકાર સે હૈ-જો મનુષ્ય
સ્વભાવતઃ પવિત્ર હો ઓર આગે ખી સદાચાર કા પાલન કરને સે
પવિત્ર બના રહતા હૈ તો વહ “ શુચિ શુચિ ” હસ પ્રથમ ભંગ કા અન્ન-
ર્ગત હૈ-અન્તર્ભૂત કિયા ગયા હૈ । પ્રથમતઃ પવિત્ર બનકર ખી આગે જો
વહ નિમિત્ત વશાત્ અસદાચાર પાલન સે અપવિત્ર બન જાતા હૈ તો

પણ પ્રહણ કરવું નોઈએ જે વસ્ત્ર સ્વભાવતઃ શુદ્ધ હોવા છતાં પાછળથી અપ-
વિત્ર થઈ જાય છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ અશુચિ રૂપ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી
શકાય છે જે વસ્ત્ર અશુચિ (અપવિત્ર) હોવા છતાં પાછળથી શુચિ બની
જાય છે તેને અશુચિ શુચિ રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે અને જે
વસ્ત્ર અશુચિ અવસ્થામાં જ કાયમ ચાલુ રહે છે તેને અશુચિ અશુચિ રૂપ
ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. વસ્ત્રને અનુલક્ષીને શુચિ અશુચિની અપેક્ષાએ
જે ચાર ભાંગાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવા જ ચાર ભાંગાનું કથન
પુરુષના વિષયમાં પણ થવું નોઈએ-મનુષ્ય વિષયક ચાર ભાંગા આ પ્રમાણે
ખતરો-(૧) જે મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પવિત્ર હોય અને સદાચારનું પાલન કરવાને
લીધે પવિત્ર જ રહે છે, તેને “ શુચિ શુચિ ” રૂપ પહેલા ભાંગામાં મૂકી
શકાય છે. (૨) જે પુરુષ પહેલાં અપવિત્ર હોય, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કારણને
લીધે અસદાચારી બની જાય છે, એવા પુરુષને “ શુચિ અશુચિ ” રૂપ બીજા

“ચત્તારિ પુરિસજાયા” ઇત્યાદિ—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા સત્યઃ=યથાવસ્થિતવસ્તુપરિકથનાત્ પ્રતિજ્ઞાતાનુસારેણ કર્તૃત્વાચ્ચ સત્યઃ પુરુષઃ, સ એવ પુનઃ સત્યઃ=સદ્વ્યથો હિતઃ=સંયમધારિત્વેન જગન્મિત્રભૂતઃ, યદ્વા—પૂર્વં સત્ય આસીત્ પશ્ચાદપિ સત્ય એવેતિ । ૧ ।

“સત્યો નામૈકોઽસત્યઃ” ઇતિ—પૂર્વં સત્યઃ પશ્ચાત્કાલક્રમેણાસત્યોઽયથાવ-
દ્વસ્તુપરિકથનાત્ પ્રતિજ્ઞાતમુલ્લઙ્ઘ્ય પ્રવર્તનાચ્ચ ૨ । શેષો ભજ્ઞૌ યથા — અસત્યો નામૈકઃ સત્યઃ ૩, અસત્યો નામૈકોઽસત્યઃ ૪ । ઇતિ ચતુર્ભજ્ઞી ।

અભિપ્રાય એસા હૈ, જો પુરુષ યથાવસ્થિત વસ્તુ કા કથન કરનેવાલા હોતા હૈ એવં પ્રતિજ્ઞાત કે અનુસાર કરનેવાલા હોતા હૈ, વહ સત્ય પુરુષ કહા ગયા હૈ, એસા વહ પુરુષ આગે ચલકર સંયમ કો ધારણ કરકે જગત કા મિત્ર (ભૂત) બન જાતા હૈ તો વહ સત્ય સત્ય હસ પ્રથમ ભંગ મેં પરિ-
ગણિત હોતા હૈ । અથવા જો પહેલે ભી સત્ય હો ઔર વાદ મેં ભી બના રહતા હો, વહ સત્ય સત્ય હૈ । સત્ય અસત્ય વહ હૈ જો પહેલે સત્ય હો ઔર વાદ મેં કાલક્રમ સે અયથા વસ્તુ કે પરિકથન સે યા પ્રતિજ્ઞાત અર્થ કા ઉલ્લંઘન કરને સે અસત્યરૂપ બના ગયા હો મિથ્યાભાષી હો ગયા હો । યહાં શેષ દો ભંગ હસ પ્રકાર સે હૈ—અસત્ય સત્ય, ઔર અસત્ય અસત્ય ।

જે પુરુષ યથાવસ્થિત (જેવું હોય એવું જ) વસ્તુનું કથન કરનારો હોય છે અને પ્રતિજ્ઞા અનુસાર જ કરનારો હોય છે, એવા તે પુરુષને સત્ય પુરુષ કહ્યો છે એવો તે પુરુષ આગળ જતાં સયમ ધારણ કરીને જગતના મિત્રરૂપ બની જાય છે, એવા પુરુષને ‘ સત્ય સત્ય ’ નામના પહેલા પ્રકારના પુરુષોમાં ગણાવી શકાય છે. અથવા જે પહેલાં પણ સત્યનો આરાધક હોય અને પાછળથી પણ સત્યનો આરાધક જ ચાલુ રહે છે, તેને ‘ સત્ય સત્ય ’ રૂપ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) “ સત્ય અસત્ય ” જે પુરુષ પહેલાં સત્યનો પાલક હોય, પણ પાછળથી અયથાર્થ વસ્તુના પરિચય દ્વારા અથવા પ્રતિજ્ઞાત અર્થનું ઉલ્લંઘન કરવાને કારણે અસત્ય રૂપ બની ગયો હોય તેને સત્ય અસત્ય પુરુષ કહે છે. બાકીના બે ભાંગા આ પ્રમાણે છે (૩) અસત્ય સત્ય અને (૪) અસત્ય અસત્ય. આ બંનેનો ભાવાર્થ ઉપરના બે ભાગના ભાવાર્થને આધારે સમજી લેવો.

“ એવ ” મિત્યાદિ—એવમ્-અનેન પ્રકારેણ, અર્થાદ્ યથા સત્યાસત્ય ઘટિત ચતુર્ભંગી કૃતા તથા, “ પરિણતઃ ” પરિણતપદાદારભ્ય પરાક્રમપદપર્યન્તં યોજયિત્વા તત્ત્વચતુર્ભંગી કાર્યા । ૧૧ ।

અથ દૃષ્ટાન્તભૂતવસ્ત્રસૂત્રમ્—

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ—ચત્તારિ વસ્ત્રાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—“ શુચિ

જિસ પ્રકાર સે સત્યાસત્ય પદ ઘટિત યહ ચતુર્ભંગી બની હૈ ઉસી પ્રકાર સે इन પદ કે સાથ પરિણત આદિ પદોં કો ઘટિત કરકે પરાક્રમ પદ તક ૪-૪ ચતુર્ભંગી બનાના ચાહિયે ।

“ ચત્તારિવત્થા ” ઇત્યાદિ હસ સૂત્ર દ્વારા જો શુચિ શુચિ-શુચિ અશુચિ-અશુચિશુચિ ઔર અશુચિ અશુચિ વસ્ત્ર કે યે ચાર ભંગ કહે ગયે હૈ, હસી પ્રકાર સે પુરુષ કે ભી ચાર પ્રકાર રૂપ ભંગ કહે ગયે હૈ શુચિ શુચિ ૧ શુચિ અશુચિ ૨ અશુચિ શુચિ ૩ ઔર અશુચિ અશુચિ હસી પ્રકાર સે इन શુચિ અશુચિ કે સાથ પરિણત-રૂપ મન સંકલ્પ પ્રજ્ઞા દૃષ્ટિ શીલાચાર વ્યવહાર ઔર પરાક્રમ પદોં કો જોડકર ૪-૪ ચતુર્ભંગી બના લેની ચાહિયે । જો વસ્ત્ર સ્વભાવ સે પવિત્ર હો ઔર આગે ભી વહ સંસ્કાર સે અથવા કાલભેદ સે પવિત્ર બના રહા હૈ, જૈસા કિ શુદ્ધ વસ્ત્ર કે પ્રકરણ મેં પ્રગટ કર દિયા ગયા હૈ તો ઈસા વહ વસ્ત્ર

જે પ્રકારે સત્યાસત્ય પદઘટિત આ ચતુર્ભંગી કહેવામાં આવી છે, એ જ પ્રકારે આ પદોની સાથે પરિણત આદિ પરાક્રમ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત પદોને યોજિત કરીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્ર દ્વારા વસ્ત્રના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે શુચિ અશુચિ પદની સાથે પરિણત, રૂપ, મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ આ પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ. જે વસ્ત્ર સ્વભાવથી પવિત્ર હોય અને આગળ જતાં પણ સંસ્કારની અપેક્ષાએ અથવા કાળભેદની અપેક્ષાએ પવિત્ર રહે છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ શુચિ રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. શુદ્ધ વસ્ત્રના પ્રકરણમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું કથન શુચિવસ્ત્ર વિશે

નામૈકં શુચિ ” ૧ । શુચિ=સ્વભાવેન પવિત્રં, તદેવ પુનઃ શુચિ=સંસ્કારેણ કાલ
ભેદેન વા શુચિ ૧, શુચિ=સ્વાભાવિકશુદ્ધિમત્, પુનઃ કાલભેદેન અશુચિ=અપવિત્રમ્
૨, એવમ્-અશુચિ નામૈકં શુચિ ૩, અશુચિ નામૈકમશુચિ ૪ ।

इति चतुर्भङ्गी ।

अथ दाष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्—

“ एवामेवे ”-ત્યાદિ-એવમેવ=દૃષ્ટાન્તભૂતવસ્તવદેવેત્યર્થઃ, ચત્વારિ પુરુષ-
જાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તત્રથા-શુચિઃ=સ્વભાવેન પવિત્રઃ પુરુષઃ, સ એવ પુનઃ શુચિઃ=
સદાચારપાલકતયા પવિત્રઃ ૧, શુચિર્નામૈકોઽશુચિઃ ૨, અશુચિર્નામૈકઃ શુચિઃ ૩,
અશુચિર્નામૈકોઽશુચિઃ ૪ । इति चतुर्भङ्गी ॥ ૧૩ ॥

શુચિ શુચિ કહા ગયા હૈ । સ્વભાવતઃ શુદ્ધ હુવા ખી જો આગે ચલકર
અપવિત્ર હો ગયા હો વહ શુચિ અશુચિ ભજવાલા વસ્ત્ર કહા ગયા હૈ
હસી પ્રકાર જો વસ્ત્ર અશુચિ હોકર શુચિ બન જાતા હૈ ઓર જો અશુચિ
બના હુવા અશુચિ હી બના રહતા હૈ વહ વસ્ત્ર તૃતીય ઓર ચતુર્થ ભંગ
વાલા હૈ । જિસ પ્રકાર સે યહ શુચિ અશુચિ સસ્વન્ધી ચતુર્ભંગી વસ્ત્ર
મેં યોજિત કર પ્રગટ કી ગઈ હૈ, વસી પ્રકાર સે યહી ચતુર્ભંગી પુરુષ
મેં ખી યોજિત કર લેના ચાહિયે, ઓર વહ હસ પ્રકાર સે હૈ-જો મનુષ્ય
સ્વભાવતઃ પવિત્ર હો ઓર આગે ખી સદાચાર કા પાલન કરને સે
પવિત્ર બના રહતા હૈ તો વહ “ શુચિ શુચિ ” હસ પ્રથમ ભંગ કા અન્ત-
ર્ગત હૈ-અન્તર્ભૂત કિયા ગયા હૈ । પ્રથમતઃ પવિત્ર બનકર ખી આગે જો
વહ ત્રિમિત વશાત્ અસદાચાર પાલન સે અપવિત્ર બન જાતા હૈ તો

પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ જે વસ્ત્ર સ્વભાવતઃ શુદ્ધ હોવા છતાં પાછળથી અપ-
વિત્ર થઈ જાય છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ અશુચિ રૂપ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી
શકાય છે જે વસ્ત્ર અશુચિ (અપવિત્ર) હોવા છતાં પાછળથી શુચિ બની
જાય છે તેને અશુચિ શુચિ રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે અને જે
વસ્ત્ર અશુચિ અવસ્થામાં જ કાયમ ચાલુ રહે છે તેને અશુચિ અશુચિ રૂપ
ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. વસ્ત્રને અનુલક્ષીને શુચિ અશુચિની અપેક્ષાએ
જે ચાર ભાંગાતું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવા જ ચાર ભાંગાતું કથન
પુરુષના વિષયમાં પણ થવું જોઈએ-મનુષ્ય વિષયક ચાર ભાંગા આ પ્રમાણે
ખુતશે-(૧) જે મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પવિત્ર હોય અને સદાચારનું પાલન કરવાને
લીધે પવિત્ર જ રહે છે, તેને “ શુચિ શુચિ ” રૂપ પહેલા ભાંગામાં મૂકી
શકાય છે. (૨) જે પુરુષ પહેલાં પવિત્ર હોય, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કારણને
લીધે અસદાચારી બની જાય છે, એવા પુરુષને “ શુચિ અશુચિ ” રૂપ બીજા

“ एवं जहेवे ”-ત્યાદિ-एवम्=अनेन प्रकारेण, अर्थाद् यथा शुच्यशुचिघटिता सदाष्टान्तिकदृष्टान्तवस्त्रचतुर्भङ्गी कृता तथा शुचिपूर्वपदरूपपरिणत-रूप-मनः-संकल्प-प्रज्ञा-दृष्टि-शीलाऽऽचार-व्यवहार-पराक्रमघटिता तत्तच्चतुर्भङ्गी कार्या । तत्र परिणत-रूपघटिततत्तच्चतुर्भङ्गीद्वयं दृष्टान्तदाष्टान्तिकसहित कर्तव्यम् मन-आदि पराक्रमान्तसप्तकघटितं तु दृष्टान्तवर्जितमेव चतुर्भङ्गीसप्तकं करणीयम्

ऐसा वह मनुष्य द्वितीयभंग में परिगणित हुवा है इसी तरह स्वभावतः अपवित्र व्यक्ति आगे चलकर सदाचार आदि के पालन से पवित्र बन जाता है तो वह तृतीयभंग में गिना गया है, और जो अशुचि का अशुचि ही बना रहता है तो वह चतुर्थभंग में परिणत हुवा है ।

“ एवं जहेव इत्यादि-जिस पद्धति से यह शुचि अशुचि सम्बन्धी दृष्टान्त दाष्टान्तिक सहित प्रगट की गई है, उसी प्रकार से शुचि अशुचि पदों के साथ परिणत, रूप, मन, सङ्कल्प आदि पूर्वोक्त पदों को जोडकर ४-४ चतुर्भङ्गी बना लेना चाहिये । इनमें शुचि अ चि पदों के साथ परिणत और रूपपद घटितकर जो चतुर्भङ्गी बनाई जावे-उसमें वस्त्र का दृष्टान्त देकर दाष्टान्तिक के साथ भी वे चतुर्भङ्गी घटित कर लेना चाहिये क्यों कि इन चतुर्भङ्गों की दोनों में समानता मिल जाती है परन्तु-मन सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार और पराक्रम इन

પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) જે પુરુષ પહેલાં અસદાચારના પાલનને લીધે અપવિત્ર હોય, પણ પાછળથી સદાચાર આદિના પાલનને કારણે પવિત્ર બની ગયો હોય, તેને “ અશુચિ શુચિ ” રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં સમાવી શકાય છે. (૪) જે પુરુષ પહેલાં પણ અસદાચારના પાલનને લીધે અપવિત્ર હોય અને પછી પણ એવો જ અપવિત્ર રહે છે તેને “ અશુચિ અશુચિ ” રૂપ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે

“ एवं जहेव ” ઇત્યાદિ-જે પદ્ધતિથી આ શુચિ અશુચિ દૃષ્ટાન્તરૂપ વૃક્ષ અને દાષ્ટાન્તિક પુરુષની અપેક્ષાએ પ્રકટ કરવામાં આવી છે, એ જ પ્રમાણે શુચિ-અશુચિ પદોની સાથે પરિણત રૂપ, મન, સંકલ્પ આદિ પૂર્વોક્ત પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાંગાનું પ્રત્યેકમાં કથન થવું જોઈએ શુચિ અશુચિ પદોની સાથે ‘ પરિણત ’ અને ‘ રૂપ ’ પદને યોજવાથી દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્રની અપેક્ષાએ જે ચતુર્ભંગી બનશે અને દાષ્ટાન્તિક પુરુષની અપેક્ષાએ પણ જે ચતુર્ભંગી

મનઃ પ્રમૃતીનાં પુરુષધર્માણામચેતને વસ્ત્વેઽસમ્ભવાદિત્યાગયેનાઽહ—“ જાવ પર-
ક્રમે ” ઇતિ, પરાક્રમપદં યાવદિતિ તદર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

અથ દૃષ્ટાન્તભૂતકોરકસૂત્રમ્—

“ ચત્તારિ કોરયા ” ઇત્યાદિ—ચત્તારઃ કોરકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તચ્ચથા—આમ્ર-
પ્રલમ્બકોરકઃ—આમ્રઃ પ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય પ્રલમ્બઃ—પ્રલમ્બતે—વૃન્તેઽવલમ્બત ઇતિ
પ્રલમ્બઃ=ફલમ્, તસ્ય કોરકઃ=કલિકા, આમ્રફલકલિકેત્યર્થઃ ૧;

તાલપ્રલમ્બકોરકઃ=તાલફલકલિકા ૨,

વલ્લીપ્રલમ્બકોરકઃ=વલ્લીફલકલિકા ૩,

પદોં કો શુદ્ધિ ઓર અશુદ્ધિપદોં કે સાથ જોડકર જો ચાર ચાર ભજ્જ
इनके सम्बन्ध में बनाये जाते हैं, उनमें वस्त्र का दृष्टान्त नहीं लिया
गया है क्योंकि कि मन आदि जो पुरुषगत धर्म हैं वे अचेतन वस्त्र में नहीं
पाये जाते हैं इसी आशय से “ जाव परक्कमे ” ऐसा पद कहा है। २६

“ દૃષ્ટાન્તભૂત કોરક સૂત્ર—”

“ ચત્તારિ કોરયા ” ઇત્યાદિ—કોરક જો આમ્રફલપ્રલમ્બકોરક
આદિ ભેદ સે ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે છે, उनको अभिप्राय ऐसा है
आम्र के वृन्त में जो लटकता है वह आम्रप्रलम्ब है इस आम्रप्रलम्ब
की जो कलिका होती है वह यहाँ आम्रप्रलम्बकलिका पद से गृहीत
हुई है। आम्रप्रलम्ब शब्द का अर्थ है आम का फल इसी प्रकार ताल-
प्रलम्बकોरक का अर्थ है तालफलकलिका और वल्ली प्रलम्ब कોरक

બનશે પણ મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ
આ સાત પદોને અનુક્રમે શુચિ અશુચિ માથે યોજવાથી માત્ર પુરુષ સંબંધી
સાત ચતુર્ભંગી બને છે—વસ્ત્ર સંબંધી ચાત ચતુર્ભંગી સબવી શકતી નથી,
કારણ કે અચેતન વસ્ત્રમાં મન આદિ પુરુષ ધર્મોનો સદ્ભાવ હોતો નથી. આ
વાત “ જાવ પરક્કમે ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂચિત થઈ છે

“ દૃષ્ટાન્તભૂત કોરક સૂત્ર ”

“ ચત્તારિ કોરયા ” ઇત્યાદિ. “ આમ્રફલ પ્રલમ્બ કોરક ” આદિના બેઠથી
કોરકના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—આંખના
વૃક્ષમાં જે લટકતી વસ્તુ છે તેને આમ્રપ્રલમ્બ કહે છે આ આમ્રપ્રલમ્બની
જે કલિકા હોય છે, તે અહીં ‘ આમ્રપ્રલમ્બ કલિકા ’ પદથી ગૃહીત થયેલ છે.
આમ્રપ્રલમ્બ એટલે આમ્રફળ (કેરી) એ જ પ્રમાણે તાલપ્રલમ્બ કોરક એટલે
‘ તાલફલ કલિકા ’ થાય છે, વલ્લી પ્રલમ્બ કોરક એટલે વલ્લી ફલની કલિકા

મેઢવિષાણપ્રલમ્બકોરકઃ=મેષશૃંગતુલ્યફલા વનસ્પતિજાતિઃ, તસ્યાઃ પ્રલમ્બ
કોરકઃ મેઢવિષાણા ફલકલિકેત્યર્થઃ ૪ ॥ ૨૭ ॥

અથ દાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રમ્—

“એવામેવે”-ત્યાદિ-એવમેવ=દૃષ્ટાન્તભૂતકોરકવદેવેત્યર્થઃ, ચત્તારિ પુરુષ-
જાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથથા-આમ્રપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ આમ્રપ્રલમ્બકોરકેણ સમાનઃ
=સદશઃ, યથાSSમ્રપ્રલમ્બકોરકઃ સેવ્યમાનઃ સન્નુચિતસમયે સમુચિતં સ્વાદુફલં
દદાતિ તથા પુરુષોઽપિ પરિચર્યમાણઽચિતકાલે સમુચિતમુપકારફલં જનયતીતિ
સ પુરુષ આમ્રપ્રલમ્બકોરકસમાનો ગીયતે । ૧ ॥

તાલપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ-યથા તાલપ્રલમ્બકોરકઃ સ્વં ચિરં સેવમાનસ્ય પુરુ-

કા અર્થ હૈ વલ્લીકલિકા તથા મેઢવિષાણાપ્રલમ્બકોરક શબ્દ કા
અર્થ હૈ મેઢવિષાણાફલકલિકા, । મેષશૃંગતુલ્ય ફલવાલી વનસ્પતિ
હૈ હસકે પ્રલમ્બ કા ફલ કા જો શેરફ હોતા હૈ વહ યહાં મેષવૃષાણ
પ્રલમ્બકોરક સે લિયા ગયા હૈ ।

અવ હન ચાર પ્રકાર કે કોરકોં કા સાધર્મ્ય દાષ્ટાન્તિકભૂત
પુરુષોં સેં ઘટિત સૂત્રકાર ને હસ પ્રકાર સે કિયાહૈ-સેવાં કિયા ગયા
જો પુરુષ ડચિત સમય મેં સમુચિત ઉપકોરફલ કો દેતા હૈ વહ
પુરુષ આમ્ર ફલ કે કોરક કે સમાન હૈ, જૈસે - આમ્ર ફલ
કા કોરક સેવિત રક્ષિત કિયે જાને પર ડચિત સમય મેં સમુચિત સ્વા-
દવાલે ફલ કો દેતા હૈ ? જો પુરુષ ચિરકાલ તક સેવિત હોને પર મી
કષ્ટ સે પુરુષકલ ઉપકાર કે ફલ કો દેતા હૈ વહ પુરુષ તાલપ્રલમ્બ કોરક

અને મેઢ વિષાણા પ્રલમ્બ કોરક શબ્દનો અર્થ ‘મેઢ વિષાણુ ફલ કલિકા’
થાય છે. ઘેટાના શિંગડાના આકારના ફલવાળી એક વનસ્પતિ થાય છે (કદાચ
ખીજડા માટે આ શબ્દ વપરાતો હોય), તેના પ્રલમ્બનો (ફલનો) જે શેરફ
(શિંગ) હોય છે તેને અહીં મેષવૃષાણુ પ્રલમ્બ કોરક પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં
આવેલ છે આ ચાર પ્રકારના કોરકો અને દાષ્ટાન્તિક પુરુષો વચ્ચે શી સમા-
નતા છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

(૧) જેમ આમ્રફલ કોરકનું રક્ષણ કરવામાં આવે તો ઉચિત સમયે
સમુચિત સ્વાદવાળા ફળ આપે છે, તેમ કેટલાક પુરુષો એવા હોય છે કે
તેમની સેવા કરવામાં આવે તો ઉચિત સમયે સમુચિત ઉપકાર રૂપ ફલનું
પ્રદાન કરે છે, એવા પુરુષોને પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) તાડ
પ્રલમ્બ કોરકની દીર્ઘકાળ પર્યન્ત રક્ષા કરવામાં આવે, તો મહામુશ્કેલીએ ફલની
પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ પ્રમાણે કેટલાક પુરુષો દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સેવિત થયા

પસ્ય કષ્ટેન મહત્ફલં દદાતિ, તથા પુરુષોઽપિ ચિરકાલસેવનાત્ કષ્ટેન પુષ્કલ-
મુપકારફલં સમ્પાદયતીતિ સ પુરુષસ્તત્તુલ્યોઽભિધીયતે । ૨૥ ॥

વલ્લીપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ—લતાફલકલિકાતુલ્યઃ, યથા વલ્લીપ્રલમ્બકોરકો
વિનાઽપિ ક્લેશ શીઁ ફલં પ્રયચ્છતિ, તથા યઃ પુરુષોઽક્લેશેન શીઘ્રમુપકારફલં
દદાતિ સ તથાભૂત ઉદીર્યતે । ૩ ॥

મેઘકવિષાણાપ્રલમ્બકોરકસમાનઃ—મેઘકવિષાણાફલકલિકાસદૃશઃ, યથા
મેઘકવિષાણાપ્રલમ્બકોરકો જનેન સેવ્યમાનોઽપિ હિતકરં ફલં ન દદાતિ, અસ્વાદ્ય-
ફલદાયકત્વાત્, તથા યઃ પુરુષઃ પરિચર્યમાણોઽપિ મૃદુવચનાંન્યેવ વક્તિ ન તુ
કચ્ચનોપકારફલ કરોતીતિ સ તત્સદૃશ ઉચ્યતે । ૪ । ૨૮ । (સૂ ૦ ૫)

કે સમાન છે જૈસે તાલપ્રલમ્બકોરક ચિરકાલ તક અપની રક્ષા કરને
વાલે કો કષ્ટ સે મહાફલ દેતા છે । જો અક્લેશ સે વિના કિસી ક્લેશ
કા હી શીઘ્ર ઉપકાર કે ફલ કો દેતા છે વહ પુરુષ—વલ્લી પ્રલમ્બકોરક
સમાન છે, જૈસે વલ્લી પ્રલમ્બ કોરક વિના કિસીક્લેશ કા શીઘ્ર હી
ફલ દેતા છે । તથા જો પુરુષ સેવિત હુવા મી અપને સેવક જન કે લિયે
હિતકર ફલ નહીં દેતા છે કેવલ મીઠીર વાતે હી વનાતા છે, મીઠા મીઠા
વચન હી બોલતા છે ઉપકાર કા કુછ મી ફલ પ્રદાન નહીં કરતા છે
એસા વહ પુરુષ મેઘકવિષાણાપ્રલમ્બકોરક કા સમાન છે જૈસે મેઘકવિ-
ષાણપ્રલમ્બકોરક જન કે દ્વારા રક્ષિત હોતા હુવા મી હિતકર ફલ નહીં
દેતા છે ક્યોં કિ—ઉસકા વહ ફલ વિના સ્વાદ કા હોતા છે । ૪ । ૨૮ સૂ ૦ ૫ ॥

બાદ મહામુશ્કેલીએ ઉપકારનું ફલ દેનારા હોય છે, તેમને બીજા પ્રકારમાં મૂકી
શકાય છે. (૩) જે પુરુષ વિના મુશ્કેલી જલ્દીમાં જલ્દી ઉપકારનો બદલો
વાળી આપે છે, તેને વલ્લી પ્રલમ્બ કોરક સમાન ગણાય છે, કારણ કે વલ્લી-
પ્રલમ્બ કોરક થોડા સમય સુધી સેવિત થવા છતાં પણ શીઘ્રતાથી ફલપ્રદાન
કરે છે. (૪) જે પુરુષની સેવા કરવા છતાં પણ સેવા કરનાર પુરુષને કોઈ
લાભ થતો નથી, માત્ર મીઠાં મીઠાં વચન જ સલામતી કરે છે, એવા પુરુષને
મેઘ વિષાણા પ્રલમ્બ કોરક સમાન કહ્યો છે મેઘવિષાણ પ્રલમ્બ કોરકની રક્ષા
કરવા, છતાં પણ રક્ષકને હિતકર ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તેનાં ફળ
સ્વાદરહિત હોય છે. આ પ્રમાણે ઉપકારનો બદલો ન વાળી આપનારને આ
ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. । ૪ । ૨૮ ॥ સૂ ૫ ॥

पुरुषाधिकार एव घुणदृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सूत्रमाह —

मूलम्—चत्वारि घुणा पणत्ता, तं जहा-तयक्खाए १, छल्ली-
क्खाए २, कट्ठक्खाए ३, सारक्खाए ४ । एवमेव चत्वारि
भिक्षागा पणत्ता, तं जहा तयक्खायसमाणे जाव सारक्खा-
यसमाणे । तयक्खायसमाणस्स णं भिक्षागस्स सारक्खायस-
माणे तवे पणत्ते, छल्लिक्खायसमाणस्स णं भिक्षागस्स
कट्ठक्खायसमाणे तवे पणत्ते, कट्ठक्खायसमाणस्स णं भिक्षा-
गस्स छल्लिक्खायसमाणे तवे पणत्ते ॥ सू० ६ ॥

छाया—चत्वारो घुणाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्वक्खादः १, छल्लीखादः २,
काष्ठखादः ३, सारखादः ४। एवमेव चत्वारो भिक्षाकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्वक्खाद-
समानः १, यावत् सारखादसमानः ४। त्वक्खादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य
सारखादसमानं तपः प्रज्ञप्तम्, सारखादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य त्वक्खादस-
मानं तपः प्रज्ञप्तम्, छल्लीखादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य काष्ठखादसमानं तपः
प्रज्ञप्तम्, काष्ठखादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य छल्लीखादसमानं तपः प्रज्ञप्तम् (सू० ६)

अथ सूत्रकार इस पुरुषाधिकार में ही घुण दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सूत्र
कहते हैं—“ चत्वारि घुणा पणत्ता ” इत्यादि ।

सूत्रार्थ—घुण चार प्रकार के कहे गये हैं, जैसे—त्वक्खाद १
छल्लीखाद २ काष्ठखाद ३ और सारखाद ४ इसी तरह से चार
भिक्षाक कहे गये हैं, जैसे त्वक्खादसमान यावत् सारखाद समान
४ त्वक्खाद समान भिक्षाक का सारखादसमान तप कहा गया
है सारखाद समान भिक्षाक का त्वक्खाद समान तप कहा
है छल्लीखादसमान भिक्षाक का काष्ठखाद समान तप कहा गया है
और काष्ठखादसमान भिक्षाक का छल्लीखाद समान तप कहा गया है

७वे-सूत्रकार धुषु (डीडा) ना दृष्टान्त द्वारा चार प्रकारना पुरुषोक्तुं
निर्दिष्ट करे छे—“ चत्वारि घुणा पणत्ता ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—धुषु ओटले डीडा. धुषु चार प्रकारना कहा छे—जेमके (१) त्वक् आद,
(२) छल्ली आद, (३) काष्ठ आद अने (४) सार आद. ओज् प्रमाणे चार
प्रकारना भिक्षाक (भिक्षुक) कहा छे—(१) त्वक् आद समान, (२) छल्ली आद
समान, (३) काष्ठ आद समान अने (४) सार आद समान.

त्वक् आद समान भिक्षुकुं तप सार आद समान कहा छे. सार आद समान

ટીકા—“ ચત્તારિ ધુળા ” इत्यादि-चत्वारः=चतुः संख्याः, धुणाः=काष्ठ-
वेधकाः कीटविशेषाः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-त्वक्खादः-त्वचं खादतीति त्वक्खादी
वाह्यच्छल्लीभक्षकः १, छल्लीखादः-छल्लो खादतीति छल्लीखादः=आभ्यन्तरच्छल्ली-
खादकः २, काष्ठखादः=प्रसिद्धः ३, सारखादः=काष्ठमध्यभागखादको वज्रमु-
खधुण इत्यर्थः । ४ ।

अथ दार्ष्टान्तिकभिक्षाकसूत्रमाह—

“ एवामेव ”-त्यादि-एवमेव=धुणवदेवेत्यर्थः, चत्वारो भिक्षाकाः-भिक्ष-
णशीलाः-भिक्षुका इत्यर्थः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-त्वक्खादसमानः-‘ जाव ’ इति-

इस सूत्र का तात्पर्यार्थ ऐसा है काष्ठवेधक कीटका नाम धुण है ये धुण
जो चार प्रकार के कहे गये हैं उसका अभिप्राय ऐसा है-कि जो धुण
बाहर की छल्ली का भक्षण करता है वह त्वक्खाद धुण है १ जो धुण
भीतर की छल्ली को खाता है वह छल्लीखाद धुण है २ जो धुण केवल
काष्ठ को खाता है वह काष्ठखाद धुण है ३ और जो काष्ठ के सार भाग
को खाता है वह सारखाद धुण है ४ । काष्ठ का जो मध्यभाग होता है
उसका नाम सार है । सारखाद का दूसरा नाम वज्रमुख धुण है अब
धुण के ये चार दार्ष्टान्तिक भिक्षाक सूत्र के साथ घटित करने के लिये
सूत्रकार “एवामेव” इत्यादि सूत्र कहते हैं-इससे वे ऐसा प्रगट करते
हैं-कि जैसे ये धुण के प्रकार बतलाये गये हैं ऐसे ही चार प्रकार भिक्षाक

ભિક્ષુકં ત્વક્ખાદ સમાન તપ કહ્યું છે, છલ્લી ખાદ સમાન ભિક્ષુકં કાષ્ટ
ખાદ સમાન તપ કહ્યું છે અને કાષ્ટખાદ સમાન ભિક્ષુકં છલ્લીખાદ
સમાન તપ કહ્યું છે. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કાષ્ટવેધક કીડાને ધુણ કહે છે તે ધુણના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-તેનું
સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જે ધુણ વૃક્ષની છાલના ખડારના ભાગનું
ભક્ષણ કરે છે, તેને ત્વક્ખાદ ધુણ કહે છે. (૨) જે ધુણ છાલની અંદરના ભાગનું
ભક્ષણ કરે છે, તેને છલ્લીખાદ ધુણ કહે છે. (૩) જે ધુણ કેવળ કાષ્ટનું જ
ભક્ષણ કરે છે, તેને કાષ્ટખાદ ધુણ કહે છે (૪) જે ધુણ કાષ્ટના સાર ભાગ-
નું જ ભક્ષણ કરે છે તેને સારખાદ ધુણ કહે છે. કાષ્ટના મધ્ય ભાગને તેનો
સાર ભાગ કહે છે, સારખાદનું ખીલું નામ વજ્રમુખ ધુણ છે

હવે ધુણના આ ચારે પ્રકારને દાર્ષ્ટાન્તિક ભિક્ષાક સૂત્ર (ભિક્ષુક સૂત્ર)
સાથે ઘટાવવા નિમિત્તે સૂત્રકાર ‘ એવમેવ ’ ઇત્યાદિ સૂત્રો કહે છે. આ સૂત્ર
દ્વારા જે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે ધુણના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે,
એવા ચાર પ્રકાર ભિક્ષાકના પણ પડી શકે છે. ભિક્ષુકને ભિક્ષાક પણ કહે છે.

યાવચ્છન્દેન “ છલ્લીઆદસમાનઃ ૨, કાષ્ઠઆદસમાનઃ ૩, સારઆદસમાનઃ ૪ ”
 इति, तत्र त्वक्खादेन धुणेन रामानः—सदृशः त्वक्खादसमानः त्वक्खादसादृश्यं
 च भिक्षुकेऽत्यन्तसन्तोषितयाऽऽचाभ्लादितपःकरणात् ?, अन्तप्रान्तरूक्षतुच्छा-
 रसविरसाधाहारकत्वान्न, छल्लीआदसमानः—आभ्यन्तर वल्कभक्षकधुणसदृशः शुष्क-
 नीरसाद्यलेषाऽऽहारकत्वात् २, क्काष्ठआदसमानः = क्काष्ठभक्षकतुल्यो निर्विकृति-
 काऽऽहारकत्वात् ३, सारआदसमानः=क्काष्ठमध्यभक्षकसदृशः सर्वकामगुणाऽऽहार
 कत्वादिति ४ ॥

एषां चतुर्विधभिक्षाकाणां तपोविशेषकथनसूत्रमाह—“ तयक्खायसमाणस्से ”
 त्यादि—त्वक्खादसमानस्य—त्वक्सदृशासारभोक्तुर्मिक्षोः, खलु सारखादसमान—
 के भी कहे गये हैं। जैसे—त्वक्खाद समान भिक्षाक १ भिक्षुक का नाम
 भिक्षाक है यावत् छल्लीखादसमान भिक्षाक २ काष्ठखादसमान भिक्षाक
 ३ और सारखादसमान भिक्षाक ४ इनमें त्वक्खाद घुण समान वह
 भिक्षाक है जो अत्यन्त सन्तोषी होने के कारण आचाम्ल आयंविल
 (आमिल) आदि तपस्या है, अन्त प्रान्त रूक्ष तुच्छ अरस, और—
 विरस आहार करता है। छल्लीखाद घुण समान वह भिक्षाक है जो शुष्क
 नीरस आदि अलेप आहार करता है। काष्ठखाद घुण समान वह भिक्षा
 है जो निर्विकृतिक (विगय) अर्थात्—दूध दही घृत तेल और मधुर
 रहित आहार करता है। तथा—सारखाद घुण समान वह भिक्षाक है
 जो सर्वकाम गुण आहार करता है वह काष्ठके मध्य भक्षक समान
 भिक्षाक है।

તે ભિક્ષુકના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ત્વક્ખાદ સમાન ભિક્ષુક, (૨)
 છલ્લીખાદ સમાન ભિક્ષુક, (૩) કાષ્ઠખાદ સમાન ભિક્ષુક અને (૪) સારખાદ સમાન
 ભિક્ષુક. ત્વક્ખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે કે જે અત્યન્ત સંતોષી હોવાને
 કારણે આયમ્બિલ આદિ તપસ્યાઓ કરે છે, અને અન્ત, પ્રાન્ત, રૂક્ષ, તુચ્છ,
 અરસ અને વિરસ આહાર જ લે છે. છલ્લીખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે
 કે જે શુષ્ક, નીરસ આદિ અલેપ આહાર જ કરે છે. કાષ્ઠખાદ ઘુણ સમાન
 ભિક્ષુક એ છે કે જે નિર્વિકૃતિક (વિગય) એટલે કે દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ
 અને મધુરતા રહિત આહાર કરે છે. સારખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે કે
 જે સર્વકામ ગુણસંપન્ન આહાર કરે છે, તે કાષ્ઠના મધ્ય ભાગનું ભક્ષણ કર-
 કરનાર ઘુણ સમાન ગણાય છે.

હવે સૂત્રકાર આ ચારે પ્રકારના ભિક્ષુઓના તપોવિશેષનું કથન કરે છે
 “ તયક્ખાણસમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ—

સારસ્વાદો વજ્રધુલધુણસ્તત્સમાનં-તત્તુલ્યં વજ્રસારમતિતીવ્રં તપો ભવતીત્યાશયે-
નોऽઽઽ-“ સારસ્વાયે ”-ત્યાદિ, વજ્રમારતપશ્ચ નિઃસજ્જત્વેન કર્મભેદકત્વાદ્
વોધ્યમ્ । અયમ્ભાવઃ-યથા સારસ્વાદો ધુણઃ કઠિનં કાષ્ઠમધ્યં મિનત્તિ તથા
ત્વક્સ્વાદો ભિક્ષુરપિ ભવાનુવન્ધિ કઠિનતરમપિ કર્મ મિનત્તીતિ તાદૃશમિક્ષોઃ સાર-
સ્વાદસમાનં તપો ભવતીતિ પ્રજ્ઞપ્તં=રુચિતમ્ । ૧ ।

“ સારસ્વાયસમાણસ્સે ”-ત્યાદિ - સારસ્વાદસમાનસ્ય - કાષ્ઠમધ્યમક્ષક-
ધુણસદૃશસ્ય ચ્છલુ મિક્ષાકસ્ય ત્વક્સ્વાદસમાનં = વાહ્યવલ્કલકસ્વાદકધુણશદ્દશં તપો
ભવતિ, અયમાશયઃ-યથા ત્વક્સ્વાદો ધુણઃ કાષ્ઠસારભેદને સમર્થો ન ભવતિ

અવ સૂત્રકારે એ ચતુર્વિધ ભિક્ષુ કે તપોવિશેષ કા કથન કરને કે
નિમિત્ત સૂત્ર કહેતે હૈ-“ તત્ત્વસ્વાયસમાણસ્સ ’ ઇત્યાદિ

જો ભિક્ષુકત્વક્રુકે જેસે સાર પદાર્થકા મોજન કરતા હૈ ઉમકા તપ વજ્ર
મુખ ધુણ કે સમાન વજ્ર અતિતીવ્ર હોતા હૈ, વજ્રસાર તપ નિઃસજ્જ હોને
કે કારણ કર્મભેદક હોતા હૈ ; તાત્પર્ય એસા હૈ જેસે સારસ્વાદધુણ કઠિન
મી કાષ્ઠ મધ્ય કો છિદ્રિત કર દેતા હૈ ઉસે ભેદ દેતા હૈ, ઉસી પ્રકાર
ત્વક્સ્વાદ ભિક્ષુક મી ભવાનુવન્ધિ કઠિનતર મી કર્મકો ભેદ ડાલના હૈ,
અતઃ-એસે ભિક્ષુકકા તપ સારસ્વાદકે સમાન હોતા હૈ એસા કહા ગયાહૈ?

“ સારસ્વાયસમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ, કાષ્ઠ મધ્ય મક્ષક ધુણ કી
સમાનતાવાલે ભિક્ષુ કા તપ “ત્વક્સ્વાદ સમાનં” વાહ્ય વલ્કલ છોલકો
સ્વાનેવાલે ધુણ કે સમાન હોતા હૈ । ઇસકા આશય એસા હૈ જેસે ત્વક્-
સ્વાદધુણ કાષ્ઠ સાર કો ભેદને મેં સમર્થ નહીં હોતા હૈ ક્યોં કિ વહ તો

જે ભિક્ષુક ત્વક્ના સમાન સાર પદાર્થોનું ભોજન કરે છે, તેનું તપ વજ્ર
મુખ ધુણના જેવું છે. વજ્ર-અતિ તીવ્ર હોય છે, વજ્રમાર તપ નિ સંગ હોવાને
કારણે કર્મભેદક હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જેમ સારખાદ ધુણ (કાષ્ઠના મધ્ય ભાગનું ભક્ષણ કરનારો કીડો)
કઠણમાં કઠણ કાષ્ઠને ભેદીને તેના મધ્ય ભાગમાં પડોંચી જાય છે એને તે મધ્ય
ભાગનું જ ભક્ષણ કરે છે, એ જ પ્રમાણે ત્વક્ખાદ ધુણ સમાન ભિક્ષુક પણ
ભવાનુબન્ધી કઠણમાં કઠણ કર્મોને પણ ભેદી નાખે છે, તે કારણે એના
ભિક્ષુકના તપને સારખાદ ધુણના તપ સાથે સરખાવ્યું છે...૧

“ સારસ્વાયસમાણસ્સ ” કાષ્ઠના મધ્યભાગનું ભક્ષણ કરનાર ધુણની
સમાનતાવાળા ભિક્ષુનું તપ “ત્વક્સ્વાદસમાનં” છાલના બાહ્યભાગનું ભક્ષણ
કરનાર ધુણના સમાન હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે ત્વક્ખાદ
ધુણ (બાહ્ય ત્વચાનું ભક્ષણ કરનાર કીડો) કાષ્ઠમારને (કાષ્ઠના મધ્ય ભાગને)

ત્વક્વાદકત્વાદેવ હેતોઃ, તથા તાદૃશસ્ય ભિક્ષુકસ્ય કર્મસારભેદનેઽ સમર્થમેવ તપો ભવતિ, યતઃ સર્વકામગુણાઽઽહારકરૂપઃ સારસ્વાદસમાનો ભિક્ષુકો ભવતીતિ । ૨ ।

“ છલ્લિક્વાયસમાણસ્સ ”—ત્યાદિ — છલ્લીસ્વાદસમાનસ્ય=આભ્યન્તરભાગ-મક્ષકઘુણતુલ્યસ્ય મિક્ષાકસ્ય કાષ્ઠસ્વાદસમાનં=કાષ્ઠમક્ષકઘુણતુલ્યં તપો ભવતિ, અયં ભાવઃ—છલ્લીસ્વાદસમાનસ્ય સાધોસ્ત્વક્વાદઘુણસમાનસંયતાપેક્ષયા કિશ્ચિ-દ્વિશિષ્ટભોજિત્વેન કિશ્ચિત્સસજ્જત્વાત્, સારસ્વાદ-કાષ્ઠસ્વાદ ઘુણસમાનસંયતાપે-ક્ષયા ત્વસારભોજિત્વેન નિઃસજ્જત્વાચ્ચ કર્મભેદને કાષ્ઠસ્વાદ ઘુણસમાનં તપો ભવતિ,

ત્વક્ (છાલ) કો હી ખાનેવાલા હોતા હૈ અતઃ એસા જો ભિક્ષુક હોતા હૈ ડસ ભિક્ષુક તપ મી કર્મસાર ભેદને મેં સમર્થ નહીં હાતા હૈ કિન્તુ-અસમર્થ હી રહતા હૈ, ક્યોં કિ-યહ ભિક્ષુક સારસ્વાદ સમાન મિક્ષાક સર્વકામ ગુણાહારક હોતા હૈ—૨

“ છલ્લિક્વાયસમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ જો ભિક્ષુક આભ્યન્તર ભાગ કા ખાનેવાલા ઘુણ કે સમાન હોતા હૈ ડસકા તપ કાષ્ઠમક્ષક ઘુણ કે તુલ્ય હોતા હૈ, । ડસકા ભાવ એસા હૈ—જો ભિક્ષુક છલ્લીસ્વાદ સમાન હોતા હૈ, એસે મિક્ષાક કા તપ ત્વક્સ્વાદ ઘુણ સમાન સંયત કી અપેક્ષા કિશ્ચિદ્વિશિષ્ટ ભોજી હોને કે કારણ કિશ્ચિત્ સસજ્જ હોને સે તથા સાર સ્વાદ કાષ્ઠસ્વાદઘુણ સમાન સંયત કી અપેક્ષા અસાર ભોજી હોને કે કારણ નિઃસજ્જ હોને સે કર્મ કે ભેદનમેં કાષ્ઠસ્વાદ ઘુણ સમાન હોતા હૈ । ડસકા અર્થ એસા હૈ—કાષ્ઠસ્વાદ ઘુણ જૈસા મધ્યમ કા ભેદન કરતા હૈ

લેહવાને સમર્થ હોતો નથી, પણ માત્ર બાહ્ય છાલને જ ખાનારો હોય છે. એ જ પ્રમાણે ત્વક્સ્વાદ ભિક્ષુનું તપ પણ કર્મસારને લેહવાને સમર્થ બની શકતું નથી—પણ અસમર્થ જ રહે છે, કારણ કે તે સારસ્વાદ સમાન ભિક્ષુક સર્વકામ ગુણાહારક હોય છે

“ છલ્લિક્વાયસમાણસ્સ ” ઇત્યાદિ—જે ભિક્ષુક છાલના આભ્યન્તર ભાગને ખાનારો કીડા જેવો હોય છે, તેનું તપ કાષ્ઠમક્ષક કીડાતુલ્ય હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે ભિક્ષુ છલ્લીસ્વાદસમાન (આભ્યન્તર છાલ ખાનાર કીડા સમાન) હોય છે, તે ભિક્ષુ ત્વક્સ્વાદ ઘુણ સમાન સંયત કરતાં અમુક અંશે વિશિષ્ટ પ્રકારના આહારનું સેવન કરનારો હોવાથી કેટલેક અંશે સસંગ અથવા અધિક તપને કારણે અધિક કર્મભેદન કરનારો હોવાથી તથા સારસ્વાદ ઘુણ સમાન સંયત કરતાં અસારભોજી હોવાને કારણે નિઃસંગ હોવાથી, કર્મના ભેદનમાં કાષ્ઠસ્વાદ ઘુણ સમાન હોય છે એટલે કે કાષ્ઠસ્વાદ

અર્થ:-કાષ્ઠાદો ઘુળો યથા મધ્યમં ભેદનં કરોતિ, તથા તસ્ય તપો મધ્યમં ભવતિ, નાતિતીવ્રં સારણાદઘુણત્, નાતિમન્દં ત્વક્ચલ્લીઆદઘુણમદિતિ ॥૩॥

“કઢ્ઢકાયાસમાણસ્મે”-આદિ - કાષ્ઠાદસમાનસ્ય=કાષ્ઠમક્ષકઘુણ-સદશસ્ય મિશ્નકસ્ય ચલ્લીઆદસમાનમ્=આભ્યન્તરવલ્કલમક્ષકઘુણતુલ્યં તપઃ પ્રજ્ઞ-પ્તમ્, અર્થ:-યથા ચલ્લીઆદો ઘુળઃ કાષ્ઠમારભેદને તપઃયો ન મરતિ, તથા તાદૃશો મિશ્નરપિ કર્મભેદને સમર્થો ન મરતિ, અર્થ માત્રઃ - કાષ્ઠાદસમાનસ્ય મિશ્નોઃ સારણાદઘુણસમાનસાધ્વપેક્ષયાઽસારભોજિત્વેન નિઃપ્રજ્ઞત્વાત્ ત્વક્ચલ્લી-આદઘુણસમાનસાધ્વપેક્ષયા સારતરભોજિત્વેન સસદ્ગત્વાચ્ચ ચલ્લીઆદઘુણવત્ તત્તપઃ

હસલિયે-ઉસકા તપ મધ્યમ હોતા હૈ, કયોં કિ-સારણાદઘુણ કી તરહ વહ અતિતીવ્ર નહીં હોતા હૈ ઓર ત્વક્ ચલ્લીઆદ ઘુણ કી તરહ વહ અતિમન્દ ભી નહીં હોતા હૈ અતઃ-વહ મધ્યમ હોતા હૈ-૩

“કઢ્ઢકાયા સમાણસ્મ”-આદિ જો મિશ્નુક કાષ્ઠાદ ઘુણ કે જૈસા હોતા હૈ ઉસકા તપ આભ્યન્તર વલ્કલકે મક્ષક ઘુણ તુલ્ય હોતા હૈ હસકા અર્થ ઈસા હી હૈ જૈસે ચલ્લીઆદ ઘુણ કાષ્ઠસાર ભેદને મેં સમર્થ નહીં હોતા હૈ । ઈસી પ્રકાર ઈસા મિશ્નુક ભી કર્મભેદન મેં સમર્થ નહીં હોતા હૈ હસકા માત્ર યહ હૈ-કાષ્ઠાદ મિશ્નુકા તપ સાધારણ કહા ગયા હૈ, કયોં કિ-સારણાદ ઘુણ સમાન સાધુ કી અપેક્ષા યહ અસાર-ભોજી હોને કે કારણ નિઃપ્રજ્ઞ હોતા હૈ ઓર-ત્વક્ ચલ્લીઆદઘુણ સમાન સાધુ કી અપેક્ષા યહ સારતર ભોજી હોને કે કારણ સસંગ હોતા હૈ ।

ધુણ મધ્યમનો ભેદક હોય છે, અને તે કારણે તેનું તપ પણ મધ્યમ હોય છે, કારણ કે સારણાદ ધુણની જેમ તે અતિમય તીવ્ર પણ હોતું નથી અને ત્વક્ ખાદ ધુણની જેમ તે અતિશય મન્દ પણ હોતું નથી તે કારણે તેના તપને મધ્યમ કહ્યું છે ...૩

“કઢ્ઢકાયાસમાણસ્મ” આદિ-જે મિશ્નુક કાષ્ઠાદ ધુણના જેવો હોય છે, તેનું તપ આભ્યન્તર વલ્કલકે મક્ષક ધુણના જેવું હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેમ આભ્યન્તર વલ્કલકે મક્ષક કાષ્ઠસારને ભેદવાને અસમર્થ જ હોય છે, એ જ પ્રમાણે એવો મિશ્નુક પણ કર્મનું ભેદન કરવાને સમર્થ હોતો નથી. એટલે કે કાષ્ઠાદ મિશ્નુક તપને સાધારણ કહ્યું છે, કારણ કે સારણાદ ધુણ સમાન સાધુની અપેક્ષાએ તે અસારભોજી હોવાને કારણે નિઃસંગ હોય છે, અને બાહ્ય વલ્કલ (ત્વક્) ના ભક્ષક ધુણના જેવા સાધુની અપેક્ષાએ તે સારતરભોજી હોવાને કારણે સમંગ હોય છે. તે કારણે

कर्मभेदेने सारखाद-काष्ठखादधुणवन्नातिसमर्थं, त्वक्खादधुणवन्नातिमन्दं किन्तु साधारणं प्रज्ञसमिति । एवञ्च प्रथमस्यातितीव्रं प्रधानतरं तपः १, द्वितीयस्याप्रधानतरम् २, तृतीयस्य प्रधानम् ३, चतुर्थस्य भिक्षुकस्याप्रधानमित्युपसंहारः ४ ॥ सू० ६ ॥

पूर्वं वनस्पत्यवयवखादका घुणा निरूपिता इति वनस्पतिमेव प्ररूपयन्नाह-

मूलम्-चउव्विहा तणवणस्सइकाइया पणत्ता, तं जहा-अग्गवीया १, मूलवीया २, पोरवीया ३, खंधवीया ४ ॥ सू० ७ ॥

चउहिं ठाणेहिं अहुणोव्वणणे णेरइए णेरइयलोगंसि इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, तं जहा-अहुणोव्वणणे नेरइए गिरयलोगंसि समुव्वभूयं वेणणं वेयमाणे इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए १, अहुणोव्वण्णे णेरइए गिरयलोगंसि गिरयपालेहिं भुज्जोर, अहिट्टिज्जमाणेर इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमाग-

इसलिये छल्लीखाद घुण के समान वह उसका तप कर्मभेदन में सार-खाद काष्ठखाद घुण की तरह अति समर्थ नहीं होता है एवं त्वक्खाद घुण की तरह अतिमन्द भी नहीं होता है इसलिये इसे साधारण कहा गया है । इस तरह प्रथम का अतितीव्र प्रधानतर तप होता है १ द्वितीय का अप्रधानतर और तृतीय का प्रधान २ तथा चतुर्थ भिक्षुक का अप्रधान तप होता है, यही उपसंहार इस कथन का है ४—सू० ६ ॥

छल्ली भाद घुणु समान तेनु ते तप कर्मनुं लेहन करवामा क्षणभाद घुणुनी जेम अति समर्थ पणु नीवउतुं नथी, अने त्वक्खाद घुणुना जेबुं अति मन्द पणु डोतुं नथी, तेथी तेना तपने साधारणु कडेवामां आण्यु छे. आ रीते पडेला प्रकारना साधुनुं तप अति तीव्र अथवा अति तीव्र प्रधानतर डोय छे, भीन प्रकारना साधुनुं तप प्रधानतर अथवा मध्यम डोय छे, त्रीन प्रकारना साधुनुं तप प्रधान अथवा साधारणु डोय छे अने चोथा प्रकारना साधुनु तप अप्रधान डोय छे. ॥ सू. ६ ॥

ચ્છિત્તૅ ૨, અહુણોવવન્ને નેરહ્મૅ ગિરયવેયગિજ્ઞંસિ કમ્મંસિ
અવ્વહીણંસિ અવેહ્મંસિ અગિજિન્નંસિ ઇચ્છેજ્ઞા માણુસં લોગં
હવ્વમાગચ્છિત્તૅ ણો ચેવ ણં સંચાણ્હ હવ્વમાગચ્છિત્તૅ ૩।
एवं निरयाउयंसि कम्मंसि अविखणंसि जाव णो चैव णं
संचाण्ह हव्वमागच्छित्तए ४, इच्चेएहिं चउहिं ठाणेहिं अहुणो-
ववन्ने नेरह्म जाव णो चैव णं संचाण्ह हव्वमागच्छित्तए ४। सू० ७

છાયા—ચતુર્વિધાસ્તુળવનસ્પતિકાયાિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—અગ્રવીજાઃ ૧,
મૂલવીજાઃ ૨, પર્વવીજાઃ ૩, સ્કન્ધવીજાઃ ૪ (સૂ ૭) ।

ચતુર્ભિઃ સ્થાનૈરધુનોપપ ૧ નૈરયિકઃ નૈરયિકલોકે ઇચ્છેદ્ માનુષં લોકં હવ્ય-
માગન્તુમ્, નો ચૈવ સ્વલુ શક્નોતિ હવ્યમાગન્તુમ્, તથા—અધુનોપપન્નો નૈરયિકો
નિરયલોકે સમુદ્ભૂતાં વેદનાં વેદયમાનઃ ઇચ્છેદ્ માનુષં લોકં હવ્યમાગન્તુમ્ ૧,

इस प्रकार से वनस्पति खादक घुणों का निरूपण करके अब सूत्र-
कार वनस्पति की प्ररूपणा करते हैं—

“ चउव्विहा तणवणस्सइकाइया पणत्ता ” इत्यादि ७

સૂત્રાર્થ—તુળ વનસ્પતિકાયાિક ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં,
જૈસે—અપ્વીજ ૧ મૂલવીજ ૨ પર્વવીજ ૩ સ્કન્ધવીજ ૪। ચાર કારણોં સે
અધુનોપપન્નક તત્કાલ ઉત્પન્ન હુવે નૈરયિક નરક સે મનુષ્યલોક મેં
આનાં ચાહતા હૈં વે ચાર કારણ ઇસ પ્રકાર સે હૈં એક કારણ ઇન્મેં
એસા હૈં કિ નરક મેં તત્કાલ ઉત્પન્ન હુવા જો નૈરયિક હૈં વહ જવ ઇસ
લોક મેં ઉત્પન્ન વેદના કો ભોગતા હૈં તવ વહ મનુષ્યલોક મેં આને કી

આ રીતે વનસ્પતિભક્ષક ક્રીડાનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર વનસ્પતિની
પ્રરૂપણા કરે છે—“ ચઉવ્વિહા- તણવણસ્સइकाइया पणत्ता ” ઇત્યાદિ—

તુણ-વનસ્પતિકાયાિકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અપ્વીજ
(૨) મૂલવીજ, (૩) પર્વવીજ અને (૪) સ્કન્ધવીજ.

અધુનોપપન્નક (તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલો) નારક જીવ નીચેના ચાર કાર-
ણોને લીધે નરકમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવવા આડે છે—(૧) નરકમાં તત્કાળ
ઉત્પન્ન થયેલો નૈરયિક (નારક જીવ) જ્યારે તે લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને
ભોગવે છે, ત્યારે તેને મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઈચ્છા થાય છે. (૨) જ્યારે તે

अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयलोके निरयपालैः भूयो भूयः अधिष्ठीयमानः २ इच्छेद् मानुषं लोकं हव्यमागन्तुम्, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् २, अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयवेदनीये कर्मणि अक्षीणे अवेदिते अनिर्जीर्णे इच्छेत् मानुषं लोकं हव्यमागन्तुम्, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् ३, एवं निरयाऽऽयुष्के कर्मणि अक्षीणे यावत् नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् ४, इत्ये तैश्चतुर्भिः स्थानैरधुनोपपन्नो नैरयिकः यावत् नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् ४ (सू० ८) ।

कल्पन्ते निर्ग्रन्थीनां चतस्रः सङ्घाट्यो धारयितुं वा परिधर्तुम्, तद्यथा एका द्विहस्तविस्तारा १, द्वे त्रिहस्तविस्तारे ३, एका चतुर्हस्तविस्तारा ४ । (सू० ९) ।

चाहना करता है। पर वहां से आ नहीं सकता है। दूसरा कारण ऐसा है कि जब वह अधुनोपपन्नक नैरयिक उस निरयलोक में परमाधार्मिक द्वारा चार २ आक्रम्यमाण हन्यमान होना है तब वह मनुष्यलोक में आने की चाहना करता है पर वहां से आ नहीं सकता है। तृतीय कारण ऐसा है कि अधुनोपपन्नक नैरयिक निरय में ही वेदनीय वेदन करने योग्य जो कर्म है उसे वहां ही जब तक भोग नहीं लेगा, तब तक वह मनुष्यलोक में नहीं आ सकता है। चौथा कारण ऐसा है कि—जब तक निरयायुष्क पूर्ण नहीं हुवा है तब तक वह मनुष्यलोक में आने की चाहना करता हुवा भी नहीं आ सकता है, इस प्रकार से ये चार कारण ऐसे हैं जो मनुष्यलोक में उस अधुनोपपन्नक नैरयिक को आने की चाहना उत्पन्न कराते हैं परन्तु फिर भी वह मनुष्यलोक में नहीं आ सकता है ८ । निर्ग्रन्थियों को चार संघाटियों (चादर) धारण करने योग्य

नैरयिकपर परमाधार्मिक नामना असुरकुमार देवो बारवार आक्रमण करे छे, बार बार छे, त्यारे पणु तेने मनुष्यलोकमा आववानी छंछा थाय छे, पणु ते त्यांथी मनुष्यलोकमा आवी शकते नथी. (३) नरकमा लागववा योग्य कर्मेणुं जयां सुधी ते अधुनोपपन्नक नारक एव नरकमा न रहीने पूरेपूरे वेदन करी देतो नथी त्यां सुधी ते आ मनुष्यलोकमा आवी शकते नथी. (४) जयां सुधी ते निरयायुष्क (नरक गति संजंथी आयुष्य) पूरेपूर लागवी देतो नथी—त्यांनी आयुस्थिति पूरी करतो नथी—त्यां सुधी ते आहना करवा छतां पणु मनुष्यलोकमा आवी शकते नथी आ प्रकारना आ चार कारणेने दीधे ते अधुनोपपन्नक नारक एव नरकमांथी मनुष्यलोकमा आववानी छंछा थवो छतां मनुष्यलोकमा आवी शकते नथी.

निर्ग्रन्थीआने भाटे चार संघाटीआ (वस्त्र विशेष) धारण करवा योग्य कही छे—(१) जे हाथप्रमाण विस्तारवाणी ओक संघाटी,—आदर(२) त्रणु हाथप्रमाण

ટીકા—“ ચતુર્વિદ્યા ” इत्यादि - चतुर्विधा = चतुष्प्रकाराः, तृणवनस्पति-
 कायिकाः—तृणप्रकारा वनस्पतिकायिकास्तृणवनस्पतिकायिकाः=तृणरूपा वनस्प-
 तिकायिका बादरा इत्यर्थं प्रज्ञप्ताः तद्यथा—अग्रबीजाः—अग्रेऽग्रं वा बीजं येषां ते
 तथाभूता ब्रीह्यादयः १, मूलबीजाः—मूलमेव बीजं येषां ते मूलबीजाः=कमलक-
 न्दादयः २, पर्वबीजाः—पर्वेव बीजं येषां ते तथाभूता इक्ष्वादयः ३, स्कन्धबीजाः—
 स्कन्धः—शुङ्गं, स एव बीजं येषां ते तथाभूताः सल्लव्यादयः ४ (सू० ७) ।

પૂર્વ વનસ્પતિકાયિકજીવાનાં ચતુઃસ્થાનકં પ્રોક્તં, સમ્પ્રતિ તજ્જીવત્વ-મથ્ર-
 કહી ગઈ છે, જૈસે—એક સંઘાટી દો હાથ વિસ્તારવાલી ૧ દો સંઘાટી ત્રીન
 હાથ વિસ્તારવાલી ૨ ઓર ચાર હાથ વિસ્તારવાલી એક ૧ ।

સ્પષ્ટાર્થ—તૃણરૂપ જો બાદર વનસ્પતિકાયિક વે યહાં તૃણવનસ્પ-
 તિકાયિક શબ્દ સે ગૃહીત હુવે હૈં । યે તૃણવનસ્પતિકાયિક જો ચાર
 પ્રકાર કે કહે ગયે પ્રગટ કિયે હૈં ઊનકા અભિપ્રાય એસા હૈં કિ-જિનકા
 આગે કા ભાગ જિનકે અગ્રભાગ મેં વીજ હોતા હૈં એસે વ્રીહિ આદિક
 તૃણ વનસ્પતિકાયિક અગ્રવીજ હૈં જિનકા મૂલ હી વીજ હોતા હૈં વે મૂલ
 વીજ હૈં । જૈસે—કમલકન્દ આદિ પર્વ હી જિનકા વીજ હોતા હૈં—એસે
 ઇક્ષુ આદિક પર્વવીજ વનસ્પતિકાયિક હૈં । સ્કન્ધ થૂડ વટ હી જિનકે
 વીજ હૈં એસે સલ્લકી આદિક સ્કન્ધવીજ વનસ્પતિકાયિક હૈં ૭

इस प्रकार से वनस्पतिकायिक जीवों के ये चार स्थान कहे गये,

વિસ્તારવાળી બે સંઘાટી અને (૪) ચાર હાથપ્રમાણ વિસ્તારવાળી એક સંઘાટી.

આ સૂત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—તૃણ રૂપ જે બાદર વનસ્પતિકાયિક છે
 તે અહીં તૃણ વનસ્પતિકાયિક પદ્ધતી ગૃહીત થઈ છે તે તૃણ વનસ્પતિકાયિકના
 જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ હવે કરવામાં આવે છે—

(૧) ‘ અગ્રબીજ ’ જેના અગ્રભાગમાં બીજ હોય છે એવાં ડાંગર આદિ
 તૃણ વનસ્પતિકાયિકોને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

(૨) “ મૂલબીજ ” જેમનાં મૂળજ બીજ રૂપ હોય છે એવા કમલકન્દ
 આદિને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

(૩) “ પર્વબીજ ” પર્વજ જેમના બીજરૂપ હોય છે એવી શેરડી આદિને
 પર્વબીજ વનસ્પતિકાયિક કહે છે.

(૪) “ સ્કન્ધબીજ ” જેનું થડજ બીજરૂપ હોય છે એવી સલ્લકી
 આદિ વનસ્પતિને સ્કન્ધબીજ વનસ્પતિકાયિક કહે છે.

આ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક જીવોનાં ચાર સ્થાનનું નિરૂપણ કરીને હવે

દધાનાસ્તદ્વિરાધકાથ મહાઽઽરમ્મમહાપરિગ્રહત્વેન નરકે ગચ્છન્તીતિ નારકજી
વાનાશ્રિત્ય તદાહ—“ ચૌર્ધિ ” इत्यादि—चतुर्भिः=चतुःसंख्यैः, स्थानैः, अधुनो-
पपन्नः=तत्कालोपपन्नः, नैरयिकः—अयः—शुभं सुखं, निर्गतमयो यस्मादिति निरयो—
नरकस्तत्र भवो नैरयिकः=नारकः, तस्यान्यत्र गमना-सामर्थ्यं दर्शयितुमाह—
“ जेरइयलोगंमी ” — ति नैरयिकलोके=नारकलोके स्थितः सन् मानुषं लोकं
' हव्यं ' इति वाक्यालङ्कारे, आगन्तुम् इच्छेत् किन्तु आगन्तुम् नो चैव=नैव,

અથ સૂત્રકાર યહ પ્રકટ કરતે હૈં કિ જો જીવ ઇનમૈં જીવ હૈં એસી વાત
પર વિશ્વાસ નહીં કરતે હૈં તથા—ઇનકી વિરોધના કરતે હૈં વે જીવ
મહારમ્મ મહાપરિગ્રહવાલે હોને કે કોરણ નરક મૈં જાતે હૈં । વહાં જાકર
વે નારક જીવ ઇસ લોક મૈં મનુષ્યલોક મૈં કિન કારણોં સે આને કી
ચાહના કરતે હૈં ૩ યહાં મનુષ્યલોક મૈં ઉનકે આને કી ચાહના કા કારણ
એસા હૈ કિ—જો નવા નારક જીવ વહાં ઉત્પન્ન હોના હૈ વહ વહાં રહતા
હુવા જો વહાં કી અતિપ્રબલ રૂપ સે ઉત્પન્ન અસાતવેદનીયરૂપ વેદના
કો અનુભવ કરતા હૈ, તવ—વહ યહાં મનુષ્યલોક મૈં આને કી કામના
કરતા હૈ પરન્તુ—શીત ઉષ્ણ આદિ તીવ્ર વેદના સે યુક્ત હોને કે
કારણ વહ યહાં નહીં આ સકતા હૈ ? જહાં સે અય—શુભ—સુખ નિર્ગત
હો ગયા હૈ વહ નિરય નરક હૈ ઇસ નિરય મૈં જો ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ
નૈરયિક હૈ, યહાં સૂત્ર મૈં “ હવ્ય ” યહ પદ વાક્યાલંકાર મૈં પ્રયુક્ત હુવા

સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે—કેટલાક જીવો વનસ્પતિકાયિકોમાં જીવે છે,
એ વાતને શ્રદ્ધાની નજરે જોતા નથી. તેઓ તેમની વિરાધના કર્યા કરે છે.
એવા જીવો મહારંભ અને મહાપરિગ્રહવાળા હોવાને કારણે નરકમાં જાય છે,
ત્યાં ઉત્પન્ન થયા બાદ તે નારક જીવો કયા કયા કારણોને લીધે આ મનુષ્ય-
લોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

પહેલું કારણ આ પ્રમાણે છે—નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો જીવ ત્યાં
ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ ત્યાંની અતિ પ્રબલ અસાતાવેદનીય રૂપ વેદનાનો
અનુભવ કરે છે આ વેદના સહન નહીં થઈ શકવાને કારણે તે આ મનુષ્ય-
લોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે છે, પરન્તુ શીત ઉષ્ણ આદિ તીવ્ર વેદનાથી
અભિભૂત હોવાને કારણે તે અહીં આવી શકતો નથી.

ન્યાંથી અય એટલે કે શુભ—સુખ નિર્ગત થઈ ગયું હોય છે, એવા
સ્થાનનું નામ નિરય (નરક) છે. તે નિરયમાં ઉત્પન્ન થતા જીવને નૈરયિક
કહે છે, અહીં સૂત્રમાં “ હવ્ય ” આ પદ વાક્યાલંકાર રૂપે વપરાયું છે.

શકનોતિ=સમર્થો ભવતિ, તત્ર હેતુમાહ—“ તં જહેતિ-તથથા ”-અધુનોપપન્નઃ તત્કાલોપપન્નઃ, નૈરયિકઃ, નિરયલોકે સમુદ્ભૂતાં-સમ્=અતિપ્રવચ્ચતયા, ઉદ્ભૂતામ્ =ઉત્પન્નાં, અનન્તાશાતવેદનીયરૂપાં, વેદયમાનઃ=અનુભવન્ માનુષં લોકમ્ આગન્તુ-મિચ્છેત્ કિન્તુ આગન્તું નૈવ શકનોતિ, શીતોષ્ણાદિતીવ્રવેદનાઽભિભૂતત્વાત્ ૧, તથાઽધુનોપપન્નો નૈરયિકો નિરયલોકે નિરયપાલૈઃ=અમ્વામ્વરીપાદિભિઃ પરમાધાર્મિકૈર્ભૂયો ભૂયઃ=પુનઃ પુનઃ, અધિષ્ઠીયમાનઃ=આક્રમ્યમાણો હન્યમાન इत्यर्थः, માનુષં લોકં હવ્યમાગન્તુમિચ્છેત્, કિન્તુ આગન્તું નૈવ શકનોતિ, નિરયપાલૈઃ પ્રતિ-રુદ્ધમાનત્વાત્ ૨,

પુનર્નરકાન્મનુષ્યલોકે નૈરયિકસ્યાઽઽગમનાસમર્થત્વે કારણમાહ—“ અહુણો વચ્ચને ” इत्यादि—અધુનોપપન્નો નૈરયિકો નિરયવેદનીયે-વેદિતું યોગ્યં વેદનીયં, નિરયે વેદનીયં નિરયવેદનીયં=નરકાનુભવનીયં, તસ્મિન્ કર્મણિ, અક્ષીણે=અનષ્ટે, હૈ દ્વિતીય કારણ મેં જો નિરયપાલ કહે ગયે હૈં અમ્વ અમ્વરીષ આદિ પરમાધાર્મિક દેવ હૈં ઓર-યે અસુરકુમાર જાતિ કે દેવ હોતે હૈં । જય કોઈ નયા નારક નરકલોક મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈં તો યે ઉસ પર આક્રમણ કરતે રહતે હૈં મારતે હૈં આપસ મેં એક દુસરે નારકોં કો કુત્તોં કી માંતિ લડાતે હૈં, અતઃ—જવ વહ વહાં કી એસી સ્થિતિ દેખતા હૈં તો વહ હસ મનુષ્યલોક મેં આને કી કામના કરતા હૈં પરન્તુ જો નહીં આ સકતા હૈં ઉસકા યહ દુસરા કારણ હૈં કિ-ઉસે વે પરમાધાર્મિક નિરયપાલ રોક લેતે હૈં હસલિયે ઉનકે દ્વારા પ્રતિરુદ્ધમાન હોને સે વહ યહાં મનુષ્યલોક મેં યાહના હુવા બી નહીં આ પાંતા હૈં ૨ । તીસરા કારણ એસા હૈં કિ-નરક મેં ભોગને યોગ્ય જિસ કર્મ કા વન્ધ જીવને ઉસ નયે નારકી ને

બીજા કારણનું નિરૂપણ—તે નરકોના અધિપતિ અમ્બ, અમ્બરીષ આદિ પરમાધાર્મિક દેવો હોય છે. તેઓ અસુરકુમાર જાતિના દેવો છે. ન્યારે કોઈ નવો નારક નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે પરમાધાર્મિક દેવો તેના ઉપર આક્રમણ કરે છે—તેને મારે છે, તેઓ ફૂતરાઓની જેમ નારકોને અંદરોઅંદર લડાવે છે. નરકમાં આ પ્રકારની સ્થિતિ બોધને તે અધુનોપપન્નક નારકને આ મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા થાય છે, પરન્તુ તે અહીં આવી શકતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે તેને પરમાધાર્મિક નિરયપાલો રોકી રાખે છે આ રીતે તેમના દ્વારા પ્રતિરુદ્ધમાન થવાને કારણે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા થવા છતાં આવી શકતો નથી.

ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ—નરકમાં ભોગવવા યોગ્ય જે કર્મનો બંધ તે નવા નારકે કર્યો હોય છે, તેને ન્યાં સુધી તે પૂર્ણરૂપે ભોગવીને નિર્મૂલ કરી

અવેદિતે=અનનુભૂતે અત એવ અનિર્જીર્ણે=જીવપ્રદેશેભ્યોઽપરિશટિતેઽપૃથક્ભૂતે સતિ માનુષં લોકં હવ્યમાગન્તુમિચ્છેત્ પરન્તુ માનુષં લોકં હવ્યમાગન્તું નૈવ શક્નોતિ, અવશ્યવેદનીયનારકકર્મનિગડનિવદ્ધત્વાત્ ૩ ।

તથા “ એવ ”-મિત્યાદિ-એવમ્=અનેન પ્રકારેણ, અધુનોપપન્નો નૈરયિકો નિરયાયુષ્કે-નિરયો-નરકસ્તદ્ભોગ્યમાયુઃ=પ્રાણધારણાવધિકાલો યય તન્નિરયા-ઽયુષ્કં તસ્મિન્ નિરયાઽયુષ્કે કર્મણિ અક્ષીણેઽવેદિતેઽનિર્જીર્ણે ચ સતિ નિર-યાન્માનુષં લોકમાગન્તુમિચ્છતિ, પરન્તુ માનુષં લોકમાગન્તું નૈવ શક્નોતિ, સ્વોપા-ર્જિતકર્મણોઽક્ષીણત્વાનનુભૂત - ત્વાન્નિર્જીર્ણત્વેન વદ્ધકર્મણોઽવશ્યભોગ્યત્વાદિતિ પરમાર્થઃ ૪।

“ ઇચ્છેદ્દિ ”-इत्येतैः, ચતુર્મિરનન્તરોક્તૈઃ સ્થાનૈઃ, અધુનોપપન્નો નૈરયિકો નૈરયિકલોકે સ્થિતઃ સન્ માનુષં લોકં હવ્યમાગન્તુમિચ્છેત્ પરન્તુ નૈવ હવ્યમા-ગન્તું શક્નોતિ, ઉક્તકારણકલાપાત્ ।

પૂર્વ નારકાણાં સ્વરૂપમુક્ત, હે ચ નારકા અસંયમજનકપરિગ્રહ-વશાદુત્પદ્યન્તે इति तद्विपक्षभूत परिग्रहविशेषं वर्जितुं साध्वीनां कल्पनीयवस्त्रविशेषं दर्शयितुमाह- કિયા હૈ જવ તક ઉસે વહ પૂર્ણ રૂપ સે ભોગકર નિર્જીર્ણ નહીં કર દેતા હૈ તથ તક વહ નરકલોક સે નહીં નિકલ સકતા હૈ, ક્યોં કિ-વહ અવશ્ય વેદનીય નારક કર્મરૂપી નિગડ વેડી સે જકડા રહતા હૈ । તથા ચતુર્થ કારણ એસા હૈ કિ-જો ઉસ નયે નારકી ને વહાં કી આયુ કા બન્ધ કિયા હૈ ઉસે ભોગે વિના વહ વહાં સે નહીં નિકલ સકતા હૈ । ઇસ તરહ વદ્ધ કર્મ અવશ્ય ભોગ્ય હોને સે વહ વહીં રહતા હૈ વહાં સે બાહર નહીં આ સકતા હૈ । ૮

જીવ અસંયમ જનક પરિગ્રહ કે વશ સે નારક રૂપ સે ઉત્પન્ન હોતે હૈં ઇસલિયે પરિગ્રહ રહિત સાધ્વી કા કથન સૂત્રકાર પ્રગટ કરતે હૈં- “ કપ્પંતી ” इत्यादि—

નાખતો નથી, ત્યાં સુધી તે નરકલોકમાંથી નીકળી શકતો નથી, કારણ કે અવશ્ય વેદનીય નારક કર્મરૂપ બેડીથી તે જકડાયેલો રહે છે.

ચોથા કારણતું નિરૂપણ—તે નવા નારકે નરકાયુને બે બન્ધ કર્યો હોય છે તેને ભોગવ્યા વિના તે ત્યાંથી નીકળી શકતો નથી આ રીતે બદ્ધ કર્મ અવશ્ય ભોગ્ય હોવાને લીધે તેને ત્યાંજ રહેવું પડે છે-ગમે તેટલી ઇચ્છા કરવા છતાં તે અહીં આવી શકતો નથી

અસંયમજનક પરિગ્રહને કારણે જીવ નારક રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તેનાથી વિપરીત એવી પરિગ્રહરહિત સાધ્વીનું સૂત્રકાર કથન કરે છે—

“ કપ્પંતી ”-ત્યાદિ-“ નિર્ગ્રન્થીનામ્ ” ગ્રન્થો વન્ધહેતુઃ - હિરણ્યસુવર્ણાદિર્મિ-
 ધ્યાન્વાદિશ્ચ તસ્માન્નિષ્ક્રાન્તા નિર્ગ્રન્થયઃ (શાર્ફરવાદેરાકૃતિગણતયા ઢીન્)
 તાસાં નિર્ગ્રન્થીનાં=સાધ્વીનાં, ચતસ્રઃ=ચતુઃસંખ્યાઃ, સંઘાટયઃ=ઉત્તરીયવસ્ત્રવિશેષાઃ,
 ધારયિતું કલ્પન્ત ઇત્યન્વયક્રમઃ, તાશ્ચતુર્વિધાઃ સઙ્ગાટીઃ ક્રમેણોપદર્શયિતુમાહ-
 “ તદ્યથે ”-ત્યાદિ, એકા=પ્રથમા સંઘાટી, દ્વિહસ્તવિસ્તારા-દ્વૌ હસ્તૌ વિસ્તારઃ
 આયામો દૈર્ઘ્યં યસ્યાઃ સા તથાભૂતા, સા કલ્પતે ૧, एवं ‘ દો ’-દ્વે, “ તિહત્ય-
 વિત્યારા ”-ત્રિહસ્તવિસ્તારે=ત્રિહસ્તપ્રમાણાઽઽયામે સંઘાટયૌ ધારયિતું કલ્પતે
 ઇત્યર્થઃ ૨, “ એનાચઉહત્યવિત્યારા ”-એકા=અપરા. ચતુર્હસ્તવિસ્તારા ધારયિતું
 કલ્પતે, તત્ર પ્રથમા દ્વિહસ્તવિસ્તારા સંઘાટી-ઉપાશ્રયે ધારણીયા ૧, દ્વિતીય-
 તૃતીયે-ત્રિહસ્તવિસ્તારે દ્વે કથિતે, તત્રૈકા મિક્ષાટનકાલે ધાર્યા, અપરાચ સ્થણ્ડિ-

હિરણ્ય સુવર્ણ આદિરૂપ વાહ્ય પરિગ્રહ ઔર-મિથ્યાત્વાદિરૂપ
 અન્તરંગ પરિગ્રહ ઇન દોનોં પ્રકાર કે પરિગ્રહ સે સાધ્વીજન નિષ્ક્રાન્ત
 રહિત હોતે હૈં અતઃ વે નિર્ગ્રન્થી કહલાતી હૈં। સાધ્વીજનોં કો
 ચાર ઉત્તરીય વસ્ત્રવિશેષ ચાદર કલ્પનીય કહે ગયે હૈં। દો હાથ કી
 લમ્બાઈ ચૌડાઈ હોતી હૈં એસા જો ઉત્તરીય વસ્ત્ર-ચાદર હૈં વહ પ્રથમ
 સઙ્ગાટી મેં લિયા ગયા હૈં। ત્રીન હાથ કી જિનકી લમ્બાઈ ચૌડાઈ હૈં એસે
 દો વસ્ત્ર દ્વિતીય ઔર તૃતીય સઙ્ગાટી મેં લિયે ગયે હૈં। ચાર હાથ જિનકી
 લમ્બાઈ ચૌડાઈ હોતી હૈં-એસા એક વસ્ત્ર ચૌથી સઙ્ગાટી મેં લિયા ગયા
 હૈં। યે ચાર ચાદર સાધ્વીજનોં કો ધારણ કરને કે યોગ્ય કહે ગયે હૈં,
 ઇનમેં જો પ્રથમ પ્રકાર કી સઙ્ગાટી હૈં વહ તો ઈનેં ઉપાશ્રય મેં જી ધારણ
 કરને યોગ્ય કહી ગઈ હૈં। દ્વિતીય ઔર તૃતીય પ્રકાર કી જો સઙ્ગાટી
 હૈં ઇન દોનોં મેં એક મિક્ષાટન કે સમય મેં ધારણ કરને યોગ્ય કહી ગઈ

“ કપ્પંતિ ” ઇત્યાદિ-હિરણ્ય. સુવર્ણ આદિ રૂપ વાહ્ય પરિગ્રહથી અને
 મિથ્યાત્વ આદિ રૂપ અન્તરંગ પરિગ્રહથી સાધ્વીઓ રહિત હોય છે, તેથી તે
 સાધ્વીઓને નિર્ગ્રન્થીઓ કહેવામાં આવે છે. તે સાધ્વીઓને ચાર ઉત્તરીય વસ્ત્ર-
 વિશેષ (ચાદર) કહે છે તેમને જે ચાર સંઘાટીઓ (ચાદરો) કહે છે,
 તેનું સૂત્રકાર હવે નિરૂપણ કરે છે—

(૧) જે હાથની લંબાઈવાળા ઉત્તરીય વસ્ત્રને (ચાદરને) પ્રથમ સંઘા-
 ટીમાં પરિણિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું છે. (૨) ત્રણ હાથની લંબાઈના જે વસ્ત્રોને
 દ્વિતીય અને તૃતીય સંઘાટીમાં ગણાવવામાં આવેલ છે (૩) ચાર હાથની
 લંબાઈવાળા એક વસ્ત્રને ચોથી સંઘાટીમાં ગણાવવામાં આવેલ છે. આ ચાર
 પ્રકારની ચાદર સાધ્વીઓને ધારણ કરવા યોગ્ય કહી છે તેમાંથી જે પહેલા
 પ્રકારની સંઘાટી કહી છે, તે તો તેમને ઉપાશ્રયમાં જ ધારણ કરવા યોગ્ય કહી
 છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રકારની જે સંઘાટીઓ કહી છે તેમાંથી એક મિક્ષા-

લભૂમિગમનકાલે ૩, ચતુર્થી ચતુર્હસ્તવિસ્તારા સમવસરણે ધારણીયા, તદુક્તં ચ—
“ સંઘાડીઓ ચરો, તત્થ દુહત્થા ઉવસયંમિ । દુન્નિ તિહત્થાયામા ભિક્ખવ્ઠા
एग एग उचारे । ओसरणे चउहत्था निसणपच्छायणी जेया । १ । ” इति, सू. ८

છાયા-સંઘાટચત્તરસ્ત્રસ્ત્ર ત્રિહસ્તા ઉપાશ્રયે । દ્વે ત્રિહસ્તાઽઽયાને ભિક્ષાયૈ
एका उचारे चैका अवसरणे चतुर्हस्ता निषण्णप्रच्छादनी ज्ञेया । १ । ” इति,

નારકત્વં ધ્યાનવિશેષજનિતં, તં જનયિતું ચ સઙ્ઘાટ્યાદિગ્રહણમિતિ પ્રસન્ના-
દધ્યાનસ્વરૂપમાહ —

મૂલમ્—ચત્તારિ જ્ઞાણા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા—અટ્ટે જ્ઞાણે ૧, રોઢે
જ્ઞાણે ૨, ધમ્મે જ્ઞાણે ૩, સુક્કે જ્ઞાણે ૪, અટ્ટે જ્ઞાણે ચઠઠિવિહે પળ્લણ્ણત્તે
તં જહા—અમણુદ્ધસંપઓગસંપઠ્ઠત્તે તસ્સ વિપ્પઓગસઙ્ઘસમળ્ણા-
ગણ યાવિ ભવઙ્ઘ ૧, મણુદ્ધસંપઓગસંપઠ્ઠત્તે તસ્સ અવિપ્પઓગ-
સઙ્ઘસમળ્ણાગણ યાવિ ભવઙ્ઘ ૨, આયંકસંપઓગસંપઠ્ઠત્તે તસ્સ
વિપ્પઓગસઙ્ઘસમળ્ણાગણ યાવિ ભવઙ્ઘ ૩, પરિજુસિયકામભોગ-
સંપઓગસંપઠ્ઠત્તે તસ્સ અવિપ્પઓગસઙ્ઘસમળ્ણાગણ યાવિ ભવઙ્ઘ
૪ । અટ્ટસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ લક્ખણા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા—
કંદળયા ૧, સોયળયા ૨, તિપ્પળયા ૩, પરિદેવળયા ૪ । સઢે જ્ઞાણે
ચઠઠિવિહે પળ્લણ્ણત્તે, તં જહા—હિંસાણુબંધિ ૧, મોસાણુબંધિ ૨,
તેનાણુબંધિ ૩, સારક્ખણાણુબંધિ ૪ । રુઢ્ઢસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ
લક્ખણા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા—ઓસળ્ણદોસે ૧, વહુદોસે ૨, અન્ના-

है और-दूसरी स्थण्डिलभूमि में गलन करने के समय में धारण करने
योग्य कही गई है । और चौथी सङ्घाटी समवसरण में धारण करने
योग्य कही गई है । उक्तञ्च—“ संघाडीओ चर्रो तत्थ ” इत्यादि ॥ ८ ॥

તને સમયે ધારણ કરવા યોગ્ય કહી છે અને બીજી સ્થંડિલભૂમિમાં ગમન
કરતી વખતે ધારણ કરવા યોગ્ય કહી છે, અને ચોથી સંઘાટી સમવસરણમાં
ધારણ કરવા યોગ્ય કહી છે કહ્યું પણ છે કે “ સંઘાડીઓ ચરો તત્થ ” ઇત્યાદિ—સૂ. ૮

ળદોસે૩, આમરણંતદોસે ૪ । ધમ્મે જ્ઞાણે ચતવિંહે ચતુપ્પડો-
 યારે પળ્લન્તે, તં જહા-આણાવિચ્છ ૧, અવાયવિચ્છ ૨, વિવા-
 ગવિચ્છ ૩, સંઠાણવિચ્છ ૪ । ધમ્મસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ
 લક્ખણા પળ્લન્તા, તં જહા-આણારૂઠ્ઠં ૧, નિસગ્ગરૂઠ્ઠં ૨, સુત્તરૂઠ્ઠં
 ઓગાઢરૂઠ્ઠં ૪ । ધમ્મસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ આલંબણા પળ્લન્તા,
 તં જહા-વાયણા ૧, પઢિપુચ્છણા ૨, પરિયટ્ટણા ૩, અણુપ્પેહા ૪ ।
 ધમ્મસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ અણુપ્પેહાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા
 -એગાણુપ્પેહા ૧, અણિચ્ચાણુપ્પેહા ૨, અસરણાણુપ્પેહા ૩, સંસારા-
 ણુપ્પેહા ૪ । સુક્કે જ્ઞાણે ચતવિંહે ચતુપ્પડોઆરે પળ્લન્તે, તં
 જહા-પુહુત્તવિયક્કસવિચાર ૧, એગત્તવિયક્ક અવિચાર ૨, સુહુ-
 મકિરિય અણિયટ્ટી ૩, સમુચ્છિન્નકિરિય અપ્પઢિવાઈ ૪ । સુક્કસ્સ
 ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ લક્ખણા પળ્લન્તા, તં જહા - અવ્વહે ૧,
 અસમ્મોહે ૨, વિવેગે ૩, વિડસ્સગ્ગે ૪ । સુક્કસ્સ ણં
 જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ આલંબણા પળ્લન્તા, તં જહા-ચંતી ૧, મુત્તી ૨,
 અજ્જવે ૩, મદ્ધવે ૪ । સુક્કસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ અણુપ્પેહાઓ
 પળ્લન્તાઓ, તં જહા-અણંતવત્તિયાણુપ્પેહા ૧, વિપ્પરિણામાણુ-
 પ્પેહા ૨, અસુમાણુપ્પેહા ૩, અવાયાણુપ્પેહા ૪ ॥ સૂ. ૧ ॥

નારકત્વ ધ્યાનવિશેષ સે જનિત્ત હોતા હૈ અતઃ ઉસ ધ્યાનવિશેષ
 કો ઉત્પન્ન કરને કે સંઘાટી આદિ મેં મમતા સૂચ્છાં રાખને સે હોતા હૈ
 સો ઇસ પ્રસંગ કો લેકર અવ સૂત્રકાર ધ્યાન કા સ્વરૂપ કરતે હૈ—

નારકત્વ ધ્યાનવિશેષથી જનિત હોય છે, અને તે ધ્યાનવિશેષને ઉત્પન્ન
 કરનાર સંઘાટી (વસ્ત્રવિશેષ) આદિમાં મમતા-મૂર્છા રાખવાથી તે ધ્યાનની
 ઉત્પત્તિ થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ધ્યાનના સ્વરૂપનું
 નિરૂપણ કરે છે—“ ચત્તારિ જ્ઞાણા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

छाया—चत्वारि ध्यानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आर्तं ध्यानं १ रौद्रं ध्यानं २, धर्मं ध्यानं ३, शुक्लं ध्यानम् ४। आर्तं ध्यानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—अमनोज्ञसंप्रयोगसंप्रयुक्तः, तस्य विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति १, मनोज्ञसंप्रयोगसम्प्रयुक्तः, तस्य अविप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति २, आतङ्कसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः, तस्य विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति ३, परिजुष्टकामभोगसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः, तस्य अविप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति ४। आर्तस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—क्रन्दनता १, शोचनता २, तेपनता ३, परिदेवनता ४। रौद्रं ध्यानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—हिंसाऽनुबन्धि १

“ चत्वारि ज्ञाणा पणन्ता ” इत्यादि—१०

सूत्रार्थ—ध्यान चार कहे गये हैं, जैसे आर्तध्यान १ रौद्रध्यान २ धर्मध्यान ३ और शुक्लध्यान ४, इनमें आर्तध्यान चार प्रकार का कहा गया है जैसे अमनोज्ञ वस्तुओं का सम्प्रयोग सम्बन्ध होनेपर जो उसके साथ वियोग के लिये बार २ चिन्तवन होता है वह आर्तध्यान का प्रथम भेद है १ मनोज्ञ वस्तुओं का वियोग न होनेका बार २ चिन्तवन करना यह आर्तध्यान का दूसरा भेद है २। आतङ्क से युक्त होने पर उससे वियोग होने का बार २ चिन्तवन करना यह तृतीय कक्षा का आर्तध्यान है ३। प्राप्त हुवे कामभोग का अविनाश की तथा—नहीं प्राप्त हुवे पदार्थों की प्राप्ति के लिये बार २ चिन्तवन करना यह चतुर्थ भेदवाला आर्तध्यान है ४। आर्तध्यान के चार लक्षण कहे गये हैं, जैसे क्रन्दनता १ शोचनता २ तेपनता ३ और परिदेवनता ४। रौद्रध्यान चार प्रकार का कहा गया है, जैसे—

सूत्रार्थ—ध्यान चार प्रकारनुं कहु छे—(१) आर्तध्यान, (२) रौद्रध्यान, (३) धर्मध्यान अने (४) शुक्लध्यान. तेमांथी आर्तध्यानना पणु चार प्रकार कहु छे. (१) अमनोज्ञ वस्तुओंना संप्रयोग अथवा प्राप्ति थवाथी, तेनाथी वियोग थाय (तेनाथी छूटी जवाय) अबुं जे बारवार चिन्तवन थाय करे छे, ते प्रकारना आर्तध्यानने पड़ेला प्रकारमां भूझी शकय छे (२) मनोज्ञ वस्तुओंना कही वियोग न थाय अबुं बारवार चिन्तवन करवुं ते आर्तध्यानना भीजे लेह छे (३) कोर्ध पणु प्रकारना आर्तक (रौगादि) थी युक्त थयेले अब तेमांथी छूटवा माटे बारवार जे चिन्तवन करे छे तेने आर्तध्यानना त्रीज लेहमां भूझी शकय छे. (४) प्राप्त थयेला कामलेगोना अविनाश माटे अने अप्राप्त कामलेगोनी प्राप्ति माटे बारवार चिन्तवन करवुं ते आर्तध्यानना चोथो लेह छे आर्तध्याननां चार लक्षण कहुं छे—(१) क्रन्दनता, (२) शोचनता, (३) तेपनता अने (४) परिदेवनता.

મૃષાઽનુવન્ધિ ૨, સ્તેયાનુવન્ધિ ૩, સંરક્ષણાનુવન્ધિ ૪। રૌદ્રસ્ય સ્વલુ ધ્યાનસ્ય ચત્વારિ લક્ષણાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તદ્વથા-અવસન્નદોષઃ ૧, બહુદોષઃ ૨, અજ્ઞાનદોષઃ ૩, આમરણાન્તદોષઃ ૪। ધર્મ્ય ધ્યાનં ચતુર્વિધં ચતુષ્પ્રત્યવતારં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્વથા-આજ્ઞાવિચયં ૧, અપાયવિચયં ૨, વિપાકવિચયં ૩, સંસ્થાનવિચયમ્ ૪। ધર્મ્યસ્ય સ્વલુ ધ્યાનસ્ય ચત્વારિ લક્ષણાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-આજ્ઞારુચિઃ ૧, નિર્સર્ગરુચિઃ ૨, સૂત્રરુચિઃ ૩, અવગાઢરુચિઃ ૪। ધર્મ્યસ્ય સ્વલુ ધ્યાનસ્ય ચત્વાર્યાલમ્બનાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-વાચના ૧, પરિપ્રચ્છના ૨, પરિવર્તના ૩, અનુપ્રેક્ષા ૪। ધર્મ્યસ્ય સ્વલુ ધ્યાનસ્ય ચત્સોઽનુપ્રેક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-એકાનુપ્રેક્ષા ૧, અનિત્યાનુપ્રેક્ષા ૨, અશરણાનુપ્રેક્ષા ૩, સંસારાનુપ્રેક્ષા ૪। શુક્લં ધ્યાનં ચતુર્વિધં ચતુષ્પ્રત્યવતારં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્વથા-પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચારં ૧, એકત્વવિતર્કાઽવિચારં ૨, સૂક્ષ્મ-

હિંસાનુવન્ધી ૧ મૃષાનુવન્ધી ૨ સ્તેનાનુવન્ધી ૩ ઓર સંરક્ષણાનુવન્ધી ૪। હમ્મ રૌદ્રધ્યાન કે ચાર લક્ષણ હૈં, અવસન્નદોષ ૧ બહુદોષ ૨ અજ્ઞાનદોષ ૩ ઓર આમરણાન્તદોષ ૪। ધર્મધ્યાન કે ચાર પ્રકાર કહે ગયે હૈં, આજ્ઞાવિચય ૧ અપાયવિચય ૨ વિપાકવિચય ૩ ઓર સંસ્થાનવિચય ૪। હમ્મ ધર્મધ્યાન કે ચાર લક્ષણ કહે ગયે હૈં, જૈસે-આજ્ઞારુચિ ૧ નિર્સર્ગરુચિ ૨ સૂત્રરુચિ ૩ ઓર-અવગાઢરુચિ ૪। ધર્મધ્યાન કે ચાર અવલમ્બન કહે ગયે હૈં, જૈસે-વાચના ૧ પરિપ્રચ્છના ૨ પરિવર્તના ૩ અનુપ્રેક્ષા ૪। ધર્મધ્યાન કી ચાર અનુપ્રેક્ષાઈ કહી ગઈ હૈં, જૈસે-એકાનુપ્રેક્ષા ૧ અનિત્યાનુપ્રેક્ષા ૨ અશરણાનુપ્રેક્ષા ૩ ઓર સંસારાનુપ્રેક્ષા ૪

રૌદ્રધ્યાન પણ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) હિંસાનુબંધી, (૨) મૃષાનુબંધી, (૩) સ્તેનાનુબંધી અને (૪) સંરક્ષણાનુબંધી. આ રૌદ્રધ્યાનના ચાર લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) અવસન્નદોષ, (૨) બહુદોષ, (૩) અજ્ઞાનદોષ અને (૪) આમરણાન્તદોષ. ધર્મધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આજ્ઞાવિચય, (૨) અપાયવિચય, (૩) વિપાકવિચય અને (૪) સંસ્થાનવિચય. આ ધર્મધ્યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર લક્ષણ કહ્યા છે-(૧) આજ્ઞારુચિ, (૨) નિર્સર્ગરુચિ (૩) સૂત્રરુચિ અને (૪) અવગાઢરુચિ. ધર્મધ્યાનના ચાર અવલંબન (આધાર) કહ્યા છે-(૧) વાચના, (૨) પરિપ્રચ્છના, (૩) પરિવર્તના અને (૪) અનુપ્રેક્ષા. ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ કહી છે-(૧) એકાનુપ્રેક્ષા, (૨) અનિત્યાનુપ્રેક્ષા (૩) અશરણાનુપ્રેક્ષા અને (૪) સંસારાનુપ્રેક્ષા. -

શુક્લધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર, (૨)

ક્રિયાઽનિવર્તિ ૩, સમુચ્છિન્નક્રિયાઽપ્રતિપાતિ ૪। શુક્લસ્ય ચત્વારિ લક્ષણાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—અવ્યયમ્ ૧, અસમ્મોહં ૨, વિવેકઃ ૩, વ્યુત્સર્ગઃ ૪। શુક્લસ્ય ચત્વાર્યાલમ્બનાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—ક્ષાન્તિઃ ૧, મુક્તિઃ ૨, આર્જવં ૩, માર્દવમ્ ૪। શુક્લસ્ય ચત્વસોઽનુપ્રેક્ષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—અનન્તવર્તિતાઽનુપ્રેક્ષા ૧, વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા ૨, અશુભાનુપ્રેક્ષા ૩ અપાયાનુપ્રેક્ષા ૪। (સૂ. ૧૦) ॥

“ ચત્તારિ જ્ઞાણા ” इत्यादि—चत्वारि=चतुःसंख्यानि, ध्यानानि ध्यायते—चिन्तयते वस्तु यैरिति ध्यानानि=अन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं चित्तस्थिरतारूपाणि, उक्तं च—“ अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावस्थाणमेववत्युष्मि । छउमत्थाणं, ज्ञाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु । १। ” इति,

શુક્લધ્યાન ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પૃથક્ત્વવિતર્ક સચિચાર ૧ એકત્વવિતર્કીવિચાર ૨ સૂક્ષ્મક્રિયાઽનિવર્તિ ૩ ઓર સમુચ્છિનક્રિયાઽપ્રતિપત્તિ ૪। હસ શુક્લધ્યાન કે ચાર લક્ષણ કહે ગયે હૈ, જૈસે—અવ્યય ૧ અસમ્મોહ ૨ વિવેક ૩ ઓર વ્યુત્સર્ગ ૪। શુક્લધ્યાન કે ચાર આલમ્બન કહે ગયે હૈ, જૈસે—ક્ષાન્તિ ૧ મુક્તિ ૨ આર્જવ ૩ ઓર માર્દવ ૪। શુક્લધ્યાન કી ચાર અનુપ્રેક્ષાઈ કહી ગઈ હૈ, જૈસે—અનન્તવર્તિતાઽનુપ્રેક્ષા ૧ વિપરિણામાઽનુપ્રેક્ષા ૨ અશુભાઽનુપ્રેક્ષા ૩ ઓર અપાયાઽનુપ્રેક્ષા ૪।

વિશેષાર્થ—“ ધ્યાયતે વસ્તુ અનેનેતિ ધ્યાનં—” હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર જિસકે દ્વારા વસ્તુ કા ચિન્તન કિયા જાતા હૈ વહ ધ્યાન હૈ ધ્યાન એક અન્તર્મુહૂર્ત કાલ તક ચિત્ત કી સ્થિરતારૂપ રહતા હૈ। કહા ખી હૈ—અંતો મુહુત્તમિત્તં इत्यादि

એકત્વ વિતર્કવિચાર, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવર્તિ અને (૪) સમુચ્છિન ક્રિયા અપ્રતિપાતિ શુક્લધ્યાનના ચાર લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) અવ્યય, (૨) અસમોહ (૩) વિવેક અને (૪) વ્યુત્સર્ગ.

શુક્લધ્યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર અલમ્બન કહ્યા છે—(૧) ક્ષાન્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) આર્જવ અને (૪) માર્દવ શુક્લધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ કહી છે—(૧) અનન્તવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા, (૨) વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા, (૩) અશુભાનુપ્રેક્ષા અને (૪) અપાયાનુપ્રેક્ષા.

વિશેષાર્થ—“ ધ્યાયતે વસ્તુ અનેન ઇતિ ધ્યાનમ્ ” આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જેના દ્વારા વસ્તુનું ચિન્તન કરાય છે, તેનું નામ ધ્યાન છે તે ધ્યાન એક અન્તર્મુહૂર્તકાલ સુધીની ચિત્તની સ્થિરતારૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ અંતો મુહુત્તમિત્તં ” इत्यादि—

છાયા—અન્તર્મુહૂર્તે માર્ત્તં ચિત્તાવસ્થાનમેકંવસ્તુનિ । છદ્ધસ્થાનાં ધ્યાનં, યોગવિરોધો જિનાનાં તુ ॥૧॥ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—“અદ્વે”-આર્તમ્-શ્રુતં-દુઃખમ્ શરીરં માનસં ચ, ઉપચારાદ્દુઃખનિમિત્તં વા, તત્ર ભવમાર્તમ્, ધ્યાનમ્-ધ્યેયવિષયે-
Sવિચ્છિન્નતૈલધારાવન્નિરન્તરચિત્તવૃત્તિપ્રવાહઃ ૧, “રોદ્ધે”-રોદયત્યપરાનિતિ રુદ્રો દુઃખહેતુસ્તેન કૃતં તત્કર્મ વા રૌદ્રં=હિંસાઘતિક્રૌર્યાનુગતં ધ્યાનમ્ ૨,

ધ્યાન જો ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈં ઉસમેં સર્વ પ્રથમ જો આર્ત-ધ્યાનરૂપ પહલા ખેદ વતલાયા ગયા હૈં ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈં કિ-જો ધ્યાન શારીરિક યા માનસિક દુઃખ કે સમય મેં, યા શારીરિક માન-સિક દુઃખ કે નિમિત્ત મેં હોતા હૈં વહ-આર્તધ્યાન હૈં । ધ્યેય પદાર્થ કે વિષય મેં અવિચ્છિન્નરૂપ સે તૈલધારા કી તરહ જો ચિત્તવૃત્તિ કા પ્રવાહ હૈં, વહ ધ્યાન હૈં । યહ ધ્યાન સમસ્ત સંસારી જીવોં કો હોતા હૈં ધ્યાન અન્તર્મુહૂર્ત તક હી હૈં હસકે વાદ ચિત્તવૃત્તિ કી ધારા વદલ જાતી હૈં । ઋત નામ દુઃખ કા હૈં જિસ ધ્યાન કે હોને મેં દુઃખ કા ઉદ્વેગ યા તીવ્રતા નિમિત્ત હૈં વહ આર્તધ્યાન હૈં । રૌદ્ર નામ ક્રૂર પરિણામોં કો હૈં જો ધ્યાન ક્રૂર પરિણામોં કે નિમિત્ત સે હોતા હૈં વહ રૌદ્રધ્યાન હૈં, યહી વાત “રોદયતિ પરાન્ ઇતિ રુદ્રઃ દુઃખહેતુઃ, તેન કૃતં તત્કર્મ વા રૌદ્ર” જો દૂસરોં કો સલાતા હૈં, વહ રુદ્ર હૈં દુઃખ કા હેતુ હૈં હસસે કિયા ગયા અથવા હસકા જો કર્મ હૈં વહ રૌદ્ર હૈં । એસા રૌદ્રધ્યાન હિંસા આદિ અતિક્રૂર

ધ્યાનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેમનો આર્તધ્યાન નામનો જે પહેલો પ્રકાર છે તેનું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—“જે ધ્યાન શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખને વખતે-અથવા શારીરિક કે માનસિક દુઃખને નિમિત્તે થાય છે, તે ધ્યાનનું નામ આર્તધ્યાન છે. ધ્યેય પદાર્થના વિષયમાં અતૂટ તેજની ધારા જેવો જે ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ છે તેને ધ્યાન કહે છે. આ ધ્યાનનો સદ્-ભાવ સમસ્ત સંસારી જીવોમાં હોય છે. તેનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્તનો જ કહ્યો છે, ત્યારબાદ ચિત્તવૃત્તિની ધારા બદલાઈ જાય છે દુઃખને ‘ઋત’ કહે છે. જે ધ્યાન થવામાં ઋત (દુઃખ) નો ઉદ્વેગ કે તીવ્રતા નિમિત્તરૂપ છે, તે ધ્યાનનું નામ આર્તધ્યાન છે ક્રૂર પરિણામોને (મનોભાવોને) રૌદ્ર કહે છે. જે ધ્યાન ક્રૂર પરિણામોને નિમિત્તે થાય છે, તે ધ્યાનને રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે એ જ વાત નીચેના સૂત્રમાં પ્રકટ કરી છે—“રોદયતિ પરાન્ ઇતિ રુદ્રઃ દુઃખહેતુઃ, તેન કૃતં-તત્કર્મ વા રૌદ્ર” જે અન્યને સલાવે છે, તે રુદ્ર છે-દુઃખના કારણરૂપ છે તેના દ્વારા જે કરવામાં આવે છે અથવા તેનું જે કર્મ છે તે રૌદ્ર છે. એવું રૌદ્રધ્યાન હિંસા આદિ અતિક્રૂર પરિણામોના નિમિત્તને લીધે થાય છે.

ધર્મ્યમ્-ધર્માદનપેતં=યુક્તં ધર્મ્ય = શ્રુતચરણાદિધર્મોપેતમિત્યર્થઃ, ધ્યાનમ્
શુક્લમ્-શોધયત્યષ્ટપ્રકારં કર્મમલં, શુચં-શોકં વા કલમયત્યપનયતીતિ નિરુક્ત્યા
શુક્લં=મોક્ષાદિફલસાધકં ધ્યાનમ્ ૪।

તત્રાઽઽતં ધ્યાનં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્યથા-અમનોજસમ્પ્રયોગસમ્પ્રયુક્તઃ-
અનિષ્ટશબ્દાદિ સમ્બન્ધજનિતઃ સમ્પ્રયોગઃ-સમ્બન્ધસ્તેન સમ્પ્રયુક્તઃ-સહિતો યઃ
પુરુષસ્તસ્ય યત્ “ વિષ્ણુઓગે ”-ત્વાદિ-વિપ્રયોગસ્મૃતિસમન્વાગતં-વિપ્રયોગઃ-
અનિષ્ટશબ્દાદિવિયોગઃ, તસ્ય સ્મૃતિઃ-ચિન્તા વિપ્રયોગસ્મૃતિઃ, તસ્યાઃ સમન્વાગતં=
સમન્વાગમનં-સંપ્રાપ્તિમ્ ભવતિ તત્ “ ચાપિ ” ઇતિ વાક્યાલક્ષ્યારે એવં સર્વત્ર ૧

પરિણામોં કે નિમિત્ત સે હોતા હૈ । इस कथन द्वारा व्यक्त की गई है ।
जो ध्यान शुभराग और सदाचरण का पोषक होता है वह धर्मध्यान है,
अर्थात्-श्रुत और चारित्र धर्म से सहित जो ध्यान है वह धर्मध्यान है
मन की अत्यन्त निर्मलता होने पर जो एकाग्रता होती है वह शुक्ल-
ध्यान है “ शुक्लं शोधयति अष्टप्रकारं कर्ममलं शुचं शोकं वा कलम-
यति अपनयति शुक्लम् ” जो आठ प्रकार के कर्ममल की शुद्धि कर देता
है, अथवा-शोक को दूर कर देता है वह शुक्ल है, ऐसा जो ध्यान है
वह शुक्लध्यान है यह ध्यान मोक्ष आदि फल का साधक होता है ।
आर्तध्यान जो चार प्रकार का कहा गया है उसका वाच्यार्थ ऐसा है
“अमनोज्ञ संप्रयोगसंप्रयुक्तः” इत्यादि, अमनोज्ञ अनिष्ट जो शब्दादिकका
संप्रयोग सम्बन्ध इस सम्बन्ध से सम्प्रयुक्त-सहित जो पुरुष ऐसे पुरुष
को दूर करने के लिये जो मन में एक प्रकार की निश्चलता का आना

જે ધ્યાન શુભરાગ અને સદાચરણનું પોષક હોય છે, તે ધ્યાનને ધર્મ-
ધ્યાન કહે છે. એટલે કે શ્રુત અને ચારિત્રધર્મથી યુક્ત જે ધ્યાન છે તેનું નામ
ધર્મધ્યાન છે. મનની અત્યન્ત નિર્મળતાને સદ્ભાવ હોય ત્યારે જે એકાગ્રતા
થાય છે તેનું નામ શુક્લધ્યાન છે. “ શુક્લ-શોધયતિ-અષ્ટપ્રકારં કર્મમલં-શુચં
શોકં વા કલમયતિ-અપનયતિ શુક્લમ્ ” જેના દ્વારા આઠ પ્રકારનાં કર્મમલની
શુદ્ધિ થાય છે, અથવા જેના દ્વારા શોકને દૂર કરાય છે એવા ધ્યાનનું નામ
શુક્લધ્યાન છે. તે ધ્યાન મોક્ષ આદિ ફલને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે

હવે આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

“ અમનોજ્ઞસમ્પ્રયોગસમ્પ્રયુક્તઃ ” ઇત્યાદિ—

અમનોજ્ઞ (અનિષ્ટ-અણુગમતા) શબ્દાદિકના સંપ્રયોગથી (સંબંધથી)
યુક્ત જે પુરુષ હોય, એવા પુરુષના ચિત્તમાં તે અમનોજ્ઞ વસ્તુને દૂર કરવા

અયુર્મર્થઃ—અમનોજ્ઞાનાં—શબ્દ—સ્પર્શ—રસ—ગન્ધરૂપાણામનિષ્ઠાનાં સમ્પ્રયોગે—શ્રોત્ર—ત્વગ્રમના—ગ્રાણ—ચક્ષુરિન્દ્રિયૈઃ સહ સમ્બન્ધે તદ્વિપયોગાય=અનિષ્ટશબ્દાદિવિષયદૂરી-કરણાય યઃ સ્મૃતિસમન્વાહારઃ—સ્મર્યત્ત્વમ્ ઇતિ સ્મૃતિર્મનઃ, તસ્યાઃ પ્રણિધાનરૂપાયાઃ સમન્વાહારઃ—સમન્વાહરણમમનોજ્ઞશબ્દાદિ વિષયાપગમોપાયે મનસો નિશ્ચલં વ્યવ-સ્થાપનં કેનોપાયેન શબ્દાદ્યનિષ્ઠવિષયેભ્યો વિયોગઃ સ્યાદિત્યેકતાનમનોનિવે-શન તદાર્તધ્યાનમિતિ પ્રથમો ભેદઃ ૧।

एवं मनोज्ञसंप्रयोगसंप्रयुक्तस्य पुरुषस्य मनोज्ञशब्दादेरविप्रयोगस्मृतिसमन्वा-
गतरूपमार्तध्यानं विज्ञेयमिति द्वितीयो भेदः । २।

“આયંકે” —ત્યાદિ—આતઙ્કસમ્પ્રયોગસમ્પ્રયુક્તઃ—આતઙ્કચતે કષ્ટેન જીવ્ય-તેડનેત્યાતઙ્કો—રોગઃ, તસ્ય સમ્પ્રયોગઃ=વાતપિત્તકફજનિતસમ્બન્ધસ્તેન સમ્પ્ર-યુક્તઃ—સહિતો યઃ પ્રાણી ભવતિ તસ્ય યત્ “વિપ્રયોગસ્મૃતિસમન્વાગત” —
હોતા હૈ (વહી તદ્વિપયોગસ્મૃતિસમન્વાહાર હૈ હસમેં એસા ધ્યાન હોતા હૈ) કિસ પ્રકાર સે અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોં સે મેરા સમ્બન્ધ છૂટેં હસકે લિયે જો મન મેં એક પ્રકાર કી એકતાનતા એકાગ્રતા ખાતી હૈ વહી હસ આર્તધ્યાન કા પ્રથમ ભેદ હૈ । તાત્પર્ય કેવલ હસકા એસા હી હૈ કિ અનિષ્ટ શબ્દાદિક કા ઇન્દ્રિયાદિ કે સાથ સમ્પર્ક હો જાને પર ઉનકે વિયોગ કે લિયે ચિન્તાસાતત્ય કા હોના યહી પ્રથમ આર્તધ્યાન હૈ મનોજ્ઞ શબ્દાદિક કા વિયોગ હો જાને પર ઉનકી પ્રાપ્તિ કે લિયે સતત ચિન્તા કરતેં રહના યહ દૂસરા આર્તધ્યાન હૈ । વાત પિત્ત કફ જનિત રોગ સે યુક્ત હુવે પ્રાણી કા જો ઉસ કો દૂર કરને કે લિયે સતત

માટે એક પ્રકારની નિશ્ચલતા આવી જાય છે (એ જ તદ્વિપયોગ સ્મૃતિ સમન્વાહાર છે, તેમાં આ પ્રકારનું ધ્યાન થાય છે) તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યા કરે છે કે કેવી રીતે આ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિકોની સાથેનો મારો સંબંધ છૂટી જાય. તેને માટે મનમાં જે એક પ્રકારની એકાગ્રતા આવી જાય છે, એજ આ આર્તધ્યાનનો પહેલો લેહ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

અનિષ્ટ શબ્દાદિકનો ઇન્દ્રિયાદિકની સાથે સંપર્ક થવાથી તેમના વિયોગને માટે તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે ચિત્તમાં એક પ્રકારની ચિન્તવના સતત ચાલ્યા કરે છે, એ જ આર્તધ્યાનના પ્રથમ લેહરૂપ છે.

આર્તધ્યાનનો બીજો લેહ—મનોજ્ઞ શબ્દાદિકોનો વિયોગ થવાથી તેમની પ્રાપ્તિને માટે સતત ચિન્તવન કર્યા કરવું, તે આર્તધ્યાનના બીજા લેહરૂપ સમજવું.

આર્તધ્યાનનો ત્રીજો લેહ—વાત, પિત્ત અને કફજનિત રોગથી પીડાતો જીવ તેમાંથી મુક્ત થવા માટે જે સતત ચિન્તવન કર્યા કરે છે (મારો આ

વિપયોગ:-કાસશ્વાસાઘાતઢ્ઢસ્ય પરિહાર:, તસ્મૈ યા સ્મૃતિ:-“ મમાડડતઢ્ઢસ્યાયં સમ્પ્રયોગ: કથં નચ્ચે-“ દિત્યાદિરૂપા ચિન્તા, તસ્યા: સમન્વાગતં=સમ્પ્રાપ્તિમ્ ભવતિ, તત્ તૃતીયમાર્તધ્યાનમ્, અયમર્થ:-કાસશ્વાસાઘાતઢ્ઢવિપયાણાં વિયોજને-દૂરીકરણે યા સ્મૃતિચિન્તા તસ્યા: સમન્વાગતં-સમન્વાહાર: ‘ કેનોપાયેનાનિષ્ટકા સશ્વાસાઘાતઢ્ઢેભ્યો વિયોગ: સ્યા ’-દિત્યેકતાનમનોનિવેશનં તત્ તૃતીયમાર્તધ્યાનમિત્યર્થ: ૩।

“ પરિજુસિયે ”-ત્યાદિ-તથા પરિજુષ્ટકામભોગ સંપ્રયોગસંપયુક્ત:-કામ્યન્તે-પ્રાર્થ્યન્તે इति कामा: =ક્રમનીયા: શબ્દાદય: પરિજુષ્ટા: =નિષેવિતાશ્ચ તે કામા: પરિજુષ્ટકામાસ્તેષાં ભોગ: =અનુભવસ્તસ્ય સમ્પ્રયોગ: સમ્બન્ધસ્તેન સમ્પયુક્ત: સહિત:,

યદ્વા-કામ્યેતે इति कामौ-શબ્દરૂપે, તૌ ચ ધ્રુજ્યન્તે-પ્રાણાદિવિપયી-ક્રિયન્તે इति ભોગા: =ગન્ધ-રસ-સ્પર્શાદિવેતિ કામભોગા:, પરિજુષ્ટાશ્ચ તે કામભો-

ચિન્તા કરના કિ યહ રોગ અવ મેરા કૈસે નષ્ટ હોગા યહ તૃતીય આર્ત-ધ્યાન હૈ તાત્પર્ય હસકા એસા હૈ-કિ કાસ શ્વાસ આદિ આનહોં કે આ જાને પર ડનકો દૂર કરને કે લિયે એસા વિચાર ચાર ૨ આતા હૈ કિ યહ રોગ કિસ ઉપાય સે શાન્ત હોગા હસ પ્રકાર સે જો મન મેં એકા-ગ્રતા (એકતાનતા) આતી હૈ વહ તૃતીય આર્તધ્યાન હૈ। જો પુરુષ-નિષેવિત શબ્દાદિરૂપ કામોં કે અનુભવ સે સમ્બદ્ધ હોના હૈ એસે પુરુષોં કી ડનકે અનપગમ નિમિત્ત જો ચાર ૨ વિચારધારા આતી હૈ વહ આર્ત-ધ્યાન કા ચાથા એદ હૈ, અથવા-કામ શબ્દ સે શબ્દ ઓર રૂપ તથા ભોગ શબ્દ સે ગન્ધ રસ, ઓર સ્પર્શ ડનકા ગ્રહણ હુવા હૈ સો હસ

રોગ કેવી રીતે નષ્ટ થશે, હું ક્યારે આ રોગમાંથી છૂટીશ ઇત્યાદિ રૂપ તેની વિચારધારા સમજવી) તેને આ ત્રીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે. એટલે કે ‘દમ, જ્વર આદિ રોગોથી પીડાતી વ્યક્તિના મનમાં એવા વિચારો વારંવાર આવ્યા કરે છે કે “ મારો આ રોગ કયા ઉપાયથી શાન્ત થશે ”, તેના મનમાં આ પ્રકારની એકાગ્રતા આવી જાય છે. મનની આ પ્રકારની એકાગ્રતાને આર્ત-ધ્યાનના ત્રીજા ભેદરૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

આર્તધ્યાનના ચોથા ભેદ-મનોર શબ્દાદિરૂપ કામભોગોથી યુક્ત પુરુષ, તે મનોર કામભોગોનો કદી પણ વિયોગ ન થાય-તે મનોર કામભોગો સાથેના પોતાનો સંબંધ હંમેશા આલુ જ રહે, એલું જ વારંવાર ચિન્તવન કર્યા કરે છે, તેને અહીં આર્તધ્યાનના ચોથા ભેદરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

અથવા-કામપદથી શબ્દ અને રૂપ ગૃહીત થયેલ છે અને ભોગ શબ્દથી ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગૃહીત થયેલ છે. આ પ્રકારના કામભોગોથી યુક્ત

ગાણ્વેતિ પરિજુષ્ટકામભોગાસ્તેપાં સમ્પ્રયોગઃ પરિજુષ્ટકામભોગસમ્પ્રયોગસ્તેન સમ્પ્રયુક્તો યઃ સ તથાભૂતઃ પુરુષસ્તસ્ય યત્ “ અવિપ્રયોગસ્મૃતિસમન્વાગતમ્ ”
—અવિપ્રયોગઃ—કામભોગાનામનપગમઃ સંયોગ इत्यर्थः, તસ્મૈ યા સ્મૃતિચિન્તા,
તસ્યા યત્ સમન્વાગતં—સમન્વાગમનમિતિ ચતુર્થમાર્તધ્યાનમિતિ ચતુર્થો ભેદઃ ૪ ।

અથાऽऽર્તધ્યાનસ્ય લક્ષણાન્યાહ—“ અઢ્ઢસે ”—ત્યાદિ—આર્તસ્ય સ્વલ્લુ ધ્યાનસ્ય ચત્વારિ લક્ષણાનિ પ્રજ્ઞસાનિ, તદ્વથા—ક્રન્દનતા—ચીત્કારઃ ‘ હા માતઃ ! હા તાત ! ’ इत्यादिरूपा, दीर्घशब्देन विलपनमित्यर्थः ૧ ।

શોચનતા—શોચતીતિ શોચનસ્તસ્ય ભાવઃ શોચનતા—શોકકરણમ્ ૨ ।

તેપનતા—અશ્રુવિમોચનમ્, તિપેઃ ક્ષરણાર્થત્વાત્ ૩ ।

પરિદેવનતા—રોદનપૂર્વકસંભાષણમિતિ ૪ ।

एतानि च लक्षणानीष्टवियोगानिष्टसंयोगरोगवेदनाजनितशोकयुक्तस्य पुरुषस्य भवन्ति, यत आह—

“ तत्सककंदणसोयण-परिदेवण-ताडणाइं लिगाइं ।

इष्टाणिष्टवियोगावियोग वियणानिमित्ताइं । ૧ । ” इति,

તરહ પરિજુષ્ટ કામ ઓર ઓગોં કે સમ્બન્ધ સે યુક્ત મનુષ્ય કા ઉનસે સંયોગ નિમિત્ત જો બાર ૨ ચિન્તવન કરના હૈ વહ આર્તધ્યાન કા ચોથા ભેદ હૈ । આર્તધ્યાન કે ચે ચાર લક્ષણ કહે ગયે હૈં, હા માતઃ ૧ હા પિતઃ ૧ इत्यादिरूप जो चीत्कार है उसका नाम क्रन्दनता है क्रन्दन में दीर्घ शब्द से विलाप होता है । शोक करना इसका नाम शोचनता है यह इसका दूसरा लक्षण है । अश्रुओं (आंसुओं) का बहाना जिसमें होता है उसका नाम तेपनता है । रोते रोते संभाषण करना इसका नाम परि-

મનુષ્ય, તેમના સંયોગ નિમિત્તે જે વારંવાર ચિન્તવન કર્યા કરે છે, તે આર્તધ્યાનના ચોથા લેહમાં પરિગણિત થાય છે.

આર્તધ્યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર લક્ષણ કહ્યાં છે—(૧) ‘ ક્રન્દનતા ’ “ હે મા ! હે જાપા ! ” इत्यादि इय જે ચિત્કાર થાય છે, તેનું નામ ક્રન્દનતા છે. આ ક્રન્દનમાં દીર્ઘ શબ્દથી વિલાપ થતો હોય છે. (૨) ‘ શોચનતા ’—શોચનતા એટલે શોક કરવો તે. આર્તધ્યાનનું બીજું લક્ષણ છે. (૩) ‘ તેપનતા ’ ‘ તેપના ’ એટલે આંસુ સારવાની ક્રિયા. આ આંસુ સારવાની ક્રિયારૂપ તેપનતા આર્તધ્યાનનું ત્રીજું લક્ષણ છે (૪) ‘ પરિવેદનતા ’ રોતાં રોતાં સંભાષણ કરવું તેનું નામ પરિવેદનતા છે. આ લક્ષણનો સદ્ભાવ ઇષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટનો

છાયા—“ તસ્યાઽઽકન્દન-શોચન-પરિદેવન-તાડનાનિ લિજ્જાનિ ।

ઈષ્ટાનિષ્ટવિયોગાવિયોગવેદનાનિમિત્તાનિ । ૧ ।

इति,

અથ રૌદ્રધ્યાનં વિમજતે—“ રોદે જ્ઞાણે ” ઇત્યાદિ—રૌદ્રં ધ્યાનં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞ-
ત્ત્વમ્, તથા—હિંસાઽનુવન્ધિ—હિંસામનુવન્ધનાતીત્યેવંશીલં હિંસાઽનુવન્ધિ=પ્રાણિપી-
ડાસતતપ્રવૃત્તિકરણશીલં પ્રણિધાનમિત્યર્થઃ, યદ્વા—અનુવન્ધનમનુવન્ધઃ, હિંસાયા
અનુવન્ધઃ=સમ્બન્ધઃ હિંસાઽનુવન્ધઃ સોઽસ્યસ્મિન્નિતિ હિંસાઽનુવન્ધિ રૌદ્રધ્યાનમ્,

દેવનતા હૈ, યે લક્ષણ ચિહ્ન ઇષ્ટ વિયોગ તથા—અનિષ્ટ સંયોગ ઔર રોગ
વેદના સે જનિત શોક સે યુક્ત પુરુષકો હોતે હૈ । સો હી કહા ગયો હૈ—

“ તસ્ય વ્કન્દનસોયણ ” ઇત્યાદિ ૧

રૌદ્રધ્યાન કે વિષય મેં કથન “ રોદે જ્ઞાણે ” ઇત્યાદિ

રૌદ્રધ્યાન જો હિંસાનુવન્ધી આદિ કે ભેદ સે ચાર પ્રકાર
કા કહા ગયા હૈ સો ઉનકા અભિપ્રાય એસા હૈ જિસ પ્રકાર
આર્તધ્યાન કા મુખ્ય આધાર પીડા હૈ યહ પીડા અનિષ્ટ વસ્તુ કા સંયોગ
ઈષ્ટ વસ્તુ કા વિયોગ ઔર પ્રતિકૂલ વેદના આદિ કારણોં મેં સે કિસી
એક કે નિમિત્ત સે હુવા કરતી હૈ । ઇસલિયે નિમિત્ત સે આર્તધ્યાન કે
ચાર ભેદ કહે ગયે હૈં, ઇસી પ્રકાર સે રૌદ્રધ્યાન કા મૂલ આધાર કૂરતા
હૈ । જિસકા ચિત્ત કૂર કઠોર હોતા હૈ વહ રુદ્ર હૈ, એસા જો ધ્યાન
હૈ વહ રૌદ્રધ્યાન હૈ । ઇસ કૂરતા કો આત્મા મેં ઉત્પન્ન કરનેવાલે હિંસા
ચોરી ઔર વિષય સંરક્ષણ યે ચાર નિમિત્ત લિયે ગયે હૈં । ઇસીલિયે
રૌદ્રધ્યાન કેં ચાર ભેદ હુવે હૈં, જિસ ધ્યાન મેં પ્રાણિયોં કો પીડા દેને મેં

સંયોગ અને રોગવેદનાથી જનિત શોકયુક્ત મનુષ્યમાં હોય છે. એ જ વત

“ તસ્ય વ્કન્દનસોયણ ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે.

રૌદ્રધ્યાનનું નિરૂપણ—રૌદ્રધ્યાનના હિંસાનુબંધી આદિ ચાર ભેદ છે.
“ રોદે જ્ઞાણે ” ઇત્યાદિ—જેમ આર્તધ્યાનનો મુખ્ય આધાર પીડા છે અને તે
પીડા અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ, ઇષ્ટ વસ્તુઓનો વિયોગ, અને પ્રતિકૂળ વેદના
આદિ કારણોમાંથી કોઈ એક કારણે થયા કરે છે, અને તેથી નિમિત્તભેદની
અપેક્ષાએ આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, એ જ પ્રમાણે રૌદ્ર
ધ્યાનનો મુખ્ય આધાર કૂરતા છે જેનું ચિત્ત કૂર (કઠોર) હોય છે તે રુદ્ર
કહેવાય છે. અને તે પ્રકારના આત્મધ્યાનને રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આત્મામાં આ
કૂરતા ઉત્પન્ન કરનારા હિંસા, ચોરી, અસત્ય અને વિષય-સંરક્ષણરૂપ ચાર
નિમિત્ત બતાવ્યાં છે. તે કારણે રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદ પડે છે, જે ધ્યાનમાં
હોવેને પીડા પડેલાઓનો વિચાર (પ્રણિધાન) નિરન્તર ચાલ્યા કરે છે.

ઉક્તશ્ચ—“ સત્ત્વહવેહવંધણહર્ષન્રુણમારણાદ્વિપદિદાણં ।

અહ્કોદરગદ્ગત્યં નિગ્ધિવનમણસોઽદમવિવાગં ॥૧॥ ” इति,

છાયા—“ સત્ત્વવધવેધ-વન્ધન-દહનાઽક્કન-મારણાદિ પ્રણિધાનમ્ ।

અતિક્રોધગ્રહગ્રસ્તં નિર્ઘૃણમનસોઽધમવિપાકમ્ । ૧ । ” इति ।

“ મૃષાઽનુવન્ધિ ”—મૃષાઽનુવન્ધનાતીત્યેવંશીલં=પિશુનાઽસમ્ભ્યાઽસદ્ભૂતાદિમિ-
વંચનવિશેષૈરસત્યાનુવન્ધિ પ્રણિધાનમ્, તદાહ ચ—

“ પિશુનાઽસમ્ભ્યાસવ્ભૂયત્રાયાઽવયણપણિદાણં ।

માયાવિનોઽતિ સંધણપરસ્સ પ્રચ્છન્નપાવસ્સ । ૧ । इति ।

છાયા—“ પિશુનાઽસમ્ભ્યાઽસદ્ભૂતવાતાદિ વચનપ્રણિધાનમ્ ।

માયાવિનોઽતિસન્ધાનપરસ્ય પ્રચ્છન્નપાપસ્ય । ૧ । ” इति ।

“ સ્તેયાનુવન્ધિ ”—સ્તેન-ચૌરસ્તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા સ્તેયમ્, તદનુવન્ધના-
તીત્યેવંશીલં તથાભૂતમ્ = તીવ્રક્રોધાઘાકુલતયા ચૌર્યાનુવન્ધનશીલમિત્યર્થઃ,
તથા ચોક્તમ્—

નિરન્તર પ્રણિધાન (વિચાર) હોતા હૈ અથવા હિંસા કા અનુવન્ધ સમ્બન્ધ
જિસ ધ્યાન મેં હોતા હૈ, એસા વહ ધ્યાન હિંસાનુવન્ધી રૌદ્રધ્યાન હૈ ।
તાત્પર્ય યહ હૈ કિ હિંસા કરને મેં આનન્દ માનના યહ-હિંસાનુવન્ધી
આર્તધ્યાન હૈ, કહા મી હૈ—“ સત્ત્વહવેહ વંધણ ” इत्यादि ?

પિશુન-અસમ્બ્ય અસદ્ભૂત આદિ વચન વિશેષોં દ્વારા અસત્યાનુ-
વન્ધી જો પ્રણિધાન (ચિન્તન) હૈ વહ મૃષાનુવન્ધી દ્વિતીય આર્તધ્યાન
હૈ । કહા મી હૈ—“ પિશુનાઽસમ્ભ્યાસવ્ભૂય ” इत्यादि ?

સ્તેયાનુવન્ધી-સ્તેન નામ ચોર કાહૈ, હસ ચોર કા જો ભાવ અથવા-કર્મ હૈ
વહ સ્તેયહૈ હસ સ્તેય કા અનુવન્ધવાલા જો પ્રણિધાન-ચિન્તનહૈ વહ-સ્તેયાનુ-

અથવા જે ધ્યાનમા હિંસાનો અનુબંધ (સંબંધ) સતત ચલુ રહે છે, તે
ધ્યાનને ‘ હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન ’ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે
હિંસા કરવામાં આનંદ માનવો, તે હિંસાનુબંધી આર્તધ્યાન છે. કહ્યું પણ છે
કે—“ સત્ત્વહવેહવંધણ ” इत्यादि.... ૧ ।

પિશુન-અસમ્બ્ય-અસદ્ભૂત આદિ વચનવિશેષો દ્વારા અસત્યાનુબંધી જે
પ્રણિધાન (ચિન્તન) થાય છે, તેને મૃષાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ રૌદ્ર-
ધ્યાનનો બીજો ભેદ સમજવો. કહ્યું પણ છે કે—“ પિશુના ઽ સમ્ભ્યાસવ્ભૂય ” इत्यादि-૩

(૩) સ્તેયાનુબંધી-સ્તેન એટલે ચોર. તે ચોરના કાર્યને સ્તેય કહે છે.
આ સ્તેય (ચોરી) ના અનુબંધવાળું જે પ્રણિધાન (ચિન્તન) છે, તેને
સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ ધ્યાનને રૌદ્રધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ સમજવો.
કહ્યું પણ છે કે—“ તદ્ તિવ્રક્રોદ્લોહા ” इत्यादि—

“ તહ તિવ્વકોહલોહાઉલસસ ભૂતોવધાયણમણજ્જં ।

પરદવ્વહરણચિત્તં પરલોગાવાયનિરવેવલ્લ । ૧ ।” ઇતિ,

છાયા—“ તથા તીવ્રક્રોધલોભાડકુલસ્ય ભૂતોપઘાતનમનાર્યમ્ ।

પરદ્રવ્યહરણચિત્તં પરલોકાપાયનિરપેક્ષમ્ । ૧ ।” ઇતિ, ૩

“ સરક્ષણાનુવન્ધિ ”—સરક્ષણં-સં-સમ્યક્— સર્વોપાયૈઃ રક્ષણં-પરિત્રાણં, તત્ર વિષયસાધનધનરયાનુવન્ધઃ સંરક્ષણાનુવન્ધઃ, સોડરત્યસ્મિન્નિતિ સંરક્ષણાનુવન્ધિ રૌદ્રધ્યાનમ્, તદુક્તમ્—

“ સદ્દાહ વિસયસાહણધણસંરક્ષણપરાયણમણિટ્ઠ ।

સવ્વાહિસંક્રણપરોવધાયકલુસાઉલ ચિત્તં । ૧ ।” ઇતિ ।

છાયા—“ શબ્દાદિવિષયસાધનધનસંરક્ષણપરાયણમણિટ્ઠમ્ ।

સર્વાભિશઙ્કનપરોપઘાતકલુપાડકુલ ચિત્તમ્ । ૧ ।” ઇતિ ૪ ।

અથ રૌદ્રધ્યાનસ્ય લક્ષણાન્યાહ—“ રુદ્ધસ ગ્” ઇત્યાદિ — રૌદ્રસ્ય રુદ્ધ ધ્યાનસ્ય ચત્ત્વારિ લક્ષણાનિ પ્રજ્ઞમાનિ, તદ્વથા—ઓસન્નદોષઃ—‘ ઓસન્નમ્ ’ ઇતિ પ્રચુરાર્થવાચકો દેશીયશબ્દસ્તેન હિંસામૃપાદીનામન્યતમસ્મિન્ પ્રવૃત્તેઃ પ્રાચુર્યં, તદેવ બન્ધી આર્તધ્યાનકા તૃતીય ભેદ હૈ । કહા મી હૈ—“ તહ તિવ્વકોહલોહા ” ઇત્યાદિ ૧ તાત્પર્ય હિંસકા એસા હૈ કિ તીવ્ર ક્રોધ માન માયા એવં લોભ સે આકુલ હુવે પુરુષ કા જો ચોરી કરને કા અનુવન્ધશીલ પ્રણિધાન (પરિણામ) હૈ વહ સ્તેધાનુવન્ધી આર્તધ્યાન હૈ હિંસ આર્તધ્યાનવાલા પ્રાણી ચોરી કરને મેં હી આનન્દ માનતા હૈ । જિસ ધ્યાન મેં વિષય સાધનભૂત ધન કે સંરક્ષણ કરને કા અનુવન્ધ રહતા હૈ એસા વહ ધ્યાન સંરક્ષણાનુવન્ધી રૌદ્રધ્યાન હૈ । કહા મી હૈ—“ સદ્દાહ વિસયસાહણ ” ઇત્યાદિ રૌદ્રધ્યાન કે લક્ષણ હિંસ પ્રકાર સે હૈ—“ ઓસન્ન દોષઃ ” હિંસા-દિક પાપો મેં સે કિસી એક મેં પ્રવૃત્તિ કી પ્રચુરતા કા હોના સહ ઓસન્ન

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—તીવ્ર, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા પુરુષનું જે ચોરી કરવાના અનુબન્ધશીલ પ્રણિધાન (પરિણામ) છે, તેને સ્તેધાનુવન્ધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ રૌદ્રધ્યાનવાળો માણસ ચોરી કરવામાં જ આનન્દ માને છે (૪) જે ધ્યાનમાં વિષયસાધનભૂત ધનના સંરક્ષણનો અનુબન્ધ રહે છે, તે ધ્યાનને સંરક્ષણાનુવન્ધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સદ્દાહ વિસયસાહણ ” ઇત્યાદિ—

રૌદ્રધ્યાનનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—“ ઓસન્નદોષઃ ” હિંસાદિક પાપો-માંથી કોઈ એકમાં પ્રવૃત્તિની પ્રચુરતા હોવી, તેનું નામ ‘ ઓસન્નદોષ ’ છે.

દોષઃ=દૂષણમ્=હિંસાદ્યેકતરસ્મિન્ પ્રવૃત્તિરૂપો દોષ इत्यर्थः ૧, बहुदोषः—हिंसा-
मृषादिसर्वेषु दोषः—प्रवृत्तिरूपः स तथा २, अज्ञानदोषः—अज्ञानात्—कुशास्त्रसंस्का-
राद् हिंसामृषादिष्वधर्मस्वरूपेषु नरकादिकारणेषु धर्मबुद्ध्याऽभ्युदयाय प्रवृत्ति-
स्वरूपोऽज्ञानदोषः, यद्वा — हिंसादिप्रवृत्तिलक्षणमज्ञानमेव दोषोऽज्ञानदोषः ३,
“आमरणान्तदोषः—” मरणमेवान्तो मरणान्तः, तमभिव्याप्याऽऽमरणान्तात्-
मरणपर्यन्तमित्यर्थः, असमुत्पन्नपश्चात्तापस्य कालसौकरिकादेरिव या हिंसादिषु
प्रवृत्तिः सैव दोष आमरणान्तदोषः ४ ।

अथ धर्मध्यानस्वरूपमाह—“ धर्मे ज्ञाणे ” इत्यादि—धर्म्य ध्यानं चतु-
र्विधं चतुष्प्रत्यवतारं—चतुर्धु—भेदलक्षणाऽऽलम्बनाऽनुप्रेक्षारूपेषु पदार्थेषु प्रत्यव-
दोष है। “ओसन्न” यह प्रचुरतार्थ वाचक देशीय शब्द है,। “बहु
दोषः” हिंसादिक समस्त पापों में प्रवृत्ति का होना यह बहुदोष है,
“अज्ञानदोषः” अज्ञान से कुशास्त्र के संस्कार से अधर्मरूप तथा-
नरकादि गतियों के कारणभूत ऐसे हिंसादिक पापों में धर्म समझ कर
अपने अभ्युदय के निवृत्ति प्रवृत्ति का होना यह अज्ञान दोष है, अथवा
—हिंसादिकों में जो प्रवृत्ति होती है वही अज्ञानरूप दोष है ।

“आमरणान्तदोषः” काल सौकरिक नामके कसाई आदि सदृश अस-
मुत्पन्न पश्चात्तापवालोंका मरण पर्यन्त हिंसादिकोंमें प्रवृत्तिका होते रहना
यह आमरणान्तदोष है ।

धर्मध्यान का स्वरूप भेद लक्षण आलम्बन और अनुप्रेक्षा
इन चार पदार्थों में विचारणीयहोने से चतुष्प्रत्यवतार
वाला (चार भेदरूपवाला) कहा है । इसके ये चार भेद हैं आज्ञाविचय,

“ओसन्न” આ પદ પ્રચુરતાના અર્થમાં ગામઠી ભાષામાં વપરાય છે. ‘બહુદોષઃ’
હિંસાદિક સમસ્ત પાપોમાં પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ ‘બહુદોષ’ છે. ‘અજ્ઞાનદોષઃ’
અજ્ઞાનને કારણે—કુશાસ્ત્રના સંસ્કારના કારણે નરકાદિ ગતિયોના કારણરૂપ હિંસા-
દિક પાપોને ધર્મ માનીને તેનું આચરણ કરવું—એવા અધર્મરૂપ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત
થવું તેનું નામ અજ્ઞાનદોષ છે. અથવા હિંસાદિકોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનું
નામ જ અજ્ઞાનદોષ છે. “આમરણાન્તદોષઃ” કાલસૌકરિક આદિની જેમ અસ-
મુત્પન્ન પશ્ચાત્તાપવાળાની (જેમને હિંસાદિ કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ જ થતો નથી
એવાની) મરણ પર્યન્ત હિંસાદિકોમાં જે પ્રવૃત્તિ રહે છે તેનું નામ
આમરણાન્તદોષ છે.

ધર્મધ્યાનનું નિરૂપણ—ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ ભેદ, લક્ષણ, આલમ્બન અને
અનુપ્રેક્ષા, આ ચાર બાબતોની અપેક્ષાએ વિચારણીય હોવાથી તેને ચાર
ભેદવાળું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

તારા=સમવતારો વિચારણીયત્વેન, यस्य तत्तथोक्तं, प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आज्ञाविच-
यम्=आ-अभिविधिनाऽर्था ज्ञायन्तेऽनया, साऽऽज्ञा=सर्वज्ञप्रवचनं, सा विचीयते,
यस्मिन्नित्याज्ञाविचयं धर्मध्यानम्, “आज्ञा विजयम्”, इतिच्छायापक्षे तु—
आज्ञा विजीयते-अधिगमद्वारेण परिचीयते यस्मिन्निति तथाभूतम् १,

अपायविचय, विपाकविचय, और संस्थानविचय आज्ञा अपाय विपाक
और संस्थान, इनकी विचारणा के निमित्त जो मन को एकाग्र करना
होता है वह धर्मध्यान है इन निमित्तों के भेद से ये धर्मध्यान के ४
भेद हुवे हैं। आज्ञाविचय में आ-ज्ञा-विचय ऐसे ये तीन शब्द हैं, आ-
अभिविधि अर्थ में प्रयुक्त हुवा है। जिसके द्वारा अभिविधि (विधि
पूर्वक) पदार्थ जाने जाते हैं वह आज्ञा है ऐसी वह आज्ञा सर्वज्ञ प्रव-
चनरूप यहां गृहीत हुई है जिस ध्यान में यह सर्वज्ञ प्रवचनरूप आज्ञा
विचारी जाती है ऐसा वह ध्यान आज्ञाविचय नाम का धर्मध्यान है।
किसी भी पदार्थ का विचार करते समय ऐसा मनन करना कि इस
विषय में जो जिनदेव की आज्ञा है वह प्रमाण है, अथवा ऐसा पता
लगाने के लिये कि-बीतराग तथा सर्वज्ञ पुरुष की क्या आज्ञा है २ और
कैसी होनी (भी) चाहिये इसकी परीक्षा करने के लिये जो मनोयोग
दिया जावेगा वह आज्ञाविचय धर्मध्यान है। ऐसा यह अर्थ “आज्ञा-

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આજ્ઞાવિચય (૨) અપાય-
વિચય, (૩) વિપાક વિચય અને (૪) સંસ્થાન વિચય. એટલે કે આજ્ઞા, અપાય,
વિપાક અને સંસ્થાનની વિચારણા નિમિત્તે મનને જે એકાગ્ર કરવામાં આવે
છે, તે એકાગ્રતાનું નામ જ ધર્મધ્યાન છે, આ નિમિત્તોના ભેદથી તેના ચાર
પ્રકાર કહ્યા છે.

આ + જ્ઞા + વિચય = આજ્ઞાવિચય “આ” અભિવિધિ અર્થમાં
પ્રયુક્ત થયો છે. ‘જ્ઞા’ એટલે જાણવું જેના દ્વારા પદાર્થને વિધિપૂર્વક જાણી
શકાય છે, તેનું નામ “આજ્ઞા” છે. એવી તે આજ્ઞાને અહીં સર્વજ્ઞપ્રવચન
રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે જે ધ્યાનમાં આ સર્વજ્ઞપ્રવચન રૂપ આજ્ઞાનો
વિચાર કરવામાં આવે છે, એવા ધ્યાનને આજ્ઞાવિચય નામનું ધર્મધ્યાન કહે છે.
અથવા-કોઈ પણ પદાર્થનો વિચાર કરતી વખતે એવું મનન કરવું કે આ
વિષયમાં જિનદેવની જે આજ્ઞા છે, એ જ પ્રમાણભૂત છે, અથવા તે વિષે
સર્વજ્ઞ પુરુષની શી આજ્ઞા છે અથવા શી આજ્ઞા હોવી જોઈએ તેની ખાતરી
કરવા માટે મનમાં જે વિચારધારા (પ્રશ્નધાન) ચાલુ થાય છે તેને જ આજ્ઞા

“ અપાયવિચયમ્ ”-અપાયા:-વિપદઃ શરીરમાનસાનિ દુઃસ્થાનીત્યર્થઃ, તે વિચીયન્તે-પર્યાલોચ્યન્તેઽસ્મિન્નિત્યપાયવિચયમ્ = પ્રાણિનાં રાગદ્વેષાદિજનિતૈ-
હિકપારલૌકિકાનર્થવિચારાઽઽશ્રયીભૂતમ્ ૨,

“ વિપાકવિચયમ્ ”-વિશિષ્ટઃ પાકો વિપાકઃ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મણાં ફલં, સ વિચીયતેઽન્તેતિ તથાભૂતમ્-કર્મફલવિવેચનાઽઽશ્રયીભૂતમિત્યર્થઃ ૩,
વિજય ” હસ છાયા પક્ષ કો આધ્રિત કરકે કિયા ગયા હૈ, શારીરિક
અવં માનસિક દુઃખોં કા નામ અપાય હૈ યે અપાય જિસમેં પર્યાલોચિત
હોતે હૈં એસા વહ ધ્યાન અપાયવિચય ધર્મધ્યાન હૈ । અર્થાત્ હન શારી-
રિક અવં માનસિક કષ્ટોં સે છુટકારા કૈસે હો હસ વિચાર મેં મનોયોગ
દેના યહ દ્વિતીય ભેદ ધર્મધ્યાન કા હૈ । તાત્પર્ય હસકા એસા હૈ કિ જીવોં
કો જો શારીરિક અવં માનસિક દુઃખાદિ હોતે હૈં વે કેવલ રાગદ્વેષ
આદિ સે હોતે હૈં ઓર યે રાગદ્વેષ આદિ સવ હસ જીવ કો હસ લોક
મેં ઓર પરલોક મેં અનર્થ ઉત્પાદક હોતે હૈં હસ પ્રકાર કા વિચારવાલા
ધર્મધ્યાન કા દ્વિતીય ભેદ હોતા હૈ । અથવા-જો સંનમાર્ગ પર ન હોકર
મિથ્યામાર્ગ પર સ્થિત હૈ ઉસકા મિથ્યામાર્ગ સે છુટકારા કૈસે હો ? હસ
દિશા મેં સતત વિચાર કરના યહ ભી ઉપાયવિચય ધર્મધ્યાન હૈ । વિશિષ્ટ
પરિશીલન (વિપાક) કા નામ વિપાક હૈ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય આદિ

વિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. “ આજ્ઞા વિજય ” આ પ્રકારની આજ્ઞાવિચયની
સંસ્કૃત છાયાને આધારે આ અર્થ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનું નામ ‘ અપાય ’ છે. તે અપાયનું જે
ધ્યાનમાં પ્રણિધાન (ચિન્તન) કરવામાં આવે છે, તે ધ્યાનને અપાયવિચય
ધર્મધ્યાન કહે છે. એટલે કે આ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોમાંથી કેવી
રીતે મુક્ત થઈ શકાય તેનો વિચાર કરવામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તેનું નામ
અપાયવિચય ધર્મધ્યાન છે. આ અપાયવિચય ધર્મધ્યાનમાં જીવને એવો
વિચાર થયા કરે છે કે “ રાગદ્વેષ આદિને કારણે જ આ શારીરિક અને માન-
સિક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગદ્વેષ જ આલોક અને પરલોકમાં જીવનું
અકલ્યાણ કરે છે. તેને કારણે જ અનેક પ્રકારના અનર્થ પેદા થાય છે. ” આ
પ્રકારનું જે ધ્યાન છે તેને પણ અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. અથવા-જે
જીવ સંનમાર્ગને બદલે મિથ્યામાર્ગે ચડેલો હોય, એવો જીવ મિથ્યામાર્ગેથી
છુટવાને માટે મનમાં જે સતત વિચાર કર્યા કરે છે તેને પણ અપાયવિચય-
ધર્મધ્યાન કહે છે.

“સંસ્થાનવિચયમ્” इति-संस्थानानि-लोकस्य द्वीपसमुद्राणां चाऽऽकार-
विशेषाः, तानि विचीयन्ते-चिन्त्यन्तेऽत्रेति तथाभूतं धर्म्यध्यानम् ४। उक्तं चात्र-

“आप्तवचनं प्रवचनमाज्ञाविचयस्तदर्थनिर्णयम् ।

आश्रवविकथागौरव परिषदाद्यैरपायस्तु । १ ।

अशुभशुभकर्मपाकानुचिन्तनार्थो विपाकविचयः स्यात् ।

द्रव्यक्षेत्राकृत्यनुगमनं संस्थानविचयस्तु । २ ।” इति ।

अथ धर्म्यध्यानलक्षणान्याह—“धम्मस्स इत्यादि-धर्मस्य खलु ध्यानस्य

કર્મોં કે ફલ કો જિસમેં વિચાર હોતા હૈ એસા વહ ધ્યાન વિપાક વિચય
હૈ તાત્પર્ય હસકા એસા હૈ કિ અનુભવ મેં આને વાલે વિપાકોં મેં સે કૌન
કૌનસા વિપાક કિસ કિસ કર્મ કા ફલ હૈ, તથા અમુક કર્મ કા અમુક
વિપાક સંભવ હૈ હસ પ્રકાર કે વિચારાર્થ લગાના, અથવા-દ્રવ્ય ક્ષેત્ર
કાલ ભવ ઔર ભાવ હનકી અપેક્ષા કર્મ કેસે કેસે ફલોં કો દેતે હૈ
હસકા સતત વિચાર કરના યહ વિપાકવિચય હૈ । સંસ્થાનવિચય લોક
કા ઔર દ્વીપસમુદ્રોં કા જો આકાર વિશેષ હૈ હસકા નામ સંસ્થાન હૈ
યે સંસ્થાન જિસ ધ્યાન મેં સતત વિચારે જાતે હૈ વહ ધ્યાન સંસ્થાન
વિચય નામ કા ધર્મધ્યાન હૈ તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-લોક આદિ કા સ્વરૂપ
વિચાર કરને મેં મનોયોગ દેના હસકા નામ સંસ્થાન વિચય હૈ । કહા
ભી હૈ “આપ્તવચનમ્” इत्यादि, आज्ञारुचि आदि जो इसके चार लक्षण

વિશિષ્ટ પરિશીલન (ફળ) તું નામ વિપાક છે. એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય
આદિ કર્મોના ફળનો જેમાં વિચાર થાય છે, એવા ધ્યાનને વિપાકવિચય ધર્મ-
ધ્યાન કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે જે વિપાકનો અનુભવ
કરવામાં આવે તે તે વિપાકને અનુલક્ષીને એવો વિચાર કરવો કે કયા કર્મના
ફલસ્વરૂપે હું આ વિપાક (ફલ) અનુભવી રહ્યો છું, તથા અમુક કર્મના
અમુક વિપાક સંભવી શકે છે, આ પ્રકારના વિચારમાં મનને એકાગ્ર કરવું
તેતું નામ વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન છે. અથવા-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને
ભાવની અપેક્ષાએ કર્મ કેવાં કેવાં ફળ આપે છે તેનો સતત વિચાર કરવો
તેતું નામ વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન છે. “સંસ્થાનવિચય” લોકનો તથા દ્વીપ
સમુદ્રોનો જે આકારવિશેષ છે, તેતું નામ સંસ્થાન છે. જે ધ્યાનમાં તે સંસ્થાનનો
સતત વિચાર કરવામાં આવે છે, તે ધ્યાનને સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે.
એટલે કે લોક આદિના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં મનને એકાગ્ર કરવું તેતું
નામ ‘સંસ્થાનવિચય’ છે. કહ્યું પણ છે કે-“આપ્તવચનમ્” इत्यादि—

ચત્વારિ લક્ષણાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—આજ્ઞારુચિઃ—આજ્ઞાયામ્—અથ સૂત્રતદુભયવ્યા-
ખ્યાનલક્ષણાયાં રુચિઃ—શ્રદ્ધા=આજ્ઞારુચિઃ, યદ્વા=આજ્ઞયા રુચિરાજ્ઞારુચિઃ ૧ ।

“ નિસર્ગરુચિઃ ”—નિસર્ગેણ—સ્વભાવેન રુચિર્નિસર્ગરુચિઃ ૨,

“ સૂત્રરુચિઃ ”—સૂત્ર—સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમસ્તત્ર તસ્માદ્વા રુચિઃ સૂત્રરુચિઃ ૩,

“ અવગાઢરુચિઃ ”—અવગાઢનમવગાઢં=દ્વાદશાજ્ઞાવગાઢનં, તેન રુચિરવગા-
ઢરુચિઃ, યદ્વા-અવગાઢઃ=સાધુપત્યાસન્નસ્તસ્ય રુચિઃ=સાધુપદેશાચ્છદ્વા અવગાઢરુચિઃ
ઉક્તશ્ચ—“ આગમઉવણ્ણેણં, નિસર્ગગો જં જિણ્ણપ્પણીયાણં ।

ભાવાણં સદ્દહણં, ધમ્મજ્ઞાણસસ તં લિંગં । ૧ । ” इति

છાયા—“ આગમોપદેશેન નિસર્ગતો યજ્જિનપ્રણીતાનામ્ ।

ભાવાનાં શ્રદ્ધાનં ધર્મધ્યાનસ્ય તલ્લિજ્ઞમ્ । ” इति ४ ।

અથ ધર્મધ્યાનસ્યાऽऽલમ્બનાન્યાહ—‘ ધર્મરસ ’ इत्यादि—

ધર્મસ્ય સ્વલ્લુ ધ્યાનસ્ય ચત્વાર્યાલમ્બનાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—‘ વાચના ’

વાચનં વાચના—વિનીતશિષ્યાય કર્મનિર્જરણાર્થ સૂત્રોપદેશદાનાદિ ૧,

“ પ્રતિપચ્છના ”—પ્રતિપચ્છનં પ્રતિપચ્છના=પૂર્વાધીતે શક્ષિતે સૂત્રાદૌ તન્નિ-
વારણાય ગુરુ પ્રતિ પ્રચ્છનમ્ ૨,

કહે ગયે હૈં उनका अभिप्राय ऐसा है, आज्ञा में अर्थ सूत्र और तदुभय
में श्रद्धा रखना, अथवा भगवान् की आज्ञा में रुचि होना यह आज्ञा-
रुचि है १ । स्वभावतः जो अर्थ सूत्र आदि में रुचि होती है, वह निस-
र्गरुचि है २ । सर्वज्ञ प्रणीत आगम से, या आगम में जो रुचि होती है
वह सूत्र रुचि है ३ । साधु के उपदेश से जो रुचि होती है वह अगाढ
रुचि है ४ । कहा भी है—“ आगम उवण्णं ” इत्यादि १ धर्मध्यान के
आलम्बन चार हैं, वाचना, १ विनीत शिष्य के लिये कर्मनिर्जरार्थ
सूत्रोपदेश आदि देना यह वाचना है । पूर्वाधीत सूत्र में शङ्कित स्थल

ધર્મધ્યાનના આજ્ઞા-રુચિ આદિ જે ચાર લક્ષણો કહ્યા છે તેનું હવે
સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) અર્થ, સૂત્ર અને તદુભયમાં (તે બન્નેમાં)
શ્રદ્ધા રાખવી, અથવા ભગવાનની આજ્ઞામાં, રુચિ હોવી તેનું નામ આજ્ઞારુચિ
છે. (૨) અર્થ, સૂત્ર આદિમાં સ્વભાવતઃ જે રુચિ હોય છે તેનું નામ નિસર્ગ
રુચિ છે. (૩) સર્વજ્ઞ પ્રણીત આગમ પ્રત્યે જે રુચિ હોય છે, તેનું નામ સૂત્ર-
રુચિ છે. (૪) સાધુના ઉપદેશ પ્રત્યે જે રુચિ હોય છે, તેનું નામ અગાઢરુચિ છે.
કહ્યું પણ છે કે—“ આગમઉવણ્ણેણં ” इत्यादि—

ધર્મધ્યાનના આલમ્બન (આધાર) ચાર છે—(૧) “ વાચના ” વિનીત
શિષ્યને કર્મનિર્જરાર્થે સૂત્રોપદેશ આદિ દેવું તેનું નામ વાચના છે. (૨)
પહેલાં જેનું અધ્યયન કર્યું હોય એવા સૂત્રમાં જે જે શંકાઓ ઉદ્ભવે તે તે
શંકાઓ શુરુ પાસે પ્રશ્નરૂપે પ્રકટ કરીને તેમનું નિવારણ કરવું, તેનું નામ પ્રચ્છના છે.
(૩) પૂર્વાધીત સૂત્ર વિસ્મૃત થઈ ન જાય તે માટે ફરી ફરીને તેનું પઠન કરતા
રહેવું તેનું નામ પરિવર્તના છે. (૪) સૂત્રાર્થ સંબંધી વિચારને અનુપ્રેક્ષા

“ પરિવર્તના ”—પૂર્વાધીતસૂત્રાદેરવિરમરણાર્થમભ્યાસઃ ૩,

“ અનુપ્રેક્ષા ”—અનુ-પશ્ચાત્ પ્રેક્ષણં પ્રેક્ષા=પર્યાલોચનમનુપ્રેક્ષા=સૂત્રાર્થાનુસ્મરણમ્ ૪।

અથાનુપ્રેક્ષાયાશ્વતુરો ભેદાનાહ—“ ધમ્મસ્સ ” इत्यादि—धर्म्यस्य खलु ध्यानस्य चतस्रोऽनुप्रेक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकानुप्रेक्षा—अनन्तरोक्तरीत्याऽऽत्मन एकस्य—एकाकिनोऽसहायस्येत्यर्थः, अनुप्रेक्षा=भावना=एकानुप्रेक्षा, सा चैवम्—

“ एगोऽहं नत्थिमे कोई, नाहमन्नस्स कस्सवि ।

न तं पस्सामि जस्साहं, णाम् भावीति जो मम । १ । ” इति,

છાયા—“ एकोऽहं नास्ति मे कश्चित्,—नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याह, नासौ भावीति यो मम । १ । ” इति, १,

તથા—“ અનિત્યાનુપ્રેક્ષા ”—અનિત્યસ્ય જીવિતાદેરનુપ્રેક્ષા=ભાવનાઽનિત્યાનુપ્રેક્ષા, સા ચૈવમ્—

“ कायः सन्निहितापायः, सम्पदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः, सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् । १ । ” इति, २,

કો ગુરુ સે પૂછના ઔર उस शङ्का को दूर करना इसका नाम प्रच्छन्ना है २। पूर्वाधीत सूत्र विस्मृत न हो जाय इस निमित्त से पुनः पुनः उसका अभ्यास करना परिवर्तना है (३) सूत्रार्थका पुनः पुनः विचार करते रहना इसका नाम अनुप्रेक्षा ४ है ।

इस अनुप्रेक्षा के चार भेद हैं, जैसे—एकानुप्रेक्षा आत्मा एक है असहाय ऐसी भावना रखना इसका नाम एकानुप्रेक्षा है वह एकानुप्रेक्षा इस प्रकारसे है—“ एगोऽहं नत्थिमे कोई ” इत्यादि संसार के जितने भी पदार्थ हैं वे सब पर्यायदृष्टि से अनित्य है ऐसी भावना का नाम अनित्यानुप्रेक्षा है ।

कहा है—“ कायः सन्निहिताऽपायः ” इत्यादि इस संसार में मेरे

કહે છે. તે અનુપ્રેક્ષાના પણ ચાર ભેદ છે—(૧) એકાનુપ્રેક્ષા—આત્મા એક છે, અસહાય છે એવી ભાવના રાખવી તેનું નામ એકાનુપ્રેક્ષા છે. તે એકાનુપ્રેક્ષા આ પ્રકારની કહી છે—“ एगोऽहं नत्थि मे कोई ” इत्यादि—(२) संसारના જેટલા પદાર્થો છે તે બધા પર્યાયદ્રષ્ટિએ અનિત્ય છે એવી ભાવનાનું નામ અનિત્યાનુપ્રેક્ષા છે. કહ્યું પણ છે કે—“ काय. सन्निहिताऽपायः ” इत्यादि. (३)

તથા “ અશરણાનુપ્રેક્ષા ” -અશરણસ્ય=પ્રાગરહિતસ્યાઽઽત્મનોઽનુપ્રેક્ષા=ભાવ-
નાઽશરણાનુપ્રેક્ષા, સા ચૈવમ્—

“ જન્મજરામરણભયૈરભિદ્રુતે વ્યાધિવેદનાગ્રસ્તે ।

જિનચરચનાદન્યત્ર નાસ્તિ શરણં કચિલ્લોકે ।૧। ” ઇતિ ૩,

તથા=“ સંસારાનુપ્રેક્ષા ”-સંસારઃ-ચત્ત્રપુ ગતિપુ સર્વાવસ્થાસુ જીવાનાં
સરણં-ગમનં શ્રમણં, તસ્યાનુપ્રેક્ષા=ભોવના સંસારાનુપ્રેક્ષા, સા ચૈવમ્—

“ માતા भूत्वा दुहिता भगिनी भार्या च भवति संસारे ।

व्रजति सुतः पितृतां भ्रातृतां पुनः शत्रुतांचैव ।૧। ” ઇતિ ૪।

અથ ચતુર્વિધં શુક્લધ્યાનમાહ-“ સુકે ” ઇત્યાદિ-શુક્લધ્યાનં ચતુર્વિધં
ચતુષ્પત્યવતારં-ચતુર્પુ=ભેદ-લક્ષણા-ઽઽલમ્બના-ઽનુપ્રેક્ષારૂપેષુ પદાર્થેષુ પ્રત્યવ-
તારઃ=સમવતારો વિચારણીયત્વેન યસ્ય તત્તથોક્તમ્, પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા-“ પૃથ-

આત્મા કા કોઈ ભી રક્ષક નહીં હૈ એસા વિચાર કરના હસકા નામ
અશરણાનુપ્રેક્ષા હૈ । કહા ભી હૈ-“ જન્મ જરા ” ઇત્યાદિ યહ જીવ કર્મ-
વશ હોકર ચાર ગતિરૂપ હસ સંસાર મેં પરિભ્રમણ કર રહા હૈ એસા
વિચાર કરના હસકા નામ સંસારાનુપ્રેક્ષા હૈ । કહા ભી હૈ-“ માતા
ભૂત્વા ” ઇત્યાદિ ? ૪ સંસારાનુપ્રેક્ષા મેં એસા કોઈ ભી પર્યાય નહીં યચા
હૈ કિ-જહાં આત્મા કા જન્મ મરણ નહીં હુવા હૈ એસા વિચાર પ્રધાન
રહતા હૈ યહી બાત હસ શ્લોક મેં કહી હૈ । ભેદ લક્ષણ આલમ્બન ઓર
અનુપ્રેક્ષા રૂપ ચાર પદાર્થોં મેં વિચારણીયરૂપ હોને સે જિસકા સમવતાર
હુવા હૈ એસા વહ શુક્લધ્યાન ભી ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । ડસકે

આ સંસારમાં આત્માનો કોઈ રક્ષક નથી, એ પ્રકારની ભાવના રાખવી તેનું
નામ અશરણાનુપ્રેક્ષા છે કહ્યું પણ છે-“ જન્મ જરા ” ઇત્યાદિ (૪) આ જીવ
કર્મને અધીન રહીને ચાર ગતિવાળા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે, એવો
વિચાર કરવો તેનું નામ સંસારાનુપ્રેક્ષા છે. કહ્યું પણ છે કે-“ માતા ભૂત્વા ”
ઇત્યાદિ “ એવી કોઈ પણ પર્યાય નથી કે જ્યાં આત્માએ જન્મ-મરણ
અનુભવ્યા ન હોય, ” આ પ્રકારની ભાવના સંસાર અનુપ્રેક્ષામાં પ્રધાન રહે
છે. એ જ વાત “ માતા ભૂત્વા ” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

હવે શુક્લધ્યાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-ભેદ, લક્ષણ, આલમ્બન
અને અનુપ્રેક્ષારૂપ ચાર બાબતોની અપેક્ષાએ વિચારણીય હોવાથી તેના ચાર
પ્રકાર કહ્યા છે. શુક્લધ્યાનના પૃથક્ત્વવિતર્ક સંવિચાર આદિ ચાર પ્રકારનું હવે
નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—

કૃત્વવિતર્ક સવિચારમ્ ” પૃથક્-ભિન્નમ્, તસ્ય ભાવઃ પૃથક્ત્વમ્-ભેદોઽનેકત્વ-
મિત્યર્થઃ, તેન સદ્ ગતો વિતર્કઃ=પૂર્વાગતશ્રુતાઽલમ્બનો નાનાનયાનુસરણરૂપો
વિકલ્પો યત્ર તત્ તથા, एवं च “ पृथक्त्ववितर्कम् ”=एकद्रव्याश्रितानामुत्पाद-
व्ययत्रौव्यरूपपर्यायाणामनेकत्वेन विकल्पाश्रयीभूतं च तत्, “ सविचारम् ”-
विचरणं विचारः, स चार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिरूपः, त्वार्थः=परमाण्यादिः,
व्यञ्जनं-व्यञ्जयति-अर्थं प्रकटयतीति व्यञ्जनम्=अर्थप्रकाशकं पदं, शब्दो वाचक
इति पर्यायाः, योगाः-मनोवाक्यायरूपास्तेषु संक्रान्तिः-संक्रमणम् अन्यतमम्मा
दन्यतमस्मिन्नेकद्रव्ये गमनं, तेन सद् वर्तत इति सविचारं चेति तथोक्तम् उक्तंच-
“ उप्पायठिङ्भंगाइ पज्जयाणं जमेगदव्वमि ।

નાનાનયાનુસરણં પુવ્વગયમુયાણુસારેણં । ? ।

વે પ્રકાર યે હૈં પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર આદિ હસ પૃથક્ત્વવિતર્ક
સવિચાર મેં શ્રુતજ્ઞાન કા આલમ્બન લેકર વિવિધ દૃષ્ટિયોં સે વિચાર
કિયા જાતા હૈં હસલિયે તો યહ પૃથક્ત્વવિતર્ક હુવા હૈં ? ઓર હસમેં
અર્થ વ્યવ્જન તથા સંક્રમણ હોતા રહતા હૈં હસલિયે યહ વિચાર સહિત
હુવા હસ પ્રકાર હસ ધ્યાન કા પૂરા નામ “ પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર ”
પડા હૈં । હસી યાત કો ટીકાકાર ને પૃથક્ ભિન્નમ્ તસ્ય ભાવઃ પૃથક્ત્વમ્,
ભેદોઽનેકત્વમ્, વિતર્કઃ પૂર્વગત શ્રુતાલમ્બનઃ નાનાનયાનુરૂપઃ વિકલ્પોયત્ર
તત્ તથા, ઇત્યાદિ પદોં દ્વારા પ્રગટ કિયા હૈં । વિતર્ક નામ શ્રુત કા હૈં
ઓર અર્થસંક્રાન્તિ, વ્યવ્જનસંક્રાન્તિ ઓર યોગસંક્રાન્તિ કા નામ
વિચાર હૈં, હસ પ્રકાર વિચાર ઓર વિતર્ક કા અર્થ સમજ્ઞ કર્ણ હન ભેદો

આ પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારમા શ્રુતજ્ઞાનનો આધાર લઈને વિવિધ દૃષ્ટિ
ઓથી વિચાર કરવામાં આવે છે, તેથી તેને પૃથક્ત્વવિતર્ક રૂપે પ્રકટ કર્યું છે.
અને તેમાં અર્થ, વ્યવ્જન આદિની અપેક્ષાએ સંક્રમણ થતું જ રહે છે, તેથી
તે ‘ વિચારસહિત ’ વિશેષણ લગાડવાને પાત્ર બન્યું છે આ રીતે આ ધ્યાનનું
પૂર્ણ નામ ‘ પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર ’ પડ્યું છે. એ જ વાતને સૂત્રગરે આ
સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે—

“ પૃથક્-ભિન્નમ્ તસ્ય ભાવઃ પૃથક્ત્વમ્ ભેદોઽનેકત્વમ્, વિતર્કઃ પૂર્વગત-
શ્રુતાલમ્બન. નાનાનયાનુરૂપઃ-વિકલ્પો યત્ર તત્તથા ” ઇત્યાદિ.

વિતર્ક એટલે શ્રુત એટલે અર્થ સંક્રાન્તિ, વ્યવ્જન નંક્રાન્તિ અને યોગ
સંક્રાન્તિનું નામ વિચાર છે. આ પ્રમાણે વિચાર અને વિતર્કનો ભેદ પ્રખર
વધામાં આવે તો આ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે. કનુ પદુ છે કે—

સવિચારમત્થ વંજણ જોગંતરઓ તયં પઢમમુદ્ધં ।

હોઈ પુહુત્તવિયકં, સવિચારમરાગભાવસ્સ । ૨ । ” ઇતિ,

છાયા—“ ઉત્પાદસ્થિતિભજ્ઞાદિ પર્યાયાણાં ચદેકદ્રવ્યે ।

નાનાનયાનુસરણં પૂર્વગતશ્રુતાનુસારેણ । ૧ ।

સવિચારમર્થવ્યજ્ઞનયોગાન્તરતસ્તત્ પ્રથમશુક્લમ્ ।

ભવતિ પૃથક્ત્વવિતરં સવિચાર મરાગભાવસ્ય । ૨ । ” ઇતિ

ઇતિ શુક્લધ્યાનસ્ય પ્રથમો ભેદઃ

કા સ્પષ્ટીકરણ હો જાના છે । ઉક્તશ્ચ—“ ઉપ્પાય ઠિઈ મંગાઈ ” ઇત્યાદિ
હસ કથન કા તાત્પર્ય યહ છે—કિ જચ ઉપશમશ્રેણી યા ક્ષપકશ્રેણી પર
આરોહણ કરનેવાલા કોઈ એક પૂર્વજ્ઞાનધારી મનુષ્ય શ્રુતજ્ઞાન કે બલ સે
કિસી મી પરમોણુ આદિ જડ યા આત્મરૂપ ચેતનદ્રવ્ય કા ચિન્તન કરતા
છે ઓર એસા કરતે હુવે વહ ઉસકા દ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટિ સે યા પર્યાયાર્થિક
દૃષ્ટિ સે ચિન્તન કરતા છે । દ્રવ્યાસ્તિકદૃષ્ટિ સે ચિન્તન કરતા હુવા
વહ પુદ્ગલાદિ વિવિધ દ્રવ્યોં મેં કિસ દૃષ્ટિ સે સામ્ય છે ઓર હનકે
અવાન્તર ભેદ મી કિસ પ્રકાર સે હો સકતે હેં ઇત્યાદિ વાતોં કા વિચાર
કરતા છે । પર્યાયાર્થિકદૃષ્ટિ સે વિચાર કરતા હુવા વહ ઉનકી વર્તમાન
કાલિક વિવિધ અવસ્થાઓં કા વિચાર કરતા છે । ઓર શ્રુતજ્ઞાન કે
આધાર સે કમી યહ જીવ કિસી એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પર સે દૂસરે દ્રવ્ય-
રૂપ અર્થ પર એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પર સે કિસી એક પર્યાયરૂપ અર્થ પર
એક પર્યાયરૂપ અર્થ પર સે દૂસરે પર્યાયરૂપ અર્થ પર યા એક પર્યાયરૂપ

“ ઉપ્પાય ઠિઈ મંગાઈ ” ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ઉપશમ શ્રેણી ક્ષપક શ્રેણી પર
આરોહણ કરનારો કોઈ એક પૂર્વજ્ઞાનધારી । મનુષ્ય શ્રુતજ્ઞાનને આધારે કોઈ
પણ પરમાણુ આદિ જડનું અથવા આત્મારૂપ ચેતનદ્રવ્યનું ચિન્તન કરે છે અને
એક ક્ષણે જાણે છે, મનુષ્ય તેનું દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી કે પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિથી ચિન્તન
કરે છે. દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતી વખતે તે પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમાં કઈ દૃષ્ટિએ
સમજાવે છે અને તેમના અવાન્તર ભેદો (પ્રભેદો) પણ કઈ રીતે થઈ શકે છે,
ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરે છે. પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિએ જ્યારે તે તેમનો વિચાર
કરે છે ત્યારે તે તેમની વર્તમાનકાલિક વિવિધ અવસ્થાઓનો વિચાર કરે છે.
અને શ્રુતજ્ઞાનને આધારે તે એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પરથી બીજી અર્થ
પરથી એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પરથી બીજી એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પરથી, એક પર્યાયરૂપ
અર્થ પરથી બીજી પર્યાયરૂપ અર્થ પરથી એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પરથી, એક પર્યાયરૂપ

“ એગત્તવિચક્ક ” इत्यादि—एकत्ववितर्कऽविचारम्—एकस्य भाव एकत्वं, तेनैकत्वेन=अभेदेनोत्पादव्ययध्रौव्यादि पर्यायाणामन्यतमैकपर्यायाऽऽलम्बनतया, वितर्कः=पूर्वगतश्रुताश्रयो व्यञ्जनरूपो वा यस्य तदेकत्ववितर्कः, तच्च तद् अविचारम्—अविद्यमानो विचार=अर्थव्यञ्जनयोगानामन्यतमस्मादन्यतमस्मिन् संक्रान्तिरूपो निर्वातस्थानस्थित—दीपवद् यस्मिन् तदविचारमिति तत्तथोक्तम्, उक्तं च—

अर्थ पर से किसी एक द्रव्यरूप अर्थ पर ज्ञानधारा को संक्रमित करके चिन्तन के लिये प्रवृत्त होता है। इसी प्रकार कभी अर्थ पर से व्यञ्जन—अर्थ प्रकाशक शब्द पर और शब्द पर से अर्थ पर या—किसी एक शब्द पर से दूसरे शब्द पर चिन्तन के लिये प्रवृत्त होता है तथा—ऐसा करता हुआ वह कभी मनोयोग आदि तीनों में से किसी एक योग का आलम्बन लेता है और—फिर उसे छोड़कर अन्ययोग का आलम्बन लेता है तब उसको होनेवाला वह ध्यान पृथक्त्ववितर्कसविचार कहा जाता है। “ एगत्तवियक्क ” इत्यादि जिस ध्यान में पूर्वगत श्रुत के आधार से उत्पात आदि किसी एक पर्याय का या द्रव्य का ही चिन्तन किया जाता है और चिन्तन करते समय वह जिस द्रव्य या—पर्याय या शब्द, या योग का आलम्बन किये रहता है वह जिसमें नहीं बदलता है ऐसा वह ध्यान एकत्ववितर्कसविचार कहा गया है। जिस प्रकार निर्वात स्थान में रखा हुआ दीपक अविचलित शिखा होता है उसी प्रकार से

એક દ્રવ્યરૂપ અર્થપર જ્ઞાનધારાને મંક્રમિત કરીને ચિન્તનને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે ક્યારેક અર્થપરથી વ્યંજન (અર્થ પ્રકાશક શબ્દ) પર, અને શબ્દપરથી અર્થપર, અથવા કોઈ એક શબ્દપરથી બીજા શબ્દ પર ચિન્તનને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. તથા એવું કરતો તે મનુષ્ય ક્યારેક મનોયોગ આદિ ત્રણે યોગોમાંથી કોઈ એક યોગનું આલંબન (અવલંબન—આધાર) લે છે, વળી તેને છોડી દઈને અન્ય યોગનું આલંબન લે છે, વળી તેને છોડીને બીજા કોઈ યોગનો આધાર લે છે, ત્યારે તેના દાત્ત જે મતલ ચિન્તન કરવામાં આવે છે તેને ‘ પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર ’ કહે છે.

“ એગત્ત વિચક્ક ” इत्यादि—

જે ધ્યાનમાં પૂર્વગત શ્રુતને આધારે ઉત્પાત આદિ કોઈ એક પર્યાયનું અથવા દ્રવ્યનું જ ચિન્તન કરવામાં આવે છે, અને તે ચિન્તન કરતી વખતે તે હવે જે દ્રવ્ય કે પર્તીય કે શબ્દ અથવા યોગનું અલંબન લીધું હોય તે જોમાં બદલતો નથી, એવા ધ્યાનને ‘ એકત્વ વિતર્ક સવિચાર ’ કહે છે. જેવી રીતે નિર્વાત સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની જ્યેષ્ઠ અવિચલિત રહે છે, એ જ

“ જં પુણ સુનિષ્પકંપં નિવાયઠાણપ્પર્ણમિવ ચિત્તં ।

ઉપ્પાયઠિઢ અંગાઢયાણમેગંમિ પજ્જાણ્ । ૧ ।

અવિચારમત્થવંજણજોગંતરઓ તયં વિઢયસુકં ।

પુવ્વગયસુયાલંઘ્ઢણમેગત્તવિયક્કમવિચારં । ” ઇતિ,

છાયા—“ યત્પુનઃ સુનિષ્પ્રકમ્પં નિવાતસ્થાનપ્રદીપ ઇવ ચિત્તમ્ ।

ઉત્પાદસ્થિતિભજ્ઞાદીનામેકસ્મિન્ પર્યાયે । ૧ ।

અવિચારમર્થવ્યઙ્ગનયોગાન્તરતસ્તદ્ દ્વિતીયં શુક્લમ્ ।

પૂર્વગતશ્રુતાઢઢલમ્બનમેકત્વવિતર્કમવિચારમ્ । ” ઇતિ,

ઇતિ શુક્લધ્યાનસ્ય દ્વિતીયો ભેદઃ । ૨ ।

તથા—“ સૂક્ષ્મક્રિયાઢનિવર્તિ ”—સૂક્ષ્મા—કાયિવયુચ્છ્વાસાદિકા ક્રિયા યસ્મિન્-સ્તત્ સૂક્ષ્મક્રિયમ્, ઇતદ્ નિર્વાણગમનકાલે નિરુદ્ધમનોવાગ્યોગસ્યાર્દ્ધનિરુદ્ધકાય-હસમે ધ્યાની કા ધ્યાન ઇકસી [સમાન] વહતા હૈ । કહા હૈ—“ જં પુણ સુનિષ્પકંપં—” ઇત્યાદિ ?

તાત્પર્ય—હસકા ઇસા હૈ કિ જવ જીવ ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન કો પ્રાપ્ત હોકર શ્રુતરૂપ વિતર્ક કૈ આધાર સૈ કિસી ઇક દ્રવ્ય યા પર્યાય કા ચિન્તન કરતા હૈ ઓર—ચિન્તવન કરતૈ સમય જો અર્થ, વ્યઙ્ગન યા યોગ કા અવલમ્બન લિયૈ થા ડસમે સંક્રમણ હોના નહીં હૈ હસ ધ્યાન કૈ વલસૈ યહ જીવ ઘાતિક કર્મોંકો શેષ (સંપૂર્ણ) પ્રકૃતિયોંકા વિનાશ કર કૈવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હૈ । હસ પ્રકાર સૈ યહ દ્વિતીય શુક્લધ્યાન કા સ્વરૂપ હૈ “ સૂક્ષ્મક્રિયાઢનિવર્તિ ” જિસ ધ્યાન મૈ કાયિકી ક્રિયા ડછ્વાસ આદિક સૂક્ષ્મ રહતી હૈ અર્થાત્ સર્વજ્ઞ દૈવ યોગ નિરોધ કરતૈ

પ્રમાણૈ આ પ્રકારના ધ્યાનીના ધ્યાનની ધારા ઁક સરળી વડેતી રહે છે. કહ્યું પશુ છે કે—“ જં પુણ સુનિષ્પકંપં ” ઇત્યાદિ. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

બ્યારે ઇવ ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને શ્રુતરૂપ વિતર્કને આધારે કોઈ ઁક દ્રવ્ય અથવા પર્યાયનું ચિન્તન કરે છે, અને ચિન્તન કરતી વખતે તેણે જે અર્થ, વ્યઙ્ગન કે યોગનું અવલમ્બન લીધું હોય તેમાંથી સંક્રમણ કરતો નથી, ત્યારે તેના તે ધ્યાનને “ ઁકત્વ વિતર્ક શુક્લ ધ્યાન ” કહે છે. આ ધ્યાનના પ્રભાવથી ઇવ ઘાતિકર્મોની શેષ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને કૈવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારના શુક્લધ્યાનનું આ ખીલ્ત પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

“ સૂક્ષ્મક્રિયા ઢ નિવર્તિ—જે ધ્યાનમાં ડછ્વાસ આદિ કાયિકીક્રિયા સૂક્ષ્મ રહે છે—ઁટ્ટવે કે સર્વજ્ઞ દૈવ યોગનિરોધ કરતી વખતે ખીલ્ત બધા યોગોનો

યોગસ્ય કેવલિનો મપતિ, તત્ત્વ તદ્ “અનિવર્તિ”-નિવર્તત ઇત્યેવ શીલે નિવર્તિ,
ન નિવર્તિ=અનિવર્તિ=પ્રવર્ધમાનતરપરિણામાદવ્યાવર્તિ ચેતિ તત્ત્વોક્તમ્, ઉત્તમં ચ-

“નિવ્વાણગમણકાલે, કેવલિનો દરનિરુદ્ધયોગસ્ય ।

મુદ્દુમક્રિયાઽનિવર્તિ, તદ્વ્યં તથુકાયક્રિયસ્ય ।૧। ” ઇતિ,

જાયા—“નિર્વાણગમનકાલે, કેવલિનોઽર્ધનિરુદ્ધયોગસ્ય ।

સૂક્ષ્મક્રિયાઽનિવર્તિ તૃતીયં તનુ (સૂક્ષ્મ) કાયક્રિયસ્ય ।૧। ” ઇતિ,

ઇતિ શૂક્લધ્યાનસ્ય તૃતીયો ભેદઃ । ૩ ।

“સમુચ્છિન્નક્રિયાઽપ્રતિપાતિ”-સમુચ્છિન્ના=મક્ષીણા ક્રિયા = કાયાદિ-
વ્યાપારરૂપા શૈલેશીકરણે નિરુદ્ધયોગત્વેન યસ્મિન્સ્તન્નુ સમુચ્છિન્નક્રિયં, તત્ત્વ તદ્
હુવે દૂસરે સઘ યોગોં કા અભાવ કર સૂક્ષ્મ કાયયોગ કો પ્રાપ્ત હોતે હે
તવ સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવર્તિ ધ્યાન હોતા હૈ, તવ કાયવર્ગનાઓં કે નિમિત્ત
આત્મ પ્રદેશોંકા અતિ સૂક્ષ્મ પરિસ્પન્દ શેવ રહતા હૈં હસલિયે-હસકા નામ
સૂક્ષ્મક્રિયાઽનિવર્તિ ધ્યાન હૈ । યહ ધ્યાન નિર્વાણગમન કાલ મેં મન
વચન યોગ કા નિરોધ હો જાને પર ઓર કાયયોગ કા અર્ધ નિરોધ
હોને પર કેવલી જીવ કો હોતા હૈ । યહ ધ્યાન હોરુર છૂટતા નહીં હૈ
કયોં કિ-હસમેં પ્રવર્ધમાનતર પરિણામ હોને સે અવ્યાવર્તિ યહ અનિ-
વર્તિરૂપ કહા ગયા હૈ । ઉક્તં ચ-“નિવ્વાણગમણકાલે-” હત્યાદિ
“સમુચ્છિન્નક્રિયાઽપ્રતિપાતિ” શૈલેશીકરણ મેં નિરુદ્ધ યોગ હોને કે
કારણ જિસ ધ્યાન મેં કાયિક આદિ વ્યાપારરૂપ ક્રિયા સમુચ્છિન્ન ચિલ-
કુલ ક્ષીણ હો જાતી હૈ-ઓર યહ ધ્યાન અપ્રતિપાતિ હોતા હૈ પ્રતિપત્તન

અભાવ કરીને માત્ર સૂક્ષ્મકાય યોગમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે, ત્યારે સૂક્ષ્મક્રિયા
નિવર્તિધ્યાન થાય છે. ત્યારે કાયવર્ગજ્ઞાઓના નિમિત્તરૂપ આત્મપ્રદેશોને અતિ
સૂક્ષ્મ પરિસ્પન્દ જ બાકી રહે છે, તેથી તેનું નામ ‘સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિધ્યાન’
પડયું છે. નિર્વાણગમન કાળે મનવચન યોગનો નિરોધ થઈ જવાથી અને કાય-
યોગને અર્ધનિરોધ થઈ જવાથી કેવલીનો છવ આ પ્રકારના ધ્યાનથી યુક્ત
બને છે. આ ધ્યાનની ધારા છૂટતી નથી, કારણ કે તેમાં પ્રવર્ધમાનતર પરિ-
ણામ હોવાથી તે ધ્યાન એકવાર પ્રાપ્ત થયા બાદ છૂટી જતું નથી તે ધ્યાનને
અનિવર્તિરૂપ કહ્યું છે-કયુ પયુ છે કે-“નિવ્વાણ ગમણકાલે” હત્યાદિ-

હવે સમુચ્છિન્ન ક્રિયાતિપાતિ શુદ્ધધ્યાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં
આવે છે-શૈલેશીકરણમાં યોગોનો નિરોધ થવાને કારણે જે ધ્યાનમાં કાયિક
આદિ વ્યાપારરૂપ ક્રિયા સમુચ્છિન્ન (મિલકુલ લીલુ) થઈ ગય છે, તે ધ્યાનને

“ અપ્રતિપાતિ ”—પ્રતિપતતીત્યેવંશીલં પ્રતિપાતિ, ન પ્રતિપાત્યપ્રતિપાતિ=પ્રતિપ-
તનસ્વભાવરહિતમનુપરતિ સ્વભાવમિત્યર્થઃ, ચેતિ તથોક્તમ્, ઉક્તં ચ—

“ તસ્સેવ સેલેસીગયસ્સ સેલવ્વનિપ્પકંપસ્સ ।

વોચ્છિન્નકિરિયમપ્પડિવાઈ જ્ઞાણં પરમસુકં ૧૧ । ” इति,

છાયા—“ તસ્યૈવ શૈલેશીગતસ્ય શૈલવન્નિષ્પકમ્પસ્ય ।

વ્યુચ્છિન્નક્રિયમપ્રતિપાતિ ધ્યાનં પરમશુક્લમ્ ૧૧ । ” इति,

इति शुक्लध्यानस्य चतुर्थो भेदः । ४ ।

અસ્મિન્શ્ચાન્તિમે શુક્લધ્યાનભેદદ્વયેऽયં ક્રમઃ—કેવલી કિલાન્તર્મુહૂર્તભાવિનિ
પરમપદે ભવોપગ્રાહિ—વેદનીયાઽઽયુર્તમગોત્રાખ્યેષુ ચતુર્ધુર્કર્મસુ સમુદ્ઘાતતો
નિર્સર્ગેણ વા સમસ્થિતિકેષુ સત્સુ યોગનિરોધં કરોતિ, તત્ર ચ ક્રમઃ—

“ પઞ્જત્તમેત્તસન્નિસ્સ જત્તિયાઈં જહન્નજોગિસ્સ ।

હોંતિ મણોદવ્વાઈં તવ્વાવારો ય જમ્મેત્તો । ૧ ।

તદસંખગુણવિહીણે સમણ સમણ નિરુદ્ધમાણો સો ।

મણસો સવ્વનિરોહં કુણઈ અસંખેજ્જસમણહિં । ૨ ।

સ્વભાવ સે રહિત હોતા હૈ । સો હી કહા હૈ—“ તસ્સેવ સેલેસી ગયસ્સ ”
इत्यादि इस ध्यान का उदय होते ही सातावेदनीय कर्म का आस्रव रुक
जाता है । और भन्त में दोष सब कर्म क्षीण हो जाने से मोक्ष प्राप्त हो
जाता है । इस अन्तिम शुक्लध्यान द्वय में ऐसा क्रम है केवली भगवान्
अन्तर्मुहूर्त भावी परमपद के होने पर भवोपग्राहि वेदनीय आयु नाम
गोत्र इन चार कर्मों के समुद्घात से, अथवा,—निसर्ग से समस्थितिक
हो जाने पर योगनिरोध करते हैं । वहां का क्रम इस प्रकार से है—
“ पञ्जत्तमेत्तसन्निस्स—” इत्यादि

સમુચ્છિન્ન ક્રિયાતિપાતિધ્યાન કહે છે આ ધ્યાન પ્રતિપતનના સ્વભાવથી પણ
રહિત હોય છે, તેથી તેને અપ્રતિપ્રાતિધ્યાન કહ્યું છે. એ જ વાત સૂત્રકારે
“ તસ્સેવ સેલેસીગયસ્સ ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

આ ધ્યાનનો ઉદય થતાની સાથે જ સાતાવેદનીય કર્મનો આસ્રવ બંધ
થઈ જાય છે, અને આખરે બાકીના સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી મોક્ષ
પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ છેલ્લા બે શુક્લધ્યાનમાં એવો ક્રમ છે કે કેવલી
ભગવાન અન્તર્મુહૂર્ત ભાવી પરમપદના સદ્ભાવમાં ભવોપગ્રાહિ—વેદનીય, આયુ,
નામ અને ગોત્ર આ ચાર કર્મોનો સમુદ્ઘાત દ્વારા, અથવા નિર્સર્ગથી (નૈસ-
ર્ગિક રીતે) સમસ્થિતિક થઈ જાય ત્યારે યોગનિરોધ કરે છે. તે ક્રમ આ પ્રમાણે
છે—“ પઞ્જત્તમેત્ત સન્નિસ્સ ” ઇત્યાદિ—શૈલ એટલે પર્વત. વિશાળતા ઉચાર

पञ्चतमेतर्विदिय-जहन्नवजोगपञ्जया जे उ ।
तदसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभंतो । ३ ।
संखवजोगरोहं संखातीएहिं कुणइ समएहिं ।
तत्तो असुहुमपणगस्स पढमसमओवयन्नस्स । ४ ।
जो किर जहन्नजोगो तदसंखेज्जगुणहीणमेक्केके ।
समए निरुंभमाणो देहतिभागं च मुंचंतो । ५ ।
रुंभइ स कायजोगं संखाईएहिं चेव समएहिं ।
तो कयजोगनिरोहो सेलेसीभावणामेइ । ६ ।
हस्सक्खराइं मज्जेण जेण कालेण पंच भन्नंति ।
अच्छइ सेलेसिगओ तत्तियमेत्तं तओ कालं । ७ ।
तणुरोहारंभाओ सायइ सुहुमकिरियाणियहिं सो ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइं सेलेसिकालंमि । ८ । ” इति,

छाया—पर्याप्तमात्रसंज्ञिनः यावन्ति जघन्ययोगिनः ।

भवन्ति मनोद्रव्याणि तद्व्यापारश्च यावन्मात्रः । १ ।
तदसंख्यगुणविहीनानि समये समये निरुन्धन् सः ।
मनसः सर्वनिरोधं करोत्यसंख्यातसमयैः । २ ।
पर्याप्तमात्र द्वीन्द्रियस्य जघन्यवाग्योगपर्यया ये तु ।
तदसंख्यगुणविहीनान् समये समये निरुन्धन् । ३ ।
सर्ववाग्योगरोधं संख्यातीतैः करोति समयैः ।
ततश्च सूक्ष्मपनकस्य प्रथमसमयोत्पन्नस्य । ४ ।
यः किल जघन्ययोगस्तदसंख्येय गुणहीनमेकैकस्मिन् ।
समये निरुन्धन् देहत्रिभागं च मुञ्चन् । ५ ।
रुणद्धि स काययोगं संख्यातीतैश्च समयैः ।
ततः कृतयोगनिरोधः शैलेशीभावनामेति । ६ ।
येन मध्येन कालेन पञ्च ह्रस्वाक्षराणि भण्यन्ते ।
तावन्मात्रं कालं ततः शैलेशीगतस्तिष्ठति । ७ ।
तदनुरोधाऽऽरम्भाद् ध्यायति सूक्ष्मक्रियानिवर्त्ति सः ।
व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शैलेशीकाले । ८ । ” इति,

शैलाः—पर्वताः, तेषाम् ईशः—स्वामी बृहत्त्वादिगुणवत्त्वात् शैलेशः—मैरुः,
तस्येव यन्निष्प्रकम्पत्वं यत्र सा शैलेशी, तद्रूपा भावना—अवस्था शैलेशी भावना,
ताम् एति—प्राप्नोतीति तदर्थः ।

અથ શુક્લધ્યાનસ્ય લક્ષણાન્યાહ—“ સુક્તસ ” इत्यादि-शुक्लस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—“ अव्ययम् ”—इति-व्यथाया अभावोऽव्ययम्=देवादिकृतोपसर्गादि जनितभय-विचलनाभावः, इति प्रथमः १।

तथा-असम्मोहः-सम्मोहः=मूढता, न सम्मोहोऽसम्मोहः=देवादि-कृतमायाजनितायाः सूक्ष्मपदार्थविषया वा मूढताया अभावः, इति द्वितीयः । २ ।

तथा—“ विवेको ” इति-विवेकः=हंसवत् क्षीरनीरन्यायेन स्वबुद्ध्या देहादात्मनः आत्मतः सर्वसंयोगानां वा विवेचनं पृथक्करणमित्यर्थः । इति तृतीयः ३।

શૌલનામ પર્વત કા હૈ વૃહત્ત્વાદિ ગુણ યુક્ત હોને સે જો પર્વતોં કા સ્વામી હો વહ શૌલેશ હૈ એસા મેરુ હૈ, હસ મેરુ કે સમાન જિસ ભાવના મેં નિષ્પ્રકમ્પન હો વહ શૌલેશી ભાવના હૈ શૌલેશી અવસ્થા હૈ યોગ સે નિષેવિત સકલ વ્યાપારવાલા જીવ હી હસ શૌલેશી અવસ્થા કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ । શુક્લધ્યાન કે લક્ષણ હસ પ્રકાર સે હૈ—“ અવ્યયમ્ ” વ્યથા કા અભાવ હો જાના દેવાદિકૃત જો ઉપસર્ગ વહી વ્યથા હૈ હસ ભય સે વિચલિત નહીં હોના શુક્લધ્યાન કા પહલા લક્ષણ અવ્યય હૈ—૧ “ અસમ્મોહઃ ” મૂઢતા કા નામ સમ્મોહ હૈ હસકા અભાવ અસમ્મોહ હૈ અર્થાત્-દેવાદિકૃત માયાજનિત મૂઢતા કા યા સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક મૂઢતા કા અભાવ હો જાના હસકા નામ અસમ્મોહ હૈ ૨ “ વિવેકઃ ” જિસ પ્રકાર હંસ પાની સે દૂધ કો અલગ કર લેતા હૈ હસી પ્રકાર બુદ્ધિ

આદિની અપેક્ષાએ જે સઘળા પર્વતોનો સ્વામી છે-સઘળા પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેને શૌલેશ કહે છે. એવો પર્વત મેરુ છે. જે ભાવનામાં (અવસ્થામાં) તે મેરુ સમાન નિષ્પ્રકમ્પન હોય છે, તે ભાવનાને શૌલેશી ભાવના અથવા શૌલેશી અવસ્થા કહે છે. મન, વચન અને કાયાના સકળ વ્યાપારોનો જેણે નિરોધ કર્યો હોય છે એવો જ શૌલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શુક્લધ્યાનના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે—(૧) “ અવ્યયમ્ ” આ ધ્યાન વખતે ધ્યાનીની વ્યથાનો અભાવ થઈ જાય છે. દેવાદિકૃત ઉપસર્ગને જ અહીં વ્યથા સમજવી જોઈએ. તે લયથી વિચલિત ન થવું તે શુક્લધ્યાનનું પહેલું લક્ષણ છે, અહીં તે લક્ષણને “ અવ્યય ” પદથી પ્રકટ કર્યું છે.

(૨) “ અસમ્મોહઃ ” મૂઢતાનું નામ સમોહ છે, અને તેના અભાવને અસમોહ કહે છે. એટલે કે દેવાદિકૃત માયાજનિત મૂઢતાનો અથવા સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક મૂઢતાનો અભાવ થઈ જવો તેનું નામ અસમોહ છે.

“ વિવેકઃ ” જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધને અલગ કરી નાખે છે, એ જ

તથા=“ વિડસર્ગો ” ઇતિ-વ્યુત્સર્ગ:-વિ-વિશેષણ સર્વવિષયનિઃસંજ્ઞત્વેન
ઉત્સર્ગ:-દેહોપધીનાં ત્યાગો વ્યુત્સર્ગઃ । ઇતિ ચતુર્થઃ । ૪ ।

અત્ર ગાથેયમ્-“ ચાલિજ્જહ વીમેહ વ ધીરો ન પરીસહોવસર્ગેહિ ।

સુદમેસુ ન સંમુજ્જહ ભાવેસુ ન દેવમાયાસુ । ૧ ।

દેહવિવિત્તં પેચ્છહ અપ્પાણં તહ ય સવ્વસંજોગે ૩ ।

દેહોવહિવુસ્સર્ગં નિસર્ગો સવ્વહા કુણહ । ૨ । ” ઇતિ,

છાયા-“ ચાલ્યતે વિમેતિ વા ધીરો ન પરિહોપસર્ગેઃ ।

સૂક્ષ્મેષ્વપિ ભાવેષુ ન સંમુહ્યતિ ન દેવમાયાસુ । ૧ ।

દેહવિવિત્તં પ્રેક્ષતે આત્માનં તથા ચ સર્વસંયોગાન્ ૩ ।

દેહોપધિવ્યુત્સર્ગે નિઃસંજ્ઞઃ સર્વથા કરોતિ । ૨ । ” ઇતિ,

અથ શુક્લધ્યાનસ્યાડલમ્બનાન્યાહ-“ સુક્કસ ” ઇત્યાદિ-શુક્લસ્ય સ્વલુ
ધ્યાનત્ય ચત્વારિ આલમ્બનાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-“ સંતી ” ઇતિ-ક્ષાન્તિઃ=ક્ષમા,
૧, “ મુક્તિઃ ”-નિર્લોભતા ૨, “ આર્જવ ”-સરલતા ૩, “ માર્દવ ”-મૃદુતા
૪ ઇતિ । અત્ર ગાથા—

દ્વારા દેહ સે આત્મા કો એવં આત્મા સે સર્વ સંયોગોં કો અલગ કર
રખના વિવેક હૈ ૩ તથા “ વિડસર્ગો ” વ્યુત્સર્ગ:-વિશેષરૂપ સે સર્વ
વિષયોં મેં નિસંજ્ઞ હો જાને કે કારણ દેહ ઓર ઉપધિયોં કા ત્યાગના
વ્યુત્સર્ગ હૈ-૪ યહાં એસી ગાથાઈ હૈ-“ ચાલિજ્જહ વીમેહ વધીરો ” ઇત્યાદિ
શુક્લધ્યાન કે આલમ્બન હસ પ્રકાર સે હૈ-“ સુક્કસ ” ઇત્યાદિ ૫૨ ॥
“ સંતી ” ક્ષાન્તિઃ ક્ષમા ૧ મુક્તિ નિર્લોભતા ૨ “ આર્જવ ” સરલતા
૩ ઓર “ માર્દવ મૃદુતા ૪ ગાથા “ અહ સંતિ મદ્વજ્જવ ” ઇત્યાદિ

પ્રમાણે બુદ્ધિ દ્વારા દેહથી આત્માને અલગ કરવો, અને આત્મામાંથી સર્વ
સંયોગોને અલગ કરી નાખવા તેનું નામ વિવેક છે.

(૪) “ વિડસર્ગો-વ્યુત્સર્ગ ”- વિશેષ રૂપે સર્વ વિષયોમાંથી નિઃસંજ
યર્થ જવાને કારણે દેહ અને ઉપધિઓને ત્યાગ કરવો તેનું નામ વ્યુત્સર્ગ છે.
અહીં આ પ્રકારની ગાથાઓ છે-“ ચાલિજ્જહ વીમેહ વ ધીરો ” ઇત્યાદિ.

શુક્લધ્યાનના આ ચાર અવલંબનો કહ્યા છે-“ સુક્કસ ” ઇત્યાદિ.
(૧) “ સંતી ” ક્ષાન્તિ (ક્ષમા), (૨) મુક્તિ-નિર્લોભતા, (૩) આર્જવ-સરલતા
અને (૪) માર્દવ-મૃદુતા. એ જ વ ત નીચેની ગાથા દ્વારા સૂત્રકરે પ્રકટ કરી
છે-“ અહસંતિ-મદ્વ-જ્જવ ” ઇત્યાદિ—

“ અહ સંતિ-મદવ-ઝજવ-મુત્તીઓ જિણમયપ્પહાણાઓ ।

આલંબણાં જેહિ ઉ સુક્કજ્ઞાણં સમારુદ્ધ । ૧ । ” ઇતિ,
છાયા—અથ ક્ષાન્તિ-માર્દવા-ડડર્જવ મુક્તયઃ જિનમતપ્રધાનાઃ ।

આલમ્બનાનિ ચૈસ્તુ શુક્લધ્યાનં સમારોહતિ । ૧ । ” ઇતિ ।

અથ શુક્લધ્યાનસ્યાનુપ્રેક્ષા આહ—“ સુક્કસ્સ ” ઇત્યાદિ—શુક્લસ્ય સ્વલુ
ધ્યાનસ્ય ચતસ્રોડનુપ્રેક્ષાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—અનન્તવર્તિતાડનુપ્રેક્ષા—અનન્તં યથા
સ્યાત્તથા વર્તત ઇત્યેવંશીલોડનન્તવર્તી ભવપ્રવાહસ્તસ્ય ભાવોડનન્તવર્તિતા, તસ્યા-
નુપ્રેક્ષા=ભાવના=અનન્તવર્તિતાડનુપ્રેક્ષા,

યદ્વા—‘અનન્તવૃત્તિતાડનુપ્રેક્ષે’-તિચ્છાયા, તત્રાયમર્થઃ—અવિદ્યમાનોડન્તો યસ્યાઃ
સાડનન્તા, સા વૃત્તિર્યસ્ય ભવસન્તાનસ્ય સોડનન્તવૃત્તિસ્તસ્ય ભાવોડનન્તવૃત્તિતા=
નિરવધિકવર્તનવચ્ચમ્, તસ્યા અનુપ્રેક્ષા=અનન્તવૃત્તિતાનુડપ્રેક્ષા જીવસ્ય ભવભ્રમણા-
નુચિન્તનમિત્યર્થઃ, યથા—

શુક્લધ્યાન સમ્બન્ધી અનુપ્રેક્ષાઈં इस प्रकार हैं—अनन्तवर्तिता १ विपरिणामानुप्रेक्षा २ अशुभानुप्रेक्षा ३ और अपायानुप्रेक्षा ४ अनन्त होकर जो रहता है वह अनन्तवर्ती है ऐसा अनन्तवर्ती भवप्रवाह है इस भव प्रवाह का जो भाव है वह अनन्तवर्तिता है इस अनन्तवर्तिता की जो भावना है वह—अनन्तवर्तितानुप्रेक्षा है। अथवा “अनन्तवृत्तितानुप्रेक्षा” इस छाया पक्ष में ऐसा अर्थ होता है जिसका अन्त अविद्यमान हो वह अनन्त है ऐसी अनन्तरूप वृत्ति जिस भवसन्तान परम्परा की है वह अनन्तवृत्ति है इसका जो भाव है वह अनन्तवृत्तिता है इस अनन्तवृ-

શુક્લધ્યાન સંબન્ધી અનુપ્રેક્ષાઓ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અનંતવર્તિતા,
(૨) વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા, (૩) અશુભાનુપ્રેક્ષા અને (૪) અપાયાનુપ્રેક્ષા. અનંત
થઈને જે રહે છે તે અનંતવર્તી છે. એવો અનંતવર્તી ભવપ્રવાહ છે. તે ભવ-
પ્રવાહનો જે ભાવ છે, તે અનંતવર્તિતા છે. તે અનંતવર્તિતાની જે ભાવના છે
તેનું નામ જ અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા છે અથવા “અનન્ત વૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા” આ
પ્રકારની અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષાની સંસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ તેના અર્થનો
વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થશે—

જેનો અંત અવિદ્યમાન હોય તેને અનંત કહે છે. એવી અનંત રૂપ જે
વૃત્તિ જે ભવસન્તાન પરંપરાની છે, તેનું નામ અનંતવૃત્તિ છે. તેનો જે ભાવ
છે તેનું નામ અનંતવૃત્તિતા છે. તે અનંતવૃત્તિતાની જે અનુપ્રેક્ષા છે તેનું નામ
“અનંતવૃત્તિતા અનુપ્રેક્ષા” છે. એટલે કે જીવના ભવપ્રમાણનો વારંવાર

“ એસ અળાઈ જીવો સંસારો સાગરોવ્વ દુત્તારો ।

નારયતિરિયનરામરભવેસુ પરીહિંડણ જીવો । ૧ । ” ઇતિ,

છાયા—“ એષ જીવોઽનાદિઃ સાગર ઇવ સંસારો દુરુત્તારઃ ।

નારક-તિર્યગ-નરા-ઽમરભવેષુ પરિહિંડતે જીવઃ । ૧ । ” ઇતિ,

ઇતિ શુક્લધ્યાનસ્ય પ્રથમાઽનુપ્રેક્ષા । ૧ ॥

“ વિપ્પરિણામાણુપ્પેહા ” ઇતિ-પરિણમનં - પરિણામઃ = અવસ્થાઽન્તરપ્રાપ્તિઃ, વિ-વિવિધઃ=અનેકપ્રકારઃ પરિણામો વિપરિણામઃ, તસ્યાનુપ્રેક્ષા=ભાવના=વિપરિ-
ણામાનુપ્રેક્ષા=પદાર્થાનાં પ્રતિક્ષણવિવિધપરિણામાઽનુચિન્તનમિત્યર્થઃ । યથા—

“ સવ્વઢ્ઢાણાઈં અસાસયાઈંં ઇહ ચૈવ દેવલોગે ય ।

સુરઅસુરનરાઈંં રિદ્ધિવિસેસા સુઢ્ઢાઈંં ચ । ૧ । ” ઇતિ,

છાયા—“ સર્વસ્થાનાનિ અશાશ્વતાનિ ઇહ ચૈવ દેવલોકે ચ ।

સુરાસુરનરાદીનામ્ ઋદ્ધિવિશેષાઃ સુખાનિ ચ । ૧ । ઇતિ

ઇતિ દ્વિતીયાઽનુપ્રેક્ષા । ૨ ॥

ત્તિતા કી જો અનુપ્રેક્ષા હૈ વહ અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા હૈ । હસકા તાત્પર્ય
એસા હૈ કિ-જીવ કે ભવભ્રમણ કા વાર વાર વિચાર કરના યહી અન-
ન્તવૃત્તિતા, યા-અનન્તવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા હૈ । યથા-એસ અળાઈ જીવો ”
ઈત્યાદિ યહ જીવ અનાદિ હૈ ઓર યહ સંસાર દુસ્તર સાગર જૈસા હૈ
યહ જીવ અનાદિકાલ સે નારક તિર્યક-મનુષ્ય ઓર દેવગતિયોં મેં
ચકકર લગાતા હૈ એસા વિચાર હી અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા હૈ ।

“ વિપ્પરિણામાણુપ્પેહા ” અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ કા નામ પરિણામ હૈ
અનેક પ્રકારકે જો પરિણામહૈં વે વિપરિણામહૈંં ઇન વિપરિણામોંકે પદાર્થોં
કી વિવિધ અવસ્થાઓં કા જો કિ પ્રતિક્ષણ ઉનમેં હો રહી હૈ વાર વાર
વિચાર કરના યહ વિપરિણામાઽનુપ્રેક્ષા હૈ । જૈસે-“ સવ્વઢ્ઢાણાઈંં ” ઇત્યાદિ

વિચાર કર્યા કરવો. એ જ અનંતવૃત્તિતા અથવા અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા છે.

જેમકે “ એસ અળાઈ જીવો ” ઇત્યાદિ-આ જીવ અનાદિ છે, અને આ સંસાર
દુસ્તર સાગર જેવો છે. આ જીવ અનાદિકાળથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને
દેવગતિમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે, આ પ્રકારના વિચારને જ અનંતવૃત્તિતા અનુ-
પ્રેક્ષા કહે છે. આ પ્રમાણે અનુપ્રેક્ષાના પહેલા ભેદનું કથન કરીને હવે બીજા

ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-“ વિપ્પરિણામાણુપ્પેહા ” વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા—

અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિનું નામ વિપરિણામ છે. અનેક પ્રકારનાં જે વિપરિણામ છે
તેમનું નામ વિપરિણામ છે. આ વિપરિણામોની અપેક્ષાએ પદાર્થોની વિવિધ
અવસ્થાઓનો- (કે જે પ્રતિક્ષણ તે પદાર્થોમાં થઈ રહી હોય છે) વિચાર કરવો.
તેનું નામ “ વિપરિણામા અનુપ્રેક્ષા ” છે. જેમકે “ સવ્વઢ્ઢાણાઈંં ” ઇત્યાદિ—

“ અસુહાણુપ્પેહા ” इति-अशुभानुप्रेक्षा-शुभः=समीचीनः, न शुभोऽशुभः-अशुभत्वमित्यर्थः, अशुभशब्दोऽशुभत्वपरः, तस्यानुप्रेक्षाऽशुभानुप्रेक्षा=संसारस्या-समीचीनत्वभावनेत्यर्थः, यथा—

“ धी संसारो जं जुयाणंओ परमरूपगच्चियओ ।

मरिऊण जायइ किमी, तत्थेव कडेवरे नियए । १ ।

छाया—“ धिक् संसारं यस्मिन् युवा परमरूपगर्वितः ।

मृत्वा जायते कृमिः, तत्रैव कलेवरे निजे । १ । ” इति,

इति तृतीयाऽनुप्रेक्षा । ३ ॥

“ અવાયાણુપ્પેહા ” इति-अपायानुप्रेक्षा-अपायः-अपगमः, स च कायवा-ङ्मनोयोगलक्षणाऽऽस्रवाणां बोध्यः, तस्यानुप्रेक्षा=आस्रवनिवारणाभावनेत्यर्थः, अपायानां=प्राणातिपाताद्यास्रवजनितानर्थानामनुप्रेक्षा = अनुचिन्तनमपायानुप्रेक्षा, यथा—

“ कोहो य माणो य अणिग्गहीया, माया य लोभो य पवड्डमाणा ।

चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिंचेति मूलाइं पुणवभवस्स । १ । ” इति,

“ અસુહાણુપ્પેહા ” ૩-શુભ નામ પ્રશસ્ત કા હૈ જો એસા નહીં હૈ વહ અશુભ હૈ યહ અશુભ શબ્દ અશુભતા કા વાચક હૈ ઇસ્કી જો અનુપ્રેક્ષા હૈ વહ અશુભાનુપ્રેક્ષા હૈ । યથા-“ ધી સંસારો-” ઇત્યાદિ, “ અવાયાણુપ્પેહા ” ૪-મનોયોગ વચનયોગ ઓર કાયયોગરૂપ આસ્રવોં કે અપગમન કી જો આવના હૈ વહ અપાયાનુપ્રેક્ષા હૈ । અથવા પ્રાણાતિપાત આદિ દ્વારા હુવે કર્મસ્રવોં કે અનર્થોં કા વાર વાર જો ચિન્તન હૈ વહ-અપાયાનુપ્રેક્ષા હૈ । યથા-“ કોહોય માણો ય ” ઇત્યાદિ અર્થાત્-ક્રોધ,

“ અસુહાણુપ્પેહા ” “ અશુભા અનુપ્રેક્ષા ” નો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે પ્રશસ્તને શુભ કહે છે. જે એવું પ્રશસ્ત નથી તેને અશુભ કહે છે. તે અશુભ શબ્દ અશુભતાનો વાચક છે. તે અશુભતાની જે અનુપ્રેક્ષા છે તેને ‘ અશુભા અનુપ્રેક્ષા ’ કહે છે. જેમકે “ ધી સંસારો ” ઇત્યાદિ—

હવે ચોથા પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા પ્રકટ કરવામાં આવે છે-“ અવાયાણુપ્પેહા ” અપાયાનુપ્રેક્ષા-મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ રૂપ આસ્રવોના અપગમનની (નિરોધની) જે ભાવના છે, તે ભાવનાને ‘ અપાયા અનુપ્રેક્ષા ’ કહે છે. અથવા-પ્રાણાતિપાત આદિ દ્વારા થયેલા કર્મસ્રવોના અનર્થોનો વારંવાર જે વિચાર કરવામાં આવે છે, તેને અપાયાનુપ્રેક્ષા કહે છે જેમકે “ કોહાયમાણોય ”

છાયા—“ ક્રોધશ્ચ માનશ્ચાનિગૃહીતૌ, માયા ચ લોભશ્ચ પ્રવર્દ્ધમાનો ।

ચત્વાર एते कृत्स्नाः कषायाः, सिञ्चन्ति मूल्यानि पुनर्भवस्य । १ । इति,

इति चतुर्थ्यनुपेक्षा । ४ ॥

इति ध्यानचतुष्टयस्वरूपम् ॥ (સૂ. ૯)

ધ્યાનાદ્ દેવત્વમપિ સ્યાદતો દેવસ્થિતિ સમેદામાહ—

મૂલમ્—ચતુર્વિંહા દેવાણં ઠિર્ઠ પળ્ળન્તા, તં જહા—દેવે ણામમેગે ૧, દેવસિનાષ ણામમેગે ૨, દેવપુરોહિણ ણામમેગે ૩, દેવપજ્જલણે ણામમેગે ૪ । ચતુર્વિંહે સંવાસે પળ્ળન્તે, તં જહા—દેવે ણામમેગે દેવીણ સહ્ધિં સંવાસં ગચ્છેજ્ઞા, દેવે ણામમેગે છવીણ સહ્ધિં સંવાસં ગચ્છેજ્ઞા, છવી ણામમેગે દેવીણ સહ્ધિં સંવાસં ગચ્છેજ્ઞા, છવી ણામમેગે છવીણ સહ્ધિં સંવાસં ગચ્છેજ્ઞા ॥ સૂ. ૦૧૦ ॥

છાયા—ચતુર્વિંધા દેવાનાં સ્થિતિ: પ્રજ્ઞાતા, તથા—દેવો નામૈક: ૧, દેવસ્નાતકો નામૈક: ૨, દેવપુરોહિતો નામૈક: ૩, દેવપ્રજ્વલનો નામૈક: ૪! ચતુર્માન, માયા, ઓર લોભ, યે ચાર કષાય પુનર્ભવ કે મૂલ કો સીંચતે હૈં—૪ હસ પ્રકાર સે યહ ધ્યાન ધ્યાન ચતુષ્ટય કા સ્વરૂપ હૈં ॥ સૂ. ૯ ॥

ધ્યાન સે દેવપદ કી ખી પ્રાપ્તિ જીવ કો હોતી હૈં અતઃ—અબ સૂત્રકાર સમેદ સે દેવસ્થિતિ કા વર્ણન કરતે હૈં—

“ ચતુર્વિંહા દેવાણં ઠિર્ઠ પળ્ળન્તા ” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—દેવોંકી સ્થિતિ ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈહૈં, જૈસે—દેવ ૧ દેવસ્નાતક ૨ દેવપુરોહિત ૩ ઓર દેવપ્રજ્વલન ૪ । સંવાસ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા

ઈત્યાદિ—એટલે કે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર કષાયો પુનર્ભવના મૂલનું સિંચન કરે-છે, આ પ્રકારની ભાવનાનું નામ જ અપાયાનુપેક્ષા છે. આ પ્રકારે સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ચતુર્વિંધ ધ્યાનનું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

ધ્યાનના પ્રભાવથી જીવને દેવપદની પળ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેવસ્થિતિના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—

“ ચતુર્વિંહા દેવાણં ઠિર્ઠ પળ્ળન્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—દેવોની સ્થિતિ ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) દેવ, (૨) દેવસ્નાતક, (૩) દેવપુરોહિત અને (૪) દેવપ્રજ્વલન.

વિંધઃ સંવાસઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથથા-દેવો નામૈકો દેવ્યા સાદ્ સંવાસં ગચ્છેત્, દેવો નામૈકઃ છવ્યા સાદ્ સંવાસં ગચ્છેત્, છવિર્નામૈકો દેવ્યા સાદ્ સંવાસં ગચ્છેત્, છવિર્નામૈકશ્ચ છવ્યા સાદ્ સંવાસં ગચ્છેત્ (સૂ. ૧૦) ।

ટીકા—“ ચઽવિહા ” इत्यादि-देवानां स्थितिः=मर्यादा, चतुर्विधा प्रज्ञप्ता =कथिता, तथथा-‘ देवे ’ इत्यादि-एकः=कश्चित्, देवः=सामान्यः सुरः, “ नामे ”-ति वाक्यालङ्कारे, एवमग्रेऽपि, १, एकः=कश्चित्, देवस्नातकः=देवश्चासौ स्नातकः=प्रधानो देवस्नातकः, यद्वा-देवानां मध्ये स्नातकः=प्रधानो देवस्नातकः २, एकः=कश्चित्, देवानां पुरोहितः=शान्तिप्रभृतिकर्मकारीति देव पुरोहितः ३, एकः=कश्चित्, देवप्रज्वलनः-प्रज्वलयति-दीपयतीति प्रज्वलनः, देवानां प्रज्वलनो देव प्रज्वलनः=मागधवद् देवस्तुतिपाठकः प्रज्ञप्तः ४।

देवસ્થિતિપ્રસ્તાવાદેવવિશેષસંવાસમાહ - “ ચઽવિહા ” इत्यादि, देवो द्रेव्या साद्व संवासं=मैथुनाद्यर्थे सहावस्थानं गच्छेत्=प्राप्नुयात् १, एकः=कश्चित्, है, जैसे-एक देव का एक देवी के साथ संवास १ एक देव का छवि के साथ संवास २ छवि का देवी के साथ संवास-३ और छवि का छवि के साथ संवास ४ ।

વિશેષાર્થ-યહાં સ્થિતિ શબ્દ સે આયુ કા ગ્રહણ નહીં હુવા હૈ કિન્તુ-મર્યાદા કા ગ્રહણ હુવા હૈ દેવોં કી યહ મર્યાદારૂપ સ્થિતિ ૪ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ જો હસ પ્રકાર હૈ-કોઈ એક દેવ સામાન્યસુર ૧ દૂસરા કોઈ દેવસ્નાતક પ્રધાનદેવ ૨ કોઈ એક દેવોં કા પુરોહિત શાન્તિ આદિ કર્મકારી દેવ પુરોહિત ૩ ઓર કોઈ એક માગધ કી તરહ દેવસ્તુતિપાઠક દેવ પ્રજ્વલન-૪ । દેવવિશેષ

સંવાસ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) એક દેવનો એક દેવીની સાથે સંવાસ, (૨) એક દેવનો છવિની (શરીરયુક્ત નારીની) સાથે સંવાસ. (૩) છવિનો (વૈકિંચ શરીરનો) દેવીની સાથે સંવાસ અને (૪) છવિનો (વૈકિંચ શરીરનો) છવિ સાથે (વૈકિંચ શરીર સાથે) સવાસ.

હવે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—અહીં “ સ્થિતિ ” પદ આયુના અર્થમાં વપરાયું નથી, પણ મર્યાદાના અર્થમાં વપરાયું છે. દેવોની આ મર્યાદારૂપ સ્થિતિ ચાર પ્રકારની કહી છે. (૧) કોઈ એક સામાન્ય દેવ. અહીં “ નામ ” પદ વાક્યાલંકાર રૂપે વપરાયું છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું. (૨) દેવસ્નાતક એટલે પ્રધાન (મુખ્ય) દેવ. જેમકે ઈન્દ્રાદિને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય. (૩) કોઈક દેવ દેવોનો પુરોહિત પણ હોય છે. શાન્તિ આદિ કર્મકારી દેવપુરોહિત હોય છે. (૪) દેવસ્તુતિ પાઠક દેવને દેવ પ્રજ્વલન કહે છે.

દેવઃ, છવ્યા=છવિઃ=ત્વક્, તથોગાદૌદારિકશરીરં, શરીર-શરીરવતોરભેદોપચારા-
ચ્છવિરપિ ચ્છવિમતી નારી તિરશ્ચી વા, તયા સાર્દ્ધ=સહ, સંવાસં ગચ્છેત્ ૨, એકઃ
=કશ્ચિદેવઃ, છવિઃ=વૈક્રિયશક્ત્યૌદારિક-શરીરવાન્ નરસ્તિર્યગ્વા ભૂત્વા દેવ્યા
સાર્દ્ધ સંવાસં ગચ્છેત્ ૩, એકઃ=કશ્ચિદેવઃ, છવિઃ=વૈક્રિયશક્ત્યા ઔદારિકશરીરવાન્

સંવાસ દેવ કા દેવી કે સાથ મૈથુન કર્મ કરને કે લિયે જો સહાવસ્થાન
હોતા હૈ ઉસકા નામ સંવાસ હૈ, યહ સંવાસ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા
હૈ, એક પ્રકાર કો સંવાસ પૂર્વોક્તરૂપ સે હી હૈ, અર્થાત્-કિસી એક
દેવ કા દેવી કે સાથ મૈથુન આદિ સેવન કરને નિમિત્ત જો સહાવસ્થાન
હોતા હૈ વહ-પ્રથમ પ્રકાર કા સંવાસ હૈ ૧ દ્વિતીય પ્રકાર કા સંવાસ
એસો હૈ હસ સંવાસ મેં છવિ શબ્દ સે શરીર ઔર-શરીરવાલોં મેં અભેદ
સમ્બન્ધ લેકર છવિમતી નારી યા-તિરશ્ચી, લી ગઈ હૈ, એસે તો છવિ
શબ્દ કા અર્થ ત્વચા હૈ પરન્તુ-ત્વચા કે યોગ સે ઔદારિક શરીર કા
ગ્રહણ હોતા હૈ યહ ઔદારિક શરીર નારી ઔર તિર્યક્સ્ત્રિયોં કો હોતા
હૈ કોઈ એક દેવ નારી, યા તિરશ્ચી [તિર્યગ્જાતિ કી સ્ત્રી] કે સાથ સંવાસ
કર સકતા હૈ ૨ તૃતીય પ્રકાર કે સવાસ મેં કોઈ એક દેવ વૈક્રિય શક્તિ
દ્વારા ઔદારિક શરીરવાન્ નર, યા તિર્યગ્જ હોકર દેવી કે સાથ સંવાસ
કર સકતા હૈ-૩ તથા ચતુર્થ પ્રકાર કે સંવાસ મેં એક કોઈ દેવ વૈક્રિય

દેવવિશેષના સંવાસનું નિરૂપણ—દેવતુ દેવીની સાથે મૈથુન સેવન કરવા
માટે જે સહાવસ્થાન થાય છે, તેનું નામ સંવાસ છે તે સંવાસના નીચે
પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કોઈ એક દેવતુ કોઈ એક દેવી સાથે મૈથુન
સેવન કરવા માટે જે સહાવસ્થાન થાય છે તેને પ્રથમ પ્રકારનો સંવાસ કહે છે.
હવે બીજા પ્રકારના સંવાસનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—આ સંવાસમાં
“ છવિ ” પદ શરીરના અર્થમાં વપરાયું છે શરીર અને શરીરવાળાની વચ્ચે
અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ ‘ છવિ ’ પદનો અર્થ અહીં શરીરવાળી નારી અથવા
તિર્યગ્ચિણી સમજવો જોઈએ. આમ તો ‘ છવિ ’ પદનો અર્થ ત્વચા આમડી
થાય છે, પરન્તુ ત્વચાના યોગથી અહીં ઔદારિક શરીર જ ગ્રહણ થવું જોઈએ.
આ ઔદારિક શરીરનો સદ્ભાવ સ્ત્રી અને તિર્યગ્ચિણીમાં જ હોય છે. એટલે
બીજા પ્રકારનો સંવાસ આ પ્રકારનો સમજવો—

૧. કોઈક દેવ મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રી અથવા તિર્યગ્ચિણી (તિર્યગ્ જાતિની સ્ત્રી)
સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઈક દેવ પોતાથી વૈક્રિય શક્તિથી ઔદારિક શરીર-
ધારી પુરુષ અથવા તિર્યગ્ચિણી ૩૫ ધારણ કરીને દેવીની સાથે સંવાસ કરી
શકે છે. (૪) સંવાસનો ચોથો પ્રકાર—કોઈ એક દેવ વૈક્રિયશક્તિ દ્વારા ઔદા-

नरस्तिर्यग् वा भूत्वा छव्या=वैक्रियशक्त्या विकुर्वितया, तिर्यग्लोकगतया वा औदारिकशरीरवत्या नार्या तिरश्च्या वा सार्द्धं संवासं गच्छेत् ४ (सू० १०) ।

इतोऽनन्तरं संवास उक्तः, स च वेदलक्षणमोहोदयाद्भवत्यतः प्रसङ्गान्मोह-विशेषभूतकषायं सभेदं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चत्वारि कसाया पणत्ता, तं जहा—कोहकसाए १, माणकसाए २, मायाकसाए ३, लोहकसाए ४, एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, चउप्पइट्ठिएकोहे पणत्ते, तं जहा—आय-पइट्ठिए१, परपइट्ठिए२, तदुभयपइट्ठिए३, अप्पइट्ठिए ४ । एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, एवं जाव लोहे जाव वेमाणियाणं २४ । चउहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती सिया, तं जहा--खेत्तं पडुच्च, वत्थुं पडुच्च, सरीरं पडुच्च, उवहिं पडुच्च । एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, एवं जाव लोहुप्पत्ती वेमाणियाणं २४, चउव्विहे कोहे पणत्ते, तं जहा-अणंताणुंबंधी कोहे १, अपच्चक्खाणे कोहे २, पच्चक्खाणावरणे कोहे ३, संजलणे कोहे ४ । एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, एवं जाव लोहे जाव वेमाणियाणं २४ । चउव्विहे कोहे पणत्ते, तं जहा-आभोगणि-व्वत्तिए १, अणाभोगणिव्वत्तिए २, उवसंते ३, अणुवसंते ४ । एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४ । एवं जाव लोहे जाव वेमाणियाणं २४ ॥ सू० ११ ॥

शक्ति द्वारा औदारिक शरीर युक्त मनुष्य या तिर्यञ्च होकर वैक्रिय शक्ति से विकुर्वित हुई के साथ, अथवा तिर्यग्लोक में गत औदारिक शरीर-वाली नारी के साथ, या तिर्यञ्चनीके साथ संवास कर सकता है ॥ सू १० ॥

रिक् शरीरवाणा मनुष्य अथवा तिर्य'यनु' रूप लधने वैक्रियशक्ति द्वारा विकुर्वित 'उरेली डेवीनी साथे, अथवा तिर्य'ग्लोकमां रडेली औदारिक शरीरवाणी नारीनी साथे अथवा तिर्य'त्रिष्णी साथे 'संवास' करी 'शके' छे ॥ सू. १० ॥

છાયા—ચત્વારઃ કષાયાઃ પ્રજ્ઞસા, તથા—ક્રોધકષાયઃ ૧, માનકષાયઃ ૨, માયાકષાયઃ ૩, લોભકષાયઃ ૪। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् ૨૪।
 ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતઃ ક્રોધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તથા—આત્મપ્રતિષ્ઠિતઃ ૧, પરપ્રતિષ્ઠિતઃ ૨, તદુભયપ્રતિષ્ઠિતઃ ૩, અપ્રતિષ્ઠિતઃ ૪। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् ૨૪।
 एवं यावत् लोभः यावत् वैमानिकानाम् ૨૪। चतुर्भिः स्थानैः क्रोधोत्पत्तिः स्यात्,
 તથા—ક્ષેત્રં પ્રતીત્ય, વસ્તુ પ્રતીત્ય, શરીરં પ્રતીત્ય, ઉપધિં પ્રતીત્ય । एवं नैरयि-

સંવાસ જો કહા ગયા હૈ વહ વેદરૂપ મોહ કે ઉદય સે હોતા હૈ, અતઃ—અવ સૂત્રકાર ઇસી પ્રસજ્ઞ સે મોહ કે વિષયભૂત કષાય કા ભેદ સહિત કથન કરતે હૈ—“ ચત્તારિ કસયા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—કષાય ચાર કહી ગઈ હૈ, જૈસે—ક્રોધ કષાય માન કષાય માયા કષાય ઓર લોભ કષાય યે કષાય નારક સે લેકર યાવત્—વૈમાનિક તક કો હોતી હૈં । ક્રોધ કષાય ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત કહા ગયા હૈ જૈસે—આત્મ પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ તદુભયપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ ઓર અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ, ઇસી તરહ કા કથન નૈરયિક સે લેકર વૈમાનિક તક કે જીવોં મેં જાનના ચાહિયે । ઇસી તરહ સે ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત યાવત્ લોભ કષાય તક કહ લેની ચાહિયે, ઓર—સવ કી ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત નારક સે લેકર વૈમાનિક તક મેં હૈ એસા જાનના ચાહિયે, । ક્રોધ કી ઉત્પત્તિ ચાર કારણોં સે હોતી હૈ, જૈસે—ક્ષેત્ર કો લેકર, વસ્તુ કો લેકર, શરીર કો લેકર, ઓર—ઉપધિ કો લેકર । ઇસી પ્રકાર ક્રોધ કી ઉત્પત્તિ કે ઇન

ઉપરના સૂત્રમાં જે સંવાસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે વેદરૂપ ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર મોહના વિષય-ભૂત કષાયના લેહાનું નિરૂપણ કરે છે—“ ચત્તારિ કસયા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

કષાયના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ક્રોધકષાય, (૨) માનકષાય, (૩) માયા કષાય અને (૪) લોભકષાય આ ચારે કષાયોનો સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં હોય છે ક્રોધકષાય ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે—જેમકે (૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ, (૨) પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ, (૩) તદુભય પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ. એ જ પ્રકારનું કથન નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં સમજી લેવું. એ જ પ્રમાણે માનકષાય, માયાકષાય અને લોભકષાયને ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત કહ્યા છે નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં આ ચારે કષાયોની ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતાનો સદ્ભાવ સમજી લેવો જોઈએ

ક્રોધની ઉત્પત્તિ ત્રીયેના ચાર કારણે થાય છે—(૧) ક્ષેત્રને લઈને, (૨) વસ્તુને લીધે, (૩) શરીરને લીધે અને (૪) ઉપધિને લીધે. ક્રોધની ઉત્પત્તિના

કાળાં યાવત્ વૈમાનિકાનામ્ ૨૪। एवं यावत् लोभोत्पत्तिः वैमानिकानाम् २४।
 ચતુર્વિધઃ ક્રોધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તથથા-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધઃ ૧, અપ્રત્યાખ્યાનઃ ક્રોધઃ
 ૨, પ્રત્યાખ્યાનાવરણઃ ક્રોધઃ ૩, સંજ્વલનઃ ક્રોધઃ ૪। एवं नैरयिकाणां यावत्
 વૈમાનિકાનામ્ ૨૪। एवं यावत् लोभः वैमानिकानाम् । चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञसः,
 તથથા-આભોગનિર્વર્તિતઃ ૧, અનાભોગનિર્વર્તિતઃ ૨, ઉપશાન્તઃ ૩, અનુપશાન્તઃ ।
 ૪। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् २४। एवं यावत् लोभः यावत् वैमा-
 નિકાનામ્ ૨૪। (સૂ૦ ૧૩)

ચાર કારણોં કા કથન નૈરયિક સે લેકર વૈમાનિક તક કે જીવોં મેં કહ
 લેના ચાહિયે । હસી તરહ સે લોભોત્પત્તિ કે સમ્બન્ધ મેં ભી જાનના
 ચાહિયે । યાવત્-વૈમાનિક તક જાનના ચાહિયે । ક્રોધ ચાર પ્રકાર કા
 કહા ગયા હૈ, જૈસે-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ ૧ અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ ૨
 પ્રત્યાખ્યાનસમ્બન્ધી ક્રોધ-૩ ઔર સંજ્વલનસમ્બન્ધી ક્રોધ ૪ । હસી
 તરહ ક્રોધ કી યહ ચતુષ્પ્રકારતા નૈરયિક સે લેકર યાવત્ વૈમાનિક
 તક કે જીવોં મેં ભી જાનની ચાહિયે, તથા યાવત્ લોભ તક કી ચતુ-
 ષ્પ્રકારતા ભી યાવત્ વૈમાનિક તક મેં જાનની ચાહિયે । ક્રોધ હસ પ્રકાર
 સે ભી ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે-આભોગનિર્વર્તિત ૧ અના-
 ભોગ નિર્વર્તિત ૨ ઉપશાન્ત ઔર અનુપશાન્ત ૪ હસી પ્રકાર કા કથન
 નૈરયિક સે લેકર યાવત્ વૈમાનિકોં તક મેં જાનના ચાહિયે । હસી તરહ
 સે યાવત્-લોભ કે ભી ચાર ભેદ હૈ, ઔર વે યાવત્ વૈમાનિક તક મેં હૈ । ૨૪ ।

આ ચાર કારણોં કથન નારકથી લઈને વૈમાનિકોં પર્યન્તના જીવોંને વિષે
 પણ થકણ કરવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિનાં
 કારણોં પણ સમજવા વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોંને આ કથન લાગુ પાડી શકાય
 છે. બીજી રીતે પણ ક્રોધ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ, (૨)
 અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, (૩) પ્રત્યાખ્યાન સંબન્ધી ક્રોધ અને (૪) સંજ્વલન સંબન્ધી
 ક્રોધ. એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા.
 ક્રોધથી લઈને માન પર્યન્તના કષાયોની આ ચતુષ્પ્રકારતાનો નારકથી લઈને
 વૈમાનિકોં પર્યન્તના જીવોંમાં સદ્ભાવ સમજવો.

ક્રોધના આ રીતે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે-(૧) આભોગનિર્વર્તિત, (૨)
 અનાભોગનિર્વર્તિત, (૩) ઉપશાન્ત અને (૪) અનુપશાન્ત. આ પ્રકારનું કથન
 નારકની લઈને વૈમાનિકોં પર્યન્તના જીવોં વિષે પણ સમજવું. એ જ પ્રમાણે
 માન, માયા અને લોભના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા. આ ચતુષ્પ્રકારતાનો
 સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિકોં પર્યન્તના જીવોંમાં પણ સમજવો.

ટીકા—“ ચત્તારિ ” इत्यादि-चत्वारः=चतुःसंख्याः, ‘ कषायाः-कुपन्ति-विलिखन्ति कर्मक्षेत्रं सुखदुःखरूपफलयोग्यं कुर्वन्ति, वा-जीवं कलुषयन्तीति निरुत्तया कषायाः, उक्तं च—“ सुहृदुक्खवहुसस्सियं कम्मक्खेत्तं कसंति ते जम्हा । कलुसंति जं च जीवं तेण कसायत्ति वुच्चंति । १ । ”

છાયા—સુખદુઃખવહુસસ્સિયતં કર્મક્ષેત્ર કુર્વન્તિ તે યસ્માત્ । કલુષયન્તિ યચ્ચ જીવં તેન કષાયા इति उच्यन्ते ॥ ૧ ॥ ”

यद्वा-कपति-प्राणिनं हिनस्तीति कषं कर्म भवो वा, तस्याऽऽयो लाभः कषायः क्रोधादिभेदः कर्महेतुर्भवहेतुर्वा, कर्मभवान्यतरप्राप्तिलक्षणकषायकार्यं प्रति क्रोधादीनां कारणत्वेन कार्यकारणयोरभेदोपचारात् कषायपदेन क्रोधादिर्गृह्यते, अथवा-कषः कर्म भवो वा तम् आययति प्राणिनः प्रापयन्तीति कषायाः=प्राणिनां कर्म-भवप्रापकाः, ते च क्रोधादयो वक्ष्यन्ते, उक्तं च—“ कम्मं कसं भवो वा कसमाओसिं जओ कसायाओ । कसमाययति वा जओ गमयंति कसं कसायत्ति । १ । ”

જો કર્મરૂપી ક્ષેત્ર કો સુખદુઃખરૂપ ફલ કે યોગ્ય બનાતી હૈ વે કષાય હૈ । અથવા-જો જીવ કો કલુષિત મલિન બનાતી હૈ, વે કષાય હૈ । ઉક્ત મી હૈ—“ સુહરુદુક્ખવહુસસ્સિયં ” इत्यादि ? અથવા પ્રાણી કી હત્યા જો કરતા હૈ વે કષાય હૈ । અથવા-કષ કર્મ યા ભવ કા જિસસે આય લાભ હોતા હૈ વે કષાય હૈ । યે કષાય ક્રોધ આદિ ભેદવાલા હૈ ઓર-કર્મ કા, યા ભવ કા હેતુ હૈ । કર્મ, ઓર ભવ હનમૈં સે કિસી એક કી પ્રાપ્તિકારક કાર્ય કે પ્રતિ ક્રોધાદિક કારણ હોતે હૈ, ઇસલિયે કાર્ય કારણ મૈં અભેદોપચાર સમ્બન્ધ કો લેકર કષાય પદ સે ક્રોધાદિક ગૃહીત હોતે હૈ । અથવા-જો જીવ કો કષ કર્મ યા ભવ કી પ્રાપ્તિ કરતે હૈ વે કષાય હૈ, યે કષાય ક્રોધાદિકરૂપ હૈ । કહા મી હૈ—“ કમ્મં કસં ભવો

विशेषार्थः—जे कर्मरूपी क्षेत्रने सुखदुःख रूप फलने योग्य बनावे छे, ते कषाय छे. अथवा जे जिवने कलुषित (मलिन) बनावे छे, ते कषाय छे. कछु पक्ष छे કે—“ सह दुक्ख वहुसस्सिय ” इत्यादि. । १ ।

અથવા જે પ્રાણીની હત્યા કરે છે, તે કષાય છે. અથવા “ કષ ” એટલે કર્મ અથવા ભવ અને “ આય ” એટલે લાભ, આ રીતે કર્મ અથવા ભવનો જેનાથી લાભ થાય છે તેને કષાય કહે છે તે કષાયના ક્રોધાદિ ભેદો છે અને તે કર્મ અથવા ભવના ઠરણરૂપ છે. કર્મ અને ભવ, આ બન્નેમાંથી કોઈ પ્રાપ્તિકારક કાર્યમાં ક્રોધાદિક કારણભૂત બને છે, તેથી કાર્યકારણમાં અભેદોપચાર સમ્બન્ધને અનુલક્ષીને કષાય પદથી ક્રોધાદિક ગૃહીત થયેલ છે અથવા જે જીવને કષ (કર્મ અથવા ભવ) ની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેનું નામ કષાય છે.

इति, छाया-कर्म कषः भवो वा कषः अनयोरायः यतः कषायात् । कषमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कषं कषाया इति । १। ” इति, मज्ञप्ताः=कथिताः, तथा-“कोहकसाए”-क्रोधकषायः-क्रोधनं क्रोधः, यद्वा-क्रुध्यत्यनेनेति क्रोधः-क्रोध-मोहनीयोदयजनितः स्वपरसन्तापको जीवस्य परिणामविशेषः, अथवा-मोहनीय-कर्मैव, क्रोधश्चासौ कषायः क्रोधकषायः १,

“माणकसाए”-मानकषायः-मननं मानः=‘जात्यादिगुणवानह’-मित्यादिरूपोऽहङ्कारः, स चासौ कषायो मानकषायः=मानमोहनीयो-दयजनितोऽन्या-पमाननरूप आत्मपरिणामविशेषः २,

“मायाकसाए”-मीयतेऽनयेति माया, सा चासौ कषायः=मया कषायः, माया मोहनीयोदयजनितपरवञ्चनारूपआत्मपरिणामः ३,

चा ” इत्यादि कषાય के चार भेद, क्रोध १ मान २ माया ३ और लोभ ४ ये हैं । कोप करना इसका नाम क्रोध है । अथवा-आत्मा जिसके द्वारा कोप करता है वह क्रोध है, ऐसा वह क्रोध क्रोध मोहनीय के उदय से जनित हुवा स्व पर सन्तापक जीव का एक परिणाम विशेषरूप होता है । अथवा-मोहनीय कर्म ही क्रोध कषायरूप है १ । मैं जात्यादि गुण वाला हूं ऐसा जो एक प्रकार का जीव को अहङ्कार होता है वह मान है यह मानरूप कषाय मान मोहनीय कर्म के उदय से दूसरों का अपमान मूलक आत्मा का परिणाम विशेष है २ । माया कषाय यह कषाय माया मोहनीय कर्म के उदय से उत्पन्न परवञ्चनरूप (दूसरे को ठगना) आत्मा का एक प्रकार से परिणाम विशेष होता है तद्रूप है । ३ लोभ

તે કષાય ક્રોધાદિ રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-“કર્મ કસ ભવો વા ” ઇત્યાદિ.

કષાયના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે-(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. કોપ કરવો તેનું નામ ક્રોધ છે. અથવા આત્મા જેના દ્વારા કોપ કરે છે તેનું નામ ક્રોધ છે. એવો તે ક્રોધ ક્રોધમોહનીયના ઉદયથી જનિત થયેલ સ્વ-પર સંતાપક (પીડક) જીવના એક પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે. અથવા મોહનીય કર્મ જ ક્રોધકષાય રૂપ છે. ૧ ૧ ।

“હું જાતિ આદિ ગુણોથી સંપન્ન છું,” આ પ્રકારના જીવને જે અહં-કાર થાય છે તેનું નામ માન છે. તે માનમોહનીયના ઉદયથી જનિત એવું અન્યનું અપમાન કરનારું આત્માનું પરિણામવિશેષ છે. ૧ ૨ ।

માયાકષાય—તે માયામોહનીય કર્મના ઉદયથી જનિત અન્યને ઠગવારૂપ આત્માનું એક પ્રકારનું પરિણામવિશેષ છે.

“લોહકસાપ”-લોભનમ્=અભિકાંક્ષણં લોભઃ, યદ્વા-લુભ્યતેડનેનેતિ લોભઃ, સ ચાસૌ કપાયો લોભરૂપાયઃ=લોભમોહનીયોદયજનિતો જીવસ્યાસન્તોષાત્મકઃ પરિણામવિશેષઃ ૪।

“એવ”-મિતિ-અનેન પ્રકારેણ અર્થાદ્ યથા સામાન્યતથ્ચત્વારઃ કપાયાઃ પ્રજ્ઞસાસ્તથા, ‘ગેરહ્યાણં’ ઇતિ-નૈરયિકાણાં=નારકાણાં યાવદ્વૈમાનિકાનામિતિ ભવનપતિમારમ્ય વૈમાનિકપર્યન્ત ચતુર્વિંશતિદણ્ડકોક્તાનાં વિજ્ઞેયમ્ ૨૪।

“ચતુષ્પદિદિ” ઇત્યાદિ-ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતઃ-ચતુર્ષુ પ્રતિષ્ઠિતઃ-આશ્રિતઃ=ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતઃ, ક્રોધઃ = ક્રોધરૂપઃ પ્રથમકષાયઃ પ્રજ્ઞસઃ, તથથા-આત્મપ્રતિષ્ઠિતઃ-આત્મનિ=સ્વસ્મિન્ સ્વાપરાધવશેનૈદિકિકપારલૌકિકાપાયપ્રદર્શનાદુત્પન્નતયા પ્રતિષ્ઠિતઃ- પ્રવિષ્ટઃઆત્મપ્રતિષ્ઠિતઃ=આત્મવિષય ઇત્યર્થઃ ૧, “પરપ્રતિષ્ઠિતઃ”-

કષાય-યહ કષાય લોભ મોહનીય કર્મ કે ઉદય સે જાયમાન જીવ કા જો અસન્તોષરૂપ પરિણામ હોતો હૈ તદ્રૂપ હૈ ૪। સામાન્યરૂપ સે યે ચાર કષાય જિસ પ્રકાર પ્રતિપાદિત હૈં, હસી પ્રકાર સે હન કષાયોં કા સમ્બન્ધ નૈરયિક સે લેકર વૈમાનિક પર્યન્ત ચૌધીસ દણ્ડક મેં જાનના ચાહિયે। ક્રોધરૂપ જો પ્રથમ કષાય હૈ વહ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત હૈ ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈ કિ યહ ક્રોધરૂપ કષાય આત્મપ્રતિષ્ઠિત તથ હોતા હૈ કિ જવ યહ જીવ અપને અપરાધ કે વશ સે હહલોક સમ્બન્ધી અપાયોં ઓર પરલોક સમ્બન્ધી અપાયોં કો દેખતા હૈ તથ હસે અપને ક્રુત્સિત કર્તવ્યોં કે પ્રતિ ઇક પ્રકાર કી ઝુંઝલાહટ સી છૂટતી હૈ, હસ પ્રકાર સે સ્વ કી ઓર ઝુંઝલાહટ છૂટને રૂપ જો યહ ક્રોધ કષાય હૈ વહ આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય હૈ। તાત્પર્ય હસ કથન કા કેવલ યહી હૈ કિ આત્મા જવ

લોભકષાય-આ કષાય લોભમોહનીય કર્મના ઉદયથી જનિત ભવના અસંતોષ પરિણામરૂપ હોય છે. આ ચારે પ્રકારના કષાયોને સદ્ભાવ નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકના ભવોમાં હોય છે.

ક્રોધરૂપ પ્રથમ કષાય નીચેનાં ચાર સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે—
(૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત-ભવ જ્યારે પોતાના અપરાધને કારણે પેદા થનારા આલોક સંબંધી અપાયોને અને પરલોક સંબંધી અપાયોને સમજી શકે છે, ત્યારે તેને પોતાના દુષ્કૃત્યો પ્રત્યે એક પ્રકારનો અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે, આ રીતે પોતાની જાત પ્રત્યે જ તિરસ્કાર થવા રૂપ, અથવા પોતાના આત્માને જ ઠપકો આપવા રૂપ જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

પરેણ=અન્યેન શાપાદિનોત્પાદિતતયા પ્રતિષ્ઠિતઃ=પરપ્રતિષ્ઠિતઃ પરવિષય इत्यर्थः २,

“તદુભયપ્રતિષ્ઠિતઃ” ઉમાચયયૌ यस्य स उभयः समुदायः, तयोरात्म-
परयोरुभयस्तदुभयस्तत्र प्रतिष्ठितस्तदुभयप्रतिष्ठितः = આત્મ - પરપ્રતિષ્ઠિતઃ =
આત્મપરવિષય इत्यर्थः ३,

“અપ્રતિષ્ઠિતઃ”-આક્રોશાદિકારણનિરપેક્ષઃ ક્રોધમોહનીયોદયમાત્રજન્યશ્વ-
તુર્થઃ ક્રોધો ભવતિ। यद्यपि-अयं क्रोधस्य चतुर्थो भेदो जीवप्रतिष्ठितो भवति।
તથાપિ આત્માદિવિષયેऽનુત્પન્નત્વાદપ્રતિષ્ઠિત ઉક્તઃ, ન તુ સર્વથા અપ્રતિષ્ઠિતઃ,

કિસી અકૃત્ય કાર્ય કી ઓર શુકતા હૈ યા કર દેતા હૈ તવ અપને
આપકે ડપર જો એક પ્રકાર કી એસી ક્રોધભરી પરિણતિ ઉત્પન્ન હોતી હૈ
કિ “મૈં અવ એસા નહીં કરુંગા” વહ મુઝે નહીં કરના થા “મૈંને વડા
અપરાધ ક્રિયા હૈ” હસ પ્રકાર સે અપને ડપર એક પ્રકાર કી ક્રોધ જૈસી
પરિણતિ જગતી હૈ વહી ક્રોધકષાય આત્મપ્રતિષ્ઠિત હૈ।

પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય વહ હૈ જો શાપ આદિ દ્વારા પર મૈં ઉત્પન્ન
કરાઈ જાતી હૈ તથા-જો ક્રોધકષાય અપને મૈં, ઓર પર મૈં, દોનોં મૈં
પ્રતિષ્ઠિત હોતી હૈ વહ તદુભયપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કષાય હૈ-૨ તથા અપ્રતિ-
ષ્ઠિત ક્રોધ કષાય વહ હૈ જો આક્રોશ આદિ કારણોં સે નિરપેક્ષ બનકર
કેવલ ક્રોધ મોહનીય કે ઉદય સે જન્ય હોતી હૈ। યદ્યપિ-ક્રોધ કા વહ
ચતુર્થ ભેદ જીવ મૈં પ્રતિષ્ઠિત હોતા હૈ તો બી આત્માદિ વિષય મૈં અનુ-
ત્પન્ન હોને કે કારણ હી અપ્રતિષ્ઠિત કહા ગયા હૈ સર્વથાં રૂપ સે અપ્ર-
તિષ્ઠિત નહીં કહા ગયા હૈ। યદિ વહ સર્વથાં અપ્રતિષ્ઠિત હોતા તો-

આત્મા જ્યારે કોઈ હુકૃત્ય કરવાનું વલણ બતાવે છે, અથવા કોઈ હુકૃત્ય
કરી નાળે છે, ત્યારે જીવને પોતાની બાત પ્રત્યેજ એવી ક્રોધભરી પરિણતિ
ઉત્પન્ન થાય છે કે “મેં આ શું કર્યું ? આ પ્રકારનું કૃત્ય મને શોભતું નથી.”
પોતાના આત્મા પ્રત્યેજ આ પ્રકારની ક્રોધભરી પરિણતિ ઉત્પન્ન થવી એનું
નામ જ આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે

પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાયનું નિરૂપણ-શાપ આદિ દ્વારા પરમાં જે ક્રોધકષાય
ઉત્પન્ન કરાય છે, તેને પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય કહે છે.

જે ક્રોધકષાય પોતાની અંદર અને પરની અંદર, એમ સ્વ-પર બંનેમાં
પ્રતિષ્ઠિત હોય છે, તેને તદુભય પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય કહે છે.

જે ક્રોધકષાય આક્રોશ આદિ કારણોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, માત્ર
ક્રોધમોહનીયના ઉદયથી જનિત હોય છે, તેને અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય કહે છે.
જે કે ક્રોધને આ ચતુર્થ ભેદ જીવમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે, છતાં પણ આત્માદિ
વિષયોમાં અનુત્પન્ન હોવાને કારણે જ તેને અપ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે. સર્વથાં રૂપે

યદિ સર્વથા અપ્રતિષ્ઠિતઃ સ્યાત્તદા “ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતઃ ક્રોધઃ ” ઇતિ પ્રતિજ્ઞા-
વાક્યમસદ્ગતં સ્યાદિતિ । એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયાણાં કોપસ્યાઽઽત્માદિપ્રતિષ્ઠિતત્વં
પૂર્વભવે ક્રોધપરિણામપરિણતમરણેનોત્પન્નાનામિતિ ।

‘એવં જેરહ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં’ ઇતિ । એવમ્ અનેન પ્રકારેણ ક્રોધાદિ
ચત્વારઃ કષાયા નૈરયિકાદારમ્ય વૈમાનિકપર્યન્તં વિજ્ઞેયા ઇતિ ।

“ એવં જાવ લોહે વેમાણિયાણં ” ઇતિ-એવમ્=અનેન પ્રકારેણ યથા ક્રોધશ્ચ-
તુષ્પ્રતિષ્ઠિત ઉક્તસ્તથા માન-માયા-લોભા અપિ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતાઃ, નારકાદિ
વૈમાનિકપર્યન્તચતુર્વિંશતિદણ્ડકેષુ વિજ્ઞેયા : ।

“ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધઃ” એસા યહ કહના અસંગત હો જાતા હૈ । એકેન્દ્રિય
ઔર વિકલેન્દ્રિય જીવોં કે કોપ મેં આત્માદિ પ્રતિષ્ઠિતતા ડનકો ક્રોધ
પરિણામ સે પરિણત હુવે મરણ સે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ સે જાનની
ચાહિયે । ઇસી પ્રકાર સે નૈરયિક સે લેકર યાવત્ વૈમાનિક તક કે
ચતુર્વિંશતિ ૨૪ ચોવીસ ઢણ્ડકોં મેં રહને વાલે જીવોં કે ક્રોધ મેં મો
ચાર કારણ જાનના ચાહિયે । તથા ઇન સવ મેં ક્રોધાદિ ચાર
કષાયોં કા સદ્ભાવ જાનના ચાહિયે ।

જિસ પ્રકાર સે ક્રોધ મેં ચાર કારણ કહા હૈ, ડસી પ્રકાર
સે-“ એવં જાવ લોહે વેમાણિયાણં ” માન માયા ઔર લોભ મેં મો ચતુ-
ષ્પ્રતિષ્ઠિતતા જાનની ચાહિયે । ઔર યહ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતા નારકાદિ વૈમાનિક
પર્યન્ત ચોવીસ ઢણ્ડકોંમે રહનેવાલે જીવોં કે માનાદિક કષાયોં મેં હૈ
એસા સમજના ચાહિયે ।

અપ્રતિષ્ઠિત કહ્યો નથી. જો તે સર્વથા અપ્રતિષ્ઠિત હોત તો “ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતઃ
ક્રોધઃ ” આ કથન અસંગત બની જાત એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં
ક્રોધની આત્મપ્રતિષ્ઠિતતા આદિનો સદ્ભાવ ક્રોધપરિણામથી પરિણત થયેલા
મરણથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે સમજવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે નારકથી લઈને
વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ ઢંડકના જીવોમાં ક્રોધમાં પણ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતા સમજવી
જોઈએ અને તેઓમાં ક્રોધાદિ ચાર કષાયોનો સદ્ભાવ સમજવો જોઈએ.

“ એવં જાવ લોહે વેમાણિયાણં ” જે પ્રકારે ક્રોધમાં ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતા પ્રકટ
કરવામાં આવી છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભમાં પણ ચતુષ્પ્રતિ-
ષ્ઠિતતા સમજવી, અને નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં માન, માયા
અને લોભરૂપ કષાયોની અપેક્ષાએ પણ તે ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતાનો સદ્ભાવ સમજવો.

ક્રોધાદયઃ ક્ષપાયા ઉક્તાસ્તત્ર ક્રોધઃ કિં કિમાશ્રિત્યોત્પદ્યતે ? इत्याह—
“चउहिं” इत्यादि-चतुर्भिः स्थानैः क्रोधोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा-क्षेत्रं=नारका-
दीनां स्थानं=प्रतीत्य=आश्रित्य क्रोधः स्यात् ? ,

वस्तु=सचेतनादि पदार्थम्, प्रतीत्य क्रोधः स्यात्, यद्वा-वास्तु=गृहभूमिं
प्रतीत्य क्रोधः स्यात् २, शरीरं=कायं दुरवस्थां प्राप्तं विरूपं वा प्रतीत्य क्रोधः
स्यात् ३, उपधिम् =उपकरणं प्रतीत्य क्रोधः स्यात् ४ । एकेन्द्रियाणां जीवानां
भवान्तरपेक्षया क्रोधोत्पत्तिः स्यात् ।

“ एवं જેરહ્યાણં ” इत्यादि-अनेन प्रकारेण, नैरयिकाणामित्यारभ्य वैमा-
निकानामिति चतुर्विंशतिदण्डकपर्यन्तं पठनीयम् ।

अब सूत्रकार यह प्रगट करते हैं कि-क्रोध किस किस कारण को
आश्रित करके उत्पन्न होता है-“ चउहिं ” इत्यादि, वे इस सूत्र द्वारा
यह प्रगट कर रहे हैं-कि इन चार कारणों से क्रोध की उत्पत्ति होती है
वे चार कारण इस प्रकार से हैं-इनमे एक कारण है क्षेत्र तारकादिक-
रूप क्षेत्र को आश्रित करके क्रोध हो सकता है १ सचेतनादि पदार्थरूप
वस्तु को लेकर क्रोध हो सकता है-२ दुरवस्था को प्राप्त हुवे शरीर को
लेकर या विरूपावस्था को प्राप्त हुवे शरीर को लेकर जीव को क्रोध हो
सकता है ३ या उपकरण रूप उपधि को लेकर क्रोध हो सकता है ४
एकेन्द्रिय जीवों में क्रोध की उत्पत्ति भवान्तर की अपेक्षा से जाननी
चाहिये । “ एवं જેરહ્યાણં ” इत्यादि, इसी प्रकार से क्रोधोत्पत्ति के
कारणों का कथन नैरइक से लेकर वैमानिक तक के चतुर्विंशति दण्ड-
कस्थ जीवों में भी जानना चाहिये ।

હવે સૂત્રકાર એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે ક્રોધ કયા કયા કારણોને લીધે
ઉત્પન્ન થાય છે—“ ચउहिं ” ઇત્યાદિ. નીચેના ચાર કારણોને લીધે ક્રોધની
ઉત્પત્તિ થાય છે.

- (૧) ક્ષેત્ર-નારકાદિક રૂપ ક્ષેત્રને કારણે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૨) સચેતનાદિ પદાર્થરૂપ વસ્તુને કારણે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૩) દુરવસ્થા પામેલા શરીરને કારણે અથવા વિરૂપાવસ્થા પામેલા
શરીરને કારણે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે
- (૪) ઉપકરણ રૂપ ઉપધિને કારણે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

એકેન્દ્રિય જીવોમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ ભવાન્તરની અપેક્ષાએ સમજવી
જોઈએ. “ एवं જેરહ્યાણં ” ઇત્યાદિ-ક્રોધોત્પત્તિના આ ચાર કારણોનું કથન
નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ શ્રદ્ધા યત્ન જોઈએ.

“ एवं जाव लोहे वैमाणियाणं ” इति-अनेन प्रकारेण अर्थाद् यथा क्षेत्रादिकं प्रतीत्य क्रोधोत्पत्तिः कथिता, तथा मान-माया-लोभा अपि क्षेत्रादिक-माश्रित्य समुत्पद्यन्त इति तैरपि लोभान्तं पदं योजयित्वा वैमानिकानामित्यन्तं तत्तद्दण्डकं पठनीयमित्यर्थः २४ ।

पुनः क्रोधादि चातुर्विध्यं निरूपयति—“ चउव्विहे कोहे ” इत्यादि—चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अनन्तानुबन्धी क्रोधः-अविद्यमानोऽन्तोऽवधिर्यस्य सोऽनन्तः संसारः, तमनुबन्धातीत्येवंशीलोऽनन्तानुबन्धी, स क्रोधोऽनन्तानुबन्धी

“ एवं जाव लोहे वैमाणियाणं ” जिस प्रकार क्षेत्रादि को आश्रित करके क्रोध की उत्पत्ति हो सकने का कथन किया गया है उसी प्रकार से मान माया और लोभ भी क्षेत्रादिक को आश्रित करके उत्पन्न होते हैं इसलिये-क्षेत्र को आश्रित करके, वस्तु को आश्रित करके, शरीर को आश्रित करके, और उपधि को आश्रित करके, ऐसे पद उनके साथ जोड़कर मान से लेकर लोभ तक की उत्पत्ति हो सकने का कथन कर लेना चाहिये ऐसा यह कथन नारक से लेकर वैमानिक तक के समस्त जीवों के क्रोधादिकों की उत्पत्ति के सम्बन्ध में कर लेना चाहिये ।

अब सूत्रकार पुनः क्रोधादिकों में चतुर्विधता का कथन इस प्रकार से करते हैं—“ चउव्विहे कोहे ” अनन्तानुबन्धी क्रोध आदि “ अविद्यमानोऽवधिर्यस्य सोऽनन्तः ” जिसकी अवधि विद्यमान नहीं है वह अनन्त है ऐसा अनन्त संसार है ऐसे संसार का सम्बन्ध करने का जिसे स्व-

“ एवं जाव लोहे वैमाणियाणं ” જે પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિકને આધાર લઈને ક્રોધની ઉત્પત્તિના ચાર કારણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિ પણ ક્ષેત્રાદિક ચાર કારણોને લીધે જ થાય છે એમ સમજવું. એટલે કે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર કારણો જ સમજવા ભેદ છે—(૧) નારકાદિ ક્ષેત્રરૂપ કારણ, (૨) વસ્તુરૂપ કારણ, (૩) શરીરરૂપ કારણ અને (૪) ઉપધિરૂપ કારણ આ કથન નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોના ક્રોધાદિક કષાયોની ઉત્પત્તિના કારણો વિષે ગ્રહણ થવું ભેદ છે.

હવે સૂત્રકાર ક્રોધાદિકોમાં ચતુર્વિધતાનું કથન બીજી રીતે કરે છે—“ ચउव्विहे कोहे ” ક્રોધના બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—

(૧) અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ—“ અવિદ્યમાનોઽવધિર્યસ્ય સોઽનન્તઃ ” જેની અવધિ વિદ્યમાન નથી તેને અનન્ત કહે છે. એવો અનન્ત સંસાર છે. એવા

ક્રોધઃ, યદ્વા—અનન્તશ્ચાસાવનુબન્ધો ભવપરમ્પારારૂપોઽનન્તાનુબન્ધઃ, સોઽત્ય-
સ્યેત્યનન્તાનુબન્ધી, સ ક્રોધોઽનન્તાનુબન્ધી ક્રોધઃ ૧,

“અપચ્ચક્ષાણે કોહે” ઇતિ—અપ્રત્યક્ષ્યાનઃ ક્રોધઃ અવિદ્યમાનં પ્રત્યાક્ષ્યા-
નમ્=અણુવ્રતાદિરૂપં યસ્મિન્ સોઽપ્રત્યાક્ષ્યાનઃ=દેશવિરત્યાવરકઃ, સ ક્રોધોઽ-
પ્રત્યક્ષ્યાનઃ ક્રોધઃ ૨ ।

“પચ્ચક્ષાણા વરણે કોહે” ઇતિ—પ્રત્યાક્ષ્યાનાઽઽવરણઃ—પ્રત્યાક્ષ્યાનં=સર્વ-
વિરતિરૂપમ્, આ-મર્યાદયા, વૃણોતિ = આચ્છાદયતીતિ પ્રત્યાક્ષ્યાનાઽઽવરણઃ
સર્વવિરતિનિરોધકઃ, ક્રોધઃ ૩,

ભાવ હોતા હૈ વહ અનન્તાઽનુબન્ધી હૈ, એસા અનન્તાઽનુબન્ધી જો ક્રોધ
હૈ વહ અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ હૈ । અથવા—ભવપરમ્પારારૂપ અનન્તાનુબન્ધ
જિસકે કારણ સે જીવ કો હો જાતા હૈ વહ અનન્તાનુબન્ધી હૈ એસા જો
અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ હૈ વહ અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ હૈ “અપચ્ચક્ષાણે
કોહે” જિસમેં અણુવ્રતાદિરૂપ પ્રત્યાક્ષ્યાન અવિદ્યમાન હોતા હૈ વહ
અપ્રત્યાક્ષ્યાન હૈ, અર્થાત્—જો ક્રોધ દેશવિરતિ કા આવારક હોતા હૈ
વહ ક્રોધ અપ્રત્યાક્ષ્યાન ક્રોધ હૈ । “પચ્ચક્ષાણાવરણે કોહે” ઇતિ સર્વ
વિરતિરૂપ પ્રત્યાક્ષ્યાન કો જો આચ્છાદિત કરતા હૈ વહ પ્રત્યાક્ષ્યાના-
વરણ ક્રોધ હૈ । અર્થાત્ સર્વવિરતિ કા નિરોધ કરનેવાલા હૈ । “સંજલણે
કોહે” જો ક્રોધ યથાક્ષ્યાતચારિત્ર કા નિરોધક હોતા હૈ વહ સંજ્વલન

સંસારમાં ભ્રમણ કરાવવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેને અનંતાનુબંધી કહે છે.
એવો અનંતાનુબંધી જે ક્રોધ છે તેને અનંતાનુબંધી ક્રોધ કહે છે. અથવા
ભવપરમ્પરા રૂપ અનંતાનુબંધ જેના કારણે જીવને થઈ જાય છે, તેને અનંતા-
નુબંધી કહે છે તે અનંતાનુબંધના કારણભૂત જે ક્રોધ છે તેને અનંતા-
નુબંધી ક્રોધ કહે છે.

(૨) અપચ્ચક્ષાણે કોહે ” અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધનું નિરૂપણ—જે જીવમાં
અણુવ્રતાદિ પ્રત્યાખ્યાનનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તે જીવને અપ્રત્યાખ્યાન કહે
છે. એવા જીવના ક્રોધને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કહે છે. એટલે કે જે ક્રોધ દેશ-
વિરતિનો આવારક (નિરોધક) હોય છે, તે ક્રોધને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કહે છે.

(૩) “ પચ્ચક્ષાણાવરણે કોહે ” પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ—સર્વવિરતિ રૂપ
પ્રત્યાખ્યાનને જે આચ્છાદિત કરે છે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ છે. એટલે કે
સર્વવિરતિનો નિરોધ કરનારો જે ક્રોધ છે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ કહે છે.

“ સંજલણે કોહે ” ઇતિ—સમ્-ઈપત્, જ્વલતિ=દીપ્યત ઇતિ સંજ્વલનઃ= અલ્પતરઃ, ક્રોધઃ=યથાસ્થ્યાતચારિત્રાઽઽવારકઃ કષાયવિશેષ इत्यर्थः ૪ ।

“ એવં ” ઇતિ—એવમ્=અનેન પ્રકારેણ યત્ ક્રોધસ્યાનન્તાનુવન્ધિપ્રભૃતિભેદ-ચતુષ્ટયમુક્તં તત્ ‘ નેરઙ્ગ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં ’ ઇતિ નૈરયિકાદારભ્ય વૈમાનિક-પર્યન્તચતુર્વિંશતિ દણ્ડકેષુ વિજ્ઞેયમ્ ।

“ એવં જાવ લોહે વેમાણિયાણં ” ઇતિ—એવમ્=અનેન પ્રકારેણ અર્થાદ્ યથા ક્રોધસ્યાનન્તાનુવન્ધિપ્રભૃતિ ભેદચતુષ્ટયમુક્તં તથા માન-માયા-લોભાનામપિ પ્રત્યેક મનન્તાનુવન્ધ્યાદિભેદચતુષ્ટયં નૈરયિકાદિ વૈમાનિકપર્યન્તં પઠનીયમિતિ ૨૪ ।

અનન્તાનુવન્ધિપ્રભૃતીનામિયં નિરુક્તિઃ—

“ અનન્તાન્યનુવધ્નન્તિ, યતો જન્માનિ ભૂતયે । અતોઽનન્તાનુવન્ધ્યાસ્થ્યા, ક્રોધાઘ્નાઽઽઘેષુ દર્શિતા (સઙ્ગા) । ૧ । નાલ્પમપ્યુત્સહેઘેષાં પ્રત્યાસ્થ્યાનમિહો-ક્રોધ હૈ, સંજ્વલન શબ્દ કા અર્થ અલ્પતર હૈ યહ ક્રોધ યથાસ્થ્યાત ચારિત્ર કો નહીં હોને દેતા હૈ । ઇસ પ્રકાર સે ચાર ભેદોવાલે અનન્તાનુવન્ધી ક્રોધ “ નેરઙ્ગ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં ” નૈરયિક સે લેકર યાવત્-વૈમાનિક તક કે ચતુર્વિંશતિ દણ્ડકોં મેં જાનના ચાહિયે, અર્થાત્-યે અનન્તાનુવન્ધી આદિ ક્રોધ કે ભેદ ચતુર્વિંશતિ દણ્ડકસ્થ સમસ્ત જીવોં મેં હોતે હૈં । “ એવં જાવ લોહે વેમાણિયાણં ” જિસ પ્રકાર સે ક્રોધ કે અનન્તાનુવન્ધી આદિ ચાર ભેદ કહે ગયે હૈં, ઊસી પ્રકાર સે માન માયા ઔર લોભ કે ભી ચાર ૨ ભેદ હોતે હૈં, ઈસા કહ લેના ચાહિયે ઔર-યે પ્રત્યેક કષાય કે અનન્તાનુવન્ધી આદિ ચાર ચાર ભેદ નૈરયિક સે લેકર વૈમાનિક તક કે જીવોં મેં હૈં ઈસા જાનના ચાહિયે—૨૪

(૪) “ સંજલણે કોહે ” સંજ્વલન ક્રોધ—જે ક્રોધ યથાસ્થ્યાત ચારિત્રનો નિરોધક હોય છે તેને સંજ્વલન ક્રોધ કહે છે. “ સંજ્વલન ” એટલે “ અલ્પતર ” આ ક્રોધ યથાસ્થ્યાત ચારિત્રનો સદ્ભાવ થવા દેતો નથી. “ નેરઙ્ગ્યાણં જાવ વેમાણિયાણં ” આ પ્રકારના અનન્તાનુવન્ધી આદિ ચાર ભેદ વાળા ક્રોધનો સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકના જીવોમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું. “ એવં જાવ લોહે વેમાણિયાણં ” જેમ ક્રોધના અનન્તાનુવન્ધી આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે, તેમ માન, માયા અને લોભના પણ અનન્તાનુવન્ધી આદિ ચાર ચાર ભેદો સમજવા, અને તે પ્રત્યેક કષાયના આ ચારે ભેદોનો સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના ૪ દંડકોના જીવોમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું જોઈએ.

દયાત્ । અપ્રત્યાખ્યાનસંજ્ઞાઽતો દ્વિતીયેષુ નિવેશિતા । ૨ । સર્વસાવધવિરતિઃ પ્રત્યાખ્યાનમુદાહૃતમ્ । તદાવરણસંજ્ઞાઽતસ્તૃતીયેષુ નિવેશિતા । ૩ । શબ્દાદીન્ વિષયાન્ પ્રાપ્ય, સંજ્વલન્તિ યતો મુહુઃ । અતઃ સંજ્વલનાદ્દાનં ચતુર્થાનામિદોચ્યતે । ૪ ।

પુનઃ ક્રોધં વિભજતે—“ ચતુર્વિદે ” इत्यादि — चतुर्विधः=चतुष्प्रकारः, क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आभोगनिर्वर्तितः-आभोगः=अनुभवो ज्ञानमित्यर्थः, तेन निर्वर्तितः=निष्पादितः, यं क्रोधं प्राणी जानन् करोति सः १ ।

“ અણાભોગણિવ્વત્તિણ ” इति-अनाभोगनिर्वर्तितः-अनाभोगोऽज्ञानं, तेन निर्वर्तितः=अज्ञानेन कृतः, यं क्रोधमजानन् प्राणी करोति सः २ । “ उवसंते ”

अनन्तानुबन्धी आदिकों की निरुक्ति ऐसी है—“ अनन्तान्यनुबन्धन्ति ” इत्यादि इन श्लोकों का तात्पर्य स्पष्ट है, अर्थात्—ऊपर में इनके सम्बन्ध में जैसा कहा गया है वैसा ही है जीव जिनके उदय में अपने संसार को अनन्त कर लेता है वह अनन्तानुबन्धी क्रोधादि कषाय है, तथा जिसके उदय में श्रावक का देशविरतिरूप चारित्र नहीं होता है वह अप्रत्याख्यान क्रोधादिकषाय है सर्वविरतिरूप चारित्र को जो होने देता है वह प्रत्याख्यान क्रोधादिकषाय है और जो यथाख्यातचारित्र को होने से रोकता है वह संज्वलन क्रोधादि कषाय हैं ।

अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि ये क्रोधादि कषाय इस प्रकार से भी चार भेदवाला है “ अणामभोगणिव्वत्तिण ” इति अनाभोग नाम अज्ञान का है इस अज्ञान से जो क्रोध निर्वर्तित उत्पन्न होता है वह

अनन्तानुબન્ધી આદિનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે—
“ અનન્તાન્યનુબન્ધન્તિ ” આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં અહીં તેમનો ભાવાર્થ સંક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવે છે—જીવ જેમના ઉદયમાં પોતાના સંસારને અનન્ત કરી નાખે છે, તે અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધાદિ કષાયો જ છે. જેના ઉદયમાં શ્રાવકના દેશવિરતિ રૂપ ચારિત્રનો સદ્ભાવ રહેતો નથી, તેનું નામ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ કષાયો છે. જેને કારણે શ્રાવકના દેશ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો સદ્ભાવ રહેતો નથી તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ કષાયો છે. જેના કારણે યથાખ્યાત ચારિત્રનો સદ્ભાવ રહેતો નથી એવાં સંજ્વલન ક્રોધાદિ કષાયો છે.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે ક્રોધાદિક કષાયોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) આભોગનિવર્તિત—“ અણાભોગણિવ્વત્તિણ ” इत्यादि—
(૨) અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ—અનાભોગ એટલે અજ્ઞાન. તે અજ્ઞાનને લીધે જે ક્રોધ નિવર્તિત (ઉત્પન્ન) થાય છે, તે ક્રોધને અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ

इति-उपशान्तः=अनुदयावस्थः, यश्च वह्निं प्रकाशतेऽन्तरेव तिष्ठति सः ३ ।
 “अणुवसंते” इति-अनुपशान्तः=उपशान्तोऽनुदयावस्थः, नोपशान्तोऽनुपशान्त
 उदयावलिका प्रविष्टः, यश्च क्रोधो वहिः प्रकाशते सः ४ । एकेन्द्रियादीनां
 जीवानामाभोगनिर्वर्तितः क्रोधः संज्ञिपूर्वभवापेक्षया बोध्यः, अनाभोगनिर्वर्तितस्तु
 तद्भवापेक्षयाऽपि भवितुमर्हति ज्ञानविकलत्वात् । उपशान्तः क्रोधो नारकादीनां
 जीवानां विशिष्टोदयाभावात् प्रत्येतव्यः, अनुपशान्तः क्रोधो निर्विचार प्राणिष्वेव
 जायत इति पर्यवसितम् ।

अनाभोग निर्वर्तित क्रोध है इस अनाभोगनिर्वर्तित क्रोध को प्राणी
 नहीं जानता हुवा करता है । तात्पर्य इसका यही है कि-अज्ञान अवस्था
 में जो क्रोध होता है वह अनाभोग निर्वर्तितक्रोध है जो क्रोध अनुदय
 अवस्थावाला होता है वह क्रोध उपशान्त क्रोध है ऐसा यह क्रोध बाहर
 में नहीं होता है, किन्तु-भीतर में बना रहता है । जो क्रोध उदयाव-
 लिका में प्रविष्ट होता है वह अनुपशान्त क्रोध है ऐसा क्रोध बाहर
 प्रगट हो जाता है । एकेन्द्रिय आदि जीवों में अनाभोगनिर्वर्तितक्रोध
 संज्ञी पूर्वभव की अपेक्षा से जानना चाहिये तथा अनाभोग निर्वर्तित
 क्रोध तद्भव की अपेक्षा से जानना चाहिये । क्यों कि-ये ज्ञानविकल
 होते हैं । उपशान्त क्रोध नारकादि जीवों में विशिष्ट उदय के अभाव
 से जानना चाहिये । अनुपशान्त क्रोध विचार विहीन प्राणियों में ही
 होता है यह क्रोध चतुष्टय नैरयिक से लेकर वैमानिक तक में होता

કહે છે. એવ અજ્ઞાતાવસ્થામાં આ પ્રકારનો ક્રોધ કરે છે. આ રીતે અજ્ઞાતા-
 વસ્થામાં જે ક્રોધ થાય છે તેને અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ કહે છે.

જે ક્રોધ અનુદય અવસ્થાવાળો હોય છે, એવા ક્રોધને ઉપશાન્ત ક્રોધ
 કહે છે. એવો ક્રોધ બહાર પ્રકટ થતો નથી પણ અંદરને અંદર જ પડેલો રહે છે.

જે ક્રોધ ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો હોય છે, તે ક્રોધને અનુપશાન્ત
 ક્રોધ કહે છે, એવો ક્રોધ બહાર પ્રકટ થઈ જાય છે.

એકેન્દ્રિયાદિક જીવોમાં આભોગનિવર્તિત ક્રોધનો સદ્ભાવ સંજ્ઞી પૂર્વ-
 ભવની અપેક્ષાએ જાણવો જોઈએ. અને અનાભોગ નિવર્તિતનો સદ્ભાવ તદ્ભવ
 (એજ ભવ) ની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ, કારણ કે તેઓ જ્ઞાનરહિત હોય
 છે. નારકાદિ જીવોમાં ઉપશાન્ત ક્રોધનો સદ્ભાવ વિશિષ્ટ ઉદયના અભાવને
 લીધે સમજવો. અનુપશાન્ત ક્રોધનો સદ્ભાવ વિચારવિહીન પ્રાણીઓમાં જ
 હોય છે. આ ચારે પ્રકારના ક્રોધનો સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યં.

“ एवं ” इति-एवं=क्रोधचतुष्टयं नैरयिकादि वैमानिकपर्यवसितम् ।

“ एवम् ” इति, एवं=क्रोधवत् मान-माया-लोभविषयं पदत्रयं संयोज्य नैरयिकादि वैमानिकपर्यन्त चतुर्विंशतिदण्डकेषु पठनीयम् ॥ सू० ११ ॥

इदानीं कषायाणामेव कालत्रयवर्तिनः फलविशेषानाह—

मूलम्--जीवा णं चउहिं ठाणेहिं अट्ट कम्मपगडीओ चिणिंसु,
तं जहा-कोहेणं १, माणेणं २, मायाए ३, लोभेणं ४ । एवं जाव
वेमाणियाणं २४, एवं चिणांति एए दंडओ, एवं चिणिस्संति
एस दंडओ, एवमेएणं अभिलावेणं तिन्नि दंडगा, एवं उव-
चिणिंसु उवाचिणांति उवचिणिस्संति, वंधिंसु ३ उदीरिंसु ३
वेएंसु ३ निज्जरेंसु णिज्जरेंति निज्जरिस्संति, जाव वेमाणि-
याणं, एवमेक्केके पदे तिन्नि २ दंडगा भाणियव्वा, जाव
निज्जरिस्संति ॥ सू० १२ ॥

छाया—जीवाः खलु चतुर्भिः स्थाने अष्ट कर्म प्रकृतीः अचिन्वन्, तद्यथा-
क्रोधेन १, मानेन २, मायया, ३, लोभेन ४। एवं यावत् वैमानिकानाम् २४,
है । जिस प्रकार क्रोध के ये अनाभोगनिवर्तित आदि चार भेद प्रकट
किये गयेहैं उसी प्रकार मान माया लोभ भी चार चार प्रकारके होतेहैं
ऐसा जानना चाहिये, और ये अनाभोग आदि मान माया लोभ नैर-
यिक से लेकर वैमानिक तक समस्त जीवों में होते हैं ऐसा समझना
चाहिये ॥ सू० ११ ॥

अब सूत्रकार कषायों का ही कालत्रयवर्ती जीव के फल विशेष
का कथन करते हैं—“ जीवाणं चउहिं ठाणेहिं-” इत्यादि—

सૂત્રાર્થ-जीवों ने चार कारणोंसे पहले अष्ट कर्म प्रकृतियोंका उपार्जन

નતના જીવોમાં હોય છે. જેમ કે.ધના આલોગનિવર્તિત, અનાલોગનિવર્તિત
આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભના પણ ચાર
ચાર ભેદ પડે છે. તે આલોગ, અનાલોગ આદિ માન, માયા અને લોભનો
પણ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં સદ્ભાવ હોય છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

હવે સૂત્રકાર કષાયોના કાલત્રયવર્તી ફલવિશેષનું નિરૂપણ કરે છે—

“ જીવાણં ચઉહિં ઠાણેહિં ” ઇત્યાદિ—

જીવોએ ચાર કારણોને લીધે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કર્યું છે.

एवं चिन्वन्ति एतद् दण्डकम्, एवं चेष्यन्ति एतद् दण्डकम्, एवमेतेनाभिला-
पेन त्रीणि दण्डकानि, एवम् उपाचिन्वन उपचिन्वन्ति उपचेष्यन्ति, अवघ्नन् ३
उदैरयन् ३ अवेदयन् ३ निरजरयन् ३ निर्जरयन्ति निर्जरयिष्यन्ति, यावत् वैमा-
निकानाम्, एकमेकैकस्मिन् पदे त्रीणि त्रीणि दण्डकानि भणितव्यानि, यावत्
निर्जरयिष्यन्ति ॥ सू० १३ ॥

टीका—“ जीवा णं ” इत्यादि-जीवाः खलु चतुर्भिः-चतुःसंख्यैः स्थानैः=
क्रोधादिभि श्रुतुर्भिः अष्ट कर्मप्रकृतीः-कर्मणां प्रकृतयः=ज्ञानावरणीयादिरूपाः,

ક્રિયા હૈ વે ચાર કારણ હસ પ્રકાર સે હૈ-ક્રોધ ૧ માન ૨ માયા ૩ ઔર
લોભ ૪ હસી તરહ કા કથન યાવદ્વૈમાનિક જીવોં તક કર લેના ચાહિયે,
હન્હીં ચાર કારણોં કો લેકર જીવ વર્તમાન મેં ભી જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટ
કર્મ પ્રકૃતિયોં કા ઉપાર્જન કરતે હૈં ઔર આગે ભી કરેંગે। હસ તરહ
હન દોનોં વર્તમાન ભવિષ્યત્ કાલ સમ્બન્ધી દણ્ડકોં કો જાનના ચાહિયે।
હસી તરહ જીવ પૂર્વકાલ મેં ભી હન્હીં ક્રોધાદિ ચાર કારણોં સે જ્ઞાના-
વરણીયાદિ અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિયોં કા સંચય કર રહ્યા હૈ। હસી તરહ
જીવોં ને હન્હીં ચાર કારણોં કો લેકર પૂર્વ મેં જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ
કર્મ પ્રકૃતિયોં કા બન્ધ ક્રિયા હૈ, વર્તમાન મેં ભી કરતે હૈં ઔર આગે
ભી હન્હીં કારણોં કો લેકર હનકા બન્ધ કરેંગે।

હસી તરહ સે જીવોં ને હન્હીં ચાર કારણોં કો લેકર પૂર્વ મેં જ્ઞાના-
વરણાદિક આઠ કર્મપ્રકૃતિ કો ઉદીરણા કી હૈ વર્તમાન મેં ભી કરતે હૈં

તે ચાર કારણો આ પ્રમાણે છે-(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ.
આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક પર્યાન્તના ૨૪ ઠંડકનાં જીવો વિષે સમજાવું
આ ચાર કારણોને લીધે જ જીવો વર્તમાનમાં પણ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ
કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કરે છે. આ ચાર કારણોને લીધે જ જીવ ભવિષ્યમાં
પણ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કરશે. આ પ્રકારના વર્તમાન અને ભવિ-
ષ્યકાળ સંબંધી ઠંડકો ઉપચયના વિષયમાં પણ સમજવા. એ જ પ્રમાણે જીવો
ભૂતકાળમાં પણ ક્રોધાદિક ચાર કારણોને લીધે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મ-
પ્રકૃતિઓનો ઉપચય કરી રાખેલો જ હોય છે.

આ ચાર કારણોને લીધે જ જીવો ભૂતકાળમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ
આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કર્યો છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને
ભવિષ્યમાં પણ કરશે.

એ જ પ્રમાણે આ ચાર કારણોને લીધે જીવો ભૂતકાળમાં જ્ઞાનાવરણીય
આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ઉદીરણા કરી છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને

તાઃ, અચિન્વન્=ભૂતકાલે ઉપાર્જયન્, તદ્યથા-તાન્યેવ સ્થાનાન્યાહ-ક્રોધેન ૧, માનેન ૨, માયયા ૩, લોભેન ૪। एवं यावद् वैमानिकानां विषये विज्ञेयम्। एवं वर्तमाने चिन्वन्ति, भविष्यन्ति च चेष्यन्तीति ।

“ एवं ચિન્વન્તિ ” इत्यादि-एवम्=अनेन प्रकारेण, अर्थाद् यथा भूतकालिक ‘ मचिन्वन् ’ इति पदं घटयित्वा दण्डकमुक्तं तथा ‘ चिन्वन्ति ’ इति वर्तमानकालिकं पदं घटयित्वैतद्=अनन्तरोक्तं दण्डकं पठनीयम्, तथा-‘ चेष्यन्ति ’ इति

आगे भी करेंगे। इसी प्रकार जीवों ने इन्हीं चार कारणों को लेकर पूर्व में ज्ञानावरणीयादिक आठ कर्मप्रकृतियों का वेदन किया है वर्तमान में भी करते हैं और आगे भी करेंगे। इसी प्रकार जीवों ने इन चार कारणों को लेकर इन कर्मप्रकृतियों की निर्जरा की है अब भी वे करते हैं और आगे भी करेंगे, ऐसा यह कथन यावत् वैमानिक जीवों तक में जानना चाहिये इस प्रकार एक २ पद में तीन २ दण्डक यावत् निर्जरा पद तक कहना चाहिये। विशेषार्थ-नारक से लेकर वैमानिक तक के जीवों ने क्रोध मोन माया और लोभ इन चार कारणों को आश्रित करके पहले भूतकाल में उपार्जन किया है ऐसा यह भूतकालिक दण्डक है, क्योंकि-“ अचिन्वन् ” पद है इस भूतकालिक पद को घटित करके यह दण्डक बनाया गया है। इसी तरह से “ चिन्वन्ति ” वर्तमानकालिक पद को घटित करके, और “ चेष्यन्ति ” भविष्यत्कालिक

ભવિષ્યમાં પણ કરશે. આ ચાર કારણોને લીધે જ ભૂતકાળમાં જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું વેદન કર્યું છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. ક્રોધાદિક આ ચાર કારણોને લીધે જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ભૂતકાળમાં નિર્જરા કરી છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં પણ સમજવું જોઈએ. આ પ્રકારે પ્રત્યેક પદના ત્રણ ત્રણ ઠંડક નિર્જરા પર્યન્તના પૂર્વોક્ત પદ સાથે સમજવા જોઈએ.

વિશેષાર્થ—“ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કારણોને લીધે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ભૂતકાળમાં ઉપાર્જન કર્યું છે, ” આ ભૂતકાલિક ઠંડક છે. કારણ કે “ અચિન્વન્ ” આ ભૂતકાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને આ ઠંડક બનાવવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે “ ચિન્વન્તિ ” આ વર્તમાનકાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને વર્તમાનકાલિક ઠંડક કહેવું જોઈએ, અને “ ચેષ્યન્તિ ” આ ભવિષ્ય-

ભવિષ્યત્કાલિકં પદં યોજયિત્વૈતદ્વંડકં પઠનીયમ્ । “ એવમ્ ”=ઇત્યમ્, ‘ એતેન ’
-ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્યત્કાલિકપદયોજનાત્રયરૂપેણાભિલાપેન ત્રીણિ=ત્રિસંખ્યાનિ
વંડકાનિ સમ્પદ્યન્તે, એવં ચ ક્રોધાદિ ચતુષ્ટયેન સહ ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્યત્પ્રયો-
ગઘટિતવંડકત્રયસ્ય ચતુર્ગુણીકરણેન દ્વાદશ વંડકાનિ ભવન્તિ । “ એવં ઉવ-
ચિર્ણિસુ ” ઇત્યાદિ-એવં=યથા ચયનસૂત્રમુક્તં, તથોપચયનસૂત્રમપિ ક્રોધ-માન-
માયા-લોભૈઃ સહ કાલત્રયવિષયં વંડકં બોધ્યમ્ । તત્ર ચયનં-કષાયપરિણત
જીવસ્ય કર્મદલિકગ્રહણમાત્રમ્ । ઉપચયનં તુ-ચિતસ્ય ગૃહીતકર્મદલિકસ્યાવા-

પદ કો ઘટિત કરકે વર્તમાન કાલિક ઔર ભવિષ્યત્કાલિક વંડક કહ
લેના ચાહિયે । હસ પ્રકાર ભૂત વર્તમાન ઔર ભવિષ્યત્ કાલિક ત્રીન
પદોં કી યોજનાવાલે આલાપકોં સે ત્રીન વંડક ચન જાતે હૈં । ક્રોધાદિ
ચતુષ્ટય કે સાથ હન ભૂત વર્તમાન ઔર ભવિષ્યત્ પ્રયોગ ઘટિત કરકે
વંડકત્રય કો ચૌગુન કરને સે ૧૨ વંડક હો જાતે હૈં । જિસ પ્રકાર
યહ ચયન સૂત્ર કહા ગયા હૈ ડસી પ્રકાર સે ઉપચયન સૂત્ર ભી જાનના
ચાહિયે હસ ઉપચયન સૂત્ર મેં ભી ભૂત વર્તમાન ભવિષ્યત્ કાલિક
પદ યોજનાત્રય સે ત્રીન વંડક હોતે હૈં, ઔર ક્રોધાદિ ચતુષ્ટય કે સાથ
હનૈં ચૌગુના કરને સે કાલત્રય વિષયક ૧૨ વંડક હોતે હૈં । કષાય સે
પરિણત હુવે જીવ કે દ્વારા જો કર્મદલિકોં કા ગ્રહણ કરના માત્ર હોતા
હૈ વહ-ચયન હૈ ગૃહીત હુવે કર્મદલિક કા અવાધાકાલ કો છોડકર જો

કાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને ભવિષ્યકાલિક વંડક કહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે
ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવાથી ત્રણ આલાપક
રૂપ ત્રણ વંડક બની જાય છે. ક્રોધાદિ ચતુષ્ટય (ચાર) ની સાથે ભૂત, વર્તમાન
અને ભવિષ્યકાળ વિષયક કુલ ૧૨ વંડક થાય છે, કારણ કે ત્રણે કાળની
અપેક્ષાએ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ વંડક થતા હોવાથી ક્રોધ, માન, માયા અને
લોભ આ ચારના કુલ $3 \times 4 = 12$ વંડક થાય છે.

જે રીતે આ ચયન સૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે
ઉપચયન સૂત્રનું પણ કથન થવું જોઈએ. આ ઉપચયન સૂત્રમાં પણ ભૂત,
વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક ક્રિયાપદ યોજવાથી ક્રોધ આદિ પ્રત્યેકના
ત્રણ વંડક થાય છે. ક્રોધાદિ ચાર કષાયો વડે તેને ગુણવાથી ચારે કષાયોના
કુલ બાર વંડક થાય છે.

કષાયથી પરિણત થયેલા જીવ દ્વારા જે કર્મદલિકોનું માત્ર શ્રદ્ધે જ
થાય છે, તેને ચયન કહે છે. ગૃહીત થયેલા કર્મદલિકો અભાધાકાળને છોડીને
જે જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપે પરિણત થાય છે તેને ઉપચયન કહે છે, તેનું નામ જ

ધાકાલમન્તરેણ જ્ઞાનાઽઽવરણાદિતયા પરિણમનમ્ । તદેવ નિષેક ઇત્યુચ્યતે ।
 આગ્રવસ્થાયાં જીવાઃ પ્રચુરતરં કર્મદલિકં નિષિઞ્ચન્તિ, દ્વિતીયાવસ્થાયાં વિશેષ-
 હીનમ્, એવં યાવદુત્કૃષ્ટાવસ્થાયાં વિશેષહીનં કર્મદલિકં નિષિઞ્ચન્તિ, ઉક્તં ચ-
 “ મોત્તૂળ સંગમવાહં પદમાઈ ઠિર્ઈ વહુતરં દવ્વં । સેસે વિસેસહીણં જાણુકોસંતિ
 સવ્વેસિં । ૧ । ” इति, છાયા-“ મુક્ત્વા સ્વકામવાધાં પ્રથમાયાં સ્થિતૌ વહુતરં
 દ્રવ્યમ્ । શેષાયાં વિશેષહીનં યાવદુત્કૃષ્ટમિતિ સર્વાસામ્ । ૧ । ” इति,

“ વંધિસુ ૩ ”-‘ અવઘનન્ વઘનન્તિ મંત્સ્યન્તિ ’ इत्यर्थः, જીવાઃ ક્રોધેન
 કર્મપ્રકૃતીઃ અવઘનન્, વઘનન્તિ મંત્સ્યન્તિ, इति सम्बन्धः । તત્ર વન્ધનં ચિત્તસ્ય
 કર્મણો જ્ઞાનાવરણીયાદિતયા નિષિક્તસ્ય સતઃ પુનરપિ કષાય-પરિણામવિશેષા-
 ન્નિકાચનમ્, એવં માન-માયા-લોભૈરપિ વિજ્ઞેયમ્ ।

જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ સે પરિણત હોતા હૈ વહ ઉપચયન હૈ હસી કા નામ
 નિષેક હૈ । જીવ આગ્ર અવસ્થા મેં પ્રચુરતર કર્મદલિક કા નિષેક કરતે
 હૈં ઓર દ્વિતીય અવસ્થા મેં વિશેષ હીન કર્મદલિક કા નિષેક ઉપચયન
 કરતે હૈં । હસ પ્રકાર વે યાવત્ ઉત્કૃષ્ટાવસ્થા મેં વિશેષ હીન કર્મદલિક
 કા નિષેક કરતે રહતે હૈ । કહા મી હૈ-“ મોત્તૂળ સંગમવાહં ” इत्यादि
 “ વંધિસુ ૩ ” જીવોં ને પૂર્વકાલ મેં કર્મપ્રકૃતિયોં કા ક્રોધ સે વન્ધ કિયા
 હૈ, અવ મી વે કરતે હૈં ઓર આગે મી વે કરેંગે । જ્ઞાનાવરણીયાદિરૂપ
 સે નિષિક્ત હુવે કર્મ કા પુનઃ જો કષાયવિશેષ સે નિકાચન હોતા હૈ
 વહ વન્ધ હૈ, જિસ પ્રકાર યહ વન્ધ ક્રોધ સે હોતા હૈ ડસી પ્રકાર માન
 માયા ઓર લોભ સે મી હોતા હૈ એસા જાનના ચાહિયે । “ ઉદીરિંસુ ૩ ”

નિષેક છે. જીવો આગ્ર અવસ્થામાં પ્રચુરતર કર્મદલિકનો નિષેક કરે છે અને
 દ્વિતીય અવસ્થામાં વિશેષ હીન કર્મદલિકનો નિષેક (ઉપચય) કરે છે.
 આ રીતે તેઓ (યાવત્) ઉત્કૃષ્ટાવસ્થામાં વિશેષ હીન કર્મદલિકનો નિષેક
 કરતાં રહે છે. કહ્યું પણ છે કે-“ મોત્તૂળ સંગમવાહ ” इत्यादि—

“ વંધિસુ ૩ ” ક્રોધને કારણે જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિ
 ઓનો બંધ કર્યો છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે.
 જેમ આ બંધ ક્રોધથી થાય છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભથી પણ
 થાય છે. તેથી ક્રોધને બદલે આ ત્રણ પદોનો ક્રમશઃ પ્રયોગ કરીને ત્રણ કાળ-
 વિષયક આલાપક બનાવી શકાય છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત (ઉપચયિત)
 થયેલાં કર્મોંનું ફરી જે કષાયવિશેષ વડે નિકાચન થાય છે, તેનું નામ બન્ધ છે.

તથા-“ ઉદીરિસુ ”-ઉદૈરયન્ ઉદીરયન્તિ ઉદીરયિષ્યન્તિ, તત્રોદીરણમ્-
અનુદયાવસ્થસ્ય કર્મણઃ કરણેનાડકૃષ્યોદયાવસ્થાયાં પ્રક્ષેપણમ્ ।

તથા-“ વેણ્સુ ” ૩-અવેદયન્ વેદયન્તિ વેદયિષ્યન્તીત્યર્થઃ, તત્ર વેદનમ્-
સ્થિતિક્ષયાદુદયપ્રાપ્તસ્ય કર્મણોડનુભવનમ્, યદ્વા-ઉદયપ્રાપ્તસ્ય કર્મણ ઉદીરણાક-
રણેનોદયાવસ્થાં પ્રાપિતસ્ય કર્મણોડનુભવનમ્ ।

તથા-“ નિજ્જરેસુ ” ઇત્યાદિ-નિરજરયન્ નિર્જરયન્તિ નિર્જરયિષ્યન્તિ,
તત્ર નિર્જરા ચ-આત્મપ્રદેશાત્ કર્મણઃ પૃથગ્ભવનમ્, ઇહ દેશનિર્જરૈવ ગ્રાહ્યા, ન તુ
સર્વનિર્જરા, સર્વનિર્જરાયાશ્ચતુર્વિંશતિદણ્ડકેષ્વસમ્ભવાત્ ।

અનુદયાડવસ્થ કર્મ કો કરણ દ્વારા સ્વીચકર ઉદયાવસ્થા મેં પ્રક્ષિપ્ત કરના
હસકા નામ ઉદીરણા હૈ, યહાં પર મી પહલે જૈસે ૩ આલાપક કાલત્રય
કો લેકર બના દેના ચાહિયે । “ વેણ્સુ ” ૩-સ્થિતિ કે ક્ષય સે ઉદય
પ્રાપ્ત કર્મ કા અનુભવન કરના વેદન હૈ યહાં પર મી ૩ ત્રીન આલાપક
કાલત્રય કો લેકર બના લેના ચાહિયે । વેદના કા દૂસરા અર્થ હસ
પ્રકાર સે મી હૈ કિ-ઉદય પ્રાપ્ત કર્મ કા ઉદીરણા કરણ દ્વારા ઉદયાવસ્થા
મેં પ્રાપિત હુવે કર્મ કા અનુભવન કરના, વેદન હૈ । “ નિજ્જરેસુ-”
ઇત્યાદિ-યહાં પર મી “ નિરજરયન્ ” “ નિર્જરયન્તિ ” ઓર “ નિર્જર-
યિષ્યન્તિ ” એસે ત્રીન આલાપક કાલત્રય કો લેકર બના લેના ચાહિયે ।
આત્મપ્રદેશોસે કર્મકા ઇકદેશસે પૃથક્ હોના નિર્જરાહૈ, નિર્જરા દો પ્રકાર
કી હોતીહૈ દેશનિર્જરા ૧ ઓર સર્વનિર્જરા ૨ યહાં-દેશનિર્જરા હી ગૃહીત

“ ઉદીરિસુ ૩ ” અનુદય પ્રાપ્ત કર્મપુરુષોને કરણ દ્વારા ખેંચીને ઉદયા-
વસ્થામાં પ્રક્ષિપ્ત કરવા તેનું નામ ઉદીરણા છે. ઉદીરણાના વિષયમાં પણ ત્રણે
કાળની અપેક્ષાએ ઉપર કહ્યા મુજબના ત્રણ આલાપકનું કથન થવું જોઈએ.

“ વેણ્સુ ૩ ” સ્થિતિના ક્ષયથી ઉદય પ્રાપ્ત થયેલા કર્મનું અનુભવન
કરવું તેનું નામ વેદન છે. વેદનનો ખીજો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય છે
ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનું-ઉદીરણાકરણ દ્વારા ઉદયાવસ્થા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા કર્મનું
અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે. વેદનના વિષયમાં પણ કાળત્રયની અપે-
ક્ષાએ ઉપર કહ્યા મુજબના ત્રણ આલાપક બનાવી શકાય છે.

“ નિજ્જરેસુ ” ઇત્યાદિ-અહીં પણ “ નિરજરયન્, નિર્જરયન્તિ, અને
નિર્જરયિષ્યન્તિ ” આ ત્રણે કાળના ક્રિયાપદના પ્રયોગથી ત્રણ આલાપક બના-
વવા જોઈએ. આત્મપ્રદેશોથી કર્મનું અલગ થવું તેનું નામ નિર્જરા છે. નિર્જરા
એ પ્રકારની છે-(૧) દેશનિર્જરા અને (૨) સર્વનિર્જરા. અહીં દેશનિર્જરા જ

“ જાવ વેમાણિયાણં ” ઇતિ-વૈમાનિકપર્યન્તં તત્તદ્દણ્ડકં પઠનીયમ્ ।

“ એવમેકેકે પદે ” ઇત્યાદિ-એવમ્=ઉક્તપ્રકારેણ યથાઽચિન્વન્નાદિપદઘટિતં તત્તદ્દણ્ડકત્રયમુક્તં તથા અવધનન્નાદિપદઘટિતમપિ તત્તદ્દણ્ડકં પઠનીયમ્, એતદેવ સ્પષ્ટયતિ-“ એકેકે પદે ” ઇત્યાદિના, એકૈકસ્મિન્=પ્રત્યેકમ્, ઇત્યર્થઃ, અયં ભાવઃ-“ અવધન્ ” ઇતિ પદે યોજિતે સતિ ત્રીણિ દણ્ડકાનિ, પુનઃ ‘ વધન્તિ ’ ઇતિ પદે યોજિતે સતિ ત્રીણિ દણ્ડકાનિ । તથા ‘ મંત્સ્યન્તિ ’ ઇતિ પદે યોજિતે સતિ ત્રીણિ દણ્ડકાનિ, અનેન ક્રમેણ ‘ ઉદૈરયન્, ઉદીરયન્તિ ઉદીરયિષ્યન્તિ ’ ઇત્યાદિ ભૂતવર્તમાનભવિષ્યત્કાલિકતત્તત્પયોગયોજનયૈકસ્મિન્નેકસ્મિન્ પદે ત્રીણિ

હુઈ હૈ, સર્વનિર્જરા નહીં ગૃહીત હુઈ હૈ । કયોં કિ-ચતુર્વિંશતિ દણ્ડકોં મેં હસ નિર્જરા કા અસદ્ભાવ હૈ । “ જાવ વેમાણિયાણં ” વૈમાનિક પર્યન્ત વહ દણ્ડક પઠનીય હૈ । “ એવમેકેકેકે પદે-” જૈસે-“ અચિન્વન્ ” આદિ પદઘટિત દણ્ડકત્રય કહે ગયે હૈં વૈસે હી “ અવધન્ ” આદિ પદઘટિત શ્રી દણ્ડકત્રય કલ્પના સે વનાના ચાહિયે । હસી કા સ્પષ્ટી-કરણ સૂત્રકાર અવ “ એકેકે પદે-” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા કરતે હૈં, હસમેં જન્હોં ને કહા હૈ કિ-“ અવધન્ ” હસ પદ કો યોજિત કરને પર માન માયા ઔર લોભ સમ્બન્ધી પદ કે આધાર પર ભૂતકાલ કો લેકર ૩-૩ દણ્ડક હોતે હૈં । જૈસે-જીવોં ને માન સે ભૂતકાલ મેં અષ્ટ પ્રકૃતિયોં કા બન્ધ કિયા હૈં ૧ માયા સે હનકા ભૂતકાલ મેં વન્ધ કિયા હૈ ૨, ઔર લોભ સે હનકા વન્ધ ભૂતકાલ મે કિયા હૈ ૩ । હસ પ્રકાર સે “ અવ-

ગૃહીત થઈ છે, સર્વનિર્જરા ગૃહીત થઈ નથી, કારણ કે ચોવીશ દંડકોના જીવોમાં સર્વનિર્જરાનો સદ્ભાવ નથી.

“ જાવ વેમાણિયાણં ” વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં આ દંડકોનું કથન થવું જોઈએ. “ એવમેકેકેકે પદે ” જેમકે “ અચિન્વન્ ” આદિ પદઘટિત ત્રણ દંડક કહેવામાં આવ્યા છે, એવાં જ “ અવધન્ ” આદિ પદઘટિત પણ ત્રણ ત્રણ દંડક કલ્પનાથી બનાવી લેવા જોઈએ. એ જ વાતનું સૂત્રકાર હવે “ એકેકે પદે ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકાર એમ કહે છે કે “ અવધન્ ” આ પદને યોજિત કરીને માન, માયા અને લોભ સંબંધી પદને આધારે ભૂતકાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ દંડક થાય છે. જેમકે (૧) જીવોએ માનને કારણે ભૂતકાળમાં આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ કર્યો છે. (૨) એ જ પ્રમાણે માયાના કારણે પણ તેમનો ભૂતકાળમાં બન્ધ કર્યો છે, અને (૩) લોભને કારણે પણ ભૂતકાળમાં તેનો બન્ધ કર્યો છે. આ પ્રમાણે “ અવધન્ ” આ ભૂતકાળનું ૩૫

ત્રીણિ દણ્ડકાનિ મણિતવ્યાનિ । તાનિ ચ કિમ્પદપર્યન્તમિતિ, દર્શયતિ—“ જાવ નિજ્જરિસ્સન્તિ ” ઇતિ, “ નિર્જરયિષ્યન્તિ ” ઇતિપદપર્યન્તં ત્રીણિ-ત્રીણિ દણ્ડકાનિ પ્રત્યેકં પદે મણિતવ્યાનીત્યર્થઃ । (સુ. ૧૩ ॥

ધનન્” પદ કે ત્રીણ દણ્ડક માન માયા ઓર લોભ કષાય કો લેકર ભૂતકાલ મેં હોતે હૈં । ડસી પ્રકાર સે “ વધનન્તિ ” પદ કો યોજિત કરને પર માન માયા ઓર લોભ કો લેકર ત્રીણ દણ્ડક હોતે હૈં । અર્થાત્—માન કષાય કો લેકર તથા માયા કષાય કો લેકર ઇવં લોભ કષાય કો લેકર જીવ વર્તમાન મેં અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિયોં કા વન્ધ કરતે હૈં । ઇસ પ્રકાર સે “ વધનન્તિ ” પદ કો યોજિત કરને પર વર્તમાનકાલ સમ્બન્ધી યે ત્રીણ દણ્ડક હોતે હૈં ।

ઇસી તરહ સે “ મન્તસ્યન્તિ ” મવિષ્યત્ કાલિક પદ કો યોજિત કરકે મી મવિષ્યત્કાલ સમ્બન્ધી ત્રીણ દણ્ડક હો જાતે હૈં ઇસી ક્રમ સે “ ઉદૈરયન્—” ભૂતકાલિક પદ કો યોજિત કરને પર માન સે ભૂતકાલ મેં જીવોં ને અષ્ટકર્મપ્રકૃતિયોં કી ઉદીરણા કી હૈ, માયા સે ઉદીરણા કી હૈ, ઓર લોભ સે ડનકી ઉદીરણા કી હૈ ઇસ પ્રકાર કે યે ત્રીણ દણ્ડક ભૂતકાલ સમ્બન્ધી બન જાતે હૈં । “ ઉદીરયન્તિ—” ઇસ વર્તમાન કાલિક

વાપરીને માન, માયા અને લોભ, આ ત્રણ કષાયોના ભૂતકાળ સંબંધી ત્રણ દંડક બને છે. એ જ પ્રમાણે “ વધનન્તિ.” આ વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદનું રૂપ વાપરીને માન, માયા અને લોભરૂપ કારણવાળાં ત્રણ દંડક આ પ્રમાણે બને છે. (૧) જીવો માનને કારણે અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે, (૨) માયાના કારણે પણ જીવો અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે. (૩) લોભને કારણે પણ જીવો અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ભવિષ્યકાળ સંબંધી ત્રણ દંડક આ પ્રમાણે સમજવા—(૧) માનને કારણે જીવો ભવિષ્યમાં આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ બંધ કરશે, (૨) માયાને કારણે જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરશે અને (૩) લોભને કારણે જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરશે. કોઈના કારણવાળા ત્રણ દંડક તો આગળ આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે ચાર કષાય વિષયક ત્રણે કાળસંબંધી કુલ ૧૨ દંડક “ બન્ધ ” પદ સાથે બને છે.

ઉદીરણા વિષયક આલાપકો—“ ઉદૈરયન્ ” આ ભૂતકાલિન ક્રિયાપદના પ્રયોગથી આ પ્રમાણે ત્રણ આલાપક બનશે—(૧) ભૂતકાળમાં જીવોએ માનને કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ઉદીરણા કરી છે, (૨) માયાથી પણ ઉદીરણા કરી છે અને (૩) લોભથી પણ ઉદીરણા કરી છે. આ રીતે ભૂતકાળ સંબંધી ત્રણ

પૂર્વ નિર્જરોક્તા, સા ચ પ્રતિમાધારણાદ્વિશિષ્ટા ભવત્યતઃ પ્રતિમાં સૂત્રત્રયેણ દર્શયિતુમાહ—

મૂલપ્-ચત્તારિ પડિમાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-સમાહિપ-
ડિમા ૧, ઉવહાણ પડિમા ૨, વિવેગપડિમા ૩, વિડસ્સગ્ગપડિમા ૪।

ચત્તારિ પડિમાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-ભદા ૧, સુભદા ૨,
મહાભદા ૩, સઠ્ઠવઓભદા ૪। ચત્તારિ પડિમાઓ પળ્લન્તાઓ,
તં જહા-ઘુહિયા મોયપડિમા ૧, મહલ્હિયા મોયપડિમા ૨, જવ-
મજ્ઞા ૩, વહ્મરમજ્ઞા ૪ । સૂ. ૧૪ ॥

પદ કો યોજિત કરને પર ત્રીન દળ્લક વર્તમાનકાલ સમ્બન્ધી વન જાતે
હેં, ઓર ઉદીરયિષ્યન્તિ હસ ભવિષ્યત્કાલિક પદ કો યોજિત કરને પર
૩ દળ્લક ભવિષ્યકાલ સમ્બન્ધી વન જાતે હેં । હસ પ્રકાર સે યે ત્રીન
દળ્લક “ જાવ નિજ્જરિસ્સંતિ ” યાવત્ નિર્જરા કરેંગે યહાં તક કહ
લેના યાહિયે । હસ તરહ સે પ્રત્યેક પદ મેં યે ત્રીનો દળ્લક ભણિતવ્ય
વતલાયે ગયે હેં ॥ સૂ. ૧૩ ॥

નિર્જરા જો કહી ગઈ હેં વહ પ્રતિમા ધારણ કરને સે વિશિષ્ટ હોતી
હેં, અતઃ અવ સૂત્રકાર પ્રતિમા કા કથન સૂત્રત્રય સે કરતે હેં—

“ ચત્તારિ પડિમાઓ પળ્લન્તાઓ ” હત્યાદિ-૧૪

દંડક બની જાય છે. “ ઉદીરયન્તિ ” “ ઉદીરણા કરે છે ” આ વર્તમાનકાળનું
ક્રિયાપદ યોજવાથી ત્રણ દંડક વર્તમાનકાળ સંબંધી બની જશે અને “ ઉદી-
રયિષ્યન્તિ ”—“ ઉદીરણા કરશે ”.

આ ભવિષ્યકાળ સંબંધી ક્રિયાપદ યોજવાથી ભવિષ્યકાળ સંબંધી ત્રણ દંડક
બની જશે. “ જાવ નિજ્જરિસ્સંતિ ” આ ક્રમને અનુસરીને ચારે ક્ષાયો સંબંધી
ત્રિકાળ વિષયક ૧૨-૧૨ દંડક બનાવી શકાશે. નિર્જરા વિષયક છેલ્લા ચાર
દંડક આ પ્રમાણે બનશે. ૭૫૦ (૧) ક્રોધને કારણે, (૨) માનને કારણે, (૩)
માયાને કારણે અને (૪) લોભને કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ભવિષ્યમાં પણ
નિર્જરા કરશે. આ ચાર દંડક ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યા છે. ॥સૂ. ૧૩॥

પહેલાં જે નિર્જરાની વાત કરવામાં આવી, તે પ્રતિમા ધારણ કરવાથી
વિશિષ્ટ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિમાની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે ત્રણ
સૂત્રોનું કથન કરે છે—“ ચત્તારિ પડિમાઓ પળ્લન્તાઓ ” ઇત્યાદિ—

છાયા—ચતસ્રઃ પ્રતિમાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્યથા—સમાધિપ્રતિમા ૧, ઉપધાન-પ્રતિમા ૨, વિવેકપ્રતિમા ૩, વ્યુત્સર્ગપ્રતિમા ૪।

ચતસ્રઃ પ્રતિમાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્યથા—ભદ્રા ૧, સુભદ્રા ૨, મહાભદ્રા ૩, સર્વતો-ભદ્રા ૪। ચતસ્રઃ પ્રતિમાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્યથા—ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમા ૧, મહતિકા મોકપ્રતિમા ૨, યવમધ્યા ૩, વજ્રમધ્યા ૪ ॥ સૂ. ૧૪ ॥

ટીકા—“ચત્તારિ પઢિમાઓ” ઇત્યાદિ—ચતસ્રઃ પ્રતિમાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તદ્યથા—સમા-ધિપ્રતિમા—સમાધિઃ—શ્રુતં ચરિત્રં ચ, તદ્વિષયા પ્રતિમા=પ્રતિજ્ઞા અભિગ્રહઃ=સમા-ધિપ્રતિમા શ્રુતચારિત્રવિષયકપ્રતિજ્ઞેત્યર્થઃ ૧।

“ઉપધાનપ્રતિમા”—ઉપધાનં—તીવ્રં તપઃ, તસ્ય પ્રતિમોપધાનપ્રતિમા તિવ્ર-તપો વિષયાભિગ્રહ ઇત્યર્થઃ ૨।

સૂત્રાર્થ—પ્રતિમા ચાર કહી गई हैं, जैसे—समाधिप्रतिमा १ उपधान-प्रतिमा २ विवेकप्रतिमा ३ और व्युत्सर्गप्रतिमा—४

इस प्रकार से भी चार प्रतिमाएं कही गई हैं, जैसे—भद्रा १ सुभद्रा २ महाभद्रा ३ और सर्वतोभद्रा—४

इस प्रकार से भी प्रतिमा चार कही गई हैं जैसे—क्षुद्रिकामोक प्रतिमा १ महतिकामोकप्रतिमा २ यवमध्या ३ और वज्रमध्या—४

विशेषार्थ—श्रुत और चारित्र का नाम समाधि है इस श्रुतचा-रित्ररूप समाधि विषयवाली जो प्रतिमा है अभिग्रह है वह समाधि प्रतिमा है, प्रतिमा शब्द का वाच्यार्थ यहां अभिग्रह लिया गया है। इसका तात्पर्य यही है कि श्रुत चारित्र विषयक जो प्रतिमा अभिग्रह है वही समाधि प्रतिमा है १। तीव्रतप का नाम उपधान है इस उपधान-

સૂત્રાર્થ—પ્રતિમા ચાર કહી છે—(૧) સમાધિ પ્રતિમા, (૨) ઉપધાન પ્રતિમા, (૩) વિવેક પ્રતિમા અને (૪) વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા. પ્રતિમાના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) ભદ્રા, (૨) સુભદ્રા (૩) મહાભદ્રા અને (૪) સર્વતોભદ્રા. પ્રતિમાના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમા, (૨) મહતિકામોકપ્રતિમા, (૩) યવમધ્યા અને (૪) વજ્રમધ્યા.

વિશેષાર્થ—શ્રુત અને ચારિત્રનું નામ સમાધિ છે. આ શ્રુતચારિત્ર રૂપ સમાધિ વિષયવાળી જે પ્રતિમા (અભિગ્રહ) છે, તેનું નામ સમાધિપ્રતિમા છે. અહીં “પ્રતિમા” પદનો વાચ્યાર્થ “અભિગ્રહ” ગ્રહણ કરવાનો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતચારિત્ર વિષયક જે અભિગ્રહ છે, તેનું નામ સમાધિ પ્રતિમા છે. ૧ ૧।

તીવ્ર તપને ઉપધાન કહે છે. તે ઉપધાનની જે પ્રતિમા છે—એટલે કે

“વિવેકપ્રતિમા”-વિવેચન વિવેકઃ=શુદ્ધાશુદ્ધકલ્પનીયાકલ્પનીયમક્ત-
પાનવહ્નાદિમધ્યાદશુદ્ધાકલ્પનીયપરિહારપૂર્વક શુદ્ધકલ્પનીયગ્રહણમ્, તસ્ય
પ્રતિજ્ઞા=અભિગ્રહઃ ૩।

“વ્યુત્સર્ગપ્રતિમા”-વ્યુત્સર્ગઃ - વિશેષેણ મનોવાક્રનિરોધેનાનુષ્ટેયવિષયા-
તિરિક્તાદ્વિષયાત્ કાયસ્ય ઉત્સર્ગઃ=વિમુક્તીકરણમ્, કાયોત્સર્ગ ઇત્યર્થઃ, તદ્વિષયા
પ્રતિમેતિ ૪।

પુનરપિ પ્રતિમાચતુષ્ટયમાહ-“ચત્તારિપડિમાઓ” ઇત્યાદિ-ચતસ્રઃ પ્રતિમાઃ,
પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-ભદ્રા-પૂર્વાદિચતુર્દિગમિમુલ્કસ્ય સંયતસ્ય પૂર્વાદિદિક્ચતુષ્ટયે
પ્રત્યેકં ચતુરઃ પ્રહરાન્ યાવત્ કાયોત્સર્ગરૂપા, ઇયં દ્વાભ્યામદોરાત્રાભ્યાં સમ્પૂર્ણા
ભવતિ ૧।

કી જો પ્રતિમા હૈ વહ ઉપધાન પ્રતિમા હૈ । અર્થાત્-તીવ્રતપ વિષયક જો
અભિગ્રહ હૈ વહ-ઉપધાન પ્રતિમા હૈ-૨ । શુદ્ધ અશુદ્ધ ઓર અકલ્પનીય
કા ત્યાગ કર કેવલ શુદ્ધ કલ્પનીય ભક્ત પાન આદિ કો ગ્રહણ કરને
કી પ્રતિજ્ઞા કરના અભિગ્રહ ધારણ કરના હસકા નામ વિવેક પ્રતિજ્ઞા હૈ
૩ મનોવાક્ર કા નિરોધ કરતે હુવે અનુષ્ટેય વિષય સે અતિરિક્ત વિષય
સમ્પર્ક સે કાય કો વિમુલ્ક કરના હસકા નામ કાયોત્સર્ગ હૈ કાયોત્સર્ગ
વિષયક જો પ્રતિજ્ઞા હૈ વહ કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા હૈ ૪

પ્રકારાન્તર સે જો ભદ્રા આદિ પ્રતિમાઈ કહી ગઈ હૈ, ડનકા
અભિપ્રાય ઁસા હૈ-પૂર્વાદિ ચારો દિશાઓ મેં સંયત કો પ્રત્યેક દિશા મેં
ચાર ૨ પ્રકાર તક કાયોત્સર્ગ કરના હસકા નામ ભદ્રાપ્રતિમા હૈ । વહ
દો રાત મેં સમ્પૂર્ણ હોતી હૈ ૧ ભદ્રા પ્રતિમા હી પ્રવર્ધમાન પરિણામ સે

તીવ્ર તપવિષયક જે અભિગ્રહ છે, તેનું નામ ઉપધાન પ્રતિમા છે । ૨ ।

શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને અકલ્પનીયનો ત્યાગ કરીને માત્ર શુદ્ધ કલ્પનીય
ભક્તપાન આદિ ગ્રહણ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા (અભિગ્રહ) ધારણ કરવામાં
આવે છે. તેનું નામ વિવેકપ્રતિમા છે. । ૩ ।

મનોવાક્રનો નિરોધ કરીને અનુધાનના વિષય સિવાયના વિષયોના
સંપર્કથી કાયને વિમુક્ત રાખવી તેનું નામ કાયોત્સર્ગ છે, આ કાયોત્સર્ગ
વિષયક જે પ્રતિમા છે, તેને કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા કહે છે. । ૪ ।

ખીજી રીતે પણ પ્રતિમાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) ભદ્રા પ્રતિમા—પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓ તરફ મુખ રાખીને પ્રત્યેક
દિશામાં ચાર-ચાર મંદિર પર્ચાઈને કાયોત્સર્ગ સંયત દ્વારા કરવામાં આવે

“ સુભદ્રા ”—પ્રવર્ધમાનપરિણામેન જાયમાના મદ્રૈવેતિ ૨।

“ મહામદ્રા ”—પૂર્વાદિ દિક્ચતુષ્ટયાભિમુલ્લસ્ય પ્રત્યેકં દિશિ મહરાષ્ટકં યાવત્ કાયોત્સર્ગલક્ષણા, ઇયં ચતુર્ભિરહોરાત્રૈઃ સમાપ્ત્યા ભવતિ । ૩ ।

“ સર્વતોમદ્રા ”—દશસુ દિક્ષુ પ્રત્યેકમહોરાત્રપ્રમાણઃ કાયોત્સર્ગઃ, ઇયં ચ દશભિરહોરાત્રૈઃ સમાપ્યતે । ૪ ।

પુનઃ પ્રતિમાં વિભજતે—“ ચત્તારિ પડિમાઓ ” ઇત્યાદિ—ચતસ્ર—પ્રતિમાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમા ૧, મહતિકામોકપ્રતિમા ૨, અનયોવ્યાખ્યાન્મન્યતોઽવસેયમ્ । યવમધ્યા ૩, વજ્રમધ્યા ૪ ચેતિ । અનયોવ્યાખ્યા દ્વિતીય-સ્થાને ગતેતિ ॥ સૂ. ૧૪ ॥

જબ સાધિત હોતી હૈ તો સુભદ્રાપ્રતિમા કહી ગઈ હૈ ૨ મહામદ્રા—પ્રત્યેક દિશા કી ઓર મુંહ કરકે પ્રત્યેક દિશા મેં આઠ ૨ પ્રહર તક કાયોત્સર્ગ કરના સો મહામદ્રાપ્રતિમા હૈ । યહ ચાર અહોરાત્ર દિનરાત મેં સમાપ્ત હોતી હૈ ૩ દશ દિશાઓં મેં પ્રત્યેક દિશા મેં એક અહોરાત્ર તક કાયો-ત્સર્ગ કરના ડસકા નામ સર્વતોમદ્રા પ્રતિમા હૈ—૪ ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમા આદિ કે ભેદ સે જો ૪ પ્રતિમાઈ પ્રકારાન્તર સે યતલાઈ ગઈ હૈ સો—ક્ષુદ્રિકામોક પ્રતિમા ૧ ઓર મહતિકાપ્રતિમા—૨ ઇન દોનોં કા વ્યાખ્યાન અન્ય સ્થાનોં સે જાનના ચાહિયે । તથા—યવમધ્યા ઓર વજ્રમધ્યા યે જો દો પ્રતિમાઈ હૈ, ઇસકી વ્યાખ્યા દ્વિતીય સ્થાન મેં કી જા ચુકી હૈ, સો વહાં સે જાન લેની ચાહિયે ॥ સૂ. ૧૪ ॥

છે, તેનું નામ ભદ્રા પ્રતિમા છે. (૨) પ્રવર્ધમાન પરિણામ પૂર્વક બ્યારે ભદ્રા પ્રતિમાની સાધના કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને સુભદ્રા પ્રતિમા કહે છે.

(૩) મહાભદ્રા પ્રતિમા—પ્રત્યેક દિશા તરફ મુખ રાખીને આઠ આઠ પ્રહર પર્યન્ત જે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે તેનું નામ મહાભદ્રા પ્રતિમા છે.

આ પ્રતિમાની આરાધના કરવામાં ચાર દિનરાત જેટલો સમય લાગે છે.

(૪) સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા—દસ દિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશા તરફ એક એક અહોરાત્ર (દિન—રાત) પર્યન્ત મુખ રાખીને કાયોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા છે.

ખીલ રીતે પણ પ્રતિમાના ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમાઆદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા, (૨) મહતિકા મોકપ્રતિમા, આ બન્નેનું સ્પષ્ટીકરણ અન્ય સ્થાનોમાંથી બાળી લેવું. ‘ યવમધ્યા અને ‘ વજ્રમધ્યા ’ આ બે પ્રતિમાઓનું નિરૂપણ દ્વિતીય સ્થાનમાં કરવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

પૂર્વે પ્રતિમા પ્રોક્તા, સા ચ જીવાસ્તિકાયે એવ સમ્ભવતીતિ તદ્વિપરીતાજી-
વાસ્તિકાયં સભેદં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—ચત્તારિ અત્થિકાયા અજીવકાયા પળ્લન્તા, તં જહા—
ધમ્મત્થિકાણ ૧, અધમ્મત્થિકાણ ૨, આગાસત્થિકાણ ૩,
પોગ્ગલત્થિકાણ ૪।

ચત્તારિ અત્થિકાયા અરૂપિકાયા પળ્લન્તા, તં જહા—
ધમ્મત્થિકાણ ૧, અધમ્મત્થિકાણ ૨, આગાસત્થિકાણ ૩,
જીવત્થિકાણ ૪ ॥ સૂ૦ ૧૫ ॥

છાયા—ચત્તારોઽસ્તિકાયાઃ અજીવકાયાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ધર્માસ્તિકાયઃ
૧, અધર્માસ્તિકાયઃ ૨, આકાશાસ્તિકાયઃ ૩, પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ ૪।

ચત્તારઃ અસ્તિકાયાઃ અરૂપિકાયાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તથા—ધર્માસ્તિકાયઃ ૧, અધ-
ર્માસ્તિકાયઃ ૨, આકાશાસ્તિકાયઃ ૩, જીવાસ્તિકાયઃ ૪ ॥ સૂ૦ ૧૫ ॥

ટીકા—“ ચત્તારિ અત્થિકાયા ” इत्यादि—“ अस्ति ” इति विभक्तिप्रतिरू-
पकमव्ययम्, तच्च त्रिकालवाचकम्, तेन “ अस्ति ” इत्यस्य “ अभूवन् भवन्ति

“ ચત્તારિ અત્થિકાયા અજીવકાયા પળ્લન્તા ” इत्यादि १५
સૂત્રાર્થ—ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય કહે ગયે હૈં, જૈસે—ધર્માસ્તિકાય—૧
અધર્માસ્તિકાય ૨ આકાશાસ્તિકાય ૩ ઓર પુદ્ગલાસ્તિકાય—૪

ચાર અસ્તિકાય અરૂપિકાય કહે ગયે હૈં, જૈસે—ધર્માસ્તિકાય ૧
અધર્માસ્તિકાય ૨ આકાશાસ્તિકાય ૩ ઓર જીવાસ્તિકાય ૪

इसमें जो हुवे हैं होते हैं और होंगे, वे अस्ति हैं ऐसा अर्थ निकलता
है। प्रदेशोंकी राशिकानाम कायहै, भूतकालमें वर्तमानकालमें और भवि-

“ ચત્તારિ અત્થિકાયા—અજીવકાયા પળ્લન્તા ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—ચાર અસ્તિકાય—અજીવકાય કહ્યાં છે—(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્મા-
સ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ચાર અસ્તિકાય અરૂપિકાય કહ્યાં છે—જેમકે (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨)
અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને (૪) જીવાસ્તિકાય.

વિશેષાર્થ—“ જે થયાં છે, થાય છે અને થશે, તેમનું નામ અસ્તિ છે. ”
પ્રદેશોની રાશિનું નામ કાય છે. ભૂતકાળમાં જેમાં પ્રદેશોની રાશિ થઈ છે,

મવિવ્યન્તિ ” ઇતિ વિવરણમ્ , ચીયતેડ્રેતિ કાયાઃ-રાશયઃ, અસ્તિ ચ તે કાયાશ્ચ= પ્રદેશાનાં રાશયશ્ચ ઇતિ અસ્તિકાયાઃ=ભૂતમવદ્વિવ્યત્પ્રદેશરાશય इत्यर्थः । કચિત્ અસ્તિપદેન પ્રદેશા ઉચ્યન્તે, તત્પક્ષે-અસ્તિ-પ્રદેશાનાં કાયા અસ્તિકાયાઃ=પ્રદેશરાશય इत्यर्थः, તાદૃશા અજીવકાયાઃ-જીવન્તિ-પ્રાણાન્ ધરન્તીતિ જીવાઃ, ન જીવા અજીવાસ્તેપાં કાયાઃ=રાશયોડજીવકાયાઃ, ચત્વારઃ=ચતુઃસંખ્યાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા-ધર્માસ્તિકાયઃ ૧, અધર્માસ્તિકાયઃ ૨, આકાશાસ્તિકાયઃ ૩, પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ ૪, એવાં વ્યાખ્યા પ્રથમસ્થાને ગતા । સૂ૦ ૧૫ ॥

વ્યત્કાલ મેં જિનમેં પ્રદેશોં કી રાશિં હુઈ હૈ-હોમી, વે અસ્તિકાય હૈં અર્થાત્-જો વહુપ્રદેશી હૈં વે અસ્તિકાય હૈં । કહીં કહીં પર “ અસ્તિ ” પદ સે પ્રદેશ કહે ગયે હૈં, સો उस पक्ष में प्रदेशों का जो काय है वह अस्तिकाय है । इसका भी अर्थ प्रदेशराशि है, ऐसे अस्तिकाय चार ही अजीवकाय कहे गये हैं, अजीव होते हुवे जो वहुप्रदेशी हॆं वे अजीवकाय हॆं । यद्यपि-जीव भी अस्तिकाय हॆं, परन्तु-वह अजीव नहीं हॆं, इसलिये-वह भी अजीवकाय नहीं हॆं इस प्रकार अजीव होकर जिनमें कायता है वे चार हॆं, धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और पुद्गलास्तिकाय जो प्राणों को धारण करते हॆं वे जीव हॆं, जो जीव नहीं हॆं वे अजीव हॆं अजीवों का जो काय है राशि है वह-अजीवकाय है । धर्मास्तिकाय आदि की व्याख्या प्रथम स्थान में की गई है । ये चार

વર્તમાનકાળમાં પણ જેમાં પ્રદેશોની રાશિ થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ જેમાં પ્રદેશોની રાશિ હશે, તેમને અસ્તિકાય કહે છે એટલે કે જે બહુપ્રદેશી છે તેમને અસ્તિકાય કહે છે કોઈ કોઈ જગ્યાએ “ અસ્તિ ” પદથી “ પ્રદેશ ” ગૃહીત થયેલ છે આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો પ્રદેશોનો જે કાય છે તેનું નામ જ અસ્તિકાય છે તેનો અર્થ પણ ‘ પ્રદેશરાશિ ’ જ થાય છે. એવા અસ્તિકાય રૂપ ચાર અણુવકાયને જ કહ્યા છે. અણુવ હોવા છતાં જે બહુપ્રદેશી છે, તેમને અણુવકાય કહે છે. જે કે અણુ પણ અસ્તિકાય છે, પરંતુ તે અણુવ નથી, તેથી તેને અણુવકાય કહેલ નથી આ રીતે અણુવ હોવા છતાં જેમાં કાયતાનો સદ્ભાવ છે એવાં ચાર અણુવકાય નીચે પ્રમાણે છે— (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય. જે પ્રાણોને ધારણ કરે છે તેમને અણુ કહે છે, અને જે પ્રાણોને ધારણ કરતા નથી તેમને અણુવ કહે છે. અણુવોની જે રાશિ છે તેને અણુવકાય કહે છે ધર્માસ્તિકાય આદિની વ્યાખ્યા પ્રથમ સ્થાનમાં આપવામાં આવી છે. અરૂપી

અનન્તરં જીવાસ્તિકાય ઉક્તઃ, તદ્વિશેષભૂતપુરુષાન્ ફલદૃષ્ટાન્ત પૂર્વકં નિરૂપયતિ—
મૂલમ્-ચત્તારિ ફલા પળ્લતા, તં જહા-આમે ણામમેગે
આમમહુરે ૧, આમે ણામમેગે પક્કમહુરે ૨, પક્કે ણામમેગે આમ-
મહુરે ૩, પક્કે ણામમેગે પક્ક મહુરે ૪।

એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયાપળ્લતા, તં જહા-આમે ણામ-
મેગે આમમહુરફલસમાળે ૧, આમે ણામેગે પક્કમહુરફલસમાળે
૨, પક્કે ણામમેગે આમમહુરફલસમાળે ૩, પક્કે ણામમેગે પક્ક
મહુરફલસમાળે ૪ ॥ ૧૬ ॥

છાયા-ચત્તારિ ફલાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-આમં નામ એકમ્ આમમધુરમ્ ૧,
આમં નામ એકં પક્કમધુરમ્ ૨, પક્કં નામ એકમ્ આમમધુરમ્ ૩, પક્કં નામ એકં
પક્કમધુરમ્ ૪।

અસ્તિકાય અરૂપિકાય હૈં, અરૂપી હોકર જો કાય હૈં વહુપ્રદેશી હૈં વે
અરૂપિકાય હૈં, યહાં પુદ્ગલાસ્તિકાય કો જો નહીં લિયા ગયા હૈં ઉનકા
કારણ ઉસકા રૂપી હોના હૈં પુદ્ગલાસ્તિકાય અરૂપી નહીં હોતા હૈં।
જીવાસ્તિકાય કો જો અરૂપિકાય મેં ગૃહીત કર લિયા હૈં વહ મૂલરૂપ મેં
ઉસકા અરૂપી હોના હૈં। ધર્માસ્તિકાય આદિ ચે સબ અરૂપી હૈં। હસલિયે
હન્ અસ્તિકાયોં કો અરૂપીકાય મેં પરિગણિત કિયા ગયા હૈં ॥ સૂ. ૧૫ ॥

અવ સૂત્રકાર ઉક્ત જીવાસ્તિકાય કે વિશેષભૂત પુરુષોં કા દૃષ્ટાન્ત
પૂર્વક નિરૂપણ કરતે હૈં—“ ચત્તારિ ફલા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ ૧૬

સૂત્રાર્થ-ફલચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, જૈસે-એક વહ ફલ જો અપક્વ હોતા
હુવા આમકા જૈસા કિશ્ચિત્ મધુર હોતા હૈં ૧ દૂસરા વહ જો અપક્વ હોતા
હુવા પક્કે ફલ કા જૈસા અત્યન્ત મધુર હોતા હૈં ૨ તૈસરા વહ જો પકા
હુવા હોકર આમ જૈસા કિશ્ચિત્ મધુર હોતા હૈં-૩ ઓર ચૌથા વહ ફલ

હોવા છતાં જે બહુપ્રદેશી છે, તેમને અરૂપીકાય કહે છે. એવા અરૂપીકાય ચાર
કહ્યાં છે-(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને
જીવાસ્તિકાય. અહીં પુદ્ગલાસ્તિકાયને અરૂપીકાય નહીં કહેવાનું કારણ એ છે
કે તે રૂપી પદાર્થ છે-અરૂપી નથી જીવાસ્તિકાયને અરૂપીકાય કહેવાનું કારણ
એ છે કે મૂળરૂપે તે અરૂપી છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ આ ચાર પદાર્થો અરૂ-
પી જ છે. તેથી આ અસ્તિકાયોને અરૂપીકાયમાં ગણવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત જીવાસ્તિકાયનું-વિશેષભૂત પુરુષોના દૃષ્ટાન્તપૂર્વક
નિરૂપણ કરે છે—“ ચત્તારિ ફલા પળ્લતા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ફલોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કાયું હોવા છતાં પણ
કેરીના જેવું સહેજ મધુરતાયુક્ત રૂણ. (૨) કાયું હોવા છતાં પાકા રૂણના

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आमो नाम एकः आममधुरफलसमानः १, आमो नामैकः पक्वमधुरफलसमानः २, पक्वो नामैकः आममधुरफलसमानः ३, पक्वो नामैकः पक्वमधुरफलसमानः ४ । सू० १६ ॥

टीका—“ चत्वारि फला ” इत्यादि-चत्वारि=चतुः संख्यानि, फलानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आमम्=अपक्वम् सत् आममधुरम्-आममिव किञ्चिन्मधुरम् एकं=किञ्चित्फलं भवति, ‘ नामे ’ ति चतुर्ध्वपि भङ्गेषु वाक्यालङ्कारे १, तथा-आमम्=अपक्वं सत् पक्वमधुरम्=पक्वमिवात्यन्तं मधुरम्, एकं=कञ्चित् फलं भवति २, तथा-पक्वं-परिपाकप्राप्तं सत् आममधुरम्=आममिव किञ्चिन्मधुरम्, एकं फलं भवति ३, तथा-पक्वं=परिणतं सत् पक्वमधुरम्=पक्वमिवोत्कृष्टमधुरमेकं फलं भवति ४।

જો પક જાને પર પકે હુવે ફલ કા જૈસા ઉત્કૃષ્ટ મધુર હોતા હૈ ૪ इसी प्रकार चार प्रकार के पुरुष कहे गये हैं, एक वह जो आम मधुर फल का समान होता है १ दूसरा वह जो पक्व मधुर फल का समान होता है-२ तीसरा वह जो पक जाने पर भी अपक्व आम फल के समान होता है ३ चौथा वह जो कि- पक्व हुवे पक्व फल का जैसा ही होता है ४ यहां-आम शब्द से अपक्व फल लिया गया है और-पक्व शब्द से पका हुआ फल लिया गया है “ नाम ” पद सर्वत्र वाक्यालङ्कार में प्रयुक्त हुआ है। एक फल ऐसा होता है जो आम होता हुआ आम जैसा ही मधुर होता है, अर्थात्-किञ्चित् मधुर होता है-१ एक फल ऐसा होता है जो आम होता हुआ भी पके हुवे फल जैसा अत्यन्त

જેવું અત્યન્ત મધુર હોય એવું ફળ (૩) પાકું હોવા છતાં કેરીના જેવું સહેજ મધુર ફળ. (૪) પાકીને ઉત્કૃષ્ટ રૂપે મધુર થયેલું ફળ. એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અપકવ કેરીના જેવા (૨) અપકવ હોવા છતાં ‘પકવ મધુર ફળ સમાન, (૩) પકવ હોવા છતાં અપકવ ફળ સમાન અને (૪) પકવ થઈને પકવ ફળસમાન મધુર. આ સૂત્રમાં “ આમ ”—“ કેરી ” આ પદ દ્વારા ‘ ફળ ’ ગૃહીત થયેલ છે. ‘ પકવ ’ પદથી પાકેલું ફળ ગૃહીત થયેલ છે, હવે ફળોના ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) કોઈ ફળ એવું હોય છે કે તે જ્યારે અપકવ (કાચું) હોય છે ત્યારે આમ (કેરી) જેવું જ મધુર હોય છે-એટલે કે સહેજ મધુર હોય છે.

(૨) કોઈક ફળ એવું હોય છે કે જે અપકવ હોવા છતાં પણ પકવ ફળના જેવું અત્યંત મધુર હોય છે.

દાર્ષ્ટાન્તિકપુરુષજાતસૂત્રમાહ—

“ એવામેવે ”-ત્યાદિ-એવમ્=અનન્તરોક્તદૃષ્ટાન્તભૂતફલવદેવેત્યર્થઃ, ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-આમઃ=અપરિપક્વઃ-વયઃ શ્રુતાભ્યા-મવ્યક્ત ઇત્યર્થઃ યશ્ચ ન વયોવૃદ્ધો ન ચ જ્ઞાનવૃદ્ધઃ સ પુરુષઃ, આમમધુરફલ-સમાનઃ-અપક્વ-ફલવત્કિશ્ચિન્મધુરિમયુક્ત ફલ તુલ્યઃ, અર્થાઘયાઽઽમમધુરફલં સ્વલ્પમાધુર્યયુક્તં ભવતિ તથૈકઃ કશ્ચિત્ પુરુષોઽપિ સ્વલ્પમાત્રો-પશમાદિ રૂપમાધુર્યયુક્તો ભવતિ કિશ્ચિદુપશમાદિમાન્ કશ્ચિત્પુરુષો ભવતીતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ, “ નામે ”-તિ સર્વત્ર

મધુર હોતા હૈ-૨ એક ફલ એસા હોતા હૈ જો પક જાને પર મી પકે હુવે ફલ જૈસા કિશ્ચિત્ હી મધુર હોતો હૈ-૩ તથા-એક ફલ એસા હોતા હૈ જો પક જાને પર હી પકે હુવે ફલ સદશ વહુત અધિક મધુર હોતા હૈ ૪ ઇસ પ્રકાર સે ફલ કી ચતુષ્પ્રકારતા કા કથન કરકે અવ સૂત્રકાર ઇસ ચતુષ્પ્રકારતા કી સમતા પુરુષોં કે સાથ ઘટાને કે લિયે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષજાત સૂત્ર કા કથન કર રહે હૈ-ઇસમેં વે યહ પ્રદર્શિત કરતે હૈ કિ-દૃષ્ટાન્ત સ્વરૂપ ફલ સદશ હી ચાર પુરુષજાત કહે ગયે હૈ ઇનમેં એક વહ જો આમ મધુર ફલ કા સમાન હોતા હૈ અર્થાત્-એસા વહ પુરુષ નતો વયોવૃદ્ધ હોતા હૈ ઓર ન જ્ઞાનવૃદ્ધ હોતા હૈ ૧ કોઈ એક આમ મધુર ફલ અપક્વ અવસ્થા મેં મી કિશ્ચિત્ મધુરિમા યુક્ત (સ્વલ્પ મધુરિમા સે યુક્ત) હોતા હૈ, ઊસી પ્રકાર કોઈ એક પુરુષ મી સ્વલ્પમાત્રા મેં ઉપ-શમાદિરૂપ માધુર્ય સે યુક્ત હોતા હૈ-૧ અર્થાત્-કોઈ એક પુરુષ એસા

(૩) કોઈક ફળ એવું હોય છે કે જે પકવ થયા છતાં પણ અત્યન્ત મધુર હોતું નથી પણ સહેજ મધુર હોય છે.

(૪) કોઈક ફળ એવું હોય છે કે જે પાક્યું હોય ત્યારે પાકી કેરીના જેવું અત્યંત મધુર હોય છે.

આ રીતે ફળોના ચાર પ્રકારનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર આ ચતુ-ષ્પ્રકારતાની સમાનતા પુરુષોની સાથે ઘટાવવા નિમિત્તે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ જાત વિષયક સૂત્રનું નિરૂપણ કરે છે—

દૃષ્ટાંતરૂપ ફળ સરખા ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે.

(૧) અપકવ સહેજ મધુર ફળસમાન પુરુષ-જે પુરુષ વયોવૃદ્ધ પણ ન હોય અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ ન હોય, તેને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. અથવા જેમ કોઈ ફળ (દા. ત. કેરી) અપકવાવસ્થામાં પણ અલ્પ પ્રમાણમાં મધુરતા યુક્ત હોય છે, એ જ પ્રમાણે કોઈ કોઈ પુરુષ અલ્પ માત્રામાં ઉપશમાદિ રૂપ

મંત્રેષુ વાક્યાલક્ષારે ૧। તથા-“ આમ ” इत्यादि-एकः=कश्चित् पुरुषः आमः-वयश्चुताभ्यामव्यक्तः सन्नेव पक्वमधुरफलसमानः-परिपक्वफलवत् प्रधानोपशमादिगुणालङ्कृतत्वादत्यन्तमधुरस्वभावः २, तथा-“ पक्व ” इत्यादि-एकः=कश्चित्पुरुषः, पक्वः=वयःश्रुताभ्यां परिणतः सन् आममधुरफलसमानः=स्वल्पमात्रोपशमादिगुणरूपमाधुर्यवान् भवति ३, तथा-“ पक्वो नाम ” इत्यादि-एकः=कश्चित्पुरुषः पक्वः=वयःश्रुताभ्यां परिणतः पक्वमधुरफलसमानः-प्रधानोपशमादि गुणविभूषितत्वादत्यन्तमधुरस्वभावो भवति । ४ । । सू० १६ ॥

होता है जो कुछ २ उपशम आदि गुणवाला होता है । एक कोई दूसरा पुरुष ऐसा होता है जो-वय और श्रुत इनसे अव्यक्त हुवा वयोवृद्ध ज्ञानवृद्ध नहीं हुवा भी प्रधान उपशमादि गुणों से युक्त होने के कारण अत्यन्त मधुर स्वभाववाला होता है-ऐसा वह पुरुष आम पक्व मधुर फल के समान होता है । कोई एक तीसरे प्रकार का पुरुष ऐसा होता है कि जो वय और श्रुत से परिणत होता हुवा वयोवृद्ध और ज्ञानवृद्ध होता हुवा भी स्वल्पमात्रा में ही उपशमादि गुणरूप माधुर्यवाला होता है ऐसा वह पुरुष पक्व आम मधुर फल के समान होता है-३ और कोई एक चौथे प्रकार का पुरुष ऐसा होता है जो वयोवृद्ध और श्रुत इनसे परिणत होने पर पक्वमधुरफल के समान प्रधान उपशमादि गुण विभूषित होने के कारण अत्यन्त मधुर स्वभाववाला होता है ४ ॥ सू. १६ ॥

માધુર્યથી યુક્ત હોય છે એટલે કે કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અલ્પ માત્રામાં જ ઉપશમ આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે.

(૨) અપકવ હોવા છતાં અતિ મધુર ફળ સમાન પુરુષ-કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ નહીં હોવા છતાં પણ ઉપશમાદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે અત્યન્ત મધુર સ્વભાવવાળો હોય છે, એવા પુરુષને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે.

(૩) પકવ છતાં અલ્પ માત્રામાં માધુર્ય યુક્ત ફળસમાન-કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ હોવા છતાં પણ અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપશમાદિ ગુણરૂપ માધુર્યવાળો હોય છે, એવા પુરુષને આ ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

(૪) અતિશય માધુર્ય યુક્ત પકવ ફળ સમાન પુરુષ-કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ (શ્રુત આદિમાં પારંગત) પણ હોય છે અને ઉપશમાદિ પ્રધાન ગુણોથી વિભૂષિત હોવાને કારણે અત્યન્ત મધુર સ્વભાવવાળો હોય છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

પૂર્વે પક્વમધુરુક્તઃ, સ ચ સત્ય ગુણયોગાજ્ઞાયત ઇતિ સત્ય તદ્વિપરીતં ચ મૃષા તથા સત્યાસત્યનિમિત્તં પ્રણિધાનં ચ નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—ચતુર્વિદ્ધે સત્યે પળ્લભ્યે, તં જહા--કાંડજ્ઞયયા ૧, ભાસુજ્ઞયયા ૨, ભાવુજ્ઞયયા ૩, અવિસંવાયનાજોગે ૪। ચતુર્વિદ્ધે મોસે પળ્લભ્યે, તં જહા-કાય અણુજ્ઞયયા ૧, ભાસ અણુજ્ઞયયા ૨, ભાવ અણુજ્ઞયયા ૩, વિસંવાયનાજોગે ૪। ચતુર્વિદ્ધે પળિહાણે પળ્લભ્યે, તં જહા--મળપળિહાણે ૧, વડ્પળિહાણે ૨, કાયપળિહાણે ૩, ઉવગરણપળિહાણે ૪। એવં ણેરઙ્ગયાણં પંચિંદિયાણં જાવ વેમાળિયાણં ૨૪। ચતુર્વિદ્ધે સુપ્પળિહાણે પળ્લભ્યે, તં જહા-મળસુપ્પળિહાણે ૧, વડ્સુપ્પળિહાણે ૨, કાયસુપ્પળિહાણે ૩, ઉવગરણસુપ્પળિહાણે ૪। એવં સંજયમણુસ્સાવિ ।

ચતુર્વિદ્ધે દુપ્પળિહાણે પળ્લભ્યે, તં જહા--મળદુપ્પળિહાણે ૧, વડ્દુપ્પળિહાણે ૨, કાયદુપ્પળિહાણે ૩, ઉવગરણદુપ્પળિહાણે ૪। એવં ણેરઙ્ગયાણં પંચિંદિયાણં જાવ વેમાળિયાણં ॥સૂ૦ ૧૮ ॥

છાયા—ચતુર્વિધં સત્યં પ્રજ્ઞસમ્, તથા—કાયઋજુકતા ૧, —ભાષ ઋજુકતા ૨, ભાવ ઋજુકતા ૩, અવિસંવાદનાયોગઃ ૪। ચતુર્વિધં મૃષા પ્રજ્ઞસમ્, તથા—કાયાનૃજુકતા ૧, ભાષાનૃજુકતા ૨, ભાવાનૃજુકતા ૩, વિસંવાદનાયોગઃ ૪।

“ચતુર્વિદ્ધે સત્યે પળ્લભ્યે—” ઇત્યાદિ-૧૭

સૂત્રાર્થ—સત્ય ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા :હે, જૈસે - કાયઋજુકતા ૧ ભાષઋજુકતા ૨ ભાવઋજુકતા ૩ ઓર અવિસંવાદનાયોગ ૪ । મૃષાવાદ ચાર ભેદવાલા કહા ગયા હૈ, જૈસે કાયાનૃજુકતા ૧ ભાષાનૃજુકતા ૨ ભાવાનૃજુકતા ૩ ઓર વિસંવાદ-

“ચતુર્વિદ્ધે સત્યે પળ્લભ્યે ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—સત્યના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કાયઋજુકતા, (૨) ભાષઋજુકતા, (૩) ભાવઋજુકતા અને (૪) અવિસંવાદનાયોગ.

મૃષાવાદના ચાર પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) કાયાનૃજુકતા, (૨) ભાષા અનૃજુકતા, (૩) ભાવાનૃજુકતા અને વિસંવાદનાયોગ.

ચતુર્વિધં પ્રાણિધાનં પ્રજ્ઞસમ્, તદ્યથા—મનઃપ્રણિધનં ૧, વાક્પ્રણિધાનં ૨, કાયપ્રણિધાનમ્ ૩, ઉપકરણપ્રણિધાનમ્ ૪। एवं नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां यावद् वैमानिकानाम् २४। चतुर्विधं सुप्रणिधानं प्रज्ञसम्, तद्यथा—मनःसुप्रणिधानं १, वाक्सुप्रणिधानं २, कायसुप्रणिधानम् ३, उपकरणसुप्रणिधानम् ४। एवं संयतमनुष्याणामेव।

ચતુર્વિધં દુષ્પ્રણિધાન પ્રજ્ઞસમ્, તદ્યથા—મનોદુષ્પ્રણિધાનં ૧, વાગ્દુષ્પ્રણિધાનં ૨, કાયદુષ્પ્રણિધાનમ્ ૩, ઉપકરણદુષ્પ્રણિધાનમ્ एवं नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां यावद् वैमानिकानाम् २४। (सू० १८)

ટીકા—“ ચડવિહે ” ઇત્યાદિ—ચતુર્વિધં=ચતુષ્પ્રકારં સત્યં પ્રજ્ઞસમ્, તદ્યથા—કાયઋજુકતા—ઋજુઃ—સરલઃ સ એવ ઋજુકસ્તસ્ય ભાવઃ ઋજુકતા, કાયસ્ય ઋજુકતા

નાયોગ ૪। પ્રણિધાન ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે—મનઃ પ્રણિધાન ૧ વાક્ પ્રણિધાન—૨ કાય પ્રણિધાન—૩ ઔર ઉપકરણ પ્રણિધાન ૪। હસ પ્રણિધાન કા હોના નારક પંચેન્દ્રિય સે લેકર યાવત્ વૈમાનિક તક સમાન જાનના ચાહિયે। સુપ્રણિધાન ચાર પ્રકાર કા હોતા હૈ જૈસે—મનઃ સુપ્રણિધાન ૧ વાક્ સુપ્રણિધાન ૨ કાય સુપ્રણિધાન ૩ ઔર ઉપકરણ સુપ્રણિધાન ૪ यह सुप्रणिधान संयत मनुष्यों को ही होता है। दुष्प्रणिधान चार प्रकार का कहा गया है, जैसे—मनोदुष्प्रणिधान १ वाग्दुष्प्रणिधान २ कायदुष्प्रणिधान ३ और—उपकरण दुष्प्रणिधान ४ यह दुष्प्रणिधान नैरयिक पञ्चेन्द्रियसे लेकर यावत् वैमानिक तकको होता है।

સત્ય કોયઋજુકતા આદિ ભેદ સે ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ
उसका तात्पर्य ऐसा है—ऋजु नाम सरलता है ऋजु ही ऋजुक है ऋजुक

પ્રણિધાનના પશુ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) મનઃપ્રણિધાન, (૨) વાક્પ્રણિધાન, (૩) કાયપ્રણિધાન અને (૪) ઉપકરણ પ્રણિધાન. આ પ્રણિધાનનો નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યંતના સમસ્ત જીવોમાં સદ્ભાવ સમજવો.

સુપ્રણિધાનના પશુ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) મનઃસુપ્રણિધાન, (૨) વાક્ સુપ્રણિધાન, (૩) કાય સુપ્રણિધાન અને (૪) ઉપકરણ સુપ્રણિધાન. આ સુપ્રણિધાનનો સદ્ભાવ સંયત મનુષ્યોમાં જ હોય છે.

દુષ્પ્રણિધાનના પશુ ચાર પ્રકાર છે—(૧) મનોદુષ્પ્રણિધાન, (૨) વાગ્દુષ્પ્રણિધાન, (૩) કાયદુષ્પ્રણિધાન અને (૪) ઉપકરણ દુષ્પ્રણિધાન. આ દુષ્પ્રણિધાનનો સદ્ભાવ નારક પંચેન્દ્રિયથી લઈને વૈમાનિક પર્યંતના જીવોમાં હોય છે.

વિશેષાર્થ—સત્યના ચાર ભેદોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—
‘ઋજુ’ એટલે સરલ. ઋજુને જ ઋજુક કહે છે, ઋજુકતા ભાવને ઋજુકતા કહે છે, કાયાની સાથે જ જેનો સંબંધ છે એવી ઋજુકતાનું નામ કાયઋજુકતા

કાયઋજુકતા=કુટિલપથાન્ કાયસ્ય વિમુક્ષીકરણેન યથાર્થમાર્ગપ્રવૃત્તિરિતિ ભાવઃ
 ૧, ભાષ ઋજુકતા-સત્યસંભાષણપ્રવૃત્તિઃ ૨, ભાવ ઋજુકતા-ભાવ્યતે-પદાર્થશ્ચિ-
 ન્ત્યતેડનેતિ ભાવો મનસ્તસ્ય ઋજુકતા=સરલતા તથોક્તા=મનસઃ શુદ્ધપ્રવૃત્તિઃ
 ૩, તથા-અવિસંવાદનાયોગઃ-અનાભોગાદિના ગવાદિકમશ્વાદિકં યદ્વદતિ સા
 વિસંવાદના, યદ્વા-ઋસ્મૈચિજ્જનાય ક્ષિશ્ચિત્સ્વીકૃત્ય યન્ન ક્રિયતે સા વિસંવાદના,
 ન વિસંવાદના અવિસંવાદના, તસ્યા યોગઃ=સમ્બન્ધઃ અવિસંવાદના યોગઃ ૪।

“ચઉન્નિહે મોસે” ઇત્યાદિ-મૃષા ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમિત્યન્વયઃ, તથા-

કા ભાવ ઋજુકતા હૈ કાય સે સમ્બદ્ધ હોના કાયઋજુકતા હૈ કુટિલ
 માર્ગ સે શરીર કો વિમુક્ષ કરના ઓર ઉસે યથાર્થમાર્ગ મેં લે જાના
 હસકા નામ-કાયઋજુકતા હૈ ૧। સત્ય ભાષણ મેં પ્રવૃત્તિ કા હોના યહ
 ભાષાઋજુકતા હૈ-૨ પદાર્થોં કા ચિન્તન જિસકે નિમિત્ત સે ક્રિયા જાતા
 હૈ ઉસકા નામ ભાવ હૈ-મન હૈ હસકી જો ઋજુકતા સરલતા હૈ વહ
 ભાવઋજુકતા હૈ, યહ-ભાવઋજુકતા મન કી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિરૂપ હોતી હૈ
 ૩ તથા અનાભોગ આદિ કારણ સે જો ગાય આદિ કો અશ્વાદિ કહ
 દિયા જાય વહ વિસંવાદના હૈ। અથવા-જિસ કિસી જન કે લિયે કુછ
 કરના સ્વીકાર કરકે થી જો નહીં ક્રિયા જાતા હૈ વહ વિસંવાદના હૈ
 એસી વિસંવાદના કા નહીં હોના યહ અવિસંવાદના હૈ હસ અવિસંવાદના
 કા યોગ સમ્બન્ધ અવિસંવાદના ૪। ચાર પ્રકાર કા જો કાયાઽઋજુકતા
 આદિ ભેદ સે શૃષ્ટા કહી ગઈ હૈ, ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈ-શરીર કી જો

છે “કુટિલ માર્ગશ્ચ શરીરને વિમુખ કરવું અને તેને યથાર્થ માર્ગે લઈ
 જવું તેનું નામ કાયઋજુકતા છે.” ૧।

સત્ય ભાષામાં પ્રવૃત્ત થવું-સત્ય બોલવું તેનું નામ ભાષઋજુકતા છે. ૨।

પદાર્થોનું ચિન્તન જેની મદદથી કરવામાં આવે છે તેનું નામ ભાવ
 (મન) છે. તે ભાવ અથવા મનની જે સરલતા છે તેને ભાવઋજુકતા કહે છે,
 તે ભાવઋજુકતા મનની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિરૂપ હોય છે. ૩।

અનાભોગ (અજ્ઞાન) આદિ કારણોને લીધે ગાય આદિને અશ્વાદિ કહી
 દેવામાં આવે-આ પ્રકારની વિસંવાદિતાનું નામ વિસંવાદના છે. અથવા કે.ઇ
 કાર્ય કરી આપવાનું સ્વીકારીને, તે કાર્ય ન કરી આપવું તેનું નામ વિસંવાદના
 છે. આ પ્રકારની વિસંવાદનાનો અભાવ હોવો, તેનું નામ અવિસંવાદના છે.
 આ અવિસંવાદનાના યોગ (સંબંધ) ને અવિસંવાદના યોગ કહે છે. ૪।

કાયાનૃજકતા-કાયસ્ય-શરીરસ્ય અનૃજકતા=અસરલતેતિ કાયાનૃજકતા=શરીર-
સ્યાયથાવસ્થિતપ્રવૃત્તિઃ ૧, ભાષાઽનૃજકતા-વાચોઽયથાર્થવોધનાર્થા પ્રવૃત્તિઃ ૨,
ભાવાનૃજકતા-મનસોઽયથાર્થપદાર્થચિન્તનપ્રવર્તના ૩, વિસંવાદનાયોગઃ-પ્રતિ-
જ્ઞાતપદાર્થાઽકરણસમ્બન્ધઃ, કસ્મૈચિત્ કિચ્ચિત્પ્રતિજ્ઞાય 'મયેદં ન પ્રતિજ્ઞાત'—
મિત્યાકારકવિસંવાદનાયોગઃ ૪।

“ચત્ત્વિહે પણિહાણે” ઇત્યાદિ-પ્રણિધાનં-પ્રણિધિઃ પ્રયોગ ઇત્યર્થઃ, તત્ત્વ-
તુર્વિધં પ્રજ્ઞમ્, તદ્વથા-મનઃપ્રણિધાનં-મનસઃ=ચિત્તસ્ય પ્રણિધાનમ્=આર્ત-રૌદ્ર-

અનૃજકતા અસરતા હૈ વહ કાયાઽનૃજકતા હૈ ઇસમેં શરીર કી અ-
થાવસ્થિતરૂપ સે પ્રવૃત્તિ રહતી હૈ-૧ વચન કી અયથાર્થ કો વોધન કરને
મેં જો પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ વહ ભાષાઽનૃજકતા હૈ-૨ મન કી પ્રવૃત્તિ અયથાર્થ
પદાર્થ કે ચિન્તન કરને મેં જો હોતી હો વહ ભાવાઽનૃજકતા હૈ-૩ તથા
પ્રતિજ્ઞાત અર્થ કા જહીં કરના યહ વિસંવાદનાયોગ હૈ “મેં તુમ્હારા
અમુક કાર્ય કર દૂંગા” એસી પ્રતિજ્ઞા કરકે મી ફિર ઉસસે એસા
કહના કિ મેંને એસા કરના સ્વીકાર નહીં કિયા (થા) હૈ ઇત્યાકારક
યહ વિસંવાદનાયોગ હોતા હૈ ।

“ચત્ત્વિહે પણિહાણે” ઇત્યાદિ પ્રણિધાન શબ્દ કા અર્થ લગાના,
ઉસ વિષય મેં ઉસે જોડના । યહ પ્રણિધાન ચાર પ્રકાર કા જો કહા
ગયા હૈ ઉસકા અભિપ્રાય એસા હૈ-આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ્ય, ઓર શુક્લ યે

હવે મૃષાવાદના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) કાયાનૃજકતા—શરીરની જે અનૃજકતા (અસરલતા) હોય છે તેને કાયા
નૃજકતા કહે છે. કુટિલ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું અને શરીરથી અયથાર્થ પ્રવૃત્તિ
કરવી તેનું નામ કાયાનૃજકતા છે. (૨) અસત્ય વચનને ભાષા અનૃજકતા કહે
છે-વચનની અયથાર્થનું વોધન કરવાની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ ભાષા
અનૃજકતા છે. (૩) અયથાર્થ પદાર્થનું ચિન્તન કરવા રૂપ મનની જે પ્રવૃત્તિ
થાય છે તેને ભાવ અનૃજકતા કહે છે (૪) પ્રતિજ્ઞાત અર્થનું પાલન ન કરવું
તેનું નામ વિસંવાદનાયોગ છે જેમકે “હું તમારૂં આ કાર્ય કરી દઈશ” આ
પ્રકારનું વચન આપ્યા પછી તે વચનનું પાલન ન કરવું અને “મેં એવી વાત
કહી કરી જ નથી,” આ પ્રમાણે કહેવું, તે વિસંવાદનાયોગ રૂપ ગણાય છે.

હવે પ્રણિધાનના ચાર પ્રકારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—
“ચત્ત્વિહે પણિહાણે” ઇત્યાદિ-પ્રણિધાન એટલે લગાડવું-પરોવવું, અથવા
અમુક વિષયમાં જોડવું. તે પ્રણિધાનના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—

ધર્મ્ય-શુકલરૂપતયા ક્વચિદ્ વ્યાપૃતીકરણમ્ ૧, વાક્યપ્રણિધાનમ્=વાચ:-વચનસ્ય પ્રણિધાનમ્-આર્તાદિરૂપતયા સંભાષણમ્ ૨, કાયપ્રણિધાનં-શરીરસ્ય ક્વચિદાર્તાદિરૂપતયા મંલગ્નીકરણમ્ ૩, ઉપકરણપ્રણિધાનમ્-ઉપકરણસ્ય સામાન્યવિશિષ્ટ-વસ્ત્રપાત્રપ્રભૃતેઃ પ્રણિધાનં-વ્યાપરણમ્ ૪।

“ एवं ” इति-अनेन प्रकारेणेत्यर्थः, अर्थाद् यथा सामान्यतः सर्वसाधारणं प्रणिधानमुक्तं तथा, ‘ णेरइयाणं ’ इत्यादि-नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां चतुर्विंशतिदण्डकोक्तानां मध्ये ये पञ्चेन्द्रियाः सन्ति मनुष्यतिर्यञ्चस्तेषां मनआदिप्रणिधानं बोध्यम् । तत् किंपर्यन्तानामिति निर्दिशति-‘ जाव वैमाणियाणं ’ इति-यावद् वैमानिकानाम्-वैमानिकपर्यन्तानाम्, एकेन्द्रियविकलेन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां तु न मनःप्रभृतिप्रणिधानं भवितुमर्हति, तेषां मनोवाक्कायोपकरणप्रणिधानासम्भवात् ।

જો ચાર ધ્યાન હૈં इनमेंसे किसी एक ध्यान रूपमें मनको व्यापृत करना (लगाना) यह मनःप्रणिधान है आर्त आदिरूप से संभाषण करना यह वाक्यप्रणिधान है शरीर को आर्तादिरूप से किसी काम में लगाना यह कायप्रणिधान है सामान्य या विशिष्ट वस्त्र पात्र आदि का जो व्यापारित करना लगाना है वह उपकरण प्रणिधान है, यह प्रणिधान सामान्यरूप से समस्त जीवों में होता है । परन्तु मनः प्रणिधान आदि तीन प्रणिधान एकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय और-असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय जीवों को नहीं होते हैं । क्यों कि-मन वचन और-उपकरणों की वहां असम्भवता है नैरयिकों में पञ्चेन्द्रियों में यावत् वैमानिकों में ये सब प्रणिधान

(૧) મનઃપ્રણિધાન—આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુકલ, આ જે ચાર ધ્યાન છે તેમાંથી કોઈ પણ એક ધ્યાનમાં મનને લગાડવું (એકાગ્ર કરવું) તેનું નામ મનઃપ્રણિધાન છે. (૨) આર્ત આદિ રૂપે સંભાષણ કરવું તેનું નામ વાક્ય પ્રણિધાન છે. (૩) શરીરને આર્તાદિ રૂપે કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવું તેનું નામ કાયપ્રણિધાન છે. (૪) સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ પાત્ર આદિ ઉપકરણના પ્રણિધાનનું નામ ઉપકરણ પ્રણિધાન છે. કાયપ્રણિધાનનો સફલાવ સામાન્ય રૂપે સમસ્ત જીવોમાં હોય છે. પરન્તુ મનઃપ્રણિધાન આદિ બાકીના ત્રણ પ્રણિધાનનો સફલાવ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં હોતો નથી, કારણ કે મન, વચન અને ઉપકરણોની તે જીવોમાં સંભાવના હોતી નથી. નારકોમાં, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમાં અને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં આ ચારે પ્રણિધાનોનો સફલાવ હોય છે.

“ ચતુર્વિધં સુપ્રણિધાન ”—મિત્યાદિ—સુપ્રણિધાનં=શોભનપ્રયોગઃ, ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા—મનઃસુપ્રણિધાનં—મનસઃ સુષ્ટુ પ્રયોગઃ=ચિત્તસ્ય, ધર્મધ્યાનાદિના સુચારુવ્યાપરણમ્ । એવ વાક્યાયોપકરણસુપ્રણિધાનાનિ વોધ્યાનિ । ૪૧

“ એવં સંજયમણુસ્સાણવિ ” ઇતિ—એવમ્=ઈદશં સુપ્રણિધાનચતુષ્ટયમ્, સંયત-મનુષ્યાણામેવ—સંયતાશ્ચ તે મનુષ્યાઃ સંયતમનુષ્યાસ્તેપામેવ=ધૃતસંયમમનુષ્યાણામેવ મનઃપ્રવૃત્તિસુપ્રણિધાનં ભવતિ નાન્યેપામિત્યર્થઃ, સુપ્રણિધાનસ્ય ચારિત્રપરિણતિ-સ્વરૂપત્વાત્ ।

“ ચતુર્વિધે દુષ્પ્રણિધાને ” ઇત્યાદિ—દુષ્પ્રણિધાનમ્=અશોભનપ્રયોગઃ, તત્ત્વ-હોતે હૈં । “ ચતુર્વિધ સુપ્રણિધાનમ્ ” ઇત્યાદિ શોભન પ્રયોગ કા નામ સુપ્રણિધાન હૈં યહ સુપ્રણિધાનકા મનઃ સુપ્રણિધાન આદિ ચાર ભેદ કહા ગયા હૈં ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈં કિ—ચિત્ત કો ધર્મધ્યાન આદિ દ્વારા સુચારુરૂપ સે વ્યાપૃત કરના લગાના, યહ મન કા સુપ્રણિધાન હૈં ઇસી પ્રકાર વાક્ સુપ્રણિધાન કાય સુપ્રણિધાન ઓર ઉપકરણ સુપ્રણિધાન કે સમ્બન્ધ મેં ભી જાનના ચાહિયે । “ એવં સંજયમણુસ્સાણવિ—” યહ સુપ્રણિધાન ચતુષ્ટય સંયતમનુષ્યોં કો (સંયતશીલકો) હી હોતાહૈં, અન્ય મનુષ્યોં કો નહીં । ક્યોંકિ—સુપ્રણિધાન ચારિત્ર પરિણતિરૂપ હોતા હૈં ।

“ ચતુર્વિધે દુષ્પ્રણિધાને—” ઇત્યાદિ અશોભન પ્રયોગ કા નામ દુષ્પ્રણિધાન હૈં યહ—મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ ભેદોં સે જો ચાર પ્રકાર કહા ગયા હૈં ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈં કિ ચિત્ત કો આર્ત રૌદ્ર આદિરૂપ સે પરિણત કરના હસકા નામ—મનોદુષ્પ્રણિધાન હૈં, ઇસી પ્રકાર કા કથન

“ ચતુર્વિધ સુપ્રણિધાનમ્ ” ઇત્યાદિ—

શોભન પ્રયોગનું નામ સુપ્રણિધાન છે, તે સુપ્રણિધાનના પણ મનઃસુપ્ર-ણિધાન આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે—(૧) મનઃસુપ્રણિધાન—ચિત્તને ધર્મધ્યાન આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં લીન કરવું તેનું નામ મનઃસુપ્રણિધાન છે. એ જ પ્રમાણે વાક્સુપ્રણિધાન, કાયસુપ્રણિધાન અને ઉપકરણ સુપ્રણિધાનના અર્થ પણ જાતે જ સમજી શકાય એવા હોવાથી અહીં તેમનું અધિક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. “ એવં સંજયમણુસ્સા વિ ” આ ચાર સુપ્રણિધાનનો સદ્ભાવ સંયત (સંયમ-શીલ) મનુષ્યોમાં જ હોય છે—અન્ય અસંયત મનુષ્યોમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી, કારણ કે સુપ્રણિધાન ચારિત્ર પરિણતિ રૂપ હોય છે.

“ ચતુર્વિધે દુષ્પ્રણિધાને ” ઇત્યાદિ અશોભન પ્રયોગનું નામ દુષ્પ્રણિધાન છે. તેના મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે.

તુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા-મનોદુષ્પ્રણિધાનં=ચિત્તસ્થાઽઽર્ત્તરૌદ્રાદિરૂપતયા પ્રયોગઃ
૧, એવં વાકાયોપકરણદુષ્પ્રણિધાનાન્યપિ વિજ્ઞેયાનિ ષઃ।

“ એવ ”-મિતિ, એવમ્=ઈદૃશં મનઃપ્રભૃતિદુષ્પ્રણિધાનં નૈરયિકાણાં પચ્ચેન્દ્રિ-
યાણાં-સંજ્ઞિમનુષ્ય તિરસ્ચાં, યાવદ્ વૈમાનિકાનાં=વૈમાનિકપર્યન્તાનાં ભવતિ, ન ત્વેકે-
ન્દ્રિયવિકલેન્દ્રિયાસંજ્ઞિપચ્ચેન્દ્રિયાણામ્, તેષાં મનઃપ્રભૃતિ પ્રણિધાનાસમ્ભવાત્॥સૂ.૧૭॥

પુરુષાધિકારાદેવાન્યપ્રકારાણિ ચતુર્દશપુરુષસૂત્રાપ્યાદ—

મૂળમ્—ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા, તં જહા--આવાયભદ્દ
ળામમેગે સંવાસભદ્દ ૧, સંવાસભદ્દ ળામમેગે ળો આવાયભ-
દ્દ ૨, ળગે આવાયભદ્દવિ સંવાસભદ્દવિ ૩, ળગે ળો આવા-
યભદ્દ ળો વા સંવાસભદ્દ ૪। ૧।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા, તં જહા--અપ્પળો ળામમેગે
વજ્જં પાસઙ્ગ ળો પરસ્સ ૧, પરસ્સ ળામમેગે વજ્જં પાસઙ્ગ ળો
અપ્પળો ૨, અપ્પળો ળામમેગે વજ્જં પાસઙ્ગ પરસ્સવિ ૩, અપ્પળો
ળામમેગે વજ્જં ળો પાસઙ્ગ ળો પરસ્સવિ ૪। ૨।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા, તં જહા--અપ્પળો ળામમેગે
વજ્જં ઉદારિદ્ધ ળો પરસ્સ ૪। ૩।

વાગ્દુષ્પ્રણિધાન-ઔર કાયદુષ્પ્રણિધાન કે સમ્બન્ધ મેં મી જાનના ચાહિયે,
એસા યહ મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ નૈરયિકોં મેં પચ્ચેન્દ્રિય મનુષ્ય તિર્યચ્ચોં
મેં યાવત્ વૈમાનિકોં મેં હોતો હૈ। એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય ઔર અસંજી
પચ્ચેન્દ્રિયોં મેં મનોદુષ્પ્રણિધાન વચ્ચનદુષ્પ્રણિધાન આદિ નહીં હોતે। કયોં
કિ-હનમેં હનકા અભાવ કહા ગયા હૈ ॥ સૂ.૧૭ ॥

ચિત્તને આર્ત, રૌદ્ર આદિ રૂપે પરિણુ કરવું તેનું નામ મનોદુષ્પ્રણિધાન
છે. એ જ પ્રકારનું કથન કાયદુષ્પ્રણિધાન, વાગ્દુષ્પ્રણિધાન અને ઉપકરણ દુષ્પ્ર-
ણિધાનના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. આ દુષ્પ્રણિધાનોનો સદ્ભાવ નારકોમાં,
પચ્ચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં તથા વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં હોય
છે. પરંતુ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પચ્ચેન્દ્રિય જીવોમાં મનોદુષ્પ્ર-
ણિધાન, વચ્ચનદુષ્પ્રણિધાન આદિનો સદ્ભાવ હોતો નથી, કારણ કે તે જીવોમાં
મન, વચન અને ઉપકરણનો અભાવ કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

અપ્પણો ગામમેગે વજ્જં ઉવસામેઙ્ગો પો પરસ્સં ૪૧ ૪૧

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--અબ્બુદ્ધેઙ્ગો ગામમેગે
પો અબ્બુદ્ધાવેઙ્ગો ૪૧ ૫૧

एवं वंदइ गाममेगे पों वंदावेइ ४१ ६१ एवं सक्कारेइ ७,
सम्माणेइ ८, पूएइ ९, वाएइ १०, पुच्छइ ११, पडिपुच्छइ १२,
वागरेइ १३, सुत्तधरे गाममेगे पों अत्थधरे १, अत्थधरे गाम-
मेगे पों सुत्तधरे २, सुत्तधरे गाममेगे अत्थधरे वि ३, पों
सुत्तधरे गाममेगे पों अत्थधरे वि ४। १४। ॥ सू० १८॥

છાયા—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા—આપાતભદ્રકો નામૈકઃ
સંવાસભદ્રકઃ ૧, સંવાસભદ્રકો નામૈકો નો આપાતભદ્રકઃ ૨, એક આપાતભદ્રકો-
ઽપિ સંવાસભદ્રકોઽપિ ૩, એકો નો આપાતભદ્રકો નો વા સંવાસભદ્રકઃ ૪। ૧।

ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા—આત્મનો નામૈકોઽવદ્યં પશ્યતિ નો
પરસ્ય ૧, પરસ્ય નામૈકોઽવદ્યં પશ્યતિ નો આત્મનઃ ૨, આત્મનો નામૈકોઽવદ્યં
પશ્યતિ પરસ્યાપિ ૩, આત્મનો નામૈકોઽવદ્યં નો પશ્યતિ નો પરસ્યાપિ ૪। ૨।

પુરુષ અધિકાર કો લેકર હી અવ સૂત્રકાર અન્ય પ્રકાર સે ૧૪ પુરુષ
સૂત્રોં કા કથન કરતે હૈં—“ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પુરુષજાત ચાર કહે ગયેહૈંજેસે—આપાતભદ્રક સંવાસભદ્રક ૧ સંવા-
સભદ્રક નો આપાતભદ્રક ૨ આપાતભદ્રકભી સંવાસભદ્રકભી ૩ ઔર—
નો આપાતભદ્રક નો સંવાસભદ્રક ૪। (પ્રથમ) ૧ ચાર પુરુષજાત કહે
ગયે હૈં, જો અપના અવચ્ચ—પાપ દેખતા હૈ, પર કા નહીં—૧ જો દૂસરોં કા
અવચ્ચ દેખતા હૈ અપના નહીં—૨ જો અપના ભી દૂસરોં કા ભી અવચ્ચ

પુરુષ અધિકાર ચાલુ છે, તેથી સૂત્રકાર હવે પુરુષ વિષયક ૧૪ સૂત્રોનું
નિરૂપણ કરે છે—“ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

પુરુષોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આપાત ભદ્રક—નો સંવાસ ભદ્રક,
(૨) સંવાસ ભદ્રક—નો આપાત ભદ્રક, (૩) આપાત ભદ્રક—સંવાસ ભદ્રક અને
(૪) નો આપાત ભદ્રક—નો સંવાસ ભદ્રક । ૧ ।

નીચે પ્રમાણે પશ્ચ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) પોતાના અવધ
(પાપ) ને જોનાર—અન્યના પાપને નહીં જોનાર, (૨) અન્યનું પાપ જોનાર,
પોતાનું નહીં જોનાર; (૩) પોતાનું પાપ પશ્ચ જોનાર અને અન્યનું પાપ પશ્ચ

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્વથા-આત્મનો નામૈકોઽવચ્ચમુદીરયતિ નો પરસ્ય૦ ૪૧ ૩।

આત્મનો નામૈકોઽવચ્ચમુપશમયતિ નો પરસ્ય ૪૧ ૪।

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્વથા-અભ્યુત્તિષ્ઠતે (તિ) નામૈકો નો અભ્યુત્થાપતિ ૪૧ ૫। એવં વન્દતે નામૈકો નો વન્દયતિ ૪૧ ૬। એવં સત્કારયતિ ૪૧ ૭। સમ્માનયતિ ૪૧ ૮। પૂજયતિ ૪૧ ૯। વાચયતિ ૪૧ ૧૦। પૃચ્છતિ ૪૧ ૧૧। પરિપૃચ્છતિ ૪૧ ૧૨। વ્યાકરોતિ ૪૧ ૧૩।

દેખતા હૈ-૩ ઓર ચૌથા વહ જો કિ-અપના ઓર દૂસરોં કા અવચ્ચ નહીં દેખતા હૈ-૪ ચાર પુરુષજાત કહે ગયે હૈ, જૈસે-જો અપને અવચ્ચ કા ઉદીરણ કરતા હૈ પર કે અવચ્ચ કો નહીં ૧-૨-૩-૪। ૪-એક વહ પુરુષ જો અપને અવચ્ચ કો ઉપશમિત કરતા હૈ પર કે અવચ્ચ કો નહીં ૧-૨-૩-૪। ૫-ચાર પુરુષજાત કહે ગયે હૈ, જૈસે-એક વહ જો કિસી કાર્ય ઉત્સાહ સહિત હોકર સ્વયં પ્રવૃત્તિ કરતા હૈ દૂસરે કો ઉત્થિત નહીં કરતા હૈ-૧-૨-૩-૪। ૬-હસી પ્રકાર એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો દૂસરોં કો વન્દના કરતા હૈ સ્વયં દૂસરોં સે વન્દિત નહીં હોના ચાહતા હૈ ૧-૨-૩-૪। ૭ હસી પ્રકાર “સત્કરોતિ” કે સમ્બન્ધ મેં ભી જાનના ચાહિયે ૧-૨-૩-૪। ૮ હસી તરહ “સંમાનયતિ” કે સમ્બન્ધ મેં ભી

જેનાર (૪) પોતાનું પાપ પણ નહીં જેનાર અને અન્યનું પાપ પણ નહીં જેનાર । ૨ ।

નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) પોતાના અવધનું ઉદીરણ કરનારો-પણ પરના અવધનું ઉદીરણ નહીં કરનારો. ખાકીના ત્રણ ભેદો સૂત્ર બીજામાં બતાવેલા કેમ પ્રમાણે સમજી લેવા. । ૩ ।

નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) પોતાના અવધને ઉપશમિત કરનારો પણ પરના અવધને ઉપશમિત નહીં કરનારો, ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. । ૪ ।

નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉત્સાહપૂર્વક કેઇ કાર્યમાં જાતે જ પ્રવૃત્ત થનારો-પણ અન્યને તે માટે ઉત્સાહ નહીં પ્રેરનારો ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. । ૫ ।

પુરુષોના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) બીજાને વન્દન કરનારો પણ બીજા પોતાને વન્દન કરે એવી ઇચ્છા નહીં રાખનારો, ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર અહીં ગૃહીત થવા જોઈએ. । ૬ ।

સત્કારને અનુલક્ષીને પણ એવા જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૭ ।

સૂત્રધરો નામૈકો નો અર્થધરઃ ૧, અર્થધરો નામૈકો નો સૂત્રધરઃ ૨, સૂત્રધરો નામૈકઃ અર્થધરોઽપિ ૩, નો સૂત્રધરો નામૈકઃ નો અર્થધરોઽપિ ૪। ૧૪। સૂ ૦ ૧૮॥

ટીકા—“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—પુરુષજાતાનિ=પુરુષપ્રકારાઃ, ચત્તારિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથા—આપાતભદ્રકઃ=આપતનમાપાતઃ=આકસ્મિકસજ્જમઃ, તત્ર ભદ્રકઃ=કલ્યાણકરો દર્શનાઽઽલાપાદિના સુખસમ્પાદકત્વાત્, “ નામે ”—તિ સર્વત્ર વાક્યાલક્ષ્યારે, એકઃ—કથિતપુરુષો ભવતિ, કિન્તુ નો સંવાસભદ્રકઃ—સંવાસઃ=સહ-

જાનના ચાહિયે ૧-૨-૩-૪। ૯ એસે હી “ વાચયતિ ” કે સમ્બન્ધ મે ભી જાનના ચાહિયે ૧-૨-૩-૪ ૧૦ પૃચ્છતિ ૧૧ પરિપૃચ્છતિ—૧૨ વ્યાકરોતિ इनके विषय में भी इसी उपर्युक्त प्रकार से जानना चाहिये।

ચાર પુરુષજાત કહે ગયે હૈં, જૈસે—કોઈ એક એસા હોતા હૈં જો સૂત્રધર હોતા હૈં અર્થધર નહીં હોતા હૈં—૧ દૂસરા કોઈ એક એસા હોતા હૈં કિ—અર્થધર હોતા હૈં સૂત્રધર નહીં—૨ તૈસરા વહ જો સૂત્રધર ભી હોતા હૈં ઓર અર્થધર ભી ૩ ચૌથા વહ હૈં જો સૂત્રધર ભી નહીં હોતા હૈં ઓર અર્થધર ભી નહીં ૪।

इन सब का स्पष्टीकरण इस प्रकार है — प्रथम सूत्र में जो पुरुषजात पुरुषप्रकार चार कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो “आपातभद्रक-” होता है “आकस्मिकसज्जम में दर्शन आलाप आदि द्वारा सुख सम्पादक होने से

सन्मानने अनुलक्षीने पणु એવાં જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૮ ।

પૂજાસરકારને અનુલક્ષીને પણુ એવા જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૯ ।

“ વાચયતિ ” ના સંબંધમાં અથવા વાચનાના સંબંધને અનુલક્ષીને પણુ પુરુષોના એવા જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૧૦ ।

। ૧૧ । પૃચ્છા અને । ૧૨ । પરિપૃચ્છાને અનુલક્ષીને પણુ ચાર-ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૧૩ । નિર્ણયને અનુલક્ષીને પણુ ચાર પ્રકારના પુરુષો સમજી લેવા. । ૧૪ । પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય છે પણ અર્થધર હોતો નથી, (૨) કોઈ પુરુષ અર્થધર હોય છે, પણ સૂત્રધર હોતો નથી, (૩) કોઈ સૂત્રધર પણ હોય છે અને અર્થધર પણ હોય છે. (૪) કોઈ સૂત્રધર પણ નથી હોતો અને અર્થધર પણ નથી હોતો.

વિશેષાર્થ—પહેલા સૂત્રમાં પુરુષોના જે ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) “ આપાત ભદ્રક—નો સંવાસ ભદ્રક ” આકસ્મિક સંજમમાં દર્શન, આલાપ આદિ દ્વારા જે પુરુષ સુખદાયક અથવા કલ્યાણકર હોય છે તેને આપાત ભદ્રક પુરુષ કહે છે. કોઈક પુરુષ આ પ્રમાણે

વાસસ્ત્ર ભદ્રકઃ=કલ્યાણકારી ન ભવતિ, ક્રૂરત્વાત્, સંસારકારણનિયોજકત્વાદ્વા ૧,

“ સંવાસભદ્ર ” ઇત્યાદિ-સંવાસભદ્રકઃ-એકઃ-કશ્ચિત્પુરુષો ભવતિ સંવસ-
તામત્યન્તોપકારિત્વાત્, કિન્તુ આપાતભદ્રકો ન ભવતિ, અનાલાપરૂપાઽઽલાપા-
દિના સુખકરો ન ભવતીતિ ભાવઃ ૨, એવમન્યભદ્રદ્વયમપિ વિજ્ઞેયમ્ ૪। ૧।

“ ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ-પુનશ્ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞેયાનિ, તથથા-એકઃ=
કશ્ચિત્પુરુષઃ, આત્મનઃ-સ્વસ્ય સ્વસમ્બન્ધીત્યર્થઃ, પ્રાકૃતત્વાદ્ ‘ વજ્ર ’-મિત્યસ્ય
લુપ્તાઽકારસ્ય “ અવઘ ”-મિતિચ્છાયા ભવિતુમર્હતિ, અવઘં-પાપં કર્મ પશ્યતિ,
યદ્વા-વર્જ્યં-વર્જિતું યોગ્યં વર્જ્યં=સર્વત્યાજ્યં કર્મ પશ્યતિ=દશેર્જાનસામાન્યાર્થત્વા-

કલ્યાણ કરતા હોતા હૈ, કિન્તુ-નો “ સંવાસભદ્રકઃ ” સંવાસભદ્રક
નહીં હોતા હૈ, સંવાસ એ સહવાસ મેં ભદ્રક કલ્યાણકારી નહીં હોતા
હૈ। ક્યોં કિ એસા વહ પુરુષ (પ્રાઘઃ) ક્રૂર હોતા હૈ-ઐર સંસાર કારણ
મેં નિયોજક હોતા હૈ-૧ ગહાં સર્વત્ર “ નામ ” વાક્યાલકાર મેં હૈ।
૧ “ સંવાસભદ્ર ” ઇત્યાદિ કોઈ એક દૂસરા પુરુષ એસા હોતા હૈ જો
સંવાસ મેં તો ભદ્રક હોતા હૈ પર વહ આપાતભદ્રક નહીં હોતા હૈ,
આલાપ આદિ દ્વારા સુખ સમ્પાદક નહીં હોને સે કલ્યાણ કર નહીં
હોતા હૈ-૨ એસે હી અન્ય દો ભદ્રોં કે સમ્બન્ધ મેં ભી સમજ્ઞ લેના ચાહિયે
૪। “ ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ હસ દ્વિતીય સૂત્ર મેં જો ચાર પુરુષ પ્રકાર
કહે ગયે હૈં ઉનકા તાત્પર્ય હસ પ્રકાર હૈ કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈં
જો સ્વસમ્બન્ધી પાપકર્મ (અવઘ) કો, અથવા-સર્વત્યાજ્ય કર્મ કો, યા
-હિંસા અનૃત આદિ પાપકર્મ કો દેખતા હૈ જાનતા હૈ। પરન્તુ-પર કે
પ્રતિ ઉદાસીન હોને સે ઉસકે અવઘ કો નહીં દેખતા હૈ નહીં જાનતા

આપાત ભદ્રક તો હોય છે પરન્તુ સંવાસ (સહવાસ) ભદ્રક હોતો નથી.
એટલે કે તેનો સહવાસ સુખદાયક કે કલ્યાણકારક નિવડતો નથી, કારણ કે
એવો પુરુષ સામાન્યતઃ ક્રૂર હોય છે, અને સંસાર કારણમાં નિયોજક હોય છે.
(૨) “ સંવાસ ભદ્રક-નો આપાત ભદ્રક ” કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે
સંવાસ (સહવાસ) માં તો ભદ્રક (સુખદાયક) હોય છે પણ આલાપ આદિ
દ્વારા સુખસમ્પાદક નહીં હોવાથી કલ્યાણકારક હોતો નથી. બાકીના બે પુરુષોનું
કથન પણ આ કથનને આધારે સરળતાથી સમજી શકાય એવું છે.

બીજા સૂત્રમાં પુરુષોના બે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના અવધને
પાપકર્મને અથવા ત્યાજ્યકર્મને અથવા હિંસા, અસત્ય આદિ પાપકર્મોને દેખે

જ્ઞાનાતીત્યર્થઃ, કિન્તુ પરસ્ય=અન્યસ્યાઽવદ્યં વર્જ્યં વા નો પશ્યતિ, યદ્વા-વજ્ર-મિતિચ્છાયા, તદર્થશ્ચ વજ્રવદ્ વજ્રં વા ગુરુત્વાદ્ હિંસાઽનૃતાદિ પાપં કર્મેતિ ભવતિ, તત્ કશ્ચિત્પુરુષઆત્મનઃ-સ્વસમ્બન્ધિ કલહાઽઽદૌ પશ્ચાત્તાપયુત્તત્વાત્ પશ્યતિ, નો હૈ । યહાં “વજ્જ” પદ મેં પ્રાકૃત હોને કે કારણ “અ” કા લોપ હો ગયા હૈ ફસલિયે ફસકી છાયા સંસ્કૃત મેં “અવદ્ય” હો સકતી હૈ, અવદ્યનામ પાપકર્મ કા હૈ । યદ્વા-“વજ્જ” કી સંસ્કૃતચ્છાયા વર્જ્યં મી હો સકતી હૈ, અતઃ ફસ પક્ષ મેં “વર્જિતું યોગ્યં વર્જ્યં” ફસ નિરુક્તિ કે અનુસાર જો સર્વત્યાજ્ય હોતા હૈ વહ વર્જ્યં હૈ, વર્જ્ય કર્મ હૈ । અથવા “વજ્જ” કી સંસ્કૃતચ્છાયા “વજ્ર” મી હોતી હૈ ફસકા અર્થ એસા હોતા હૈ કિ અનૃત આદિ પાપ ગુરુ હોને સે વજ્ર જૈસે હોતે હૈં । “પશ્યતિ” ક્રિયાપદ હૈ ફસકા મી અર્થ એસા હો જાતા હૈ કિ-કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો સ્વસમ્બન્ધી અવદ્ય કો પાપકર્મ કો હી દેલતા હૈ પરસમ્બન્ધી પાપકર્મ કો નહીં દેલતા હૈ । ક્યોં કિ-વહ ઉસકે પ્રતિ ઉદાસીન હોના હૈ, તથા જવ “વર્જ્ય” સર્વત્યાજ્ય કર્મ ફસ પક્ષ મેં અર્થ કિયા જાતા હૈ તવ કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો અપને સમ્બન્ધી કર્મ કો જાનતા હૈ યહાં દશ ધાતુકા અર્થ જ્ઞાનાર્થ પરક લિયા ગયાહૈ પરકે વર્જ્ય કર્મકો

છે (જાણુ છે), પરંતુ અન્યના પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિવાળો હોવાથી અન્યના પાપકર્મને દેખતો (જાણુતો) નથી અહીં “વજ્જ” પ્રાકૃત પદ છે. તેમાં ‘અ’ નો લોપ થઈ ગયો હોવાથી તેની સંસ્કૃત છાયા ‘અવદ્ય’ થઈ શકે છે. આ અવદ્ય પદ પાપકર્મ માટે વપરાયું છે. અથવા ‘વજ્જ’ આ પદની સંસ્કૃત છાયા ‘વર્જ્ય’ પણ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો “વર્જિતું યોગ્યં વર્જ્યં” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે સર્વત્યાજ્ય હોય છે તેને વર્જ્ય-વર્જ્યકર્મ કહે છે.

અથવા “વજ્જ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “વજ્ર” પણ થાય છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-અનૃત આદિ પાપ ગુરુ હોવાથી વજ્ર સમાન હોય છે. “પશ્યતિ” એટલે દેખે છે. કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના અવદ્યને-પાપકર્મને જ દેખે છે, પરંતુ અન્યના પાપકર્મને દેખતો નથી-અન્યના પાપકર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે.

બીજારે “વર્જ્ય” એટલે સર્વત્યાજ્ય કર્મ, આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે-“કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સર્વત્યાજ્ય કર્મને જાણુ છે, પણ અન્યના સર્વત્યાજ્ય કર્મને જાણુતો નથી. અહીં “દશ” ધાતુનો અર્થ ‘જાણુ’ લીધો છે, કારણ કે

પરસ્ય=અન્યસમ્બન્ધિ તન્ન પશ્યતિ પરં પ્રત્યુદાસીનત્વાત્ ૧ એકઃ=કશ્ચિત્તુ પરસ્યા-
વઙ્ગં વર્જ્યં વજ્રવદ્ વજ્રં વા કર્મ પશ્યતિ, નો આત્મનઃ, સામિમાનત્વાત્ इति
દ્વિતીયો ભક્તઃ ૨। એવં શેષભક્તદ્વયમપિ વિજ્ઞેયમ્ ૧૪ ૨।

“ ચત્તારિ ” इत्यादि—પુનઃ પુરુષજાતાનિ ચત્તારિ પ્રજ્ઞસાનિ, તથા—એકઃ
કશ્ચિત્પુરુષઃ, આત્મનઃ—સ્વસમ્બન્ધિ અવઙ્ગં પાપં કર્મ, ઉદીરયતિ=અનુદીર્ણં કર્મ
લોચતપશ્ચર્યાદિભિરુદયાવલિકાયાં પ્રવેશયતિ, કિન્તુ પરસ્ય=અન્યસમ્બન્ધિ અવઙ્ગં
નો ઉદીરયતિ, પરં પ્રત્યુદાસીનત્વાત્ ?, અન્યદ્ ભક્તત્રયં યથા—“ પરસ્સ ણામમેગે

નહીં જાનતાહૈ । इसी प्रकार कोई पुरुष ऐसा होता है जो स्वसम्बन्धी वज्र
(वर्जनीय कर्म) को गुरु होनेसे हिंसादिक पापकर्मको देखता है, क्यों कि
वह उसके प्रति उदासीन होता है यह ऐसा प्रथम भक्त हैं—१ द्वितीय
भक्त इस प्रकार से है कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परके अवद्य को,
या—वर्ज्य को, अथवा—वज्र जैसा वज्र कर्म को देखता है और—अपने
अवद्य को, या—वर्ज्य को, या—वज्रवत् वज्र कर्म को नहीं देखता है । इसी
प्रकार शेष भक्तद्वय भी समझने योग्य है ४ । २ । “ चत्तारि ” इत्यादि
रूप जो तृतीय सूत्र कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि—कोई एक
पुरुष ऐसा होता है जो अपने अवद्य पापकर्म को उदीरित करता है
अनुदीर्ण हुवे कर्म को लोच, तपश्चर्या आदि द्वारा उदयावलिका में
प्रविष्ट करता है । किन्तु अन्य सम्बन्धी अवद्य को परके प्रति उदासीन

અહીં તે જ્ઞાનાર્થે વપરાયો છે. અથવા ‘ વજ્ર ’ લેવામાં આવે તો આ પ્રમાણે
અર્થ થશે—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના વળને (હિંસાદિક પાપ
કર્મો ગુરુ હોવાથી અહીં વળ રૂપે પ્રકટ કર્યા છે) જાણે છે પણ અન્યના
વળને જાણતો નથી, કારણ કે અન્યના વળ પ્રત્યે તો તે ઉદાસીન જ રહે છે.

હવે પુરુષનો બીજો પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—કોઈ પુરુષ એવો
હોય છે કે જે અન્યના અવધને, અથવા વળ્યને અથવા વળ સમાન ગુરુ
કર્મને દેખે છે, પણ પોતાના અવધને, અથવા વળ્યને અથવા વળ સમાન
ગુરુ કર્મને દેખતો નથી—પોતાના પાપકર્મો તરફ તો તે ઉદાસીન રહે છે.

એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાગાઓ પુરુષ પ્રકારોનું કથન પણ સમજી લેવું

હવે સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“ ચત્તારિ ” इत्यादि—
પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય
છે કે જે પોતાના અવધ (પાપકર્મ) ને ઉદીરિત કરે છે—એટલે કે અનુદીર્ણ
અવસ્થાવાળા કર્મને લોચ, તપશ્ચર્યા આદિ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરાવે
છે, પરંતુ અન્યના અવધને ઉદીરિત કરતો નથી, કારણ કે અન્યના પાપકર્મો

વજ્જં ઉદીરેહ્ ગો અપ્પણો ૨, અપ્પણો ગામમેગે વજ્જં ઉદીરેહ્ પરસ્સવિ ૩, અપ્પણો ગામમેગે વજ્જં ગો ઉદીરેહ્ ગો પરસ્સવિ ” ૪!

एकः=कश्चित्पुरुषः, परस्य=अन्यसम्बन्धि अवद्यम् उदीरयति उपदेशादिना, नो आत्मनः, आत्मकल्याणभावना रहितत्वात् २, एकः-कश्चित् स्व-परयोरवद्यम् उदीरयति, स्व-परकल्याणभावनावत्त्वात् ३, एकः=अपरः पुरुष आत्म-परयोरवद्यादि नो उदीरयति विमूढत्वात् ४। ३।

“ चत्वारि ” इत्यादि-पुनः पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः-कश्चित्पुरुषः, आत्मनः-स्वस्य अवद्यं-पापं कर्म उपशमयति=उपशान्तं करोति,

होने से उदीरित नहीं करता है १ इसमें अन्य भङ्गत्रय इसी प्रकार से उद्भावित कर लेना चाहिये “परस्स गाममेगे वज्जं उदीरेह, गो अप्पणो” २ “अप्पणो गाममेगे वज्जं उदीरेह परस्स वि-” ३ अप्पणो गाममेगे वज्जं गो उदीरेह गो परस्स वि-४। कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो दूसरों के अवद्य को उपदेश आदि द्वारा उदीरित कर देता है पर अपने कर्म को आत्मकल्याण करने की भावना से रहित होने के कारण उदीरित नहीं करता है-२ तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो स्व और पर दोनों के अवद्य को उदीरित करता है। क्यों कि-ऐसा पुरुष स्व और-पर दोनों का कल्याण कायक होता है ३ एक कोई पुरुष ऐसा होता है जो न अपने अवद्य को उदीरित करता है, और न परके अवद्य को उदीरित करता है। क्यों कि-वह विमूढ (विवेक विकल) होता है। ४ ३। “चत्वारि” इत्यादि इस सूत्र द्वारा जो चार प्रकारके पुरुष प्रगट किये गये हैं

પ્રત્યે તે ઉઠાસીનવૃત્તિ રાખતો હોય છે. એ જ પ્રમાણે વિચાર કરીને ખાટીના ત્રણ પ્રકારોનું પણ અહીં કથન થવું જોઈએ.

તે ત્રણ ભાંગા (પ્રકારો) આ પ્રમાણે છે—“ પરસ્સ ગામમેગે વજ્જં ઉદીરેહ્, ગો અપ્પણો ” (૨) કોઈ પુરુષ અન્યના અવધને ઉપદેશ આદિ વડે ઉદીરિત કરે છે, પણ પોતાના અવધને ઉદીરિત કરતો નથી. કારણ કે તેનામાં આત્મકલ્યાણની ભાવનાનો જ અભાવ હોય છે. “ અપ્પણો ગામમેગે વજ્જં ઉદીરેહ્, પરસ્સ વિ ” (૩) કોઈ પોતાના અવધને પણ ઉદીરિત કરે છે અને અન્યના અવધને પણ ઉદીરિત કરે છે, કારણ કે તે સ્વ અને પરનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. “ અપ્પણો ગામમેગે વજ્જં ગો ઉદીરેહ્, ગો પરસ્સ વિ ” કોઈ પુરુષ પોતાના અવધને પણ ઉદીરિત કરતો નથી અને અન્યના અવધને પણ ઉદીરિત કરતો કરતો નથી, કારણ કે તે વિમૂઢ હોય છે.

પરસ્સ તદ્ નો ઉપશમયતિ, પરં પ્રત્યુદાસીનત્વાત્ ૧, અપરે ત્રયો ભક્ત્યા એવમ્—
 “ પરસ્સ ણામમેગે વજ્જં ઉવસામેઈ ણો અપ્પણો ૨, અપ્પણો ણામમેગે વજ્જં ઉવ-
 સામેઈ પરસ્સવિ ૩, અપ્પણો ણામમેગે વજ્જં ણો ઉવસામેઈ ણો પરસ્સવિ ” ૪।
 તત્ર દ્વિતીયભક્ત્યાયમર્થઃ—એકઃ—કથિતપુરુષઃ પરસ્યાવદ્યં ઉપશમયતિ, નો
 આત્મપ્રનસ્તદુપશમયતિ, આત્મહિતભાવનારહિતત્વાત્ ૨। એકઃ પુરુષઃ આત્મનઃ પર-
 સ્યાપિ અવદ્યમુપશમયતિ, સ્વપરહિતાભિલાષિત્ત્વાત્ ૩। એકઃ પુરુષ આત્મનઃ પર-
 સ્યાપિ અવદ્યં નો ઉપશમયતિ વિમૂઢત્વાત્ ૪। ૪।

ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈ, કોઈ એક પુરુષ એસા હોતાહૈ જો—અપને હી અવદ્ય
 પાપ કો ઉપશાન્ત કરતા હૈ, પરકે પ્રતિ ઉદાસીન હોને સે ઉસકે અવદ્ય
 કો ઉપશાન્ત નહીં કરતા હૈ ૧ હસ સમ્બન્ધ મેં—અન્ય ૨ ભંગ એસે હૈ
 “ પરસ્સણામમેગે વજ્જં ઉવસામેઈ, ણો અપ્પણો ” ૨ અપ્પણો ણામમેગે
 વજ્જં ઉવસામેઈ પરસ્સ વિ ૩ “ અપ્પણો ણામમેગે વજ્જં ણો ઉવસામેઈ,
 ણો પરસ્સ વિ—” ૪ હસકા અર્થ એસા હૈ દૂસરા ભંગવાલા કોઈ એક
 પુરુષ એસા હોતા હૈ જો ઉપદેશ પ્રદાન આદિ દ્વારા પરકે અવદ્ય પાપકર્મ
 કો તો શાન્ત કર દેતા હૈ, પર આત્મહિતભાવના સે રહિત હોને કે કારણ
 અપને અવદ્ય કો ઉપશમિત નહીં કરતા હૈ—૨ તૃતીય ભક્તવાલા કોઈ
 એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો સ્વ ઓર પરકે હિત કા અભિલાષી હોને કે
 કારણ દોનોં કે અવદ્ય પાપકર્મ કો ઉપશાન્ત કર દેતા હૈ—૩ તથા—ચૌથે
 ભંગ કા કોઈ પુરુષ જો કિ—વિમૂઢ હોને કે કારણ ન અપને ન પરકે
 અવદ્ય કો ઉપશાન્ત કરતા હૈ—૪—૪।

હવે ચોથા સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“ ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ
 આ સૂત્ર દ્વારા પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કેઈ
 પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના જ અવધને (પાપકર્મને) ઉપશાન્ત કરે
 છે, પણ અન્યના તરફ ઉદાસીન હોવાથી અન્યના અવધને ઉપશાન્ત કરતો
 નથી. આ સિવાયના ત્રણ ભાંગો (વિકલ્પો) નીચે પ્રમાણે છે—

“ પરસ્સ ણામમેગે વજ્જં ઉવસામેઈ, ણો અપ્પણો ૨, અપ્પણો ણામમેગે વજ્જં
 ઉવસામેઈ, પરસ્સ વિ ૩, અપ્પણો ણામમેગે વજ્જં ણો ઉવસામેઈ, ણો પરસ્સ વિ ૪ ”

બીજો ભાંગો—કેઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉપદેશ આદિ દ્વારા
 પરના અવધને (પાપકર્મને) ઉપશાન્ત કરી નાખે છે, પણ આત્મકલ્યાણની
 ભાવનાથી રહિત હોવાને કારણે પોતાના અવધને ઉપશાન્ત કરતો નથી.

ત્રીજો ભાંગો—કેઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે સ્વ અને પરના હિતની
 અભિલાષાવાળો હોવાથી પોતાના અને અન્યના અવધને ઉપશમિત કરી નાખે છે.

ચોથો ભાંગો—કેઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાની વિમૂઢતાને

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ-પુનઃ પુરુષજાતાનિ ચત્તારિ પ્રજ્ઞાનિ, તદ્વથા-
“અભ્યુત્તિષ્ઠતે”-એકઃ-કથિતપુરુષઃ સ્વયં કચિત્કાર્યં અભ્યુત્તિષ્ઠતે-ઉચ્ચતતે
સોત્સાહત્વાત્ પ્રવર્તત ઇત્યર્થઃ, કિં તુ પરં નો ઉત્થાપયતિ-ન પ્રવર્તયતિ પરં પ્રત્યુપ-
દાસીનત્વાત્, યદ્વા-‘અબ્ધુદ્દેહ’ ઇત્યસ્ય ‘અભ્યુત્તિષ્ઠતિ’ ઇતિ છાયા, તદર્થશ્ચ
-અભ્યુત્થાનં કરોતીતિ, કિન્તુ પરં નો ઉત્થાપયતિ, एतादृशउत्कृष्टाऽऽचारपक्ष-
पाती लघुपर्यायो वा भवति १, શેપાસ્ત્રયો મજ્ઞા એવમ્-“અબ્ધુદ્દાવેહ ણામમેગે
ણો અબ્ધુદ્દેહ ૨, અબ્ધુદ્દેહ ણામમેગે અબ્ધુદ્દાવેહ ૩, ણો અબ્ધુદ્દેહ ણામમેગે ણો
અબ્ધુદ્દાવેહ ૪.” ઇતિ, एषां व्याख्या-एकः-कथितपुरुषः अभ्युत्थापयति शिष्या-

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ હસ પશ્ચમ સૂત્ર દ્વારા જો ચાર પ્રકાર કે પુરુષ કહે ગયે હૈં
ઉસ સમ્બન્ધમેં સ્પષ્ટીકરણ કરતે હુવે સૂત્રકાર કહતે હૈં, -કોઈ એક પુરુષ સ્વયં
હી આત્મહિત સાધક કાર્યમેં સોત્સાહ હોકર પ્રવૃત્ત હોતા હૈં પર પ્રતિ ઉદા-
સીનતા સે ઉત્સાહ કે સાથ પ્રવૃત્ત નહીં હોતા હૈં-૧ યદ્વા-“અબ્ધુદ્દેહ”
કી છાયા “અભ્યુત્તિષ્ઠતિ” હૈ, હસકા અર્થ અભ્યુત્થાન કરના હૈં એસા
પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ આચાર કા પક્ષપાતી હોતા હૈં, વા લઘુપર્યાયવાલા હોતા
હૈં। શેપ ત્રીન સંગ એસે હૈં-“અબ્ધુદ્દાવેહ ણામમેગે ણો અબ્ધુદ્દેહ” ૨
અબ્ધુદ્દેહ ણામમેગે અબ્ધુદ્દાવેહ ૩ ણો અબ્ધુદ્દેહ ણામમેગે ણો અબ્ધુદ્દા-
વેહ-૪ હસકી વ્યાખ્યા હસ પ્રકાર સે હૈં દ્વિતીય મજ્ઞાવાલા કોઈ એક

કારણે પોતાના પાપકર્મને પણ ઉપશમિત કરતો નથી અને પરના પાપકર્મને
પણ ઉપશાન્ત કરતો નથી.

હવે પાંચમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં પુરુ-
ષોના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્મહિતસાધક કાર્યમાં ઉત્સાહ-
પૂર્વક લાગ લે છે, પરંતુ અન્ય પ્રત્યે ઉદાસીન હોવાને કારણે અન્યને તે કાર્ય
કરવાને ઉત્સાહિત કરતો નથી. અથવા “અબ્ધુદ્દેહ” ની છાયા “અભ્યુત્તિષ્ઠતિ”
થાય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો તેનો અર્થ “અભ્યુત્થાન કરવું”
થાય છે. એવો પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ આચારનો પક્ષપાતી હોય છે, અથવા લઘુ પર્યા-
યવાળો હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતા પહેલો ભાંગો આ પ્રમાણે બને છે—
કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનું અભ્યુત્થાન કરે છે, પણ અન્યનું
અભ્યુત્થાન કરતો નથી. બાકીના ત્રણ ભાંગો નીચે પ્રમાણે બને છે—

“અબ્ધુદ્દાવેહ ણામમેગે, ણો અબ્ધુદ્દેહ ૨, અબ્ધુદ્દેહ ણામમેગે અબ્ધુદ્દાવેહ ૩,
ણો અબ્ધુદ્દેહ ણામમેગે ણો અબ્ધુદ્દાવેહ ૪”

દિકં ન પુનઃ સ્વયમભ્યુત્તિષ્ઠતિ ગુરુત્વાત્ ૨, એકઃ—કશ્ચિત્ સ્વયમભ્યુત્તિષ્ઠતિ પરમપ્યભ્યુત્થાપયતિ, ઉભયવૃત્તિત્વાત્ તીર્થઙ્કરગણધારાદિવત્ ૩, એકઃ—કશ્ચિત્પુરુષો ન સ્વયમભ્યુત્તિષ્ઠતિ ન પરમભ્યુત્થાપયતિ, તાદૃશો જિનકલ્પિકોઽવિનીતો વા પુરુષો જ્ઞેયઃ ૪। ૧। એવં વન્દનાદિસૂત્રેષ્વપિ તત્તત્પુરુષા વન્દનાદિવિધાયક વિધાપકા વોધ્યાઃ, इत्यत्राह—“ एवं वंदइ ” इत्यादि—एवम्=अनन्तरोक्ताभ्युत्थानादिसूत्रवत्, “ वंदइ ” इत्यारभ्य ‘ वागरेइ ’ पर्यन्तान्यष्टसूत्राणि वोध्यानि । तथाहि=“ वन्दते नामैकः ”—एकः—कश्चित् पुरुषो वन्दते—द्वादशावर्तादिना वन्दनं करोति, किन्तु परेण न वन्दयति ६। शेषा भक्ताः स्वयमूढाः । “ एवम् ”

પુરુષ એસા હોતા હૈ જો અપને શિષ્ય આદિ કો હી ઉઠતા હૈ સ્વયં ગુરુ હોને કે કારણ ઉઠતા નહીં હૈ—૨ તૃતીયભક્ત કા કોઈ એક પુરુષ તીર્થઙ્કર ગણધર આદિ જૈસે સ્વયં બી ઉઠતા હૈ ઓર પરકો બી ઉઠાતા હૈ—૩ ચૌથે ભંગ કા કોઈ એક એસા હોતા હૈ જો ન સ્વયં ઉઠતા હૈ ન દૂસરે કો ઉઠાતા હૈ—૪ એસા પુરુષ જિનકલ્પિક વા અવિનીત હોતા હૈ । ૫ હસી તરહ કા ભક્ત કથન વેદનાદિ સૂત્રોં કે સમ્બન્ધ મેં બી કર લેના ચાહિયે, અર્થાત્—વન્દનાદિક સૂત્રોં મેં બી તત્તત્પુરુષ વન્દનાદિવિધાયક ઓર વિધાપક હોતે હૈં । અતઃ—“ વંદइ ” સૂત્ર સે લેકર “ વાગરેइ ” સૂત્ર તક આઠ સૂત્રોં કો અનન્તરોક્ત અભ્યુત્થાન આદિ સૂત્ર સમાન જાનના ચાહિયે । હસ વિષય મેં આલાપક હસ પ્રકાર સે હૈં,—“ વંદતે નામૈકઃ ” એકઃ કશ્ચિત્ પુરુષો વન્દતે, દ્વાદશાઽઽવર્તાદિના વન્દનં કરોતિ કિન્તુ

આ ત્રણ ભાંગાઓની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે સમજવી—

બીજો ભાંગો—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના શિષ્યાદિકોનું અભ્યુત્થાન કરે છે, પરંતુ પોતે ગુરુ (તીર્થઙ્કર) હોવાને કારણે પોતાનું અભ્યુત્થાન કરતો નથી.

ત્રીજો ભાંગો—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનું પણ ઉત્થાન કરે છે અને અન્યનું પણ ઉત્થાન કરે છે જેમકે તીર્થઙ્કર, ગણધર વગેરે.

ચોથો ભાંગો—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનું પણ ઉત્થાન કરતો નથી અને પરનું પણ ઉત્થાન કરતો નથી. એવો પુરુષ જિનકલ્પિક અથવા અવિનીત હોય છે

હવે “ વંદइ ” થી લઇને “ વાગરેइ ” પર્યન્તના આઠ સૂત્રોનું સ્પષ્ટી કરણ કરવામાં આવે છે—

છઠ્ઠા સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ—“ વંદતે નામૈકઃ ”—“ એકઃ કશ્ચિત્ પુરુષો દ્વાદશાઽઽવર્તાદિના વન્દનં કરોતિ, કિન્તુ પરેણ ન વન્દયતિ ”

-અનેન પ્રકારેન, “ સક્કારેઙ્ ”-સ્વયં. સત્કરોતિ=વસ્ત્રપાત્રાદિદાનેન પરસ્ય સત્કારં કરોતિ, કિન્તુ અન્યેન સ્વાત્માનં નો સત્કારયતિ ૧, શેપા ભજ્ઞા ઝહનીયાઃ ।૭।

“ સમ્માણેઙ્ ”—‘ સમ્માણેઙ્ ણામમેગે ણો સમ્માણાવેઙ્ ’-એકઃ-કશ્ચિત્પુરુષઃ પરં સમ્માનયતિ-સ્તુત્યાદિગુણોન્નતિકરણેન, કિન્તુ પરેણ સ્વાત્માનં નો સમ્માનયતિ ન સમ્માનં કારયતિ ૧, શેપા ભજ્ઞાઃ સ્વયમૂઘ્ઘાઃ ૪। ૮।

“ પૂજેઙ્ ”—‘ પૂજેઙ્ ણામમેગે ણો પૂયાવેઙ્ ’-એકઃ-કશ્ચિત્પુરુષઃ સ્વયમન્યં પૂજયતિ-આદરણીયત્વેન સ્વીકરોતિ કિન્તુ પરેણ સ્વાત્માનં નો પૂજયતિ ૧, શેપા ભજ્ઞાઃ સ્વયમૂહનીયાઃ ।૪। ૯।

પરેણ ન વન્દયતિ ૬ કોઈ એક પુરુષ દ્વાદશ આવર્ત આદિ શાસ્ત્ર સંકેતિત વિધાન સે વન્દના કરતો હૈ, કિન્તુ દૂસરોં સે અપની વન્દના નહીં કરાતા હૈ ૧ વાકી ત્રીન ભજ્ઞ અપને આપ સમજ્ઞ લેના ચોહિયે ૪ । એસે હી સત્કાર કે સમ્બન્ધ મેં ચાર ભજ્ઞોં કો સમજ્ઞ લેના ચોહિયે, જૈસે “ સક્કારેઙ્ ” કોઈ એક પુરુષ એસા હૈ જો પાત્ર વસ્ત્ર આદિ પ્રદાન પૂર્વક પરકા સત્કાર કરતા હૈ કિન્તુ અન્ય સે અપના સત્કાર નહીં કરવાતા હૈ ૧ યહાં વાકી કે ૩ ભજ્ઞોં કો વના લેના ચોહિયે ૪-૭ ।

૮—“ સમ્માણેઙ્-સમ્માણેઙ્ ણામેગે ણો સમ્માણાવેઙ્ ” કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ, જો દૂસરોંકા સમ્માન કરતા હૈ પર-દૂસરોંસે અપના સમ્માન નહીં કરાતા હૈ-૧ યહાંમી અવશિષ્ટ ત્રીન ભજ્ઞોંકી કલ્પના યથાવત્ કર લેની ચોહિયે-૪ ।

(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે દ્વાદશ (બાર) આવર્ત આદિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વંદણા કરે છે, પણ પોતે બીજા પાસે પોતાને વંદણા કરાવતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ-પૂર્વક વંદણા કરતો નથી પણ અન્યની પાસે એવી વંદણા કરાવે છે.

એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગાઓનું કથન પણ બીજા સમજી લેવું વંદણાથી લઇને “ વાગરેઙ્ ” ‘ નિર્ણય કરે છે ’ પર્યંતના સૂત્રોના ચાર ભાંગાઓનું કથન પૂર્વોક્ત અભ્યુત્થાન સૂત્ર પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

સાતમું સૂત્ર—સત્કારના વિષયમાં પણ એવા જ ચાર ભાંગા સમજી લેવા. જેમકે કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વસ્ત્ર, પાત્ર આદિના પ્રદાન-પૂર્વક અન્યનો સત્કાર કરે છે, પણ અન્યની પાસે પોતાનો સત્કાર કરાવતો નથી. બાકીના ત્રણ ભાંગા બીજા સમજી લેવા.

આઠમું સૂત્ર—“ સમ્માણેઙ્ ણામેગે ણો સમ્માણાવેઙ્ ” ઇત્યાદિ—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્યનું સન્માન કરે છે, પણ અન્યની મારફત પોતાનું સન્માન કરાવતો નથી. બાકીના ત્રણ ભાંગાઓ પૂર્વોક્ત ક્રમ અનુસાર સમજી લેવા.

“ વાણ્ ” વાણ્ નામમેગે જો વાયાવેઈ ’ વાચયતિ નામૈકો ન વાચયતિ ’
-૧ક:-ઋચિત્ પુરુષઃ સ્વયં વાચયતિ-પાઠયતિ સૂત્રાદિકં, કિન્તુ પરેણાઽઽત્માનં
નો વાચયતિ-ન પાઠયતિ, ઉપાધ્યાયાદિઃ ૧ શેષા ભક્ષાઃ સ્વયમૂહનીયાઃ । તત્રો-
દાહરણાનિ ક્રમેણ શિષ્યઃ-૧ પઠિતગ્રન્થવિશેષઃ-૨ જિનકલ્પિકો-૩ વોધ્યાઃ । ૧૦

“ પુચ્છઈ ” પુચ્છઈ નામમેગે જો પુચ્છાવેઈ ’ ઇતિ પ્રથમભજ્જસ્વરૂપમ્,

૯-“ પૂણ્ ” “ પૂણ્ નામમેગે, જો પૂયાવેઈ ” ચાર પ્રકારકે પુરુ-
ષોમેં કોઈ પુરુષ એસા હોતા હૈ જો-દૂસરોંકી પૂજા-અર્થાત્ આદારણીયતા
સ્વીકાર કરતા હૈ પરન્તુ દૂસરોંસે અપને આપકી પૂજા નહીં કરાતા હૈ-૧
અવશિષ્ટ ત્રીન ભજ્જોંકો તર્કસે સમજ્જ લેના-૪

૧૦-“ વાણ્ ” ચાર પ્રકારકે પુરુષ હૈં જિનમેં-૧ક વહ હૈ જો
દૂસરોંકો સૂત્રાદિ પઢાતા હૈ પરન્તુ સ્વયં દૂસરોંસે નહીં પઢતા હૈ-૧ એસા
વહ ઉપાધ્યાય હોતા હૈ । યહાં પર ભી ૩ ઓર હોનેવાલે ભજ્જોંકો વના
લેના ચાહિયે । હનમે ઉદાહરણ ક્રમશઃ શિષ્ય-પઠિતગ્રન્થ જિનકલ્પિ-
કોંકો જાનના ચાહિયે-૪

૧૧-“ પુચ્છઈ ”-“ પુચ્છઈ નામમેગે જો પુચ્છાવેઈ ” ચાર પ્રકાર-
કે પુરુષોમેં કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ, જો-સ્વયંહી સૂત્રાદિકોં કો
પૂછતા હૈ દૂસરોંસે નહીં પૂછવાતા હૈ-૧ યહ પ્રથમ ભજ્જ હૈ, યહાં વાકીકે

સૂત્ર નવ-“ પૂણ્ નામમેગે, જો પૂયાવેઈ ” ઇત્યાદિ-કોઈ પુરુષ એવો
હોય છે કે જે અન્યની પૂજા કરે છે-એટલે કે અન્યની અદરણીયતાનો સ્વીકાર
કરે છે, પરન્તુ અન્યની પાસે પોતાની પૂજા કરાવતો નથી-પોતાની જાતને
આદરણીય મનાવતો નથી. બાકીના ત્રણ ભગોને પૂર્વોક્ત ક્રમ અનુસાર
જાતે જ સમજ્જ લેવા.

હસમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ-“ વાણ્ ” ઇત્યાદિ-ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા
છે, તેમાંથી પહેલો પ્રકાર આ પ્રમાણે સમજ્જવો-(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય
છે કે જે અન્યને સૂત્રાદિ ભણાવે છે, પણ પોતે અન્યની પાસે સૂત્રાદિનું
અધ્યયન કરતો નથી. ઉપાધ્યાયને આ પ્રકારના પુરુષમાં ગણાવી શકાય છે.
બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ સમજ્જ લેવા.

આ ત્રણ ભાંગાના દૃષ્ટાન્ત રૂપે ક્રમશઃ શિષ્યને પઠિતગ્રન્થને અને જિન
કલ્પિકોને શ્રદ્ધા કરવા જોઈએ.

“ પુચ્છઈ ” ઇત્યાદિ-અગિયારમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ-“ પુચ્છઈ નામમેગે
જો પુચ્છાવેઈ ” આ ચાર પ્રકારના પુરુષોમાંથી કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે

તદ્વિવરણમ્—એકઃ—કશ્ચિત્પુરુષઃ સૂત્રાદિ પૃચ્છતિ=પ્રશ્નયતિ, કિન્તુ પરેણ નો પૃચ્છયતિ—૧। શેષા ભક્તાઃ સ્વયમૂહનીયાઃ ૪। ૧૧।

“પહિપુચ્છહ” ઇતિ—‘પહિપુચ્છહ ણામમેગે ણો પહિપુચ્છાવેહ’, ઇતિ પ્રથમભક્તસ્વરૂપમ્, એકઃ—કશ્ચિત્ સૂત્રાર્થો પ્રતિપૃચ્છતિ=પૃષ્ટપ્રશ્નં કરોતિ, નો પરેણ પ્રતિપૃચ્છયતિ ૧, શેષા ભક્તાઃ સ્વયમૂહાઃ ૪। ૧૨।

“વાગરેહ” ‘વાગરેહ ણામમેગે ણો વાગરાવેહ’ ઇતિ પ્રથમભક્તસ્વરૂપમ્, અસ્યાયમર્થઃ—એકઃ=કશ્ચિત્પુરુષઃ સૂત્રાદિકં સ્વયં વ્યાકરોતિ=નિર્ણયતિ, કિન્તુ પરેણ નો વ્યાકારયતિ ૧। શેષા ભક્તાઃ સ્વયમૂહાઃ ૪। ૧૩।

“સુત્તધરે” ઇત્યાદિ—એકઃ—કશ્ચિત્પુરુષઃ સૂત્રધરઃ—ધરતીતિ ધાઃ સૂત્રસ્ય

૩ ભક્ત અપને આપ ઉદ્ભવિત કર લેના चाहिये-૪। “પહિપુચ્છહ” પહિપુચ્છહ ણામમેગે, ણો પહિપુચ્છાવેહ—પુરુષ ચાર પ્રકારકે હૈં જિનમેં એક પ્રકારકા વહ હૈં જો—સૂત્રાર્થ કો સ્વયં પ્રદિનત કરતા હૈં પર દૂસરોંસે પ્રદિનત નહીં કરવાતા હૈં—૧ યહાં પર ખી આગેકે ૩ ભક્તોંકો બના લેના चाहिये-૪/૧૩ ‘વાગરેહ’ વાગરેહ ણામમેગે, ણો વાગરાવેહ—પુરુષ ચાર ભેદકે હૈં, इनमें कोई एक तो ऐसा होता है जो स्वयं निर्णय करता है परसे निर्णय नहीं कराता है—૧ યહ પહલા ભક્ત હૈં આગેકે ત્રીન ભક્તોંકો અપને આપ બના લેના-૪

૧૪ સુત્તધરે—ઇત્યાદિ પુરુષ ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, इनमें कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो केवल सूत्रधर होता है अर्थधर नहीं होता

જે પોતે જ સૂત્રાદિકોનો અર્થ પૂછે છે, અન્યની પાસે પૂછાવતો નથી બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ પૂર્વેક્ષિત ક્રમ અનુસાર બનાવી લેવા.

હવે આરમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“પહિપુચ્છહ” ઇત્યાદિ—“પહિપુચ્છહ ણામમેગે ણો પહિપુચ્છાવેહ” ચાર પ્રકારના પુરુષોમાંથી પહેલા પ્રકારનો પુરુષ એવો હોય છે કે જે સૂત્રાર્થને પોતે જ પ્રશ્નિત કરે છે, પણ બીજા લોકો પાસે પ્રશ્નિત કરાવતો નથી. અહીં પણ બાકીના ત્રણ ભાંગા પૂર્વેક્ષિત ક્રમાનુસાર બનાવી લેવા જોઈએ.

તેરમાં સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ—“વાગરેહ” ઇત્યાદિ—“વાગરેહ ણામમેગે ણો, વાગરાવેહ” પુરુષના ચાર પ્રકાર છે. (૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતે જ નિર્ણય કરે છે, પણ અન્યની પાસે નિર્ણય કરાવતો નથી. આ પહેલો પ્રકાર છે, બાકીના ત્રણ પ્રકાર બીજા જ સમજી લેવા.

હવે ૧૪ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—“સુત્તધરે” ઇત્યાદિ—પુરુષોના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ

ધરઃ સૂત્રધરો ભવતિ, કિન્તુ અર્થધરો ન ભવતિ ૧। એકઃ-કશ્ચિત્ અર્થધરો ભવતિ ન તુ સૂત્રધરઃ ૨, સૂત્રધરો નામૈકોઽર્થધરોઽપિ ૩, એકો નો સૂત્રધરો નો અર્થધરઃ ૪। તૃતીય-ચતુર્થમજ્જયોરુદાહરણદ્વયં-મેધાવિ-જડરૂપં ભવતિ ૪। ૧૪। સૂ. ૧૮।
પુરુષાધિકારાદેવ દેવવિશેષ-પુરુષવિશેષનિરૂપકાણિ લોકપાલાદિ-સૂત્રાણ્યાહ-

મૂલમ્—ચમરસ્સ ણં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરન્નો ચત્તારિ
લોગપાલા પળ્લન્તા, તં જહા-સોમે ૧, જમે ૨, વરુણે ૩, વેસ-
મણે ૪। એવં બલિસ્સવિ-સોમે ૧, જમે ૨, વેસમણે ૩, વરુણે ૪।
ધરણસ્સ-કાલપાલે ૧, કોલપાલે ૨, સેલપાલે ૩, સંખપાલે ૪।
એવં ભૂયાણંદસ્સ ચત્તારિ-કાલપાલે ૧, કોલપાલે ૨, સંખપાલે
૩, સેલપાલે ૪। વેણુદેવસ્સ-ચિત્તે ૧, વિચિત્તે ૨, ચિત્તપક્ખે ૩,
વિચિત્તપક્ખે ૪। વેણુદાલિસ્સ-ચિત્તે ૧, વિચિત્તે ૨, વિચિત્તપક્ખે
૩, ચિત્તપક્ખે ૪। હરિકંતસ્સ-પમે ૧, સુપ્પમે ૨, પમકંતે ૩,
સુપ્પમકંતે ૪। હરિસહસ્સ-પમે ૧, સુપ્પમે ૨, સુપ્પમકંતે ૩,
પમકંતે ૪। અગ્ગિસિહસ્સ-તેઝ ૧, તેઝસિહે ૨, તેઝકંતે ૩, તેઝ-
પ્પમે ૪। અગ્ગિમાળવસ્સ-તેઝ ૧, તેઝસિહે ૨, તેઝપ્પમે ૩, તેઝકંતે
૪। પુળ્લસ્સ-રૂપ ૧, રૂપંસે ૨, રૂપકંતે ૩, રૂપપ્પમે ૪।

હૈ-૧ દૂસરા કોઈ અર્થધર હોતા હૈ સૂત્રધર નહીં હોતા હૈ-૨ કોઈ એક
ત્રીસરા પુરુષ એસા હૈ જો સૂત્રધરમી હોતા હૈ ઓર અર્થધરમી હોતા
હૈ-૩ તથા-ચતુર્થ પ્રકારકા કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો નતો સૂત્ર-
ધરહી હોતા હૈ ન અર્થધરહી હોતા હૈ-૪ યહાં-તૃતીય ઓર ચતુર્થ મજ્જકે
ઉદાહરણ મેધાવી ઓર જડ પુરુષ હોતે હૈ ॥ સૂ. ૧૮ ॥

એવો હોય છે કે જે માત્ર સૂત્રધર જ હોય છે, પણ અર્થધર હોતો નથી.
(૨) કોઈ પુરુષ માત્ર અર્થધર જ હોય છે પણ સૂત્રધર હોતો નથી. (૩)
કોઈ પુરુષ સૂત્રધર પણ હોય છે અને અર્થધર પણ હોય છે. જેમકે કોઈ
મેધાવી પુરુષ. (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે સૂત્રધર પણ હોતો નથી
અને અર્થધર પણ હોતો નથી જેમકે જડ પુરુષ. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

એવં વિસિટ્ટસ્સ--રૂપ ૧, રૂયંસે ૨, રૂયપ્પમે ૩, રૂયકંતે ૪।
જલકંતસ્સજલે ૧, જલરૂપે ૨, જલકંતે ૩, જલપ્પમે ૪। જલપ્પહસ્સ-
જલે ૧, જલરૂપે ૨, જલપ્પહે ૩, જલકંતે ૪। અમિયગ્ગસ્સ-તુરિયગ્ગે
૧, સ્વિપ્પગ્ગે ૨, સીહગ્ગે ૩, સીહવિક્કમગ્ગે ૪। અમિયવાહણસ્સ-
તુરિયગ્ગે ૧, સ્વિપ્પગ્ગે ૨, સીહવિક્કમગ્ગે ૩ સિંહગ્ગે ૪। વેલંબસ્સ-
કાલે ૧, મહાકાલે ૨, અંજણે ૩, રિટ્ઠે ૪। પમંજણસ્સ-કાલે ૧,
મહાકાલે ૨, રિટ્ઠે ૩, અંજણે ૪। ઘોસસ્સ-આવત્તે ૧, વિયાવત્તે ૨,
નંદિયાવત્તે ૩, મહાણંદિયાવત્તે ૪। મહાઘોસસ્સ-આવત્તે ૧, વિયા-
વત્તે ૨, મહાણંદિયાવત્તે ૩, ણંદિયાવત્તે ૨૦, ૪। સક્કસ્સ-સોમે
૧, જમે ૦, વરુણે ૩, વેસમણે ૪। ર્ઠ્ઠાણસ્સ-સોમે ૧, જમે ૨, વેસ-
મણે ૩, વરુણે ૪। એવં ઇગંતરિયા જાવઽચ્ચુયસ્સ ।

ચત્તવિહા વાઙ્કુમારા પળ્લતા, તં જહા-કાલે ૧, મહા-
કાલે ૬, વેલંબે ૩, પમંજણે ૪।

ચત્તવિહા દેવા પળ્લતા, તં જહા-ભવણવાસી ૧, વાળમં-
તરા ૬, જોડ્ઠસિયા ૬, વિમાણવાસી ૫। સૂ૦ ૧૧ ॥

ઢાયા—ચમરસ્ય ચત્તુ અસુરેન્દ્રસ્ય અસુરકુમારારાજસ્ય ચત્ત્વારો લોકપાલાઃ
મજ્જતાઃ, તથથા—સોમઃ ૧, યમઃ ૨, વરુણઃ ૩, વૈશ્રવણઃ ૪। એવં ચલેરપિ સોમઃ

પુરુષાધિકારકો લેકર હી અચ સૂત્રકાર દેવવિશેષ-પુરુષવિશેષ
નિરૂપક લોકપાલ આદિ સૂત્રોંકા કથન કરતે હૈં—“ ચમરસ્સ ણં અસુ-
રિંદસ્સ અસુરકુમારરન્નો ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ — અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારારાજ ચમર કે ચાર

પુરુષાધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેવવિશેષ-પુરુષવિશેષ
નિરૂપક લોકપાલ આદિ વિષયક સૂત્રાનું કથન કરે છે—

“ ચમરસ્સ ણં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરન્નો ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારારાજ ચમરના ચાર લોકપાલ છે. તેમનાં
નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ અને (૪) વૈશ્રવણ.

૧, યમઃ ૨, વૈશ્રવણઃ ૩, વરુણઃ ૪। ધરણસ્ય-કાલપાલઃ ૧, કોલપાલઃ ૨, શૈલપાલઃ ૩, શઙ્ખપાલઃ ૪। एवं भूतानन्दस्य चत्वारः-कालपालः ૧, કોલપાલઃ ૨, શઙ્ખપાલઃ ૩, શૈલપાલઃ ૪। वेणुदेवस्य-चित्रः ૧, વિચિત્રઃ ૨, ચિત્રપક્ષઃ ૩, વિચિત્રપક્ષઃ ૪। वेणुदाले-चित्रः ૧, વિચિત્રઃ ૨, વિચિત્રપક્ષઃ ૩, ચિત્રપક્ષઃ ૪। हरिकान्तस्य-प्रभः ૧, સુપ્રભઃ ૨, પ્રભકાન્તઃ ૩, સુપ્રભકાન્તઃ ૪। हरिसहस्य-प्रभः ૧, સુપ્રભઃ ૨, સુપ્રભકાન્તઃ ૩, પ્રભકાન્તઃ ૪। अग्निशिखस्य तेजः ૧, તેજઃશિખઃ ૨, તેજઃકાન્તઃ ૩, તેજઃપ્રભ ૪। अग्निमाणवस्य-तेजः ૧, તેજઃશિખઃ

લોકપાલ હોતે હૈં, જૈસે-૧ સોમ, ૨ યમ, ૩ વરુણ ઓર ૪ વૈશ્રવણ । હસી પ્રકાર બલિકે ખી સોમ-યમ-વરુણ-ઓર વૈશ્રવણ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં-ધરણકે લોકપાલોમૈં કાલપાલ ૧, કોલપાલ ૨, શૈલપાલ ૩, ઓર શઙ્ખપાલ ૪, યે ચાર કહે ગયે હૈં । હસી તરહ ભૂતાનન્દકે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં, જૈસે-કાલપાલ-૧ કોલપાલ-૨ શૈલપાલ-૩ ઓર શઙ્ખપાલ-૪ । वेणुदेवके चित्र-१ विचित्र २ चित्रपक्ष-३ और विचित्रपक्ष-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं । वेणुदालिके चित्र-१ विचित्र २ विचित्रपक्ष-३ और चित्रपक्ष-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं । हरिकान्तके प्रभ-१ सुप्रभ-२ प्रभकान्त-३ और सुप्रभकान्त-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं । हरिसहके प्रभ-१ सुप्रभ-२ सुप्रभकान्त-३ और प्रभकान्त ४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं ।

એ જ પ્રમાણે બલિના પણ સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ નામના ચાર લોકપાલ કહ્યા છે. ધરણના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ અને (૪) શંખપાલ. એ જ પ્રમાણે ભૂતાનન્દના પણ ચાર લોકપાલ કહ્યા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ અને શંખપાલ.

વેણુદેવના ચિત્ર, વિચિત્ર, ચિત્રપક્ષ અને વિચિત્રપક્ષ નામના ચાર લોકપાલો કહ્યા છે. વેણુદાલિકના (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) વિચિત્રપક્ષ, અને (૪) ચિત્રપક્ષ, એ નામના ચાર લોકપાલો કહ્યા છે.

હરિકાન્તના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) પ્રભકાન્ત અને (૪) સુપ્રભકાન્ત. હરિસિંહના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાન્ત, અને (૪) પ્રભકાન્ત.

૨, તેજઃપ્રભઃ ૩, તેજઃકાન્તઃ ૪। પૂર્ણસ્ય-રૂપઃ ૧, રૂપાંશઃ ૨, રૂપકાન્તઃ ૩, રૂપપ્રભઃ ૪। એવં વિશિષ્ટસ્ય-રૂપઃ ૧, રૂપાંશઃ ૨, રૂપપ્રભઃ ૩, રૂપકાન્તઃ ૪। જલકાન્તસ્ય-જલઃ ૧, જલરૂપઃ ૨, જલકાન્તઃ ૩, જલપ્રભઃ ૪। જલપ્રભસ્ય-જલઃ ૧, જલરૂપઃ ૨, જલપ્રભઃ ૩, જલકાન્તઃ ૪। અમિતગતેઃ-ત્વરિતગતિઃ ૧, ક્ષિપ્રગતિઃ ૨, સિંહગતિઃ ૩, સિંહવિક્રમગતિઃ ૪। અમિતવાહનસ્ય-ત્વરિતગતિઃ ૧, ક્ષિપ્રગતિઃ ૨, સિંહવિક્રમગતિઃ ૩, સિંહગતિઃ ૪। વેલમ્વસ્ય-કાલઃ ૧, મહા-

અગ્નિશિખાકે તેજ-૧ તેજશિખા-૨ તેજઃકાન્ત-૩ ઓર તેજઃ પ્રભ-૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । અગ્નિમાળવકકે તેજાઃ-૧ તેજઃશિખા-૨ તેજઃપ્રભ-૩ ઓર તેજઃકાન્ત ૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । પૂર્ણકે રૂપ-૧ રૂપાંશ-૨ રૂપકાન્ત-૩ એવં રૂપપ્રભ-૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । વિશિષ્ટકે રૂપ ૧, રૂપાંશ ૨, રૂપપ્રભ ૩, ઓર રૂપકાન્ત ૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । જલકાન્તકે જલ-૧ જલરૂપ-૨ જલકાન્ત-૩ ઓર જલપ્રભ-૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં ।

જલપ્રભકે જલ-૧ જલરૂપ-૨ જલપ્રભ ૩ ઓર જલકાન્ત ૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । અમિતગતિકે ત્વરિતગતિ-૧ ક્ષિપ્રગતિ-૨ સિંહ-વિક્રમગતિ-૩ ઓર સિંહગતિ-૪ યે ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં ।

અગ્નિશિખના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) તેજ, (૨) તેજઃ શિખ, (૩) તેજઃકાન્ત અને (૪) તેજઃપ્રભ.

અગ્નિમાળવના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજઃપ્રભ અને (૪) તેજઃકાન્ત.

પૂર્ણના લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપકાન્ત અને (૪) રૂપપ્રભ વિશિષ્ટના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપપ્રભ અને રૂપકાન્ત. જળકાન્તના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) જલ, (૨) જલરૂપ, (૩) જલકાન્ત અને (૪) જલપ્રભ

જલપ્રભના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) જલ, (૨) જલરૂપ, (૩) જલપ્રભ અને (૪) જલકાન્ત.

અમિતગતિના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ, અને (૪) સિંહવિક્રમગતિ. અમિતવાહનના ચાર લોકપાલો ત્વરિતગતિ, ક્ષિપ્રગતિ, સિંહવિક્રમગતિ અને સિંહગતિ છે.

કાલઃ ૨, અજ્ઞનઃ ૩, રિષ્ટઃ ૪। પ્રમજ્ઞનસ્ય-કાલઃ ૧, મહાકાલઃ ૨, રિષ્ટઃ ૪, અજ્ઞનઃ ૪। ઘોષસ્ય-આવર્તઃ ૧, વ્યાવર્તઃ ૨, નન્દિકાવર્તઃ ૩, મહાનન્દિકાવર્તઃ ૪। મહાઘોષસ્ય-આવર્તઃ ૧, વ્યાવર્તઃ ૨, મહાનન્દિકાવર્તઃ ૩, નન્દિકાવર્તઃ ૨૦ ૪। શક્રસ્ય-સોમઃ ૧, યમઃ ૨, વરુણઃ ૩, વૈશ્રવણઃ ૪। ર્દેશાનસ્ય-સોમઃ ૧, યમઃ ૨, વૈશ્રવણઃ ૩, વરુણઃ ૪। એવમ્ એકન્તરિતાઃ યાવદ્ અચ્યુતસ્ય ।

ચતુર્વિધા વાયુકુમારાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા=કાલઃ ૧, મહાકાલઃ ૨, વેલમ્બઃ ૩ ૩ પ્રમજ્ઞનઃ ૪।

વેલમ્બકે કાલ-૧ મહાકાલ-૨ અજ્ઞન-૩ રિષ્ટ-૪ એ ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં ।

પ્રમજ્ઞનકે કાલ-૧ મહાકાલ-૨ રિષ્ટ-૩ ઓર અજ્ઞન-૪ એ ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । ઘોષકે આવર્ત-૧ વ્યાવર્ત-૨ નન્દિકાવર્ત-૩ ઓર મહાનન્દિકાવર્ત-૪ એ ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । મહાઘોષકે આવર્ત-૧ વ્યાવર્ત-૨ મહાનન્દિકાવર્ત-૩ નન્દિકાવર્ત-૪ એ ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । શક્રકે સોમ-યમ-વરુણ-ઓર વૈશ્રવણ એ ચાર લોકપાલ કહે ગયે હૈં । ર્દેશાનકે સોમ, યમ, વૈશ્રવણ, વરુણ લોકપાલમેં એ ચાર હૈં । ઇસી તરહસે એકાન્તરિત કરકે યાવત્ અચ્યુત-તક લોકપાલ કહ લેના ચાહિયે ।

વાયુકુમાર ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં—જૈસે કાલ-૧ મહાકાલ-૨ વેલમ્બ-૩ ઓર પ્રમજ્ઞન-૪ । દેવ ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં—ભવન-

વેલમ્બના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અજ્ઞન અને (૪) રિષ્ટ.

પ્રમજ્ઞનના ચાર લોકપાલોના નામ નીચે પ્રમાણે છે, (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અજ્ઞન અને (૪) રિષ્ટ

ઘોષના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આવર્ત (૨) વ્યાવર્ત (૩) નન્દિકાવર્ત અને (૪) મહાનન્દિકાવર્ત. મહાઘોષના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) મહાનન્દિકાવર્ત, (૪) નન્દિકાવર્ત.

શક્રના સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ, એ ચાર લોકપાલો છે. ર્દેશાનના યમ, સોમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ આ નામના ચાર લોકપાલો છે. એ જ પ્રમાણે ક્રમશઃ એકાન્તરિત કરીને અચ્યુત પર્યન્તના ઇન્દ્રોના લોકપાલોનું કથન અહીં કરવું જોઈએ.

વાયુકુમાર ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) વેલમ્બ અને (૪) પ્રમજ્ઞન. દેવ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) ભવનવાસી, (૨) વાન વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક.

ચતુર્વિંધા દેવાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા-ભવનવાસિનઃ ૧, વાનવ્યન્તરાઃ ૨, જ્યોતિષ્કાઃ ૩, વિમાનવાસિનઃ ૪।। સૂ ૦ ૧૯ ।

ટીકા—“ ચમરસ્ત ” इत्यादि-चमरस्य-तदाख्यस्य “ खलु ” इति वाक्या लङ्कारे, असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य दाक्षिणात्यासुरकुमाराधिपस्य चत्वारः= चतुःसंख्याः, लोकपालाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा--सोमः १, यमः २, वरुणः ३, वैश्रवणः ४।

“ एवं बलिस्सवि ” इत्यादि-एवं=चमरस्येवेत्यर्थः, बलेरपि-तदाख्यस्यौदीच्यासुरकुमारराजस्यापि चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः इत्यर्थः, ते च क्रमात्-सोमः १, यमः २, वैश्रवणः ३, वरुणः ४। इति । अत्र चमरेन्द्रस्य यश्चतुर्थो लोकपालः सोऽस्य तृतीयः, योऽस्य तृतीयः स तस्य चतुर्थ इति विशेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र विज्ञेयम् ।

“ धरणस्ते ”--त्यादि--धरणस्य-तदाख्यस्य दाक्षिणात्यनागकुमारराजस्य वासी-૧ વાન વ્યન્તર-૨ જ્યોતિષ્ક-૩ ઔર વિમાનવાસી વૈમાનિક-૪ ।

વ્યાખ્યા—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમર દક્ષિણાર્ધકા અધિપતિ હૈ । इसके लोकपालोंमें सोम-यम आदिक हैं जो कि-पहलेही सूत्रार्थमें प्रकटित किये गये हैं । बलि असुरेन्द्र उत्तरार्धके अधिपति हैं । इनकेभी चार लोकपाल हैं जो-मूलार्थमें लिखे जा चुके हैं । चमरेन्द्रका चौथा यहां तिसरा लोकपाल है और—यहांका तीसरा वहांका चौथा लोकपाल है । इसी तरह आगेभी सर्वत्र जानना चाहिये ।

धरण—और भूतानन्द ये दो इन्द्र नागकुमारोंमें होते हैं, धरण दक्षिणार्धका और भूतानन्द उत्तरार्धका अधिपति हैं इनके लोकपाल वर्णित हो गये हैं । चमर और बलिके लोकपाल जैसेही इनके लोक-

विशेषार्थ—असुरेन्द्र, असुरकुमारराज चमर दक्षिणार्धको अधिपति छे. तेना लोकपालोंना नाम सोम, यम आदि सूत्रार्थभां लभ्यानुसार समजवा. बलि असुरेन्द्र उत्तरार्धको अधिपति छे. तेना चार लोकपालोंना नाम सूत्रार्थभां प्रकट करवाभां आव्यां छे. चमरेन्द्रको चौथो लोकपाल अर्द्धी त्रीने लोकपाल छे अने भद्रीन्द्रको चौथो लोकपाल चमरेन्द्रको त्रीने लोकपाल छे—अटले के अन्नेना त्रीन अने चौथा लोकपालनां नामो विलटासूयटी समजवां. अे ज प्रमाणे आगणतुं कथन पणु समजवुं.

ધરણ અને ભૂતાનન્દ, આ બે નાગકુમારોના ઈન્દ્ર છે. ધરણ દક્ષિણાર્ધનો અને ભૂતાનન્દ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેમનાં લોકપાલોનાં નામ સૂત્રાર્થમાં આપી દીધાં છે. ચમર અને બલિના લોકપાલોમા જેમ ત્રીજા અને ચોથા

‘ ચત્વારો લોકપાલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ ’-ત્યાદિ-ઇત્યનુવર્તતે તે યથા-કાલપાલઃ ૧, કોલપાલઃ ૨, શૈલપાલઃ ૩, શઙ્ખપાલઃ ૪।-ઇતિ ।

“ એવં ભૂયાણંદસ્સે ”-ત્યાદિ-એવમ્=અનન્તરોક્તધરણેન્દ્રસ્યેવ, ભૂતાનન્દસ્ય =તદાખ્યસ્યૌદીચ્યનાગકુમારરાજસ્ય, ચત્વારો લોકપાલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તે યથા-કાલપાલઃ ૧ કોલપાલઃ ૨, શઙ્ખપાલઃ ૩, શૈલપાલઃ ૪।-ઇતિ ।

“ વેણુદેવસ્સે ”-ત્યાદિ-વેણુદેવસ્ય-તન્નામ્નો દાક્ષિણાત્યસુપર્ણકુમારેન્દ્રસ્ય ચત્વારો લોકપાલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ તે યથા-ચિત્રઃ ૧, વિચિત્રઃ ૨, ચિત્રપક્ષઃ ૩, વિચિત્રપક્ષઃ ૪।-ઇતિ ।

“ વેણુદાલિસ્સે ” - ત્યાદિ-વેણુદાલેઃ-તદાખ્યસ્યૌદીચ્યસુવર્ણકુમારેન્દ્રસ્ય ચત્વારો લોકપાલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તે યથા-ચિત્રઃ ૧, વિચિત્રઃ ૨, વિચિત્રપક્ષઃ ૩, ચિત્રપક્ષઃ ૪।-ઇતિ ।

“ હરિકિંતસ્સે ”-ત્યાદિ-હરિકાન્તસ્ય-તદાખ્યસ્ય દાક્ષિણાત્યવિદ્યુત્કુમારેન્દ્રસ્ય ચત્વારો લોકપાલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તે યથા-પ્રભઃ ૧, સુપ્રભઃ ૨, પ્રભકાન્તઃ ૩, સુપ્રભકાન્તઃ ૪।-ઇતિ ।

પાલોમેં સંખ્યાકા આગે પીછે હુવા હૈ, ધરણકા તીસરા શૈલપાલ યહાં ચૌથે સ્થાનપર હૈ ઓર યહાંકે ચૌથે સ્થાનકા લોકપાલ વહાં તીસરે સ્થાનપર આયા હૈ । વેણુદેવ-ઓર વેણુદાલિ ઘે દો-ઇન્દ્ર સુપર્ણકુમારોમેં હોતે હૈ, દક્ષિણાર્ધકે અધિપતિ વેણુદેવકે લોકપાલોમેં ચિત્ર-વિચિત્ર ચિત્રપક્ષ-વિચિત્રપક્ષ હૈ । તથા વેણુદાલિ જોકિ ઉત્તરાર્ધકે અધિપતિ હૈ-ઉસકે લોકપાલ ચિત્ર-વિચિત્ર-વિચિત્રપક્ષ ચિત્રપક્ષ હૈ યહાંમી પહેલેકા ચૌથા દૂસરેકા તીસરા હોગયા હૈ ।

હરિકાન્ત-ઓર હરિસહ યહ દો-ઇન્દ્ર વિદ્યુત્કુમારોમેં હૈ,-ઇન્દ્રકે લોકપાલોમેં નામ પ્રભ ૧, સુપ્રભ ૨, સુપ્રભકાન્ત ૩, ઓર પ્રભકાન્ત હૈ ।

લોકપાલોનાં નામ ઊલટા સૂલટી કરવાનું કહ્યું છે તેમ અહીં પણ કરવું જોઈએ. એટલે કે ધરણનો ત્રીજો લોકપાલ (શૈલપાલ) ભૂતાનંદનો ચોથો લોકપાલ છે અને ધરણનો ચોથો લોકપાલ ભૂતાનંદનો ત્રીજો લોકપાલ છે. વેણુદેવ અને વેણુદાલિ, આ બે સુપર્ણકુમારોના ઇન્દ્રો છે દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ વેણુદેવના લોકપાલોનાં નામ ચિત્ર, વિચિત્ર, ચિત્રપક્ષ અને વિચિત્રપક્ષ છે અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ વેણુદાલિના લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-ચિત્ર, વિચિત્ર, વિચિત્રપક્ષ અને ચિત્રપક્ષ. અહીં પણ ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલોનાં નામ ઉપર મુજબ ઊલટા સૂલટી સમજવા.

હરિકાન્ત અને હરિસહ, આ બે ઇન્દ્રો વિદ્યુત્કુમારોના છે. હરિકાન્ત દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને હરિસહ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેમનાં

“ હરિસહસ્રે ”-ત્યાદિ-હરિસહસ્ર-તદાલ્પસ્ય ઔદીચ્યવિદ્યુત્કુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્વત્વારો જ્ઞેયાઃ, તે યથા-પ્રભઃ ૧, સુપ્રભઃ ૨, સુપ્રભકાન્ત ૩, પ્રભ-કાન્તઃ ૪। ઇતિ ।

“ અગ્નિસિહસ્રે ”-ત્યાદિ-અગ્નિશિખસ્ય-તદાલ્પસ્ય દાક્ષિણાત્યાગ્નિકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્વત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા-તેજાઃ ૧, તેજશિખઃ ૨, તેજઃકાન્તઃ ૩, તેજઃપ્રભઃ ૪। ઇતિ ।

“ અગ્નિમાણસે ”-ત્યાદિ-અગ્નિમાણવસ્ય-તદાલ્પસ્ય ઔદીચ્યાગ્નિકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્વત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા-તેજાઃ ૧, તેજઃશિખઃ ૨, તેજઃપ્રભઃ ૩, તેજઃકાન્તઃ ૪। ઇતિ ।

“ પુણ્ણસે ”-ત્યાદિ-પૂર્ણસ્ય-તદાલ્પસ્ય દાક્ષિણાત્યદ્વીપકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્વત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા-રૂપઃ ૧, રૂપાંશઃ ૨, રૂપકાન્તઃ ૩, રૂપપ્રભઃ ૪। ઇતિ। હરિકાન્ત દક્ષિણાર્ધકા અધિપતિ હૈ-ઔર હરિસહ ઉત્તરાર્ધકા । હરિસહકે લોકપાલોંકે ભી યેહી નામ હૈં પરન્તુ પ્રભકાન્ત યહાં ચૌથા હૈ ઔર સુપ્રભકાન્ત તીસરા હૈ । અગ્નિશિખ ઔર અગ્નિમાણવ યે દો ઇન્દ્ર અગ્નિકુમારોંકે હૈં, ઇનમેં અગ્નિશિખ દક્ષિણાર્ધકા ઔર અગ્નિમાણવ ઉત્તરાર્ધકા અધિપતિ હોતે હૈં । અગ્નિશિખકે લોકપાલ તેજાઃ-તેજઃશિખ તેજઃકાન્ત-તેજઃપ્રભ, યેહી-અગ્નિમાણવકે ભી લોકપાલ હૈં કેવલ-પહેલેકે ચૌથે યહાંકા તીસરા હો જાતા હૈં ઔર-વહાંકે તીસરા યહાંકા ચૌથા હો જાતા હૈં ઔર-વહાંકે તીસરા યહાંકા ચૌથા હોજાતે હૈં ।

પૂર્ણ-ઔર વસિષ્ઠ યે દો ઇન્દ્ર દ્વીપકુમારોંમેં હૈં ઇનમેં પહેલા દક્ષિણાર્ધકા, ઔર-દ્વિતીય ઉત્તરાર્ધકા અધિપતિ હૈં । પૂર્ણકે ચાર લોકપાલ

લોકપાલોનાં નામ-(૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાન્ત અને (૪) પ્રભકાન્ત છે. બન્નેનાં લોકપાલોનાં નામ સરખાં છે. પણ ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનાં નામો ઉલ્ટાસુલ્ટી છે. હરિકાન્તના ત્રીજા લોકપાલનું નામ પ્રભકાન્ત છે બ્યારે હરિસહના ચોથા લોકપાલનું નામ પ્રભકાન્ત છે હરિકાન્તના ચોથા લોકપાલનું નામ સુપ્રભકાન્ત છે, બ્યારે હરિસહના ત્રીજા લોકપાલનું નામ સુપ્રભકાન્ત છે.

અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવ એ અગ્નિકુમારોના ઇન્દ્રો છે. અગ્નિશિખ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના લોકપાલો (૧) તેજઃ (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજઃકાન્ત અને (૪) તેજઃપ્રભ છે. અગ્નિમાણવ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના લોકપાલોનાં નામ (૧) તેજઃ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજઃપ્રભ અને (૪) તેજઃકાન્ત છે.

અહીં પણ ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનો ક્રમાંક ફરી બદલ્યો છે. દ્વીપકુમારોના એ ઇન્દ્રોનું નામ પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ છે. દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ

“ एवं वसिष्ठस्से ”—ત્યાદિ—एवम्=अनन्तरोक्तपूर्णस्येव, वशिष्ठस्य=तदा-
ख्यस्य औदीच्यदीपकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा—रूपः १,
रूपांशः २, रूपप्रभः ३, रूपकान्तः ४। इति ।

“ जलकंतस्से ”—ત્યાદિ—जलकान्तस्य—तन्नामकस्य दाक्षिणात्योदधिकुमारे-
न्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा—जलः १, जलरूपः २, जलकान्तः
३, जलप्रभः ४। इति ।

“ जलप्रहस्से ”—ત્યાદિ—जलप्रभस्य—तदाख्यस्यौदीच्योदधि-कुमारेन्द्रस्य
लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा—जलः १, जलरूपः २, जलप्रभः ३, जल-
कान्तः ४। इति ।

“ अमियगइस्से ”—ત્યાદિ—अमितगतेः—तदाख्यस्य दाक्षिणात्यस्य दिक्कु-
मारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा—त्वरितगतिः १, क्षिप्रगतिः २,
सिंहगतिः ३, सिंहविक्रमगतिः ४। इति ।

इस प्रकारसे हैं—रूप १, रूपांश २, रूपकान्त ३, और रूपप्रभ ४।
येही-लोकपाल वसिष्ठके हैं, पर तीसरेमें और चौथेमें हेरफेर हुआ है।
पूर्णका जो चौथा लोकपाल है वह यहां तीसरा परिगणित हुआ है।
और जो तीसरा लोकपाल है वह चौथा परिगणित हुआ है।
जलकान्त और जलप्रभ ये दो इन्द्र उदधिकुमारोंमें हैं। इनमें जलकान्त
दक्षिणार्धका और जलप्रभ उत्तरार्धका अधिपति हैं. जलकान्तके जल १,
जलरूप २, जलकान्त ३, और जलप्रभ ये चार लोकपाल हैं, पर वहां
जो चौथा है वही यहां तीसरा होता है और-जो वहां तीसरा है वह
यहां चौथा है। अमितगति और अमितवाहन ये दो इन्द्र दिक्कुमारोंमें

પૂર્ણ અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ વશિષ્ઠ છે. પૂર્ણના ચાર લોકપાલો આ
પ્રમાણે છે—(૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપકાન્ત અને (૪) રૂપપ્રભ.

વશિષ્ઠના લોકપાલોનાં નામ પણ પૂર્ણના લોકપાલો જેવાં જ છે. માત્ર
ત્રીજા અને ચોથાનો ક્રમ ફરી બદલ્યો છે.

ઉદધિકુમારોના બે ઇન્દ્રોના નામ જલકાન્ત અને જલપ્રભ છે. જલકાન્ત
દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને જલપ્રભ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે.

જલકાન્તના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) જલ, (૨)
જલરૂપ, (૩) જલકાન્ત અને (૪) જલપ્રભ. જલપ્રભના લોકપાલોનાં નામ પણ
જલકાન્તના લોકપાલો જેવાં જ છે. પણ ત્રીજા અને ચોથાનો ક્રમ ફરી બદલ્યો છે.

દિક્કુમારોના બે ઇન્દ્રોના નામ અમિતગતિ અને અમિતવાહન છે.
અમિતગતિના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ત્વરિતગતિ, (૨)

“ અમિયવાહનસ્સે ”—ત્યાદિ—અમિતવાહનસ્ય = તદાખ્યાસ્યૌદીચ્યદિકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા—ત્વરિતગતિઃ ૧, ક્ષિપ્રગતિઃ ૨, સિંહવિક્રમગતિઃ ૩, સિંહગતિઃ ૪। ઇતિ ।

“ વેલંબસ્સે ”—ત્યાદિ—વેલમ્બસ્ય -તદાખ્યસ્ય દાક્ષિણાત્યવાયુકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા—કાલઃ ૧, મહાકાલઃ ૨, અજ્ઞનઃ ૩, રિષ્ટઃ ૪। ઇતિ।

“ પ્રમંજનસ્સે ”—ત્યાદિ — પ્રમંજનસ્ય = તદાખ્યસ્યૌદીચ્યવાયુકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તે યથા—કાલઃ ૧, મહાકાલઃ, રિષ્ટઃ ૩, અજ્ઞનઃ ૪। ઇતિ।

“ ઘોસસ્સે ”—ત્યાદિ—ઘોષસ્ય—તદાખ્યસ્ય દાક્ષિણાત્ય — સ્તનિતકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા—આવર્તઃ ૧, વ્યાવર્તઃ ૨, નન્દિકાવર્તઃ ૩, મહાનન્દિકાવર્તઃ ૪ ।

હૈં, અભિગતિકે લોકપાલ ત્વરિતગતિ—ક્ષિપ્રગતિ—સિંહગતિ ઓર સિંહવિક્રમગતિ હૈં તથા અમિતવાહનકે ખી યેહી લોકપાલ હૈં કેવલ અન્તર ઇતનાહી હૈ—કિ વહાં જો સિંહવિક્રમગતિ ચૌથા હૈ વહી યહાં તીસરા લોકપાલ હો જાતા હૈ ઓર વહાં જો તીસરા હૈ વહ યહાં ચૌથા બન જાતા હૈ ।

વેલમ્બ ઓર પ્રમંજન યે દો ઇન્દ્ર વાયુકુમારોંમેં હૈં । ઇનમેં વેલમ્બ દક્ષિણાર્ધકા ઓર પ્રમંજન ઉત્તરાર્ધકા અધિપતિ હૈં, વેલમ્બકે લોકપાલોંમેં કાલ ૧, મહાકાલ ૨, અજ્ઞન ૩ ઓર રિષ્ટ હૈં । ઓર પ્રમંજનકે ખી યેહી લોકપાલ હૈં અન્તર ઇતનાહી હૈ કિ વેલમ્બકા ચૌથા જો રિષ્ટ લોકપાલ હૈ વહ અજ્ઞનકા તીસરા હૈ । ઘોષ ઓર મહાઘોષ યે દો ઇન્દ્ર સ્તનિતકુમારોંમેં હૈં ઇનમેં ઘોષ દક્ષિણાર્ધકા ઓર મહાઘોષ ઉત્તરાર્ધકા અધિપતિ હૈં, ઘોષકે લોકપાલોંમેં આવર્ત—વ્યાવર્ત—નન્દિકાવર્ત ઓર મહા-

ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ અને (૪) સિંહવિક્રમગતિ. અમિતવાહનના લોકપાલોનાં નામ પણ એવા જ છે પણ અહીં (૩) સિંહવિક્રમગતિ ને ત્રીજો સમજવો અને (૪) સિંહગતિ ને ચોથો સમજવો. વાયુકુમારોના યોધન્દ્રોનાં નામ વેલમ્બ અને પ્રમંજન છે. વેલમ્બ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને પ્રમંજન ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે વેલમ્બના લોકપાલોનાં નામ—(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અજ્ઞન અને (૪) રિષ્ટ છે. પ્રમંજનના લોકપાલોનાં નામ પણ કાલ, મહાકાલ, રિષ્ટ અને અજ્ઞન છે. અહીં ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનો ક્રમ ફરી ગયો છે.

સ્તનિતકુમારોના યોધન્દ્રોનાં નામ ઘોષ અને મહાઘોષ છે. ઘોષ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને મહાઘોષ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. ઘોષના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) નન્દિકાવર્ત

“ મહાઘોસસ્સે ”—ત્યાદિ-મહાઘોષસ્ય = તદાખ્યસ્યૌદીચ્યસ્તનિતકુમારેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે યથા-આવર્તઃ ૧, વ્યાવર્તઃ ૨, મહાનન્દિકાવર્તઃ ૩, નન્દિકાવર્તઃ ૪। દશમવનપતીનાં દક્ષિણોત્તરભેદેન વિંશતેરિન્દ્રાણામેતે લોકપાલા વર્ણિતાઃ ।૨૦। ઇતિ ।

“ સકસ્સે ”—ત્યાદિ-શકસ્ય-સૌધર્મેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તે યથા-સોમઃ ૧, યમઃ ૨, વરુણઃ ૩, વૈશ્રવણઃ ૪। એત એવ લોકપાલાઃ સનત્કુમારબ્રહ્મલોકમહાશુક્રપ્રાણતેન્દ્રાણામપિ બોધ્યાઃ । ઇતિ ।

“ ઈસાણસ્સે ”—ત્યાદિ-ઈશાનસ્ય-દ્વિતીયદેવલોકેન્દ્રસ્ય લોકપાલાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તે યથા-સોમઃ ૧, યમઃ ૨, વૈશ્રવણઃ ૩, વરુણઃ ૪ । ઇતિ ।

નન્દિકાવર્ત હૈં મહાઘોષકે ધી યેહી લોકપાલ હોતે હૈં કેવલ અન્તર યહી હૈં ક્રિ-ઘોષકા તીસરા લોકપાલ મહાઘોષકા ચૌથા વન જાતા હૈં ઓર મહાઘોષકા ચૌથા લોકપાલ ઘોષકા તીસરા ગિના જાતા હૈં । હસં પ્રકાર ૧૦-મવનપતિયોંકે ૨૦ વીસ હન્દ્રોકે-લોકપાલ કહ દિયે ગયે, અથ-શકાદિકે લોકપાલ કહે જાતે હૈં-યહ શક સૌધર્મકા હન્દ્ર હૈં હસકે લોકપાલ ચાર કહે ગયે હૈં જૈસે—સોમ ૧, યમ ૨, વરુણ ૩, ઓર વૈશ્રવણ ૪ । યેહી લોકપાલ તીસરે સનત્કુમારકે, ૫-વે બ્રહ્મલોકકે, ૭-વે મહાશુક્રકે, ઓર ૧૦-દશવે પ્રાણતેન્દ્રકે ધી લોકપાલ હોતે હૈં એસા જાનના ચાહિયે । “ઈસાણસ્સ” —હત્યાદિ । ઈશાન નામકા જો દ્વિતીય દેવલોકેન્દ્ર હૈં, હસકે લોકપાલ ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-સોમ ૧, યમ ૨, વૈશ્રવણ ૩, વરુણ ૪ । “ એવં એન્તરિયા ” —હત્યાદિ ।

અને (૪) મહાનન્દિકાવર્ત. મહાઘોષના લોકપાલોનાં નામ પશુ ઘોષના લોકપાલો જેવા જ છે. પશુ મહાઘોષના ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનાં નામ મહાનન્દિકાવર્ત અને નન્દિકાવર્ત છે. આમ ત્રીજા અને ચોથાનો ક્રમ ફરી બાંધ છે.

આ રીતે હસ બવનપતિઓનાં ૨૦ ઇન્દ્રોના લોકપાલોનું કથન કરીને હવે શકાદિના લોકપાલોનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

શક સૌધર્મકલ્પનો ઇન્દ્ર છે. તેના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ અને (૪) વૈશ્રવણ.

ત્રીજા સનત્કુમારના, પાંચમાં બ્રહ્મલોકના, સાતમાં મહાશુક્રના અને ૧૦ માં પ્રાણતેન્દ્રના લોકપાલોના નામ પશુ શકના લોકપાલો જેવા જ છે. ઇશાન નામના બીજા દેવલોકના ઇશાનેન્દ્ર નામના ઇન્દ્રના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સોમ, યમ, (૩) વૈશ્રવણ અને (૪) વરુણ.

“ एवं एगंतरिया ” इत्यादि—एकान्तरिताः—अन्तरं—व्यवधानं, तज्जात-
मेपा—मित्यन्तरिताः, एकेनान्तरिता एकान्तरिताः=एकव्यवहिता लोकपालाश्च-
त्वारश्चत्वारो ‘ यावद् अच्युतस्य ’—अच्युतपर्यन्तानां=शक्रेशानातिरिक्तानां सनत्कु-
मारादारभ्याच्युतपर्यन्तानामष्टानामिन्द्राणां शक्रेशानयोः प्रत्येकं यथाक्रमात् सोम-
यम-वरुण-वैश्रवणाः सोम-यम-वैश्रवण-वरुणा उक्तास्तथा प्रत्येकं बोध्याः, अर्थाद्यथा
शक्रस्य तथेशानमन्तरीकृत्य सनत्कुमारस्य, यथेशानस्य तथा सनत्कुमारमन्तरी-
कृत्य माहेन्द्रस्य, एवमेकैकमन्तरीकृत्य शक्रेशानवदच्युतपर्यन्तेन्द्राणां चत्वारश्च-
त्वारो लोकपाला बोध्याः, तथा च—शक्रवत्—सनत्कुमार ब्रह्म-महाशुक्र प्राणतेन्द्रा-

શક—और ईशानसे अतिरिक्त सनत्कुमारसे लेकर अच्युत पर्यन्त
आठ इन्द्रोंके, और शक्र, एवं—ईशानके प्रत्येकका, जैसे—क्रमसे सोम,
यम, वरुण और वैश्रवण । सोम, यम, वैश्रवण और वरुण ये लोकपाल
कहे गये हैं वैसेही प्रत्येकके लोकपालोंको जानना चाहिये । तात्पर्य इस
कथनका ऐसा है कि—शक्र के जो लोकपाल कहे गये हैं वेही लोकपाल
ईशानको अन्तरित करके सनत्कुमारके हैं ऐसा कहना चाहिये । तथा—जैसे
लोकपाल ईशानके कहे गये हैं वैसेही लोकपालको अन्तरित करके
माहेन्द्रके हैं ऐसे कहे गये हैं । इस तरह एक एकको अन्तरित करके
शक्र और ईशानके जैसे अच्युत पर्यन्त इन्द्रोंके चार-२ लोकपाल
जानना चाहिये । तथाच—शक्रके सदृश सनत्कुमार, ब्रह्म, महाशुक्र,
और प्राणत इन इन्द्रोंके लोकपाल हैं । और ईशान सदृश माहेन्द्र,

“ एवं एगंतरिया ” इत्यादि—

શક અને ઈશાન સિવાયના સનત્કુમારથી લઈને અચ્યુત પર્યન્તના આઠ
ઈન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામો અનુક્રમે શક અને ઈશાનના લોકપાલનાં નામો
પ્રમાણે સમજવા એટલે કે ત્રીજાના (સનત્કુમારના) ચાર લોકપાલોનાં નામ
સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ છે, માહેન્દ્ર (ચોથા દેવલોકનો ઈન્દ્ર) ના
લોકપાલો સોમ, યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ છે. આ રીતે એક એક દેવલોકને
અન્તરિત કરીને બે લોકપાલોનાં નામો આપવામાં આવે, તે તે નામો સરખાં
આવે છે. જેમકે શકની જેમ સનત્કુમાર, બ્રહ્મ, મહાશુક્ર અને પ્રાણત, આ
ચાર દેવલોકના ઈન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ
છે. અને માહેન્દ્ર, લાન્તક, સહસ્રાર અને અચ્યુતના ઈન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ

ણામ્, ईशानवद्-माहेन्द्र - लान्तक - सहस्राराच्युतेन्द्राणां लोकपाला भवन्तीति पर्यवसितम् ।

“ चउव्विहा वाउकुमारा ” इत्यादि—वायुकुमारश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-
कालः १, महाकालः २, वेलम्बः ३, प्रभञ्जनः ४। एते पातालकलशस्वामिनः सन्तीति।

“ चउव्विहा देवा ” इत्यादि—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भवनवा-
सिनः १, वानव्यन्तराः २, ज्योतिष्काः ३, विमानवासिनः ४। इति सू० १९।

पूर्वं देवानां संख्या प्रोक्ता, संख्यैव प्रमाणमिति प्रसङ्गात् प्रमाण-स्वरूपं
निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे पमाणे पणत्ते, तं जहा-द्वप्पमाणे
१, खेतप्पमाणे २, कालप्पमाणे ३, भावप्पमाणे ४। सू. २०।

लान्तक, सहस्रार और अच्युत इन इन्द्रोंके लोकपाल हैं ऐसा निष्कर्ष
समझना चाहिये ।

“ चउव्विहा वाउकुमारा ” इत्यादि—वायुकुमार जो चार प्रकारके
कहे गये हैं जैसे—काल १, महाकाल २, वेलम्ब ३ और प्रभञ्जन ४, सो
ये सब वायुकुमार पातालकलशोंके स्वामी हैं । भवनवासी आदिके
भेदसे जो चार भेद देवोंके कहे गये हैं, वे स्पष्ट हैं ॥ सू० १९ ॥

पहले जो देवोंकी संख्या कही गई है वह संख्याही प्रमाणस्वरूप
होती है । अतः—इसी प्रसङ्गको लेकर सूत्रकार प्रमाणके स्वरूपका निरू-
पण करते हैं । “ चउव्विहे पमाणे पणत्ते ” इत्यादि—

ઈશાનેન્દ્રના લોકપાલો જેવા છે-એટલે કે સોમ, યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ છે.
આ રીતે એકાંતરે આવતા દેવલોકોના ઇન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ સરખાં જ છે.

“ ચउव्विहा वाउकुमारा ” ઇત્યાદિ —

વાયુકુમારોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કાલ, (૨) મહા-
કાલ, (૩) વેલમ્બ અને (૪) પ્રભંજન. આ બધાં વાયુકુમારો પાતાળકલ-
શોના સ્વામી છે.

દેવોના ભવનવાસી આદિ જે ચાર લેહ કહ્યા છે તેનું કથન સ્પષ્ટ હોવાથી
અહીં તેમનું વધુ વિવેચન કયું નથી. ॥ સૂ. ૧૯ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં દેવોની સંખ્યા કહેવામાં આવી, તે સંખ્યા જ પ્રમાણ
સ્વરૂપ હોય છે. તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પ્રમાણના સ્વરૂપનું
નિરૂપણ કરે છે. “ ચउव्विहे पमाणे पणत्ते ” ઇત્યાદિ—

છાયા—ચતુર્વિધં પ્રમાણં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્યથા—દ્રવ્યપ્રમાણં ૧, ક્ષેત્રપ્રમાણં ૨, કાલપ્રમાણં ૩, ભાવપ્રમાણમ્ ૪।। સૂ ૨૦।

ટીકા—“ ચતુર્વિધે પમાણે ” ઇત્યાદિ-પ્રમાણં-પ્રમિતિઃ પ્રમાણમ્, યદ્વા-પ્રમીયતે=પરિચ્છિદ્યતેડનેનેતિ પ્રમાણં, તચ્ચતુર્વિધં-ચતુષ્પ્રકારં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્યથા-દ્રવ્યપ્રમાણં, ક્ષેત્રપ્રમાણં, કાલપ્રમાણં, ભાવપ્રમાણમ્। તત્ર દ્રવ્યપ્રમાણમ્-દ્રવ્ય-મેવ પ્રમાણં દ્રવ્યપ્રમાણમ્, યદ્વા-દ્રવ્યેણ દણ્ડાદિના પ્રમાણં પરિચ્છેદ ઇતિ, યથા દણ્ડાદિના દ્રવ્યેણ ધનુરાદિના વા શરીરાદેઃ પ્રમાણં ક્રિયતે, યદ્વા-દ્રવ્યસ્ય જીવાદેઃ પ્રમાણમ્, યદ્વા-પરમાણ્વાદૌ દ્રવ્યે પર્યાયાણાં પ્રમાણમ્-દ્રવ્યપ્રમાણામ્, તત્ર દ્રવ્ય પ્રમાણં દ્વિવિધં-પ્રદેશનિષ્પન્નં ૧, વિભાગનિષ્પન્નં ૨ ચ, તત્રાડઽઘં-પરમાણ્વાથ.

સૂત્રાર્થ-પ્રમાણ ચાર પ્રકારકા કહા ગયાહૈ, જૈસે-દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્રપ્રમાણ, કાલપ્રમાણ ઓર ભાવપ્રમાણ।

ટીકાર્થ — પ્રમિતિ (જાનના) કા નામ પ્રમાણ હૈ અથવા-જિસકે દ્વારા જાના જાતા હૈ વહ પ્રમાણ હૈ। યહ પ્રમાણ દ્રવ્ય આદિકે ભેદસે જો ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ ઉસકા તાત્પર્ય એસા હૈ કિ દ્રવ્યરૂપ જો પ્રમાણ હૈ વહ દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ અથવા-દણ્ડાદિ દ્રવ્યસે જો પરિચ્છેદ હોતા હૈ વહ દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ જૈસે દણ્ડ આદિ દ્રવ્યસે, અથવા ધનુષ આદિસે શરીરકા માપ ક્રિયા જાતા હૈ, અથવા-જીવાદિ દ્રવ્યકા જો પ્રમાણ હૈ વહ દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ। અથવા-પરમાણુ આદિમેં પર્યાયોંકે પ્રમાણ હૈ વહ દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ। પ્રદેશ નિષ્પન્ન ઓર વિભાગ નિષ્પન્નકે ભેદસે દ્રવ્યપ્રમાણ દો પ્રકારકા કહા ગયા હૈ। પરમાણુસે લેકર અનન્ત પ્રદેશવાલે દ્રવ્ય તકકા જો પ્રમાણ હૈ વહ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ હૈ।

સૂત્રાર્થ-પ્રમાણના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણુ છે—(૧) દ્રવ્યપ્રમાણુ, (૨) ક્ષેત્રપ્રમાણુ, (૩) કાલપ્રમાણુ અને (૪) ભાવપ્રમાણુ.

ટીકાર્થ-પ્રમિતિને પ્રમાણુ કહે છે. ‘ પ્રમિતિ ’ એટલે જાણવું તે. જેના દ્વારા જાણી શકાય છે, તે પ્રમાણુ છે હવે તેના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-દ્રવ્યરૂપ જે પ્રમાણુ છે તેને દ્રવ્યપ્રમાણુ કહે છે. અથવા દંડાદિ દ્રવ્યથી (પદાર્થથી) જે પરિચ્છેદ (જ્ઞાન-જનકારી) થાય છે તેનું નામ દ્રવ્ય પ્રમાણુ છે જેમકે-દંડ આદિ દ્રવ્યથી અથવા ધનુષ આદિથી શરીર આદિનું માપ જાણી શકાય છે, તે માપ દ્રવ્યપ્રમાણુ રૂપ ગણાય છે. અથવા-જીવાદિ દ્રવ્યનું જે પ્રમાણુ છે, તે દ્રવ્યપ્રમાણુ છે અથવા પરમાણુ આદિમાં પર્યાયોનું જે પ્રમાણુ છે તે દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્નના ભેદથી દ્રવ્યપ્રમાણુ બે પ્રકારનું કહ્યું છે. પરમાણુથી લઈને અનન્ત પર્યાન્તના પ્રદેશવાળા દ્રવ્યનું જે

નન્તપ્રદેશિકાન્તં ૧, દ્વિતીયં પञ્ચવિધં-માનો-ન્માના-ડવમાન ગણિત-પ્રતિમાનપ્રેદાત્, તત્ર માનં-ધાન્યાદિમાનં સેટિકાદિરૂપમ્ ૧, ઉન્માનં-તુલા કર્ષાદિકમ્ ૨, અવમાનં-હસ્તવિતસ્ત્યાદિકમ્ ૩, ગણિતમ્-एकादिकम् ૪, પ્રતિમાનં-ગુંજાવલ્લાદિકમ્ ૫ । ઇતિ દ્રવ્યપ્રમાણમ્ । ૧ ।

“ ક્ષેત્રપ્રમાણમ્ ”—ક્ષેત્રસ્ય=આકાશસ્ય પ્રમાણં ક્ષેત્રપ્રમાણમ્, તત્ત્વ દ્વિવિધં-પ્રદેશનિષ્પન્નં ૧, વિભાગનિષ્પન્નં ૨ ચ, તત્ર પ્રદેશનિષ્પન્નમ્-एकप्रदेशावगाढाद्य-સંખ્યેયપ્રદેશાવગાઢાન્તમ્ ૧, વિભાગનિષ્પન્નમ્ - अङ्गुल्यादिकम् ૨ । ઇતિ ક્ષેત્રપ્રમાણમ્ । ૨ ।

વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ પાંચ પ્રકારકા હૈ, માન, ઉન્માન, અવમાન, ગણિત ઓર પ્રતિમાન “ સેર ”-આદિ માપનરૂપસે યહ ધાન્ય હતના હૈ ઇસ પ્રકાર નિર્ણાયક પ્રમાણ હોતા હૈ । તુલા-કર્ષ આદિ ઉન્માન હોતા હૈ । હસ્ત-વિતસ્તિ આદિક અવમાન હોતા હૈ । એક દો આદિ સંખ્યા ગણિત હોતા હૈ । ગુંજા-(કરજની) આદિ પ્રતિમાન હોતા હૈ, ઇસ પ્રકારસે યહ દ્રવ્યપ્રમાણ હૈ—૧

આકાશકા જો માપ (દૂર તકકા હિસાબ) હૈ વહ ક્ષેત્રપ્રમાણ હૈ । યહ ક્ષેત્રપ્રમાણમ્ પ્રદેશનિષ્પન્ન ઓર વિભાગનિષ્પન્નકે પ્રેદસે દો પ્રકારકા હૈ, એક પ્રદેશાવગાઢસે લેકર અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ તક જો ક્ષેત્ર હૈ વહ પ્રદેશનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ હૈ । અંગુલી આદિ જો પ્રમાણ હૈ વહ વિભાગનિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ હૈ ।

પ્રમાણુ છે, તેનું નામ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણુના નીચે પ્રમાણુ પાંચ પ્રકાર છે—માન, ઉન્માન, અવમાન, ગણિત અને પ્રતિમાન. સેર આદિ માનરૂપ દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. તેની મદદથી “ આ ધાન્ય આટલુ છે, ” આ પ્રકારનું નિર્ણાયક પ્રમાણુ નીકળે છે. તુલા-કર્ષ આદિ ઉન્માનરૂપ હોય છે હસ્ત, મુઠ્ઠી આદિ રૂપ અવમાન હોય છે. એક બે આદિ સંખ્યા રૂપ ગણિત હોય છે. ગુંજા (કરજની) આદિ રૂપ પ્રતિમાન હોય છે. આકાશનું બે માપ (દૂર સુધીના હિસાબ) છે તેને ક્ષેત્રપ્રમાણુ કહે છે. તે ક્ષેત્રપ્રમાણુના પણ પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન નામના બે ભેદ પડે છે. એક પ્રદેશાવગાઢથી લઇને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પર્યન્તનું બે ક્ષેત્ર છે તેને પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણુ કહે છે. અંગુલી (આંગળી) આદિ બે પ્રમાણુ છે તેને વિભાગ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણુ કહે છે.

“ કાલપ્રમાણમ્ ”—કાલસ્ય — સમયસ્ય પ્રમાણ-માનં કાલપ્રમાણમ્, તદ્વિવિધં-પ્રદેશનિષ્પન્નં ૧ વિભાગનિષ્પન્નં ૨ ચ, તત્રાઽઽદ્યમ્-એકસમયસ્થિત્વાચ-સંખ્યેયસમયસ્થિત્યન્તમ્ ૧, દ્વિતીયં-સમયાવલિકાદિકમ્ ।

નનુ દ્રવ્યપ્રમાણમેવોચ્યતાં દ્રવ્યત્વેન ક્ષેત્ર-કાલયોરપિ ગ્રહણસમ્ભવેન તત્પ્ર-માણયોરપ્યત્રૈવાન્તર્ભાવાત્ પૃથક્ તદુપન્યાસો વ્યર્થ इति चेदुच्यते-જીવાદિદ્રવ્યવિ-શેષકત્વેન ક્ષેત્ર-કાલયોસ્તત્પર્યાયત્વેન દ્રવ્યાત્ ક્ષેત્ર-કાલયોર્વિશિષ્ટતાઽસ્તીતિ દ્રવ્યત્વેનૈકત્વેઽપિ પર્યાયત્વેન તयोर्भेदं सूचयितुं क्षेत्रकालयोः प्रमाणे पृथगुप-न्यस्ते । ૩ । इति कालप्रमाणम् । ૩ ।

સમયકા જો પ્રમાણ હૈ વહ કાલપ્રમાણ હૈ, યહ કાલપ્રમાણમ્બી દો પ્રકારકા હૈ । એક પ્રદેશનિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ ઓર દૂસરા વિભાગનિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ હૈ, इनमें-એક સમયકી સ્થિતિસે લેકાર જો અસંખ્યાન સમય તકકી સ્થિતિ હૈ વહ પ્રદેશનિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ હૈ । તથા-સમય આવ-લિકા આદિક જો પ્રમાણ હૈ વહ વિભાગનિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ હૈ ।

શઙ્કા—કેવલ એક દ્રવ્યપ્રમાણહી કહના ચાહિયે—૩ ક્યોંકિ—દ્રવ્યત્વ રૂપસે ક્ષેત્ર ઓર કાલ इनकाभी ग्रहण होही जायगा तो फिर इनका प्रमाणभी यहाँ पर अन्तर्भूत हो जायगा । अतः-पृथक् रूपसे इनका उपन्यास व्यर्थ है—૩

ઉ૦—ક્ષેત્ર ઓર કાલ જીવાદિ દ્રવ્યોંકે વિશેષક હોનેસે उनके प्रमाय रूप होते हैं, अतः—द्रव्यसे क्षेत्रकालमें विशिष्टता है, इसलीये

સમયનું જે પ્રમાણ છે તેને કાળપ્રમાણ કહે છે તે કાળપ્રમાણ પણ બે પ્રકારનું છે—(૧) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ અને (૨) વિભાગ નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણ, એક સમયની સ્થિતિથી લઇને જે અસંખ્યાત સમય પર્યન્તની સ્થિતિ હોય છે તેને પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ કહે છે. તથા સમય, આવલિકા આદિ રૂપ જે કાળપ્રમાણ છે તેને વિભાગ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ કહે છે.

શંકા—પ્રમાણના ચાર પ્રકાર કહેવાની શી જરૂર છે. માત્ર દ્રવ્યપ્રમાણ રૂપ એક જ પ્રમાણ કહેવું જોઇએ, કારણ કે દ્રવ્યત્વરૂપે ક્ષેત્ર અને કાળ પણ થઇણ થઇ જાય છે, તેથી તેમનું પ્રમાણ પણ દ્રવ્યપ્રમાણમાં જ અન્તર્ભૂત થઇ જવું જોઇએ. છતાં અહીં અલગ અલગ પ્રકાર રૂપે તેમની પ્રરૂપણા શા માટે કરવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર અને કાળ જીવાદિ દ્રવ્યોના વિશેષક હોવાથી તેમની પર્યાય રૂપ હોય છે. તેથી દ્રવ્ય કરતાં ક્ષેત્ર અને કાળમાં વિશિષ્ટતા છે. તે કારણે

“ભાવપ્રમાણ” — ભાવ એવ ભાવાનાં વા પ્રમાણં ભાવપ્રમાણમ્, તત્ત્વત્રિવિધં-
ગુણ-નય-સંખ્યાભેદાત્, તત્ર ગુણાઃ-જીવસ્ય જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાણિ, તત્ર જ્ઞાનં-
પ્રત્યક્ષા-ડનુમાનો-પમાના-ડડગમરૂપં પ્રમાણમિતિ, દર્શનં-તત્ત્વશ્રદ્ધાનમ્, ચારિત્રં-
સાવધવિરતિરૂપમ્, નયાશ્ચ-નૈગમાદયઃ, સંખ્યા-એકદ્વિત્રિચતુરાદિકેતિ ભાવપ્રમા-
ણમ્ ॥૪॥ સૂ૦ ૨૦ ।

દેવાધિકારાદેવેદં દિવકુમારીમહત્તરિકા નિરૂપકમૂત્રચતુષ્ટયમાદ—

મૂલમ્—ચત્તારિ દિસાકુમારિમહત્તરિયાઓ પળ્લતાઓ,
તં જહા-રૂયા ૧, રૂયંસા ૨, સુરૂવા ૩, રૂયાવંદે ૪। ચત્તારિ

દ્રવ્યત્વકી અપેક્ષા એક હોને પર મી પર્યાયકી અપેક્ષા ડન ડોનોંમેં દ્રવ્યમેં
ઑર પર્યાયમેં ભેદ હોતા હૈ ઇસ વાતકી સૂચનાકે નિમિત્ત ક્ષેત્ર ઑર
કાલ (યે ડોનોં) પૃથક્ પૃથક્ પ્રમાણ કહે ગયે હૈં ।

ભાવરૂપ જો પ્રમાણ હૈ વહ, અથવા ભાવોંકા જો પ્રમાણ હૈ વહ ભાવ-
પ્રમાણ હૈ । યહ ભાવપ્રમાણ ત્રીન પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । ગુણ-નય
ઑર સંખ્યા, ઇનમેં ગુણરૂપ ભાવપ્રમાણ જીવકે જ્ઞાન-દર્શન ઑર ચારિત્ર
હૈં, પ્રત્યક્ષ અનુમાન આગમ ઑર ઉપમાન યે જ્ઞાનરૂપ ભાવપ્રમાણ હૈં ।
તત્ત્વોંકા શ્રદ્ધાન કરના યહ દર્શનરૂપ ભાવપ્રમાણ હૈ । સાવધ કાર્યોંસે
વિરતિ હોના યહ ચારિત્રરૂપ ભાવપ્રમાણ હૈ । નૈગમાદિ જો નય હૈં વે
નયરૂપ ભાવપ્રમાણ હૈં । એક-ડો ઑદિ જો સંખ્યા હૈ વહ સંખ્યારૂપ
ભાવપ્રમાણ હૈ । ઇસ પ્રકારસે યહ પ્રમાણકા નિરૂપણ કિયા ॥ સૂ૦ ૨૦ ॥

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક હોવા છતાં પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ તે બંનેમાં
(દ્રવ્યમાં અને પર્યાયમાં) ભેદ હોય છે આ વાતને પ્રકટ કરવા નિમિત્તે
ક્ષેત્ર અને કાળ (એ બંને) ને પૃથક્ પૃથક્ (જુદાં જુદાં) પ્રમાણ કહ્યાં છે.
ભાવરૂપ જે પ્રમાણ છે તેને અથવા ભાવોતું જે પ્રમાણ છે તેને ભાવપ્રમાણ
કહે છે. તે ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) ગુણ, (૨) નય અને
(૩) સંખ્યા. જીવના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર, એ ગુણરૂપ ભાવપ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ
અનુમાન, આગમ અને ઉપમાન તે જ્ઞાનરૂપ ભાવપ્રમાણ છે. તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા
રાખવી તે દર્શનરૂપ ભાવપ્રમાણ છે, અને સાવધ કાર્યોમાંથી વિરતિ થવી તેનું
નામ ચારિત્રરૂપ ભાવપ્રમાણ છે. નૈગમ આદિ જે નય છે, તે નયરૂપ ભાવ-
પ્રમાણ છે. એક બે આદિ જે સંખ્યા છે તે સંખ્યારૂપ ભાવપ્રમાણ છે. આ
રીતે અહીં પ્રમાણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

વિજ્ઞુકુમારિમહત્તરિયાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-ચિત્તા ૧, ચિત્ત-
કળગા ૨, સતેરા ૩, સોત્તામણી ૪। સૂં ૨૧ ॥

સક્કસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવરન્નો મજ્ઞિમપરિસાણ દેવાણં ચત્તારિ-
પલિઓવમાઈં ઠિઈં પળ્લન્તા । ઈંસાણસ્સ ણં દેવિંદસ્સ દેવ-
રન્નો મજ્ઞિમપરિસાણ દેવાણં ચત્તારિપલિઓવમાઈં ઠિઈં
પળ્લન્તા ॥ સૂં ૨૨ ॥

ચઠવિવહે સંસારે પળ્લન્તે, તં જહા-દઠ્ઠસંસારે ૧, સ્વેત્ત-
સંસારે ૨, કાલસંસારે ૩, ભાવસંસારે ૪ । સૂં ૨૩ ।

હાયા—ચત્તારો દિક્કુમારીમહત્તરિકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—રૂપા ૧, રૂપાંશા
૨, સુરૂપા ૩, રૂપાવતી ૪। ચત્તારો ત્રિદ્યુત્કુમારીમહત્તરિકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—
ચિત્રા ૧, ચિત્રકનકા ૨, શતેરા ૩, સૌત્રામણિઃ ૪ । સૂં ૨૧ ।

શક્રસ્ય સ્વલુ દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય મધ્યમપરિષદિ દેવાનાં ચતુઃ-પલ્લોપમા
સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા । ઈંશાનસ્ય સ્વલુ દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય મધ્યમપરિષદિ દેવીનાં
ચતુઃપલ્લોપમા સ્થિતિઃ પ્રજ્ઞતા । સૂં ૨૨ ।

દેવાધિકારકો લેકર હી અવ સૂત્રકાર દિક્કુમારિ મહત્તરિકાઓંકા
નિરૂપણ ઇસ ચાર સૂત્રોંસે કરતે હૈં ।

“ચત્તારિ દિસાકુમારિમહત્તરિયાઓ પળ્લન્તાઓ” ઇત્યાદિ—
સૂત્રાર્થ—દિક્કુમારિ મહત્તરિકાં ચાર પ્રકારકી કહી ગઈં હૈં । જૈસે—રૂપા ૧,
રૂપાંશા ૨, સુરૂપા ૩ ઓર રૂપાવતી ૪ । (૨૧) ત્રિદ્યુત્કુમારી મહત્તરિ-
કાં ચાર પ્રકારકી કહી ગઈં હૈં । જૈસે—ચિત્રા ૧, ચિત્રકનકા ૨ શતેરા ૩,
ઓર સૌત્રામણિ ૪, । દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રકી મધ્યમ પરિષદામે દેવોંકી

દેવાધિકારની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર દિક્કુમારી મહત્તરિકાઓંનું નિરૂપણ
આ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરે છે—“ચત્તારિ દિસાકુમારી મહત્તરિયાઓ પળ્લ-
ન્તાઓ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્રિદ્યુત્કુમારિ મહત્તરિકાઓ ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા
(૩) સુરૂપા અને (૪) રૂપાવતી ત્રિદ્યુત્કુમારી મહત્તરિકાઓ પણ નીચે પ્રમાણે
ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) ચિત્રા, (૨) ચિત્રકનકા, (૩) શતેરા અને (૪)
સૌત્રામણિ. દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની મધ્યમ પરિષદામાં દેવોની ચાર પલ્લોપમની

ચતુર્વિધઃ સંસારઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા-દ્રવ્યસંસારઃ ૧, ક્ષેત્રસંસારઃ ૨, કાલ-સંસારઃ ૩, ભાવસંસારઃ ૪ । સૂ. ૨૩ ।

ટીકા—“ ચત્તારિ દિસાં ” ઇત્યાદિ—ચતસ્રઃ, દિક્કુમારીમહત્તરિકાઃ—દિશાં કુમાર્યો દિક્કુમાર્યસ્તાથ તાઃ મહત્તરિકાઃ=પ્રધાનતમાઃ—દિક્કુમારી મહત્તરિકાઃ, યદ્વા દિક્કુમારીણાં મહત્તરિકા દિક્કુમારીમહત્તરિકાઃ, પ્રજ્ઞસાઃ, તથા—રૂપા ૧, રૂપાંશા ૨, સુરૂપા ૩, રૂપાવતી ૪ । एताश्चतस्रो मध्यरुचकवास्तव्या अर्हंतोजातमात्रस्य नालकर्तनादिकं कुर्वन्तीति ।

“ ચત્તારિ વિજ્ઞુ ” ઇત્યાદિ—ચતસ્રો વિદ્યુત્કુમારીમહત્તરિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ચિત્રા ૧, ચિત્રકનકા ૨, શતેરા ૩, સૌત્રામણિઃ ૪ । एताश्चतस्रो विदि-रुचकनिवासिन्यो भगवतः श्रीमतोऽर्हतो जातमात्रस्य चतसृष्वपि दिक्षु स्थिता दीपिकाहस्ता गायन्तीति । સૂ. ૨૧ ।

ચાર પલ્લોપમકી સ્થિતિ કહી ગઈ છે । દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનની મધ્યમ પરિષદામેં દેવિયોંકી ચાર પલ્લોપમકી સ્થિતિ કહી ગઈ છે (૨૨) સંસાર ચાર પ્રકારકા કહા ગયા છે, જૈસે—દ્રવ્યસંસાર ૧, ક્ષેત્રસંસાર ૨, કાલ-સંસાર ૩ ઓર ભાવસંસાર ૪ (૨૩)

ટીકાર્થ — દિશાઓંકી જો કુમારિકાં છે વે દિક્કુમારિકા છે, યે પ્રધાનતમ હોનેસે મહત્તરિકા કહી ગઈ છે । યદ્વા-દિક્કુમારિયોંકી જો મહત્તરિકાં વે દિક્કુમારી મહત્તરિકા છે । इनके नाम रूपा-१, रूपांशा-२ आदि हैं । ये चारों रुचकद्वीपके मध्यमें रहती हैं । जब अर्हन्त उत्पन्न होते हैं तब वे उनके नाल आदिको काट-नेका काम करती हैं । चित्रा-१ चित्रकनका आदिके भेदसे जो चार विद्युत्कुमारिकाएं कही गई हैं । ये रुचकद्वीपकी विदिशाओंमें रहती हैं ।

સ્થિતિ કહી છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની મધ્યમ પરિષદામાં દેવીઓની ચાર પલ્લોપમની સ્થિતિ કહી છે. ॥ સૂ. ૨૧-૨૨ ॥

સંસાર ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) દ્રવ્યસંસાર, (૨) ક્ષેત્રસંસાર (૩) કાલસંસાર અને (૪) ભાવસંસાર ॥ સૂ. ૨૩ ॥

સૂત્ર ૨૧ અને ૨૨ નો વિશેષાર્થ—દિશાકુમારીઓને દિક્કુમારીઓ કહે છે. તેઓ પ્રધાનતમ હોવાથી તેમને મહત્તરિકાઓ કહી છે. અથવા દિક્કુમારીઓની જે મહત્તરિકાઓ છે તેમને દિક્કુમારી મહત્તરિકાઓ કહે છે. તેમનાં નામ રૂપા, રૂપાંશા, સુરૂપા અને રૂપાવતી છે. તે ચારે રુચકદ્વીપની મધ્યમાં રહે છે. જ્યારે અર્હન્ત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેમની નાલ વગેરે કાપવાનું કામ તેઓ કરે છે. ચિત્રા, ચિત્રકનકા આદિના લેહથી જે ચાર વિદ્યુત્કુમારિકાઓ કહી છે, તેઓ રુચકદ્વીપની વિદિશાઓમાં રહે છે. જ્યારે અર્હન્ત પ્રભુને

“ સક્સે ”—ત્યાદિ—શક્તેશનયોઃ સૂત્રદ્વયં સુગમમ્ । સૂં ૨૨ ।

દેવાશ્ચ સંસારિણ ઇતિ સંસારસૂત્રમાહ—“ ચત્ત્વિહે સંસારે ” ઇત્યાદિ—
સંસારણં-પરિભ્રમણં સંસારઃ, સ ચતુર્વિધઃ—દ્રવ્યસંસારઃ ૧, ક્ષેત્રસંસારઃ ૨, કાલ-
સંસારઃ ૩, ભાવસંસારઃ ૪ । તત્ર દ્રવ્યાણાં જીવપુદ્ગલલક્ષણાનાં સંસારઃ-પરિભ્રમણં
દ્રવ્યસંસારઃ ૧ । ક્ષેત્રસંસારઃ—ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકઃ, યદ્વા-યત્ર ક્ષેત્રે સંસારો વ્યાખ્યા-
યતે તદેવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રરૂપાધિકરણ સંસારરૂપાધેયયો (ક્ષેત્ર-સંસારયો) રમેદોપચા-
રાત્ સંસારશબ્દેન વ્યવહિયતે ૨ ।

જવ અર્હન્ત પ્રભુકા જન્મ હોતા હૈ તવ યે ચારોં દિશાઓંમેં યહી હોકર
ભગવાનકે પાસ હાથોંમેં દીપ લિયે ગીતોંકો ગાતી હૈ ॥ સૂં ૨૧ ॥

શક્ર ઔર ઈશાન સમ્બન્ધી સૂત્ર સુગમ સુબોધ હૈ । દેવ સંસારી
હોતે હૈ, અતઃ—હસી વાતકો લેકર સૂત્રકારને યહ સંસારસૂત્ર કહા હૈ ।
પરિભ્રમણકા નામ સંસાર હૈ । યહ સંસાર દ્રવ્યસંસાર આદિકે ભેદસે
જો ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ—ઁસકા અભિપ્રાય હૈ કિ જીવ ઔર
પુદ્ગલોંકે પારસ્પરિક સમ્બન્ધકા નામ સંસાર હૈ । જીવ જત્ર પુદ્ગલકે
સમ્બન્ધરૂપ બન્ધનસે મુક્ત હો જાતા હૈ તવ વહ મુક્ત જીવ કહા જાતા
હૈ । અથવા—પુદ્ગલરૂપ કર્મકે સમ્બન્ધસે જો જીવકા ચાર ગતિયોંમેં પરિ-
ભ્રમણ હોતા હૈ વહ સંસાર હૈ । ૧૪ રાજૂ પ્રમાણ જો ક્ષેત્ર હૈ વહ ક્ષેત્ર
સંસાર હૈ, અથવા—જિસ ક્ષેત્રમેં સંસાર પરિભ્રમણ વ્યાખ્યાત હોતા હૈ
વહ ક્ષેત્ર સંસાર હૈ । યહાં ક્ષેત્રરૂપ અધિકરણ ઔર સંસારરૂપ આધેયમેં
અભેદોપચારસે ક્ષેત્રકો સંસાર શબ્દસે વ્યવહત કિયા ગયા હૈ ।

જન્મ થાય છે, ત્યારે આ ચારે વિદ્યુત્કુમારીઓ હાથમાં દીપક લઈને ગીતો
ગાતી ગાતી ભગવાનની પાસે ભજી રહે છે. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

શક્ર અને ઈશાન સંબંધી સૂત્ર સુગમ હોવાથી અહીં તેના વિશેષાર્થ
આપ્યો નથી. દેવ સંસારી હોય છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે આ
સંસારસૂત્રનું કથન કર્યું છે. પરિભ્રમણનું નામ સંસાર છે, તેના દ્રવ્યસંસાર
આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

જીવ અને પુદ્ગલોના પારસ્પરિક સંબંધનું નામ સંસાર છે. જીવ જ્યારે
પુદ્ગલોના સંબંધ રૂપ બન્ધનમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને મુક્ત જીવ
કહેવાય છે. અથવા પુદ્ગલરૂપ કર્મના સંબંધથી જીવને ચાર ગતિઓમાં જે
ભ્રમણ કરવું પડે છે તેનું નામ સંસાર છે. ૧૪ રાજૂ પ્રમાણ જે ક્ષેત્ર છે તેને
ક્ષેત્રસંસાર કહે છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં સંસાર પરિભ્રમણ વ્યાખ્યાત થાય છે
તે ક્ષેત્રનું નામ ક્ષેત્રસંસાર છે. અહીં ક્ષેત્રરૂપ અધિકરણ અને સંસારરૂપ આધે-
યમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રને સંસાર શબ્દથી વ્યવહૃત કરવામાં આવેલ છે.

‘કાલસંસારઃ’—કાલસ્ય-સમયાવલિકાદિલક્ષણસ્ય સંસારઃ-ચક્રન્યાયેન પરિભ્રમણં, પલ્યોપમાદિકાલવિશેષવિશેષિતં વા યદ્ ભ્રમણં કસ્યાપિ જીવસ્ય નરકાદિષુ સ કાલસંસારઃ, યદ્વા-યસ્મિન્ પૌરુષ્યાદિકે કાલે સંસારો વ્યાખ્યાયતે સ કોલોઽપિ સંસાર ઉચ્યતે, અભેદાત્ ૩ ।

‘ભાવસંસારઃ’-ભાવાનામૌદયિકાદીનાં વર્ણાદીનાં વા સંસારઃ-સંસરણપરિણામો ભાવસંસાર ઇતિ । સૂ૦ ૨૩ ।

પૂર્વે દ્રવ્યાદિ સંસાર ઉક્તઃ, સ ચાનેકનયૈર્દૃષ્ટિવાદે વિવિચ્યત ઇતિ દૃષ્ટિવાદં સભેદં નિરૂપયિતુમાહ —

મૂલમ્—ચતુર્વિધે દિદૃષ્ટિવાણ પળ્લનત્તે, તં જહા-પરિકર્મ્મં ૧, સુત્તાઈં ૨, પુલ્લગણ ૩, અણુજોગે ૪ । સૂ૦ ૨૪ ।

છાયા—ચતુર્વિધો દૃષ્ટિવાદઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ તથા-પરિકર્મ ૧, સૂત્રાણિ ૨, પૂર્વગતમ્ ૩, અનુયોગઃ ૪ ॥ સૂ૦ ૨૪ ॥

સમયાવલિકાદિ રૂપ કાલકા જો ચક્ર ન્યાયસે પરિભ્રમણહૈ વહ કાલસંસાર હૈ । અથવા-નરકાદિકોમ્મેં કિસી જીવકા પલ્યોપમ આદિ રૂપકાલ વિશેષ સે વિશેષિત જો પરિભ્રમણ હૈ વહ-સંસાર હૈ । અથવા-જિસ પૌરુષી આદિક કાલમ્મેં સંસાર વ્યવહાર હોતા હૈ વહ કાલભીઅભેદ ઉપચારસે કાલ કહા ગયા હૈ । ઔદયિક (ઔદાયિક) આદિ ભાવોંકા અથવા વર્ણોંદિ રૂપ ગુણોંકા જો પરિભ્રમણરૂપ પરિણમન હૈ વહ ભાવસંસાર હૈ ॥ સૂ૦ ૨૩ ॥

કથિત દ્રવ્યાદિ સંસાર અનેક નયોંસે દૃષ્ટિવાદ મ્મેં વિચલિત હુવા હૈ-અતઃ અવ સૂત્રકાર ભેદ સહિત ડસી દૃષ્ટિવાદકા નિરૂપણ કરતે હૈં.

“ ચતુર્વિધે દિદૃષ્ટિવાણ પળ્લનત્તે ” ઇત્યાદિ—

સમય, આવલિકા આદિ રૂપ કાળનું જે ચક્ર ન્યાયથી પરિભ્રમણ છે, તે કાળસંસાર છે, અથવા નરકાદિકોમાં કોઈ જીવનું પલ્યોપમ આદિ કાળવિશેષ યુક્ત જે પરિભ્રમણ છે, તેનું નામ કાળસંસાર છે અથવા જે પ્રકુર આદિ કાળથી સંસાર-વ્યવહાર આવે છે, તે કાળને પણ અલેદોપચારથી કાળસંસાર કહ્યો છે. ઔદયિક આદિ ભાવોનું અથવા વર્ણોંદિ રૂપ ગુણોંતું જે પરિભ્રમણરૂપ પરિણમન છે, તે ભાવસંસાર છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં દ્રવ્યાદિ સંસારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, તે સંસારની અનેક નયો દ્વારા દૃષ્ટિવાદમાં વિચારણા થઈ છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટિવાદનું લેદોસહિત નિરૂપણ કરે છે—“ ચતુર્વિધે દિદૃષ્ટિવાણ પળ્લનત્તે ” ઇત્યાદિ—

ટીકા—“ ચડવિહે દિદિવાણ ” इत्यादि—दृष्टिवादः—दृष्टयो दर्शनानि-
नैगमादयो नयाः, तानि उद्यन्ते-उच्यन्तेऽत्रेति दृष्टिवादः । यद्वा ‘ दृष्टिपात ’
इतिच्छाया, तत्पक्षे दर्शनानि पतन्ति-अवतरन्ति यत्रेति दृष्टिपातो-द्वादशमङ्गम्,
स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—“ परिकर्म ”—सूत्रादिग्रहणयोग्यतासम्पादनसमर्थ
कर्म परिकर्म कथ्यते, गणितादिकर्मवत्, तच्च सिद्धश्रेणिकादि ।

“ सूत्राणि ”—ऋजुसूत्रमभृतीनि द्वाविंशतिः, इह सर्वद्रव्यपर्यायनयाद्यर्थ-
सूचनात्सूत्राणि कथ्यन्ते ।

“ पूर्वगतम् ”—तत्र पूर्वाणि-सर्वश्रुतात्पूर्वं क्रियमाणत्वात्पूर्वाणि, तानि
चोत्पादप्रभृतीनि चतुर्दश, तत्र गतं-प्रविष्टं यत् श्रुतं तत् पूर्वगतम्, पूर्वगतशब्देन

સૂત્રાર્થ-દૃષ્ટિવાદ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । જૈસે-પરિકર્મ ૧, સૂત્ર ૨,
પૂર્વગત ૩ ઓર અનુયોગ ૪ ।

ટીકાર્થ — નૈગમાદિનયોંકા નામ દૃષ્ટિ હૈ, इन दृष्टियोंका
जिसमें वर्णन है वह-दृष्टिवाद है । अथवा—“ दिद्विवाए ” की
संस्कृतच्छाया दृष्टिवाद है । इस पक्षमें दर्शनोंका जिसमें स्वरूप कथन
हो ऐसा १२ वां सूत्र दृष्टिपात है । यह दृष्टिवाद परिकर्म आदिके भेदसे
जो चार प्रकारका कहा गया है उन प्रत्येकका तात्पर्य ऐसा है—जो कर्म
गणितादि कर्मकी तरह सूत्रादि ग्रहण करनेकी योग्यताका सम्पादन
करनेमें समर्थ होता है वह परिकर्म है । यह परिकर्म सिद्धश्रेणिकादि
रूप है । ऋजुसूत्र आदि २२-सूत्र है । ये २२ सूत्र सर्वद्रव्य, सर्वपर्याय,
नय, आदिरूप अर्थका सूचन करते हैं इसलिये सूत्र कहे गये हैं ।
“ पूर्वगत ”—सर्वश्रुतके पूर्व किये गये होनेसे उत्पात आदि १४ पूर्वोक्तो

સૂત્રાર્થ-દૃષ્ટિવાદના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર
(૩) પૂર્વગત અને (૪) અનુયોગ.

ટીકાર્થ — નૈગમાદિ નયોનું નામ દૃષ્ટિ છે. તે દૃષ્ટિઓનું જેમાં
વર્ણન છે તે દૃષ્ટિવાદ છે અથવા “ દિદિવાણ ” આ પદની સંસ્કૃત
છાયા ‘ દૃષ્ટિવાદ ’ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો દર્શનોના સ્વરૂ
પનું જેમાં કથન થયું છે એવું બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ છે. તે દૃષ્ટિવાદને પરિકર્મ
આદિના ભેદથી જે ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે, તે પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કર-
વામાં આવે છે--જે કર્મ ગણિતાદિ કર્મની જેમ સૂત્રાદિ ગ્રહણ કરવાની
યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ હોય છે, તે કર્મનું નામ પરિકર્મ છે. તે
પરિકર્મ સિદ્ધશ્રેણિકાદિ ૩૫ છે ઋજુ સૂત્ર આદિ ૨૨ સૂત્ર છે. તે ૨૨ સૂત્ર
સર્વદ્રવ્ય, સર્વપર્યાય, નય આદિ ૩૫ અર્થનું સૂચન કરે છે, તેથી તેમને સૂત્ર
કહેવામાં આવેલ છે. “ પૂર્વગત ” સર્વશ્રુત કરતાં પૂર્વે (પહેલાં) કરાયેલ

પૂર્વાણ્યેવોચ્યન્તે, પૂર્વપ્રવિષ્ટત્વાત્, યથા હસ્તાદ્યજ્ઞપ્રવિષ્ટમઙ્ગુલ્યાદિકમજ્ઞશબ્દેન વ્યવહિયતે ૩ ।

“ અનુયોગઃ ”—યોજનં યોગઃ, અનુરૂપોઽનુકૂલો વા સૂત્રસ્ય સ્વકીયાર્થેન સહ યોગઃ=સમ્બન્ધ इत्यनुयोगः ४। एषां चतुर्णां विस्तरतो विवरणं नन्दीसूत्रस्य मत्कृतायां ज्ञानचन्द्रिका टीकायामवलोकनीयमिति । सू० २४ ।

અનન્તરં પૂર્વગતમુક્તં, તત્ર પ્રાયશ્ચિત્તપ્રરૂપણાસત્ત્વાત્ પ્રાયશ્ચિત્તં સૂત્રદ્વયેન નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ચઙ્ગિહે પાયચ્છિત્તે, પળ્લત્તે તં જહા—ળાળપાયચ્છિત્તે ૧, દંસળ પાયચ્છિત્તે ૨, ચરિત્તપાયચ્છિત્તે ૩, વિયત્તકિચ્ચપાયચ્છિત્તે ૪।

ચઙ્ગિહે પાયચ્છિત્તે પળ્લત્તે, તં જહા—પહિસેવળા પાય-ચ્છિત્તે ૧, સંજોયળાપાયચ્છિત્તે ૨, આરોવળાપાયચ્છિત્તે ૩ પલિ-ઉંચળાપાયચ્છિત્તે ૪ । સૂ૦ ૨૫ ।

પૂર્વ કહા ગયા હૈ । ઇસ પૂર્વમેં જો શ્રુત પ્રવિષ્ટ હૈ વહ શ્રુત પૂર્વશ્રુત હૈ । પૂર્વગત શબ્દસે પૂર્વહી કહે જાતે હૈં ક્યોંકિ—સમસ્ત શ્રુત પૂર્વમેં પ્રવિષ્ટ હૈ, જૈસે—હસ્ત આદિ અજ્ઞમેં અઙ્ગુલી આદિ અજ્ઞ શબ્દસે કહે જાતે હૈં ૩ । “ અનુયોગ ” સૂત્રકા અપને અર્થકે સાથ જો અનુરૂપ વા—અનુકૂલ સમ્બન્ધ હૈ વહ અનુયોગ હૈ । ઇન ચારોંકા વિસ્તારસે વર્ણન (વિવરણ) નન્દી-સૂત્રકી જ્ઞાનચન્દ્રિકા ટીકામેં ક્રિયા હૈ સો વહાંસે દેખ લેના ચાહિયે ॥સૂ. ૨૪॥

અનન્તર ઉક્ત પૂર્વગતમેં પ્રાયશ્ચિત્તકી પ્રરૂપણાકા સદ્ભાવ હોનેસે

(રચિત) હે.વાથી ઉત્પાદ આદિ ૧૪ પૂર્વોને પૂર્વ કહે છે. તે પૂર્વમાં જે ૫ત પ્રવિષ્ટ છે તે શ્રુતને પૂર્વશ્રુત કહે છે. ‘ પૂર્વગત ’ પદથી ‘ પૂર્વ ’ જ ગૃહીત થાય છે, કારણ કે સમસ્ત શ્રુત પૂર્વમાં પ્રવિષ્ટ છે. જેમ હસ્તાદિ અંગમાં આંગળી આદિ અંગનો સમાવેશ થઈ જાય છે—“ હસ્ત ” શબ્દથી આંગળી આદિ અંગો પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે તેમ પૂર્વગત પદથી પૂર્વ જ ગૃહીત થાય છે. “ અનુયોગ ”—સૂત્રનો પોતાના અર્થની સાથે જે અનુરૂપ અથવા અનુકૂળ સંબંધ છે તેનું નામ અનુયોગ છે. આ ચારેનું સવિસ્તર વર્ણન નન્દીસૂત્રની જ્ઞાનચન્દ્રિકા ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં જે પૂર્વગતની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, તે પૂર્વગતમાં

છાયા—ચતુર્વિધં પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા—જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્તં ૧, દર્શનપ્રાયશ્ચિત્તં ૨, ચારિત્રપ્રાયશ્ચિત્તં ૩, વ્યક્તકૃત્યપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ૪ ।

ચતુર્વિધં પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા—પ્રતિસેવના પ્રાયશ્ચિત્તં ૧, સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ૨, આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્તં ૩, પરિકુચ્ચના પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ૪ । સુ. ૨૫ ॥

ટીકા—“ ચતુર્વિધે પ્રાયશ્ચિત્તે ” इत्यादि—પ્રાયશ્ચિત્તં—પ્રાયઃ—પાપં, તસ્ય ચિત્તં—વિશોધનમિતિ પ્રાયશ્ચિત્તમ્, “ પ્રાયઃ પાપં વિજાનીયાચિત્તં તસ્ય વિશોધનમિ ”—ત્યુક્તેઃ, યદ્વા—પ્રાયો બાહુલ્યેન ચિત્તમન્તઃકરણં સ્વેન રૂપેણ તિષ્ઠત્યસ્મિન્ સતીતિ પ્રાયશ્ચિત્તમ્—અનુષ્ઠાનવિશેષઃ, તત્ચતુર્વિધં—ચતુષ્પ્રકારં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા—જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્તં—જ્ઞાનવિષયકાતિચારસંશોધનમ્, एवं दर्शन-चारित्र्ययोरपि विज्ञेयम्,

અહીં સૂત્રકાર દો સૂત્રોસે પ્રાયશ્ચિત્તકા નિરૂપણ કરતે હૈં ।

“ ચતુર્વિધે પ્રાયશ્ચિત્તે પળ્લસે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત ૧, દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત ૨, ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત ૩ ઓર વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત ૪ । इस तरहसे भी प्रायश्चित्त चार प्रकारका कहा गया है । जैसे प्रतिसेवना प्रायश्चित्त १, संयोजना प्रायश्चित्त २, आरोपणा प्रायश्चित्त ३, और प्रतिकुच्यना प्रायश्चित्त ४ । इस सूत्रका स्पष्टार्थ इस प्रकारसे है—
પ્રાયઃ—નામ પાપકા હૈ ઓર પાપકા જો વિશોધન હૈ વહ ચિત્ત હૈ, તથાચ—પાપકા વિશોધન જિસસે હોતા હૈ વહ પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ । કહામી હૈ—“ પ્રાયઃ પાપં વિજાનીયાત્—ચિત્તં તસ્ય વિશોધનમ્ ” । અથવા—પ્રાયઃ બાહુલ્યસે અન્તઃકરણ અપને સ્વરૂપસે જિસકે હોતેપર ઠહરતા હૈ વહ

પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રજ્ઞપ્તના સદ્ભાવ હોવાથી હવે સૂત્રકાર બે સૂત્રો દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્તનું નિરૂપણ કરે છે—“ ચતુર્વિધે પ્રાયશ્ચિત્તે પળ્લસે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત, (૩) ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૪) વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પળ્લ પડે છે—(૧) પ્રતિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત, (૩) આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૪) પરિકુચ્ચના પ્રાયશ્ચિત્ત

હવે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—“ પ્રાયઃ ” એટલે ‘ પાપ ’ અને પાપના વિશોધનનું નામ ‘ ચિત્ત ’ છે. પાપનું વિશોધન (શુદ્ધિ) જેના દ્વારા થાય છે તેનું નામ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કહ્યું પળ્લ છે કે—“ પ્રાયઃ પાપં વિજાનીયાત્—ચિત્તં તસ્ય વિશોધનમ્ ” અથવા “ જેના સદ્ભાવને લીધે અંતઃકરણ ચોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સામાન્યતઃ સ્થિર રહે છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે

“ વ્યક્તકિચ્છપાયચ્છિત્તં ” इति—व्यक्तकृत्यप्रायश्चित्तं—व्यक्तकृत्यं—व्यक्तस्य—भावतो गीतार्थस्य कृत्यं—करणीयं व्यक्तकृत्यं, तदेव प्रायश्चित्तम्, गीतार्थो हि गुरुलाघवपर्यालोचनेन यत् किञ्चनप्रायश्चित्तं ददाति तत्सर्वं पापविशोधकमेव भवतीति । ४ ।

પુનશ્ચતુર્વિધં પ્રાયશ્ચિત્તમાહ—“ ચતુર્વિધે ” इत्यादि—चतुर्विधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—प्रतिसेवनाप्रायश्चित्तम्—प्रतिसेवनं प्रतिसेवना—अकृत्यस्याऽऽसेवनमित्यर्थः, तस्या प्रायश्चित्तं प्रतिसेवना प्रायश्चित्तं, तदालोचनादिकं दशविधं तथाहि—

પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ । यह प्रायश्चित्त अनुष्ठान विशेषरूप होता है, इसे जो ज्ञानप्रायश्चित्त आदिके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है—ज्ञान सम्बन्धी अतिचारोंका संशोधन करना यह ज्ञान प्रायश्चित्त है । दर्शन सम्बन्धी अतिचारोंका संशोधन करना दर्शन प्रायश्चित्त है । तथा चरित्र सम्बन्धी अतिचारोंका संशोधन करना यह चारित्र प्रायश्चित्त है ।

“ वियत्तकिच्छपायच्छिन्तं ” इत्यादि—

ગીતાર્થ ગુરુલાઘવકી પર્યાલોચના કર જો કુછ પ્રાયશ્ચિત્ત દેતે હૈં વહ સબ પાપ વિશોધકહી હોતા હૈ । ऐसा यह प्रायश्चित्त व्यक्तकृत्य प्रायश्चित्त है क्योंकि—व्यक्त नाम गीतार्थका है, इनके द्वारा जो करणीय होता है वह—कृत्य है । इस व्यक्तकृत्य रूप जो प्रायश्चित्त है वह व्यक्त कृत्य प्रायश्चित्त है । ४ अकृत्यका सेवन करना इसका नाम प्रतिसेवना

પ્રાયશ્ચિત્ત અનુષ્ઠાન વિશેષરૂપ હોય છે. હવે તેના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જ્ઞાન સંબંધી અતિચારોનું વિશોધન કરવું તેનું નામ જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત છે. દર્શન સંબંધી અતિચારોનું વિશોધન કરવું તેનું નામ દર્શનપ્રાયશ્ચિત્ત છે ચારિત્રવિષયક અતિચારોનું વિશોધન કરવું તેનું નામ ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

“ વ્યક્તકિચ્છપાયચ્છિત્તં ” इत्यादि—गीतार्थं गुरुलाघवनी पर्यालोचना करीने जे कोछ प्रायश्चित्त दे छे, ते पापविशोधक न होय छे. अबुं ते प्रायश्चित्त व्यक्तकृत्य प्रायश्चित्त छे, कारण जे व्यक्त नाम गीतार्थनું छे, तेमना द्वारा जे करणीय होय छे तेनुं नाम कृत्य छे. आ व्यक्तकृत्य रूप जे प्रायश्चित्त छे, तेने व्यक्तकृत्य प्रायश्चित्त कहें छे.

અકૃત્યનું સેવન કરવું તેનું નામ પ્રતિસેવના છે. તે પ્રતિસેવનાને દૂર કરવા માટેની જે શાસ્ત્રીય પ્રતિક્રિયા છે તેનું નામ પ્રતિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

“ આલોચન ૧-પડિક્કમણે ૨ મીસ ૩-વિવેકે ૪ તથા વિડસ્સગ્ગે ૫।

તવ ૬-હેપ ૭ મૂલ ૮ અણવટ્ટપ્પા ૯, પારંચિ ૧૦ ચેવ ૧૧ । ”

છાયા—આલોચન ૧ પ્રતિક્રમણ ૨ મિશ્ર ૩ વિવેક ૪ સ્તથા વ્યુત્સર્ગઃ ૫ ।

તવ ૬-હેદ ૭ મૂલા ૮-ડનવસ્થાપ્યાતિ ૯ પારાશ્ચિત્ત ૧૦ ચેવ ૧૧ । ”

इति प्रतिसेवनाप्रायश्चित्तम् । १।

“ સંયોજનાપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ”—સંયોજનં સંયોજના, સા ચૈકજાતીયા-તિચાર-મીલનં, યથા-શય્યાતરપિણ્ડો ગૃહીતઃ, સોડપિજલાર્દહસ્તાદિના, સોડપ્યભ્યાહતઃ, સોડપ્યાધાકર્મિકસ્ત્ર યત્ પ્રાયશ્ચિત્તં તત્ સંયોજનાપ્રાયશ્ચિત્તમ્ । ૨।

“ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ”—આરોપણમ્—एकापराधप्रायश्चित्तं पुनः पुनरा-सेवनेन विजातीयप्रायश्चित्तस्यारोपणमारोपणा, યથા પશ્ચાદ્દોષપ્રાયશ્ચિત્તં પ્રાપ્તઃ

है। इस प्रतिसेवनाको दूर करनेके लिये शास्त्रीय प्रतिक्रियाको प्रतिसेवना प्रायश्चित्त कहा है। यह प्रायश्चित्त आलोचना आदिके भेदसे १० प्रकारका होता है। जैसे—“ आलोचनपडिक्कमणे ” इत्यादि। “ संयोजना प्रायश्चित्त ” एक जातीय अतिचारोंका मिलना इसका नाम-संयोजना है, जैसे-शय्यातरका पिण्ड लिया और वह भी जलार्द हस्तादिसे दिया गया हो, अभ्याहृत लिया वह भी-आधाकर्मिक, यहाँ जो प्रायश्चित्त है वह संयोजना प्रायश्चित्त है।

“ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત ”—एक अपराधके प्रायश्चित्तमें पुनः पुनः उसीके आसेवनसे विजातीय प्रायश्चित्तका अध्यारोपण करना इसका

તે પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચના આદિ ૧૦ પ્રકાર છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ આલોચન પડિક્કમણે ” ઇત્યાદિ.

સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત—એક જાતીય અતિચારોના સંયોગ થવો તેનું નામ સંયોજના છે. જેમકે શય્યાતરપિંડ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અતિચાર લાગે અને એ જ શય્યાતરપિંડ લીના હોયે અપાયો હોય તો તેથી પણ અતિચાર લાગે. અભ્યાહૃત પિંડ ગ્રહણ કરવામાં આવે અને તે પણ આધા-કર્મ દોષયુક્ત હોય તો ત્યાં પણ એક જાતના અતિચારોનું સંયોજન થયું ગણાય. તેની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે, તેને સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

“ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત ” એક જ જાતના અપરાધનું વારંવાર આસેવન થવાથી વિજાતીય પ્રાયશ્ચિત્તનું અધ્યારોપણ કરવું તેનું નામ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એટલે કે દોષ માટે પહેલાં અમુક પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે, અને ફરીથી એ જ દોષનું આસેવન કરવામાં આવે તો બીજી જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત

પુનસ્તત્સેવને દશાહોરાત્રાન્, પુનઃ પચ્ચદશાહોરાત્રાનેત્રં પળ્માસીં યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્તં
દાતવ્યં ભવતિ, તતોઽધિકં તપોદેયં ન ભવતિ, મહાવીરશાસને તપસઃ પળ્માસાન્ત-
ત્વાદિતિ, ઉક્તં ચ—

“ પંચાઙ્ગારોવણ, નેયન્વા જાવ હોતિ છમ્માસા ।

તેળ પરમાસિયાળં છળ્હુવરિં જ્ઞોસણં કુજ્જા ।૧। ” ઇતિ,

છાયા—“ પચ્ચાદિકારોપણા જ્ઞાતવ્યા યાવદ્ ભવન્તિ પળ્માસાઃ ।

તતઃ પરં માસાનાં પળ્ણામુપરિ જ્ઞોપણાં કુર્યાત્ ।૧। ” ઇતિ,

તયા પ્રાયશ્ચિત્તમારોપણાપ્રાયશ્ચિત્તમિતિ ।૩।

તથા—“ પરિકુચ્ચનાપ્રાયશ્ચિત્તમ્ ”—પરિકુચ્ચનં પરિકુચ્ચના-માયા, અપ-
રાધાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવસમ્બન્ધિનાં ગોપનમ્-અન્યથા વિઘ્નમાનાનામન્યેયો
કથનમ્, ઉક્તંચ—

નામ આરોપણા હૈ । જૈસે કોઈ સાધુ પંચ અહોરાત્રકા પ્રાયશ્ચિત્ત લેતા હૈ
અથ વહ પુનઃ વહ ડસી દોષકા આસેવન કરને લગતા હૈ, તથ વહ ડસકા
દશ અહોરાત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત લે લેતા હૈ । પુનઃ વહ પન્દ્રહ દિનકા પ્રાયશ્ચિત્ત
લે લેતા હૈ એસે વહ છહ માસ તકકા પ્રાયશ્ચિત્ત લેના રહતા હૈ । હસકે
વાદ ડસે તપ નહીં દિયા જાતા હૈ । કયોંકિ મહાવીરકે શાસનમેં તપકી
અન્તિમા સીમા છહ માસ તકહી હૈ । કહામી હૈ કિ—“ પંચાઙ્ગારોવણ ”
ઇત્યાદિ । હસ તરહકી આરોપણાસે જો પ્રાયશ્ચિત્ત દિયા જાય વહ-આરો-
પણા પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ । તથા—“ પરિકુચ્ચના પ્રાયશ્ચિત્ત ”—પરિકુચ્ચન નામ
માયાકા હૈ । અર્થાત્—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઓર ભાવ સમ્બન્ધી અપરાધોંકા
ગોપન કરના, કિયે ગયે અપરાધોંકો અન્યરૂપસે કહના । હસકા નામ

આપવામાં આવે, તો તેનું નામ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત સમજવું. જેમકે કોઈ
સાધુને અમુક દોષને માટે પાંચ દિનરાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે.
એ જ સાધુ બીજાર તે દોષનું આસેવન કરે તો તેને હસ દિનરાતનું પ્રાય-
શ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. ત્રીજી વખત એ દોષનું આસેવન કરવા માટે ૧૫
દિનરાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે. આ પ્રમાણે છ માસ સુધીનું પ્રાયશ્ચિત્ત તે
લઈ શકે છે, ત્યારબાદ વધુ સમયનું પ્રાયશ્ચિત્ત (પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તક તપ)
તેને અપાતું નથી. કારણ કે મહાવીર પ્રભુ ॥ શાસનમાં તપની અન્તીમ સીમા
છ માસ સુધીની જ કહી છે. કહ્યું પણ છે કે—“ પંચાઙ્ગારોવણ ” ઇત્યાદિ.
આ પ્રકારની આરોપણાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવે તેનું નામ
આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

“ દ્રવ્યે લેત્તે કાલે ભાવે પરિણામના ચતુર્વિધતા ” ઇતિ,

છાયા—“ દ્રવ્યે ક્ષેત્રે કાલે ભાવે પરિકુશ્વના ચતુર્વિધતા । ” ઇતિ,

તથાહિ—સચ્ચિત્તે અચિત્તં ૧ જગત્પદ્મસેવિયં ચ અદ્વાણે ૨।

સુભિક્ષે ય દુર્ભિક્ષે ૩ હૃદયે તદ્વા ગિલાણે ૪ । ” ઇતિ,

છાયા—“ સચ્ચિત્તમચિત્તં જનપદપ્રતિસેવિતં ચાધ્વનિ ।

સુભિક્ષે દુર્ભિક્ષે ચ હૃદયે તથા ગ્લાનેન ૪ । ” ઇતિ,

સચ્ચિત્તાદિ વિષયે માયાભિરચિત્તાદિરૂપેણ કથનમ્, તસ્યાઃ પ્રાયશ્ચિત્તં પરિકુશ્વના પ્રાયશ્ચિત્તમ્ ૪ । સૂ. ૨૫ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં ચ કાલાપેક્ષયા દીયત ઇતિ કાલં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ચતુર્વિધે કાલે પળણત્તે, તં જહા-પમાણકાલે ૧,

અહાઉચ્ચનિવાત્તિકાલે ૨, મરણકાલે ૩, અદ્વાકાલે ૪ । સૂ. ૨૬ ।

છાયા—ચતુર્વિધઃ કાલઃ પ્રજ્ઞતઃ, તદ્વા-પમાણકાલઃ ૧, યથાઽઽયુક્તિ-વૃત્તિકાલઃ ૨, મરણકાલઃ ૩, અદ્વાકાલઃ ૪ । સૂ. ૨૬ ।

માયા હૈ । કહા મી હૈ—“ દ્રવ્યે લેત્તે કાલે ભાવે ” ઇત્યાદિ । દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઓર ભાવમેં જો પરિકુશ્વના ચાર પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ વહ્ ઇસ પ્રકાર હૈ । “ સચ્ચિત્તે અચિત્તં ” ઇત્યાદિ । સચ્ચિત્તાદિકે વિષયમેં માયાચારિસે અચિત્તાદિ રૂપસે કથન કરના યહ સબ પરિકુશ્વના હૈ, ઇસકા જો પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ વહ્ પરિકુશ્વના પ્રાયશ્ચિત્ત હૈ ॥ સૂ. ૨૫ ॥

કથિત પ્રાયશ્ચિત્ત કાલકી અપેક્ષાસે દિયા જાતા હૈ । ઇસ વિષયકો લેકર અબ સૂત્રકાર કાલકી પ્રરૂપણા કરતે હૈ । “ ચતુર્વિધે કાલે પળણત્તે ” ઇત્યાદિ—

“ પરિકુશ્વના પ્રાયશ્ચિત્ત ” પરિકુશ્વના એટલે માયા. એટલે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવપ્રાપ્તિ અપરાધને છુપાવવા-ને અપરાધો કયા હોય તેમને અન્ય રૂપે પ્રકટ કરવા તેનું નામ માયા છે. કહ્યું પણ છે કે “ દ્રવ્યે લેત્તે કાલે ભાવે ” ઇત્યાદિ-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પરિકુશ્વનાના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—“ સચ્ચિત્તે અચિત્તં ” ઇત્યાદિ-સચ્ચિત્તાદિના વિષયમાં માયાચારીથી અચિત્તાદિ રૂપે કથન કરવું તેનું નામ પરિકુશ્વના છે. તેનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેને પરિકુશ્વના પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

પૂર્વેક્ત પ્રાયશ્ચિત્તકાળની અપેક્ષાએ આપવામાં આવે છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર કાળની પ્રરૂપણા કરે છે—“ ચતુર્વિધે કાલે પળણત્તે ” ઇત્યાદિ.

ટીકા—“ ચતુર્વિધે કાલે ” ઇત્યાદિ—કાલઃ—વર્તનાલક્ષણઃ સ, ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞસઃ તથા —પ્રમાણકાલઃ — પ્રમીયતે—પરિચ્છિદ્યતેઽનેન વર્ષશતપલ્યોપમાદિક્રમેભિતિ, પ્રમાણં, તદેવ કાલઃ પ્રમાણકાલઃ, સ ચ દિવસાદિલક્ષણો મનુષ્યક્ષેત્રાન્તર્વર્તીતિ, ઉક્તં ચ—

“ દુર્વિહો પમાણકાલો, દિવસપમાણં ચ હોદ રાઈ ય ।

ચત્પોરિસિઓ દિવસો, રાઈ ચત્પોરિસી ચૈવ । ૧ । ” ઇતિ,

છાયા—“ દ્વિવિધઃ પ્રમાણકાલો દિવસપમાણો ભવતિ રાત્રિશ્ચ ।

ચતુષ્પૌરુષિકો દિવસો રાત્રિશ્ચતુષ્પૌરુષી ચૈવ । ૧ । ”

“ યથાઽઽયુષ્કનિર્વૃત્તિકાલઃ ” યથા—યત્પ્રકારં નારકાદિભેદેનાઽઽયુષ્કર્મવિ-
શેષો યથાઽઽયુઃ, તદેવ યથાઽઽયુષ્કં, તસ્ય રૌદ્રાદિધ્યાનાદિના નિર્વૃત્તિઃ—બન્ધનં
યથાઽઽયુષ્કનિર્વૃત્તિઃ, તસ્યાઃ સકાશાયઃ કાલો નારકાદિત્વેન જીવાનાં સ્થિતિઃ સ

સૂત્રાર્થ—કાલ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પ્રમાણકાલ ૧, યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાલ ૨, મરણકાલ ૩ ઓર અદ્વાકાલ ૪ ।

ટીકાર્થ — કાલકા લક્ષણ વર્તના કહા હૈ, કહાભી હૈ - “ દ્વવપરિવટ્કુવો ” ઇત્યાદિ । વર્તના લક્ષણવાલા એસા કાલ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પ્રમાણકાલ આદિ । જિસ કાલસે વર્ષશત પલ્યોપમ આદિક જાના જાતા હૈ વહ પ્રમાણકાલ હૈ, યહ પ્રમાણકાલ દિવસ આદિ રૂપ હોતા હૈ ઓર મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી હોતા હૈ । કહાભી હૈ—“ દુર્વિહો પમાણકાલો ” ઇત્યાદિ । યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિ-કાલ નારક આદિ પર્યાયોંકી જીતની આયુ હૈ વહ યથાયુષ્ક હૈ । રૌદ્રધ્યાન આદિ દ્વારા હસ આયુકા બાંધના વહ—યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિ હૈ । હસ યથાયુષ્કકે અનુસાર જો નારકાદિ રૂપસે જીવોંકી સ્થિતિ હૈ, વહ

સૂત્રાર્થ—કાળ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે, તે ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રમાણકાળ, (૨) યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ, (૩) મરણકાળ અને (૪) અદ્વાકાળ.

ટીકાર્થ—કાળનું લક્ષણ “વર્તના” કહ્યું છે. કહ્યું પણ છે કે—“દ્વવપરિવટ્કુવો” ઇત્યાદિ. વર્તના લક્ષણવાળા તે કાળના પ્રમાણકાળ આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે જે કાળની મદદથી વર્ષશત, પલ્યોપમ આદિ બાણી શકાય છે તે કાળનું નામ પ્રમાણકાળ છે. તે પ્રમાણકાળ દિવસ આદિ રૂપ હોય છે, અને મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“દુર્વિહો પમાણકાલો” ઇત્યાદિ.

“ યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ ”—નારક આદિ પર્યાયોનું જેટલું આયુષ્ય છે, તેટલા આયુષ્યનું નામ યથાયુષ્ક છે. રૌદ્રધ્યાન આદિ દ્વારા તે આયુ બાંધવું તેનું નામ યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિ છે. આ યથાયુષ્ક અનુસાર નારકાદિ રૂપે જીવોની

યથાઽઽયુષ્કનિર્વૃત્તિકાલઃ, યદ્વા-યથાઽઽયુષો નિર્વૃત્તિસ્તથા યઃ કાલો નારકાદિ-
ભવેઽસ્થાનં સ યથાઽઽયુષ્કનિર્વૃત્તિકાલઃ, આયુષ્કર્માનુભવવિશિષ્ટઃ, સકલસંસારિ-
જીવાનાં વર્તનાદિરૂપ ઇતિ, ઉક્તં ચ—

“ આઽયમેત્તવિસિદ્ધો સ એવ જીવાણ વત્તણાદિમઓ ।

મન્નઈ અહાઽકાલો વત્તઈ જો જઞ્ચિરં જેણં ।૧। ” ઇતિ,

છાયા—“ આયુર્માત્રવિશિષ્ટઃ સ એવ જીવાનાં વર્તનાદિમયઃ ।

મળયતે યથાઽઽયુષ્કાલો વર્તતે યો યચ્ચિરં યેન ।૧। ” ઇતિ,

તથા—“ મરણકાલઃ ”-મરણસ્ય-મૃત્યોઃ કાલઃ-સમયો મરણકાલઃ, યદ્વા-
મરણવિશિષ્ટઃ કાલો મરણકાલઃ । અથવા-મરણમેવ કાલો મરણકાલઃ, મરણપ-
ર્યાયત્વાદિતિ, ઉક્તં ચ—

“ કાલોત્તિ મયં મરણં જહેહ મરણં ગઓત્તિ કાલગઓ ।

તમ્હા સ કાલકાલો જો જસ્સ ગઓ મરણકાલો ।૧। ”

છાયા—“ કાલ ઇતિ મતં મરણં યથેહ મરણં ગત ઇતિ કાલગતઃ ।

તસ્માત્ સ કાલકાલો યો યસ્ય ગતો મરણકાલઃ ।૧। ” ઇતિ,

યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાલ હૈ । અથવા-જિતની જહાંકી આયુકા બન્ધ જિસ
જીવકો હુવા હૈ उसीके प्रमाणमें उन नारकादि भवोंमें जीवोंका जो
वहाँ अवस्थान है वह यथायुष्क निर्वृत्तिकाल है । तात्पर्य इस कथनका
यह है कि जितनी जीस जीवने जिस पर्यायकी आयुका बन्ध किया है
उस जीवका उतने समय तक उस पर्यायमें बने रहना यही यथायुष्क
निर्वृत्तिकाल है । कहाभी है—“ आऽयमेतत्तविसिद्धो ’ इत्यादि ।

“ મરણકાલ ”-મૃત્યુકા જો કાલ હૈ વહ મરણકાલ હૈ । અથવા મરણ-
રૂપ જો કાલ હૈ વહ મરણકાલ હૈ । कहाभी है—“ कालोत्ति मयंमरणं ”

જે સ્થિતિ છે, તેને યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ કહે છે અથવા-જે જીવે જે ગતિના
જેટલા આયુનો બંધ કર્યો હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે નારકાદિ ગતિમાં જીવનું
જે અવસ્થાન થાય છે તે અવસ્થાન કાળને (તે ભવસંબંધી આયુસ્થિતિને)
યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—
જીવે જે પર્યાયના જેટલા આયુનો બંધ કર્યો હોય, તે પર્યાયમાં જેટલા સમય
સુધી જીવને જે રહેવું પડે છે, તેનું નામ જ યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ છે.
કહ્યું પણ છે કે—“ આઽયમેત્તવિસિદ્ધો ” ઇત્યાદિ.

“ મરણકાળ ” મૃત્યુનો જે કાળ છે તેનું નામ મરણકાળ છે. અથવા
મરણ-વિશિષ્ટ જે કાળ છે તે મરણકાળ છે અથવા મરણરૂપ જે કાળ છે તે
મરણકાળ છે. કહ્યું પણ છે કે—“ કાલો ત્તિ મયં મરણ ” ઇત્યાદિ.

તથા—“ અદ્વાકાલઃ ” અદ્વા-સમયાવલિકાદિ કાલવિશેષઃ, તદ્રૂપઃકાલો-
ડદ્વાકાલઃ, કાલો હિ વર્ણપ્રમાણકાલાદિષ્વપિ વર્તેતે, તસ્માત્ સોડદ્વાશબ્દેન
વિશિષ્યતે । અયં ચ સૂર્યક્રિયાવિશિષ્ટો મનુષ્યક્ષેત્રાન્તર્વર્ત્તો દિવસાદિસમયરૂપો
જ્ઞેયઃ । ઉક્તં ચ—

“ સૂરકિરિયાવિસિદ્ધો ગોદોહાડકિરિયાસુ નિરવેક્ષ્વો ।

અદ્વાકાલો ભન્નહ સમયક્ષેત્રંમિ સમયાઈ । ૧ ।

સમયાવલિયમુહુત્તા દિવસમહોરત્તપક્ષમાસા ય ।

સંવચ્છરજુગપલિયા સાગર ઓસપ્પિપરિયટ્ઠા । ૨ । ”

છાયા—“ સૂર્યક્રિયાવિશિષ્ટો ગોદોહાડિક્રિયાસુ નિરપેક્ષઃ ।

અદ્વાકાલો ભળ્યતે સમયક્ષેત્રે સમયાદિઃ । ૧ ।

સમયાવલિકામુહૂર્તાઃ દિવસાહોરાત્ર પક્ષમાસાશ્ચ ।

સંવત્સરયુગપલ્યાઃ સાગરોત્સર્પિણીપરાવર્તાઃ । ૨ । ” इति,

સર્વોડપિ કાલોડદ્વાકાલવિશેષઃ, કિન્ત્વત્ર ચતુઃસ્થાનાનુરોધાત્, શિષ્ય-
બુદ્ધિવૈશયાર્થં વા ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તઃ ।

इति कालनिरूपणम् । (सू० २६)

इत्यादि । तथा—“ अद्वैकाल ” समय आवलिका आदिरूप जो काल है
वह अद्वैकाल है । कालका विशेषण जो अद्वै रखा है वह वर्ण परि-
णाममें आगत कालरूप वर्णकी व्यावृत्तिके लिये रखा गया है । यह
अद्वैकाल सूर्यकी क्रियासे जाना जाता है और दाह द्वीपमें ही इसका
सद्भाव कहा गया है, यह दिवसादिरूप होता है । कहाभी है—
“ सूरकिरियाविसिद्धो ” इत्यादि । जितनाभी काल है वह अद्वैकाल
विशेषरूप ही है, किन्तु—यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे वा-शिष्य
बुद्धिके वैशयके लिये उसे चार प्रकारका कहा गया है ॥ सू० २६ ॥

“ અદ્વાકાલ ”—સમય, આવલિકા આદિ રૂપ જે કાળ છે તેનું નામ
અદ્વાકાળ છે અહીં કાળનું વિશેષણ અદ્વા રાખવાનું કારણ એ છે કે વર્ણ
પરિણામમાં જે કાલરૂપ (કાળો) વર્ણ આવે છે, તેની વ્યાવૃત્તિ (નિવારણ) ને
નિમિત્તે આ વિશેષણ કાળ સાથે યોજવામાં આવ્યું છે. આ અદ્વાકાળ સૂર્યની
ક્રિયાથી જાણી શકાય છે, અને અહીં દ્વીપમાં જ તેનો સદ્ભાવ હોય છે. તે
દિવસ આદિ રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ સૂરકિરિયા વિસિદ્ધો ” ઇત્યાદિ.
જેટલા કાળ છે તે અદ્વાકાળ વિશેષરૂપ જ છે, પણ અહીં ચાર સ્થાનકોનો
અધિકાર આવતો હોવાથી અથવા શિષ્યબુદ્ધિના વૈશયને માટે તેને ચાર
પ્રકારનો કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

પૂર્વ દ્રવ્યપર્યાયભૂતરસ્ય કાલસ્ય ચતુઃસ્થાનકમુક્તમ્, અધુના પર્યાયાધિકારાત્ પુદ્ગલાનાં પર્યાયભૂતસ્ય પરિણામસ્ય ચતુઃસ્થાનકમાહ—

મૂલમ્—ચતુર્વિદ્ધે પોગ્ગલપરિણામે પળ્લન્તે, તં જહા--વજ્જપરિણામે ૧, ગન્ધપરિણામે ૨, રસપરિણામે ૩, ફાસપરિણામે ૪। સૂ ૦ ૨૭।

હાયા—ચતુર્વિધઃ પુદ્ગલપરિણામઃ પ્રજ્ઞસઃ, તથા—વર્ણપરિણામઃ ૧, ગન્ધપરિણામઃ ૨, રસપરિણામઃ ૩, સ્પર્શપરિણામઃ ૪। સૂ ૦ ૨૭।

ટીકા—“ ચતુર્વિદ્ધે પોગ્ગલ ૦ ” इत्यादि—पुद्गलपरिणामः—पुद्गलानां—पूरण-गलनधर्माणां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दमूर्तस्वभावकानां परिणामः—अवस्थातोऽवस्थान्तरगमनं पुद्गलपरिणामः, उक्तं च—

“ પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં ન તુ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ્ ।

ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામસ્તદ્વિદામિષ્ઠઃ । ૧ । ” इति,

“ इस प्रकारसे द्रव्य पर्यायरूप कालमें चतुःस्थानकता का कथन करके अब सूत्रकार पर्यायाधिकारको लेकर पुद्गलोंके पर्यायरूप परिणाम की चतुःस्थानकताका कथन करते हैं ।

“ चतुर्विद्वहे पोग्गलपरिणामे पणन्ते ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—પુદ્ગલ પરિણામ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । જૈસે—વર્ણ પરિણામ ૧ ગન્ધ પરિણામ ૨, રસ પરિણામ ૩ ઔર સ્પર્શ પરિણામ ૪ ।

ટીકાર્થ—પુદ્ગલ—પૂરણ ગલન સ્વભાવવાલે હોતે હૈ ઔર—રૂપ, રસ, ઔર ગન્ધ, વર્ણ એવ સ્પર્શવાલે હોતે હૈ । અનઃ—યે મૂર્ત કહે ગયે હૈ । इनका एक अवस्थाले जो अवस्थान्तरमें गमन होता है वही परिणाम है । कहांभी है—“ परिणामो ह्यर्थान्तर गमनम् ” इत्यादि । पुद्गलपरिणाम चार प्रकारका जो कहा गया है उसका अभिप्राय ऐसा है ।

આ પ્રમાણે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ કાળમા ચતુર્વિધતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર પર્યાયાધિકારના સંબંધને અનુલક્ષીને પુદ્ગલોના પર્યાયરૂપ પરિણામની ચતુર્વિધતાનું કથન કરે છે—“ ચતુર્વિદ્ધે પોગ્ગલપરિણામે પળ્લન્તે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—પુદ્ગલ પરિણામ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે (૧) વર્ણ પરિણામ, (૨) ગન્ધ પરિણામ, (૩) રસ પરિણામ અને (૪) સ્પર્શ પરિણામ.

ટીકાર્થ—પુદ્ગલ પૂરણ અને ગલન સ્વભાવવાળાં હોય છે, અને રૂપ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ અને સ્પર્શવાળા હોય છે, તેથી તેમને મૂર્ત કહેવામાં આવ્યાં છે. તેમનું એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જે ગમન થાય છે, તેનું નામ જ પરિણામ છે કહ્યું પણ છે કે—“ પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનમ્ ” इत्यादि. હવે પુદ્ગલ પરિણામના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

સ ચતુર્વિધઃ=ચતુષ્પ્રકારઃ, પ્રજ્ઞસઃ, તદ્યથા-વર્ણપરિણામઃ - વર્ણસ્ય કાલાદેઃ પરિણામઃ-અન્યથાભવનં વર્ણપરિણામઃ ૧। એવં-ગન્ધપરિણામઃ-ગન્ધસ્ય-પરિણામઃ-પરિવર્તનં સુરભેર્દુરભીભવનં, દુરભેઃ સુરભીભવનમિત્યર્થઃ ૨। “ રસપરિણામઃ ”-રસસ્ય-મધુરાદિરૂપસ્ય પરિણામઃ=કટુકાદિરૂપેણ પરિણમનં રસપરિણામઃ ૩। “ સ્પર્શપરિણામઃ ”-સ્પર્શસ્ય-શીતાદિરૂપસ્ય પરિણામઃ-ઉષ્ણાદિરૂપેણ પરિણમનં સ્પર્શપરિણામઃ ૧૪। ॥ સૂ૦ ૨૭ ॥

इति परिणामनिरूपणम् ।

પૂર્વમજીવદ્રવ્યપરિણામ ઉક્તઃ, સમ્પતિ તુ જીવ દ્રવ્યપરિણામાન્ નિરૂપયિતુમાહ-
મૂલ્કમ--ભરહેરવણસુ ણં વાસેસુ પુરિમપચ્છિમવજ્ઞા મજ્ઞિ-
મગ્ગા વાવીસં અરહંતા ભગવંતો ચાઉજ્ઞામં ધમ્મં પળવેતિ, તં
જહા--સઘ્વાઓ પાળાઙ્વાયાઓ વેરમણં, સઘ્વાઓ મુસાવાયાઓ
વેરમણં, સઘ્વાઓ અદિન્નાદાળાઓ વેરમણં, સઘ્વાઓ બહિદ્ધાદા-
ળાઓ વેરમણં ૧। સઘ્વેસુ ણં મહાવિદેહેસુ અરહંતા ભગવંતો
ચાઉજ્ઞામં ધમ્મં પળવેતિ, તં જહા--સઘ્વાઓ પાળાઙ્વાયાઓ
વેરમણં, જાવ સઘ્વાઓ બહિદ્ધાદાળાઓ વેરમણં ॥ સૂ૦ ૨૮ ॥

કાલાદિકૃત પાંચ પ્રકારકે વર્ણોંકા જો અન્યથા હોજાના પરિણામ
હૈ । વહ-વર્ણરૂપ પરિણામ હૈ, ગન્ધ ગુણમે જો પરિણમન હૈ । જૈસે—
સુરભિ ગન્ધકા દુરભિ ગન્ધ રૂપસે પરિણમન હોના, દુરભિ ગન્ધકા
સુરભિ ગન્ધ રૂપસે પરિણમન હોના । યહ સબ ગન્ધ ઔર ગુણકા પરિ-
વર્તન ગન્ધ પરિણમન હૈ । મધુરાદિ રસોંકા જો પરિણમન હૈ—જૈસે મધુર
રસકા કટુક રસમેં પરિવર્તન હો જાના । કટુક રસકા મધુર રસમેં
પરિણમન આદિ સબ રસ પરિણામ હૈ । તથા—શીતાદિ સ્પર્શકા જો
ઉષ્ણાદિ રૂપસે પરિણમન હોતા હૈ, વહ સ્પર્શ પરિણામ હૈ ॥ સૂ૦ ૨૭ ॥

કાળો અદિ પાંચ વર્ણ કહ્યા છે કેઈ પણ એક વર્ણનું અન્ય વર્ણ રૂપે પરિ-
ણમન થઈ જવું તેનું નામ વર્ણરૂપ પરિણામ છે ગન્ધ ગુણના પરિણમનને
ગન્ધ પરિણામ કહે છે જેમકે સુરભિગન્ધનું દુરભિગન્ધ (દુર્ગન્ધ) રૂપે
અથવા દુરભિગન્ધનું સુરભિ ગન્ધ રૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ ગન્ધ પરિ-
ણામ છે. મધુરાદિ રસોનું કટુવા આદિ રસ રૂપે પરિણમન થવું અથવા કટુક
રસનું મધુરાદિ રસ રૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ રસ પરિણામ છે. શીતાદિ
સ્પર્શોનું ઉષ્ણાદિ સ્પર્શ રૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ સ્પર્શ પરિણામ છે. ॥ સૂ. ૨૭ ॥

છાયા—ભરતૈરવતયોઃ સ્વલુ વર્ષયોઃ પૂર્વપશ્ચિમવર્જા મધ્યમકા દ્વાવિંશતિ-
ર્હન્તો ભગવન્તશ્ચાતુર્યામં ધર્મં પ્રજ્ઞપયન્તિ, તદ્યથા—સર્વસ્માત્ પ્રાણાતિપાતાદ્ વિર-
મણમ્, સર્વસ્માત્ મૃષાવાદાદ્ વિરમણમ્, સર્વસ્માદ્ અદત્તાદાનાદ્ વિરમણમ્,
સર્વસ્માદ્ બહિર્દ્વાદાનાદ્ વિરમણમ્ ૧। સર્વેષુ સ્વલુ મહાવિદેહેષુ અર્હન્તો ભગવન્તઃ
ચાતુર્યામં ધર્મં પ્રજ્ઞપયન્તિ, તદ્યથા—સર્વસ્માત્ પ્રાણાતિપાતાદ્ વિરમણમ્, યાવત્
સર્વસ્માદ્ બહિર્દ્વાદાનાદ્ વિરમણમ્ । સૂ. ૨૮ ॥

ટીકા—“ ભરહેરવણ્સુ ” ઇત્યાદિ—ભરતૈરવતયોઃ=એતદાખ્યયોઃ ‘ સ્વલુ ’
વાક્યાલક્ષારે, વર્ષયોઃ=ક્ષેત્રયોર્મધ્યે પૂર્વપશ્ચિમવર્જાઃ—પૂર્વપશ્ચિમવર્તિનો વિહાય મધ્ય-
મકાઃ—મધ્યે મવા મધ્યમાસ્ત એવ મધ્યમકા=મધ્યવર્તિનઃ, દ્વાવિંશતિઃ=દ્વાવિંશતિ
સંખ્યકાઃ અર્હન્તઃ=તીર્થઙ્કરાઃ, ચાતુર્યામં—યમાઃ—સાવધવિરતિલક્ષણાઃ, ત એવ

અજીવ દ્રવ્યકા પરિણામ કહકર અવ સૂત્રકાર જીવ દ્રવ્યકે પરિ-
ણામોંકા કથન કરતે હૈં—“ ભરહેરવણ્સુ વાસેસુ પુરિમપન્ચિમવજ્જા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ભરત—એરવત ક્ષેત્રમેં પૂર્વ—પશ્ચિમકે તીર્થકરોંકો છોડકર બીચકે
૨૨તીર્થઙ્કરોંને ચાતુર્યામ ધર્મકી પ્રજ્ઞાપના કી હૈ । વહ ચાતુર્યામ ધર્મ ઇસ
પ્રકારસે હૈ—સમસ્ત પ્રાણાતિપાતસે વિરમણ—૧, સમસ્ત મૃષાવાદસે
વિરમણ—૨, સમસ્ત અદત્તાદાનસે વિરમણ—૩, એવં ધર્મોપકરણકે સિવાય
સમસ્ત પરિગ્રહસે વિરમણ—૪ । સમસ્ત મહાવિદેહોંમેં અર્હન્ત—ભગવન્તોંને
જો ચાતુર્યામ ધર્મકી પ્રજ્ઞાપના કી હૈ વહ ચાતુર્યામ ધર્મ પૂર્વોક્ત સમસ્ત
પ્રાણાતિપાત આદિસે વિરમણ રૂપહી હૈ ।

ટીકાર્થ—યહાં—“ ણ ” પદ વાક્યાલક્ષારમેં પ્રયુક્ત હૈ । પૂર્વ—પશ્ચિ-

અણ્વ દ્રવ્યના પરિણામનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અણ્વ દ્રવ્યના
પરિણામનું નિરૂપણ કરે છે. “ભરહેરવણ્સુ વાસેસુ પુરિમપન્ચિમવજ્જા” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ભરત અને એરવત ક્ષેત્રમાં પડેલા અને છેલ્લા તીર્થકરો સિવાયના
તીર્થકરોએ એટલે કે વચ્ચેના ૨૨ તીર્થકરોએ ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના
કરી છે. તે ચાતુર્યામ ધર્મનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(૧) સમસ્ત પ્રાણાતિ-
પાતથી વિરમણ, (૨) સમસ્ત મૃષાવાદથી વિરમણ, (૩) સમસ્ત અદત્તાદાનથી
વિરમણ અને (૪) ધર્મોપકરણ સિવાયના સમસ્ત પરિગ્રહથી વિરમણ. સમસ્ત
મહાવિદેહોમાં અર્હન્ત ભગવન્તોએ જે ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરી છે તે
ચાતુર્યામ ધર્મ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રાણાતિપાત આદિથી વિરમણ રૂપ જ છે.

ટીકાર્થ—અહીં “ણ” પદ વાક્યાલક્ષારમાં વપરાયું છે. ‘પૂર્વ’ અને ‘પશ્ચિમ’ પદો
દ્વારા અહીં પ્રથમ તીર્થકર આદિનાય અને છેલ્લા તીર્થકર મહાવીર પ્રભુ

યામાઃ, ચત્વારો યામા યસ્મિન્ સ ચતુર્યામઃ સ एव चातुर्यामस्तं चातुर्यामं=ચતુ-
ર્મહાવ્રતરૂપં, ધર્મ-દુર્ગતિગર્તનિપતઙ્જન્તુજાતત્રાણદાનક્ષમલક્ષણં, પ્રજ્ઞપયન્તિ=ઉપ-
દિશન્તિ, તદ્વથા-સર્વસ્માત્ પ્રાણાતિપાતાત્ વિરમણં-નિરૂત્તિ, સર્વસ્માત્ મૃપાવા-
દાત્, વિરમણમ્, સર્વસ્માદ્ અદત્તાદાનાદ્-અદત્તગ્રહણાદ્, વિરમણમ્, સર્વસ્માદ્
વહિર્દ્વાદાનાદ્ વિરમણમ્-આદીયત્ત ઇત્યાદાનં-પરિગ્રાહ્યં વસ્તુ તદ્ધ ધર્મોપકરણ
મપિ ભવતીત્યત્ આહ-‘વહિર્દ્વે’-ત્યાદિ-વહિસ્તાત્-ધર્મોપકરણાદ્ વહિર્ભૂતં યદ્
આદાનં તદ્ વહિર્દ્વાડ્દાનં-ધર્મોપકરણાતિરિક્તવસ્તુગ્રહણં, તસ્માદ્ વિરમણમિત્યર્થઃ।
इह च मैथुनं परिग्रहेऽन्तर्भवति, यतोऽपरिगृहीता स्त्री न भुज्यत इति स्त्रिया अपि
ધર્મોપકરણાતિરિક્તત્વેન પ્રત્યાખ્યેયત્વે સિદ્ધે તત્પ્રત્યાખ્યાનાય ત્રિશેષતઃ પ્રયાસા-
કરણાત્પ્રત્યાખ્યેયસ્ય પ્રાણાતિપાતપ્રમૃતેશ્ચાતુર્વિધ્યાદ્ધર્મસ્ય ચાતુર્યામતૈવ ।

મસે યહાં પ્રથમ તીર્થઢ્ઢર આદિનાથ ઓર અન્તિમ તીર્થઢ્ઢરમહાવીર ગૃહીત
હુવે હૈં । દુર્ગતિમેં પતિત હોનેસે જીવોંકો જા બચાતા હૈ વહ-ધર્મ હૈ ।
સાવધ કર્મોંસે [કાર્યોંસે] વિરતિ હોના વહ-યમ હૈ, યમહી યામ હૈ ।
ચાર યામ જિસમેં હો વહ ચાતુર્યામ હૈ । ચાર મહાવ્રત રૂપ યમહી ચાતુ-
ર્યામ હૈ એસા જો ગ્રહણ કિયા જાતા હૈ વહ-આદાન હૈ । એસા આદાન
પરિગ્રાહ્ય-ગ્રહણ કરને યોગ્ય પદાર્થ હૈ । ઇસ તરહસે ધર્મોપકરણભી
આદાનમેં આજાતા હૈ, અતઃ-આદાનમેં વહ પરિગૃહીત (ગુથા હુવા)
ન હો ઇસલિયે “વહિર્દ્વ” પદ દિયા ગયા હૈ । ધર્મોપકરણસે વહિર્ભૂત
પદાર્થોંકા જો આદાન હૈ વહ વહિર્દ્વાદાન હૈ । મૈથુનકો પરિગ્રહમેં
અન્તર્ભૂત કર લિયા ગયા હૈ । કયોંકિ-અપરિગૃહીત સ્ત્રી ભોગ્ય
નહીં હોતી હૈ ઇસલિયે સ્ત્રીભી ધર્મોપકરણસે અતિરિક્ત હોનેસે છોડને
યોગ્ય કહી ગઈ હૈ અતઃ ડસમેં પ્રત્યાખ્યેયતા સિદ્ધ હોને પર ડસકા

ગૃહીત થયા છે, જીવોને દુર્ગતિમાં પડતાં જે બચાવે છે, તે ધર્મ છે.

સાવધ કર્મોથી (પાપયુક્ત કાર્યોથી) વિરતિ થતી તેનું નામ ‘યમ’
છે, તે યમનું નામ જ ‘યામ’ છે જેમાં ચાર યામ હેય તેને ચાતુર્યામ કહે
છે. ચાર મહાવ્રત રૂપ યામ જ ચાતુર્યામ છે, એવું જે ગ્રહણ કરવામાં આવે
છે તેનું નામ આદાન છે એવું આદાન પરિગ્રાહ્ય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય)
પદાર્થ છે. આ રીતે ધર્મોપકરણ પણ આદાનમાં આવી જાય છે, તેથી આદા-
નમાં તેને પરિગૃહીત નહીં કરવાને માટે જ “વહિર્દ્વ” પદ મૂકવામાં આવ્યું
છે. ધર્મોપકરણ સિવાયના પદાર્થોનું જે આદાન છે તેને “વહિર્દ્વાદાન”
અહિરાદાન કહે છે તેના ગ્રહણને ચતુર્યામ ધર્મમાં નિષેધ કર્યો છે. મૈથુનને
પરિગ્રહમાં જ સમાવી લીધું છે, કારણ કે અપરિગૃહીત સ્ત્રી ભોગ્ય હોતી નથી,
તેથી સ્ત્રીને પણ ધર્મોપકરણ સિવાયની વસ્તુઓમાં સમાવેશ થાય છે, તે કારણે

“ સન્વેસુ ” ઇત્યાદિ—સર્વેષુ ‘ સ્વલુ ’ વાક્યાલંકારે, મહાવિદેહેષુ ભગવન્તો-
ર્હનન્તશ્ચાતુર્યામં ધર્મં પ્રજ્ઞપયન્તિ—પ્રરૂપયન્તિ, તથા—‘ સર્વસ્માત્ પ્રાણાતિપાતાદ્
વિરમણમ્ ’ ઇત્યારમ્બ ‘ બહિર્દ્વાઽઽદાનાદ્વિરમણમ્ ’ ઇતિ પર્યન્તમ્ ।

અત્રાયં વિચારઃ—દ્વાવિંશતિતીર્થઙ્કરાણાં, મહાવિદેહકાનાં ચ ચાતુર્યામધર્મસ્ય,
પૂર્વ-પશ્ચિમતીર્થઙ્કરયોસ્તુ પશ્ચયામધર્મસ્ય પ્રરૂપણા, સા ચ શિષ્યાપેક્ષા ભવતિ,
વસ્તુતસ્તુ સર્વેષામપિ પશ્ચયામસ્યૈવ ધર્મસ્ય પ્રરૂપણા, યતઃ પ્રથમતીર્થઙ્કરસ્ય સાધવ
ઋજુજડાઃ, ચરમસ્ય તુ વક્રજડા ભવન્તીતિ ।

પ્રત્યાખ્યાન કરનેકે લિયે સ્વતન્ત્ર પ્રયાસ નહીં ક્રિયા જાતા હૈ । ક્યૌંકિ
વહ પ્રત્યાખ્યેય પ્રાણાતિપાત આદિકે ખીતર આગત પરિગ્રહમ્ અન્તભૂત
હોજાનેસે પ્રત્યાખ્યેય સ્વતઃ હોજાતી હૈ । ઇસ તરહ પ્રાણાતિપાન વિરમણ
આદિકી ચતુર્વિધતાસે ધર્મમે ચાતુર્યામતા હૈ ।

“ સન્વેસુ ” ઇત્યાદિ—યહાં “ સ્વલુ ” શબ્દ વાક્યાલંકારમે પ્રયુક્ત
હૈ । સમસ્ત મહાવિદેહોમે ભગવાન્ અર્હનન્તને ઇસી ચાતુર્યામ ધર્મકી
પ્રરૂપણા કી હૈ । ઇસી વાતકો “ સર્વસ્માત્પ્રાણાતિપાતાદ્ વિરમણમ્—”
સે લેકર “ બહિર્દ્વાદાનાદ્વિરમણમ્ ” પદ તક પુનઃ પ્રકટ ક્રિયા હૈ ।
યહાં એસા વિચાર હૈ—દ્વાવિંશતિ તીર્થઙ્કરોંકી ઔર મહાવીદેહકે તીર્થ-
ઙ્કરોંકો ચાતુર્યામ ધર્મકી તથા પૂર્વ પશ્ચિમ તીર્થઙ્કરોંકી પશ્ચયામ ધર્મકી
પ્રરૂપણા હૈ । યહ એસી જો પ્રરૂપણા હૈ વહ શિષ્યકી અપેક્ષાસે હૈ એસા

શ્રીને પણ છોડવા ચોગ્ય કહી છે આ રીતે તેમાં પ્રત્યાખ્યેયતા સિદ્ધ થતી
હોવાથી તેના પ્રત્યાખ્યાન કરવાના સ્વતંત્ર પ્રયાસની આવશ્યકતા રહેતી નથી,
કારણ કે પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ ચાર યામોમાં જે પરિગ્રહ વિરમણ
નામનું થાયું તત છે તેમાં મૈથુન વિરમણને પણ સમાવેશ થાય છે. આ
રીતે પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિની ચતુર્વિધતાને લીધે ધર્મમાં ચતુર્યામતા જ
છે. “ સન્વેસુ ” ઇત્યાદિ અહીં ‘ ખલુ ’ શબ્દ વાક્યાલંકારમાં વપરાયો છે
સમસ્ત મહાવિદેહોમાં અર્હનન્ત ભગવન્તોએ આ ચતુર્યામ ધર્મની જ પ્રરૂપણા
કરી છે, એ જ વાત “ સર્વસ્માત્પ્રાણાતિપાતાદ્ વિરમણમ્ ” થી લઇને
“ બહિર્દ્વાદાનાદ્વિરમણમ્ ” અહીં સુધીના સૂત્રપાઠ દ્વારા કરી પ્રકટ કરી છે.
પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરો સિવાયના બાવીસ તીર્થંકરોએ અને મહાવિદેહના
તીર્થંકરોએ ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે, પરન્તુ પહેલા તીર્થંકર આદિ-
નાથ અને છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુએ પશ્ચયામ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે,
એવી આ જે પ્રરૂપણા છે તે શિષ્યની અપેક્ષાએ સમજવી જોઇએ, વાસ્તવમાં

તથાહિ—પ્રથમસ્ય જિનસ્ય સાધવઃ ઋજુજડા ઇતિ પ્રકૃત્યા ઋજુવો ભદ્રાઃ, બુદ્ધ્યા તુ જડાઃ-મન્દા ઇતિ તેષાં ધર્મસ્યાવબોધો દુર્લભઃ । ચરમજિનસ્ય તુ વક્રજડાઃ, પ્રકૃત્યા વક્રાઃ, બુદ્ધ્યા તુ જડા ઇતિ તેષાં ધર્મસ્ય પાલનં દુષ્કરમ્ । અજિતાદિદ્વાવિંશતિજિનાનાં સાધવઃ ઋજુપ્રાજ્ઞાઃ, પ્રકૃત્યા ઋજુવઃ બુદ્ધ્યા પ્રાજ્ઞા ઇતિ તેષાં ધર્મસ્યાવબોધઃ પાલનં ચ દ્વયમપિ સુકરં ભવતીતિ ધર્મો દ્વિવિધઃ પ્રોક્તઃ । તદુક્તં ચ—

“પુરિમા ઉજ્જુજડા ઉ વક્રજડા ય પચ્છિમા ।

મજ્ઞિમા ઉજ્જુપન્ના ઉ તેણ ધમ્મે દુહા કણે । ૧ ।

પુરિમાણં દુવ્વિસોજ્જો ઉ, ચરિમાણં દુરણુપાલઓ ।

કલ્પો મજ્ઞિમમાણં તુ સુવિસુજ્જો સુપાલઓ । ૨ ।”

છાયા—“પૂર્વા ઋજુજડાસ્તુ વક્રજડાશ્ચ પશ્ચિમા ।

મધ્યમા ઋજુપ્રાજ્ઞાસ્તુ તેન ધર્મો દ્વિધા કૃતઃ । ૧ ।

પૂર્વેષાં દુર્વિશોદ્યસ્તુ, ચરમાણાં દુરણુપાલકઃ ।

કલ્પો મધ્યમકાનાં તુ સુવિશોદ્યઃ સુપાલકઃ । ૨ ।” ઇતિ, । સૂ. ૨૮

જાનના ચાહિયે, વાસ્તવમેં તો સવહી તીર્થંકુરોને પશ્ચયામહી ધર્મકી પ્રરૂપણાકી હૈ । ક્યોંકિ-પ્રથમ તીર્થંકુરકે સાધુ ઋજુ જડ થે, હસકા ભાવ યહ હૈ કિ વે પ્રકૃતિસે ઋજુ-ભદ્ર થે ઓર બુદ્ધિસે જડ થે, મન્દ થે, હસલિયે ઉનકો ધર્મકા અવબોધ દુર્લભ થા, તથા ચરમ જિનકે સાધુ પ્રકૃતિસે વક્ર થે ઓર બુદ્ધિસે જડ થે, અતઃ ઉન્હેં ધર્મકા પાલન દુષ્કર થા । ૨૨ તીર્થંકુરોંકે અજિતાદિ ભગવન્તોંકે સાધુ ઋજુ-પ્રાજ્ઞ થે, પ્રકૃતિસે ઋજુ ઓર બુદ્ધિસે પ્રાજ્ઞ નિપુણ થે, હસલિયે ઉનકો ધર્મકા જ્ઞાન ઓર ઉસકા પાલન યે દોનોંબી સુકર થે । હસલિયે ધર્મ દો પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । કહામી હૈ—“પુરિમા ઉજ્જુ જડાઉ” ઇત્યાદિ । સૂ. ૨૮ ॥

તો સઘળા તીર્થંકરોએ પંચયામ ધર્મની જ પ્રરૂપણા કરી છે. કારણ કે પહેલા તીર્થંકરના સાધુ ઋજુ જડ હતા, એટલે કે તેઓ પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ ઋજુ (ભદ્ર-સરળ) હતા પણ બુદ્ધિની અપેક્ષાએ જડ (મંદ બુદ્ધિવાળા) હતા, તે કારણે તેમને ધર્મનો અવબોધ થયો દુર્લભ હતો. અન્તિમ તીર્થંકરના સાધુઓ પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ વક્ર અને બુદ્ધિની અપેક્ષાએ જડ હતા, તેથી તેમને માટે પણ ધર્મપાલન દુષ્કર હતું. પરંતુ વચ્ચેના અજિતાદિ ૨૨ તીર્થંકર ભગવન્તોના સાધુઓ ઋજુ પ્રકૃતિવાળા અને તીવ્ર બુદ્ધિવાળા એટલે કે ઋજુ પ્રાજ્ઞ હતા. તેથી તેમને માટે ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય તથા ધર્મ પાલનનું કાર્ય સુલભ હતું તેથી જ ધર્મના બે પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) ચતુર્યામ ધર્મ અને (૨) પંચયામ ધર્મ. કહ્યું પણ છે કે—“પુરિમા ઉજ્જુ જડાઉ” ઇત્યાદિ ॥ સૂ. ૨૮ ॥

અનન્તરોક્ત પ્રાણાતિપાતાદિભ્યોઽનુપરતોપરતાનાં દુર્ગતિઃ સુગતિશ્ચ ભવતિ, તદ્વન્તશ્ચ તે દુર્ગતાઃ સુગતાશ્ચ ભવન્તીતિ દુર્ગતિસુગત્યાત્મકપરિણામયોદુર્ગતસુગતાનાં ચ ભેદાન્ નિરૂપયિતું સૂત્રચતુષ્ટયમાહ—

મૂલપ્—ચત્તારિ દુર્ગઈઓ પળ્લતાઓ, તં જહા--ઞૈરઈયદુર્ગઈ ૧, તિરિવ્વજોણિયદુર્ગઈ ૨, મણુસ્સદુર્ગઈ ૩, દેવદુર્ગઈ ૪, ૧।

ચત્તારિ સુર્ગઈઓ પળ્લતાઓ, તં જહા--સિદ્ધસુર્ગઈ ૧, દેવસુર્ગઈ ૨, મણુયસુર્ગઈ ૩, સુકુલપચ્ચાયાઈ ૪, ૨।

ચત્તારિ દુર્ગયા પળ્લતા, તં જહા--ઞૈરઈયદુર્ગયા ૧, તિરિવ્વજોણિયદુર્ગયા ૨, મણુસ્સદુર્ગયા ૩, દેવદુર્ગયા ૪, ૩।

ચત્તારિ સુર્ગયા પળ્લતા, તં જહા--સિદ્ધસુર્ગયા ૧, જાવ સુકુલપચ્ચાયાયા ૪। સૂ. ૨૧।

છાયા--ચતસ્રો દુર્ગતયઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તથા--નૈરયિકદુર્ગતિઃ ૧, તિર્યગ્યોનિકદુર્ગતિઃ ૨, મનુષ્યદુર્ગતિઃ ૩, દેવદુર્ગતિઃ ૪, ૧।

અનન્તરોક્ત પ્રાણાતિપાત આદિકોસે ઉપરત હુવે મનુષ્યોંકી સુગતિ હોતી હૈ ઓર નહીં ઉપરત હુવે મનુષ્યોંકી દુર્ગતિ હોતી હૈ, હસ સુગતિવાલે જીવ સુગત ઓર દુર્ગતિ વાલે જીવ દુર્ગત કહલાતે હૈં। હસલિયે અવ સૂત્રકાર દુર્ગતિ ઓર સુગતિ રૂપ પરિણામોંકે એવં-દુર્ગત ઓર સુગતોંકે ભેદોંકા નિરૂપણ ચાર સૂત્રોંસે કરતે હૈં। “ ચત્તારિ દુર્ગઈઓ પળ્લતાઓ ” હત્યાદિ।

સૂત્રાર્થ-દુર્ગતિયાં ચાર કહી ગઈ હૈં, જૈસે નૈરયિક દુર્ગતિ ૧, તિર્યગ્યોનિક દુર્ગતિ ૨, મનુષ્ય દુર્ગતિ ૩, ઓર દેવ દુર્ગતિ ૪।

પ્રાણાતિપાત આદિનો પરિત્યાગ કરનાર મનુષ્યો દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી સુગતિવાળા જીવને સુગત અને દુર્ગતિવાળા જીવને દુર્ગત કહે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દુર્ગતિ અને સુગતિ રૂપ પરિણામોના ભેદોનું અને દુર્ગત અને સુગતના ભેદોનું નિરૂપણ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરે છે.

“ ચત્તારિ દુર્ગઈઓ પળ્લતાઓ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-દુર્ગતિ ચાર કહી છે—(૧) નૈરયિક દુર્ગતિ, (૨) તિર્યગ્યોનિક દુર્ગતિ, (૩) મનુષ્ય દુર્ગતિ, અને (૪) દેવ દુર્ગતિ.

ચતસ્રઃ સુગતયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—સિદ્ધ સુગતિઃ ૧, દેવસુગતિઃ ૨, મનુષ્ય-સુગતિઃ ૩, સુકુલપ્રત્યાયાતિઃ ૪, ૨।

ચત્વારો દુર્ગતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—નૈરયિકદુર્ગતાઃ ૧, તિર્યગ્યોનિકદુર્ગતાઃ ૨, મનુષ્યદુર્ગતાઃ ૩, દેવદુર્ગતાઃ ૪, ૩।

ચત્વારઃ સુગતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—સિદ્ધસુગતાઃ ૧, યાવત્ સુકુલપ્રત્યાયાતાઃ ૪, ૪। સૂ૦ ૨૯।

ટીકા—“ ચત્તારિ દુર્ગઈઓ ” ઇત્યાદિ, સુગમં, નવરં દુષ્ટાઃ—નિન્દિતા ગતયો દુર્ગતયઃ, તાશ્ચતસ્રઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—નૈરયિકદુર્ગતિઃ=નિરયે—નરકે મત્વા નૈરયિકા જીવાઃ તત્સમ્બન્ધિની દુર્ગતિઃ ૧, “ તિર્યગ્યોનિકદુર્ગતિઃ ”—સૂકરા-દિયોનિજન્માપેક્ષયા વિજ્ઞેયા ૨। “ મનુષ્યદુર્ગતિઃ—કુમનુષ્યાપેક્ષયા વોધ્યા ૩, “ દેવદુર્ગતિઃ ”—કિલ્બિષિકાદિદેવાપેક્ષયા વોધ્યા ૪, ૧।

સુગતિયાં ચાર કહી ગઈ હૈં, જૈસે—સિદ્ધ સુગતિ ૧, દેવ સુગતિ ૨, મનુષ્ય સુગતિ ૩, ઔર સુકુલ પ્રત્યાયાતિ ૪—૨

ચાર દુર્ગત કહે ગયે હૈં, જૈસે—નૈરયિક દુર્ગત ૧, તિર્યગ્યોનિક દુર્ગત ૨, મનુષ્ય દુર્ગત ૩, ઔર દેવ દુર્ગત ૪।

ચાર સુગત કહે ગયે હૈં, જૈસે—સિદ્ધ સુગત ૧, યાવત્ સુકુલ પ્રત્યાયાત ૪—૪।

વિશેષાર્થ—નિન્દિત જો ગતિયાં હૈં વે દુર્ગતિયાં હૈં, इनमें नैरयिक सम्बन्धिनी जो गति है वह नैरयिक दुर्गति है। सूकर आदि योनिमें जन्म धारण करनेकी अपेक्षा तिर्यग्योनिक दुर्गति है। मनुष्यकी अपेक्षासे मनुष्य दुर्गति है, तथा—किल्बिषिकादि देवोंकी अपेक्षासे देव

ચાર સુગતિ કહી છે—(૧) સિદ્ધ સુગતિ, (૨) દેવ સુગતિ, (૩) મનુષ્ય સુગતિ અને (૪) સુકુલ પ્રત્યાયાતિ.

ચાર દુર્ગત કહ્યા છે—(૧) નૈરયિક દુર્ગત, (૨) તિર્યગ્યોનિક દુર્ગત, (૩) મનુષ્ય દુર્ગત અને (૪) દેવ દુર્ગત

ચાર સુગત કહ્યા છે—(૧) સિદ્ધ સુગત, (૨) દેવ સુગત, (૩) મનુષ્ય સુગત અને (૪) સુકુલ પ્રત્યાયાત સુગત

વિશેષાર્થ—જે ગતિયો નિન્દિત છે, તેમને દુર્ગતિ કહે છે. નૈરયિક સંબંધી જે ગતિ છે તેને નૈરયિક દુર્ગતિ કહે છે. સૂકર (સૂવર) આદિ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ તિર્યગ્યોનિને દુર્ગતિરૂપ કહી છે. અકર્મભૂમિ આદિમાં જન્મની અપેક્ષાએ મનુષ્યગતિને પણ દુર્ગતિરૂપ કહી છે. કિલ્બિષિકાદિ દેવોમાં જન્મની અપેક્ષાએ દેવગતિને પણ દુર્ગતિરૂપ કહી છે.

“ ચત્તારિ સુગર્ભો ” इत्यादि—सुष्ठु-प्रशस्ता गतयः सुगतयस्वाश्रतस्तः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सिद्धसुगतिः—सिद्धपदप्राप्तिरूपा सुगतिः १, “ देवसुगतिः ”= इन्द्रत्वादिप्राप्तिरूपा सुगतिः २, “ मनुष्यसुगतिः ”—कर्मभूम्यार्यदेशभवमनुजत्व-प्राप्तिलक्षणा सुगतिः ३, सुकुलप्रत्यायातिः—सु—सुष्ठु-प्रशस्तं च तत् कुलं च सुकुलम्—इक्ष्वाकुप्रभृतिवंशस्तत्र देवलोकदितः प्रत्यायातिः—मनुष्यरूपेण प्रत्या-गमनम्, ननु मनुष्यसुगतिरेवोच्यतां तत्रैव सुकुलप्रत्यायातेरपि मनुष्यसुगतित्वे-नान्तर्भावः स्यादेव सुकुलप्रत्यायातेः पृथगुपादानं किमर्थमिति चेदत्रोच्यते—मनु-ष्यसुगतिश्च कर्मभूम्यार्यदेशभवमनुजत्वरूपा, सा च साधारणजीवानामपि भवति,

दुर्गति है ४-१ । प्रशस्त गतियोंका नाम सुगतिर्या है । जैसे—सिद्ध सुगति आदि सिद्धपद प्राप्तिरूप जो गति है वह सिद्ध सुगति है । इन्द्रत्वादि पद प्राप्तिरूप जो गति है वह देव सुगति है २ । कर्मभूमिमें अवतरित होकर आर्य देशमें मनुष्यभवकी प्राप्ति होना यह मनुष्य सुगति है । इक्ष्वाकु आदि वंशमें देवलोकसे अवतरित होकर जो मनुष्यरूपसे जन्म प्राप्त होता है वह—सुकुल प्रत्यायाति है ।

शङ्का—मनुष्य सुगतिमें ही सुकुल प्रत्यायातिका अन्तर्भाव होजाता है, क्योंकि—सुकुल प्रत्यायाति मनुष्य सुगति रूपही होता है, अतः इसका पृथक् कथन क्यों किया ३-९ ।

उ०—इस शङ्काका समाधान ऐसा है कि मनुष्य सुगति कर्मभूमिके आर्य देशमें मनुष्यभव ग्रहण करने रूप है, अतः—यह मनुष्य सुगति साधारण जीवोंको भी होती है । किन्तु—सुकुलप्रत्यायाति तीर्थङ्कर

प्रशस्त गતિઓનું નામ સુગતિ છે, તેના ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ — સિદ્ધપદ પ્રાપ્તિરૂપ જે ગતિ છે, તેનું નામ સિદ્ધ સુગતિ છે. ઇન્દ્રત્વ પદ પ્રાપ્તિરૂપ જે ગતિ છે તેનું નામ દેવ સુગતિ છે. કર્મભૂમિમાં અવતરિત થઈને આર્ય દેશમાં મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ થવી તેનું નામ મનુષ્ય સુગતિ છે. દેવલોકમાંથી અવતરેલા ઇક્ષ્વાકુ આદિ ઉત્તમ વંશમાં મનુષ્ય રૂપે જે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેને સુકુલ પ્રત્યાયાતિ કહે છે

શંકા—સુકુલ પ્રત્યાયાતિનો મનુષ્ય સુગતિમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે સુકુલ પ્રત્યાયાતિ મનુષ્ય સુગતિ રૂપ જ હોય છે છતાં અહીં તેમને અલગ અલગ સુગતિરૂપ શા માટે કહેલ છે ?

ઉત્તર—મનુષ્ય સુગતિ કર્મભૂમિના આર્ય દેશમાં મનુષ્યભવ શ્રદ્ધા કરવા રૂપ હોય છે, તેથી સાધારણ જીવો પણ તેની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પરંતુ

સુકુલપ્રત્યાયાતિસ્વ વિશિષ્ટપ્રરુપાણાં તીર્થદ્વરપ્રમુતીનામેવ ભવતિ ન સાધારણાના-
મિતિ મનુષ્યસુગતિતઃ સુકુલપ્રત્યાયાતિર્મિન્નેતિ પ્રત્યેતવ્યમ્ ॥૪॥ ૨।

‘ ચત્તારિ દુગ્ગયા ’—દુર્ગતિરસ્ત્યેપામિતિ દુર્ગતાઃ=દુર્ગતિપ્રન્ત્ત્વમ્ इत्यर्थः,
તે ચત્વારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્વથા—નૈરયિકદુર્ગતાઃ—નૈરયિકરૂપેણ દુર્ગતા નરકજીવા
इत्यर्थः १, તિર્યગ્યોનિકદુર્ગતાઃ—સૂક્ષ્ણાદિયોનિગતાઃ ૨, મનુજદુર્ગતાઃ—રોગાદિ-
ગ્રસ્તત્વાદ્ નીચકુલોત્પન્નત્વાદ્વા ૩, દેવદુર્ગતાઃ=કિલ્બિષિકાદિરૂપત્વાત્ ४। ૩।

“ ચત્તારિ સુગ્ગયા ” इत्यादि—सुगताः—सुगतिप्राप्ताः सुस्था वा, ते
चत्वारः प्रज्ञप्ताः तद्वथा—सिद्धमरूपेण मगताः १। इत्यागम्य

આદિ જણે વિશિષ્ટ જીવોંકા હો હોવા હૈ, સાધારણ જીવોં કો નહોં,
હસ તરહ સુકુલ પ્રત્યાયાતિ મનુષ્ય સુગતિસે ભિન્ન હૈ એસા જાનના
ચાહિયે ૪-૨ ।

“ ચત્તારિ દુગ્ગયા ” इत्यादि—दुर्गतं है जिन जीवोंको वे दुर्गत
हैं, अर्थात्—दुर्गतिवाले जो जीव हैं वे दुर्गत हैं । ये दुर्गन नैरयिक दुर्गत
आदिके भेदसे जो चार प्रकारके कहे गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा है जो
जो वे नैरयिक रूपसे दुर्गतिवाले हैं वे नैरयिक दुर्गत हैं । शूकर आदि
रहे हुये जीव—तिर्यगो नरक दुर्गत हैं । रोगादिसे ग्रस्त होनेके कारण
अथवा—नीच कुलमें उत्पन्न होनेके कारण मनुष्य जीव मनुष्य दुर्गत
हैं । किल्बिषिक आदि पर्यायमें रहे हुये जीव देव दुर्गत हैं ।

“ ચત્તારિ સુગ્ગયા ” इत्यादि—सुगति प्राप्त अथवा सुस्थ जो जीव
हैं वे सुगत हैं, जैसे—सिद्ध सुगत आदि । इनमें जो सिद्धरूपसे सुग-
तिको प्राप्त हैं वे सिद्ध सुगत हैं, यहां यावत् पदसे देव सुगत—मनुष्य

સુકુલ-પ્રત્યાયાતિનો સદ્ભાવ તો તીર્થ'કર આદિ વિશિષ્ટ જીવોમાં જ સંભવી
શકે છે-સાધારણ જીવોમાં સંભવી શકતો નથી આ રીતે સુકુલ પ્રત્યાયાતિ
અને મનુષ્ય સુગતિમાં ભિન્નતા સમજવી. “ ચત્તારિ દુગ્ગયા ” इत्यादि—

दुर्गतिवाला ने जिवो छे तेमने दुर्गत कहे छे. तेना नैरयिक दुर्गत
जाति ने चार बेट कहे छे नेतुं स्पर्शिकरण नीचे प्रमाणे छे-ने जिव नैरयिक
इय दुर्गतिवालो छे तेने नैरयिक दुर्गत कहे छे सूवर आदि तिर्यग्योनिक
दुर्गतिवाला जिवने तिर्यग्योनिक दुर्गत कहे छे रोगादिभी ग्रस्त थवाने कारणे
अथवा नीच कुलमां उत्पन्न थवाने कारणे मनुष्य जिव पण मनुष्य दुर्गत डोर्
कहे छे. किल्बिषिक आदि पर्यायमां रहेला देवाने देव दुर्गत कहे छे.

“ ચત્તારિ સુગ્ગયા ” इत्यादि—सुगतिमां गयेला जिवोने सुगत कहे छे.
तेना सिद्ध सुगत आदि चार प्रकार छे. सिद्धइय सुगति नेमणे प्राप्त करी

“ જાવ સુકુલપ્રત્યાયાયા ” इति—‘ यावत् सुकुलप्रत्यायाताः ’ इत्यन्त
પઠનીયમ્ તથા ચ-દેવસુગતાઃ ૨, મનુજસુગતાઃ ૩ સુકુલપ્રત્યાયાતાઃ ૪, ૬૫
વ્યાખ્યા સુબોધેતિ । મૂ० ૨૯ ॥

અનન્તરં સિદ્ધસુગતા ઉક્તાઃ, તે ચાષ્ટવિધકર્મક્ષયાદ્યવન્તીતિ ક્ષયપરિણામસ્ય
કર્મ નિરૂપયિતુમાહ--

મૂલમ્-પદમસમયજિણસ્મ ણં ચત્તારિ કમ્મંસા સ્ત્રીણા
ભવંતિ--નાનાવરણિજ્ઞં ૧, દંસણાવરણિજ્ઞં ૨, મોહણિજ્ઞં ૩,
અંતરાદ્યં ૪। ૧।

ઉપ્પપ્પણાણદંસણધરે ણં અરહાજિણે કેવલી ચત્તારિ
કમ્મંસે વેદેઙ્ગ, તં જહા--વેયણિજ્ઞં ૧, આડયં ૨, ણામં ૩,
ગોત્તં ૪, ૨।

પદમસમયસિદ્ધસ્મ ણં ચત્તારિ કમ્મંસા જુગથં ધિં એતિ
તં જહા--વેયણિજ્ઞં ૧, આડયં ૨, ણામં ૩, ગોત્તં ૪। ૩। મૂ० ૩

છાયા--પ્રથમસમયજિનસ્ય સ્વલુ ચત્તારઃ કર્માશાઃ ક્ષીણાઃ મત્તાન્ત-જ્ઞાના
ડડવરણીયં ૧, દર્શનાડડવરણીયં ૨, મોહીનિ ૩, અન્તરગમિકમ્ ૪ ૧।

સુગત ઇત્ત દોનોં સુગનોંકા ગ્રહણ દુવા હૈ । ઇત્ત દોનોં ઓર-સુકુલ
પ્રત્યાયાત ઇત્તકી વ્યાખ્યા સુગમ હૈ ॥ મૂ० ૨૯ ॥

કથિત સિદ્ધ સુગત અષ્ટવિધ કર્મકે ક્ષયસેહી હોતે હૈં અતઃ--અથ
સૂત્રકાર ક્ષય પરિણામકા કર્મ નિરૂપણ કાતે હૈં ।

“ પદમસમયજિણસ્મ ણં ચત્તારિ કમ્મંસા ’ इत्यादि—

પ્રથમ સમય જિનકે ચાર કર્માંશ ક્ષીણ હાતે હૈં, જો હસ પ્રકારસે હૈં ।

છે, તેમને સિદ્ધ સુગત કહે છે અહીં “ યાવત્ ” પદથી દેવ સુગત અને
મનુષ્ય સુગત ગ્રહણ કરવા બોધાયે આ બન્ને પદનો તથા સુકુલ પ્રત્યાયાતનો
આવાર્થ સુગમ હોવાથી અહીં તેમનું વધુ વિવેચન કર્યું નથી ॥ સૂ ૨૯ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં સિદ્ધ સુગતની ત્રાત કરવામાં આવી છે આઠે પ્રકારના
કર્મોના ક્ષયથી જ જીવ સિદ્ધ સુગત બની શકે છે તેથી હા સૂત્ર ૨૯ ક્ષય
પરિણામના કર્મનું નિરૂપણ કરે છે—‘ પદમસમયજિણસ્મ ણ ચત્તારિ કમ્મંસા ’
इत्यादि—

સૂત્રાર્થ--પ્રથમ સમય જિનના ચાર કર્માંશો ક્ષીણ થાય છે. તે ચાર કર્માંશોનાં

ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધરઃ સ્વલ્પ અર્હન્ જિનઃ કેવલી ચતુરઃ કર્માંશાન્ વેદયતિ, તથા-વેદનીયમ્ ૧, આયુષ્કં ૨, નામ ૩, ગોત્રમ્ ૪। ૨।

પ્રથમસમયસિદ્ધસ્ય સ્વલ્પ ચત્વારઃ કર્માંશાઃ યુગપત્ ક્ષીયન્તે, તથા-વેદ-નીયમ્ ૧, આયુષ્કં ૨, નામ ૩, ગોત્રમ્ ૪। સૂ. ૩૦ ॥

ટીકા—“ પદમસમયજિનસ્સે ”—ત્યાદિ-પ્રથમઃ સમયો યસ્યાસૌ પ્રથમ-સમયઃ, સ ચાસૌ જિનશ્ચેતિ પ્રથમસમયજિનઃ-સયોગિકેવલી, તસ્ય પ્રથમસમય-જિનસ્ય ચત્વારઃ=ચતુષ્પ્રકારાઃ-જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય-મોહનીયા-અન્તરાય-રૂપાઃ કર્માંશાઃ-કર્મણઃ-સામાન્યસ્ય અંશાઃ-ભેદા इति કર્માંશાઃ, ક્ષીણા ભવન્તિ।

“ ઉત્પન્નજ્ઞાને ”—ત્યાદિ-ઉત્પન્ને-આવરણક્ષયાત્પ્રકટીભૂતે ચ તે જ્ઞાન-દર્શને ચેત્યુત્પન્નજ્ઞાનદર્શને તયોર્ધરઃ-ધારક इति તથાભૂતઃ=વિશેષસામાન્ય વોધ-લક્ષણજ્ઞાનદર્શનધારકઃ, અર્હન્, જિનઃ કેવલી ચતુરઃ કર્માંશાન્ વેદયતિ-અનુ-

જ્ઞાનાવરણીય ૧, દર્શનાવરણીય ૨, મોહનીય ૩ ઓર અન્તરાયિક ૪। ઉત્પન્ન હુવે જ્ઞાન ઓર દર્શનકો ધારણ કરનેવાલા અર્હન્ત જીન કેવલી ચાર કર્માશોંકા વેદન કરતા હૈ। જૈસે-વેદનીય ૧, આયુષ્ક ૨, નામ ૩ ઓર ગોત્ર ૪-૨।

ટીકાર્થ—પ્રથમ સમય સિદ્ધકે ચાર કર્માંશ એક સાથ ક્ષીણ હોતે હૈં, જસે-વેદનીય, આયુષ્ક, નામ ઓર ગોત્ર-૪ પ્રથમ સમય હૈં જિસકા એસા જો જિન હૈં વહ પ્રથમ સમય જિન હૈં, એસા વહ સંયોગી કેવલી હોતા હૈં। હસ પ્રથમ સમય જિનકે ચાર પ્રકારકે કર્માંશ ક્ષીણ હોતે હૈં, જૈસે-જ્ઞાનાવરણીય ૧, દર્શનાવરણીય ૨, મોહનીય ૩, અન્ત-રાયિક ૪। સામાન્ય કર્મકે જો ભેદ હૈં વે કર્માંશ હૈં। આવરણકે ક્ષયસે પ્રકટીભૂત જો જ્ઞાન ઓર દર્શન હૈં, હનકા ધારક અર્હન્ત કેવલી જિન

નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાયિક. ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનાર અર્હન્ત જિન કેવલી નીચેના ચાર કર્માંશોનું વેદન કરે છે—(૧) વેદનીય, (૨) આયુષ્ક, નામ અને (૪) ગોત્ર પ્રથમ સમય સિદ્ધના નીચેના ચાર કર્માંશો એક સાથે ક્ષીણ થાય છે—(૧) વેદનીય, (૨) આયુષ્ક, (૩) નામ અને (૪) ગોત્ર

વિશેષાર્થ—જિનપદની પ્રાપ્તિને પ્રથમ સમય બોલે છે એવા જિનને પ્રથમ સમય જિન કહે છે સંયોગી કેવલી એવા પ્રકારમાં ગણી શકાય છે, તે પ્રથમ સમય જિનના આ ચાર પ્રકારના કર્માંશોના ક્ષય થાય છે—(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાયિક. સામાન્ય કર્મના બે ભેદ છે તેમનું નામ કર્માંશ છે. આવરણના ક્ષયને કારણે પ્રકટ થયેલા જ્ઞાન અને દર્શનના ધારક અર્હન્ત જિન કેવલી નીચેના ચાર

भवति, तद्यथा-वेदनीयम्-वेद्यते यत्तत्तथा १, आयुष्कम् २, नाम-परं प्रति पदार्थबोधनाय संज्ञा, तच्च कार्यं, तस्य कारणं कर्मेति कार्य-कारणयोरभेदोपचारात्नामापि कर्म ३, तथा-‘गोत्रम्’ इक्ष्वाकुसम्बन्ध्यादिकुलं, तच्च कार्यं, तस्य कारणं कर्मेति कार्य-कारणयोरत्राप्यभेदोपचाराद् गोत्रं कर्म भवति । ४।२।

“ प्रथमसमयसिद्धस्ये ”—इत्यादि-प्रथमसमयसिद्धस्य युगपत् चत्वारि पूर्वोक्तानि कर्माणि क्षीयन्ते=क्षयं यान्ति, यस्मिन् समये सिद्धता भवति तस्मिन्नेव समये कर्मक्षयोऽपि भवतीति सिद्धत्व-कर्मक्षययोर्गोपद्यसम्भवादिति । ३। सू० ३०।

चार कर्मांशोंका वेदन करता है । अनुभव करता है, जैसे-वेदनीय आदि जो वेदन किया जाता है, वह वेदनीय है । अर्थात्—जिससे जीवोंको सुख-दुःखका अनुभव होता है वह कर्म वेदनीय कर्म है । जिससे भव धारण होता है वह आयुष्क है । दूसरोंको पदार्थ समझानेके लिये जो संज्ञा की जाती है वह नाम कर्म है । यहां नामको कर्म कहा है, कार्य कारणमें अभेदके उपचारसे हैं, तात्पर्य ऐसा है कि विशिष्ट गति-जाति आदिकी प्राप्ति जिससे जीवको होती है वह नाम-कर्म है । इक्ष्वाकु सम्बन्धी आदि जो कुल हैं, ये कुल जिसके कार्य हैं इसका जो कारण कर्म है वह कार्यकारणमें अभेद उपचारसे कहा है ४-२ । प्रथमसमयसिद्धस्य-इत्यादि । प्रथम समय सिद्धके (एक) साथ चार पूर्वोक्त कर्म नष्ट होते हैं, ऐसा कहनेका तात्पर्य है । जिस

કર્માંશોનું વેદન કરે છે—(૧) વેદનીય, (૨) આયુષ્ક, (૩) નામ અને (૪) ગોત્ર જેનાથી જીવોને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે તે કર્મનું નામ વેદનીય કર્મ છે. જે કર્મને લીધે ભવધારણ કરવો પડે છે તે કર્મને આયુષ્ક કર્મ કહે છે. અન્યને કોઈ પદાર્થ સમજાવવા નિમિત્તે જે સંજ્ઞા કરાય છે તેનું નામ નામ-કર્મ છે. અહીં કાર્ય કારણમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ નામને કર્મ કહ્યું છે. એટલે કે વિશિષ્ટ ગતિ-જાતિ આદિની પ્રાપ્તિ જેના દ્વારા જીવને થાય છે, તે કર્મને નામ કર્મ કહે છે. ઇક્ષ્વાકુ આદિ કુળની પ્રાપ્તિ થવાના કારણભૂત જે કર્મ છે તેને ગોત્ર કર્મ કહે છે. કાર્યકારણમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ અહીં તેને ગોત્રકર્મ રૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

“ પ્રથમસમયસિદ્ધસ ” ઇત્યાદિ—

પ્રથમ સમય સિદ્ધતા ઉપર્યુક્ત ચાર કર્માંશો એક સાથે નષ્ટ થાય છે, એટલે કે જે સમયે સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એ જ સમયે કર્મક્ષય પણ

ઉક્તાઃ સિદ્ધાઃ, તદ્વિપરીતા અસિદ્ધાઃ, તેષાં હાસ્યાદયો વિકારા ભવન્તીતિ હાસ્યકારણાનિ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ચઊર્હિં ઠાળેર્હિં હાસુપ્પત્તી સિયા, તં જહા--પાસિત્તા ૧, માસેત્તા ૨, સુણેત્તા ૩, સંભરેત્તા ૪। સૂ૦ ૩૧ ॥

છાયા—ચતુર્ભિઃ સ્થાનૈઃ હાસોત્પત્તિઃ સ્યાત્, તદ્વથા—દૃષ્ટ્વા ૧, માપિત્વા ૨, શ્રુત્વા ૩, સ્મૃત્વા ૪। સૂ૦ ૩૧ ॥

ટીકા—“ચઊર્હિં” ઇત્યાદિ—ચતુર્ભિઃ—ચતુઃસંખ્યૈઃ સ્થાનૈઃ હાસોત્પત્તિઃ સ્યાત્, તદ્વથા—દૃષ્ટ્વા—હાસ્યજનકભાણ્ડવિદૂષકપ્રભૃતિચેષ્ટાં નિરીક્ષ્ય હાસ્યોત્પત્તિર્ભવતિ ૧। તથા—માપિત્વા—હાસ્યજનકં સ્વપરવચનમુક્ત્વા હાસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ ૨। તથા—શ્રુત્વા—પરોદિતં હાસ્યજનકં વચનં કર્ણગોચરીકૃત્વ હાસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ ૩। તથા—સ્મૃત્વા—વિદૂષકાદિચેષ્ટાવાક્યપ્રભૃતિ ચિન્તયિત્વા હાસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ ૪। એવં ચ દર્શન—ભાષણ—શ્રવણ—સ્મરણાનિ હાસ્યકારણાનિ ભવન્તીતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ ૪। સૂ૦ ૩૧।

સમયમેં સિદ્ધતા હોતી હૈં ડસી સમયમેં કર્મક્ષય ખી હોતા હૈં, હસસે સિદ્ધત્વ ઓર કર્મક્ષયમેં યોગપદ્ય સમ્ભવ હોતા હૈં ॥ મૂ૦ ૩૦ ॥

સિદ્ધોંસે વિપરીત અસિદ્ધ હોતે હૈં ઓર હનકો હાસ્યાદિ વિકાર હોતે હૈં, અતઃ—અવ સૂત્રકાર હન હાસ્યાદિક વિકારોંકે કારણોંકા નિરૂપણ કરનેકે લિયે સૂત્ર કહતે હૈં । “ચઊર્હિં ઠાળેર્હિં હાસુપ્પત્તી” ઇત્યાદિ—

ચાર કારણોંસે હાસ્યકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈં, જૈસે—હાસ્યજનક ભાણ્ડ વિદૂષક આદિ જનોંકી ચેષ્ટાકો દેખકર—૧ હાસ્યજનક ભાષાકા પ્રયોગકર—૨ દૂસરોંકે દ્વારા કથિત હાસ્યજનક વચનકો સુનકર—૩ ઓર વિદૂષક આદિકોંકી ચેષ્ટાઓંકો વા—હનકે વાક્યોંકો યાદ કર હાસ્યકી

થાય છે. આ રીતે સિદ્ધત્વ અને કર્મક્ષયમાં યુગપત્તા (એકી લાવ) બંને એક સાથે થવાને કારણે સંભવી શકે છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

સિદ્ધ કરતાં વિપરીત હોય એવાં જીવને અસિદ્ધ કહે છે. અસિદ્ધ જીવોમાં હાસ્યાદિક વિકારોનો સદ્ભાવ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે હાસ્યાદિક વિકારોનાં કારણોનું નિરૂપણ કરવા માટે “ચઊર્હિં ઠાળેર્હિં હાસુપ્પત્તી” ઇત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે—નીચેના ચાર કારણોને લીધે હાસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે—(૧) વિદૂષક આદિની હાસ્યજનક ચેષ્ટાઓ જોવાથી, (૨) હાસ્યજનક ભાષાનો પ્રયોગ કરવાથી, (૩) અન્યના દ્વારા કથિત હાસ્યજનક વચનોનું શ્રવણ કરવાથી અને (૪) વિદૂષક આદિની ચેષ્ટાઓને કે તેમનાં વાક્યોને યાદ

દૃષ્ટાન્તદાર્શનિકપ્રદર્શનપૂર્વકમન્તરસૂત્રમાહ—

મૂલમ્—ચતુર્વિધે અંતરે પળ્લસે, તં જહા-કટંતરે ૧, પમ્હંતરે ૨ લોહંતરે ૩, પત્થરંતરે ૪। એવામેવ પુરિસસ્મ વા ઇતિથિ એ વા ચતુર્વિધે અંતરે પળ્લસે, તં જહા-કટંતરસમાળે ૧, પમ્હંતરસમાળે ૨, લોહંતરસમાળે ૩, પત્થંતરસમાળે ૪। સૂ-૩૨।

છાયા—ચતુર્વિધમન્તરં પ્રજ્ઞસમ્, તથયા-કાષ્ઠાન્તરં ૧, પક્ષમાન્તરં ૨, લોહાન્તરં ૩, પ્રસ્તરાન્તરમ્ ૪। એવમેવ પુરુષસ્ય વા સ્ત્રિયા વા ચતુર્વિધમન્તરં પ્રજ્ઞસમ્, તથયા-કાષ્ઠાન્તરસમાનઃ ૧, પક્ષમાન્તરસમાનઃ ૨, લોહાન્તરસમાનઃ ૩, પ્રસ્તરાન્તરસમાનઃ ૪। સૂ-૩૨ ॥

ટીકા—“ચતુર્વિધે અંતરે” ઇત્યાદિ-ચતુર્વિધમન્તરં-ભેદઃ, પ્રજ્ઞસમ્, તથયા-કાષ્ઠાન્તરં-કાષ્ઠયોરન્તરં-યથા-એકં ચન્દનાદિરૂપમ્ અન્યદ્ વર્તુરાદિરૂપમ્ ૧, પક્ષમાન્તરં-યથા-એકં પક્ષમ-અર્કતૂલાદિરૂપમપરમુષ્ટાજાદિ પક્ષમ (રોમ) રૂપમ્ ઉત્પત્તિ હોતી હૈ, ઇસ તરહ દર્શન ભાષણ શ્રવણ સ્મરણ એ હાસ્ય કારણ હોતે હૈ ॥ સૂ-૩૧ ॥

અવ સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત દાર્શનિક પ્રદર્શક અન્તર સૂત્રકા કથન કરતે હૈ।

“ચતુર્વિધે અંતરે પળ્લસે” ઇત્યાદિ—

અન્તર ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ। જૈસે-કાષ્ઠાન્તર ૧, પક્ષમાન્તર ૨, લોહાન્તર ૩, ઓર પ્રસ્તરાન્તર ૪। ભેદકા નામ અન્તર હૈ। દો કાષ્ઠોંકે ઘીચકા જો અન્તર હૈ વહ કાષ્ઠાન્તર હૈ, જૈસે-એક વચૂલવગૈરહકા કાષ્ઠ ઓર ચન્દન આદિ વૃક્ષકા અન્તરહી કાષ્ઠાન્તરસે યહાં ગૃહિત હુવા હૈ ૧। પક્ષમ-

કરવાથી આ રીતે દર્શન, ભાષણ, શ્રવણ અને સ્મરણરૂપ ચાર કારણોથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ સૂ-૩૧ ॥

હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિકના પ્રદર્શનપૂર્વક અન્તરસૂત્રનું કથન કરે છે “ચતુર્વિધે અંતરે પળ્લસે” ઇત્યાદિ—

અંતરના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) કાષ્ઠાન્તર, (૨) પક્ષમાન્તર, (૩) લોહાન્તર અને (૪) પ્રસ્તરાન્તર ભેદનું નામ અંતર છે એ કાષ્ઠો વચ્ચેનું એ અંતર છે તેને કાષ્ઠાન્તર કહે છે જેમકે બાવળ આદિ વૃક્ષના અને ચન્દનાદિ વૃક્ષના એ કાષ્ઠો વચ્ચેના અંતરને અહીં કાષ્ઠાન્તર કહેવામાં

૨, લોહાન્તર=યથા-एको लोहः खड्गादिरूपोऽन्यः किट्टरूपः ३, પ્રસ્તરાન્તર-યથા-एकः प्रस्तरः स्पर्शमण्यादिरूपाः, અપર ऊपर प्रस्तररूपः । ૪।

अथ दृष्टान्तसूत्रमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकसूत्रमाह-

“ एवामेव ” इत्यादि-एवमेव-अनेनैव प्रकारेण पुरुषस्य वा स्त्रिया वा चतुर्विधमन्तरं प्रज्ञप्तं, तथा-काष्ठान्तरसमानः-अन्यत्काष्ठं काष्ठान्तरं तेन समानस्तुल्यः काष्ठान्तरसमानः=वर्बुरादिभिन्नचन्दनसमानः सत्पुरुषः, चन्दनादि-भिन्नवर्बुरसमानः कापुरुषादि यथा-एकः कश्चित् पुरुष औदार्यगाम्भीर्यादिगुण-सम्पन्नत्वेन चन्दनादिसमानः, अन्यः परपीडनादिदुर्गुणवत्त्वेन वर्बुरादिसदृशः १,

રોમકો લેકર જો અન્તર આતા હૈ વહ પક્ષમાન્તર હૈ, જૈસે-अर्कतूल आदिके रेशोमें और उष्ट्र अजा आदिके रोमोंमें जो अन्तर है वह पक्षमान्तर है. ૨ । एक लोहा खड्गादिरूप होता है, दूसरा किट्टरूप होता है ऐसा लोहेका जो परस्परमें अन्तर है वह लोहान्तर है ૩ । प्रस्तरान्तर-पथ-रोमें जो अन्तर है वह प्रस्तरान्तर है, जैसे-एक प्रस्तर स्पर्श मण्यादि रूप होता है और दूसरा उषर प्रस्तररूप होता है ४ ।

હસ પ્રકારસે દૃષ્ટાન્તસૂત્ર કહકર અવ સૂત્રકાર દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્ર કહતે હૈ । “ એવામેવ ” ઇત્યાદિ-इसी प्रकारसे पुरुषका और स्त्रीका अन्तर चार प्रकारका है । जैसे-जो सत्पुरुष है वह बबूल आदिसे भिन्न चन्दनके समान है, तथा-जो कापुरुष-कायर है वह चन्दनादिसे भिन्न

આવ્યું છે. પક્ષ (રુવાંટી) વચ્ચેના અંતરને પક્ષમાન્તર કહે છે. જેમકે આકડા આદિના રેસા અને ઊંટ, બકરી આદિની રુવાંટી વચ્ચે જે અંતર હોય છે તેને પક્ષમાન્તર કહે છે.

“ લોહાન્તર ” એક લોહું બકડગરૂપ હોય છે અને બીજું લોહું કટારરૂપ હોય છે, આ પ્રકારના લોહાનું જે પરસ્પર વચ્ચેનું જે અંતર છે તેને લોહાન્તર કહે છે.

“ પ્રસ્તરાન્તર ” પ્રસ્તરો (પડ) વચ્ચેનું જે અંતર છે તેને પ્રસ્તરાન્તર કહે છે. જેમકે જમીનનું એક પ્રસ્તર સ્પર્શમણિ આદિરૂપ હોય છે, તે બીજું પ્રસ્તર ઊષર પ્રસ્તરરૂપ હોય છે.

આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત સૂત્રનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રનું કથન કરે છે-“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ-

એ જ પ્રમાણે પુરુષનું અને સ્ત્રીનું અંતર પણ ચાર પ્રકારનું હોય છે. (૧) જે સત્પુરુષ હોય છે તે બાવળ આદિથી ભિન્ન એવાં ચંદન સમાન હોય છે અને જે કાપુરુષ હોય છે (કાયર પુરુષ) હોય છે તે ચંદનાદિથી ભિન્ન

પદ્માન્તરસમાનઃ પુરુષો યથા-એકઃ કશ્ચિત્ પરમકારુણ્યાદિગુણત્વેનાર્કતૂ-
લાદિસદૃશ, અપરઃ કર્કશકઠોગ્રપ્રકૃતિકત્વેનોષ્ટ્રાજાદિપદ્મસદૃશઃ ૨, લોહા-
ન્તરસમાનઃ પુરુષો યથા-એકઃ કશ્ચિત્ પુરુષઃ પરીપહોપસર્ગાદિસહિષ્ણુત્વેન લઘ્વા-
દિલોહસદૃશઃ અપરોભયકાતરત્વાદિમત્ત્વેન કિટ્લોહસદૃશઃ ૩,

પ્રસ્તરાન્તરસમાનઃ પુરુષો યથા-એકઃ કશ્ચિત્ પુરુષ આમર્શોષધ્યાદિ-લઘ્વિ-
મત્ત્વેન સ્પર્શમણિસદૃશઃ, અપરો દૈન્યદારિદ્ર્યાદિમત્ત્વેનોપરપ્રસ્તરસદૃશઃ ૪। एवं
स्त्रिया अपि स्यन्तरमपेक्ष्यान्तरं बोध्यम् । सू ० ३२ ॥

બવૂલકે સમાન હૈ, તથા કોઈ એક પુરુષ જો ઔદાર્ય આદિ ગુણોસે
સમ્પન્ન હોતા હૈ વહ ચન્દનાદિકે સમાન હૈ, ઔર જો પીડનાદિ દુર્ગુણો-
વાલા હોતા હૈ વહ વવૂલ આદિકે જૈસા હોતા હૈ, હસલિયે ઇન્હેં કાષ્ટાંતર
સમાન કહા ગયા હૈ । ૧ યહ એક પુરુષકા દૂસરે પુરુષસે અન્તર કહા
હૈ, હસી પ્રકારસે આગેબી જાનના ચાહિયે ।

“ પદ્માન્તર સમાન ”-વહ પુરુષ કહા ગયા હૈ જો પરમ કારુણ્યાદિ
ગુણવાલા હોતા હૈ એસા વહ પુરુષ અર્કતૂલાદિ સદૃશ હૈ, તથા-જો
કર્કશ કઠોર પ્રકૃતિવાલા હોતા હૈ વહ-ઉષ્ઠ્ર અજા આદિકા પદ્મ જૈસા
હોતા હૈ ૨ । લોહાન્તર સમાન વહ પુરુષ હૈ જો પરીપહ ઔર ઉપસર્ગ
આદિકો સહનેમેં સહિષ્ણુ હોતા હૈ એસા વહ પુરુષ લઘ્વાદિ લોહકા જૈસા
હોતા હૈ, દૂસરા ભયસે કાતર આદિ પ્રકૃતિવાલા હોતા હૈ એસા વહ
પુરુષ કિટ્લોહ સદૃશ હોતા હૈ ૩ । પ્રસ્તરાન્તર સમાન વહ પુરુષ હૈ,

એવાં બાવળ સમાન હોય છે તથા કેઇ એક પુરુષ જે ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી
યુક્ત હોય છે, તે ચંદન સમાન હોય છે, પણ જે પરપીડનાદિ દુર્ગુણોથી
યુક્ત હોય છે તે બાવળાદિના જેવો હોય છે આ રીતે આ બન્ને પુરુષ
વચ્ચેના અંતરને કાષ્ટાન્તર સમાન કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે એક પુરુષનું
બીજા પુરુષથી અંતર (બન્ને વચ્ચેનો તફાવત) પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે
“ પદ્માન્તર સમાન પુરુષ ” જે પુરુષ કરુણા આદિ ગુણોવાળો હોય છે
તે અર્કતૂલાદિ સમાન ગણાય છે-એટલે કે આકડા વગેરેના રેસા સમાન ગણાય
છે, પણ જે પુરુષ કઠોર હોય છે તેને ઊંટ, બકરી આદિનાં પદ્મ (રોમ-
રુવાંટી) સમાન ગણાય છે.

“ લોહાન્તર સમાન પુરુષ ”-જે પુરુષ પરીપહ અને ઉપસર્ગ આદિ
સહન કરવામાં સહિષ્ણુ હોય છે, એવા પુરુષને બડગાદિ લોહ સમાન કહ્યો છે.
જે પુરુષ પરીપહ, ઉપસર્ગ આદિ સહન કરવાને સમર્થ હોતો નથી, એવાં
કાચર સ્વભાવના પુરુષને કિટ્લોહ સમાન કહ્યો છે.

અનન્તરમન્તરં નિરૂપિતમ્, અધુના પુરુષવિશેષાન્તરં નિરૂપયિતું ભૃતકં સમેદં નિરૂપયિતુમાઠ-

મૂલમ્—ચત્તારિ ભયગા પળ્લન્તા, તં જહા—દિવસભયણ ૧, જત્તાભયણ ૨, ઉચ્ચત્તાભયણ ૩, કઞ્વાલભયણ ૪। સૂ૦ ૩૨ ॥

વંત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--સંપાગડપડિસેવી ણામમેગે ણો પચ્છન્નપડિસેવી ૧, પચ્છન્નપડિસેવી ણામમેગે ણો સંપાગડપરિસેવી ૨, એમે સંપાગડપડિસેવીવિ પચ્છન્નપડિસેવીવિ ૩, એમે ણો સંપાગડપડિસેવી ણો પચ્છન્નપડિસેવી । સૂ૦ ૩૩ ॥

છાયા—ચત્વારો ભૃતકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા—દિવસભૃતકઃ ૧, યાત્રાભૃતકઃ ૨, ઉચ્ચતાભૃતકઃ ૩, કઞ્વાડભૃતકઃ ૪। સૂ૦ ૩૨ ।

જો આમર્શ ઔષધિ આદિ લઘ્વિયોસે યુક્ત હોતા હૈ એસા વહ પુરુષ સ્પર્શમણિ જૈસા હોતા હૈ, તથા—જો પુરુષ દૈન્ય દારિદ્ર્ય આદિવાલા હોતા હૈ વહ ઉષર પ્રસ્તર જૈસા હૈ ૪ । ઇસી તરહસે એક સ્ત્રીકા એક દૂસરી સ્ત્રીસે મી અન્તર સમજ્ઞ લેના ॥ સૂ૦ ૨ ॥

અય સૂત્રકાર પુરુષ વિશેષકા અન્તર નિરૂપિત કરનેકે લિયે મેદ સહિત ભૃતકકા નિરૂપણ કરતે હૈ । “ ચત્તારિ ભયગા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ચાર ભૃતક કહે ગયે હૈ, જૈસે—દિવસ ભૃતક ૧, યાત્રા ભૃતક ૨, ઉચ્ચતા ભૃતક ૩, ઔર કઞ્વાડ ભૃતક ૪ । ચાર પ્રકારકે પુરુષ કહે ગયે હૈ, જૈસે—સંપ્રકટ પ્રતિસેવી નો પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી ૧, પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી નો

“ પ્રસ્તરાન્તર સમાન પુરુષ ”—જે પુરુષ આમર્શ ઔષધિ આદિ લઘ્વિ-ઓર્થી યુક્ત હોય છે તેને સ્પર્શમણિ પ્રસ્તર સમાન કહે છે, યજ્ઞ દીનતા, દારિદ્ર્ય, આદિથી યુક્ત હોય એવા મનુષ્યને ઊષર પ્રસ્તર સમાન કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે એક સ્ત્રી અને બીજી સ્ત્રી વચ્ચેનું અન્તર પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

હવે પુરુષ વિશેષના અન્તરનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર ભૃતકના ચાર લેહોનું નિરૂપણ કરે છે. “ ચત્તારિ ભયગા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ભૃતક (નોકર) ના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—દિવસ ભૃતક, (૨) યાત્રા ભૃતક (૩) ઉચ્ચતા ભૃતક અને (૪) કઞ્વાડ ભૃતક. ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, (૧) સંપ્રકટ પ્રતિસેવી, નો પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી, (૨) પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી, નો સંપ્રકટ

“ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-સંપ્રકટપ્રતિસેવી નામૈકો નો પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ૧, પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી નામૈકો નો સંપ્રકટપ્રતિસેવી ૨, એકઃ સંપ્રકટપ્રતિસેવ્યપિ પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવ્યપિ ૩, એકો નો સંપ્રકટપ્રતિસેવી નો પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ૪ ॥ સૂ. ૩૩ ॥

ટીકા—“ ચત્વારિ ભયગા ” ઇત્યાદિ-ઘ્રિયન્તે-પોષ્યન્ત ઇતિ ભૂતાસ્ત એવ ભૂતકા-કર્મકરા ઇત્યર્થઃ, તે ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તે કે ચત્વારઃ ? ઇતિ પ્રદર્શયતિ ‘ તથથે ’-ત્યાદિના, તે યથા-દિવસભૂતકઃ-દિવસે-દિને દિને ભૂતક ઇતિ દિવસ-ભૂતકઃ=પ્રતિદિનં નિયતજીવિકાદાનેન યઃ કર્મ કર્તુઃ ગૃહ્યમાણઃ સઃ ૧,

યાત્રાભૂતકઃ—પરદેશગમનતદવધિકસ્વદેશાડગમનરૂપયાત્રાયાં સહાયતયા યો વેતનેન પોષ્યમાણઃ સઃ ૨, ઉચ્ચતાભૂતકઃ-ઉચ્ચઃ-અપરાપેક્ષયા શ્રેષ્ઠસ્તસ્ય ભાવ ઉચ્ચતા, તયા ભૂતકઃ-વેતન-સમયો નિયમય નિશ્ચિતોચિતાવસરે કર્મણિ યો નિયુક્તઃ સંપ્રકટપ્રતિસેવી ૨, સંપ્રકટપ્રતિસેવીભી પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવીભી ૩, નો સંપ્રકટ પ્રતિસેવી નો પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી ૪ ।

“ ઘ્રિયન્તે ” ઇતિ ભૂતકાઃ જો પોષ્ય હોતેહૈં, કર્મકર હોતે હૈં વે ભૂતક હોતે હૈં । એ ભૂતક જો ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, ઊનકા તાત્પર્ય એસા હૈ—

દિવસ ભૂતક—પ્રતિદિનકા પારિશ્રમિક લેકર જો કામ કરનેકે લિયે રખા જાતા હૈ વહ દિવસ ભૂતક હૈ, યહ દિવસ ભૂતક કેવલ દિનમેં હી કામ કરતા હૈ । હસલિયે હસે દિવસ ભૂતક કહા ગયા હૈ ૧ । યાત્રા ભૂતક-વહ હૈ જો પરદેશ જાને તક ઓર ફિર વહાંસે અપને દેશમેં લૌટ આને તકકે લિયે જો નોકર રખા જાતા હૈં વહ યાત્રા ભૂતક હૈ ૨ । ઉચ્ચતા ભૂતક-વહ હૈ જો વેતન ઓર અમુક સમય તક કામ કરનેકા

પ્રતિસેવી, (૩) સંપ્રકટ પ્રતિસેવી, પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી (૪) નો સંપ્રકટ પ્રતિસેવી નો પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી.

વિશેષાર્થ—“ ઘ્રિયન્તે ઇતિ ભૂતકાઃ ” જેઓ પોષ્ય હોય છે, કર્મકર હોય છે તેમને ભૂતક કહે છે. ભૂતકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) દિવસ ભૂતક—દરરોજનું મહેનતાણું (રોજ) નક્કી કરીને કામ કરવાને માટે જે નોકર રાખવામાં આવે છે તેને દિવસ ભૂતક કહે છે. તે માત્ર દિવસે જ કામ કરે છે, તે કારણે તેને દિવસ ભૂતક કહે છે

(૨) યાત્રા ભૂતક—પરદેશની યાત્રા વખતે જે નોકરને યાત્રાસમય સુધી નોકરીએ રાખવામાં આવે છે તેને યાત્રાભૂતક કહે છે. પરદેશ જાય ત્યારથી સ્વદેશમાં પાછા ફરે ત્યાં સુધીના સમય સુધી જ આ નોકર રાખવામાં આવે છે.

(૩) ઉચ્ચતા ભૂતક—અમુક સમયને માટે જ અમુક પગાર નક્કી કરીને જે નોકર રાખવામાં આવે છે તેને ઉચ્ચતા ભૂતક કહે છે.

સઃ ૩, કબ્વાડભૂતકઃ—કબ્વાડો દેશીયઃ શબ્દઃ સ ચ નિયતશબ્દમયે મૂલ્યે યત્તાં નિયમય્ય પરિમિતભૂમિસ્વાનકવાચી, સ ચાસૌ ભૂતકઃ=‘ ઇયતી ભૂમિસ્ત્વયા ઇયતા કાલેન સ્વનિતવ્યા ઇયત્ તન્મૂલ્યં દાસ્યામીતિ નિયમેન નિયોજિતઃ કર્મકર ઇતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ ૪। ઉક્તં ચ—

દિવસભયઓ ઉ ઘેપ્પહ છિન્નેણ ધ્વણેણ દિવસદેવસયં ।

જત્તાઉ હોઈ ગમણં ઉભયં વા એત્તિયધ્વણેણં । ૧ ।

કબ્વાડ ઓડમાઈ હસ્થમિયં કમ્મ એત્તિયધ્વણેણં ।

એચ્ચિસ્કાલુચ્ચત્તે કાયવ્વ-કમ્મ જં વેતિ । ૨ । ”

છાયા—“ દિવસભૂતકસ્તુ ગૃહ્યતે છિન્નેન ધ્વણેન દિવસદૈવસિકઃ ।

યાત્રા તુ ભવતિ ગમનમ્ ઉભયં વા (ગમનાઽઽગમનરૂપં) ઇયતા ધ્વણેન । ૧।

કબ્વાડ ઓડાદિઃ હસ્તમિતં કર્મ ઇયતા ધ્વણેન ।

ઇયત્કાલમુચ્ચત્ત્વે કર્તવ્યં કર્મ યદ્ વ્રવીતિ । ૨। ” ઇતિ, । સૂ. ૦ ૩૨।

પૂર્વ લૌકિકપુરુષવિશેષસ્યાન્તરં નિરૂપિતમ્, અધુના લોકોત્તરપુરુષસ્યાન્તરં નિરૂપયિતુમાહ—

નિશ્ચય કરકે રચા જાતા હૈ ૩। કબ્વાડ ભૂતક-વહ હૈ જો “ તું ઇતની જમીન ખોદ લેગા ઇતને સમયમેં તો મેં તુજે ઇતના પારિશ્રમિક ઇસકા ઢૂંગા ” એસી વોલી કરકે કામપર નિયુક્ત કિયા જાતા હૈ ૪ ।

કહામી હૈ—“ દિવસભયઓ ઉઘેપ્પહ ” ઇત્યાદિ—

“ કબ્વાડ ” યહ દેશીય શબ્દ હૈ ઓર યહ નિયત સમયમેં મૂલ્યકી ઇયત્તાકા (મર્યાદા) નિર્ધારણ કરકે પરિમિત ભૂમિકો ખોદનેવાલેકા વાચક હૈ, ઇસ પ્રકારસે લૌકિક પુરુષ વિશેષકા અન્તર નિરૂપણ કરકે અષ્ટસૂત્ર-કાર લોકોત્તર પુરુષકા અન્તર નિરૂપિત કરને કે લિયે કહતે હૈ ।

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—

(૪) કબ્વાડ ભૂતક—“ જો તું આટલા સમયમાં આટલી જમીન ખોદી આપીશ, તો તને આટલું મહેનતાણું આપીશ ” આ પ્રકારની શરત કરીને જેને કામે ચડાવવામાં આવે છે એવા નોકરને કબ્વાડ ભૂતક કહે છે.

કહું પણ છે કે—“ દિવસભયઓ-ઉઘેપ્પહ ” ઇત્યાદિ—

‘ કબ્વાડ, ’ આ શબ્દ ગામડી ભાષામાં વપરાય છે. “ નિયત સમયમાં, નિયત વેતન લઈને નિયત પ્રમાણવાળી ભૂમિને ખોદી આપનારનો તે વાચક છે. ” આ રીતે લૌકિક પુરુષ વિશેષના અન્તરનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર લોકોત્તર પુરુષના અન્તરનું નિરૂપણ કરે છે—

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—પુરુષજાતાનિ-પુરુષપ્રકારાઃ, ચત્તારિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા—૧૬—૧—કશ્ચિત્ સંપ્રકટપ્રતિસેવી-સાધ્વાદિસમક્ષકલ્પ્યભક્તપાનાદિકં પ્રતિસેવિતું-મોક્તું શીલમસ્યેતિ સંપ્રકટપ્રતિસેવી-દૂષિતભક્તપાનાદિપ્રકટ-સેવી ભવતિ, કિન્તુ પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ન ભવતિ, ઉભયલોકભયવર્જિતત્વાત્ ૧૧। ૧૬—૧—કશ્ચિત્ પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ભવતિ, કિન્તુ સમ્પ્રકટપ્રતિસેવી નો ભવતિ ૧૨। ૧૬—૧—કશ્ચિત્ સંપ્રકટપ્રતિસેવ્યપિ પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવ્યપિ ભવતિ ૧૩। ૧૬—૧—કશ્ચિત્ નો સમ્પ્રકટપ્રતિસેવી, નાપિ ચ પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ભવતિ, આત્માર્થિત્વાત્ ૧૪। એષુ ચતુર્થોભજ્ઞઃ શુદ્ધઃ । સૂ ૩૩ ॥

હસ સૂત્ર દ્વારા જો પુરુષ પ્રકાર ચાર કહે ગયે હૈં, ઉનકાં તાત્પર્ય એસાં હૈં—સંપ્રકટપ્રતિસેવી નો પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ૧ વહ હૈં જો સાધુ આદિકે સમક્ષ અકલ્પ્ય ભક્ત પાનાદિક સેવન કરનેકા સ્વભાવવાલાં હોતાં હૈં, પરન્તુ પ્રચ્છન્ન રૂપસે ઉસકા પ્રતિસેવી નહીં હોતાં હૈં । ક્યોંકિ એસાં પુરુષ ઉભય લોકકે ભયસે વર્જિત હોતાં હૈં યહ પ્રથમ વિકલ્પ હૈં । તથા—કોઈ એક દૂસરા એસાં હોતાં હૈં જો પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી હોતાં હૈં । કિન્તુ પ્રકટમેં પ્રતિસેવી નહીં હોતાં હૈં, યહ—દ્વિતીય વિકલ્પ હૈં । તથા કોઈ એક તીસરાં પુરુષ એસાં હૈં કિ પ્રકટમેંમી અકલ્પ્ય ભક્તપાનાદિકકા પ્રતિસેવી હોતાં હૈં ઓર પ્રચ્છ રૂપમેંમી, યહ તૃતીય વિકલ્પ ભજ્ઞ હૈં ૩ કોઈ એક ચોથા એસાં હૈં જો ન પ્રકટમેં અકલ્પ્ય ભક્ત પાનાદિકકા પ્રતિસેવી

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ—આ સૂત્ર દ્વારા જે ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) “ સંપ્રકટપ્રતિસેવી-નો પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી ”—જે પ્રકટ રીતે—સાધુ આદિની સમક્ષ અકલ્પ્ય ભક્તપાનાદિકનું સેવન કરનારો હોય છે, પણ પ્રચ્છન્ન (છૂપી) રીતે તેનું પ્રતિસેવન કરનારો હોતો નથી, એવા પુરુષને આ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે, એવો પુરુષ ઉભયલોકના ભયથી વિહીન હોય છે. કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રચ્છન્નરૂપે અકલ્પ્ય આધારાદિનું પ્રતિસેવન કરનારો હોય છે, પણ પ્રકટમાં તેનું સેવન કરતો નથી, આ બીજો વિકલ્પ છે. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે જે પ્રકટરૂપે પણ અકલ્પ્ય આધારાદિનું સેવન કરે છે અને પ્રચ્છન્નરૂપે પણ તેનું પ્રતિસેવન કરે છે. આ પ્રકારના પુરુષને ત્રીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રકટરૂપે પણ અકલ્પ્ય આધારાદિનું પ્રતિસેવન કરતો નથી અને પ્રચ્છન્નરૂપે

પૂર્વોક્તચતુર્થભક્તપાલકો દેવત્વં પ્રાપ્નોતીતિ દેવવક્તવ્યતામાહ—

મૂલમ્—ચમરસ્સ પં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરત્નો સોમસ્સ મહારત્નો ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-કળ્લગા ૧, કળ્લગલયા ૨, ચિત્તગુત્તા ૩, વસુંહરા ૪। એવં જમસ્સ, વરુ-
ળસ્સ, વેસમળસ્સ,

વલિસ્સ પં વહ્સરોયણિંદસ્સ વહ્સરોયણરત્નો સોમસ્સ મહાર-
ત્નો ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-સિત્તગા ૧,
સુભદ્ધા ૨, વિજ્જુત્તા ૩, અસણી ૪। એવં જમસ્સ, વેસમળસ્સ, વરુળસ્સ,

ધરળસ્સ પં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારરત્નો કાલવાલસ્સ
મહારત્નો ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-અસોગા
૧, વિમલા ૨, સુપ્પમા ૩, સુદંસણા ૪। એવં જાવ સંઘવાલસ્સ ।

મૂયાળંદસ્સ પં નાગકુમારિંદસ્સ નાગકુમારરત્નો કાલવા-
લસ્સ મહારત્નો ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-
સુળંદા ૧, સુભદ્ધા ૨, સુજાયા ૩, સુમળા ૪। એવં જાવ સેલવા-
લસ્સ જહા ધરળસ્સ । એવં સવ્વેસિં દાહિણિંદલોગવાલાળં જાવ
ઘોસસ્સ, જહા મૂયાળંદસ્સ, એવં જાવ મહાઘોસસ્સ લોગવાલાળં,

કાલસ્સ પં પિસાઈંદસ્સ પિસાયરત્નો ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ
પળ્લન્તાઓ, તં જહા-કમલા ૧, કમલપ્પમા ૨, ઉપ્પલા ૩, સુદં-
સણા ૪। એવં મહાકાલસ્સવિ । સુરુવસ્સ પં મૂહંદસ્સ મૂયરત્નો

હોતા હૈ ન પ્રચ્છન્નમેં હી, કયોંકિ-એસા પુરુષ આત્માર્થી હોતા હૈ । इन
भङ्गोमें यह चौथा भङ्ग शुद्ध है ॥ सू० ३३ ॥

પથુ તેવું સેવન કરતો નથી, કારણ કે એવો પુરુષ આત્માર્થી હોય છે. આ
ચારે ભાંગાઓમાંથી ચોથો ભાંગો શુદ્ધ છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-रुववई १, बहुरुवा २, सुरुवा ३, सुभगा ४। एवं पडिरुवस्सवि । पुण्णभदस्स णं जक्खि-
दस्स जक्खरन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ, पणत्ताओ तं जहा-पुत्ता १, बहुपुत्तिया २, उत्तमा ३, तारगा ४। एवं माणिभदस्सवि ।

भीमस्स रक्खसिंदस्स रक्खसरन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-पउमा १, वसुमई २, कणगा ३, रयणप्पभा ४। एवं महाभीमस्सवि । किंनरस्स णं किंनरिंदस्स किन्नररन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-वडेसा १, केउमई २, रइसेणा ३, रइप्पभा ४। एवं किंपुरिसस्सवि । सप्पुरिसस्स णं किंपुरिसिंदस्स किंपुरिसरन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-रोहिणी १, णवमिया २, हिरी ३, पुप्फवई ४। एवं महापुरिसस्सवि ।

अइकायस्स णं महोरगिंदस्स महोरगरन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-भुयगा १, भुयगवई २, महाकच्छा ३, फुडा ४। एवं महाकायस्सवि,

गीयरइस्स णं गंधविंदस्स गंधवरन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-सुघोसा १, विमला २, सुस्सरा ३, सरस्सई ४। एवं गीयजसस्सवि । चंदस्स णं जोइसिंदस्स जोइसरन्नो चत्तारि अगमहिंसीओ पणत्ताओ, तं जहा-चंदप्पभा १, दोसिणाभा २, अच्चिमाली ३, पभंकरा ४। एवं सूरस्सवि, णवरं सूरप्पभा १, दोसिणाभा २, अच्चिमाली ३, पभंकरा ४।

ઈંગાલસ્સ પં મહાગહસ્સ ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ પળ્લ-
જ્ઞાઓ, તં જહા-વિજયા ૧, વેજયંતી ૨, જયંતી ૩, અપરાજિયા
૪। એવં સવ્વેસિં મહાગહાણં જાવ ભાવકેડસ્સ,

સક્કસ્સ પં દેવિંદસ્સ દેવરન્નો સોમસ્સ મહારન્નો ચત્તારિ
અગ્ગમહિસીઓ પળ્લજ્ઞાઓ, તં જહા-રોહિણી ૧, મયળા ૨, ચિત્તા
૩, સોમા ૪। એવં જાવ વેસમળસ્સ,

ઈસાણસ્સ પં દેવિંદસ્સ દેવરન્નો સોમસ્સ મહારન્નો ચત્તારિ
અગ્ગમહિસીઓ પળ્લજ્ઞાઓ, તં જહા-પુઢવી ૧, રાઈ ૨, રયળી ૩,
વિજ્જૂ ૪। એવં જાવ વરુણસ્સ ॥ સૂ૦ ૩૪ ॥

છાયા—ચમસ્ય ચલ્લ અસુરેન્દ્રસ્ય અસુરકુમારરાજસ્ય સોમસ્ય મહારાજસ્ય
ચત્તસોઽગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—કનકા ૧, કનકલતા ૨, ચિત્રગુપ્તા ૩, વસુ-
ન્ધરા ૪। એવં યમસ્ય, વરુણસ્ય, વૈશ્રવણસ્ય ॥

હસ ઉક્ત ચતુર્થ ભક્તકા પાલક દેવત્વ પદકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ ।
અતઃ—અબ સૂત્રકાર હસી સમ્બન્ધકો લેકર દેવ વક્તવ્યતાકે વિષયમેં
સૂત્ર કહતેહેં—“ ચમરસ્સ પં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરન્નો ” હત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમરકે જો લોકપાલ સોમરાજ હૈં
ઉંનકી ચાર અગ્રમહિષિયાં કહી ગઈ હૈં, જૈસે—કનકા ૧, કનકલતા ૨,
ચિત્રગુપ્તા ૩ ઓર વસુન્ધરા ૪ । હસ તરહકા કથન ચમરકે લોકપાલ,
જો યમ વૈશ્રવણ ઓર વરુણ હૈં, ઉંનકી અગ્ર મહિષિયોંકે સમ્બન્ધમેં ઓ
જાનના ચાહિયે । વૈરોચનેન્દ્ર વૈરોચનરાજ ચંલિકે લોકપાલ જો સોમરાજ

પૂર્વેક્ષિત ચોથા ભાંગાનેા પાલક પુરુષ દેવત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સંબંધને
અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર દેવવક્તવ્યતા વિષયક સૂત્રોતું કથન કરે છે

“ ચમરસ્સ પં અસુરિંદસ્સ અસુરકુમારરણ્ણો ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમરના સોમ નામના લોકપાલને ચાર અગ્ર-
મહિષીઓ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કનકા, (૨) કનકલતા, (૩)
ચિત્રગુપ્તા અને (૪) વસુન્ધરા. ચમરના યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ નામના
બીજા ત્રણ લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓના વિષયમાં પણ એવું જ કથન સમજવું.

बलेः खलु वैरोचनेन्द्रस्य वैरोचनराजस्य सोमस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मित्रगा १, सुभद्रा २, विद्युत् ३, अशनी ४। एवं यमस्य, वैश्रवणस्य, वरुणस्य,

धरणस्य खलु नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य कालपालस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अशोका १, विमला २, सुप्रभा ३, सुदर्शना ४। एवं यावत् शङ्खपालस्य ।

भूतानन्दस्य खलु नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य कालपालस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सुनन्दा १, सुभद्रा २, सुजाता ३, सुमनाः ४। एवं यावत् शैलपालस्य यथा धरणस्य, एवं सर्वेषां दक्षिणेन्द्रलोकपालानां यावद् घोषस्य, यथा भूतानन्दस्य, एवं यावत् महाघोषस्य लोकपालानाम् ।

हैं उनकी अग्र महिषियां कही गई हैं, उनके नाम इस प्रकारसे हैं।—मित्रगा १, सुभद्रा २, विद्युत् ३ और अशनी ४। ऐसेही इनके लोकपाल जो यम वैश्रवण और वरुण हैं,—उनकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये ।

नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज जो धारण हैं उनके लोकपाल जो कालपाल महाराज हैं। उनकी चार अग्र महिषियां कही गई हैं, जैसे—अशोका १, विमला २, सुप्रभा ३, और सुदर्शना ४। इस तरह का कथन यावत् शङ्खपालकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये । नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज भूतानन्दके लोकपाल महाराज कालपाल हैं। उनकी अग्र महिषियां हैं, सुनन्दा १, सुभद्रा २, सुजाता ३ और सुमना ४। ऐसाही कथन इनके यावत् जो शैलपाल हैं, उनके

वैरोचनेन्द्र वैरोचनराज जलिन सोम नामना लोकपालने चर अग्रमहिषीओ छे, तेमनां नाम आ प्रमाणे छे—(१) मित्रगा, (२) सुभद्रा, (३) विद्युत् अने (४) अशनी जलिन यम, वैश्रवण अने वरुण नामना भीम त्रण लोकपालानी अग्रमहिषीओना विषयमा पण ओवुं कथन समजवुं ।

नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज धरणना लोकपाल कालपाल महाराजने चार अग्रमहिषीओ छे, तेमनां नाम आ प्रमाणे छे—(१) अशोका, (२) विमला, (३) सुप्रभा अने (४) सुदर्शना, धरणना शङ्खपाल पर्यन्तना भीम त्रण लोकपालानी अग्रमहिषीओ विषे पण आ प्रकारनु कथन समज ववुं ।

नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज भूतानन्दना कालपाल नामना लोकपालानी चार अग्रमहिषीओनां नाम आ प्रमाणे छे—(१) सुनन्दा, (२) सुभद्रा, (३) सुजाता अने (४) सुमना, भूतानन्दना शैलपाल पर्यन्तना भीम त्रण लोक-

કાલસ્ય ચલુ પિશાચેન્દ્રસ્ય પિશાચરાજસ્ય ચતસ્રોઽગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-કમલા ૧, કમલપ્રભા ૨, ઉત્પલા ૩, સુદર્શના ૪। एवं महाकालस्यापि।

સુરુપસ્ય ચલુ ભૂતેન્દ્રસ્ય ભૂતરાજસ્ય ચતસ્રોઽગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-રૂપાવતી ૧, વહુરૂપા ૨, સુરૂપા ૩, સુભગા ૪। एवं प्रतिरूपस्यापि,

પૂર્ણમદ્રસ્ય ચલુ યક્ષેન્દ્રસ્ય યક્ષરાજસ્ય ચતસ્રોઽગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-પુત્રા ૧, વહુપુત્રિકા ૨, ઉત્તમા ૩, તારકા ૪। एवं माणिमद्रस्यापि,

અગ્ર મહિષિયોંકે સમ્બન્ધમેંઝી જાનના ચાહિયે । યહાં યાવત્ શબ્દસે કોલપાલ ઓર શહુપાલ હન દોનોં લોકપાલોંકા ગ્રહણ હુવા હૈ । ઇસ તરહ-સમસ્ત દક્ષિણેન્દ્રકે લોકપાલોંકી અગ્ર મહિષિયોંકે સમ્બન્ધમેં યાવત્-દક્ષિણેન્દ્ર ઘોષકે લોકપાલોંકી અગ્ર મહિષી તક સમક્ષ લેના ચાહિયે । ઇસ તરહસે ઉત્તરાર્ધકે અધિપતિ જો યાવત્ મહાઘોષ હૈં ઉનકે લોકપાલોંકી અગ્ર મહિષિયોંકે સમ્બન્ધમેંઝી જાનના ચાહિયે । પિશાચેન્દ્ર પિશાચરાજકાલકી અગ્રમહિષિયાં યે ચાર હૈં, કમલા ૧, કમલપ્રભા ૨, ઉત્પલા ૩ ઓર સુદર્શના ૪ । ઇસી તરહસે મહાકાલકી અગ્રમહિષિયોંકે સમ્બન્ધમેંઝી જાનના ચાહિયે । ભૂતેન્દ્ર-ભૂતરાજ સુરૂપકીઝી ચાર અગ્ર મહિષિયાં હૈ, જૈસે-રૂપાવતી ૧, વહુરૂપા ૨, સુરૂપા ૩ ઓર સુભગા ૪ । ઇસેહી પ્રતિરૂપકી અગ્રમહિષિયોંકે સમ્બન્ધમેં જાનના ।

યક્ષેન્દ્ર-યક્ષરાજ પૂર્ણમદ્રકી ચાર અગ્રમહિષિયાં જૈસે-પુત્રા ૧, વહુપુત્રિકા ૨, ઉત્તમા ૩, તારકા ૪ યે હૈં । ઇસી તરહસે માણિમદ્રકી

પાલોની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એ જ પ્રમાણે કથન સમજવું અહીં ‘પર્યન્ત’ પદથી કોલપાલ અને શંખપાલ નામના બે લોકપાલો ગ્રહણ કરવા નોંધાયે.

એ જ પ્રમાણે ઘોષ પર્યન્તના સમસ્ત દક્ષિણેન્દ્રોના લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓનું કથન અહીં કરવું નોંધાયે એ જ પ્રમાણે મહાઘોષ પર્યન્તના ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોના લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓનું કથન પણ અહીં કરવું નોંધાયે.

પિશાચેન્દ્ર પિશાચરાજ કાળની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કમલા, (૨) કમલપ્રભા, (૩) ઉત્પલા અને (૪) સુદર્શના. એ જ પ્રમાણે મહાકાળની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું. ભૂતેન્દ્ર ભૂતરાજ સુરૂપની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) રૂપાવતી, (૨) બહુરૂપા (૩) સુરૂપા અને (૪) સુભગા. પ્રતિરૂપની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એવું જ કથન સમજવું. યક્ષેન્દ્ર યક્ષરાજ પૂર્ણભદ્રની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) પુત્રા, (૨) બહુપુત્રિકા, (૩) ઉત્તમા અને (૪) તારકા એ જ પ્રકારનું કથન માણિમદ્રની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું.

भीमस्य खलु राक्षसेन्द्रस्य राक्षसराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
पद्मा १, वसुमती २, कनका ३, रत्नप्रभा ४। एवं महाभीमस्यापि, किन्नरस्य खलु
किन्नरेन्द्रस्य किन्नरराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अवतंसा १,
केतुमती २, रतिसेना ३, रतिप्रभा ४। एवं किंपुरुषस्यापि,

सत्पुरुषस्य खलु किंपुरुषेन्द्रस्य किंपुरुषराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः,
तद्यथा—रोहिणी १, नवमिका २, ह्रीः ३, पुष्पावती ४। एवं महापुरुषस्यापि ।
अतिकायस्य खलु महोरगेन्द्रस्य महोरगराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
भुजगा १, भुजगावती २, महाकच्छा ३, स्फुटा ४। एवं महाकायस्यापि ।

अग्रमहिषियोंके सम्बन्धमें जानना चाहिये । राक्षसेन्द्र — राक्षसराज
भीमकी चार अग्रमहिषियां कही गई हैं, जैसे—पद्मा, वसुमती, कनका,
रत्नप्रभा ४ । इसी तरह महाभीमकी अग्रमहिषियोंको जानना चाहिये ।
किन्नरेन्द्र—किन्नरराज किन्नरकी महिषियां अवतंसा १, केतुमती २,
रतिसेना ३, रतिप्रभा ४ चार कही गई हैं । ऐसेही किंपुरुषकी चार
अग्रमहिषियोंको जानना चाहिये । किंपुरुषेन्द्र—किंपुरुषराज सत्पुरुषकी
रोहिणी १, नवमिका २, ह्री ३, और पुष्पावती ४ ये चार अग्रमहि-
षियां हैं । इसी तरह महापुरुषकीभी अग्रमहिषियोंको जानना चाहिये ।
महोरगेन्द्र —महोरगराज अतिकायकी चार अग्रमहिषियां हैं, भुजगा १,
भुजगावती २, महाकच्छा ३ और स्फुटा ४ । इसी तरहसे महाकायकी
अग्रमहिषियोंके सम्बन्धमें जानना चाहिये । गन्धर्वेन्द्र—गन्धर्वराज

राक्षसेन्द्र राक्षसराज भीमની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે
છે—(૧) પદ્મા, (૨) વસુમતી, (૩) કનકા અને (૪) રત્નપ્રભા. મહાભીમની
અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એવું જ કથન સમજવું.

કિન્નરેન્દ્ર કિન્નરરાય કિન્નરની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે
(૧) અવતંસા, (૨) કેતુમતી, (૩) રતિસેના અને (૪) રતિપ્રભા. એવાં જ
કિંપુરુષની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામો પણ સમજવા.

કિંપુરુષેન્દ્ર કિંપુરુષરાય સત્પુરુષની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે
છે—(૧) રોહિણી, (૨) નવમિકા, (૩) હ્રી, અને (૪) પુષ્પાવતી. મહાપુરુષની
અગ્રમહિષીઓનાં પણ એ જ પ્રમાણે નામો સમજવા.

મહોરગેન્દ્ર મહોરગરાય અતિકાયની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ
પ્રમાણે છે—(૧) ભુજગા, (૨) ભુજગાવતી, (૩) મહાકચ્છા, અને (૪) સ્ફુટા. એ
જ પ્રમાણે મહાકાયની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું.

ગીતરત્ને: સ્વલુ ગન્ધર્વેન્દ્રસ્ય ગન્ધર્વરાજસ્ય ચતસ્રોઽગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ તથથા-
સુધોષા ૧, વિમલા ૨, સુસ્વરા ૩, સરસ્વતી ૪। એવં ગીતયશસોઽપિ । ચન્દ્રસ્ય
સ્વલુ જ્યોતિષેન્દ્રસ્ય જ્યોતિષરાજસ્ય ચતસ્રોઽગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-ચન્દ્રપ્રમા
૧, જ્યોત્સ્નામા ૨, અર્ચિર્માલી ૩, પ્રમદ્કુરા ૪। એવં સૂરસ્યાપિ, નવરં સૂરપ્રમા ૧,
જ્યોત્સ્નામા ૨, અર્ચિર્માલી ૩, પ્રમદ્કુરા ૪। અજ્ઞારસ્ય સ્વલુ મહાગ્રહસ્ય ચતસ્રોઽ-
ગ્રમહિષ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-વિજયા, ૧, વૈજયન્તી ૨, જયન્તી ૩, અપરાજિતા ૪।
એવં સર્વેષાં મહાગ્રહાણાં યાવદ્ ભાવકેતોઃ ।

શક્રસ્ય સ્વલુ દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય સોમસ્ય મહારાજસ્ય ચતસ્રોઽગ્રમહિષ્યઃ
પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-રોહિણી ૧, મદના ૨, ચિત્રા ૩, સોમા ૪। એવં યાવદ્ વૈશ્રવણસ્ય ।

ગીતરત્નિકે અગ્રમહિષિયોર્મે સુધોષા ૧, વિમલા ૨, સુસ્વરા ૩ ઓર
સરસ્વતી ૪ યે ચાર હૈં । હસી પ્રકારસે ગીતયશકી અગ્રમહિષિયોર્કે
વિષયર્મે ઢી જાનનાં ચાહિયે ।

જ્યોતિષેન્દ્ર-જ્યોતિષરાજ ચન્દ્રકી ચાર અગ્રમહિષિયાં ચન્દ્રપ્રમા ૧,
જ્યોત્સ્નામા ૨, અર્ચિર્માલી ૩, પ્રમદ્કુરા ૪ હૈં । અજ્ઞારક નામક મહા-
ગ્રહકી ચાર અગ્રમહિષિયાં હૈં । વિજયા ૧, વૈજયન્તી ૨, જયન્તી ૩,
અપરાજિતા ૪ । એસાહી કથન ભાવકેતુકે સમસ્ત મહાગ્રહોંકી અગ્ર
મહિષિયોર્કે સમ્બન્ધર્મે જાનના ચાહિયે । દેવેન્દ્ર-દેવરાજ શક્રકે લોક-
પાલ સોમ મહારાજકી અગ્રમહિષિયાં ચાર હૈં, રોહિણી ૧, મદના ૨,
ચિત્રા ૩, સોમા ૪ । હસી પ્રકાર વૈશ્રવણ લોકપાલકી અગ્ર મહિષિયોર્કે
સમ્બન્ધર્મે જાનના ચાહિયે । દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનકે લોકપાલ સોમ મહા-

ગંધર્વેન્દ્ર ગંધર્વરાજ ગીતરત્નિકી ચાર અગ્રમહિષિયોનાં નામ નીચે
પ્રમાણે છે-(૧) સુધોષા, (૨) વિમલા, (૩) સુસ્વરા અને (૪) સરસ્વતી. એજ
પ્રમાણે ગીતયશની અગ્રમહિષિયો વિષે પણ સમજવું.

જ્યોતિષેન્દ્ર જ્યોતિષરાજ ચન્દ્રની ચાર અગ્રમહિષિયોનાં નામ આ
પ્રમાણે છે-(૧) ચન્દ્રપ્રમા, (૨) જ્યોત્સ્નામા, (૩) અર્ચિર્માલી અને (૪) પ્રમદ્કુરા.

અજ્ઞારક (મંગલ) નામના મહાગ્રહની ચાર અગ્રમહિષિયોનાં નામ આ પ્રમાણે
છે-(૧) વિજયા, (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયન્તી અને (૪) અપરાજિતા. એવુંજ
કથન ભાવકેતુ આદિ સમસ્ત મહાગ્રહોની અગ્રમહિષિયો વિષે પણ સમજવું.

દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રના લોકપાલ સોમ મહારાજની ચાર અગ્રમહિષિયોનાં
નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) રોહિણી, (૨) મદના, (૩) ચિત્રા, અને (૪) સોમા.
એ જ પ્રમાણે વૈશ્રવણ પર્યન્તના એ લોકપાલોની અગ્રમહિષિયો
વિષે પણ સમજવું. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનના લોકપાલ સોમ મહારાજને ચાર

ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य सोमस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवी १, रात्री २, रजनी ३, विद्युत् ४। यावद् वरुणस्य । सू० ३४॥

टीका—“ चमरस्से ”—त्यादि—चमरस्य—तदाख्यस्य, ‘ खलु ’ वाक्यालङ्कारे, असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य—तत्सम्बन्धिनः सोमस्य—तदाख्यलोकपालस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कनका १, कनकलता २, चित्रगुप्ता ३, वसुन्धरा ४। एवं—सोमवत्, यमस्य वरुणस्य वैश्रवणस्य च प्रत्येकं चतस्रोऽग्रमहिष्यो बोध्याः । एवं सर्वत्रेशानपर्यन्तानां सर्वेषामिन्द्राणां—तत्तल्लोकपालानां प्रत्येकं तत्तन्नाम्न्योऽग्रमहिष्यो बोध्याः । सू० ३४ ।

पूर्वं देववक्तव्यता प्रोक्ता, देवत्वं च विकृतित्यागाद्भवतीति सूत्रत्रयेण विकृतिस्वरूपमाह—

सूत्रम्—चत्तारि गोरसविगईओ पणत्ताओ, तं जहा-खीरं १, दहिं २, सप्पिं ३, णवणीयं ४। १।

चत्तारि सिणैहविगईओ पणत्ताओ, तं जहा-तेहं १, घयं २, वसा ३, णवणीयं ४। २।

चत्तारि महाविगईओ पणत्ताओ, तं जहा-महुं १, मंसं २, सज्जं ३, णवणीयं ४। ३ । सू० ३५ ॥

राजकी चार अग्रमहिषियां पृथिवी १ रात्री २, रजनी ३, विद्युत् ४ हैं । ऐसे इनके लोकपाल वरुण तक प्रत्येककी चार चार अग्र महिषियोंको जानना चाहिये ॥ सू० ३४ ॥

कथित देवत्व विकृतिके त्यागसे होता है । अतः—अब सूत्रकार विकृतिका स्वरूप तीन सूत्रोंसे प्रगट करते हैं ।

“ चत्तारि गोरसविगईओ पणत्ताओ ” इत्यादि—

अग्रमहिषीओ छे तेमना नाम आ प्रमाणे छे—(१) पृथिवी, (२) रात्री, (३) रजनी आने (४) विद्युत् तेमना वरुण पर्यन्तना भील त्रण लोकपालोनी अग्रमहिषीओ विषे पण्ण ओवुं न कथन समजवुं ॥ सू० ३४ ॥

उपश्रुत देवत्वनी प्राप्ति विकृतिना त्यागयी थाय छे, तेथी हवे, सूत्रकार त्रण सूत्रो द्वारा विकृतिनु स्वरूप प्रकट करे छे,

“ चत्तारि गोरसविगईओ पणत्ताओ ” इत्यादि—

છાયા—ચતસ્રો ગોરસવિકૃતયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—ક્ષીરં ૧, દધિ ૨, સર્પિઃ ૩, નવનીતમ્ ૪। ૧। ચતસ્રઃ સ્નેહવિકૃતયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—તૈલં ૧, ઘૃતં ૨, વસા ૩, નવનીતમ્ ૪। ૨। ચતસ્રો મહાવિકૃતયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—મધુ ૧, માંસં ૨, મઘં ૩, નવનીતમ્ ૪। ૩। સૂ. ૩૫ ॥

ટીકા—“ ચત્તારિ ” इत्यादि—ગોરસશબ્દો રૂઢચા ગોમહિષ્યાદિદુગ્ધપ્ર-
મૃતિરસવાચકઃ, ગર્વાં રસ इति व्युत्पत्त्या योगार्थो नात्र स्वीकृतः, તદ્વથા વિકૃ-
તયો ગોરસવિકૃતયઃ તાશ્ચતસ્રઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—ક્ષીરં—દુગ્ધં ૧, દધિ ૨, સર્પિઃ
—ઘૃતમ્ ૩, નવનીતં—‘ મક્ખન ’ इति प्रसिद्धम् ૪। ૧ ॥

“ ચત્તારિ સિણેહ ” इत्यादि—ચતસ્રઃ સ્નેહવિકૃતયઃ, પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—
તૈલં ૧, ઘૃતં ૨, વસા—‘ ચર્વી ’ इति भाषाप्रसिद्धा ૩, નવનીતમ્ ૪। ૨।

“ ચત્તારિ મઘે ”—ત્યાદિ—ચતસ્રો મહાવિકૃતયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્વથા—મધુ ૧,
માંસં ૨, મઘં ૩, નવનીતં ચેતિ ૪। ૩। સૂ. ૩૫ ।

ગોરસ વિકૃતિયાં ચાર કહી ગઈ છે, દૂધ-દહી-ધી મક્ખન ૪ ।

સ્નેહ વિકૃતિયાં ચાર છે—તેલ-ધી-વસા-નવનીત ૪ ।

ચાર મહાવિકૃતિયાં છે, મધુ-માંસ-મઘ-મક્ખન ૪ ।

“ ગર્વાંરસઃ ”—ગાયકા જો રસ છે વહ ગોરસ છે, એસી વ્યુત્પત્તિ
યોગાર્થે યહાં નહીં લિયા ગયા છે । ગોરસ રૂપ જો વિકૃતિ છે વહ ગોરસ
વિકૃતિ છે । યે ગોરસ વિકૃતિયાં ક્ષીર-દૂધ આદિક રૂપ છે । સ્નેહ
વિકૃતિયોંમેં જો વસા વિકૃતિ આઈ છે ઉસકા અર્થ ચર્વી છે ॥ સૂ. ૩૫ ॥

અવ સૂત્રકાર કૂટાગારકો ઓર કૂટાગારશાલાકો દૃષ્ટાન્ત રૂપસે
તથા પુરુષ એવં સ્ત્રીકો દાર્શનિક રૂપસે કહનેકી ઇચ્છાસે ચાર સૂત્રોંકા

ગોરસ વિકૃતિયો ચાર કહી છે—દૂધ, દહીં, ધી અને માખણ.

સ્નેહ વિકૃતિયો પણ ચાર કહી છે—તેલ, ધી, વસા (ચર્વી)
અને નવનીત (માખણ)

ચાર મહાવિકૃતિયો કહી છે—મધ, માંસ, મઘ અને માખણ.

ગોરસ શબ્દ ઇદિગત રૂપે ગાય, ભેંસ આદિના દુગ્ધાદિ રસનો વાચક
છે. “ ગર્વાંરસઃ ” “ ગાયનો જે રસ તેનું નામ ગોરસ ” એવી વ્યુત્પત્તિ દ્વારા
પ્રાપ્ત થતો અર્થ અહીં લેવાનો નથી. ગોરસ રૂપ જે વિકૃતિ છે તેનું નામ
ગોરસ વિકૃતિ છે તે ગોરસ વિકૃતિયો દૂધ આદિ રૂપ છે. સ્નેહ વિકૃતિયોના
પ્રકારમાં જે “ વસા ” શબ્દ પદ આવ્યું છે તેનો અર્થ ‘ ચર્વી ’ થાય છે. । સૂ. ૩૫ ।

હવે સૂત્રકાર કૂટાગારને અને કૂટાગારશાલાને દૃષ્ટાન્ત રૂપે અને પુરુષ
તથા સ્ત્રીને દાર્શનિક રૂપે પ્રકટ કરવાના હેતુથી ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે.

કૂટાગારં કૂટાગારશાલાં ચ દષ્ટાન્તતયા પુંસ્ત્રિયૌ ચ દાર્ણનિકતયા વક્તુ-
કામઃ સૂત્રચતુષ્ટયમાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ કૂટાગારા પળ્લન્તા, તં જહા-ગુત્તે ણામમેગે
ગુત્તે ૧, ગુત્તે ણામમેગે અગુત્તે ૨, અગુત્તે ણામમેગે ગુત્તે ૩, અગુત્તે
ણામમેગે અગુત્તે ૪। એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં
જહા-ગુત્તે ણામમેગે ગુત્તે ૧, ગુત્તે ણામમેગે અગુત્તે ૨, અગુત્તે
ણામમેગે ગુત્તે ૩, અગુત્તે ણામમેગે અગુત્તે ૪।

ચત્તારિ કૂટાગારશાલાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-ગુત્તાણામ-
મેગા ગુત્તદુવારા ૧, ગુત્તા ણામમેગા અગુત્તદુવારા ૨, અગુત્તા
ણામમેગા ગુત્તદુવારા ૩, અગુત્તા ણામમેગા અગુત્તદુવારા ૪। એવા-
મેવ ચત્તારિ ઇત્થીઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-ગુત્તા ણામમેગે ગુત્તિંદિયા
૧, ગુત્તા ણામમેગા અગુત્તિંદિયા ૨, અગુત્તા ણામમેગા ગુત્તિંદિયા
૩, અગુત્તા ણામમેગા અગુત્તિંદિયા ૪ ॥ સૂ ૦ ૩૬ ॥

છાયા—ચત્તારિ કૂટાગારાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—ગુપ્તં નામૈકં ગુપ્તમ્ ૧,
ગુપ્તં નામૈકમગુપ્તમ્ ૨, અગુપ્તં નામૈકં ગુપ્તમ્ ૩, અગુપ્તં નામૈકમગુપ્તમ્ ૪। એવ-
કથન કરતે હૈં । “ ચત્તારિ કૂટાગારા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ચાર કૂટાગાર કહે ગયેહૈં, એક કૂટાગાર એસા હોતાહૈં જો પ્રાકાર
આદિસે વેષ્ટિત હોતા હૈં ઓર—દ્વાર આદિબી જિસકે બન્દ રહતે હૈં ૧ ।
એક કૂટાગાર એસા હોતા હૈં જો પ્રાકાર આદિસે વેષ્ટિત હોતા હૈં, પર
દ્વાર આદિ જિસકે બન્દ નહીં હોતાહૈં, કોઈ કૂટાગાર એસા હોતા હૈં કિ જો
પ્રાકાર આદિ સે વેષ્ટિત નહીં હોતા હૈં, પરન્તુ—દ્વાર આદિ જિસકે બન્દ

“ ચત્તારિ કૂટાગારા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—કૂટાગારના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે
પ્રાકાર (કોટ) આદિથી વેષ્ટિત હોય છે અને જેના દ્વારાદિ પણ બંધ રહે
છે. (૨) કોઈ કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે પ્રાકાર આદિથી વેષ્ટિત હોય છે
પણ તેના દ્વારાદિ બંધ હોતાં નથી. (૩) કોઈ કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે
પ્રાકાર આદિથી વેષ્ટિત હોતું નથી પણ તેનાં દ્વારાદિ બંધ હોય છે. (૪) કોઈ

મેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા-ગુપ્તો નામૈકો ગુપ્તઃ ૧, ગુપ્તો નામૈકોઽગુપ્તઃ ૨, અગુપ્તો નામૈકો ગુપ્તઃ ૩, અગુપ્તો નામૈકોઽગુપ્તઃ ૪।

ચતસ્રઃ કૂટાઽઽકારશાલાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્યથા-ગુપ્તા નામૈકા ગુપ્તદ્વારા ૧, ગુપ્તા નામૈકાઽગુપ્તદ્વારા ૨, અગુપ્તા નામૈકા ગુપ્તદ્વારા ૩, અગુપ્તા નામૈકાઽગુપ્તદ્વારા ૪।

એવમેવ ચતસ્રઃ સ્ત્રિયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા-ગુપ્તા નામૈકા ગુપ્તેન્દ્રિયા ૧, ગુપ્તા નામૈકાઽગુપ્તેન્દ્રિયા ૨, અગુપ્તા નામૈકા ગુપ્તેન્દ્રિયા ૩, અગુપ્તા નામૈકાઽગુપ્તેન્દ્રિયા ૪ । સૂ૦ ૩૬ ।

ટીકા—“ ચત્તારિ કૂટાગારા ” इत्यादि—चत्वारि कूटागाराणि-शिखर-युक्तगृहाणि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-गुप्तं-प्राकारप्रभृतिना वेष्टितं कोषगृहादिकं तदेव पुनर्गुप्तं-पिहितद्वारतया, एकं भवति, ‘ नामे ’ ति वाक्यालङ्कारे एवमग्रेऽपि । इत्थमेवावशिष्टास्त्रयो भङ्गा विज्ञेयाः । ४ इति दृष्टान्तभूतकूटागारमूत्रम् ॥

રહતે હૈં ૩ । તથા ચૌથા કૂટાગાર એસા હોના હૈં કિ જો ન તો પ્રાકાર આદિસે વેષ્ટિત હોના હૈં ઓર ન તો દ્વાર આદિ હી ઉસકે બન્દ રહતે હૈં ૪ । હસી તરહસે ચાર પુરુષજાત કહે ગયે હૈં । જૈસે-ગુપ્ત ગુપ્ત, ગુપ્ત અગુપ્ત, અગુપ્ત ગુપ્ત ઓર અગુપ્ત અગુપ્ત ૪ । ચાર કૂટાગારશાલાએ કહી ગઈ હૈં, ગુપ્તા ગુપ્તદ્વારા, ગુપ્તા અગુપ્તદ્વારા, અગુપ્તા ગુપ્તદ્વારા, અગુપ્તા અગુપ્તદ્વારા ૪ । શિખરયુક્ત ગૃહકા નામ કૂટાગાર હૈં । જિસકા કોષગૃહ આદિ પ્રાકાર આદિસે વેષ્ટિત હોતા હૈં । તથા સ્વયંભી જો પિહિત દ્વારવાલા હોતા હૈં, એસા વહ કૂટાગાર ગુપ્ત હૈં । હસી તરહ આગેભી જાનના ચાહિયે । અવશિષ્ટ ઓર ત્રીન ભઙ્ગભી સ્વયં ઉત્પ્રેક્ષિત કર લેના ચાહિયે ।

ચેચાર કૂટાગાર જૈસે કહે ગયે હૈં-ઝમી પ્રકારસે પુરુષ જાતભી ચાર કહે ગયે હૈં । ઉનમેં કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈં જો વસ્ત્રાદિસે આચ્છા-

કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે પ્રાકારાદિથી વેષ્ટિત પણ હોવું નથી અને તેના દ્વારાદિ પણ બંધ હોતાં નથી

એ જ પ્રમાણે ચાર પુરુષજાત કહી છે-(૧) ગુપ્ત ગુપ્ત, (૨) ગુપ્ત અગુપ્ત, (૩) અગુપ્ત ગુપ્ત અને (૪) અગુપ્ત અગુપ્ત

ચાર કૂટાગારશાલાઓ કહી છે-(૧) ગુપ્તા ગુપ્તદ્વારા, (૨) ગુપ્તા અગુપ્ત દ્વારા, (૩) અગુપ્તા ગુપ્તદ્વારા અને (૪) અગુપ્તા અગુપ્તદ્વારા

શિખરયુક્ત ગૃહનું નામ કૂટાગાર છે જે કૂટાગાર પ્રાકાર (કોટ) આદિથી પરિવેષ્ટિત હોય છે અને જેનાં દ્વાર પણ બંધ હોય છે એવા તે કૂટાગારને ગુપ્ત ગુપ્ત રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાઓ પણ જાતે જ સમજી શકાય એવાં છે.

અથ દાષ્ટાન્તિકપુરુષજાતમૂત્રમ્—

“ એવામેવે ”—ત્યાદિ—એવમેવ—કૂટાગારવદેવ, પુરુષજાતાનિ ચત્વારિ પ્રજ્ઞ-
પ્તાનિ, તથા—એકઃ કથિત્ પુરુષઃ, ગુપ્તઃ—વસ્ત્રાદિનાઽઽચ્છાદિતઃ સ એવ પુનઃ
ગુપ્તઃ—જિતેન્દ્રિયતયા કૃતાઽઽત્મરક્ષો ભવતિ, યદ્વા—કાલાપેક્ષયા પૂર્વ ગુપ્તો—ગુપ્તે-
ન્દ્રિયોઽધુનાઽપિ પુનર્ગુપ્તઃ ૧, એવમપરેઽપિ ભજ્ઞા ઝહનીયાઃ ૧૪૥૥ ઇતિ,

અથ દૃષ્ટાન્તશ્રૂતકૂટાઽઽકારશાલામૂત્રમ્—

“ ચત્તારિ કૂટાગારે ”—ત્યાદિ—કૂટસ્ય—શિખરસ્યાઽઽકાર ઇવ આકારો
યાસાં સ્તાઃ કૂટાઽઽકારાઃ તાશ્વતાઃ શાલાઃ કૂટાઽઽકારશાલાઽશિખરાઽઽકારગૃહ-
વિશેષઃ, તાઃ, ચતુસ્રઃ—ચતુઃસંખ્યકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, અથ દાષ્ટાન્તિકસ્ત્રીવિવેક્ષયા
તત્સાધર્મ્યપ્રદર્શનાય ‘ કૂટાઽઽકારશાલે ’—ત્યસ્ય સ્ત્રીત્વેન નિર્દેશઃ । તથા—
ગુપ્તા—પ્રાકારાદિના વૃતા, સૈવ પુનર્ગુપ્તા—પિહિતદ્વારતયા, એકા—કાચિત્ કૂટાઽઽ-
કારશાલા ભવતિ, એવમપરેઽપિ ભજ્ઞા વિવેચનીયાઃ ૪।

દિત હોતા હુવામી જિતેન્દ્રિય હોકર આત્મરક્ષાવાળા હોતા હૈ, અથવા
જો કાલકી અપેક્ષા પહેલે ગુપ્ત-ગુપ્તેન્દ્રિયવાળા હોતા હૈ ઓર અવમી ગુપ્ત
હૈ । યહાં ઓર જો ત્રીન ભજ્ઞ હૈ વે સ્વયં ઝહસે જાનના ચાહિયે ।

“ ચત્તારિ કૂટાગારે ” ત્યાદિ । શિખરકે આકાર જૈસા આકાર
જિન શાલાઓંકા હોતા હૈ વે કૂટાગારશાલાં હૈ, એસી કૂટાગાર-
શાલાં શિખરોંકે આકાર જૈસે ગૃહવિશેષ રૂપ હોતી હૈ । કૂટાગાર
સદૃશ સ્ત્રિયાંમી ચાર પ્રકારકી હોતી હૈ, અર્થાત્—જૈસે કોઈ એક કૂટા-
ગારશાલા પ્રાકાર આદિસે વેષ્ટિત હોતી હૈ ઓર પિહિતદ્વારવાલી હોતી
હૈ, ડસી પ્રકારસે કોઈ એક સ્ત્રીમી એસી હોતી હૈ જો પરિવાર-આદિસે

કૂટાગારના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એવાં જ ચાર પ્રકારના પુરુષો
પણ હોય છે (૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત
હોવા છતાં પણ જિતેન્દ્રિય હોવાથી આત્મરક્ષક હોય છે. અથવા કોઈ પુરુષ
એવો હોય છે કે જે કાળની અપેક્ષાએ પહેલાં પણ-ગુપ્ત (ગુપ્તેન્દ્રિયવાળો)
હોય છે અને હાલમાં પણ ગુપ્ત હોય છે બાકીના ત્રણ ભાંગાઓનું કથન
પણ આ પ્રથમ ભાંગાને આધારે સમજી શકાય એવું છે.

“ ચત્તારિ કૂટાગારે ” ઇત્યાદિ. શિખરના જેવો જે શાલાઓનો આકાર
હોય છે તેને કૂટાગાર શાલાઓ કહે છે. એવી કૂટાગાર શાલાઓ શિખરના
આકાર જેવા ગૃહવિશેષ રૂપ હોય છે. કૂટાગાર શાલાઓની જેમ સ્ત્રીઓ પણ
ચાર પ્રકારની હોય છે. એટલે કે જેમ કોઈ એક કૂટાગારશાલા પ્રાકાર આદિથી

અથ દાષ્ટાન્તિકસૂત્રમ્—

“પ્રવામેવ ચત્તારિ ઇત્યોત્તો” ઇત્યાદિ—પ્રવામેવ—કૂટાઽઽકારશાલાવદેવ, સ્ત્રિયઃ ચતસ્રઃ મજ્જન્તાઃ, તદ્યથા—ગુપ્તા—પરિવારવેષ્ટિતા ગેહમધ્યગતા વસ્ત્રાઽઽચ્છાદિતાઙ્ગી ગૂઢસ્વભાવા વા, સૈવ પુનર્ગુપ્તેન્દ્રિયા—અનુચિતાઽઽચરણાન્નિવર્તિતેન્દ્રિયા, એકા—કાચિત્ સ્ત્રી ભવતિ, શેષમજ્જેષ્ઠપ્યેવમેવ યથાવદર્થઃ સ્વયમૂઘાઃ । સૂ૦ ૩૬ ।

અનન્તરં ગુપ્તેન્દ્રિયત્વમુક્તં, તન્નેન્દ્રિયાણિ ચાવગાહનાઽઽશ્રયાણીત્યવગાહનાં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ચત્તવિદ્ધા ઓગાહના પળ્લન્તા, તં જહા-દવ્વોગો-હણા ૧, સ્વેત્તોગાહણા ૨, કાલોગાહણા ૩, માવોગાહણા ૫। સૂ. ૩૭।

છાયા—ચતુર્વિધા અવગાહના મજ્જન્તા, તદ્યથા—દ્રવ્યાવગાહના ૧, ક્ષેત્રાવગાહના ૨, કાલાવગાહના ૩, ભાવાવગાહના ૪। સૂ૦ ૩૭ ।

વેષ્ટિત હોતી હૈ, વા-ઘરકે મીતર રહતી હૈ, યા અચ્છે-૨ વસ્ત્રોસે આચ્છાદિત રહતી હૈ અથવા-ગૂઢ સ્વભાવવાલી હોતી હૈ । એસી વહ સ્ત્રી ગુપ્તા સ્ત્રી હૈ, ઓર વહ સ્ત્રી અનુચિત આચરણસે નિવર્તિત ઇન્દ્રિયવાલી હોતી હુઈ ગુપ્તેન્દ્રિયા કહી ગઈ હૈ । યહ પ્રથમ મજ્જ હૈ, વાકી ત્રીન મજ્જ ઉદ્ધાવિત કર લેના, ચાહિયે । જૈસે-ગુપ્તા અગુપ્તેન્દ્રિયા ૨, અગુપ્તા ગુપ્તેન્દ્રિયા ૩ અગુપ્તા અગુપ્તેન્દ્રિયા ૪ ॥ સૂ૦ ૩૬ ॥

., ઇન્દ્રિયાં અવગાહનાવાલી હોતી હૈ, અતઃ—અથ સૂત્રકાર અવગાહના કા નિરૂપણ કરતે હૈ । “ચત્તવિદ્ધા ઓગાહના પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ ।

પરિવેષ્ટિત પણ હોય છે અને બાંધ દ્વારવાળી પણ હોય છે, તેમ કોઈ સ્ત્રી એવી હોય છે કે જે પરિવાર આદિથી વેષ્ટિત હોય છે, અથવા ઘરની અંદર રહે છે, અથવા સુંદર સુંદર વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત રહે છે-અથવા ગૂઢ સ્વભાવવાળી હોય છે, એવી તે સ્ત્રી ગુપ્તા સ્ત્રી કહેવાય છે, અને તે સ્ત્રી અનુચિત આચરણ દ્વારા નિવર્તિત ઇન્દ્રિયોવાળી પણ બનેલી હોય તે તેને ગુપ્તેન્દ્રિયા પણ કહી શકાય છે, આ ગુપ્તા ગુપ્તરૂપ પહેલાં વિકલ્પ સમજવો, બાકીના જે ત્રણ ભાગોએ છે તેમનો ભાવાર્થ પણ આ પ્રથમ ભાગને આધારે સમજી લેવો, બીજો ભાગો-ગુપ્તા અગુપ્તેન્દ્રિયા, ત્રીજો ભાગો-અગુપ્તા ગુપ્તેન્દ્રિયા અને ચોથો ભાગો-અગુપ્તા અગુપ્તેન્દ્રિયા ॥ સૂ. ૩૬ ॥

ઇન્દ્રિયો અવગાહનાવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર અવગાહનાનું નિરૂપણ કરે છે. “ચત્તવિદ્ધા ઓગાહના પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ટીકા—“ ચતુર્વિધા ઓગાહના ” इत्यादि — अवगाहना — अवगाहन्ते-
आसते यत्र, अथवा-अवगाहन्ते-आश्रयन्ति जीवा यां सा अवगाहना-शरीरम्,
सा अवगाहनां चतुर्विधा, प्रज्ञाः, तद्यथा-द्रव्यावगाहना-द्रव्यतोऽवगाहना-अन-
न्तद्रव्यरूपा १, क्षेत्रावगाहना-क्षेत्रतोऽवगाहनाऽसंख्येयप्रदेशावगाहना २, काला-
वगाहना-कालतोऽवगाहनाऽसंख्येयसमयस्थितिका ३, भावावगाहना-भावतोऽ-
वगाहना वर्णाद्यनन्तगुणरूपा ४ । सू० ३७ ॥

સૂત્રાર્થ-અવગાહનાં ચાર પ્રકારની કહી ગઈ છે, જैसे-દ્રવ્યોઽવગાહના ૧,
ક્ષેત્રોઽવગાહના ૨, કાલોઽવગાહના ૩, ભાવોઽવગાહના ૪ ।

ટીકાર્થ-જીવોંકા જિસમેં રહના હોતા હૈ, અથવા જીવ જિસકા આશ્રય કરતે
હૈ, વેહ અવગાહના હૈ । અવગાહનાકા તાત્પર્ય શરીર હૈ । યહ અવગાહના
દ્રવ્યાવગાહનાદિ ભેદોંસે ચાર પ્રકારસે વિભક્ત હૈ । ડસકા સારાંશ એસા હૈ
કિ દ્રવ્યકો આશ્રિત કરકે જો અવગાહના હૈ વહ દ્રવ્યાવગાહના હૈ ૧ ।
ક્ષેત્રકો લેકર જો અવગાહના હૈ વહ ક્ષેત્રાવગાહના હૈ ૨ । કાલકો
આશ્રિત કરકે જો અવગાહના હૈ વહ કાલાવગાહના હૈ ૩ । ઓર ભાવકો
આશ્રિત કરકે જો અવગાહના હૈ વહ ભાવોઽવગાહના હૈ ૪ । દ્રવ્યોઽ-
વગાહના અનન્ત દ્રવ્યરૂપ હોતી હૈ, ક્ષેત્રાવગાહના-અસંખ્યાત પ્રદેશોઽવગાહ
રૂપ હોતી હૈ । કાલાવગાહના-અસંખ્યાત સમયકી સ્થિતિરૂપ હૈ, ઓર
ભાવોઽવગાહના-વર્ણોદિ અનન્ત ગુણરૂપ હોતી હૈ ॥ સૂં ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ-અવગાહના ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) દ્રવ્યોઽવગાહનાં, (૨) ક્ષેત્રો-
ઽવગાહનાં, (૩) કાલાવગાહના અને (૪) ભાવોઽવગાહના

ટીકાર્થ—જીવોંનું જેમાં રહેવાનું થાય છે અથવા જીવોં જેનો આશ્રય
કરે છે તે અવગાહના છે. અવગાહનાનો ભાવાર્થ શરીર છે. તે અવગાહનાના
દ્રવ્યાવગાહના આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં
આવે છે—દ્રવ્યને આશ્રિત કરીને જે અવગાહના થાય છે તેને દ્રવ્યોઽવગાહના
કહે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે અવગાહના થાય છે તેને ક્ષેત્રાવગાહના કહે છે.
કાળની અપેક્ષાએ જે અવગાહના થાય છે તેને કાલાવગાહના કહે છે. અને
ભાવની અપેક્ષાએ જે અવગાહના થાય છે તેને ભાવોઽવગાહના કહે છે. દ્રવ્યો-
વગાહના અનન્ત દ્રવ્યરૂપ હોય છે, કાલાવગાહના અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ
રૂપ હોય છે. ક્ષેત્રાવગાહના અસંખ્યાત પ્રદેશોઽવગાહ રૂપ હોય છે, અને ભાવો-
વગાહનાં વર્ણોદિ અનન્ત ગુણરૂપ હોય છે. ॥ સૂ. ૩૭ ॥

પૂર્વમવગાહના નિરૂપિતા, સા ચ પ્રજ્ઞપ્તિષુ ભવતીતિ પ્રજ્ઞપ્તિસ્થાનકચતુષ્ટયં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલ્—ચત્તારિ પળ્લત્તીઓ અંગવાહિરિયાઓ પળ્લત્તાઓ, તં જહા-ચંદપળ્લત્તી ૧, સૂરપળ્લત્તી ૨, જંબુદ્વીપપળ્લત્તી ૩, દીવસાગરપળ્લત્તી ૪। સૂ૦ ૩૮ ॥

છાયા—ચતસ્રઃ પ્રજ્ઞપ્તયોઽજ્ઞવાહ્યાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા-ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિઃ ૧, સૂર પ્રજ્ઞપ્તિઃ ૨, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિઃ ૩, દ્વીપમાગરપ્રજ્ઞપ્તિઃ ૪ ॥ સૂ૦ ૩૮ ॥

ટીકા—“ચત્તારિ પળ્લત્તીઓ” इत्यादि-अज्ञवाह्याः-अज्ञानि-आचारा-ज्ञादीनि, तेभ्यो वहिर्भवा वाह्याः-अज्ञवाह्याः-आचाराज्ञादि पृथग्भूताः, प्रज्ञप्तयः-प्रज्ञाप्यन्ते-प्रकर्षेण बोध्यन्तेऽर्था यत्रेति प्रज्ञप्तयः, यद्वा ज्ञप्तिः-अर्थानां बोधः, प्रकृष्टा ज्ञप्तिर्यत्र ताः प्रज्ञप्तयः, ताश्चतस्रः=चतुःसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः, तद्वथा-चन्द्रप्र-ज्ञप्तिः-कालिकश्रुतरूपा १, ‘सूरप्रज्ञप्तिः, तथा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः’ इमे तृतीया-

નિરૂપિત યહ અવગાહના પ્રજ્ઞસિયોમેં હોતી હૈ। હસલીયે અવ સૂત્રકાર ચાર પ્રજ્ઞસિયોંકા નિરૂપણ કરતે હૈં। “ચત્તારિ પળ્લત્તીઓ” इत्यादि।

સૂત્રાર્થ-ચાર પ્રજ્ઞસિયાં અજ્ઞવાહ્ય કહી ગઈહૈં, જૈસે-ચન્દ્ર પ્રજ્ઞસિ ૧, સૂર પ્રજ્ઞસિ ૨, જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞસિ ૩ ઓર દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞસિ ૪।

ટીકાર્થ-અજ્ઞવાહ્યકા તાત્પર્યહૈ જો-આચારાજ્ઞાદિસે વાહિરહો-વે, વે પ્રજ્ઞસિયાં આચારાજ્ઞાદિ પૃથગ્ભૂત કહી ગઈહૈં। પ્રકર્ષ રૂપસે અર્થ-પદાર્થ જહાં જાને જાતે હૈં, વે પ્રજ્ઞસિયાંહૈ। અથવા-પ્રકૃષ્ટ રૂપસે અર્થોંકા બોધ જહાંપરસે હો જાતાહૈં વહ પ્રજ્ઞસિ હૈ, એસી પ્રજ્ઞસિયાં ચાર જો કહી ગઈ હૈં ઉનમેંસે ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ કાલિક શ્રુતરૂપ હૈ ૧ તથા-સૂર પ્રજ્ઞસિ પ્રકીર્ણ રૂપ હૈ। જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ

આ અવગાહનાનું પ્રજ્ઞસિમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચાર પ્રજ્ઞસિઓનું નિર્ણય કરે છે. “ચત્તારિ પળ્લત્તીઓ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—આ ચાર પ્રજ્ઞસિઓને અંગબાહ્ય કહી છે જેમકે (૧) ચન્દ્ર પ્રજ્ઞસિ, (૨) સૂર પ્રજ્ઞસિ, (૩) જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ અને (૪) દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞસિ.

ટીકાર્થ—“અંગબાહ્ય” આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આચારાંગ આદિ અંગોમાં જેમનો સમાવેશ થતો નથી એવી પ્રજ્ઞસિઓને અંગબાહ્ય પ્રજ્ઞસિઓ કહી છે. ચન્દ્ર પ્રજ્ઞસિ આદિ ચારને આચારાંગાદિથી પૃથક્કરણ કહી છે. અથવા અર્થ-પદાર્થનો બોધ જ્યાંથી પ્રકર્ષ રૂપે થાય છે, તેનું નામ પ્રજ્ઞસિ છે. અહીં જે ચાર પ્રજ્ઞસિઓ કહી છે તેમાંથી ચન્દ્રપ્રજ્ઞસિ કાલિકશ્રુત રૂપ છે, તથા

ચતુર્થ્યો પશ્ચમ-ષઠાઙ્ગયોરુપાઙ્ગભૂતે સ્તઃ, અપરે દ્વે તુ પ્રકોર્ણરૂપે ૩, દ્વીપસાગર-
પ્રજ્ઞપ્તિઃ ।૪। વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિઃ પશ્ચમી વિદ્યતે, સા ચાઙ્ગપ્રવિષ્ટા, તેનાત્ર નોપા-
ત્તેતિ । સૂ૦ ૩૮ ॥

इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदश भाषाकलितललितकला-
पालापक-प्रविशुद्ध गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्रीशाहूछत्र-
पति कोल्हापुर राजप्रदत्त ' जैन शास्त्राचार्य ' पदभूषित-कोल्हापु-
रराजगुरु बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य--जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री --
घासीलाल त्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां
व्याख्यायाम् चतुर्थ स्थानस्य प्रथमोद्देशः समाप्त ॥४-१॥

और द्वीपसागरप्रज्ञप्ति ये दो प्रज्ञप्तियां पांचवे और छठे अङ्गके
(अङ्ग अर्थात्) उपाङ्ग हैं ।

यद्यपि-व्याख्याप्रज्ञप्तिभी पांचवी है, पर वह अङ्गप्रविष्ट है, इस-
लिये-उसका यहां ग्रहण नहीं हुवा है । प्रथम प्रज्ञप्ति-और द्वितीय
प्रज्ञप्ति ये दो प्रज्ञप्तियां प्रकीर्ण हैं । और तीसरी तथा चौथी प्रज्ञप्ति
पांचवे-छठे अङ्गके उपाङ्ग रूप हैं ॥ सू० ३८ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल त्रतिविरचित
स्थानाङ्गसूत्रकी सुधानामक टीकार्थके चौथे स्थान का प्रथम उद्देशक
समाप्त ॥ ४-१ ॥

સૂત્રપ્રજ્ઞપ્તિ પ્રકીર્ણરૂપ છે જ'બૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞપ્તિ અને દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ, એ બન્ને-
પ્રજ્ઞપ્તિઓ પાંચમાં અને છઠ્ઠા અંગના ઉપાંગરૂપ છે.

જે કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ પણ પાંચમી છે, પણ તે અંગપ્રવિષ્ટ છે, તેથી
અહીં તેને ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી. પ્રથમપ્રજ્ઞપ્તિ અને દ્વિતીયપ્રજ્ઞપ્તિ,
એ બે પ્રજ્ઞપ્તિઓ પ્રકીર્ણ છે ત્રીજી અને ચોથી પ્રજ્ઞપ્તિ પાંચમા અને છઠ્ઠા
અંગના ઉપાંગરૂપ છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈન ધર્મ દિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિ વિરચિત સ્થાનાંગ
સૂત્રની ટીકાર્થના ચોથા સ્થાનકનો પહેલો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૪-૧ ॥

અથ દ્વિતીયોદ્દેશઃ પ્રારભ્યતે

પૂર્વં ચતુઃસ્થાનકસ્ય પ્રથમોદ્દેશો વ્યાખ્યાતઃ, સામ્પ્રતં દ્વિતીયોદ્દેશો વ્યાખ્યા-
તુમારભ્યતે, તત્ર પૂર્વોદ્દેશેન સહાસ્યાયં સમ્બન્ધઃ—અનન્તરોક્તોદ્દેશે જીવાદિ દ્રવ્ય-
પર્યાયાણાં ચતુઃસ્થાનકમભિહિતમત્રાપિ તેપામેવ તદેવાભિધીયતે, તત્ર પૂર્વસૂત્રેના-
સ્યાયં સમ્બન્ધઃ—અનન્તરસૂત્રે પ્રજ્ઞતય ઉક્તાઃ, તાશ્ચ પ્રતિસંલીનૈરેવ જ્ઞાયન્તે इति
પ્રતિસંલીનાંઽતદ્વિપરીતાઽપ્રતિસંલીનાંશ્ચ નિરૂપયિતું સૂત્રચતુષ્ઠ્યમાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ પડિસંલીણા પળ્લણ્ણત્તા, તં જહા-કોહપડિસંલીણે
૧, માગપડિસંલીણે ૨, માયાપડિસંલીણે ૩, લોભપડિસંલીણે ૪ ॥ ૧ ॥

—: ચૌથે સ્થાનકકા દૂસરા-ઉદ્દેશક :—

“इस प्रकार चतुःस्थानकका प्रथम उद्देशक कहा । अब द्वितीय उद्दे-
शक प्रारम्भ होता है । इसका पूर्व उद्देशकके साथ ऐसा सम्बन्ध है ।
अनन्तर उद्देशकमें जीवादिद्रव्य और उनकी पर्यायोंका चतुःस्थानक
कहो गया है सो यहाँ पर भी उन्हींका वही कहा जावेगा । पूर्व सूत्रके
साथ यहाँ ऐसा सम्बन्ध है कि—अनन्तर सूत्रमें जो प्रज्ञप्तियाँ कही गई
हैं, वे प्रतिसंलीनों द्वारा जानी जाती हैं । अतः—अब सूत्रकार प्रतिसंली-
नोंका और उनसे विपरीत अप्रतिसंलीनोंका निरूपण चार सूत्रोंसे
करते हैं । “चत्तारि पडिसंलीणा पण्णत्ता ” इत्यादि—

ચોથા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક—

ચતુઃસ્થાનકના પહેલા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણા પૂરી થઇ. હવે સૂત્રકાર બીજા
ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરે છે. પહેલાં ઉદ્દેશા સાથે આ ઉદ્દેશાનો આ
પ્રકારનો સંબંધ છે—પહેલા ઉદ્દેશામાં જીવાદિ દ્રવ્ય અને તેમની પર્યાયોનું ચાર
સ્થાનકોની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે આ ઉદ્દેશામાં પણ તેમનું જ
ચાર ચાર સ્થાનકોને આધારે નિરૂપણ કરવામાં આવશે પૂર્વસૂત્ર સાથે અહીં આ
પ્રકારનો સંબંધ છે—પહેલા સૂત્રમાં પ્રજ્ઞપ્તિઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. તે
પ્રજ્ઞપ્તિઓ પ્રતિસંલીનો દ્વારા જાણી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિસંલી-
નોનું તથા તેમનાથી વિપરીત એવાં અપ્રતિસંલીનોનું ચાર સૂત્રો દ્વારા નિરૂ-
પણ કરે છે. “ચત્તારિ પડિસંલીણા પળ્લણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

चत्वारि अपडिसंलीणा पणत्ता, तं जहा-कोहअपडिसंलीणे जाव लोभअपडिसंलीणे । २ ॥

चत्वारि पडिसंलीणा पणत्ता, तं जहा-मणपडिसंलीणे १, वाइपडिसंलीणे २, कायपडिसंलीणे ३, इंदियपडिसंलीणे ४। ३॥

चत्वारि अपडिसंलीणा पणत्ता, तं जहा-मणअपडिसंलीणे १, जाव इंदियअपडिसंलीणे ४। ४। ॥ सू० ३९ ॥

छाया—चत्वारः प्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्रोधप्रतिसंलीनः १, मान-प्रतिसंलीनः २, मायाप्रतिसंलीनः ३, लोभप्रतिसंलीनः ४ । १ ।

चत्वारोऽप्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्रोधाप्रतिसंलीनः यावत् लोभा प्रतिसंलीनः ४ । २ ।

चत्वारः प्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मनःप्रतिसंलीनः १, वाक्प्रतिसंलीनः २, कायप्रतिसंलीनः ३, इन्द्रियप्रतिसंलीनः । ४ । ३ ।

चत्वारोऽप्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मनोऽप्रतिसंलीनः यावत् इन्द्रिया-प्रतिसंलीनः ४ । ४ । सू० ३९ ।

सूत्रार्थ—चार प्रतिसंलीन कहे गये हैं, जैसे—क्रोध प्रतिसंलीन १, मान प्रतिसंलीन २, माया प्रतिसंलीन ३, और लोभ प्रतिसंलीन ४ ।

चार अप्रतिसंलीन कहे गये हैं, जैसे—क्रोध अप्रतिसंलीन १ यावत् लोभ अप्रतिसंलीन ४ । इस प्रकारसे भी चार प्रतिसंलीन कहे गये हैं, जैसे—मनः प्रतिसंलीन १, वाक् प्रतिसंलीन २, काय प्रतिसंलीन ३, और इन्द्रिय प्रतिसंलीन ४ । चार इस प्रकारसे भी अप्रतिसंलीन कहे हैं, जैसे—मनोऽप्रतिसंलीन १, यावत् इन्द्रिय अप्रतिसंलीन ४ ।

चार प्रकारना प्रतिसंलीनो कह्या छे—(१) क्रोध प्रतिसंलीन, (२) मान प्रतिसंलीन, (३) माया प्रतिसंलीन अने (४) लोभ प्रतिसंलीन. ओ न प्रभाणु

चार प्रकारना अप्रतिसंलीनो कह्या छे—(१) क्रोध अप्रतिसंलीन, (२) मान अप्रतिसंलीन, (३) माया अप्रतिसंलीन अने, (४) लोभ अप्रतिसंलीन. आ

प्रकारे पणु चार प्रतिसंलीन कह्या छे—(१) मनः प्रतिसंलीन, (२) वाक् प्रतिसंलीन, (३) काय प्रतिसंलीन अने (४) इन्द्रिय प्रतिसंलीन. ओ न प्रभाणु

चार प्रकारना असंलीन नीचे प्रभाणु कह्या छे—(१) मनः अप्रतिसंलीन आदि इन्द्रिय अप्रतिसंलीन पर्यन्तना चार प्रकारे समजवा.

ટીકા—“ ચત્તારિ પઢિસંલીના ” ઇત્યાદિ—પ્રતિસંલીનાઃ—પ્રતિ-વસ્તુ વસ્તુ પ્રતિસંલીનાઃ=આત્મસંગોપકાઃ પ્રતિસંલીનાઃ, તે ચત્તારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—ક્રોધપ્રતિસંલીનઃ—ક્રોધં પ્રતિ ઉદયનિરોધેનોદિતવિફલીકરણેન ચ પ્રતિસંલીનઃ ક્રોધપ્રતિસંલીનઃ ઉક્તં ચ—

“ ઉદયસ્સેવ નિરોધો ઉદયપત્તાણ વાડફલીકરણં ।

જં एत्थ कसायाणं कसायसंलीणया एसा । १ । ”

છાયા—“ ઉદયસ્યૈવ નિરોધઃ ઉદયપ્રાપ્તાનાં વાડફલીકરણમ્ ।

यदत्र कषायाणां कषायसंलीनतैषा । १ ”

एवं मानादिष्वपि विज्ञेयम् ।

“ ચત્તારિઅપઢિસંલીના ” ઇત્યાદિ — અપ્રતિસંલીનાશ્ચત્તારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—ક્રોધાપ્રતિસંલીનઃ—ક્રોધં પ્રતિ અપ્રતિસંલીનઃ—સમ્યક્નિરોધરહિતઃ ૧, एवं मानादिष्वपि विज्ञेयम् । २ ।

ટીકાર્થ—હર એક વસ્તુકે પ્રતિ જો આત્મસંગોપક હોતેહૈં, વે પ્રતિસંલીન હૈં । યે પ્રતિસંલીન જો ક્રોધ પ્રતિસંલીન આદિકે ભેદસે ચાર કહે ગયે હૈં । ઉનકા અભિપ્રાય એસાં હૈ—જો ઉદિત હુવે ક્રોધકો વિફલ કર દેતે હૈં યા ઉસકે ઉદયકા નિરોધ કર દેતે હૈં, વે ક્રોધ પ્રતિસંલીન હૈં । કહાંભી હૈ

“ ઉદયસ્સેવનિરોધો ” ઇત્યાદિ ।

કષાયોંકે ઉદયકા નિરોધ કરના અથવા—ઉદય પ્રાપ્ત કષાયોંકો વિફલ કરના યહ કષાય સંલીનતા હૈ । હસ તરહકા કથન માન આદિ-કોમેં ભી સમજ્ઞ લેના ચાહિયે । ચત્તારિ અપઢિસંલીના—ઇત્યાદિ । ક્રોધ અપ્રતિસંલીન આદિકે ભેદસે જો અપ્રતિસંલીન ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, ઉનકા તાત્પર્ય એસાં હૈ—વે ક્રોધ અપ્રતિસંલીન હૈં, હસી તરહકા કથન માન આદિકોમેં ભી જાનના ચાહિયે ।

ટીકાર્થ—એક વસ્તુ પ્રત્યેથી આત્માને વાળી લેનારને પ્રતિસંલીન કહે છે. જે માણસ ઉદ્ધિત થયેલા ક્રોધને વિફલ કરી નાખે છે અથવા તેના ઉદયનો નિરોધ કરી નાખે છે તેને ક્રોધ પ્રતિસંલીન કહે છે કહ્યું પણ છે કે— “ ઉદયસ્સેવનિરોધો ” ઇત્યાદિ—કષાયોના ઉદયનો નિરોધ કરવો અથવા ઉદય પ્રાપ્ત કષાયોને વિફલ કરવા તેનું નામ કષાય સંલીનતા છે. આ પ્રકરનું કથન માન, માયા અને લોભ વિષે પણ સમજવું.

“ ચત્તારિ અપઢિસંલીના ” ઇત્યાદિ. અપ્રતિસંલીનના—ક્રોધ અપ્રતિસંલીન આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. ઉદય પ્રાપ્ત ક્રોધનો નિરોધ નહીં કરનારને ક્રોધ અપ્રતિસંલીન કહે છે એ જ પ્રમાણે ખાકીના ત્રણ અપ્રતિસંલીનનો સાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો.

“ ચત્તારિ પઢિસંલીના ” ઇત્યાદિ—પુનઃ પ્રતિસંલીનાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—મનપ્રતિસંલીનઃ—કુશલમનસ ઉદીરણેન અકુશલમનસો નિગ્રહેણ ચ પ્રતિસંલીન—સંનિરુદ્ધં મન.—ચિત્તં યસ્ય સ તથા । एवं वाक्काययोरपि बोध्यम् । तथा—इन्द्रियप्रतिसंलीनो—मनोज्ञामनोज्ञशब्दादिविषयेषु रागद्वेषनिवारकः, उक्तं च—

“ અપસત્થાણ નિરોદ્ધો જોગાણમુદીરણં ચ કુસલાણં ।

કજ્જંમિ ય ત્રિહી ગમણં જોગે સંલીણયા મણિયા । ૧ । ”

સદેસુ ય મદ્યપાવણસુ સોયવિસમુવાગપસુ ।

તુદ્ધેણ વ રુદ્ધેણ વ સમણેણ સયા ન હોયત્ત્વં ॥ ૨ ॥ ”

છાયા—“ અપ્રજ્ઞસ્તાનાં નિરોધો યોગાનામુદીરણં ચ કુશલાનામ્ ।

કાર્યે ચ વિધિના ગમનં યોગે સંલીનતા મણિતા । ૧ ।

શબ્દેષુ મદ્રકપાપકેષુ શ્રોત્રવિષયમુપગતેષુ ।

તુષ્ટેન વા રુષ્ટેન વા શ્રમણેન સદા ન મવિતત્ત્વમ્ । ૨ । ” ઇતિ,

૩। एवं शेषेन्द्रियेष्वपि प्रतिसंलीनता बोध्या ।

“ ચત્તારિ પઢિસંલીના ” ઇત્યાદિ—

પુનઃ પ્રતિસંલીન જો મનઃ પ્રતિસંલીન આદિકે ભેદસે ચાર કહે ગયે હૈં, उनका अभिप्राय ऐसा है कि कुशल मनके उदीरणसे और अकुशल मनके निग्रहसे जिसने अपने मनको प्रतिसंलीन कर लिया (रोकदिया) है वह “ प्रतिसंलीन मनाः ” है । इसी तरहसे वचन और कायके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये । तथा इन्द्रियसंलीन वह है जो मनोज्ञ और अमनोज्ञ शब्दादि विषयोंमें राग-द्वेषका निवारक होता है । कहा भी है “ अपसत्थाण निरोद्धो ” इत्यादि । इसी प्रकारसे शेष इन्द्रियोमें भी प्रतिसंलीनताकी व्याख्या कर लेनी चाहिये ।

‘ ચત્તારિ પઢિસંલીના ’ ઇત્યાદિ—પ્રતિસંલીનના મનઃ પ્રતિસંલીન આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—કુશલ મનના ઉદીરણથી અને અકુશલ મનના નિગ્રહથી જેણે પોતાના મનને પ્રતિસંલીન કરી દીધું છે, તેને ‘ પ્રતિસંલીનમનાઃ ’ કહે છે. એ જ પ્રમાણે વચન અને કાયને વિષે પણ સમજવું ઇન્દ્રિય પ્રતિસંલીન એ છે કે જે મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગ દ્વેષનો નિવારક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ અપસત્થાણનિરોદ્ધો ” ઇત્યાદિ.

એ જ પ્રમાણે બાકીની ઇન્દ્રિયોમાં પણ પ્રતિસંલીનતાની વ્યાખ્યા સમજ

“ચત્તારિ અપહિસંલીના” ઇત્યાદિ—અપ્રતિસંલીનાશ્ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્વથા-
મનોઽપ્રતિસંલીનઃ—મનઃસમ્યક્નિરોધરહિતઃ । એવં વાક્કાયેન્દ્રિયેષ્વપિ વાચ્યમ્ ।
॥ સૂ. ૩૯ ॥

પૂર્વમપ્રતિસંલીનઃ પ્રોક્તઃ, સતુ દીન એવ ભવતીતિ દીનં ચતુર્ભંજ્યા નિરૂપયન્
સપ્તદશસૂત્રીમાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--દીણં ણામ-
મેગે દીણે ૧, દીણે ણામમેગે અદીણે ૨, અદીણે ણામમેગે દીણે
૩, અદીણે ણામમેગે અદીણે ૪ । ૧ ।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--દીણે ણામમેગે દીણ-
પરિણતે ૧, દીણે ણામમેગે અદીણપરિણતે ૨, અદીણે ણામમેગે
દીણપરિણતે ૩, અદીણે ણામમેગે અદીણપરિણતે । ૪। ૨।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--દીણે ણામમેગે દીણ
રૂપે ૧, હ ૧। ૩। એવં દીણમણે ૪, ૪, દીણસંકપ્પે ૪, ૫, દીણ-
પન્ને ૪, ૬, દીણદિટ્ઠી ૪, ૭, દીણસીલાયારે ૪, ૮, દીણવવહારે ૪, ૯।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--દીણે ણામમેગે દીણ

“ચત્તારિ અપહિસંલીના” ઇત્યાદિ । યહાં જો પુનઃ મનો પ્રતિસંલીન
આદિ કે ભેદસે ચાર અપ્રતિસંલીન કહે ગયે હૈં । ડનકા તાત્પર્ય એસા હૈ જો
મનકો સમ્યક્ પ્રકારસે નિરોધ કરનેસે રહિત હૈ, વહ મનઃ અપ્રતિ-
સંલીન હૈ ઇસી તરહકા કથન વાક્-કાય એવં ઇન્દ્રિયોંકે નિરોધ
સમ્બન્ધમેં ઓ કર લેના ચાહિયે ॥ સૂ. ૩૯ ॥

લેવી. “ચત્તારિ અપહિસંલીના” ઇત્યાદિ—અપ્રતિસંલીનના મનઃ અપ્રતિસંલીન
આદિ ચાર ભેદ-કહ્યા છે, તે ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

જે મનનો સમ્યક્ પ્રકાર નિરોધ (નિગ્રહ) કરવાથી રહિત હોય છે,
તેને મનઃ અપ્રતિસંલીન કહે છે. એ જ પ્રકારનું કથન વાક્, કાય અને ઇન્દ્રિ-
યોના નિરોધ વિષે પણ સમજી લેવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

પરક્રમે, દીણે ણામમેગે અદીણઞ્ હ ૧૪૧ ૧૦, એવં સઠ્ઠોસિં ચડ-
ભંગો ભાણિયઠ્ઠો,

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા, તં જહા દીણે ણામમેગે દીણ-
વિત્તી ૪, ૧૧, એવં દીણજાઈ ૧૨, દીણભાસી ૧૩, દીણોભાસી ૧૪,

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા, તં જહા—દીણે ણામમેગે
દીણસેવી હ ૧૪૧ ૧૫, દીણે ણામમેગે દીણપરિયાણ ૧૬, દીણે
ણામમેગે દીણ પરિયાલે હ ૧૪૧ ૧૭ સઠ્ઠત્થ ચડભંગો ॥ સૂ ૪૦ ॥

છાયા—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા—દીનો નામૈકો દીનઃ ૧,
દીનો નામૈકોડદીનઃ ૨, અદીનો નામૈકો દીનઃ ૩, અદીનો નામૈકોડદીનઃ ૪, ૧।

ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા—દીનો નામૈકો દીનપરિણતઃ ૧,
દીનો નામૈકોડદીનપરિણતઃ ૨, અદીનો નામૈકો દીનપરિણતઃ ૩, અદીનો નામૈ-
કોડદીનપરિણતઃ ૪। ૨।

ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા—દીનો નામૈકો દીનરૂપઃ હ (૪) ૩,

જો અપ્રતિસંલીન કહા ગયા હૈ, વહ તો દીનહી હોના હૈ અતઃ અવ
સૂત્રકાર ચતુર્ભઙ્ગી દ્વારા દીનકા નિરૂપણ કરને નિમિત્ત ૧૭ સૂત્રોંકા
કથન કરતે હૈં । “ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પુરુષ ચાર કહે ગયેહૈં । દીન દીન ૧, દીન અદીન ૨, અદીન દીન ૩,
ઔર અદીન અદીન ૪—૧ । પુરુષજાત ચાર હૈં । દીન દીનપરિણત ૧,
દીન અદીનપરિણત ૨, અદીન દીનપરિણત ૩, અદીન અદીનપરિણત ૪ ૨ ।
પુરુષજાત ચાર કહે ગયે હૈં । દીન દીનરૂપ ૧, દીન અદીનરૂપ ૨, અદીન

પહેલાના સૂત્રમાં જે અપ્રતિસંલીન કહેવામા આવ્યા, તે, તે દીન જે હોય
છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચતુર્ભંગી દ્વારા દીનનું નિરૂપણ કરવા માટે ૧૭ સૂત્રોનું
કથન કરે છે. “ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન, (૨) દીન અદીન, (૩)
અદીન દીન અને (૪) અદીન અદીન । ૧ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—
(૧) દીન દીન પરિણત, (૨) દીન અદીન પરિણત, (૩) અદીન દીન પરિણત
અને (૪) અદીન અદીન પરિણત । ૨ ।

एवं दीनमनाः ४, ४, दीनसंकल्पः ४, ५, दीनप्रज्ञः ४, ६, दीनदृष्टिः ४, ७, दीनशीलाऽऽचारः ४, ८, दीनव्यवहारः ४, ९,

दीनरूप ૩ और अदीन अदीनरूप ४ ३ । चार पुरुषजात हैं—दीन दीनमन-
वाला १, दीन अदीन मनवाला २, अदीन दीन मनवाला ३ और अदीन
अदीन मनवाला ४-४ । पुरुषजात चार हैं । दीन दीन सङ्कल्पवाला १,
दीन अदीन सङ्कल्पवाला २, अदीन दीन सङ्कल्पवाला ૩ और अदीन
अदीन सङ्कल्पवाला ४-५ । पुरुषजात चार हैं । दीन दीन प्रज्ञावाला १,
दीन अदीन प्रज्ञावाला २, अदीन दीन प्रज्ञावाला ૩ और अदीन अदीन
प्रज्ञावाला ४-६ । पुरुषजात चार कहे गये हैं । दीन दीन दृष्टिवाला १,
दीन अदीन दृष्टिवाला २, अदीन दीन दृष्टिवाला ૩ और अदीन अदीन
दृष्टिवाला ४-७ । पुरुषजात चार कहे गये हैं । दीन दीन शीलाचार-
वाला १, दीन अदीन शीलाचारवाला २, अदीन दीन शीलाचारवाला ૩,
और अदीन अदीन शीलाचारवाला ४-८ । पुरुषजात चार कहे गये हैं ।
दीन दीन व्यवहारवाला १, दीन अदीन व्यवहारवाला २, अदीन दीन
व्यवहारवाला ૩ और अदीन अदीन व्यवहारवाला ४-९ । पुरुषजात
चार कहे गये हैं । दीन दीन पराक्रमवाला १, दीन अदीन पराक्रमवाला

પુરુષજાત ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) દીન દીનરૂપ, (૨) દીન અદીનરૂપ, (૩)
અદીન દીનરૂપ અને (૪) અદીન અદીનરૂપ । ૩ । પુરુષજાત ચાર કહી છે—(૧)
દીન દીન મનવાળો, (૨) દીન અદીન મનવાળો, (૩) અદીન દીન મનવાળો
અને (૪) અદીન અદીન મનવાળો । ૪ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—દીન દીન સંકલ્પવાળો, (૨) દીન અદીન
સંકલ્પવાળો, (૩) અદીન દીન સંકલ્પવાળો અને (૪) અદીન અદીન સંકલ્પ-
વાળો । ૫ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન પ્રજ્ઞાવાળો, (૨)
દીન અદીન પ્રજ્ઞાવાળો, (૩) અદીન દીન પ્રજ્ઞાવાળો અને (૪) અદીન અદીન
પ્રજ્ઞાવાળો । ૬ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન દૃષ્ટિવાળો,
(૨) દીન અદીન દૃષ્ટિવાળો, (૩) અદીન દીન દૃષ્ટિવાળો અને (૪) અદીન
અદીન દૃષ્ટિવાળો । ૭ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન શીલા-
ચારવાળો, (૨) દીન અદીન શીલાચારવાળો, (૩) અદીન દીન શીલાચારવાળો
અને (૪) અદીન અદીન શીલાચારવાળો । ૮ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે
(૧) દીન દીન વ્યવહારવાળો, (૨) દીન અદીન વ્યવહારવાળો, (૩) અદીન દીન
વ્યવહારવાળો અને (૪) અદીન અદીન વ્યવહારવાળો । ૯ । ચાર પ્રકારના

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્યથા-દીનો નામૈકો દીનપરાક્રમઃ, દીનો નામૈકોડદીનપરાક્રમઃ હ (૪) ૧૦, એવં સર્વેષાં ચતુર્મઙ્ગી ભણિતવ્યા,

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્યથા-દીનો નામૈકો દીનવૃત્તિઃ ૪, ૧૧, એવં દીનજાતિઃ ૧૨, દીનભાષી ૧૩, દીનાવભાસી (બી) ૧૪,

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્યથા-દીનો નામૈકો દીનસેવી હ (૪) ૧૫, એવં દીનો નામૈકો દીનપર્યાયઃ ૧૬, દીનો નામૈકો દીનપરિવારઃ હ (૪) ૧૭ સર્વં ચતુર્મઙ્ગી । સુ ૦ ૪૦ ।

૨, અદીન દીન પરાક્રમવાલા ૩ ઓર અદીન અદીન પરાક્રમવાલા ૪ ૧૦ પુરુષજાત ચાર કહે ગયે હૈં । દીન દીન વૃત્તિવાલા ૧, દીન અદીન વૃત્તિવાલા ૨, અદીન દીન વૃત્તિવાલા ૩ ઓર અદીન અદીન વૃત્તિવાલા ૪-૧૧ પુરુષજાત ચાર હૈં । દીન દીન જાતિવાલા ૧, દીન અદીન જાતિવાલા ૨, અદીન દીન જાતિવાલા ૩ ઓર અદીન અદીન જાતિવાલા ૪-૧૨ । પુરુષજાત ચાર કહે ગયે હૈં । દીન દીનભાષી ૧, દીન અદીનભાષી ૨, અદીન દીનભાષી ૩ ઓર અદીન અદીનભાષી ૪-૧૩ । પુરુષજાત ચાર કહે ગયે હૈં—દીન દીનાડવભાષી-૧ દીન અદીનાવભાષી-૨ અદીન દીનાડવભાષી-૩ ઓર અદીન અદીનાડવભાષી-૪-૧૪ પુરુષજાત ચાર કહે ગયે હૈં—દીન દીનસેવી-૧ દીન અદીનસેવી-૨ અદીન દીનસેવી-૩ ઓર અદીન અદીનસેવી-૪, ૧૫, પુરુષ જાતિ ચાર કહે ગયે હૈં—

પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન પરાક્રમવાળો, (૨) દીન અદીન પરાક્રમવાળો, (૩) અદીન દીન પરાક્રમવાળો, (૪) અદીન દીન પરાક્રમવાળો અને (૪) અદીન અદીન પરાક્રમવાળો । ૧૦ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન વૃત્તિવાળો, (૨) દીન અદીન વૃત્તિવાળો, (૩) અદીન દીન વૃત્તિવાળો, અને (૪) અદીન અદીન વૃત્તિવાળો । ૧૧ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન જાતિવાળો, (૨) દીન અદીન જાતિવાળો, (૩) અદીન દીન જાતિવાળો અને (૪) અદીન અદીન જાતિવાળો । ૧૨ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન ભાષી, (૨) દીન અદીન ભાષી, (૩) અદીન દીન ભાષી અને (૪) અદીન અદીન ભાષી । ૧૩ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીનાવભાષી, (૨) દીન અદીનાવભાષી, (૩) અદીન દીનાવભાષી અને (૪) અદીન અદીન વભાષી । ૧૪ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન સેવી, (૨) દીન અદીન સેવી, (૩) અદીન દીન સેવી અને (૪) અદીન અદીન સેવી । ૧૫ ।

टीका—“ चत्वारि पुरिसजाया ” इत्यादि—चत्वारि पुरुषजातानि—पुरुष-प्रकाराः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकं—कश्चित् पुरुषो दीन—पूर्वं दैन्यवान्, उपार्जित-धनादेः क्षीणत्वात् पश्चादपि दीनः, पुनर्धनाद्यागमाभावात्, यद्वा—दीनो बहि-र्वर्त्या निस्तेजशरीरत्वात्, स पुनर्दीनोऽन्तर्वर्त्या कलुषितचित्तवृत्तिकत्वात्, इति प्रथमो भङ्गः १।

दीन दीन पर्याय-१ दीन अदीन पर्याय-२ अदीन दीन पर्याय-३
अदीन अदीन पर्याय-४, १६ पुरुष जात चार कहे गये हैं—दीन दीन
परिवार-१ दीन अदीन परिवार-२ अदीन दीन परिवार-३ और—
अदीन अदीन परिवार-४, १६ यह चालीसवां सूत्र है. इसके अन्त-
र्गत ये-१७ सूत्र हैं, इनके द्वारा जो सत्रह चतुर्भङ्गी प्रतिपादित की
गई है. उस-प्रत्येक का भाव इस प्रकारसे है—

पुरुष जात का तात्पर्य पुरुष प्रकारसे है, इस प्रकार में कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो पहिले के उपार्जित धन के क्षय से दीन हो जाता है और—पश्चात् भी धनादि के अभाव से दीन ही बना रहता है. अथवा—निस्तेज शरीर वाला होने के कारण कोई एक पुरुष ऐसा होता है—जो बहिर्वृत्ति से भी दीन होता है और—अन्तर्वृत्ति से भी कलुषित चित्त वृत्तिवाला होने के कारण दीन बना रहता है, ऐसा यह-१ भङ्ग है । तथा—कोई एक दूसरा पुरुष ऐसा भी होता है जो

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) હીન હીન પર્યાય, (૨) હીન અહીન પર્યાય, (૩) અહીન હીન પર્યાય અને (૪) અહીન અહીન પર્યાય । ૧૬ ।

આર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) હીન હીન પરિવાર, (૨) હીન અહીન પરિવાર, (૩) અહીન હીન પરિવાર અને (૪) અહીન અહીન પરિવાર । ૧૭ ।

આ ૪૦ માં સૂત્રમાં જે ૧૭ સૂત્રો આપ્યાં છે, તેમાં ૧૭ ચતુર્થાંગી આપી છે તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવી છે—

પુરુષજાત એટલે પુરુષના પ્રકારો. તે પ્રકારો અહીં ૧૭ સૂત્રો અને ૧૭ અતુલ્ ગીઓ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. (૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉપાર્જિત ધનના ક્ષયથી દીન થઈ ગયો હોય છે, અને ત્યાર બાદ પણ ધનાદિના અભાવે દીન દશામાં જ રહે છે. અથવા—નિસ્તેજ શરીર-વાળો હોવાને કારણે કોઈ માણસ બહિર્વૃત્તિની અપેક્ષાએ પણ દીન હોય છે અને કલુષિત ચિત્તવાળો હોવાને કારણે અન્તર્વૃત્તિની અપેક્ષાએ પણ દીન હોય છે.

તથા-૧કઃ-કથિત્ પૂર્વ દીનઃ, જન્મનો દરિદ્રતાત્ પશ્ચાદ્ અદીનઃ, સમુપ-
જિતસમ્પત્તિકત્વાત્, યદ્વા-દીનઃ, વહિર્વૃત્ત્યા મ્લાનમુલયુક્તત્વાત્ અદીનઃ અન્ત-
ર્વૃત્ત્યા ઔદાર્યાદિગુણવત્ત્વાત્, ઇતિ દ્વિતીયો ભજ્ઞઃ । ।

તથા-૧કઃ-અપરઃ પુરુષઃ પૂર્વમ્ અદીનઃ, સમ્પત્ત્યાદિશાલિત્વાત્, પશ્ચાદ્
દીનો વિનષ્ટસમ્પત્ત્યાદિત્વાત્, યદ્વા-દીનઃ, વહિર્વૃત્ત્યા સુન્દરાઽઽકારત્વાત્, દીનઃ,
અન્તર્વૃત્ત્યા કલુષિતચિત્તત્વાત્, ઇતિ તૃતીયો ભજ્ઞઃ । ૩ ।

તથા-૧કઃ-કથિત્ પુરુષઃ પૂર્વમ્ અદીનઃ, ધનાદિસમ્પન્નત્વાત્, પશ્ચાદ્પિ
અદીનઃ, તદ્વૃદ્ધિમત્ત્વાત્, યદ્વા-અદીનઃ, વહિર્વૃત્ત્યા હૃષ્ટપુષ્ટશરીરત્વાત્, પુનરપ્યદીનઃ
અન્તર્વૃત્ત્યા પ્રશસ્તભાવવત્ત્વાત્, ઇતિ ચતુર્થો ભજ્ઞઃ ૪।૧।

જન્મ સે દરિદ્ર હોને કે કારણ પહેલે તો-દીન હોતા હૈ પશ્ચાત્ અપને
પુરુષાર્થ સે અર્જિત સમ્પત્તિ વાલા હો જાને સે દીન નહીં રહતા હૈ,
અથવા-મ્લાન મુલ્લ સે યુક્ત હોને કે કારણ કોઈ એક મનુષ્ય વહિર્વૃત્તિ
સે તો દીન હોતા હૈ, ઔર ઔદાર્ય આદિ ગુણો સે યુક્ત હોને કે કારણ અન્ત-
ર્વૃત્તિ સે અદીન હોતા હૈ. એસા યહ-દ્વિતીય ભજ્ઞ હૈ । તથા-કોઈ એક
પુરુષ એસા હોતા હૈ જો-સમ્પત્તિ આદિ સે યુક્ત હોને કે કારણ પહેલે
અદીન હોતા હૈ ઔર-પશ્ચાત્ વિનષ્ટ સમ્પત્તિવાલા હો જાને સે દીન
હો જાતા હૈ, અથવા-વાહર મેં સુન્દરાકાર વાલા હોને સે કોઈ એક
પુરુષ પહેલે અદીન હોતા હૈ ઔર વાદ મેં કલુષિત ચિત્તવૃત્તિવાલા હોને
કે કારણ અન્તરજ્ઞ સે દીન હોતા હૈ એસા યહ તૃતીય ભજ્ઞ હૈ-૩ । તથા-
કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો-પહેલે ભી ધનાદિ સમ્પન્ન હોને કે

બીજો ભાગો-કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જન્મથી દરિદ્ર
હોવાને કારણે પહેલાં તો દીન હોય છે, પણ પાછળથી પુરુષાર્થ દ્વારા ધના-
પાજન કરવાને કારણે દીન રહેતો નથી. અથવા મ્લાન મુખાકૃતિથી યુક્ત
હોવાને કારણે કોઈ એક પુરુષ બાહ્યવૃત્તિથી તો દીન લાગતો હોય છે, પણ
ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે અન્તર્વૃત્તિથી અદીન હોય છે.

ત્રીજો ભાગો-કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સંપત્તિશાળી
હોવાને કારણે પહેલાં તો અદીન હોય છે, પણ પાછળથી તેની સંપત્તિનો
નાશ થઈ જવાથી દીન અવસ્થાવાળો થઈ ગયો હોય છે. અથવા સુન્દર મુખા-
કૃતિ આદિને કારણે કોઈ માણસ બાહ્યદૃષ્ટિએ ભેતાં તો અદીન લાગે છે, પણ
કલુષિત ચિત્તવાળો હોવાને લીધે અન્તર્વૃત્તિથી દીન હોય છે.

ચોથો ભાગો-કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ
ધનાદિથી સંપન્ન હોવાને કારણે અદીન હોય છે અને ત્યારબાદ ધનાદિની

“ ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ-ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ-ચત્તારઃ પુરુષગ્રહારાઃ, પ્રજ્ઞ-પ્તાનિ, તથા-દીનો નામૈકો દીનપરિણતઃ, દીનો જાત્યાદિદીનઃ, દીનપરિણતઃ-દીનત્વેન પરિણતઃ હિંસાદિકર્મકારિત્વાત્, ઇતિ પ્રથમો ભક્તઃ । એવં ચતુર્ભક્તી વિજ્ઞેયા ॥ ૪ ॥

અનયા રીત્યા રૂપ-મનઃ સંકલ્પ-પ્રજ્ઞા દૃષ્ટિ-શીલાઽઽચાર-વ્યવહાર-પરાક્રમ-વૃત્તિ-જાતિ ભાષ્ય-અભાસિ-સેવિ-પર્યાય પરિવારેતિશબ્દાનાં દીનશબ્દેન સંયોજનેન પ્રત્યેકં ચતુર્ભક્તી વોધ્યા । એવાં વ્યાખ્યાઽસ્થૈવ ચતુર્થસ્થાનસ્ય પ્રથમોદ્દેશે દ્વિતીયસૂત્રે વિલોકનીયા । સૂ૦ ૪૦ ।

કારણ અદીન હોતા હૈં ઓર-ગચ્છાત્ મ્હી ધનાદિ કી વૃદ્ધિ હો જાને કે કારણ અદીન બના રહતા હૈં-૪ એસા વહ ચૌથા ભક્ત હૈં । યહ પ્રથમ સૂત્રગત ભક્ત ચતુષ્ટય કા ભાવ હૈં-દ્વિતીય સૂત્રગત જો-ભક્ત ચતુષ્ટય હૈં ઉસકા ભાવ હસ પ્રકાર સે હૈં-કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈં જો-જાત્યાદિ સે પહેલે સે હી દીન દીન હોતા હૈં ઓર વાદ મેં મ્હી હિંસા કાર્યકારી હો જાને સે દીનતા સે પરિણત હો જાતા હૈં એસા યહ-પ્રથમ ભક્ત હૈં-૧ હસી પ્રકાર સે હસ સૂત્ર કે અવશિષ્ટ ત્રીન ભક્ત મ્હી અપને આપ સમજના ચાહિયે-૪ । હસી રીતિ સે રૂપ-મન-સંકલ્પ-પ્રજ્ઞા-દૃષ્ટિ-શીલાચાર-વ્યવહાર-પરાક્રમ-વૃત્તિ - જાતિ-ભાષી - અવભાષી-સેવી-પર્યાય ઓર-પરિવાર. હન શબ્દોં કો દીન શબ્દ કે સાથ જોડ

વૃદ્ધિ થવાને કારણે અદીન જ રહે છે. અથવા સુંદર મુખાકૃતિ આદિને કારણે બાહ્યવૃત્તિથી પણ અદીન હોય છે અને ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી સુક્ત હોવાને કારણે અન્તર્વૃત્તિથી પણ અદીન જ હોય છે. આ રીતે પહેલાં સૂત્રના ચાર વિકલ્પોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા સૂત્રના ચાર ભાંગાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) “ દીન દીન પરિણત ” કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પહેલાં પણ દીન હોય છે અને ત્યારબાદ હિંસા પ્રવૃત્તિમાં પડી જવાને કારણે દીનતા પરિણત થઈ ગયો હોય છે, એવો આ પહેલો ભાગો સમજવો. એ જ પ્રમાણે આ સૂત્રના બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ જાતે જ સમજી લેવા. એ જ પ્રમાણે રૂપ, મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર, પરાક્રમ, વૃત્તિ, જાતિ, ભાષી, અવભાષી, સેવી, પર્યાય અને પરિવાર આ શબ્દોને દીન શબ્દ સાથે ઉપરના ક્રમ પ્રમાણે જોડીને જે ચતુર્ભક્તીઓ બનાવવામાં આવી છે, તેમનો ભાવાર્થ પણ પહેલાં અને બીજા સૂત્રમાં કરેલા

પુરુષજાતાધિકારાદેવાષ્ટાદશસૂત્રીમાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-અજ્જે
નામમેગે અજ્જે ૪, ૧,

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-અજ્જે નામમેગે અજ્જ-
પરિણ્ણ ૪, ૨। એવં અજ્જરૂવે ૩, અજ્જમળે ૪, અજ્જસંકપ્પે ૫, અજ્જ-
પન્ને ૬, અજ્જદિટ્ઠી ૭, અજ્જસીલાયારે ૮, અજ્જવવહારે ૯, અજ્જપર-
ક્કમે ૧૦, અજ્જવિત્તી ૧૧, અજ્જજાઈ ૧૨, અજ્જભાસી ૧૩, અજ્જઓ-
ભાસી ૧૪, અજ્જસેવી ૧૫, એવં અજ્જપરિણ્ણ ૧૬, અજ્જપરિણ્ણાલે
૧૭ એવં સત્તર આલાવગા ૧૭ જહા દ્વીળેણં ભણિયા, તહા
અજ્જેણવિ ભાણિયઠ્ઠા,

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-અજ્જે નામમેગે અજ્જ-
ભાવે ૧, અજ્જે નામમેગે અળ્લજ્જભાવે ૨, અળ્લજ્જે નામમેગે અજ્જ-
ભાવે ૩, અળ્લજ્જે નામમેગે અળ્લજ્જભાવે ૪, ૧૮ । સૂ. ૪૧ ।

છાયા—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-આર્યો નામૈક આર્યઃ ૪, ૧,
ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-આર્યો નામૈક આર્યપરિણતઃ ૪, ૨।
કર પ્રત્યેક કી ચતુર્ભજ્ઞી બના લેના ચાહિયે । इन पदों की व्याख्या
इसी चतुर्थ स्थानके प्रथम उद्देशक में द्वितीय सूत्र में देख लेना चाहिये ॥ ४०

પુરુષજાત કે અધિકાર કો લેકર અથ સૂત્રકાર અષ્ટાદશ સૂત્રીકા
કથન કરતે હૈ—“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા ”—इत्यादि—४१

સ્પષ્ટીકરણને આધારે સમજી દેવો. આ પદોની વ્યાખ્યા ચતુર્થ સ્થાનના
પહેલા ઉદ્દેશના બીજા સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે, તે ત્યાંથી વાંચી લેવી ॥ સૂ. ૪૦ ॥

પુરુષ જાતનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તે સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર
૧૮ સૂત્રો દ્વારા પુરુષ પ્રકારોનું કથન કરે છે,

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા ” इत्यादि—

એવમાર્યરૂપઃ ૩, આર્યમનાઃ ૪, આર્યસંકલ્પઃ ૫, આર્યમજ્ઞઃ ૬, આર્યદૃષ્ટિઃ ૭, આર્યશીલાઽઽચારઃ ૮, આર્યવ્યવહારઃ ૯, આર્યપરાક્રમઃ ૧૦, આર્યવૃત્તિઃ ૧૧, આર્યજાતિ ૧૨, આર્યભાષી ૧૩, આર્યાવભાસી ૧૪, આર્યસેવી ૧૫, એવમાર્યપર્યાયઃ ૧૬, આર્યપરિવારઃ ૧૭, એવં સપ્તદશાઽઽલાપકાઃ ૧૭ યથા દીનેન મણિતાઃ, તથાઽઽર્યેણાપિ મણિતવ્યાઃ,

ચત્ત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથા—આર્યો નામૈક આર્યભાવઃ ૧, આર્યો નામૈકોઽનાર્યભાવઃ ૨, અનાર્યો નામૈક આર્યભાવઃ ૩, અનાર્યો નામૈકોઽનાર્યભાવઃ ૪, ૧૮ । સૂ૦ ૪૧ ।

ચાર પ્રકારકે પુરુષ કહે છે તે એક પ્રકાર છે,

આર્ય નામ વાળા છે અને આર્ય છે ૪-૧

ચાર પ્રકાર કે પુરુષ કહે છે—આર્ય નામવાળા આર્ય પરિણત છે ૪-૨, હસી તરફ છે આર્ય રૂપ, વાળા ૩, આર્ય મનવાળા ૪, આર્ય સંકલ્પ વાળા ૫, આર્ય પ્રજ્ઞાવાળા ૬, આર્ય દૃષ્ટિ વાળા ૭, આર્ય શીલ વાળા ૮, આર્ય વ્યવહાર વાળા ૯, આર્ય પરાક્રમ વાળા ૧૦, આર્ય વૃત્તિ વાળા ૧૧, આર્ય જાતિ વાળા ૧૨, આર્ય ભાષા વાળા ૧૩, આર્યાવભાષી ૧૪, આર્યસેવી ૧૫, આર્ય પર્યાયવાળા ૧૬, આર્ય પરિવાર વાળા ૧૭, હસ પ્રકાર કે સત્રહ આલાપક હોતે છે જૈસે દીનકે સાથ કે આલાપક કહે છે તેવે હી આર્ય કે સાથ મી કહના ચાહિયે.

પુરુષજાત ચાર કહે ગયે છે જૈસે—આર્ય-આર્ય ભાવવાળા-૧ આર્ય અનાર્ય ભાવવાળા-૨ અનાર્ય આર્ય ભાવવાળા-૩ અને-અનાર્ય અનાર્ય

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, જેવી રીતે કે આર્ય નામવાળા છે અને આર્ય છે. ૪-૧

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—આર્ય નામવાળા છે અને આર્ય પરિણત છે. ૪-૨ એ જ રીતે આર્ય રૂપવાળા ૩, આર્ય મનવાળા ૪, આર્ય સંકલ્પવાળા ૫, આર્ય પ્રજ્ઞાવાળા ૬, આર્ય દૃષ્ટિવાળા ૭, આર્ય શીલવાળા ૮, આર્ય વ્યવહારવાળા ૯, આર્ય પરાક્રમવાળા ૧૦, આર્ય વૃત્તિવાળા ૧૧, આર્ય જાતિવાળા ૧૨, આર્ય ભાષાવાળા ૧૩, આર્યાવભાષી ૧૪, આર્ય સેવી ૧૫, આર્ય પર્યાયવાળા ૧૬, આર્ય પરિવારવાળા ૧૭, એ રીતે સત્તર આલાપકો અને છે. જેવી રીતે દીનની સાથેના આલાપકો કહ્યા છે, તેવી જ રીતે આર્યની સાથેના આલાપકો પણ કહેવા જોઈએ.

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) આર્ય આર્યભાવયુક્ત, (૨) આર્ય અનાર્ય ભાવયુક્ત, (૩) અનાર્ય આર્ય ભાવયુક્ત અને (૪) અનાર્ય અનાર્ય

ટીકા—“ ચત્તારિ પુરિસજ્ઞાયા ” इत्यादि—तत्रऽऽर्यो नवविधः, यदाह—

“ खेत्ते जाईकुलकम्मसिप्पभासाइ नाणचरणे य ।

दंसण आरिय णवहा मिच्छा संगजवणखसमाई । १ । ” इति,

छाया—“ क्षेत्रे जातिकुलकर्मशिल्पभाषे ज्ञानचरणे च ।

दर्शने आर्यो नवधा म्लेच्छाः शक-यवन-खसादयः । २ । ”

तत्र क्षेत्राऽऽर्यः—पापकर्मरहितो विशुद्ध इत्यर्थः, तथा—आर्यभावः—क्षायिकादि-
ज्ञानादिगुणसम्पन्नः, अनार्यभावश्च—क्रोधादिकलुषित इति । शेषं सुगमम् । सू० ४१ ।

भाववाला-૪ इस सूत्र में जो आर्य कहा गया है, वह नौ प्रकारका कहा गया है-खेत्ते, जाई, कुल, कम्म, इत्यादि. क्षेत्रार्य-१ जात्यार्य-२ कुलार्य-३ कर्मार्य-४ शिलार्य-५ भाषार्य-६ ज्ञानार्य-७ चारित्रार्य-८ और-दर्शनार्य-९। तथा, म्लेच्छ, शक, यवन, और खस आदि ये अनार्य कहे गये हैं। जो क्षेत्र आर्य होता है. वह-पाप रहित होता है. विशुद्ध होता है, तथा—क्षायिक आदि ज्ञानादि गुणों से सम्पन्न होता है. और—अनार्य भाव जो, क्रोधादिक है उनसे भी कलुषित होता है। बाकी का सब कथन सुगम है. तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि-जो क्षायादि ज्ञानादि भावों से युक्त होता है वह—“ आर्यभाव ” से, और-जो क्रोध आदि से कलुषित होता है वह—“ अनार्यभाव ” से लिया गया है. इस तरह इन शब्दों को समझ कर ये-आर्य-अनार्य आदि चारों भङ्ग सुगम रीति से समझे जा सकते हैं ॥ सू० ४१ ॥

ભાવયુક્ત. આ સૂત્રમાં જે આર્ય કહેવામાં આવેલ છે તે નવ પ્રકારના સમ-
જવા. જેમકે-“ખેત્તે-જાઈ-કુલ-કમ્મ” ઇત્યાદિ--(૧) ક્ષેત્રાર્ય, (૨) જાત્યાર્ય,
(૩) કુલાર્ય, (૪) કર્માર્ય, (૫) શિલ્પાર્ય, (૬) ભાષાર્ય, (૭) જ્ઞાનાર્ય, (૮) ચારિત્રાર્ય
અને (૯) દર્શનાર્ય. એ રીતે દર્શનશાસ્ત્રમાં આર્ય નવ પ્રકારનાં કહ્યા છે. શક,
યવન અને ખસ આદિને મ્લેચ્છ, અનાર્ય કહ્યા છે જે ક્ષેત્રાર્ય હોય છે તે પાપ
રહિત (વિશુદ્ધ) હોય છે અને ક્ષાયિક આદિ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે,
અને ક્રોધાદિક જે અનાર્યભાવ છે તેનાથી પણ કલુષિત હોય છે, બાકીનું કથન
સુગમ છે. આ કથનનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-ક્ષાયિક આદિ જ્ઞાનાદિ
ભાવોથી યુક્ત પુરુષને આર્યભાવ યુક્ત કહ્યો છે, અને ક્રોધાદિથી કલુષિત
ભાવયુક્ત પુરુષને અનાર્ય ભાવયુક્ત કહ્યો છે. આ રીતે આ શબ્દોને સમજ-
વાથી આર્ય-અનાર્ય આદિ ચારે ભાંગા સરળતાથી સમજી શકાય છે. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

दार्ष्टान्तिकभूतपुरुषजातमेव वृषभदृष्टान्तेन निरूपयितुमाह—

मूलम्—चत्वारि उसभा पणत्ता, तं जहा—जाइसपन्ने १,
कुलसंपन्ने २, बलसंपन्ने ३, रूवसंपन्ने ४।

एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—जाइसंपन्ने
१, जाव रूवसंपन्ने ४। १।

चत्वारि उसभा पणत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे णो
कुलसंपण्णे १, कुलसंपन्ने णाममेगे णो जाइसंपण्णे २, एगे
जाइसंपण्णे वि कुलसंपण्णे वि ३, एगे णो जाइसंपण्णे णो
कुलसंपण्णे ४।

एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे
णाममेगे ४, २।

चत्वारि उसभा पणत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे
णो बलसंपण्णे ४,

एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—जाइ-
संपण्णे ४, ३।

चत्वारि उसभा पणत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे
णो रूवसंपण्णे ४,

एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे
णाममेगे णो रूवसंपण्णे, ४, ४।

चत्वारि उसभा पणत्ता, तं जहा—कुलसंपण्णे णाममेगे
णो बलसंपण्णे ४, एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं
जहा—कुलसंपण्णे णाममेगे णो बलसंपण्णे ४, ५,

ચત્તારિ ઉસમા પળ્લન્તા, તં જહા—કુલસંપળ્ણે ણામમેગે
ળો રૂવસંપળ્ણે ૪, એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં
જહા—કુલં ૪, ૬,

ચત્તારિ ઉસમા પળ્લન્તા, તં જહા—વલસંપળ્ણે ણામમેગે
ળો રૂવસંપળ્ણે ૪, એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં
જહા—વલસંપળ્ણે ણામમેગે ૪, ૭ । સૂ. ૪૨ ।

છાયા—ચત્તાર ઋપમાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા—જાતિસમ્પન્નઃ ૧, કુલસમ્પન્નઃ ૨,
વલસમ્પન્નઃ ૩, રૂપસમ્પન્નઃ ૪।

એવમેવ ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા—જાતિસમ્પન્નો યાવદ્ રૂપ-
સમ્પન્નઃ ૪, ૧।

ચત્તાર ઋપમાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા—જાતિસમ્પન્નો નામૈકો નો કુલસમ્પન્નઃ ૧,
કુલસમ્પન્નો નામૈકો નો જાતિસમ્પન્નઃ ૨, એકો જાતિસમ્પન્નોઽપિ કુલસમ્પન્નોઽપિ
૩, એકો નો જાતિસમ્પન્નો નો કુલસમ્પન્નઃ ૪,

અવ સૂત્રકાર દાર્ઘાન્તિક ભૂત પુરુષ જાત કો હી વૃષભ દૃષ્ટાન્ત
સે નિરૂપિત-કરતે હૈં—“ ચત્તારિ ઉસમા પળ્લન્તા ”—ઇત્યાદિ ॥૪૨॥

સૂત્રાર્થ—વૃષભ ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—જાતિ સમ્પન્ન-૧ કુલસ-
મ્પન્ન-૨ વલ સમ્પન્ન-૩ ઔર-રૂપ સમ્પન્ન-૪ હસી પ્રકાર સે પુરુષ ભી ચાર
પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં—જાતિ સમ્પન્ન, યાવત્ રૂપ સમ્પન્ન-૪, ૧। પુનઃ—
બૈલ ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં, જાતિ સમ્પન્ન નો કુલસમ્પન્ન, ૧ કુલ
સમ્પન્ન નો જાતિસમ્પન્ન, ૨ જાતિ સમ્પન્ન ભી કુલસમ્પન્ન ભી, ૩ ઔર

હવે સૂત્રકાર વૃષભના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દાર્ઘાન્તિક પુરુષજાતોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ ચત્તારિ ઉસમા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—વૃષભ (ખજદ) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) જાતિ સંપન્ન, (૨) કુલ
સંપન્ન, (૩) ખલ સંપન્ન, (૪) રૂપ સંપન્ન. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ જાતિ
સંપન્ન આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

વૃષભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) જાતિ સંપન્ન,
નો કુલ સંપન્ન, (૨) કુલ સંપન્ન નો જાતિ સંપન્ન, (૩) જાતિ સંપન્ન-કુલ

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जातिसम्पन्नो नामैकः ४, २।
चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-जातिसम्पन्नो नामैको नो बलसम्पन्नः ४,
एवं चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जातिसम्पन्नः ४, ३,

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-जातिसम्पन्नो नामैको नो रूपसम्पन्नः
४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जातिसम्पन्नो नामैको नो
रूपसम्पन्नः, ४, ४।

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-कुलसम्पन्नो नामैको नो बलसम्पन्नः ४,
एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कुलसम्पन्नो नामैको नो बल-
सम्पन्नः ४, ५।

નો જાતિસમ્પન્ન નો કુલસમ્પન્ન, ૪ હસી પ્રકાર સે પુરુષ ઢી ચાર પ્રકાર
કે કહે ગયે હૈં-જાતિ સમ્પન્ન નો કુલસમ્પન્ન, ૧ યાવત્ નો જાતિ સમ્પન્ન
નો કુલ સમ્પન્ન, ૪ । પુનઃ-બૈલ ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં-જાતિ સમ્પન્ન
નો બલસમ્પન્ન, ૧ બલસમ્પન્ન નો જાતિસમ્પન્ન, ૨ જાતિ સમ્પન્ન ઢી
બલ સમ્પન્ન ઢી, ૩ તથા-નો જાતિસમ્પન્ન નો બલસમ્પન્ન, ૪। પુનઃ-
બૈલ ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, જાતિસમ્પન્ન નો રૂપસમ્પન્ન, ૧ રૂપ
સમ્પન્ન નો જાતિસમ્પન્ન, ૨ જાતિ સમ્પન્ન ઢી રૂપ સમ્પન્ન ઢી, ૩ નો
જાતિ સમ્પન્ન નો રૂપ સમ્પન્ન, ૪ હસી પ્રકાર સે પુરુષ ઢી ચાર પ્રકાર
કે કહે ગયે હૈં, જાતિ સમ્પન્ન નો રૂપ સમ્પન્ન-૧ યાવત્-નો જાતિસમ્પન્ન
નો રૂપસમ્પન્ન-૪ । પુનઃ-બૈલ ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, કુલસમ્પન્ન
નો બલસમ્પન્ન, ૧ બલ સમ્પન્ન નો કુલસમ્પન્ન, ૩ કુલસમ્પન્ન ઢી
બલસમ્પન્ન ઢી, ૩ તથા-નો કુલસમ્પન્ન નો બલસમ્પન્ન, ૪ હસી

સંપન્ન, (૪) નો જાતિ સંપન્ન-નો કુલ સંપન્ન. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ
(૧) જાતિ સંપન્ન નો કુલ સંપન્ન, વગેરે ચાર પ્રકાર સમજવા.

બીજી રીતે પણ વૃષભના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જાતિ સંપન્ન નો
બલ સંપન્ન, (૨) બલ સંપન્ન નો જાતિ સંપન્ન, (૩) જાતિ સંપન્ન બલ સંપન્ન
(૪) નો જાતિ સંપન્ન નો બલ સંપન્ન. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ ચાર
પ્રકાર સમજવા વૃષભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) જાતિ
સંપન્ન નો રૂપ સંપન્ન, (૨) રૂપ સંપન્ન નો જાતિ સંપન્ન, (૩) જાતિ સંપન્ન
અને રૂપ સંપન્ન, (૪) નો જાતિ સંપન્ન નો રૂપ સંપન્ન. પુરુષના પણ એવાજ
ચાર પ્રકાર સમજવા. વૃષભના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કુલ
સંપન્ન નો બલ સંપન્ન, (૨) બલ સંપન્ન નો કુલ સંપન્ન, (૩) કુલ સંપન્ન
અને બલ સંપન્ન, (૪) કુલ સંપન્ન નો બલ સંપન્ન. ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર

ચત્વાર ઋષભાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા-કુલસમ્પન્નો નામૈકો નો રૂપસમ્પન્નઃ ૪,
એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્યથા-કુલ ૪, ૬।

ચત્વાર ઋષભાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા-બલસમ્પન્નો નામૈકો નો રૂપસમ્પન્નઃ ૪,
એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્યથા-બલસમ્પન્નો નામૈકઃ ૪, ૭ સૂ. ૪૨।

ટીકા—“ ચત્વારિ ડસભા ” ઇત્યાદિ—ઋષભાઃ-બલીવર્ધાઃ ચત્વારઃ પ્રજ્ઞતાઃ,
તદ્યથા-જાતિસમ્પન્નાઃ-જાતિઃ-ગુણવન્માતૃકતા, તથા સમ્પન્ન-યુક્તઃ ૧, -કુલસ-
મ્પન્નઃ-કુલં-ગુણવત્પિતૃકત્વં, તેન સમ્પન્નઃ ૨, બલસમ્પન્નઃ-બલં-ભારવહનાદિ-
સામર્થ્યં, તેન સમ્પન્નઃ ૩, રૂપસમ્પન્નઃ-રૂપં-શરીરસૌન્દર્યં, તેન સમ્પન્નઃ ૪।

પ્રકાર સે પુરુષ મી ચાર પ્રકારકે કહે ગયેહૈં, જૈસે-કુલ સમ્પન્ન નો બલ
સમ્પન્ન, ૧ આદિ-૪। પુનશ્ચ-બૈલ ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, બલ સમ્પન્ન
નો રૂપ સમ્પન્ન-૧ ઇત્યાદિ-૪ હસી પ્રકાર સે પુરુષ મી ચાર પ્રકાર કે
કહે ગયે હૈં-બલ સમ્પન્ન નો રૂપસમ્પન્ન-૧ આદિ-૪, ૭

ટીકાર્થ-વૃષભસૂત્રમેં જો ચાર પ્રકારકે બલીવર્દ પ્રગટ કિયે ગયેહૈં ઉનકા
તાત્પર્ય એસાહૈ-જાતિ સમ્પન્ન આદિ -માતૃ પક્ષકા નામ જાતિહૈ, પિતૃ પક્ષકા
નામ કુલ હૈ. જિસ બૈલ કી જાતિ ગુણયુક્ત માતાવાલીહૈ, એસી ગુણયુક્ત
માતા કી જાતિ સે જો યુક્ત હોતા હૈ વહ-બૈલ જાતિ સમ્પન્ન કહા ગયા
હૈ, તથા-ગુણવાન્ પિતાકા જિસકા કુલ હૈ એસા વહ બૈલ કુલ સમ્પન્ન
કહા જાતા હૈ । ભારવહન શક્તિ કા નામ બલ હૈ. જો-બૈલ હસ બલ
સે સમ્પન્ન હોતા હૈ વહ બૈલ બલ સમ્પન્ન કહા જાના હૈ । શારીરિક
સૌન્દર્ય કા નામ રૂપ હૈ. હસ રૂપ સે જો બૈલ સમ્પન્ન હોતા હૈ વહ-બૈલ
રૂપ સમ્પન્ન કહા જાતા હૈ । હસી તરહ સે પુરુષ મી ચાર પ્રકાર કે કહે

ઉપર મુજબ સમજવા. બળદના પશુ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પશુ કહ્યા છે.

(૧) બલ સંપન્ન-નો રૂપ સંપન્ન, ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજ લેવા. પુરુષના
પશુ બલ સંપન્ન-નો રૂપ સંપન્ન આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા.

ટીકાર્થ-વૃષભસૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના બળદ કહ્યા છે તે ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટી-
કરણ—માતૃપક્ષનું નામ જાતિ છે, પિતૃપક્ષનું નામ કુલ છે જે બળદની માતા
શુભસંપન્ન હોય છે તે બળદને જાતિસંપન્ન કહે છે. જે બળદનો પિતા શુભસંપન્ન
છે, તે બળદને કુલસંપન્ન કહે છે. ભારવહન કરવાની શક્તિનું નામ બળ છે
જે બળદ ભારવહન કરવાની શક્તિવાળો હોય છે તેને બળસંપન્ન કહે છે.
શારીરિક સૌંદર્યને રૂપ કહે છે, આ રૂપથી જે બળદયુક્ત હોય છે, તેને
રૂપસંપન્ન કહે છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષ પશુ ચાર પ્રકારના હોય છે-વિશુદ્ધ

“એવામેવે”-ત્યાદિ-એવમેવ - ઋપભગદેવ, પુરુષજાતાનિ ચત્તારિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથા-પુરુષો જાતિસમ્પન્ન:-વિશુદ્ધમાતૃવંશયુક્તો ભવતિ, એવં કુલચલરૂપેષ્વપિ ભજ્ઞા વોધ્યાઃ । इदं दृष्टान्तदाष्टान्तिकरूपं सामान्यसूत्रम् ? ।

“ચત્તારિ ઉસમા” ઇત્યાદિ—ઋપભાથત્વારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-એકઃ-કશ્ચિદ્ ઋપભો જાતિસમ્પન્નો ભવતિ, કિન્તુ કુલસમ્પન્નો નો ભવતિ ૧, શેષં ભજ્ઞત્રયં સુગમમ્ ।

ગયે હૈં-વિશુદ્ધ માતૃવંશ સે જો પુરુષ યુક્ત હોતા હૈં વહ-પુરુષ જાતિ સમ્પન્ન કહા ગયા હૈં । વિશુદ્ધ પિતૃવંશ સે જો પુરુષ યુક્ત હોતા હૈં વહ-કુલ સમ્પન્ન કહા ગયા હૈં । ભારવહન આદિ કરનેકી શક્તિ સે જો યુક્ત હોતા હૈં વહ-પુરુષ ચલ સમ્પન્ન કહા ગયા હૈં, । તથા શારીરિક સૌન્દર્ય સે જો યુક્ત હોતા હૈં વહ-રૂપ સમ્પન્ન કહા ગયા હૈં, યહ દૃષ્ટાન્ત ઓર દાષ્ટાન્તિક રૂપ સૂત્ર સામાન્ય હૈં । ચાર પ્રકાર કે વૈલ જો-“જાતિ સંપન્ન નો કુલ સમ્પન્ન”-ઇત્યાદિ રૂપ સે પ્રકટ કિયે ગયે હૈં ઉનકા ભાવ એસા હૈં કિ-કોઈ એક વૈલ એસા હોતા હૈં જો ગુણવતી માતાકી જાતિ મેં તો હોતા હૈં કિન્તુ-કુલ-ગુણવાન પિતા કે વંશ કા નહીં હોતા હૈં. ઇસ પ્રકાર કા યહ પ્રથમ ભંગ હૈં-૧ ઇસી પ્રકારસે શેષ ભજ્ઞ ત્રય ભી સમજ્ઞ લેના ચાહિયે । જિસ પ્રકાર સે યે વૈલ સમ્પન્નથી ચાર પ્રકાર કહે ગયે હૈં ઊસી પ્રકાર સે પુરુષોં કે ભી ચાર

માતૃવંશથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેને જાતિસંપન્ન કહે છે. વિશુદ્ધ પિતૃવંશથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેને કુલસંપન્ન કહે છે ભારવહન આદિ કરવાની શક્તિથી જે પુરુષયુક્ત હોય છે તેને બલમંપન્ન કહે છે. તથા શારીરિક સૌંદર્યથી જે પુરુષયુક્ત હોય છે તેને રૂપસંપન્ન કહે છે. આ દૃષ્ટાન્ત અને દાષ્ટાન્તિક રૂપ સામાન્ય સૂત્ર છે.

બળહના “જાતિ સંપન્ન-નો કુલ સંપન્ન” ઇત્યાદિ જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

પહેલો ભાંગો—કોઈ વૃષભ એવો હોય છે કે જે શુણ્વતી માતાની અપેક્ષાએ તો જાતિસંપન્ન હોય છે, પણ શુણ્વાન પિતાના વંશમાં જન્મ નહીં થવાને કારણે કુલસંપન્ન હોતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણે ભાંગો પણ સમજી લેવા. જેવી રીતે બળહના આ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે

“ एवामेवे ”—त्यादि-एवमेव-ऋषभदेव, पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः-ऋषिन् पुरुषः, जातिसम्पन्नो भवति किन्तु कुल सम्पन्नो नो भवति, शेषं भङ्गत्रयं सुगमम्, इत्यमेवाग्रिमदृष्टान्तसूत्राणि सदाष्टान्तिकानि पञ्च बोध्यानि । तत्र जातिकुलसंयुक्तसूत्रवत् जातिवल-जातिरूपसंयोगेन सूत्रद्वयम् २। तथा-कुल-वल कुलरूपसंयोगेन सूत्रद्वयम् ४। पुनश्च-वलरूपसंयोगेनैकं सूत्रमिति पञ्च ५। एवं सामान्यसूत्र-जातिकुलसंयुक्तसूत्रसंमेलनेन सप्त सूत्राणि ७ जातानि । सू० ४२ ।

प्रकार कहे गये है । इन में कोई एक पुरुष ऐसा होता है माता की विशुद्ध जाति वाला तो होना है पर-विशुद्ध पिता के वंश वाला नहीं होता है. यह-प्रथम भङ्ग है, इसी प्रकार से शेष तीन भङ्गों को भी जान लेना चाहिये. क्योंकि-वे सुगम हैं । इसी प्रकार से आगे के दृष्टान्त सूत्र ५-भी दाष्टान्तिक सूत्रों के साथ घटा लेना चाहिये । जाति-और कुल इनके संयुक्त सूत्रों की तरह जाति-वल, जाति-रूप के संयोग से भङ्गा बनाने के लिये २-दो सूत्र हैं, पुनः-कुल वल-कुल-रूप इनके संयोग से २-दो सूत्र हैं, पुनः-वल-रूप, के संयोग से एक सूत्र हैं, इस प्रकार से ये ५-सूत्र हैं । इसी तरह से सामान्य सामान्य सूत्र जाति-कुल-संयुक्त सूत्रों को सम्मिलित हो जाने से ये-७ सात सूत्र हो जाते हैं । सू४२ ।

પુરુષના પશુ “ જાતિસંપન્ન-નો કુલસંપન્ન ” ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે માતાની અપેક્ષાએ તો વિશુદ્ધ જાતિ-વાળો હોય છે, પણ પિતાની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ જાતિવાળો હોતો નથી. આ પહેલો વિકલ્પ છે, બાકીના ત્રણ વિકલ્પોનો ભાવાર્થ પશુ એ જ પ્રમાણે સમજી લેવો. એ જ પ્રમાણે પછીના પાંચ દૃષ્ટાન્તસૂત્રોને પણ દાષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે ઘટાવી દેવા. જાતિ અને કુલના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. જાતિ અને બળના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે અને જાતિ અને રૂપના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. આ રીતે જાતિ સાથે અનુક્રમે કુલ, બળ અને રૂપના યોગ-વાળા ત્રણ સૂત્ર છે. એ જ પ્રમાણે કુળ અને બળના યોગથી તથા કુળ અને રૂપના યોગથી ચાર ચાર ભાંગાવાળા બે સૂત્ર બને છે અને બલ અને રૂપના સંયોગથી ચાર ભાંગાવાળું એક સૂત્ર બને છે. આ રીતે ૧ સામાન્ય સૂત્ર, જાતિ સાથે કુળ, બલ અને રૂપના યોગવાળાં ૩ સૂત્ર, કુળ સાથે બળ અને રૂપના યોગવાળાં બે સૂત્ર અને બળ સાથે રૂપના યોગવાળું ૧ સૂત્ર મળીને કુલ ૭ સૂત્ર થાય છે. આ વાત ટીકામાં આપેલ કોઠામાં સમજાવી છે—

જાતિ, કુળ, બળ અને રૂપ આ પ્રત્યેકના એક એક ભાંગાવાળું સામાન્ય સૂત્ર, તેનો ક્રમાંક પહેલો સમજવો. ॥ સૂ. ૪૨ ॥

सूत्रपदकस्थापना यथा—

भङ्गा	सूत्रसंख्या	सामान्य—	
जाति-कुल	४-१	कुल-वल	४-४
जाति-वल	४-१	कुल-रूप	४-५
जाति-रूप	४-१	वल-रूप	४-६

जात्यादि चतुष्टययुक्तं सामान्य सूत्रम् १ संकलितसूत्राणि सप्त ७
अथ हस्तिदृष्टान्तेन प्राह —

मूलम्—चत्वारि हत्थी पणत्ता, तं जहा—भदे १, मंदे २,
मिष्ट ३, संकिण्णे ४।

एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—भदे १,
मंदे २, मिष्ट ३, संकिण्णे ४। ११।

चत्वारि हत्थी पणत्ता, तं जहा—भदे णाममेगे भदमणे १,
भदे णाममेगे मंदमणे २, भदे णाममेगे मियमणे ३, भदे णाम-
मेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं
जहा—भदे णाममेगे भदमणे १, भदे णाममेगे मंदमणे २, भदे
णाममेगे मियमणे ३, भदे णाममेगे संकिण्णमणे ४, १२।

चत्वारि हत्थी पणत्ता, तं जहा—मंदे णाममेगे भदमणे १,
मंदे णाममेगे मंदमणे २, मंदे णाममेगे मियमणे ३, मंदे णाम-
मेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं
जहा—मंदे णाममेगे भदमणे, तं चेव । ३ ।

चत्तारि हत्थी पणत्ता, तं जहा—मिण्णाममेगे भद्दमणे १,
मिण्णाममेगे मंदमणे २, मिण्णाममेगे मियमणे ३, मिण्णाममेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता,
तं जहा—मिण्णाममेगे भद्दमणे तं चेव ।। ४ ।

चत्तारि हत्थी पणत्ता, तं जहा—संकिण्णेणाममेगे भद्द-
मणे १, संकिण्णेणाममेगे मंदमणे २, संकिण्णेणाममेगे मिय-
मणे ३, संकिण्णेणाममेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्तारि
पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—संकिण्णेणाममेगे भद्दमणे तं
चेव जाव संकिण्णेणाममेगे संकिण्णमणे,—। ५ ।

गाथाओ —

मधुगुलियपिंगलक्खो, अणुपुवसुजायदीहणंगूलो ।

पुरओ उदग्गधीरो, सवंगसमाहिओ भद्दो । १ ।

चलवहलंघिसमन्मो, थूलत्तिरो थूलण पेण ।

थूलणहदंतवालो, हरिपिंगललोयणो मंदो । २ ।

तणुओ तणुयग्गीवो, तणुयतओ तणुयदंतणहवालो ।

भीरू तत्थुव्विग्गो, तासी य भवे मिण्णामं । ३ ।

एएत्ति हत्थीणं, थोवं थोवं तु जो हरइ हत्थी ।

रूवेण व सीलेण व, सो संकिण्णोत्ति णायवो । ४ ।

भद्दो मज्जइ सरण, मंदो उण मज्जए वसंतंमि ।

मिउ मज्जइ हेमंते, संकिण्णो सब्बकालंमि । ५ । सू० ४३ ।

હાયા—ચત્વારો હસ્તિનઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-ભદ્રઃ ૧, મન્દઃ ૨, મૃગ ૩, સઙ્કીર્ણઃ ૪।
 એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથથા-ભદ્રઃ ૧, મન્દઃ ૨, મૃગઃ
 ૩ સઙ્કીર્ણઃ ૪। (૧)

ચત્વારો હસ્તિનઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-ભદ્રો નામૈકો ભદ્રમનાઃ ૧, ભદ્રો નામૈકો
 મન્દમનાઃ ૨, ભદ્રો નામૈકો મૃગમનાઃ ૩, ભદ્રો નામૈકઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ ૪, એવમેવ
 ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ, પ્રજ્ઞતાનિ, તથથા-ભદ્રો નામૈકો ભદ્રમનાઃ ૧, ભદ્રો નામૈકો
 મન્દમનાઃ ૨, ભદ્રો નામૈકો મૃગમનાઃ ૩, ભદ્રો નામૈકઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ ૪, (૨)

ચત્વારો હસ્તિનઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-મન્દો નામૈકો મન્દમનાઃ ૧, મન્દો નામૈકો
 મન્દમનાઃ ૨, મન્દો નામૈકો મૃગમનાઃ ૩, મન્દો નામૈકઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ ૪, એવ-

અવ સૂત્રકાર હાથી કે દૃષ્ટાન્ત સે પુરુષોં કી ચતુષ્પ્રકારતાકા કથન
 કરતે હૈ—“ ચત્તારિ હત્થી પળ્લન્તા ”—ઇત્યાદિ । ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થ—હાથી ચાર પ્રકારકે કહે ગયેહૈ જૈસે ભદ્ર-૧ મન્દ-૨ મૃગ-૩ ઓર
 સઙ્કીર્ણ-૪ હસી પ્રકાર સે પુરુષ પ્રકાર ભી ચાર કહે ગયે હૈ જૈસે, ભદ્ર,
 મન્દ, મૃગ, સઙ્કીર્ણ-૧ પુનશ્ચ—હાથી ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈ જૈસે—
 એક ભદ્ર ભદ્ર મનવાલા, ૧ ભદ્ર મન્દ મનવાલા, ૨ ભદ્ર મૃગ મનવાલા, ૩
 ઓર-ભદ્ર સઙ્કીર્ણ મનવાલા-૪ હસી તરહ સે ચાર પુરુષ જાત કહે ગયે
 હૈ જૈસે—કોઈ એક ભદ્ર ભદ્ર મનવાલા પુરુષ-૧ ભદ્ર મન્દ મનવાલા
 કોઈ દૂસરા પુરુષ-૨ ભદ્ર મૃગ મનવાલા કોઈ એક તીસરા પુરુષ-૩
 તથા-ભદ્ર ઓર સઙ્કીર્ણ મનવાલા કોઈ એક ચૌથા પુરુષ-૪

પુનશ્ચ—ચાર પ્રકાર કે હાથી કહે ગયે હૈ જૈસે—કોઈ એક મન્દ-ઓર
 ભદ્ર મનવાલા-૧ મન્દ ઓર મન્દ મનવાલા-૨ મન્દ ઓર મૃગ મનવાલા ૩

હેવે સૂત્રકાર હાથીના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પુરુષની ચતુર્વિધતાનુ નિરૂપણ કરે છે.

“ ચત્તારિ હત્થી પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—હાથીના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ભદ્ર, (૨) મન્દ, (૩)
 મૃગ અને (૪) સંકીર્ણ. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—
 (૧) ભદ્ર, (૨) મન્દ, (૩) મૃગ અને (૪) સંકીર્ણ. । ૧ ।

હાથીના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) ભદ્ર ભદ્રમનવાળો, (૨)
 ભદ્ર મન્દ મનવાળો, (૩) ભદ્ર મૃગ મનવાળો અને (૪) ભદ્ર સંકીર્ણ
 મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે મુજબ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—
 (૧) ભદ્ર ભદ્ર મનવાળો, (૨) ભદ્ર મન્દ મનવાળો, (૩) ભદ્ર મૃગ મનવાળો
 અને (૪) ભદ્ર સંકીર્ણ મનવાળો । ૨ ।

હાથીના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) મન્દ અને ભદ્ર મનવાળો
 (૨) મન્દ અને મન્દ મનવાળો, (૩) મન્દ અને મૃગ મનવાળો અને (૪)

મેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ, પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-મન્દો નામૈકો ભદ્રમનાઃ, તદેવ (૩)

ચત્વારો હસ્તિનઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-મૃગો નામૈકો ભદ્રમનાઃ ૧, મૃગો નામૈકો મન્દમનાઃ ૨, મૃગો નામૈકો મૃગમનાઃ ૩, મૃગો નામૈકઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ ૪। એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-મૃગો નામૈકો ભદ્રમનાઃ, તદેવ (૪)

ચત્વારો હસ્તિનઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-સઙ્કીર્ણો નામૈકો ભદ્રમનાઃ ૧, સઙ્કીર્ણો નામૈકો મન્દમનાઃ ૨, સઙ્કીર્ણો નામૈકો મૃગમનાઃ ૩, સઙ્કીર્ણો નામૈકઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ ૪, એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા-સઙ્કીર્ણો નામૈકો ભદ્રમનાઃ, તદેવ યાવત્ સઙ્કીર્ણો નામૈકઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ ૪, (૫)

તથા-મન્દ ઓર સઙ્કીર્ણ મન વાલા-૪ હસી પ્રકાર સે પુરુષ જાત ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-કોઈ એક મન્દ-ઓર ભદ્ર મનવાલા પુરુષ-૧ આદિ આદિ ૩-ભજ્જ જો અવશિષ્ટ હૈં પૂર્વોક્ત રૂપ સે હી હૈં-૩ પુનઃચ-હાથી ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં, જૈસે-મૃગ ઓર ભદ્ર મનવાલા-૧ મૃગ ઓર મન્દ મનવાલા-૨ મૃગ ઓર મૃગ મનવાલા-૩ તથા-મૃગ ઓર સઙ્કીર્ણ મનવાલા-૪ હસી તરહસે પુરુષ જાત ભી ચાર કહે ગયેહૈં, જૈસે-મૃગ ઓર ભદ્ર મનવાલા-૧ અવશિષ્ટ ૩ ભજ્જ પૂર્વોક્ત રૂપસે હીહૈ-૪-૧૪।

પુનઃચ-હાથી ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, જૈસે-સઙ્કીર્ણ ઓર ભદ્ર મનવાલા-૧ સઙ્કીર્ણ ઓર મન્દ મનવાલા-૨ સઙ્કીર્ણ ઓર મૃગમનવાલા-૩ તથા-સઙ્કીર્ણ ઓર સઙ્કીર્ણ મનવાલા-૪ હસી તરહ સે પુરુષ જાત ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-કોઈ એક સઙ્કીર્ણ ઓર ભદ્ર મનવાલા પુરુષ-૧ યાવત્ સઙ્કીર્ણ ઓર સઙ્કીર્ણ મનવાલા પુરુષ-૪-૧૫। ગાથા-“ મધુ

મન્દ અને સંકીર્ણ મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના ચાર પ્રકાર પડે છે—
(૧) કે.ઈ પુરુષ મન્દ અને ભદ્ર મનવાળો હોય છે, ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર ઉપર મુજબ જ બની શકે છે. ૧૩।

એ જ પ્રમાણે હાથીના આ ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) મૃગ અને ભદ્ર મનવાળો, (૨) મૃગ અને મન્દ મનવાળો, (૩) મૃગ અને મૃગ મનવાળો અને (૪) મૃગ અને સંકીર્ણ મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ “ મૃગ અને ભદ્ર મનવાળો ” ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજી લેવા. ૧૪।

હાથીના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) સંકીર્ણ અને ભદ્ર મનવાળો, (૨) સંકીર્ણ અને મન્દ મનવાળો, (૩) સંકીર્ણ અને મૃગ મનવાળો અને (૪) સંકીર્ણ અને સંકીર્ણ મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ “ સંકીર્ણ અને ભદ્ર મનવાળો ” ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર પડે છે. ૧૫।

ગાથા:—મધુગુટિકાપિઙ્ગલાક્ષઃ, આનુપૂર્વ્યસુજાતદીર્ઘઞ્ઙૂલઃ ।

પુરત ઉદગ્રધીરઃ સર્વાઙ્ગસમાહિતો ભદ્રઃ । ૧ ।

ચલવહલવિપમચર્મા, સ્થૂલશિરાઃ સ્થૂલકેન પેચકેન ।

સ્થૂલનલવદન્તવાલો, હરિપિઙ્ગલલોચનો મન્દઃ । ૨ ।

તનુકસ્તનુકગ્રીવ, સ્તનુકત્વક્ તનુકદન્તનલવાલઃ ।

ભીરુસ્ત્રોદ્વિગ્ન, સ્ત્રાસી ચ ભવેદ્ મૃગો નામ । ૩ ।

એતેષાં ચ હસ્તિનાં, સ્તોકં સ્તોકં તુ યો હરતિ હસ્તી ।

રૂપેણ વા શીલેન વા, સઙ્કીર્ણં ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ । ૪ ।

ભદ્રો માઘતિ શરદિ મન્દઃ પુનર્માઘતિ વસન્તે ।

મૃગો માઘતિ હેમન્તે સઙ્કીર્ણઃ સર્વકાલે । ૫ । મૂ० ૪૩ ।

ટીકા—“ ચત્તારિ હત્થી ” ઇત્યાદિ—હસ્તિનઃ ચત્તારઃ પત્તસાઃ, તથા—ભદ્રઃ ૧, મન્દઃ ૨, મૃગઃ ૩, સઙ્કીર્ણઃ ૪, તત્ર ભદ્રો હસ્તી ભદ્ર એવ ધૈર્યશૌર્યાદિગુણસમ્પન્નત્વાત્ ૧, મન્દો મન્દ એવ મન્દીભૂત ધૈર્યશૌર્યાદિગુણવચ્ચાત્ ૨, મૃગઃ—મૃગસદૃશઃ, તત્સાદૃશ્યં ચ કૃશત્વભીરુત્વાદિધર્મેણ ૩ સઙ્કીર્ણઃ—કિચ્ચિદ્ભદ્રાદિગુણસમ્પન્નત્વાત્ સઙ્કીર્ણ એવ ૪ । ઇતિ દૃષ્ટાન્તહસ્તિસૂત્રમ્ ।

ગુટિકા પિઙ્ગલાક્ષ ”—ઈત્યાદિ—હાસિન સૂત્ર કે દૃષ્ટાન્ત મેં ચાર પ્રકાર કે હાથી કહે ગયે હેં. ડનકા તાત્પર્ય ઁસા હૈ—જો હાથી ધૈર્ય—શૌર્ય આદિ ગુણો સે વિભૂષિત હોતા હૈ વહ ભદ્ર હાથી કહા ગયા હૈ—૧ મન્દીભૂત-ધૈર્ય શૌર્ય આદિ ગુણો સે જો યુક્ત હોતા હૈ વહ હાથી મન્દ કહા ગયા હૈ—૨ મૃગ જૈસા જો હાથી કૃશતા ઁવં—ભીરુતા આદિ ધર્મ વાલા હોતા હૈ વહ હાથી મૃગ કા જૈસા મૃગ કહા ગયા હૈ—૩ તથા—જો હાથી કુછ કુછ ભદ્રાદિ ગુણો સે સમ્પન્ન—યુક્ત હોતા હૈ વહ—સઙ્કીર્ણ કહા ગયા હૈ તો જૈસે યે હાથી કે ચાર પ્રકાર કહે ગયે હેં ઁસે હી પ્રકાર વાલે મનુષ્ય

ગાથા—“ મધુગુટિકા પિઙ્ગલાક્ષ ” ઇત્યાદિ.

હાથીના દૃષ્ટાન્તસૂત્રમાં ચાર પ્રકારના હાથી કહ્યા છે. તે ચારે પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—જે હાથી ધૈર્ય, શૌર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેને ભદ્ર હાથી કહે છે. મન્દીભૂત ધૈર્ય, શૌર્ય આદિથી જે યુક્ત હોય છે, તેને મન્દ હાથી કહે છે. જે હાથી મૃગના જેવી કૃશતા, ભીરુતા આદિ ધર્મોથી સંપન્ન હોય છે તે હાથીને મૃગ હાથી કહે છે. જે હાથી થોડા થોડા ભદ્રાદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે તેને સઙ્કીર્ણ કહે છે. જેમ હાથીના આ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, ઁજ પ્રમાણે મનુષ્યના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) કેટલાક

“ એવામેવે ”—ત્યાદિ—એવમેવ—હસ્તિવદેવ પુરુષજાતાનિ ચત્વારિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—ભદ્રઃ ૧, મન્દઃ ૨, મૃગઃ ૩, સઙ્કીર્ણશ્ચ ૪ । એવાં ચિવરણં હસ્તિસૂત્રવદ્ વોધ્યમ્ । ૧ । અગ્રે વક્ષ્યમાણાનિ ચત્વારિ સૂત્રાણિ તુ સદાર્થાન્તિકાનિ ભદ્રાદિપદચતુષ્ટયયોજનેન “ ભદ્રો નામૈકો ભદ્રમનાઃ ” इत्यादि—રીત્યા પ્રત્યેકં ભદ્રચતુષ્ટયં કૃત્વા વોધ્યાનિ । તત્ર ભદ્રો નામ પ્રશસ્તો જાલ્યાડકારેણ ચ, ભદ્રમનાઃ—પ્રશસ્ત-ચિત્તઃ, યદ્વા—ભદ્રસ્ય મન ઇવ મનો યસ્ય સ ભદ્રમનાઃ—ધીર इत्यर्थः, મન્દમનાઃ—

મી હોતે હૈં, કિતને મનુષ્ય એસે હોતે હૈં જો—આપત્તિ આદિ કે સમય મેં મી ધૈર્ય—શૌર્ય આદિ ગુણોં સે વિભૂષિત બને રહતે હૈં એસે મનુષ્ય ભદ્ર કહલાતે હૈં । કિતનેક મનુષ્ય તો એસે હોતે હૈં જો—આપત્તિ—વિપત્તિ કે સમય મેં (અવસર પર) મન્દીભૂત ધૈર્ય—શૌર્ય આદિ ગુણવાલે હો જાતે હૈં એસે મનુષ્ય મન્દ કહાતે હૈં । કિતનેક મનુષ્ય એસે હોતે હૈં જો—શારીરિક કૃશતા એવં મીરુતા સે યુક્ત હોતે હૈં એસે મનુષ્ય મૃગ કે જૈસે સ્ત્રગ કહાતે હૈં, તથા—કુછ કુછ ભદ્રાદિ ગુણોં સે યુક્ત જો મનુષ્ય હોતે હૈં વે સઙ્કીર્ણ કહાતે હૈં । તથા—દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રોં સહિત સૂત્ર હૈં ઉનકા અભિપ્રાય એસા હૈં—“ ભદ્ર ભદ્ર મનવાલા ”—જાતિ—ઔર આકાર સે જો પ્રશસ્ત હોતા હૈ વહ—ભદ્ર હૈ । તથા—પ્રશસ્ત જિસ કા ચિત્ત હોતા હૈ, અથવા—ભદ્ર મનકા જૈસા જિસકા મન હોતા હૈ વહ ભદ્ર

માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે ધૈર્યાદિ ગુણોને ત્યાગ કરતા નથી, એવાં મનુષ્યોને ‘ ભદ્ર ’ કહે છે. (૨) કેટલાક માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ આપત્તિ—વિપત્તિના સમયે ધૈર્ય—શૌર્ય આદિ ગુણો ખતાવી શકતા નથી. આ ગુણોની અપેક્ષાએ તેઓ મન્દ હોવાથી તેમને ‘ મન્દ ’ કહે છે. (૩) કેટલાક માણસો શારીરિક કૃશતાથી યુક્ત હોય છે અને મૃગ સમાન ડરપોક હોય છે, તેથી તેમને મૃગ સમાન કહ્યા છે. (૪) કેટલાક મનુષ્યો થોડા થોડા પ્રમાણમાં ભદ્રાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેમને સંકીર્ણ કહે છે. આ પહેલું સામાન્ય સૂત્ર છે.

બીજા સૂત્રનો ભાવાર્થ—આ દષ્ટાન્તસૂત્રમાં હાથીના “ ભદ્ર—ભદ્ર મનવાળો ” ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જાતિ અને આકૃતિની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત હોય એવા હાથીને ભદ્ર કહે છે, અને જેનું ચિત્ત પ્રશસ્ત હોય અથવા ભદ્ર (ધીર) જેનું મન હોય એવા હાથીને ‘ ભદ્ર ભદ્રમનવાળો ’ કહે

મન્દીભૂતચિત્તઃ, યદ્વા-મન્દજનમનસ્તુલ્યમનાઃ-નાત્યન્તધીરઃ, એવં મૃગમનાઃ-મૃગસ્ય મન ઇવ મનો યસ્ય સ મૃગમનાઃ=મૃગમન સ્સદૃશમનાઃ-ભીરુઃ, મૃગસ્ય મનશ્ચ-ચ્ચલં ભવતીતિ પુરુષમ્યાપિ કસ્યચિદેવં તદિતિ દૃષ્ટાન્તસાધર્મ્યમત્ર વોધ્યમ્ ,

સઙ્કીર્ણમનાઃ-ભદ્રાદિકિશ્ચિલ્લક્ષણસમ્પન્નમનાઃ-વિચિત્રમના इत्यर्थः, પુરુષાસ્તુ વક્ષ્યમાણભદ્રાદિલક્ષણમનુસૃત્ય-પ્રશસ્તાપ્રશસ્તરૂપા વોધ્યાઃ ।

મનવાલા-ધીર' હૈ । કિતનેક મનુષ્ય એસે હોતે હૈં જો જાતિ એવં-આકાર સે બી પ્રશસ્ત હોતે હૈં ઓર-મનસે પ્રશસ્ત-ધીર હોતે હૈં એસા યહ પ્રથમ ભક્ષ્ન કા અર્થ હૈ । જિસકા ચિત્ત મન્દીભૂત હોતા હૈ. અથવા મન્દ જનકે મન જૈસા જિસ કા મન હોતો હૈ યહ-“ મન્દમનાઃ ” હૈ. યહ મનુષ્ય અત્યન્ત ધીર નહીં હોતા હૈ । તથા-મૃગ કે મન જૈસા જિસકા મન હોતા હૈ યહ મનુષ્ય “ મૃગમના ” હૈ, એસા મનુષ્ય ભીરુ સ્વભાવ કા હોતા હૈ, અર્થાત્-મૃગકા મન ચચ્ચલ હોતા હૈ. હસી તરહ સે કિસી મનુષ્ય કા મન બી ચચ્ચલ હોતા હૈ. હસ તરહ સે મનુષ્યોં મેં હન દૃષ્ટાન્તોં કી સાધર્મ્યતા ઘટની હૈ । જિસકા મન ભદ્રાદિ કે કુછ કુછ લક્ષણોંવાલા હોતા હૈ. અર્થાત્-જો વિચિત્ર મન વાલા હોતા હૈ યહ-“ સઙ્કીર્ણમનાઃ ” -પુરુષ હૈ । હન ભદ્રાદિકોં કે કથિત લક્ષણ અનુસાર પુરુષોં મેં પ્રશસ્તતા ઓર અપ્રશસ્તતા જાનની ચાહિયે । ભદ્રાદિકોં કે લક્ષણ ગાથા ચતુષ્ટય સે હસ પ્રકાર કહે ગયે હૈં-ભદ્ર લક્ષણ, મધુગુટિકા, હત્યાદિ. જિસકે નેત્ર

છે. દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રમાં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ ઘટાવી શકાય-કેટલાક માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ જાતિ અને આકારની અપેક્ષાએ પણ પ્રશસ્ત હોય છે અને ધીર મનવાળા હોય છે, એવાં માણસોને ‘ ભદ્ર-ભદ્રમનવાળા ’ કહે છે.

બીજા ભાંગાનો ભાવાર્થ—કેટલાક માણસો મન્દીભૂત ચિત્તવાળા (ધૈર્ય આદિ ગુણોથી રહિત) હોય છે, તેમને મન્દ મનવાળા કહે છે, એવા મનુષ્યો અત્યન્ત ધીર હોતા નથી. જે માણસનું મન મૃગના જેવું ભીરુ અને ચંચળ હોય છે એવા માણસને મૃગમના કહેવામાં આવે છે. એવો મનુષ્ય ડરપોક અને ચંચળ વૃત્તિવાળો હોય છે આ રીતે મનુષ્યમાં આ દૃષ્ટાન્તોની સાધર્મ્યતા ઘટાવી શકાય છે. જે માણસનું મન ભદ્રાદિક લક્ષણોથી થોડા થોડા પ્રમાણમાં યુક્ત હોય છે તે માણસને ‘ સંકીર્ણ મનવાળો ’ કહે છે. એટલે કે જે વિચિત્ર મનવાળો હોય છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. આ ભદ્રાદિકોના કથિત લક્ષણો અનુસાર પુરુષોમાં પ્રશસ્તતા અને અપ્રશસ્તતા સમજવી. ભદ્રાદિકનાં લક્ષણ ચાર ગાથા દ્વારા આ પ્રમાણે કહ્યા છે—

પૂર્વોક્તભદ્રાદિલક્ષણં ગથાચતુષ્ટયેનાઽઽહ-તત્ર ભદ્રલક્ષણમ્—“ મધુગુલિય ”
 इत्यादि-मधुगुटिकापिङ्गलाक्षः-मधुनः-गुटिका-वटिका मधुगुटिका, तद्वत् पिङ्गले-
 पिङ्गलवर्णे अक्षिणी-नेत्रे यस्य स मधुगुटिका पिङ्गलाक्षः, आनुपूर्व्यसृजातदीर्घला-
 ङ्गूलः-आनुपूर्व्येण-स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपक्रमेण सृजातं-सौन्दर्येण संस्थितं दीर्घ-
 बृहत् लाङ्गूलं-पुच्छं यस्य स तथा भूतः, पुरतः-अग्रे-अग्रभागे उदग्रः-उन्नतः-
 अग्रदेशावच्छेदेनोन्नतः-उन्नताग्रभाग इति यावत्, धीरः-धैर्यवान् क्षोभरहितः,
 सर्वाङ्गसमाहितः-सर्वाणि अङ्गानि सम्-सम्यक् प्रमाणलक्षणसम्पन्नत्वेन आहितानि-
 व्यवस्थितानि यस्य स तथाभूतो गजः भद्रः-भद्रपदवाच्यो भवति । १ । इति,
 इति भद्रलक्षणम् । १ ।

अथ मन्दलक्षणम् २—

“ चलबहुले ”—त्यादि-चलबहुलविषमचर्मा-चलं बहुलं विषमं चर्म यस्य
 स तथाभूतः-श्लथस्थूलबालयुक्तचर्मवान्, स्थूलशिराः-विशालललाटः-बृहत्कुम्भ-
 स्थल इत्यर्थः, स्थूलकेन-स्थूलेन पेचकेन-पुच्छमूलेन सहितः स्थूलनखदन्तबालः-
 स्थूला नखदन्तबाला यस्य स तथाभूतः, हरिपिङ्गललोचनः-हरेः-सिंहस्य पिङ्गले-
 श्वेतरक्तवर्णे लोचने इव लोचने यस्य स तथाभूतो गजो मन्दः-मन्दपदवाच्यो भवति २।
 इति मन्दलक्षणम् । २ ।

મધુ (શહદ) ગુટિકા જૈસે પીલે (જાઈવાલે) હોતેહૈં, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ઓર સૂક્ષ્મ-
 તર રૂપ સે ક્રમશઃ જિસકી પૂંછ દીર્ઘ દીર્ઘતર તથા-સુન્દરતા ભરી હોતી
 હૈ. તથા-જિસકે સમસ્ત અંગ અપને પ્રમાણ લક્ષણ સે યુક્ત હોતે હૈં
 એસા વહ ગજ ભદ્ર કહા ગયા હૈ—૧

મન્દલક્ષણ—“ ચલબહુલે ”—इत्यादि. बहुत बड़े चञ्चल मोटे
 बालों से जिसकी चमड़ी युक्त होती है. कुम्भस्थल जिसका विशाल
 होता है पुच्छ का मूल भाग जिसका स्थूल होता है. नख-दांत और
 बाल जिसके स्थूल होते हैं. और आंखें जिसकी सिंह की आंखों जैसी
 श्वेत-रक्तवाली होती है ऐसा वह हाथी मन्द कहा गया है-२।

ભદ્રલક્ષણ—“ મધુગુટિકા ” इत्यादि-जेनां नेत्र मधुगुटिका समान पीणा वर्णना
 डोय छे, स्थूल, सूक्ष्म अने सूक्ष्मतर रूपे जेनी पूछडी दीर्घ, दीर्घतर तथा
 सुंदरताभरी डोय छे, तथा जेनां समस्त अंग सप्रमाण डोय छे जेवा
 हाथीने भद्रगज कहे छे.

મન્દ લક્ષણ—“ चलबहुले ” इत्यादि-घण्टां चञ्चल अने लडा बाणथी युक्त
 त्वचावाणा, विशाल कुम्भस्थलवाणा, जेनी पूछडीने भूण लाग स्थूल डोय

અથ મૃગલક્ષણમ્ ૩—

“તનુકો” ઇત્યાદિ—તનુકઃ-તનુઃ-કૃશઃ સ એવ તનુકઃ, તનુકગ્રીવઃ-કૃશકઠઃ, તનુકત્યક્-કૃશચર્મા, તનુકદન્તનલવાલઃ-કૃશદશનનલકેશઃ, ભીરુઃ-ભયશીલઃ, સ્વભાવતઃ ભયહેતુવશાત્ સ્તબ્ધકર્ણકરણાદિલક્ષણયુક્તો ભીત એવ તત્ર-કષ્ટવિચારણાદો ઉદ્વિગ્નઃ-ઉદ્વેગવાન્ ત્રાસી-ત્રસનસ્વભાવઃ, યો ગજઃ સ મૃગઃ-મૃગપદવાચ્યો ભવતિ । ૩ ।

इति मृगलक्षणम् ३

अथ सङ्कीर्णलक्षणम् ४—

“एएसि” ઇત્યાદિ—યસ્તુ એતેવાં-ભદ્ર-મન્દ-મૃગરૂપાણાં હસ્તિનાં સ્તોકં સ્તોક-સ્વલ્પં સ્વલ્પં ભદ્રત્વાદિગુણં હરતિ-ધારયતિ, તથા રૂપેણ-શરીરાઽઽકૃત્યા

મૃગ લક્ષણ-“તનુકો”-ઇત્યાદિ. જો શરીરસે પતલા હોતા હૈ, કઠ જિસકા કૃશ હોતા હૈ. ચમડા જિસકા પતલો હોતા હૈ, દાંત, નલ, કેશ ખી જિસકે કૃશ-પતલે હોતે હૈ. સ્વભાવતઃ જો ભીરુ-ડરપોક હોતા હૈ. ત્રસન-ભય કે કારણોં સે જો જલ્દી ડર જાતા હૈ, અર્થાત્-જિસકે કાન સ્તબ્ધ સ્થિર હો જાતે હૈ જો-અપને કાનોં કો સ્તબ્ધ સ્થિર કરને રૂપ લક્ષણોં સે યુક્ત હોતા હૈ. કષ્ટ વિચારણા આદિ મેં ઉદ્વેગ-વાલા બન જાતા હૈ તથા-ત્રાસી ત્રસન સ્વભાવ વાલા હોતા હૈ. એસા વહ ગજ મૃગપદ વાચ્ય હોતા હૈ—૩ । સંકીર્ણ લક્ષણ “એસિ”-ઇત્યાદિ. જિસ હાથી મેં ભદ્ર-મન્દ ઓર મૃગ હાથી કે થોડે-૨ લક્ષણ મિલતે હૈ, અર્થાત્—જો ભદ્રાદિ હાથિયોં કે ભદ્રત્વાદિ ગુણોં કો થોડે

એવા, જેનાં નખ, દાંત અને વાળ સ્થૂણ હોય એવા, અને સિંહના સમાન શ્વેત-રક્તવાળી આંખોવાળો જે હાથી હોય છે તેને ‘મન્દગજ’ કહે છે.

મૃગ લક્ષણ-“તનુકો”-ઇત્યાદિ-જેનું શરીર પાતળું હોય છે, જેનો કંઠ કૃશ હોય છે, જેની ત્વચા પાતળી હોય છે, જેનાં દાંત, નખ અને વાળ પાતળા (કૃશ) હોય છે, જે સ્વભાવે ભીરુ (ડરપોક) હોય છે, ત્રસ્ત-ભયને કારણે જે જલ્દી ડરી જાય છે-એટલે કે ભયને કારણે જેના કાન સ્તબ્ધ (સ્થિર) થઈ જાય છે, જે પોતાના કાનોને સ્તબ્ધ સ્થિર કરવાના લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, જે કષ્ટ વિચારણા આદિમાં ઉદ્વેગયુક્ત થઈ જાય છે તથા જે ત્રાસી (ત્રસન ગુણથી યુક્ત) હોય છે એવા હાથીને મૃગગજ (મૃગ સમાન ગજ) કહે છે.

સંકીર્ણ લક્ષણ-“એસિ” ઇત્યાદિ-જે હાથીમાં ભદ્ર, મન્દ અને મૃગગજના થોડાં થોડાં લક્ષણોનો સંમિશ્રણ હોય છે, એટલે કે જે ભદ્રાદિ હાથીઓના મન્દત્વ આદિ ગુણોને થોડા થોડા પ્રમાણમાં ધારણ કરનારો હોય

શીલેન-સ્વભાવેન ચ સઙ્કીર્ણ:-મદ્ર મન્દમૃગસ્વભાવમિત્રો ભવતિ સ ગજઃ
'સઙ્કીર્ણઃ' -સઙ્કીર્ણપદ્મચાચ્યો ભવતીતિ જ્ઞાતવ્યઃ-વૌશ્વઃ ૪૧.

અથ મદ્રાદીનાં મદસમયમાહ—

“મદો મજ્જઈ” ઇત્યાદિ-મદ્ર-પ્રાગુક્તો ગજઃ, શરદિ-શરદ્વતી, માઘતિ-
મદોન્મત્તો ભવતિ । મન્દઃ પુનર્વસન્તે માઘતિ । મૃગો હેમન્તે માઘતિ । સઙ્કીર્ણઃ-
સર્વકાલે-ઋતુપદ્ધતિ માઘતિ । ૫

તત્ર મદ્રાદીનાં પ્રહરણપ્રકારો યથા—

“દંતેહિં હ્ણઈ મદ્રો, મંદો હત્થેણ આહ્ણઈ હત્થી ।

ગત્તાધરેહિ ય મિત્રો, સંકિણ્ણો સન્વઓ હ્ણઈ । ૧ ।” ઇતિ,

હાયા—“દન્તૈર્હન્તિ મદ્રો, મન્દો હસ્તેનાઽઽહન્તિ હસ્તી ।

ગાત્રાધરાભ્યાં મૃગઃ, સઙ્કીર્ણઃ સર્વૈર્હન્તિ । ૧ । સૂ ૦ ૪૩ ।

પૂર્વે ‘સઙ્કીર્ણઃ સઙ્કીર્ણમનાઃ’ ઇત્યત્ર મનઃસ્વરૂપમુક્તમ્, અથ વાચઃ સ્વરૂપં
નિરૂપયિતું વિકથાકથાં પ્રક્રમતે —

મૂલમ્-ચત્તારિ વિકહાઓ પળત્તાઓ, તં જહા-ઇતિ કહા ૧,
મત્તકહા ૨, દેસકહા ૩, રાયકહા ૪ । ૧ । ઇતિ કહા ચઽવિહા

-૨ રૂપમેં અપને મેં ધારણ કરતા હૈ. તથા-રૂપ શરીરાકૃતિ સે एवं
શીલ સ્વભાવ સે જો સઙ્કીર્ણ હોતા હૈ મદ્ર-મન્દ ઓર મૃગકે સ્વભાવ
સે મિલતા હૈ એસા વહ ગજ સઙ્કીર્ણ કહા ગયા હૈ । મદ્ર હાથી શરદ
ઋતુમેં મદોન્મત્ત (મદમસ્ત) હોતા હૈ, મન્દ હાથી વસન્ત મેં, મૃગ હાથી
હેમન્ત મેં, ઓર સઙ્કીર્ણ હાથી છ વો ઋતુવોં મેં મદોન્મત્ત હોતા હૈ ।

“દંતેહિં હ્ણઈ મદ્રો ઇત્યાદિ

મદ્ર હાથી દાંતો સે, મન્દ હાથી સૂઢ સે, મૃગ હાથી શરીર-ઓર
અધરોષ્ઠ સે, સઙ્કીર્ણ હાથી અપને સમસ્ત અંગોંસે પ્રહાર કરતા હૈ-॥૪૩॥

છે, તથા શરીરાકૃતિ અને શીલ સ્વભાવની અપક્ષાએ સંકીર્ણ હોય છે, ભદ્ર,
મન્દ અને મૃગના સ્વભાવ સાથે જેનો સ્વભાવ મળતો આવે છે, એવા હાથીને
‘સંકીર્ણગજ’ કહે છે ભદ્ર હાથી શરદ ઋતુમાં મદોન્મત્ત થાય છે, મન્દ
હાથી વસન્તમાં, મૃગ હાથી હેમન્તમાં અને સંકીર્ણ હાથી છએ ઋતુમાં
મદોન્મત્ત થાય છે.

“દંતેહિં હ્ણઈ મદ્રો, ઇત્યાદિ

ભદ્ર હાથી પોતાના દંતશૂળોથી, મન્દ હાથી પોતાની સૂઢથી, મૃગ હાથી
શરીર અને અધરોષ્ઠથી અને સંકીર્ણ હાથી પોતાના સમસ્ત અંગોથી
પ્રહાર કરે છે. ॥ સૂ. ૪૩ ॥

पण्णत्ता, तं जहा-इत्थीणं जाइकहा १, इत्थीणं कुलकहा २, इत्थीणं रूवकहा ३, इत्थीणं णेवत्थकहा ४ ॥२॥ भत्तकहा चउ-
विहा पण्णत्ता, तं जहा-भत्तस्स आवावकहा १, भत्तस्स णिवा-
वकहा २, भत्तस्स आरंभकहा ३, भत्तस्स णिट्ठाणकहा ४। ३।
देसकहा चउविहा पण्णत्ता, तं जहा-देसविहिकहा १, देसविक-
प्पकहा २, देसच्छंदकहा ३, देसणेवत्थकहा ४ ॥४॥

रायकहा चउविहा पण्णत्ता, तं जहा-रन्नो अइयाणकहा
१, रन्नो निज्जाणकहा २, रन्नो बलवाहणकहा ३, रन्नो कोस-
कोट्टागारकहा ४। ॥ ५ ॥

चउविहा धम्मकहा पण्णत्ता, तं जहा-अक्खेवणी १, विक्खे-
वणी २, संवेयणी ३, णिव्वेयणी ४। १। अक्खेवणीकहा चउ-
विहा पण्णत्ता, तं जहा-आयार अक्खेवणी १, ववहार अक्खे-
वणी २, पण्णत्ति अक्खेवणी ३, दिट्ठिवाय अक्खेवणी ४ ॥२॥
विक्खेवणी कहा चउविहा पण्णत्ता, तं जहा-ससमयं कहेइ,
ससमयं कहित्ता परसमयं कहेइ १, परसमयं कहित्ता ससमयं
ठावयित्ता भवइ २, सम्मावायं कहेइ, सम्मावायं कहित्ता मिच्छा-
वायं कहेइ ३, मिच्छावायं कहित्ता सम्मावायं ठावइत्ता भवइ
४। ३। संवेयणी कहा चउविहा-पण्णत्ता, तं जहा-इहलोग-
संवेयणी १, परलोगसंवेयणी २ आयसरीरसंवेयणी ३, परसरीर-
संवेयणी ४। ४ ॥

निर्व्वेयणी कहा चउव्विहा पणत्ता, तं जहा--इहलोए
दुच्चिन्ना कम्मा इहलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति १, इह-
लोए दुच्चिन्ना कम्मा परलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति २,
परलोए दुच्चिन्ना कम्मा इहलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति
परलोए दुच्चिन्ना कम्मा परलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति४।

इहलोए सुच्चिन्ना कम्मा इहलोए सुहफलविवागसंजुत्ता
भवंति १, इहलोए सुच्चिन्ना कम्मा परलोए सुहफलविवागसं-
जुत्ता भवंति २, एवं चउभंगो ४ ॥ सू० ४४ ॥

छाया—चतस्रो विकथाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रीकथा १, भक्तकथा २, देश-
कथा ३, राजकथा ४। १। स्त्रीकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—स्त्रीणां जातिकथा
१, स्त्रीणां कुलकथा २, स्त्रीणां रूपकथा ३, स्त्रीणां नेपथ्यकथा ४। २। भक्तकथा
चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भक्तस्याऽऽवापकथा, १, भक्तस्य निर्वापकथा २, भक्त-
स्याऽऽरम्भकथा ३, भक्तस्य निष्ठानकथा ४। ३॥

देशकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—देशविधि कथा १, देशविकल्पकथा २,
देशच्छन्दःकथा ३, देशनेपथ्यकथा ४। ४। राजकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
राज्ञोऽतियानकथा १, राज्ञो निर्याणकथा २, राज्ञो बलवाहनकथा ३, राज्ञः
कोशकोष्ठागारकथा ४। ५।

चतुर्विधा धर्मकथा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आक्षेपणी १, विक्षेपणी २, संवेदनी ३,
निर्व्वेदनी ४। १। आक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आचाराऽऽक्षेपणी १
व्यवहाराऽऽक्षेपणी २ प्रज्ञप्त्याक्षेपणी ३ दृष्टिवादाऽऽक्षेपणी ४। २। विक्षेपणी
कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—स्वसमयं कथयति, स्वसमयं कथयित्वा परसमयं
कथयति १, परसमयं कथयित्वा स्वसमयं स्थापयिता भवति २, सम्यग्वादं कथ-
यति, सम्यग्वादं कथयित्वा मिथ्यावादं कथयति ३, मिथ्यावादं कथयित्वा सम्य-
ग्वादं स्थापयिता भवति ४। ३। संवेदनी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—इहलो-
कसंवेदनी १, परलोकसंवेदनी २, आत्मशरीरसंवेदनी ३, परशरीरसंवेदनी ४। ४।

निर्व्वेदनी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि इह-
लोके दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति १, इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके

દુઃખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ ૨, પરલોકે દુશ્ચીર્ણાનિ કર્માણિ રૂઢલોકે દુઃખ-
ફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ ૩, પરલોકે દુશ્ચીર્ણાનિ કર્માણિ પરલોકે દુઃખફલ-
વિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ ૪।

રૂઢલોકે સુચીર્ણાનિ કર્માણિ રૂઢલોકે સુખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ ૧,
રૂઢલોકે સુચીર્ણાનિ કર્માણિ પરલોકે સુખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ ૨, એવં
ચતુર્ભઙ્ગી ૪।૧। સૂ૦। ૪૪।

ટીકા—“ચત્તારિ વિકહાઓ” ઇત્યાદિ—વિકથાઃ—વિરુદ્ધાઃ—સંયમવાધ-
કતયા પ્રતિપક્ષીભૂતાઃ, કથાઃ—વચનપદ્ધતય ઇતિ વિકથાઃ, તાંથ્રતસ્રઃ પ્રજ્ઞતાઃ,
તથયા—સ્ત્રીકથા—સ્ત્રીણાં સ્ત્રીષુ વા કથા સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીકથાયાં વિકથાત્વં ચ સંયમ-
પરિપન્થિત્વાદ્બોધ્યમ્ ૧।

એવં ભક્તકથા—ભક્ત—ભોજનં તસ્ય કથા ૨, દેશકથા—૩ રાજકથા—૪।

“સંકીર્ણ—સંકીર્ણમનાઃ” —ઇસ પાઠ મેં મનકા સ્વરૂપ કહ દિયા
હૈ. ઇસલિયે-અથ સૂત્રકાર વચન કા સ્વરૂપ પ્રકટ કરને કે લિયે વિકથાકા
કથન કરતેહૈ—“ચત્તારિ વિકહાઓ પળ્લત્તાઓ” —ઇત્યાદિ—૪૪

ટીકાર્થ—ચાર વિકથાએ કહી ગઈહૈ, જૈસે—સ્ત્રી કથા, ૧ ભક્ત કથા, ૨ દેશ
કથા, ૩ ઓર રાજકથા ૪, । સંયમ મેં વાધક હોને કે કારણ જો ડસકા
પ્રતિપક્ષ હોતી હૈ એસી વચન પદ્ધતિયાં વિકથા હૈં । સ્ત્રીયોં કી કથા
કરના યા-સ્ત્રીયોં મેં બૈઠ કર કથા કરના હી સ્ત્રી કથા હૈ । સ્ત્રી કથા
કો વિકથા કહને કા કારણ યહ હૈ કિ-વહ સંયમ કા પરિપન્થી-વિપક્ષ
હૈ । ભક્ત નામ ભોજન કા હૈ, ભોજન કી કથાકા નામ ભક્ત કથા હૈ ।

“સંકીર્ણ—સંકીર્ણમનાઃ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા મનનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું
છે. હવે સૂત્રકાર વચનનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા નિમિત્તે વિકથા-કથાનુ સ્વરૂપ
પ્રકટ કરે છે. “ચત્તારિ વિકહાઓ પળ્લત્તાઓ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ચાર વિકથાઓ કહી છે—(૧) સ્ત્રીકથા, (૨) ભક્તકથા, (૩) દેશકથા
અને (૪) રાજકથા આ ચારે પ્રકારની કથાઓ સંયમના પાલનમાં બાધકરૂપ
હોવાને કારણે તેમને વિકથાઓ કહી છે. સ્ત્રીઓ વિષે વાતો કરવી અથવા
સ્ત્રીઓ વચ્ચે બેસીને વાતો કરવી તેનું નામ સ્ત્રીકથા છે. સ્ત્રીકથાને વિકથા
કહેવાનું કારણ એ છે કે તે સંયમની પરિપન્થી (વિપક્ષભૂત) છે. ‘ભક્ત’
બેટલે ભોજન-ભોજન સંબંધી વાતોને ભક્તકથા કહે છે. દેશ વિષેની કથાને

“ઈત્યિક્કહા ” ચઝવિહા ” ઇત્યાદિ—સ્ત્રીકથા ચતુર્વિધા જાત્યાદિભેદેન, તત્ર સ્ત્રીણાં જાતિકથા—જાત્યા જાતેર્વા કથા—બ્રાહ્મણીપ્રભૃતીનામન્યતમાયાઃ પ્રશંસા નિન્દા વા ૧, એવં સ્ત્રીણાં કુલકથા—ઉત્કુષ્ટાપકુષ્ટકુલજાતાનાં સ્ત્રીણાં કસ્યાશ્ચિત્ સ્ત્રિયાઃ પ્રશંસા કસ્યાશ્ચિન્નિન્દા વા ૨, તથા સ્ત્રીણાં રૂપકથા—આન્ધ્રીપ્રભૃતીનાં મધ્યે કસ્યાશ્ચિદ્ રૂપસ્ય પ્રશંસા નિન્દા વા ૩, તથા—સ્ત્રીણાં નેપથ્યકથા—મહારાષ્ટ્રીપ્રભૃતીનાં સ્ત્રીણાં કસ્યાશ્ચિત્ કચ્છવન્ધનાદિવેષસ્ય પ્રશંસા નિન્દા વા ૪। સ્ત્રીકથાયાં ચૈતે દોષાઃ—“ આયપરમોહુદીરણં ઉઢાહો સુત્તમાઈ પરિહાણી । વંમવયસ્સ અશુત્તી પસંગદોસા ય ગમણાદો । ૧ । ”

દેશ સમ્યન્ધી કથાકા નામ-દેશ કથા હૈં ઓર રાજસમ્યન્ધી કથા કા નામ રાજકથા હૈં । “ઈત્યિક્કહા ચઝવિહા ”—ઈત્યાદિ, સ્ત્રી કથા ચાર પ્રકારકી હૈં—જૈસે-સ્ત્રિયોં કી જાતિ કી કથા, ૧ સ્ત્રિયોં કે કુલ કી કથા, ૨ સ્ત્રિયોં કે રૂપ કી કથા, ૩ ઓર -સ્ત્રિયોં કે નેપથ્યકી કથા, ૪ । બ્રાહ્મણી આદિ કિસી એક કી પ્રશંસા, અથવા, નિન્દા કરના યહ-સ્ત્રી કથાકા પ્રથમ ભેદ હૈં, ૧ । ઉત્કુષ્ટ-અપકુષ્ટ કુલ મૈં ઉત્પન્ન હુઈ સ્ત્રિયોં મૈં સે કિસી એક કી પ્રશંસા-યા-નિન્દા કરના યહ-સ્ત્રી કથાકા દ્વિતીય ભેદ હૈં । આન્ધ્રી (આન્ધ્ર પ્રદેશમૈં જન્મી હુઈ) સ્ત્રિયોં મૈં સે કિસી એક સ્ત્રી કે રૂપકી પ્રશંસા-અથવા નિન્દા કરના યહ સ્ત્રી કથાકા તીસરા ભેદ હૈં—૩ તથા-મહારાષ્ટ્રી આદિક સ્ત્રિયોં મૈં સે કિસી એક સ્ત્રીકે કચ્છ વન્ધનાદિ વેષ કી પ્રશંસા કરના અથવા કિસી કે વેષ કી નિન્દા કરના યહ-સ્ત્રી કથા કા ચતુર્થ ભેદ હૈં-૪ । સ્ત્રી કથા મૈં-ચે દોષ હૈં—“ આય પરમોહુદીરણં ”—ઈત્યાદિ—

અને રાજ વિષેની કથાને રાજકથા કહે છે. “ઈત્યિક્કહા ચઝવિહા ” ઇત્યાદિ. સ્ત્રીકથા ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) સ્ત્રીઓની જાતિની કથા, (૨) સ્ત્રીઓના કુળની કથા, (૩) સ્ત્રીઓના રૂપની કથા અને (૪) સ્ત્રીઓના નેપથ્યની કથા.

બ્રાહ્મણી આદિ એક જાતિની સ્ત્રીની પ્રશંસા અથવા નિન્દા કરવી તેનું નામ સ્ત્રીવિષયક જાતિકથા છે. ઉત્તમ અથવા નીચ કુળની વાત કરીને કોઈ કુળમાં જન્મેલી સ્ત્રીની પ્રશંસા કરવી અને કોઈ કુળમાં જન્મેલી સ્ત્રીની નિન્દા કરવી, તેને સ્ત્રીવિષયક કુળકથા કહે છે. સ્ત્રીના રૂપની પ્રશંસા અથવા નિન્દા કરવી તેનું નામ રૂપકથા છે. (૪) મહારાષ્ટ્રીય આદિ સ્ત્રીઓની વેષભૂષાની પ્રશંસા કરવી અને કોઈ બીજી સ્ત્રીના વેષની નિન્દા કરવી તેનું નામ નેપથ્ય કથા છે. સ્ત્રીકથામાં જે દોષો છે તે આ ગાથામાં પ્રકટ કર્યા છે—

“ આય પરમોહુદીરણં ” ઇત્યાદિ—

છાયા—“ આત્મપરમોહોદીરણા ઉદ્ધાત્ઃ સૂત્રાદિપરિહાનિઃ ।

વ્રહ્મવ્રતસ્યાગુપ્તિઃ પ્રસન્નદોષાશ્ચ ગમનાદયઃ ।૧। ” ઇતિ,

“ ભક્તકહા ચઉવિહા ” ઇત્યાદિ-ભક્તકથા ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞા, તથા-ભક્તસ્ય-આવાપકથા-આવાપઃ-શાકઘૃતાદિઃ, તસ્ય કથા-અમુકરસવત્યામિયન્તિ શાકઘૃતાદીન્યુપયુજ્યન્તિ ઇત્યેવં રૂપા કથા ૧, ભક્તસ્ય નિર્વાપકથા-નિર્વાપઃ-પક્વા પક્વ આહારઃ, તસ્ય કથા-અમુકરસવત્યામેતાવન્તઃ પક્વાપક્વાન્નવ્યક્તનવિશેષા ઉપયુજ્યન્તિ ઇત્યેવંલક્ષણા કથા ૨, ભક્તસ્ય આરમ્ભકથા-આરમ્ભઃ-અન્યાધારમ્ભઃ તસ્ય કથા-પ્રતાવતા વહ્નિતાપેન સંયાવાદિવસ્તૂનિ (હલ્વાદિ પ્રસિદ્ધઃ) પ્રશસ્તાનિ

“ ભક્ત કહા ચઉવિહા ”—ઇત્યાદિ, ભક્તકથા ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, જૈસે -ભક્ત કે આવાપકી કથા, ૧ ભક્ત કે નિર્વાપકી કથા, ૨ ભક્ત કે આરમ્ભ કી કથા, ૩ ઓર-ભક્ત કે નિષ્ઠાન કી કથા, ૪ । શાક-ઘૃત આદિ કા નામ-આવાપ હૈ, ભક્ત સમ્બન્ધી શાક-ઘૃતાદિ કી કથા કરનાં કિ-અમુક રસવન્તી મેં (રસોઈ મેં) હતને શાક-યા-એસે ૨ શાક ઘૃતાદિ ઉપભોગ મેં લાવે જાતે હૈં, એસી કથા ભક્ત કથા કા પ્રથમ ભેદ હૈ । પક્વા-અપક્વ આહારકા નામ નિર્વાપ હૈ, હિસ મોજન સમ્બન્ધી નિર્વાપ કી કથા કરના કિ-અમુક “ રસવન્તી ” મેં હતને પક્વાન્ન ઓર-હતને અપક્વાન્ન ઉપયુક્ત હોતે હૈં એસી કથા મોજન કથા કા દ્વિતીય ભેદ હૈં । મોજન કે વિષય મેં અગ્નિ આદિક કે આરમ્ભ કી કથા કરના કિ—સંયાવ-“ હલ્વા ” આદિ વસ્તુનું હતને અગ્નિ કે

“ ભક્તકહા ચઉવિહા ” ઇત્યદિ—ભક્ત કથાના પાંચ ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—(૧) ભક્તના આવાપની કથા, (૨) ભક્તના નિર્વાપની કથા, (૩) ભક્તના આરમ્ભની કથા અને (૪) ભક્તના નિષ્ઠાનની કથા.

“ ભક્તના આવાપની કથા ”—શાક, ઘી આદિનું નામ ‘ આવાપ ’ છે. અમુક ભોજનમાં આટલાં શાક, આટલા ઘૃતાદિ ઉપયોગમાં લીધાં હતાં, આ પ્રકારની ભોજનના વિષયમાં જે વાતો કરવામાં આવે છે, તેને ભોજનના આવાપની કથા કહે છે.

(૨) “ ભોજનના નિર્વાપની કથા ”—પક્વાપક્વ આહારને નિર્વાપ કહે છે. અમુક ભોજન સમારંભમાં આટલા પક્વાન્ન અને આટલાં અપક્વાન્ન ઉપયોગમાં લેવાય છે અથવા લેવામાં આવ્યા હતા, આ પ્રકારની કથાને આ બીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે.

(૩) ભોજનના આરંભની કથા—ભોજનના વિષયમાં અગ્નિ આદિના આરંભની વાત કરવી તેનું નામ આરંભની કથા છે. જેમકે શીરો આદિ

સંપદ્યન્તે નાલપવહ્નિતાપેનેત્યાદિરૂપા ૩, ભક્તસ્ય નિષ્ઠાનકથા-નિષ્ઠાનં શતસહસ્ર-
પ્રભૃતિ દ્રવ્યં તસ્ય કથા “ અમુકભોજને एतावद् द्रव्यमुपयुज्यते ’ इत्येवंરૂપા
નિષ્ઠાન કથેતિ ૪। અત્ર ચૈતે દોષા:-

“ આહારમંતરેણ વિ ગેહીઓ જાણે સર્ગાર્લ ।

અજિંદિય ઓદરિયાવાઓ ડ અણુન્નદોસાય । ૧ । ”

છાયા--“ આહારમન્તરેણાપિ ગૃહ્યા જાયતે સાજ્ઞારમ્

અજિતેન્દ્રિયતા ઔદરિકવાદસ્તુ અનુજ્ઞાદોષાશ્ચ । ૧। ઇતિ, ૪।

“ દેસકહા ચડવિહા ” ઇત્યાદિ-દેશસ્ય મગધાદેઃ કથા દેશકથા,
સા ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞા, તથા-દેશવિધિકથા-દેશે-મગધપ્રભૃતૌ વિધિઃ-વિરચના-
ભોજનમણિમયભૂમિકાદીનાં નિર્માણં, તસ્ય કથા તથા ૧,

તાપ સે અછી બનતી હૈં, ઓર-અલ્પ અગ્નિ તાપ સે અછી નહીં બનતી
હૈ ઇત્યાદિ, યહ ભોજન કથાકા તૃતીય ભેદ હૈ-૩ । શત-સહસ્ર આદિ
દ્રવ્યકા નાલ નિષ્ઠાન હૈ, હસ દ્રવ્ય કી કથા કરના કિ અમુક ભોજનમેં
હતના દ્રવ્ય યર્ચા જાય (યર્ચ ક્રિયા જાય) તમી વહ ઠીક-૨ બનતા
હૈ, યહ ભક્તકા ચૌથા ભેદ હૈ-૪ હસ ભક્ત કથા મેં હતને દોષ હૈં—
“ આહારમંતરેણ વિ ”—ઇત્યાદિ । દેસ કહા ચડવિહા-” ઇત્યાદિ—
મગધ આદિ દેશ કી કથા કરના, યહ-દેશકથા હૈ, જો કિ ચાર
પ્રકાર કહી ગઈ હૈ, જૈસે—દેશવિકથા-૧ દેશવિકલ્પ કથા-૨ દેશ-
છન્દ કથા-૩ ઓર દેશનેપથ્ય કથા-૪ । મગધ આદિ દેશ મેં ભોજન-
મણિમય ભૂમિ આદિ કા નિર્માણ અછા હોતા હૈ, યા-કુરા હોતા હૈ

વસ્તુઓ આટલી અગ્નિના તાપથી સારી બને છે-ઓછાં તાપથી સારી બનતી
નથી, આ પ્રકારની કથાને ત્રીજા ભેદમાં ગણાવી શકાય છે

ભોજનના નિષ્ઠાનની કથા—શત, સહસ્ર આદિ દ્રવ્યનું નામ નિષ્ઠાન છે
અમુક ભોજનમાં આટલું દ્રવ્ય ખર્ચ કરવામાં આવે, તો જ તે ભોજન સારું
બને છે, અથવા અમુક માણસે અમુક ભોજન સમારંભમાં આટલું દ્રવ્ય
વાપર્યું, આ પ્રકારની કથાને આ ચોથા ભેદમાં મૂકી શકાય છે.

આ ભક્તકથામાં આટલા દોષ છે-“ આહારમંતરેણ વિ ” ઇત્યાદિ.

“ દેસકહા ચડવિહા ” ઇત્યાદિ—મગધ દેશની કથા કરવી તેનું નામ
દેશકથા છે. દેશકથાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દેશ વિધિ કથા,
(૨) દેશ વિકલ્પ કથા, (૩) દેશ છન્દ કથા, અને (૪) દેશ નેપથ્ય કથા.

(૧) મગધ આદિ દેશમાં ભોજન, મણિમય ભૂમિ આદિનું નિર્માણ
સારું થાય છે કે નરસું થાય છે, એવી જે વાત કરાય છે તેને દેશ વિધિ

દેશવિકલ્પકથા—દેશે વિકલ્પઃ—સસ્યાદિનિષ્પત્તિઃ, વપ્રકૂપતડાગભવનપ્રભૃતિ-
નિર્માણલક્ષણશ્ચ દેશવિકલ્પઃ, તસ્ય કથા ૨,

દેશચ્છન્દઃકથા—દેશે છન્દઃ—ગમ્યાગમ્યવિભાગઃ, યથા-‘લાટ’ દેશે માતુલ
કન્યા ગમ્યા ક્વચિન્માતુલભગિની ચ, તદન્યદેશેઽગમ્યા સેતિ દેશચ્છન્દઃ, તસ્ય
કથા દેશચ્છન્દઃકથા ૩;

દેશનેપથ્યકથા—દેશે નેપથ્યસ્ય સ્ત્રીપુરુષાણાં સ્વાભાવિકસ્ય વેષસ્ય તથાડલ-
હારરચિતસ્ય ચ કથા દેશનેપથ્યકથા ૪। इह चैते दोषाः—

“રાગદોસુપ્પત્તી સપક્ષપરપક્ષબ્રો ય અહિગરણં ।

વહુગુણ ઇમોત્તિ દેસો સોડં ગમણં ચ અન્નેસિં । ૧ । ” ઇતિ,

છાયા—“રાગદ્વેષોત્પત્તિઃ સ્વપક્ષઃ—પરપક્ષાભ્યામધિકરણમ્ ।

વહુગુણ એપ ઇતિ દેશઃ શ્રુત્વા ગમનં ચાન્યેપામ્ । ૧ । ”

ऐसी कथा करने का नाम—देशविकथा है—१ मगधादि देश में
धान्य उत्पादन विधान की कथा, एवं—वप्र कूप तडाग भवन आदि
के निर्माण की कथा करना यह देशविकथा है—२ देशच्छन्द
कथा—देशादि को लेकर गम्याऽगम्य आदि की कथा करना, जैसे—
लाट देश में मामा की कन्या गम्य होती है, कहीं मामाकी बहन
गम्य सेवनीय होती है, और—इनसे विभिन्न देश में अगम्या होती
है—३ देशनेपथ्य कथा—देशको लेकर स्त्री पुरुषों के स्वाभाविक वेष-
भूषा आदि की कथा करना, जैसे—अमुक देशमें स्त्री पुरुषों की वेष-
विभूषा इस प्रकार की होती है, अमुक देश में इस प्रकार की—४ इस
कथा में ऐसे दोष हैं—“रागदोसुप्पत्ती”—इत्यादि । “रायकहा चउ-

કથા કહે છે. (૨) મગધ આદિ દેશમાં અનાજ વગેરેના ઉત્પાદનની કથા તથા
કૂવા, વાવ, તળાવ, ભવન આદિના નિર્માણની કથાને દેશ વિકલ્પ કથા કહે છે.
(૩) દેશાદિની અપેક્ષાએ ગમ્ય—અગમ્ય આદિની કથા કરવી તેનું નામ દેશ
છંદ કથા છે. “ગમ્ય” એટલે સેવનીય અને ‘અગમ્ય’ એટલે અસેવનીય.
જેમકે “લાટાદિ દેશમાં મામાની દીકરી ગમ્ય (સેવનીય) હોય છે, અને
અન્ય દેશોમાં મામાની દીકરી અગમ્ય હોય છે,” આ પ્રકારની કથાને દેશ-
છન્દ કથા કહે છે, (૪) અમુક દેશમાં સ્ત્રી-પુરુષોની વેષભૂષા આ પ્રકારની
હોય છે,” આ પ્રકારની કોઈ દેશના સ્ત્રીપુરુષોના સ્વાભાવિક વેષભૂષાની કથાને
દેશ નેપથ્ય કથા કહે છે. આ દેશકથાના દોષો આ ગાથામાં પ્રકટ કર્યા છે.
“રાગદોસુપ્પત્તી” ઇત્યાદિ—

“ રાયકહા ચઝવિહા ” ઇત્યાદિ—રાજકથા ચતુર્વિધા મજ્જતા, તથા—રાજો-
અતિયાનકથા—રાજઃ—અતિયાન—નગરાદૌ પ્રવેશઃ, તસ્ય કથા અતિયાનકથા ૧,
તથા—રાજો નિર્યાણકથા—નિર્યાણ—નગરાદ નિઃસરણ, તસ્ય કથા નિર્યાણકથા ૨,
રાજો બલવાહનકથા—બલં હસ્ત્યાદિ, વાહન—વેસરાદિ, તદુભયકથા બલવાહનકથા ૩,
રાજઃ કોશકોષ્ટાગારકથા—કોશઃ—નિધિઃ—સુવર્ણાદિભાણ્ડાગાર, કોષ્ટં કુમ્-
લાદિ, તદ્રૂપમગારં ધાન્યાગારમિત્યર્થઃ, તદુભયકથા કોશકોષ્ટાગારકથા ૪। इह
चारकचोरादिशङ्कारूपा अनेके दोषा भवन्ति, उक्तं च—

“ हियत्थस्स भवे चोरो, मारियस्स णु हिंसगो ।

रहस्सभेदगो वेप्पो, इह संका पजायए । १ । ”

છાયા—“ હૃતાર્થસ્ય ભવેચ્ચૌરો, મારિતસ્ય તુ હિંસકઃ ।

રહસ્યભેદકો વાડય—મિતિ શઙ્કા મજાયતે । ૧ । ” ઇતિ ।

વિહા ”—ઇત્યાદિ—રાજકથા ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ—જૈસે—રાજા
કી અતિયાન કથા—૧ રાજા કી નિર્યાણ કથા—૨ રાજા કી બલવાહન
કથા—૩ રાજા કી કોષ્ટાગાર કોષ કથા—૪ इन में राजा के नगर आदि
में प्रवेश करने की जो—कथा है वह—राजा की अतियान कथा है—१
राजा के नगर से बाहर निकलते समय की जो कथा है वह—राजा की
निर्याण कथा है—२ राजा के बल—सैन्य—की वाहन—हस्त्यादि की,
तथा—दोनों बल—वाहनों की कथा करना यह राजा की बल वाहन कथा
है—३ राजा के सुवर्णादि भाण्डारकी एवं—धान्यागारकी कथा तथा
इन दोनों की कथा करना सो यह—राजा की कોष્ટागार कथा है—४ ।
यहाँ—चारक चोर आदि शङ्कारूप अनेक दोष होते हैं । उक्तञ्च—
“ हियत्थस्स भवे चोरो ”—इत्यादि । “ धम्मकहा चउव्विहा ”—

“ રાયકહા ચઝવિહા ” ઇત્યાદિ—રાજકથા ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧)
રાજાની અતિયાન કથા, (૨) રાજાની નિર્યાણ કથા, (૩) રાજાની બલવાહન
કથા, (૪) રાજાની કોષ્ટાગાર કોષ કથા. (૧) રાજાના નગર પ્રવેશ વિષયક
કથાને ‘ રાજાની અતિયાન કથા ’ કહે છે. (૨) રાજા નગરની બહાર નિજ્યાદિ
નિમિત્તે જે પ્રયાણ કરે છે તેની કથાને ‘ રાજાની નિર્યાણ કથા ’ કહે છે. (૩)
રાજાના સૈન્ય, હાથી, ઘોડા આદિ વાહન અથવા બંનેની (બલ વાહનોની)
કથા કરવી તેનું નામ ‘ બલવાહન કથા ’ છે. (૪) રાજાના સુવર્ણાદિ કોષની
ધાન્ય ભંડારની કથાને ‘ કોષ્ટાગાર કોષ કથા ’ કહે છે. અહીં ચારક (ચોર)
આદિ શંકાસ્પ અનેક દોષ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

“ હિયત્થસ્સ ભવે ચોરો ” ઇત્યાદિ—

અથ ધર્મકથા-

“ ચતુર્વિદ્યા ધર્મકથા ” ઇત્યાદિ-ધર્મકથા - ધરતિ-ભવજલધૌ નિપતત્ ભવ્યજાતં ધારયતિ=પ્લવ ઇવ તારયતિ શુભસ્થાનં પ્રાપયતીતિ ધર્મઃ, તસ્ય કથા-ભગવદ્દેશનાલક્ષણો વાક્યપ્રવચ્છો ધર્મકથા । યદ્વા - શુભાશુભકર્મવિપાકોપદર્શનં ધર્મકથા । સા ચતુર્વિદ્યા પ્રજ્ઞાતા, તદ્યથા-આક્ષેપણી-આક્ષિપ્યતે-મોહં નિરાકૃત્ય તત્ત્વં ચારિત્રં વા પ્રતિ સમાકૃષ્યતે શ્રોતાઽનયેતિ આક્ષેપણી । ઉક્ત ચ-

“ સ્થાપ્યતે સત્પથે શ્રોતા, યથા સાઽઽક્ષેપણી કથા ।

યથેશ્વકારં કમલા-વતી ધર્મે વ્યતિષ્ઠિપત્ । ૧ । ઇતિ, ૧ ।

તથા-વિક્ષેપણી-વિક્ષિપ્યતે=સમ્યગ્વાદગુણોત્કર્ષપ્રદર્શનેન મિથ્યાવાદાદપસાર્યતે શ્રોતાઽનયેતિ વિક્ષેપણી, ઉક્તં ચ-

ઇત્યાદિ-જો ભવ જલધિ મેં ડૂબતે હુવે પ્રાણિયોં કો ડસસે નૌકા કી તરહ પાર લગા દેતા હૈ-શુભસ્થાન મેં પહુંચા દેતા હૈ ડસકા નામ-ધર્મ હૈ, ઇસ ધર્મકી જો-કથા હૈ વહ-ધર્મ કથાહૈ । અર્થાત્—ભગવાનકી દેશનારૂપ જો વાક્ય પ્રવચ્છ હૈ વહ-ધર્મકથા હૈ, અથવા-શુભાઽશુભ કર્મ કે વિપાક ફલ કો ઉપદર્શન કરાને વાલી જો કથા હૈ વહ-ધર્મ કથા હૈ । યહ ધર્મકથા ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, જૈસે-આક્ષેપણી-૧ વિક્ષેપણી-૨ સંવેદની-૩ ઓર નિવેદની-૪ । ઇનમેં-જિસ કથા સે શ્રોતા જીવ મોહ સે દૂર કરા કર તત્ત્વ કે પ્રતિ, અથવા-ચારિત્ર કે પ્રતિ આકૃષ્ટ કિયા જાતા હૈ વહ-કથા આક્ષેપણી હૈ । કહા ખી —

“ સ્થાપ્યતે સત્પથે શ્રોતા ”-ઇત્યાદિ । “ વિક્ષેપણી ”-સમ્યગ્વાદ-ગુણ કે ઉત્કર્ષ કે પ્રદર્શન સે શ્રોતા જિસ કથા દ્વારા મિથ્યાવાદ સે

“ ધર્મકથા ચતુર્વિદ્યા ” ઇત્યાદિ-ધર્મકથા ચાર પ્રકારની કહી છે. ભવ-સાગરમાં ડૂબતા જીવોને જે નૌકાની જેમ પાર કરાવી દે છે-શુભ સ્થાનમાં પહોંચાડી દે છે, તેનું નામ ધર્મ છે તે ધર્મ વિષયક જે કથા છે તેને ધર્મ-કથા કહે છે. એટલે કે ભગવાનની દેશના રૂપ જે વાક્યપ્રવચ્છ છે, તેને ધર્મ-કથા કહે છે. અથવા શુભાશુભ કર્મના વિપાક ફળનું ઉપદર્શન કરાવનારી જે કથા છે તેને ધર્મકથા કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આક્ષેપણી, (૨) વિક્ષેપણી, (૩) સંવેદની અને (૪) નિવેદની.

જે કથા દ્વારા શ્રોતાના આત્માને મોહથી દૂર કરીને તત્ત્વ પ્રત્યે અથવા ચારિત્ર પ્રત્યે આકૃષ્ટ કરવામાં આવે છે તે કથાને આક્ષેપણી કથા કહે છે. કહું પણ છે કે “ સ્થાપ્યતે સત્પથે શ્રોતા ” ઇત્યાદિ—

“ સમ્યગ્વાદપ્રકર્ષેણ મિથ્યાવાદસ્ય खण्डनम् ।

यया विक्षेपणी सैव, यथा केंशी प्रदेशिनम् । २। इति, २।

તથા-સંવેદની-સંવેદ્યતે-સંસારાસારતાપ્રદર્શનેન મોક્ષાભિલાષ ઉત્પાદ્યતેઽન-
યેતિ સંવેદની, ઉક્તં ચ-

“ यस्याः श्रवणमात्रेण मुक्तिवाञ्छा प्रजायते ।

संवेदनी यथा मल्ली, पङ्क नृपान् प्रत्यबोधयत् । ३। ” इति, ३।

તથા-નિર્વેદની-નિર્વેદ્યતે=વિષયેભ્યો વિરજ્યતે શ્રોતાઽનયેતિ નિર્વેદની,

ઉક્તંચ-“ યદાકર્ણનમાત્રેણ વૈરાગ્યમુપજાયતે ।

નિર્વેદની યથા શાલિ-મદ્રો વીરેણ બોધિતઃ । ૪।

અત્રત્ય દૃષ્ટાન્તચતુષ્ટયમસ્મત્કૃતાયામાચારાઙ્ગમૂત્રસ્યાઽઽચારચિન્તામણિટી-
કાર્યાં વિશેષજિજ્ઞાસુભિરવલોરૂનીયમ્ । ૪ ।

અથાઽઽક્ષેપણી-

“ अक्खेवणी कहा चउन्निहा ” इत्यादि-आक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता,
तद्यथा-आचाराऽऽक्षेपणी-आचारः-लोचाऽऽस्नानादिः, स अक्षिप्यते, -प्रकाशितः
सन् स्थाप्यतेऽनयेत्याचाराऽऽक्षेपणी १ ।

દૂર ક્રિયા જાતા હૈ વહ વિક્ષેપણો કથા હૈ । કહા ભી હૈ-“ સમ્યગ્વાદ-
પ્રકર્ષેણ ”-ઈત્યાદિ. જો કથા શ્રોતાકો સંસાર કી અસારતા દિખાતી
હુઈ મોક્ષ કી અભિલાષા ઉત્પન્ન કરાતી હૈ વહ-સંવેદની હૈ । કહાભી
હૈ-“ यस्याःश्रवणमात्रेण ”-ઈત્યાદિ, જો-કથા શ્રોતા કે વિષયાનુરાગ
કો ધ્વસ્ત (નબટ) કરતી હુઈ उन उन વિષયોંસે उसे विरक्त बना देतीहै
વહ-કથા નિર્વેદિની હૈ । કહા ભી હૈ-“ यदा करणमात्रेण ”-ઈત્યાદિ ।

આક્ષેવણી કહા ચઉન્નિહા, ઇત્યાદિ, આક્ષેપણી કથા
ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, જૈસે — આચારાક્ષેપણી, ૧ વ્યવહા-

“ विक्षेपणी ” सम्यग्वाद् शुश्रूषा उत्कर्षणा प्रदर्शनी श्रोता जे कथा
द्वारा मिथ्यावादनो त्याग करी नाये छे, ते कथाने विक्षेपणी कथा कहे छे.
कहुं पणु छे के “ सम्यग्वाद्प्रकर्षेण ” इत्यादि—

जे कथा श्रोताने संसारनी असारता बतावीने तेने मोक्षाभिलाषी भनावे
छे, ते कथाने ‘ संवेदनी कथा ’ कहे छे. कहुं पणु छे के “ यस्याः श्रवणमात्रेण ” इत्यादि—

जे कथा श्रोताना विषयानुरागनो ध्वंस (नाश) करीने, ते विषयेथी
तेने विरक्त करी नाये छे, ओवी कथाने ‘ निर्वेदिनी कथा ’ कहे छे. कहुं
पणु छे के—“ यदा करण मात्रेण ” इत्यादि—

“ आक्खेवणी कहा चउन्निहा ” इत्यादि. आक्षेपणी कथाना नीचे प्रमाणे

વ્યવહારાઽઽક્ષેપણી-વ્યવહારઃ-કથશ્ચિદાગત દોષ દૂરીકરણાય પ્રાયશ્ચિત્ત-
રૂપઃ, સ આક્ષિપ્યતેઽનયેતિ વ્યવહારાઽઽક્ષેપણી ૨।

પ્રજ્ઞપ્ત્યાક્ષેપણી-પ્રજ્ઞપ્તિઃ-સંશયવતઃ શ્રોતુઃ પ્રિયવચનૈઃ પ્રબોધનં, સાઽઽક્ષિપ્ય-
તેઽનયેતિ પ્રજ્ઞપ્ત્યાક્ષેપણી ૩।

દૃષ્ટિવાદાઽઽક્ષેપણી-દૃષ્ટિવાદઃ-શ્રોતારમુદિશ્ય નયાનનુસૃત્ય સૂક્ષ્મજીવપ્રભૃતિ-
ભાવપ્રતિપાદનમ્, આક્ષેપણ્યાશ્રાયં રસઃ-

“ વિજ્ઞાચરણં ચ તવો, પુરિસકારો ય સમિદ્ગુત્તીઓ ।

ઉવદ્સસદ્ સ્વલુ જં સો, કહાં અક્ષેવણીયદ્સસો ।૧। ”

છાયા-“ વિદ્યાચરણં ચ તપઃ પુરુષાકારશ્ચ સમિતિગુપ્તયઃ ।

ઉપદિશ્યતે સ્વલુ યત્ સ કથાયા આક્ષેપણ્યા રસઃ ।૧। ” ઇતિ ૪।

ઇત્યાક્ષેપણી ।

રાક્ષેપણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્ત્યાક્ષેપણી, ૩ ઓર દૃષ્ટિવાદાક્ષેપણી,
૪ જિસ કથા કે દ્વારા લોચ આદિ કા કરના, ઓર સ્નાન આદિ નહીં
કરના યહ વિષય પ્રદર્શિત હોના હુવા સ્થાપિત ક્રિયા જાતા હૈ વહ કથા
' આક્ષેપણી ' હૈ, ૧ કથશ્ચિત્ આગત દોષ કો દૂર કરને કે લિયે પ્રાય-
શ્ચિત્ત રૂપ જિસ કથા કે દ્વારા પ્રકાશિત ક્રિયા જાતા હૈ વહ કથા વ્યવ-
હારાક્ષેપણી હૈ, ૨ સંશયશાલી પુરુષ, સંશયવાન્ શ્રોતાકો પ્રિય વચનો
દ્વારા બોધ દેનેવાલી જિસ કથા કે દ્વારા પ્રકાશિત કી જાતી હૈ
એસી વહ કથા, પ્રજ્ઞપ્ત્યાક્ષેપણી હૈ, ૩ શ્રોતાકે અનુસાર નયોં કો લેકર,
નયોં કા આશ્રય કરકે, જો સૂક્ષ્મ જીવ આદિ પદાર્થોં કે ભાવોં કા
પ્રતિપાદન જિસ કથા સે ક્રિયા જાતા હૈ વહ કથા દૃષ્ટિવાદાક્ષેપણી હૈ,
૪। આક્ષેપણી કથાકા યહ રસ હૈ-“વિજ્ઞાચરણં ચ તવો”-ઇત્યાદિ ।

ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આચારાક્ષેપણી, (૨) વ્યવહારાક્ષેપણી, (૩) પ્રજ્ઞપ્ત્યા-
ક્ષેપણી, અને (૪) દૃષ્ટિવાદાક્ષેપણી.

જે કથા દ્વારા લોચ આદિ કરવાનું અને સ્નાન આદિ નહીં કરવાનું પ્રતિ-
પાદન કરવામાં આવે છે, તે કથાને આચારાક્ષેપણી કથા કહે છે કેઈ પણ
પ્રકારે થઈ ગયેલા દોષને દૂર કરવા માટેના પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનું જે કથા દ્વારા
પ્રદર્શન થાય છે તે કથાને વ્યવહારાક્ષેપણી કથા કહે છે. સંશયયુક્ત શ્રોતાને
પ્રિયવચનો દ્વારા પ્રબોધન રૂપ પ્રજ્ઞપ્તિનું જે કથા દ્વારા પ્રદર્શન થાય છે તે
કથાને પ્રજ્ઞપ્તિ આક્ષેપણી કથા કહે છે નયોના આશ્રય લઈને સૂક્ષ્મ જીવાદિ
પદાર્થોનાં ભાવોનું પ્રતિપાદન જે કથા દ્વારા કરવામાં આવે છે, તે કથાને
દૃષ્ટિવાદાક્ષેપણી કથા કહે છે. આક્ષેપણી કથાના લાભને આ ગાથા દ્વારા પ્રકટ
કરવામાં આવેલ છે. “ વિજ્ઞાચરણં ચ તવો ” ઇત્યાદિ.

“ વિક્ષેવળી કહા ” इत्यादि-विक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-स्वसमयं-स्वस्य समयः-सिद्धान्तः स्वसमयः, तं स्वसमयं कथयति=वर्णयति-तद्गुणान् प्रकाशयति प्राक्, ततः स्वसमयं कथयित्वा पासमयम्=अन्यसिद्धान्तं कथयति-परकीयसिद्धान्तदोषप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपादयतीत्यर्थः । १ ।

इति प्रथमा विक्षेपणी कथा १ ।

परसमयं-परकीयसिद्धान्तं कथयित्वा-तद्दोषप्रदर्शनपुरस्सरं प्रतिपाद्य स्वसमयं-स्वकीयसिद्धान्तं-तद्गुणप्रदर्शनपुरस्सरं स्थापयिता-स्वसिद्धान्तस्य स्थापना-शीलो भवति २। इति द्वितीयाविक्षेपणी कथा । २ ।

सम्यग्वादं-परसिद्धान्तेष्वपि घुणाक्षरन्यायेन यो यावान् जिनागमतत्त्ववाद-समानतया सम्यग्-समीचीનોऽविरोधितत्त्वानां वादः सम्यग्वादः, तं सम्यग्वादं कथयति, सम्यग्वादं कथयित्वा मिथ्यावादं-जिनोक्ततत्त्वविरुद्धरूपं कथयति-तद्दो-षप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपादयति, इति तृतीयाविक्षेपणी कथा ३।

“ વિક્ષેવળી કહા ચતુર્વિધા ”—इत्यादि, विक्षेपणी कथा चार प्रकारकी कही गई है, जो कथा पहिले स्व समय को, अपने सिद्धान्त गुणों को दिखाते हुवे अन्य सिद्धान्त को, उसके दोषों को प्रगट करते हुवे कही जाती है वह कथा विक्षेपणी कथा है, और यह पहले प्रकार की विक्षेपणी कथा है । जो कथा पर सिद्धान्तगत दोषों को प्रगट करते हुवे अपने सिद्धान्त के गुणों को प्रकाशित करते हुवे कही जाती है वह-द्वितीय प्रकार की विक्षेपणी कथा है । जो कथा पर सिद्धान्तों में भी घुणाक्षर न्याय से जितना सम्यग्वाद है जिनागमन के तात्त्विक विवेचन से मिलता हुवा कथन है, उसे प्रकट करती है, और जितना उस में मिथ्यावाद है जिनोक्ततत्त्व से विपरीत कथन है उसे प्रकट करती है इस ढङ्ग से जो कथा कही जाती है वह तृतीय प्रकार की

“ વિક્ષેવળી કહા ચતુર્વિધા ” इत्यादि. विक्षेपणी कथा चार कही છે- જે કથામાં પહેલાં સ્વસમયના (જોન સિદ્ધાન્તના) ગુણોને પ્રકટ કરવામાં આવે છે, અને ત્યારબાદ અન્ય સિદ્ધાન્તોના દોષો પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તે કથાને પહેલા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે

જે કથામાં પહેલાં પર સિદ્ધાન્તગત દોષોને પ્રકટ કરીને સ્વસિદ્ધાન્તના ગુણોને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે, તે કથાને બીજા પ્રકારની વિક્ષેપણી કહે છે.

જે કથા પર સિદ્ધાન્તોમાં જેટલો સમ્યગ્વાદ છે-જિનાગમના તાત્ત્વિક વિવેચન સાથે મળતું આવે એવું કથન છે-તેને પણ પ્રકટ કરે છે અને તેમાં જેટલો મિથ્યાવાદ-જિનોક્ત તત્ત્વ કરતાં વિપરીત કથન છે, તેને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તે કથાને ત્રીજા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે.

મિથ્યાવાદં - પરસમયેષ્વેવ જિનોક્તતત્ત્વવિરુદ્ધરૂપં મિથ્યાવાદં કથયિત્વા સમ્યગ્વાદં સ્થાપયિતા ભવતિ । યદ્વા-નાસ્તિકવાદિસમયં કથયિત્વા આસ્તિકવા-દિસમયં કથયતીતિ ચતુર્થી વિક્ષેપણી કથા વોધ્યા ૪।

इति चतुर्थी विक्षेपणी कथा । इति विक्षेपणी कथा । २

अथ संवेदनी—

“ સંવેયણી કહા ચઝવિહા ” ઇત્યાદિ—સંવેદની કથા ચતુર્વિધા મજ્ઞતા, તથા—ઈહલોકસંવેદની-ઈહલોકઃ-મનુષ્યલોકઃ, પરન્ત્વત્ર લક્ષણયા મનુષ્યજન્મ ગૃહ્યતે, તસ્ય સ્વરૂપરૂપાપનયા સંવેદની-સંવોધની, યથા-‘ ઇદં માનુષત્વમસાર-મનિત્યં મેઘમણ્ડલસન્નિભમિત્યાદિરૂપા । ૧ ।

વિક્ષેપણી કથા હૈ, પર સમયોં મેં હી જિનોક્ત તત્ત્વ વિરુદ્ધ રૂપ મિથ્યા-વાદ કર કે સમ્યગ્વાદ કી સ્થાપક હોતી હૈ, અથવા-નાસ્તિકવાદી કે સમય કો કહ કર કે આસ્તિકવાદી કે સિદ્ધાન્ત કો સ્થાપિત કરતી હૈ વહ ચૌથે પ્રકાર કી વિક્ષેપણી કથા હૈ ।

“ સંવેહણી કહા ચઝવિહા ”—ઇત્યાદિ, સંવેદની કથા ચાર પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ, જૈસે-ઈહલોક સંવેદની, ૧ પરલોક સંવેદની, ૨ આત્મ શરીર સંવેદની, ૩ ઔર પરશરીર સંવેદની, ૪ જો કથા ઇહ લોક કે લક્ષણ સે મનુષ્ય જન્મ કે સ્વરૂપ પર પ્રકાશ ડાલતી હૈ, જૈસે—યહ મનુષ્ય જન્મ અસાર હૈ, અનિત્ય હૈ, મેઘમણ્ડલ કે જૈસા દેખતે દેખતે ચિલીન હો જાતા હૈ, ઇત્યાદિ,

જે કથા પર સમયોમાં (સિદ્ધાન્તોમાં) જે મિથ્યાત્વ છે તેને પ્રકટ કરીને સમ્યગ્વાદનું પ્રતિપાદન કરે છે તેને ચોથા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે. અથવા જે કથા નાસ્તિકવાદીના સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કરીને આસ્તિકવાદના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે કથાને ચોથા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે.

“ સંવેહણી કહા ચઝવિહા ” ઇત્યાદિ-સંવેદની કથા ચાર પ્રકારની કહી છે. (૧) ઇહલોકસંવેદની, (૨) પરલોક સંવેદની, (૩) આત્મશરીર સંવેદની અને (૪) પરશરીર સંવેદની

જે કથા આ લોકના લક્ષણ દ્વારા મનુષ્ય જન્મના સ્વરૂપ પર પ્રકાશ નાખે છે, એવી કથાને ‘ ઇહલોક સંવેદની કથા ’ કહે છે. જેમકે “ આ મનુષ્ય જન્મ અસાર છે, અનિત્ય છે, મેઘમંડળની જેમ જોતજોતામાં વિલીન થઈ જાય એવો છે, ” આ પ્રકારની કથાને ઇહલોક સંવેદની કથા કહે છે.

પરલોકસંવેદની—પરલોકઃ—દેવાદિભવઃ, તસ્ય સ્વભાવસ્ય સંવેદની—ખ્યાપની તથા, યથા—‘ દેવા અપ્યમુયેષ્યાસ્પર્ધા ભયવિયોગ ક્રોધશોક મોહકામમદાદિજનિત-
દુઃસ્વાભિભૂતાઃ સન્તિ કિં પુનસ્તિર્યગાદયઃ ’ इत्येवंरूपा २।

આત્મશરીરસંવેદની—આત્મનઃ—સ્વસ્ય શરીરં—કાયઃ—આત્મશરીરં તસ્ય અશુ-
ચિનિમિત્તોત્પન્નત્વ—સ્રવન્મલદ્વારાઽઽકુલત્વાશુચિદ્વારનિઃસ્રુતત્વેઽપિ પુરુષાર્થસાધનેઽ-
તિવન્ધક્ત્વાદિસ્વરૂપસ્ય સંવેદની—ખ્યાપની તથા ।

एवं परशरीरसंवेदनी—इयं चाऽऽत्मशरीरसंवेदनीमनुसृत्य बोध्या ।४।

इति संवेदनी ।

પરલોક સંવેદની—પરલોક સે યહાં દેવાદિકોં કા ભવ લિયા ગયા
इस परलोक के स्वभाव को ख्यापन करने वाली जो कथा है, जैसे—
દેવ મી અસૂયા, ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધા, ભય, વિયોગ, ક્રોધ, શોક, મોહ, મદ,
આદિ દુઃખોં સે અભિભૂત હૈં, તો ફિર—તિર્યગાદિ કોં કી કથા હી વ્યા,
२ ऐसी कथा परलोक संवेदनी है । आत्मशरीर संवेदनी—जो आत्म-
સ્વ શરીર કી અશુચિતા કે નિમિત્ત કો પ્રકટ કરતી હો વહતે હુવે
નવમલ દ્વારોં સે જો ઘિનાવની હુઈ હૈ વહ-અશુચિ દ્વાર સે નિકલા
હૈ, અતઃ—સ્વયં અપવિત્ર હૈ એસા કથન જો કરતી હો, ઓર—યહ
પુરુષાર્થ સાધન મેં જીવતો શિથિલ બનાયે હુવે—પ્રમાદ પતિત હુવે હૈં
इत्यादि बातों को समझाती हो ऐसी वह कथा आत्मशरीर संवेदनी
હૈ । तात्पर्य यही है कि यह देह हर तरह से अपवित्र-अशुचि और

પરલોકસંવેદની—પરલોકથી અહીં દેવભવ આદિ ગૃહીત થયેલ છે. આ
પરલોકના સ્વરૂપને પ્રકટ કરનારી જે કથા છે તેને ‘ પરલોકસંવેદની કથા ’
કહે છે. જેમકે “ દેવો પશુ અસૂયા, ઈર્ષ્યા, સ્પર્ધા, ભય, વિયોગ, ક્રોધ, શોક,
મોહ, મદ આદિ દુઃખોથી અભિભૂત છે, તો તિર્યગાદિના દુઃખની તો વાત જ
શી કરવી ! ” આ પ્રકારની કથાને પરલોક સંવેદની કથા કહે છે.

આત્મશરીર સંવેદની—જે કથા આત્મશરીરની (સ્વ શરીરની) અશુ-
ચિતાના નિમિત્તોને પ્રકટ કરતી હોય તે કથાને આત્મશરીર સંવેદની કહે છે
“ વહેલા નવમળ દ્વારોથી જે અશુચિ વધારે ઘાડી બની છે, અશુચિ દ્વાર-
માંથી આ શરીર ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેથી તે પોતે જ અપવિત્ર છે, ” એવું
કથન જે કથામાં થાય છે તેને ‘ આત્મશરીર સંવેદની ’ કથા કહે છે આ
કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આ દેહ દરેક રીતે અપવિત્ર-અશુચિ અને કલુષિત

અથ નિર્વેદની—

“ ણિન્વેયણી કહા ચઽવિવહા ” ઇત્યાદિ—નિર્વેદની કથા ચતુર્વિધા મત્તતા, તથા—ઇહલોકે-મનુષ્યમથે દુશ્ચીર્ણાનિ-દુ-દુષ્ટુ-નિન્દિતાનિ ચીર્ણાનિ-કૃતાનિ દુશ્ચીર્ણાનિ-દુષ્ટકૃતાનિ સ્તેયપમૃતીનિ પાપાનિ, કર્માણિ-ક્રિયાઃ, ઇહલોકે-મનુ-ધિના બને સ્વરૂપવાળા હૈં, ઇસકી ઉત્પત્તિ કે જો કારણ કલાપ હૈં વે સ્વયં અશુચિ ધિનાવને ઓર અપવિત્ર હૈં માતાકે અપવિત્ર યોનિ દ્વારસે યહ નિકલતા હૈ, અતઃ—એસે અપવિત્ર શરીર કે મોહ મેં પડકર જો જીવ પુરુષાર્થ સાધન સે મોક્ષ-સાધન ભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિકોં કે સેવન સે વશ્ચિત બન જાતે હૈં ડનકી યહ વડી ભારી ભૂલ હૈ, ઇસ પ્રકાર આત્મા કો દેહકા સ્વરૂપ દેખનેવાલી જો કથા હૈં વહ-આત્મશરીર સંવેદની કથા હૈં । ઇસી પ્રકાર સે પરશરીર પરસંવેદની કથા કે સમ્બન્ધ મેં ભી જાનનાં ચાહિયે, યહ કથા આત્મસંવેદની કા અનુસરણ કરતી હૈ, અર્થાત્—જિસ પ્રકાર સે હમેં પ્રતિકૂલ વ્યવહાર સે અશાન્તિ હોતી હૈં ડસી પ્રકાર સે પર શરીર કે સાથ કિયે ગયે પ્રતિકૂલ વ્યવહાર સે ડસે ભી અશાન્તિ હોતી હૈ, ઇસી વાત કો ય્યાપન કરને વાલી કથા પર શરીર સંવેદની કથા હૈં । અથવા—જિસ તરહ સે વહ આત્મ કથા શરીર હૈ, ડસી પ્રકાર સે પરશરીર ભી હૈં ઇસ વાત કો ય્યાપન કરને વાલી કથા પરશરીર સંવેદની કથા હૈં—૪ ।

“ ણિન્વેયણી ચઽવિવહા ”—ઇત્યાદિ । નિર્વેદની કથા ચાર પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ, જૈસે—જો-સ્તેય આદિક પાપકર્મ જીવ ઇસ મનુષ્ય

બનેલા સ્વરૂપવાળો છે. તેની ઉત્પત્તિના જે કારણો છે તે કારણો જ અશુચિ યુક્ત અને અપવિત્ર છે. માતાના અપવિત્ર યોનિદ્વારમાંથી તે નીકળે છે. એવા અપવિત્ર શરીરના મોહમાં પડીને જે જીવ પુરુષાર્થ સાધનો દ્વારા મોક્ષ સાધનભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિકોના સેવનથી વશ્ચિત જ રહે છે, તે મોટી ભૂલ કરતો હોય છે. આ પ્રકારે આત્માને દેહનું સ્વરૂપ બતાવનારી જે કથા છે તેને આત્મશરીર સંવેદની કથા કહે છે.

એ જ પ્રમાણે ‘ પરશરીર સંવેદની ’ કથા વિષે પણ સમજવું. “ જેમ આપણું શરીર સાથે થયેલાં પ્રતિકૂળ વ્યવહારથી આપણને અશાન્તિ થાય છે, એ જ પ્રમાણે અન્યના શરીર સાથે પ્રતિકૂળ વ્યવહારથી તેને પણ અશાન્તિ થાય છે, ” આ પ્રકારની વાતનું પ્રતિપાદન કરનારી કથાને પરશરીર સંવેદની કથા કહે છે “ ણિન્વેયણી ચઽવિવહા ” ઇત્યાદિ—

નિર્વેદની કથા ચાર પ્રકારની કહી છે, જેમકે...ચોરી આદિ જે પાપ-કર્મ જીવ આલોકમાં કરે છે, તેનું ફળ આ લોકમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે અને

પ્યમવે દુઃખફલવિપાકસંયુક્તાનિ-દુઃખ-કષ્ટ, તદેવ ફલં કર્મતરુજન્યં, તસ્ય વિપાકઃ-વિપચનં વિપાકઃ-અનુભવો દુઃખફલવિપાકઃ, તેન સંયુક્તાનિ-દુઃખફલ-વિપાકસંયુક્તાનિ-કષ્ટરૂપફલાનુભવવન્તિ ભવન્તિ, ચોરાદીનામિવ । ૧ ॥ એવમ્-ઇહલોકે દુશ્ચીર્ણાનિ કર્માણિ પરલોકે-નરકાદિલોકે દુઃખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ નારકાદીનામિવ । ૨ ।

તથા પરલોકે-દેવાદિભવે દુશ્ચીર્ણાનિ-દુષ્કૃતાનિ ભોગેષ્યારૂપાણિ કર્માણિ ઇહલોકે દુઃખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ આજન્મવ્યાધિદારિદ્ર્યાદિ પીડિતમનુ-ષ્યતિરશ્વામિવ । ૩ ।

લોક મેં કરતા હૈ, વહ उसका फल इस भव में तो पाता ही है, क्योंकि-ये स्वयंही दुःखरूप विपाक फलवाले होते हैं, अतः—इन्हें जो मनुष्य सेवन करता है वह नियमसे चोर आदिकोंकी तरह नाना प्रकारके कष्टोंको तो भोगताही है तथा परभवमेंभी, नरकादि लोकमेंभी, नारकादि जीवोंकी तरह वह इनके दुःखरूप आदि अनेक फलोंको-भोगता है । तात्पर्य यही है कि-हिंसादिक अधर्म कर्म जीवको इसलोकमेंभी और परलोकमेंभी दोनों लोकोंमें विविध प्रकारके कष्टादि फलोंके प्रदाता होते हैं । तथा-जिन दुश्चીर्ण दुष्कृतोंको अमूय ईर्ष्या आदिरूप पाप कर्मोंको यह जीव परलोकमें देवादिक भवोंमें अर्जित करता है वे कर्म दुःख फलरूप विपाक संयुक्त इसलोकमें होते हैं । जैसे इस मनुष्य-लोकमें आजन्मव्याधि दारिद्र्य आदिसे पीडित हुवे मनुष्योंके और तिर्यश्चोंके कर्म दुःख फलरूप विपाकसे संयुक्त देखे जाते हैं ३ । तथा

પરલોકમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તેનુ સેવન કરનાર માણસ ચોરાદિની જેમ આ ભવમાં પણ વિવિધ પ્રકારના દુઃખો સહન કરે છે અને નારકાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થઇને તે ગતિના વિવિધ કષ્ટો પણ સહન કરે છે.

આ કથનનો ભાનાર્થ એ છે કે હિંસા, ચોરી આદિ પાપકૃત્યોના ફલ વિપાક જીવને આલોકમાં પણ લોગવવો પડે છે અને પરલોકમાં પણ લોગવવો પડે છે. આ પાપકૃત્યોના વિપાક રૂપે તેમને ઉભય લોકના કષ્ટો સહન કરવા પડે છે.

તથા જે દુશ્ચીર્ણ દુષ્કૃત્યોનું, અસૂચા, ઈર્ષ્યા આદિ રૂપ પાપકર્મોનું જીવ પરલોકમાં (દેવાદિક ભવોમાં) ઉપાર્જન કરે છે, તે કર્મોના દુઃખફલરૂપ વિપાક જીવને આલોકમાં લોગવવો પડે છે. જેમકે આ મનુષ્યલોકમાં આજન્મ વ્યાધિ, દારિદ્ર આદિથી પીડાતાં મનુષ્યો અને તિર્યચો જોવા મળે છે. તેઓ પરભવકૃત પાપકર્મોના દુઃખફલરૂપ વિપાક જ લોગવી રહ્યા હોય છે.

પરલોકે-તિર્યંગાદિભવે દુશ્ચીર્ણાંનિ કર્માણિ પરલોકે-મનુષ્યાદિભવં કૃત્વા પુનસ્તિર્યંગાદિભવ એવ દુઃસ્વફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ, મનુષ્યાદિભવે તત્કર્મણા-મુદયાવલિકાયામનનુપવિષ્ટત્વાત્ । ૪ ।

ઇહલોકે સુચીર્ણાંનિ—સુકૃતાનિ દાનાદીનિ પઠાષ્ટમાદીનિ ચ કર્માણિ ઇહલોકે સુખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ, તીર્થંકરાદિસુપાત્રદાનેન વસુધારાદિવૃષ્ટિવત્, પઠાષ્ટમાદિભિશ્ચ—આમર્શૌષધ્યાદિલબ્ધિપ્રાપ્તિશ્ચ । ૨ । એવં શેષભજ્જત્રયં વિવેચનીયમ્ પરલોકમેં તિર્યંગાદિ ભવમેં દુશ્ચીર્ણ કર્મ તિર્યંગાદિ ભવમેંહી દુઃસ્વ ફલ વિપાક સંયુક્ત હોતે હેં, મનુષ્યાદિ ભવમેં નહીં । ક્યોંકિ વે કર્મ મનુ-ષ્યાદિ ભવમેં ઉદયાવલિકામેં અનનુપવિષ્ટ હોતે હેં ૪ । તથા ઇસ-લોકમેં સુચીર્ણ—અઢી તરહસે કિયે ગયે દાનાદિક કર્મ ષષ્ઠ અષ્ટમ આદિ તપસ્યારૂપ કર્મ ઇહલોકમેં સુખફલ વિપાક સંયુક્ત હોતે હેં । જૈસે—તીર્થંકર આદિરૂપ સુપાત્ર દાનસે વસુધારા આદિકી વૃષ્ટિ હોતી હૈ । તથા—ષષ્ઠ અષ્ટમ આદિકો તપસ્યાસે આમર્શ ઔષધિ આદિ લબ્ધિકી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ । ઇસી તરહસે શેષ ભજ્જભી વિવેચિત કરલેના ચાહિયે । યહાં—પ્રથમ ભજ્જ તથા દ્વિતીય ભજ્જ યે દો ભજ્જહી કહે ગયે હેં ।

દ્વિતીય ભજ્જ ઇસ પ્રકારસે હૈ, ઇસલોકમેં સુચીર્ણ કર્મ પરલોકમેં સુખ ફલરૂપ વિપાકસે સંયુક્ત હોતે હેં । જૈસે—સાધુ શ્રાવક આદિ દ્વારા વૃત્ત સુચીર્ણ કર્મ—શેષ દો ભજ્જ ઇસ પ્રકારસે હેં—પરલોક સુચીર્ણ કર્મ

તથા—પરલોકમાં તિર્યંગાદિ ભવમાં દુશ્ચીર્ણુ દુષ્કૃત્યેનું દુઃખવિપાક રૂપ ઇહ તિર્યંગાદિ ભવમાં જ લોગવવું પડે છે મનુષ્યાદિ ભવમાં લોગવવું પડતું નથી, કારણ કે તે કર્મો મનુષ્યાદિ ભવમાં ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થતાં નથી

તથા આલોકમાં સારી રીતે જેની આરાધના થઈ હોય એવાં દાનાદિ કર્મો અને છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ તપસ્યારૂપ કર્મો આ લોકમાં જ સુખ વિપાકરૂપ ફળ આપનારા હોય છે. જેમકે તીર્થંકર આદિરૂપ સુપાત્રને દાન દેવાથી વસુધારા (ધન) ની વૃષ્ટિ થાય છે તથા છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ આદિ તપસ્યાઓથી આમર્શ ઔષધિ આદિ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના વિકલ્પોનું વિવેચન પણ સમજી લેવું. અહીં પહેલો અને બીજો ભેદ જ કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજો ભેદ આ પ્રમાણે છે—આલોકમાં સુચીર્ણ કર્મ (ઉપાર્જિત સત્કર્મો) પરલોકમાં પણ સુખફલરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે. જેમકે સાધુ, શ્રાવક આદિ દ્વારા કૃત સુચીર્ણ કર્મ.

૪। અત્ર પ્રથમભક્તઃ પ્રોક્તઃ ૧। દ્વિતીયભક્તે સાધુશ્રાવકાદિઃ ૨। તૃતીયે ભક્તે તીર્થંકરઃ ૩। ચતુર્થભક્તે વદ્વતીર્થંકર નામગોત્રકર્મા દેવભવસ્થસ્તીર્થંકરઃ ૪। સૂં ૪૪।

પૂર્વ કથારૂપો વાગ્વિશેષ ઉક્તઃ, સામ્પતં પુરુષજાતપ્રધાનતયા કાયાવિશેષમાહ-

મૂલમ્—ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા—કિસે ણામમેગે કિસે ૧, કિસે ણામમેગે દઢે ૨, દઢે ણામમેગે કિસે ૩, દઢે ણામમેગે દઢે ૪ । ૧।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા--કિસે ણામમેગે કિસસરીરે ૧, કિસે ણામમેગે દઢસરીરે ૨, દઢે ણામમેગે કિસસરીરે ૩, દઢે ણામમેગે દઢસરીરે ૪ । ૨। ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા—કિસસરીરસ્સ ણામમેગસ્સ ણાળદંસળે સમુપ્પજ્ઞઈ ણો દઢસરીરસ્સ ૧, દઢસરીરસ્સ ણામમેગસ્સ ણાળદંસળે સમુપ્પજ્ઞઈ ણો કિસસરીરસ્સ ૨, ઇગસ્સ કિસસરીરસ્સ ણાળદંસળે સમુપ્પજ્ઞઈ દઢસરીરસ્સવિ ૩, ઇગસ્સ ણો કિસસરીરસ્સ ણાળદંસળે સમુપ્પજ્ઞઈ ણો દઢસરીરસ્સ ૪ । સૂં ૪૫ ॥

છાયા—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞમાનિ, તથા—કુશો નામૈકઃ કુશઃ ૧, કુશો નામૈકો દઢઃ ૨, દઢો નામૈકઃ કુશઃ ૩, દઢો નામૈકો દઢઃ ૪। ૧।

ઈહલોકમેં સુખ ફલરૂપ વિપાકત્રે સંયુક્ત હોતે હૈં, જૈસે તીર્થંકર નામ કર્મ ૩, તથા પરલોકમેં સુચીર્ણકર્મ પરલોકમેં સુખ ફલરૂપ વિપાકસે સંયુક્ત હોતેહૈં, જૈસે—વદ્વ તીર્થંકર ગોત્ર કર્મવાલા દેવ ભવસ્થ તીર્થંકર ॥સૂં ૪૪।

“ ઇસ પ્રકારસે કથારૂપ વાગ્ વિશેષ કહ્કર અવ સૂત્રકાર પુરુષ જાતકી પ્રધાનતાસે કાયાવિશેષકા કથન કરતે હૈં ।

ત્રીજો ભાંગો—પરલોકમાં સુચીર્ણ કર્મ આલોકમાં સુખફલરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે. જેમકે તીર્થંકર નામ કર્મ.

ચોથો ભાંગો—પરલોકના સુચીર્ણ કર્મ પરલોકમાં સુખફલરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે. જેમકે બદ્ધ તીર્થંકર ગોત્ર કર્મવાળો દેવ ભવસ્થ તીર્થંકર. ॥સૂ. ૪૪।

આ રીતે કથારૂપ વાગ્વિશેષતું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પુરુષજાતની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કાયાવિશેષતું કથન કરે છે.

પરલોકે-તિર્યગાદિભવે દુશ્ચીર્ણાંનિ કર્માણિ પરલોકે-મનુષ્યાદિભવં કૃત્વા પુનસ્તિર્યગાદિભવ એવ દુઃખફલવિપાકસંયુક્તાનિ ભવન્તિ, મનુષ્યાદિભવે તત્કર્મણા-મુદયાવલિકાયામનનુપવિષ્ટત્વાત્ । ૪ ।

इहलोके सुचीर्णानि—सुकृतानि दानादीनि पष्ठाष्टमादीनि च कर्माणि इहलोके सुखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति, तीर्थकरादिमुपात्रदानेन वसुधारादिवृष्टिबत्, पष्ठाष्टमादिभिश्च—आमर्शौषध्यादिलब्धिप्राप्तिश्च । २ । एवं शेषभङ्गत्रयं विवेचनीयम् परलोकमें तिर्यगादि भवमें दुश्चीर्णं कर्म तिर्यगादि भवमेंही दुःख फल विपाक संयुक्त होते हैं, मनुष्यादि भवमें नहीं । क्योंकि वे कर्म मनुष्यादि भवमें उदयावलिकामें अननुप्रविष्ट होते हैं ४ । तथा इसलोकमें सुचीर्ण—अच्छी तरहसे किये गये दानादिक कर्म षष्ठ अष्टम आदि तपस्यारूप कर्म इहलोकमें सुखफल विपाक संयुक्त होते हैं । जैसे—तीर्थङ्कर आदिरूप सुपात्र दानसे वसुधारा आदिकी वृष्टि होती है । तथा—षष्ठ अष्टम आदिकी तपस्यासे आमर्श औषधि आदि लब्धिकी प्राप्ति होती है । इसी तरहसे शेष भङ्गभी विवेचित करलेना चाहिये । यहां—प्रथम भङ्ग तथा द्वितीय भङ्ग ये दो भङ्गही कहे गये हैं ।

द्वितीय भङ्ग इस प्रकारसे है, इसलोकमें सुचीर्ण कर्म परलोकमें सुख फलरूप विपाकसे संयुक्त होते हैं । जैसे—साधु श्रावक आदि द्वारा वृत्त सुचीर्ण कर्म—शेष दो भङ्ग इस प्रकारसे हैं—परलोक सुचीर्ण कर्म

તથા—પરલોકમાં તિર્યંગાદિ ભવમાં દુશ્ચીર્ણું ઉપકૃત્યોતું દુઃખવિપાક રૂપ ફલ તિર્યંગાદિ ભવમાં જ લોગવવું પડે છે મનુષ્યાદિ ભવમાં લોગવવું પડતું નથી, કારણ કે તે કર્મો મનુષ્યાદિ ભવમાં ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થતાં નથી

તથા આલોકમાં સારી રીતે જેની આરાધના થઇ હોય એવાં દાનાદિ કર્મો અને છકું-અકુંમ તપસ્યારૂપ કર્મો આ લોકમાં જ સુખ વિપાકરૂપ ફળ આપનારા હોય છે. જેમકે તીર્થંકર આદિરૂપ સુપાત્રને દાન દેવાથી વસુધરા (ધન) ની વૃદ્ધિ થાય છે તથા છકું-અકુંમ આદિ તપસ્યાઓથી આમર્શ ઔષધિ આદિ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના વિકલ્પોનું વિવેચન પણ સમજી લેવું. અહીં પહેલો અને બીજો ભેદ જ કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજો ભેદ આ પ્રમાણે છે—આલોકમાં સુચીર્ણ કર્મ (ઉપાર્જિત સત્કર્મો) પરલોકમાં પણ સુખફલરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે. જેમકે સાધુ, શ્રાવક આદિ દ્વારા કૃત સુચીર્ણ કર્મ.

૪। અત્ર પ્રથમભક્તઃ પ્રોક્તઃ ૧। દ્વિતીયભક્તે સાધુભાવકાદિઃ ૨। તૃતીયે ભક્તે તીર્થકરઃ ૩। ચતુર્થભક્તે વદ્વતીર્થકર નામગોત્રકર્મા દેવભવસ્થસ્તીર્થકરઃ ૪। સૂં ૪૪।

પૂર્વ કથારૂપો વાગ્વિશેષ ઉક્તઃ, સામ્પતં પુરુષજાતપ્રધાનતયા કાયાવિશેષમાહ-

મૂલમ્-ચત્તારિ પુરિસજાયા પળગત્તા, તં જહા-કિસે ણામમેગે કિસે ૧, કિસે ણામમેગે દઢે ૨, દઢે ણામમેગે કિસે ૩, દઢે ણામમેગે દઢે ૪ । ૧।

ચત્તારિ પુરિસજાયા પળગત્તા, તં જહા-કિસે ણામમેગે કિસસરીરે ૧, કિસે ણામમેગે દઢસરીરે ૨, દઢે ણામમેગે કિસસરીરે ૩, દઢે ણામમેગે દઢસરીરે ૪ । ૨। ચત્તારિ પુરિસજાયા પળગત્તા, તં જહા-કિસસરીરસ્સ ણામમેગસ્સ ણાણદંસણે સમુપ્પજ્ઞઈ ણો દઢસરીરસ્સ ૧, દઢસરીરસ્સ ણામમેગસ્સ ણાણદંસણે સમુપ્પજ્ઞઈ ણો કિસસરીરસ્સ ૨, એગસ્સ કિસસરીરસ્સ ણાણદંસણે સમુપ્પજ્ઞઈ દઢસરીરસ્સ ૩, એગસ્સ ણો કિસસરીરસ્સ ણાણદંસણે સમુપ્પજ્ઞઈ ણો દઢસરીરસ્સ ૪ । સૂં ૪૫ ॥

છાયા-ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા-કુશો નામૈકઃ કુશઃ ૧, કુશો નામૈકો દઢઃ ૨, દઢો નામૈકઃ કુશઃ ૩, દઢો નામૈકો દઢઃ ૪। ૧।

ઈહલોકમેં સુખ ફલરૂપ વિપાકત્રે સંયુક્ત હોતે હેં, જૈસે તીર્થકર નામ કર્મ ૩, તથા પરલોકમેં સુચીર્ણ કર્મ પરલોકમેં સુખ ફલરૂપ વિપાકત્રે સંયુક્ત હોતે હેં, જૈસે-વદ્વ તીર્થકર ગોત્ર કર્મવાળા દેવ ભવસ્થ તીર્થકર ॥ સૂં ૪૪।

“ ઇસ પ્રકારસે કથારૂપ વાગ્વિશેષ કહકર અચ સૂત્રકાર પુરુષ જાતકી પ્રધાનતાસે કાયાવિશેષકા કથન કરતે હેં ।

ત્રીજો ભાગો-પરલોકમાં સુચીર્ણ કર્મ પરલોકમાં સુખફલરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે. જેમકે તીર્થકર નામ કર્મ.

ચોથો ભાગો-પરલોકના સુચીર્ણ કર્મ પરલોકમાં સુખફલરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે. જેમકે વદ્વ તીર્થકર ગોત્ર કર્મવાળો દેવ ભવસ્થ તીર્થકર. ॥ સૂ. ૪૪।

આ રીતે કથારૂપ વાગ્વિશેષનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પુરુષજાતની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કાયાવિશેષનું કથન કરે છે.

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—કૃશો નામૈકઃ કૃશશરીરઃ ૧ કૃશો નામૈકો દૃઢશરીરઃ ૨, દૃઢો નામૈકઃ કૃશશરીરઃ ૩, દૃઢો નામૈકો દૃઢશરીરઃ ૪. ૧। ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—કૃશશરીરસ્ય નામૈકસ્ય જ્ઞાનદર્શનં સમુત્પદ્યતે નો દૃઢશરીરસ્ય ૧, દૃઢશરીરસ્ય નામૈકસ્ય જ્ઞાનદર્શનં સમુત્પદ્યતે નો કૃશશરીરસ્ય ૨, એકસ્ય કૃશશરીરસ્યાપિ જ્ઞાનદર્શનં સમુત્પદ્યતે દૃઢશરીરસ્યાપિ ૩, એકસ્ય નો કૃશશરીરસ્ય જ્ઞાનદર્શનં સમુત્પદ્યતે નો દૃઢશરીરસ્ય ॥ ૪। સૂ. ॥૪૫॥

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—ચાર પુરુષજાત કહે ગયે છે, જૈસે—કૃશ કૃશ ૧, કૃશ દૃઢ ૨, દૃઢ કૃશ ૩ ઓર દૃઢ દૃઢ ૪ । પુનઃચ—ચાર પુરુષજાત કહે ગયે છે, જૈસે—કૃશ કૃશ શરીરવાળા ૧, કૃશ દૃઢ શરીરવાળા ૨, દૃઢ કૃશ શરીરવાળા ૩, તથા દૃઢ દૃઢ શરીરવાળા ૪ । પુનઃચ—ચાર પુરુષજાત કહે ગયે છે, જૈસે કૃશ શરીરવાળે કિસી એક પુરુષકો જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન હોતે છે, દૃઢ શરીરવાળે પુરુષકો નહીં ૧ । દૃઢ શરીરવાળે કિસી એક પુરુષકો જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન હોતે છે, કૃશ શરીરવાળે પુરુષકો નહીં ૨ । કિસી એક કૃશ શરીરવાળે પુરુષકોની જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન હોતે છે તથા દૃઢ શરીરવાળે પુરુષકોની જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન હોતે છે ૩ । તથા જો કૃશ શરીરવાળા પુરુષ હૈં ઉત્પન્ન નહીં હોતે છે ઓર જો દૃઢ શરીરવાળા હૈં ઉત્પન્ન નહીં હોતે છે ૪ ।

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કૃશ કૃશ, (૨) કૃશ દૃઢ, (૩) દૃઢ કૃશ અને (૪) દૃઢ દૃઢ. બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કૃશ કૃશ શરીર યુક્ત, (૨) કૃશ દૃઢ શરીર યુક્ત, (૩) દૃઢ કૃશ શરીર યુક્ત તથા (૪) દૃઢ દૃઢ શરીર યુક્ત

વળી આ પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષ પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) કૃશ શરીરવાળા કોઈ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા દૃઢ શરીરવાળા કોઈ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૨) દૃઢ શરીરવાળા કોઈ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, બીજા કૃશ શરીરવાળા કોઈ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૩) કોઈ એક કૃશ શરીરવાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ એક દૃઢ શરીરવાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) કોઈ એક કૃશ શરીરવાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી અને કોઈ એક દૃઢ શરીરવાળાને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી.

टीका—“चत्वारि” इत्यादि—पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पूर्व केवलं भावमाश्रित्य चतुर्भङ्गीमाह—एकः—कश्चित् पुरुषः कृशः—भावतः पूर्व कृशः, तुच्छ प्रकृतिवात्, स पश्चादपि कृशः तादृशभावस्यैव सद्भावात् १, तथा एकः—कश्चित् पूर्व कृशः पश्चाद् दृढः, संजातस्थिरपरिणामत्वात् २, एवं शेषभङ्गद्वयं बोध्यम् । ४।

अथ केवलं शरीरमाश्रित्य चतुर्भङ्गीमाह—एकः—कश्चित् पुरुषः कृशो जन्म-जातशरीरेण दुर्बलः, स पश्चादपि कृशः रोगादिग्रस्तत्वात् १, एकः—कश्चित् पूर्व कृशः, पश्चाद् दृढः, रोगाभावेन पुष्टशरीरत्वात्, एवमत्रापि शेषभङ्गद्वयं संयोज्यम् ४। १।

इस कथनका तात्पर्य ऐसा है—यहां जो कृश कृश आदिरूपसे चतुर्भङ्गी कही गई है वह भावको आश्रित करके कही गई है । जैसे कोई पुरुष पहलेभी भावकी अपेक्षा कृश होता है, तुच्छ प्रवृत्तिवाला होता है । वह बादमें भी ऐसेही भावके सद्भाव रहनेके कारण कृश तुच्छ प्रवृत्तिवाला बना रहता है १ । कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो पहले तो कृश तुच्छ प्रवृत्तिवाला होता है और बादमें निमित्तादिके मिलनेसे उस प्रकृतिका त्याग कर देनेके कारण दृढ-स्थिर परिणामरूप अतुच्छ प्रकृतिवाला होता है २, दृढ कृश ३ और दृढ दृढ ऐसे ये दो भङ्ग सहजज्ञेय (जानने योग्य) हैं ४ ।

अब केवल शरीरको आश्रित करके सूत्रकार चतुर्भङ्गीका कथन करते हैं, जैसे—कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो जन्मजात शरीरसे

विशेषार्थ—आ कथनने भावार्थ नीचे प्रमाणों से—अर्ही ने ‘ कृश कृश ’ आदि रूप अतुर्लंगी कही छे ते भावने आश्रित करीने कडेवाभां आवी छे. अटवे के कोर्छ ओक पुरुष ओवो डोय छे के ने पडेलां पणु भावनी अपेक्षाओ कृश (तुच्छ प्रवृत्तिवाणो) डोय छे, अने पाछणथी पणु ओ न प्रकारना भावने। सहभाव रडेवाथी कृश (तुच्छ प्रवृत्तिवाणो) न रडे छे. (२) कोर्छ ओक पुरुष ओवो डोय छे के ने पडेलां तुच्छ प्रवृत्तिवाणो डोय छे, पणु त्थारभाद कोर्छ पणु निमित्तादिना सहभावे करीने ते प्रवृत्तिने त्याग करी देवाने कारणे दृढ-स्थिर परिणाम रूप अतुच्छ प्रकृतिव णो अने छे.

(३) दृढ-कृश अने (४) दृढ-दृढ आ अने लांगाने भावार्थ पडेला तथा भीन लांगाने आधारे समञ्च शक्य ओवो छे

डवे देवण शरीरने आधार लधने सूत्रकार अतुर्लंगीतुं कथन करे छे—

(१) “ कृश-कृश शरीरवाणा ”—कोर्छ ओक पुरुष ओवो डोय छे के ने न-मथी कृश शरीरवाणो डोय छे अने त्थारभाद रोगादिने कारणे कृश शरी-

“ ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્યથા—કૃશો નામૈકઃ કૃશ શરીરઃ—એકઃ—કશ્ચિત્ પુરુષઃ કૃશો ભાવતો દુર્બલઃ, કૃશશરીરઃ—શરીરતોઽપિ કૃશો દુર્બલઃ ૧। એકઃ—કશ્ચિદ્ ભાવતઃ કૃશઃ, દૃઢશરીરઃ—શરીરતો દૃઢઃ, સર્વઞ્ચ શરીરત્વાત્, એવં શેષભજ્જદ્વયં बोध्यम् । ૪ ।

જ્ઞાનદર્શનોત્પત્તિ ચતુર્ભજ્જ્યાઽઽહ — “ ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ, સ્પષ્ટમ્ । કૃશશરીરસ્ય—કૃશં—દુશ્વરતપસા દુર્બલં શરીરં યસ્ય સ કૃશશરીર—સ્તસ્ય

કૃશ દુર્બલ રહતા હૈં ઓર પશ્ચાત્ ભી રોગાક્રાન્ત હોજાનેસે કૃશહી બના રહતા હૈં ૧ । તથા કોઈ પુરુષ એસા હોના હૈં જો પહેલે તો કૃશ હોતા હૈં ઓર પશ્ચાત્ રોગાભાવ હોજાનેસે પુષ્ટ શરીરવાલા હોજાતા હૈં ૨ । અવશિષ્ટ ભજ્જ દ્વયભી હસી રીતિસે વિવેચિત કિયે જા સકતે હૈં ૧ ।

પુનશ્ચ—પુરુષ જાન જો કૃશ કૃશ શરીર આદિરૂપસે ચાર કહે ગયે હૈં, ડનકા ભાવ એસા હૈં, કોઈ એક પુરુષ એસા હોના હૈં જો ભાવકો અપેક્ષા ભી દુર્બલ હોતા હૈં ઓર શરીરકી અપેક્ષાભી દુર્બલ કમજોર હોતા હૈં ૧ । તથા—કોઈ એક પુરુષ એસા હોના હૈં જો ભાવસે તો કૃશ હોતા હૈં, પરન્તુ શરીરસે દૃઢ મજબૂન હોતા હૈં ૨ । હસી પ્રકારસે અવશિષ્ટ ભજ્જદ્વય ભી સમજ્જ લેના ચાહિયે ૪ ।

અવ સૂત્રકાર જ્ઞાનદર્શનોત્પત્તિરૂપ ચતુર્ભજ્જીસે પુરુષ જાતકે પ્રકારોંકા કથન કરતે હૈં, જૈસે—કોઈ એક પુરુષ એસા હોના હૈં કિ જિસકા શરીર દુશ્વર કઠિન તપસે દુર્બલ હોતા હૈં । પરન્તુ ડસ પુરુષકો શુભ

રવાળો જ આલુ રહે છે (૨) “ કૃશ—દૃઢ શરીરવાળો ”—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જન્મથી કૃશ શરીરવાળો હોય છે પણ રોગાદિના અભાવ વગેરે કારણોને લીધે પાછળથી પુષ્ટ શરીરવાળો થઈ જાય છે. બાકીના બે ભાંગાને ભાવાર્થ પણ આ બે ભાંગાને આધારે સમજી લેવો.

વળી “ કૃશ—કૃશ શરીરયુક્ત ” આદિ ચાર પ્રકારોંનું આ પ્રમાણે પણ સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ પણ કમજોર હોય છે અને શરીરની અપેક્ષાએ પણ કમજોર (દુર્બળ) હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ કૃશ હોય છે, પણ શરીરની અપેક્ષાએ દૃઢ (મજબૂત) હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના બે વિકલ્પનો ભાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો.

હવે સૂત્રકાર જ્ઞાન અને દર્શનની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારના પુરુષોંનું નિરૂપણ કરે છે—પહેલા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જેનું શરીર કઠિન તપને કારણે કૃશ (દુર્બળ) હોય છે, પણ એવા તે પુરુષમાં

શુભપરિણામસમ્ભવેન જ્ઞાન દર્શનાઽઽવરણક્ષયક્ષયોપશમાદિસત્ત્વાત્ જ્ઞાનદર્શનં-જ્ઞાનં
ચ દર્શનં ચાનયોઃ સમાહારસ્તત્ સમુત્પદ્યતે-સંજાયતે, કિન્તુ દૃઢશરીરસ્ય-તપો
વિમુક્તયા દૃઢં-સવલં શરીરં યસ્ય સ દૃઢશરીરસ્તસ્ય પુરુષસ્ય પુષ્કલમોહતયા
જ્ઞાનદર્શનજનકશુભપરિણામાભાવેન જ્ઞાનદર્શનાઽઽવરણક્ષયક્ષયોપશમાદિ વિરહાજ્ઞા-
નદર્શનં નો સમુત્પદ્યતે ૧। તથા-એકસ્ય-કસ્યચિદ્ દૃઢશરીરસ્ય-વજ્રઋષભનારાચ-
સંહનનધરસ્ય શિથિલમોહસ્ય પુરુષસ્ય જ્ઞાનદર્શનં સ્વસ્થશરીરત્વેન મનસ્સ્વાસ્થ્યસ-
દ્ભાવેન જ્ઞાનદર્શનજનકશુભપરિણામોદયાત્ તદાવરણક્ષયક્ષયોપશમાદિસત્ત્વાત્ સમુ-
ત્પદ્યતે-સંજાયતે । ૨ ।

પરિણામકે હોનેસે જ્ઞાન ઓર દર્શનકો આવરણ ક્ષય હોજાતા હૈ ।
ક્ષયોપશમાદિવાલા હોજાતા હૈ । હસ કારણ ડસકો જ્ઞાન ઓર દર્શન
ઉત્પન્ન હોજાતે હૈ, તથા-કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો દૃઢ શરીર-
વાલા હોતા હૈ, એસે ડસ પુરુષકો પુષ્કલ મોહ હોનેકે કારણ જ્ઞાનદર્શન
જનક શુભ પરિણામકે અભાવસે જ્ઞાનદર્શનકા આવરણ ક્ષય-ક્ષયો-
પશમાદિ વિશિષ્ટ નહીં હોતા હૈ । અતઃ-ડસકે વિરહસે જ્ઞાનદર્શન
ઉત્પન્ન નહીં હોતે હૈ ૧ । તથા કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો દૃઢ
શરીરવાલા હોતા હૈ-વજ્ર ઋષભનારાચ સંહનનકા ધારી હોતા હૈ । એસે
ડસ પુરુષ કે મોહકી શિથિલતા હોનેપર સ્વસ્થ શરીરકે સદ્ભાવસે ઓર
મનઃ સ્વાસ્થ્યકે સદ્ભાવસે જ્ઞાનદર્શનજનક શુભ પરિણામકા ઉદય હો
જાતા હૈ, હસસે જ્ઞાનાવરણ ઓર દર્શનાવરણ કર્મકા ક્ષય ક્ષયોપશમાદિ
હોજાનેસે જ્ઞાન ઓર દર્શન ઉત્પન્ન હોજાતે હૈ ૨ । તથા-કિસી કૃશ

શુભ પરિણામનો સદ્ભાવ હોવાથી તેના જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય
કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી તેને જ્ઞાન અને દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, પણ કોઈ
એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દૃઢ શરીરવાળો હોય છે, પણ પુષ્કળ મોહના
સદ્ભાવને લીધે જ્ઞાનદર્શનજનક શુભ પરિણામના અભાવને કારણે તેના જ્ઞાના-
વરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થતો નથી. તે કારણે
તેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે
દૃઢ શરીરવાળો હોય છે, વજ્ર ઋષભનારાચ સંહનને ધારણ કરનારો હોય છે,
એવા તે પુરુષના મોહની શિથિલતા થઈ જવાને લીધે સ્વસ્થ શરીર અને
સ્વસ્થ મનના સદ્ભાવને લીધે જ્ઞાનદર્શનજનક શુભ પરિણામનો ઉદય થઈ
જાય છે. તે કારણે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય ક્ષયોપશમ
આદિ થઈ જવાને લીધે તેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. બ્યારે કોઈ

તથા-એકસ્ય=કસ્યચિત્ કૃશશરીરસ્યાપિ દૃઢશરીરસ્યાપિ પુરુષસ્ય જ્ઞાનદર્શનં સમુત્પદ્યતે, વિશિષ્ટસંહનનસ્ય સ્વલ્પગોહસ્યોભયથાડપિ શુભપરિણામોદયાત્ શરીર-કાર્ણ્યદાઢ્યસત્ત્વેડપિ જ્ઞાનદર્શનોત્પત્તૌ તદપેક્ષાડભાવેન તદાવરણક્ષયક્ષયોપશમાદિ-સમ્ભવાત્ તજ્જાયતે ૧૩। તથા-એકસ્ય-કસ્યચિત્ કૃશશરીરસ્ય દૃઢશરીરસ્યેતિ દ્વય-સ્યાપિ જ્ઞાનદર્શનં નોત્પદ્યતે, તયોર્વિશિષ્ટસંહનાભાવતયા તથાવિવિધશુભપરિણામાભાવા-દિતિ ચતુર્થો ભક્તઃ ૧૪। સૂ. ૪૫ ॥

પૂર્વે જ્ઞાન-દર્શનયોરુત્પત્તિરુક્તા, સામ્પ્રતં તદ્વ્યાપાતમાઢ—

મૂલમ્-ચઊહિં ઠાળેહિં નિગ્ગંથાળ વા નિગ્ગંથીળ વા અસિંસ સમયંમિ અહસેસે ણાળદંસળે સમુપ્પજિઊકામેવિ ન સમુપ્પજ્જેજ્જા, શરીરવાળે પુરુષકોમી ઔર દૃઢ શરીરવાળે પુરુષકોમી જ્ઞાન દર્શન ઉત્પન્ન હોજાતે હિં । કયોંકિ-વિશિષ્ટ સંહનનવાળા જીવ યદિ સ્વલ્પ મોહવાળા હોતા હૈ, તો ચાહે ઉસમેં કૃશતા યા દૃઢતા કયોં ન હો, ફિરમી શુભ પરિણામકે સઝાવસે ઉસકો તદાવરણ કર્મકે ક્ષય ક્ષયોપશમાદિસે જ્ઞાન ઔર દર્શન ઉત્પન્ન હોજાતે હિં ૩ । તથા-ચાહે કોઈ કૃશ શરીરવાળામી હો, યા દૃઢ શરીરવાળામી હો । કોઈ-૨ જીવ એસામી હોતા હૈ કિ જિસકો વિશિષ્ટ સંહનન હોનેકે કારણ તથાવિવિધ શુભ પરિણામોકે અભાવસે જ્ઞાનાવરણાદિકકા ક્ષય ક્ષયોપશમાદિ નહીં હો સકનેસે જ્ઞાન ઔર દર્શન ઉત્પન્ન નહીં હોતે હિં । ઇસ પ્રકારસે યહ ચતુર્મત્રી હૈ ॥ સૂ. ૪૫ ॥

એક કૃશ શરીરવાળા પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી, તેનું કારણ પહેલા ભાંગામાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવું (૩) કેઈ કૃશ શરીરવાળા અને દૃઢ શરીર-વાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—વિશિષ્ટ સંહનનવાળો પુરુષ જો સ્વલ્પ મોહવાળો હોય તો શુભ પરિ-ણામના સહભાવને લીધે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમાદિથી જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેમાં શરીરની કૃશતા કે દૃઢતા બાધક નિવડતી નથી. (૪) જીવ ભલે કૃશ શરીરવાળો હોય કે દૃઢ શરીરવાળો હોય પણ કેઈ કેઈ જીવ એવો પણ હોય છે કે જે વિશિષ્ટ સંહનનવાળો હોવાને કારણે તે પ્રકારના શુભ પરિણામોના અભાવને લીધે જ્ઞાનાવરણાદિકનો ક્ષય ક્ષયોપશમાદિ કરી શકતો નથી, તે કારણે એવા પુરુષોને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ પ્રકરની આ ચતુર્ભંગી સમજવી ॥ સૂ. ૪૫ ॥

तं जहा--अभिव्रणं अभिव्रणसिद्धिकहं १ भक्तकहं २ देसकहं
३ रायकहं ४ कहेत्ता भवइ १, विवेगेण विउस्सग्गेणं णो सम्म-
मप्पाणं भाविता भवइ २, पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंमि णो धम्म-
जागरियं जागरित्ता भवइ ३, फासुयस्स एसणिज्जस्स उच्छस्स
सामुदाणियस्स णो सम्मं गवेसिया भवइ ४। इच्चेएहिं चउहिं
ठाणेहिं णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा जाव णो समुप्पज्जेज्जा ।

चउहिं ठाणेहिं णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा अइसेसे
णाणदंसणे समुप्पज्जिउकामे समुप्पज्जेज्जा, तं जहा--इत्थिकहं १
भक्तकहं २ देसकहं ३ रायकहं ४ णो कहेत्ता भवइ १, विवेगेण
विउस्सग्गेणं सम्ममप्पाणं भावेत्ता भवइ २, पुव्वरत्तावरत्तकालस-
मयंमि धम्मजागरियं जागरित्ता भवइ ३, फासुयस्स एसणिज्जस्स
उच्छस्स सामुदाणियस्स गवेसिया भवइ ४। इच्चेएहिं चउहिं ठाणेहिं
णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा जाव समुप्पज्जेज्जा ।सू० ४६॥

छाया—चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा अस्मिन् समये अति-
शेषं ज्ञान-दर्शनं समुत्पत्तुकाममपि न समुत्पद्यते, तद्यथा—अभीक्षणमभीक्षणं स्त्रीकथां

इस प्रकारसे ज्ञानदर्शनकी उत्पत्तिका कथनकर अब सूत्रकार इनके
व्याघातोंका कथन करतेहैं । “चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाणवा” इत्यादि—

चार कारणोंसे निर्ग्रन्थों वा निर्ग्रन्थियोंको इस समयमें अतिशेष
ज्ञान दर्शन उत्पत्ति होनेके योग्य होने परभी उत्पन्न नहीं होते हैं, वे
चार कारण इस प्रकारसे हैं । वे निर्ग्रन्थ आदि चार-२ निरन्तर
स्त्री कथाको-भक्त कथाको-देशकथाको और राज कथाको करते

आ रीते ज्ञानदर्शननी उत्पत्तिनु कथन करीने छवे सूत्रकार तेभना
व्याघातोंनु कथन करे छे. “चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाण वा ” इत्यादि—

नीचेना चार कारणोंधी निर्ग्रन्थो अथवा निर्ग्रन्थीओंने आ समयमां,
उत्पत्तिने योग्य होवा छतां यणु अतिशेष ज्ञानदर्शननी उत्पत्ति थती नथी.
(१) ते निर्ग्रन्थो अने निर्ग्रन्थीओ वारंवार स्त्रीकथा, लक्षकथा, देशकथा अने

૧ ભક્તકથાં ૨ દેશકથાં ૩ રાજકથાં ૪ કથયિતા ભવતિ ૧, વિવેકેન વ્યુત્સર્ગેણ નો સમ્યગાત્માનં ભાવયિતા ભવતિ ૨, પૂર્વરાત્રાપરરાત્રકાલસમયે નો ધર્મજાગરિકાં જાગરિતા ભવતિ ૩, પ્રાસુકસ્ય એષણીયસ્ય ઉઞ્છસ્ય સામુદાનિકસ્ય નો સમ્યગ્-વેષયિતા ભવતિ ૪।

इत्येतैश्चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा यावत् नो समुत्पद्यते।

चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा अतिशेपं ज्ञानदर्शनं समुत्प-
त्तुकामं समुत्पद्यते, तद्यथा—स्त्रीकथां १ भक्तकथां २ देशकथां ३ राजकथां ४
नो कथयिता भवति १, विवेकेन व्युत्सर्गेण सम्यगात्मानं भावयिता भवति २,
पूर्वरात्रापररात्रकालसमये धर्मजागरिकां जागरिता भवति ३, प्रासुकस्य एषणीयस्य
रहते हैं १ । विवेक एवं व्युत्सर्गसे ये अच्छी રીતિसे अपने आत्माका
भावयिता नहीं होते हैं २ । पूर्वरात्र और अपररात्रके कालमें [समयमें]
वे धर्मजागरणा नहीं करते हैं ३ । प्रासुक, एषणीय, उच्छ जोकि अनेक
घरोंसे गृहीत होता है । उसका सम्यक् गवेषयिता नहीं होते हैं ४ ।

पुनश्च—इन चार कारणोंसे निर्ग्रन्थ अथवा निर्ग्रन्थियोंको (ही)
अतिशेष ज्ञान दर्शन उत्पत्तिके योग्य होते हैं । अतः—वे उत्पन्न होते
हैं, ऐसे निर्ग्रन्थ आदि (साधु) जन स्त्रीकथाको, भक्त कथाको, देश
कथाको और राजकथाको नहीं करते हैं १ विवेक और व्युत्सर्गसे
सम्यक् रूपमें अपने आत्माका भावयिता होते हैं २ पूर्वरात्र और अपर
रात्रके समयमें वे धर्मजागरिकाको करते हैं ३ तथा प्रासुक, एषणीय,

રાજકથા કરતા રહે છે. (૨) તેઓ પોતાના આત્માને વિવેક અને વ્યુત્સર્ગથી
સારી રીતે ભાવિત કરતા નથી. (૩) પૂર્વરાત્રિ અને અપરરાત્રિના સમયે
તેઓ ધર્મજાગરણ કરતા નથી. (૪) પ્રાસુક-એષણીય અને ઉંછ આહાર કે
જે અનેક ઘરોમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેના સમ્યક્ ગવેષયિતા
તેઓ હોતા નથી.

નીચેના ચાર કારણોથી નિર્ગ્રન્થ અથવા નિર્ગ્રન્થીઓ અતિશેષ જ્ઞાનદર્શન
ઉત્પન્ન કરવાને પાત્ર બને છે અને તેથી તેઓ તેને પ્રાપ્ત કરે છે.
તે ચાર કારણો આ પ્રમાણે છે—(૧) એવાં નિર્ગ્રન્થો સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા,
દેશકથા અને રાજકથા કરતા નથી. (૨) તેઓ વિવેક અને વ્યુત્સર્ગથી
પોતાના આત્માને સારી રીતે ભાવિત કરે છે. (૩) તેઓ પૂર્વરાત્રિ અને
અપરરાત્રિને સમયે ધર્મજાગરણ કરે છે. પ્રાસુક, એષણીય અને ઉંછ આહાર

ઉચ્છસ્ય સામુદાનિકસ્ય ગવેષયિતા ભવતિ ૪। ઇત્યેતૈશ્વતુર્ભિઃ સ્થાનૈઃ નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા યાવત્ સમુત્પદ્યતે । સૂં ૪૬ ॥

ટીકા—“ ચઉર્હિ ઠાણેર્હિ ” ઇત્યાદિ-ચતુર્ભિઃ-ચતુઃસંખ્યૈઃ સ્થાનૈઃ-અનુ-પદં વક્ષ્યમાણૈઃ સ્વ્યાદિ કથાચતુષ્ટયરૂપકારણૈઃ, નિર્ગ્રન્થાનાં-સાધૂનાં વા, નિર્ગ્રન્થીનાં વા-સાધ્વીનાં વા, અસ્મિન્-ચતુર્થારકલક્ષણે ઉપલક્ષણાચ્ચતુર્થારકજન્મવતાં પશ્ચમારકલક્ષણેઽપિ ચ સમયે, અતિશેષ-શેષાણિ-મતિપ્રભૃતિ-ચક્ષુર્દર્શનાદીનિ,

ઉચ્છ જોકિ અનેક ઘરોંસે સંગૃહીત હોતા હૈં ઉસકા સમ્યક્ ગવેષયિતા હોતે હૈં ૪ । હસ પ્રકારકે હન ચાર કારણોંસે નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થિયોંકો જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન હોતે હૈં ।

ટીકાર્થ-યહાં ચાર સ્થાનરૂપ કારણ સ્ત્રીકથા આદિ લિયે ગયે હૈં “ હસ સમય ” પદસે આરકકા સમય ઓર ચૌથે આરકમેં ઉત્પન્ન હુવે મનુષ્યોંકા સમય પશ્ચમ આરકકા લિયા ગયા હૈં જો જ્ઞાનદર્શન સર્વાંશ્વબોધ આદિ ગુણોં દ્વારા મતિ આદિ જ્ઞાનોંસે, તથા-ચક્ષુ દર્શન આદિ દર્શનોંસે વિશિષ્ટ હોતા હૈં । વહ અતિશેષપદસે ગૃહીત હુવા હૈં, એસા વહ અતિશેષ જ્ઞાન દર્શન ઓર કેવલ દર્શનરૂપ હોતા હૈં । “ સમુત્પત્તુકામમ્ ” એસા જો પદ યહાં આયા હૈં ઉસકા તાત્પર્ય ઉત્પન્ન હોનેકી હચ્છાવાલા હોતા હૈં । પરંતુ જ્ઞાનાદિકોંમેં અભિલાષાકા અભાવ રહતા હૈં । અતઃ-હસ પદસે ઉત્પત્તિકે યોગ્ય હોતે હુવે એસા અર્થ લિયા ગયા હૈં, તથાચ ચતુર્થ આરકકે સમયમેં ઓર ઉપલક્ષણસે ચતુર્થ આરકમેં જન્મે હુવે

કે જે અનેક ઘરોંમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેના તેઓ સમ્યક્ ગવેષયિતા હોય છે

ટીકાર્થ—નિર્ગ્રન્થાદિમાં જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન ન થવાના સ્ત્રીકથા આદિ કારણો બતાવ્યાં છે. “ આ સમય ” પદ દ્વારા આરાનો સમય તથા ચોથા આરામાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પાંચમાં આરામાં પણ હૈંયાતિ (અસ્તિત્વ) ધરાવતા માણસનો સમય ગૃહીત થયો છે. જે જ્ઞાનદર્શન સર્વ અવબોધ આદિ ગુણો દ્વારા મતિજ્ઞાન અદિ જ્ઞાનોથી અને ચક્ષુદર્શન આદિ દર્શનોથી ગૃહ પડે છે એવા જ્ઞાનને ‘ અતિશેષ ’ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. એવું તે અતિશેષ જ્ઞાનદર્શન કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપ હોય છે. “ સમુત્પત્તુકામમ્ ” આ જે સૂત્રપાઠ અહીં આવ્યો છે તેનો અર્થ “ ઉત્પન્ન થવાની ઇચ્છાવાળો ” થાય છે. પરંતુ જ્ઞાનાદિકોમાં અભિલાષાનો અભાવ હોય છે, તે કારણે તેનો અર્થ “ ઉત્પત્તિને યોગ્ય હોવા છતાં ” લેવામાં આવેલ છે.

ચોથા આરાના સમયમાં અને ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ચોથા આરામાં

અતિ-અતિક્રાન્તં - સર્વાવબોધપ્રમૃતિગુણૈર્યત્ તદતિશેષમ્-અતિશયશાલિ, કેવલ-મિત્યર્થઃ, જ્ઞાનદર્શનં ચેત્યુભયં મમુત્પત્તુકામમપિ-ઉત્પત્તુમિચ્છદપિ-જ્ઞાનાદેરભિલા-પાભાવાદુત્પત્ત્યર્હમપીત્યર્થઃ, ન સમુત્પદ્યતે-ન સંજાયતે, તાનિ ચત્વારિ સ્થાનાન્યાદ-‘તત્તથે’-ત્યાદિ-અભીક્ષ્ણમભીક્ષ્ણમ્-પુનઃ પુનઃ, સ્ત્રીકથાં, તથા-ભક્તકથાં, તથા-દેશકથાં, તથા-રાજકથાં ચ-પૂર્વવ્યાખ્યાનરૂપાં, યો જનઃ કથયિતા-તત્કથાકથ-નશીલો ભવતિ, તસ્ય જ્ઞાનદર્શનં સમુત્પત્ત્યર્હમપિ નો સમુત્પદ્યતે इति પૂર્વેણ સમ્બન્ધઃ ૧।

તથા-“વિવેકેણ”—ત્યાદિ વિવેકેન-શુદ્ધાશુદ્ધમધ્યાદ નીરક્ષીરન્યાયતોઽશુદ્ધાઽઽહારાદિપરિત્યાગેન, તથા-વ્યુત્સર્ગેણ-કાયોત્સર્ગેણ યોજન આત્માને સમ્યક્ કૂર્મં ઇવેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ભાવયિતા નો ભવતિ ૨।

મનુષ્યોંકો મી જો પન્નમ આરકકે સમયમેં ઉત્પન્ન હોને યોગ્ય અતિશેષ કેવલજ્ઞાન એવં કેવલદર્શન ઉત્પન્ન નહીં હોતે હેં, ડસકા કારણ એક તો યહ હૈ કિ વે નિરન્તર પુનઃ પુનઃ સ્ત્રીકથા કરનેમેં લગે રહતે હેં । ભક્ત કથાસે લગે રહતે હેં, દેશકથા ઓર રાજકથાઓમેં નિરત રહતે હેં । અતઃ-અતિશેષ કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન ઉત્પાદક ભાવકે અભાવ હોનેકે કારણ ઉત્પન્ન નહીં હોને પાતે ૧ । ક્ષીર નીર વિવેચન ન્યાય જૈસા શુદ્ધાશુદ્ધ આહારપાનમેંસે અશુદ્ધાહાર ત્યાગ કરના ઓર કાયોત્સર્ગસે કૂર્મકી તરહ અપને ઇન્દ્રિયોંકો સંયમિત કરના ક્રમશઃ વિવેક વ્યુત્સર્ગ હૈ । હસ વિવેક ઓર વ્યુત્સર્ગસે અપને આપકો વે સમ્યક્ રૂપસે ભાવિન (યુક્ત) નહીં કરતે હેં-૨ । હસ કારણસે મી વે અતિશેષ જ્ઞાનદર્શનસે વશ્ચિત રહતે હેં । “પુઁવરસ” ઇત્યાદિ-રાત્રિકે પ્રથમ પ્રહરકો પૂર્વ

જન્મેલા મનુષ્યેને પણ જે પાંચમાં આરામાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે એવું કેવળ-જ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થતું નથી. તે ઉત્પન્ન ન થવાના કારણે નીચે પ્રમાણે છે—(૧) તેઓ નિરંતર સ્ત્રીકથામાં નિરત રહે છે, વારંવાર ભકત (ભોજનની) કથામાં લીન રહે છે, દેશકથા અને રાજકથામાં પણ નિરત રહે છે. તે કારણે અતિશેષ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પાદક ભાવનો તેમનામાં અભાવ રહે છે. તે કારણે તેઓ તેમને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. (૨) ક્ષીર નીર ન્યાયનો તેમનામાં અભાવ હોય છે-શુદ્ધાશુદ્ધ આહારમાંથી અશુદ્ધાહારનો ત્યાગ કરવા રૂપ વિવેકનો તેમનામાં અભાવ હોય છે. કાયોત્સર્ગથી કૂર્મ (કાચબા) ની જેમ પોતાની ઇન્દ્રિયોને સંયમિત કરવી તેનું નામ વ્યુત્સર્ગ છે. તેઓ આ વિવેક અને વ્યુત્સર્ગથી પોતાના આત્માને સમ્યક્ રીતે ભાવિત (યુક્ત) કરતા નથી. તે કારણે પણ તેઓ અતિશેષ જ્ઞાનદર્શનથી વશ્ચિત રહે છે.

તથા—“ પુવ્વરત્તે ”—ત્યાદિ—પૂર્વરાત્રાપરરાત્રકાલસમયે-પૂર્વરાત્ર:-રાત્રે: પૂર્વ:-પ્રથમભાગ: પૂર્વરાત્ર:, અપરરાત્ર:-રાત્રે: પશ્ચિમભાગ:-ચતુર્થપ્રહરલક્ષણ:, તાવેચ કાલ: સ એવ સમય:-અવસર: પૂર્વરાત્રાપરરાત્રકાલસમયસ્તસ્મિન્-રાત્રે: પશ્ચિમભાગે इत्यर्थ:, મૂળે રલોપ આર્ષત્વાત્ । ધર્મજાગરિકાં-ધર્મપ્રધાના જાગરિકા-જાગર્તિ:-નિદ્રાક્ષયેણ પ્રવોધો ધર્મજાગરિકા-કુટુમ્બાદિ ચિન્તાપરિત્યાગેન ધર્મચિન્તનરૂપા ભાવપ્રત્યુપેક્ષેત્યર્થ:, તાં જાગરિતા-કર્તા ન ભવતિ । તત્ર ભાવપ્રત્યુપેક્ષા યથા—

“ કઢં મણ્ કિં નરદેહભાયા, સેસં ચ કિં મે કરણિજ્જમત્થિ ।

તવામિ ણાહં સમયે સુજોગે, બુદ્ધસ્સ ભાવપ્પહિલેહણેયં ।૧। ”

છાયા—“ કૃતં મયા કિં નરદેહભાયા, શેપં ચ કિં મે કરણીયમસ્તિ ।

તવામિ નાહં સમયે સુયોગ્યે, બુદ્ધસ્ય ભાવપ્રતિલેખનેયમ્ ।૧। ” ઇતિ,

અથવા—

“ કાલોડત્થિ મે કોડસ્સ ચ કિં ચ જોગ્ગં, અસારભૂયા વિસયા સમત્તા ।

વિનાસસીલા વિરસાવસાણા, મન્ચૂ સયા સંનિહિઓડત્થિ ઘોરો ।૨। ”

છાયા—“ કાલોડસ્તિ મે કોડસ્ય ચ કિં ચ યોગ્યમ્, અસારભૂતા વિષયા: સમસ્તા:।

વિનાશશીલા વિરસાવસાના, -મૃત્યુ: સદા સંનિહિતોડસ્તિ ઘોર: ।૨। ” ઇતિ,

રાત્રિ ઓર ચતુર્થ પ્રહરકો અપરરાત્રિ કહા હૈ । હસ પૂર્વરાત્રિમૈ ઓર અપરરાત્રિમૈ જો ધર્મપ્રધાન જાગરિકાસે કુટુમ્બ આદિકી ચિન્તાકા પરિત્યાગ નહીં કરતે હૈ, કુટુમ્બ આદિકી ચિન્તાકા પરિત્યાગકર વે ધર્મચિન્તારૂપ ભાવ પ્રત્યુપેક્ષાકા કર્તા નહીં હોતે હૈ, હસ કારણ વે કેવલજ્ઞાન ઓર કેવલદર્શનરૂપ અતિશેષકો ઉત્પન્ન કરનેવાલે શુભ ભાવકે અભાવસે ઉન્હેં પ્રાપ્ત નહીં કરપાતે હૈ । ભાવાનુપેક્ષાકા સ્વરૂપ હસ પ્રકારસે હૈ “ કઢં મણ્ કિં નરદેહભાયા ” ઇત્યાદિ. અથવા—“ કાલોડત્થિ મે કોડસ્સ ચ ” ઇત્યાદિ. તથા “ ફાસુયસ્સ ” ઇત્યાદિ

(૩) “ પુવ્વરત્ત ” ઇત્યાદિ—રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરને પૂર્વરાત્રિ કહે છે અને ચોથા પ્રહરને અપરરાત્રિ કહે છે. તે પૂર્વરાત્રિની પછીની અપરરાત્રિમાં અર્થાત્ રાત્રિના પાછલા ભાગમાં જેઓ ધર્મજાગરણ દ્વારા કુટુંબાદિની ચિન્તાનો પરિત્યાગ કરતા નથી એટલે કે કુટુંબ વિષયક ચિન્તાનો પરિત્યાગ કરીને જેઓ ધર્મ ચિન્તા રૂપ ભાવપ્રત્યુપેક્ષાના કર્તા બનતા નથી, તેઓ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપ અતિ શેષને ઉત્પન્ન કરનારા શુભ ભાવના અભાવને લીધે જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. ભાવાનુપેક્ષાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—“ કઢં મણ્ કિં નરદેહભાયા ” ઇત્યાદિ અથવા “ કાલોડત્થિ મે કોસ ચ ” ઇત્યાદિ તથા “ ફાસુયસ્સ ” ઇત્યાદિ.

તથા—“ ફાસુયસ્સે ”—ત્યાદિ-પ્રાસુકસ્ય-અચિત્તસ્ય, એપણીયસ્ય એષ્યતે-ગવેષ્યત ઉદ્ગમાદિદોષવર્જિતત્વેનેત્યેપણીયઃ—કલ્પ્યસ્તસ્ય, તથા—ઉચ્છસ્ય—ઉચ્છય-તે—અલ્પાલ્પત્વેન ગૃહ્યત ઇત્યુચ્છઃ—મક્તપાનાદિશ્વતુર્વિધાઽઽહારસ્તસ્ય, કીદૃશસ્યે-ત્યાહ—“ સામુદાનિકસ્ય ”—અનેકગૃહગૃહીતસ્ય સમ્યક્—સવિધિ, ગવેષયિતા—અન્વે-ષયિતા નો ભવતિ ૪।

“ ઇચ્છેદર્શિ ” ઇત્યાદિ—ઇત્યેતૈઃ—અનન્તરોક્તૈઃ, ચતુર્ભિઃ સ્થાનૈઃ નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા ‘ યાવત્ ’ નો સમુત્પન્નતે ’ ઇતિપર્યન્તં વાચ્યમ્ ।

“ ચઠર્હિ ઠાળેર્હિ ” ઇત્યાદિ વિપર્યયમૂત્રં સ્પષ્ટમ્ । સૂત્રે નિર્ગ્રન્થીપદોપાદાનાત્ સ્ત્રીમોક્ષાભાવપ્રતિપાદકં મતં નિરસ્તમ્ । સૂ. ૪૬ ॥

પ્રાસુક—અચિત્ત ઉદ્ગમાદિ દોષ વર્જિત હોનેસે એપણીય—કલ્પનીય એસે અલ્પ અલ્પમાત્રામેં ગૃહીત કિયે ગયે અનેક ઘરોંસે આનીત આહાર-કો વેસવિધિ ગવેષણા નહીં કરતે હૈં । હસ કારણસે મી વે અતિશેષ કેવલજ્ઞાન ઓર કેવલદર્શનકો પ્રાપ્ત કરને નહીં પાતે હૈં ૪ ।

હસ પ્રકારકે હન ચાર કારણોંકો લેકર નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થિયોંકો ઉત્પત્તિ યોગ્ય મી અતિશેષ કેવલજ્ઞાન ઓર કેવલદર્શન ઉત્પન્ન હોને નહીં પાતે હૈં । “ ચઠર્હિ ઠાળેર્હિ ” ઇત્યાદિ—સૂત્રસે યહ પ્રકટિત કિયા ગયા હૈ કિ હન પૂર્વોક્ત કારણોંસે વિપરીત કારણોંકો લેકર નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થિયોંકો કેવલજ્ઞાન ઓર કેવલદર્શન ઉત્પન્ન કર લેતે હૈં । યહાં “ નિર્ગ્રન્થી ” પદકે ઉપાદાનસે સ્ત્રીકો મુક્તિ નહીં માનનેવાલોંકા મત નિરસ્ત કિયા ગયા હૈ ॥ સૂ. ૪૬ ॥

(૪) પ્રાસુક, અચિત્ત, ઉદ્ગમાદિ દોષથી રહિત હોવાને કારણે એપણીય (કદાચ) એવા અલ્પ અલ્પ માત્રામાં અનેક ઘરોમાંથી ગ્રહણ કરાયેલા આહારની તેઓ વિધિસહિત ગવેષણા કરતા નથી, તે કારણે પણ તેઓ અતિશેષ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ પ્રકારના આ ચાર કારણોને લીધે નિર્ગ્રન્થો અને નિર્ગ્રન્થીઓ ઉત્પત્તિ યોગ્ય એવા અતિશેષ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.

“ ચઠર્હિ ઠાળેર્હિ ” ઇત્યાદિ—ઉપર જે કારણો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે, તે કારણો કરતાં વિપરીત કારણોને લીધે નિર્ગ્રન્થો અને નિર્ગ્રન્થીઓ અતિશેષ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અહીં “ નિર્ગ્રન્થી ” આ પ્રદના પ્રયોગ દ્વારા ‘ સ્ત્રીને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી ’ આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારના મતનું ખંડન કરીને એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે સ્ત્રીને પણ મુક્તિ મળી શકે છે. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

निर्ग्रन्थप्रस्तावात्स्वाध्यायस्याकर्तव्यकर्तव्यविषयकं सूत्रत्रयमाह—

मूलम्—नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा चउहिं महा-
पडिवएहिं सज्झायं करित्तए, तं जहा—आसाढपाडिवए १, इन्द्र-
महपाडिवए २, कत्तियपाडिवए ३, सुगिम्हपाडिवए ४। णो
कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा चउहिं संझाहिं सज्झायं
करित्तए, तं जहा—पढमाए १, पच्छिमाए २, मज्झणहे ३, अट्ठरत्ते
४। कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा चाउक्कालं सज्झायं करि-
त्तए, तं जहा—पुव्वणहे १, अवरणहे २, पओसे ३, पच्चूसे ४। सू० ४७ ॥

छाया—नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा चतसृषु महाप्रतिपत्सु
स्वाध्यायं कर्तुम्, तद्यथा—आषाढप्रतिपत् १, इन्द्रमहप्रतिपत् २, कार्तिकप्रतिपत्
३, सुग्रीष्मप्रतिपत् ४। नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा चतसृषु
सन्ध्यासु स्वाध्यायं कर्तुम्, तद्यथा—प्रथमायाम् १, पश्चिमायाम् २, मध्याह्ने ३,

निर्ग्रन्थके प्रकरणसे अब सूत्रकार स्वाध्यायमें कर्तव्यता—अकर्तव्यता
विषयक्त सूत्रत्रयका कथन करते हैं ।

“ नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा ” इत्यादि—

सूत्रार्थ—चार महाप्रतिपदाओंमें (एकत्रमें) निर्ग्रन्थ—निर्ग्रन्थियोंको
स्वाध्याय करना योग्य नहीं है, जैसे—आषाढकी प्रतिपदामें १, इन्द्र-
महकी प्रतिपदामें २, कार्तिककी प्रतिपदामें ३ और सुग्रीष्मकी प्रतिपदामें ४।

चार सन्ध्याओंमें निर्ग्रन्थ—निर्ग्रन्थियोंको स्वाध्याय करना योग्य
नहीं है । जैसे—प्रथम सन्ध्यामें १, पश्चिम सन्ध्यामें २, मध्याह्नमें ३,
और अर्धरात्रमें ४—२

निर्ग्रन्थानो अधिकार आहु ढोवाथी डवे सूत्रकार ओ वात प्रकट करे छे
छे निर्ग्रन्थ—निर्ग्रन्थीओओ क्यारे स्वाध्याय करवो जेधओ अने क्यारे न करवो
जेधओ. “ नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा ” इत्यादि—

चार महाप्रतिपदाओमां (वट्ट ओठमे) निर्ग्रन्थ अने निर्ग्रन्थीओओ
स्वाध्याय करवो जेधओ नहीं. (१) आषाढी पडवे, (२) आसो भासना पडवे,
(३) कार्तिक भासना पडवे अने सुग्रीष्मना—ज्यैत्रना पडवे.

चार सन्ध्याओमां निर्ग्रन्थ—निर्ग्रन्थीओओ स्वाध्याय करवो जेधओ नहीं.
(१) प्रथम सन्ध्यामां, (२) छेदली सन्ध्यामां, (३) मध्याह्ने अने (४) अर्धरात्रे

અર્ધરાત્રે ૪। ૨। કલ્પતે નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા ચતુષ્કાલં સ્વાધ્યાયં કર્તુમ્, તથા-પૂર્વાહ્ને ૧, અપરાહ્ન ૨, પ્રદોષે ૩, પ્રત્યુષે ૪।૩। સૂ. ૪૭।

ટીકા—“ નો કલ્પ” ઇત્યાદિ-ચતસ્રુ મહાપ્રતિપત્તુ-મહોત્સવાનન્તર વૃત્તિત્વેનોત્સવાનુવૃત્ત્યાઽવશિષ્ટપ્રતિપદ્મવિલક્ષણતયા મહત્ત્વથ તાઃ પ્રતિપદો મહાપ્રતિપદસ્તાસુ મહાપ્રતિપત્સુ, સ્વાધ્યાયમ્-આચારાઙ્ગાદિ મૂળપાઠપઠનરૂપં, કર્તુ નિર્ગ્રન્થાનાં વા નિર્ગ્રન્થીનાં વા નો કલ્પતે, ઉત્સવાનુવૃત્ત્યા સ્વાધ્યાયવિઘ્ન-સંભવાત્ ’ તાશ્ચતસ્ર આહ-“ તદ્યથે ’-તિ-આપાઢ પ્રતિપત્-આપાઢસ્ય પૌર્ણમાસ્યા-અનન્તરા પ્રતિપત્ ૧, ઇન્દ્રમહપ્રતિપત્-ઇન્દ્રમહઃ-અશ્વયુજપૌર્ણમાસી, તસ્યાનન્તરા પ્રતિપત્ ઇન્દ્રમહપ્રતિપત્ ૨, કાર્તિકપ્રતિપત્-કાર્તિકપૌર્ણમાસ્યનન્તરપ્રતિપત્ ૩। સુગ્રીષ્મપ્રતિપત્-સુગ્રીષ્મઃ-ચૈત્રપૌર્ણમાસી તસ્યા અનન્તરા પ્રતિપત્ સુગ્રીષ્મપ્રતિપત્ ૪।

નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થિયોંકો ચારકાલમેં સ્વાધ્યાય કરના યોગ્ય હૈ । જૈસે-પૂર્વાહ્નમેં ૧, અપરાહ્નમેં ૨, પ્રદોષમેં ૩ ઓર પ્રત્યુષમેં ૪-૩ ।

ટીકાર્થ-ચાર પ્રતિપદ-તિથિમેં સ્વાધ્યાય નિષિદ્ધ કરનેકા કારણ યહ હૈ કિ ઉત્સવમેં બહુધા વિઘ્ન સમ્ભાવના બની રહતીહૈ । આચારાઙ્ગાદિકોંકા મૂળ પાઠકો સ્વાધ્યાય શબ્દસે લિયા હૈ । ઇન પ્રતિપદાઓંકો “ મહા ” શબ્દસે વિશેષિત કિયા ગયાહૈ ।

આષાઢી પૂર્ણિમાકે બાદ જો પહિવા તિથિ આતી હૈ । યહ પ્રતિપદા ઉસી માસકે કૃષ્ણપક્ષમેં આતી હૈ, ઇસે કૃષ્ણપક્ષકી એકમ તિથિ કહતે હૈ । આશ્વિન માસકી પૂર્ણિમાકે અનન્તર જો ઉસી માસકી કૃષ્ણપક્ષકી એકમ તિથિ હૈ વહ ઇન્દ્રમહકી પ્રતિપત્ હૈ । કાર્તિક પૂર્ણિમા કે બાદ જો પ્રતિપદ તિથિ આતી હૈ વહ કાર્તિક પ્રતિપદ હૈ । ઓર સુગ્રીષ્મ

નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થીઓને માટે નીચેના ચાર કાળ સ્વાધ્યાય કરવાને યોગ્ય કહ્યા છે—(૧) પૂર્વાહ્ન, (૨) અપરાહ્ન, (૪) પ્રદોષ અને (૪) પ્રત્યુષ.

ટીકાર્થ—ચાર પ્રતિપદા (વદ એકમ) તિથિઓમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ કરવાનું કારણ એ છે કે તે તિથિઓમાં સામાન્યતઃ વિઘ્નસંભાવના રહે છે. ‘ સ્વાધ્યાય ’ શબ્દથી આચારાંગસૂત્ર આદિનો મૂળપાઠ ગૃહીત થયો છે. અપાઢ આદિ ચાર માસની પ્રતિપદાઓને મહાપ્રતિપદાઓ કહી છે.

આષાઢી પૂર્ણિમા પછી જે તિથિ આવે છે તેને, એટલે કે અપાઢ માસના કૃષ્ણપક્ષની એકમને આષાઢી પ્રતિપદા કહે છે. “ ઇન્દ્ર મહકી પ્રતિપદ ” આસો માસની પૂર્ણિમા પછી જે એકમની તિથિ આવે છે તેને, એટલે કે આસો વદ એકમને ‘ ઇન્દ્ર મહકી પ્રતિપદ ’ કહે છે. કાર્તિક માસની પૂર્ણિમા પછી જે વદ એકમની તિથિ આવે છે, તેને ‘ કાર્તિક પ્રતિપદા ’ કહે છે.

“ નો કપ્પડ ” इत्यादि, नो कल्पते निग्रन्थानां निग्रन्थीनां चतसृषु सन्ध्यासु स्वाध्यायं कर्तुम् । तद्यथा-प्रथमायाम्-प्रथमा-अनुदिते सूर्येऽर्धमुहूर्त-पूर्वं या सन्ध्या भवति सा प्रथमा, तस्याम्, उदितेऽप्यर्द्धमुहूर्तपर्यन्तमिति भावः १।

तथा—पश्चिमायाम्-पश्चाद् भवा पश्चिमा-अस्तं गते सूर्ये या सन्ध्या भवति सा, तस्याम्, सूर्यास्तात्प्रागर्द्धमुहूर्तादारभ्य यावद् दिगुरुणिमानं भजते तावदिति भावः २। तथा मध्याह्ने-अह्नोमध्यो मध्याह्नस्तस्मिन्-पूर्वाह्नपराह्नयोः सन्धिभाग इत्यर्थः, पूर्वाह्नस्यान्त्यार्धमुहूर्तम्, अपराह्नस्य चाऽऽद्यार्धमुहूर्तमिति मुहूर्तमेकं यावदिति भावः ३। तथा-अर्धरात्रे-रात्रेरर्द्धमर्धरात्रस्तस्मिन्-अत्रापि मध्याह्नवत्

चैत्र पूर्णिमाके अनन्तर जो प्रतिपत् तिथि आती है वह सुग्रीष्म प्रतिपत् हैं । इसी प्रकार चार सन्ध्याओंमें स्वाध्यायका जो निषेध किया है वहभी केवल विघ्न आनेकी सम्भावनासे है, यहां प्रथम सन्ध्यासे वह समयलिया गया है जो सूर्योदयसे पहले आधे मुहूर्तका रहता है । अर्थात्-सूर्योदय होजाने परभी अर्धमुहूर्त तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिये । पश्चिमासन्ध्या वह है जो सूर्यके अस्तज्ञत होने पर होती है, सूर्य अस्त होंगे उससे पहले के अर्ध मुहूर्तसे लेकर जब तक दिशाएं लाल बनी रहती है तब तकका वह समय पश्चिम सन्ध्या है तब भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिये । पूर्वाह्न-और अपराह्नका सन्धि भाग मध्याह्न है । पूर्वाह्नके अन्तका आधामुहूर्त और अपराह्न के आदि का आधा मुहूर्त इस प्रकार इस एक मुहूर्त तक स्वाध्याय नहीं करना

ચૈત્રી પૂર્ણિમા પછી જે વદ એકમની તિથિ આવે છે, તેને ‘ સુગ્રીષ્મ પ્રતિપદા ’ કહે છે. આ ચારે પ્રતિપદાની તિથિઓમાં સ્વાધ્યાયનો નિષેધ છે.

એ જ પ્રમાણે ચાર સંધ્યાઓમાં સ્વાધ્યાયનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ વિઘ્ન આવવાની સંભાવનાથી જ કર્યો છે. પ્રથમ સંધ્યા એટલે સૂર્યોદય પહેલાં અર્ધા મુહૂર્તનો અને સૂર્યોદય બાદ અર્ધા મુહૂર્તનો સમય. પશ્ચિમ સંધ્યા એટલે સૂર્યાસ્ત પહેલાનો અર્ધા મુહૂર્તનો સમય તથા સૂર્યાસ્ત બાદ જ્યાં સુધી દિશાઓ લાલીમા યુક્ત રહે છે ત્યાં સુધીનો સમય. આ બંને સંધ્યામાં સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. પૂર્વાહ્ન અને અપરાહ્નના સંધિ-કાળને મધ્યાહ્ન કહે છે. પૂર્વાહ્નના અન્તે અર્ધા મુહૂર્ત સુધી અને અપરાહ્નની શરૂઆતના અર્ધા મુહૂર્ત સુધીના કાળમાં પણ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. રાત્રિનો પણ એ જ પ્રકારનો જે મધ્ય ભાગ છે, તે મધ્યરાત્રિ રૂપ કાળમાં

કાલપરિમાણં વોધ્યમ્ ૪। આસુ સન્ધ્યાસુ સ્વાધ્યાયં કર્તુ ન કલ્પતે । મધ્યાહ્નાર્ધ-
રાત્રયોઃ સન્ધ્યાત્વં ચાર્ધત્વરૂપસન્ધ્યપેક્ષયા વોધ્યમ્ ॥૨।

અથ સ્વાધ્યાયકરણકાલમાહ—“ કપ્પડ ” इत्यादि—चातुष्कालः—चतुर्णां-
कालानां समाहारश्चतुष्कालं, तत्र भवो यः स तथा तं स्वाध्यायं कर्तुं निर्ग्रन्थानां
निर्ग्रन्थीनां वा कल्पते, तद्यथा—पूर्वाह्ने—अह्नः पूर्वः पूर्वाह्नः—दिनाऽऽद्यप्रहरः,
तस्मिन् १, अपराह्नः—अह्नोऽपरः—अपराह्नः—दिनचरमप्रहरः, तस्मिन् २, प्रदोषे—
रात्रेः प्रथमप्रहरे ३, प्रत्यूषे—रात्रेश्चरमप्रहरे ४। ३। सू० ४७ ॥

पूर्वं स्वाध्यायकाल उक्तः, इदानीं स्वाध्यायप्रवृत्तस्य लोकस्थितिपरिज्ञानं
भवतीति तां प्रतिपादयन्नाह—

मूलम्—चउद्विहा लोगट्टिई पणत्ता, तं जहा—आगासपड्-
ट्टिण वाए १, वायपड्‌ट्टिण उदही २, उदहिपड्‌ट्टिया पुढवी ३,
पुढविपड्‌ट्टिया तसा थावरा पाणा ॥४ ॥४८॥

चाहिये । तथा रात्रिका जो अर्धभाग है उसमें भी स्वाध्याय नहीं करना
चाहिये । यहां मध्याह्नका जैसाही समयका परिमाण जानना चाहिये ।
इन चार सन्ध्याओंमें स्वाध्याय वर्जित है । मध्याह्नमें और अर्धरात्रमें
सन्ध्याका व्यवहार सन्धिकी अपेक्षासे जानना चाहिये २ । सूत्रकारने
स्वाध्याय करनेका जो पूर्वाह्न आदिकाल कहा है, उसका भाव ऐसा
है—दिनका आद्य प्रहर पूर्वाह्न है, दिनका अन्तिम प्रहर अपराह्न है एवं—
रात्रिका प्रथम प्रहर प्रदोषकाल है और चरम प्रहर प्रत्यूषकाल है । सू० ४७

स्वाध्यायकाल कहकर अब सूत्रकार स्वाध्यायमें प्रवृत्त हुवे साधु

પણ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. અહીં પણ મધ્યાહ્નના જેવું જ તે કાળનું
પ્રમાણ સમજવું. આ રીતે આ ચાર સંધ્યાઓમાં સ્વાધ્યાયનો નિષેધ કરમાવ્યો
છે. મધ્યાહ્ન અને મધ્ય રાત્રિમાં જે સંધ્યાનો વ્યવહાર થયો છે, તે સંધિ-
કાળની અપેક્ષાએ થયો છે.

સૂત્રકારે સ્વાધ્યાય કરવાને યોગ્ય જે પૂર્વાહ્ન આદિ કાળ બતાવ્યા છે,
તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

દિવસના પહેલા પ્રહરને પૂર્વાહ્ન કહે છે દિવસના છેલ્લા પ્રહરને
અપરાહ્ન કહે છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરને પ્રદોષકાળ કહે છે, અને રાત્રિના
છેલ્લા પ્રહરને પ્રત્યૂષ કહે છે. આ ચારે કાળને સ્વાધ્યાય કરવા માટેના યોગ્ય
સમય અહીં કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૪૭ ॥

સ્વાધ્યાયના કાળનું નિર્ણય કયું. સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્ત થતાં સાધુ આદિ-

છાયા-ચતુર્વિધા લોકસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞા, તથા-આકાશપ્રતિષ્ઠિતો વાતઃ ૧, વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિઃ ઉદધિપ્રતિષ્ઠિતા પૃથિવી પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતા-સ્રસાઃ સ્થાવરાઃ પ્રાણાઃ ૪ । સૂ ૦ ૪૮ ॥

ટીકા—“ ચતુર્વિધા લોકસ્થિતિ ” ઇત્યાદિ—લોકસ્ય-ક્ષેત્રરૂપસ્ય સ્થિતિઃ—વ્યવસ્થા લોકસ્થિતિઃ, સા ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞા, તથા-આકાશપ્રતિષ્ઠિતઃ—આકાશે-પ્રતિષ્ઠિતઃ—વ્યવસ્થિત આકાશપ્રતિષ્ઠિતઃ, વાતઃ—તનુવાતઘનવાતરૂપઃ પવનઃ ૧, તથા વાતપ્રતિષ્ઠિતઃ—વાયુપ્રતિષ્ઠિતઃ, ઉદધિઃ—સમુદ્રઃ ઘનોદધિરૂપઃ ૨, ઉદધિપ્રતિષ્ઠિતા—ઘનોદધિવ્યવસ્થિતા પૃથિવી—રત્નપ્રભાદિકા, પૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતાઃ વ્રસાઃ—આદિકો જો લોકસ્થિતિકા પરિજ્ઞાન હોતા હૈ, હસ વાતકો પ્રકટ કરતે હૈ, અર્થાત્-કાલસ્થિતિકા કથન કરતે હૈ ।

“ ચતુર્વિધા લોકસ્થિતિ પળ્લવ્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારકી કહી ગઈ હૈ, જૈસે-આકાશ પ્રતિષ્ઠિતવાત ૧, વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ ૨, ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથિવી, ૩, પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિત વ્રસ સ્થાવરજીવ ૪ ।

ટીકાર્થ—ક્ષેત્રરૂપ લોકકી વ્યવસ્થાકા નામ લોકસ્થિતિ હૈ, યહ લોકસ્થિતિ ધી ચાર પ્રકાર કહી ગઈ હૈ, હસકા ધાવ ંસા હૈ—આકાશમેં-તનુવાત ંર ઘનવાતરૂપ જો પવન પ્રતિષ્ઠિત હૈ, વહ આકાશ પ્રતિષ્ઠિતવાત હૈ । ઘનોદધિરૂપ સમુદ્ર જો વાયુપ્રતિષ્ઠિત હૈ, વહ વાત પ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ હૈ, તથા-ઘનોદધિ વ્યવસ્થિત જો રત્નપ્રભા આદિક પૃથિવિયાં હૈં વે ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથિવી હૈ । તથા પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિત જો ંકેન્દ્રિય ંર દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ હૈં વે પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિત વ્રસ સ્થાવર

કેાને લોકસ્થિતિનું પરિજ્ઞાન હોય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિનું કથન કરે છે “ ચતુર્વિધા લોકસ્થિતિ પળ્લવ્તા ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારની કહી છે. જેમકે—(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિતવાત, (૨) વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ, (૩) ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી અને (૪) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત વ્રસ સ્થાવરજીવ

ટીકાર્થ—ક્ષેત્રરૂપ લોકની વ્યવસ્થાનું નામ લોકસ્થિતિ છે. તે લોકસ્થિતિ યજ્ઞ ચાર પ્રકારની કહી છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) આકાશમાં તનુવાત અને ઘનવાત રૂપ જે વાયુપ્રતિષ્ઠિત છે, તેનું નામ આકાશ પ્રતિષ્ઠિતવાત છે. (૨) ઘનોદધિ રૂપ સમુદ્ર જે વાયુપ્રતિષ્ઠિત છે, તેનું નામ વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ છે. (૩) ઘનોદધિ વ્યવસ્થિત. જે રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ છે, તેમને ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી કહે છે. (૪) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત

દ્વીન્દ્રિયપ્રભૃતયઃ, એ પુનર્દ્વીન્દ્રિયાદયો રત્નપ્રભાદિ પૃથિવીપ્વપ્રતિષ્ઠિતાસ્તેऽપિ પર્વતવિમાનાદિરૂપપૃથિવીપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિતા એવ સન્તિ । વિમાન-પૃથિવીનાં ચાઽઽકાશપ્રતિષ્ઠિતત્વં યથાસમ્ભવં વોધ્યમ્ ।

યદ્વા—વિમાનગતદેવાદિત્રસાનામિહાવિવક્ષેતિ । સ્થાવરા इह वादस्वनस्प-
ત્યાદયો વોધ્યાઃ, સૂક્ષ્માણાં તુ સર્વલોકપ્રતિષ્ઠિતત્વાત્, પ્રાણાઃ—જીવાઃ । લોક-
સ્થિતેર્વિશેષવ્યાખ્યાઽસ્યૈવ તૃતીયસ્થાને દ્વિતીયોદ્દેશે एकोनचत्वारिंशत्तमसूत्रे દ્રષ્ટ-
વ્યેતિ ।। સૂ૦ ૪૮ ।

અનન્તરં ત્રસાઃ પ્રાણા ઉક્તાઃ, સમ્પ્રતિ ત્રસપ્રાણવિશેષસ્ય સ્વરૂપં દર્શયિતું
ચતુર્મઙ્ગીસૂત્રચતુષ્ટયમાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ પુરિસજાયા પપ્પન્તા, તં જહા--તહે ણામ-
મેગે ૧, ણો તહે ણામમેગે ૨, સોવત્થિણ ણામમેગે ૩, પહાણે
ણામમેગે ૪ ॥ ૧ ॥

જીવ હૈં । તથા—જો દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવ રત્નપ્રભા આદિ પૃથિવિયોંમેં
અપ્રતિષ્ઠિત [જૈસે] હૈં વે ભી પર્વત વિમાન આદિરૂપસે પૃથિવિયોંમેં
પ્રતિષ્ઠિત હોનેકે કારણસે પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિતહી હૈં । વિમાન—એવં પૃથિવી
આદિકોંમેં આકાશ પ્રતિષ્ઠિતતા યથાસમ્ભવ જાનની ચાહિયે । વિમાન-
ગત દેવાદિત્રસોંકી યહાં વિવક્ષા નહીં હુઈ હૈ, સ્થાવર શબ્દસે યહાં વાદર
વનસ્પતિ આદિક સમજ્ઞના ચાહિયે, કયોંકિ—જો સૂક્ષ્મજીવ હૈં વે સર્વ
લોકમેં પ્રતિષ્ઠિત હૈં । લોકસ્થિતિ સમ્બન્ધિની વ્યાખ્યા इसी सूत्रके
તૃતીય સ્થાનગત દ્વિતીય ઉદ્દેશેમેં ૩૯ વેં સૂત્રમેં વિશેષરૂપસે દેખ લેની
ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૪૮ ॥

જે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય આદિકે જીવ છે તેમનું નામ પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત સ્થાવર
જીવ છે. તથા જે દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવો રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓમાં અપ્રતિષ્ઠિત
જેવાં છે, તેઓ પણ વિમાનાદિ રૂપ પૃથ્વીઓમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાને કારણે પૃથ્વી
પ્રતિષ્ઠિત જ છે વિમાન અને પૃથ્વી આદિકોમાં આકાશ પ્રતિષ્ઠિતતા યથાસંભવ
સમજવી જોઈએ. વિમાનગત દેવાદિ ત્રસોની વાત અહીં કરી નથી. સ્થાવર
પદ્ધતી અહીં બાહર વનસ્પતિકાયિક આદિ સમજવા જોઈએ, કારણ કે જે જીવો
સૂક્ષ્મ છે, તે તો સર્વલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. લોકસ્થિતિની સવિસ્તર પ્રરૂપણા
ત્રીજા સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશના ૩૯ માં સૂત્રમાં કરવામાં આવી છે, તે ત્યાંથી
વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा-आयंतकरे णाममेगे
णो परंतकरे १, परंतकरे णाममेगे णो आयंतकरे २, एगे आयं-
तकरेवि परंतकरेवि ३, एगे णो आयंतकरे णो परंतकरे ४ । २।

चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा-आयंतमे णाममेगे
णो परंतमे १, परंतमे ४. । ३।

चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा-आयंदमे णाममेगे
णो परंदमे० ४, । ४। सू० ४९ ॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—तथो नामैकः १, नोतथो
नामैकः २, सौवस्तिको नामैकः ३, प्रधानो नामैकः ४, (१)

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आत्मान्तकरो नामैको नो परान्तकरः
१, परान्तकरो नामैको नो आत्मान्तकरः २, एक आत्मान्तकरोऽपि परान्तक-
रोऽपि ३, एको नो आत्मान्तकरो नो परान्तकरः ४। २।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आत्मतमो नामैको नो परतमः १,
परतम० ४, । ३।

अथ सूत्रकार त्रस प्राणविशेषका स्वरूप दिखानेके लिये चतुर्भङ्गी रूप
चार सूत्रसे कथन करते हैं । “चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता” इत्यादि—
पुरुष जात चार कहे गये हैं । जैसे—कोई एक तथा १, कोई एक नो
तथा २, कोई एक सौवस्तिक ३ और कोई एक प्रधान ४ ।

पुनश्च—पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे—एक आत्मान्तकर नो
परान्तकर १, कोई एक परान्तकर नो आत्मान्तकर २, कोई एक आत्मा-
न्तकरभी और परान्तकरभी ३, तथा कोई एक नो आत्मान्तकर नो
परान्तकर ४ । पुनश्च—पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे—कोई एक

इवे सूत्रकार त्रस प्राणविशेषना स्वइपनुं यत्तुभङ्गीयुक्त आर सूत्रे द्वारा
निश्पद्यु करे छे “चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता” इत्यादि—

पुरुषना आर प्रकार कद्धा छे—(१) तथा पुरुष (आज्ञाकारी), (२) नो
तथा (आज्ञा उद्यापनार) (३) सौवस्तिक (स्तुति करनार) (४) प्रधान पुरुष । १ ।

आ दीते पद्यु आर पुरुष कद्धा छे—(१) आत्मान्तकर नो परान्तकर,
(२) परान्तकर नो आत्मान्तकर, (३) आत्मान्तकर अने परान्तकर. (४) नो
आत्मान्तकर नो परान्तकर. । २ ।

ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-આત્મદમો નામૈકો નો પરદમઃ. ૪,
૪૧ સૂ. ૪૯॥

ટીકા—“ ચત્વારિ પુરિસજાયા ” इत्यादि-પુરુષજાતાનિ ચત્વારિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા-તથા-સેવકઃ સન્ યથૈવાઽઽજ્ઞાપ્યતે તથૈવ યઃ કર્મણિ પ્રવર્તતે સ તથાદ્યુચ્યતે, તાદૃશ એકઃ-કશ્ચિત્ પુરુષો ભવતિ, સ્વામ્યાજ્ઞાકારક इत्यर्थः ૧,

એકઃ-અપરઃ પુરુષો નોતથઃ-સેવકઃ સન્ યથાઽઽદિશ્યતે તથા યો ન પ્રવર્તતે સ પુરુષો નોતથઃ કથ્યતે-સ્વામ્યાજ્ઞાવહિર્વર્તીત્યર્થઃ ૨,

એકઃ-કશ્ચિત્પુરુષઃ સૌવસ્તિકઃ-સ્વસ્તીતિ કલ્યાણવાચકં શબ્દં ભળતિ યદ્વા-આત્મતમ નો પરતમ ૧, કોઈ એક પરતમ નો આત્મતમ ૨, इत्यादिरूप, ૩-૪ । પુનશ્ચ—પુરુષ જાત ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-કોઈ એક આત્મદમ નો પરદમ ૧ इत्यादि ।

યહાં પ્રથમ સૂત્ર કે પ્રથમ ભક્ષર્મે “ તથા ” શબ્દ ઉસ સેવક પુરુષ કા વાચક હૈ કિ જો જૈસા કામ કરનેકો કહા જાતા હૈ, વૈસાહી કામ કરતા હૈ । અર્થાત્-કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો અપને સ્વામીકી આજ્ઞાકા પાલક હોતા હૈ ૧, કોઈ એક એસા હોતા હૈ જો-ઉસસે જૈસા કામ કરનેકો કહા જાતા હૈ વહ વૈસા કામ નહીં કરતા હૈ, અર્થાત્-અપને સ્વામીકી આજ્ઞાકા વહિર્વર્તી હોતા હૈ ૨, તૈસરા કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો અપને સ્વામીકી સ્તુતિ કરતા

આ રીતે પણ ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આત્મતમ નો પરતમ, (૨) પરતમ નો આત્મતમ, (૩) આત્મતમ અને પરતમ, (૪) નો આત્મતમ નો પરતમ. । ૩ ।

આ રીતે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) આત્મદમ નો પરદમ, (૨) પરદમ નો આત્મદમ, (૩) આત્મદમ અને પરદમ, (૪) નો આત્મદમ નો પરદમ. । ૪ ।

વિશેષાર્થ—પહેલા સૂત્રના પહેલા ભાગમાં “ તથા ” પદ એવા સેવક પુરુષનું વાચક છે કે જેને જે કામ કરવાનું કહેવામાં આવે તે કામ કરે છે. એટલે કે કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો હોય છે.

(૨) “ નો તથા ” બીજા ભાગનું ‘ નો તથા ’ પદ એ પ્રકટ કરે છે કે કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનો પાલક હોતો નથી તેને જેવું કામ કરવાનું કહેવામાં આવે તેવું કામ કરતો નથી.

કલ્યાણં સમાચરતિ સ સૌવસ્તિકઃ, એતાદૃશો માઙ્ગલિકવક્તા માગધપ્રભૃતિર્ભવતિ૩,
 एकः-कश्चित् पुरुषः प्रधानः-मुख्यः स्वामीत्यर्थः सेवकप्रभृतिजनाऽऽरा-
 धकत्वात् भवति ४। १।

“ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ-સ્પષ્ટમ્, નવરમ્-આત્માન્તકરઃ-અત્ર
 ‘આત્મ’ શબ્દેન આત્મકર્મ ગૃહ્યતે, આત્મનોઽન્તાભાવાત્, તેન-આત્મનઃ-આત્મ-
 કર્મણોઽન્તમ્-અવસાનં કરોતીત્યેવંશીઝ આત્માન્તકરઃ-સ્વકીયકર્મક્ષયકરો ભવતિ
 કિન્તુ નો પરાન્તકરઃ-પરકીયકર્મક્ષયકરો નો ભવતિ ધર્મદેશનાદિરહિતઃ પ્રત્યેક-
 બુદ્ધપ્રભૃતિરિતિ ।૧।

તથા-एकः-कश्चित् पुरुषः अपरान्तकरो भवति किन्तु आत्मान्तकरो नो
 है, मङ्गलवाचक होता है, जैसे-मागध आदि पुरुष ३ (स्तुतिपाठक)
 तथा कोई एक चौथा पुरुष ऐसा होता है जो प्रधान स्वामी होता है,
 सेवक आदिजन जिसकी आराधना-सेवा आदि करते हैं ४ ।

પુનઃ—द्वितीय सूत्रमें जो पुरुषजात चार कहे गये हैं, उसका
 अभिप्राय ऐसा है । कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो आत्मान्तक होता
 है, यहां आत्म शब्दसे अपना कृतकर्म लिया गया है । क्योंकि आत्म
 द्रव्यका अभाव नहीं होता है । ऐसा पुरुष वह होता है जो प्रत्येक
 बुद्धकी तरह अपनेही कर्मोंका नाशक-क्षयकर्त्ता होता है, परके
 कर्मोंका नहीं क्योंकि-वह धर्मदेशना आदिसे रहित होता है १ ।
 कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परान्तक होता है आत्मान्तक नहीं
 होता है, ऐसा वह पुरुष द्रव्यलिङ्गी मुनिकी तरह अथवा-अचरम शरी-

(૩) કેઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સ્વામીની સ્તુતિ કરનારો
 હોય છે, મંગલવાચક હોય છે, જેમકે માગધ આદિ પુરુષ.

(૪) કેઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રધાન સ્વામી હોય છે. એટલે
 કે સેવક આદિજન તેની સેવા કરતાં હોય છે.

ખીજા સૂત્રનો ભાવાર્થ-પહેલા ભાંગાનો ભાવાર્થ—કેઈ પુરુષ એવો
 હોય છે કે જે આત્માન્તકર હોય છે અહીં ‘આત્મ’ પદથી પોતાના કૃતકર્મ
 ગૃહીત થયેલ છે, કારણ કે આત્મદ્રવ્યનો અભાવ હોતો નથી. આત્માન્તકર
 પુરુષ તેને કહે છે કે જે પ્રત્યેકબુદ્ધની જેમ પોતાના જ કર્મોનો ક્ષયકર્તા
 હોય છે, પરના કર્મોનો ક્ષયકર્તા હોતો નથી, કારણ કે તે ધર્મદેશનાદિથી
 રહિત હોય છે.

ખીજા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કેઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરાન્તકર
 હોય છે પણ આત્માન્તકર હોતો નથી. દ્રવ્યલિંગી મુનિ અને અચરમ શરીર-

भवति, अवरमशरीर आचार्यादिरिव ।२।

तथा-एकः-कश्चित् पुरुषः आत्मान्तकरोऽपि भवति परान्तकरोऽपि भवति तीर्थकरादिरिव ।३।

तथा-एकः-कश्चित् पुरुषः आत्मान्तकरो नो भवति परान्तकरोऽपि नो भवति जिनाज्ञाविरुद्धप्ररूपकाऽऽचार्य इव ।४।

રવાળે આચાર્યની તરહ હોતા હૈ ક્યોંકિ-હસકી ધર્મદેશનાસે દૂસરે જીવ અપને કર્મોંકા નાશક હોજાતે હૈ-પર યહ સ્વયં અપને કર્મોંકા નાશક નહીં હોતે હૈ ૨ । તથા-કોઈ એક પુરુષ એસા મી હોતા હૈ જો આત્માન્તકર મી ઓર પરાન્તકર મી હોતા હૈ ૩ । એસા પુરુષ તીર્થઢૂર જૈસે હોતે હૈ ક્યોંકિ-હનકી ધર્મદેશનાસે અન્ય શ્રોતા પુરુષ અપને ૨ અર્જિત કર્મોંકા ક્ષય કર દેતે હૈ-ઓર યે સ્વયં મી અપને કર્મોંકા ક્ષયકર્તા બનતે હૈ । તથા કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો આત્માન્તકર નહીં હોતા હૈ ઓર ન પરાન્તકર મી હોતા હૈ । એસા પુરુષ વહ હોતા હૈ જો જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરનેવાળે આચાર્યની તરહ અપની ઇચ્છા-નુસાર પ્રરૂપણા કરતા હૈ, પદાર્થ સ્વરૂપકા વહ યથાર્થ વિવેચક નહીં હોતા હૈ । યદ્વા-આત્માન્તકર શબ્દ જો અપને પર્યાયકા વિનાશક હોતા હૈ એસે આત્મઘાતી પુરુષકા વાચક હૈ ।

વાળા આચાર્યને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે કારણ કે તેમની દેશનાથી અન્ય એવો પોતાના કર્મોંના ક્ષય કરે છે પણ તેઓ પોતે પોતાના કર્મોંના ક્ષયકર્તા થતાં નથી.

ત્રીજા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઈ પુરુષ આત્માન્તકર (પોતાના કર્મોંના ક્ષય કરનારો) પણ હોય છે અને પરાન્તકર (અન્યના કર્મોંના ક્ષય કરનારો) પણ હોય છે. જેમકે તીર્થકરો. તેઓ પોતે પણ પોતાના કર્મોંના ક્ષય કરી નાખે છે અને તેમની દેશનાના પ્રભાવથી અન્ય પુરુષો પણ પોતાના કર્મોંના ક્ષય કરી નાખે છે.

ચોથા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્માન્તકર પણ હોતો નથી અને પરાન્તકર પણ હોતો નથી. જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધની પ્રરૂપણા કરનાર આચાર્યને આ ભાંગામાં મૂકી શકાય છે, કારણ કે તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રરૂપણા કરતો હોવાથી પદાર્થના સ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારો હોતો નથી. તેથી તે પોતે પણ પોતાના કર્મોંના ક્ષય કરી શકતો નથી અને શ્રોતાઓના કર્મોંના ક્ષય પણ કરાવી શકતો નથી.

યદ્વા-આત્માન્તકર:-આત્મન:-સ્વસ્યાન્ત-મરણં કરોતીત્યેવંશીલ આત્માન્ત-
કર:-આત્મઘાતી, તથા-નો પરાન્તકર:-નો પરઘાતીતિ પ્રથમ: ૧।

દ્વિતીયસ્તુ પરવધક:, તૃતીય આત્મ પરવધક:, ચતુર્થસ્તુ નો આત્મવધકો નો
પરવધક इत्यर्थो बोध्य: ૪। ॥૨॥

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળગત્તા ” इति स्पष्टम् । नवरम्-एक:-कश्चित् आत्म-
तम:-आत्मानं तमयति-खेदयतीत्यात्मतम:, किन्तु नो परतम:-परं शिष्यादिकं
तमयतीति परतम: नो भवति १। एवं शेषभङ्गत्रयं बोध्यम् ४।

અતઃ—કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો આત્મઘાતી હોતા હૈ પર-
ઘાતી નહીં હોતા હૈ । તથા કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો આત્મઘાતી
ન હોકર પરઘાતી હોતા હૈ, જૈસે-શિકારી પુરુષ । તથા-કોઈ એક
તૈસરા પુરુષ એસા હોતા હૈ જો અપનામી ઘાત કરતા હૈ ઓર પરકામી
ઘાત કરતા હૈ । કોઈ એક ચૌથા પુરુષ એસા હોતા હૈ જો ન અપના ઘાત
કરતા હૈ ઓર ન પરકા ઘાત કરતા હૈ ૨ ।

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળગત્તા ” यहाँ जो आत्मतम आदिरूपसे
पुरुषजात चार प्रगट किये गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा कि-कोई एक
पुरुष ऐसा होता है जो अपने आपकोही खेदयुक्त करता है, शिष्यादि-
रूप परको नहीं १ । इसी प्रकारसे और तीन भङ्गोंकोभी समझ लेना
चाहिये । पुनश्च—जो आत्मदम आदि प्रकारसे पुरुष कहे गये हैं ।

अथवा—“ आत्मान्तकर ” यह चोतानी पर्यायना विच्छेदकतुं-आत्म-
घातीतुं वाचक छे. आ दृष्टिये विचारवामां आवे तो पड़ेला लांगानो लावार्थ
आ प्रमाणे थशे—कोई एक पुरुष એવો હોય છે કે જે આત્મઘાતી હોય
છે, પણ પરઘાતી હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે
પરઘાતી હોય છે, પણ આત્મઘાતી હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો
હોય છે કે જે પોતાનો પણ ઘાતક હોય છે અને પરનો પણ ઘાતક હોય
છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનો પણ ઘાતક હોતો
નથી અને પરનો પણ ઘાતક હોતો નથી. ૧ ૨ ।

શ્રીમ સૂત્રનો લાવાર્થ—“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળગત્તા ” ઇત્યાદિ.
આત્મતમ આદિ રૂપે પુરુષનાં જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—
(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના મનને જ ખેદયુક્ત કરે
છે, શિષ્યાદિ રૂપ પરને ખેદયુક્ત કરતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ
લાંગાનો લાવાર્થ પણ સમજ લેવો. ૧ ૩ ।

“ચત્તારિ” ઇત્યાદિ સ્પષ્ટમ્ । નવરમ્—એકઃ—કશ્ચિત્ પુરુષઃ આત્મદમઃ—આત્માનં—સ્વં દમયતિ—દમવન્તં કરોતીત્યાત્મદમો ભવતિ, કિન્તુ પાદમો-ડન્યદમકો ન ભવતિ ૧, એવં શેષમ્બ્રુવિકેડપિ વિવરણમૂહ્યમ્, અત્ર પરશ્વદેન શિષ્યસ્તુરગાદિર્વા ગૃહ્યતે । ૪૧ । ૪૧ સૂ૦ ૪૯ ॥

પૂર્વં દમ ઉક્તઃ, સ ચ ગર્હણીયગર્હાતો ભવતીતિ ગર્હાં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ચઙ્ગવિહા ગરહા પળ્લન્તા, તં જહા-ઉવસંપજ્જામિ-ત્તેગા ગરહા ૧, વિતિગિચ્છામિત્તેગા ગરહા ૨, જં કિંચિમિચ્છા-મિત્તેગા ગરહા ૩, એવંવિ પન્નત્તેગા ગરહા ૪ । સૂ૦ ૫૦ ।

છાયા—ચતુર્વિધા ગર્હા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—ઉપસંપદ્યે : ઇત્યેકા ગર્હા ૧, વિચિ-કિત્સામિ ઇત્યેકા ગર્હા ૨, યત્કિશ્ચિત્ મિથ્યા મે ઇત્યેકા ગર્હા ૩, એવમપિ પ્રજ્ઞપ્તૈકા ગર્હા ૪ । સૂ૦ ૪૯ ।

ટીકા—“ચઙ્ગવિહા ગરહા” ઇત્યાદિ—ગર્હા—ગુરુસાક્ષિકા આત્મનો નિન્દા, સા ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—ઉપસંપદ્યે—ગુરુમાશ્રયામિ સ્વદોષં નિવેદયિતુ, ગૃહ્ણામિ ઉનકા તાત્પર્ય એસા હૈ કિ કોઈ એક પુરુષ એસા હૈ જો સ્વયંકો દમવાલા કરતા હૈ, દવાતા હૈ, વશમેં કરતા હૈ, પરશિષ્ય આદિકો નહીં ૧ હસી તરહસે અવશિષ્ટ ત્રીન ભજ્ઞ ઓર સમજ્ઞ લેના ચાહિયે । યહાં પરશ્વદ્સે શિષ્ય અથવા તુરગ—ઘોડા આદિકા ગ્રહણ હુવા હૈ ॥ સૂ૦ ૪૯ ॥

દમકે વિષયમેં જો કહા ગયા હૈ સો વહ ગર્હણીયકી ગર્હાસે હોતા હૈ । અતઃ—અવ સૂત્રકાર ગર્હાંકા નિરૂપણ કરતે હૈં ।

“ચઙ્ગવિહા ગરહા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ગર્હાં ચાર પ્રકારકી હોતી હૈ, ગુરુ સાક્ષિક આત્મનિન્દાકા નામ ગર્હાં હૈ । ઇનમેં એક ગર્હાં એસી હોતી હૈ ‘ જો અપને દોષકો નિવેદન કરનેકે

ચોથા સૂત્રમાં આત્મદમ આદિ જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાને જ દમે છે, વશમાં રાખે છે, અન્યને દમતો વશમાં રાખતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાને ભાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો ॥ સૂ. ૪૯ ॥

પહેલા સૂત્રને અન્તે જે દમનું કથન કર્યું તે ગર્હણીયની ગર્હાંથી જ સંભવી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ગર્હાંનું નિરૂપણ કરે છે—

“ચઙ્ગવિહા ગરહા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ગર્હાં ચાર પ્રકારની કહી છે. ગુરુની સમક્ષ અથવા ગુરુસાક્ષિક આત્મ-નિન્દાને ગર્હાં કહે છે. એક ગર્હાં એવી હોય છે કે જે આ પ્રકારના આત્મ

વા સમુચિતં પ્રાયશ્ચિત્તમ્, इत्येवं प्रकारः परिणामः, एका-प्रथमा गर्हा भवति । यद्यपि ‘ उपसंपद्ये ’ इति गर्हायाः कारणभूत आत्मनः परिणामस्तथापि कारण-भूते तस्मिन्नात्मपरिणामे कार्यभूता गर्हा आरोप्यत इति कारणे कार्योपचारादुप-संपत्तिरूप आत्मपरिणामोऽपि गर्हा, गर्हासमानफलत्वाद् वा य आत्मपरिणामो गर्हेति । गर्हासंपन्नस्य तथाविधात्मपरिणामसंपन्नस्य चेत्युभयोरप्याराधकत्वं समा-नम् । तत्र गर्हासम्पन्नस्याराधकत्वं ‘ गरहणयाएणं भंते ’ इत्यादिना उत्तराध्यय-नसूत्रस्यैकोनत्रिंशदध्ययनोक्तवचनेनाऽनन्तधातिपर्यवक्षपकत्वात् प्रसिद्धमेव ।

લિધે મેં ગુરુકે પાસ જાતા હું, અથવા उनसे समुचित समुचित प्रायश्चित्त लेता हूं ’ इस प्रकारके परिणामरूपिणी होती है । यद्यपि-“ उपसंपद्ये ” इस क्रियापदसे वह प्रगट किया गया है कि गर्हाका कारणभूत आत्माका परिणाम होता है । फिरभी यहां जो उस परिणामको गर्हा कहा गया है सो उस परिणाममें कार्यभूत गर्हाका आरोप किया गया है । इस लिये कारणमें कार्यका उपचार (करने) से उपसंपत्तिरूप आत्मपरि-णामभी गर्हा कह दिया गया है । अथवा-यह परिणाम गर्हाका जैसा फलवाला होता है इसलियेभी उसे गर्हा कह दिया गया है, जो गर्हासे संपन्न होता है । उसमें, और गर्हाका परिणामवाला होता है, उसमें आराधकता समान होती है ।

गर्हा संपन्नमें आराधकता “ गरहणयाएणं भंते १ इत्यादि ।

જો यह सूत्ररूप वचन उत्तराध्ययन सूत्रके २९ वें अध्ययनमें कहा गया है उससे प्रसिद्धही है । क्योंकि-गर्हा सम्पन्न प्राणी अनन्त आत्मगुण-

परિણામરૂપ હોય છે-“ હું મારા દોષોને પ્રકટ કરવા માટે ગુરુની પાસે જઈ છું ” અને થોડા પ્રાયશ્ચિત્ત લઉં છું. ” જો કે “ ઉપસંપદ્યે ” આ ક્રિયાપદથી એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે આત્માનું પરિણામ ગર્હાના કારણભૂત હોય છે, છતાં અહીં તે પરિણામને જે ગર્હારૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તે આ પરિણામમાં કાર્યભૂત ગર્હાના આરોપણની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. કારણમાં કાર્યને ઉપચાર કરીને ઉપસંપત્તિ રૂપ આત્મપરિણામને પણ ગર્હા રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. અથવા તે પરિણામ ગર્હાના જેવા દ્રવ્યવાળું હોય છે તેથી પણ તેને ગર્હા રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. જે ગર્હાથી સંપન્ન હોય છે તેમાં અને જે ગર્હાના પરિણામવાળો હોય છે તેમાં આરાધકતા સમાન હોય છે. “ ગરહણયાएणं भंते ” ઇત્યાદિ જે સૂત્રપઠ ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રના ૨૬ માં અધ્યયનમાં આપવામાં આવ્યો છે, તેના દ્વારા ગર્હા સંપન્નમાં આરા-ધકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગર્હાસંપન્ન એવ અનન્ત

તથાવિધાત્મપરિણામસંપન્નસ્ય તુ આરાધકત્વ મગવતીસૂત્રે પ્રોક્તમ્, તથાહિ—
 “નિર્ગંથેણ ય ગાહાવઙ્કુલં પિંડવાયપડિયાએ પવિટ્ટેણં અન્નયરે અકિચ્છદ્વાણે પડિ-
 સેવિએ, તસ્સ ણં એવં ભવઃ—इहेव ताव अहं एयस्स ठाणस्स आलोएमि, पडि-
 क्कमामि, निंदामि, गरिहामि, विउट्टामि, विसोहेमि अकरणयाए अब्भुट्ठेमि, आहा-
 रिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जिस्सामि, तथो पच्छा थेराणं अंतियं आलोए-
 स्सामि जाव तवोकम्मं पडिवज्जिस्सामि । से य संपट्टिए असंपत्ते थेरा य पुब्बा-
 मेव अमुहा सिया, से णं भंते । किं आराहए विराहए ?, गोयमा ! आराहए नो
 विराहए ” १। इत्यादि (भगवती० श० ८ उ० ६ सू० ३)

છાયા—નિર્ગંથેન ચ ગાથાપતિકુલં પિંડપાતપ્રતિજ્ઞયા પ્રવિષ્ઠેન અન્યતરત્
 અકૃત્યસ્થાનં પ્રતિસેવિતં, તસ્ય સ્વલ્વેવં ભવતિ—इहेव तावदहमेतस्य स्थानस्य
 घातिक कर्माशौका नाश करनेवाला होता है । तथा—गर्हा परिणामसे
 સંપન્નપ્રાણીમેં આરાધકના ભગવતી સૂત્રમેં કહી ગઈ છે વહાંકા વહ પાઠ
 હસ પ્રકારસે છે । “નિર્ગંથેણ ય ગાહાવઙ્કુલં પિંડવાયપડિયાએ પવિટ્ટેણં
 અન્નયરે અકિચ્છદ્વાણે પડિસેવિએ તસ્સણં એવં ભવઃ । इहेव ताव अहं
 एयस्स ठाणस्स आलोएमि—पडिक्कमामि—निंदामि—गरिहामि—विउट्टामि
 विसोहेमि अकरणयाए अब्भुट्ठेमि आहारिहं, पायच्छित्तं तवोकम्मं
 पडिवज्जिस्सामि । सेय संपट्टिए असंपत्ते थेराय पुब्बामेव अमुहा सिया
 सेणं भंते १, किं ओराहए विराहए २, गोयमा १, आराहए नो विराहए
 १ इत्यादि (भगवती श. ८ उ. ६ सू. ३)

હસ ભગવતીકે પાઠસે વહ પ્રતિપાદિત ક્રિયા ગયા છે કિ—કિસી
 ગૃહસ્થકે યહાં આહાર ગ્રહણ કરનેકે લિયે પ્રવિષ્ટ હુવે સાધુ દ્વારા યદિ

આત્મશુદ્ધિઘાતિક કર્માશોનો નાશ કરનારો હોય છે. તથા ગર્હા પરિણામથી
 સંપન્ન જીવમાં આરાધકતાનું પ્રતિપાદન ભગવતી સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે,
 ત્યાં આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ આવ્યો છે—“નિર્ગંથેણ ય ગાહાવઙ્કુલં પિંડવાય-
 પડિયાએ પવિટ્ટેણં અન્નયરે અકિચ્છદ્વાણે પડિસેવિએ, તસ્સ ણં એવં ભવઃ—इहेव ताव
 अहं एयस्स ठाणस्स आलोएमि पडिक्कमामि, निंदामि, गरिहामि, विउट्टामि,
 विसोहेमि अकरणयाए अब्भुट्ठेमि, आहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जिस्सामि ।
 सेय संपट्टिए असंपत्ते थेराय पुब्बामेव अमुहा सिया । सेणं भंते ! किं आराहए
 विराहए ? गोयमा ! आराहए नो विराहए ” इत्यादि. (ભગવતી સૂ. શ. ૮ ઉ. ૬ સૂ. ૩)

ભગવતી સૂત્રના આ સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—“હે ભગવન !
 હોય એક ગૃહસ્થને ત્યાં આહાર ગ્રહણ કરવા નિમિત્તે ગયેલા સાધુ વડે કોઈ

આલોચયામિ, પ્રતિક્રમામિ, નિન્દામિ, ગર્હે, વિત્રોદ્યામિ, વિશોધયામિ, અકર-
ણતયાઽમ્યુત્તિષ્ઠે, યથાહં પ્રાયશ્ચિત્તં તપઃકર્મ પ્રતિપન્ને, તતઃ પશ્ચાત્ સ્થવિરાણામ-
ન્તિકે આલોચયિષ્યામિ યાવત્ તપઃકર્મ પ્રતિપત્સ્યે । સ ચ સંપ્રસ્થિતઃ અસંપ્રાપ્તઃ
સ્થવિરાશ્ચ પૂર્વમેવ અમુખાઃ સ્યુઃ, સ खलु भदन्त ! किमाराधको विराधकः ?,
गौतम ! आराधको नो विराधकः । १।

સ્થવિરાઃ-અમુખાઃ-નિર્વાચઃ-વાતાદિવ્યાધિના મૂકત્વં પ્રાપ્તા इत्यर्थः । एवं
સ્થવિરામુખવત્ સ્વામુખ-સ્વમરણ-સ્થવિરમરણ-સ્વસ્થવિરોમયમરણ-રૂપાઽઽલાપક
કિસાં અકૃત્ય સ્થાનકા સેવન હોજાતા હૈ તો વહ એસા શોચતા હૈ કિ
મૈં હસ અકૃત્ય સ્થાનકી આલોચના કરતા હું, નિન્દા કરતા હું । હસકે
બાદ “ મૈં સ્થવિરોંકે પાસ આલોચના આદિ કર લૂગા ” હસ પ્રકારકો
વિચારકર વહ વહાંસે ચલ દેતા હૈ । ઉસકે આનેસે પહેલેહી વે સ્થવિર
(જિનકે પાસ આરહા હૈ) વાતાદિ વ્યાધિકે કારણ યદિ મૂક હોજાવે
તો એસી સ્થિતિમૈં વહ આરાધક હૈ ૩ યા વિરાધક હૈ ૩ । ઉત્તરમૈં પ્રશ્ન
કહતે હૈ-હે ગૌતમ ૧ વહ આરાધક હૈ વિરાધક નહીં હૈ ઇત્યાદિ ।

સ્થવિરામુખ સ્થવિર અમુખ હો જાવે અર્થાત્ વાતાદિ વ્યાધિસે મૂક
હો જાવે, હસી પ્રકાર યદિ સ્થવિરકે પાસ જાનેવાલા મુનિ સ્વયં અમુખ
હો જાવે ૧, મર જાવે ૨, અથવા સ્થવિરકા મૃત્યુ હો જાવે ૩, અથવા અપને

અકૃત્ય સ્થાનનું (અતિચારનું) સેવન થઈ જાય છે. તે સાધુ એવો વિચાર
કરે છે કે “ હું આ અકૃત્ય સ્થાનની આલોચના કરું છું, નિન્દા, ગર્હા આદિ
કરું છું, ત્યારબાદ હું સ્થવિરો પાસે આલોચના આદિ કરી લઈશ. ” આ
પ્રકારનો વિચાર કરીને તે ત્યાંથી નીકળી પડે છે. પણ તે સ્થવિરની પાસે
પહોંચે તે પહેલાં તો તે સ્થવિર વાતાદિને કારણે નિર્વાક (મૂક) થઈ જાય
છે. તો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે સાધુને આરાધક ગણવો કે વિરાધક ?

મહાવીર પ્રશ્નનો ઉત્તર—“ હે ગૌતમ ! તે આરાધક જ ગણાય,
વિરાધક નહીં ” ઇત્યાદિ.

સ્થવિર મુખ, સ્થવિર અમુખ થઈ જાય અર્થાત્ વાતાદિ વ્યાધિથી મૂંગા
થઈ જાય, તેવી જ રીતે સ્થવિરની પાસે આવનાર મુનિ પોતે જ અમુખ
(મૂંગા) થઈ જાય ૧, મરી જાય ૨, અગર સ્થવિરનું મરણ થઈ જાય ૩,
અથવા પોતાનું અને સ્થવિરનું એમ બન્નેનું મરણ થઈ જાય, એ ચાર આલા-
પકો પણ અહીં સમજી લેવા જોઈએ. આ પૂર્વોક્ત પાંચે આલાપકોમાં તથા-

ચતુષ્ઠયં વિજ્ઞેયમ્ । એતેષુ પશ્ચસ્વપ્યાલાપકેષુ તથાવિધાત્મપરિણામસંપન્નસ્યાઽઽરાધકત્વમેવ ભગવતા ભગવતીસૂત્રેઽષ્ટમશતકે પષ્ઠોદ્દેશે પ્રતિપાદિતમિતિ ।

તથા-વિચિકિત્સામિ-વિ-વિશેષેણ ત્રિવિધપ્રકારૈર્વા ચિકિત્સામિ પ્રતિકરોમિ-દૂરીકરોમિ ગર્હણીયાન્ દોષાનિત્યેવં વિચારરૂપા એકા-અપરા દ્વિતીયા ગર્હા ભવતિ ૨ ।

તથા-યત્કિञ્ચિત્-અનુચિતં-સંયમવિરુદ્ધમતિચારાદિરૂપં તત્ મિથ્યા નિષ્ફલં ભવતુ મે મમ, इत्येवं વિચારલક્ષણા એકા-અન્યા તૃતીયા ગર્હા ભવતિ ૩ ।

તથા-એવમપિ-એવંજાતીયેન અન્યેનાપિ સેવિતદોષપશ્ચાત્તાપકરણરૂપ-ગર્હણહેતુભૂતાત્મપરિણામપ્રકારેણ એકા-અન્યા ચતુર્થી ગર્હા પ્રજ્ઞતા-કથિતા જિનેઃ । અયમપિ પ્રકારો ગર્હાહેતુત્વાદ્ ગર્હેતિ । સૂ૦ ૫૦ ।

और स्थविर दोनोंको मृत्यु हो जावे ४ । ये चार आलापक भी यहां जान लेना चाहिये । इन पूर्वोक्त पांचों आलापकों में तथाविध-शुद्ध आत्मपरिणति संपन्न मुनिको भगवानने भगवती सूत्रके आठवें शतक के छठे उद्देशे में आराधक ही कहा है, विराधक नहीं ।

तथा-“ विचिकित्सामि ” में विशेष रूपसे, अथवा-विविध प्रकारोंसे गर्हणीय दोषोंको दूर करता हूं ऐसा विचार स्वरूप द्वितीय गर्हा होती है २ । तथा-जो मैंने संयम विरुद्ध अतिचार आदि किये हैं ‘वे सबके सब मिथ्या निष्फल हो जाय’ ऐसी विचारधारावाली तीसरी गर्हा है ३ । तथा-सेवित दोषोंके प्रति प्रश्चात्ताप करना ऐसा आत्मपरिणामही चतुर्थी गर्हा है ॥ सू० ५० ॥

વિધ શુદ્ધ આત્મપરિણુતિ સંપન્ન મુનિને ભગવાને ભગવતી સૂત્રના આઠમા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં આરાધક જ કહ્યા છે, વિરાધક નહીં.

(૨) તથા “ વિચિકિત્સામિ ” હું વિશેષ રૂપે અથવા વિવિધ પ્રકારે ગર્હણીય દોષોને દૂર કરું છું, આ પ્રકારના વિચારસ્વરૂપ દ્વિતીય ગર્હા હોય છે

(૩) “ મેં જે સંયમ વિરુદ્ધના અતિચારોનું સેવન કર્યું ” છે, તે બધાં મિથ્યા નિષ્ફળ બની જાયો, ” આ પ્રકારની વિચારધારાવાળી ત્રીજી ગર્હા છે.

(૪) સેવિત દોષોને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો, આ પ્રકારનું જે આત્મપરિણામ છે તેને ગર્હાનો ચોથો પ્રકાર કહે છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

पूर्वं गृही प्रोक्ता, सा च दोषत्यागिन एव सम्यग् भवति नान्यस्येति दोष-
त्यागि जीवस्वरूपं निरूपयितुं सप्तदश चतुर्भङ्गीमूत्राण्याह—

मूलम्—चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा--अप्पणो णाम-
मेगे अलमंथू भवइ णो परस्स १, परस्स णाममेगे अलमंथू भवइ
णो अप्पणो २, एगे अप्पणोवि अलमंथू भवइ परस्सवि ३, एगे
णो अप्पणो अलमंथू भवइ णो परस्स ।४। १।

चत्वारिमग्गा पणत्ता, तं जहा-उज्जू णाममेगे उज्जू १, उज्जू
णाममेगे वंके २, वंके णाममेगे उज्जू ३, वंके णाममेगे वंके ४। २।
एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा-उज्जू णाममेगे
उज्जू० ४ । ३ ।

चत्वारि मग्गा पणत्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे खेमे १,
खेमे णाममेगे अवखेमे० ।४। १। एवामेव चत्वारि पुरिसजाया
पणत्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे० । ४ । ५ ।

चत्वारि मग्गा पणत्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे खेमरूवे०
४, १६। एवामेव चत्वारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा—खेमे
णाममेगे खेमरूवे० ४ । ७ ।

चत्वारि संबुक्का पणत्ता, तं जहा--वामे णाममेगे वामावत्ते
१, वामे णाममेगे दाहिणावत्ते २, दाहिणे णाममेगे वामावत्ते ३,
दाहिणे णाममेगे दाहिणावत्ते ४, । ८ । एवामेव चत्वारि पुरिस-
जाया पणत्ता, तं जहा—वामे णाममेगे वामावत्ते० ।४। ९।

चत्वारि धूमसिहाओ पणत्ताओ, तं जहा—वामा णाम-

मेगा वामावत्ता ४, १२०। एवमेव चत्तारिथीओ पणत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता० १११।

चत्तारि अग्गिसिहाओ पणत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता ४, ११४। एवमेव चत्तारिथीओ पणत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता० ४, ११३॥

चत्तारि वायमंडलिया पणत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता० ४, ११४। एवमेव चत्तारिथीओ पणत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता० ४, ११५।

चत्तारि वणसंडा पणत्ता, तं जहा-वामे णाममेगे वामावत्ते० ४, ११६। एवमेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा-वामे णाममेगे वामावत्ते० ४, ११७ ॥ सू० ५१॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आत्मनो नामैकोऽलमस्तु भवति नो परस्य १, परस्य नामैकोऽलमस्तु भवति नो आत्मनः २, एक आत्मनोऽपि अलमस्तु भवति परस्यापि ३, एको नो आत्मनोऽलमस्तु भवति नो परस्य ॥ १ ॥

चत्वारो मार्गाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ऋजुर्नामैक ऋजुः १, ऋजुर्नामैको वक्रः २, वक्रो नामैक ऋजुः ३, वक्रो नामैको वक्रः ४ ॥ २१। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—ऋजुर्नामैक ऋजुः ४, १३।

चत्वारो मार्गाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमः १, क्षेमो नामैकोऽक्षेमः ४, १४१, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमः ४, १५१।

चत्वारो मार्गाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमरूपः, क्षेमो नामैकोऽक्षेमरूपः ४, १६१। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमरूपः ४, १७१।

चत्वारः शम्बूकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—वामो नामैको वामाऽऽवर्तः १, वामो नामैको दक्षिणाऽऽवर्तः २, दक्षिणो नामैको वामाऽऽवर्तः ३, दक्षिणो नामैको दक्षिणाऽऽवर्तः ४, १८१। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—वामो नामैको वामाऽऽवर्तः ४, १९१।

ચતસ્રો ધૂમશિલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ તથા-વામા નામૈકા વામાઽઽવર્તાં ૪, ૧૧૦ ।
 એવમેવ ચતસ્રઃ સ્ત્રિયઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-વામા નામૈકા વામાઽઽવર્તાં ૪, ૧૧૧ ।

ચતસ્રોઽગ્નિશિલાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-વામા નામૈકા વામાઽઽવર્તાં ૪, ૧૧૨ ।
 એવમેવ ચતસ્રઃ સ્ત્રિયઃ પ્રજ્ઞતાઃ તથા-વામા નામૈકા વામાઽઽવર્તાં ૪, ૧૧૩ ।

ચતસ્રો વાતમણ્ડલિકાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-વામા નામૈકા વામાઽઽવર્તાં ૪, ૧૧૪ ।
 એવમેવ ચતસ્રઃ સ્ત્રિયઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-વામા નામૈકા વામાઽઽવર્તાં ૪, ૧૧૫ ।

ચત્વારો વનસ્પતિઃ પ્રજ્ઞતાઃ તથા-વામા નામૈકો વામાઽઽવર્ત ૪, (૧૬) ।
 એવમેવ ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથા-વામા નામૈકો વામાઽઽવર્તઃ ૪ (૧૭) સૂ૦ ૫૧

ટીકા-“ચત્તારિ પુરિસજાયા ” ઇત્યાદિ-સ્પષ્ટમ્-નવરમ્ એકઃ-કથિત્ પુરુષઃ
 આત્મનઃ-સ્વસ્ય દુર્નયેષુ પ્રવર્તમાનસ્ય અલમસ્તુ-નિષેધકો ભવતિ । યદ્વા-સમય-
 પરિભાષયા-‘અલમત્યુ ’ ઇતિ શબ્દઃ સમર્થાર્થકઃ, તતશ્ચાયમર્થઃ-એકઃ-કથિત્
 પુરુષઃ આત્મનઃ-સ્વસ્ય નિગ્રહે સમર્થઃ-કુશલો ભવતિ, કિન્તુ પરસ્ય અત્યસ્ય અલ-

યહ ગર્હા દોષત્યાગી કો હી સમીચીન હોતી હૈ અન્યકો નહીં, હસકે
 લિયે અવ સૂત્રકાર દોષત્યાગી જીવ સ્વરૂપકા નિરૂપણ ચતુર્ભજીવાલે
 ૧૭ સૂત્રોંકો કહતે હૈ । “ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ--

ટીકાર્થ-પુરુષ જાત ચાર કહે ગયેહૈ જૈસે-કોઈ એક પુરુષ એસા હોતાહૈ જો
 દુર્નયમેં પ્રવૃત્ત અપને આપકા “અલમસ્તુ ” નિષેધક હોતા હૈ, અથવા
 કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો અપને આપકા નિગ્રહ કરનેમેં કુશલ
 સમર્થ હોતા હૈ । યહાં-“અલમસ્તુ ” શબ્દકા અર્થ સમય ભાષાકે અનુ-
 સાર સમર્થ હોતા હૈ, કુશલ હોતા હૈ, કિન્તુ-“જો પરસ્સ ” પરકા
 નિષેધક વા ડસકા નિગ્રહ કરનેમેં સમર્થ નહીં હોતા હૈ ૧, એસા પુરુષ

આ ગર્હા દોષત્યાગીને જ સમીચીન થાય છે-અન્યને નહીં તે કારણે
 હવે સૂત્રકાર ચતુર્ભજીવાળા ૧૭ સૂત્ર દ્વારા દોષત્યાગી જીવનું સ્વરૂપ પ્રકટ
 કરે છે. “ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ--

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે-(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે
 જે દુર્નયમાં પ્રવૃત્ત પોતાની જાતને “અલમસ્તુ ” રોકવાને સમર્થ હોય છે,
 અથવા કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના આત્માને અથવા
 ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવાને સમર્થ હોય છે, પણ “જો પરસ્સ ” પરનો નિષે-
 ધક હોતો નથી, અથવા પરનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ હોતો નથી (અહીં
 ‘અલમ્ ’ પદનો અર્થ સમય પરિભાષા અનુસાર ‘સમર્થ-કુશળ’ થાય છે)
 એવો પુરુષ મૌનવ્રતી સાધુરૂપ હોય છે.

મસ્તુ-નિષેધકઃ સમર્થો વા ન ભવતિ । एतज्जातीयः पुरुषो मौनव्रतिसाधुप्रभृतिः।
 एवं शेषमङ्गત્રિકं विवरणीयम् ४ । १ ।

મૌનવ્રતી સાધુરૂપ હોતા હૈ । “ પરસ્સ ણામ મેગે અલમંથૂ ભવહ, ણો અપ્પણો ૨ ” તથા કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો પરકા દુર્નયમે પ્રવર્તમાન દૂસરે પુરુષકા નિષેધક હોતા હૈ, અથવા-ઁસકે નિગ્રહ કરનેમે સમર્થ, વા કુશલ હોતા હૈ, અપને આપકા નિગ્રહ કરનેમે સમર્થ વા કુશલ નહીં હોતા હૈ ।

“ एगे अप्पणो वि अलमंथू भवइ परस्सवि ३ ” કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો દુર્નયાદિમે પ્રવર્તમાન અપને આપકામી નિષેધક હોતા હૈ । વા અપને આપકા મી નિગ્રહ કરનેમે સમર્થ-કુશલ હોતા હૈ ઁર દૂસરેકામી નિષેધક હોતા હૈ, વા ઁસકે નિગ્રહ કરનેમેમી કુશલ હોતા હૈ ૩ । “ एगे णो अप्पणो अलमंथू भवइ णो परस्स ४ ” તથા-કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા હૈ જો દુર્નયમે પ્રવર્તમાન અપને આપકામી નિષેધક નહીં હોતા હૈ, વા નિગ્રહ કરનેમે સમર્થ નહીં હોતા હૈ ઁર દૂસરેકામી નિષેધક નહીં હોતા હૈ, વા નિગ્રહ કરનેમે સમર્થ નહીં હોતા હૈ । ઁસ પ્રકારસે યે પુરુષજાત ચાર હોતે હૈ ।

(૨) “ પરસ્સ ણામમેગે અલમંથૂ ભવહ, ણો અપ્પણો ” કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયમાં પ્રવૃત્તમાન એવા અન્ય પુરુષનો નિષેધક હોય છે. અથવા અન્યનો નિગ્રહ કરાવવામાં કુશળ અથવા સમર્થ હોય છે, પણ પોતાનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ અથવા કુશળ હોતો નથી.

(૩) “ एगे अप्पणो वि अलमंथू भवइ परस्स वि ” કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયાદિમાં પ્રવૃત્તમાન પોતાના આત્માનો પણ નિષેધક હોય છે, અને પરનો નિષેધક હોય છે. અથવા પોતાના આત્માનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ અથવા કુશળ હોય છે અને પરનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ અથવા કુશળ હોય છે.

(૪) “ एगे णो अप्पणो अलमंथू भवइ, णो परस्स ” કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયમાં વર્તમાન એવા પોતાના આત્માનો નિષેધક હોતો નથી અથવા નિગ્રહ કરવાને સમર્થ હોતો નથી, અને પરનો નિષેધક પણ હોતો નથી, અથવા નિગ્રહ કરાવવાને સમર્થ હોતો નથી. આ પ્રમાણે ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે. । ૧ ।

“ ચત્તારિ મગ્ગા ” ઇત્યાદિ-માર્ગચિત્ત્વારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથથા-૧કઃ-કચ્ચિન્માર્ગઃ ઋજુઃ-આદિતોઽનન્તચ્ચાપિ ઋજુઃ-સરલઃ, યદ્વા-દૃષ્ટૌ ઋજુઃ પ્રતિભાતિ યથાર્થરૂપપરિચયેનાપિ ઋજુરેવ=સરલ એવ ભવતિ । શેપં મજ્જત્રય સુવોધમ્ । ૨

“ એવામેવે ”-ત્યાદિ-એવમેવ=માર્ગવદેવ, પુરુષજાતાનિ ચત્તવારિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથથા-૧કઃ-કચ્ચિત્ પુરુષઃ પૂર્વમૃજુઃ પશ્ચાદપિ ઋજુરિતિ કાલમપેક્ષ્ય વ્યાખ્યેયમ્ । યદ્વા-૧કઃ પુરુષઃ આન્તરતોઽપિ ઋજુઃ વાહ્યતોઽપિ ચ ઋજુર્ભવતીતિ વ્યાખ્યેયમ્ । શેષમજ્જત્રિકં સુગમમ્ । ૩

“ ચત્તારિ મગ્ગા પળ્લગ્ગા ” ચાર માર્ગ કહે ગયે હૈં, જૈસે-ઋજુ ઋજુ ૧, ઋજુ વક્ર ૨, વક્ર ઋજુ ૩ ઓર વક્ર વક્ર ૪ । ઇસમેં જો માર્ગ આદિસે અન્ત તક સરલ હોતા હૈ, અથવા જો દેખનેમેં સરલ લગતા હૈ યથાર્થરૂપસે પરિચયમેંભી સરલહી હોતા હૈ, વહ ઋજુ ઋજુ માર્ગ હૈ । જો માર્ગ ઋજુ દિખને પરભી યા સરલ હોને પરભી બાદમેં વક્ર ટેઢામેઢા હો જાતા હૈ વહ ઋજુ વક્ર માર્ગ હૈ ૨ । જો માર્ગ પહેલે વક્ર હો બાદમેં ઋજુ હો તો એસા વહ માર્ગ વક્ર ઋજુ કહા જાતા હૈ, તથા પહેલેહી સે જો માર્ગ વક્ર હો ઓર બાદમેં ભી વહ વક્ર વક્ર માર્ગ કહા જાના હૈ ૨ ।

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ. ઇસી તરહસે ઇસ માર્ગકી તરહસે હી પુરુષ જાત ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-કોઈ ૧ક પુરુષ પહેલે ઋજુ પ્રકૃતિસે સરલ હોતા હૈ ઓર બાદમેંભી વહ સરલકા સરલહી બના રહતા હૈ, યહ કાલકી

“ ચત્તારિ મગ્ગા પળ્લગ્ગા ” ઇત્યાદિ. ચાર પ્રકારના માર્ગ કહ્યા છે—

(૧) ઋજુ ઋજુ, (૨) ઋજુ વક્ર, (૩) વક્ર ઋજુ અને (૪) વક્ર વક્ર જે માર્ગ આદિથી અન્ત સુધી સરળ હોય છે, અથવા જે દેખાવમાં પણ સરળ લાગે છે અને યથાર્થ રૂપ પરિચયમાં પણ સરલ જ જણાય છે, તેને ‘ ઋજુ ઋજુ માર્ગ ’ કહે છે. (૨) જે માર્ગ શરૂઆતમાં સરલ દેખાતો હોવા છતાં પણ પાછળથી વક્ર (વાંકો ચૂંકો-ખાડા ટેકરાવાળો) લાગે છે, તે માર્ગને ઋજુ વક્ર માર્ગ કહે છે. (૩) જે માર્ગ પહેલાં વક્ર લાગતો હોય પણ પછી સરલ બની જાય છે, તે માર્ગને વક્ર ઋજુ માર્ગ કહે છે (૪) જે માર્ગ પહેલાં પણ વક્ર હોય અને પછી પણ વક્ર જ હોય, તે માર્ગને વક્ર વક્ર માર્ગ કહે છે. । ૨ ।

“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે.

(૧) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં ઋજુ પ્રકૃતિને લીધે સરલ હોય છે અને પછી પણ તે સરલ જ રહે છે. કાળની અપેક્ષાએ આ પહેલો લાગેલો બને છે. અથવા કોઈ એક પુરુષ આન્તરિક્ષ રીતે પણ સરલ હોય છે અને બહારથી

“ ચત્તારિ મગ્ગા ” ઇત્યાદિ-માર્ગાશ્ચત્ત્વારઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-एकः-कश्चि-
न्मार्गः आदौ निरुपद्रवतया क्षेमः-कल्याणकरो भवति पुनरन्ते च क्षेमो भवति,
यद्वा-लोकप्रख्यातौ क्षेमः पुनस्तत्त्वतोऽपि क्षेमो भवतीति व्याख्येयम् । एवं शेष-
भङ्गત્રિકં बोध्यम् । ४ ।

“ એવામેવે ” ત્યાદિ-एवमेव मार्गवदेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञानि,
तथા-एकः कश्चित्पुरुषः क्रोधाद्युपद्रवरहितत्वेन क्षेमः स एव पुनः पश्चादपि क्षेमः
शेषं भङ्गत्रयं सुगमम् । ५ ।

અપેક્ષા કરકે પ્રથમ ભજ્ઞ હૈ । યદ્વા-કોઈ એક પુરુષ અન્તરજ્ઞકી અપેક્ષા
મી હસી તરહસે વ્યાખ્યાત કર લેના ચાહિયે । ૩ ॥

“ ચત્તારિ મગ્ગા ” પુનશ્ચ—માર્ગ ચાર કહે ગયે હૈ, જૈસે-ક્ષેમ
ક્ષેમ ૧, ક્ષેમ અક્ષેમ ૨, અક્ષેમ ક્ષેમ ૩ ઓર અક્ષેમ અક્ષેમ ૪ । જો
માર્ગ પહલેમી નિરુપદ્રવ હોનેસે કલ્યાણકર હોતા હૈ । પુનઃ-અન્તમૈમી
વહ નિરુપદ્રવ હોનેસે કલ્યાણકર હોતા હૈ, એસા માર્ગ ક્ષેમ ક્ષેમ હસ
પ્રથમ ભંગમૈ પરિગણિત હુવા હૈ । યદ્વા-જૈસા વહ પરલોકમૈ પ્રખ્યાત
હોતાહૈ વૈસાહી વહ વાસ્તવમૈમી હોતાહૈ, હસ તરહસેમી વહ ક્ષેમ ક્ષેમ રૂપ
હોતા હૈ । અવશિષ્ટ તોન ભંગ મી હસી પ્રકારસે સમજ્ઞ લેના ચાહિયે ।

હસી પ્રકારસે પુરુષ જાત મી ચાર કહે ગયે હૈ, જૈસે-કોઈ એક પુરુષ
એસા હોતા હૈ જો ક્રોધાદિરૂપ ઉપદ્રવસે રહિત હોનેકે કારણ ક્ષેમરૂપ

પણુ સરલ જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણુ જાતે જ સમજ
શકાય એવા છે. । ૩ ।

“ ચત્તારિ મગ્ગા ” ઇત્યાદિ. માર્ગના આ પ્રમાણે પણુ ચાર પ્રકાર કહ્યા
છે—(૧) ક્ષેમ ક્ષેમ, (૨) ક્ષેમ અક્ષેમ, (૩) અક્ષેમ ક્ષેમ, (૪) અક્ષેમ અક્ષેમ.
જે માર્ગ શરૂઆતમાં પણુ ઉપદ્રવ રહિત હોવાને લીધે કલ્યાણકારક હોય છે
અને આગળ જતાં પણુ ઉપદ્રવ રહિત જ હોય છે એવા માર્ગને ક્ષેમ ક્ષેમ
માર્ગ કહે છે. અથવા તે માર્ગની ઉપદ્રવ રહિત માર્ગ તરીકેની જેવી જ્યાતિ
હોય છે, એવો જ ઉપદ્રવ રહિત તે વાસ્તવમાં પણુ હોય છે. તે કારણે પણુ
તેને ક્ષેમ ક્ષેમરૂપ માર્ગ કહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાનો
ભાવાર્થ પણુ સમજવો. । ૪ ।

એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણુ ‘ ક્ષેમ ક્ષેમ ’ આદિ ચાર પ્રકાર પડે છે.
જેતું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે
ક્રોધાદિ રૂપ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાથી ક્ષેમરૂપ હોય છે, અને આગળ જતાં

“ ચત્તારિ મગ્ગા ” इत्यादि-स्पष्टम् । एको मार्गे भावतोऽनुपद्रवत्वेन क्षेमः स एव द्रव्यत आकृत्या क्षेमरूपः-सुन्दरो भवति । शेषं भङ्गत्रिकं सुबोधम् । ६ ।

“ एवामेवे ” त्यादि-एवमेव-मार्गवदेव पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञानानि, तद्यथा-एकः पुरुषः प्रथमं क्रोधाद्युपद्रवरहिततया क्षेमः स एव पश्चादपि आकारेणापि क्षेमरूपः-सुन्दरः, भावद्रव्यलिङ्गयुक्तः साधुः । इति प्रथमो भङ्गः १ ।

एकः पुरुषो भावतः क्षेमः, द्रव्यतस्तु अक्षेमः राजादिकारणवशाद् द्रव्यलिङ्गरहितः साधुरिति द्वितीयः २ । एकः-कश्चित्पुरुषो भावतोऽक्षेमः, द्रव्यतः क्षेमः

होता है, वही पुनः आगे चलकरभी क्षेमरूपही बनो रहना है । इसी प्रकारसे शेष तीन भङ्गभी समझ लेना चाहिये ५ ।

पुनश्च—“ चत्तारि मग્गા ” इत्यादि मार्ग चार रूप कहे गये हैं, जैसे-क्षेम क्षेमरूप १, क्षेम अक्षेमरूप २, अक्षेम क्षेमरूप ३ और अक्षेम अक्षेमरूप ४ । कोई मार्ग ऐसा होना है जो भावतः अनुपद्रव रूपसे क्षेमरूप होता है और वही द्रव्यसे आकृतिसेभी क्षेमरूप सुन्दर होता है १ बाकीके तीन भङ्ग सुबोध हैं ।

“ एवामेव ” इत्यादि—इसी प्रकारसे पुरुषजात-पुरुष प्रकारभी चार कहे गये हैं, जैसे-कोई एक पुरुष पहलेसे भी क्रोधादिरूप उपद्रवसे रहित होनेसे भावद्रव्य लिङ्गसे युक्त साधुकी तरह क्षेमरूप होता है और पश्चात्भी आकारसे क्षेमरूप सुन्दर होता है, यह प्रथम भङ्ग है । कोई एक पुरुष भावकी अपेक्षा क्षेमरूप होता है पर द्रव्यकी अपेक्षा

પણ ક્ષેમરૂપ જ ચાલુ રહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાગા પણ બીજા જ સમજી લેવા. ૧ ૫ ।

વળી માર્ગના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) ક્ષેમ ક્ષેમરૂપ, (૨) ક્ષેમ અક્ષેમરૂપ, (૩) અક્ષેમ ક્ષેમરૂપ, (૪) અક્ષેમ અક્ષેમરૂપ.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ માર્ગ ભાવની અપેક્ષાએ ઉપદ્રવ રહિત હોવાથી ક્ષેમરૂપ હોય છે અને એ જ માર્ગ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આકૃતિ (સ્વરૂપ) ની અપેક્ષાએ પણ ક્ષેમરૂપ જ હોય છે. બાકીના ત્રણ ભાગાનો અર્થ પણ પહેલા ભાગાને આધારે સમજી લેવો. ૧ ૬ ।

“ एवामेव ” इत्यादि. એ જ પ્રમાણે પુરુષ પ્રકાર પણ ચાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં પણ ક્રોધાદિ રૂપ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાને કારણે ભાવ દ્રવ્યલિંગથી યુક્ત સાધુની જેમ ક્ષેમરૂપ હોય છે અને પાછળથી પણ આકારની અપેક્ષાએ ક્ષેમરૂપ જ સુંદર હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ ભાવની અપેક્ષાએ ક્ષેમરૂપ હોય છે પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે રાજાદિક કારણોને લીધે અર્થાત્

સાધુવેષધારી નિહ્વઃ । ઇતિ તૃતીયઃ ૩ । તથા-એકઃ પુરુષો ભાવતોઽપ્યક્ષેમોદ્રવ્ય-
તોઽપ્યક્ષેમઃ, અન્યતીર્થિકો ગૃહસ્થોવેતિ ચતુર્થઃ । ૪ ।

“ ચત્તારિ શંબુક્કા ” ઇત્યાદિ શંબુક્કાઃ-શક્ત્વાઃ ચત્તારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-
એકઃ-કશ્ચિત્ શંબુક્કઃ (શક્ત્વાઃ) વામઃ-વામપાર્શ્વવ્યવસ્થિતત્વાત્ પ્રતિકૂલગુણત્વાદ્વા,
સ એવ પુનર્વામાઽઽવર્તો ભવતિ ૧, એકઃ શક્ત્વો વામઃ સન્ દક્ષિણાઽઽવર્તો ભવતિ ૨,
એકઃ શક્ત્વો દક્ષિણઃ દક્ષિણપાર્શ્વનિયુક્તત્વાદનુકૂલગુણત્વાદ્વાસન્ વામાઽઽવર્તો ભવતિ
૩ । તથા - એકઃ શક્ત્વો દક્ષિણો દક્ષિણાઽઽવર્તો ભવતિ ૪ ।

વહ રાજાદિ કારણવગ્નસે અર્થાત્ મિથ્યાત્વી રાજા કે કારણ
દ્રવ્યલિંગ રહિત સાધુની તરહ અક્ષેમરૂપ હો જાતા હૈ ૨,
કોઈ પુરુષ એસા હોતા હૈ જો ભાવકી અપેક્ષા અક્ષેમરૂપ હોતા
હૈ ઓર દ્રવ્યકી અપેક્ષા ક્ષેમરૂપ હોના હૈ । જૈસે-સાધુ વેષધારી નિહ્વ ૩
તથા કોઈ એક પુરુષ એસા હોના હૈ જો ભાવસેમી અક્ષેમરૂપ હોતા હૈ
ઓર દ્રવ્યસેમી અક્ષેમરૂપ હોતા હૈ જૈસે અન્યતીર્થિક અથવા ગૃહસ્થજન ૪

“ ચત્તારિ શંબુક્કા ” શક્ત્વા ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈ, જૈસે-કોઈ
એક શક્ત્વા વામ પાર્શ્વમેં વ્યવસ્થિત હોનેસે અથવા પ્રતિકૂલ ગુણવાલા
હોનેસે વામ હોતા હૈ વહી પુનઃ-વામ આવર્તવાલા હોતા હૈ, યહ
“ વામવામાવર્ત ” એસા પહલા ભક્ત હૈ । કોઈ એક શક્ત્વા એસા હોતા હૈ
જો વામ હોતા હુવા દક્ષિણાવર્તવાલા હોતા હૈ ૨, કોઈ એક શક્ત્વા એસા
હોતા હૈ જો દક્ષિણ પાર્શ્વમેં નિયુક્ત હોનેસે અથવા-અનુકૂલ ગુણવાલા

મિથ્યાત્વી રાજાને કારણે દ્રવ્યલિંગ રહિત સાધુની જેમ અક્ષેમરૂપ થઈ જાય છે (૩) કોઈ
એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ અક્ષેમરૂપ હોય છે, પણ દ્રવ્યની
અપેક્ષાએ ક્ષેમરૂપ હોય છે. જેમકે સાધુ વેષધારી નિહ્વ. (૪) કોઈ પુરુષ
એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ પણ અક્ષેમરૂપ હોય છે અને દ્રવ્યની
અપેક્ષાએ પણ અક્ષેમરૂપ જ હોય છે. જેમકે અન્ય તીર્થિક અથવા ગૃહસ્થજન. । ૭ ।

“ ચત્તારિ શંબુક્કા ” ઇત્યાદિ શંખ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) “ વામ
વામાવર્ત ” કોઈ એક શંખ વામપાર્શ્વમાં વ્યવસ્થિત હોવાથી અથવા પ્રતિકૂલ
ગુણવાળો હોવાથી ‘ વામ ’ હોય છે. એ જ શંખ વળી વામ આવર્તવાળો
હોવાથી ‘ વામ વામાવર્ત ’ રૂપ પહેલા પ્રકારનો હોય છે. (૨) “ વામ
દક્ષિણાવર્ત ”—કોઈ એક શંખ એવો હોય છે કે જે વામ હોવા છતાં પણ
દક્ષિણાવર્તવાળો હોય છે. (૩) ‘ દક્ષિણ વામાવર્ત ’ કોઈ એક શંખ એવો
હોય છે કે જે દક્ષિણપાર્શ્વમાં નિયુક્ત હોવાથી અનુકૂલ ગુણવાળો હોય છે,
પણ વામ આવર્તવાળો હોવાથી તેને ‘ દક્ષિણ વામાવર્ત ’ રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં

“ એવામેવ ”—ત્યાદિ—એવામેવ—શમ્બૂકવદેવ, પુરુષજાતાનિ ચત્વારિ પ્રજ્ઞતાનિ, તદ્વથા—એકઃ કશ્ચિત્પુરુષો નામ્ના વામઃ સ એવ પ્રતિકૂલસ્વભાવત્વાદ્ વામાઽઽવર્તઃ—વિપરીતપ્રવૃત્તિકારકો ભવતિ ૧ । તથા એકઃ કશ્ચિત્પુરુષો નામ્ના વામઃ સ એવાનુ-કૂલસ્વભાવત્વાદ્ દક્ષિણાઽઽવર્તઃ—અનુકૂલપ્રવૃત્તિકારકો ભવતિ ૨ । એકઃ—અન્યઃ પુરુષો નામ્ના દક્ષિણઃ, સ એવ પ્રતિકૂલસ્વભાવત્વાદ્ વામાઽઽવર્તઃ—વિપરીતપ્રવૃત્તિકારકો ભવતિ ૩ । એકઃ કશ્ચિત્પુરુષો નામ્ના દક્ષિણઃ સ એવાનુકૂલસ્વભાવત્વાદ્ દક્ષિણાઽઽવર્તઃ—અનુકૂલપ્રવૃત્તિકારકો ભવતિ ૪ । ૯ ।

હોનેસે વામ આવર્તવાલા હોતા હૈ ૩ તથા—કોઈ એક શબ્દ એસા હોતા હૈ જો દક્ષિણ હોતા હુવા દક્ષિણ આવર્તવાલા હોતા હૈ ૪ ।

“ એવામેવ ” इत्यादि—इसी तरहसे पुरुषजान चार कहे गये हैं, कोई एक पुरुष नामसे वाम होता है । वही प्रतिकूल स्वभाववाला होनेसे वामावर्त विपरीत प्रवृत्तिकारक होता है १, तथा—कोई एक पुरुष नामसे वाम होता है वही अनुकूल स्वभाववाला होनेसे दक्षिणावर्त अनुकूल प्रवृत्तिकारक होता है २, कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो नामसे दक्षिण होता है वही प्रतिकूल स्वभाववाला होनेसे वामावर्त विपरीत प्रवृत्तिकारक होता है ३, तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो नामसे दक्षिण होता है वही अनुकूल स्वभाववाला होनेसे दक्षिणावर्त अनुकूल प्रवृत्तिकारक होता है ४-९

ગણ્યાંઓ છે. (૪) દક્ષિણ દક્ષિણાવર્ત—કોઈ એક શબ્દ દક્ષિણપાર્શ્વમાં (જમણી બાજુ) નિયુક્ત હોય છે અને દક્ષિણાવર્તવાળો હોય છે. ૧ ૮ ।

“ એવામેવ ” इत्यादि. એ જ પ્રમાણે પુરુષ પ્રકાર પણ ચાર કહ્યા છે—
(૧) કોઈ એક પુરુષ નામની અપેક્ષાએ વામ હોય છે, અને પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળો પણ હોવાથી વામાવર્ત—વિપરીત પ્રવૃત્તિકારક પણ હોય છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ નામની અપેક્ષાએ વામ હોય છે, પણ અનુકૂળ સ્વભાવવાળો હોવાને કારણે દક્ષિણાવર્ત—અનુકૂળ પ્રવૃત્તિકારક હોય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ નામની અપેક્ષાએ દક્ષિણ હોય છે પણ પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળો હોવાથી વામાવર્ત—વિપરીત પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ નામની અપેક્ષાએ દક્ષિણ હોય છે અને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળો હોવાને કારણે દક્ષિણાવર્ત—અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે. (અહીં ‘વામ’ અશુભ નામ સૂચક અને ‘દક્ષિણ’ શુભ નામ સૂચક છે.)

“ ચત્તારિ ધૂમસિંહાઓ ” ઇત્યાદિ-ધૂમશિખાઃ - ધૂમશ્રેણયઃ, તાશ્વતસ્રઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-एका-काचिद् धूमशिखा वामा-वामभागस्था सती पुनः वामाऽऽवर्ता वामपार्श्ववर्तित्वेन प्रतिकूलत्वेन वा वामतो बलनाद् वामत एवावर्तत इति वामाऽऽवर्ता, तादृशी भवति, एवमेव शेषं भङ्गत्रयं शङ्खवद् व्याख्येयम् ४, १०

“ एवामेव ” ત્યાદિ એવમેવ-ધૂમશિખાવદેવ સ્ત્રિયશ્વતસ્રઃ પ્રજ્ઞતાઃ તથા-एका काचित् स्त्री नाम्ना वामा सा एव प्रतिकूलस्वभावतया वामाऽऽवर्ता=विपरीताऽऽचरणशीला भवति, एवं शेषं भङ्गत्रयं पुरुषवद् व्याख्येयम् । ४ । शम्बूक-दृष्टान्ते सत्यपि धूमशिखादृष्टान्तस्य पृथगुपादानं दार्ष्टान्तिकभूतायाः स्त्रियो लिङ्गसाधर्म्यप्रदर्शनार्थमिति ॥ ११ ॥

“ ચત્તારિ ધૂમસિંહાઓ ”—ઇત્યાદિ, ધૂમશિખાણું ધૂમશ્રેણિયાં ચાર પ્રકારની કહી ગઈ છે, જैसे—કોઈ એક ધૂમશિખા એસી होती है जो वामभागस्थ होती हुई पुनः-वामाऽऽवर्ता, वामपार्श्ववर्तिनी होने से, अथवा प्रतिकूल होनेसे वामावर्त्त, बाई ओर ही मुड़नेवाली होती है, १ इसी प्रकारसे शेष तीन भङ्ग भी शङ्ख के जैसे जान लेना चाहिये ४।१०

“ એવમેવ ” ઇત્યાદિ, ધૂમશિખા કી तरह હી ચાર સ્ત્રિયાં કહી ગઈ છે જैसे કોઈ એક સ્ત્રી એસી होती है जो नामसे वामा होती है वही प्रतिकूल स्वभाववाली होने से वामावर्त्ता-विपरीताचरणा होती है, १ इसी तरहसे शेष तीन भङ्ग भी पुरुष की तरह जान लेना चाहिये । शम्बूक-शङ्ख दृष्टान्त के होने पर भी जो धूमशिखा दृष्टान्त का पृथक् उपादान किया गया है वह दार्ष्टान्तिक रूपमें स्त्रियों के लक्षण

“ ચત્તારિ ધૂમસિંહાઓ ” ઇત્યાદિ-ધૂમશિખાઓ-ધૂમ શ્રેણિઓ ચાર પ્રકારની કહી છે. “ વામ વામાવર્તા ” ઇત્યાદિ ચાર ભાંગા શબ્દ પ્રમાણે જ સમજવા. (૧) કોઈ એક ધૂમશિખા એવી હોય છે કે જે-વામપાર્શ્વવર્તિની હોવાથી અથવા પ્રતિકૂળ હોવાથી વામ ભાગસ્થ હોય છે અને વામાવર્ત પણ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ સમજ લેવા. । ૧૦ ।

“ એવમેવ ” ઇત્યાદિ, ધૂમશિખાની જેમ સ્ત્રીઓ પણ ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) ‘ વામા વામાવર્તા ’ કોઈ એક સ્ત્રી નામની અપેક્ષાએ પણ વામા હોય છે અને પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળી હોવાથી વામાવર્તા-વિપરીત આચરણવાળી પણ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ શબ્દ દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ પ્રમાણે સમજ લેવા. શબ્દનું દૃષ્ટાન્ત આખ્યા પછી ધૂમશિખાનું અલગ દૃષ્ટાન્ત આપવાનું કારણ એ છે કે અહીં દાર્ષ્ટાન્તિક રૂપે સ્ત્રીઓના લક્ષણની

“ચત્તારિ અગ્નિસિંહાઓ” ઇત્યાદિ । एतत्सूत्रं धूमशिखामूत्रवद् व्याख्ये-
यम् । एवं दार्ष्टान्तिकस्त्रीमूत्रमपि । (૧૨, ૧૩)

“ચત્તારિ વાયમંડલિયા” ઇત્યાદિ । वातमण्डलिकाः-मण्डल्यः-समूहाः, ता
एव मण्डलिकाः, वातानां-वायूनां मण्डलिका वातमण्डलिकाः-मण्डलेनोर्ध्वप्रवृत्ता
वायवः, ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एका-काचिद् वातमण्डलिका वामा=वामा-
ऽऽवर्ता च भवति, शेषं च धूमशिखावत् । एवं दार्ष्टान्तिकस्त्रीमूत्रमपि । इह च
स्त्रियो मालिन्योपतापचापल्यस्वभावा भवन्तीत्यभिप्रायेण स्त्रीषु धूमशिखावातम-
ण्डलिकेति स्त्रीलिङ्गदृष्टान्तत्रयमुपन्यस्तम् ।

કી સમાનતા કો દિશાને કે લિયે કિયા ગયા હૈ । “ચત્તારિ અગ્નિસિ-
હાઓ”-ઇત્યાદિ અગ્નિશિખા ચાર કહીહૈં ધૂમશિખા સૂત્રકી તરહ વ્યાખ્યાત
કર લેના ચાહિયે । તથા ઇસી તરહસે દાર્ષ્ટાંતિક સૂત્ર બી વ્યાખ્યાત કર
લેના ચાહિયે । “ચત્તારિ વાય મંડલિયા” —ઇત્યાદિ વાયુ મણ્ડલિકા
ચાર પ્રકારકી કહી ગઈ હૈં, મણ્ડલાકારરૂપમેં-ગોલરૂપમેં જો વાયુ ઊપર
કી ઓર જાતી હૈ એસી વહ વાયુમણ્ડલિકા કોઈ એક એસી હોતી હૈ જો
વામા-ઔર વામાવર્તા હોતી હૈ । યહાં અવશિષ્ટ ત્રીન ભક્ક ધૂમશિખા
જૈસા જાન લેના ચાહિયે । તથા-દાર્ષ્ટાંતિક સૂત્ર બી ઇસી તરહ જાન
લેના ચાહિયે, સ્ત્રિયાં મલિન સ્વભાવવાલી-ઉપતાપ સ્વભાવવાલી ઔર
ચપલ સ્વભાવવાલી હોતી હૈં । ઇસી અભિપ્રાય સે યહાં સ્ત્રિયોંકે વિષયમેં
ધૂમશિખા-અગ્નિશિખા ઔર વાતમણ્ડલિકા યે ત્રીન સ્ત્રીલક્ષણવાલે
દૃષ્ટાન્ત દિયે ગયેહૈં । કહા બીહૈ-“જહા ધૂમસિંહા મેહં-” ઇત્યાદિ । જૈસે ધૂમ-

સમાનતા પ્રકટ કરવા માટે નારી જાતિના દૃષ્ટાન્તનો ઉપયોગ થયો જોઇએ. ૧૧૧

“ચત્તારિ અગ્નિસિંહાઓ” ઇત્યાદિ.-ધૂમશિખાના જેવાં જ અગ્નિશિખાના
પણ ચાર ભાંગા સમજવા. ૧૨ ।

એ જ પ્રમાણે દાર્ષ્ટાંતિક સ્ત્રી સૂત્રના ભાંગાઓ અને તેમનો ભાવાર્થ
સમજ લેવો. ૧૩ ।

“ચત્તારિ વાયમંડલિયા” ઇત્યાદિ. વાયમંડલિકા ચાર પ્રકારની કહી છે
ચક્કર ચક્કર કરતો જે વંટોળિયો ચડે છે તેને વાયુમંડલિકા કહે છે. કોઈ
એક વાયુમંડલિકા વામા અને વામાવર્તા હોય છે. બાકીના ત્રણ (ભંગ) ધૂમશિખા
જેવાં સમજવા. ૧૪ ।

દાર્ષ્ટાંતિક સૂત્રમાં પણ આ પ્રકારના જ ચાર ભાંગા સમજવા. ૧૫ ।

સ્ત્રીઓ મલિન સ્વભાવવાળી, ઉપતાપ (ઉપાત) સ્વભાવવાળી અને
અને ચંચળ વૃત્તિવાળી હોય છે, તેથી જ અહીં ધૂમશિખા, અગ્નિશિખા અને
વાયુમંડલિકા, આ ત્રણ સ્ત્રી લક્ષણવાળાં દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવ્યાં છે,

ઉક્તં ચ— “ જહા ધૂમસિંહા ગેહં, મલિનીકુન્વણ સયા ।
 વણિયા વિ તહા લોણ, નરાણં, નિમ્મલં મણં ॥ ૧ ॥
 પસંતતરયં સંતં, સંતાવેઝ ચ દેહિણં ।
 લોગેઝ્જલસિંહચિત્તી, દઢધમ્મરૂઝિણવિ ॥ ૨ ॥
 જહા રુક્ષાણ સાહગ્ગં, વાઓલી અહિકંપેઝ ।
 તહેવ જ્ઞાણમેરું થી, અહિકંપેઝ સવ્વહા ॥ ૩ ॥ ”

છાયા—યથા ધૂમશિખા ગેહં, મલિની કુરુતે સદા ।
 વનિતાઽપિ તથા લોકે, નરાણાં નિર્મલં મનઃ ॥ ૧ ॥
 પ્રશાન્તતરકં સ્વાન્તં, સન્તાપયતિ ચ દેહિનામ્ ।
 લોકેઽનલશિખેવ સ્ત્રી, દઢધર્મ રુચીનામપિ ॥ ૨ ॥
 યથા વૃક્ષાણાં શાખાગ્રં, વાતાલી અધિકમ્પયતિ ।
 તથૈવ ધ્યાનમેરું સ્ત્રી, અધિકમ્પયતિ સર્વથા ॥ ૩ ॥ ઇતિ । ૧૪-૧૫ ।

“ ચત્તારિ વણસંઢા ” ઇત્યાદિ—શિખાસૂત્રવદિદં સૂત્રં વ્યાખ્યેયમ્, અત્ર
 કેવલં વામાઽઽવર્તઃ—વામવલનેન જાતત્વાદ્ વાયુના વામતઃ પ્રકમ્પ્યમાનત્વાદ્વા
 વામાઽઽવર્તો ભવતિ । ઇતિ, (૧૬) પુરુષસ્તુ પ્રાગ્વત્ (૧૭) ॥ સૂ૦ ૫૧ ॥

ઇતઃ પૂર્વં પુરુષોઽનુકૂલસ્વમાવોઽનુકૂલપ્રવૃત્તિશ્ચ નિરૂપિતઃ તાદૃશશ્ચ નિર્ગ્રન્થઃ
 કારણે સતિ નિર્ગ્રન્થ્યા સહ સંલપન્નપિ જિનાજ્ઞાં નાતિક્રામતીતિ દર્શયન્નાહ—

મૂલમ્—ચડહિં ઠાળેહિં ણિગ્ગંથે ણિગ્ગંથિં આલવમાણે વા સંલવમાણે
 વા ણાઙ્ગકમઙ્ગ, તં જહા-પંથં પુચ્છમાણે વા ૧, પંથં દેસમાણે

શિખાકા ઘર “ચત્તારિ વણસંઢા ” ઇત્યાદિ ચાર વનપંડ હૈં શિખાસૂત્ર
 જૈસે ઇસ સૂત્રકા વ્યાખ્યાન કરના ચાહિયે, જૈસાં કિ—કોઈ એક વનવણ્ડ
 એસા હોતાહૈ જો—વામ ઢેઢા મેઢા હોતાહૈ ઓર વાયુદ્વારા વાંઈ ઓર કપાયા
 ગયા—હિલાયા ગયા હોને સે વામાવર્તવાલા હોતા હૈ—૧૪ ૧૬ ઇસી પ્રકાર
 સે પુરુષજાત ભી ચાર હોતે હૈ ॥ ૫૧ ॥

“ ચત્તારિ વણસંઢા ” ઇત્યાદિ—શિખાસૂત્રના જેવું જ આ સૂત્રનું પણ
 વિવેચન થવું જોઈએ. જેમકે કોઈ એક વનવંડ (વનવણ્ડ) એવો હોય છે કે
 જે વામ (વાંકોચૂંકો) હોય છે, અને પવન દ્વારા ડાબી તરફ ઝુકેલો હોવાથી
 વામ આવર્તવાળો પણ હોય છે. બાકીના ત્રણ ભાગો બીજા સમજી લેવા. ૧૬ ।
 એજ પ્રમાણે દાર્ણાન્તિક પુરુષના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા. ૧૭ । સૂ. ૫૧ ॥

સુધાદીકા સ્થા. ૪૩. ૨૨ ૫૨ કારણેનિર્ગ્રન્થાસદ્ આલાપાદૌ સાધોરાધકત્વમ્ ૬૩૨,

વા ૨, અસળં વા પાળં શાઙ્મં વા સાઙ્મં વા દલેમાળે વા ૩,
દલાવમાળે વા ૪ ॥ સૂ૦ ૫૨ ॥

છાયા—ચતુર્ભિઃસ્થાનૈઃ નિર્ગ્રન્થો નિર્ગ્રન્થીમાલપન્ વા સંલપન્ વા નાતિક્રા-
મતિ, તથથા-પન્થાનં પૃચ્છન્ વા ૧, પન્થાનં દેશયન્ વા ૨, અશનં વા પાનં વા
શાઙ્મં વા સ્વાઙ્મં વા દદ્ વા ૩, દાપયદ્ વા ૪ ॥ સૂ૦ ૫૨ ॥

ટીકા—“ ચઙ્ઠિં ઠાળેહિં ’ ઇત્યાદિ—

ચતુર્ભિઃ—ચતુઃસંખ્યૈઃ અનુપદં વક્ષ્યમાણૈઃ સ્થાનૈઃ નિર્ગ્રન્થઃ—સાધુઃ, નિર્ગ્રન્થી—
સાધ્વીમ્, આલપન્—નિર્ગ્રન્થ્યા સહૈકવારં વાર્તાલાપં કુર્વન્ સંલપન્—અનૈકવારં
વાર્તાલાપં કુર્વન્ વા નાતિક્રામતિ—નોલહ્યતિ જિનાઽઽજ્ઞામ્ । તથથા—પન્થાનં—
માર્ગં પૃચ્છન્ નિર્ગ્રન્થો જિનાજ્ઞાં નાતિક્રામતીત્યન્વયઃ તત્ર પ્રઘ્વસાધર્મિક ગૃહસ્થ
પુરુષાદીનામભાવે આર્થિકાસત્ત્વે તાં પ્રતિ—‘ હે આર્યે । મયાઽમુકગ્રામે કેન માર્ગેન

પુરુષ—અનુકૂલ સ્વભાવવાળે ઔર—અનુકૂલ પ્રવૃત્તિવાળે હોતે હૈં ।
એસા કહા ગયા હૈ, સો અવ સૂત્રકાર યહ પ્રગટ કરતે હૈં—કિ જો એસા
નિર્ગ્રન્થ કારણવશ નિર્ગ્રન્થી કે સાથ વાતચીત કરતા હૈ તો વહ
જિનાજ્ઞા કા અતિક્રમણ નહીં કરતા હૈ—“ ચઙ્ઠિં ઠાળેહિં ણિગ્ગંથે
ણિગ્ગંથિ—” ઇત્યાદિ—૫૨

ટીકાર્થ—ચાર કારણોં કો લેકર યદિ નિર્ગ્રન્થ નિર્ગ્રન્થી સાધ્વી
કે સાથ એક ધાર વાતચીત કરતા હૈ તો વહ જિનાજ્ઞા કા ઉલ્લં-
ઘન નહીં કરતા હૈ । વે ચાર કારણ યે હૈં, યદિ પ્રઘ્વસાધર્મિક ગૃહસ્થ
પુરુષ આદિક ન હોં ઔર આર્થિકા હી હોં તો વહ (પધિક) ઉસ આર્થિકા
સે એસા પૂછ સકતા હૈ, હે આર્યે? મુજે અમુક ગ્રામ જાના હૈ કિસ રાસ્તે

અનુકૂળ સ્વભાવ અને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળા પુરુષો પણ હોય છે. એવા
અનુકૂળ સ્વભાવ અને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળો કોઈ નિર્ગ્રન્થ નો કોઈ નિર્ગ્રન્થી
સાથે કોઈ ઉચિત કારણે વાતચીત કરે તો તે જિનાજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરતો
નથી હવે સૂત્રકાર એવા ચાર કારણોનું નિરૂપણ કરે છે.

“ ચઙ્ઠિં ઠાળેહિં ણિગ્ગંથે ણિગ્ગંથી ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચે દર્શાવેલાં ચાર કારણોને લીધે નો નિર્ગ્રન્થ (સાધુ) નિર્ગ્રન્થી
(સાધ્વી) સાથે એક વાર અથવા વારંવાર વાતચીત કરે છે, તો તે જિના-
જ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. (૧) કોઈ માગે વિહાર કરતી વખતે કોઈ સાધ-
ર્મિક ગૃહસ્થ આદિ પુરુષ રસ્તાપર ન મળે અને તે કારણે કોઈ ગામ તરફ
જવાનો રસ્તો બાણુવાની જરૂર પડે, તો કોઈ નિર્ગ્રન્થીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન
પૂછવામાં આવે કે ‘ હે આર્યે ! મારે અમુક ગામ જવું છે, તો કયા રસ્તેથી

ગન્તવ્યમ્ ' ઇતિ માર્ગપથે નિર્ગ્રન્થો જિનાજ્ઞાં નોલ્લઙ્ઘયતીતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ ।૧।
 ઇતિ પ્રથમં સ્થાનમ્ ।૧। તથા-પન્થાનં દર્શયન્-આર્યાં માર્ગં નિર્દિશન્, ઇતિ દ્વિતીયં
 સ્થાનમ્ ૨ । તથા-અશનં-પાનં-સ્વાદ્યં વા દદત્, ઇતિ તૃતીયં સ્થાનમ્ ૩ ।
 તથા-દાપયન્-અમુકસ્માદ્ ગૃહાદેશ્ચતુર્વિધાઽઽહારં દાપયન્ નિર્ગ્રન્થો જિનાજ્ઞાં
 નાઽતિક્રામતીત્યર્થઃ ૪ । ઇતિ ચતુર્થં સ્થાનમ્ ૪ ॥ સૂ૦ ૫૨ ॥

તથા-નિર્ગ્રન્થઃ 'તમસ્કાયં તમ' ઇતિ વદન્ ભાપાસમિતિ નાતિક્રામતીત્યાહ—

મૂલમ્-તમુક્કાયસ્સ ણં ચત્તારિ નામધેઙ્ગાપણત્તા, તં જહા
 --તમિદ્દ વા તમુક્કાણ્ણ વા અંધકારેદ્દ વા મહંધકારેદ્દ વા ।

તમુક્કાયસ્સ ણં ચત્તારિ નામધેઙ્ગા પણત્તા તં જહા—
 લોગંધગારેદ્દ વા લોગતમસેદ્દ વા દેવંધગારેદ્દ વા દેવતમસેદ્દ વા ।

તમુક્કાયસ્સ ણં ચત્તારિ નામધેઙ્ગા, તં જહા--વાયફલિહે
 દ્દ વા વાયફલિહ્વોમેદ્દ વા દેવરન્નેદ્દ વા દેવવૂઢેદ્દ વા ।

તમુક્કાણ્ણ ણં ચત્તારિ કપ્પે આવરિત્તા ચિટ્ઠિદ્દ, તં જહા--
 સોહમ્મીસાણં સણંકુમારમાહિંદં ॥ સૂ૦ ૫૩ ॥

હોકર જાઉં ૩ હસ પ્રકારસે પૂછને પર વહ જિનાજ્ઞાં કા ઉલ્લંઘન કરનેવાલા
 નહીં હોતા હૈ । હસ તરહ વહ સાધુ યદિ આર્યાં કો માર્ગ બતા દેતા હૈ
 (તો ભી) જિનાજ્ઞાં કા ઉલ્લંઘનકર્તા નહીં હોતા હૈ । તથા વહ આર્યિકા
 કે લિયે અશન પાન-સ્વાદ્ય-સ્વાદ્યરૂપ આહાર દે દેતા હૈ, તથા અમુક ગૃહસ્થસે
 દિલા દેતા હૈ, તો ભી વહ જિનાજ્ઞાં કા ઉલ્લંઘનકર્તા નહીં હોતા હૈ ॥ સૂ૦ ૫૨ ॥

જઉં ” આ પ્રકારના પ્રશ્ન સાધ્વીને પૂછનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો
 નથી. (૨) એ જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ સાધ્વીને માટે ઊભી થઈ હોય ત્યારે
 સાધ્વીજીને માર્ગ બતાવવા માટે વાતચીત કરવામાં પણ જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
 થતું નથી. (૩) તે સાધ્વીજીને કોઈક તેવું કારણ હોય તો અશન, પાન,
 ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર આપી દેવામાં, અને (૪) કોઈ ગૃહસ્થ પાસે
 આપવી દેવામાં પણ તે જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘનકર્તા થતો નથી. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

છાયા—તમસ્કાયસ્ય સ્વલુ ચત્વારિ નામધેયાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—તમ इति वा तमस्काय इति वा अन्धकार इति वा महान्धकार इति वा ।

તમસ્કાયસ્ય સ્વલુ ચત્વારિ નામધેયાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા—લોકાન્ધકાર इति वा लोकतम इति वा देवान्धकार इति वा देवतम इति वा ।

તમસ્કાયસ્ય સ્વલુ ચત્વારિ નામધેયાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા વાતપરિઘ इति वा वातपरिघ क्षोम इति वा देवारण्यम् इति वा देवव्यूह इति वा ।

તમસ્કાયઃ ચતુરઃ કલ્પાન્ આવૃત્ય તિષ્ઠતિ, તદ્યથા—સૌધર્મેશાનં સનત્કુમાર-
માહેન્દ્રમ્ ॥ સુ. ૫૩ ।

ટીકા—“ તમુક્કાયસ્સ ” इत्यादि

તમઃ—અધ્યાયપરિણામલક્ષણોઽન્ધકારઃ, તસ્ય કાયઃ—સમૂહઃ, તમસ્કાયઃ ।
સોઽસ્માદ્ મધ્યજમ્બૂદ્વીપાદ્ વહિસ્તિર્યગ્ અસંખ્યેયાન્ દ્વીપસમુદ્રાન્ વ્યતિવ્રજ્ય

અવ સૂત્રકાર યહ પ્રગટ કરતે હૈં કિ -નિર્ગ્રન્થ સાધુ તમસ્કાય કો
“ તમ ” એસા યદિ કહ દેતા હૈં તો વહ ભાષાસમિતિ કા ઉલ્લંઘન
નહીં કરતા હૈં । “ તમુક્કાયસ્સ ણં ચત્તારિ નામધેજ્ઞા ” इत्यादि ૫૩

સૂત્રાર્થ—“તમસ્કાયકે ચાર નામ કહે ગયેહૈં, જૈસે- તમ ૧ તમસ્કાય ૨
અન્ધકાર ૩ ઓર મહાન્ધકાર ૪ । પુનઃ તમસ્કાય કે ચાર નામ કહે
ગયે હૈં, લોકાન્ધકાર ૧ લોકતમ ૨ દેવાન્ધકાર ૩ ઓર દેવતમ ૪ ।
પુનઃ તમસ્કાય કે ચાર નામ કહે ગયે હૈં, વાતપરિઘ ૧ વાતપરિઘક્ષોમ
૨ દેવારણ્ય ૩ ઓર દેવવ્યૂહ ૪ । તમસ્કાય ચાર કલ્પોં કો આવૃત કર
કે ઠહરતા હૈં, જૈસે -સૌધર્મ ૧ ઈશાન ૨ સનત્કુમાર ૩ માહેન્દ્ર ૪

ભાવાર્થ—इस सबका खुलासा अर्थ इस प्रकारसे है । अण्कायका परिणामरूप

હવે સૂત્રકાર-એ વાત પ્રગટ કરે છે કે કોઈ નિર્ગ્રન્થ સાધુ ને તમ-
સ્કાયને “ તમ ” કહે છે, તે તેના દ્વારા ભાષા સમિતિનું ઉલ્લંઘન થયું
ગણાતું નથી. “ તમુક્કાયસ્સ ણં ચત્તારિ નામધેજ્ઞા ” इत्यादि—

તમસ્કાયના આ પ્રમાણે ચાર નામ છે—(૧) તમ, (૨) તમસ્કાય, (૩)
અન્ધકાર અને (૪) મહાન્ધકાર. તમસ્કાયના આ પ્રમાણે ચાર નામ પણ કહ્યાં
છે—(૧) લોકાન્ધકાર, (૨) લોકતમ, (૩) દેવાન્ધકાર અને (૪) દેવતમ.
તમસ્કાયના આ પ્રમાણે ચાર નામ પણ કહ્યાં છે—(૧) વાતપરિઘ, (૨) વાત
પરિઘ ક્ષોમ, (૩) દેવારણ્ય અને (૪) દેવવ્યૂહ. તમસ્કાય ચાર કલ્પોને આવૃત
કરીને (ઘેરીને) રહેલો છે—(૧) સૌધર્મને, (૨) ઈશાનને, (૩) સનત્કુમારને અને
(૪) માહેન્દ્રને.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—અણ્કાયના પરિ-
ણામ રૂપ ને અધકાર છે તેનું નામ ‘ તમ ’ છે, તે તમના સમૂહને તમસ્કાય

‘અરુણવર’ દ્વીપોઽસ્તિ । તસ્ય વાહ્યવેદિકાયાઃ પર્યન્તભાગાદ્ દ્વિચત્વારિંશદ્ યોજનસહસ્રાણ્યરુણવરસમુદ્રમવગાહ્ય જલોપરિતનતલાદૂર્ધ્વમેકર્વિંશત્યધિકાનિ સપ્ત-
દશયોજનશતાનિ યાવત્સમભિચ્યાકારતયા ગત્વા વલયાકારસ્તિર્યક્ પ્રસરન્ સૌધર્મે-
શાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રાન્ ચતુરોઽપિ કલ્પાનાઽવૃત્ય ઝર્ધ્વમપિ ચ યાગ્દ્ બ્રહ્મલોકે
કલ્પે તૃતીયમરિષ્ટવિમાનપ્રસ્તટં સંપ્રાપ્તઃ । તસ્ય ચત્વારિ નામધેયાનિ-નામાનિ
પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્યથા-તમ इति—‘તમ’ इत्याकारकं प्रथमं नाम तमोरूपत्वात्, अत्र
‘इति’ शब्दः शब्दस्वरूपनिर्देशनार्थः, ‘वा’ शब्दो विकल्पार्थः, एवमग्रेऽपि । १।

જો અન્ધકારહૈ ઉસકા નામ તમહૈ, હસ તમ કા સમૂહ તમસ્કાયહૈ । યહ તમસ્કાય હસ મધ્ય જમ્બૂદ્વીપ સે વાહિર તિર્યગ્ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોકો પાર કરકે વર્તમાન અરુણવરદ્વીપકી વાહ્યવેદિકા કે પર્યન્ત ભાગસે ૪૨ હજાર યોજન તક અરુણવરસમુદ્રકો અવગાહ કર જલકે ઉપરિતન તલસે ઝૂંચે ૧૭૨૧ સતરહસૌ ફકીસ યોજન તક સમભિત્તિ કે આકારમેં જાકર વલયાકાર તિર્યક્ ફેલા હુવા હૈ । તથા સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, ઓર માહેન્દ્ર હન ચારોં ભી કલ્પોં કો આવૃત કરકે બ્રહ્મલોક કલ્પ મેં તૃતીય અરિષ્ટ વિમાન પ્રસ્તર તક ફેલા હુવા હૈ । હસ અન્ધકાર રૂપ તમસ્કાય કે જો ચાર નામ કહે ગયે હૈં ઉનકા તાત્પર્ય એસા હૈ । તમ એસા નામ તમરૂપ હોને સે હૈ ।

इसी प्रकारसे आगे भी जानना चाहिये? इस प्रकारसे तम तमस्काय अन्धकार और महान्धकार ये चार नाम तमस्कायकी तमो मात्ररूपता के

કહે છે. આ તમસ્કાય આ મધ્ય જમ્બૂદ્વીપની બહારના તિર્યગ્ (તિર્યગ્ઝોકવર્તી) અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને પાર કરવાથી જે અરુણવર દ્વીપ આવે છે તેની બાહ્ય વેદિકા સુધીના ભાગથી ૪૨ હજાર યોજન પર્યન્ત અરુણવર સમુદ્રને અવગાહિત કરીને જળની ઉપરીતન સપાટીથી ૧૭૨૧ સત્તરસો એકવીસ યોજન સુધી સમ દ્વિવાલના આકારના વ્યાપ્ત થઇને વલયાકારે તિર્યક્ ફેલાયેલો છે. તથા સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર આ ચારે કલ્પોને આવૃત્ત (આચ્છાદિત) કરીને બ્રહ્મલોક કલ્પના ત્રીજા અરિષ્ટ વિમાન પ્રસ્તર સુધી ફેલાયેલો છે. -

આ અન્ધકાર રૂપ તમના જે ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—“ તમ ” આ નામ તમોરૂપ હોવાને કારણે પડ્યું છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું

આ પ્રકારે તમ, તમસ્કાય, અન્ધકાર અને મહાન્ધકાર આ ચાર નામ તમસ્કાયની તમો માત્ર રૂપતાના જ પ્રતિપાદક છે. તથા લોકાન્ધકાર આદિ જે

તમસ્કાય ઇતિ વા ૨, અન્ધકાર ઇતિ વા ૩, મહાન્ધકાર ઇતિ વા ૪ । एवं च तमः, तमस्कायः, अन्धकारः, महान्धकारः ' इति चत्वारि नामानि तमस्कायस्य तमोमात्ररूपता प्रतिपादकानि । तथाऽपराणि चत्वारि नामानि लोकान्धकार लोकतमो-देवान्धकार देवतमोरूपाणि तु तमस्कायस्य प्रगाढतमोरूपता प्रतिपादकानि । तत्र लोकान्धकारः-लोके लोकान्धकार एवास्ति नापरस्तादृश इति लोकान्धकारः, लोकतम इति - लोके तमः - लोकतमः देवान्धकार इति, देवानामन्धकारो देवान्धकारः, तथाविधेऽन्धकारे देवानामपि शरीरप्रभायाः प्रसर्तुमसमर्थत्वा-देवान्धकार इत्युच्यते, अत एव देवा बलवतो देवस्य भयेन तत्र तमस्काये तिरोहिता भवन्तीति वृद्धा इति । एवं देवानां तमो देवतम इति चतुर्थं नाम ४ ।

तथा-तमસ્કાયસ્યેતરાણિ ચત્વારિ નામાનિ કાર્યાશ્રયાણિ, યથા-વાતપરિઘ ૧ વાતપરિઘક્ષોમ ૨ દેવારણ્યમ્ ૩, દેવવ્યૂઠ ઇતિ, તત્ર વાતપરિઘ:-વાતસ્ય-પવનસ્ય પ્રતિપાદક હૈં । તથા અન્ય જો લોકાન્ધકાર આદિ ચાર નામહૈં વે તમસ્કાય કી પ્રગાઢ તમોરૂપતા કે પ્રતિપાદક હૈં । લોક મેં જો અન્ધકાર હૈં વહ લોકાન્ધકાર હૈં વૈસા દૂસરા કોઈ નહીં હૈં । લોક મેં જો તમ હૈં વહ લોકતમ હૈં, દેવોં કા જો અન્ધકાર હૈં વહ દેવાન્ધકાર હૈં । એસે અન્ધકારોં મેં દેવોં કી ખી શરીરપ્રભા ફેલનેમેં અસમર્થ રહતી હૈં । હસી કારણ એસે તમસ્કાય કો દેવાન્ધકાર કહા ગયા હૈં । વૃદ્ધ જન એસા કહતે હૈં કિ હસ દેવાન્ધકાર મેં બલવાન્ દેવકે ભયસે અન્ય દેવ તિરોહિત (છુપ) જાતે હૈં । હસ પ્રકાર સે દેવતમ હૈં । તમસ્કાય કે યે વાતપરિઘ આદિ ચાર નામ કાર્યાશ્રય સે હૈં । હન સે તમસ્કાય કા જો વાતપરિઘ નામ હુઆ હૈં ડસકા કારણ એસા હૈં કિ યહ તમસ્કાય વાતકો-પવન કો

ચાર નામ કહ્યાં છે, તે તમસ્કાયની પ્રગાઢ તમોરૂપતાના પ્રતિપાદક છે. લોકમાં જે અન્ધકાર છે તેને લોકાન્ધકાર કહે છે, એવો બીજો કોઈ અન્ધકાર નથી. લોકમાં જે તમ છે તેનું નામ લોકતમ છે. દેવલોકમાં જે અન્ધકાર છે તેનું નામ દેવાન્ધકાર છે. એવા અન્ધકારમાં દેવોની શરીર પ્રભા પણ ફેલાઈ શકતી નથી, તે કારણે એવા તમસ્કાયને દેવાન્ધકાર કહ્યો છે.

વૃદ્ધો એવું કહે છે કે આ દેવાન્ધકાર બ્યાપે ત્યારે બળવાન દેવોના ભયથી અન્ય દેવો છુપાઈ જાય છે, એ જ પ્રકારનો દેવતમ પણ હોય છે.

તમસ્કાયના વાતપરિઘ આદિ જે ચાર નામ કહ્યાં છે તે કાર્યને આધારે કહ્યાં છે. તમસ્કાયનું જે વાતપરિઘ નામ કહ્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે.

પરિહનનાત્ પરિઘ:-અર્ગલા સ્વરૂપ:, અથવા-પરિઘ:-લોહપિંડ:, ‘ એરણ ’ ઇતિ માપાપસિદ્ધ:, સ એવ પરિઘ:, વાતસ્ય પરિઘો વાતપરિઘ:-પવનપ્રતિરોધક ઇત્યર્થ: ઇતિ પ્રથમ: ૧ । તથા-વાતપરિઘક્ષોભ:-વાતં વાયું પરિઘવત્ ક્ષોભયતિ-માર્ગપરિ-સ્વલિતં કરોતીતિ વાતપરિઘક્ષોભ:। ઇતિ દ્વિતીય: ૨ ॥

તથા—દેવરન્ને ’તિ-દેવાનામરણ્યમિવ વલવદ્ભયેન તિરોધાનસ્થાનત્વાદ્ ય: સ દેવારણ્યં તમસ્કાય ઇતિ તૃતીય: ૩ । તથા—‘ દેવવ્યૂહ ’ ઇતિ દેવાનાં વ્યૂહ:-ચક્રશકટાદિ સાઙ્ગામિક વ્યૂહ ઇવ યો દુરધિગમત્વાત્ સ દેવવ્યૂહતમસ્કાય:, ઇતિ ચતુર્થ: । ૪ ।

તમસ્કાયો યાવત્ક્ષેત્રમાવૃણોતિ તદાહ—“ તમુકાણં ” ઇત્યાદિ તમસ્કાય: સ્વલુ ચતુર: કલ્પાન્-વક્ષ્યમાણાન્ આવૃત્ય-વ્યાપ્ય તિષ્ઠતિ-વર્તતે, તથા—

અર્ગલા સ્વરૂપ હૈ, અથવા લોહપિંડ-એરણ સ્વરૂપ હૈ ઇસ તરહ સે યહ પવનકા પ્રતિરોધક હૈ । અતઃ ઇસકા નામ વાતપરિઘ હૈ । પરિઘ શબ્દકા અર્થ યહાં અર્ગલા યા લોહપિંડરૂપ એરણ એસા હૈ । તથા “ વાતપરિઘ ક્ષોભ ” એસા જો ઇસકા નામ હૈ વહ યહ વાયુકો પરિઘકી તરહ અપને માર્ગસે સ્વલિત કર દેતા હૈ ઇસ કારણ હૈ । “ દેવારણ્ય ” જો એસા ઇસકા નામ હૈ ઇસકા કારણ એસા હૈ કિ વલવાન્ દેવોં સે ડરે હુવે દેવોં કા યહ અરણ્ય કી તરહ તિરોધાન (છિપનેકા) કા સ્થાન હૈ । તથા “ દેવવ્યૂહ ” એસા જો યહ ચૌથા નામ હૈ ઇસકા કારણ એસા હૈ કિ દેવોંકો રથચક્ર શકટ આદિ સાઙ્ગામિક વ્યૂહ કી તરહ યહ દુરધિગમ્ય હોતા હૈ । યહ તમસ્કાય જિતને ક્ષેત્ર કો આવરણ કરતા હૈ અવ ઇસ વાતકો સૂત્રકાર

તે તમસ્કાય વાતને માટે અર્ગલા (આગળિયા) સમાન છે. અથવા લોહપિંડ અરણ્ય સમાન છે. આ પ્રકારે તે પવનને પ્રતિરોધક હોવાથી તેનું નામ વાતપરિઘ પણ પડ્યું છે. પરિઘ શબ્દનો અર્થ અહીં અર્ગલા સમજવો. તથા તેનું ‘ વાતપરિઘક્ષોભ ’ નામ આ કારણે પડ્યું છે કે તે વાયુને પરિઘરૂપ પોતાના માર્ગથી સ્વલિત કરી દે છે. તેનું દેવા-રણ્ય નામ પડવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે—ખળવાન દેવોથી ભયભીત થયેલા દેવોને માટે તે અરણ્યની જેમ છુપાઈ જવાના સ્થાનની ગરજ સારે છે, તેથી તેને દેવઅરણ્ય પણ કહે છે. તેનું ચાથું નામ દેવવ્યૂહ પડવાનું કારણ—રથ, ચક્ર, શકટ, આદિ સંગ્રામની વ્યૂહ રચનાને લેદીને આગળ વધવાનું કાર્ય જેવું મુશ્કેલ છે, એવું જ આ અન્ધકારને લેદવાનું પણ મુશ્કેલ છે. આ રીતે દેવોને માટે દુરધિગમ્ય હોવાથી તેને દેવવ્યૂહ કહ્યો છે.

સૌધર્મેશાનં ૨ સનત્કુમારમાહેન્દ્રં ૪ । સૌધર્મે-શાન સનત્કુમાર માહેન્દ્રેતિ ચતુરઃ
કલ્પાનાદૃત્ય તમસ્કાયસ્તિષ્ઠતીતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ । સ તમસ્કાયઃ અધોભાગે
મલ્લકમૂલસંસ્થાનસંસ્થિતઃ ઊર્ધ્વભાગે ચ કુક્કુટપંજરસંસ્થાનસંસ્થિતઃ પ્રતિપાદિતઃ,

ઉક્તશ્ચ—“ તમુક્કાણં મંતે ! કિં સંઠિં પળ્લત્તે ? , ગોયમા ! અહે મલ્લગ-
મૂલસંઠિં ઉપ્પિ કુક્કુટપંજરસંઠિં પળ્લત્તે ’ ત્તિ ।

છાયા—તમસ્કાયો મદન્ત ! કિં સંસ્થિતઃ પ્રજ્ઞતઃ ? , ગૌતમ ! અધો મલ્લક-
મૂલસંસ્થિતઃ ઉપરિ કુક્કુટપંજરસંસ્થિતઃ । ઇતિ, મલ્લકં મૃત્તિકાપાત્રં તસ્ય મૂલં
વુધ્નઃ ગ્રીવા તદ્વત્ સંસ્થિતિર્યસ્ય સઃ, તત્સંસ્થાનસંસ્થિત ઇત્યર્થઃ ॥ સૂ ૦ ૫૩ ॥

અનન્તરં વચનપર્યાયૈસ્તમસ્કાયઃ પ્રોક્તઃ, સમ્પત્યર્થપર્યાયૈઃ પુરુષં નિરૂપયિતુમાહ ।

મૂલમ્—ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લત્તા, તં જહા-સંપાગડપડિ-
સેવી ણામમેગે ૧, પચ્છન્નપડિસેવી ણામમેગે ૨, પહુપન્નનંદી
ણામમેગે ૩, નિસ્સરણણંદી ણામમેગે ૪, ॥ ૧ ॥

ચત્તારિ સેનાઓ પળ્લત્તાઓ, તં જહા—જડતા ણામમેગા
ળો પરાજિણિતા ૧, પરાજિણિતા ણામમેગા ણો જડતા ૨, ણગા

વતાતે હુવે કહતે હૈં “ તમુક્કાણં ” ઇત્યાદિ યહ તમસ્કાય સૌધર્મ
ઈશાન સનત્કુમાર ઓર માહેન્દ્ર ઇન ચાર કલ્પોં કો વ્યાસ કરકે ઠહરા
હુવા હૈ । યહ તમસ્કાય અધોભાગમેં મલ્લકકે મૂલકા આકાર જૈસા હૈ
ઓર ઊર્ધ્વભાગમેં કુક્કુટ કે પંજર કા આકાર જૈસા હૈ । ઉક્તશ્ચ—
“તમુક્કાણં મંતે ૧, કિં સંઠિં પળ્લત્તે ૨ ગોયમા ૧ અહે મલ્લગમૂલસંઠાણ
સંઠિં ઉપ્પિ કુક્કુટપંજરસંઠિં ” ત્તિ । મલ્લક યહ મિટ્ટીકા પાત્ર
હોતા હૈ ઇસકા મૂલ-વુધ્ન ગ્રીવા કા જૈસા આકાર હોતા હૈ વૈસા હી
આકાર ઇસકા હૈ ॥ ૫૩ ॥

હવે સૂત્રકાર એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે આ તમસ્કાય કેટલા ક્ષેત્રને
આવૃત કરે છે ‘ તમુક્કાણં ’ ઇત્યાદિ—આ તમસ્કાય સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર
અને માહેન્દ્ર, આ ચાર કલ્પોને આવૃત (દેવલોક) કરીને રહેલો છે. તે તમસ્કાય
અધોભાગમાં મલ્લકના મૂળના જેવા આકારનો છે અને ઊર્ધ્વભાગમાં કુક્કુટના
પિંજરાના જેવા આકારના છે. કહ્યું પણ છે કે—તમુક્કાણં મંતે ! કિં સંઠિં
પળ્લત્તે ? ” ગોયમા ! અહે મલ્લગ-મૂલસંઠાણ સંઠિં, ઉપ્પિ કુક્કુટપંજરસંઠિં ત્તિ ”
મલ્લક એક માટીનું પાત્ર વિશેષ છે. તેના મૂળનો (તળિયાનો) જેવો આકાર
હોય છે, એવો જ તમસ્કાયનો આકાર કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

જડતાવિ પરાજિણિતાવિ ૩, એગા ણો જડતા ણો પરાજિણિતા
૪, ॥૨॥ એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-જડતા
ઝામમેગે ણો પરાજિણિતા ૪ ॥૩॥

ચત્તારિ સેનાઓ પળ્લન્તાઓ, તં જહા-જડતા ઝામમેગા
જયઇ ૦ ૧, જડતા ઝામમેગા પરાજિણઇ ૨, પરાજિણિતા ઝામ-
મેગા જયઇ ૩, પરાજિણિતા ઝામમેગા પરાજિણઇ ૦ ૪, ॥૪॥
એવામેવ ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા, તં જહા-જડતા
ઝામમેગે જયઇ ॥૫૪ ॥

હાયા—ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથા—સંપ્રકટપ્રતિસેવી નામૈકઃ ૧,
પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી નામૈકઃ ૨, પ્રત્યુત્પન્નનન્દી નામૈકઃ ૩, નિઃસરણનન્દી નામૈકઃ ૪ ॥૧॥

ચત્તારિ સેનાઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા જેત્રી નામૈકા નો પરાજેત્રી ૧, પરાજેત્રી નામૈકા
નો જેત્રી ૨, એકા જેત્ર્યપિ પરાજેત્ર્યપિ ૩, એકા નો જેત્રી નો પરાજેત્રી ૪, ॥૨॥
એવામેવ ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞતાનિ, તથા જેતા નામૈકો નો પરાજેતા ૦ ૪, ॥૩॥

તમસ્કાય કા યહ કથનરૂપ પર્યાયસે ક્રિયા ગયા હૈ અવ સૂત્રકાર-
અર્થપર્યાયોસે પુરુષકાનિરૂપણ કરતે હૈ—“ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા”
इत्यादि ।

પુરુષજાત ચાર કહે ગયે હૈ । જૈસે કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા
હૈ જો સપ્રકટ પ્રતિસેવી હોતા હૈ ૧ કોઈ ઓર ઇનમેં એસા હોતા હૈ જો
પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી હોના હૈ ૨ તથા કોઈ એક એસા હોતા હૈ જો પ્રત્યુત્પન્નનન્દી
હોતા હૈ ૩ એવં કોઈ એક એસા હોતા હૈ જો નિઃસરણનન્દી હોતા હૈ ૪ ।
સેના-ચાર કહી ગઈ હૈ જૈસે એકજેત્રી નો પરાજેત્રી ૧ ડસરી પરાજેત્રી
નો જેત્રી ૨ તૈસરી જેત્રી ઓ ઓર પરાજેત્રી ઓ ૩ ચૌથી નો જેત્રી નો પરા-

તમસ્કાયનું ઉપયુક્ત કથન વચનરૂપ પર્યાયની મહત્ત્વી કરવામાં આવ્યું
છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર અર્થપર્યાયો દ્વારા પુરુષોનું નિરૂપણ
કરતાં નીચેના સૂત્રોનું કથન કરે છે. “ચત્તારિ પુરિસજાયા પળ્લન્તા” ઇત્યાદિ—

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈક પુરુષ સંપ્રકટ
પ્રતિસેવી હોય છે (૨) કોઈક પુરુષ પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી હોય છે. (૩) કોઈ
એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રત્યુત્પન્નનન્દી હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ
એવો હોય છે કે જે નિઃસરણનન્દી હોય છે. ૧ ૧ ૧

ચાર પ્રકારની સેના કહી છે—(૧) જેત્રી-નો પરાજેત્રી, (૨) પરાજેત્રી
નો જેત્રી, (૩) જેત્રી અને પરાજેત્રી, (૪) નો જેત્રી-નો પરાજેત્રી ૧ ૨ ૧

ચતસ્રઃ સેનાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તથથા જેત્રી નામૈકા જયતિ ૧, જેત્રી નામૈકા પરા-
જયતિ ૨, પરાજેત્રી નામૈકા જયતિ ૩, પરાજેત્રી નામૈકા પરાજયતિ ૪, ૧૪। એવમેવ
ચત્વારિ પુરુષજાતાનિ પ્રજ્ઞસાનિ, તથથા જેતા નામૈકો જયતિ ૦, ૪ ૧૫। સૂ ૫૪।

ટીકા—“ ચત્વારિ ” ઇત્યાદિ । સુગમમ્ , નવરમ્ એકઃ કશ્ચિત્ પુરુષઃ સાધુઃ
સંપ્રકટપ્રતિસેવી ગુર્વાદિસમક્ષમકલ્પ્યભક્તપાનાદિ સંપ્રકટસેવનશીલો ભવતિ ૧,
એકઃ—રુશ્વિદ્વચ્છવાસી સાધુઃ પ્રચ્છન્નપ્રતિસેવી પ્રચ્છન્નં ગુપ્તં યથા સ્યાત્તથા
અકલ્પ્યભક્તપાનાદિ પ્રતિસેવત ઇત્યેવંશીલઃ ૨, એકઃ અપરઃ પુરુષસ્તુ પ્રત્યુત્પન્ન-
ન્દી પ્રત્યુત્પન્નેન લબ્ધેન વસ્ત્રપાત્રશિષ્યાદિના નન્દતિ હૃષ્યતીત્યેવંશીલઃ=વસ્ત્રાદિ
લાભે આનન્દિતો ભવતીત્યર્થઃ । ૩ ।

તથા એકઃ કશ્ચિત્ પુરુષઃ નિઃસરણનન્દી-નિઃસરણં પ્રાધુગશિષ્યાદીનાં સ્વસ્ય
વા ગચ્છાદિતો નિર્ગમનં, તેન નન્દતિ-હૃષ્યતીત્યેવંશીલસ્તથાભૂતો ભવતિ ૪। ૧।

જેત્રી ૪। હસી તરહ ચાર પુરુષ જાત કહે ગયે હૈં । જૈસે જેતા નો પરાજેના
૧ ઇત્યાદિ ૪ (૩ પુનઃ—“સેના ચાર કહી ગઈ હૈં, જૈસે હનમેં એક જેત્રી
જયતિ ૧ જેત્રી પરાજયતિ ૨ પરાજેત્રી જયતિ ૩ પરાજેત્રી પરાજયતિ ૪
હસ તરહ સે ચાર પુરુષજાત હોતે હૈં, જૈસે એક જેતાજયતિ ૦ ૪ ।

હસ સૂત્રકા ભાવાર્થ એસા હૈં કોઈ એક સાધુ પુરુષ એસા હોતા હૈં જો પ્રતિસેવી
ગુરુ આદિકે સમક્ષ અકલ્પ્ય ભક્તપાનાદિકા કા સેવનશીલ હોતા હૈં ૧
કોઈ એક સાધુપુરુષ એસા હોતા હૈં જો ગચ્છમેં રહ કર પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી
હોતા હૈં-ગુપ્ત રૂપસે અકલ્પ્ય ભક્તપાનાદિકા કા સેવન કરતા હૈં ૨ કોઈ એક
સાધુપુરુષ એસા હોતા હૈં જો લબ્ધ વસ્ત્ર પાત્ર શિષ્ય આદિસે હર્ષશીલ
હોતા હૈં, અર્થાત્-વસ્ત્રાદિ લાભમેં આનન્દિત હોના હૈં ૩ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) જેતા-નો પરાજેતા, ઇત્યાદિ ચાર પ્રમાણે
ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૩ ।

આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારની સેના કહી છે—(૧) જેત્રી જયતિ, (૨)
જેત્રી પરાજયતિ, (૩) પરાજેત્રી જયતિ, (૪) પરાજેત્રી પરાજયતિ । ૪ । એ જ
પ્રમાણે “ જેતા જયતિ ” વગેરે ચાર પ્રકારના પુરુષો કોય છે । ૫ ।

ભાવાર્થ—પહેલા સૂત્રના ચાર ભાંગાનો ભાવાર્થ—(૧) કોઈ એક સાધુ
એવો હોય છે કે જે ગુરુની સમક્ષ અકલ્પ્ય આહારાદિનું સેવન કરનારો હોય
છે. (૨) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે ગચ્છમાં રહેવા છતાં પ્રચ્છન્ન
પ્રતિસેવી હોય છે. ગુપ્ત રીતે અકલ્પ્ય આહારાદિનું સેવન કરનારો હોય છે.
(૩) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે વસ્ત્ર, પાત્ર, શિષ્યાદિની પ્રાપ્તિ

“ ચત્તારિ સેનાઓ ” ઇત્યાદિ-સેનાશ્વતસઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા-एका-काचित् સેના જેત્રી-જયતીત્યેવંશીલા જેત્રી શત્રુવલપરાભવશીલા ભવતિ, કિન્તુ નો પરા-જેત્રી શત્રુવલાનો પરાજય પ્રાપ્નોતિ-નો ભગ્ના ભવતીત્યર્થઃ, અત્ર પરાજીયત ઇત્યે-વંશીલા પરાજેત્રીતિ કર્મણિ શીલાર્થે તન્ વાહુલકાદ્ વોદ્યઃ ૧।

एका-अपरा सेना पराजेत्री-परेभ्यः पराजयप्राप्तिशीला भवति, किन्तु नो જેત્રી-નો જયશીલા ભવતિ । ૨ । एका-अन्या तु जेत्यपि पराजेत्यपीत्युभय-સ્વભાવા ભવતિ ૩। एका-अपरा काचित् नो જેત્રી નો પરાજેત્રી-જય-પરાજય-ભાવવર્જિતેત્યર્થઃ ૪। ૨।

તથા-કોઈસાધુપુરુષ એસા હોતાહૈ જો ગચ્છ આદિસે શિષ્યાદિકૌં કે યા અપનેનિર્ગમન સે હર્ષિત હોતા હૈ ૪ “ચત્તારિ સેનાઓ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા સેનાઈ ચોર હૈં, ડનકા અભિપ્રાય એસા હૈ-જો સેના શત્રુકે વલકો પરા-ભવ કરતી હૈ વહ જેત્રી હૈ, ઓર શત્રુવલસે પરાજિત નહીં હોતી હૈ વહ પરાજેત્રી હૈ તથા ચ કોઈ ઇક સેના એસી હોતી હૈ જો શત્રુવલ કો પરાજિત કરને કા સ્વભાવવાલી હોતી હૈ કિન્તુ શત્રુવલસે અપના પરાભવ કરનેવાલી નહીં હોતી હૈ એસી સેના પ્રથમ ભક્ષ્મં પરિગણિત હૈ ૧ તાત્પર્ય યહી હૈ કિ શત્રુવલકો જીત લેતી હૈ કિન્તુ-શત્રુકો પીઠ નહીં દિલાતી હૈ । દૂસરી સેના એસી હૈ જો પરાજેત્રી-શત્રુસે પરાજય પ્રાપ્ત કરનેવાલી હોતી હૈ જયશીલ નહીં હોતી હૈ-૨ તીસરી સેના એસી હોતી હૈ જો-ઉભય સ્વભાવવાલી હોતી હૈ । કમી જીતની-તો કમી હારતી હૈ-૩ ચૌથી સેના એસી હોતી હૈ જો નતો શત્રુકો જીતની હૈ ન ડસસે હારતી હૈ-૪

થવાથા આનન્દિત થય છે. (૪) કોઈ એક સધુ એવો હોય છે કે જે ગચ્છ આદિમાંથી શિષ્યાદિકોનું અથવા પોતાનું નિર્ગમન થવાથી હર્ષિત થનારો હોય છે.

“ ચત્તારિ સેનાઓ ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારની સેના કહી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—જેત્રી એટલે વિજય પ્રાપ્ત કરનારી પરાજેત્રી એટલે પરાજિત થનારી. (૧) જે સેના શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરે છે પણ શત્રુસૈન્ય દ્વારા પરાજિત થતી નથી એવી સેનાને ‘ જેત્રી-નો પરાજેત્રી ’ કહે છે. (૨) કોઈ સેના એવી હોય છે કે જે શત્રુઓ સામે પરાજય પ્રાપ્ત કરનારી હોય છે, વિજય પ્રાપ્ત કરનારી હોતી નથી. (૩) ત્રીજી સેના એવી હોય છે કે જે ઉભય સ્વભાવવાળી હોય છે. એટલે કોઈવાર વિજય પણ પ્રાપ્ત કરે છે અને કોઈવાર પરાજય પણ પામે છે. (૪) ચોથા પ્રકારની સેના એવી હોય છે કે જે શત્રુસૈન્યને પરાજિત પણ કરતી નથી અને શત્રુસેના દ્વારા પરાજય પણ પ્રાપ્ત કરતી નથી.

एवमेव-सेनावदेव पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः-कश्चित् पुरुषः जेता-परीषहाणामिन्द्रियनोइन्द्रियाणां वा जयशीलो भवति, किन्तु नो पराजेता-परीषहादिना नो पराजितो भवति, श्री महावीरप्रभुवत् १, एकः-अपरः पुरुषः पराजेता-परीषहादिना पराजितो भवति, किन्तु नो जेता नो परीषहादिजयशीलो भवति कण्डरीकवत् २।

तृतीयः पुरुषः कदाचिज्जेता-परीषहादिजयनशीलः कदाचित् स्वकर्मवशात् पराजेता-परीषहादिना पराजितो भवति, शैलकराजर्षिवत् । ३।

चतुर्थः पुरुषस्तु-नो जेता नो पराजेता-नो परीषहादीनां जेता भवति, नापि च परीषहादिना पराजितो भवति-अनुत्पन्नपरीषहादिरित्यर्थः ४, । ३।

इसी तरह पुरुषजात चार कहे गये हैं उसका स्पष्टीकरण यों हैं—
जैसे-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परीषहों को अथवा -इन्द्रियों को जीतता है लेकिन-उससे स्वयं नहीं जीता जाता है उदाहरण प्रभु महावीरस्वामी १ कोई एक ऐसा होता है जो परीषह आदिसे स्वयं पराजित हो जाता है लेकिन उनको नहीं जीत पाता है २ उदाहरण में कण्डरीक जिनका वर्णन ज्ञातासूत्रमें हैं । कोई ऐसा होता है जो कदाचित् परीषह आदिकों को जीत लेता है । कदाचित्-परीषह आदि द्वारा स्वयं जीत लिया जाता है ३ उदाहरण शैलकराजर्षि जिनका वर्णन ज्ञातासूत्र में हैं । चौथा कोई एक ऐसा होता है जो—परीषह आदिको न जीतता है न उनके द्वारा जीता जाता है ४ । “ चत्वारि सेणाओ ”

એજ પ્રમાણે જે ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિષહોને તથા ઇન્દ્રિયોને જીતનારો હોય છે, પણ પોતે તેમના દ્વારા પરાજિત થતો નથી. જેમકે મહાવીર પ્રભુ.

(૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિષહ આદિ દ્વારા પરાજિત થાય છે, પણ પોતે તેમના પર વિજય પ્રાપ્ત કરતો નથી. દાખલા તરીકે કંડરીક. કે જેમનું વર્ણન જ્ઞાતા સૂત્ર.

(૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે કોઈ કોઈવાર પરિષહાદિકોને જીતી લે છે અને કોઈ કોઈવાર પરિષહાદિકો દ્વારા પોતે જ પરાજિત પણ થતો હોય છે જેમકે શૈલક રાજર્ષિ.

(૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિષહાદિકોને જીતતો પણ નથી અને પરિષહાદિકો દ્વારા જીતાતો પણ નથી.

તથા--“ ચત્તારિ સેનાઓ ” ઇત્યાદિ--સુગમમ્, એકા સેના એકદા શત્રુબલં જિત્વા પુનરપિ જયતિ । ઇતિ પ્રથમો મહ્નઃ ૧। એકા-અપરા તુ પરવલં જિત્વા પરાજીયતે પરવલેન પરાજિતા ભવતિ । ઇતિ દ્વિતીયઃ ૨। એકા-અન્યા પરાજિત્ય શત્રુબલેન પરાજયં પ્રાપ્ત્વાપિ પુનઃ શત્રુબ્જયતિ । ઇતિ તૃતીયઃ ૩। ચતુર્થી તુ પરાજિત્ય-એકદા પરાજયં પ્રાપ્ય પુનઃ પરાજીયતે-પરાજિતા ભવતિ । ઇતિ ચતુર્થો મહ્નઃ ૪। ઇતિ સેનાસૂત્રમ્ । એવમેવ ચત્તારિ પુરુષજાતાનિ વોધ્યાનિ । તત્ર-એક પુરુષઃ પરીપહાદીન્ એકવારં જિત્વા પુનરપિ જયતિ । ઇતિ પ્રથમો મહ્નઃ ૧। એકઃ પુરુષઃ પરીપહાદોઽજિત્વા પરાજીયતે પરિપહાદિભિઃ પરાજિતો ભવતિ ઇતિ દ્વિતીયઃ ૨ એકઃ

ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વારા પુનઃ સેના ચાર કહી ગઈ છે, જૈસે—એક સેના એસી હોની છે જો શત્રુબલકો જીત કર પુનઃ વસે જીત લેતી છે ૧, દૂસરી સેના એસી હોની છે જો પરકે બલકો જીત કર દૂસરે કિસી બલસે જીત લી જાતી છે ૨ । ત્રીસરી એસી હોતી છે કિ જો શત્રુબલસે પરાજિત હો કર મી પુનઃ શત્રુઓં કો જીતતી છે ૩ । ચૌથી સેના એસી હોતી છે જો એક બાર હાર કર મી પુનઃ હાર જાતી છે ૪ । ઇસ સૂત્રકે જૈસે હી પુરુષ જાત ચાર કહે ગયે હૈં, ઇનમૈં કોઈ એક પુરુષ એસા હોતા છે જો પરીપહ આદિકોં કો એક બાર જીત કર પુનઃ ઉન્હેં જીતતા રહતા હૈં ૧, કોઈ પુરુષ એસા હોતા છે જો પરીપહ આદિકોં કો જીત કર પુનઃ ઉનસે જીત

“ ચત્તારિ સેનાઓ ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્ર દ્વારા બીજી રીતે પણ સેના ચાર પ્રકારની કહી છે. તે ચારે પ્રકારનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) જેત્રી જયતિ ” કોઈ એક સેના એવી હોય છે કે જે એક શત્રુ સૈન્યનો પરાભવ કરીને ફરીથી પણ શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરનારી હોય છે. (૨) કોઈ એક સેના એવી હોય છે કે જે કોઈ એક શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરનારી હોય છે પણ અન્ય શત્રુસૈન્ય દ્વારા પરાજિત પણ થનારી હોય છે (૩) કોઈ એક સેના એવી હોય છે કે જે કોઈ શત્રુસૈન્યથી પરાજિત થઈને અન્ય શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરનારી હોય છે. (૪) કોઈ એક સૈન્ય એવું હોય છે કે જે એક શત્રુસૈન્ય સામે પણ પરાભવ પામે છે અને બીજા શત્રુસૈન્ય સામે પણ પરાભવ પામે છે.

એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરીપહ આદિ પર એકવાર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે છે અને ફરીથી પણ તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ

કુષા ટીકા સ્થા ૦૪૩૦૨ સૂ ૦૫૫ પર્વતરાજ્યાદિદ્વાન્તેનકપાયસ્વરૂપં, તજ્જયથ ૬૮૧

પુરુષઃ પરાજિત્ય=પરીપહાદિભિઃ પરાજયં પ્રાપ્યાપિ પુનઃ પરીપહાદીઙ્ગ-
યતિ । ઇતિ તૃતીયઃ ૩ । તથા-એકઃ પુરુષઃ પરાજિત્ય-એકદા પરાજયં પ્રાપ્ય પુનઃ
પરાજીયતે=પરાજિતો ભવતિ । ઇતિ ચતુર્થો ભજ્ઞઃ ૪ । સૂ ૫૪ ।

પૂર્વં જય ઉક્તઃ, સ ચ તત્ત્વતઃ કપાયાણામેવ કર્તવ્ય ઇતિ તત્ત્વરૂપં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્—ચત્તારિ રાઈઓ પળણત્તાઓ, તં જહા--પઠ્વયરાઈ ૧,
પુઠ્વીરાઈ ૨, વાલુયરાઈ ૩, ઉદગરાઈ ૪ । એવામેવ ચઉઞ્ચિહે
કોહે પળણત્તે, તં જહા--પઠ્વયરાઈસમાળે ૧, પુઠ્વિરાઈસમાળે
વાલુયરાઈસમાળે ૩, ઉદગરાઈસમાળે ૪ ।

પઠ્વયરાઈસમાળં કોહં અણુપ્પવિટ્ટે જીવે કાલં કરેઈ ણેરઈએસુ
ઉપવજ્ઞઈ ૧ પુઠ્વીરાઈસમાળં કોહં અણુપ્પવિટ્ટે જીવે કાલં કરેઈ
તિરિલ્લજોણિએસુ ઉવવજ્ઞઈ ૨, વાલુયરાઈસમાળં કોહમણુપ્પવિટ્ટે
જીવે કાલં કરેઈ મણુસેસુ ઉવવજ્ઞઈ ૩, ઉદગરાઈસમાળં કોહમણુપ્પ-
વિટ્ટે જીવે કાલં કરેઈ દેવેસુ ઉવવજ્ઞઈ ૪--૧ ।

ચત્તારિ થંભા પળણત્તા, તં જહા--સેલથંમે ૧, અટ્ઠિથંમે ૨,
દારુથંમે ૩, તિણિસલયાથંમે ૪ । એવામેવ ચઉઞ્ચિહે માળે પળણત્તે,

લિયા જાતા હૈ ૨ । તૃતીય એક એસા હોતા હૈ જો પરીપહાદિકોં સે પરા-
જિત હો જાને પર મી પુનઃ ઉન્હેં પરાજિત કર દેતા હૈ ૩ ચૌથા એક
સાધુપુરુષ એસા હોતા હૈ જો પરીપહાદિકોં કે એક ઘાર પરાજિત હોકર
ઘારઘાર પરાજય પાતા રહતા હૈ ૪ ॥ ૫૪ ॥

એવો હોય છે કે જે પરીપહાદિકો પર એકવાર વિજય પ્રાપ્ત કરીને તેમના દ્વારા
પુનઃ પરાજિત થનારો હોય છે (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે
એક વાર તો પરીપહાદિ દ્વારા પરાજિત થાય છે પણ પુનઃ તેમને પરાજિત
કરી નાખે છે. (૩) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે પરીપહાદિકો દ્વારા
એક વાર પણ પરાજિત થાય છે અને વારંવાર પણ પરાજિત થતો રહે છે. સૂ. ૫૪

तं जहा-सेलथंभसमाणे जाव तिणिसलयाथंभसमाणे ४, ॥

सेलथंभसमाणं माणं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ णेरइ-
एसु उववज्जइ १, एवं जावतिणिसलयाथंभसमाणं माणं अणु-
प्पविट्ठे जीवे कालं करेइ देवेसु उववज्जइ ४ । २ ।

चत्तारि केयणा पणत्ता, तं जहा-वंसीमूलकेयणे १, मेंढ-
विसाणकेयणे २, गोमुत्तियाकेयणे ३, अवलेहणियाकेयणे ४ ।
एवामेव - चतुव्विहा माया पणत्ता, तं जहा-वंसीमूलकेयणस-
माणा जाव अवलेहणियाकेयणसमाणा ॥४॥

वंसीमूलकेयणसमाणं मायं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ
णेरइएसु उववज्जइ १, मेंढविसाणकेयणसमाणं मायमणुप्पविट्ठे
जीवे कालं करेइ तिरिक्खजोणिएसु उववज्जइ २, गोमुत्तियाकेय-
णसमाणं मायं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ मणुस्सेसु उवव-
ज्जइ ३, अवलेहणियाकेयणसमाणं मायमणुप्पविट्ठे जीवे कालं
करेइ देवेसु उववज्जइ । ४-३ ।

चत्तारि वत्था पणत्ता, तं जहा--किमिरागरत्ते १, कदम-
रागरत्ते २, खंजणरागरत्ते ३, हलिद्वरागरत्ते ४ । एवामेव चउव्विहे
लोहे पणत्ते, तं जहा--किमिरागरत्तवत्थसमाणे १, कदमरागरत्तव-
त्थसमाणे २, खंजणरागरत्तवत्थसमाणे ३, हलिद्वरागरत्तवत्थसमाणे ४ ।

किमिरागरत्तवत्थसमाणं लोभमणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ
णेरइएसु उववज्जइ १, तहेव जाव हलिद्वरागरत्तवत्थसमाणं लोभ-
मणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ देवेसु उववज्जइ ४, ४। सू०५५

छाया—चतस्रो राजयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्वतराजिः १, पृथिवीराजिः २, बालुकाराजिः ३, उदकराजिः ४। एवमेव चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—पर्वतराजिसमानः १, पृथिवीराजिसमानः २, बालुकाराजिसमानः ३, उदकराजिसमानः ४।

पर्वतराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते १, पृथिवीराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति तिर्यग्योनिकेषूपपद्यते २, बालुकाराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति मनुष्येषूपपद्यते ३, उदकराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ४। १।

चत्वारः स्तम्भाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—शैलस्तम्भः १, अस्थिस्तम्भः २, दारुस्तम्भः ३, तिनिश्लतास्तम्भः ४। एवमेव चतुर्विधो मानः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—शैलस्तम्भसमानः यावत् तिनिश्लतास्तम्भसमानः। ४।

शैलस्तम्भसमानं मानमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते (१) एवं यावत् तिनिश्लतास्तम्भसमानं मानमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते। ४। ॥ २ ॥

चत्वारि केतनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—वंशीमूलकेतनं १, मेढूविषाणकेतनं २, गोमूत्रिकाकेतनम् ३, अवलेखनिकाकेतनम् ४। एवमेव चतुर्विधा माया प्रज्ञप्ता, तद्यथा—वंशीमूलकेतनसमाना यावत् अवलेखनिकाकेतनसमाना। ४।

वंशीमूलकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते १, मेढूविषाणकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति तिर्यग्योनिकेषूपपद्यते २, गोमूत्रिकाकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति मनुष्येषूपपद्यते ३, अवलेखनिकाकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ४,। ३। ॥

चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—कृमिरागरक्तं १, कर्दमरागरक्तं २, खञ्जनरागरक्तं ३, हरिद्रारागरक्तम् ४। एवमेव चतुर्विधो लोभः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—कृमिरागरक्तवस्त्रसमानः १, कर्दमरागरक्तवस्त्रसमानः २, खञ्जनरागरक्तवस्त्रसमानः हरिद्रारागरक्तवस्त्रसमानः ४।

कृमिरागरक्तवस्त्रसमानं लोभमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते १, तथैव यावत् हरिद्रारागरक्तवस्त्रसमानं लोभमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ४,। ४। सू० ५५ ॥

इस प्रकार से जय के संबंध में कह कर अब सूत्रकार यह कहते हैं कि—जीवको जय वास्तव में कषायों का ही करना चाहिये अतः

आ प्रकारे जयनु प्रतिपादन करीने सूत्रकार हवे ओ वातनुं निःपण्य करे छे के ओवोओ अरी रीते तो कषायो पर विजय भेजववो ओधओ.

ટીકા—“ ચત્તારિ રાઈઓ ” ઇત્યાદિ—રાજયઃ—રેખાઃ, તાશ્વતસઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—પર્વતારાજિઃ—પર્વતે રાજિઃ—પર્વતોલ્લિખિતા રેખેત્યર્થઃ ૧, પૃથિવીરાજિઃ—પૃથિવ્યામુલ્લિખિતા રેખા ૨, વાલુકારાજિઃ—વાલુકાયાં વિલિખિતા રેખા ૩, ઉદકરાજિઃ—ઉદકે—જલે કૃતા રેખા ૪। ઇત્યં દૃષ્ટાન્તમુક્ત્વા દાષ્ટાન્તિકમાહ—“ એવામેવ ” ઇત્યાદિ—એવમેવ—પર્વતાદિરાજિવદેવ, ક્રોધઃ — કષાયવિશેષઃ, ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તદ્યથા—પર્વતરાજિસમાનઃ—પર્વતોલ્લિખિતરેખા તુલ્યઃ ક્રોધો ભવતિ, યથા પર્વતોલ્લિખિતા રેખા દૃઢત્વાદનપાયિની ભવતિ, તથા તત્સદૃશઃ ક્રોધો—પિ દૃઢાનુબન્ધત્વાદનપાયો ભવતિ । અયં ચાનન્તાનુબન્ધિસ્વરૂપો ભવતીતિ ૧। તથા—પૃથિવીરાજિસમાનઃ ક્રોધઃ, યથા—પૃથિવ્યામુલ્લિખિતા રેખા હીનત્વાદલપા-
કષાય કા સ્વરૂપ કહા જાતા હૈ—“ ચત્તારિ રાઈઓ પળ્ળત્તાઓ તં જહા ” ઇત્યાદિ । ૫૨

ટીકાર્થ—રાજિર્થા (તહ) ચાર કહી ગઈહૈં । જૈસે પર્વતરાજિ ૧, પૃથિવીરાજિ ૨, વાલુકારાજિ ૩, ઉદકરાજિ ૪ । હસી પ્રકાર સે અનન્તાનુબન્ધી ૧, અપ્રત્યાખ્યાન ૨, પ્રત્યાખ્યાન ૩, ઓર સંજ્વલન સમ્બન્ધી ક્રોધ ઓ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ ૧, પર્વતરાજી કે સમાન હોતા હૈ, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ ૨, પૃથિવીરાજીકે સમાન હોતા હૈ, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ ૩, વાલુકારેખા કે સમાન હોતા હૈ, સંજ્વલન અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ ૪ । જલરેખા સમાન હોતા હૈ ।

“ પવ્વઈ રાઈસમાણં કોહં અણુ ” ઇત્યાદિ ।

પર્વતરાજી કે સમાન અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધમેં પ્રવિષ્ટ હુવા જીવ યદિ મરતા હૈ તો વહ નૈરયિકોમેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ, દ્વીતીય પૃથિવીરાજી કે સમાન અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધમેં પ્રવિષ્ટ હુવા જીવ યદિ મરતા હૈ તો

તેથી હવે સૂત્રકાર કષાયોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

ચત્તારિ રાઈઓ પળ્ળત્તાઓ—તંજહા ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—ચાર પ્રકારની રાજિઓ કહી છે. તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—
(૧) પર્વતરાજિ, (૨) પૃથ્વીરાજિ, (૩) વાલુકારાજિ અને (૪) ઉદકરાજિ.

એ જ પ્રમાણે ક્રોધના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંજ્વલન.

અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ પર્વતરાજિ સમાન છે, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ પૃથ્વી-રાજિ સમાન છે, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ વાલુકારેખા સમાન છે, અને સંજ્વલન ક્રોધ જલરેખા સમાન છે.

“ પવ્વઈ રાઈ સમાણં કોહં અણુ ” ઇત્યાદિ—પર્વતરાજિ સમાન અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો સરકી (મરી) જાય છે, તો નરક-

ડડ્યાસેનૈવાપનીયતે, તથૈવ યઃ ક્રોધો હીનાનુબન્ધત્વાદપનીયતે સ પૃથિવીરાજિસ-
માનઃ ક્રોધઃ, અયં ચાડપ્રત્યાખ્યાનરૂપો ભવતીતિ ૨। તથા વાલુકારાજિસમાનઃ
વહ તિર્યશ્ચગતિમે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તીસરા વાલુકારાજી કે સમાન
પ્રત્યાખ્યાન ક્રોધમે પ્રવિષ્ટ હુવા જીવ યદિ મરતા હૈં વહ મનુષ્યગતિમે
ઉત્પન્ન હોતા હૈ, ઓર ચોથા ઉદકરાજી કે સમાન સંજ્વલન ક્રોધ મેં
પ્રવિષ્ટ હુવા જીવ યદિ મરજાતા હૈ તો વહ દેવગતિ મેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ,
યહાં રાજી રેખાકા વાચક શબ્દ હૈ, જિસ પ્રકાર પર્વત કે ડપર ઉત્કીર્ણ
(ઉકેરી ગઈ) રેખા દઢ હોકર મિટતી નહીં હૈ, ચિરકાલ તક સ્થાયી
રહતી હૈ વૈસે હી જો ક્રોધ દઢાનુબન્ધવાલા હોતા હૈ વહ જલ્દી શાન્ત
નહીં હોતા હૈ, કિન્તુ ચિરકાલ તક સ્થાયી રહતા હૈ દીર્ઘ સંસાર કા
કારણ હોતા હૈ । ઇસલિયે ઇસે ક્રોધકો પર્વતરેખાકે સમાન પ્રગટ ક્રિયા
ગયા હૈ, દ્વિતીય ક્રોધ કો પૃથિવીરેખાકે સમાન કહા ગયા હૈ ઉસકા
કારણ ઇસા હૈ કિ પૃથિવી પર કી ગઈ રેખા પર્વત પર કી ગઈ રેખા
હીન હોતી હૈ વહ દીર્ઘકાલ તક સ્થાયી નહીં રહ સકતી હૈ ધીરે ૨ અલ્પ
પ્રયાસ સે મિટાઈ જા સકતી હૈ । ઇસી પ્રકાર દ્વિતીય ક્રોધ બી હીના-
નુબન્ધ હોને સે દૂર ક્રિયા જા સકતા હૈ ૨, તૃતીય પ્રકાર કા ક્રોધ

ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મરી
જાય તો તિર્યગ્ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો
જીવ જો મૃત્યુ પામે તો મનુષ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સંજ્વલન ક્રોધમાં
પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મૃત્યુ પામે તો દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં
“ રાજિ ” પદ રેખાનું વાચક છે. જેમ પર્વત પર ઉત્કીર્ણ થયેલી રેખા
લાંબા સમય સુધી નષ્ટ થતી નથી, એ જ પ્રમાણે જે ક્રોધ દઢાનુબન્ધવાળો
હોય છે, તે જલ્દી શાન્ત થતો નથી, પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સ્થાયી રહે છે,
દીર્ઘ સંસારનું કારણ બને છે, તે કારણે એવા ક્રોધને શૈલરેખા સમાન કહ્યો
છે. બીજા ક્રોધને (અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધને) પૃથ્વી પર કરેલી રેખાસમાન કહ્યો
છે, કારણ કે પૃથ્વી પર કરવામાં આવેલી રેખા શૈલરેખા જેટલા દીર્ઘકાળ
પર્યન્ત ટકી શકતી નથી—તેને ધીરે ધીરે અલ્પ પ્રયાસથી પણ નષ્ટ કરી
શકાય છે. એ જ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ પણ હીનાનુબન્ધવાળો હોવાને
કારણે દૂર કરી શકાય એવો હોય છે. ત્રીજા પ્રકારનો ક્રોધ રેતી પર કરેલી રેખા

ક્રોધઃ, યથા-વાલુકાયાં કૃતા રેખા હીનતરત્વાદકસ્માદુત્થિતૈઃ પવનાદિમિરપની-
યતે, તથૈવ યઃ ક્રોધો હીનતરાનુબન્ધત્વાદપનીતો ભવતિ, સ ક્રોધો વાલુકારાજિ-
સમાનઃ । અયં ક્રોધઃ પ્રત્યાખ્યાનાઽઽવરણરૂપોભવતિ ૩ । તથા-ઉદકરાજિસ-
માનઃ ક્રોધઃ । યથા-ઉદકે કૃતા રેખા હીનતમત્વાત્ સ્વયમેવાપનીતા ભવતિ,
તથૈવ યઃ ક્રોધો હીનતમાનુબન્ધત્વાત્ સ્વયમેવાપયાતિ સ ક્રોધ ઉદકરાજિસમાનો
ભવતિ અયં ચ સંજ્વલનરૂપો ભવતીતિ ।

इत्थं क्रोधस्य चतुरो भेदानुपदश्यं सम्प्रति तत्र प्रविष्टा जीवाः कां गतिं
लभन्त इत्याह-“ पुढविराइसमाणं कोहं ” इत्यादि । तत्र प्रथमे भेदेऽनुप्रविष्टो
जीवः कालं करोति स नैरयिकेषूत्पद्यते १, द्वितीये तिर्यग्योनिकेषु २, तृतीये
मनुष्येषु ३, चतुर्थे तु देवेषु ४ ॥

इति क्रोधचतुष्टयानुप्रविष्टजीवस्य गतिचतुष्टयनिरूपणम् । १ ।

વાલુકાકે ઝપર કી ગર્ઈ રેખા સમાન હોતા હૈ, જૈસે-વાલુકા મેં કી ગર્ઈ
રેખા પૃથિવી કે ઝપર કી ગર્ઈ રેખા કે સમાન અપેક્ષાકૃત હીનતર હલ્કી
હોતી હૈ, અધિક સમય તક સ્થાયી નહીં રહતી હૈ અકસ્માત-ઉત્થિત
વાયુ આદિ કારણોં સે વહ દૂર કી જાતી હૈ, ડસી પ્રકાર તૃતીય ક્રોધ
મી હીનતરાનુબન્ધ હોને સે શીઘ્ર દૂર કિયા જા સકતા હૈ, હસી કારણ
હસે વાલુકારાજિ (રેખા-લકીર) કહા ગયા હૈ, તથા ચૌથા ક્રોધ જો
કિ જલરેખા સમાન કહા ગયા હૈ ડસકા તાત્પર્ય ંસા હૈ કિ વહ અપને
આપ મિટ જાતા હૈ હસે હટાને મેં પ્રયાસ નહીં કરના પડતા હૈ, જલ
રેખા ધૂલી મેં કી ગર્ઈ રેખાસે હીનતમ-હલ્કી હોતી હૈ, અતઃ વહ હીન-
તમ અનુબન્ધવાલી હોતી હૈ હસી કારણ શૈલગત રેખા જૈસે ક્રોધ કો
અનન્તાનુબન્ધી સ્વરૂપ, ંર પૃથિવીગત રેખા જૈસે ક્રોધકો અપ્રત્યાખ્યાન

સમાન હોય છે. જેમ રેતીપર કરેલી રેખા પૃથ્વીપર કરેલી રેખા કરતા હીન-
તર હોય છે. અધિક સમય સુધી સ્થાયી રહે એવી હોતી નથી, અકસ્માત
કોઈ વાયુ આદિનો અપાટો આવે તો પણ તે નષ્ટ થઈ જાય એવી હોય છે,
એ જ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ પણ હીનતરાનુબન્ધવાળો હોવાથી શીઘ્ર દૂર
કરી શકાય એવો છે, તેથી તેને વાલુકારાજિ સમાન કહ્યો છે. સંજ્વલન
ક્રોધને જલરેખા સમાન કહેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

આ ક્રોધ પોતાની જાતે જ શાન્ત થઈ જાય છે-તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ
કરવો પડતો નથી જલરેખા વાલુકારેખા કરતાં પણ હીનતમ-હલ્કી હોય છે.
તે કારણે તે હીનતમ અનુબન્ધવાળી હોય છે. આ કારણે શૈલગત રેખા જેવા ક્રોધને
અનન્તાનુબન્ધી સ્વરૂપ, પૃથ્વીગત રેખા સમાન ક્રોધને અપ્રત્યાખ્યાત રૂપ,

અથ માનપ્રરૂપણા—

“ ચત્તારિ થંભા ” ઇત્યાદિ—સ્તમ્ભાઃ—પ્રસિદ્ધાઃ, તે ચત્તારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, શૈલસ્તમ્ભઃ—શૈલઃ—શિલાયા વિકારઃ શૈલઃ—પાપાણમયઃ, સ ચાસૌ સ્તમ્ભશ્ચ શૈલ-સ્તમ્ભઃ ૧, અસ્થિસ્તમ્ભઃ—અસ્થિ—પ્રસિદ્ધં, તદ્રૂપસ્તમ્ભઃ ૨, દારુસ્તમ્ભઃ—દારુ-કાષ્ઠં, તદ્રૂપસ્તમ્ભઃ ૩, તિનિશલતાસ્તમ્ભઃ—તિનિશઃ—તદારુયવૃક્ષવિશેષઃ ‘વઙ્ગુલ’ ઇતિ તત્પર્યાયઃ, તસ્ય લતા તિનિશલતા, સા ચાત્યન્તમૃદ્વી ભવતિ, તદ્રૂપસ્તમ્ભઃ ૪।

“ एवामेवे ”—ત્યાદિ—एवमेव—સ્તમ્ભવદેવ માનશ્ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા-‘ શૈલસ્તમ્ભસમાન ’—ઇત્યારમ્ભ ‘ યાવત્ ’ તિનિશલતાસ્તમ્ભસમાન ઇતિપર્યન્તો માનો વોધ્યઃ, एवं च—શૈલસ્તમ્ભસમાનઃ ૧, અસ્થિસ્તમ્ભસમાનઃ ૨, દારુસ્તમ્ભ-રૂપ, ધૂલિગત રેખા જૈસે ક્રોધ કો પ્રત્યાખ્યાતરૂપ, एवं जलगत रेखा जैसे क्रोध को संज्वलनरूप कहा गया है ।

“ चत्तारि थंभा पण्णत्ता ” ઇત્યાદિ । માનકષાય કી પ્રરૂપણા કરને કે લિયે ચાર સ્તમ્ભો કી પ્રરૂપણા સૂત્રકાર કરતે હૈ—સ્તમ્ભ ચાર કહે ગયે હૈ, જૈસે—શૈલસ્તમ્ભ ૧, અસ્થિસ્તમ્ભ ૨, દારુસ્તમ્ભ ૩ ઓર તિનિ-શલતા (તૃણ) સ્તમ્ભ ૪ । હસી પ્રકાર સે ચાર પ્રકારકા માન કહા ગયાહૈ, જૈસે—શૈલસ્તમ્ભ સમાન માન ૧, યાવત્—તિનિશલતાસ્તમ્ભ સમાન માન ૪ તાત્પર્ય હસં કથન કા ઇસા હૈ—પત્થર સે બનાયા ગયા જો સ્તમ્ભ હોતા હૈ વહ શૈલસ્તમ્ભ હૈ, યહ શૈલસ્તમ્ભ ચાહે ભલે ઢૂટ જાય લેકિન શુકતા નહીં, હસી પ્રકાર જો જીવ શૈલસ્તમ્ભ સમાન માનકષાયવાલા હોતા

વાલુકારેખા સમાન ક્રોધને પ્રત્યાખ્યાત રૂપ અને જલરેખા સમાન ક્રોધને સંજ્વલન રૂપ કહ્યો છે

“ ચત્તારિ થંભા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

માનકષાયની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર ચાર પ્રકારના સ્તંભોની પ્રરૂપણા કરે છે. સ્તંભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શૈલસ્તંભ (૨) અસ્થિસ્તંભ, (૩) દારુસ્તંભ અને (૪) તિનિશલતા સ્તંભ એ જ પ્રમાણે માનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શૈલસ્તંભ સમાન માન ઇત્યાદિ “ તિનિશલતા સ્તંભ સમાન માન ” પર્યન્તના ચાર પ્રકાર સમજવા.

આ કથનને ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—પત્થરમાંથી બનાવેલા સ્તંભને શૈલસ્તંભ કહે છે. આ શૈલસ્તંભ ભડે ઢૂટી જાય પણ બૂકતો નથી. એ જ પ્રમાણે જે મનુષ્ય શૈલસ્તંભ સમાન માન કષાયવાળો હોય છે, તે કોઈ પણ

સમાન: ૩, તિનિશલતાસ્તમ્ભસમાનશ્ચ ૪ માનો ભવતિ । ક્રોધવન્માનોઽપ્યનન્તાનુ-
 વન્ધ્યપ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યાખ્યાનાઽઽવરણસંજ્વલનરૂપઃ ક્રમેણ જ્ઞેયઃ । તત્ર શૈલાદિસ્ત-
 હૈ વહ કમી મી કિસીમી હાલન મેં હુકનો નહીં હૈ ઉસકા સર્વનાશ હી
 ક્યોં ન હો જાય । અસ્થિસ્તમ્ભ સમાન જો માન હોતા હૈ વહ-શૈલ-
 નિર્મિત સ્તમ્ભ કી અપેક્ષા કમ કડા હોતા હૈ અધિકતમ આયાસ સે
 કદાચિત્ હુકાયા મી જા સકતા હૈ, હસી પ્રકાર જો માન અસ્થિનિર્મિત
 સ્તમ્ભ જૈસા હોતા હૈ વહ અધિકાઽધિક આયાસ સે વિનમ્ર કિયા મી
 જા સકતા હૈ ૨ । દારુ-લકડી કા જો સ્તમ્ભ હોતા હૈ વહ અસ્થિ-
 નિર્મિત સ્તમ્ભ કી અપેક્ષા કડાઈ મેં અધિક હીન હોતા હૈ યહ અલ્પ
 પ્રયાસ સે વિનમ્ર કર દિયા જાતા હૈ । હસી પ્રકાર જો માન કાઠનિ-
 મિત શૈલકા જૈસા હોતા હૈ વહ મી અલ્પ પ્રયાસસે હી વિનમ્ર હો જાતા
 હૈ । ઓર જો તિનિશવૃક્ષ કી લતાસે નિર્મિત સ્તમ્ભ હોતા હૈ વહ કાઠ
 નિર્મિત સ્તમ્ભ કી અપેક્ષા કડાઈ મેં બિલકુલ હી હીન હોતા હૈ અતઃ
 હસે હુકાને મેં નગળ્ય જૈસા પ્રયાસ કરના પડતા હૈ યહ બહુત જલ્દી
 હુક જાતા હૈ । હસી પ્રકાર જો માન તિનિશવૃક્ષલતા નિર્મિત સ્તમ્ભ
 જૈસા હોતા હૈ વહ બહુત હી શીઘ્ર પ્રયાસસે હુકા દિયા જાતાહૈ । શૈલ-

પરિસ્થિતિમાં બ્રૂકતો નથી, તેનો સર્વનાશ થઈ જાય તો પણ તે માનકથાઓ
 ત્યાગ કરતો નથી. અસ્થિસ્તંભ સમાન જે માન હોય છે, તે શૈલ નિર્મિત
 સ્તંભ કરતાં ન્યૂનતર ચીકાશવાળું હોય છે. અસ્થિ સ્તંભને અધિકતમ પ્રયત્નો
 વડે ક્યારેક હુકાવી પણ શકાય છે, એ જ પ્રમાણે જે માન અસ્થિ સ્તંભ
 સમાન હોય છે, તેને અધિક અધિક પ્રયાસો દ્વારા વિનમ્ર પણ કરી શકાય
 છે કાષ્ટ નિર્મિત સ્તંભને ઠાડસ્તંભ કહે છે. તે સ્તંભ અસ્થિનિર્મિત સ્તંભ
 કરતાં પણ કઠિનતાની અપેક્ષાએ અધિક હીન હોય છે. જેમ કાષ્ટનિર્મિત
 સ્તંભને અલ્પ પ્રયાસથી પણ બ્રૂકાવી શકાય છે, એ જ પ્રમાણે કાષ્ટનિર્મિત
 સ્તંભ જેવા માનને પણ અલ્પ પ્રયાસથી વિનમ્ર કરી શકાય છે. તિનિશ
 વૃક્ષની લતામાંથી બનાવેલા સ્તંભને તિનિશલતા સ્તંભ કહે છે. તે કાષ્ટ
 નિર્મિત સ્તંભ કરતાં પણ ન્યૂનતમ કઠિનતાવાળો હોય છે. જેમ તેને હુકાવવા
 માટે નહીં જેવા પ્રયાસની જ જરૂર પડે છે, તેમ તિનિશલતા સમાન માનને
 પણ બહુ જ ન્યૂન પ્રયાસથી પણ હુકાવી શકાય છે.

અનન્તાનુબન્ધી માનને શૈલ સ્તંભ સમાન, અપ્રત્યાખ્યાની માનને અસ્થિ
 નિર્મિત સ્તંભ સમાન, પ્રત્યાખ્યાની માનને કાષ્ટ નિર્મિત સ્તંભ સમાન અને
 સંજ્વલન માનને તિનિશ વૃક્ષલતા નિર્મિત સ્તંભ સમાન કહ્યું છે.

મ્મસમાનમાનોદયવર્તિજીવસ્ય ફલ્લાનિ દર્શયતિ-“ સેલથંમસમાણં માણં ” इत्यादिना । एतद्विवरणं क्रोधोदयवर्तिजीवफलसूत्रवद् बोध्यम् । । २ ।

“ चत्वारि केयणा ” इत्यादि—केतनानि-सामान्येन वक्राणि वस्तूनि, यद्वा-पुष्पकरण्डस्य वंशादिदलकनिर्मितमुष्टिग्रहणस्थानानि, तानि च वक्राणि भवन्ति, परन्त्वत्र केतनपदेन सामान्येन वक्राणि वस्तूनि गृह्यन्ते, तानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-वंशीमूलकेतनं-वंशी-वंशः तस्या मूलं वंशीमूलं, तच्च तत्के-

निर्मित स्तम्भ जैसा अनन्तानुबन्धीमान अस्थिनिर्मित स्तम्भ जैसा अप्रत्याख्यानानीमान काष्ठनिर्मित शैल जैसा प्रत्याख्यानानीमान, और तिनिश वृक्षलता जैसा संज्वलनमान होता है । तिनिश वृक्षका पर्याय ‘वज्जुल’ ऐसा भी है इसकी लता मृद्वी-अति कोमल होती है-जल्दी झुक जाती है । शैलनिर्मित स्तम्भ जैसा मानवाला जीव मर कर नरकगति में, अस्थिनिर्मित स्तम्भ जैसा मानयुक्त जीव मरकर तिर्यञ्चगति में, काष्ठनिर्मित स्तम्भ जैसा मानशाली जीव मरकर मनुष्यगतिमें, और तिनिश वृक्षलता निर्मित स्तम्भ जैसा मानसंयुक्त जीव मरकर देवगतिमें जाता है । और अवशिष्ट कथन क्रोधोदयवर्ती जीव फलसूत्र जैसा जानना चाहिये ।

“ चत्वारि केयणाणि ” इत्यादि । चार वक्र-ટેલી વસ્તુયેં કહી ગઈ છે, યહાં-“ કેતન ” શબ્દ સામાન્ય રૂપસે વક્રતા કા વાચક છે । ઇસસે જો વક્ર વસ્તુયેં હેં વે ગૃહીત કી ગઈ હેં । અથવા-પુષ્પકરણ્ડક (સાજી) કો ઉઠાને મેં જો વાંશ કી ડણ્ટી લગી છે વહી વક્રતાકેતન

તિનિશ વૃક્ષને વજ્જુલ પણ કહે છે. તેની લતા મૃદ્વી અને કોમળ હોય છે, તેથી તે જલ્દી નમી જાય એવી હોય છે. શૈલનિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો જીવ મરીને નરકગતિમાં, અસ્થિનિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો મનુષ્ય મરીને તિર્યંચ ગતિમાં, કાષ્ઠ નિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો પુરુષ મરીને મનુષ્ય ગતિમાં અને તિનિશ વૃક્ષલતા નિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો પુરુષ મરીને દેવગતિમાં જાય છે બાકીનું સમસ્ત કથન ક્રોધોદયવર્તી જીવફલ સૂત્ર અનુસાર સમજવું “ ચત્તારિ કેયણાણિ ” ઇત્યાદિ—

ચાર પ્રકરની વક્ર વસ્તુઓ કહી છે. અહીં “ કેતન ” પદ સામાન્ય રૂપે વક્રતાનું વાચક છે. તેના દ્વારા અહીં વક્ર વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, અથવા કરંડકને-ટોપલીને બનાવવામાં જે વાંસની ચીપો વપરાય છે તેમને અહીં ‘ વક્રતાકેતન ’ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે ચાર પ્રકારની

તનં ચ વંશીમૂલકેતનં-વંશીમૂલરૂપવક્રમિત્યર્થઃ ૧, તથા-મેદૂવિષાણકેતનં-મેદૂઃ-મેષઃ, તસ્ય વિષાણં-શૃંગં મેદૂવિષાણં, તચ્ચ તત્કેતનં ચ તથા ૨, ગોમૂત્રિકાકેતનં ગોમૂત્રિકા-પ્રસિદ્ધા, તદ્રૂપં કેતનમ્ ૩, અવલેખનિકાકેતનમ્-અવલેખનિકા-પાટ્યમાનવંશશલાકાપ્રભૃતેઃ સૂક્ષ્મતરા (પ્રતન્ચી) ત્વક્, તદ્રૂપં કેતનમ્ ૪।

“ એવામેવે ”—ત્યાદિ-એવમેવ-કેતનવદેવ, માયા-કષાયવિશેષઃ, ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞા, તદ્યથા-વંશીમૂલકેતનસમાના-વંશીમૂલકેતનસદૃશી માયા ભવતિ, તત્ત્વાદૃશ્યં ચ માયાયાં તદ્વતામનાર્જવભેદાત્ । તથાદિ-યથા વંશીમૂલમતિગુપ્તવક્રં ભવતિ, તથા માયાવિનાં માયાઽપિ વક્રવક્રા ભવતિ ૧, ‘ યાવત્ ’ વંશીમૂલકેતન-સમાનેત્યારમ્બ્ય ‘ અવલેખનિકાકેતનસમાનેનિર્પર્યન્તા માયા વોધ્યા, એવં ચ-મેદૂ-

શબ્દ સે યહાં ગૃહીત હૈ । વક્ર ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે-વંશીમૂલકેતન- (વાંસકી જડરૂપ વક્રતા) ૧ મેષવિષાણકેતન (મેષસીંગરૂપ વક્રતા) ૨ ગોમૂત્રિકા કેતન (ગોમૂત્રકી રેખારૂપ વક્રતા) ૩ ઓર અવલેખનિકા કેતન (વાંસકી શલાકા) પેંચકો છોલતે સમય જો ઉસકા ઉપર-નીચેકા છોલન નિકલતા હૈ વહ નિકલતે હી વક્ર હોતા હૈ એસા જો કેતન હૈ વહ અવલેખનિકા કેતન હૈ ૪ । જૈસે યે કેતન ચાર કહે ગયે હૈં, હસી પ્રકાર માયારૂપકષાય વિશેષ બી ચાર કહા ગયા હૈ । इनमें एक माया ऐसी होती है जो वंशीमूल केतन जैसी होती है । वांसका मूल भाग बहुत अधिक अनार्जवतावाला (वक्र) होता है । अतः-अतिगुप्त वक्रतावाला होने से उसकी वक्रता कटती नहीं है, उसी प्रकार मायावियों की भी जिस माया कटती नहीं है ऐसी वह वक्र वक्रमाया वंशीमूलकेतन जैसी कही गई है । मेदूविषाण केतन के स-

વક્ર વસ્તુઓ કહી છે-જેમકે (૧) વંશીમૂલકેતન (વાંસની જડરૂપ વક્રતા) (૨) મેદૂ વિષાણુ કેતન (ઘેટાના સીંગ સમાન વક્રતા) (૩) ગોમૂત્રિકા કેતન (ગોમૂત્રની રેખા રૂપ વક્રતા) (૪) અવલેખનિકા કેતન (વાંસની સળીઓને છોલતી વખતે તેનો જે છોલ પડે છે તે વક્ર જ હોય છે. એવી તે વક્રતાને અવલેખનિકાકેતન કહે છે. આ કેતનના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એવા જ ચાર પ્રકાર માયારૂપ કષાય વિશેષના પણ કહ્યા છે.

(૧) “ વાંસમૂલ કેતન સમાન માયા ”—વાંસનો મૂળ ભાગ ખૂબ જ અનાર્જવતાવાળો હોય છે. તે કારણે તે અતિગુપ્ત વક્રતાવાળો હોય છે, તેથી તેની વક્રતાની ખબર પણ પડતી નથી. એ જ પ્રમાણે માયાવી પુરુષોની માયાને જાણી શકાતી નથી એવી તે વક્ર-વક્ર માયાને વાંસમૂલ કેતન જેવી

વિષાણકેતનસમાના ૨, ગોમૂત્રિકાકેતનસમાના ૩, અવલેખનિકાકેતનસમાના
 ચ માયા ભવતીતિ પર્યવસિતમ્ । તત્ર મેઢવિષાણકેતનસમાના માયિનાં માયા વક્રા
 ભવતિ ૨, ગોમૂત્રિકાકેતનસમાના માયાઽલ્પવક્રા ભવતિ ૩, અવલેખનિકાકેતન-
 સમાના માયા તુ અલ્પતરવક્રા ભવતિ ૪। ઇયં ચ ક્રમેણાનન્તાનુબન્ધ્ય ૧ પ્રત્યા-
 ળ્યાન ૨ પ્રત્યાલ્યાનાઽઽવરણ ૩ સંજ્વલન ૪ રૂપા બોધ્યા અપરે તુ પ્રત્યેકં માયા-
 ઽનન્તાનુબન્ધ્યાદિરૂપાઽસ્તીત્યાહુઃ, અત એવાનન્તાનુબન્ધિન્યા માયાયા ઉદયેઽપિ
 દેવત્વાદિપ્રાપ્તિર્ન વિરુદ્ધયતે । તત્ર ક્રમેણ વંશીમૂલકેતનસમાનાદિ-માયાચતુષ્ટયાનુ-
 પ્રવિષ્ટજીવસ્ય ગતિં દર્શયતિ-“ વંશીમૂલકેતનસમાણં માયં ” इत्यादिना, तत्रा-
 ऽऽद्यां मायामनुप्रविष्टो मायोदयवर्ती जीवः कालं करोति चेद् नैरथिकेषु-नारके-

માન વહ માયા હૈ જો કેવલ વક્ર હોતી હૈ । તથા ગોમૂત્રિકાકેતન
 સમાન વહ માયા હૈ, એવં અવલેખનિકા કેતન સમાન વહ માયા હૈ જો
 અલ્પતર વક્રતાવાલી હોતી હૈ । વંશીમૂલ કેતન જૈસી જો માયા હોતી
 હૈ વહ અનન્તાનુબન્ધ સમ્બન્ધી હોતી હૈ । મેઢવિષાણ કેતન જૈસી માયા
 અપ્રત્યાલ્યાન કષાય સમ્બન્ધિની હોતી હૈ । ગોમૂત્રિકા કેતન જૈસી માયા
 પ્રત્યાલ્યાન કષાય સમ્બન્ધિની હોતી હૈ ઓર અવલેખનિકા કેતન જૈસી
 માયા સંજ્વલન કષાય સમ્બન્ધિની હોતી હૈ । કોઈ એક એસા કહતે હૈ
 કિ-પ્રત્યેક માયા અનન્તાનુબન્ધી આદિરૂપ હૈ । ઇસીલિયે અનન્તાનુ-
 બન્ધિની માયા કે ઉદય મેં દેવત્વાદિ પદ પ્રાપ્તિ વિરુદ્ધ નહીં હોતી હૈ ।
 “ વંશીમૂલકેતનસમાણં માયં ” इत्यादि । जो जीव वंशीमूलकेतन
 समान मायामें प्रविष्ट होता है मायोदयवाला होता है ऐसा वह जीव
 यदि कालवश हो जाता है तो वह नरकों में उत्पन्न होता है १ द्वितीय

કહી છે. (૨) “ મેઢ વિષાણ કેતન સમાન માયા ”-જે માયા કેવળ વક્ર જ
 હોય છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) “ ગોમૂત્રિકા કેતન સમાન
 માયા ” જે માયા અલ્પ વક્રતાવાળી હોય છે તેને ગોમૂત્રિકા કેતન સમાન
 માયા કહે છે. (૪) “ અવલેખનિકા કેતન સમાન માયા ”-આ માયા અલ્પતર
 વક્રતાવાળી હોય છે અનન્તાનુબન્ધી માયાને વાંસમૂલ કેતન સમાન, અપ્રત્યા-
 ળ્યાન સંબન્ધી માયાને મેઢ વિષાણ કેતન સમાન, પ્રાયાજ્યાત કષાય સંબન્ધી
 માયાને ગોમૂત્રિકા કેતન સમાન અને સંજ્વલન કષાય સંબન્ધી માયાને અવ-
 લેખનિકા કેતન સમાન કહી છે. કોઈ કોઈ સિદ્ધાંતકારો એવું કહે છે કે
 પ્રત્યેક માયા અનન્તાનુબન્ધી આદિ રૂપ છે. તેથી અનન્તાનુબન્ધિની માયાના
 ઉદયમાં પણ દેવત્વ અદિનો સદ્ભાવ સંભળી શકે છે. “ વંશીમૂલકેતન
 સમાણં માયં ” વાંસનામૂલ કેતન સમાન માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ જીવ (માયાના
 ઉદયવાળો જીવ) જે મૃત્યુ પામે છે, તો નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા

પ્રુત્પદ્યતે ૧, દ્વિતીયમાયાનુપ્રવિષ્ટોજીવસ્તિર્યક્ષુ ૨, તૃતીયમાયાનુપ્રવિષ્ટો મનુ-
ષ્યેષુ ૩, ચતુર્થમાયાનુપ્રવિષ્ટો દેવેષુત્પદ્યતે ૪। ઇતિ માયાચતુષ્ટયાનુપ્રવિષ્ટ-
જીવસ્ય ગતિચતુષ્ટયનિરૂપણમ્ ।

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ—વસ્ત્રાણિ ચત્તારિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—કૃમિરાગ-
રક્તં—કૃમિરાગસૂત્રવિષયે ઇત્થં જનશ્રુતિઃ—ક્વચિદ્દેશે મનુષ્યાદિશોણિતં ગૃહીત્વા
કેનાપિ યોગેન યોજયિત્વા ભાજને સ્થાપ્યતે । તસ્મિન્ પ્રચુરાઃ કૃમયઃ સમુત્પદ્યન્તે ।
તેન પવનાભિલાપિણો ભાજનચ્છિદ્રેભ્યો નિર્ગત્ય તદાસન્નં પર્યટન્તો લાલાજાલં
માયા મેં અનુપ્રવિષ્ટ હુવા જીવ યદિ કાલવશ હોતા હૈ તો વહ તિર્યશ્ચ
ગતિમેં ઉત્પન્ન હોતા હૈ ૨ તૃતીય માયામેં પ્રવિષ્ટ હુવા જીવ યદિ કાલ-
વશ હો જાતાહૈ તો વહ મનુષ્યગતિમેં ઉત્પન્ન હો જાતાહૈ, ઓર ચૌથી માયા
મેં અનુપ્રવિષ્ટ જીવ યદિ કાલવશ હોતાહૈ તો વહ દેવોમેં ઉત્પન્ન હોતાહૈ ૪ ।

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ । વસ્ત્ર ચાર પ્રકાર કે કહે ગયે હૈં,
જૈસે કોઈ એક વસ્ત્ર એસા હોતા હૈ જો કૃમિરાગ સે રંગા હુવા હોતા હૈ,
હસ કૃમિરાગ સૂત્રકે વિષય મેં એસી જનશ્રુતિ સુનને મેં આતી હૈ કિ—
કિસી દેશમેં મનુષ્ય આદિકે શોણિતકો લેકર ઉસમેં કિસી (એક
પદાર્થ) કો યોગકર કિસી પાત્રમેં ઉસે રખા જાતા હૈ, ઉસમેં ધીરે ધીરે
કૃમિયાં(કીડે)ઉત્પન્ન હો જાતેહૈં વે જય પવનાઽભિલાષી હોકર છિદ્રોં દ્વારા
ઉસમેં સે વાહર નિકલ આતે હૈં તય વે ઉસકે આસપાસમેં ઘૂમને ફિરને

પ્રકારની માયાવાળો જીવ જો મૃત્યુ પામે છે તો તિર્યગ્ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય
છે. ત્રીજા પ્રકારની માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મરણ પામે છે તો
મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોથા પ્રકારની માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો
જીવ જો મરણ પામે છે, તો દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

“ ચત્તારિ વત્થા ” ઇત્યાદિ—

વસ્ત્રના ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે તે ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કૃમિ
રાગથી (રંગથી) રંગેલું વસ્ત્ર, (૨) કઢમ રાગથી રંગેલું વસ્ત્ર, (૩) ખંજન
રાગથી રંગેલું વસ્ત્ર અને (૪) હલ્દી-હળદર રાગથી રંગેલું વસ્ત્ર.

કૃમિરાગ સૂત્રના વિષયમાં એવી જનશ્રુતિ (કંતકથા) પ્રચલિત છે કે
કોઈ એક દેશમાં મનુષ્ય આદિનું લેહી લઈને તેમાં કોઈ એક પદાર્થનું મિશ્રણ
કરીને તેને કોઈ પાત્રમાં રાખી મૂકવામાં આવે છે. તેની અંદર ધીમે ધીમે
કૃમીઓ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. તેઓ જ્યારે પવનાભિલાષી થઈને છિદ્રો દ્વારા
બહાર નીકળી આવે છે ત્યારે તેની આસપાસ જ ભર્યા કરે છે અને પોતાની

પ્રમુશ્ચન્તિ । તાશ્ચ કીલકેષુ લગ્નાઃ પરિગૃહ્યન્તે । તત્ કૃમિરાગં પદ્મસૂત્રમુચ્યતે । તત્ત્વ રક્તવર્ણકૃમિસમુત્પન્નત્વાત્ સ્વભાવતઃ એવ રક્તં ભવતીતિ કૃમિરાગરક્તમ્ ૧, તથા-કર્દમરાગરક્તં-કર્દમઃ-ગોમાર્ગાદિપદ્મઃ, તસ્ય રાગઃ-રઙ્ગકરસઃ કર્દમરાગઃ, તેન રક્તમ્ ૨, તથા-સ્વઙ્ગનરાગરક્તં 'સ્વઙ્ગનમિ'તિ દેશીયઃ શબ્દઃ કજ્જલવા-ચકઃ, તસ્ય રાગઃ સ્વઙ્ગનરાગસ્તેન રક્તમ્ ૩, તથા-હરિદ્રા પ્રસિદ્ધા, તસ્યા રાગો હરિદ્રારાગસ્તેન રક્તં હરિદ્રારાગરક્તમ્ ૪,

લગતે હૈં ઓર અપની લાર છોડને લગતે હૈં । ઇસ તરહ વહ લાલા-લાર કીલકોં મેં લગ જાતી હૈ જો કિ વાદમેં ઊઠા લી જાતી હૈ । એસા કૃમિ-રાગવાલા પદ્મસૂત્ર કહા જાતા હૈ યહ પદ્મસૂત્ર રક્તવર્ણવાલે કૃમિયોં સે સમુત્પન્ન હોનેકે કારણ સ્વભાવતઃ હી લાલ હોતા હૈ ।

તથા-કોઈ એક વસ્ત્ર એસા હોતા હૈ જો કર્દમરાગસે રક્ત હોતા હૈ । ગાય આદિ જીવ જિસ રાસ્તેસે નિકલતે હૈં ઊસ માર્ગકા જો પદ્મ હૈ વહ યહાં કર્દમ શબ્દસે ગૃહીત હુવા હૈ । ઇસ કર્દમકા જો રઙ્ગકરસ હૈ વહ કર્દમરાગ હૈ, ઇસસે રંગા હુવા જો વસ્ત્ર હૈ વહ-કર્દમરાગરક્ત વસ્ત્રહૈ । તથા કોઈ એક વસ્ત્ર એસા હોતા હૈ જો સ્વઙ્ગનરાગ સે રક્ત હોતા હૈ । યહાં-"સ્વઙ્ગન" શબ્દ દેશીય હૈ, ઇસકા અર્થ કજ્જલકે રાગસે રંગા હુવા જો વસ્ત્ર હૈ વહ સ્વઙ્ગનરાગરક્ત વસ્ત્ર હૈ । તથા-કોઈ એક એસા વસ્ત્ર હોતા હૈ જો હલદીકે રાગસે રંગા હુવા હોતા હૈ । તો ઇસી તરહ લોભ

લાળ તેના પર છોડવા માટે છે આ લાળ તે છિદ્રો પર જામી જાય છે. તેને ત્યારબાદ એકઠી કરી લેવામાં આવે છે. એવા કૃમી રંગથી રંગેલા વસ્ત્રને કૃમિ રાગવાળું વસ્ત્ર કહે છે. આ વસ્ત્ર લાલ રંગવાળા કૃમીઓના લાળરસ વડે રંગેલું હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ લાલ હોય છે. (૨) કોઈ એક વસ્ત્ર એવું હોય છે કે જે કર્દમ રાગથી રક્ત ધૂંગથી ખરડાયેલું હોય છે. ગાય આદિ પ્રાણીઓ જે માર્ગથી પસાર થતાં હોય છે તે માર્ગનો જે પાંક એટલે કે કાદવ છે તેને અહીં કર્દમ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આ કર્દમનો જે રંગક રસ છે તેનું નામ કર્દમ રાગ છે, તેનાથી રંગાયેલા વસ્ત્રને કર્દમ રાગ રક્ત વસ્ત્ર કહે છે. (૩) કોઈ એક વસ્ત્ર એવું હોય છે કે જે ખંજન રાગથી રક્ત હોય છે. ખંજન એટલે કાજળ. તે કાજળના રંગથી રંગેલા વસ્ત્રને ખંજન રાગ રક્ત વસ્ત્ર કહે છે. (૪) કોઈ એક વસ્ત્ર એવું હોય છે કે જે હળદરના રંગથી રંગેલું હોય છે.

“ एवमेवे ”—त्यादि—एवमेव कृमिरागादिरक्तवस्त्रपदेव, लोभश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—कृमिरागरक्तवस्त्रसमान इत्यादि । तत्र कृमिरागरक्तवस्त्रसमानो लोभो दृढानुबन्धत्वादनन्तानुबन्धी भवति । कर्दमरागरक्तवस्त्रसमानो लोभो हीनानुबन्धत्वाद् अप्रत्याख्यानो भवति । खञ्जनरागरक्तवस्त्रसमानो लोभो हीनतरानुबन्धत्वात् प्रत्याख्यानोऽऽवरणो भवति । हरिद्रारागरक्तवस्त्रसमानश्च लोभो हीनतमानुबन्धत्वात् संज्वलनो भवति । तथाहि—यथा—कृमिरागरक्तं वस्त्रं दग्धमपि रागानुबन्धं न त्यजति, तद्भस्मनोऽपि रक्तत्वात् प्रवालभस्मवत्, तथा यो जीवो मृतोऽपि लोभानुबन्धं न त्यजति तस्य लोभः कृमिरागरक्तवद् दृढोऽनन्तानुबन्धी च

भी चार प्रकारका होता है इनमें—जो लोभ कृमिरागरक्त वस्त्रके समान होता है वह—दृढानुबन्धवाला होने से अनन्तानुबन्ध कषाय सम्बन्धी होता है । कर्दमरागरक्त वस्त्रके समान जो लोभ है वह हीनानुबन्धवाला होनेसे अप्रत्याख्यान कषाय सम्बन्धी होता है । खञ्जन रागरक्त वस्त्रके समान जो लोभ होता है वह हीनतर अनुबन्धवाला होनेसे प्रत्याख्यान कषाय सम्बन्धी होता है । तथा—हरिद्रारागसे रक्त वस्त्र जैसा जो लोभ होता है वह संज्वलनकषाय सम्बन्धी होता है । तात्पर्य ऐसा है—कि कृमिरागवस्त्र चाहे जल भी जाय तो भी अपने एगानुबन्धको जैसे नहीं छोड़ता है । क्यों कि—उसकी भस्म भी प्रवाल सी लाल ही लाल रहती है । उसी तरह जो जीव मर जाने पर भी लोभानुबन्ध को नहीं छोड़ता है उसका वह कृमिरागरक्त की तरह दृढ होने से अनन्तानुबन्ध संबंधी होता है । इसी तरहसे तीनों लोभके विषयमें भी समझ लेना चाहिये इसके

એ જ પ્રમાણે લોભ પણ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) કૃમિરાગ રક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ—અનન્તાનુબન્ધ કષાય સંબંધી જે લોભ છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે (૨) કર્દમરાગ રક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ—અપ્રત્યાખ્યાન કષાય સંબંધી જે લોભ છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે (૩) ખંજન રાગ રક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ—પ્રત્યાખ્યાન કષાય સંબંધી લોભને આ પ્રકારનો લોભ કહે છે. (૪) હળદર રાગરક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ—સંજ્વલન કષાય સંબંધી લોભને આ પ્રકારનો લોભ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જેમ કૃમિરાગરક્ત વસ્ત્ર બળી બળે તો પણ પોતાનો રંગ છોડતું નથી તેની રાખ પણ લાલ રંગની જ હોય છે, એ જ પ્રમાણે જે જીવ પોતાનું મૃત્યુ ધર્ષ બળે તો પણ લોભાનુબન્ધને છોડતો નથી, તેનો તે લોભ કૃમિરાગ રક્ત વસ્ત્રની જેમ દૃઢ હોવાથી અનન્તાનુબન્ધી જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે

મવતીતિ । एवं लोभविशेषत्रयेषि विभावनीयम् । एतत्फलनिरूपकसूत्र क्रोध
फलसूत्रवद् बोध्यम् । इह कषायप्ररूपणा—

गाथाः—“ पञ्चओ पुढवी रेणू, दगं चैव चउत्थयं ।

एसिं राइनिभो कोहो, वुत्तोऽस्सि जिणसासणे । १ ।

सेलो अट्ठी य कट्ठं च, तिणिसस्स लया तहा ।

एसिं थंभसमाणो हि, माणो वुत्तो जिणागमे । २ ।

वंसीमूलं मिढसिंगं, गोमुत्ती अवलेहिया ।

एसिं केयणतुल्लं तु, मायमाहु जिणिस्सरा । ३ ।

किमी पंकोऽज्जनं चात्रि, हालिदा रागदव्वया ।

एएहि रंजियपटी-तुल्लो लोहो विआहिओ । ४ ।

जावज्जीवं वरिसं, चाउम्मासं च पक्खयं ।

कमा जीवाणुगामीमे, नारगत्तादि साहगा । ५ । ”

छाया—“ पर्वतः पृथिवी रेणु-रुदकं चैव चतुर्थकम् ।

एषां राजिनिभः क्रोध, उक्तोऽस्मिञ्जिनशासने । १ ।

शैलः अस्थि च काष्ठं च, तिनिशस्य लता तथा ।

एषां स्तम्भसमानो हि, मान उक्तो जिनागमे । २ ।

वंशीमूलं मेढ्रशृङ्गं, गोमूत्री अवलेखिका ।

एषां केतनतुल्यां तु, मायामाहुर्जिनेश्वराः । ३ ।

कृमिः पङ्कोऽज्जनं चापि, हरिद्रा रागद्रव्यकाणि ।

एतै रञ्जितपटी-तुल्यो लोभो व्याख्यातः । ४ ।

यावज्जीवं च वर्षं, चतुर्मासं च पक्षकम् ।

क्रमाज्जीवानुगामिन इमे, नारकत्वादि साधकाः । ५ । ” इति । मू० ५५ ॥

फलका निरूपक सूत्र क्रोधफल નિરૂપક સૂત્રકી તરહસે જાનના ચાહિયે ।

કષાયપ્રરૂપણા ગાથા—“ પન્ચઓ પુઢવી રેણૂ ” ઇત્યાદિ ।

इस जिनशासनने अनन्तानुबंधी क्रोधको पर्वतकी राजी दरार-तड
के समान कहा है, इस प्रकार अप्रत्याख्यानी क्रोधको पृथिवी अर्थात्
तलाव की पृथिवी की दरार-तडके समान प्रत्याख्यानी क्रोधके रेणु

લોભના બાકીના ત્રણ પ્રકારો વિષે પણ સમજી લેવું. તેના ક્ષણતું નિરૂપણ
કરનાર 'સૂત્ર' પણ ક્રોધકેતુ નિરૂપક સૂત્ર સમાન જ સમજવું કષાયની પ્રરૂપણા
કરતી ગાથાઓ—“ પન્ચઓ પુઢવી રેણૂ ” ઇત્યાદિ.

આ જીન શાસનમાં અનન્તાનુબંધી ક્રોધને પર્વતની રાજી-તડની માફક
કહી છે, એજ રીતે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધને પૃથિવી અર્થાત્ તળાવની પૃથિવની

અર્થાત્ વાલુકાકી લકીરકે સમાન ઓર સંજવલન ક્રોધકો ઉદક પાની કી લકીરકે સમાન કહા હૈ ॥ ૧ ॥

હસી પ્રકાર પ્રથમ ભેદવાલે માનકી પત્થરકે સ્તમ્ભ કે સમાન દૂસરે કો હઢીકે સ્તમ્ભ સમાન, તીસરે કો કાષ્ટકે સ્તમ્ભકે સમાન ઓર ચૌથે કો તિનિશ (વેંત) કે સ્તમ્ભ સમાન કહા હૈ ॥ ૨ ॥

હસી પ્રકાર પ્રથમ ભેદવાલી માયાકો વાંસકી જડકે સમાન ટેઢી કહી હૈ, દૂસરે ભેદવાલી માયાકો મિંઢાકે સીંગકે સમાન, તીસરે ભેદવાલી માયાકે ગોમૂત્રકા-ચલતે હુવે વૈલકે મૂત્રકી લકીરકે સમાન, ઓર ચૌથે ભેદવાલી માયા અવલેખિકા અર્થાત્ વાંસકે ઢિલકે સમાન ટેઢી કહી હૈ ।

હસી પ્રકાર પ્રથમ ભેદવાલે લોભકો કૃમિ-કિરમિચરંગકે સમાન રંગવાલા કહા હૈ એવં દૂસરે ભેદવાલે લોભકો કર્દમ કીચડકે સમાન રંગવાલા, તીસરે ભેદવાલે લોભકો અજન (કજ્જલ) કે રંગકે સમાન રંગવાલા, ઓર ચૌથે ભેદવાલે લોભકો હરિદ્રા કે રંગકે સમાન રંગવાલા કહા હૈ ।

યે સબ ચારોં કષાય ક્રમપૂર્વક એકસે દૂસરે ઉત્તરોત્તર મંદ મંદતર મંદતમ મંદાતિમંદ કહે હૈ ।

તડની માફક, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધને રેણુ અર્થાત્ રેતીની લીટીની સરખી અને સંજવલન ક્રોધને ઉદક-પણીની લીટી બરાબર કહી છે ॥ ૧ ॥

એ જ રીતે પહેલા લેઢવાળા માનને પત્થરના સ્તમ્ભ સરખો, ખીજને હાડકાના સ્તમ્ભ સરખો, ત્રીજને લાકડાના સ્તમ્ભ સરખો અને ચોથાને તિનિશ (નેતર) ના સ્તમ્ભ સરખો કહ્યો છે ॥ ૨ ॥

એ જ રીતે પહેલા લેઢવાળી માયાને વાંસના મૂળ સરખી વાંકી કહી છે, ખીજ લેઢવાળી માયાને ઘેટાના સીંગડા જેવી કહી છે. ત્રીજ લેઢવાળી માયાને ગોમૂત્રિકા-ચાલતા બળદના મૂત્રની લીટી સરખી, અને ચોથા લેઢવાળી માયાને અવલેખિકા અર્થાત્ વાંસના છોડાની માફક વાંકી કહી છે.

એ જ રીતે પહેલા લેઢવાળા લોભને કૃમિ-કિરમચી રંગના જેવો કહ્યો છે. અને ખીજ લેઢવાળા લોભને કર્દમ-કાઢવના રંગ સરખો, ત્રીજ લેઢવાળા લોભને અંજન (કાજળ) ના રંગ જેવા રંગવાળો, અને ચોથા લેઢવાળા લોભને હલદરના રંગ જેવા રંગવાળો કહ્યો છે.

આ તમામ ચારે કષાય ક્રમપૂર્વક એક એકથી ખીજ ઉત્તરોત્તર મંદ, મંદતર, મંદતમ અને મંદાતિમંદ કહેલ છે.

અનન્તરં કપાયા પ્રરુપિતાઃ તૈરેવ જીવાનાં સંસારો ભવતીતિ સંસારસ્વરૂપં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ચઢવિહે સંસારે પળ્ળત્તે, તં જહા—ઞેરહ્યસંસારે જાવ દેવ સંસારો ૪ । ચઢવિહે આઠ્ઠ પળ્ળત્તે તં જહા—ઞેરહ્યઆઠ્ઠ જાવ દેવાઠ્ઠ ૪। ચઢવિહે ભવે પળ્ળત્તે, તં જહા—ઞેરહ્યભવે જાવ દેવભવે ૪ ॥૫૬॥

છાયા—ચતુર્વિધઃ સંસારઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા—નૈરથિક સંસારઃ યાવત્ દેવસંસારઃ ૪।

ક્રોધાદિમેં પ્રથમભેદ યાવજ્જીવ તક સાથ રહનેવાલા દૂમરા ભેદ એક વર્ષતક, ત્રીસરા ભેદ ચાર મહીને તક, ચૌથા ભેદ એક પક્ષ તક જીવકે સાથ રહનેવાલા કહા હૈ ।

યહાં જો યે પાંચવીં ગાથા હૈ ઉસસે સૂત્રકારને હન ક્રોધાદિકોં કા વાસનાકાલ પ્રકટ કિયા હૈ જીવન પર્યન્ત તક અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ કા, અનન્તાનુબન્ધી માનકા, અનન્તાનુબન્ધી માયા કા, ઓર અનન્તાનુબન્ધી લોભકા વાસનાકાલ કહા ગયા હૈ, હસી તરહસે અપ્રત્યાખ્યાન સમ્બન્ધી ક્રોધાદિકોંકા એક વર્ષકા, પ્રત્યાખ્યાન સમ્બન્ધી ક્રોધાદિકોં કા ચાર માસકા ઓર સંજ્વલન સમ્બન્ધી ક્રોધાદિકોં કા એક પક્ષકા વાસનાકાલ કહા ગયા હૈ ॥ સૂ. ૫૫ ॥

હન પ્રરુપિત કષાયોં સે હી જીવોંકા સંસાર પ્રાપ્ત હોતા હૈ, અતઃ—અવ સૂત્રકાર સંસારસ્વરૂપ કી નિરૂપણા કરનેકે નિમિત્ત કહતે હૈ—

ક્રોધાદિમાં પહેલો ભેદ યાવજ્જીવ પર્યન્ત સાથે રહેવાવાળો, બીજા ભેદને એક વર્ષ સુધી, ત્રીજા ભેદને ચાર મહીના સુધી, ચોથા ભેદને એક પખવાડિયા સુધી જીવની સાથે રહેવાવાળો કહ્યો છે.

અહીં જે પાંચમી ગાથા છે તેના દ્વારા સૂત્રકારે આ ક્રોધાદિકોંનો વાસનાકાળ (સ્થાયી રહેવાનો કાળ) પ્રકટ કર્યો છે. અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધનો, અનન્તાનુબન્ધી માનનો, અનન્તાનુબન્ધી માયાનો અને અનન્તાનુબન્ધી લોભનો વાસનાકાળ જીવન પર્યન્તનો કહ્યો છે. અપ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધાદિકોંનો એક વર્ષનો વાસનાકાળ કહ્યો છે. પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધાદિકોંનો ચાર માસનો અને સંજ્વલન સંબંધી ક્રોધાદિકોંનો એક પક્ષનો (પખવાડિયાનો) વાસનાકાળ કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં કષાયોની પ્રકૃષ્ટતા કરવામાં આવી તે કષાયોને કારણે જ જીવોને સંસારમાં બ્રમણ કરવું પડે છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર

ચતુર્વિધમાયુઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા-નૈરયિકાયુઃ યાવત્ દેવાયુઃ ૪।

ચતુર્વિધો ભવઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા-નૈરયિકભવઃ યાવત્ દેવભવઃ ૪। સૂ ૫૬।

ટીકા—“ ચતુર્વિધે સંસારે ” इत्यादि-संसारः-संसारणं संसारः-मनुष्या-
दिपर्यायान्नारकादिपर्यायगमनं, स, चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तथया-नैरयिकसंसारो यावद्
देवसंसारः-यावत्पदेन-तिर्यक्संसारो मनुष्यसंसारश्च ग्राह्यः । तत्र नैरयिकसंसारो-
नैरयिकार्होऽऽयुर्नामगोत्र प्रभृतिकर्मोदये सति जीवो नैरयिको व्यवह्रियते, उक्तं
च-“ णेरइए णं भंते । णेरइएसु उववज्जइ, अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ ?,
गोयमा ! णेरइए णेरइएसु उववज्जइ णो अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ । ” छाया-

“ ચતુર્વિધે સંસારે પળણત્તે ” इत्यादि ५५

સૂત્રાર્થ-સંસાર ચાર પ્રકારકા કહા ગયાહૈ, નૈરયિક સંસાર ૧, યાવત્-
દેવસંસાર ૪। ચાર પ્રકારકા આયુ કર્મ કહા ગયા હૈ, નૈરયિક આયુ-
યાવત્-દેવાયુ ૪ અવ ચાર કહા ગયા હૈ, નૈરયિકભવ ૧ યાવત્-દેવભવ ૪
ટીકાર્થ-પરિભ્રમણ કરનેકા નામ સંસારહૈ મનુષ્યાદિ પર્યાયસે નારકાદિ
પર્યાયોંમેં જાના રૂપ જો સંસાર હૈ વહ નૈરયિક સંસાર આદિ ભેદોંસે ચાર
પ્રકારકા કહા ગયાહૈ ઉસકા તાત્પર્ય એસાહૈ નૈરયિક યોગ્ય આયુ-નામ-ગોત્ર
આદિ કર્મોં કે ઉદય હોને સે યહ જીવ નૈરયિક હૈ એસા જો વ્યવહાર
હોતા હૈ વહ નૈરયિક હૈ ।

ઉક્તશ્ચ-“ ણેરइएणं भंते? णेरइएसु उववज्जइ, अणेरइए णेरइएसु उव-
वज्जइ गोयमा? णेरइए णेरइएसु उववज्जइ णो अणेरइए णेरइएसु उवव-

संसारना स्वइपतुं निइपणु करे छे “ चउव्विहे संसारे पणणत्ते ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ-સંસારના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) નૈરયિક સંસાર (૨)
તિર્યગ્યોનિક સંસાર, (૩) મનુષ્ય સંસાર અને (૪) દેવ સંસાર. ચાર પ્રકાર-
ના આયુકર્મ કહ્યાં છે—(૧) નૈરયિક આયુથી લઈને દેવાયુ પર્યન્તના ચાર
પ્રકાર અહીં સમજવા. ભવ ચાર કહ્યા છે—નૈરયિક ભવથી લઈને દેવભવ
પર્યન્તના ચાર ભવ અહીં ગ્રહણ કરવા.

વિશેષાર્થ—જુદી જુદી ગતિમાં ભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે. મનુ-
ષ્યાદિ પર્યાયમાંથી નારકાદિ પર્યાયમાં જવા રૂપ સંસારના નૈરયિક સંસાર
આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—નૈરયિકને યોગ્ય
આયુ, નામ, ગોત્ર આદિ કર્મોના ઉદય થવાથી “ આ જીવ નૈરયિક છે ”
એવો જે વ્યવહાર થાય છે, તેનું નામ નૈરયિક છે કહ્યું પણ છે કે—
“ ણેરइएणं भंते ! णेरइएसु उववज्जइ, अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ गोयमा !
णेरइए णेरइएसु उववज्जइ णो अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ ” આ નૈરયિકનો જે

નૈરયિકઃ સ્વલુ ભદન્ત । નૈરયિકેષુ ઉપપન્નતે અનૈરયિકો નૈરયિકેષુ ઉપપદ્યતે ?, ગૌતમ-
નૈરયિકો નૈરયિકેષુપપન્નતે નો અનૈરયિકો નૈરયિકેષુપપદ્યતે ” ઇતિ, તસ્ય સંસાર
-ઉત્પત્તિદેશગમનમ્, યદ્વાડવસ્થાન્તરગમનં નૈરયિકસંસારઃ, એવં તિર્યગ્મનુષ્યદેવ-
સંસારા અપિ વોધ્યાઃ ઇતિ સંસારચતુષ્ટયમ્ ॥

ઉક્તરૂપશ્ચ સંસાર આયુપિ સત્યેવ ભવતીત્યાયુર્નિરૂપયતિ-‘ચઙ્ગિવહે આઝ’
ઈત્યાદિના, તત્ત્વાડયુઃ-‘પતિ-ગચ્છતિ પ્રતિક્ષણમિત્યાયુઃ=કર્મવિશેષઃ, તત્ત્વચતુર્વિધં
મજ્જમ્, તદ્વથા-“ નૈરયિકાયુઃ ’ ઇત્યારમ્બ્ય ‘ યાવત્ ’ દેવાડયુઃ પર્યન્તં વોધ્યમ્

ઝજહ ” હસ નૈરિકકા જો સંસાર હૈ-ઉત્પત્તિસ્થાન પર ગમન હૈ વહ—
નૈરયિક સંસાર હૈ, અથવા—અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ નૈરયિક સંસાર હૈ ।
તાત્પર્ય એસા હૈ કિ નૈરયિક મેં ઉત્પન્ન હોને યોગ્ય આયુકર્મકા બન્ધ
જિસ જીવકો હો ગયા હૈ વહ જીવ નૈરયિક કહનેયોગ્ય હો જાતા હૈ,
અતઃ એસા હી જીવ જવ અવસ્થાન્તરરૂપ નૈરયિક પર્યાય સે યુક્ત હો
જાતા હૈ તવ વહ નૈરયિક પર્યાય કી પ્રાપ્તિકારક નૈરયિક સંસાર હૈ ।
હસી પ્રકારકા કથન તિર્યઙ્ મનુષ્ય ઓર દેવ હન સંસારોં કે સમ્બન્ધમેં
ભી જાનના ચાહિયે । એસા યહ સંસાર આયુકર્મ કા ઉદય હોને પર હી
હોતા હૈ અતઃ હસી સમ્બન્ધ કો લેકર સૂત્રકાર અવ આયુકા નિરૂપણ
કરનેકે લિયે “ ચઙ્ગિવહે આઝ ” એસા સૂત્ર કહ રહે હૈ—જો પ્રતિક્ષણ
વ્યતીત હોતી રહતી હૈ વહ—આયુ હૈ, યહ—આયુ કર્મ વિશેષ હૈ નૈરયિક
આયુ તિર્યગ્ચાયુ-મનુષ્યાયુ-દેવાયુ હસ પ્રકાર સે હસકે ભેદ ચાર કહે

સંસાર છે-ઉત્પત્તિ સ્થાનપર ગમન છે, તે નૈરયિક સંસાર છે. અથવા અવ-
સ્થાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ નૈરયિક સંસાર છે. એટલે કે નૈરયિકમાં ઉત્પન્ન થવાને
યોગ્ય આયુકર્મનો જે બન્ધ જે જીવે કરી દીધો હોય તે જીવ નૈરયિક કહેવા
યોગ્ય બની જાય છે. તેથી એવો જ જીવ જ્યારે અવસ્થાન્તર રૂપ નૈરયિક
પર્યાયથી યુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે નૈરયિક પર્યાયની ‘પ્રાપ્તિકારક નૈરયિક
સંસારનો જીવ કહેવાય છે આ પ્રકારનું કથન તિર્યગ્, મનુષ્ય અને દેવ, આ
ત્રણે સંસારો વિષે પણ સ્પષ્ટતા એવા તે સંસારનો સદ્ભાવ આયુકર્મના
ઉદયથી જ સંભવી શકે છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર આયુનું
નિરૂપણ કરે છે. “ ચઙ્ગિવહે આઝ ” ઇત્યાદિ—

જે પ્રતિક્ષણ વ્યતીત થતું રહે છે તે આયુ છે. તે આયુ કર્મવિશેષ છે.
નૈરયિક આયુ, તિર્યગ્ચાયુ, મનુષ્યાયુ અને દેવાયુ, આ પ્રકારે તેના ચાર ભેદ

ઁવં ચ-નૈરયિકાઢ્ઢયુઃ ૧, તિર્યગાયુઃ , મનુષ્યાઢ્ઢયુઃ૩, દેવાઢ્ઢયુઃ૨, રિતિતચ્ચ-તુર્વિધમ્, તત્ર યેન નિરયભવે પ્રાણી નિધીયતે તદ્ નૈરયિકાઢ્ઢયુઃ । ઁવં શેષત્રય-મપિ બોધ્યમ્ ।

ઉક્તરૂપમાયુર્જીવાન્ ભવે સ્થાપયતિ, તતો ભવં નિરૂપયતિ-“ ચઢ્ઢવિહે ભવે” ઇત્યાદિના, તત્ર ભવઃ-ભવનં ભવઃ-ઉત્પત્તિઃ, સ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞતઃ, તથા-નૈર-યિકભવ ઇત્યારભ્ય ‘ યાવત્ ’-દેવભવપર્યન્તો ભવો બોધ્યઃ, તત્ર નૈરયિકભવઃ-નિરયે-નરકે ભવો નૈરયિકસ્તત્ર ભવઃ । ઁવં શેષત્રયમપિ બોધ્યમ્ ॥ સૂ૦ ૫૬ ॥

પૂર્વં ભવ ઉક્તઃ, તેપુર્સર્વેશ્વાહારવન્તો જીવા ભવન્તીત્યાહારં નિરૂપયિતુમાઢ્ઢ-

મૂલમ્-ચઢ્ઢવિહે આહારે પળ્ળત્તે, તં જહા-અસળ્ળે૧, પાળ્ળે ૨, સ્વાઢ્ઢમે૩, સાઢ્ઢમે ૪ । ચઢ્ઢવિહે આહારે પળ્ળત્તે, તં જહા-ઉવ-ક્ષવસંપન્ને ૧, ઉવક્ષવડસંપન્ને૨, સમાવસંપન્ને૩, પરિજુસિય-સંપન્ને ૪ ॥ સૂ૦ ૫૭ ॥

છાયા-ચતુર્વિધ આહારઃ પ્રજ્ઞતઃ, તથા-અશનં ૧, પાનં ૨, સ્વાદિમં ૩, સ્વાદિમમ્ ૪।ચતુર્વિધ આહારઃ પ્રજ્ઞતઃ, તથા-ઉપસ્કરસંપન્નઃ ૧, ઉપસ્કૃતસંપન્નઃ ૨, ગયે હૈં । જો જીવકો નિરયભવમેં રલ્લતા હૈં વહ નિરયાયુ કર્મ હૈં. ઇસી પ્રકારસે અન્ય ત્રીન આયુયોં કે સમ્બન્ધમેં ભી કથન જાનના ચાહિયે । ઉક્ત આયુ જીવોં કો વિવક્ષિત ભવમેં સ્થાપિત કરતા હૈં, ઇસલે સૂત્ર-કારને “ ચઢ્ઢવિહે ભવે ” ઁસા સૂત્ર કહા હૈં, ભવ નામ ઉત્પત્તિ કા હૈં નૈરયિક રૂપસે જો જીવકા ભવ હૈં વહ નૈરયિક ભવ હૈં । ઇસી પ્રકાર સે શેષ ભવત્રય ભી સમજના ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૫૬ ॥

ઇન સમસ્ત ભવોમેં આહારલાલે જીવ હોતે હૈં, અતઃ અવ સૂત્રકાર આહાર કી પ્રરૂપળા કરતે હૈં-“ ચઢ્ઢવિહે આહારે પળ્ળત્તે ” ઇત્યાદિ

છે. જે જીવોને નિરયલવમાં રાળે છે તે કર્મને નિરયાયુ કર્મ કહે છે. જે જ પ્રમાણે આયુના બાકીના ત્રણ ભેદોનું પણ કથન સમજી લેવું. ઉક્ત આયુ જીવને અમુક લવમાં સ્થાપિત કરે છે, તેથી હવે સૂત્રકર “ ચઢ્ઢવિહે ભવે ” ઇત્યાદિ સૂત્ર ઢ્ઢારા લવનું નિરૂપણ કરે છે. લવ એટલે ઉત્પત્તિ નૈરયિક રૂપ જીવનો જે લવ છે તેને નૈરયિક લવ કહે છે. જે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ લવ વિધેનું કથન પણ જાતે જ સમજી લેવું. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

આ સમસ્ત જીવોમાં આહારલાળા જીવો હોય છે. આ સબંધને લઇને હવે સૂત્રકાર આહારની પ્રરૂપળા કરે છે. “ચઢ્ઢવિહે આહારે પળ્ળત્તે ” ઇત્યાદિ-

સ્વભાવસંપન્નઃ ૩, પર્યુષિતસંપન્નઃ ૪ ॥ સૂ ૫૭ ॥

ટીકા—“ચરુચ્વિદે આહારે” ઇત્યાદિ—આહારઃ—આહ્રિયત ઇત્યાહારઃ, સ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્વથા—અશનમ્—અશ્યતે—મુજ્યતે ઇત્યશનં—મક્તપ્રભૃતિ ૧, પાન—પીયત ઇતિ પાનં—તન્દુલાદિ ધાવનજલમ્ ૨, શ્વાદિમં—શ્વાદનં શ્વાદસ્તેન નિર્વૃત્તં શ્વાદિમં—દ્રાક્ષાદિકમ્ ૩, સ્વાદિમં—સ્વાદેન નિર્વૃત્તં સ્વાદિમં—લવણચૂર્ણાદિકં મુલવાસરૂપમ્ ૪ ।

“ચરુચ્વિદે આહારે” પુનરાહારશ્ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્વથા—ઉપસ્કરસંપન્નઃ—ઉપસ્ક્રિયતે—સુર્વાસ્યતે—નેનેત્યુપસ્કરો—હિંચાદિઃ, તેન સંપન્નઃ—યુક્ત ઉપસ્કરસંપન્નઃ—મુદ્રસૂપાદિઃ, ઇતિ પ્રથમઃ ૧ । તથા ઉપસ્કૃતઃ—પાકસ્તેન સંપન્નઃ ઉપસ્કૃતસંપન્નઃ—ઓદન—કૃશરા—કરપટ્ટિકાપ્રભૃતિઃ, ઇતિ દ્વિતીયઃ ૨ । તથા—સ્વભાવસંપન્નઃ—

સૂત્રાર્થ—આહાર ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—અશન ૧, પાન ૨, શ્વાદિમ ૩ ઓર સ્વાદિમ ૪ । પુનઃ—આહાર ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—ઉપસ્કાર સંપન્ન ૧ ઉપસ્કૃત સંપન્ન ૨, સ્વભાવ સંપન્ન ૩ ઓર પર્યુષિત સંપન્ન ૪ ।

ટીકાર્થ—જીવદ્વારા જો આહૃત હોતા હૈ વહ—આહાર હૈ, યહ આહાર અશન આદિકે ભેદસે જો ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ ઉસકા ભાવ એસા હૈ—જો શ્વાયા જાતા હૈ વહ મક્ત વગેરહ અશન હૈ । જો પીયા જાતા હૈ એસા તાન્દુલાદિ ધાવન જલપાન હૈ, દ્રાક્ષાદિક શ્વાદિમ હૈ, ઓર મુલવાસ લવણાદિ ચૂર્ણ સ્વાદિમ હૈ । પુનઃ—ઉપસ્કર સંપન્ન આહાર કા તાત્પર્ય એસા હૈ—આહાર જિસ વિશિષ્ટ દ્રવ્યસે સુવાસિત ક્રિયા જાય વહ—હિંચુ (હીંગ) આદિ ઉપસ્કર હૈ, હસ ઉપસ્કરસે જો યુક્ત હોતા

સૂત્રાર્થ—આહારના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અશન, (૨) પાન, (૩) શ્વાદિમ અને (૪) સ્વાદિમ બીજી રીતે પણ આહારના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉપસ્કર સંપન્ન, (૨) ઉપસ્કૃત સંપન્ન, (૩) સ્વભાવ સંપન્ન અને (૪) પર્યુષિત સંપન્ન.

વિશેષાર્થ—જીવ દ્વારા જે આહૃત થાય છે, તે આહાર છે તેના અશન આદિ જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—જે ખાવામાં આવે છે તે ભોજનને અશન કહે છે જે પીવામાં આવે છે તે લાત આદિના ધોવણ જળ વગેરેને પાન કહે છે. દ્રાક્ષ વિકને શ્વાદિમ કહે છે, એલાઇચી, લવીંગ, સોપારી, ધાણાદાળ, ચૂર્ણ વગેરેને સ્વાદિમ કહે છે.

આહારના ઉપસ્કર સંપન્ન આદિ ચાર પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—આહારને જે વિશિષ્ટ દ્રવ્યોથી સુવાસિત કરવામાં આવે છે, એવા હિંગાદિ દ્રવ્યને ઉપસ્કર કહે છે. તે ઉપસ્કરથી યુક્ત મગની દાલ વગેરે આહાર

સ્વભાવેન-પ્રકૃત્યા પાકમન્તરા સમ્પન્ન:- સિદ્ધ: પક્વ इत्यर्थः, आम्रखजूरादिः ।
इति तृतीयः ३ । पर्युषितसम्पन्न:-पर्युषितं-रात्रिपरिवसनं, तेन सम्पन्न:-पर्युषित
सम्पन्नः ' जलेवी ' इति भाषा प्रसिद्धः कुण्डलाकारमधुरादिः । यद्वा-पर्युषित
सम्पन्न:-काल्पनिकस्थाऽऽम्रफलादिरिति ४ ॥ सू० ५७ ॥

પૂર્વ સંસારભવાઽઽહારા ઉક્તાઃ, તે ચ વદ્ધકર્મણાં જીવાનાં ભવન્તીતિ કર્મવ-
ન્ધાદિ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલપ્—ચડવિહે વંધે પળળત્તે, તં જહા—પગડ્વંધે ૧, ઠિડ્વંધે ૨,
અણુભાવવંધે ૩, પાસવંધે ૪ ।

ચડવિહે ઉવક્રમે પળળત્તે, તં જહા-વંધળોવક્રમે ૧, ઉદી-
રળોવક્રમે ૨, ઉવસમળોવક્રમે ૩, વિપ્પરિણામોવક્રમે ૪ ।

વંધળોવક્રમે ચડવિહે પળળત્તે, તં જહા—પગડ્વંધળોવક્રમે ૧,
ઠિડ્વંધળોવક્રમે ૨ અણુભાવવંધળોવક્રમે ૩, પાસવંધળોવક્રમે ૪ ।

है ऐसा मुद्गकी दाल आदि उपस्कार आदि उपस्कार आहार है । पाकसे
संपन्न जो आहार होता है ऐसा ओदन, कृशरा-खिचड़ी, करपट्टिका-
रोटी आदि उपस्कृत संपन्न आहार है । जो स्वभावसे विना पाकसे
संपन्न होता है ऐसा पक्व-आम-खजूर आदि स्वभाव सम्पन्न आहार
है ३ रातमें बसाने से जो आहार निष्पन्न होता है । वह पर्युषित सम्पन्न
(वासी) आहार है, जैसे-जलेबी आदि । यद्वा—काल्पनिक आदिमें रखे
हुवे आमफल आदि पर्युषितसम्पन्न आहार है ॥ सू० ५७ ॥

રને ઉપસ્કર સંપન્ન આહાર કહે છે. પકવીને (રાંધીને) તૈયાર કરેલા ભાત,
ખીચડી, રોટલી આદિ આહારને ઉપસ્કૃત સંપન્ન આહાર કહે છે. જે આહાર
રને પકવ્યા વિના જ લેવામાં આવે છે-જે આહાર કુદરતી રીતે જ પકવ હોય
છે તેને સ્વભાવસંપન્ન આહાર કહે છે જેમકે પકી કેરી, ખજૂર, કેળાં
વગેરે. (૪) રાત્રિ પર્યાન્ત આથો આવવા દધને જે આહાર તૈયાર થાય
છે તેને પર્યુષિત સંપન્ન કહે છે. જેમકે જલેબી અથવા આસણી આદિમાં
રાખેલી કેરીને, ડબ્બામાં પેક કરેલી અનનાસ વગેરેની ચીરોને પણ પર્યુષિત
સંપન્ન આહાર કહે છે. ॥ સૂ. ૫૭ ॥

ઉદીરણોવક્કમે ચઠવિહે પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુદીરણોવક્કમે ૧, ઠિહુદીરણોવક્કમે ૨, અણુભાવઉદીરણોવક્કમે ૩, પેસઉદીરણોવક્કમે ૪ ।

ઉવસમણોવક્કમે ચઠવિહે પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુઉવસમણોવક્કમે ૧, ઠિહુઉવસમણોવક્કમે ૨, અણુભાવુવસમણોવક્કમે ૩, પેસુવસમણોવક્કમે ૪ ।

વિપ્પરિણામણોવક્કમે ચઠવિહે પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુવિપ્પરિણામણોવક્કમે ૧, ઠિહુવિપ્પરિણામણોવક્કમે ૨, અણુભાવવિપ્પરિણામણોવક્કમે ૩, પેસવિપ્પરિણામણોવક્કમે ૪ ।

ચઠવિહે અપ્પાવહુણ પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુઅપ્પાવહુણ ૧, ઠિહુઅપ્પાવહુણ ૨, અણુભાવઅપ્પાવહુણ ૩, પેસઅપ્પાવહુણ ૪ ।

ચઠવિહે સંકમે પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુસંકમે ૧, ઠિહુસંકમે ૨, અણુભાવસંકમે ૩, પેસસંકમે ૪ ।

ચઠવિહે ણિધત્તે પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુણિધત્તે ૧, ઠિહુણિધત્તે ૨, અણુભાવણિધત્તે ૩, પેસણિધત્તે ૪ ।

ચઠવિહે ણિકાયિણ પળણત્તે, તં જહા-પગ્ગુણિકાયિણ ૧, ઠિહુણિકાયિણ ૨, અણુભાવણિકાયિણ ૩, પેસણિકાયિણ ૪ ।

છાયા—ચતુર્વિધો વન્ધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—પ્રકૃતિવન્ધઃ ૧, સ્થિતિવન્ધઃ ૨, અનુભાવવન્ધઃ ૩, પ્રદેશવન્ધઃ ૪ ।

ઉક્ત સંસાર ભવ આહાર આદિ ચક્કમા જીવોંકો હોતા હૈ, અતઃ સૂત્રકાર કર્મચન્ધ આદિકા નિરૂપણ કરતે હૈ—“ ચઠવિહે વંધે પળણત્તે ” ઇત્યાદિ ।

સંસાર, ભવ અને આહાર આદિનો સહભાવ ચક્કમા જીવોંકો હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મચન્ધ આદિનું નિરૂપણ કરે છે.

ચતુર્વિધ ઉપક્રમઃ પ્રજ્ઞાતઃ, તથા—વન્ધનોપક્રમઃ ૧, ઉદીરણોપક્રમઃ ૨, ઉપશમનોપક્રમઃ ૩, વિપરિણામોપક્રમઃ ૪ ।

વન્ધનોપક્રમઃ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞાતઃ, તથા—પ્રકૃતિવન્ધનોપક્રમઃ ૧, સ્થિતિવન્ધનોપક્રમઃ ૨, અનુભાવવન્ધનોપક્રમઃ ૩, પ્રદેશવન્ધનોપક્રમઃ ૪ ।

ઉદીરણોપક્રમઃ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞાતઃ, તથા—પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમઃ ૧, સ્થિત્યુદીરણોપક્રમઃ ૨, અનુભાવોદીરણોપક્રમઃ ૩, પ્રદેશોદીરણોપક્રમઃ ૪ ।

ઉપશમનોપક્રમઃ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞાતઃ, તથા—પ્રકૃત્યુપશમનોપક્રમઃ ૧, સ્થિત્યુપશમનોપક્રમઃ ૨, અનુભાવોપશમનોપક્રમઃ ૩, પ્રદેશોપશમનોપક્રમઃ ૪ ।

સૂત્રાર્થ—વન્ધ ચાર પ્રકારના કહા ગયા છે. જैसे—પ્રકૃતિવન્ધ ૧, સ્થિતિવન્ધ ૨ અનુભાવવન્ધ ૩ ઓર પ્રદેશવન્ધ ૪ । ઉપક્રમ ચાર કહા ગયા છે, જैसे વન્ધોપક્રમ ૧, ઉદીરણોપક્રમ ૨, ઉપશમનોપક્રમ ૩, ઓર પરિણામોપક્રમ ૪ । વન્ધનોપક્રમ ચાર પ્રકારના કહા ગયા છે, પ્રકૃતિવન્ધનોપક્રમ ૧, સ્થિતિવન્ધનોપક્રમ ૨, અનુભાવવન્ધનોપક્રમ ૩ ઓર—પ્રદેશવન્ધનોપક્રમ ૪ । ઉદીરણોપક્રમ ચાર પ્રકારના છે, પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ ૧, સ્થિત્યુદીરણોપક્રમ ૨, અનુભાવોદીરણોપક્રમ ૩ ઓર પ્રદેશોદીરણોપક્રમ ૪ । ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારના કહા ગયા છે । પ્રકૃત્યુપશમનોપક્રમ ૧, સ્થિત્યુપશમનોપક્રમ ૨ અનુભાવોપશમનોપક્રમ ૩ ઓર—પ્રદેશોપશમનોપક્રમ ૪ । વિપરિણામોપક્રમ ચાર પ્રકારના કહા ગયા છે ।

“ ચતુર્વિધે વંધે પળ્લભ્ય ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—અન્ધના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ અન્ધ, (૨) સ્થિતિ અન્ધ, (૩) અનુભાવ અન્ધ અને (૪) પ્રદેશ અન્ધ

ઉપક્રમના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અન્ધોપક્રમ, (૨) ઉદીરણોપક્રમ, (૩) ઉપશમનોપક્રમ અને (૪) પરિણામોપક્રમ.

અન્ધનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પ્રકૃતિઅન્ધનોપક્રમ, (૨) સ્થિતિ અન્ધનોપક્રમ, (૩) અનુભાવ અન્ધનોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશ અન્ધનોપક્રમ.

ઉદીરણોપક્રમ પણ ચાર પ્રકારનો છે—(૧) પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ, (૨) સ્થિત્યુદીરણોપક્રમ, (૩) અનુભાવોદીરણોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશોદીરણોપક્રમ.

ઉપશમનોપક્રમ પણ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પ્રકૃત્યુપશમનોપક્રમ, (૨) સ્થિત્યુપશમનોપક્રમ, (૩) અનુભાવોપશમનોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશોપશમનોપક્રમ.

વિપરિણામોપક્રમ પણ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પ્રકૃતિવિપરિણા

વિપરિણામનોપક્રમચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-પ્રકૃતિવિપરિણામનોપક્રમઃ ૧, સ્થિતિવિપરિણામનોપક્રમઃ ૨, અનુભાવવિપરિણામનોપક્રમઃ ૩, પ્રદેશવિપરિણામનોપક્રમઃ ૪ ।

ચતુર્વિધમલ્પવહુત્વં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્વથા-પ્રકૃત્યલ્પવહુત્વં ૧, સ્થિત્યલ્પવહુત્વમ્ ૨, અનુભાવાલ્પવહુત્વં ૩, પ્રદેશાલ્પવહુત્વમ્ ૪ ।

ચતુર્વિધઃ સંક્રમઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-પ્રકૃતિસંક્રમઃ ૧, સ્થિતિસંક્રમઃ ૨, અનુભાવસંક્રમઃ ૩, પ્રદેશસંક્રમઃ ૪ ।

ચતુર્વિધ નિધત્તં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્વથા-પ્રકૃતિનિધત્તં ૧, સ્થિતિનિધત્તમ્ ૨, અનુભાવનિધત્ત ૩, પ્રદેશનિધત્તમ્ ૪ ।

ચતુર્વિધં નિકાચિતં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્વથા-પ્રકૃતિનિકાચિતં ૧, સ્થિતિનિકાચિતમ્ ૨, અનુભાવનિકાચિતં ૩, પ્રદેશનિકાચિતમ્ ૪ ॥ સૂ. ૫૮ ॥

પ્રકૃતિ વિપરિણામોપક્રમ ૧ સ્થિતિવિપરિણામોપક્રમ ૨ અનુભાવવિપરિણામોપક્રમ ૩ ઓર પ્રદેશવિપરિણામોપક્રમ ૪ । અલ્પવહુત્વ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પ્રકૃત્યલ્પવહુત્વ ૧, સ્થિત્યલ્પવહુત્વ ૨, અનુભાવાલ્પવહુત્વ ૩, ઓર પ્રદેશાલ્પવહુત્વ ૪ । સંક્રમ ચાર કહા ગયા હૈ, પ્રકૃતિ સંક્રમ ૧, સ્થિતિસંક્રમ ૨, અનુભાવસંક્રમ ૩, ઓર પ્રદેશસંક્રમ ૪ । નિધત્ત ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પ્રકૃતિનિધત્ત ૧, સ્થિતિ નિધત્ત ૨, અનુભાવનિધત્ત ૩, ઓર પ્રદેશનિધત્ત ૪ । નિકાચિત ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, પ્રકૃતિ નિકાચિત ૧, સ્થિતિ નિકાચિત ૨, અનુભાવ નિકાચિત ૩, ઓર પ્રદેશ નિકાચિત ૪ ।

મોપક્રમ, (૨) સ્થિતિ વિપરિણામોપક્રમ, (૩) અનુભાવ વિપરિણામોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશ વિપરિણામોપક્રમ.

અલ્પવહુત્વ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) પ્રકૃત્યલ્પ વહુત્વ, (૨) સ્થિત્યલ્પ વહુત્વ, (૩) અનુભાવાલ્પ વહુત્વ અને (૪) પ્રદેશાલ્પ વહુત્વ

સંક્રમ ચાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ સંક્રમ, (૨) સ્થિતિ સંક્રમ, (૩) અનુભાવ સંક્રમ અને (૪) પ્રદેશ સંક્રમ.

નિધત્તના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ નિધત્ત, (૨) સ્થિતિ નિધત્ત, (૩) અનુભાવ નિધત્ત અને (૪) પ્રદેશ નિધત્ત.

નિકાચિતના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ નિકાચિત, (૨) સ્થિતિ નિકાચિત, (૩) અનુભાવ નિકાચિત અને (૪) પ્રદેશ નિકાચિત.

ટીકા—“ ચતુર્વિદે વંધે ” इत्यादि—

વન્ધ:-આસ્રવનિમિત્તે ગૃહીતાનાં કર્મપ્રાયોગ્યપુદ્ગલાનામાત્મના સહ પ્રકૃત્યા-
દિવિશેષિત: સમ્બન્ધ:, સ ચતુર્વિધ: પ્રજ્ઞપ્ત:, તથા-પ્રકૃતિવન્ધ:-પ્રકૃતય:-જ્ઞાના-
ઽઽવરણીયપ્રભૃતયોઽષ્ટૌ કર્મભેદા:, તાસાં વન્ધ:, યદ્વા-પ્રકૃતિ:-પ્રકરણં પ્રકૃતિ:-
અવિશેષિતં કર્મ, તસ્યા વન્ધ: પ્રકૃતિવન્ધ: ૧, તથા-સ્થિતિજ્ઞાનોઽઽવરણીયાદિ-
કર્મભેદાષ્ટકસ્ય જઘન્યાદિ ભેદરૂપેણાવસ્થાનં, તસ્યા વન્ધ:-સ્થિતિ:વન્ધ: ૨, તથા
અનુભાવવન્ધ:-અનુભાવ:-અનુભવનમનુભાવ:-શુભાશુભકર્મપ્રકૃતીનાં પ્રયોગકર્મો-
પાત્તાનાં પ્રકૃતિસ્થિતિપ્રદેશલક્ષણાનાં તીવ્રમન્દાદિરૂપેણાઽઽસ્વાદનં, તસ્ય વન્ધોઽનુ-
ભાવવન્ધ: ૨, તથા-પ્રદેશવન્ધ:-પ્રદેશ:-જીવપ્રદેશ:, તેષ્વનન્તાનન્તકર્મપ્રદેશા-
નામેકૈકપ્રકૃતૌ પ્રતિનિયતપરિમાણાનાં વન્ધ:-પ્રદેશવન્ધ: । અલ્પપરિમાણગુડાદિ-

इस सूत्रका सार इस प्रकार है—आस्रवके निमित्तसे
गृहीत कर्मों के प्रायोग्य पुद्गलों का आत्मा के साथ
प्रकृति स्थिति आदि रूपसे जो सम्बन्ध है वह वन्ध है,
यह वन्ध प्रकृतिवन्ध आदि भेदसे चार प्रकारका कहा गया है । ज्ञाना-
वरणीय आदि आठ कर्मभेदों का जो वन्ध है वह प्रकृतिवन्ध है, अथवा
ज्ञानाऽऽवरणादि रूपसे अविशेषित सामान्य कर्मका जो वन्ध है, वह
प्रकृतिवन्ध है । ज्ञानावरणीय आदि भेदसे आठ प्रकार के कर्मों का
जघन्य आदि भेदसे जो रहनेकी मर्यादाका वन्ध है वह स्थितिवन्ध है ।
प्रकृति-स्थिति और प्रदेशरूप शुभाशुभ कर्म प्रकृतियों का जो तीव्र मंद
आदि रूपसे आस्वादन भोगने का जो वन्ध होता है वह अनुभाववन्ध
है । जीवके प्रत्येक प्रदेश पर जो अनन्तानन्त कर्म पुद्गलों का सम्बन्ध

विशेषार्थ—आस्रवના નિમિત્તથી ગૃહીત કર્મોના પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલોનો
આત્માની સાથે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ આદિ રૂપે જે સંબંધ છે તેને બન્ધ કહે છે.
તે બન્ધના પ્રકૃતિબંધ આદિ ચાર પ્રકાર છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મ-
ભેદોનો જે બન્ધ છે તેને પ્રકૃતિબન્ધ કહે છે. અથવા—જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપે
અવિશેષિત સામાન્ય કર્મોનો જે બન્ધ છે તેને પ્રકૃતિબન્ધ કહે છે. જ્ઞાના-
વરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોની જઘન્ય ભેદથી જે રહેવાની મર્યાદાનો
બન્ધ છે તેને સ્થિતિબન્ધ કહે છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને પ્રદેશરૂપે શુભાશુભ
પ્રકૃતિઓનું જે મન્દ, તીવ્ર આદિ રૂપે આસ્વાદન (અનુભવન) કરવા રૂપે
બન્ધ છે તેને અનુભાવ બન્ધ કહે છે. જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશપર જે અનન્તા-
નન્ત કર્મપુદ્ગલોનો સંબંધ છે તેનું નામ પ્રદેશબન્ધ છે એટલે કે ગ્રહણ કરાયા

હૈ વહ પ્રદેશબન્ધહૈ, અર્થાત્ ગ્રહણ કિયે જાને પર બિન્નર સ્વભાવમેં પરિણત હોનેવાલી કર્મપુદ્ગલરાશિ સ્વભાવાનુસાર અમુક-અમુક પરિણામોં મેં જો બટ જાતી હૈ એસા યહ પરિણામ વિભાગ હી પ્રદેશબન્ધ હૈ । ઇસ કથનકા સારાંશ એસા હૈ કિ—કર્મપુદ્ગલ જીવ દ્વારા ગ્રહણ કિયે જાને પર કર્મરૂપ પરિણામ કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં । અર્થાત્—ઝનમેં ઝસી સમય ચાર અંશોકા નિર્માણ હોતા હૈ યે અંશ હી બન્ધ કે પ્રકાર હૈં પ્રકૃતિબન્ધ-સ્થિતિબન્ધ અનુભાવબન્ધ ઓર પ્રદેશબન્ધ રૂપ હૈં । કર્મપુદ્ગલોં મેં જ્ઞાનકો રોકને કા દર્શનકો રોકનેકા સુખ-દુઃખ આદિકા જો સ્વભાવ બનતા હૈ વહી પ્રકૃતિબન્ધ હૈ । સ્વભાવનિર્માણ કે સાથ હી ઝસ સ્વભાવ સે અમુક સમય તક અલગ ન હોનેકી મર્યાદા બી પુદ્ગલોં મેં નિર્મિત હોતી હૈ કાલમર્યાદા કા નિર્માણ હી સ્થિતિબન્ધ હૈ । સ્વભાવનિર્માણ કે સાથ હી ઝસમેં તીવ્રતા-મન્દતા આદિ રૂપમેં ફલાનુભવ કરાનેવાલી વિશેષતાઈ બંધતી હૈં । એસી વિશેષતા હી અનુભાવબન્ધ હૈ । ગ્રહણ કિયે જાને પર બિન્નર બિન્નર સ્વભાવમેં પરિણત હોનેવાલી કર્મપુદ્ગલરાશિકા અમુક અમુક વિભાગમેં બટ જાના પ્રદેશબન્ધ હૈ, યહી વાત ટીકાકારને વૃદ્ધોક્ત મોદક કે દૃષ્ટાન્ત સે સ્પષ્ટ

બાદ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે પરિણુત થનારી કર્મપુદ્ગલ રાશિ સ્વભાવાનુસાર અમુક અમુક પરિણામોમાં જે વહેંચાઈ બાય છે, તે પરિણામ વિભાગને જ પ્રદેશબન્ધ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કર્મપુદ્ગલ બ્યારે જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે કર્મરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કે તેમાં એ જ સમયે ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. તે અંશો જ બન્ધના પ્રકાર રૂપ-પ્રકૃતિબન્ધ, સ્થિતિબન્ધ આદિ રૂપ છે. કર્મ પુદ્ગલોમાં જ્ઞાનને રોકવાનો, દર્શનને રોકવાનો, સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કરાવવાનો આદિ જે સ્વભાવ બને છે, એ જ પ્રકૃતિબન્ધ રૂપ છે. સ્વભાવનું નિર્માણ થવાની સાથે જ તે સ્વભાવમાં જ અમુક કાળની મર્યાદા સુધી રહેવાનું પણ તે કર્મ પુદ્ગલોને માટે નિર્મિત થાય છે. આ કાળમર્યાદાનું નિર્માણ જ સ્થિતિબન્ધ છે. સ્વભાવ નિર્માણની સાથે સાથે જ તેમાં તીવ્રતા, મન્દતા, આદિ રૂપે ફલાનુભવન કરાવનારી વિશેષતાઓનું પણ નિર્માણ થાય છે, એવી વિશેષતા જ અનુભાવબન્ધ રૂપ છે. ગ્રહણ થયા બાદ જુદા જુદા સ્વભાવમાં પરિણુત થનારી કર્મપુદ્ગલ રાશિનું અમુક અમુક વિભાગમાં વિભક્ત થઈ જવું, તેનું નામ પ્રદેશબન્ધ છે

મોદકવદિતિ । અત્રેવં વૃદ્ધોક્તો મોદકદૃષ્ટાન્તોઽસ્તિ—યથા—મોદકો કણિકા ગુડઘૃત-
કટુ માળાદિદ્રવ્યવદ્ઃસન્ કોઽપિ પિત્તહરઃ, કોઽપિ કફહરઃ, કોઽપિ પ્રાણહરઃ
કોઽપિ બુદ્ધિહરઃ, કોઽપિ વ્યામોહકરઃ, તથા—કર્મપ્રકૃતિઃ કાચિજ્ઞાનમાવૃણોતિ,
કાચિદ્દર્શનં, કાચિત્ સુખદુઃખાદિ વેદનામુત્પાદયતિ । તથા તસ્યૈવ મોદકસ્ય
યથા અવિનાશભાવેન કાલનિયમરૂપા સ્થિતિર્ભવતિ, તથા કર્મણોઽપિ અવિનાશ-
ભાવેન નિયતકાલાવસ્થાનં સ્થિતિવન્ધો ભવતિ, તથા—તસ્યૈવ મોદકસ્ય યથા—
સ્નિગ્ધમધુરાદિરેકગુણદ્વિગુણાદિભાવેન રસો ભવતિ, તથા કર્મણોઽપિ દેશવાતિ-

કી હૈ, જૈસે—આટા-ગુડ-ઘૃત ઓર કટુ આદિ દ્રવ્યકો મિલાકર બાંધા
ગયા કોઈ એક મોદક વાતહર હોતા હૈ, કોઈ એક પિત્તહર હોતાહૈ, કોઈ
એક કફહર હોતાહૈ, કોઈ એક પ્રાણહર હોતાહૈ, કોઈ એક બુદ્ધિહર હોતાહૈ, ઓર
કોઈ એક વ્યામોહકર (મૂર્છાકરનેવાલા) હોતાહૈ उसी प्रकारसे जीवद्वारा
गृहीत कर्मपुद्गल कर्म भावसे परिणमित होकर कौई एक कर्मप्रकृति ज्ञान
को आवृत करती है, कौई एक दर्शनको आवृत्त करती है, कौई एक प्रकृति
सुखदुःख आदिक वेदनको उत्पन्न करती है, कर्मों का जो स्वभाव है वही
प्रकृतिबन्ध है । तथा उस मोदककी जिस प्रकार से अविनाश भावको
लेकर अमुक काल तक रहनेकी मर्यादा होती है वैसे ही कर्मों की भी
नियत काल तक जो रहनेकी मर्यादा है वही स्थितिबन्ध है । तथा जिस
प्रकारसे मोदक लड्डूमें एकगुणा-दोगुणा आदि रूपसे रस होता है उसी
प्रकारसे कर्म में भी जो देशवाती-सर्ववाती रूपसे रस होता है तथा

એ જ વાતનું ટીકાકારે વૃદ્ધોક્ત મોદક (લાડુ) ના દૃષ્ટાન્તથી પ્રતિપાદન
કયું છે. જેમકે લોટ, ઘી, ગોળ અને કડવા મેથી આદિ દ્રવ્યના મિશ્રણથી
બનાવેલો કોઈ એક લાડુ વાતહર હોય છે, કોઈ એક લાડુ પિત્તહર હોય
છે, કોઈ એક લાડુ કફનું શમન કરનારો હોય છે, કોઈ એક પ્રાણહર હોય
છે, કોઈ એક બુદ્ધિહર હોય છે, અને કોઈ એક વ્યામોહકર હોય છે, એજ
પ્રમાણે જીવ દ્વારા ગૃહીત કર્મપુદ્ગલ કર્મરૂપે પરિણુમિત થાય છે. ત્યારબાદ
કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે, કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિ દર્શનને
આવૃત કરે છે અને કોઈ એક પ્રકૃતિ સુખદુઃખાદિ રૂપ વેદનને ઉત્પન્ન કરે
છે. આ પ્રકારનો કર્મનો જે સ્વભાવ છે એજ પ્રકૃતિબન્ધ છે. જેમ તે લાડુની
અવિનાશભાવની અપેક્ષાએ અમુક કાળ સુધી રહેવાની મર્યાદા હોય છે, તેમ
કર્મોની પણ નિયત કાળ સુધી રહેવાની જે મર્યાદા હોય છે તેને સ્થિતિબન્ધ
કહે છે. જેમ લાડુમાં એક ગણો, બે ગણો આદિ રૂપ રસ હોય છે, તેમ

શુભાશુભતીવ્રમન્દાદિરનુભાવવન્ધઃ । તથા તસ્યૈવ મોદકસ્ય યથા-કળિક્કાદિ દ્રવ્યાણાં પરિમાણવત્ત્વં તથા કર્મણોઽપિ પુદ્ગલાનાં પ્રતિનિયતપ્રમાણતા પ્રદેશવન્ધ ઇતિઃ

‘ ચત્ત્વિહે ઉવક્કમે ’—ઇત્યાદિ-ઉપક્રમઃ —ઉપક્રમ્યતે— ક્રિયતેઽનેનેત્યુપ-ક્રમઃ—જીવશક્તિવિશેષઃ, સ ચ કર્મણો વન્ધનોદીરણોપશમનવિપરિણામનારૂપેણ પરિણમને હેતુભૂતઃ, સ એવ જીવશક્તિવિશેષોઽન્યત્ર કરણશબ્દેન રૂઢઃ । યદ્વા-ઉપ-ક્રમઃ—ઉપક્રમણુપક્રમઃ —વન્ધનપ્રભૃતીનાં ચતુર્ણામારમ્ભઃ ઇત્યર્થઃ, ઉક્તં ચ— “ સ્યાદારમ્ભ ઉપક્રમઃ ” ઇતિ ।

તીવ્ર રૂપસે મન્દરૂપસે જો ઉસકા ફલ પ્રાપ્ત હોતા હૈ વહ-અનુભાવવન્ધ હૈ । તથા જિસ પ્રકાર સે ઉસ મોદક મેં આટા આદિ દ્રવ્યોં કા પ્રમાણ હોતા હૈ ઉસી પ્રકારસે કર્મોં મેં જો પુદ્ગલોં કા પ્રતિનિયત પ્રમાણ હોતા હૈ વહ પ્રદેશવન્ધ હૈ ।

“ ચત્ત્વિહે ઉવક્કમે ” જીવકા જો શક્તિ વિશેષ હૈ વહ ઉપક્રમ હૈ, યહ શક્તિ વિશેષરૂપ ઉપક્રમ કર્મોં કૈ વન્ધમેં ઉદીરણમેં ઉપશમનમેં ઓર વિપરિણામ રૂપસે પરિણમન મેં હેતુભૂત હોતા હૈ । યહી જીવ કા શક્તિ વિશેષરૂપ ઉપક્રમ અન્યત્ર કરણ શબ્દસે રૂઢ હુવા હૈ । અથવા— કર્મોં મેં પ્રકૃતિવન્ધ આદિ ચાર રૂપસે જો પરિણમન હોને કા પ્રારમ્ભ હોતા હૈ વહ ઉપક્રમ હૈ ।

ઉક્તઞ્ચ—“ સ્યાદારમ્ભ ઉપક્રમઃ ” આરમ્ભકા નામ ઉપક્રમ હૈ

કર્મમાં પણ દેશઘાતી, સર્વઘાતી રૂપ રસ હોય છે, તથા તીવ્ર, મન્દ આદિ રૂપ તેનું જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું નામ અનુભાવબન્ધ છે. તથા જેમ તે લાડુમાં લોટ, ઘી આદિનું અમુક નિયત પ્રમાણ હોય છે, એ જ પ્રમાણે કર્મોમાં પુદ્ગલોનું જ પ્રતિનિયત પ્રમાણ હોય છે, તેનું નામ જ પ્રદેશબન્ધ છે.

“ ચત્ત્વિહે ઉવક્કમે ” ઇત્યાદિ—

જીવની જે શક્તિવિશેષ હોય છે, તેનું નામ ઉપક્રમ છે. તે શક્તિવિશેષ રૂપ ઉપક્રમ કર્મોના બન્ધમાં, ઉદીરણમાં, ઉપશમનમાં અને વિપરિણામ રૂપે પરિણમનમાં કારણભૂત હોય છે. જીવના શક્તિવિશેષ રૂપ ઉપક્રમને અન્યત્ર કારણ રૂપે પણ ઓળખેત્ર છે. અથવા કર્મોમાં પ્રકૃતિબન્ધ આદિ ચાર રૂપે જે પરિણમન થવાનો પ્રારંભ થાય છે, તેનું નામ જ ઉપક્રમ છે. કહ્યું પણ છે કે “ સ્યાદારમ્ભ ઉપક્રમઃ ” આરમ્ભ કરે તેનું નામ ઉપક્રમ છે. અથવા ઉપક્રમ વસ્તુપરિકર્મ (વસ્તુના સંસ્કાર) રૂપ હોય છે. જો કે

અથવા—ઉપક્રમઃ—વસ્તુપરિકર્મરૂપઃ, યદ્યપ્યન્યત્ર ઉપક્રમશબ્દેન વસ્તુપરિકર્મ વસ્તુવિનાશૌ પ્રોક્તૌ, તથાપ્યત્ર વસ્તુપરિકર્મરૂપ એવાર્થો ગૃહ્યતે । સ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા—બન્ધનોપક્રમઃ, ઉપક્રમસ્ય જીવશક્તિવિશેષરૂપાર્થપક્ષે બન્ધનોપક્રમ-સ્થાયમર્થઃ—તથાહિ—બન્ધનં—કર્મપુદ્ગલાનાં જીવપ્રદેશાનાં ચ પરસ્પરં સમ્બન્ધનમ્, એતદ્બન્ધનં ચ સૂત્રવદ્લોહશલાકાસમ્બન્ધવદ્ વોદ્યમ્, તસ્ય ઉપક્રમઃ=પરિણામ-નહેતુભૂતો જીવશક્તિવિશેષો બન્ધનોપક્રમઃ । ઉપક્રમસ્ય આરંભાર્થપક્ષેતુ—પૂર્વોક્તા-ર્થકસ્ય બન્ધનસ્ય ઉપક્રમઃ=આરંભઃ । વસ્તુપરિકર્મેતિ તૃતીયાર્થપક્ષેતુ—ગૃહીતકર્મ-વર્ગણાયા વદ્વાવસ્થીકરણં બન્ધનમ્, તદ્રૂપ ઉપક્રમઃ=વસ્તુપરિકર્મરૂપ ઇતિ । ૧ ।

અથવા — ઉપક્રમ વસ્તુ પરિકર્મ વસ્તુ કા સંસ્કાર કરને રૂપ હોતા હૈ । યદ્યપિ—અન્યત્ર ઉપક્રમ શબ્દસે વસ્તુ પરિકર્મ ઓર વસ્તુ વિનાશ યે દો કહે ગયે હૈં તો ખી યહાં પર ઉપક્રમ શબ્દકા વસ્તુ પરિકર્મ રૂપ હી અર્થગૃહીત હુવા હૈ । યહ ઉપક્રમ ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ, જૈસે—બન્ધનોપક્રમ આદિ । જબ ઉપક્રમ શબ્દ કા અર્થ જીવ કા શક્તિવિશેષ પરક હૈ—ઉસ પક્ષમેં બન્ધનોપક્રમ કા એસા અર્થ હોતા હૈ—જીવપ્રદેશોં કા ઓર કર્મપુદ્ગલોં કા પરસ્પર મેં સમ્બન્ધ હોતા હૈ ઇસકા નામ બન્ધન હૈ । જૈસે — સૂત્રવદ્ લોહશાલાકાઓં કા પરસ્પરમેં સમ્બન્ધ (સમ્બદ્ધ) હોતા હૈ, અતઃ—યહ બન્ધન સૂત્રવદ્ લોહશાલાઓંકે સમ્બન્ધકી નાઈ હોતા હૈ. એસા જાનના ચાહિયે । ઇસ બન્ધન કા જો ઉપક્રમ હૈ, અર્થાત્ ઇસ બન્ધનકે પરિણમનકા હેતુભૂત જો જીવકા શક્તિવિશેષ હૈ વહ બન્ધનોપક્રમ હૈ । તથા—જબ ઉપક્રમ શબ્દ આરંભાર્થ પરક લિયા જાતા હૈ, તબ ઇસકા અર્થ એસા હોતા હૈ કિ જીવપ્રદેશોં કા ઓર કર્મપુદ્ગલોંકા

અન્યત્ર ઉપક્રમ શબ્દ દ્વારા વસ્તુપરિકર્મ અને વસ્તુ વિનાશ, આ બે અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, છતાં અહીં તો વસ્તુપરિકર્મ રૂપ અર્થ જ ગૃહીત થયો છે તે ઉપક્રમના બન્ધનોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. બે ઉપક્રમનો શક્તિવિશેષ રૂપ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે—શક્તિવિશેષ રૂપે ઉપક્રમને ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો બન્ધનોપક્રમનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

જીવપ્રદેશોનું અને પુદ્ગલોનું પરસ્પરની સાથે જે સંબંધન (સંયોજન) થાય છે, તેનું નામ બન્ધન છે. દોરી વડે બદ્ધ એવી લોઢાની સળીઓનો પરસ્પરમાં જેવો સંબંધ હોય છે એવો જ આ સંબંધ હોય છે, એમ સમજવું. આ બન્ધનનો જે ઉપક્રમ છે, એટલે કે આ બન્ધનના પરિણમનના કારણરૂપ જીવની શક્તિવિશેષ રૂપ જે ઉપક્રમ છે તેને બન્ધનોપક્રમ કહે છે.

બે ઉપક્રમ શબ્દનો આરંભ અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો બન્ધનોપક્રમનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—જીવપ્રદેશોનું અને કર્મપુદ્ગલોનું

તથા—ઉદીરણોપક્રમઃ—ઉદીરણા—અપ્રાસકાલફલાનાં કર્મણામુદયાવલિકાયાં પ્રવેશનમ્, ઉક્તં ચ—

“ જં કરણેણોકઙ્ઠિય, ઉદણ દિઙ્ઞજ્ઞ ઉદીરણા એસા ।

પગઙ્ઠિઈ અણુભાવપ્પણસમૂહત્તરવિભાગા ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—યત્ કરણેનાવકુલ્યોદયે દીયત ઉદીરણૈષા ।

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશમૂલોત્તરવિભાગાઃ ॥ ૧ ॥ ઇતિ ।

તસ્યા ઉપક્રમઃ તદ્ભૂવો વા ઉપક્રમ ઇતિ । ૨ ।

તથા—ઉપશમનોપક્રમઃ—ઉપશમના - ઉદયોદીરણાનિધત્તનિકાચનાકરણા-યોગ્યતયા કર્મણોઽવસ્થાપના, તસ્યા ઉપક્રમઃ ઉપશમનોપક્રમઃ ઉપશમનાયાં ત્રીણિ કરણાનિ ભવન્તિ, ઉક્તશ્ચ—

જો પરસ્પર મેં સમ્બન્ધનરૂપ બન્ધન હૈં उसका उपक्रम होता है । अर्थात् आरम्भ होता है । तथा वस्तुपरिकर्म रूप तृतीयार्थ पक्षमें उपक्रम का ऐसा अर्थ होता है, कि—गृहीत कर्मवर्गणाओं का बद्धावस्थारूपमें करना सो—बन्धनोपक्रम है । उदीरणोपक्रम—जिन कर्मों का फल देनेका जो समय नहीं है उनको उस कालमें फल देनेयोग्य बनाना इसका नाम उदीरणा है, उदीरणासे कर्मों को हठात् उदयावलिकामें खींचा जाता है ।

उक्तश्च—“ जं करणेणोकङ्घिय ” इत्यादि कर्म को खींच कर उदयावलिका में लाना । इस उदीरणा का जो उपक्रम है, या—उदीरणारूप जो उपक्रम है वह उदीरणोपक्रम है २ उदय होनेमें कर्मोंको अयोग्य करना, उदीरणाको अयोग्य करना निधत्ता को अयोग्यकरना निकाचना को अयोग्य करना इसका नाम उपशमना

જે પરસ્પરના સંબંધન (સંયોજન) રૂપ બન્ધન છે, તેનો ઉપક્રમ (આરંભ) થાય છે. જે ઉપક્રમનો વસ્તુપરિકર્મ રૂપ અર્થ લેવામાં આવે, તે બન્ધનો પક્રમનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—ગૃહીત કર્મવર્ગણાઓને બદ્ધાવસ્થા રૂપ કરવી તેનું નામ બન્ધનોપક્રમ છે.

ઉદીરણોપક્રમનો ભાવાર્થ—જે કર્મોનો ફલ દેવાનો જે સમય ન હોય, તે સમયે તેને ફલ દેવા યોગ્ય બનાવવું તેનું નામ ઉદીરણા છે. ઉદીરણા દ્વારા કર્મોને બળજબરીથી ઉદયાવલિકામાં ખેંચી લેવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે કે— “ જં કરણેણો કાઙ્ઠિય ” ઇત્યાદિ—તે ઉદીરણાનો જે ઉપક્રમ છે અથવા ઉદીરણારૂપ જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ઉદીરણોપક્રમ છે.

ઉપશમનોપક્રમનો ભાવાર્થ—કર્મોને ઉદયાવલિકામાં ન આવે એવા કરવા, ઉદીરણાને માટે અયોગ્ય કરવા, નિધત્તને માટે અયોગ્ય કરવા અને નિકાચનને માટે પણ અયોગ્ય કરવા તેનું નામ ઉપશમના છે. તે ઉપશમનાનો જે ઉપક્રમ

“ ઓવટ્ટણ-ઉવ્વટ્ટણ-સંકમણાઈં ચ તિન્નિ કરણાઈં ”

છાયા—અપવર્તનોદ્વર્તનસંક્રમણાનિ ચ ત્રીણિ કરણાનિ ” ઇતિ । એતાનિ ત્રીણિ કરણાનિ દેશોપશમનાયાં ભવન્તિ, ન તુ સર્વોપશમનાયાં, સર્વોપશમનાયા મોહનીય એવ સદ્ભાવાત્ । શેષાણાં સપ્તાનાં કર્મણાં સર્વોપશમના ન ભવતિ, દેશોપશમના તુ સર્વેષાં કર્મણાં ભવતીતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ ૩ તથા—વિપરિણામનોપક્રમઃ—વીતિ-વિવિધેઃ પ્રકારૈઃ—કર્મણાં સત્તોદયક્ષયોપશમાપવર્તનોદ્વર્તનાદિભિઃ એતદ્ રૂપતથેત્યર્થઃ, પરિણામના—અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિયા વિપરિણામના, યદ્વા-વિવિધેઃ પ્રકારૈઃ ગિરિસરિ-દુષ્પલન્યાયેન દ્રવ્યક્ષેત્રાદિભિઃ કર્મણાં પરિણામના—અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિયા । અથવા—

હૈ હસ ઉપશમના કા જો ઉપક્રમ હૈ વહ ઉપશમનોપક્રમ હૈ । ઉપશમના મેં ત્રીણ કરણ હોતે હૈ । ઉક્ત ધી હૈ—“ ઓવટ્ટણ-ઉવ્વટ્ટણ-સંકમણાઈં ચ તિન્નિ કરણાઈં ” અપવર્તન-ઉદ્વર્તન ઓર સંક્રમણ યે ત્રીણ કરણ દેશોપશમના મેં હોતે હૈ—સર્વોપશમનામેં નહીં । મોહનીયમેં હી સર્વોપશમનાકા સદ્ભાવ હોતા હૈ । બાકી કે જો સાત કર્મ હૈ—અનેમેં સર્વોપશમના નહીં હોતી હૈ । દેશોપશમના હી હોતી હૈ । તથા—મોહનીય મેં ઢોનો પ્રકારકી ઉપશમના હોતી હૈ—દેશોપશમના ધી હોતી હૈ ઓર સર્વોપશમના ધી હોતી હૈ । વિપરિણામનોપક્રમ-કર્મોં કી વિ-વિવિધ પ્રકારોં સે સત્તા, ઉદય, ક્ષયોપશમ, અપવર્તન, ઉદ્વર્તન આદિ રૂપસે જો પરિણામના—અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિયા હૈ, વહ અથવા-વિવિધ પ્રકારસે જો-ગિરિ સરિદુષ્પલન ન્યાય સે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકે અનુસાર કર્મોંકી પરિણામના—અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિયા હોતી હૈ વહ, અથવા-કારણવિશેષકો લેકર જો

છે તેનું નામ ઉપશમનોપક્રમ છે. ઉપશમનામાં ત્રણ કરણ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—“ ઓવટ્ટણ-ઉવ્વટ્ટણ-સંકમણાઈં ચ તિન્નિ કરણાઈં ” અપવર્તન, ઉદ્વર્તન અને સંક્રમણ આ ત્રણ કરણોનો સદ્ભાવ દેશોપશમનામાં હોય છે સર્વોપશમનામાં હોતો નથી મોહનીયમાં જ સર્વોપશમનાનો સદ્ભાવ હોય છે, બાકીના સાત કર્મોમાં સર્વોપશમનાનો સદ્ભાવ હોતો નથી પણ દેશોપશમનાનો જ સદ્ભાવ હોય છે તથા મોહનીયમાં બંને પ્રકારની ઉપશમનાનો સદ્ભાવ છે. એટલે કે સર્વોપશમનાનો પણ સદ્ભાવ હોય છે અને દેશોપશમનાનો પણ સદ્ભાવ હોય છે.

વિપરિણામોપક્રમનો ભાવાર્થ—કર્મોની જે વિવિધ પ્રકારે સત્તા, ઉદય, ક્ષયોપશમ, અપવર્તન, ઉદ્વર્તન આદિ રૂપે જે પરિણામના (અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ) થાય છે, તેને અથવા વિવિધ પ્રકારે જે-ગિરિ સરિ દુષ્પલન ન્યાયે

વિવિધૈઃ પ્રકારૈઃ કર્મણાં કરણવિશેષેણ પરિણામનાઽવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિ સા. તસ્યા ઉપક્રમો વિપરિણામનોપક્રમઃ, યદ્યપિ વિપરિણામના બન્ધનોદીરણોપશમનામ્ તથા-તદન્યાષૂદયોદીરણાનિધત્તનિકાચનાસ્વપિ વર્તતે તથાપીહ સામાન્યરૂપત્વાત્ પૃથગુક્તાઃ।

“ બંધણોવક્રમે ચઽઉન્વિદે ” ઇત્યાદિ—બન્ધનોપક્રમશ્ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્યથા-પ્રકૃતિવન્ધનોપક્રમઃ ૧, સ્થિતિવન્ધનોપક્રમઃ ૨, અનુભાગવન્ધનોપક્રમઃ ૩, પ્રદેશ-વન્ધનોપક્રમશ્ચેતિ ૪, તત્ર પ્રકૃતિવન્ધન-જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મભેદાદૃકનિર્વર્તન, તસ્ય ઉપક્રમ-યોગલક્ષણો જીવપરિણામઃ, તસ્ય પ્રકૃતિવન્ધનેતુત્વાત્ ૧ । તથા-સ્થિતિવન્ધનોપક્રમઃ-સ્થિતિવન્ધનમ્-અત્રૈવ મુત્રે પ્રાગુક્તં, તસ્યોપક્રમઃ સ્થિતિવ-

કર્મોની કી વિવિધ પ્રકારસે પરિણામના-અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ હોતી હૈ વહ વિપરિણામના હૈ. હસ વિપરિણામનાકા જો ઉપક્રમ હૈ-વહ વિપરિણામનોપક્રમ હૈ । યદ્યપિ - વિપરિણામના બન્ધન-ઉદીરણા, ઉપશમના. હનમેં, તથા-હનસે અન્ય ઉદય, ઉદીરણા નિધત્ત, ઓર નિકાચના હનમેં ઓ રહતી હૈ તો ઓ યહાં સામાન્ય રૂપ હોનેસે વહ પૃથક્ કહી ગઈ હૈ । ૪ ।

“ બંધણોવક્રમે ચઽઉન્વિદે ” ઇત્યાદિ । બન્ધનોપક્રમ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પ્રકૃતિ બન્ધનોપક્રમઃ ઇત્યાદિ-જ્ઞાનાવરણીય આદિ ભેદોંસે કર્મોની કી આઠ પ્રકૃતિયાં હૈ, હન આઠ પ્રકૃતિરૂપ કર્મકા બન્ધન હોના યહ પ્રકૃતિવન્ધન હૈ । હસ પ્રકૃતિવન્ધનાકા જો ઉપક્રમ વહ-પ્રકૃતિ બન્ધનોપક્રમ હૈ, યહ—પ્રકૃતિવન્ધનોપક્રમ જીવકા પરિણામ વિશેષ યોગરૂપ હૈ, કયોંકિ—યોગ હી પ્રકૃતિવન્ધકા હેતુ હોતા હૈ । સ્થિતિ-

ક્ષેત્રાદિ અનુસાર જે પરિણામના (અન્ય અવસ્થાની પ્રાપ્તિ) થાય છે તેને અથવા કારણ વિશેષની અપેક્ષાએ કર્મોનું વિવિધ પ્રકારે જે પરિણામ (અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ) થાય છે, તેને વિપરિણામના કહે છે. તે વિપરિણામનાને જે ઉપક્રમ છે તેને વિપરિણામનોપક્રમ કહે છે. જે કે વિપરિણામનાને બન્ધન, ઉદીરણા અને ઉપશમનામા સદ્ભાવ હોય છે, તથા તે સિવાયના ઉદય, નિધત્ત અને નિકાચનામાં પણ વિપરિણામના રહેતી હોય છે, છતાં પણ સામાન્ય રૂપ હોવાથી અહીં તેનું અલગ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે

“ બંધણોવક્રમે ચઽઉન્વિદે ” ઇત્યાદિ—

બન્ધને પક્રમના પ્રકૃતિ બન્ધનોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકાર છે જ્ઞાનાવરણીય આદિ ભેદથી કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓ કહી છે તે આઠ પ્રકૃતિઓ રૂપ કર્મનું બન્ધન થતું તેનું નામ પ્રકૃતિબન્ધ છે તે પ્રકૃતિબન્ધને જે ઉપક્રમ છે તેને પ્રકૃતિબન્ધનોપક્રમ કહે છે. તે પ્રકૃતિબન્ધનોપક્રમ જીવના પરિણામ વિશેષ યોગરૂપ છે, કારણ કે યોગ જ પ્રકૃતિબન્ધમાં હેતુભૂત (કારણરૂપ) હોય છે.

બન્ધનોપક્રમઃ, સ ચ કષાયરૂપો જીવપરિણામઃ, સ્થિતેઃકષાયહેતુકત્વાત્ ૨। તથા-
અનુભાવબન્ધનોપક્રમઃ-અનુભાવબન્ધનસ્ય-પ્રાગુક્તસ્ય ઉપક્રમઃ, અયમપિ કષાયરૂપઃ
૩। તથા-પ્રદેશબન્ધનોપક્રમઃ-પ્રાગુક્તસ્ય પ્રદેશબન્ધનસ્યોપક્રમઃ-યોગરૂપોજીવપ-
રિણામઃ, યત ઉક્તમ્—

“ જોગા પયડિપણસં ઠિહ અણુભાવં કસાયઓ કુણહ ”

છાયા—યોગાત્ પ્રકૃતિ-પ્રદેશૌ સ્થિત્યનુભાવૌ કષાયતઃ કરોતિ ” ઇતિ,
યદ્વા-પ્રકૃતિપ્રભૃતિ બન્ધનાનામુપક્રમાઃ-આરમ્ભાઃ પ્રકૃત્યાદિબન્ધનોપક્રમા વોધ્યાઃ।
એવમન્યત્રાપિ । ૪ ।

બન્ધનોપક્રમ ” હસી સૂત્રમાં પહેલે સ્થિતિબન્ધ કહા જા ચુકા હૈ સો
હસકા જો ઉપક્રમ હૈ વહો-સ્થિતિબન્ધનોપક્રમ હૈ । યહ જીવ કા પરિ-
ણામ વિશેષ જો કષાય હૈ તદ્રૂપ હૈ । કયોં કિ-સ્થિતિબન્ધકા કારણ-
કષાય હૈ પ્રાગુક્ત લક્ષણવાલા અનુભાવબન્ધન કા જો ઉપક્રમ હૈ વહ-
અનુભાવ બન્ધનોપક્રમ હૈ, યહ-અનુભાવ બન્ધનોપક્રમ મ્હી કષાયરૂપ હી
હૈ । તથા-પહેલે કથિત પ્રદેશબન્ધનકા જો ઉપક્રમ હૈ વહ-પ્રદેશબન્ધ-
નોપક્રમ હૈ, યહ—પ્રદેશબન્ધનોપક્રમ મ્હી યોગરૂપ જીવ પરિણામ વિશેષ
રૂપ હોતા હૈ ।

ઉક્ત મ્હી હૈ—“ જોગા પયડિપણસં ઠિહ અણુભાવં કસાયઓ કુણહ ”
જીવ યોગસે પ્રકૃતિ ઓર પ્રદેશબન્ધ હન દોનોં બન્ધોંકો કરતા હૈ,
અર્થાત—પ્રકૃતિબન્ધ ઓર પ્રદેશ ક્રોધયોગસે હોતે હૈ, ઓર સ્થિતિબન્ધ
ઓર અનુભાવબન્ધ કષાય સે હોતે હૈ । અથવા-પ્રકૃતિ આદિ બન્ધનોંકા

સ્થિતિ બન્ધનોપક્રમ—આ સૂત્રમાં જ સ્થિતિબન્ધનો લાવાર્થ પહેલા
ખતાવવામાં આવ્યો છે તે સ્થિતિબન્ધનનો જે ઉપક્રમ છે તેને સ્થિતિ બન્ધનો-
પક્રમ કહે છે. તે જીવના કષાય સ્વરૂપ પરિણામ વિશેષરૂપ છે, કારણ કે
સ્થિતિબન્ધનું કારણ કષાય છે

પહેલા અનુભાવબન્ધનો લાવાર્થ ખતાવ્યો છે. તે અનુભાવ બન્ધનનો
જે ઉપક્રમ છે તેને ‘ અનુભાવ બન્ધનોપક્રમ ’ કહે છે તે અનુભાવબન્ધનો-
પક્રમ પણ કષાય રૂપ જ છે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા પ્રદેશબન્ધનનો જે ઉપક્રમ
છે તેનું નામ ‘ પ્રદેશબન્ધનોપક્રમ ’ છે. તે પ્રદેશબન્ધનોપક્રમ પણ યોગરૂપ
જીવ પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે કહ્યું પણ છે કે—“ જોગાપયડિપણસં ઠિહ
અણુભાવં કસાયઓ કુણહ ” જીવ યોગ વડે પ્રકૃતિબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ કરે
છે. એટલે કે પ્રકૃતિબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ, એ બન્ધ બન્ધ ક્રોધયોગથી થાય
છે, અને સ્થિતિબન્ધ અને અનુભાવબન્ધ કષાયને કારણે થાય છે. અથવા પ્રકૃતિ
આદિ બન્ધનોનો જે ઉપક્રમ-પ્રારંભ છે, તેને પ્રકૃતિ આદિ બન્ધનોપક્રમ કહે
છે. એ જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું

“ ઉદીરણોવક્કમે ચઽવિવહે ’ इत्यादि — उदीरणोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तथा-प्रकृत्युदीरणोपक्रमः-यद्वा मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां वा दलिकं सामर्थ्य-विशेषेणाऽऽकृत्योदयावलिकायां प्रवेश्यते सा प्रकृत्युदीरणा, तस्या उपक्रमः १। तथा-स्थित्युदीरणोपक्रमः-आत्मवीर्यादेवोदितया स्थित्या साऽर्द्धमप्राप्तोदयस्थिते-रनुभवनं स्थित्युदीरणा, तस्या उपक्रमस्तथाभूतः २। तथा-अनुभावोदीरणोपक्रमः-वीर्यविशेषादेवोदितेनानुभावेन सहानुदितो योऽनुभावो वेद्यते साऽनुभावोदीरणा, तस्या उपक्रमः ३। तथा-प्रदेशोदीरणोपक्रमः-प्रदेशोदीरणाप्राप्तोदयैर्नियतपरिमा-णकर्मप्रदेशैः सहाऽप्राप्तोदयानां नियतपरिमाणानां कर्मप्रदेशानां वेदनम्, तस्या उपक्रमः । इहाऽपि उपक्रमः-कषाययोगरूपो जीवपरिणाम आरम्भो वा ग्राह्यः । ४।

જો ઉપક્રમ-પ્રારમ્ભ હૈ વહ પ્રકૃતિ આદિ બંધનોપક્રમ હૈ । इसी प्रकार अन्यत्र भी जानना चाहिये ४ । “ उदीरणोवक्कमे चऽविवहे ” उदी-रणोपक्रम चार प्रकारका है, जैसे—प्रकृत्युदीरणोपक्रम इत्यादि । तपो-विशेष आदिसे खींच कर उदयावलिका में मूल प्रकृति का अथवा उत्तर प्रकृतिका दलिकामें प्रवेश कराना प्रकृत्युदीरणा है, इस प्रकृत्युदीरणा का जो उपक्रम वह प्रकृत्युदीरणोपक्रम है । आत्मवीर्य से ही उदितस्थितिके साथ अप्राप्तोदयवालो स्थितिका अनुभवन करना यह-स्थित्युदीरणा है. इस स्थित्युदीरणा का जो उपक्रम वह-स्थित्युदीरणोपक्रम है । वीर्य-विशेष से हो उदित अनुभावके साथ अनुदित अनुभावका जो वेदनहै वह-अनुभावोदीरणा है, इस अनुभावोदीरणाका जो उपक्रम है वह अनुभावोदीरणोपक्रम है । तथा—प्रदेशोदीरणा से प्राप्त है उदयजिनका ऐसे नियत परिणामवाले कर्मप्रदेशोंके साथ अप्राप्त उदयवाले नियत परि-

“ उदीरणोवक्कमे चऽविवहे ” ઉદીરણોપક્રમના પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકર કહ્યા છે. તપોવિશેષ દ્વારા જેથીને મૂલપ્રકૃતિ અથવા ઉત્તરપ્રકૃતિના દલિકાને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તેનું નામ પ્રકૃત્યુદીરણ છે. તે પ્રકૃત્યુ-દીરણનો જે ઉપક્રમ છે તેને પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ કહે છે. આત્મવીર્યથી જ ઉદિત સ્થિતિની સાથે અપ્રાપ્તોદયવાળી સ્થિતિનું અનુભવન કરવું તેનું નામ સ્થિત્યુ-દીરણ છે તે સ્થિત્યુદીરણનો જે ઉપક્રમ છે તેને સ્થિત્યુદીરણોપક્રમ કહે છે. વીર્યવિશેષથી જ ઉદિત અનુભાવની સાથે અનુદિત અનુભાવનું જે વેદન થાય છે, તેને અનુભાવોદીરણ કહે છે. આ અનુભાવોદીરણનો જે ઉપક્રમ છે તેને નિયત પરિણામવાળા કર્મપ્રદેશોની સાથે અપ્રાપ્ત ઉદયવાળા નિયત પરિણામવાળા કર્મપ્રદેશોનું જે વેદન છે તેનું નામ પ્રદેશોદીરણ છે. તે પ્રદેશોદીરણનો જે

‘ ઉવસમનોવક્રમે ’ इत्यादि — उपशमनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
प्रकृत्युपशमनोपक्रमः १, स्थित्युपशमनोपक्रमः २, अनुभावोपशमनोपक्रमः ३,
प्रदेशोपशमनोपक्रमः ४, इति । उपक्रमस्त्विह पुद्गलानां प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेश-
रूपेण परिणमनसमर्थमात्मवीर्यमिति । “ विप्परिणामनोवक્રमे ” इत्यादि—
विपरिणामनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्रकृतिविपरिणामनोपक्रम इत्यादि ।
उपक्रम शब्दस्यार्थोऽनन्तरसूत्रोक्तवद् बोध्यः इति ।

णाम વિશિષ્ટ કર્મપ્રદેશોંકા જો વેદનહૈ,વહ-પ્રદેશાદીરણાહૈ इस प्रदेशोदी-
रणा का जो उपक्रमहै, वह प्रदेशोदीरणोपक्रमहै । यहांपरभी उपक्रमको
जीवका परिणामविशेष जो कषाय और योग है तद्रूप लेना चाहिये, या
आरम्भाऽर्थवाला लेना चाहिये । “ उवसमोवक्रमे ” इत्यादि—

उपशमनोपक्रम चार प्रकारका कहा गयाहै, जैसे प्रकृत्योपशमनोपक्रम
इत्यादि. पुद्गलोंको प्रकृति, स्थिति, अनुभाव और प्रदेश इन चार रूपसे
परिणमन करानेमें समर्थ जो आत्माका वीर्य है वह उपक्रम शब्दसे यहां
लिखा गया है, आरम्भ अर्थवाला उपक्रम नहीं लिया गया है ।

“ विप्परिणामनोवक્રमे ” इत्यादि—विपरिणामनोपक्रम चार प्रका-
रका कहा गया है, जैसे—प्रकृति विपरिणामनोपक्रम इत्यादि. यहां परभी
उपक्रम शब्दका अर्थ पूर्व सूत्र जैसाही जानना चाहिये + अन्य अर्थ
नहीं । “ चउच्चिवहे अप्पावहुए ” इत्यादि. अल्प और बहुका जो भाव

ઉપક્રમ છે, તેને પ્રદેશોદીરણોપક્રમ કહે છે અહીં પણ ઉપક્રમને કષાય અને
યોગરૂપ જીવના પરિણામ વિશેષરૂપ સમજવો જોઈએ, અથવા આરંભ અર્થ-
વાળો સમજવો જોઈએ.

“ ઉવસમોવક્રમે ” ઇત્યાદિ—ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે.
જેમકે પ્રકૃત્યોપશમનોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકાર અહીં સમજવા. પુદ્ગલોનું પ્રકૃતિ
સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ, આ ચાર રૂપે પરિણમન કરાવવાને સમર્થ
એવું જે આત્મવીર્ય છે, તે અહીં ઉપક્રમ શબ્દથી ગૃહીત થયું છે. આરંભ
અર્થવાળો ઉપક્રમ અહીં ગ્રહણ થયેલ નથી

“વિપ્પરિણામનોવક્રમે” ઇત્યાદિ—વિપરિણામનોપક્રમના નીચે પ્રમાણે ચાર
પ્રકાર કહ્યા છે—પ્રકૃતિ વિપરિણામનોપક્રમ આદિ ચાર પૂર્વોક્ત પ્રકારો અહીં
ગ્રહણ કરવા. અહીં પણ ઉપક્રમ શબ્દનો અર્થ પૂર્વસૂત્રમાં કહ્યાનુસાર સમજવો.
અન્ય અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઈએ નહીં.

“ ચરન્નિદે અપ્પાવહુણ ” ઇત્યાદિ—અલ્પ ચ વહુચાનયોઃ સમાહારોડલ્પ-
વહુ, તસ્ય ભાવોડલ્પવહુત્વમ્, તચ્ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્યથા—પ્રકૃત્યલ્પવહુત્વં ૧,
સ્થિત્યલ્પવહુત્વમ્ ૨, અનુભાવાલ્પવહુત્વં ૩, પ્રદેશાલ્પવહુત્વં ૪ ચેતિ તત્ર પ્રકૃત્ય-
લ્પવહુત્વં—પ્રકૃતીનાં — પ્રાગુક્તાનામલ્પત્વં ચ, તચ્ચાલ્પવહુત્વં બંધસ્થિત્ય-
નુભાવપ્રદેશાપેક્ષયા વોઘ્યમ્ તત્ર બંધાપેક્ષયા યથા—ઉપશાન્તમોહાદિઃ સર્વસ્તોક-
પ્રકૃતિબંધકો ભવતિ, તસ્ય સાતાવેદનીયરૂપૈકવિધવંધકત્વાત્ । તસ્માદ્ ઉપશમકા
દિસૂક્ષ્મસમ્પરાયો વહુતરવંધકો ભવતિ, તસ્ય વેદનીયાયુર્વર્જશેષેષ પઙ્કવિધવંધકત્વાત્,
તસ્માદ્ વહુતરવંધકઃ સપ્તવિધવંધકસ્તસ્માચ્ચ વહુતરવંધકોઽષ્ટવિધવંધક ઇતિ । ૧।

હૈ વહ અલ્પવહુત્વ હૈ, યહ અલ્પવહુત્વ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ ।
ઉસકા ભાવ એસા હૈ—પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિયોંમેં બંધકી, સ્થિતિકી, અનુભાવકી
ઔર પ્રદેશકી અપેક્ષા જો અલ્પવહુત્વ હૈ વહી અલ્પવહુત્વ રૂપસે યહાં
કહા ગયા હૈ, એસા જાનના ચાહિયે । જૈસે—ઉપશાન્ત મોહ આદિવાલા
જીવ સવસે કમ પ્રકૃતિયોંકા બંધક હોતા હૈ, ક્યોંકિ—વહ એકવિધ
બંધક હોતા હૈ । અર્થાત્—એક પ્રકારસેહી કર્મકા સાતાવેદનીયકા બંધ
કરનેવાલા હોતા હૈ । હસસે નીચેકા જો ઉપશમકાદિ સૂક્ષ્મ સમ્પરાય-
વાલા જીવ હોતા હૈ વહ વહુતર વંધક હોતા હૈ, ક્યોંકિ વહ છહ પ્રકાર-
સે કર્મકા બંધ કરનેવાલા હોતા હૈ, અર્થાત વેદનીય ઔર આયુકર્મકો
છાંડકર શેષ છહ કર્મોં કા વંધક હોતા હૈ । હસસે વહુતર વંધક વહ
હૈ જો સાત પ્રકારસે કર્મોંકા વંધક હોતા હૈ ।

હસસેમી વહુતર વંધક વહ હૈ જો આઠ પ્રકારસે કર્મોંકા વંધન
કરનેવાલા હોતા હૈ ૧ । સ્થિતિકી અપેક્ષા અલ્પવહુત્વ હસ પ્રકારસે હૈ,

“ ચરન્નિદે અપ્પાવહુણ ” ઇત્યાદિ—અલ્પ અને બહુનો જે ભાવ છે
તેનું નામ અલ્પબહુત્વ છે, તે અલ્પબહુત્વ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે. આ ચાર
પ્રકારનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—પૂર્વોક્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રકૃ-
તિઓમાં બંધ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ જે અલ્પબહુત્વ
છે, તેને જ અહીં અલ્પબહુત્વ રૂપે પ્રાટ કરવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું.
જેમકે ઉપશાન્ત મોહ આદિવાળો જીવ આંધામાં આંધી કર્મ પ્રકૃતિઓનો
બંધક હોય છે, કારણ કે તે એકવિધ બંધક જ હોય છે એટલે કે તે એક
પ્રકારે જ કર્મનો—સાતાવેદનીયનો બંધક જ હોય છે. તેના કરતાં નીચા ગુણ-
સ્થાનવાળો, ઉપશમકાદિ સૂક્ષ્મ સંપરાયવાળો જે જીવ હોય છે તે અધિક કર્મ
પ્રકૃતિઓનો બંધક હોય છે, કારણ કે તે છ પ્રકારના કર્મનો બંધ કરતો
હોય છે અર્થાત્ વેદનીય અને આયુકર્મને છોડીને બાકીના છ કર્મોનો બંધક
થાય છે. તેના કરતાં પણ બહુતર કર્મબંધક એ છે કે જે સાત પ્રકારના
કર્મોનો બંધક હોય છે. અને તેના કરતાં પણ બહુતર કર્મબંધક જીવ એ

સૂત્રે 'અપ્પા' ઇત્યત્રાકારઃ, 'બહુપ' ઇત્યત્રાસંયુક્તત્વં ચ પ્રાકૃતત્વાત્ । તથા-સ્થિત્ય-લ્પબહુત્વં-સ્થિતેરલ્પત્વં બહુત્વં ચ, તથા-“સવ્વત્થોવો સંજયસ્સ જહન્નઓ ઠિહંધો ।

एगिंदियवायरपज्जत्तगस्स जहन्नओ ठिहंघो असंखेज्जगुणो । ”

છાયા-“ સર્વસ્તોકઃ સંયતસ્ય જઘન્યતઃ સ્થિતિવન્ધઃ ।

एकेन्द्रियवादपर्याप्तकस्य जघन्यतः स्थितिबन्धोऽसंख्येयगुणः । ” इति

તથા-અનુભાવાલ્પબહુત્વમ્-અનુભાવસ્યાલ્પત્વં બહુત્વં ચ, તથા —

“ સવ્વત્થોવાહં અણંતગુણબુદ્ધિદ્વાણાણિ, અસંખેજ્જગુણબુદ્ધિદ્વાણાણિ અસંખે-જ્જગુણાણિ, સંખિજ્જગુણબુદ્ધિદ્વાણાણિ અસંખિજ્જગુણાણિ જાવ અણંતભાગબુદ્ધિદ્વા-ણાણિ અસંખેજ્જગુણાણિ ” ।

छाया—‘ सर्वस्तोकानि अनन्तगुणवृद्धिस्थानानि, असंख्येयगुणवृद्धिस्था-

जैसे-‘ सव्वत्थोवो संजयस्स जहन्नओ ठिहंघो, एगिंदिय वायर पज्जत्तगस्स जहन्नओ ठिहंघो असंखेज्जगुणो ”

સંયત જીવકો સર્વસ્તોક જઘન્ય સ્થિતિવંધ હોતા હૈં ઓર એકેન્દ્રિય વાદર પર્યાપ્તક જીવકા જઘન્ય સ્થિતિવંધ અસંખ્યાતગુણિત હોતા હૈં । તથા અનુભાવકી અપેક્ષા અલ્પબહુત્વ હસ પ્રકાર હૈં ।

जैसे-“ सव्वत्थोवाहं अणंतगुणबुद्धिद्वानाणि, असंखेज्जगुणबुद्धि-द्वानाणि असंखेज्जगुणानि, संखिज्जगुणबुद्धिद्वानाणि असंखिज्जगु-णानि जाव अणंतभागबुद्धिद्वानाणि असंखेज्जगुणानि ”

હસ કથનાનુસાર અનંત ગુણવૃદ્ધિકા સ્થાન સર્વસ્તોક હૈં । અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિકા સ્થાન હસસે અનંત સંખ્યાતગુણિત હોતા હૈં । સંખ્યાત ગુણ-

છે કે જે આઠ પ્રકારના કર્મોના બન્ધ કરતો હોય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ નીચે પ્રમાણે સમજવું. “ સવ્વત્થોવો સંજયસ્સ જહનન્નઓ ઠિહંધો એગિંદિય વાયરપજ્જત્તગસ્સ જહનન્નઓ ઠિહંધો અસંખેજ્જગુણો ” સંયત જીવનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ સર્વસ્તોક (સૌથી અલ્પકાળની મર્યાદાવાળો) હોય છે, અને એકેન્દ્રિય વાદર પર્યાપ્તક જીવનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ તેના કરતાં અસંખ્યાતગણો (અસંખ્યાતગણો કાળની મર્યાદાવાળો) હોય છે અનુભાવની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે સમજવું.

“ સવ્વત્થોવાહં અણંતગુણબુદ્ધિદ્વાણાણિ, અસંખેજ્જગુણબુદ્ધિદ્વાણાણિ અસંખેજ્જગુણાણિ સંખિજ્જગુણબુદ્ધિદ્વાણાણિ અસંખિજ્જગુણાણિ જાવ અણંત ભાગબુદ્ધિદ્વાણાણિ અસંખેજ્જગુણાણિ ”

આ કથન અનુસાર અનંતગણી વૃદ્ધિનું સ્થાન સર્વસ્તોક (સૌથી અલ્પ) છે, અસંખ્યાતગણી વૃદ્ધિનું સ્થાન તેના કરતાં અનંત સંખ્યાતગણું છે. સંખ્યાતગણી

નાનિ, અસંખ્યેયગુણાનિ, સંખ્યેયગુણવૃદ્ધિસ્થાનાનિ, અસંખ્યેયગુણાનિ, યાવદ્ અનન્તભાગવૃદ્ધિસ્થાનાન્યમંખ્યેયગુણાનિ, ઇતિ ।

તથા—પ્રદેશાલ્પબહુત્વ—પ્રદેશાનામલ્પત્વં બહુત્વં ચ, તથા—“અદ્વિધવંધ ગસ્ય ય આઝયભાગો થોવો નામગોયાણં તુલ્લો વિસેસાહિઓ નાળદંસળાવરણંતરા યાણં તુલ્લો વિસેસાહિઓ, મોહસ્ય વિસેસાહિઓ, વેયળીયસ્ય વિસેસાહિઓ ” છાયા—અદ્વિધવંધકસ્યાઽઽયુર્ભાગઃ સ્તોકો નામ — ગોત્રયોસ્તુલ્યો વિશેષાધિકો જ્ઞાનદર્શનાઽઽવરણાન્તરાયાણાં તુલ્યો વિશેષાધિકો મોહસ્ય વિશેષાધિકો વેદનીયસ્ય વિશેષાધિકઃ ” ઇતિ । ૪।

“ચઙ્ચિદ્દે સંક્રમે ” ઇત્યાદિ—સંક્રમઃ—જીવો યાં પ્રકૃતિં વધ્નાતિ તદનુભા-
વેન—તદાકારેણ પ્રકૃત્યન્તરસ્થદલિકસ્ય વીર્યવિશેષેણ પરિણમનમ્, ઉક્તં ચ—

વૃદ્ધિકા સ્થાન ઇસસે અસંખ્યાતગુણિત હૈ, યાવત્ અનંત ભાગવૃદ્ધિકા સ્થાન અસંખ્યાતગુણિત હૈ । પ્રદેશોંકી અપેક્ષા અલ્પબહુત્વ ઇસ પ્રકાર હૈ જૈસે—અદ્વિધવંધગસ્ય ય આઝયભાગો થોવો, નામગોયાણં તુલ્લો, વિસે-સાહિઓ, નાળદંસળાવાળંતરાયાણંતુલ્લો વિસેસાહિઓ મોહસ્ય વિસે-સાહિઓ, વેયળીયસ્ય વિસેસાહિઓ ” ઇસ કથનાનુસાર આઠ પ્રકારસે બંધક જીવકા આયુકા ભાગસ્તોક હોતા હૈ । નામ—ગોત્રકા ભાગતુલ્ય હોતા હૈ, પરન્તુ વિશેષાધિક હોતા હૈ । જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઓર અન્નરાયકા ભાગતુલ્ય હોતાહૈ પર વહ વિશેષાધિક હોતાહૈ મોહનીય કર્મ વિશેષાધિક હોતા હૈ ઓર વેદનીય કર્મકા ભાગ વિશેષાધિક હોતા હૈ । “ચઙ્ચિદ્દે સંક્રમે ” ઇત્યાદિ. જીવ જીસ પ્રકૃતિકા બંધ

વૃદ્ધિનું સ્થાન તેના કરતાં અસંખ્યાતગુણિત છે, (યાવત્) અનંત ભાગ વૃદ્ધિનું સ્થાન અસંખ્યાતગુણિત છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે સમજવું—“અદ્વિધવંધ-
ગસ્ય ય આઝયભાગો થોવો, નામગોયાણ તુલ્લો, વિસેસાહિઓ, નાળદંસળાવરણં
તળાયાણં તુલ્લો વિસેસાહિઓ મોહસ્ય વિસેસાહિઓ, વેયળીયસ્ય વિસેસાહિઓ ”
આ કથનાનુસાર આઠ પ્રકારના કર્મોના બંધક જીવોના આયુનો ભાગ સ્તોક
(અલ્પ) હોય છે, નામ—ગોત્રનો ભાગ તુલ્ય હોય છે, પણ આયુના ભાગ
કરતાં વિશેષાધિક હોય છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્નરાયનો ભાગ
તુલ્ય હોય છે, પરન્તુ નામ—ગોત્રના ભાગ કરતાં વિશેષાધિક હોય છે. મોહ-
નીયનો તેના કરતાં પણ વિશેષાધિક હોય છે અને વેદનીયનો મોહનીય કરતાં
પણ વિશેષાધિક હોય છે “ચઙ્ચિદ્દે સંક્રમે ” ઇત્યાદિ—

“ સો સંક્રમોત્તિ મન્નઈ, જં વંધનપરિણઓ પઓગેણં ।

પયયંતરત્થદલિયં પરિણામઈ તદણુભાવે જં ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—“ સ સંક્રમ ઇતિ ધ્વન્યતે યદ્ વંધનપરિણતઃ પ્રયોગેણ ।

પ્રકૃત્યન્તરસ્થદલિકં પરિણમયતિ તદનુભાવે (તદાકારે) યત્ ૧૧ ” ઇતિ

સ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા—પ્રકૃતિસંક્રમઃ—સંક્રમસ્ય સામાન્યલક્ષણમનુ-
સૃત્ય વોધ્યઃ ૧, સ્થિતિસંક્રમઃ—મૂલપ્રકૃતીનામુત્તરપ્રકૃતીનાં વા સ્થિતેસ્તુત્કર્ષણ-
મપર્કર્ષણં વા, યદ્વા—મૂલપ્રકૃતીનામુત્તરપ્રકૃતીનાં વા પ્રકૃત્યન્તરસ્થિતૌ પ્રાપ્તમ્,
ઉક્તં ચ—

“ ઠિઈ સંક્રમોત્તિ વુચ્છઈ, મૂલુત્તરપર્ગઈણ ઓ જા હિ ઠિઈ ।

ઉવ્વઠ્ઠિયા વ ઓવઠ્ઠિયા વ પર્ગઈણિયાવડ્ઠનં ૧૧ ।

છાયા—સ્થિતિસંક્રમ ઇત્યુચ્યતે મૂલોત્તરપ્રકૃતીનાં તુ યા હિ સ્થિતિઃ ।

ઉદ્વર્તિતા વા અપવર્તિતા વા પ્રકૃતિ નીતા વાડ્ઠન્યામ્ ૧૧ ઇતિ

કરતા હૈ ઉસ પ્રકૃતિકે આકારમેં પ્રકૃત્યન્તરકે દલિકકો પરિણમા દેના
યહ સંક્રમ હૈ કહા ભી હૈ “ સો સંક્રમોત્તિ મળિજો ” ઇત્યાદિ
યહ સંક્રમ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ, જૈસે—પ્રકૃતિ સંક્રમ આદિ.
પ્રકૃતિ સંક્રમકા સ્વરૂપ—“ સો સંક્રમોત્તિ ” ઇત્યાદિ—ઇત્યાદિ ગાથા
દ્વારા જૈસા કહા ગયા હૈ વૈસાહી હૈ । સૂચ પ્રકૃતિયોંકી યા ઉત્તર પ્રકૃ-
તિયોંકી સ્થિતિકો ઉત્કર્ષણ રૂપમેં કરના યા અપર્કર્ષણ રૂપમેં કરના,
અથવા મૂલપ્રકૃતિયોંકો યા ઉત્તર પ્રકૃતિયોંકો પ્રકૃત્યન્તરકી સ્થિતિમેં
લાકર પ્રાપ્ત કરા દેના યહ સ્થિતિ સંક્રમહૈ । કહાભીહૈ—“ ઠિઈ સંક્રમોત્તિ
વુચ્છઈ ” ઇત્યાદિ. ઇસી પ્રકારકા કથન અનુભાવ સંક્રમકે સમ્બન્ધમેં

છવ જે કર્મપ્રકૃતિનો અન્ધ કરે છે, તે કર્મપ્રકૃતિના આકારમાં પ્રકૃ-
ત્યન્તર (અન્ય પ્રકૃતિના) દલિકાને પરિણમિત કરી નાખવા તેનું નામ સંક્રમ
છે. કહું પણ છે કે—“ સો સંક્રમોત્તિ મળિઓ ” ઇત્યાદિ—

આ સંક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—(૧) પ્રકૃતિ સંક્રમ, (૨) સ્થિતિ સંક્રમ,
(૩) અનુભાવ સંક્રમ અને (૪) પ્રદેશ સંક્રમ. પ્રકૃતિ સંક્રમનું સ્વરૂપ “ સો
સંક્રમોત્તિ ” ઇત્યાદિ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું મૂળ પ્રકૃતિઓની
અથવા ઉત્તર પ્રકૃતિઓની સ્થિતિનું ઉત્કર્ષણ અપર્કર્ષણ કરવું અથવા મૂળ પ્રકૃ-
તિઓને અથવા ઉત્તર પ્રકૃતિઓને પ્રકૃત્યન્તરની (અન્ય કોઈ પ્રકૃતિની)
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી દેવી તેનું નામ સ્થિતિસંક્રમ છે કહું પણ છે કે—
“ ઠિઈ સંક્રમોત્તિ વુચ્છઈ ” ઇત્યાદિ. એ જ પ્રકારનું કથન અનુભાવ સંક્રમ

एवमतुभावसंक्रमोऽपि ज्ञेयः, यदाह—

“ जस्मि सक्रमणे उव्वट्ठियओवट्ठिया व अणुभागा ।

अनुभावसंक्रमो सो अन्नं पगइं व णीया वि । १ । ”

छाया—यस्मिन् संक्रमणे उद्वर्तिता अपवर्तिता वा अनुभागाः ।

अनुभावसंक्रम एपोऽन्यां प्रकृतिं नीता अपि ॥ १ ॥ ” इति ।

प्रदेशसंक्रमः—अन्यप्रकृतिस्वभावेन परिणम्यमानं कर्मद्रव्यम्, उक्तं च—

“ जं दलियमन्नपगइं णिज्जइ सो संक्रमो पएसस्स ”

छाया—यद्दलिक्रमन्यप्रकृतिं नीयते स सक्रम प्रदेशस्य ” इति ४ ।

“ चउव्विहे णिधत्ते ” इत्यादि—निधत्त—निधान निहितं वा, भावे कर्मणि वा क्तप्रत्यये निपातनादयं शब्दः, तत्—उद्वर्तनाऽपवर्तनारहितानां शेषकरणानाम नर्हत्वेन कर्मणोऽवस्थापनम् । तच्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—प्रकृतिनिधत्तं १, स्थितिनिधत्तम् २, अनुभावनिधत्तं ३, प्रदेशनिधत्तम् ४, इति । एतानि सामान्य-लक्षणानुसारेण बोध्यानि । ४ ।

भी करना चाहिये । जैसाकि कहा गया है—“ जस्मि संक्रमणे उव्वट्ठिय ” अन्य प्रकृतिके स्वभावसे परिणतता हुआ जो कर्मद्रव्य है वह प्रदेश संक्रम है । कहाभी है—“ जं दलियमन्नपगइं ” इत्यादि ।

“ चउव्विहे णिधत्ते ” इत्यादि—निधत्त—निधान अथवा निहित ये एकार्थक शब्द हैं । निधत्त—शब्दभावमें अथवा कर्ममें “ क्त ” प्रत्यय करने पर निपातसे बना है । निधत्त बन्ध वह है जो कर्मउद्बन्धना और अपवर्तनासे रहित शेष करणोंका अयोग्य होता है । यह प्रकृति निधत्त आदिके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है सो इन्हें सामान्य लक्षणके अनुसारही जानना चाहिये ।

વિષે પણ સમજવું. અનુભાવ સંક્રમણું સ્વરૂપ “ જસ્મિ સંક્રમણે ઉવ્વટ્ઠિય ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે. અન્ય પ્રકૃતિના સ્વભાવે પરિણમન પામતું જે કર્મદ્રવ્ય છે, તેનું નામ પ્રદેશ સંક્રમ છે કહ્યું પણ છે કે—

“ જં દલિયમન્નપગઈ ” ઇત્યાદિ—

“ ચઉવ્વિહે ણિધત્તે ” ઇત્યાદિ. નિધત્ત, નિધાન અથવા નિહિત, એ ત્રણે એકાર્થક શબ્દો છે. નિધત્ત—શબ્દ ભાવમાં અથવા કર્મમાં “ ક્ત ” પ્રત્યય લગાડવાથી નિધાતમાથી બનેલો છે નિધત્તબન્ધ એ છે કે જે કર્મઉદ્બન્ધના અને અપવર્તના ત્રિવાયના કારણોને માટે અયોગ્ય હોય છે તેના પ્રકૃતિ નિધત્ત આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. તે પ્રકારોને સામાન્ય લક્ષણ અનુસારજ સમજવા જોઈએ

“ ચત્ત્વિહે ણિકાઈ ” ઇત્યાદિ—

નિકાચિતં-નિતરાં વન્ધનં સર્વકરણાનામનર્હત્વેન કર્મણોઽવસ્થાપનમ્ । તત્ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા-પ્રકૃતિનિકાચિતં ૧, સ્થિતિનિકાચિતમ્ ૨, અનુભાવનિકાચિતં ૩, પ્રદેશનિકાચિતં ૪ । ચ એતાન્યપિ સામાન્યલક્ષણમનુસૃત્ય ગ્રાહ્યાણિ ।
ઉક્તં ચોભયવિષયે—

“ ઉવ્વટ્ટણ ઓવટ્ટણ, કરણદુગં કેવલં નિદત્તમ્મિ ।

અન્નકરણાણઽભાવો નિકાઈણ સન્નકરણાણં ॥૧॥

છાયા—ઉદ્વર્તનાપવર્તનકરણદ્વિકં કેવલં નિધત્તે ।

અન્યકરણાનામભાવો નિકાચિતે સર્વકરણાનામ્ (અભાવઃ) ॥૧॥

યદ્વા-પૂર્વવદ્ધાનાં કર્મણાં તત્સંમીલિતમ્સૂચીકલાપસમાનં નિધત્તમ્, અત્ર કર્મણાં ન્યૂનાધિકકરણસામર્થ્યં વિદ્યતે । તત્સંમીલિતસંકુદ્ધિતમ્સૂચીકલાપસમાનં નિકા-

“ ચત્ત્વિહે ણિકાઈ ” નિકાચિત વન્ધ ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । જો વન્ધ સર્વ કરણોંકા અયોગ્ય હોતા હૈ વહ નિકાચિત વન્ધ હૈ । યહ પ્રકૃતિ નિકાચિત, સ્થિતિ નિકાચિત, અનુભાવ નિકાચિત ઓર પ્રદેશ નિકાચિતકે ભેદસે ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । ઇન્હેંશી સામાન્ય લક્ષણકે અનુસાર સમજના ચાહિયે, દોનોંકે વિષયમેં નિધત્ત નિકાચકે વિષયમેં એસા કહા ગયા હૈ “ ઉવ્વટ્ટણ ઓવટ્ટણ ” ઇત્યાદિ—

નિધત્તમેં ઉદ્વર્તના ઓર અપવર્તના યે દો કરણ હોતે હૈં, વાકીકે અન્ય કરણ નહીં હોતે હૈં, પરન્તુ નિકાચિતમેં તો કોઈનો કરણ નહીં હોતા હૈ, સમસ્ત કરણોંકા અભાવ રહતા હૈ । યદ્વા-પૂર્વવદ્ધકર્મોંકો તપાકર મિલાયે ગયે સૂચીકલાપકે સમાન નિધત્ત હોના હૈ । નિધત્તમેં કર્મોંકો ન્યૂનાધિક કરણેકી શક્તિ હૈ । તથા તપાકર મિલાકર કૂટે ગયે

“ ચત્ત્વિહે ણિકાઈ ” નિકાચિતબન્ધ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. જે બધે સર્વકરણોની અપેક્ષાએ અયોગ્ય હોય છે, જે બન્ધમાં એક પણ કરણનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તે બન્ધને નિકાચિત બન્ધ કહે છે તેના ચાર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—પ્રકૃતિ નિકાચિત, સ્થિતિ નિકાચિત, અનુભાવ નિકાચિત અને પ્રદેશ નિકાચિત. તેમને પણ સામાન્ય લક્ષણાનુસાર સમજવા ભેદએ નિધત્ત અને નિકાચિતનો તફાવત આ પ્રમાણે છે—“ ઉવ્વટ્ટણ ઓવટ્ટણ ” ઇત્યાદિ. નિધત્ત બન્ધમાં ઉદ્વર્તના અને અપવર્તના, આ બે કરણનો સદ્ભાવ હોય છે, બાકીના કોઈ કરણનો સદ્ભાવ હોતો નથી, પરન્તુ નિકાચિતબન્ધમાં કોઈ પણ કરણનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તેમાં સમસ્ત કરણોનો અભાવ જ રહે છે અથવા તપાવીને એકત્ર કરેલા સૂચીકલાપના (સોઈના ભારા)બેવો નિધત્ત હોય છે. નિધત્તમાં

ચિત્તમ્, અત્ર કર્મણાં પિણ્ડીભૂતત્વેન ન્યૂનાધિકરણાસમ્ભવઃ । વિશેષતો વન્ધપ્ર-
થતિસ્વરૂપં જિજ્ઞાસુના કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહગિરવલોકનીયેતિ ૪ ॥ ૫૮

પૂર્વમલ્પવહુત્વમભિહિતં, તત્રાત્યન્તમલ્પમેકસંખ્યં તદતિરિક્તં ત્વપેક્ષયા વહુ
ત્વવાચકાન્ એક-કતિ-સર્વશબ્દાન્ દ્રવ્યાદિભિઃ સહ ચતુર્ભિઃ સ્થાનકૈરાહ—

મૂલમ્—ચત્તારિ એકગા પળ્લન્તા, તં જહા-દવિય એકઁ
૧, માઉય એકઁ ૨, પઙ્ગય એકઁ ૩, સંગહ એકઁ ૪ ॥ ૧ ॥

ચત્તારિ કર્ઁ પળ્લન્તા, તં જહા-દવિયકર્ઁ ૧, માઉયકર્ઁ ૨,
પઙ્ગવકર્ઁ ૩, સંગહકર્ઁ ૪ ॥ ૨ ॥

ચત્તારિ સઁવા પળ્લન્તા, તં જહા-નામસઁવ્વઁ ૧, ઠવળસઁવ્વઁ
૨, આદેસસઁવ્વઁ ૩, નિરવસેસસઁવ્વઁ ૪ ॥ ૩ ॥ સૂ. ૫૯ ॥

છાયા—વત્તારિ એકકાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—દ્રવ્યૈકકં ૧, માતૃકૈકકં ૨,
પર્યાયૈકકઃ ૩, સદ્ગ્રહૈકકઃ ૪ ॥ ૧ ॥

સૂચીકલાપકે સમાન નિકાચિત્ત હોતા હૈ । યહાં કર્મોંકો પિણ્ડીભૂત હો
જાનેસે ડનમેં ન્યૂનાધિકતા કરના અસમ્ભવહૈ । વિશેષ રૂપસે વન્ધ આદિકે
સ્વરૂપકો જાનેવાલેકે લિયે કર્મપ્રકૃતિ સ ગ્રહણી દેલના ચાહિયે ॥ સૂ. ૫૮ ॥

કહે ગયે અલ્પ-વહુત્વમેં જો અત્યન્ત અલ્પ હૈ વહ એક સંખ્યાવાલા
હોતા હૈ, ઓર હસસે જો અધિક હોતા હૈ વહ અપેક્ષાસે વહુ હોતા હૈ ।
અવ સૂત્રકાર અલ્પ ઓર વહુત્વ એક-કતિ ઓર સર્વ શબ્દોંકો દ્રવ્યાદિ-
કોંકે સાથ લેકર ચાર સ્થાનકા કથન કરતે હૈં ।

“ ચત્તારિ એકગા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ભારા) કર્મોંનિ ન્યૂનાધિક કરવાની શક્તિ હોય છે તથા તપાવીને એકત્ર કર્યા બાદ
ટીપવામાં આવેલા સૂચીકલાપ સમાન નિકાચિત્ત હોય છે. અહીં કર્મોં પિંડીભૂત
થઈ જવાને કારણે તેમાં ન્યૂનાધિકતા કરવાનું અસંભવિત બને છે. બન્ધ આદિના
સ્વરૂપનું વિસ્તારપૂર્વકનું કથન કર્મપ્રકૃતિ સંગ્રહણીમાંથી વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

આગલા સૂત્રમાં જે અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ કર્યું, તેમાં જે અત્યંત
અલ્પ છે તે એક સંખ્યાવાળું હોય છે, અને તેના કરતાં જે અધિક હોય
છે, તે તેની અપેક્ષાએ બહુ હોય છે કેવે સૂત્રકાર અલ્પ-બહુત્વ દર્શક એક
કતિ (કેટલાક) અને સર્વ શબ્દોંને દ્રવ્યાદિકોની સાથે લઈને ચાર સ્થાનકનું
કથન કરે છે. “ ચત્તારિ એકગા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

ચત્વારિ કતિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—દ્રવ્યકતિ ૧, માતૃકાકતિ ૨, પર્યાયકતિ ૨, સંગ્રહકતિ ૪ ।૨।

ચત્વારિ સર્વાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—નામસર્વકં ૧, સ્થાપનાસર્વકમ્ ૨, આદેશસર્વકં ૩, નિરવશેષસર્વકમ્ ૪ ॥૩॥ ૫૯ ॥

ટીકા—“ ચત્વારિ એકગા ” इत्यादि—एककानि-एकान्येवैककानि, स्वार्थे कन्प्रत्ययोऽत्र बोध्यः, चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्रव्यैकं द्रव्यमेवैकं द्रव्यैकं-सचित्ताचित्तमिश्ररूपम् । तत्र-सचित्तमेकं पुरुषद्रव्यम्, अचित्तमेकं स्वर्णपिण्डादिद्रव्यं, मिश्रं-कटककुण्डलादिभूषितमेकं पुरुषद्रव्यम् । १।

તથા—માતૃકૈકકં—માતૃકાશબ્દોઽત્ર માતૃકાપદપરઃ, તેન માતૃકાપદમેવૈકકં, માતૃકૈકકમ્—એકં માતૃકાપદમિત્યર્થઃ, યદ્વા—મધ્યમપદલોપિસમાસઃ શાકપાર્થિવા-

ચાર પ્રકારકે એકક કહે ગયે હૈં, જૈસે—દ્રવ્ય એકક ૧, માતૃકા એકક ૨, પર્યાય એકક ૩, ઓર સંગ્રહ એકક ૪ । કઈ—બહુ ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, જૈસે—દ્રવ્ય કઈ ૧, માતૃકા કઈ ૨, પર્યાય કઈ ૩, ઓર સંગ્રહ કઈ ૪ । ચાર પ્રકારકે સર્વ કહે ગયે હૈં, જૈસે—નામ સર્વક ૧, સ્થાપના સર્વક ૨, આદેશ સર્વક ૩ ઓર નિરવશેષ સર્વક ૪ ।

इस सूत्रका स्पष्टीकरण इस प्रकारसे है—यह द्रव्य एकक आदिके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है उसका भाव ऐसा है—द्रवरूप जो एकक है वह द्रव्य एकक है, यह सचित्त अचित्त और मिश्ररूप होता है । द्रवरूप पुरुष सचित्त एकक है १, स्वर्ण पिण्डादिरूप अचित्त एकक है २ और कटककुण्डल आदिसे विभूषित द्रवरूप पुरुष मिश्र एकक है ३।

“ मातृकैककम् ”—यहां मातृका शब्द मातृका पद परक है । अतः

સૂત્રાર્થ—ચાર પ્રકારના એકક કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય એકક, (૨) માતૃકા એકક, (૩) પર્યાય એકક અને (૪) સંગ્રહ એકક. ચાર પ્રકારના કતિ (કઈ) કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય કતિ, (૨) માતૃકા કતિ, (૩) પર્યાય કતિ અને (૪) સંગ્રહ કતિ. ચાર પ્રકારના સર્વ કહ્યા છે—(૧) નામ સર્વક, (૨) સ્થાપના સર્વક, (૩) આદેશ સર્વક અને (૪) નિરવશેષ સર્વક

આ સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—તેના દ્રવ્ય એકક આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે. દ્રવ્યરૂપ બે એકક છે તેને દ્રવ્ય એકક કહે છે. તે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રરૂપ હોય છે. દ્રવ્યરૂપ પુરુષ સચિત્ત એકક છે. સુવર્ણપિંડાદિ રૂપ અચિત્ત એકક છે. અને કુંડળ આદિથી વિભૂષિત દ્રવ્યરૂપ પુરુષ મિશ્ર એકક છે.

“ માતૃકૈકકમ્ ” અહીં માતૃકા શબ્દ માતૃકા પદપરક છે તેથી માતૃકા પદ

દિત્યાત્, તથા—“ ઉપ્પન્નેહ વે ”—ત્યાદિ, इह प्रवचने दृष्टिवादे सकलनयवाद-
मूलभूतानि मातृकापदानि भवन्ति, यथा—“ उप्पन्नेह वा विगमेह वा धुवेहवेत्ति,
अमूनि च मातृकापदानीव ‘ अ. आ ’ इत्येवमादीनि सकलशब्दशास्त्रार्थव्यापार
व्यापकत्वान्मातृका पदानी ”—ति । २।

तथा—पर्यायैककः—पर्यायो धर्मः, स एवैककः पर्यायैककः—एकः पर्यायः,
स चाऽऽदिष्टानादिष्टभेदेन द्विविधः, तत्राऽऽदिष्टः कृष्णादिः, अनादिष्टो वर्णादिः ।
‘ पर्यायो विशेषो धर्मः ’ इत्येते समानार्थाः । ३।

मातृका पद रूप जो एकक है वह मातृका एकक है । अथवा—“ एकं
मातृकापदं ” इति मातृकैककम्—यहां शाकपार्थिवादि जैसा मध्यमपद
लोपी समास है । जैसे—शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः में मध्यम पद
प्रियका लोप करके शाकपार्थिवः बनता है, उसी प्रकारसे यहां भी मध्यम
पद “ पद ” का लोप करके “ मातृकैककम् ” बना है । प्रवचनमें दृष्टि-
वादमें जैसे—“ उप्पन्नेहवा, विगमेहवा, धुवेहवा, ये मातृकापद है, उसी
प्रकार अ-आ आदि वर्ण ‘ मातृकापद ’ है । क्योंकि ये मातृकापदोंकी
तरह सकल शास्त्रोंके अर्थका व्यापारमें व्यापक हैं २ ।

“ पर्यायैकक ”—पर्याय नाम धर्मका है । पर्यायरूप जो एकक है;
वह पर्यायैकक है, यह पर्यायैकक एक पर्यायरूप है । आदिष्ट अनादिष्टके
भेदसे यह दो प्रकारका है । कृष्णादिपर्याय आदिष्ट, और वर्णादि पर्याय
अनादिष्ट है । पर्याय विशेष और धर्म ये समानार्थक हैं ३ ।

૩૫ જે એકક છે, તે માતૃકા એકક છે

વર્ણાક્ષર ૩૫ એકકને માતૃકા એકક કહે છે. અથવા “ એક માતૃકાપદં
इति मातृकैककम् ” એવો પણ માતૃકા એકક શબ્દનો વિગ્રહ થાય છે. અહીં
शाकपार्थिवादी એવો મધ્યમપદ લોપી સમાસ છે. જેમકે “ शाकप्रियः पार्थिवः
शाकपार्थिवः ” शाकपार्थिवમાં प्रिय પદનો લોપ કરીને આ સમાસ
આપ્યો છે शाक જેને प्रिय છે એવો पार्थिव, તે शाकपार्थिव. એ જ
प्रमाणे અહીં પણ मध्यम पद “ पद ” નો લોપ કરીને “ मातृकैककम् ” શબ્દ
બન્યો છે प्रवचनમાં—दृष्टिवादમાં જેવી રીતે “ उप्पन्नेह वा विगमेह वा, धुवेहवा ”
એ માતૃકા પદ ૩૫ છે, એ જ પ્રમાણે ‘ अ ’, ‘ आ ’ આદિ વર્ણ ‘ માતૃકા
पद ’ છે કારણ કે તેઓ માતૃકાપદોની જેમ સકલ શાસ્ત્રોના અર્થના વ્યાપારમાં
व्यापक છે

“ पर्यायैककः ” पर्याय એટલે धर्म. पर्यायरूप જે એકક છે તેને पर्या-
यैकक કહે છે તે पर्यायैकक એક पर्यायरूप છે. आदिष्ट અને अनादिष्टના ભેદથી
તે બે પ્રકારનું છે कृष्णादि पर्याय आदिष्ट છે અને वर्णादि पर्याय अनादिष्ट છે.
पर्याय, विशेष અને धर्म એ સમાનાર્થક છે.

તથા—સङ્ગ્રહૈકકઃ—સङ્ગ્રહણં સङ્ગ્રહઃ—સમુદાયઃ, સ એવૈકકઃ સङ્ગ્રહૈકકઃ—
 એકઃસङ્ગ્રહ इत्यर्थः, यथा—एकः शालिरिति, शालिसमुदायाऽऽश्रयणेनैक-वचना-
 न्तशालिशब्दोऽत्र प्रवर्तते, तथा—नैकोऽपि शालिः शालिरित्युच्यते, बहुवोऽपि
 शालयः शालिरित्युच्यते, लोके तथाव्यवहारदर्शनात्, लोके सम्पन्नः शालिरिति
 कथनेन शालयः सम्पन्ना इत्यर्थः स्फुटति । ४।

“ સંગ્રહૈકક ”—સંગ્રહ નામ સમુદાયકા હૈ, સંગ્રહરૂપ જો એકક
 હૈ વહ સંગ્રહૈકક હૈ, જૈસે “ एकःशालीः ”—કહનેસે શાલિ સમુદાયકે
 આશ્રયસે એક વચનાન્ત શાલિ શબ્દકા પ્રયોગ હોતા હૈ । તથાચ—એકમી
 શાલિ શાલિ કહલાતા હૈ ઓર અનેકમી, કયોંકિ લોકમેં એસા વ્યવહાર
 દેખા જાતા હૈ । એસામી અર્થ સ્ફુટ હોતા હૈ ૪ ।

તાત્પર્ય વહ હૈ કિ-દ્રવ્ય, અ-આ આદિ અક્ષર, મનુષ્ય આદિ પર્યાય
 ઓર સમુદાય યે સવ અનેક હૈ । જીવ અજીવ આદિ દ્રવ્ય હૈ, અ-આ
 આદિ વર્ણમાલાકે અક્ષર હૈ ૧. મનુષ્ય આદિ પર્યાય હૈ ૨, ઓર અનાજ
 આદિ અનેક વસ્તુ હૈ ૩ । પરન્તુ જીવ અજીવ આદિ એક દ્રવ્ય હૈ । હસ-
 લિયે એક એકદ્રવ્યકી અપેક્ષાસે હોતા હૈ, અતઃ વહ દ્રવ્યૈકક હૈ । દૂસરા
 એક માતૃકાપદકી અપેક્ષાસે હોતા હૈ । કયોંકિ જિતનેમી વર્ણ હૈ, માતૃ-
 કાપદકે અન્તર્ગત હૈ, અતઃ—વહ માતૃકાપદરૂપ એકક હૈ । તીસરા એક,

“ સંગ્રહૈકક ”—સંગ્રહ એટલે સમુદાય. તે સંગ્રહરૂપ જે એક છે તેને
 સંગ્રહૈકક કહે છે. જેમકે “ एकःशालि ” આ પ્રમાણે કહેવાથી શાલિ (ચાખ.ની
 એક જાત) સમુદાયને આધારે એકવચનાન્ત શાલિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.
 અથવા એક શાલીને પણ શાલિ કહે છે અને અને શાલિને-શાલિના જથ્થાને
 પણ શાલિ જ કહે છે, કારણ કે લોકોમાં આ પ્રકારનો વ્યવહાર જોવામાં
 આવે છે લોકોમાં “ सम्पन्नःशालि. ” આ પ્રમાણે કહેવાથી “ सम्पन्नाःशालयः ”
 આ પ્રકારનો અર્થ પણ સ્ફુટ (પ્રકટ) થાય છે આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય
 એ છે કે દ્રવ્ય, અ-આ આદિ અક્ષર, મનુષ્ય આદિ પર્યાય અને સમુદાય
 એ બધાં અનેક છે. જીવ-અજીવ આદિ દ્રવ્ય છે, અ-આ આદિ વર્ણમાળાના
 અક્ષરો છે, મનુષ્ય આદિ પર્યાય છે અને અનાજ આદિ અનેક વસ્તુ છે,
 છે, પરન્તુ જીવ-અજીવ આદિ એક દ્રવ્ય છે. તેથી જે એકક થાય છે તે એક
 દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થાય છે, તે કારણે તેને દ્રવ્યૈકક કહે છે. ખીલું એકક
 માતૃકાપદની અપેક્ષાએ થાય છે, કારણ કે અ-આ આદિ જેટલાં વર્ણ છે,
 તેમનો માતૃકાપદમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તેથી તેને માતૃકાપદ રૂપ એકક

“ ચત્તારિ કહ ” ઇત્યાદિ—કતિશબ્દઃ સંખ્યાપરિમાણવિશેષવિષયપ્રશ્નવિષ-
યકપદાર્થવાચકો વહુવચનાન્તઃ, સ ચ સામાન્યતયા નપુંસકે પ્રયુક્ત, તાનિ કતિ
ચત્તારિ પ્રજ્ઞાનિ, તથા—દ્રવ્યકતિ-દ્રવ્યાણ્યેવ દ્રવ્યકતિ-કતિ દ્રવ્યાણીત્યર્થઃ,
યદ્વા-દ્રવ્યવિષયઃ કતિશબ્દો દ્રવ્યકતિઃ, એવં માતૃકાદિષ્વપિ વોધ્યમ્ । નવરં-
સદ્ગ્રહાઃ-શાલિયવગોધૂમાઃ, ત એવ કતિ સદ્ગ્રહકતિ । ૪ ।

પર્યાયકી અપેક્ષાસે હોતા હૈ, ક્યોંકિ પર્યાય સામાન્યકી અપેક્ષા સમસ્ત
પર્યાય એક હૈ, અતઃ વહ પર્યાયૈકક હૈ । તથા ચતુર્થ એક સંગ્રહકી અપે-
ક્ષાસે હોતા હૈ અતઃ વહ સંગ્રહૈકક હૈ, યદ્યપિ-સત્કી અપેક્ષા ‘ સદૈક ’
હસ રૂપસે એકહી એક હો સકના હૈ પરન્તુ યહાં ચતુઃસ્થાનકે અનુરોધસે
હસકા ગ્રહણ નહીં હુવા હૈ ।

“ ચત્તારિ કહ ” ઇત્યાદિ—કતિ શબ્દ સદા વહુવચનાન્ત હૈ ઓર
યહ સંખ્યા એવં પરિમાણવિશેષ વિષયક પ્રશ્ન સમ્બન્ધી પદાર્થકા વાચક
હોતા હૈ, યહાં યહ સામાન્યરૂપ હોનેસે નપુંસકલિંગમેં પ્રયુક્ત હુવા હૈ ।
વૈસે તો કતિ શબ્દ વ્યાકરણમેં પુલિંગમેં નિર્દિષ્ટ હુવા હૈ, યે કતિ ચાર કહે
ગયે હૈં । જૈસે-દ્રવ્ય કતિ આદિ, દ્રવ્યરૂપ જો કનિ શબ્દ હૈ વહ દ્રવ્ય-
કતિ હૈ । જૈસે-કતિ દ્રવ્યાણિ, યહાં દ્રવ્યોંકોહી કતિરૂપ માન લિયા
ગયા હૈ, અથવા-દ્રવ્યકો વિષય કરનેવાલા જો કતિ શબ્દ હૈ વહ દ્રવ્ય-
કતિ હૈ । હસી તરહસે માતૃકા આદિ પદોમેં સમજ લેના ચાહિયે,

કહે છે. ત્રીજુ એકક પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે, કારણ કે પર્યાય સામાન્યની
અપેક્ષાએ સમસ્ત પર્યાય એક છે, તેથી તે એકકને પર્યાયૈકક કહે છે. તથા
ચોથું એકક સંગ્રહ (સમૂહ) ની અપેક્ષાએ થાય છે, તેથી તેને સંગ્રહૈકક
કહે છે જે કે સત્ની અપેક્ષાએ ‘ સદૈક ’ આ રૂપે એકજ હોઇ શકે છે,
પરન્તુ અહીં ચાર સ્થાનનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી તેને ગ્રહણ કરેલ નથી

“ ચત્તારિ કહ ” ઇત્યાદિ—‘ કતિ ’ શબ્દ હંમેશા બહુવચનમાં વપરાય
છે. તે સંખ્યા અને પરિણામ વિષયક પ્રશ્ન સંબંધી પદાર્થનો વાચક હોય છે.
અહીં સામાન્ય રૂપે તેનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી તેને નપુંસકલિંગ (નાન્ય-
તર જાતિ) માં વાપરવામાં આવેલ છે—આમ તો કતિ પદ વ્યાકરણમાં પુલિંગ
(નર જાતિ) નું કહ્યું છે તે કતિ (બહુ) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય
કતિ, (૨) માતૃકા કતિ, (૩) પર્યાય કતિ, (૪) સંગ્રહ કતિ દ્રવ્યરૂપ જે કતિ
શબ્દ છે તેને દ્રવ્યકતિ કહે છે. જેમકે “ કતિ દ્રવ્યાણિ ” અહીં દ્રવ્યોને જ
કતિરૂપ માની લેવામાં આવેલ છે અથવા દ્રવ્યોનું પ્રતિપાદન કરનારો જે કતિ શબ્દ
છે તેનું નામ દ્રવ્યકતિ છે એ જ પ્રમાણે માતૃકા આદિ પદોમાં પણ સમજ લેવું.

“ ચત્તારિ સઘ્વા ” ઇત્યાદિ—સર્વાણિ ચત્તારિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા—નામસર્વકં—નામ ચ તત્ સર્વં ચ નામ સર્વકં—સર્વં નામેત્યર્થઃ, યદ્વા—સચેતનાદેર્યસ્ય વસ્તુનઃ સર્વમિતિ નામ તત્ નામસર્વકમિતિ, યદ્વા—નામ્ના સર્વકં નામસર્વકમ્ । ૧ ।

વિશેષ—શાલિ, યવ, ગોધૂમ—ગેહૂં આદિ યહાં સંગ્રહ શબ્દસે લિયે ગયે હૈં, इन संग्रहरूप जो कति है वह संग्रहकति है । तात्पर्य ऐसा है कि कति शब्द बहुवचनान्त होनेसे बहुत्वार्थका वाचक होता है । अतः द्रव्योंको अनेक होनेसे इनकीही बहुताका साधर्म्य वाचक कति शब्द कह दिया गया है । इसी तरह मातृका पदोंमें भी अनेकता बहुत्व होनेसे उन्हें कति मान लिया गया है । पर्यायोंको भी इसी हेतुसे कतिरूप मान लिया गया है । तथा—संग्रह समुदाय भी भिन्न-२ होते हैं, अतः—अनेकोंके साधर्म्यसे संग्रहरूप समुदायको भी कतिरूप मान लिया गया है ।

“ ચત્તારિ સઘ્વા ”—સર્વમી ચાર પ્રકારકે કહે ગયે હૈં, जैसे—नाम सर्व आदि. इनमें नाम रूप जो सर्व है वह नामसर्वक है, अर्थात् सर्व ऐसा जो नाम है वह नामसर्वक है । भाव यह है कि सचेतन आदि वस्तुका “ सर्वम् ” ऐसा लोकव्यवहार चलानेके लिये नाम रख लिया जाता है वह नामसर्वक है । यही भाव=यद्वा नाम्ना सर्वकम् इस कथ-

विशेष—शालि, यव, घઉ आदि अर्द्धी संग्रह शब्दથી ગૃહીત થયેલ છે. એ સંગ્રહરૂપ જે કતિ છે તેને ‘ સંગ્રહ કતિ ’ કહે છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કતિ શબ્દ બહુવચનનું પદ હોવાથી બહુત્વદર્શક હોય છે દ્રવ્યોમાં અનેકતા હોવાથી તેમની જ બહુતાના સાધર્મ્ય વાચક કતિ શબ્દને કહેવામાં આવ્યો છે. એ જ પ્રમાણે માતૃકાપદેમાં (વર્ણાક્ષરોમાં) પણ અનેકતાનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમને પણ કતિ (બહુ) માની લેવામાં આવેલ છે. પર્યાયોને પણ એ જ કારણે કતિરૂપ માનવામાં આવેલ છે. તથા સંગ્રહ સમુદાય પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેથી અનેકતાના સાધર્મ્યથી સંગ્રહ રૂપ સમુદાયને પણ કતિ રૂપ માની લેવામાં આવ્યો છે.

“ ચત્તારિ સઘ્વા ” સર્વ પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) નામ સર્વક, (૨) સ્થાપના સર્વક, (૩) આદેશ સર્વક અને (૪) નિરવશેષ સર્વક. નામરૂપ જે સર્વ છે તેને નામસર્વક કહે છે. એટલે કે ‘ સર્વ ’ એવું જે નામ છે, તે નામસર્વક છે. આ કથનનો બાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—લોકવ્યવહાર ચલાવવા માટે સચેતનાદિ વસ્તુનું “ સર્વમ્ ” એવું નામ રાખવામાં આવે છે તેને નામ સર્વક કહે છે. “ યદ્વા નામ્ના સર્વકમ્ ” આ કથનનો પણ એ જ ભાવ છે.

સ્થાપનાસર્વક-સ્થાપનયા - સર્વમેતદિતિ કલ્પનયા સર્વ સ્થાપનાસર્વકમ્-
અક્ષાદિ સર્વ દ્રવ્યમ્ । ૨ ।

આદેશસર્વકમ્-આદેશનમાદેશ:-વ્યવહાર:, તસ્માત્ સર્વ તદેવ, વ્યવહારસર્વ-
મિત્યર્થ:, આદેશસર્વતા ચ વહુતરે પધાને વા ભવતિ, દ્વયતે ચ લોકે યથા-
પરિગૃહીતમક્તમધ્યાદ્ વહુતરે ભુક્તેડલ્પે ચાવશિષ્ટે સર્વમ્ભક્તં ભુક્તમિતિ, ગ્રામપ્રધાનેષુ
પુરુષેષુ ગતેષુ અપ્રધાનેષુ ચાવસ્થિતેષુ ‘સર્વો ગ્રામો ગત’ ઇતિ ચ વ્યવહાર: । ૩ ।

નકામી હૈ । “ સ્થાપના સર્વકમ્ ” જિસ કિસી પદાર્થમેં “ સર્વ ” ऐसी
जो स्थापना आरोप कर ली जाती है वह स्थापना सर्वक है, जैसे-अक्षा
दिकोमें “ सर्व ” ऐसी स्थापना करली जाती है ।

“ આદેશ સર્વક ”--આદેશ નામ વ્યવહારકા હૈ, હસ વ્યવહારસે
જો સર્વ માન લિયા જાતા હૈ વહ આદેશસર્વક હૈ । યહ આદેશ સર્વતા
વહુતરમેં, યા પ્રધાનમેં હોતીહૈ । જૈસે-લોકમેં જવ કિ ભોડ્યપહ્લિક્તિમેં અધિક
આદમી જીપ જાતે હૈં ઓર થોડેસે વચ્ચે રહતે હૈં, તવ લોગ કહ દિયા
કરતે હૈં કિ સવ જીપ ગયે । અથવા--જિતના ઓજન તૈયાર કિયા ગયા
હૈ ઉસમેંસે જવ અધિકતર ઓજન खरच લિયા જાતા હૈ ઓર થોડા
ચાકી વચા રહતા હૈ । તો ऐसा વ્યવહાર દેખા જાતા હૈ કિ સવ ઓજન
લા લિયા ગયા હૈ યહ આદેશકી અપેક્ષા સર્વતા હૈ ।

ऐसे ही जब ग्रामके प्रधान पुरुष चले जाते हैं और अप्रधान पुरुष
रहभी जाते हैं, तोभी सब ग्राम चला गया ऐसा व्यवहार होता है,
यह प्रधानकी अपेक्षा सर्वता है ३ ।

“ સ્થાપનાસર્વકમ્ ” જે કેઈ પદાર્થમાં “ સર્વ ” એવી જે સ્થાપના આરોપણ
કરવામાં આવે છે, તેને ‘ સ્થાપના સર્વક ’ કહે છે જેમકે અક્ષાદિકોમાં ‘ સર્વ ’
એવી સ્થાપના કરવામાં આવે છે “ આદેશસર્વક ” આદેશ એટલે વ્યવહાર
તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ જેને ‘ સર્વ ’ માની લેવામાં આવે છે તેને ‘ આદેશ
સર્વક ’ કહે છે આ આદેશસર્વતા બહુતરમાં અથવા પ્રધાન (મુખ્ય) માં
હોય છે. જેમકે કોઈ ભોજન સમારંભમાં અધિક માણસોએ જમી લીધું હોય
અને થોડાને જ જમવાનું બાકી હોય ત્યારે એવું કહેવામાં આવે છે કે સર્વ
લોકો જમી ગયા છે અથવા જેટલું ભોજન તૈયાર કરાવ્યું હોય તેનો અધિ-
કતર ભાગ વપરાઈ ગયો હોય અને ઘણું થોડો ભાગ વધ્યો હોય, ત્યારે એમ
કહેવામાં આવે છે કે સઘળી રસોઈ ખવાઈ ગઈ છે આ પ્રકારની સર્વતાને
આદેશની અપેક્ષાએ સર્વતા કહે છે એ જ પ્રમાણે કોઈ સભામાંથી મુખ્ય
મુખ્ય માણસો આલ્યા બાકી અને સામાન્ય માણસો જ બાકી રહે ત્યારે પણ એવું
કહેવામાં આવે છે કે “ સૌ આલ્યા ગયા ” આ પ્રધાનની અપેક્ષાએ (સર્વતા) છે.

નિરવશેષસર્વકમ્-અવશેષ:-શેષ:, તરમાન્નિર્ગતં નિરવશેષં, તત્ત્વં ચ નિર-
વશેષસર્વં, તદેવ નિરવશેષસર્વકમ્-અવશિષ્ટવ્યક્તિમનાશ્રિત્ય સર્વમ્, યથા-‘ સર્વે
દેવા અનિમિષા: ’ અત્ર નિમેષરાહિત્યં સર્વેષુ દેવેષુ ન તુ કામપિ દેવવ્યક્તિ વિશાય
તત્તિષ્ઠતીતિ । સર્વેષુ ભક્તેષુ સ્વાર્થિક: કકારો વોદ્ય: ।૪। સૂ૦ ૫૯ ॥

પૂર્વં સર્વં નિરૂપિતં, તત્પ્રસ્તાવાત્સામ્પ્રતં સર્વમનુષ્યક્ષેત્રપર્યન્તગતે પર્વતે પૂર્વા-
દિષુ દિક્ષુ કૂટાનિ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—માણુસુત્તરસ્સ ણં પવ્વયસ્સ ચઙ્ગિસિં ચત્તારિ કૂડા
પણ્ણત્તા, તં જહા-રયણે૧, રયણુચ્ચણ્ણ૨, સઠ્ઠરયણે૩, રયણસંચયે૪।
॥ સૂ૦ ૬૦ ॥

“ નિરવશેષ સર્વકમ્ ”—જો કિસી મી એક વ્યક્તિમેં રહનેસે યાકી
ન થચે, અર્થાત્ સમસ્ત વ્યક્તિયોમેં રહે વહ નિરવશેષ સર્વ હૈ । જિસે
“ સર્વે દેવા:-અનિમિષા: ” સમસ્ત દેવ નિમેષ રહિત હૈ, યહાં નિમેષ-
રાહિત્ય કિસીમી દેવ વ્યક્તિકો છોડકર નહીં રહતા હૈ । અથવા-સમસ્ત
પદાર્થ સત્ સ્વરૂપ હૈ, યહાં સત્રૂપતા કિસીમી પદાર્થકો છોડકર નહીં
રહતી હૈ, ઇસ પ્રકારસે યહ નિરવશેષસર્વક હૈ । યહાં સર્વત્ર ભક્તોમેં
સ્વાર્થિક કકાર હુવા હૈ ॥ સૂ૦ ૫૯ ॥

સર્વકા નિરૂપણ કરકે અથ સૂત્રકાર સર્વકે પ્રસ્તાવકો લેકર સર્વ
મનુષ્યક્ષેત્રપર્યન્તગતપર્વતકે પૂર્વાદિ દિશાઓમેં કૂટોંકી નિરૂપણા
કરતે હૈ । “ માણુસુત્તરસ્સ ણં પવ્વયસ્સ ચઙ્ગિસિં ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ.

આદેશ સર્વતાનુ દેધાન્ત છે “ નિરવશેષસર્વકમ્ ” જે સધળી વ્યક્તિઓને
લાગૂ પડી શકે-એક પણ વ્યક્તિનો અપવાદ ન રહે એવા સર્વને ‘ નિરવશેષ
સર્વક ’ કહે છે. જેમકે “ સર્વે દેવા: અનિમિષા: ” સર્વે (બધા) દેવો અનિમિષ
(મટકુ) હોય છે. અહીં નિમેષ રહિતતાનો ગુણ દરેક દેવને લાગૂ પડે છે-એક
પણ દેવ તેમાં અપવાદરૂપ નથી. અથવા સમસ્ત પદાર્થ “ સત્ ” રૂપ છે.
અહીં સતરૂપતાનો એક પણ પદાર્થમાં અભાવ નથી, એમ સમજી શકાય છે.
નિરવશેષ સર્વકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. અહીં લાંગાઓમાં સર્વત્ર સ્વાર્થિક
‘ ક ’ લાગ્યો છે. ॥ સૂ. ૫૯ ॥

સર્વનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર સર્વ મનુષ્ય ક્ષેત્રગત પર્વતોના
પૂર્વાદિ દિશાઓના કૂટોંકનું નિરૂપણ કરે છે—

“ માણુસુત્તરસ્સ ણં પવ્વયસ્સ ચઙ્ગિસિં ચત્તારિ ” ઇત્યાદિ—

છાયા—માનુષોત્તરસ્ય સ્વલુ પર્વતસ્ય ચતુર્દિશિ ચત્વારિ કૂટાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—રત્નં ૧, રત્નોચ્ચયં ૨, સર્વરત્નં ૩, રત્નસંચયમ્ ૪ । સૂં ૬૦ ॥

ટીકા—“ માનુષોત્તરસ્ય ” ત્યાદિ—

માનુષોત્તરસ્ય સ્વલુ પર્વતસ્ય ચતુર્દિશિ ચત્સૃણાં દિશાં સમાહારશ્ચતુર્દિક્ તસ્મિન્-શ્ચતુર્દિશિ, સૂત્રે પ્રાકૃતત્વાદનુસ્વારઃ ચત્સૃષ્ઠ દક્ષિણપૂર્વાદિષુ દિક્ષુ ચત્વારિ કૂટાનિ-શિખરાણિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, ઇહ દિગ્ગ્રહણે વિદિશાં ગ્રહણં, ચતુર્ષુ કોણેષ્વિત્યર્થઃ । તાનિ કૂટાનિ દક્ષિણપૂર્વાદિદિક્ક્રમેણ નિરૂપયન્નાહ—તદ્યથેતિ, રત્નં તદાચ્યં કૂટં રત્નકૂટમિત્યર્થઃ, તચ્ચ દક્ષિણપૂર્વસ્યાં દિશિ—અગ્નિકોણે દક્ષિણદિગ્વર્તિ સુપર્ણકુમારેન્દ્રસ્ય વેણુદેવસ્ય નિવાસસ્થાનમ્ ૧,

તથા—દક્ષિણપશ્ચિમદિગ્ગન્તરાલે—નૈર્ઋતકોણે રત્નોચ્ચયં—તદાચ્યં કૂટં રત્નોચ્ચયકૂટમિત્યર્થઃ, તચ્ચ વેલમ્બં સુખદમિતિ નામાન્તરમપિ મજતે, તત્કૂટં વેલમ્બસ્ય દક્ષિણદિગ્વર્તિ વાયુકુમારેન્દ્રસ્ય વર્તતે ૨,

તથા—પૂર્વોત્તરસ્યાં દિશિ—ઈશાનકોણે—સર્વરત્નં—સર્વરત્નકૂટં, તચ્ચ ઉત્તરદિગ્વર્તિનો વેણુદાલિનામકસુપર્ણકુમારેન્દ્રસ્ય બોધ્યમ્ ૩,

ટીકાર્થ—પુષ્કરાર્દ્ધક્ષેત્રમે માનુષોત્તર પર્વતકે ચારોં દિશાઓંમેં ચાર કૂટહેં, યહાં દિશાપદસે પૂર્વાદિ ચાર દિશાએં ખીલી ગઈ હેં । હસી તરહસે ચારોં દિશાઓં ઓર વિદિશાઓંમેં યે ચાર કૂટ ફેલે હુવે હેં । રત્નકૂટ દક્ષિણ પૂર્વદિશામેં અગ્નિકોણમેં હૈ । યહ દક્ષિણ દિગ્વર્તી સુપર્ણકુમારેન્દ્ર વેણુ-દેવકા નિવાસસ્થાન હૈ ૧, તથા દક્ષિણ-પશ્ચિમમેં-નૈર્ઋતકોણમેં રત્નોચ્ચય કૂટ હૈ । હસકા—“ વેલમ્બસુખદ ” ખી નામ હૈ, યહ કૂટ દક્ષિણ દિગ્વર્તી વાયુકુમારેન્દ્ર વેલમ્બકા હૈ ૨, તથા—પૂર્વોત્તરમેં-ઈશાનકોણમેં સર્વરત્ન કૂટ હૈ, યહ ઉત્તરદિગ્વર્તી વેણુદાલિક સુપર્ણકુમારેન્દ્રકા હૈ ૩, પશ્ચિમો-

ટીકાર્થ—પુષ્કરાર્દ્ધ ક્ષેત્રમાં માનુષોત્તર પર્વતની ચારે દિશાઓમાં ચાર કૂટ છે. અહીં દિશાપદ દ્વારા પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓ પણ ગૃહીત થઇ છે. આ રીતે ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં તે ચાર કૂટ ફેલાયેલા છે દક્ષિણ—પૂર્વ દિશામાં (અગ્નિકોણમાં) રત્નકૂટ આવેલું છે. તે દક્ષિણ દિશાવર્તી સુપર્ણકુમારેન્દ્ર વેણુદેવનું નિવાસસ્થાન છે. દક્ષિણ—પશ્ચિમમાં (નૈર્ઋતકોણમાં) રત્નોચ્ચય કૂટ આવેલું છે. તેનું ખીણું નામ “ વેલમ્બસુખદ ” છે આ કૂટ દક્ષિણ દિશાવર્તી વાયુકુમારેન્દ્ર વેલમ્બનું નિવાસસ્થાન છે પૂર્વોત્તરમાં (ઈશાન કોણમાં) સર્વરત્નકૂટ આવેલું છે. તે ઉત્તરદિગ્વર્તી વેણુદાલિક નામના સુપર્ણ-કુમારેન્દ્રનું નિવાસસ્થાન છે. પશ્ચિમોત્તરે (વાયવ્યકોણમાં) રત્નસંચય કૂટ

તથા—પશ્ચિમોત્તરસ્યાં દિશિ—વાયુકોणे રત્નસંચયં—રત્નસંચયકૂટં, તच्च ‘પ્રમ-
જ્ઞન’ નામનાઽપિ પ્રસિદ્ધં, તત્કૂટમુત્તરદિગ્વર્ત્તિનઃ પ્રમજ્ઞનનામકવાયુકુમારેન્દ્રસ્ય
વોદ્યમ્ । ઉક્તશ્ચ—

“ દક્ષિણપુઞ્વેણ રયણ, —કૂડં ગરુડસસ વેણુદેવસસ ।
દક્ષિણપચ્છિમ રયણ, —ચયં ચ વેલંવદેવસસ ॥ ૧ ॥
પુઞ્વુત્તરેણ સઞ્ચ, —રયણં દેવસસ વેણુદાલિસસ ।
પચ્છિમ ઉત્તર રયણ, —સંચય કૂડં પમંજસસ ॥ ૨ ॥

છાયા—દક્ષિણપૂર્વે રત્નકૂટં ગરુડસ્ય વેણુદેવસ્ય ।
દક્ષિણ પશ્ચિમે રત્નોચયં ચ વેલમ્બદેવસ્ય ॥ ૧ ॥
પૂર્વોત્તરે સર્વરત્નં દેવસ્ય વેણુદાલેઃ ।
પશ્ચિમોત્તરે રત્નસંચયકૂટં પ્રમજ્ઞસ્ય (પ્રમજ્ઞનસ્ય) ॥ ૨ ॥

इह चतुःस्थानकानुरोवेन कूटचतुष्टयमेवोक्तम्, तदतिरिक्तान्यपि द्वादश
कूटानि सन्ति, तत्र त्रीणि त्रीणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु द्वादशाप्येकैकदेवाधि-
ष्ठितानि सन्ति, ।

उक्तं च —

“ પુઞ્વેણ તિન્નિ કૂડા દાદિણઓ તિણિ તિણિ અવરેણં ।
ઉત્તરઓ તિન્નિ ભવે ચડદિસિં માણુસનગસસ ॥ ૧ ॥ ”

છાયા—પૂર્વસ્યાં (દિશિ) ત્રીણિ કૂટાનિ દક્ષિણતઃ ત્રીણિ ત્રીણ્યપરેણ ।
ઉત્તરતસ્ત્રીણિ ભવેયુશ્વતુર્દિશિ માણુપનગસ્ય ॥ ૧ ॥ इति,

एवं दिग्विदिगाश्रयेण तु सर्वाणि षोडश कूटानि भवन्तीति ॥ सू० ६० ॥

ત્તર વાયુકોણમેં રત્નસંચયકૂટ હૈ । યહ પ્રમજ્ઞનમી કહા જાતા હૈ, યહ
ઉત્તરદિગ્વર્તી પ્રમજ્ઞન વાયુકુમારેન્દ્રકા નિવાસસ્થાન હૈ ૪ । કહામી હૈ—
“ દક્ષિણપુઞ્વેણ રયણકૂડં ” ઇત્યાદિ. યહાં ચતુઃસ્થાનકે અનુરોધસે
ચાર કહે ગયે હૈ, इनसे अनिरिक्त औरभी बारह कूट हैं । ये कूट पूर्व
दक्षिण पश्चिम-उत्तरमें तीन तीन हैं और प्रत्येक एक एक देवाधिष्ठित हैं ।
कहाभी है—पूव्वेण तिन्नि कूडा ” इत्यादि । यों दिशा विदिशाके आश्र-
यसे सब कूट सोलह होते हैं ॥ ६० ॥

આવેલું છે, તેને પ્રમજ્ઞન પણ કહે છે. તે ઉત્તરદિગ્વર્તી પ્રમજ્ઞન નામના
વાયુકુમારેન્દ્રનું નિવાસસ્થાન છે. કહ્યું પણ છે કે—“ દક્ષિણપુઞ્વેણ રયણકૂડ ”
ઇત્યાદિ. અહીં ચાર સ્થાનનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી ચાર કૂટની જ વાત
કરી છે, પણ એ સિવાય બીજાં બાર કૂટ પણ છે. તે કૂટ પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ
અને ઉત્તરમાં ત્રણ ત્રણ છે અને પ્રત્યેક કૂટપર એક એક દેવ વસે છે. કહ્યું
પણ છે કે—“ પૂવ્વેણ તિન્નિ કૂડા ” ઇત્યાદિ આ રીતે દિશાઓ અને વિદિ-
શાઓમાં કુલ ૧૬ કૂટ છે. ॥ સૂ. ૬૦ ॥

પૂર્વ માનુષોત્તરે પર્વતે કૂટાનિ નિરૂપિતાનિ, સમ્પ્રતિ તેનાડ્ઽવૃતક્ષેત્રાણિ નિરૂ-
પયિતુમાહ —

મૂલમ્—જંબુદ્વીવે દીવે ભરહેરવણસુ વાસેસુ તીયાણ ઉસ્સ-
પ્પિનીણ સુસમસુસમાણ સમાણ ચત્તારિ સાગરોવમકોડાકોડીઓ
કાલો હુત્થા, જંબુદ્વીવે દીવે ભરહેરવણસુ વાસેસુ ઇમીસે ઓસ-
પ્પિનીણ સુસમસુસમાણ સમાણ ચત્તારિ સાગરોવમકોડાકોડીઓ
કાલો હુત્થા જંબુદ્વીવે દીવે ભરહેરવણસુ વાસેસુ આગમેસ્સાણ
ઉસ્સપ્પિનીણ સુસમસુસમાણ સમાણ ચત્તારિ સાગરોવમકોડા-
કોડીઓ કાલો ભવિસ્સહ ॥ સૂ૦ ૬૧ ॥

છાયા—જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે ભરતૈરવતયોર્વર્ષયોરતીતાયાપ્પુત્સર્પિણ્યાં સુસમસુપમાયાં
સમાયાં ચત્તસ્રઃ સાગરોપમકોટાકોટયઃ કાલોડ્ઽભૂત્, જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે ભરતૈરવતયો-
ર્વર્ષયોરસ્યામવસર્પિણ્યાં સુપમસુપમાયાં સમાયાં ચત્તસ્રઃ સાગરોપમકોટાકોટયઃ

અવ સૂત્રકાર હન કૂટોંસે આવૃત્ત ક્ષેત્રોંકી પ્રરૂપણા સૂત્ર કહતે હૈં

“ જંબુદ્વીવે દીવે ભરહેરવણસુ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જમ્બૂદ્વીપમેં ભરત ઓર ઐરવત ક્ષેત્રોંમેં અતીત ઉત્સર્પિણીમેં સુષમ
સુષમાકાલમેં ચાર સાગરોપમ કોડાકોડીકા કાલ થા । જમ્બૂદ્વીપમેં
ભરત ઓર ઐરવતક્ષેત્રમેં હસ વર્તમાન અવસર્પિણીમેં સુષમ સુષમાકાલમેં
આરકમેં ચાર કોટાકોટિ સાગરોપમ કાલ હુવા થા । હસ જમ્બૂદ્વીપ

હવે સૂત્રકાર એ કૂટોવડે આવૃત ક્ષેત્રોની પ્રરૂપણા કરે છે.

“ જંબુદ્વીવે દીવે ભરહેરવણસુ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં
સુષમ સુષમાકાળમાં ચાર સાગરોપમ કોડાકોડીનો કાળ હતો.

જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણીમાં પણ
સુષમ સુષમા આરો ચાર કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણકાળનો હતો. આ
જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં ભવિષ્યની ઉત્સર્પિણીમાં

कालोऽभूत् जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयो र्षपयोरागमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां सुषमसु-
षमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः कालो भविष्यति । सू० ६१ ।

टीका—“ जंबुद्वीपे ” इत्यादि—व्याख्या स्पष्टा । सू० ६१ ॥

क्षेत्रनिरूपणप्रसङ्गात् क्षेत्रविशेषनिरूपणमाह—

मूलम्—जंबुद्वीपे दीपे देवकुरु उत्तरकुरु वज्जाओ चत्तारि
अकम्मभूमीओ पणत्ताओ, तं जहा—हेमवए१, एरन्नवए २,
हरिवासे३, रम्मगवासे ४,

चत्तारि वट्टवेयडूपव्वआ पणत्ता, तं जहा—सद्दावाई १,
वियडावाई२, गन्धावाई३, मालवंतपरियाए४।१ तत्थ णं चत्तारि
देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्टिइया परिवसंति, तं जहा—
साई १, पभासे२, अरुणे३, पउमे ४ ।

जंबुद्वीपे दीपे महाविदेहवासे चउव्विहे पणत्ते, तं जहा-
पुव्वविदेहे१, अवरविदेहे२, देवकुरा३, उत्तरकुरा ४ ।

सव्वेऽवि णं णिसढणीलवंतवासहरपव्वया चत्तारि जोय-
णसयाइं उड्डं उच्चत्तेणं चत्तारि गाउयसयाइं उव्वेहेणं पणत्ता ।

जंबुद्वीपे दीपे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महा-
नईए उत्तरकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पणत्ता, तं जहा-चित्त-
कूडे १, पम्हकूडे२, णलिणकूडे३, एगसेले ४ ।

जंबुद्वीपे दीपे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महा-
नईए दाहिणकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पणत्ता, तं जहा-
तिकूडे१, वेसमणकूडे२, अंजणै३, मायंजणै४ ।

नामके द्वीपमें स्थित भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्रमें आगामी उत्सर्पि-
णीमें सुषम सुषमा चार कोटाकोटि सागरोपमका काल होगा,
सूत्रकी व्याख्या स्पष्ट है ॥ सू० ६१ ॥

पञ्च सुषम सुषमा आशानो अणचार कोटाकोटी सागरोपमनो ढुशे. ॥सू. प६॥

जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महानईए दाहिणकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पणत्ता, तं जहा—अंकावई१, पम्हावई२, आसिविसे३, सुहावहे४ ।

जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महानईए उत्तरकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पणत्ता, तं जहा—चंदपव्वए१, सूरपव्वए२, देवपव्वए३, णागपव्वए ४ ।

जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स चउसु विदिसासु चत्तारि वक्खारपव्वया पणत्ता, तं जहा—सोमणसे१, विज्जुप्पमे२, गन्धमायणे ३, मालवंते ४ ।

जंबुद्वीवे दीवे महाविदेहे वासे जहन्नपए चत्तारि अरहंता चत्तारि चक्कवट्ठी चत्तारि बलदेवा चत्तारि वासुदेवा उप्पज्जिसु वा उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा ।

जंबुद्वीवे दीवे मंदरपव्वए चत्तारि वणा पणत्ता, तं जहा—भइसालवणै१, नंदणवणै२, सोमणसवणै३, पंडगवणै४ ।

जंबुद्वीवे दीवे मंदरेपव्वए पंडगवणै चत्तारि अभिसेगसिलाओ पणत्ताओ, तं जहा—पंडुकंबलसिला१, अइपंडुकंबलसिला २, रत्तकंबलसिला३, अइरत्तकंबलसिला ४ ।

मंदरचूलिया णं उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पणत्ता । एवं धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धेवि कालं आदिं करेत्ता जाव मंदरचूलियत्ति । एवं जाव पुक्खरवरदीवपच्चत्थिमद्धे जाव मंदरचूलियत्ति—जंबुद्वीवगआवस्सगं तु कालाओ चूलिया जाव । धायइसंडे पुक्खरवरे य पुद्वावरे पासे ।१॥सू० ६२॥

છાયા-જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે દેવકુરુત્તરકુરુવજ્રાશ્વત્સઃ અકર્મભૂમયઃ પ્રજ્ઞપ્તા, તથા-
હેમવતમ્ ૧, ઐરણ્યવતં ૨, હરિવર્ષ ૩, રમ્યકવર્ષમ્ ૪।

ચત્વારો વૃત્તવૈતાઢ્યપર્વનાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-શબ્દાપાતી ૧, વિકટાપાતી ૨,
ગન્ધાપાતી ૩, માલ્યવત્પર્યાયઃ ૪। તત્ર खलु ચત્વારો દેવા મહર્દ્ધિકા યાવત્ પલ્યો-
પમસ્થિતિકાઃ પરિવસન્તિ, તથા-સ્વાતિઃ ૧, પ્રભાસઃ ૨, અરુણઃ ૩, પદ્મઃ ૪।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મહાવિદેહવર્ષં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા-પૂર્વવિદેહ ૧ અપર
વિદેહઃ ૨, દેવકુરુઃ ૩, ઉત્તરકુરુઃ ૪,

સર્વેઽપિ खलુ નિષધનીલવદ્વર્ષધરપર્વતાશ્ચત્વારિ યોજનશતાનિ ઝર્ધ્વમુચ્ચત્વેન
ચત્વારિ ગવ્યૂતશાનિ ઉદ્વેધેન પ્રજ્ઞપ્તાઃ,

ક્ષેત્ર નિરૂપણકે પ્રસન્નસે સૂત્રકાર અથ ક્ષેત્ર વિશેષકી નિરૂપણા
કરતે હૈં । “ જંબુદીવે દીવે દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ વજ્રાઓ ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-જમ્બૂદ્વીપ નામકે હસ દ્વીપમેં દેવકુરુ ઓર ઉત્તરકુરુકો છોડકર
ચાર અકર્મ ભૂમિયાં કહી ગઈ હૈં, જૈસે—હેમવત ૧, ઐરણ્યવત ૨, હરિ-
વર્ષ ૩, ઓર રમ્યકવર્ષ ૪ । ચાર વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત કહે ગયે હૈં, જૈસે—
શબ્દાપાતી ૧, વિકટાપાતી ૨, ગન્ધાપાતી ૩, માલ્યવત્પર્યાય ૪ । વહાં
ચાર મહર્દ્ધિક દેવ યાવત્ પલ્યોપમકી સ્થિતિવાલે સ્થાની ૧, પ્રભાસ ૨,
અરુણ ૩ ઓર પદ્મ ૪ રહતેહૈં । જમ્બૂદ્વીપમેં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ચાર પ્રકારકા
કહા ગયા હૈ, પૂર્વવિદેહ ૧, અપરવિદેહ ૨, દેવકુરુ ૩, ઉત્તરકુરુ ૪ ।
સમસ્ત નિષધ ઓર નીલવન્ત વર્ષધર પર્વત ચારસૌ યોજન ઝંચે હૈં
ઓર ઉદ્વેધસે ભૂમિમેં ચારસૌ ગવ્યૂતિપ્રમાણ હૈં । જમ્બૂદ્વીપમેં જો મન્દર

ક્ષેત્રનિરૂપણના સંબંધની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રવિશેષની પ્રરૂપણા
કરે છે. “ જંબુદીવે દીવે દેવકુરુઉત્તરકુરુવજ્રાઓ ” ઇત્ય દિ—

સૂત્રાર્થ-જંબૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયના આ
ચાર ક્ષેત્રે ને અકર્મભૂમિઓ કહી છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) હૈમવત,
(૨) ઐરણ્યવત, (૩) હરિવર્ષ અને (૪) રમ્યકવર્ષ.

ચાર વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત કહ્યાં છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧)
શબ્દાપાતી, (૨) વિકટાપાતી (૩) ગન્ધાપાતી અને (૪) માલ્યવત્પર્યાય. ત્યાં
પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા ચાર મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા દેવો રહે છે. તે
દેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સ્વાતી, (૨) પ્રભાસ, (૩) અરુણ અને
(૪) પદ્મ. જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે—(૧) પૂર્વ
વિદેહ, (૨) અપર વિદેહ, (૩) દેવકુરુ અને (૪) ઉત્તરકુરુ. સમસ્ત નિષધ
અને નીલવન્ત વર્ષધર પર્વત ચારસૌ યોજન ઊંચા છે, અને તેમનો ઉદ્વેધ

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય પૌરસ્ત્યેન શીતાયા મહાનદ્યા ઉત્તરે કૂલે
ચત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ચિત્રકૂટઃ ૧, પદ્મકૂટઃ ૨, નલિનકૂટઃ
૩, એકશૈલઃ ૪।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય પાશ્ચાત્યે શીતાયા મહાનદ્યા દક્ષિણકૂલે
ચત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ત્રિકૂટઃ ૧, વૈશ્રવણકૂટઃ ૨, અંજનઃ
૩, માતંજનઃ ૪।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય પાશ્ચાત્યે શીતોદાયા મહાનદ્યા દક્ષિણકૂલે
ચત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—અઙ્કાવતી ૧, પદ્માવતી ૨, આશી-
વિષઃ ૩, સુખાવહઃ ૪।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય પાશ્ચાત્યે શીતોદાયા મહાનદ્યા ઉત્તરકૂલે
ચત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ચન્દ્રપર્વતઃ ૧, સૂર્યપર્વતઃ ૨, દેવપર્વતઃ
૩, નાગપર્વતઃ ૪।

પર્વત હૈ, ઉસકી પૂર્વ દિશામેં સ્થિત સીમા મહા નદીકે ઉત્તરકૂલપર ચાર
વક્ષસ્કાર પર્વત હૈ જૈસે—ચિત્રકૂટ ૧, પદ્મકૂટ ૨, નલિનકૂટ ૩ એકશૈલ ૪

જમ્બૂદ્વીપમેં મન્દર પર્વતકી પશ્ચિમ દિશામેં શીતા મહા નદીકે
દક્ષિણ તટપર ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત કહે ગયે હૈં, ત્રિકૂટ ૧, વૈશ્ર-
વણકૂટ ૨, અંજન ૩, માતંજન ૪। જમ્બૂદ્વીપકે મન્દર પર્વતકી પશ્ચિમ
દિશામેં શીતોદા મહાનદીકે તટપર ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં, અઙ્કાવતી,
પદ્માવતી, આશીવિષ ઓર સુખાવહ ૪। હસી શીતોદા મહાનદીકે ઉત્તર
તટપર ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં ડનકે નમ્—ચન્દ્ર પર્વત ૧, સૂર્ય પર્વત ૨, દેવ
પર્વત ૩, નાગ પર્વત ૪ હૈં। જમ્બૂદ્વીપકે મન્દર પર્વતકી ચારોં વિદિશામેં ચાર

(ભૂમિગત વિસ્તાર) આરસો ગંધૂતિ (કોસ) પ્રમાણુ છે જમ્બૂદ્વીપમાં જે મન્દર પર્વત
છે તેની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા નદીને ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો
છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણુ છે—(૧) ચિત્રકૂટ, (૨) પદ્મકૂટ, (૩) નલિનકૂટ
અને (૪) એક શૈલ જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતા મહાનદીના
દક્ષિણ કિનારા પર આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—(૧) ત્રિકૂટ, (૨)
વૈશ્રવણ કૂટ, (૩) અંજન અને (૪) માતંજન જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની
પશ્ચિમ દિશામાં જે શીતોદા નામની મહાનદી છે તેના દક્ષિણ તટપર ચાર
વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે—(૧) અંકાવતી, (૨) પદ્માવતી, (૩) આશીવિષ
અને (૪) સુખાવહ. એ જ શીતોદા નદીના ઉત્તર તટપર નીચે પ્રમાણુ ચાર
વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે નામો—(૧) ચન્દ્ર પર્વત, (૨) સૂર્ય પર્વત, (૩) દેવ પર્વત

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય ચતસ્રપુ વિદિશુ ચત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—સૌમનસઃ ૧ વિદ્યુત્પ્રભઃ ૨, ગન્ધમાદનઃ ૩, માલ્યવાન ૪।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મહાવિદેહે વર્ષે જઘન્યપદે ચત્વારોઽર્હન્તઃ, ચત્વારશ્ચક્રવર્તિનઃ, ચત્વારો બલદેવાઃ, ચત્વારો વાસુદેવાઃ ઉદપદ્યન્ત વા ઉત્પદ્યન્તે વા ઉત્પત્સ્યન્તે વા ।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરપર્વતે ચત્વારિ વનાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તદ્વથા—ભદ્રશાલવનં ૧, નન્દનવનં ૨, સૌમનસવનં ૩, પળ્લકવનમ્ ૪।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરેપર્વતે પળ્લકવને ચતસ્રોઽભિષેકશિલાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—પાળ્લુકમ્બલશિલા ૧, અતિપાળ્લુકમ્બલશિલા ૨, રક્તકમ્બલશિલા, ૩, અતિરક્તકમ્બલશિલા ૪।

મન્દરચૂલિકા સ્વલ્લુ ઉપરિ ચત્વારિ યોજનાનિ વિષ્કમ્ભેણ પ્રજ્ઞપ્તા, एवं धातु-
कीखण्डद्वीपपौरस्त्यार्द्धेऽपि कालमार्दि कृत्वा यावत् मन्दरचूलिकेति । एवं यावत्

વક્ષસ્કાર પર્વત સૌમનસ ૧, વિદ્યુત્પ્રભ ૨, ગન્ધમાદન ૩, માલ્યવાન હૈં ૪। જમ્બૂદ્વીપમેં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમેં જઘન્ય પદમેં ચાર અર્હન્ત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર-બલદેવ, ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન હોતે હૈં ઓર આગેમી ઉત્પન્ન હોગે । જમ્બૂદ્વીપકે મન્દર પર્વતપર ચાર વન હૈં, ભદ્રશાલવન ૧, નન્દનવન ૨, સૌમનસવન ૩, પળ્લકવન ૪ । જમ્બૂદ્વીપમેં મન્દર પર્વતપર સ્થિત પળ્લકવનમેં ચાર અભિષેક શિલાએ હૈં । પાળ્લુકમ્બલશિલા ૧, અતિ પાળ્લુકમ્બલશિલા ૨, રક્ત કમ્બલશિલા ૩, અતિરક્તકમ્બલશિલા ૪ । મન્દરકી ચૂલિકા વિષ્કમ્ભસે ઉપરમેં ચાર યોજનકી કહી ગઈ હૈં । હસી તરહસે ધાતુકી ટુકડા દ્વીપકે પૌરસ્ત્યાર્ધમેં મી કાલસે લેકર યાવત્ મન્દરચૂલિકા તકકા સય પાઠ કહના ચાહિયે, હસી તરહ યાવત્ પુષ્કરવર દ્વીપકે પાશ્ચાત્યાર્ધમેં મી જમ્બૂદ્વીપકાવશ્યક કાલસે લેકર ચૂલિકા તક

અને (૪) નાગ પર્વત. જમ્બૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ચાર વિદિશાઓમાં સૌમનસ, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન અને માલ્યવાન નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

જમ્બૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ ચર અર્હન્ત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે. જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર ચાર વન છે— (૧) ભદ્રશાલવન, (૨) નન્દનવન, (૩) સૌમનસવન અને (૪) પળ્લકવન. જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર આવેલા પળ્લકવનમાં ચાર અભિષેક શિલાઓ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) પાળ્લુકમ્બલશિલા, (૨) અતિપાળ્લુકમ્બલશિલા, (૩) રક્તકમ્બલશિલા અને (૪) અતિરક્તકમ્બલશિલા. એ જ પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્વીપના અપરાધ પર્વતના વિષયમાં પણ જમ્બૂદ્વીપના જેવું જ કાળથી લઈને ચૂલિકા પર્વતનું

પુષ્કરવરદ્વીપપાશ્વાત્યાર્દ્ધે યાવત્ મન્દરચૂલિકેતિ—

જમ્બૂદ્વીપકાવશ્યકં તુ કાલાત્ ચૂલિકાં યાવત્ ।

ધાતકીલ્ખણે પુષ્કરવરે ચ પૂર્વાપરે પાર્થે । ૧ । સૂ ૬૨ ।

ટીકા—“ જંબુદીવે દીવે ” इत्यादि-जम्बूद्वीपनामके द्वीपे देवकुरुत्तर-
कुरुवर्जाः=देवकुरुत्तरकुरुन् वर्जयित्वा चतस्रः अकर्मभूमयः—कर्मणि-कृषिवाणि-
ज्यादीनि तानि न सन्ति यासु तथाभूता भूमयः, गङ्गप्ताः=कथिताः, तथा-
हैमवतमित्यादि ।

કા કહના ચાહિયે । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ ધાતકીલ્ખણમેં પુષ્કરવરાર્ધમેં
ઑર इनके पूर्व अपर पार्श्वमें भी पूर्वोक्त सप्त कथन कह लेना चाहिये ।

ટીકાર્થ—કૃષિ-વાણિજ્ય આદિ કર્મ જિન ભૂમિયોમેં હો, વે કર્મભૂમિયાં હૈં
ઑર इनसे भिन्न भूमि अकर्मभूमि है । भरत-हैमवत-हरिवर्ष-विदेह,
रम्यक-ऐरण्यवत-ऐरवत इन सात क्षेत्रोंमेंसे हैमवत, हरिवर्ष, रम्यक
ये तीन अकर्मभूमि क्षेत्र हैं । इन सात क्षेत्रोंमें भरतक्षेत्र दक्षिणकी ओर
अवस्थित है । भरतसे उत्तरमें हैमवत, इसके उत्तरमें हरिवर्ष, इससे उत्त-
रमें विदेह, इसके उत्तरमें रम्यक, इसके उत्तरमें ऐरण्यवत, इसके
उत्तरमें ऐरवत क्षेत्र है । व्यवहार सिद्धि दिशाके नियमानुसार मेरु
पर्वत सातों क्षेत्रोंके उत्तर भागमें अवस्थित है ।

દેવકુરુ ઑર ઉત્તરકુરુકો છોડકર જો અકર્મભૂમિકે ક્ષેત્ર ચાર
કહે ગયે હૈં ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ યે દો ક્ષેત્ર મહાવિદેહકે હી

કથન સમજવું એટલે કે ધાતકીલ્ખણમાં, પુષ્કરવરાર્ધમાં અને તેના પૂર્વ અને
પશ્ચિમ વિભાગોમાં પણ ઉપર મુજબનું સમસ્ત કથન થવું જોઈએ.

ટીકાર્થ—કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ કર્મનો જે ભૂમિઓમાં સફળતા હોય છે,
તે ભૂમિઓને કર્મભૂમિઓ કહે છે, પણ જ્યાં તેમનો અભાવ છે એવી ભૂમિઓને
અકર્મભૂમિઓ કહે છે ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ, વિદેહ, રમ્યક, ઐરણ્યવત,
અને ઐરવત, આ સાત ક્ષેત્રોમાંથી હૈમવત, હરિવર્ષ અને રમ્યક, આ ત્રણ
અકર્મભૂમિક્ષેત્રો છે. આ સાત ક્ષેત્રોમાંનું ભરતક્ષેત્ર દક્ષિણમાં અવસ્થિત છે.
ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિવર્ષ, હરિવર્ષની ઉત્તરે વિદેહ,
વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે ઐરણ્યવત અને ઐરણ્યવતની ઉત્તરે
ઐરવત ક્ષેત્ર છે. વ્યવહાર સિદ્ધિ દિશાના નિયમાનુસાર મેરુ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોના
ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે. અકર્મભૂમિના ચાર ક્ષેત્ર કહ્યાં છે. તેમાં દેવકુરુ
અને ઉત્તરકુરુનો સમાવેશ નહીં કરવાનું કારણ એ છે કે-તે બંને મહાવિદે-

તથા—વૃત્તવૈતાલ્યપર્વતાઃ—વર્તુલાઽઽકારવૈતાલ્યનામકા ગિરયઃ શબ્દાપાતિ-
વિકટાપાતિ—ગન્ધાપાતિ—માલ્યવત્પર્યાયાભિધેયાશ્ચત્વારઃ સન્તિ । તત્રૈકૈકસ્મિન્
પર્વતે ક્રમેણ સ્વાતિ—પ્રભાસા—ઽરુણ—પદ્મનામકાશ્ચત્વારો દેવાઃ સન્તિ । તે ચ
મહર્દિકા યાવત્ પલ્યોપમસ્થિતિકા વોઘ્યા ।

તથા—જમ્બૂદ્વીપાન્તર્ગતં યન્મહાવિદેહક્ષેત્રં, તત્ર પૂર્વવિદેહાપરવિદેહ—દેવકુરુ-
ત્તરકુરુનામકાનિ ચત્વારિ વર્ષાણિ—ક્ષેત્રાણિ વિજ્ઞેયાનિ । તથા—નિષધનામકા નીલ-
વન્નામકાથ ચે વર્ષધરપર્વતાઃ સન્તિ તે સર્વેઽપિ ઋર્ધ્વમુચ્ચત્વેન ચતુર્યોગનશતપ્રમાણા,
ઉદ્વેધેન ભૂમૌ ચ ચતુર્ગવ્યૂતશતપ્રમાણા વિજ્ઞેયાઃ । અત્ર ગવ્યૂતશબ્દઃ ક્રોશવાચકઃ ।

ભાગ હૈં, પરન્તુ હનમેંમી યુગલિકોંકી વસ્તી હૈ, इसलिये—सात क्षेत्रोंमें इसकी स्वतन्त्र रूपसे गणना नहीं की गई है । अथवा चतुःस्थानके अनुरोधसे यहां इन्हें नहीं लिया गया है ।

વર્તુલ આકારવાળે હોનેસે વિકટાપાતિ—ગન્ધાપાતિ આદિ પર્વતોંકો વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વત કહા ગયા હૈ । इन चार वृत्तवैतालय पर्वतोंमें क्रमशः एक—२ वृत्तवैतालय पर्वत पर एक २ महर्दिक स्वाती, प्रभास आदि नामवाले देव रहते हैं, इन प्रत्येककी एक पल्योपम स्थिति है । जम्बूद्वीपके अन्तर्गत जो महाविदेह क्षेत्र है, उसमें पूर्वविदेह, अपर-विदेह, देवकुरु, और उत्तरकुरु ये चार क्षेत्र हैं । विदेहक्षेत्रमें—निषध, नील ये दो पर्वत हैं । इनसे ही उत्तरकुरु और देवकुरुकी सीमा निश्चित होती है । इन दोनों पर्वतोंकी उंचाई चारसौ योजनकी है, तथा उद्वेध भूमिके अन्दर चारसौ कोस तक है । यहाँ गव्यूति शब्दसे १ कोस लिया गया है ।

હના જ ભાગો છે, પરન્તુ તે ભાગોમાં પણ યુગલિકોની વસ્તી છે, તેથી સાત ક્ષેત્રોમાં પણ તેમની સ્વતંત્ર રૂપે ગણના કરી નથી અથવા ચાર સ્થાનોના અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમને અહીં ગણાવવામાં આવેલ નથી

વિકટાપાતી, ગન્ધાપાતી આદિ પર્વતો વર્તુલાકારવાળા હોવાથી તેમને વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વતો કહ્યા છે. તે પ્રત્યેક વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વત પર એક એક મહર્દિક આદિ વિશેષ-જોવાળો અને એક એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળો દેવ વસે છે તેમનાં નામ સ્વાતિ, પ્રભાસ, અરુણ અને પદ્મ છે જમ્બૂદ્વીપમાં જે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, તેમાં પૂર્વવિદેહ, અપર વિદેહ, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ આ ચાર ક્ષેત્ર છે. વિદેહ ક્ષેત્રમાં નિષધ અને નીલ નામના બે પર્વત છે. તે પર્વતોની મહત્ત્વી જ ઉત્તર કુરુ અને દેવકુરુની સીમા નિશ્ચિત થાય છે આ બંને પર્વતોની ઊંચાઈ ચારસો યોજનની છે તથા ઉદ્વેધ—ભૂમિની અંદરનો તેમનો વિસ્તાર ૪૦૦ ગવ્યૂતિપ્રમાણ કહ્યો છે. અહીં ગવ્યૂતિ પદ્ધતો અર્થ એકકોસ (ગાઉ) થાય છે.

સમ્પ્રતિ જમ્બૂદ્વીપસ્થ મન્દરપર્વતસ્ય પૂર્વપશ્ચિમદિશોર્વિદિક્ષુ ચ યાવન્તો યન્નામ કાશ્વ વક્ષસ્કારપર્વતાઃ સન્તિ તાનાહ—“જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસસ પન્વયસસ ’ ઇત્યાદિના । અસ્ય સન્દર્ભસ્યાયમભિપ્રાયઃ—જમ્બૂદ્વીપસ્થ મન્દરપર્વતસ્ય પૂર્વસ્યાં દિશિ શીતાયા મહાનદ્યા ઉત્તરે તટે ચિત્રકૂટ-પદ્મકૂટ-નલિનકૂટ-કશૈલનામ-કાશ્વત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ સન્તિ । તથા—મન્દરપર્વતસ્ય પૂર્વસ્યાં દિશિ શીતોદા મહાનદ્યા દક્ષિણે તટે ચિત્રકૂટ-વૈશ્રવણકૂટા ઽજ્ઞન માતઙ્ગનનામકાશ્વત્વારો વક્ષસ્કાર-પર્વતાઃ સન્તિ । તથા—મન્દરપર્વતસ્ય પશ્ચિમાયાં દિશિ શીતોદામહાનદ્યા દક્ષિણે તટે—અઙ્ગાવતી-પદ્માવત્યાશીવિપ — સુખાવહનામકાશ્વત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ સન્તિ । તથા—મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય પશ્ચિમાયાં દિશિ શીતોદા મહાનદ્યા ઉત્તરે તટે—ચન્દ્રપર્વત-સૂર્યપર્વત-દેવપર્વત — નાગપર્વત નામકાશ્વત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ સન્તિ । તથા—મન્દરપર્વતસ્ય ઐશાન્યાદિષુ ચતસ્રષુ વિદિક્ષુ—કોણેષુ—ક્રમેણ સૌમ-નસ-વિદ્યુત્પ્રભ-ગન્ધમાદન — માલ્યવદભિધેયાશ્વત્વારો વક્ષસ્કારપર્વતાઃ સન્તિ ।

જમ્બૂદ્વીપકે મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા મહાનદીકે ઉત્તર તટપર ચિત્રકૂટ આદિ વક્ષસ્કાર પર્વત ચાર હૈં । દક્ષિણ તટપર ચિત્રકૂટ વૈશ્રવણ, અજ્ઞન, માતઙ્ગન એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં । તથા—મન્દર પર્વ-તની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીકે દક્ષિણ તટપર અઙ્ગાવતી, પદ્માવતી, આશીવિષ્ણુ અને સુખાવહ નામકે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં ।

તથા—ઉત્તર તટપર ચન્દ્ર પર્વત, સૂર્ય પર્વત દેવ પર્વત, નાગ પર્વત એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં । તથા—મન્દર પર્વતની ઈશાન આદિ ચારો દિશાઓમાં ક્રમશઃ—સૌમન, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન, માલ્યવાન્ એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત હૈં । તાત્પર્ય એસા હૈ—મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા નદીકે ઉત્તર તટપર ચાર, દક્ષિણ તટપર મી ચાર, મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા

જંબુદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા નામની મહાનદીના ઉત્તર તટપર ચિત્રકૂટ આદિ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે, અને દક્ષિણ તટપર ચિત્રકૂટ, વૈશ્રવણકૂટ, અજ્ઞન અને માતઙ્ગન, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીના દક્ષિણ તટપર અઙ્ગાવતી, પદ્માવતી, આશીવિષ્ણુ અને સુખાવહ નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તથા ઉત્તર તટપર (૧) ચન્દ્ર પર્વત, (૨) સૂર્ય પર્વત, (૩) દેવ પર્વત અને (૪) નાગ પર્વત, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. મન્દર પર્વતની ઈશા નાદિ ચાર વિદિશાઓમાં અનુક્રમે સૌમન, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન અને માલ્ય-વાન્, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મન્દર

અર્થ ભાવ: —

મન્દરપર્વતસ્ય પૂર્વસ્યાં દિશિ શીતામહાનદ્યા ઉત્તરતટે ચત્વાર: ૪ એવં દક્ષિણતટેऽપિ ચત્વાર: ૪। મન્દરપર્વતસ્ય પશ્ચિમાયાં દિશિ શીતોદા મહાનદ્યા દક્ષિણતટે ચત્વાર: ૪। એવમુત્તરતટેऽપિ ચત્વાર: ૪। મન્દરપર્વતસ્ય એશાન્યાદિષુ ચતુર્ણુ કોણેષુ પ્રત્યેકમેકેકત્વેન ચત્વાર: ૪।

તથા—જમ્બૂદ્વીપસ્ય મહાવિદેહવર્ષે જઘન્યપદે—પદ્યતે=ગમ્યતે ક્ષિતિ પદં= સંખ્યાસ્થાનં, જઘન્યં=સર્વહીનં ચ યત્ પદં તત્ જઘન્યપદં તસ્મિન્, ન નાતિન્યૂન-સંખ્યાયાં ચત્વારોઽર્હન્તઃ ચત્વારશ્ચક્રવર્તિનઃ, ચત્વારો વલદેવા, ચત્વારો વાસુદે-વાશ્ચ ઉત્પન્નાઃ, ઉત્પદ્યન્તે, ઉત્પસ્યન્તે વેતિ ।

તથા—જમ્બૂદ્વીપસ્ય મન્દરપર્વતે ભદ્રશાલવન-નન્દનવન-સૌમનસવન-પણ્ડ-કવનાભિધેયાનિ ચત્વારિ વનानિ સન્તિ । તત્ર ભદ્રશાલવનં ભૂમૌ, નન્દનવન-સૌમ-નસવને મેખલા યુગલે, પળ્ડકવનં ચ શિખરે । ઉક્તાઘાત્ર ગાથાઃ—

મહા નદીકે ઉત્તર તટપર ૪, દક્ષિણ તટપર ૪, મન્દર પર્વતકી પશ્ચિમ દિશામેં શીતોદા મહાનદીકે દક્ષિણ તટપર ૪, ઉત્તર તટપર ૪, ચાર, ઓર મન્દર પર્વતકી ઈશાન આદિ ચાર કોણોંપર પ્રત્યેક કોણમેં એક-૨ હસ પ્રકારસે ૪ વક્ષસ્કાર હેં ।

જમ્બૂદ્વીપકે મહાવિદેહ વર્ષમેં જઘન્યપદમેં ન્યૂનાઽતિન્યૂન સંખ્યામેં કમસે કમ ચાર અર્હન્ત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર વાસુદેવ હુયે હેં, ઓર હોંગે । તથા—જમ્બૂદ્વીપમેં મન્દર પર્વતપર ભદ્રશાલવન, નન્દનવન, સૌમ-નસવન, ઓર પળ્ડકવન યે ચાર વન હેં । હનમેં ભદ્રશાલવન જમીનપર નન્દનવન ઓર સૌમનસવન મેખલા યુગલપર એવં પળ્ડકવન શિખરપર હેં । યહાં હસ પ્રકારસે ગાથાં કહી ગઈ હેં ।

પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તટપર ૪, દક્ષિણ તટપર પણ ૪, મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા નામની મહાનદીના ઉત્તર તટપર ચાર અને દક્ષિણ તટપર પણ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે મન્દર પર્વતની ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમાં એક એક એટલે કે ચારે ખૂણાઓમાં કુલ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

જમ્બૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ—ન્યૂનાતિન્યૂન સંખ્યામાં ઓછામાં ઓછા ચાર અર્હન્ત, ચાર ચક્રવર્તી અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે અને ઉત્પન્ન થશે પણ ખરાં. તથા જમ્બૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર ભદ્રશાલવન, નન્દનવન, સૌમનસવન અને પંડકવન, એ ચાર વન છે. તેમાંનું ભદ્રશાલવન ભૂતલ પાસે, નન્દનવન અને સૌમનસવન મેખલા યુગલ પર અને પંડકવન શિખરપર છે. અહીં આ પ્રમાણે ગાથાઓ કહી છે—

“વાવીસ સહસ્તાઈ, પુન્નાવરમેરુમદ્દશાલવણં ।

અદ્વાઈજ્જસયા ઉણ, દાહિણપાસે ય ઉત્તરઓ ॥ ૧ ॥

પંચેવ જોયણસણ, ઉડ્ડું ગંતૂણ પંચસયપિહુલં ।

નંદણવણં સુમેરુ, પરિભિલ્લવિત્તા ઠિયં રમ્મં ॥ ૨ ॥

વાસટ્ઠિ સહસ્તાઈં પંચેવ સયાઈં નંદણવણાઓ ।

ઉડ્ડું ગંતૂણ વણં, સોમણસ નંદણવણસરિચ્છં ॥ ૩ ॥

સોમણસાઓ તીસં, છચ્ચ સહસ્સે વિલગ્ગિઝ્ઞ ગિરિં ।

વિમલજલકુંડગહણં, હવઈ વણં પંડયં સિહરે ॥ ૪ ॥

ચત્તારિ જોયણસયા ચણણયા ચક્રવાલઓ રૂંદં ।

ઇગતીસ જોયણસયા વાસટ્ઠી પરિઓ તસ્સ ॥ ૫ ॥ ”

છાયા—દ્વાવિંશતિસહસ્તાણિ પૂર્વાપરમેરૌ મદ્દશાલવનમ્ ।

અર્ધ્વતૃતીયશતાનિ પુનઃ દક્ષિણપાર્થે ચ ઉત્તરતઃ ॥૧॥

પશ્ચૈવ યોજનશતાનિ ઊર્ધ્વં ગત્વા પશ્ચશપૃથુલમ્ત ।

નન્દનવનં સુમેરું પરિક્ષિપ્ય સ્થિતં રમ્યમ્ ॥ ૨ ॥

દ્વાપદ્ધિસહસ્તાણિ પશ્ચૈવ શતાનિ નન્દનવનાત્ ।

ઊર્ધ્વં ગત્વા વનં સૌમનસં નન્દનવનસદૃશમ્ ॥ ૩ ॥

સૌમનસાત્ ત્રિંશત્ પદ્ ચ સહસ્તાણિ વિલગ્નગિરિમ્ ।

વિમલજલકુંડગહનં ભવતિ વન પંડકં શિશ્વરે ॥૪॥

ચત્વારિં યોજનશતાનિ ચતુર્નવતિં ચક્રવાલતો વિસ્તારઃ ।

૧૬૩૧૬૦૪૦૨૨૦૬૨ દ્વિપદ્ધિં પરિચક્ષ્ય ॥ ૫ ॥

તથા—જમ્બૂદ્વીપગતમન્દરપર્વતસ્ય પંડકવને અભિષેકશિલાઃ—તીર્થઙ્કરાણામભિષેકાર્થાઃ શિલા અભિષેકશિલાઃ, યત્ર તીર્થઙ્કરાણામભિષેકો ભવતિ, તાશ્ચતસ્રઃ—પાંડુકમ્બલાદયઃ શિલા મન્દરચૂલિકાયાઃ પૂર્વદક્ષિણપશ્ચિમોત્તરાસુ દિક્ષુ ક્રમેણ

“વાવીસસહસ્તાઈ” ઇત્યાદિ । તથા—જમ્બૂદ્વીપગત મન્દર પર્વત પર જો પંડકવન હૈં ઉસમેં જિનપર તિર્થઙ્કરોંકા શુભાભિષેક હોતા હૈં એસી ચાર શિલાપંહેં । इनके नाम—पाण्डुकम्बल आदिहैं । ये शिलापं मन्दर चूलिकाकी पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशामें क्रमशः हैं । मन्दर-

“વાવીસસહસ્તાઈ” ઇત્યાદિ.

જમ્બૂદ્વીપના મન્દર પર્વત પર જે પંડકવન છે તેમાં ચાર અભિષેક શિલાઓ છે, જે શિલાઓ પર તિર્થ ઙ્કરોનો શુભાભિષેક થાય છે. તે અભિષેક શિલાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—પાંડુકમ્બલ શિલા આદિ ચાર નામ સૂત્રા

વોધ્યા: । મન્દરચૂલિકા-મન્દરગિરિશિખરં સ્વલ્પ ઉપરિ અગ્રે વિષ્કમ્ભેણ વિસ્તારેણ
ચત્વારિ યોજનાનિ-ચતુર્થોજનવિસ્તીર્ણોપરિતનમાગાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ ।

इत्थं जम्बूद्वीपस्य वस्तुजातमभिधाय सम्प्रति धातकीखण्डद्वीप-पुष्करवर-
द्वीपयोः प्रत्येकं पौरस्त्यार्द्धपाश्चात्यार्द्धयोर्वस्तुजातमभिधातुमाह—‘ एवं धायइ-
संडदीवपुरत्थिमद्वे वि ’ इत्यादि ।

एवम्—अनेन प्रकारेण-जम्बूद्वीपालापकप्रकारेण धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्या-
र्द्धेऽपि कालम्=‘ तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए ’ इति पूर्वोक्तं
कालम् आदिं कृत्वा=मारभ्य यावत् मन्दरचूलिकेति=‘ मंदरचूलियाणं उवरिं
चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पणत्ता ’ इत्यन्ताः सर्वे आलापका वोध्याः ।
अयं भावः—‘ धायइसंडदीवपुरत्थिमद्वे भरहेरवएसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसम
सुसमाए समाए ’ इत्यारभ्य ‘ मंदरचूलियाणं उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्खं-

गिरिसे शिखरका नाम मन्दरचूलिका है । इसके आगे भागका विस्तार
चार योजनका है, अर्थात् इसका जो उपरितन भाग है वह चार योजन
विस्तृत है । इस प्रकारसे जम्बूद्वीपमें वस्तु जातका कथन करके अथ
सूत्रकार धातकीखण्ड, एवं पुष्करवर द्वीपके पौरस्त्यार्ध और पाश्चा-
त्यार्धमें वस्तुजातका कथन करनेके लिये “ एवं धायइसंडदीवपुरत्थि-
मद्वे वि ” इत्यादि रूपसे कथन करते हैं, वे कहते हैं कि जैसा यह
आलाप प्रकार जम्बूद्वीपके सम्बन्धमें कहा गया है, वैसाही आलाप
प्रकार धातकीखण्ड द्वीपके पौरस्त्यार्द्धमें भी कालसे लगाकर मन्दर
चूलिका तकका कह लेना चाहिये । अर्थात्—“ धायइसंडदीवपुरत्थि-
मद्वे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए ”

થર્માં આપ્યા અનુસાર સમજવા તે શિલાઓ અનુક્રમે મન્દર પર્વતની પૂર્વ,
દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં છે મન્દર પર્વતના શિખરનુ નામ મન્દર
ચૂલિકા છે તેના સૌથી ઉપરના ભાગનો વિસ્તાર ચાર યોજનનો છે આ
પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના પદાર્થોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ધાતકીખંડ દ્વીપ અને
પુષ્કરવર દ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના પદાર્થોનું ચાર સ્થાનને અનુલક્ષીને
કથન કરે છે “ एवं ધાયइसंडदीवपुरत्थिमद्वे वि ” ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રપઠ દ્વારા સૂત્રકાર એવું સૂચન કરે છે કે કાળથી લઈને મન્દર
ચૂલિકા પર્યન્તનું જેવું કથન જંબૂદ્વીપના વિષયમાં કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ
કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધવિષે પણ સમજી લેવું. એટલે કે—
“ ધાયइसंडदीवपुरत्थिमद्वे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसम-
सुपमाए समाए ” અહીંથી શરૂ કરીને “ મંદરચૂલियाणं उवरि चत्तारि जोय-

મેળં પળ્લતા ' इत्यन्ता आलापकाः अत्र बोध्या इति । एवम्=अनेन प्रकारेणैव ' जाव '-यावत्पदेन-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्याર્द्ध - पुष्करवरद्वીपપૌરસ્ત્યાર્દયો-ગ્રંહણમ્ । તતશ્ચ-ધાતકીખણ્ડદ્વીપપાશ્ચાત્યાર્દ્ય-પુષ્કરવરદ્વીપપૌરસ્ત્યાર્દ્ય પુષ્કરવર-દ્વીપપાશ્ચાત્યાર્દ્ય ચ ઉત્ત વા તદનન્તર પ્રત્યેકત્ર ' भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सपिणीए सुसमसुसमाए समाए ' इत्येवं प्रकारेण यावत् मन्दरचूलिकेति= ' मंदरचूलियाणं उवरिचत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पणत्ता ' इत्यन्ता आलापका वक्तव्या इति ।

અમુમેવાર્થ દ્રઢયિતું સંગ્રહગાયામુપન્યસ્યતિ-“ જંબુદ્વીગ ’ इत्यादि जम्बूद्वी-पावश्यकं-जम्बूद्वीपस्येदं जम्बूद्वीपकं तच्च तदावश्यकम् अवश्यंभावित्वाद्वाऽवश्यंवा-

यहांसे लगाकर “ मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पणत्ता ” यहां तकका कथन यहां कहा गया है. इसी प्रकार यावत्तदग्राह्य धातकीखण्ड द्वीप पाश्चात्यार्द्ध-एवं पुष्करवर द्वीप पौरस्त्यार्द्ध, और पुष्करवर द्वीप पाश्चात्यार्द्धमें भी कथन करना चाहिये । और इसके बाद वहांके भरतक्षेत्र, एवं ऐरवत क्षेत्रमें अतीत उत्सर्पिणीके सुषम सुषमा आरामें ४ कोटाकोटि सागरोपमका काल था । इत्यादि पूर्वोक्त सब पाठ-मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पणत्ता) इस पाठान्त तक कथन यहां भी कहा गया है । ऐसा समज लेना चाहिए तात्पर्य केवल यही है कि जम्बूद्वीपके भरत और ऐरवत क्षेत्रकी जैसी व्यवस्था सिद्धान्त शास्त्रमें प्रगटकी गई है वैसी ही व्यवस्था धातकीखण्ड और पुष्करार्ध द्वीपमें भी है ।

इसी अर्थको दृढ करनेके लिये हम “ जंबुद्वीग ” गाथाका उल्लेख किया गया है, इस गाथामें यह पुष्ट किया गया है कि-जम्बूद्वीपाऽवश्यक

णाइं विक्खंभेण पणत्ता ” આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધ વિષે પણ સમજવું, એવું જ કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધ, પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પુષ્કરવર દ્વીપના અપરાર્ધ વિષે પણ સમજ લેવું એટલે કે ત્યાંના ભરતક્ષેત્ર, અને ઐરવતક્ષેત્રમાં અતીત (ભૂતકાળની) ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આદિ ૪ કેટાકોટિ સાગરોપમકાળનો હોતો, ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ સૂત્રપાઠ અહીં પણ ગ્રહણ થયો જોઈએ “ મંદર ચૂલિકાનો સૌથી ઉપરનો ભાગ ચાર યોજનના વિસ્તારનો છે ” આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું કથન અહીં પણ સમજ લેવું આ કથનનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે જંબુદ્વીપના ભરત અને ઐરવતના જેવી જ વ્યવસ્થા ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં પણ હોય છે. એ જ વાતનું સમર્થન કરવા માટે “ જંબુદ્વીગ ” ઇત્યાદિ ગાથા આપવામાં આવેલ છે તે ગાથામાં એ વાતને પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે કે જંબુદ્વીપાવશ્યક (જંબુદ્વીપમાં જેનું કથન કરાયું છે તે) સમસ્ત વસ્તુ-

ચત્વાત્, ઇતિ જમ્બૂદ્વીપાવશ્યકમ્, યદ્વા-‘જંબુદ્વીવગઆવસ્સગં’ ઇત્યસ્ય ‘જમ્બુ-
દ્વીપગાવશ્યકમિ’-તિચ્છાયા, તત્પક્ષે-જમ્બુદ્વીપં ગચ્છતીતિ જમ્બુદ્વીપગં-જમ્બુદ્વી-
પગતં, તત્તત્તાવશ્યકં વસ્તુજાતં જમ્બુદ્વીપગાવશ્યકમિત્યર્થઃ, इह तु शब्दः पादपूर-
णार्थः, કુત આરભ્ય ક્રિયત્પર્યન્ત જમ્બુદ્વીપકા (ગા) વશ્યકં મળનીયમિત્યપેક્ષાયા-
માહ-‘કાલાઓ ચૂલિયા જાવે’-તિ-કાલાદારભ્ય ચૂલિકાં યાત્-સુપમસુપમા
રૂપકાલાલાપકાદારભ્ય ચૂલિકા-મન્દરચૂલિકાલાપકપર્યન્તં યદ્વસ્તુજાતમુક્તં
તત્ ધાતકીશ્વળે પુષ્કરવરે ચ દ્વીપે “ પુષ્કરવરે ” પૂર્વાપરે-પૂર્વેચાપરંચેત્યનયોઃ
સમાહારઃ પૂર્વાપરં તસ્મિન્ પૂર્વાપરે પૂર્વે પશ્ચિમે ચ ‘ પાસે ’ પાર્શ્વ-ભાગે, યદ્વા-
ધાતકીશ્વળ-પુષ્કરવરદ્વીપયોઃ પ્રત્યેકં પૂર્વાપરેષુ પૌરસ્ત્યપાશ્ચાત્યેષુ વર્ષેષુ વા
ક્ષેત્રેષુ સમસંખ્યકં બોધ્યં ન તુ ન્યૂનાધિકમિતિ ભાવઃ ॥ સૂ૦ ૬૨ ॥

પૂર્વ જમ્બુદ્વીપે કૂટાડવૃતક્ષેત્રાણિ નિરૂપિતાનિ, સમ્પ્રતિ જમ્બુદ્વીપસ્ય દ્વારાણિ
નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—જંબુદ્વીવસ્સ ણં દ્વીવસ્સ ચત્તારિ દારા પળ્લન્તા, તે
જહા—વિજયે ૧, વૈજયંતે ૨, જયંતે ૩, અપરાજિણ ૪ । તે ણં
દારા ચત્તારિ જોયણાઈં વિકલંભેણં તાવડયં ચેવ પવેસેણં પળ્લન્તા ।
તત્થ ણં ચત્તારિ દેવા મહિઢ્ઢિયા જાવ પલિઓવમ્મટ્ઢિઆ પરિવ-
સંતિ—વિજણ ૧, વૈજયંતે ૨, જયંતે ૩, અપરાજિણ ૪ ॥ સૂ૦ ૬૩ ॥

છાયા—જમ્બુદ્વીપસ્ય ચત્તારિ દ્વારાણિ પ્રજ્ઞાતાનિ, તથા—
વિજયં ૧, વૈજયન્તં ૨, જયન્તમ્ ૩, અપરાજિતમ્ ૪ । તાનિ ચત્તારિ દ્વારાણિ
જમ્બુદ્વીપમેં કથિત સમસ્ત વસ્તુજાત જો કિં યહાં સુષમ સુષમા કાલસે
લેકર મન્દરચૂલિકા તક પ્રગટ કિયા ગયા હૈ, ધાતકીશ્વળકે પૂર્વાર્ધ
ઔર પશ્ચિમાર્ધમેં, ઔર પુષ્કરાર્ધકે પૂર્વાર્ધ એવં-પશ્ચિમાર્ધમેં યથાવત્
કહનાં ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૬૦ ॥

“ જંબુદ્વીવસ્સ ણં દ્વીવસ્સ ચત્તારિ દારા પળ્લન્તા ” ઇત્યાદિ—

જમ્બુદ્વીપકે ચાર દ્વાર કહે ગયે હૈં । વિજય ૧, વૈજયન્ત ૨,

બીજાનો એટલે કે સુષમ સુષમાકાગથી લઈને મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તના ઉપયુક્ત
કથનમાં જેનો જેનો નિર્દેશ થયો છે તે વસ્તુઓનો-ધાતકીશ્વળના પૂર્વાર્ધમાં
અને પશ્ચિમાર્ધમાં, તથા પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ
સદ્ભાવ છે, એમ સમજવું ॥ સૂ. ૬૦ ॥

જંબુદ્વીપમાં કુટયુક્ત ક્ષેત્રોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂચકાર જંબુદ્વીપના

યોજનાનિ વિષ્કમ્ભેણ તાવન્ત્યેવ પ્રવેશેન પ્રજ્ઞપ્તાનિ । તત્ર ચલુ ચત્વારો દેવા મહર્દ્ધિકાઃ યાવત્ પલ્યોપમસ્થિતિકાઃ પરિવસન્તિ-વિજયઃ ૧, વૈજયન્તઃ ૨, જયન્તઃ ૩, અપરાજિતઃ ૪ ॥ સૂ૦ ૬૩ ॥

ટીકા—‘ જંબુદ્વીવસ્સ ણં ’ ઇત્યાદિ—જમ્બૂદ્વીપસ્ય વિજય-વૈજયન્ત-જયન્તાપરાજિતનામકાનિ ચત્વારિ દ્વારાણિ સન્તિ । તાનિ ચ દ્વારાણિ વિષ્કમ્ભેણ-દ્વારોભયભાગસ્થિતકુડચાન્તરાલભાગવિસ્તારેણ ચત્વારિ યોજનાનિ તથા-પ્રવેશેન=પ્રવેશસ્થાનપ્રમાણેન-કુડચસ્થૌલ્યેન તાવન્ત્યેવ=ચત્વારિ યોજનાન્યેવ પ્રજ્ઞપ્તાનિ । ઉચ્ચત્વં ચાષ્ટ યોજનાનીતિ, ઉક્તશ્ચ—“ ચત્તજોયણવિત્થિન્ના, અદ્દેવ ય જોયણાણિ ઉત્તિદ્ધા ”—છાયા-ચતુર્યોજનવિસ્તીર્ણાનિ અપ્પેવ ચ યોજનાનિ ઉદ્ધિદ્ધાનિ-ઉચ્ચાનિ ॥ ઇતિ । તથા-તત્ર-તેષુ વિજયાદિષુ દ્વારેષુ ચત્વારો દેવાઃ મહર્દ્ધિકાઃ=વિશાલઋદ્ધિશાલિનઃ ’ ‘ જાવ ’ યાવત્-અત્ર યાવચ્છબ્દેન-મહાદ્યુતિકાઃ, મહાવલાઃ, મહાયશસઃ, મહાસૌહ્યાઃ, ઇતિ ગ્રાહ્યમ્ અર્થઃ સ્પષ્ટ એવ । પલ્યોપમ-

જયન્ત ૩, અપરાજિત ૪ । યે દ્વાર વિષ્કમ્ભકી અપેક્ષા ચાર યોજન પ્રમાણ ઓર પ્રવેશકી અપેક્ષા મી હતનેહી કહે ગયે હૈં । इनमें चार महर्द्धिक देव यावत् एक पल्योपम स्थितिवाले रहते हैं ।

દ્વારકી દોનોં ઓરકી દોનોં દીવાલોં કે અન્તરાલોં કા વિષ્કમ્ભ [વિસ્તાર] ચાર યોજનકા હૈ, તથા-મીતોંકી સ્થૂલતારૂપ જો પ્રવેશ હૈ વહમી ચાર યોજનપ્રમાણ હૈ । કહામી હૈ—“ ચત્તજોયણવિત્થિન્ના ” ચાર યોજનકે વિસ્તાર ઇત્યાદિ.

તથા—આઠ યોજન તક યે ઝંચે હૈં । “ મહર્દ્ધિકા યાવત્ પલ્યોપમ સ્થિતિકાઃ ” મેં જો યાવત્ પદ આયા હૈં ડસસે યહાં “ મહાદ્યુતિકાઃ,

દ્વારોની પ્રપણા કરે છે—“ જંબુદ્વીવસ્સ ણં દીવસ્સ ચત્તારિ દારા પણ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ—

જ ખૂ નામના દ્વીપને ચાર દ્વાર કહ્યાં છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત અને (૪) અપરાજિત. તે દ્વારોનો વિષ્કંભ (પહોળાઈ) ચાર યોજનપ્રમાણ છે અને પ્રવેશની અપેક્ષાએ પણ તેમને ચાર યોજનપ્રમાણ જ કહ્યાં છે તેમાં મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણવાળા ચાર દેવ રહે છે, તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. દ્વારની બન્ને તરફની દીવાલોના અન્તરાલનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) ચાર યોજનનો છે. તથા દીવાલોની સ્થૂલતા ૩૫ જે પ્રવેશ છે તે પણ ચાર યોજનપ્રમાણ છે કહ્યું પણ છે કે—“ ચત્તજોયણવિત્થિન્ના ” ઇત્યાદિ ચાર યોજનના વિસ્તારવાળા તે દ્વારે આઠ યોજન પર્યંત ઊંચા છે. “ મહર્દ્ધિકા યાવત્ પલ્યોપમસ્થિતિકાઃ ” આ સૂત્રપાઠમા જે “ યાવત્ ” પદ છે, તેના દ્વારે મહાદ્યુતિ સંપન્ન, મહાબલ સંપન્ન, મહાયશ સંપન્ન અને મહાસુખ

સ્થિતિકાઃ=પલ્યોપમકાલપર્યન્તસ્થાયિનો દ્વારનામસદૃશનામકાઃ પરિવસન્તિ, તેચ વિજયઃ ૧, વૈજયન્તઃ ૨, જયન્તઃ ૩, અપરાજિતઃ ૪, ઇતિ, ઉક્તં ચ—“ પલિઓવમદ્વિહયા, સુરગણપરિવારિયા સદેવીયા ।

एएसु दारनामा, वसन्ति देवा महिड्डीया ॥ १ ॥ ”

છાયા—“ પલ્યોપમસ્થિતિકાઃ સુરગણપરિવૃતાઃ સદેવીકાઃ ।

एतेषु द्वारनामानो वसन्ति देवा महर्द्धिकाः ॥१॥ ” इति । सू० ६३

અનન્તરં જમ્બૂદ્વીપસ્ય દ્વારાણિ નિરૂપિતાનિ, સમ્પ્રતિ જમ્બૂદ્વીપસ્થાન્ અન્તર દ્વીપાન્ નિરૂપયિતુમાહ—

मूलम्—जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणैणं चुल्ल-
हिमवंतस्स वासहरपव्वयस्स चउसु विदिसासु लवणसमुद्धं तिन्नि
तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहिता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा
पणत्ता, तं जहा—एगूरुयदीवे१, आभासियदीवे२, वेसाणियदीवे
३, णंगोलियदीवे४ । तेसु णं दीवेसु चउविहा मणुस्सा परिवसन्ति,
तं जहा—एगूरुआ१, आभासिआ२, वेसाणिया३, णंगोलिया४ ।
तेसिणं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्धं चत्तारि२, जोय-
णसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पणत्ता, तं

મહાચલાઃ, મહાયશસાઃ, મહાસૌહૃયાઃ ” હમપાઠકા સંગ્રહ હુવાહે । इन चार द्वारोंपर जो चार देव रहते हैं उनके नाम द्वारके नामानुसार हैं । इस तरह उन देवोंके नाम क्रमशः विजय—वैजयन्त—जयन्त और अपराजित हैं । कहाभी है—“ पलिओवमद्विहया ” इत्यादि, वे देव पल्यो-पमकी स्थिति वाले हैं द्वारमें रहने वाला प्रत्येक देव सुरगणोंसे सदा परिवृत रहता है और अपनी—२ देवियोंसे युक्त बना रहताहै ॥सू०६३॥

સંપન્ન આ ચાર વિશેષણો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તે ચાર દ્વાર પર જે ચાર દેવો રહે છે તેમનાં નામ પણ દ્વારોનાં નામાનુસાર છે. એટલે કે વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત છે. કહ્યું પણ છે કે “પલિઓવમદ્વિહયા” ઇત્યાદિ એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. તે દેવો સદા સુરગણો અને દેવીઓના પરિવારથી પરિવૃત્ત રહે છે. ॥ સૂ. ૬૩ ॥

जहा-हयकन्नदीवे१, गयकन्नदीवे२, गोकन्नदीवे३, संकुलिकन्न-
दीवे४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसंति, तं जहा-
हयकन्ना १, गयकन्ना २, गोकन्ना ३, संकुलिकन्ना ४ । तेसिणं
दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुदं पंच २, जोयणसयाइं
ओगाहिता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पणत्ता, तं जहा—
आयंसमुहदीवे १, मेंढमुहदीवे२, अओमुहदीवे ३, गोमुहदीवे४।
तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा भाणियव्वा । तेसि णं
दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुदं छज्जोयणसयाइं ओगा-
हेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पणत्ता, तं जहा-आसमुह-
दीवे १, हत्थिमुहदीवे २, सीहमुहदीवे३, वग्घमुहदीवे ४ ।
तेसु णं दीवेसु मणुस्सा भाणियव्वा । तेसि णं दीवाणं चउसु
विदिसासु लवणसमुदं सत्त सत्त जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ
णं चत्तारि अंतरदीवा पणत्ता, तं जहा-आसकन्नदीवे १,
हत्थिकन्नदीवे २, अकन्नदीवे ३, कन्नपाउरणदीवे ४ । तेसु णं
दीवेसु मणुया भाणियव्वा । तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु
लवणसमुदं अट्ठज्जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि
अंतरदीवा पणत्ता, तं जहा-उक्कामुहदीवे१, मेहमुहदीवे२,
विज्जुमुहदीवे३, विज्जुदंतदीवे४ । तेसु णं दीवेसु मणुस्सा
भाणियव्वा । तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुदं
णव णव जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा
पणत्ता, तं जहा-घणदंतदीवे१, लट्ठदंतदीवे२, गूढदंतदीवे३,

સુદ્ધદંતદીવેઃ । તેસુ ણં દીવેસુ ચતુર્વિહા મણુસ્સા પરિવસંતિ,
તં જહા—ઘણદંતા ૧, લટ્ટદંતા ૨, ગૂઢદંતા ૩, સુદ્ધદંતા ૪,

જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ઉત્તરેણં સિહરિસ્સ વાસ-
હરપવ્વયસ્સ ચતુસુ વિદિસાસુ લવણસમુદંતિન્નિ તિન્નિ જોયણસયાઈ
ઓગાહેત્તા एत्थ ણં ચત્તારિ અંતરદીવા પળ્લન્તા, તં જહા-
एगूरुयदीवे, સેસં તહેવ નિરવસેસં ભાણિયવં જાવ સુદ્ધદંતા ॥સૂ૦૬૪

છાયા—જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય દક્ષિણેન ક્ષુદ્રહિમવતો વર્ષધરપર્વતસ્ય ચત-
સ્ટુ વિદિક્ષુ લવણસમુદ્રં ત્રીણિ ત્રીણિ યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્વલુ ચત્વારો
અંતરદ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—एकोरुक्द्वीपः १, आभाषिकद्वीपः २, वैषाणिकद्वीपः
૩, लाङ्गूलिकद्वीपः ૪। તેસુ સ્વલુ દ્વીપેષુ ચતુર્વિધા મનુષ્યાઃ પરિવસન્તિ, તથા—
एकोरुकाः १, आभाषिकाः २, वैषाणिकाः ૩, लाङ्गूलिकाः ૪। તેપાં સ્વલુ

હસ તરહ જમ્બૂદ્વીપકે દ્વારોંકા નિરૂપણ કરકે અવ સૂત્રકાર જમ્બૂ-
દ્વીપસ્થ અંતરદ્વીપોંકા નિરૂપણ કરતે હૈં ।

“ જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ” ઇત્યાદિ—

જમ્બૂદ્વીપ નામકે દ્વીપમેં સુમેરુ પર્વતકી દક્ષિણ દિશામેં ક્ષુદ્રહિમવાન
નામકા વર્ષધર પર્વત હૈં । ડસકી ચારોં વિદિશાઓમેં લવણ સમુદ્રકો
તીન તીન સૌ યોજન તક અવગાહિત કરકે ચાર અંતરદ્વીપ કહે ગયે
હૈં । ડનકે નામ હસ પ્રકારસે હૈં । ઁકોરુક દ્વીપ, આભાષિક દ્વીપ, વૈષા-
ણિક દ્વીપ ઔર લાઙ્ગૂલિક દ્વીપ, હન દ્વીપોંમેં ચાર પ્રકારકે મનુષ્ય રહતે
હૈં । જૈસે—ઁક ડરુવાલે ઁકોરુક ૧, આભાષિક ૨, વૈષાણિક ૩ ઔર

આ રીતે જંબૂદ્વીપના દ્વારોંતું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપસ્થ
અંતરદ્વીપોંતું નિરૂપણ કરે છે—

“ જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ” ઇત્યાદિ—

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સુમેરુ (મન્દર) પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં
ક્ષુદ્રહિમવાન નામનો વર્ષધર પર્વત છે. તેની ચારે દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને
૩૦૦—૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અંતરદ્વીપ આવે છે. તેમનાં નામ
આ પ્રમાણે છે—(૧) ઁકોરુક દ્વીપ, (૨) આભાષિક દ્વીપ, (૩) વૈષાણિક દ્વીપ
અને (૪) લાંગૂલિક દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે જેમ

દ્વીપાનાં ચતસ્રષુ વિદિક્ષુ લવણસમુદ્રં ચત્વારિ યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્થલ
ચત્વારોઽન્તરદ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-હયકર્ણદ્વીપઃ ૧, ગજકર્ણદ્વીપઃ ૨, ગોકર્ણ-
દ્વીપઃ ૩, શબ્કુલિકર્ણદ્વીપઃ ૪। તેષુ દ્વીપેષુ ચતુર્વિધા મનુષ્યાઃ પરિવસન્તિ, તથા-
હયકર્ણાઃ ૧, ગજકર્ણાઃ ૨, ગોકર્ણાઃ ૩, શબ્કુલિકર્ણાઃ ૪। તેષાં સ્થલ દ્વીપાનાં
ચતસ્રષુ વિદિક્ષુ લવણસમુદ્રં પચ્ચ ૨ યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્થલ ચત્વારોઽન્ત-
રદ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-આદર્શમુખદ્વીપઃ ૧, મેદૂમુખદ્વીપઃ ૨, અયોમુખદ્વીપઃ ૩,
ગોમુખદ્વીપઃ ૪। તેષુ સ્થલ દ્વીપેષુ ચતુર્વિધા મનુષ્યા ભણિતવ્યાઃ। તેષાં સ્થલ દ્વીપાનાં

લાઙ્ગૂલિક ૪, इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको चार-२
सौ योजन तक अवगाहित करके दूसरे और चार अन्तरद्वीप कहे गये
हैं। उनके नाम इस प्रकार हैं-हयकर्ण द्वीप, गजकर्ण द्वीप, गोकर्ण द्वीप
और शबकुलिकर्ण द्वीप ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं,
हयकर्ण १ गजकर्ण २ गोकर्ण ३ शबकुलिकर्ण ४। इन द्वीपोंकी चारों
विदिशाओंमें लवणसमुद्रको पांच पांचसौ योजन तक अवगाहित
करके और चार द्वीप हैं।

આદર્શ મુખદ્વીપ ૧, મેદૂ મુખદ્વીપ ૨, આયોમુખ દ્વીપ ૩, ઓર
ગોમુખ દ્વીપ, इनमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं जैसे-आदर्शमुख १,
मेदूमुख २, अयोमुख ३ गोमुख ४। उन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें
भी लवण समुद्रको अवगाहन करके छहसौ छहसौ - योजन तक और
चार अन्तरद्वीप हैं। उनके नाम इस प्रकारके हैं-अश्वमुख
१, हस्तिमुख २, सिंहमुख ३, व्याघ्रमुख द्वीप ४। इनमें इन

કે....એક કુરુવાળા એકોરુક, આભાષિક, વૈષાણિક અને લાંગલિક તે દ્વીપોની
ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ચારસો- ચારસો યોજન અવગાહિત (પાર)
કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—
(૧) હયકર્ણ દ્વીપ, (૨) ગજકર્ણ દ્વીપ, (૩) ગોકર્ણ દ્વીપ અને (૪) શબ્કુલિ
કર્ણ દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) હયકર્ણ, (૨)
ગજકર્ણ, (૩) ગોકર્ણ અને (૪) શબ્કુલીકર્ણ. તે દ્વીપોની
ચારે વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૫૦૦-૫૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી
બીજા ચાર દ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આદર્શમુખ
દ્વીપ, (૨) મેદૂમુખ દ્વીપ, (૩) અયોમુખ દ્વીપ અને (૪) ગોમુખ દ્વીપ. તેમાં
ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) આદર્શમુખ, (૨) મેદૂમુખ, (૩)
અયસમુખ અને (૪) ગોમુખ.

તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૬૦૦-૬૦૦ યોજન
અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે, તેમનાં નામ આ
આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વમુખ, (૨) હસ્તિમુખ, (૩) સિંહમુખ અને (૪)

ચતસ્રુ વિદિક્ષુ લવણસમુદ્રં પદ્મપદ્મ યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્વલુ ચત્વારોઽન્તર-
 દ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—અશ્વકર્ણદ્વીપઃ ૧, હસ્તિકર્ણદ્વીપઃ ૨, સિંહમુખદ્વીપઃ ૩,
 વ્યાઘ્રમુખદ્વીપઃ ૪। તેષુ સ્વલુ દ્વીપેષુ મનુષ્યા મણિતવ્યાઃ। તેષાં સ્વલુ દ્વીપાનાં
 ચતસ્રુ વિદિક્ષુ લવણસમુદ્રં સપ્ત સપ્ત યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્વલુ ચત્વારોઽ-
 ન્તરદ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—અશ્વકર્ણદ્વીપઃ ૧, હસ્તિકર્ણદ્વીપઃ ૨, અકર્ણદ્વીપઃ ૩,
 કર્ણપાવરણદ્વીપઃ ૪। તેષુ સ્વલુ દ્વીપેષુ મનુષ્યા મણિતવ્યાઃ। તેષાં સ્વલુ દ્વીપાનાં
 ચતસ્રુ વિદિક્ષુ લવણસમુદ્રમઘાટયોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્વલુ ચત્વારોઽન્તર-
 દ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—ઉલ્કામુખદ્વીપઃ ૧, મેઘમુખદ્વીપઃ ૨, વિદ્યુન્મુખદ્વીપઃ ૩,

પ્રત્યેક દ્વીપ કે નામાનુગુણવાલે મનુષ્ય રહા કરતે હૈં। उन द्वीपोंकी
 भी चारों विदिशाओंमें सात-सातसौ योजन तक लवण समुद्रको
 अवगाहन करके और चार अन्तरद्वीप हैं। अश्वकर्ण १, हस्तिकर्ण २,
 अकर्ण ३, कर्णपावरण द्वीप ४ हैं। यहांभी द्वीपके नाम जैसे गुणवाले
 मनुष्य बसते हैं। इन द्वीपोंकी चार विदिशाओंमें लवण समुद्रको आठसौ
 आठसौ योजन तक अवगाहन करके चार अन्तरद्वीप और
 कहे गये हैं—ये चारके नाम इस प्रकार हैं उल्कामुख द्वीप, मेघमुख द्वीप,
 विद्युन्मुख द्वीप, विद्युदन्त द्वीप ४ इनमें मनुष्य कह
 लेना चाहिये। इन द्वीपोंकी चारोंही विदिशाओंमें लवणसमुद्रको नौसौ
 नौसौ योजन तक अवगाहन करके चार अन्तरद्वीप और हैं। जैसे—
 घनदन्त द्वीप १, लष्टदन्त द्वीप २, गूढदन्त द्वीप ३ और चौथा शुद्रदन्त
 ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य होतेहैं। घनदन्त १, लष्टदन्त २, गूढ-

વ્યાઘ્રમુખ દ્વીપ તે પ્રત્યેક દ્વીપમાં તેમનાં નામ પ્રમાણે શુણ્ણવાળા મનુષ્યો રહે
 છે તે ચારે દ્વીપોની વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૭૦૦-૭૦૦ યોજન અવ
 ગાહિત કરવાથી ખીલ ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે
 છે—(૧) અશ્વકર્ણ, (૨) હસ્તિકર્ણ, (૩) અકર્ણ અને (૪) કર્ણ પ્રવરણ દ્વીપ.
 તે ચારે દ્વીપોમાં પણ તે દ્વીપના નામ પ્રમાણે શુણ્ણવાળા મનુષ્યો રહે છે.
 તે ચારે દ્વીપોની વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૮૦૦-૮૦૦ યોજન અવગાહિત
 કરવાથી ખીલ ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે—(૧) ઉલ્કામુખ દ્વીપ, (૨) મેઘમુખ
 દ્વીપ, (૩) વિદ્યુન્મુખ દ્વીપ અને (૪) વિદ્યુત્દન્ત દ્વીપ તેમાં પણ મનુષ્યોનું
 ઉપર મુજબજ કથન સમજવું. તે ચારે અન્તરદ્વીપોની ચાર વિદિશાઓમાં,
 લવણ સમુદ્રને ૯૦૦-૯૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી ખીલ ચાર અન્તરદ્વીપ
 આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ઘનદન્ત દ્વીપ, (૨) લષ્ટદન્ત દ્વીપ,

વિદ્યુદન્તદ્વીપઃ ૪, તેષુ સ્વલુ દ્વીપેષુ મનુષ્યા મગ્નિનવ્યાઃ । તેષાં સ્વલુ દ્વીપાનાં ચત-
સ્રુ વિદિશુ લવણસમુદ્રં નવ નવ યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્વલુ ચત્વારોઽન્તર-
દ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-ધનદન્તદ્વીપઃ ૧, લઘુદન્તદ્વીપઃ ૨, ગૂઢદન્તદ્વીપઃ ૩,
શુદ્ધદન્તદ્વીપઃ ૪ । તેષુ સ્વલુ દ્વીપેષુ ચતુર્વિધા મનુષ્યાઃ પરિવસન્તિ, તથા-ધન-
દન્તાઃ ૧, લઘુદન્તાઃ ૨, ગૂઢદન્તાઃ ૩, શુદ્ધદન્તાઃ ૪ ।

જમ્બૂદ્વીપે દ્વીપે મન્દરસ્ય પર્વતસ્ય ઉત્તરેણ શિશિરિણો વર્ષધરપર્વતસ્ય ચતસ્રુ
વિદિશુ લવણસમુદ્રં ત્રીણિ ત્રીણિ યોજનશતાનિ અવગાહ્ય અત્ર સ્વલુ ચત્વારોઽન્તર-
દ્વીપાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-एकोरुक् द्वीपः શેપં તથૈવ નિરવશેપં મણિતવ્યં યાવત્ શુદ્ધ-
દન્તા । સૂ ૦ ૬૩ ।

ટીકા—“ જમ્બૂદ્વીપે ૨ ” ઇત્યાદિ—સ્પષ્ટમ્, નવરં-ચુહિમવંતસ્ય વાસહ
રવ્યસ્યસ્તે—” તિ-શુદ્ધિમવતો-મહાહિમવદપેક્ષ્યા લઘુહિમવતો વર્ષધરપર્વતસ્ય,
તસ્ય હિ પૂર્વભાગ-પશ્ચિમભાગયોઃ પ્રત્યેકં શાલાદ્વયં વિચત ઇતિ વૃદ્ધાઃ ।

દન્ત ૩, શુદ્ધદન્ત ૪ । જમ્બૂદ્વીપનામકે દ્વીપમેં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામેં
વર્તમાન શિશિરી વર્ષધર પર્વતની ચાર વિદિશાઓમેં લવણસમુદ્રનો
અવગાહન કરકે ત્રીસસૌ લીસસૌ યોજન તક ચાર અન્તરદ્વીપ કહે ગયે હેં
જેસે-एकोरुक् द्वीपः આદિ વાકીકાઔર સ્વ કથન શુદ્ધદન્ત તક ડપર
કા જેસા જાનના ચાહિયે ।

ટીકાર્થ--હિમવાન્મેં મહાહિમવાન્ની અપેક્ષાસે ' શુદ્ધ ' વિશેષણ
હેં । યહ-શુદ્ધિમવાન્ પર્વત ભરતક્ષેત્રની સીમાપર હેં, ઇસકે દોનોં છોર
પૂર્વ-પશ્ચિમ લવણ સમુદ્રમેં ફેલે હેં । એસે હી ઇરવત ક્ષેત્રની સીમાપર
સ્થિત શિશિરી પર્વતકે દોનોં છોર ની લવણ સમુદ્રમેં ફેલે હુવે હેં ।

(૪) ગૂઢદન્ત દ્વીપ અને (૪) શુદ્ધદન્ત દ્વીપ તે દ્વીપોમાં ક્રમશઃ ચાર પ્રકારના
મનુષ્યો વસે છે—(૧) ધનદન્ત, (૨) લઘુદન્ત, (૩) ગૂઢદન્ત, અને (૪) શુદ્ધદન્ત.

જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે શિશિરિ
વર્ષધર પર્વત આવેલો છે, તેની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૩૦૦-
૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે. તેમનાં નામ આ
પ્રમાણે છે—(૧) એકોરુક દ્વીપ, આદિ બાકીનું સમસ્ત કથન એટલે કે શુદ્ધ-
દન્ત પર્યન્તનું કથન ડેપર મુજબ જ સમજવું.

વિશેષાર્થ--મહાહિમવાન્ કરતાં નાનો હોવાને કારણે શુદ્ધિમવાન્ને
શુદ્ધ વિશેષણ લગાડ્યું છે તે શુદ્ધિમવાન્ પર્વત ભરતક્ષેત્રની સીમાપર છે, તેના
બન્ને છેડા પૂર્વ-પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલા છે. એ જ પ્રમાણે
ઐરવત ક્ષેત્ર સીમાપર આવેલા શિશિરી પર્વતના બન્ને છેડા પણ લવણ સમુદ્ર

“ ચત્તુ વિદિસાસુ ” इत्यादि—चतसृषु विदिषु पूर्वोत्तरादिषु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अधगाह्य-अतिक्रम्य ये शाखाविभागाः सन्ति, ‘एतत्’ इति-अत्र-शाखाविभागेषु खलु चत्वारः अन्तरद्वीपाः-अन्तरे-मध्ये द्वीपा अन्तर-द्वीपाः-समुद्रमध्यवर्तिद्वीपाः, प्रज्ञाः-कथिताः, यद्वा ‘अन्तरद्वीपाः’ इत्यस्या-यमर्थः-अन्तरं-परस्परविभागः, तत्प्रधाना द्वीपा अन्तरद्वीपाः, मध्यमपदलोपि-समाप्तोऽत्रबोध्यः । तत्र पूर्वोत्तरदिशि ईशानकोणे एकोरुक्नामा योजनशतत्रयाऽऽ-यामभिष्कम्भोऽन्तरद्वीपोऽस्ति । अनेन प्रकारेण आग्नेयी-नैर्ऋती-वायव्यासु विदिषु क्रमेणाऽऽभाषिकवैषाणिक-लाङ्गूलिकाख्याद्योऽन्तरद्वीपा अपि बोध्याः ।

प्रत्येક છોર દો દો ભાગોમાં વિભક્ત હૈ, યે દોનોકે આઠો ભાગ લવણ સમુદ્રમાં ફેલે હૈ । યહી વાત યહાં-“ પૂર્વભાગ-પશ્ચિમભાગયોઃ પ્રત્યેકં શાખાદ્વયં વિચિતે ” इतिवृद्धा:-पूर्वभाग और पश्चिम भाग में प्रत्येक में दो दो शाखा हैं इस बातसे प्रदर्शित की गई है ।

“ ચત્તુ વિદિસાસુ ” इत्यादि—

तीनसौ तीनसौ योजनप्रमाण लवण समुद्रका उल्लंघन करके पूर्वोत्तर विदिशाओंकी ओर जो शाखाविभाग-छोर-है, उन शाखाविभागोंपर चार अन्तरद्वीप हैं, समुद्रके मध्यमें जो द्वीप हैं वे अन्तरद्वीप हैं, अथवा परस्परमें विभागप्रधानद्वीप अन्तरद्वीप हैं । ईशान कोणमें तीनसौ योजन प्रमाण आयाम विष्कम्भवाला एकोरुक है नामको अन्तरद्वीप हैं, इसी प्रकारसे आग्नेयी-नैर्ऋती और वायवी विदिशाओंमें क्रमसे आभाषिक, वैषाणिक, लाङ्गूलिक नामके तीन अन्तरद्वीप औरभी हैं । ऐसे

સુધી વિસ્તરેલા છે પ્રત્યેક છેડા બળ્લે ભાગોમાં વિભક્ત થયેલા હોવાથી બંને પર્વતોના મળીને કુલ આઠ ભાગો (છેડાઓ) લવણ સમુદ્ર સુધી વ્યાપેલા છે. એ જ વાત અહીં સૂત્રપઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. “ પૂર્વભાગ-પશ્ચિમ ભાગયોઃ પ્રત્યેકં શાખાદ્વયં વિચિતે ” इतिवृद्धा: ” પૂર્વ ભાગ અને પશ્ચિમ ભાગમાં દરેકમાં બંને શાખાઓ છે

“ ચત્તુ વિદિસાસુ ” इत्यादि—लवण समुद्रमां ३००-३०० योजन प्रमाण अंतर योजगवाथी, ईशान आदि आदि विदिशाओंमां जे शाखाविभाग रूप छेडा छे, ते शाखाविभाग रूप छेडा पर चार अंतरद्वीपो छे. (समुद्रनी मध्यमां होय जेवा द्वीपोने अंतरद्वीपो कहे छे, अथवा परस्परमां विभाग प्रधान द्वीपने अंतरद्वीप कहे छे) ईशान कोणमां ३०० योजन प्रमाण लवण पडोण पडोण जेकोरुक नामको अंतरद्वीप छे. जे प्रमाणे अग्नि, नैऋत्य અને वायव्यदिक्षुमां अनुक्रमे आभाषिक, वैषाणिक અને लांगूलिक

इत्थं क्षुद्रहिमवतश्चतसृषु विदिक्षु एकोरुकादयश्चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति, इति । तेषु चतुर्विधा मनुष्या वसन्ति, सूत्रे 'चतुर्विधा' इति बहुवचनेन निर्देशस्तु द्वीपसमुदायगतबहुत्वापेक्षया न तु प्रतिद्वीपमपेक्षयेति, अतः क्रमेण तेऽन्तरद्वीपेषु योजनीयाः, तत्रस्था मनुष्या एकोरुकादिद्वीपसमानामान एव भवन्ति । ते च पुरुषा दर्शने स्वरूपतो मनोहराः सुन्दराङ्गोपाङ्गा भवन्ति । १।

इति प्रथमद्वीपनिरूपणा १।

अथ द्वितीयद्वीपनिरूपणा २—

“ तेषि णं दीवाणं ” इत्यादि—तेषाम्—एकोरुकादीनां द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु—पેશાન્યાગનેયીનૈઋતીવાયવ્યાસુ પ્રતિવિદિક્ષ્ લવણસમુદ્રં ચત્વારિ યોજન-શતાનુલઙ્ઘ્ય ચતુર્યોજનશતાઽઽયામવિસ્તારા હયઋર્ણાદયશ્ચત્વારોઽન્તરદ્વીપાસ્તન્ના-માન એવ તત્ર મનુષ્યા અપિ પરિવસન્તિ, इति बोध्यम् । एवं येषां द्वीपानां याव-ये चार अन्तरद्वीप हिमवान् पर्वतकी चार विदिशाओंमें हैं । इन अन्तर-द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं ।

यहां जिन जिन नामोंके अन्तरद्वीप कहे गये हैं । वहां उन्हीं नामोंसे प्रसिद्ध मनुष्य रहते हैं, ये देखनेमें मनोहर होते हैं और रूपसेभी मनो-हर होते हैं । इनके अङ्ग-उपाङ्ग सुन्दर होते हैं ? इन एकोरुक आदि द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें ईशान, अग्नि, नैऋतो, वायव्या कोन इनमेंसे प्रत्येक विदिशामें लवण समुद्रको चारसौ योजन उलंघन करके चारसौ योजनके आयाम विस्तारवाले हयकर्ण आदिक चार अन्तरद्वीप हैं, इनमें—इन्हींके जैसे नामवाले मनुष्य रहते हैं । इस प्रकारसे द्वितीय

નામના ખીળ ત્રણ અંતરદ્વીપો છે. એવાં તે ચાર અંતરદ્વીપો હિમવાન પર્વ-તની ચાર વિદિશાઓમાં (ઈશાનાદિ ખૂણાઓમાં) છે. તે અંતરદ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે. “ ચતુર્વિધા. ” આ બહુવચનનું પદ પ્રત્યેક દ્વીપગત મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વપરાયું નથી, પણ ચારે દ્વીપોના સમુદાયના મનુષ્યો માટે વપરાયું છે. ત્યાં જે નામના દ્વીપો કહ્યા છે, એ જ નામથી ઓળખાતા મનુષ્યો રહે છે તેમનો દેખાવ મનોહર હોય છે, તેઓ મનોહર રૂપસંપન્ન અને અંગોપાંગની સુદરતાવાળા હોય છે.

એકોરુક આદિ ચાર અંતરદ્વીપોની વિદિશાઓમાં ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમાં, લવણ સમુદ્રને ૪૦૦-૪૦૦ યોજન પાર કરીને આગળ જવાથી ૪૦૦-૪૦૦ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા હયકર્ણ આદિ ચાર અંતરદ્વીપો આવે છે. તે અંતરદ્વીપોમાં તેમના જેવા જ નામવાળા મનુષ્યો રહે છે એ

દન્તરં તેષાં તાવદેવાઽઽયામવિસ્તારપ્રમાણં યાવત્સપ્તમાનાં નવશતાન્યન્તરં તાવદેવ
ચ તત્પ્રમાણમિતિ, एते संकलिताः सर्वेऽप्यष्टाविंशतिर्द्वीपा भवन्ति । अत्र मनु-
ष्यास्तु युग्मजाताः पल्योपमासंख्येयभागाऽऽयुषोऽष्टधनुःशतोनताः । तथा—ऐरा-
वतक्षेत्रविभाजकस्य शिखरिपर्वतस्याप्येवमेव पूर्वोत्तरादिविदिक्षु क्रमेणैतन्नामका
एवान्तरद्वीपा अष्टाविंशतिर्विध्याः,

પ્રકારકે ચાર અન્તરદ્વીપોંકા ચહ વર્ણન હૈ । તાત્પર્ય એસાં હૈ કિ પહલે
જો હિમવાન ઓર શિખરી પર્વતકે આઠોં છોર લવણ સમુદ્રનેં ફેલે હુવે
કહે ગયે હૈં, उनमें एक एक छोर पर ७-७ अन्तरद्वीप हैं, इस प्रकार
कुल अन्तरद्वीप ५६ हैं । इनमें प्रथम और द्वितीय नम्बरके अन्तर-
द्वीपोंका यह वर्णन पूर्वोक्त प्रकारसे ऐसा किया गयाहै, इससे हम जानते
हैं कि जिन द्वीपोंका जितना अन्तर है उतनाही उनका आयाम (लम्बाई)
और विस्तार है । ऐसे सातवें नम्बरके जो चार अन्तरद्वीप है, उनका
अन्तर नौसौ योजनका है, और उतनाही उनका आयाम और विस्तार
है, इस तरह ये अन्तरद्वીप २८ हैं । यहां मनुष्य युग्मजात हैं, इनकी
आयु पल्योपमके असंख्यातवें भागप्रमाण होती है तथा—८०० धनुष
प्रमाण शारीरिक ऊंचाई इनकी होती है तथा ऐरवत क्षेत्रका विभाग
करनेवाला शिखरी पर्वतकी विदिशाओंमें भी इसी नामके अन्तरद्वीप

રીતે બીજા નંબરના ચાર અંતરદ્વીપોનું આ વર્ણન થયું છે. આ કથનનું તાત્પર્ય
આ પ્રમાણુ છે—પહેલાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિમવાન અને શિખરી
પર્વતના આઠે છેડા લવણ સમુદ્રમાં વિસ્તરેલા છે. તે પ્રત્યેક છેડાપર સાત સાત
અંતરદ્વીપ છે. આ રીતે કુલ ૫૬ અંતરદ્વીપ છે. તેમાંથી પહેલા અને બીજા
નંબરના ચાર ચાર અંતરદ્વીપોનું વર્ણન તો ઉપર મુજબ સમજવું જોઈએ.
જે દ્વીપોનું જેટલું અંતર છે, એટલો જ તેમનો આયામ અને વિસ્તાર છે,
આ વાત આગળ પણ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આ રીતે સાતમાં નંબરના
જે ચાર અંતરદ્વીપો છે, તેમનું છઠ્ઠા નંબરના દ્વીપોથી ૬૦૦-૬૦૦ યોજનનું
અંતર છે અને તેમની લંબાઈ-પહોળાઈ પણ ૬૦૦-૬૦૦ યોજનપ્રમાણુ જ છે.
હુલ્લહિમવાનની વિદિશાઓમાં કુલ ૨૮ અંતરદ્વીપો છે, ત્યાં યુગલિકો વસે
છે. તેમના શરીરની ઊંચાઈ ૮૦૦ યોજનપ્રમાણુ હોય છે, અને તેમનું આયુષ્ય
પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણુ છે. તથા ઐરવતક્ષેત્રના વિભાજો કર-
નારા શિખરી પર્વતની વિદિશાઓમાં પણ એ જ ક્રમે અને એ જ નામવાળા

અન્તરદ્વીપસ્ફુટીકરણાર્થ સંગ્રહગાથા:—

“ સુલ્લહિમવંતપુન્નાવરેણ વિદિતાસુ સાગરં તિસૃ ।
 ગતૂંતરદીવા, તિન્નિ સૃ હોતિ વિત્થિન્ના । ૧ ।
 અઽઞ્ઞાવન્ન નવસૃ, કિંચૂળે પરિહિ તેસિયે નાન્ના ।
 ઇગૂરુગ આભાસિય,—વેસાળી ચૈવ નંગૂલી । ૨ ।
 ઇસિં દીવાળં, પરઓ ચત્તારિ જોયણસયાઈં ।
 ઓગાહૂળં લવણં, સપડિદિસિ ચઽસયપમાણા । ૩ ।
 ચત્તારંતરદીવા, હયગયગોઠ્ઠસંકુલીકુળ્લા ।
 એવં પંચસયાઈં, હસત્તઅદ્દેવ નવ ચૈવ । ૪ ।
 ઓગાહિઝ્ઞળ લવ્ણં, વિકલભોગાહસરિસયા મણિયા ।
 ચઽરોચરો દીવા, ઇમેહિં ણાનેહિં ણેયવ્વા । ૫ ।
 જાયંત્તગમેઠ્ઠમુહા, અઓઘુહા ણોમુહા ય ચઽરેતે ।
 અસસમુહા હત્થિમુહા, સીહમુહા ચૈવ વગ્ગમુહા । ૬ ।
 તઓ અ અસસકન્ના, હત્થિકન્ના અ કન્નપાઽરણા ।
 ઉકામુદ્દમેઠ્ઠમુહા, વિઝ્ઞુગુહા વિઝ્ઞુદંતા ય । ૭ ।
 યળદંતલટ્ઠદંતા, નિગૂઢદંતા ય સુદ્ધદતા ય ।
 વાસહરે સિદ્ધરિંતિન્નિ, એવંચેય અઢ્ઢવીસાવિ । ૮ ।
 અંતરદીવેસુ નરા, ધણુસય અદ્દુસિયા મુદ્ધયા ।
 પાલિતિ મિદ્ધુળધમ્મં, પલ્લસ્મ અસંખમાગાઝ । ૯ ।
 ચઽસઠ્ઠિ પિટ્ઠિકરંડયાણિ મણુયાણઽવચ્છપાલયા ।
 અઽઞ્ઞાસીઈં તુ દિણા, ચઽસથમત્તેણ આહારો । ૧ । ”

છાયા—“ સુલ્લહિમવત્પૂર્વાપરયોર્વિદિહુ સાગરં ત્રિશતીમ્ ।

ગત્વાઽન્તરદ્વીપાસોણિ શતાનિ ભવન્તિ વિસ્તીર્ણા । ૧ ।
 ઇકોનપચ્ચાશબ્જશતં કિશ્ચિદ્નં પરિધિસ્તેવામિમાનિ નામાનિ ।
 ઇકોરુઠ્ઠ આભાવિકો ત્રિપાળી ચૈવ લાઙ્ગૂલી । ૨ ।
 ઇતેપાં દ્વીપાનાં પરતચત્વારિ યોજનશતાનિ ।
 અવગાહ્ય લવણં સ પ્રતિદિક્ ચતુઃશતપ્રમાણાઃ । ૩ ।

હૈં ઓર વે સી ૨૮ હૈં । અન્તરદ્વીપોંકોં સ્પષ્ટ કરનેકે લિયે યે સંગ્રહ-
 ગાથાં હૈં । “ સુલ્લહિમવંત ” ઇત્યાદિ ૧૦ ॥ સૂ ૦ ૬૪ ॥

૨૮ અંતરદ્વીપો આવેલા છે. અંતરદ્વીપોની સ્પષ્ટતા કરનારી સંગ્રહગાથા આ
 પ્રમાણે છે—“ સુલ્લહિમવંત ” ઇત્યાદિ. ॥ સૂ. ૬૪ ॥

ચત્વારોઽન્તરદ્વીપા હયગજગોકર્ણશક્તુલીકર્ણાઃ ।

एवं पञ्चशतानि पट्सप्ताष्ट नव चैव । ४ ।

અગ્રાહ્ય-લવણં વિષ્કમ્ભાવગાહસદૃશા મણિતાઃ ।

चत्वारश्चत्वारो द्वीपा एभिर्નાमभिर्જાતવ્યા । ૫ ।

આદર્શકમેદ્રમુખા અયોમુખા ગોમુખાશ્ચ ચત્વાર એતે ।

अश्वमुखा हस्तिमुखाः सिंहमुखाश्चैव व्याघ्रमुखाः । ६ ।

તતથાશ્વઋણી હસ્તિકઋણીશ્ચ કર્ણમાવરણાઃ ।

उल्कामुखमेघमुखा विद्युन्मुखा विद्युदन्ताश्च । ७ ।

घनदन्त-लघुदन्ता निगूढदन्ताश्च शुद्धदन्ताश्च ।

वर्षधरे शिखरिण्यपि एवमेव अष्टाविंशतिरपि । ८ ।

અન્તરદ્વીપેષુ નરા ધનુઃશતાષ્ટકોચ્છિન્નાઃ સદા શુદિતાઃ ।

पालयन्ति मिथुनवर्म पल्पस्य असंख्येयभागायुपः । ९ ।

ચતુષ્ઠિપૃષ્ઠકરણકાનિ મનુષ્યાણામપત્યપાલનતા ।

एकोनाशीतिं तु दिनानि चतुर्थभक्तेन आहारः । १० ।” इति सूत्र ६४॥

અનન્તરસૂત્રે જમ્બૂદ્વીપમન્દરદક્ષિણાદિ દિગાશ્રયણેન લવણસમુદ્રાવગાહનયા-
ઽન્તરદ્વીપા ઉક્તાઃ, સમ્પ્રતિ જમ્બૂદ્વીપસ્ય બાહ્યવેદિકામાશ્રિત્ય લવણસમુદ્રાવગાહ-
નયા મહાપાતાલાદીંસ્તત્સ્થાન્ દેવાંશ્ચ તથા લવણસ્ય પ્રસ્તુતત્વાત્તત્પ્રમાસિનશ્ચન્દ્રાંસ્ત-
ત્તાપિનઃ સૂર્યાંશ્ચ, તસ્ય લવણસમુદ્રસ્ય દ્વારાણિ દ્વારસ્થાન્ દેવાંશ્ચ પ્રરૂપયિતુમાહ-

મૂલમ્—જંબૂદ્વીવસ્સ ણં દીવસ્સ વાહિરિલ્લાઓ વેડ્યતાઓ
ચઉદ્ધિસિં લવણસમુદ્રં પંચાણઉદ્ જોયણસહસ્સાહં ઓગાહેત્તા
एत्थ णं महइमहालया महालिंजरसंठाणसंठिया चत्तारि महा-
पायाला, पणत्ता, तं जहा-वलयामुह १, केउए २, जूवए ३,

इस प्रकार अन्तरद्वीपोंका और अन्तरद्वीपस्थ मनुष्योंका वर्णन
करके अब सूत्रकार जम्बूद्वीपकी बाह्यवेदिकाको लेकर लवण समुद्रको
कहां तक उल्लंघन करके पातालकलश कहा है, इस बातका तथा पाताल-
कलशस्थदेवोंका और लवणसमुद्रको प्रभासित करने वाले चन्द्रोंको

આ પ્રમાણે અંતરદ્વીપોનું અને અંતરદ્વીપસ્થ મનુષ્યોનું કથન પૂરું થયું.
હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જંબૂદ્વીપની બાહ્યવેદિકાથી શરૂ કરીને
લવણ સમુદ્રને ક્યાં સુધી ઓગળવાથી પાતાળકળશ આવે છે તથા પાતાળ
કળસ્થ દેવોનું, લવણ સમુદ્રને પ્રભાસિત કરનારા ચન્દ્રોનું, અને તેમાં તપતા

ईसरे४ । एत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—काले१, महाकाले२, वेलंबे३, पभंजणे४ ।

जंबूद्वीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउ-
दिसिं लवणसमुद्रं वायालीसं २, जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता एत्थ
णं चउण्हं वेलंधरनागराईणं चत्तारि आवासपव्वया पणत्ता तं,
जहा—गोथूमे१, उदयभासे२, संखे३, दगत्तीमे४ । तत्थ णं चत्तारि
देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—
गोथूमे१, सिवए२, संखे ३, मणोसिलए ४ ।

जंबूद्वीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउसु
विदिसासु लवणसमूद्रं वायालीसं २ जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता
अत्थ णं चउण्हं अणुवेलंधरणागराईणं चत्तारि आवासपव्वया
पणत्ता, तं जहा—कक्कोडए१, विज्जुप्पमे२, केलासे३, अरुणप्पमे
४ । तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठिइया परि-
वसंति, तं जहा—कक्कोडए १, कदमए २, केलासे ३, अरुणप्पमे४ ।
लवणे णं समहे चत्तारि चंदा पभासिंसु वा पभासंति वा पभा-
सिस्संति वा । चत्तारि सूरिया तविंसु वा तवांति वा तविस्संति
वा चत्तारि कत्तियाओ जाव चत्तारि भरणीओ, चत्तारि अग्गी जाव
चत्तारि जम्मा, चत्तारि अंगारा जाव चत्तारि भावकेऊ ।

लवणस्स णं समुद्रस्स चत्तारि दारा पणत्ता, तं जहा—
विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४ । ते णं दारा
चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं तावइया चेव पवेसेणं पणत्ता ।

तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धिया ज्ञान पलिओवमट्टिइया परिव-
सन्ति—विजय १, वैजयन्ते २, जयन्ते ३, अपराजित ४ ॥ सू० ६५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताचतुर्दिशि लवणसमुद्रं पञ्च
नवति २ योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु महातिमहान्तो महालिङ्गरसंस्थान-
संस्थितान्धत्वारो महापातोलाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—वडवामुखः १, केतुकः २, यू-
प्रकः ३, ईश्वरः ४। अत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः
परिवसन्ति, तद्यथा—कालः १, महाकालः २, वेलम्बः ३, प्रमञ्जनः ४,

जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताचतुर्दिशि लवणसमुद्रं द्विचत्वा-
रिंशद् योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु चतुर्णां वेलन्धरनागराजानां चत्वारं
आवासपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—गोस्तूपः १, उदकभासः २, शङ्खः ३, दकसीमा
४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति,
तद्यथा—गोस्तूपः १, शिवकः २, शङ्खः ३, जनः शिखकः ४,

जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताचतुष्टयं विदिषु लवणसमुद्रं
द्विचत्वारिंशद् २ योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु चतुर्णामनुवेलन्धरनागराजानां
चत्वारं आवासपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्कोटकः १, विद्युत्प्रभः २, कैलासः ३,
अरुणप्रभः ४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिकाः यावत् पल्योपमस्थितिकाः परि-
वसन्ति, तद्यथा—कर्कोटकः १, कर्दमकः २, कैलासः ३, अरुणप्रभः ४।

लवणे खलु समुद्रे चत्वारश्चन्द्राः प्रभासन्त वा प्रभासन्ते वा प्रभासिष्यन्ते वा ।
चत्वारः सूर्या अपपन् वा तपन्ति वा तप्यन्ति वा । चतस्रः कृत्तिकाः यावत् चतस्रो
भरण्यः, चत्वारोऽग्नयः यावत् चत्वारो यमाः, चत्वारोऽङ्गाराः यावत् चत्वारो
भावकेतवः ।

लवणस्य खलु समुद्रस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं १, वैज-
यन्तं २, जयन्तम् ३, अपराजितम् ४, तानि खलु द्वाराणि चत्वारि योजनानि
त्रिष्कम्भेण, तावन्त्येव प्रवेशेन प्रज्ञप्तानि । अत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिकाः यावत्
पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति—विजयः १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः
४ ॥ सू० ६५ ॥

तापित करनेवाले सूर्योका लवण समुद्रके द्वारोंका और द्वारस्थदेवोंका
प्रमाण करते हैं । “ जम्बुद्वीवस्य णं दीवस्य बाहिरिल्लाओ ” इत्यादि—

सूर्योक्तु, लवण समुद्रकी द्वारोक्तु अने द्वारस्थ देवोक्तु पण्डितोंके सूत्रकार
निष्पण्डितोंके छे—“ जम्बुद्वीवस्य णं दीवस्य बाहिरिल्लाओ ” इत्यादि—

ટીકા—‘ જંઘુદીવસ્ત ણં ’’ ઇત્યાદિ—સ્પષ્ટ,

“ ઇત્ય ણં ” ઇતિ—અત્ર—મધ્યમેષુ દશસુ યોજનસહસ્રેષુ ચત્વારઃ—ચતુસંસ્થયાઃ મહાતિમહાન્તઃ—મહાવિજ્ઞાલાઃ મહાઽલિજ્ઞરસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ—મહાશ્રામૌ અલિજ્ઞરો—જલઘટો મહાઽલિજ્ઞરો=વૃહજ્જલઘટઃ, તસ્ય સંસ્થાનેન—આકારેણ સંસ્થિતાઃ મહાઽલિજ્ઞરસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ=મહાજલકુમાઽઽકારાઃ મહાપાતાલ્યાઃ—પાતાલવદગાધ-ત્વાત્ પાતાલવ્યવસ્થિતત્વાદ્વા પાતાલાઃ, મહાન્તશ્ચ તે પાતાલાશ્ચેતિ તથા, પાતાલ-કલશાઃ ચત્વારઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્વથા—વડવામુખઃ ૧, કેતુકઃ ૨, યૂપકઃ ૩, ઈશ્વરઃ ૪, એતિ । એતે ક્રમેણ પૂર્વાદિદિવચતુષ્ટયે વોધ્યાઃ । મુખે—મૂલે ચૈતે દશયોજનસહ-સ્લાણિ વિસ્તીર્ણાઃ, મધ્યે ચ લક્ષયોજનપરિમાણાઃ, ઇવાયુપરિતનભાગે કેવલં જલં, મન્યભાગે પવનજલોભયમ્, મૂલે વાયુરેવ, એતેષુ વાયુકુમારાઃ કાલપ્રમૃતયો દેવા નિવસન્તિ, અત્ર ગાથાઃ—

“ પળનડહ સહસ્સાઈ, ઓગાહિત્તાળ ચડહિસિં લવણં ।

ચડોઽલિજ્ઞરસંઠાળસંઠિયા હૌતિ પાયાલા । ૧ ।

ટીકાર્થ—જંઘુદ્રીપ નામકે દ્વીપકી વાલ્યવેદિકાન્તસે ચારોં દિશાઓંમેં લવણ સમુદ્રકો ૯૫—૯૫ હજાર યોજન પ્રમાણ લાંબકર આગત સ્થાનપર અધિ-કાધિક ચાર પાતાલકલશા હૈં, યે પાતાલકલશા એક પદ્મવિસ્તૃત ઘડેકે જૈસે આકારવાલે હૈં । इनके नाम इस प्रकार हैं—वडवामुख १, केतुक २, यूपक ३ और ईश्वर ४ । ये चार पातालकलश क्रमशः पूर्वादि चार दिशाओंमें हैं । इनका मुख और मूल भागका विस्तार दस हजार योजनका है, मध्य भागका विस्तार एक लाख योजनका है । इनके ऊपर के भागमें केवल जल है, मध्य भाग में पवन और जल ये दोनों हैं । मूल भागमें केवल वायुही हैं । इनमें काल प्रभृति वायुकुमारदेव रहते हैं । उक्त भी है—“ पणनउह सहस्साई ” इत्यादि.

જંઘુદ્રીપ નામના દ્વીપની બાહ્યવેદિકાના અન્ત ભાગથી ચારે દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૯૫—૯૫ હજાર યોજનપ્રમાણ ઉલ્લંઘિત (પાર) કરવાથી જે સ્થાન આવે છે. તે સ્થાનપર ચાર ખૂણ જ વિશાળ પાતાળકળશ છે. તેમનો આકાર વિસ્તૃત ઘડાના આકાર જેવો છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) વડવામુખ, (૨) કેતુક, (૩) યૂપક અને (૪) ઈશ્વર. તે ચાર કળશ અનુક્રમે પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓમાં છે. તેમના મુખ અને મૂળભાગનો વિસ્તાર દસ હજાર યોજનનો છે, અને મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે. તેમના મૂળભાગમાં માત્ર વાયુ જ છે. તેમાં કાલપ્રભૃતિ વાયુકુમાર દેવોનો નિવાસ છે, કહ્યું પણ છે કે “ પળનડહ સહસ્સાઈ ” ઇત્યાદિ—

वलयामुह केऊए, जूयग तह इस्सरे य नोद्धवे ।
 सव्ववइरामया णं कुट्टा एएस्सि दससइया । २ ।
 जोयणसहस्सदसगं, मूले उवरिं च होति विट्ठियञ्जा ।
 मज्जे य सयसहस्सं, तत्तियमेत्तं च ओगाढा । ३ ।
 पलिओवमठिईया, एएस्सि अहिवाई सुरा इणमो ।
 काले य महाकाले, वेलेव पभंजणे चेव । ४ ।
 अन्नेवि य पायाला, खुड्डालिजरसंठिया लवणे ।
 अट्ठसया चुलसीया, सत्त सहस्सा य सव्वेवि । ५ ।
 जोयणसयविस्थिञ्जा, मूलवरिं दस सयाणि मज्झंमि ।
 ओगाढा य सहस्सं, दस जोयणिया य सिं कुट्टा । ६ ।
 पायालाण विभागा, सव्वाणवि तिन्नि तिन्नि वोद्धव्वा ।
 हेट्ठिमभागे वाऊ, मज्जे वाऊ य उदयं च । ७ ।
 उवरिं उदगं भणियं, पढमगवीएमु वाउ संखुमिओ ।
 वामे उदगं तेण य, परिवड्डुइ जलनिही खुहिओ । ८ ।
 परिसंठियंगि पवणे, पुणरवि उदयं तमेव संठाणं ।
 वच्चेइ तेण उदही, परिहायइ णुक्कमेणेवं । ९ । ” इति,

छाया—“ पञ्चनवर्ति सहस्राणि अवगाह्य चतुर्दिशि लवणम् ।
 चत्वारोऽलिङ्गरसंस्थानसंस्थिताः भवन्ति पातालाः । १ ।
 वडयामुलः कैतुकः यूषकस्तथा ईश्वरश्च वोद्धव्यः ।
 सर्वे वज्रमयाः खन्दु कुडयानि एतेषां दशशतानि । २ ।
 योजनसहस्रदशकं मूले उपरि च भवन्ति त्रिस्तीर्णाः ।
 मध्ये च शतसहस्रं तावन्मात्रं चावगाढाः । ३ ।
 पल्योपमस्थितिका एतेषामविपत्तिपुरा इमे ।
 कालश्च महाकालो वेलम्बः प्रभञ्जनश्चैव । ४ ।
 अन्येऽपि च पातालाः क्षुद्रालिङ्गरसंस्थिता लवणे ।
 अष्टशतानि चतुरशीतिः सप्त सहस्राणि च सर्वेऽपि । ५ ।
 योजनशतत्रिस्तीर्णा मूलोपरि दश शतानि मध्ये ।
 अवगाढाश्च सहस्रं दश योजनानि चैषां कुडयानि । ६ ।
 पातालानां विभागाः सर्वेषामपि त्रयस्त्रयो बोध्याः ।
 अधस्तनभागे वायुः मध्ये वायुश्च उदकं च । ७ ।
 उपरि उदकं भणितं प्रथमक-द्वितीययोः वायुः संक्षुभितः ।
 त्रिमति उदकं तेन च परिवर्धते जलनिधिः क्षुब्धः । ८ ।

પરિસંસ્થિતે પવને પુનરપિ ઉદકં તદેવ સંસ્થાનમ્ ।

વ્રજતિ તેન ઉદધિઃ પરિહીયતેડ્ભુક્રમેજૈવમ્ । ૧ । ” ઇતિ,

આસાં ગાથાનામયમર્થઃ—

લવણસમુદ્રં ચતુર્દિશિ પञ્ચનવતિસહસ્રાણિ પञ્ચનવતિસહસ્રાણિ યોજનાનિ
અવગાહ્ય મધ્યે અલિઞ્જસંસ્થાનસંસ્થિતાશ્ચત્વારઃ પાતાલાઃ=પાતાલકલશા ભવન્તિ
। ૧ । એતેષાં પાતાલકલશાનાં નામાનિ-વડવામુખઃ કેતુકઃ યૂપકઃ ईश्वरश्चेति बोध्यानि ।
એતે ચ ક્રમેણ પૂર્વાદિદિશ્ચતુષ્ટયે ભવન્તિ । એતે સર્વેઽપિ વજ્રમયા બોધ્યાઃ । એતેષાં
કુડ્યાનિ=ભિત્તયશ્ચ દશશતયોજનપ્રમાણાનિ ભવન્તિ ॥ ૨ ॥ એતે પાતાલકલશા
મૂળભાગે ઉપરિભાગે ચ દશસહસ્રયોજનાનિ વિસ્તીર્ણાં ભવન્તિ, મધ્યભાગે તુ શત-
સહસ્રયોજનાનિ=લક્ષયોજનાનિ વિસ્તીર્ણાં ભવન્તિ । તથા ચૈતે લક્ષયોજનાનિ અવ-
ગાઢાઃ લક્ષયોજનાવગાઢાઃ સમતલાદધોભાગે ભવન્તિ । ૩ । એતેષાં વડવામુખાદીનામ્
અધિપતિમુરાઃ પલ્યોપમસ્થિતિકા ભવન્તિ । તે ચેવે બોધ્યાઃ, તથાહિ—કાલો
૧ મહાકાલો ૨ વેલમ્બઃ ૩ પ્રમજ્જનઃ ૪, ઇતિ ॥ ૪ ॥ પૂર્વોક્તાઃ પાતાલકલશા

હસ ગાથાઓંકા અર્થે હસ પ્રકારસે હૈ—ચારોં દિશાઓંકી ઓર લવણ
સમુદ્રમેં ૯૫-૯૫ હજાર યોજન આગે જાકર બીચમેં ઘટકે જૈસે આકાર-
વાલે ચાર પાતાલકલશા હૈ । इनके नाम-वल्लभमुख, केतुक, यूपक, ईश्वर
हैं, ये क्रमशः पूर्वादि चार दिशाओंमें हैं । ये सब वज्रमय हैं, इनकी
दिवालें एक हजार योजनप्रमाण हैं । ये पातालकलश मूल भागमें और
ऊपरके भागमें दश दश हजार योजन विस्तृत हैं । मध्यभागमें इनका
विस्तार एक २ लाख योजनका है, और अवगाहना भी एक लाख २ योजन
है । इन कलशों के अधिपति देव १-१ पल्योपम की स्थितिवाले होते
हैं । इन देवोंके नाम-काल, महाकाल, वेलम्ब, और प्रमज्जनहैं, ये पूर्वोक्त

આ ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જ ખૂદીપના બાહ્યવેદિકાન્તથી
ચારે દિશા તરફ લવણ સમુદ્રમાં ૯૫-૯૫ હજાર યોજનનું અંતર કાપવાથી
લવણ સમુદ્રની વચ્ચે ઘડાના જેવા આકારના ચાર પાતાળકળશ આવે છે.
તેમનાં નામ—વલ્લભમુખ, કેતુક, યૂપક અને ઈશ્વર છે. તેઓ ક્રમશઃ પૂર્વ,
દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં છે તેઓ વજ્રનિર્મિત છે. તેમની દિવાલો એક
હજાર યોજનપ્રમાણ ઊંચી છે. તે પાતાળકળશોના મૂળભાગ (તળિયું) અને
મુખભાગનો વિસ્તાર ૧૦-૧૦ હજાર યોજનનો છે અને મધ્યભાગનો વિસ્તાર
એક લાખ યોજનનો છે, અને અવગાહના પણ એક એક લાખ યોજનની છે
તે કળશોના અધિપતિ દેવોનાં નામ કાળ, મહાકાળ, વેલમ્બ અને પ્રમજ્જન
છે. તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. આ પાતાળ કળશો ખૂબ જ વિસ્તાર-

મહાલિઝરસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ । તતોડન્યેઽપિ ક્ષુદ્રાલિઝરસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ પાતાલ-
કલશા લવણસમુદ્રે વોધ્યાઃ । એતે સર્વે તુ સપ્તસહસ્રાણિ અષ્ટશતાનિ ચતુરશીતિશ્ચ
સંસ્થય્યા વોધ્યાઃ ॥ ૫ ॥ મૂલભાગે ઉપરિભાગે ચૈતે શતયોજનાનિ વિસ્તીર્ણાઃ,
મધ્યે ચ દશશતયોજનાનિ વિસ્તીર્ણાઃ, અવગાઢાયૈતે સહસ્રયોજનાનિ । દશયો-
જનપ્રમાણાનિ ત્વેપાં કુહ્યાનિ વિજ્ઞેયાનિ ॥ ૬ ॥ સર્વેષાં પાતાલાનાં ત્રયસ્રયો-
વિભાગા વોદ્ધવ્યાઃ । તન્નાથસ્તને ભાગે વાયુસ્તિષ્ઠતિ, મધ્યે વાયુરુદ્ધં ચ તિષ્ઠતિ ।
॥ ૭ ॥ ઉપરિભાગે પુનરુદ્ધં તિષ્ઠતિ । તત્ર પ્રથમ-દ્વિતીયભાગયોઃ સંશ્લુભિતો વાયુ-
રુદ્ધં વમતિ । તેનોદકનમનેન ચ ક્ષુબ્ધો જલનિધિઃ પરિવર્ધતે=વૃદ્ધિ યાતિ ॥ ૮ ॥
તતઃ પવને પરિસંરિથતે=ક્ષોભાવસ્થાં પરિત્યજ્ય પૂર્વસ્થિતિં ગતે સતિ ઉદકમપિ
પુનઃ તદેવ સંસ્થાનં=સ્વપૂર્વસ્થિતિં વ્રજતિ=ગચ્છતિ । તેન હેતુના ઉદધિઃ એવમ્
અનુક્રમેણ પરિહીયતે=હાર્નિ ગચ્છતીતિ ॥ ૯ ॥

પાતાલકલશ વિશાલ આકારવાળે હૈં । યહાં ઇનસે અતિરિક્ત ઔર ઓ
છોટે-છોટે કલશકે જૈસે આકારવાલે પાતાલકલશ હૈં । ચે સ્થવ ૭ હજાર
૮ સૌ ચૌરાસીહૈં । મૂલ ભાગમૈં ઔર ડપરકે ભાગમૈં સૌ યોજન વિસ્તાર-
વાલે થે હૈં । મધ્યમૈં એક હજાર યોજન વિસ્તાર વાલે હૈં ।

ઇનકી અવગાહના એક હજાર યોજનકી હૈ, તથા દશ યોજન પ્રમા-
ણકી ઢીવાલે હૈં । સમસ્ત પાતાલોંકે ત્રીન ત્રીન વિભાગ હૈં । નીચેકે
ભાગમૈં વાયુ રહતા હૈ, મધ્યભાગમૈં વાયુ ઔર ઉદક ઢોનોં રહતે હૈં,
ઔર ડપરકે ભાગમૈં ઉદકરહતા હૈ । પ્રથમ દ્વિતીય ભાગ મૈં સંશ્લુભિત
વાયુ ઉદકકો ઉછાલતા હૈ, હસ ઉદકકે ઉછાલનેસે ક્ષુબ્ધ જલધિ વૃદ્ધિકો
પ્રાપ્ત હોતા હૈ, તથા જબ વાયુ અપનાં ક્ષુબ્ધ અવસ્થાકા પરિત્યાગકર પૂર્વ

વાળા છે, ત્યાં આ ચાર મહાકળશો ઉપરાંત બીજાં પણ ૭૮૦૦ નાના ચોટા
પાતાળકળશો છે. તેમના મૂળ ભાગ અને મુખભાગનો વિસ્તાર ૧૦૦૦ યોજન-
નો છે, તેમની અવગાહના પણ ૧૦૦૦ યોજનની છે, અને તેમની ઢીવાલ
૧૦ યોજન પ્રમાણુ ઊંચી છે. જ્યાં પાતાળકળશોના ત્રણ-ત્રણ વિભાગ પડે
છે. નીચેના ભાગમાં વાયુ રહે છે, વચ્ચેના ભાગમાં વાયુ અને પાણી રહે છે,
નીચેના અને મધ્યના ભાગમાં રહેલો ક્ષુબ્ધ વાયુ પાણીને ઉછાળે છે, આ રીતે
પાણી ઉછળવાથી ક્ષુબ્ધ થયેલા સાગરના પાણીની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જ્યારે
વાયુ ક્ષુબ્ધાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને પાતાની પૂર્વસ્થિતિમાં આવી જાય છે,

“ एतथ णं चउण्हं वेलंधरनागराईणं ” इत्यादि—अत्र खलु चतुर्णां वेलन्धर-
नागराजानां—वेलां—लवणसमुद्रशिखामन्तः प्रविशन्तीं वहिर्वा निःसरन्तींअग्रशिखां
च धारयन्तीति वेलन्धराः ‘ संज्ञात्वादयं साधुः, ते च ते नागराजाश्च वेलन्धर-
नागराजाः=वेलन्धरनागकुमारा इत्यर्थः, तेषाम् आवासपर्वताः—निवासस्थानरूपाः
पर्वताः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा—गोस्तूपः १, उदकभासः २, शङ्खः ३, उदक-
सीमा ४, एते क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये बोध्याः । तत्र क्रमेण गोस्तूप-शिवक-
शङ्ख-मनः शिलक नामानो महर्द्धिका यात्पत्योपमस्थितिकाश्चत्वारो देवा वसन्तीति ।

સ્થિતિમેં આજાતા હૈ—તથ જલ ખી અપની પૂર્વસ્થિતિમેં આજાતા હૈ, હસ
કારણ ઉદ્ધિમેં જ્વાર-ભાટા શાન્ત હોજાતા હૈ ॥ ૧ । ૯ ॥

“ एतथणं चउण्हं ” इत्यादि—

લવણ સમુદ્રકી શિખાકો, ખીતર-વાહિર નિકલતી હુઈ અગ્રશિ-
ખાકો જો ધારણ કરતે હૈં યે વેલન્ધર હૈં । યહીં હસ વ્યુત્પત્તિકે અનુસાર
“ વેલાન્ધર ” એસા પદ હોના ચાહિયે થા પર એસા ન હોકર જો વેલન્ધર
એસા પ્રયોગ હુવા હૈં ઉસકા કારણ હસકા શબ્દહોના હૈં । યે વેલન્ધર
નાગરાજ હૈં । એસે હન વેલન્ધર નાગકુમારોંકે આવાસ પર્વત નિવાસ
સ્થાનરૂપ પર્વત ચાર કહે ગયે હૈં, જૈસે—ગોસ્તૂપ ૧, ઉદકભાસ ૨, શંખ
૩ ઓર ઉદકસીમા ૪ યે ચારોં આવાસ પર્વત ક્રમશઃ પૂર્વાદિ ચાર દિશામેં
હૈં હન આવાસ પર્વતોંપર ક્રમશઃ—ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ ઓર મનઃશિ-
લક, હન નામોંકે ચાર મહર્દ્ધિક યાવત્ પત્યોપમ સ્થિતિવાલે દેવ રહતે

ત્યારે પાણી પણ પોતાની પૂર્વસ્થિતિમા આવી જાય છે તે કારણે સમુદ્રમાં
આવેલી ભરતી શખી જાય છે. ॥ સુ. ૧ થી ૯ ॥

“ एतथणं चउण्हं ” इत्यादि—

—લવણ સમુદ્રની અંદર અને બહાર નીકળતી એવી વેલાને (અગ્રશિખાને)
જેઓ ધારણ કરે છે, તેમને વેલન્ધર કહે છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર
“ વેલાન્ધર ” પદ બનવું જોઈએ, પણ એવું ન થતાં જે ‘ વેલન્ધર ’ પદ
બન્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનું નામ જ વેલન્ધર છે.

તે વેલન્ધર નાગરાજ છે. એવાં તે વેલન્ધર નાગકુમારોના નિવાસસ્થાન
રૂપ આવાસ પર્વતો ચાર કહ્યા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ગોસ્તૂપ,
(૨) ઉદકભાસ, (૩) શંખ અને (૪) ઉદકસીમા. તે ચારે આવાસ પર્વતો
અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં છે તે આવાસપર્વતો પર અનુક્રમે ગોસ્તૂપ, શિવક,
શંખ અને મનઃશિલક નામના ચાર મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા અને એક
પત્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો રહે છે.

“ જંબુદીવસ્સ પં ” ઇત્યાદિ—સ્પષ્ટમ્, નવરં-વિદિક્ષુ-એશાન્યાદિકોણેષુ અનુવેલન્ધરનાગરાજાનાં-વેલન્ધરાણાં પશ્ચાત્સ્થાયિનોઽનુનાયકત્વેન યે સન્તિ તેઽનુવેલન્ધરાઃ, તે ચ તે નાગરાજાશ્ચ, તથાભૂતાનામ્, વેલન્ધરવક્તવ્યતાગાથાઃ—

“ દસજોયણસહસ્સા, લવણસિદ્ધા ચક્રવાલઓ સંદા ।
સોલસસહસ્સઉચ્ચા, સહસ્સમેગં તુ ઓગાઢા । ૧ ।
દેશ્વળમદ્વજોયણ, લવણસિદ્ધોવરિ દગં તુ કાલદુગે ।
અરેગં અરેગં, પરિવદ્ધૃદ્ હાયણ વાધિ । ૨ ।
અર્ધિમતરિયં વેલં, ધરેતિ લવણોદહિસ્સ નાગાણં ।
વાયાલીસસહસ્સા, દુસત્તરિ સહસ્સ વાહિરિયં । ૩ ”
સદ્ધિં નાગસહસ્સા, ધરિતિ અગ્ગોદગં સમુદ્ધસ્સ ।
વેલંધરઆવાસા, લવણે ય ચડહિસિં ચડો । ૪ ।

હૈં । “ જંબુદીવસ્સ પં ” ઇત્યાદિ. સ્પષ્ટ હૈં, અર્થાત્ જમ્બુદ્વીપકી વાહ્યવેદિકાકે અન્તસે ચારોં વિદિક્ષાઓંમેં ૪૨-૪૨ હજાર યોજન લવણસમુદ્રકો લલ્લંધન કરકે આગત સ્થાનપર ચાર અનુવેલન્ધર નાગરાજોંકે કર્કોટક? વિદ્યુત્પ્રભ ૨, કૈલાસ ૩ ઓર અરુણપ્રભ ૪ નામકે ચાર આવાસ પર્વત હૈં । इनमें चार महर्द्धिकदेव यावत् २ पल्योपमकी स्थितिवाले रहतेहैं । उनके नाम इस प्रकारसे हैं—कर्कोटक १ कर्दमक २, कैलास ३, और अरुणप्रभ ४—ये अनुवेलन्धर नागराज वेलन्धरनागराजों के पीछे रहते हैं इसलिये अनुनायकके रूपमें होनेके कारण अनुवेलन्धर कहे गये हैं । वेलन्धर वक्तव्यता गाथाएं यों हैं—

“દસ જોયણસહસ્સા” આદિ. इन गाथाओंका अर्थ—लवणसमुद्रका अग्रभाग मण्डलाकारसे दस हजार योजनका विस्तारवाला है, १६ हजार

“ જંબુદીવસ્સ પં ” ઇત્યાદિ—જંબુદ્વીપની વાહ્યવેદિકાના અન્તભાગથી ચારે વિદિક્ષાઓમાં ૪૨-૪૨ હજાર યોજનપ્રમાણ અંતર લવણ સમુદ્રમાં ઉલ્લંઘ વાથી જે સ્થાન આવે છે ત્યાં ચાર અનુવેલન્ધર નાગરાજોના (૧) કર્કોટક, (૨) વિદ્યુત્પ્રભ, (૩) કૈલાસ અને (૪) અરુણપ્રભ નામના ચાર આવાસ પર્વતો છે. તેમાં એક પશ્ચોપમની સ્થિતિવાળા અને મહર્દ્ધિક આદિ કર્કોટક, કર્દમક, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના ચાર દેવો નિવાસ કરે છે. અનુનાયક હોવાને કારણે જ અનુવેલન્ધર નાગરાજો વેલન્ધર નાગરાજોની પાછળ રહે છે.

વેલન્ધરવં પ્રતિષાદન કરતી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—“દસ જોયણ સહસ્સા” ઇત્યાદિ. તેમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—લવણ સમુદ્રની અગ્રભાગ

પુન્યાઈઅણુકમસો, ગોથુમદગભારાસંઘદગસીમા ।

ગોથુમ-સિવપ્-સંઘે મળોસિલે નાગરાયાળો । ૫ ।

છાયા—“ દશયોજનસહસ્રાણિ લવણશિખા ચક્રવાલતો વિસ્તીર્ણા ।

પોડશસહસ્રોચ્ચા સહસ્રમેકં ત્વવગાઢાઃ । ૧ ।

દેશોનમર્દ્યયોજનં લવણશિખોપરિ દકં તુ કાલદ્વિકે ।

અતિરેકમતિરેકં પરિવર્ધતે હીયતે વાડપિ । ૨ ।

આભ્યન્તરિકીં વેલાં ધારયન્તિ લવણોદધેઃ નાગાનામ્ ।

દ્વાચત્વારિંશત્સહસ્રાણિ દ્વાસપ્તતિસહસ્રાણિ વાહ્યામ્ । ૩ ।

પટ્ટિર્નાગસહસ્રાણિ ધારયન્ત્યગ્રોદકં સમુદ્રસ્ય ।

વેલન્ધરાડ્ડવાસા લવણે ચ ચતુર્દિશિ ચત્વારઃ । ૪ ।

પૂર્વાધનુક્રમશઃ ગોસ્તૂપ-દકભાસ-શઙ્ખ-દકસીમાઃ ।

ગોસ્તૂપઃ શિવકઃ શઙ્ખો મનઃશિલો નાગરાજાઃ । ૫ । ” ઇતિ,

અયમર્થઃ—લવણશિખા—લવણસમુદ્રસ્ય અગ્રભાગઃ ચક્રવાલતો મળડલાકારેણ દશસહસ્રયોજનાનિ વિસ્તીર્ણા, પોડશસહસ્રયોજનોચ્ચા, સમભૂમિમાગાપેક્ષયા, એક-સહસ્રયોજનપ્રમાણાડ્વગાઢા ચ વોઢ્યા । ૧ ! લવણશિખાયા ઉપરિ કાલદ્વિકે=દિવસે રાત્રી ચ દેશોનાર્દ્યયોજનપ્રમાણં દકં=જલમ્ અતિરેકમ્ અતિરેકમ્=અધિક-મધિકં પરિવર્ધતે હીયતેડપિવા । ૨ । નાગકુમારાણાં દ્વાચત્વારિંશત્સહસ્રાણિ લવ-ણોદધેઃ આભ્યન્તરિકીમ્=અન્તર્વિશન્તીં વેલાં ધારયન્તિ, તથા—તેપાં નાગકુમા-રાણાં દ્વિસપ્તતિ સહસ્રાણિ વાહ્યાં=વહિર્ગચ્છન્તીં વેલાં ધારયન્તિ । ૩ । પટ્ટિસહસ્ર-સંલ્પકા નાગકુમારાઃ સમુદ્રસ્ય=લવણસમુદ્રસ્ય અગ્રોદકં=શિખાગ્રં ધારયન્તિ । તત્ર

યોજન ઝંચાહૈ તથા સમતલસે એક હજાર યોજન અવગાહનવાલાહૈ । જલશિ-ખાકે ઉપર દિન રાત કુછ કમ અર્ધયોજન પ્રમાણસે જલ ઘટતા ઘટતારહતા હૈ । લવણોદધિકી આભ્યન્તર વેલાકો ૪૨ હજાર નાગકુમાર ઓર વાહ્ય વેલાકો ૭૨ હજાર નાગકુમાર ધારણ કરતે હૈ, એવં ૬૦ હજાર નાગ-કુમાર લવણસમુદ્ર શિખાકે અગ્રભાગકો ધારણ કરતે હૈ । એસ લવણ

મંડલાકારે દસ હજાર યોજનની છે, ૧૬ હજાર યોજન ઊંચી છે, તથા સમ-તલથી હજાર યોજનની અવગાહનાવાળી છે જલશિખા પર (સપાટી પર) દિવસે અને રાત્રે અર્ધયોજન કરતાં ડંઈક ન્યૂન પ્રમાણમાં પાણીની સપાટીમાં વૃદ્ધિ અને હાનિ થતી રહે છે.

લવણ સમુદ્રની આભ્યન્તર વેલાને (પાણીની વૃદ્ધિને) ૪૨ હજાર નાગકુમારો અને બાહ્યવેલાને ૭૨ હજાર નાગકુમારો ધારણ કરે છે, અને ૬૦ હજાર નાગકુમારો લવણસમુદ્ર શિખાના (વેલાને) અગ્રભાગને ધારણ કરે

લવણસમુદ્રે ચતુર્દિશિ ચત્વારો વેલન્ધરાઽઽવાસાઃ સન્તિ । ૪ । તે हि पूर्वाद्यनुक्रमशः=पूर्वादिदिगनुक्रमेण गोस्तूप-दक्षभास - शङ्ख - दक्षसीमनामानो बोध्याः । तेषु क्रमेण गोस्तूप शिवक शङ्ख-मनःशिलनानानथन्दातो वेलन्धरा राजा वसन्तीति॥५॥

“ અનુવેલન્ધરાવાસ પં ” इत्यादि—एषष्टम् । नवरं विदिक्षु=ऐशान्यादिकोणेषु अनुवेलन्धरनागराजानां=वेलन्धराणां पश्चात्स्थायिनोऽनुनायकत्वेन ये सन्ति तेऽनुवेलन्धराः, ते च ते नागराजाश्च तेषां तथाभूतानामिति ॥

અનુવેલન્ધરનાગરાજવક્તવ્યતાગાથાસ્તુ—

“ અણુવેલંધરવાસા, લવણે ત્રિદિસામુ સંઠિયા ચરો ।

કકોડે વિજ્ઞુપ્પમે, કેલાસેઽરુણપ્પમે ચેવ । ૧ ।

કકોડ ય કદમણ, કેલાસેઽરુણપ્પમે ય રાયાણો ।

વાયાલીસસહરસે, મેતું ઉદર્દિમિ સવ્વે વિ । ૨ ।

ચત્તારિ જોયણસણ, તીસે કોસે ચ ઉગયા મૂર્ધિ ।

સત્તરસત્તોયગસણ, ઇગવીસે ઝસિયા સવ્વે । ૩ । ”

છાયા—“ અનુવેલન્ધરવાસા લવણે વિદિક્ષુ સંસ્થિતાશ્ચત્વારઃ ।

કર્કોટો વિદ્યુત્પ્રસઃ કૈલાસોઽરુણમન્થૈવ । ૧ ।

કર્કોટકઃ કર્દમકઃ કૈલાસોઽરુણપથશ્ચ રાજાનઃ ।

દ્વિચત્વારિંશત્ સહસ્રાણિ મત્વા ઉદ્ધૌ સર્વેઽપિ । ૨ ।

ચત્વારિ યોજનશતાનિ ત્રિંશતં ક્રોશાંશ્ચ ઉદ્ગતામૂર્ધમ્ ।

સપ્તદશ યોજનશતાનિ ઇકવિંશતિમુચ્છ્રિતાઃ સર્વે । ૩ । ” इति

અવગમ્ય—લવણસમુદ્રે વિદિક્ષુ=ऐशान्यादिषु क्रमेण संस्थिताः कर्कोटक-

સમુદ્રમે ચારો દિશાઓમે પૂર્વાદિ ક્રમસે ચાર વેલન્ધરાવાસ ગોસ્તૂપ ૧, દક્ષભાસ ૨, શંખ ૩, દક્ષસીમ ૪ હૈ, જિનમે-ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ, મનઃશિલ ચાર નામકે વેલન્ધરરાજ રહતે હૈ-૫ ।

અનુવેલન્ધર નાગરાજ વક્તવ્યતા વિષયિणी ગાથાએ—“ અણુવેલન્ધરવાસા ” इत्यादि. इन गाथाओंके अर्थ—लवण समुद्रमें ईशान

છે આ લવણ સમુદ્રની ચારે દિશાઓમાં પૂર્વાદિ ક્રમથી ચાર વેલન્ધરાવાસ આવેલા છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ગોસ્તૂપ, (૨) દક્ષભાસ, (૩) શંખ અને (૪) દક્ષસીમ. તેમાં અનુક્રમે ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ અને મનઃશિલ નામના વેલન્ધરરાજ નિવાસ કરે છે. અનુવેલન્ધર નાગરાજની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરતી ગાથાએ—“ અણુવેલંધરવાસા ” इत्यादि—આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

વિદ્યુત્પ્રભ-કૈલાસાઽરુણપ્રભનામાનશ્ચત્વારોઽનુવેલન્ધરાવાસાઃ સન્તિ ।૧। તેષુ
ક્રમેણ કર્કોટક-કર્દમક-કૈલાસાઽરુણપ્રભનામાનશ્ચત્વારો નાગરાજા નિવસન્તિ ।
એતે સથેઽપ્યાવાસા લવણસમુદ્રે દ્વિચત્વારિંશત્સહસ્રાણિ યોજનાનિ ગત્વા સન્તિ
।૨। તત્ર ચૈતે ચત્વારિ યોજનશતાનિ ત્રિંશતં ક્રોશંશ્ચાભિવ્યાપ્ય ભૂમિમ્ ઉદ્રતાઃ=
ભૂમૌ વ્યવસ્થિતાઃ । તથા-તે સર્વે એકર્થિશત્યધિકસત્તદશશતયોજનાનિ ઉચ્છ્રિતાઃ=
ઉચ્ચા વોધ્યાઃ । ૩ । ઇતિ ।

“ લવણે સમુદ્રે ણ ” ઇત્યદિ—લવણે સમુદ્રે ચત્વારચન્દ્રાઃ પ્રમાસન્ત વા
પ્રમાસન્તે વા પ્રમાસિષ્યન્તે । તથા-લવણસમુદ્રે ચત્વારઃ સૂર્યા અતપન્ વા તપન્તિ
વા તપ્સ્યન્તિ વા, ચન્દ્રાણાં શીતલકિરણત્વેન સૌમ્યદીપ્તિકત્વાદ્ વસ્તુપ્રભાસનં પ્રોક્તં
સૂર્યાણાં તુ પ્રચण्डકિરણત્વાન્નસૌમ્યદીપ્તિકત્વમિતિ તેષાં ન તદુક્તમ્,

ચન્દ્રાણાં ચતુષ્ટેવ તત્પરિવારસ્યાપિ નક્ષત્રાદેશ્વતુષ્ઠમેવેત્યાદ-ચત્તારિ કત્તિ-
યાઓ ” ઇત્યાદિ-ચતસ્રઃ કૃત્તિકાઃ, અત્ર ચતુષ્ઠં ચ નક્ષત્રાપેક્ષયા નતુ તારકાપે-

આદિવિદિશાઓંમેં ક્રમસે કર્કોટક, વિદ્યુત્પ્રભ, કૈલાસ, અરુણપ્રભ એ અનુ-
વેલન્ધર આવાસ છે, હનમેં કર્કોટક ૧, કર્દમ ૨, કૈલાસ ૩, અરુણપ્રભ ૪
નામા ચારનાગરાજ રહેતેહૈં । એ આવાસ પર્વત લવણ સમુદ્રમેં ૪૨ હજાર
યોજન જા કરકે હૈં । એ ૪૦૦ યોજન ઓર ૩૦ કોશનક ભૂમિકો ઘેર
કર સ્થિત હૈં । ૧૭૨૧ યોજન જંચે હૈં । લવણ સમુદ્રમેં ચાર ચન્દ્રમા હૈં,
વે લવણ સમુદ્રમેં પ્રકાશિત હુવે હૈં હોતે હૈ ઓર હોંગે ।

તથા-ચાર સૂર્યવહાં તપે હૈ અત્ર મી તપતેહૈં ઓર આગે આગે તપેગે ।
ચન્દ્ર શીતલ, ઓર સૂર્યમલ્લર કિરણેવાલે હોતે હૈં । હસલિયે યહાં વે ચન્દ્ર
વસ્તુકા પ્રકાશન કરતે હૈં, એસા કહા હૈ તથા-સૂર્ય પ્રચण्डકિરણકે
કારણ તપતે હૈં એસા કહા ગયા હૈ । ચન્દ્ર ચતુષ્ટયકે પરિવાર નક્ષત્રાદિ
મી યહાં ચાર રૂપમેં હૈં, હસી વાતકો સૂત્રકારને “ ચત્તારિ કત્તિયાઓ ”

લવણ સમુદ્રમાં ઇશાન આદિ વિદિશાઓમા અનુક્રમે કર્કોટક, વિદ્યુત્પ્રભ,
કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના નાગરાજ રહે છે. તે આવાસ પર્વતો લવણ
સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર યોજન દૂર જવાથી આવે છે. તેઓ ૪૦૦ યોજન અને
૩૦ કોસ જેટલી ભૂમિને ઘેરીને ઊભા છે. તેમની ઊંચાઈ ૧૭૨૧ યોજન છે.

લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્રમા છે તેઓ ભૂતકાળમાં તેને પ્રકાશ દેતાં
હતા, વર્તમાનમાં પણ દે છે અને ભવિષ્યમાં પણ દેશે. ત્યાં ચાર સૂર્ય તપતાં
હતાં, તપે છે અને તપશે ચન્દ્ર શીતલ કિરણોવાળો અને સૂર્ય ઉષ્ણ કિરણો
વાળો હોય છે. તેથી અહીં એવું કહ્યું છે કે ચન્દ્રો પ્રકાશ આપે છે અને સૂર્યો
પ્રચંડ કિરણોને કારણે તાપ આપે છે. ચાર ચન્દ્રના પરિવાર ૩૫ નક્ષત્રાદિ

ક્ષયેતિ, एवं रोहिण्यादि भरण्यन्तानामपि नक्षत्रापेक्षयैव चतुष्टुं विज्ञेयम्, 'यावत्'—पदेन रोहिण्यादि भरण्यन्तानि अष्टाविंशति नक्षत्राणि ग्राह्याणि ।

“ चत्वारि अग्नी ” इत्यादि—कृत्तिकादि भरण्यन्तानामष्टाविंशतिनक्षत्राणां देवताः क्रमेण अग्निमारभ्य यमपर्यन्ता अष्टाविंशतिसंख्यका बोध्याः । तासु प्रत्येकं देवता चतुःस्थानकानुरोधेन चतुर्विधा बोध्या ।

सम्प्रति लवणसमुद्राकाशस्थितानां ग्रहाणां मध्ये एकैकस्या—चतुष्टमुपदर्शयितुमाह—“ चत्वारि अंगारा ” इत्यादि । तत्र अङ्गारः प्रथमो ग्रहः, भावकेतुस्तु अष्टाशीतितमः । नक्षत्र देवताग्रहाणां नामानि द्वितीयस्थानकस्य चतुर्विंशत्तमे सूत्रेऽवलोकनीयानि ।

इत्यादि सूत्र દ્વારા પ્રગટ ક્રિયા હૈ—યહાં ચાર ૨ કૃત્તિકાં હૈ, યહાં જો ચતુષ્ટયતા હૈ વહ નક્ષત્રોંકી અપેક્ષાસે હૈ, નારકોંકી અપેક્ષાસે નહીં । ઇસી તરહ—રોહિણીસે ભરણીતકમેં નક્ષત્રોંકી અપેક્ષાસેહી ચારચાર જાનના ચાહિયે ।

યહાં યાવત્ પદસે રોહિણીસે લેકર ભરણી તકકે ૨૮ નક્ષત્ર ગ્રહણ કહે ગયે હૈ । “ ચત્તારિ અગ્ની ” ઇત્યાદિ—

કૃત્તિકાસે લેકર ભરણી તકકે જો ૨૮ નક્ષત્ર હૈ, ઉનકે દેવતા ક્રમશઃ અગ્નિસે લેકર યમ તક ૨૮ હૈ । ઇનમેં પ્રત્યેક દેવતા ચતુઃસ્થાનકકે અનુરોધસે ચાર પ્રકારકે હૈ એસા સમજના ચાહિયે ।

અવ સૂત્રકાર લવણ સમુદ્રકે અવકાશમેં સ્થિત ગ્રહોંકે મધ્યમેં એક એક ગ્રહમેં ચારચાર પ્રકાર દિશ્વાનેકે લિયે “ચત્તારિ અંગારા” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહતે હૈ । ઇનમેં અઙ્ગાર પ્રથમ ગ્રહ હૈ ઓર ભાવકેતુ ૮૮ વા ગ્રહ હૈ । નક્ષત્ર, દેવતા,

પણ ત્યાં ચાર ચાર ૩૫ છે એ જ વાત સૂત્રકારે “ ચત્તારિ કત્તિયાઓ ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ત્યાં જે ચતુષ્ટયતા છે તે નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ છે, નારકોની અપેક્ષાએ નથી. જેમકે ત્યાં ચાર કૃત્તિકાઓ છે, એ જ પ્રમાણે રોહિણીથી લઈને ભરણી પર્યન્તનાં નક્ષત્રોમાં પણ ચતુષ્ટયતા સમજવી. અહીં યાવત્ (પર્યન્ત) પદથી રોહિણીથી લઈને ભરણી સુધીના ૨૮ નક્ષત્રો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

“ ચત્તારિ અગ્ની ” ઇત્યાદિ—કૃત્તિકાથી શરૂ કરીને ભરણી સુધીના ૨૮ નક્ષત્રો છે, અતુકમે અગ્નિથી લઈને યમ પર્યન્તના તેમના ૨૮ દેવતાઓ છે. તેમાંના પ્રત્યેકનો દેવતા ચતુઃસ્થાનકના અનુરોધથી ચાર પ્રકારનો છે, એમ સમજવું. હવે સૂત્રકાર લવણ સમુદ્રના અવકાશમાં જે જે ગ્રહો રહેલા છે, તે પ્રત્યેક ગ્રહમાં ચતુષ્ટયતાનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે “ચત્તારિ અંગારા” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે—અંગારક (મંગળ) પહેલો ગ્રહ છે, અને ભાવકેતુ ૮૮

“લવણસ્ત ણં સમુદ્રસ્ત” ઇત્યાદિ—લવણસ્ય સમુદ્રસ્ય ચત્વારિ દ્વારાણિ પ્રવૃત્તાનિ, તાનિ યથા—વિજયાદીનિ ૪, ઇત્યાદિ સર્વં જમ્બૂદ્વીપદ્વારાદિવદવસેય-મિતિ । સૂ. ૬૫ ॥

દ્વીપપ્રકરણાદ્ ધાતકીલ્પણદ્વીપસ્ય વલયપ્રમાણાદિ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્--ધાયઙ્સંડે દીવે ચત્તારિ જોયણસયસહસ્સાઙ્ ચક્રવા-લવિક્ષંભેણં પળ્લન્તે જંબુદ્વીવસ્સ ણં દીવસ્સ વાહિરિયા ચત્તારિ ભરહાઙ્, ચત્તારિ ઇરવયાઙ્, એવં જહા--સદુદ્દેસણ તહેવ નિરવસેસં માણિયવં જાવ ચત્તારિ મંદરા ચત્તારિ મંદરચૂલિયાઓ । સૂ. ૬૬ ॥

છાયા—ધાતકીલ્પણદ્વીપશ્ચત્વારિ યોજનશતસહસ્રાણિ ચક્રવાલવિક્ષંભેણ પ્રવૃત્તાઃ, જમ્બૂદ્વીપસ્ય લ્પ્લ દ્વીપસ્ય વહિઃ ચત્વારિ ભરતાનિ, ચત્વારિ ઇરવતાનિ, એવં યથા શબ્દોદ્દેશકે તથૈવ નિરવશેષં મણિતવ્યં યાવત્ ચત્વારો મંદરાઃ, ચત્તારો મંદરચૂલિકાઃ । સૂ. ૬૬ ॥

ટીકા—“ધાયઙ્સંડ” ઇત્યાદિ—ચક્રવાલવિક્ષંભેણ-ચક્રવાલઃ=મણ્ડલં-

ગ્રહ દ્વન્ને નામ દ્વિતીયસ્થાનકકે ૩૪ વે સૂત્રમેં કહે ગયેહૈં, અતઃ-વહાંસે દેલ્ લેના ચાહિયે । “લવણસ્ત ણં સમુદ્રસ્ત” ઇત્યાદિ. લવણ સમુદ્રકે દ્વાર ચાર કહે ગયે હૈં જૈસે—વિજય ૨, વૈજયન્ત ૨, જયન્ત ૩ ઓર અપરજિત ૪ । દ્વાર સમ્બન્ધી ઓર સ્વ કથન જમ્બૂદ્વીપ દ્વારોંકી તરહ જાનના । સૂ. ૬૫

દ્વીપપ્રકરણકો લેકર અવ સૂત્રકાર ધાતકીલ્પણ દ્વીપકે વલય પ્રમાણ આદિ વક્તવ્યતાકા નિરૂપણ કરનેકે લિયે સૂત્ર કહતે હૈં ।

“ધાયઙ્સંડે દીવે ચત્તારિ” ઇત્યાદિ—

ધાતકીલ્પણ દ્વીપ ચક્રવાલ વિક્ષંભકી અપેક્ષા ચાર લાલ્લ યોજ-

ના ગ્રહ છે. નક્ષત્ર, દેવતા અને ગ્રહોનાં નામ દ્વિતીય સ્થાનકના ૩૪ માં સૂત્રમાં આપ્યાં છે, તે ત્યાંથી વાંચી લેવા.

“લવણસ્ત ણં સમુદ્રસ્ત” ઇત્યાદિ—

લવણ સમુદ્રના ચાર દ્વાર છે—(૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત અને (૪) અપરજિત. દ્વાર વિષેનું બાકીનું સમસ્ત કથન જમ્બૂદ્વીપના દ્વારોના કથન અનુસાર સમજવું. ॥ સૂ. ૬૫ ॥

દ્વીપ પ્રકરણના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ધાતકીલ્પણ દ્વીપના વલયપ્રમાણ આદિનું નિરૂપણ કરે છે. “ધાયઙ્સંડે દીવે ચત્તારિ” ઇત્યાદિ—

વલય इत्यर्थः, तस्य विष्कम्भः—विस्तारश्चकवालविष्कम्भस्तेन चत्वारि योजनश-
तसहस्राणि—चतुर्लक्षयोजनपरिमितो धातकीखण्डनामा द्वीपः प्रज्ञप्तः ।

“ જંબૂદીવસપ્ત ણં ” इत्यादि—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बहिः—बहिः प्रदेशे
स्थितयोः — धातकीखण्ड-पुष्करार्द्धयोर्द्वीपयोश्चत्वारि शतानि ऐरवतानि च
सन्तीति बोध्यम् । “ एनं जहे ”—त्पादि-एवम्—अनेन प्रकारेण, यथा=यथा
रीत्या, शब्दोद्देशके—शब्दोपलक्षितः=भरतैरवतादिशब्दोपलक्षितः उद्देशकः शब्दो-
द्देशकः=द्वितीयस्थानकस्य तृतीयोद्देशकः, तत्र भरतैरवतादि—मन्दरचूलिकान्तानां
द्विस्थानकत्वेन वर्णनं कृतं, तथैव—भरतादिमन्दरचूलिकान्तं निरवशेषं—सर्वं चतुः-
स्थानकत्वेन भणितव्यम् । तत् कियदवधि वक्तव्यमित्याह भूतकारः—“ जाव
चत्वारि मंदरा ” इत्यादि—“ चत्वारो मन्दराश्चतस्रो मन्दरचूलिका ” इतिपर्य-
न्तमित्यर्थः । सू० ६६ ।

નકા વિસ્તારવાલા કહા ગયા હૈ । यह जम्बूद्वीपके बाहर प्रदेशमें स्थित
है, अर्थात्—सबसे प्रथम द्वीप जम्बूद्वीप है, इसको चारों ओरसे लवण
समुद्र वेष्टित कर रक्खा है । जम्बूद्वीपसे दुगुना विस्तार लवण समुद्रका
और लवणसमुद्रसे दुगुना धातकीखण्ड द्वीप है, इसके चारों ओर
समुद्र है । इसके बाद पुष्करवर्द्वीप है । जम्बूद्वीपमें एक भरतक्षेत्र,
एक ऐरवत क्षेत्र आदि क्षेत्र हैं । धातकीखण्डमें दो—भरत दो ऐरवत
आदि क्षेत्र हैं, इसी प्रकार पुष्करार्द्धमें दो भरत आदि क्षेत्र हैं । इस
तरह जैसा कथन भरत, ऐरवत आदिका द्वितीय स्थानकके तृतीय
उद्देशमें मन्दरचूलिका तक है, वैसाही चतुःस्थान रूपसे यहां कहना

ધાતકીખંડ દ્વીપનો ચકવાલ વિષ્કંભ (પરિવ-પરિમિત) ચાર લાખ
યોજનનો કહ્યો છે તે જંબૂદ્વીપથી ખડારના પ્રદેશમાં આવેલો છે. એટલે કે
સૌથી પહેલો જંબૂદ્વીપ છે. તેની ચારે તરફ વીંટળાઈને રહેલો લવણ સમુદ્ર
છે. જંબૂદ્વીપ કરતાં લવણ સમુદ્રનો વિસ્તાર બમણો છે, અને લવણસમુદ્ર
કરતાં ધાતકીખંડદ્વીપનો વિસ્તાર બમણો છે. તેની ચારે બાજુ પણ સમુદ્ર
આવેલો છે ત્યારબાદ પુષ્કરવર્દ્વીપ આવે છે. જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત આદિ
ક્ષેત્ર એક એક છે, પણ ધાતકી ખંડમાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્રો બબ્બે છે.
એ જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધમાં પણ ભરત આદિ ક્ષેત્રો બબ્બે છે. બીજા સ્થાનકના
ત્રીજા ઉદ્દેશમાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્રોનું મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તનું જેવું
કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન ચતુઃસ્થાન રૂપે અહીં પણ થવું

पूर्वं मनुष्यक्षेत्रयस्तूनां चतुःस्थानकत्वमुक्तं, सांप्रतं क्षेत्रसाधर्म्यान्नन्दीश्वर-
द्वीपवस्तूनि चतुःस्थानकत्वेन निरूपयितुमाह—

॥ अथ नन्दीश्वरद्वीपविचारः ॥

मूलम्--णं दीसरवरस्त णं दीवस्त चक्रवालविक्रंभस्त बहु-
मज्जदेसभागे चउहिंसिं चत्तारि अंजणगपवया पणत्ता, तं जहा-
पुरत्थिमिल्ले अंजणगपवए, दाहिणिल्ले अंजणगपवए, पच्छि-
मिल्ले अंजणगपवए उत्तरिल्ले अंजणगपवए १। ते णं
अंजणगपवया चउरासाइ चउरासोइ जोयणसहस्साइ
उहुं उच्चत्तेणं, एगं एगं जोयणसहस्सं उव्वंहेणं, मूले दस
दस जोयणसहस्साइं विक्रंभेणं । तयणंतरं च णं मायाए २
परिहाएमाणा ३ उवरिमेणं एगं जोयणसहस्सं विक्रंभेणं । मूले
इक्कीसं २ जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे छच्च तेवीसे जोयणसए
परिक्खेवेणं उपरिं तिन्नि २ जोयणसहस्साइं एगं च छावट्टं एगं
च छावट्टं जोयणसयं परिक्खेवेणं । मूले वित्थिण्णा मज्जे संखित्ता,
उप्पि तणुया गोपुच्छसंठाणसंठिया सव्वंजणमया अच्छा सण्हा
सण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निप्पंका निक्कंठच्छाया सप्पभा सम-
रीइया सउज्जोया पासाइया दरिसणीया अभिरूवा पडिरूवा ।
तेसि णं अंजणगपवयाणं उवरिं बहुसमरमणिज्जभूमिभागा
पणत्ता । तेसि णं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागाणं बहुमज्जदे-
सभागे चत्तारि सिद्धाययणा पणत्ता, ते णं सिद्धाययणा एगं
चाहिये । यही बात—“ जाव चत्तारि मंदरा ” इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा
व्यक्त है । इसका टीकार्थ स्पष्ट है ॥ सू० ६६ ॥

ने० अ०. अ० ७ वात “ जाव चत्तारि मंदरा इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त थर्ध
छे. आ सूत्र सुगम होवाथी निशेपार्थ आये नथी. सू ६६ ॥

जोयणसयं आयामेणं पणत्ता, पण्णासं जोयणाइं विक्खंभेणं,
 वावत्तरिं जोयणाइं उड्डं उच्चत्तेणं । तेसिं सिद्धाययणाणं चउ-
 दिसिं चत्तारि दारा पणत्ता, तं जहा-देवदारे १, असुरदारे २,
 नागदारे ३, सुवण्णदारे ४, तेसु णं दारेसु चउठ्विहा देवा परि-
 वसंति, तं जहा-देवा १ असुरा २ नागा ३ सुवण्णा ४ । तेसिं णं
 दाराणं पुरओ चत्तारि मुहमंडवा पणत्ता । तेसि णं मुहमंडवाणं
 पुरओ चत्तारि पेच्छाघरमंडवा पणत्ता । तेसि णं पेच्छाघरमंड-
 वाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि वइरामया अक्खाडगा पणत्ता ।
 तेसिणं वइरामयाणं अक्खाडगाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि मणि-
 पेढियाओ पणत्ताओ । तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि
 सीहासणा पणत्ता । तेसि णं सीहासणाणं उवरिं चत्तारि विजय-
 दूसा पणत्ता । तेसिणं विजयदूसाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि
 वइरामया अंकुसा पणत्ता । तेसु णं वइरामएसु अंकुसेसु चत्तारि
 कुंभिका मुत्तादामा पणत्ताओ । ते णं कुंभिका मुत्तादामा पत्तेयं
 २ अन्नेहिं तदद्धउच्चत्तपमाणमित्तेहिं चउहिं अद्धकुंभिकेहिं मुत्ता-
 दामेहिं सव्वओ समंता संपरिक्खत्ता । तेसि णं पेच्छाघरमंड-
 वाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढियाओ पणत्ताओ, तासि णं मणि-
 पेढियाणं उवरिं चत्तारि २ चेइयथूभा पणत्ता । तेसि णं चेइय-
 थूभाणं पत्तेयं २ चउदिसिं चत्तारि मणिपेढियाओ पणत्ताओ ।
 तासि णं मणिपेढियाणं उवरि चत्तारि जिणपडिमाओ सव्व
 रंयणासईओ संपलियंकणिसन्नाओ थूभाभिमुहाओ चिट्ठंति तं
 जहा-रिसभा १, वद्धमाणा २, चंदाणणा ३, वारिसेणा ४,

तेसि णं चेइयथूकभाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढिआओ पणत्ताओ ।
 तासि णं मणिपेढिआणं उवरिं चत्तारि चेइयरुक्खा पणत्ता । तेसि
 णं चेइयरुक्खाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढिआओ पणत्ताओ ।
 तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि महिंदज्झया पणत्ता ।
 तेसि णं महिंदज्झयाणं पुरओ चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ
 पणत्ताओ । तासि णं पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ चउदिसिं चत्तारि
 वणसंडा पणत्ता, तं जहा--पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं
 उत्तरेणं--

“ पुव्वेणं असोगवणं दाहिणओ होइ सत्तवणवणं ।

अवरेणं चंपगवणं चूयवणं उत्तरे पासे । १ । ॥ ६७ ॥

छाया-नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य बहुमध्यदेशभागे चतुर्दिशि
 चत्वारोऽञ्जनकपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पौररत्यः अञ्जनकपर्वतः दाक्षिणात्यः अञ्जनकप-
 र्वतः २, पाश्चात्यः अञ्जनकपर्वतः ३, औत्तराहः अञ्जनकपर्वतः ४ । ते खलु अञ्जनकप-
 र्वताः चतुरशीति चतुरशीति योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकमेकं योजनसह-
 स्रमुद्वेधेन, मूले दश दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण । तदनन्तरं च खलु मात्रया
 २ परिहीयमाणा २ उपरि एकमेकं योजनसहस्रं विष्कम्भेण मूले एकत्रिंशदेकत्रिंशद्
 योजनसहस्राणि पट्च त्रयोविंशति पट्चत्रयोविंशति योजनशतानि परिक्षेपेण, उपरि
 त्रीणि २ योजनसहस्राणि एकच पट्पष्टिम् एकच पट्पष्टिम् योजनशतानि परिक्षे-
 पेण । मूले विस्तीर्णा मध्ये सक्षिप्ताः, उपरि तनुकाः गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः
 सर्वाञ्जनमयाः अच्छाः श्लक्षणाः श्लक्षणाः घृष्टाः मृष्टाः नीरजसः निष्पङ्काः
 निष्कङ्कटच्छायाः सप्रभाः समरीचिकाः सोद्द्योताः प्राप्तादीयाः दर्शनीयाः अभि-
 रूपाः प्रतिरूपाः । तेषां खलु अञ्जनकपर्वतानामुपरि बहुसमरमणीयभूमिभागाः
 प्रज्ञप्ताः, तेषां खलु बहुसमरमणीयभूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारि सिद्धा-
 यतनानि प्रज्ञप्तानि, तानि खलु सिद्धायतनानि एकं योजनशतम् आयामेन प्रज्ञप्तानि,

पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भेण, द्वासप्ततिं योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, तेषां सिद्धा-
यतनानां चतुर्दिशि चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—देवद्वारम् १, असुरद्वारं २
नागद्वारं ३, सुवर्णद्वारम् ४। तेषु खलु द्वारेषु चतुर्विधा देवाः परिवसन्ति,
तद्यथा—देवाः १, असुराः २, नागाः ३, सुवर्णाः ४। तेषां खलु द्वाराणां पुरतः
चत्वारो मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु मुखमण्डपानां पुरतः चत्वारः प्रेक्षागृ-
हमण्डपाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो
वज्रमया अक्षवाटकाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु वज्रमयानामक्षवाटकानां बहुमध्यदे-
शभागे चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः । तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि
सिंहासनानि प्रज्ञप्तानि । तेषां खलु सिंहासनानामुपरि चत्वारि विजयदृष्याणि
प्रज्ञप्तानि । तेषां खलु विजयदृष्यकाणां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो वज्रमया
अङ्कुशाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु वज्रमयेषु अङ्कुशेषु चत्वारि कुम्भिकानि मुक्ता-
दामानि प्रज्ञप्तानि, तानि खलु कुम्भिकानि मुक्तादामानि प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैस्तद-
द्भौचत्वप्रमाणमात्रैश्चतुर्भिर्द्वैकुम्भिकैर्मुक्तादामभिः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तानि ।
तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु मणिपी-
ठिकानामुपरि चत्वारश्चत्वारश्चैत्यस्तूपाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं
२ चतुर्दिशि चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः । तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि
चतस्रो जिनप्रतिमाः सर्वरत्नमय्यः संपल्यङ्कनिपण्णाः स्तूपाभिमुख्यास्तिष्ठन्ति,
तद्यथा ऋषभा १, वर्द्धमाना २ चन्द्रानना ३, वारिसेना ४, तेषां खलु चैत्यस्तू-
पानां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः । तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि
चत्वारश्चैत्यवृक्षाः प्रज्ञप्ताः । तेषां खलु चैत्यवृक्षाणां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः
प्रज्ञप्ताः । तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारो महेन्द्रध्वजाः प्रज्ञप्ताः । तेषां
खलु महेन्द्रध्वजानां पुरतश्चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः । तासां खलु पुष्क-
रिणीनां प्रत्येकं चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पौरस्त्ये १, दाक्षि-
णात्ये २, पाश्चात्ये ३, उत्तरे—

“ पूर्वेण—अशोकवनं, दक्षिणतो—भवति सप्तपर्णवनम् ।

अपरेण चम्पकवनं, चूतवनमुत्तरे पार्श्वे ॥ १ ॥ इति ॥ सू० ६७ ॥

इह प्रकार मनुष्य क्षेत्रगत वस्तुओंमें चतुःस्थानकता कहकर अथ
सूत्रकार क्षेत्र साधर्म्यको लेकर आठवें नन्दीश्वर द्वीपके वस्तुओंकी

आ रीते मनुष्य क्षेत्रगत वस्तुओंमें चतुःस्थानकतानुं कथन करीने हुये
सूत्रकार क्षेत्रसाधर्म्यनी अपेक्षासे आठवां नन्दीश्वर द्वीपनी वस्तुओंनुं चतुः-

ટીકા—“ નંદીસરવરસ્ત ણં ” ઇત્યાદિ—

દ્વીપસમુદ્રાણાં ક્રમસ્ત્વેવમુક્તઃ, તથાદિ—

“ જંબુદ્વીવે લવણો, ધાયઙ્ કાલોચપુલ્કરે વરુણે ।

સૌર-ધય-સૌઅ-નંદી-અરુણવરે કુંડલે રુચમે ॥૧॥ ” ઇતિ ।

છાયા—જમ્બુદ્વીપો લવણો ધાતકી કાલોદઃ પુલ્કરઃ વરુણઃ ।

સૌર-ધૃત-સૌદ-નન્દી-અરુણવરઃ કુંડલો રુચકઃ ॥૧॥ ” ઇતિ,

ચતુઃસ્થાનકતાકા નિરૂપણ કરતે હૈં ।

“ નંદીસરવરસ્ત ણં દ્વીવસ્ત ચક્રકવાલવિક્કલંમસ્ત ” ઇત્યાદિ—

ચક્રકવાલ વિષ્કમ્ભવાલે નન્દીશ્વર દ્વીપકે ચીચ ચાર દિશાઓમેં ચાર અજ્ઞનગિરિ પર્વત હૈં, જૈસે—પૌરસ્ત્ય અજ્ઞનક પર્વત ૧, દાક્ષિણાત્ય અજ્ઞનક પર્વત ૨, પાશ્ચાત્ય અજ્ઞનક પર્વત ૩, ઔરીઁદીચ્ય અજ્ઞનક પર્વત ૪ । યે ચારોં ૮૪-૮૪ હજાર ઝંચાર્દિવાલે હૈં । ઉનકા ઉદ્દેધ ૬૬૪ હજાર યોજન હૈ, સૂલમેં ઇનકા વિષ્કમ્ભ ૬૬૪ હજાર યોજન હૈ, તથા માત્રા ભાષાસે થયતે—૨ ઊપરમેં ઇનકા વિષ્કમ્ભ ૬૬૪ હજાર યોજનકા હૈ ।

દ્વીપ સમુદ્રોંકા ક્રમ—“ જંબુદ્વીવે લવણે ” ઇત્યાદિ । સર્વ દ્વીપ સમુદ્રોંકે મધ્યમેં પહલા જમ્બુદ્વીપ હૈ, યહ લવણ સમુદ્રસે વેષ્ટિત હૈ ? । ઇસકે બાદ ધાતકીવ્રણદ દ્વીપ જો કિ ચારોં ઓર કાલોદસમુદ્રસે ઘેરા હૈ ૨ । ઇસકે બાદ—પુલ્કરદ્વીપ, પુલ્કર સમુદ્રસે ઘેરા હૈ ૩ । ઇસકે બાદ

સ્થાનકતાની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે—

‘ નંદીસરવરસ્ત ણં દ્વીવસ્ત ચક્રકવાલવિક્કલંમસ્ત ” ઇત્યાદિ—

અકેવાલ વિષ્કંભવાળા નન્દીશ્વર દ્વીપમાં ચાર દિશામાં ચાર અજ્ઞનગિરિ આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—પૂર્વનો અજ્ઞનક પર્વત, દક્ષિણનો અજ્ઞનક પર્વત, પશ્ચિમનો અજ્ઞનક પર્વત અને ઉત્તરનો અજ્ઞનક પર્વત. તે પ્રત્યેકની ઊંચાઈ ૮૪-૮૪ હજાર યોજનની છે અને તેમનો ઉદ્દેધ (ડાહડ) એક હજાર યોજનનો છે. મૂળ ભાગમાં તેમનો વિસ્તાર ૬૬૪ હજાર યોજનનો છે, અને એર ઊંચે ૪૪૪૬ તેમ તે વિસ્તાર થયેલા થયેલા એક હજાર યોજન થઈ ગયે છે.

દ્વીપ સમુદ્રોંકા ક્રમઃ “ જંબુદ્વીવે લવણે ” ઇત્યાદિ—અર્થાત્ દ્વીપ સમુદ્રોંકા વચ્ચે જમ્બુદ્વીપ આવેલા છે. તે સમુદ્રસમુદ્રથી વીરણાયેલા છે. ૧ । ત્યાર બાદ ધાતકીવ્રણદ દ્વીપ છે. તે કાલોદસમુદ્રથી ઘેરાયેલા છે. ૨ । ત્યારબાદ પુલ્કરદ્વીપ છે, તે પુલ્કર સમુદ્રથી ઘેરાયેલા છે. ૩ । ત્યારબાદ વરુણદ્વીપ અને વરુણ

અત્ર નન્દીશ્વરો મધ્યજમ્બૂદ્વીપાપેક્ષયાઽષ્ટમત્વેન પઠિતઃ, સોઽયં નન્દીશ્વરો દ્વીપોઽન્યદ્વીપાપેક્ષયા પ્રચુરરમણીયત્વેન, ઉત્સવાદિકારણવશાદેવાનાં સંમીલન-સદ્ભાવેન ચ વરઃ શ્રેઘ્ઠઃ । તસ્યૈવંવિધસ્ય ચક્રવાલવિઙ્કમ્મસ્ય=ચતુરશીતિ લક્ષ્ના-ધિકત્રિપટ્તચધિકૈકશતકોટિ (૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦) યોજનપ્રમાણવલયવિસ્તારસ્ય, ઉક્તંચ તત્પ્રમાણમ્—

વરુણદ્વીપ, ઔર વરુણ સમુદ્ર ૪ । ઇત્યાદિ રૂપણે દ્વીપ ઔર દ્વીપોંકો વેરે હુવે સમુદ્ર હૈં । અન્તર્મે-સ્વયમ્ભૂરમણ દ્વીપ ઔર સ્વયમ્ભૂરમણ સમુદ્ર હૈ । યહાં ગ્યારહ દ્વીપોંકે નામ પ્રકટ કિયે ગયે હૈં । પુષ્કરદ્વીપકે વાદ ક્ષીરદ્વીપ-ક્ષીરસમુદ્ર ૫, ઘૃતદ્વીપ-ઘૃતસમુદ્ર ૬, ક્ષોદદ્વીપ-ઈશુ સમુદ્ર ૭, નન્દીશ્વર દ્વીપ-નન્દીશ્વર સમુદ્ર ૮, અરુણવર દ્વીપ-અરુણવર સમુદ્ર ૯, કુણ્ડલ દ્વીપ-કુણ્ડલ સમુદ્ર ૧૦ ઔર રુચક દ્વીપ-રુચક સમુદ્ર ૧૧

ઇસ તરહસે દ્વીપ ઔર સમુદ્ર હૈં । સૂત્રકારને જો યહાં લવણ સમુદ્ર ઔર કાલોદ સમુદ્ર ઇન દોહી સમુદ્રોંકા નામ ઇસ ગાથામેં પ્રકટ કિયા હૈ । ડસકા કારણ હાઈ દ્વીપમેં યે દોહી સમુદ્ર હૈં, યહ સમજાનેકે લિયે કિયા હૈ । યહાં નન્દીશ્વર દ્વીપ મધ્ય જમ્બૂદ્વીપકી અપેક્ષા આઠવાં હૈ, ઇસકે સાથ જો ' વર ' વિશેષણ દિધા ગયા હૈ, ડસકા કારણ એસા હૈ કિ યહ દ્વીપ અન્ય દ્વીપોંકી અપેક્ષા પ્રચુર રૂપમેં રમણીય હૈ, તથા તીર્થ-કરોં કે જન્મ ઉત્સવાદિ કારણોંસે યહાં દેવોંકા સંમિલન હોતા રહતા હૈ । ઇસકા ચક્રવાલ વિસ્તાર ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦૦ એક અરવ તિરસઠ કરોડ ચૌરાસી લાખ યોજનકા હૈ । કહામી હૈ " તેસઠ્ઠંકોડિસયં " ઇત્યાદિ—

સમુદ્ર છે. । ૪ । ત્યારબાદ ક્ષીર દ્વીપ અને ક્ષીર સમુદ્ર છે. । ૫ । ત્યારબાદ ઘૃતદ્વીપ અને ઘૃતસમુદ્ર । ૬ । ક્ષોદ દ્વીપ અને ઈશુ સમુદ્ર । ૭ । નન્દીશ્વર દ્વીપ અને નન્દીશ્વર સમુદ્ર । ૮ । અરુણવર દ્વીપ અને અરુણવર સમુદ્ર । ૯ । કુંડલ દ્વીપ અને કુંડલ સમુદ્ર । ૧૦ । રુચક દ્વીપ અને રુચક સમુદ્ર છે । ૧૧ । ઇત્યાદિ રૂપે દ્વીપ અને દ્વીપને વીંટળાયેલા સમુદ્ર છે, છેવટે સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

સૂત્રકારે અહીં ગાથામાં લવણ સમુદ્ર અને કાલોદ સમુદ્ર આ બે સમુદ્રોનાં નામ જ પ્રકટ કર્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે અહીં દ્વીપમાં એ બે જ સમુદ્ર છે. મધ્ય જમ્બૂદ્વીપથી નન્દીશ્વર દ્વીપ આઠમો દ્વીપ છે. તેને જે " વર " વિશેષણ લગાડયું છે તેનું કારણ એ છે કે અન્ય દ્વીપો કરતાં આ દ્વીપ ઘણો જ રમણીય છે, ઉત્સવાદિ કારણોને લીધે ત્યાં દેવોનું આગમન થતું રહે છે. તેના ચક્રવાલ વિઙ્કલ (પરિવ્ર) ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦૦ (એક અમજ, તેસઠ કરોડ અને ૮૪ લાખ) યોજનનો છે. કહ્યું પણ છે કે " તેસઠ્ઠં કોડિસયં " ઇત્યાદિ.

“ તેસટું કોડિસયં, ચરસીઈંચ સયસહસાઈં ।

નંદીશ્વરદીવે, વિષ્ણુમ્બો ચક્રવાલેન ॥૧॥ ” ઇતિ ।

છાયા—ત્રિપટ્ટિ કોટિશતં ચતુરશીર્તિ ચ શતસહસ્રાણિ ।

નન્દીશ્વરદ્વીપે વિષ્ણુમ્બશ્ચક્રવાલેન ॥ ૧ ॥

એવંવિધપ્રમાણસ્ય તસ્ય વહુમધ્યદેશમાગે ચતુર્દિશિ=ચતસ્રષુ દિશ્વ પૌર-
સ્ત્ય-દાક્ષિણાત્ય-પાશ્ચાત્યૌ-તરાહમેદેન ચત્વારોઽઞ્જનકપર્વતાઃ—અઞ્જનકનામાનઃ
કૃષ્ણવર્ણાઃ પર્વતાઃ પ્રજ્ઞાતાઃ । તેષુ અઞ્જનકપર્વતેષુ પ્રત્યેકં પર્વત ઉચ્ચત્વેન ચતુરશીર્તિ
સહસ્રયોજનપ્રમાણઃ, ઉદ્ધેધેન—ભૂમ્યન્તઃ સ્થિતભાગત્વેનૈકસહસ્રયોજનપ્રમાણઃ,
મૂલપ્રદેશવિષ્ણુમ્બેણ ચ દશસહસ્રયોજનપ્રમાણઃ । તદનન્તરં ચ સ્વલુ માત્રયા
માત્રયા પરિહીયમાણેષુ એતેષુ પર્વતેષુ પ્રત્યેકં પર્વત ઉપરિતનમાગે વિષ્ણુમ્બેણ
એકમહસ્રયોજનપ્રમાણઃ । તથા—મૂલપ્રદેશે પરિક્ષેપેણ=પરિધિના ત્રયોર્વિંશત્યધિ-
કપટશતાધિકૈકત્રિશદ્ (૩૧૬૨૩) યોજનસહસ્રપ્રમાણઃ । ઉપરિપ્રદેશે પુનરયં
પરિધિના પટ્પષ્ટ્યધિકૈકશતાધિકત્રિસદ્સ (૩૧૬૬) યોજનપ્રમાણઃ । તથા

હસ નન્દીશ્વર દ્વીપકે વહુ મધ્યમાગમેં એક એક અઞ્જનક પર્વત હું ।
હસ તરહસે ચે ચાર અઞ્જનક પર્વત હું, અઞ્જનકા કાલા વર્ણ હોનેસે
અઞ્જનક પર્વતમેં પ્રત્યેક અઞ્જનક પર્વત ૮૪-૮૪ હજાર યોજન ઝંચા હૈ ।
ભૂમિકે ખીતર હનકા પ્રત્યેક મૂલ ભાગ એક એક હજાર યોજનહૈ તથા હન
સવકે પ્રત્યેક મૂલ ભાગકા વિષ્ણુમ્બ ૧૦ હજાર યોજનકા હૈ, સો યહ
સવ વિષય ઉપરમેં પ્રકટ કર દિયા હૈ । પ્રત્યેક પર્વત ઉપરિતન ભાગમેં
માત્રાસે ઘટતા હુવા એક હજાર યોજનકા વિષ્ણુમ્બવાલા હો ગયા હૈ,
મૂલ પ્રદેશમેં પ્રત્યેક પર્વત પરિધિકા વિસ્તાર ૩૧૬૨૩ યોજનકા હૈ ।
તથા ઉપરી ભાગમેં પ્રત્યેકકી પરિધિ ૩૧૬૬ યોજનપ્રમાણહૈ, હસ તરહયે

તે નન્દીશ્વર દ્વીપના બરાબર મધ્ય ભાગમાં, ચારે દિશાઓમાં એક એક
અંજનક પર્વત છે તે ચારે અંજનક પર્વતો આંજણુ (અંજન) ના બેવાં
કાળા વર્ણના હોવાથી તેમને અંજનક પર્વતો કહે છે. તે પ્રત્યેક અંજનક
પર્વતની ૮૪ હજાર યોજનની ઊંચાઈ છે. તે પ્રત્યેકનો ઉદ્ધેધ (જમીનની
અંદરનો વિસ્તાર) એક હજાર યોજનનો છે અને મૂળ ભાગનો વિસ્તાર
દસ હજાર યોજનનો અને ટોચનો વિસ્તાર એક હજાર યોજનનો છે
તે પ્રત્યેક અંજનક પર્વતના મૂળ ભાગનો પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજન પ્રમાણુ
અને ઉપરના ભાગનો પરિધિ ૩૧૬૬ યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે. આ રીતે આ

ચૈતે પર્વતા મૂલે વિસ્તીર્ણાઃ=વિસ્તારવન્તઃ, મધ્યે સંક્ષિપ્તાઃ, ઉપરિમાગે ચ તનુકાઃ=પ્રતલાઃ અત એવ ગોપુચ્છસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ યથા ગોપુચ્છો મૂલે સ્થૂલાઃ, અન્તેચ તનુકસ્તથા તેડ્વ્યઞ્જનકપર્વતા મૂલે સ્થૂલાઃ શિખરે તનુકા ઇતિ ગોપુચ્છસંસ્થાનસંસ્થિતાઃ=ગોપુચ્છાડ્ડકારવદવસ્થિતાઃ, સર્વાઞ્જનમયાઃ-અઞ્જન-કૃષ્ણરત્નવિશેષઃ તદેવ તન્મયાઃ અઞ્જનમયાઃ, સર્વેવાનન્યમયત્વેન સર્વથેવાઞ્જનમયાઃ સર્વાઞ્જનમયાઃ=પરમકૃષ્ણવર્ણા ઇતિ ભાવઃ, ઉક્તં ચ—

“ મિંગંગરુહલ કજ્જલ અંજનધાઉસરિસા વિરાયંતિ ।

ગગનતલમણુલિહંતા અંજનગા પવ્વયા રમ્યા ॥૧॥ ”

છાયા—મૃદ્ધાઙ્ગરુચિરકજ્જલાઞ્જનધાતુ સદૃશા વિરાજન્તે ।

ગગનતલમણુલિખન્તોડ્ડકારકાઃ પર્વતા રમ્યાઃ ॥૧॥ ” ઇતિ,

કૃષ્ણવર્ણત્વેન મૃદ્ધાઙ્ગ સદૃશા રુચિરકજ્જલસદૃશા અઞ્જનધાતુસદૃશાશ્ચૈતે રમણીયાઃ અઞ્જનકપર્વતા ઉચ્ચત્વેનાડ્ડકાશં સ્પૃશન્તો વિરાજન્તે । ઇતિ ભાવઃ । ૧ । પુનસ્તેકીદૃશા ઇત્યાહ—‘અચ્છાઃ’-સ્વચ્છાઃ આકાશસ્ફટિકવત્ તથા-શ્લક્ષ્ણાઃ=શ્લક્ષ્ણપરમાણુસ્કન્ધનિર્મિતાઃ શ્લક્ષ્ણમૂત્રનિર્મિતવસ્ત્રવત્ તથા શ્લક્ષ્ણાઃ

પર્વત મૂલમેં વિસ્તીર્ણ, મધ્યમેં સંક્ષિપ્ત, ઔર ડપરમેં તનુક (પતલે) હૈં । અત એવ ગોપુચ્છાડ્ડકાર જૈસે પ્રતીત હોતે હૈં । જૈસે કિ ગોપુચ્છ મૂલમેં મોટી, અન્તમેં પતલી, મધ્યમેં સમવર્તુલ સંક્ષિપ્ત હુવા કરતી હૈં વૈસા ઇન્હે જાનના, હસીસે ઇનકો લક્ષ્યકર “ ગોપુચ્છાડ્ડકારવદ્વાડ્વસ્થિતા ” ગોપુચ્છાકારસંસ્થાનવાલાં એસા કહા હૈં વૈ સવ પર્વત સર્વભાવસે કૃષ્ણરત્નવિશેષસા અઞ્જનમય હૈં । કહામી હૈં । “ મિંગંગરુહલ કજ્જલ ” ઇત્યાદિ । કૃષ્ણતાસે મૃદ્ધાઙ્ગ (ભમરકે અંગ) સદૃશ, રુચિર કજ્જલ સદૃશ, અઞ્જનપુજ્જ ધાતુ સદૃશ હૈં, ફિરમી રમણીય હૈં । યે ડવા-ઈસે ગગનચુમ્બી, અચ્છાઃ આકાશસ્ફટિક હૈં, શ્લક્ષ્ણાઃ-ઘુટીત હુવે વદ્ધ

પર્વતો મૂળ ભાગમાં વિસ્તીર્ણ, મધ્ય ભાગે સંક્ષિપ્ત અને ટોચ પાસે તનુક (અર્થે સંક્ષિપ્ત) છે. તે કરજી તેઓનો આકાર ગાયના પૂંછડા જેવો લાગે છે. જેમ ગાયનું પૂંછડું મૂળ ભાગમાં જડું, છેડે પાતળું અને મધ્યમાં સમવર્તુળ સંક્ષિપ્ત હોય છે, એવો જ આ પર્વતોનો આકાર સમજવો.

એ જ વાત સૂત્રકારે “ ગોપુચ્છાડ્ડકારવદ્વાડ્વસ્થિતાઃ ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. આ ચારે પર્વતો કૃષ્ણરત્ન (કાલાર છે) વિશેષ સમાન અંજનમય છે. કહ્યું-પણ છે, કે—“ મિંગંગરુહલકજ્જલ ઇત્યાદિ. તે પર્વતોનો વર્ણ ભૂગાંગ-સમાન (ભમરાઓનાં અંગો સમાન) રુચિર, કાજળ સમાન, અને અંજનપુજ્જ ધાતુ સમાન રચામ હોવા છતાં પણ તેઓ રમણીય લાગે છે. તેઓ જાંચાઈની અપેક્ષાએ ગગનચુમ્બી લાગે છે, “ અચ્છાઃ ” આકાશ સમાન સ્વચ્છ :

ધુષ્ટિતપટવત્ ચિક્ષ્ણાઃ, તથા-મૃષ્ટાઃ=મૃષ્ટા इव मृष्टा: खरतर-शाणया घृष्टशिलावत्, तथा-मृष्टाः-कृतसम्मार्जना इव कोमलशाणया परिशोधितशिलावत्, यद्वा-मृष्टाः प्रमार्जनिकया शोधिता इव कचवरादि रहिताः, अत एव-नीरजसः-धूलिरहिताः-निर्मला इत्यर्थः, कठिनमलाभावात् धौतवस्त्वद्वा, तथा-निष्पङ्काः-पङ्करहिताः आर्द्रमलाभावात् यद्वा-कलङ्करहिताः, तथा-निष्कङ्कटच्छायाः-कङ्कट-कवचम्-आवरणमुपचारात् तरप्राचिष्कान्ता निष्कङ्कटा निरावरणा सा छाया-शोभा येषां ते तथा, निष्कलङ्क शोभा इत्यर्थः, तथा-सप्रभा=देवान्दजनकप्रभाव-सम्पन्नाः, यद्वा-स्वप्रभाः=स्वतःप्रभासमशीला न परतः, तथा-समरीचिकाः-किरणयुक्ताः, अतएव-सोद्द्योताः-परप्रकाशकाः, प्रासादीयाः=दर्शकानां चित्त-प्रसादजनकत्वात्प्रमोदजनकाः, अभिरूपाः=मनोज्ञाऽऽकृतिकाः प्रतिरूपाः=अपूर्वच-

જૈસા પાલીસદાર ચમકીલે હૈં, એવં-खरतरशाणसे घृष्ट शिला जैसा हॆं, मृष्टाः-कोमलशाणसे परिशोधित, सम्मार्जित शिला जैसा हॆं, अथवा प्रमार्जनिकासे शोधित जगहसा कूडाकरकटसे रहितहॆं, एवं-‘नीरजसः’ धूली रहीत निर्मल हॆं, कठोर मलवाला वस्त्रसा स्वच्छ हॆं । एवं-आर्द्र-मलके अभावसे पङ्करहित हॆं । यद्वा कलङ्करहित हॆं, “निष्कङ्कटच्छाया” आवरण रहित शोभावाले हॆं । “सप्रभा” देवोंके आनन्दजनक प्रभा संपन्न हॆं, अथवा स्वतः प्रकाशनशील हॆं, परतः प्रभासमान नहीं हॆं । “समरीचिकाः” किरणयुक्त हॆं, अतएव “सोद्द्योताः” परप्रकाशक हॆं, “प्रासादीयाः” दर्शकजनोंके चित्तमें प्रसाद-प्रमोदोत्पादक हॆं, “अभिरूपाः” मनोज्ञ आकृतिवाले हॆं, “प्रतिरूपाः” अपूर्व चमत्कारी एवं स्वाभाविक रमणीय अद्वितीय रूपवाले हॆं । “तेसिणं” इत्यादि ।

“इलङ્ગાઃ” ધુટિત વસ્ત્ર સમાન પાલીસદાર અને ચળકતાં છે, કંઠણુમાં કંઠણુ શાણુ (સરાણુ) વડે-ઘસેલી શીલા સમાન છે, “મૃષ્ટાઃ” કોમલ સરાણુથી પરિશોધિત (સંમાર્જિત) શિલાસમાન છે. અથવા સાવરણી વડે વાળીખૂડીને સાફ કરેલી જગ્યા જેવા નિર્મળ છે, “નીરજસઃ” ધૂળથી રહિત છે, કંઠોર મળ રહિત વસ્ત્ર સમાન સ્વચ્છ છે, અને આર્દ્ર મળનો અભાવ હોવાથી કાદવ રહિત છે-અથવા કલંક રહિત છે, “નિષ્કલ્કટચ્છાયાઃ” આવરણુ રહિત શોભાવાળાં છે, “સપ્રભાઃ” દેવોને આનંદજનક પ્રભાસંપન્ન છે. અથવા તેઓ સ્વપ્રકાશિત છે, પરપ્રકાશિત નથી. “સમરીચિકા.” તેઓ કિરણોથી યુક્ત છે, “સોદ્યોતાઃ” અને તે કારણે અન્યને પ્રકાશિત કરનારા છે, “પ્રાસાદીયાઃ” દર્શનીય છે, દર્શકોના ચિત્તમાં પ્રમોદજનક છે, “અભિરૂપા” મનોજ્ઞ આકૃતિ-વાળા છે, “પ્રતિરૂપાઃ” અપૂર્વ ચમત્કારી અને સ્વાભાવિક રમણીય-અનુપમ-

મત્કારક્રમાકૃતિકરમણીયત્વેનાદ્વિતીયરૂપાશ્ચ । ‘તેસિ ણં’ इत्यादि-तेषां खलु अञ्जनकपर्वतानाम् उपरि=ऊर्ध्वं बहुसमरमणीयभूमिभागाः बहवः=प्रभूताः अतिशयिताः समाः=निम्नोन्नतत्वरहितत्वेन तुल्याः रमणीयाः सुन्दराश्च भूमिभागा प्रज्ञप्ताः, तेषां खलु बहुसमरमणीयभूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारि सिद्धायतनानि सिद्धानां-देवविशेषाणामायतनानि-स्थानानि, उक्तं च हैमे—

“सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न-मुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे” इति, यद्वा सिद्धानि-नित्यानि शाश्वतानि च तान्यायतनानि-स्थानानि च तथा, अत्र प्रागुक्तं प्रमाणम् । तानि खलु सिद्धायतनानि एरुयोजनशतमायामेन प्रज्ञप्तानि, विष्कम्भेण=विस्तारेण तु पञ्चाशत् योजनानि ५०, ऊर्ध्वमुच्चत्वेन तु द्वासप्तति ७

इन अञ्जनक पर्वतोंके ऊपर बहुसमरमणीयभूमिभाग कहे गये हैं । बहुसमरमणीय-इसलिये कहे गये हैं कि ये अतिशयित हैं, तथा निम्नता, एवं-उच्चतासे रहित होनेसे तुल्य हैं और सुन्दर होनेसे रमणीय हैं । इन बहुसमरमणीयभूमिभागोंके बहु मध्यदेशमें चार सिद्धायतन कहे गये हैं । देवविशेषोंके स्थान कहे गये हैं, हेमकोशमें “सिद्धशब्द” देव विशेषवाचक कहा गया है, जैसे-“सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न मुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे० इत्यादि

अथवा—“सिद्धानि नित्यानि च-शाश्वतानि, तान्यायतनानि” इस विग्रहके अनुसार नित्य आयतनही सिद्धायतन कहे गये हैं । ये सिद्धायतन आयातकी अपेक्षा एक सौ योजन लम्बे हैं, और विष्कम्भ की अपेक्षा ५० योजन चौड़े हैं । ७२ योजन ऊँचे हैं । इन सिद्धायतनों के चारों दिशाओंमें चार चार द्वार हैं, इनके नाम—१ देवद्वार १, असुर-

રૂપસંપન્ન છે, “તેસિજં” આ વિશેષણોવાળા તે અંજનક પર્વતો ઉપર બહુ-સમરમણીય ભૂમિભાગો આવેલા છે. તે ભાગો ખાડા ટેકરાથી રહિત અને અતિશય સુંદર હોવાથી તેમને “બહુસમરમણીય” કહ્યા છે. તે બહુ સમરમણીયભૂમિભાગોના મધ્ય ભાગમાં ચાર સિદ્ધાયતન (દેવ વિશેષોનાં સ્થાન) આવેલાં છે. હેમકોશમાં “સિદ્ધ” શબ્દને દેવવિશેષનો વાચક કહ્યો છે. જેમકે...“સિદ્ધો વ્યાસાદિકે દેવ-યોનૌ નિષ્પન્નમુક્તયોઃ । નિત્યે પ્રસિદ્ધે—” અથવા —“સિદ્ધાનિ નિત્યાનિ ચ-શાશ્વતાનિ, તાન્યાયતનાનિ” આ વિગ્રહ અનુસાર તે નિત્ય-આયતનને જ સિદ્ધાયતન કહેવામાં આવેલ છે. તે સિદ્ધાયતનની લંબાઈ ૧૦૦ યોજનની, પહોળાઈ ૫૦ યોજનની અને ઊંચાઈ ૭૨ યોજનની કહી છે. તે સિદ્ધાયતનોની ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર દ્વાર છે તે

યોજનાનિ । તેષાં સિદ્ધાયતનાનાં ચતુર્દિશિ=પૂર્વાદિષુ ચતસ્રષુ દિષુ ચત્વારિ દ્વારાણિ, તથા-દેવદ્વારં ૧, અસુરદ્વારં ૨, નાગદ્વારં ૩, સુપર્ણદ્વારં ૪, એતાનિ સાર્થકનામાનિ । તેષુ खलु દ્વારેષુ ચતુર્વિધાઃ=ચતુષ્પ્રકારાઃ દેવાઃ પરિવસન્તિ, તથા-ક્રમેણ દેવાઃ ૧, અસુરાઃ ૨, નાગાઃ ૩, સુપર્ણાશ્ચ ૪ । તેષાં खलુ દ્વારાણાં પુરતઃ અગ્રે ચત્વારો મુખમણ્ડપાઃ મુખે-અગ્રિમદ્વારે મણ્ડપાઃ તેષાં । તેષાં खलુ મણ્ડપાનાં પુરતઃ અગ્રે ચત્વારઃ પ્રેક્ષાગૃહમણ્ડપાઃ--પ્રેક્ષાયૈ-પ્રેક્ષણાય-દર્શનાય ગૃહમણ્ડપાઃ ગૃહાણ્યેવ મણ્ડપાસ્તથા પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તેષાં પ્રેક્ષાગૃહમણ્ડપાનાં बहुमध्य-દેશભાગે ચત્વારો વજ્રમયા અક્ષવાટકાઃ='અલાઢા' ઇતિ ભાષા પ્રસિદ્ધાઃ સન્તિ । તેષાં खलુ बहुमध्यदेशभागे चतस्रो मणिपीठिकाः मणिवेदिकाः सन्ति । तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि सिंहासनानि । તેષાં खलુ सिंहासनानામુપરિ ચત્વારિ વિજયદૃષ્યાણિ-વિતાનરૂપાણિ વસ્ત્રાણિ તેષાં खलુ बहुमध्यभागे चत्वारो वज्रमया अङ्कुशाः, अवलम्बनार्थं कीलकानि । તેષુ खलु चत्वारि कुम्भिकमुक्ता-દામાનિ, કુમ્ભિકાનિ મુક્તાપરિમાણવિશેષાઃ તત્પરિમિતા મુક્તાઃ-મૌક્તિકાનિ

દ્વાર ૨, નાગદ્વાર ૩, સુપર્ણદ્વાર ૪ એ સાર્થક છે । इन द्वारोंके प्रथम द्वारमें देव, द्वितीयमें असुर, तृतीयमें नाग, चतुर्थमें सुपर्ण ये चार प्रकारके देवरहते हैं । इन द्वारोंके सामने-आगे चार मुखमण्डप हैं, इन मण्डपोंके आगे चार प्रेक्षागृह मण्डप हैं । इनमें बैठकर देव यहाँकी वस्तुओंको देखते हैं । इन प्रेक्षागृहोंके बहु मध्यदेश भागमें चार मणिपीठिकाएं हैं, उनके ऊपर चार सिंहासन हैं, उनके ऊपर चार विजयदृष्य हैं-वितान रूप वस्त्र हैं । उनके बहुमध्यदेश चार अंकुश लटकानेके लिये वज्रमय कीलिकाएं हैं, उनमें चार कुम्भिक मुक्ताओंकी मालाएं लटकती हैं, कुम्भिक मुक्ताओंका एक प्रकार परिमाण विशेष होता है, इस परिमाण

દારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) દેવદ્વાર, (૨) અસુરદ્વાર, (૩) નાગદ્વાર અને સુપર્ણદ્વાર. આ ચારે નામો સાર્થક છે પ્રથમ દ્વારમાં દેવો, બીજામાં અસુરો, ત્રીજામાં નાગકુમારો અને ચોથામાં સુપર્ણકુમારો રહે છે તે દ્વારોની સામે આગળના ભાગમાં ચાર મુખમંડપ છે, તે મંડપોની આગળ ચાર પ્રેક્ષા-ગૃહ મંડપ છે. તેમાં બેસીને દેવો ત્યાંની વસ્તુઓને નિહાળે છે. તે પ્રેક્ષા-ગૃહોના બહુમધ્યપ્રદેશ ભાગમાં ચાર મણિપીઠિકાઓ છે, તેમના ઉપર ચાર સિંહાસન છે, તેમના ઉપર ચાર વિજયદ્રવ્ય (આચ્છાદિત વસ્ત્ર) છે. તેમના બહુ મધ્યપ્રદેશ ભાગમાં ચાર અંકુશ લટકાવવાને માટે વજ્રમય ખીલીઓ છે, તેમાં કુંભિક મોતીઓની ચાર માળાઓ લટકે છે, કુંભિક મોતીઓનો એક

તાસાં દામાનિ-લાલ્યાનિ-અવલમ્બિતાનિ સન્તીતિ ભાવઃ તાનિ સ્વલ્પકુમ્ભિક-
 મુક્તાદામાનિ પ્રત્યેકં પ્રત્યે દક્ષિણેસ્તદ્દર્શનત્વપ્રમાણપ્રમિતૈશ્ચતુર્ભિરર્દ્રકુમ્ભિકૈ-
 મુક્તાદામાનિઃ સર્વતઃ સમન્વાત્-સર્વાસુ દિક્ષુ પરિક્ષિસાનિ વેષ્ટિતાનિ સન્તિ । તેષાં
 સ્વલ્પપ્રેક્ષાગૃહમણ્ડપાનાં પુરતઃ ચતસ્રો મણિપીઠિકાઃ મણિમયવેદિકાઃ વિધન્તે
 તાસાં સ્વલ્પ મણિપીઠિકાનામુપરિ ચત્વારશ્ચત્વારઃ ચૈત્યસ્તૂપાઃ-પ્રતીતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તેષાં
 સ્વલ્પ ચૈત્યસ્તૂપાનાં પ્રત્યેકં ૨ ચતુર્દિશિ ચતસ્રો મણિપીઠિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ । તાસાં
 સ્વલ્પ મણિપીઠિકાનામુપરિ ચતસ્રો જિનપ્રતિમાઃ-જિનાઃ-જિત્વરા-વિજય શીલા
 દેવાઃ, ઉક્તશ્ચ—

“ જિનો જિત્વરે ત્રિષુ ” इति मेदिनी कोषः, તેષાં પ્રતિમાઃ, તાઃકીદૃશ્યઃ?
 इत्यादि.. सर्व रत्नमयः, तथा संपल्यङ्गनिपण्णाः=पद्मासनोपविष्टाः, तथा
 स्तूपामिमुख्यः=चैत्यस्तूपदिककृतमुखाः तिष्ठन्ति-सन्ति । तासां प्रतिमानां
 विशेषवाली जो मुक्ताएं होती हैं—वे कुम्भिक मुक्ताएं हैं । ये प्रत्येक
 कुम्भिक मुक्तादाम चारों दिशाओंमें अन्य और चार-२ अर्द्ध-कुम्भिक
 मुक्तादामोंसे अच्छी तरह परिवेष्टित हैं । उनका प्रेक्षागृह मण्डपोंके
 आगे चार मणिमय वेदिकाएं हैं । उनके ऊपर चार चार चैत्यस्तूप हैं,
 उन प्रत्येक चैत्यस्तूपोंकी चारों दिशाओंमें चार चार मणिपीठिकाएं,
 और उनके ऊपर चार जिन प्रतिमाएं विजयशील देवोंकी प्रतिमाएं हैं ।
 यहाँ जिन शब्दसे “ जिनो जित्वरे त्रिषु ” मेदिनीकोषके अनुसार
 विजयशील देव गृहीत हुवे हैं, जिनेन्द्रदेवकी प्रतिमाएं नहीं । ये जिन
 प्रतिमाएं सर्व प्रकारसे रत्नमय हैं तथा पद्मासनसे उपविष्ट हैं । तथा
 इनके सुख चैत्यस्तूपकी और हैं । इन प्रतिमाओंके ऋषभ १, वर्धमान

પ્રકાર પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે. તે પરિણામ વિશેષવાળી જે મુક્તાઓ
 હોય છે તેમને કુમ્ભિક મુક્તાઓ કહે છે. તે પ્રત્યેક કુમ્ભિક મુક્તાદામ ચારે
 દિશાઓમાં બીજા ચાર ચાર કુમ્ભિક મુક્તાદામોથી સુદર રીતે પરિવેષ્ટિત છે.
 તે પ્રેક્ષાગૃહ મંડપોની આગળ ચાર મણિમય વેદિકાઓ છે તેમના ઉપર ચાર
 ચાર ચૈત્યસ્તૂપ છે, તે પ્રત્યેક ચૈત્યસ્તૂપની ચારે દિશામાં ચાર ચાર મણિ
 પીઠિકાઓ છે, તે મણિપીઠિકાઓ ઉપર ચાર જિનપ્રતિમાઓ (વિજયશીલ
 દેવોની પ્રતિમાઓ) છે. અહીં “ જિન ” પદ દ્વારા “ જિનો જિત્વરે ત્રિષુ ”
 મેદિનીકોષ અનુસાર વિજયશીલ દેવ ગૃહીત થયેલ છે—જિનેન્દ્ર દેવ ગૃહીત
 થયા નથી એટલે કે વિજયશીલ દેવોની તે પ્રતિમાઓ છે. તે જિનપ્રતિમાઓ
 સંપૂર્ણતઃ રત્નમય છે, પદ્માસન યુક્ત છે અને તેમનાં મુખ ચૈત્યસ્તૂપ તરફ

नायान्याह 'तंजडा' इत्यादि, तद्यथाः ऋषभा १, वर्धमाना २, चन्द्रानना, ३, वारिषेणाश्वेति । तेषां खलु चैत्यस्तूपानां पुरतः चतस्रो मणिपीठिकाः । तासां खलु चैत्यवृक्षाणां पुरतः चतस्रो मणिपीठिकाः, तासामुपरि चत्वारो महेन्द्रध्वजाः सन्ति । तेषां पुरतः चतस्रो नन्दाः—नन्दानाञ्जन्यः पुष्करिण्यः सार्वदिका जलाशय-विशेषाः सन्ति । तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्—एकैकस्याः पुष्करिण्याः चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डा विद्यन्ते, तद्यथा—पौरस्त्ये १, दाक्षिणात्ये २, पाश्चात्ये ३, उत्तरे ४ । तत्र—पूर्वस्यां दिशि अशोकवनं, दक्षिणस्यां दिशि सप्तपर्णवनं—सप्तपर्णानि—येषां ते सप्तपर्णाः—वृक्षविशेषास्तेषां वनम्, पश्चिमदिशि चम्पकवनं—चम्पा-पुष्पवृक्षवनम् उत्तरे पार्श्वे चतवनम्—आश्रयणम् अस्ति । ११ इति गार्थार्थः ॥ सू० ६७ ॥

अथाञ्जनपर्वतानां वक्तव्यतामाह—

मूलम्—तत्थ णं जे से पुरत्थिमिह्णे अंजणगपव्वए तस्स णं चउद्दिहिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पणत्ताओ, तं जहा— णंदुत्तरा १ णंदा २, आणंदा ३, णंदिवद्धणा ४। ताओ णंदाओ पुक्खरिणीओ एगं जोयणसयसहस्सं आयामेणं, पन्नासं जोयण-सहस्साइं विक्खंभेणं दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं तासि णं पुक्ख-

२, चन्द्रानन ३, वारिषेण ४ नाम हैं, इन चैत्यस्तूपोंके आगे चार मणि-पीठिकाएं हैं । इन मणिपीठिकाओंके ऊपर चार चैत्यवृक्ष हैं, इनके आगे चार मणिपीठिकाएं हैं, इनके ऊपर चार महेन्द्रध्वज हैं । उनके आगे चार नन्दा नामकी पुष्करिणिचां बावडियां हैं, इन पुष्करिणियोंमेंसे प्रत्येक पुष्करिणीकी चारों दिशाओंमें चार वनखण्ड हैं, पूर्व दिशामें अशोकवन १, दक्षिणमें सप्तपर्ण वन २, सप्तपर्ण वृक्ष सात पत्तोंवाला होता है । पश्चिममें चम्पकवन ३, उत्तरमें आश्रयन हैं ४ ॥ सू० ६७ ॥

छे. ते प्रतिमाञ्जानां नाम (१) ऋषभ, (२) वर्धमान, (३) चन्द्रानन अने (४) वारिषेण छे ते चैत्यस्तूपो पासो चार मणिपीठिकाओ छे अने ते मणि-पीठिकाओ उपर चार चैत्यवृक्ष छे तेमनी आगण चार मणिपीठिकाओ छे, तेमनी उपर चार महेन्द्रध्वज छे. तेमनी आगण चार नन्दा नामनी पुष्क-रणीओ (वाव) छे. ते प्रत्येक पुष्करणीनी चारो दिशाभा चार वनखंड छे. पूर्व दिशाभा अशोकवन, दक्षिणभा सप्तपर्णवन, (सप्तपर्ण वृक्षने सात पान डोय छे), पश्चिमभा चम्पकवन अने उत्तरभा आश्रयन छे. ॥ सू. ६७ ॥

रिणीणं पत्तेयं २ चउदिसिं चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता। तेसिं
णं तिसोवाणपडिरूवगाणं पुरओ चत्तारि तोरणा पणत्ता, तं
जहा—पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं । तासि णं
पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ चउदिसिं चत्तारि वणसंडा पणत्ता, तं
जहा—पुरओ, दाहिणेणं, पच्चत्थिमेणं, उत्तरेणं,

माहा—“ पुवेण असोगवणं दाहिणओ होइ सत्तवणवणं ।

अवरेण चंपगवणं चूयवणं उत्तरे पासे ॥ ”

तासि णं पुक्खरिणी णं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि दहि-
मुहगपवया पणत्ता । ते णं दहिमुहगपवया चउसट्ठिं जोयण-
सहस्साइं उड्डं उच्चत्तेणं, एगं जोयणसहस्सं उवेहेणं, सवत्थ
समा पल्लगसंठाणसंठिया, दसजोयणसहस्साइं विक्खंभेणं,
एकतीसं जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसेजोयणसए परिकखेवेणं,
सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा । तेसि णं दहिमुहपव-
याणं उवरिं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता, सेसं जहेव
अंजणगपवयाणं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं । जाव चूयवणं
उत्तरे पासे ” ॥ सू० ६८ ॥

छाया—तत्र खलु यः स पौरस्त्योऽञ्जनकर्षवतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो
नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना
४ । ता नन्दाः पुष्करिण्य एकं योजनशतसहस्रमायामेन पश्चात्तं योजनसहस्राणि
विष्कम्भेण, दश योजनशतानि उद्वेधेन । तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं २ चतु-
र्दिशि चत्वारः त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि । तेषां खलु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां
पुरतश्चत्वारि तोरणानि, प्रज्ञप्तानि तद्यथा—पौरस्त्ये दाक्षिणत्ये पाश्चात्ये उत्तरे । तासां खलु
पुष्करिणीनां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पुरतः दाक्षिणतः

पाश्चात्ये उत्तरे । गाथा-पूर्वेण अशोकवनं दक्षिणतो भवति सप्तपर्णवनम् । अपरस्मिन् चम्पकवनं चूतवनमुत्तरे पार्श्वे । तासां खलु पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो दधिमुखपर्वताः प्रज्ञप्ताः । ते खलु दधिमुखपर्वताः चतुर्पट्टिं योजनसहस्राण्यूर्ध्व-मुच्चत्वेन, एकं योजनसहस्रमुद्वेगेन, सर्वत्र समाः पल्यङ्कसंस्थानसंस्थिताः, दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि पट्टं त्रयोविंशतिं योजन-शतानि परिक्षेपेण, सर्वरत्नमयाः अज्ज्ञा यावत् प्रतिख्याः । तेषां खलु दधिमुखपर्व-तानामुपरि बहुसमरमणीया भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, शेषं यथैव अञ्जनकपर्वतानां तथैव निरवशेषं भणितव्यं, यावत् “ चूतवनमुत्तरे पार्श्वे ” ।

टीका—“ तत्थ णं ” इत्यादि—तत्र=नन्दीश्वरस्य बहुमध्यदेशभागे यः स पौरस्त्यः पूर्वदिग्भयोऽञ्जनकपर्वतोऽस्ति तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४ । ताः=अनन्तरोक्ताः नन्दाः—सामान्येन नन्दापदव्यपदेश्याश्चतस्रः पुष्करिण्यः आयामेन दैर्घ्येण एकं योजनशतसहस्रम्=एकलक्षयोजनानि विष्कम्भेण—विरतारेणतु पञ्चा-शतं योजनसहस्राणि, उद्वेगेन—गाम्भीर्येण दश योजनशतानि सन्ति । तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्—एकैकस्याः पुष्करिण्याश्चतुर्दिशि चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूप-काणि—त्रयाणां एकस्यां दिशि द्वारसंभवासिदिगभिमुखानां त्रिसंख्यकानां सोपाना-नाम्—अवतरणाऽऽरोहणमार्गाणां समाहारः त्रिसोपानं—सोपानपङ्क्तित्रयं तद्वहुत्वे त्रिसोपानानि—प्रत्येकं दिशि तिस्रः २ सोपानपङ्क्तयः सन्तीति चतुर्दिशि द्वादश

अञ्जन पर्वतोकी चत्तव्यता—

टीकार्थ—“तत्थ णं जे से पुरत्थिमिल्ले” इन अञ्जन पर्वतोमें जो अञ्जन पर्वत पूर्व दिशामें है, उसके चारों दिशाओमें नन्दा पुष्करिणियां हैं । नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४, ये आयाजकी अपेक्षा एक लाख योजन लम्बी हैं और विष्कम्भ—चौड़ाई पचास हजार योजन हैं, गहराई एक हजार योजनकी है । प्रत्येक पुष्करिणियोंके चारों दिशाओमें

अञ्जन पर्वतोतुं वणुं—

“ तत्थ णं जे से पुरत्थिमिल्ले ” इत्यादि—

टीकार्थ—आचार अञ्जन पर्वतोभांनो जे पूर्व दिशाभां आवेलो अञ्जन पर्वत छे तेतुं विशेष वणुं—तेमी आरे दिशाओभां (१) नन्दोत्तरा, (२) नन्दा, (३) आनन्दा अने (४) नन्दिवर्धना नामनी आरे नन्दा पुष्करिणीओ छे. तेमनी लम्बाई ओक लाख योजन, पडोणाई ओक पचास हजार योजन अने गहराई ओक हजार योजनकही छे. प्रत्येक पुष्करिणीनी आरे दिशाओभां त्रय

સોપાનપદ્ધયઃ एकस्याः पुष्करिण्याः, चणसृणांतु अपृचत्वारिंशत् । प्रतिरूपाण्येव
प्रतिरूपकाणि—अपूर्वचमत्कारकशिल्पकलाऽऽकलितत्वेनाद्वितीयरूपाणि च तानि
त्रिसोपानानि चेति विग्रहे विशेषणसमासः, तत्र प्रतिरूपकशब्दस्य प्राकृतत्वात्पर-
प्रयोगः । एकैरूपां पुष्करिण्यां त्रिदिगभिमुखानि सुन्दरसोपानपङ्क्तित्रयाणि
चत्वारि २ सन्तीति निर्गलितोऽर्थः, तेषां खलु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतश्चत्वा-
रस्तोऽरणाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा पौरस्त्येन १, दक्षिणेन २, पाश्चात्येन ३, उत्तरेण ४ ।
तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्—एकैरूपाश्चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः,
तद्यथा—पुरतः १, दक्षिणतः २, पाश्चात्येन ३, उत्तरेण ४ च । तत्र पूर्वेण—अशोक-
वनं दक्षिणेन—सप्तपर्णवनम्, पश्चिमेन—चम्पकवनम्, उत्तरेण—आम्रवणम्, एत-
देवाऽऽह—“ पुर्वेण असोगवणं जाय चूयवणं उत्तरे पासे ” इति । तासां खलु
पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो दधिमुखपर्वताः—दधीव शुक्लवर्णं मुखं
शिखरं येषां ते दधिमुखाः रत्नमयत्वेन दधिसदृशशिखराः ते च ते पर्वताश्च
तथा, उक्तंच—

तीन તીન સોપાનપંક્તિયાં હૈં, इन अडनालीस ४८ सोपानोंसे यहां
देवगण आते जाते हैं, इन्हें जो प्रतिरूपक विशेषण दिया है—उसका
तात्पर्य है कि चमत्कारी शिल्पकलासे युक्त हैं, इसलिये अद्वितीय हैं ।
इन त्रिसोपानप्रतिरूपकोंके आगे चार तोरण पूर्वादि दिशामें हैं । और
प्रत्येक दिशामें चारोंके एक एक वनखण्ड हैं, अशोकवन १, सप्तपर्ण २
चम्पक ३, आम्रवण ४, यही बात पुर्वेण असोगवणं—इत्यादि गाथासे प्रकटहै ।
इन पुष्करिणियोंके बहुमध्यदेशभागमें चार दधिमुख पर्वत हैं,
इनके शिखर दधिजैसे शुक्ल हैं—अतः ये दधिमुख हैं, रत्नमय हैं ।
कहा भी है—“ संखदगविमल—निस्मल इत्यादि ये दधिमुख शंख

ત્રણ સોપાન પંક્તિઓ છે. આ સોપાનોની મદદથી દેવગણ ત્યાં અવર
જવર કરે છે. તે સોપાનોને ‘ પ્રતિરૂપક ’ વિશેષણ યોજવાનું કારણ એ છે
કે તેઓ ચમત્કારી શિલ્પકલાથી યુક્ત હોવાને લીધે અદ્વિતીય છે. આ ત્રણ
સોપાન પ્રતિરૂપકોની સામે પૂર્વાદિ દિશામાં ચાર તોરણ છે અને પ્રત્યેકની ચારે
દિશામાં એક એક વનખંડ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશોકવન
(૨) સપ્તર્ણવન, (૩) ચંપકવન અને (૪) આમ્રવન. એ જ વાત “ પુર્વેણ
અસોગવણ ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

તે પુષ્કરિણીઓના બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં ચાર દધિમુખ પર્વત છે. તેમનાં
શિખરો હલ્દી સમાન શ્વેત છે, તેથી તેમને દધિમુખ કહ્યાં છે તેઓ રત્નમય છે. કહ્યું

“ સંલગ્નવિમલનિમ્મલ દહિમુખગોલીરહારસંકાસા ।

ગગનતલમણુલિહંતા સોહંતે દહિમુખા રમ્યા । ૧ । ”

છાયા—“ સદ્ગુણવિગઢનિર્મલદધિમુખગોલીર (મુક્તા) હારસદ્ગુણાશાઃ ।

ગગનતલમણુલિહંતાઃ શોભન્તે દધિમુખા રમ્યાઃ । ૧ । ” इति,

પ્રજ્ઞાસાઃ, તે સ્વલુ દધિમુખકર્પવૃત્તાશ્વતુઃપટ્ટિ યોજનસહસ્રાણિ ઝર્વમુચ્ચત્વેન, એકં યોજનસહસ્રમ્-ઉદ્વેધેન=ગામ્ભીર્યેણ, સર્વત્ર સમાઃ-સમાનાઃ, પલ્પદ્ગુણસંસ્થાન-સંસ્થિતાઃ-પલ્પદ્ગુણાઃ પ્રસિદ્ધાઃ, તેણાં સંસ્થાનેનાઽઽકારેણ સંસ્થિતાઃ=અવસ્થિતાઃ, વિષ્કમ્ભેણ-વિસ્તારેણ દશ યોજનસહસ્રાણિ, પરિક્ષેપેણ-પરિધિના ત્રયોવિંશત્યવિક-પટ્ શતાધિકૈર્ત્રિંશતસહસ્રયોજનાનિ, સર્વત્નમયા અચ્છાઃ ‘ યાવત્ ’ इति પદેન “ શ્લક્ષ્ણાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ ઘૃષ્ટાઃ મૃષ્ટાઃ નીરજસઃ નિષ્પદ્ગુણાઃ નિષ્કલ્પદ્ગુણાઃ સપ્રજ્ઞાઃ સમરીચિકાઃ સોદ્યોતાઃ પ્રાસાદીયાઃ દર્શનીયા અભિરૂપાઃ ” એતે ગ્રાહ્યાઃ, એણાં વ્યાખ્યાઽસ્મિન્નેવ સૂત્રે ગતા । તેણાં સ્વલુ દધિમુખકર્પવૃત્તાનામુપરિ વહુસમરમ-નીયાઃ ભૂમિભાગાઃ પ્રજ્ઞાસાઃ, શેષં યથૈવાજ્ઞનકર્પવૃત્તાનાં સિદ્ધાયતનેભ્યઆરભ્યોત્તરે પાર્શ્વે આમ્રવણપર્યન્તં વસ્તુજાતમુક્તં તથૈવ નિરવશેષં-સર્વં દધિમુખકર્પવૃત્તેભ્યપિ ભણિતવ્યમ્ । ॥ સુ. ૬૮ ॥

और पानी के जैसा उज्ज्वल हैं ये पर्वत ६० हजार योजन ऊंचे, एक हजार योजन उद्वेध-गहरे आकारसे पल्पद्व जैसे, १० हजार योजन विष्कम्भ चौड़े एक समान हैं, इनकी परिधि ३१६२३ योजन है । ये पर्वत समस्त रूपसे रत्नमय हैं, अच्छ [स्वच्छ] हैं, यावत्-श्लक्ष्ण हैं, घृष्ट, मृष्ट, नीरज, निष्पद्व, निष्कल्वटच्छाय सप्रज्ञ समरीचिकसोद्योत, प्रासादीय, दर्शनीय, अभिरूप और प्रतिरूप हैं । इन पदोंकी व्याख्या ६५ वें सूत्रमें की गई है । दधिमुख पर्वतके ऊपर बहुसमरमणीय भूमिभाग हैं, अवशिष्ट कथन अज्ञन पर्वतोंके सिद्धायतनोंसे आम्रवन तक के वर्णन जैसा है ॥ सू. ६८ ॥

પણ છે કે—“ સંલગ્નવિમલનિમ્મલ ” ઇત્યાદિ. શ'ખ અને પાણી જેવા નિર્મલ તે દધિમુખ પર્વતોની ઊંચાઈ ૬૦ હજાર યોજનની, ઉદ્વેધ (ઊંડાઈ) એક હજાર યોજનની, ૧૦ હજાર યોજનનો વિષ્કંભ, એક સરળી પહેળાઈ અને પલ્પદ્ગુણ જેવા આકાર છે તેમની પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજનની છે. તે પર્વતો સમસ્ત રૂપે રત્નમય છે, અચ્છ, શ્લક્ષ્ણ, ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજ, નિષ્પદ્ગુણ, નિષ્કલ્પદ્ગુણ, સપ્રજ્ઞ, સમરીચિક, સોદ્યોત, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ અને પ્રતિરૂપ છે. આ પહેલો અર્થ ૬૫ માં સૂત્રમાં આપ્યો છે. દધિમુખ પર્વતોપર બહુસમરમણીય

મૂલમ્—તત્થ ણં જે સે પચ્ચત્થિમિલ્હે અંજનગપવ્વણ તસ્સ ણં ચડહિસિં ચત્તારિ ણંદાઓ પુવ્વલ્લરિણીઓ પળ્લણ્ણાઓ, તં જહા—ણંદિસેના ૧, અમોઘા ૨, ગોસ્તૂપા ૩, સુદંભના ૪। સેસં તંચેવ તહેવ દહિમુલ્લપવ્વણ તહેવ સિદ્ધાયયણા જાવ વળસંહા ।સૂ. ૬૯।।

છાયા—તત્થ ચલુ યઃ સ પાશ્વાત્પોઽન્નનકપર્વતઃ તસ્ય ચલુ ચતુર્દિશિ ચતસ્રો નન્દાઃ પુષ્કરિણ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—નન્દિષેના ૧, અમોઘા ૨, ગોસ્તૂપા ૩, સુદર્શના ૪ । શેષં તદેવ, તથૈવ દધિમુલ્લપર્વતાસ્તથૈવ સિદ્ધાયતનાનિ યાવદ્ વનલ્લખ્ણાઃ ॥

ટીકા—“ તત્થ ણં ” ઇત્યાદિ—તત્થ—નન્દીશ્વરસ્ય દ્વીપસ્ય વહુમધ્યદેશભાગે ચલુ યઃ સ પાશ્વાત્પોઽન્નનકપર્વતઃ, તસ્ય—પર્વતસ્ય ચલુ ચતુર્દિશિ ચતસ્રો નન્દાઃ પુષ્કરિણ્યઃ પ્રજ્ઞતાઃ, તથા—નન્દિષેના ૧, અમોઘા ૨, ગોસ્તૂપા ૩, સુદર્શના ૪ ૪ ચેતિ, શેષં તદેવ—પૂર્વવદેવ વિજ્ઞેયમ્ । એવં દધિમુલ્લપર્વતવર્ણનં સિદ્ધાયતનવર્ણનં ચ વનલ્લખ્ણવર્ણનપર્યન્તં વોધ્યમ્ ॥ સૂ. ૬૯ ॥

તત્થ ણં જે સે પચ્ચત્થિમિલ્હે અંજનગપવ્વણ—ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ—નન્દીશ્વર દ્વીપકે વહુમધ્યદેશભાગમેં પશ્ચિમ દિશાકી ઓર જો અન્નન પર્વત હૈ, ડસકી ચારોં દિશાઓમેં નન્દિષેના ૧, અમોઘા ૨, ગોસ્તૂપા ૩ ઓર સુદર્શના ૪ । યે ચાર નન્દા પુષ્કરિણી (વાવડિયાં) હૈં । “ સેસં તંચેવ ” ઇત્યાદિ. વાકીકા ઓર સ્વ કથન દધિમુલ્લ પર્વતકે વનલ્લખ્ણ પર્યન્ત જૈસા સિદ્ધાયતનસે લેકર વનલ્લખ્ણ તક કર લેના ચાહિયે ॥ સૂ. ૬૯ ॥

તત્થ ણં જે સે ઉત્તરિલ્હે અંજનગપવ્વણ—ઇત્યાદિ ।

ભાગ છે. બાકીનું કથન અંજન પર્વતોના સિદ્ધાયતનોથી લઇને આગ્રવન પર્યન્તના કથન પ્રમાણે સમજવું. ॥ સૂ. ૬૮ ॥

ટીકાર્થ—“ તત્થ ણં જે સે પચ્ચત્થિમિલ્હે અંજનગપવ્વણ ” ઇત્યાદિ—

નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં પશ્ચિમ દિશા તરફ જે અંજન પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં નન્દિષેણા, અમોઘા, ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના નામની ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ (વાવ) છે. “ સેસં તંચેવ ” બાકીનું સમસ્ત કથન ઉપર મુજબ સમજવું એટલે કે દધિમુલ્લ પર્વતોનું કથન અને સિદ્ધાયતનોથી લઇને આગ્રવન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું જોઇએ. ॥ સૂ. ૬૯ ॥

મૂલમ્—તત્થ ણં જે સે ઉત્તરિલ્લે અંજનગપવ્વણ તસ્સ ણં
ચઉદિસિં ચત્તારિ ણંદાઓ પુલ્લરિણીઓ પપ્પણ્ણાઓ, તં જહા-
વિજયા ૧, વૈજયંતી ૨, જયંતી ૩, અપરાજિયા ૪। તાઓ ણં
પુલ્લરિણીઓ ઇમં જોયણસયસહસ્સં તં ચેવ પમાણં તહેવ દહિ-
મુહગપવ્વયા તહેવ સિદ્ધાયયણા જાવ વણસંડા ॥સૂ. ૭૦ ॥

છાયા—તત્થ સ્વલુ યઃ સ ઔત્તરાહોઽંજનકપર્વતઃ તસ્ય સ્વલુ ચતુર્દિશિ ચતસ્રો
નન્દાઃ પુષ્કરિણ્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદયથા—વિજયા ૧, વૈજયન્તી ૨, જયન્તી ૩, અપરા-
જિતા ૪, તાઃ સ્વલુ પુષ્કરિણ્યઃ એકં યોજનશતસહસ્રં તદેવ પ્રમાણં તથૈવ દધિ-
મુલપર્વતાઃ તથૈવ સિદ્ધાયતનાનિ યાવદ્ વનસ્પંડાઃ ।

ટીકા—“ તત્થ ણં જે સે ” इत्यादि—तत्र—नन्दीश्वरद्वीपस्य बहुमध्यदेश-
भागे स्वलु यः औत्तराहोऽंजनकपर्वतः, तस्य—पर्वतस्य स्वलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः
पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तदयथा—विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४
चेति । ताः—विजयादयः स्वलु पुष्करिण्यः एकं योजनशतसहस्रमायामेनेत्यादि
तदेव—पूर्वोक्तमेव प्रमाणम्—आयामविष्कम्भोद्वेधप्रमाणमिति, तथैव—पूर्वोक्तप्रका-
रेणैव दधिमूलकपर्वताः, तथैव ‘ सिद्धायतनानि ’ इत्यारभ्य वनस्पन्दपर्यन्त
वस्तुजातं भणनीयम् ॥ सू. ७० ॥

ટીકાર્થ—નન્દીશ્વર દ્વીપકે વહુ મધ્યદેશ ભાગમેં જો ઉત્તરકો ઓર અંજનક
પર્વત હૈ, ઉસકી ચારોં દિશાઓંમેં વિજયા-વૈજયન્તી-જયન્તી-અપરા-
જિતા યે ચાર પુષ્કરિણી-વાવડિયાં એક લાખ યોજન આયામવાલી હૈં,
इत्यादि पूर्वोक्त आयाम-विष्कम्भ और उद्वेधका जैसा दधिमूल पर्वत
है, सिद्धायतन है आदि आदि वर्णन वनस्पन्द तकका यहाँ कर लेना ।
॥ सू. ७० ॥

“ તત્થ ણં જે સે ઉત્તરિલ્લે અંજનગપવ્વણ ” ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગની ઉત્તરે જે અંજન પર્વત છે તેની
ચારે દિશાઓમાં વિજયા, વૈજયન્તી, જયન્તી અને અપરાજિતા નામની ચાર
પુષ્કરિણીઓ (વાવડીઓ) છે તેમજ આયામ (લાંબાઈ) એક લાખ યોજનનો છે,
इत्यादि पूर्वोक्त कथन, दधिमूल पर्वतानुं कथन અને સિદ્ધાયતનોથી લઈને
વનસ્પંડ પર્યન્તનું કથન અહીં પણ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સમજી લેવું.

मूलम्—जन्दीसरवरस्स णं दोवरस्स चक्कनालविकखंभस्स बहु-
मज्झदेसभागे चउसु विदितासु चत्तारिरइकरगपव्वया पणत्ता,
तं जहा—उत्तरपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, दाहिणपुरत्थिमिल्ले
रइकरगपव्वए, दाहिणपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, उत्तरपच्च-
त्थिमिल्ले रइकरगपव्वए । ते णं रइकरगपव्वया दस जोयण-
सयाइं उड्डं उच्चत्तेणं, दस गाउयसयाइं उव्वेहेणं, सव्वत्थसमा-
झल्लरिसंठाणसंठिया, दसजोयणसहस्साइं विकखंभेणं, एककीसं
जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे जोयणसए परिकखेवेणं, सव्वर-
यणामया, अच्छा जाव पाडिहूवा । तत्थ णं जे से उत्तरपुरत्थि-
मिल्ले रइकरगपव्वए, तस्स णं चउदिसिं ईसाणस्स देविंदस्स
देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबुदीवप्पमाणाओ चत्तारि राय-
हाणीओ पणत्ताओ, तं जहा—णंदुत्तरा १, णंदा २, उत्तरकुरा
३, देवकुरा ४, कण्हाए १, कण्हराईए २, रामाए ३, रामरक्खि-
याए ४। तत्थ णं जे से दाहिणपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए,
तस्स णं चउदिसिं सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहि-
सीणं जंबुदीवप्पमाणाओ चत्तारि रायहाणीओ पणत्ताओ, तं
जहा—समणा १, सोमणसा २, अच्छिमाली ३, मणोरमा ४,
पडमाए १, सिवाए २, सईए ३, अंजूए ४। तत्थ णं जे से
दाहिणपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, तत्थ णं चउदिसिं सक्कस्स
देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबुदीवप्पमाणमेत्ताओ
चत्तारि रायहाणीओ पणत्ताओ, तं जहा—भूया १, भूयवडेंसा

२ गोधूमा ३, सुदंशणा ४, अमलाए १, अच्छराए २, गवमि-
याए ३, रोहिणीए ४। तत्थ णं जे से उत्तरपच्चत्थिमिह्ते रइकर-
गपव्वए तत्थ णं चउदिसिं ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो चउ-
ण्हमग्गमहिस्सीणं जंबुद्वीपप्रमाणमित्ताओ चत्तारि रायहाणीओ
पण्णत्ताओ, तं जहा—रयणा १, रयणुच्चया २, सव्वरयणा ३,
रयणसंचया ४, वसूए १, वसुगुत्ताए २, वसुमित्ताए ३ वसुन्धराए
४। ॥ सू० ७१ ॥

छाया—नन्दीश्वरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य बहुमध्यदेशभागे
चतसृषु विदिक्षु वत्वारो रतिकरकपर्वतः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—उत्तरपौरस्त्यो रतिकरक-
पर्वतः १, दक्षिणपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः २, दक्षिणपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः ३,
उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः ४। ते खलु रतिकरकपर्वता दश योजनशतानि
ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दश गव्यूतशतानि उद्वेधेन, सर्वत्र समः झल्लरीसंस्थानसंस्थितः
दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि पट् च त्रयोविंशानि
योजनशतानि परिक्षेपेण, सर्वरत्नमयाः अच्छाः यावत् प्रतिरूपाः।

तत्र खलु यः स उत्तरपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः, तस्य खलु चतुर्दिशि ईशानस्य
देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरवः ३, देवकुरवः ४। कृष्णायाः
१, कृष्णराज्याः २, रामायाः ३, रामरक्षितायाः ४।

तत्र खलु यः स दक्षिणपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः, तस्य खलु चतुर्दिशि शक्रस्य
देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः
प्रज्ञप्ताः तद्यथा—समनाः १, सौमनसा २, अर्चिमालिनी ३, मनोरमा ४, पञ्चाया १,
शिवायाः २, सत्याः ३, अञ्ज्वाः ४।

तत्र खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः, तत्र खलु चतुर्दिशि शक्रस्य
देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः
प्रज्ञप्ताः तद्यथा—भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४, अमलायाः १,
अप्तरसः २, नवमिकायाः ३, रोहिण्याः ४।

तत्र खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः, तत्र खलु चतुर्दिशि ईशानस्य
देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः
प्रज्ञप्ताः तद्यथा—रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४, वस्वाः १,
वसुगुप्तायाः २, वसुमित्रायाः ३, वसुन्धरायाः ४ ॥ सू० ७१ ॥

ટીકા—“ ણંદીસરવરસ્સ ણં ” इत्यादि—नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्र-
वालविष्कम्भस्य—वलयविस्तारस्य बहुमध्यदेशभागे चतसृषु विदिक्षु—पूर्वोत्तराद्यासु
चत्वारो रतिकरकपर्वताः—रतिः—रमणं क्रियतेऽत्रेति रतिकराः क्रीडास्थानानि,
त एव रतिकरकाः, ते च ते पर्वताश्च रतिकरकपर्वताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—उत्तरपौरस्त्यः
ईशानकोणस्थः रतिकरकपर्वताः १, दक्षिणपौरस्त्यः अग्निकोणस्थो रतिकरकपर्वतः
२, दक्षिणपाश्चात्यः—नैर्ऋत्यकोणस्थो रतिकरकपर्वतः ३, उत्तरपाश्चात्यो—वायु-
कोणस्थो रतिकरकपर्वतः ४ ।

તે खलु रतिकरकपर्वताः—दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, उद्वेगेन, गाम्भी-
र्येण तु दश गव्यूतशतानि सहस्रकोशपरिमिता इत्यर्थः । सर्वत्र—सर्वप्रदेशेषु समाः
समानाः झल्लरीसंस्थानसंस्थिताः—झल्लरी—वलयकाकारो वायविशेषः, तस्याः संस्थान-
माकारो झल्लरीसंस्थानं, तेन संस्थितास्तथाभूताः—वलयाऽऽकारस्थिताः सन्ति
तथा—विष्कम्भेण—दश योजनसहस्राणि, परिक्षेपेण—परिप्रिना तु त्रयोविंशत्यधिक-
पञ्च योजन शताधिकानि एकत्रिशतं योजनसहस्राणि ३१६२३ सन्ति, तथा—सर्व-

“ ણંદીસરવરસ્સ ણં દીવસ્સ ચક્રવાલવિક્ષંભસ્સ ” इत्यादि ।

ટીકાર્થ—ચક્રવાલ વિષ્કમ્ભવાલે, અર્થાત્ વલયકા જેવા વિસ્તારવાળે નન્દી-
શ્વર દ્વીપકે બહુમધ્યદેશ ભાગને ચારો દિશાઓમાં ચાર રતિકર પર્વત
કહે ગયે છે । એ રતિકર પર્વત દેવોંકા ક્રીડાસ્થાન છે, ઈશાન આગ્નેય,
નૈર્ઋત, વાયવ્ય કોણોંમેં એક એક રતિકર પર્વત છે । એ એક હજાર
યોજન ઝાંચે, ઉદ્વેગસે એક હજાર યોજન ગહરે, સબકે સવ સમાન છે ।
झल्लरीका जैसा इनका भी आकार है, वलयाकार वाय विशेषका
नाम झल्लरी है ।

તથા—इनके विष्कम्भ १० हजार योजनका है, परिधि—३१६२३
योजन है । ये सब अच्छ स्वच्छ आकाश और स्फटिक नणि जैसा

“ ણંદીસરવરસ્સ ણં દીવસ્સ ચક્રવાલવિક્ષંભસ્સ ” इत्यादि—

ટીકાર્થ—ચક્રવાલ વિષ્કંભવાળા વલયાકારના નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ
ભાગમાં ચાર રતિકર પર્વતો કહ્યા છે, તે પર્વતો દેવોના ક્રીડાસ્થાન છે.
ઈશાન, અગ્નિ, નૈર્ઋત્ય અને વાયવ્ય કોણમાં એક એક રતિકર પર્વત છે, તે
પર્વતો એક હજાર યોજન ઊંચા છે, તેમનો ઉદ્વેગ પણ એક હજાર યોજન
છે. તેઓ આકારના જેવા આકારનાં છે, આલર એક વાયવિશેષ છે તેમનો
વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજનનો અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજનની છે. તેઓ
સ્વચ્છ આકાશ અને સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્માણ છે, તેઓ શ્વેતશ્ય, ઘૃષ્ટ,

સ્તનમયાઃ અચ્છાઃ 'યાવત્' પદેન શ્લક્ષ્ણાઃ શ્લક્ષ્ણાઃ ઘૃષ્ટાઃ મૃષ્ટાઃ નિરજસઃ નિષ્પક્કાઃ નિષ્કલ્લટચ્છાયાઃ સપમાઃ સમરીચિકાઃ સોદ્યોતાઃ પ્રાસાદીયાઃ દર્શનીયાઃ અભિરૂપાઃ ગ્રાહ્યાઃ, તથા-પ્રતિરૂપાશ્ચ ।

તત્ર-રતિકરપર્વતચતુષ્ઠયમધ્યે સ્વલુ યઃ સઃ-પ્રસ્તુતઃ ઉત્તરપૌરસ્ત્યઃ ईशान-
કોણસ્થો રતિકરપર્વતોઽસ્તિ, તસ્ય પર્વતસ્ય સ્વલુ ચતુર્દિશિ ईशानસ્ય-ईशानना-
મકસ્ય દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય ચતસ્રુણામ્-અગ્રે વક્ષ્યમાણાનાં કૃષ્ણાદીનામગ્રમહિષીણાં
જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણાઃ-જમ્બૂદ્વીપ એવ પ્રમાણં યાસાં તાસ્તથાભૂતાઃ-જમ્બૂદ્વીપપ્રમિતા
ચતસ્રો રાજધાન્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા-નન્દોત્તરા ૧, નન્દા ૨, ઉત્તરકુરવઃ ૩,
દેવકુરવઃ ૪, ઇમાઃ ક્રમેણ કૃષ્ણાયાઃ ૧, કૃષ્ણરાત્ર્યાઃ ૨, રામાયાઃ ૩, રામરક્ષિ-
તાયાં ૪ શ્ચ વૌધ્યાઃ ।

તત્ર=રતિકરપર્વતચતુષ્ઠયમધ્યે સ્વલુ યઃ સ દક્ષિણપૌરસ્ત્ય અગ્નિકોણગતો
રતિકરપર્વતોસ્તિ, તસ્ય પર્વતસ્ય સ્વલુ ચતુર્દિશિ શક્રસ્ય દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય ચત-
સ્રુણામ્-અગ્રે વક્ષ્યમાણાનામ્ પદ્માદીનામ્ અગ્રમહિષીણાં જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણાઃ ચતસ્રો
નિર્મલ હૈં, યાવત-શ્લક્ષ્ણ, ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજસ્ક, નિષ્પક્ક, નિષ્કલ્લટચ્છાયા-
વાલે હૈં, પ્રભાસહિત હૈં, સરીચિ-કિરણસહિત હૈં, ઉદ્યોત સહિત હૈં,
પ્રાસાદીય હૈં, દર્શનીય હૈં, ઔર અભિરૂપ હૈં, યે સ્વ વિશેષણ યહાં
યાવત્ પદસે ગૃહીત હુવે હૈં તથા યે સ્વ પર્વત પ્રતિરૂપ હૈં ।

इनमें जो रतिकर पर्वत उत्तर पौरस्त्य ईशान कोणमें है, उसकी
चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज ईशानके चार कृष्णादिक अग्रमहिषि-
योंकी चार राजधानियां जम्बूद्वीपके बराबर हैं, इन राजधानियोंके नाम
नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरु ३, देवकुरु ४ । चार अग्रमहिषियां
कृष्णा १, कृष्णरात्री २, रामा ३, रामरक्षिना ४ नामवाली हैं । तथा
जो रतिकर पर्वत अग्नि-कोणमें है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देव-
राज शक्रकी चार पद्मादिक अग्रमहिषियोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा चार

મૃષ્ટ ઇત્યાદિ પ્રતિરૂપ પર્વતનાં વિશેષણોથી યુક્ત છે. ૬૫ માં સૂત્રોમાં તે
વિશેષણો અર્થસહિત આપવામાં આવ્યાં છે.

ઇશાન કોણમાં જે રતિકર પર્વત આવેલો છે તેની ચારે દિશાઓમાં
દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની કૃષ્ણાદિક ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ
આવેલી છે, તેઓ જમ્બૂદ્વીપની બરાબર છે તે રાજધાનીઓનાં નામ આ
પ્રમાણે છે-નન્દોત્તરા, નન્દા, ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુ ચાર અગ્રમહિષીઓનાં
નામ આ પ્રમાણે છે-કૃષ્ણા, કૃષ્ણરાત્રિ, રામા અને રામરક્ષિતા. અગ્નિકોણમાં
જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની પદ્મા,

રાજધાન્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્યથા શ્રવણા ૧, સૌમનસાર, અર્ચિર્માલિની ૩, મનોરમા ૪, ચેતિ, ઇમાઃ ક્રમેણ પદ્માયાઃ ૧, શિવાયાઃ ૨, સત્યાઃ ૩, અઙ્ગવા ૪ શ્વ વોધ્યાઃ

તત્ર-રતિકરકપર્વતચતુષ્ટયમધ્યે સ્થલુ યઃ સ દક્ષિણપાશ્ચાત્યો નૈર્ઋત્યકોણગતો રતિકરકપર્વતોઽસ્તિ, તસ્ય સ્થલુ પર્વતસ્ય ચતુર્દિશિ શક્રસ્ય દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય ચતસ્રણામ્-અગ્રે વક્ષ્યમાણાનામમલાદીનામગ્રમહિષીણાં જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણમિતાઃ જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણાઃ ચતસ્રો રાજધાન્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તદ્યથા-ભૂતા ૧, ભૂતાવતંસા ૨, ગોસ્તૂપા ૩, સુદર્શના ૪ ચેતિ, ઇમાઃ ક્રમેણ અમલાયાઃ ૧, અપ્સરસઃ=અપ્સરોનામિકાયાઃ, નવમિકાયાઃ ૩, રોહિણ્યાશ્ચ ૪ વોધ્યાઃ ।

તત્ર-રતિકરપર્વતચતુષ્ટયમધ્યે સ્થલુ યઃ સ ઉત્તરપાશ્ચાત્યો-વાયુકોણસ્થિતો રતિકરકપર્વતોઽસ્તિ, તસ્ય પર્વતસ્ય સ્થલુ ચતુર્દિશિ ર્શાનસ્ય દેવેન્દ્રસ્ય દેવરાજસ્ય ચતસ્રણાન્-અગ્રે વક્ષ્યમાણાનાં વસુપ્રભૃતીનામગ્રમહિષીણાં જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણમિતાશ્ચતસ્રો રાજધાન્યઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્યથા રત્ના ૧, રત્નોચ્ચયા ૨, સર્વરત્ના ૩, રત્નસંચયા ૪ ૪ ચેતિ, ઇમાઃ ક્રમેણ વસ્વાઃ ૧, વસુગુપ્તાયાઃ ૨, વસુમિત્રાયાઃ ૩, વસુન્ધરાયા ૪ શ્વેતિ ॥ સૂ૦ ૭૧ ॥

રાજધાનિયાં શ્રમણા ૧, સૌમનસા ૨, અર્ચિર્માલિની ૩, મનોરમા ૪ કહી ગઈ હૈં । ચાર અગ્રમહિષિયાં પદ્મા ૧ શિવા ૨ સતી ૩ અઙ્ગૂ ૪ હૈં ।

इन चार रतिकर पर्वतोंके बीचमें नैर्ऋत कोणका जा रतिकर पर्वत है उसकी चारों दिशाओमें देवेन्द्र देवराज शक्रकी अमला १, अप्सरा २, अप्सरोनामिका ३, नवमिका ४ नामवाली जो अग्रमहिषियां है उन चारोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ ये चार राजधानी हैं ।

વાયુકોણમેં જો રતિકર પર્વત હૈ, ઉસકી ચારોં દિશાઓમેં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ર્શાનકી વસુ ૧, વસુગુપ્તા ૨, વસુમિત્રા ૩, વસુન્ધરા ૪ इन चार अग्रमहिषियोंकी चार रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ नामकी राजधानी जम्बूद्वीप जैसी विस्तृत हैं ॥ सू० ७१ ॥

શિવા, સતી અને અંજૂ નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જમ્બૂદ્વીપ પ્રમાણે છે અને તેમનાં નામ શ્રમણા, સૌમનસા, અર્ચિર્માલિની અને મનોરમા છે. નૈર્ઋત્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની અમલા, અપ્સરા, અપ્સરોનામિકા નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જમ્બૂદ્વીપ જેટલાં જ પ્રમાણવાળી છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-ભૂતા, ભૂતાવતંસા, ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના છે. વાયવ્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ર્શાનની વસુ, વસુગુપ્તા, વસુમિત્રા અને વસુન્ધરા નામની ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-રત્ના, રત્નોચ્ચયા, સર્વરત્ના અને રત્નસંચયા. તે રાજધાનીઓ પણ જમ્બૂદ્વીપ જેટલાં જ વિસ્તારવાળી છે. ॥ સૂ. ૭૧ ॥

एतच्च पूर्वोक्तं सर्वं सत्यं जिनोक्तत्वादिति सत्यं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे सच्चे पणत्ते, तं जहा—णामसच्चे १, ठव-
णसच्चे २, दव्वसच्चे ३, भावसच्चे ४ । सू० ७२ ॥

छाया—चतुर्विधं सत्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—नामसत्यं १, स्थापनासत्यं २,
द्रव्यसत्यं ३, भावसत्यम् ४ ॥ सू० ७२ ॥

टीका—“ चउव्विहे ” इत्यादि—व्याख्या सुगमा । नवर—नाम—स्थापना—
द्रव्यभावानां स्वरूपमस्मत्कृततायामनुयोगद्वारस्यानुयोगचन्द्रिकाटीकायां जिज्ञासु-
भिरवलोकनीयम् । सू० ७२ ॥

पूर्वं सत्यं निरूपितं, तच्च चारित्रविशेषरूपमिति चारित्रविशेषान् द्वितीयोद्दे-
शसमाप्तिपर्यन्तं निरूपयितुमाह—

मूलम्—आजीवियाणं चउव्विहे तवे पणत्ते, तं जहा—उग्ग-
तवे १, घोरतवे २, रसणिज्जूहणया ३, जिब्भिदियपडिसल्ली-
णया ४ । सू० ७३ ॥

यह सब कथन जिनोक्त होनेसे सत्य हैं, अतः अब सूत्रकार सत्य
निरूपण करते हैं । “ चउव्विहे सच्चे पणत्ते ” इत्यादि—

टीकार्थ—सत्य चार प्रकारका कहा गया है, नाम सत्य १, स्थापना सत्य,
२, द्रव्य सत्य ३, भाव सत्य ४ । इसकी व्याख्या सुगम है । इन सत्य
स्वरूपोंका जिज्ञासु, अनुयोग द्वारकी अनुयोग चन्द्रिकाटीकाको देखें सू० ७२

निरूपित यह सत्य चारित्र विशेषरूप होता है । इसलिये अब
सूत्रकार द्वितीय उद्देशकी समासितक चरित्र विशेषणोंका कथन करते हैं ।

“ आजीवियाणं चउव्विहे तवे पणत्ते ” इत्यादि—

આ સમસ્ત કથન જિનોક્ત હોવાથી સત્ય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને
હવે સૂત્રકાર સત્યનું નિરૂપણ કરે છે—“ ચउव्विहे सच्चे पणत्ते ” इत्यादि—

टीकार्थ—सत्य चार प्रकारનું કહ્યું છે—(૧) નામ સત્ય, (૨) સ્થાપના સત્ય,
(૩) દ્રવ્ય સત્ય, અને (૪) ભાવ સત્ય. આ પદોની વ્યાખ્યા સુગમ છે. છતાં
તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુયોગદ્વારની અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા
વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

સત્ય ચારિત્ર વિશેષરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશકની
સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીનાં સૂત્રોમાં ચારિત્ર વિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે—

“ આજીવિયાણં ચउव्विहे तवे पणत्ते ” इत्यादि—

છાયા—આજીવિકાનાં ચતુર્વિધં તપઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્યથા—ઉગ્રતપઃ ૧ ધોર-
તપઃ ૨, રસનિર્ચૂહણતા ૩, જિહ્વેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા ૪ ॥ સૂ. ૭૩ ॥

ટીકા—“ આજીવિયાણં ” इत्यादि — આજીવિકાનાં—ગોશાલકશિષ્યાણાં
તપઃ—તપસ્યા ચતુર્વિધં—ચતુષ્પ્રકારં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તદ્યથા—ઉગ્રતપઃ—ઉગ્રમુત્કૃષ્ટં ચ તત્
તપઃ—અષ્ટમાદિ ચેત્યુગ્રતપઃ ૧, ધોરતપઃ—ધોરમ્—આત્મનિરપેક્ષં ચ યત્તત્ તપો ધોર-
તપઃ, યત્ત ‘ પ્રાણં પાતયામિ કાર્યં સાધયામીતિ ’ નિશ્ચિત્તબુદ્ધ્યા વિધીયતે તત્તથા
૨, રસનિર્ચૂહણતા—રસાનાં—ઘૃતપ્રમૃતીનાં નિર્ચૂહણતા—પરિવર્જનં તથા ૩, જિહ્વેન્દ્રિ-
યપ્રતિસંલીનતા—જિહ્વેન્દ્રિયં જિહ્વેન્દ્રિયં તત્ત પ્રતિસંલીનતા—ગુપ્તતા, તથાભૂતા=
જિતરસનેન્દ્રિયત્તેત્યર્થઃ, મનોજ્ઞામનોજ્ઞાઽઽહારેષુ રાગદ્વેષપરિત્યાગ इति भावः ४।
आईवानां तु द्वादशविधं तपो भवतीति ॥ सू. ७३ ॥

સૂત્રાર્થ—આજીવિકાનાં ચાર પ્રકારના તપ કહા ગયા હૈ, ઉગ્રતપ ૧,
ધોર તપ ૨, રસનિર્ચૂહણતા ૩ ઓર જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા ૪ ।

ટીકાર્થ—ગોશાલકનાં જો શિષ્યહૈ, તે યહાં આજીવિક શબ્દસે ગૃહીત હુવે
હૈ । ડનકે યહાં ઉગ્રતપ આદિ બેદસે તપસ્યા ચાર પ્રકારકી હૈ, ડસકા
અભિપ્રાય હૈ કિ—અષ્ટમ આદિ ઉત્કૃષ્ટ તપ હૈ । જિસમૈં આત્મા અપેક્ષિત
નહીં હૈ, વહ ધોર તપ હૈ, ઇસ તપસ્યામૈં “ કાર્ય સાધયામિ શરીરં વા
પાતયામિ ” શરીર જાને પર ભી કાર્ય કો સિદ્ધ કરુંગા એસા દૃઢ
સંકલ્પ હોનેસે ધોરતા હૈ । જિસ તપમૈં ઘૃતાદિરસ પરિવર્જિત હૈ વહ
“ રસનિર્ચૂહણતા ” હૈ, જિસમૈં રસનેન્દ્રિય જીતા જાય વહ “ રસનેન્દ્રિય
પ્રતિસંલીનતા ” તપ હૈ । ઇસમૈં તપસ્વી મનોજ્ઞ અમનોજ્ઞ વિષયક રાગ-

સૂત્રાર્થ—આજીવિકાના ચાર પ્રકારનાં તપ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે, છે—(૧)
અગ્ર તપ, (૨) ધોર તપ, (૩) રસનિર્ચૂહણતા અને (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિ-
સંલીનતા. -

ટીકાર્થ—ગોશાલકના અનુયાયીઓને આજીવિકા કહે છે. તેઓ ઉગ્રતપ
આદિ ચાર પ્રકારની તપસ્યાઓમાં માને છે. તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હવે સ્પષ્ટ
કરવામાં આવે છે—અષ્ટમ આદિ તપસ્યાને અગ્રતપ અથવા ઉત્કૃષ્ટ તપ કહે
છે જેમાં આત્મા (જીવ) ની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શરીર જાય તેા ભલે જાય પણ કાર્ય
સિદ્ધ કરીશ આ પ્રકારને ધોર સંકલ્પ હોય છે, તે તપને ધોરતપ કહે છે જે તપમાં
ધી આદિ રસનેા પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે તપને રસનિર્ચૂહણતા કહે છે.
જે તપમાં રસનેન્દ્રિય (સ્વાદ) પર કાળૂ રાખવામાં આવે છે, તે તપને
“ રસનેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા તપ ” કહે છે. તેમાં તપસ્વી મનોજ્ઞ અને અમ-

સંયમં નિરૂપયતિ--

મૂલમ્-ચતુર્વિદ્ધે સંજમે પળ્લન્તે, તં જહા-મણસંજમે ૧,
વહસંજમે ૨, કાયસંજમે ૩, ઉવગરણસંજમે ૪ ॥ સૂ. ૦ ૭૪ ॥

છાયા--ચતુર્વિધઃ સંયમઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા-મનઃસંયમઃ ૧, વાક્સંયમઃ ૨,
કાયસંયમઃ ૩, ઉપકરણસંયમઃ ૪।

ટીકા--“ ચતુર્વિદ્ધે ” इत्यादि-संयमः-संयमनं संयमः-सावद्यव्यापार-
विरतिस्वरूपः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्वथा-मनःसंयमः-मनसः संयमः-अशुभ-
भावेभ्यो निवर्तनं शुभध्यानादौ प्रवर्तनं वा, वाक्संयमः-वाचः संयमः-सावद्य-
व्यापारेभ्यो निवर्तनम्, २, कायसंयमः-कायस्य संयमः-अतिचारादिरूपसावद्य-
व्यापारेभ्यो निवर्तनम् ३, उपकरणसंयमः-बहुमूल्यवस्त्रादि परिहारः ४। सू. ० ७४।

દ્રેષકા ત્યાગ કર દેતા હૈ । આજીવિકોંકે યહાં યેહી ચાર તપ માને ગયે
હૈ । જવ કિ જૈન સિદ્ધાન્તમૈં ૧૨ તપ પ્રતિષ્ઠાદિત હૈ ॥ સૂ. ૦ ૭૩ ॥

“ ચતુર્વિદ્ધે સંજમે પળ્લન્તે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ-સંયમ ચાર પ્રકારકેહૈ, મનઃસંયમ ૧, વાક્સંયમ ૨, કાયસંયમ ૩
ઔર ઉપકરણ સંયમ ૪ ।

ટીકાર્થ-સાવધ વ્યાપારમૈં વિરતિહી સંયમ હૈ । તાત્પર્ય
હૈ કિ અશુભ ભાવોંકી ચિન્તાસે મનકો હટાના ઔર ધર્મધ્યાન આદિમૈં
ઉસે લગાના મનઃસંયમ હૈ ૧, સાવધ વ્યાપારસે મનકો-હટાના ઔર
શુભ વ્યાપારમૈં પ્રવૃત્ત કરના વાક્સંયમ હૈ ૨, અતિચાર આદિ સાવધ
વ્યાપારસે શરીરકો હટાના ઔર નિરતિચાર વ્યાપાર રૂપમૈં ઉસે પ્રવૃત્ત
કરના કાયસંયમ હૈ ૩, બહુ મૂલ્ય વસ્ત્રાદિક ધારણ કા પરિત્યાગ કરના
ઉપકરણ સંયમ હૈ ॥ સૂ. ૦ ૭૪ ॥

નોજ વિષયક રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી નાખે છે. આજીવિકો આ ચાર તપને જ
માને છે, પરંતુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તો ૧૨ તપ કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૦ ૭૩ ॥

“ ચતુર્વિદ્ધે સંજમે પળ્લન્તે ” इत्यादि—

સૂત્રાર્થ-સંયમના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મનઃસંયમ, (૨) વાક્સંયમ, (૩) કાય
સંયમ અને (૪) ઉપકરણ સંયમ

ટીકાર્થ-સાવધ વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થી વિરતિનું નામ જ સંયમ છે. અશુભ
ભાવોના ચિન્તનથી મનને દૂર રાખવું અને ધર્મધ્યાન આદિમાં તેને લીન
કરવું તેનું નામ મનઃસંયમ છે. સાવધ વ્યાપારમાંથી વચનને દૂર રાખીને
શુભ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરવા તેનું નામ વાક્સંયમ છે. અતિચાર અદિ સાવધ
વ્યાપારથી શરીરને દૂર રાખવું અને નિરતિચાર વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરવું તેનું
નામ કાયસંયમ છે. બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવાનો પરિત્યાગ કરવો
તેનું નામ ઉપકરણ સંયમ છે. ॥ સૂ. ૦ ૭૪ ॥

પૂર્વ સંયમ ઉક્તઃ, સ ચ ત્યાગાઙ્ગતીતિ ત્યાગં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—ચતુર્વિધે ચિયાણ પળ્લન્તે, તં જહા—મળચિયાણ ૧, વહચિયાણ ૨, કાયચિયાણ ૩, ઉવગરણચિયાણ ૪। સૂ૦ ૭૫ ॥

છાયા—ચતુર્વિધસ્ત્યાગઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથથા—મનસ્ત્યાગઃ ૧, વાક્ત્યાગઃ ૨, કાયત્યાગઃ ૩, ઉપકરણત્યાગઃ ૪। ॥ સૂ૦ ૭૫ ॥

ટીકા—“ચતુર્વિધે” इत्यादि—ત્યાગઃ—સાંભોગિકાનાં વસ્ત્રપાત્રાદિપ્રદાનં, સ ચતુર્વિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથથા—મનસ્ત્યાગઃ—મનસા પ્રદાનમ્ ૧, एवं વાક્ત્યાગઃ ૨, કાયત્યાગઃ ૩, ઉપકરણત્યાગશ્ચાપિ બોધ્યઃ ૪। સૂ૦ ૭૫ ॥

પૂર્વ ત્યાગ ઉક્તઃ, સ ચાકિશ્ચનસ્ય સમ્યગ્મનતીત્યકિશ્ચનતાં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—ચતુર્વિધા અકિંચળયા પળ્લન્તા, તં જહા—મળઅકિંચળયા ૧, વહઅકિંચળયા ૨, કાયઅકિંચળયા ૩, ઉવગરણઅકિંચળયા ૪। ॥ સૂ૦ ૭૬ ॥

છાયા—ચતુર્વિધા અકિશ્ચનતા પ્રજ્ઞપ્તા, તથથા—મનોઽકિશ્ચનતા ૧, વાગકિશ્ચનતા ૨, કાયાકિશ્ચનતા ૩. ઉપકરણાકિશ્ચનતા ૪। ॥ સૂ૦ ૭૬ ॥

ત્યાગ નિરૂપણ—

“ચતુર્વિધે ચિયાણ પળ્લન્તે”

સૂત્રાર્થ—ત્યાગ ચાર પ્રકારકા હોતા હૈ, મનસ્ત્યાગ ૧, વાક્ત્યાગ ૨, કાય-
સ્ત્રાર્થ—ત્યાગ ૩, ઉપકરણ ત્યાગ ૪।

ટીકાર્થ—સામ્ભોગિક સાધુઓંકો વસ્ત્રાદિ દેના ત્યાગ હૈ। ત્યાગ શબ્દસે યહાં દાન કા ગ્રહણ હુવા હૈ ૨ સામ્ભોગિક સાધુજનોંકો વસ્ત્ર આદિ મનસે દેના મનસ્ત્યાગ હૈ ૧, હસી પ્રકાર વાક્ત્યાગ આદિકે વિષયમેં સમજના ॥ ૭૫ ॥

“ત્યાગ અકિશ્ચન કા સમ્યક્ હોના હૈ, અતઃ અકિશ્ચનતાકા

ત્યાગનિરૂપણ—

“ચતુર્વિધે ચિયાણ પળ્લન્તે” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્યાગના ચાર પ્રકાર છે—(૧) મનસ્ત્યાગ, (૨) વચનત્યાગ, (૩) કાયત્યાગ અને ૪ ઉપકરણ ત્યાગ.

ટીકાર્થ—સામ્ભોગિક સાધુઓને વસ્ત્રાદિક દેવા તેનું નામ ત્યાગ છે. ત્યાગ શબ્દથી અહીં દાનનું ગ્રહણ થયું છે. સામ્ભોગિક સાધુઓને મનથી વસ્ત્રાદિક અર્પણ કરવા તેનું નામ મનસ્ત્યાગ છે. એ જ પ્રમાણે વાક્ત્યાગ આદિ વિષે પણ સમજવું બોધ્યું. ॥ સૂ. ૭૫ ॥

ટીકા--“ ચડવિવહે ” ત્યાદિ-અકિશ્ચનતા-અધિવમાનં કિશ્ચન=કિમપિ ધર્મોપકરણાતિરિક્તં વસ્તુજાતં यस્ય સોઽકિશ્ચનઃ=નિષ્પરિગ્રહઃ, તસ્ય ભાવોઽકિશ્ચનતા, સા ચતુર્વિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા-મનોઽકિશ્ચનતા-મનસા અકિશ્ચનતા-નિષ્પરિગ્રહતા તથા, एवं वागकिश्चनतादिषु बोध्यम् । सू. ७६ ।

इति श्री विश्वविख्यात-जगद्ब्रह्म-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलितललितकला-पालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैरुग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक - श्रीशाहूछत्र-पति कोल्हापुरराजप्रदत्त ‘ जैनशास्त्राचार्य ’ पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री -- घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम् चतुर्थ स्थानस्य द्वितीयोद्देशः समाप्तः ॥४-२॥

નિરૂપણ કરતે હૈં--“ ચડવિવહા અકિચ્ચણયા પળ્ણત્તા ઇત્યાદિ--
સૂત્રાર્થ-અકિશ્ચનતાકે ચાર મેડૈં. મનોઽકિશ્ચનતા-વાગકિશ્ચનતા-કાયા-
ઽકિશ્ચનતા ૩, ઉપકરણાઽકિશ્ચનતા ૪ ।

ટીકાર્થ-ધર્મોપકરણસે અતિરિક્ત ઓર વસ્તુ જિનકેપાસ નહી હૈં
વે અકિશ્ચન હૈં, નિષ્પરિગ્રહ હૈં, અકિશ્ચનપનાહી અકિશ્ચનતા હૈં । મનસે
જો અકિશ્ચનતા હૈં વહ મનોઽકિશ્ચનતા હૈં, ઇસી પ્રકાર વચનાદિકોંકી
અકિશ્ચનતા જાનનાં ચાહિયે ॥સૂ. ૭૬॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત
સ્થાનાંગસૂત્ર ”કી સુધા ટીકા કા ચૌથા સ્થાનકા
દૂસરા ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

“ ચડવિવહા અકિચ્ચણયા પળ્ણત્તા ” ઇત્યાદિ--

સૂત્રાર્થ-અકિચ્ચનતાના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મનઃ અકિચ્ચનતા, (૨) વાગ-
કિચ્ચનતા (૩) કાયાકિચ્ચનતા અને (૪) ઉપકરણાકિચ્ચનતા.

ટીકાર્થ-ધર્મોપકરણ સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુઓ જેમની પાસે
નથી તેઓ અકિચ્ચન છે-નિષ્પરિગ્રહી છે. અકિચ્ચનપણાને જ અકિચ્ચનતા કહે
છે મનની અપેક્ષાએ જ અકિચ્ચનતા છે તેને મન અકિચ્ચનતા કહે છે. એ
જ પ્રમાણે વાગાદિની અકિચ્ચનતા વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૭૬ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત

“ સ્થાનાંગસૂત્ર ” ની સુધા ટીકાના ચોથા

સ્થાનનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત

